This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

B 433533 DUPL

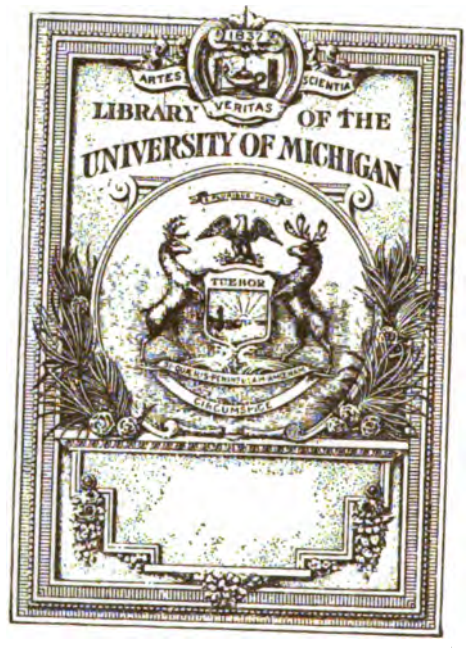
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR

GESCHIEDENIS

VAN DEN

BOERENSTAND EN DEN LANDBOUW

IN NEDERLAND.

GESCHIEDENIS

VAN DEN

BOERENSTAND EN DEN LANDBOUW

IN NEDERLAND,

EEN STUDIE VAN DE ONTWIKKELING DER ECONOMISCHE,
MAATSCHAPPELIJKE EN AGRARISCHE TOESTANDEN,
VOORNAMELIJK TEN PLATTENLANDE,

DOOR

DR. H. BLINK.

EERSTE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1902.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

GESCHIEDENIS

VAN DEN

BOERENSTAND EN DEN LANDBOUW

IN NEDERLAND,

EEN STUDIE VAN DE ONTWIKKELING DER ECONOMISCHE, MAATSCHAPPELIJKE EN AGRARISCHE TOESTANDEN, VOORNAMELIJK TEN PLATTENLANDE,

DOOR

DR. H. BLINK.

EERSTE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1902.

OPGEDRAGEN

AAN DEN HOOGEDELGESTRENGEN HEER

Mr. C. J. SICKESZ,

OUD-VOORZITTER VAN DE STAATS-LANDBOUWCOMMISSIE

EN

EERSTE DIRECTEUR-GENERAAL VAN DEN LANDBOUW IN NEDERLAND

DOOR DEN

SCHRIJVER.

375187

VOORBERICHT.

Bij de studiën voor „Nederland en zijn Bewoners" trof het mij herhaaldelijk, hoe weinig er over 't geheel bekend is omtrent de ontwikkeling der toestanden ten plattenlande en de opkomst van den boerenstand. Handel en nijverheid hadden of verkrijgen gelukkig meer hun aandeel in de geschiedvorsching, maar op het gebied van de plattelandsgeschiedenis is onze litteratuur uiterst arm. Wel hebben wij aan L. A. J W. BARON SLOET, Prof. P. J. BLOK en anderen in die richting eenige belangrijke op zichzelf staande studiën te danken, maar een geschiedenis van den Nederlandschen Boerenstand bezitten wij tot nog toe zoo goed als in het geheel niet [1]).

De aardrijkskundige onderzoekingen van Nederland brachten mij herhaaldelijk in aanraking met de geschiedenis der plattelandstoestanden, en maakten eenige studie hiervan als hulpwetenschap noodzakelijk, om aldus het heden door het verleden te verklaren. Dit was de aanleiding, dat reeds sedert vele jaren bouwstoffen op dit gebied door mij verzameld werden. Doch het was eerst op herhaalden aandrang van den heer F. B. LÖHNIS, destijds Inspecteur van het M. O. en wel bepaaldelijk van het Landbouwonderwijs, dat ik er toe overging die studie uit te breiden en besloot mijn krachten te besteden aan de bewerking eener doorloopende geschiedenis van de boeren en van den landbouw sedert de oudste tijden tot heden.

Meer dan iemand was ik zelf niet alleen overtuigd van maar ondervond ik ook het moeielijke dezer taak. Het was een zoo goed als geheel onontgonnen terrein, waar schier alles moest verricht worden, en slechts uiterst spaarzaam was voorgewerkt; zelfs voor

---

[1]) Het boekje van MR. H. J. KOENEN, De Nederlandsche Boerenstand, historisch beschreven, 1858, bestaat slechts uit eenige lezingen, en is tot nog toe het eenige, dat wij bezitten.

menig onderdeel vloeiden de bronnen zeer spaarzaam. Ook bestond hier geen voorbeeld, dat gevolgd kon worden.

De voortdurende besprekingen met den heer LÖHNIS en zijn aanmoediging steunden mij veel en in menig opzicht bij den moeielijken arbeid. Ook de medewerking der Regeering, die door eenige subsidie de uitgave mogelijk maakte, moet ik dankbaar herdenken.

De heeren Prof. J. H. GALLÉE te Utrecht en Dr. G. J. LANDWEER AZN. te Arnhem, die welwillend de drukproeven mede doorzagen, de eerste van pag. 97 af, en van wie ik nog belangrijke opmerkingen ontving, breng ik bij dezen mijn welgemeenden dank.

Ik mag evenmin verzuimen te wijzen op de hulpvaardigheid der directiën en beambten van de verschillende openbare bibliotheken, voor hun medewerking en inschikkelijkheid, die mij het gebruik der vele litteratuur zeer vergemakkelijkte.

Met de hoop, dat mijn arbeid niet vruchteloos moge zijn, en dat deze algemeene geschiedenis anderen moge aansporen tot detail-onderzoekingen op dit gebied, opdat eindelijk het verleden en de ontwikkeling van de talrijkste klasse der Nederlandsche bevolking niet langer in onbekendheid blijven sluimeren, zend ik deze studie de wereld in. Dan zal door jonge krachten kunnen verbeterd en uitgebreid worden, wat hier alleen als eerste proeve verschijnt.

DEN HAAG, 12 Febr. 1902. H. BLINK.

INLEIDING.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN DEN OORSPRONG VAN DEN LANDBOUW, IN VERBAND MET DIEN DER NATUURVOLKEN.

Oudste landbouw en veeteelt.

In de beschavingsgeschiedenis der menschheid zijn landbouw en veeteelt, grootendeels vereenigd, doch ook somtijds afzonderlijk, de oudste en meest verbreide bedrijven, zoover de mensch produceerend optrad. Ouder dan deze zijn ontegenzeggelijk strijd en roof, daar men zich den eersten levenstoestand der aardbewoners niet anders kan voorstellen dan *nemend* van hetgeen de natuur aanbood, om daardoor in het levensonderhoud te voorzien, en men bij de onbeschaafde volken, vóór zij tot de ontwikkeling van zelfstandige productie kwamen, reeds overal waarneemt, dat zij elkander van tijd tot tijd de natuurvoortbrengselen, op grond van het recht van den sterkere, bestrijden.

De eerste, natuurlijke aandrift van den mensch tot arbeiden was, om het begeerend gevoel van honger en dorst te bevredigen. Een natuurlijk gevolg hiervan was, dat hij de hand uitstrekte naar datgene om hem heen, wat blijkbaar daaraan kon voldoen, en dat hij zich weldra richtte tot die bepaalde voorwerpen, welke bij eerste proefneming het gewenschte resultaat hadden opgeleverd. Hiertoe werden de planten en vruchten uit den aard der zaak het eerst aangewezen; de eenige arbeid, welken men te verrichten had, om zijn honger te stillen, was, de vruchten te *nemen* en in den mond te brengen. Het is niet waarschijnlijk te achten, dat de oorspronkelijke mensch zijn eerste voedsel in het dierenrijk zal gezocht hebben [1]).

De eerste menschen waren vegetariërs.

Hieruit valt logisch af te leiden, dat de mensch, in het eerste stadium van ontwikkeling, vegetariër als hij was, ten nauwste aan het plantenleven was verbonden en daarin zijn voedsel zocht. Zijn recht opgaande gestalte schijnt volgens enkelen er op te wijzen, dat hij zich oprichtte, om aan de boomen het voedsel te vinden. En de plek der aarde, waar men de wieg der menschheid zoekt, is bij alle

---

[1]) Zie hierover MUCKE, Horde und Familie.

verschil van gevoelen in elk geval gelegen in een gebied, waar een weelderige plantengroei door de natuur vanzelf voorkwam.

Met deze voorstelling van den oorspronkelijken toestand, welke op een logischen gedachtengang berust, stemt ook de oud-testamentische traditie overeen. Daarin wordt verkondigd, „dat de Heere God een hof geplant had in Eden, waar hij den mensch stelde, dien Hij geformeerd had". „En," zegt de dichter van het scheppingsverhaal verder, „de Heere God had alle geboomte uit het aardrijk doen spruiten, begeerlijk voor het gezicht en goed tot spijs." Maar van het gedierte des velds zegt de dichter niet, dat die tot spijs waren aangewezen of gebruikt; alleen deelt hij mede, dat de Heere God al het gevogelte des hemels en het gedierte des velds tot Adam bracht, om te zien, hoe hij ze noemen zou, „en zooals Adam alle levende ziel noemen zoude, dat zoude haar naam zijn."

Zoo wijst ook deze dichter, als ware hij vervuld van de gedachten der nieuwe ethnologie, den oorspronkelijken mensch aan als planteneter, als zuiver vegetariër. En zelfs gaat hij verder: ook de eerste kleeding van den mensch zoekt hij in het plantenrijk. In vers 7 hoofdstuk 3 van het Scheppingsverhaal zegt hij: „en zij werden gewaar, dat zij naakt waren, en zij hechtten vijgeboombladeren te zamen en maakten zich schorten." De eerste beschutting tegen weer en wind, tegen zon en regen, boden ongetwijfeld ook de boomen.

Betrekking tot de dierenwereld.

Deze voorstelling der eerste ontwikkelingsgeschiedenis brengt den mensch, zoowel voor beschutting, kleeding als voedsel, het eerst in betrekking tot de plantenwereld. Eerst later, na een proces van ontwikkeling te hebben doorgemaakt, volgt ook de betrekking tot de dierenwereld, die hij ten deele van zich afhankelijk doet zijn. Toch zal ook dit tijdperk spoedig zijn aangebroken. Misschien zal hij wel het eerst gebruik gemaakt hebben van weekdieren en gekorven dieren en van de visschen, welke bij ebbe op het strand bleven liggen. Dat de weekdieren vroeg in groote hoeveelheid gebruikt werden als voedsel, blijkt o. a. uit de zoogenaamde „kjökkenmödding" of keukenafval der archeologen, welke, in heuvels opgehoopt, talrijk voorkomen aan de lage kusten van Noord-Europa, van Amerika en Australië en voornamelijk bestaan uit schelpen van weekdieren, die hier eens genuttigd werden. Wij moeten er hierbij echter de aandacht op vestigen, dat tusschen het eerste gebruik van dierlijk voedsel door den mensch op aarde en het ontstaan van deze resten uit de huishouding een lange tijdruimte ligt.

Wij kunnen vrij aannemen, dat reeds in zeer vroege tijden de mensch zoowel dieren als plantenprodukten gebruikte, om in zijn bestaan te voorzien en zich te beschutten tegen invloeden, welke voor het bestaan onaangenaam of nadeelig waren.

Voedsel der natuurvolken en eerste verzamelnijverheid.

Het eerste middel, om voedsel te verkrijgen, bestond eenvoudig in het *nemen* der planten, zeiden wij, misschien ook in het eenvoudig *nemen* der dieren, zooals schelpdieren op het strand. Dit primitiefste stadium vindt men ongeveer nog bij de Bosjesmannen in Zuid-Afrika, die schier alles, wat de natuur aanbiedt, eenvoudig nemen, om als voedsel te dienen, en bij wie aan het verzamelen

van voorraad weinig gedacht wordt. Schier alles, wat voor de hand ligt en wat niet geheel oneetbaar is, gebruiken zij daarvoor [1]).

Een hooger standpunt nemen zij in, die reeds de noodzakelijke planten- en dierenprodukten *verzamelden* en *bewaarden* voor latere tijden van mogelijke schaarschte. Zoo verzamelen o. a. nog tegenwoordig de Chippeway-Indianen van Noord-Amerika, een jagervolk, in den herfst in de moerassige wateren van Minesota de wilde rijst, om die gedurende den winter in kuilen te bewaren. Vooral die streken der aarde, waar een scherpe tegenstelling tusschen zomer en winter wordt aangetroffen, zoodat in een gedeelte des jaars het noodige niet rechtstreeks van de natuur te verkrijgen was, spoorden aan tot het verzamelen van voorraden. Dit is in Azië bovenal het geval op de steppen, die groote grasvlakten, met warme of heete zomers en koude winters, met rijken plantengroei in den regentijd, en dorheid en schraalheid gedurende het droge seizoen. In dergelijke streken moest men vanzelf de aandacht vestigen op plantenprodukten, welke bewaard kunnen worden, en het streven der natuur, om voedingsstoffen en vochtigheid op te sparen tot ontwikkeling en onderhoud der kiemen in drogen tijd, deed in de steppen vele plantensoorten ontstaan, welke de mensch het best kan gebruiken, zooals graansoorten, knol- en bolgewassen. Onze graansoorten zijn waarschijnlijk meest uit dergelijke streken afkomstig.

Graafstok der Bosjesmannen.

Het bewaren van zaden, bollen enz. in de vrije natuur leidde als vanzelf tot het leeren kennen van de oorzaak en van den weg tot vernieuwing der plant. Een zaadkorrel, toevallig in vochtige aarde gevallen, toonde dit reeds spoedig aan. En deze eerste kennis van het plantenleven leidde er ook langs natuurlijken weg toe, om van die zaden en vruchten, welke den mensch het meest behaagden, nieuwe en meerdere te krijgen. Er is geen ingewikkelde theorie noodig, om te verklaren, hoe de mensch er toe kwam, volgens een bepaald plan zaden aan de aarde toe te vertrouwen, om daarvan later te kunnen oogsten.

De eerste landbouw en landbouwwerktuigen.

Waar dit geschiedde, had men den eersten landbouw. Het toevertrouwen van zaden of wortels aan de aarde maakt een hulpmiddel noodig, om dien arbeid te kunnen verrichten. Een afgewaaide boomtak werd daarvoor het eerst gebruikt, zoowel om zaad, knollen en wortels in den bodem te brengen, als om de laatste uit de aarde te verkrijgen. Dat was het eerste landbouwwerktuig, de voorlooper van de spade en van den ploeg. En dit primitieve hulpmiddel komt zelfs nog in dezen tijd bij onderscheidene onbeschaafde volken voor. Een ruwe stok, eenigszins aangepunt, belast met een steen, om hem zwaarder te maken, teneinde gemakkelijker in den bodem te kunnen dringen, ziedaar het werktuig, dat zoowel de Bosjesmannen als de Australiërs nog gebruiken om te graven, de laatsten zonder steen.

---

[1]) Zie H. BLINK, Bewoners der vreemde werelddeelen, deel I—III, 1898—1900.

Zoo ziet men den oorspronkelijken vorm van de spade ontstaan, welk werktuig zich ontwikkeld heeft, doordien het snijdend onderste gedeelte langzamerhand van metaal werd vervaardigd.

Een verdere ontwikkelingsvorm van den graafstok is de *houw*, waarbij het onderste gedeelte ongeveer rechthoekig is omgebogen. De ervaring, dat het gemakkelijker is met een *slag* dan met een *stoot* in de aarde door te dringen, leidde er toe, om een dunnen boomstam met een tak het eerst tot dat doel aan te wenden, en de houw, aldus uit één stuk bestaande, werd door het doeltreffende van het gebruik later uit twee deelen kunstiger en beter vervaardigd.

De houw kan men als den eersten vorm van den *ploeg* beschouwen, als het eerste middel, om meer regelmatig den bodem om te woelen. De oude Skandinaviërs hebben een houw, uit een boomstok vervaardigd, in lang vervlogen tijd gebruikt. Maar zelfs nog tegenwoordig is de houw over een groot gedeelte der aarde als hoofdgereedschap bij den landbouw verbreid; in Afrika, Azië en elders niet alleen, maar ook in ons vaderland wordt bij de bewerking der venen nog de houw gebezigd, alsmede in den kleinen landbouw.

Van de houw tot den ploeg.

De ontwikkeling van de houw tot den ploeg, om den grond om te woelen, wijst op een uitbreiding van den landbouw en een stijgen van de menschheid tot een hooger trap van beschaving, tot verdeeling van arbeid. In den oorspronkelijken staat diende de arbeid en ook de landbouw enkel en alleen, om in eigen behoeften te voorzien. De mensch was aanvankelijk genoodzaakt, voor den eigen kring van het gezin te zorgen. Bij de verdeeling van arbeid moest de landbouwer ook produkten telen en leveren aan anderen. Die uitbreiding gaf aan den landbouw een grooter taak te verrichten en maakte het noodig, het bedrijf meer vruchtdragend op te vatten. Er werd over gedacht, den graafstok en de houw door een beter werktuig

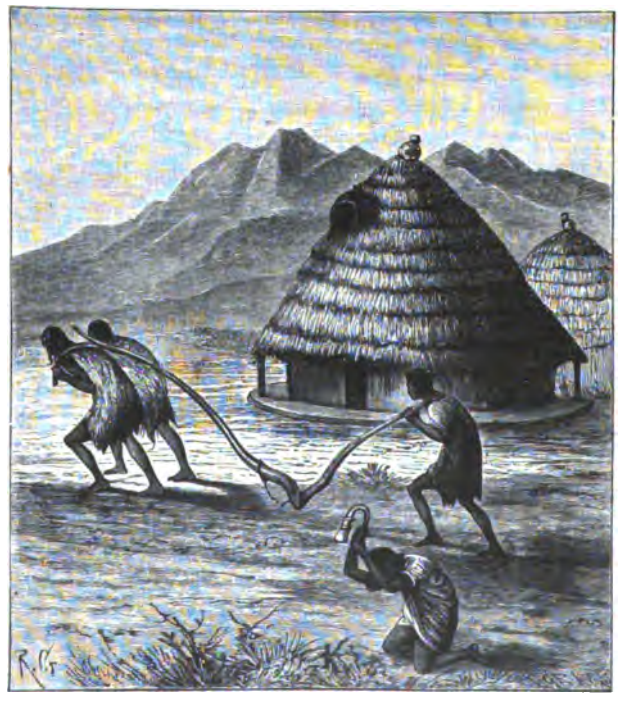

Columbia-Indianen met ploeg en houw het land bewerkend.

te vervangen, om het land te bebouwen, weldra met behulp van het huisdier als trekkracht, en zoo zien wij in het oude Egypte, in Peru en Indië reeds vroeg den *ploeg* in gebruik. Aanvankelijk was hij slechts een soort van haak, welke door den bodem werd getrokken. Op een der graven van Thebe is een dergelijke oud-Egyptische ploeg afgebeeld, die door eenige personen aan den dissel getrokken werd.

In hoofdzaak is de ploeg door alle eeuwen dezelfde gebleven, en dat werktuig week voor een halve eeuw in de eenvoudige streken van ons land nog bijna niet af van den ploeg der oude Romeinen.

Het gebruik van den ploeg bracht aldus weldra den landbouw tot de veeteelt in nadere betrekking. De oorspronkelijke verhouding van den mensch tot de dieren bestond hierin, dat hij enkele tot zijn onderhoud wist te bemachtigen. Sommige volken zijn lang op dit standpunt blijven staan. Het waren de *jagers-* en *visschersvolken*. De jagers en visschers wijzen aanvankelijk reeds op een hooger trap van ontwikkeling dan de verzamelaars van plantenkost; hun arbeid, om de dieren te bemachtigen, kost meer inspanning en zorg dan de planteneters aan den dag behoefden te leggen. De jagers hadden wapenen en hulpmiddelen van allerlei aard noodig, om de dieren te verschalken.

Ontstaan der huisdieren.

Alleen door jacht en vischvangst kon de mensch echter niet tot hooge beschaving komen: dit bewijzen de Indianenstammen van Noord-Amerika, die voor kort nog op dit standpunt stonden.

De verhouding tot de dieren moest een andere worden, in dien zin, dat men ze niet langer alleen maar bemachtigde in de vrije natuur voor het gebruik van het vleesch. De voortgaande ontwikkeling van den mensch leidde er toe, enkele dieren aan zich te onderwerpen en van hun vrijheid te berooven. Al onze huisdieren zijn de nakomelingen van dieren, welke bij bepaalde gelegenheden onder de heerschappij der menschen gekomen zijn en later onder de menschelijke bescherming en heerschappij zijn opgevoed. Historisch met documenten te staven is deze bewering niet, doch door de natuurlijke ontwikkeling staat zij vast.

Hoe de eerste bemachtiging der dieren heeft plaatsgevonden en met welk doel, zullen wij hier niet nagaan, omdat het buiten ons plan ligt. Daarom zwijgen wij over de meeningen, welke dienaangaande verkondigd zijn. Doch dit is zeker, dat de onderwerping der dieren den mensch er toe gebracht heeft, om ze als slachtvee, voor de melk, en eindelijk als rij-, last- en trekdieren te bezigen.

Deze overgang was van groote beteekenis voor de ontwikkeling der menschheid. De veehouderij maakte den mensch tot heerscher, tot machthebbende over andere individuen, en gaf aan het leven nieuwe gezelligheid.

Veehouderij uitsluitend zal niet bestaan hebben, maar wel heeft de teelt van huisdieren bij gezeten landbouwers later soms geleid tot overheerschende veehouderij, en de mannen, die hier aan het hoofd van de veeteelt stonden, achtten zich vorsten. De patriarchale herdersvorsten zijn uit de gewijde schrift en van elders bekend. De „Boeren" in Zuid-Afrika zijn nog in hoofdzaak herdersvorsten, en waren het tot voor kort schier geheel.

Herdersvolken en landbouwers. De herders waren nomaden, die rondzwierven met hun vee door de streken, waar de beste weiden gevonden werden. Het gebruik van het vee als last- en trekdier voor wagens maakte hun het reizen gemakkelijk. Maar al vroeg ontstond er ook verkeer tusschen de meer uitsluitende veehouders en de landbouwers, die aan hun vruchtbaar land gebonden waren, die het moesten bewerken, er moesten zaaien en wachten op den oogst.

Van den landbouwer ontving de herdersvorst het benoodigde koren en hij ruilde er zijn veeprodukten tegen in. En de landbouwer begon weldra ook van de veehouders te leeren, om grootere dieren als trekdieren te gebruiken. De os werd voor den ploeg gespannen in plaats van den mensch, en dit was een belangrijke schrede in voorwaartsche richting bij het ontwikkelingsproces van den landbouw. Maar tevens werd de landbouw hierdoor met de veeteelt verbonden, wat sedert de oudste tijden tot nu toe bestaan heeft, hier meer, daar minder.

Nog niet overal evenwel worden de huisdieren tot werkkracht gebruikt bij den landbouw. Er zijn uitgebreide gewesten der aarde, waar de huisdieren een zeer geringe rol spelen, zelfs in 't geheel niet of bijna niet voorkomen, ofschoon men er toch een goede bewerking van den grond aantreft. Noord- en Zuid-Amerika vóór de ontdekking, Oceanië en Melanesië bezaten en bezitten een uitgebreide primitieve bodemcultuur, alleen door menschelijken arbeid tot stand gebracht.

Landbouw en veeteelt en hun invloed. Zoo hebben wij in hoofdlijnen de eerste ontwikkelingsgeschiedenis van landbouw en veeteelt nagegaan, tot het oogenblik, dat zij bepaalde takken van bedrijf werden in de maatschappij. Landbouw en veeteelt vormden de kern van het oudste maatschappelijk leven. Zoolang de voorziening in het noodige nog enkel en alleen door natuuroccupatie plaatsgreep, was er iets onrustigs en onbestendigs in het samenleven, een voortdurend zoeken en rondzwerven over de aarde. Het was toen, dat de menschen geen vaste woonplaatsen hadden. De landbouw bond het eerst meer aan een vaste plek gronds, verbond de menschenmaatschappij meer aan bepaalde gedeelten der aarde, en legde den grondslag tot een innige verbinding van volk en gebied, van natie en staat tot het land.

Oud en eerwaardig staat de landbouw aldus onder de bedrijven der aarde, als de aartsvader, als de peet van alle andere. Zonder landbouw was er geen samenleven mogelijk, en om den landbouw groepeerden zich aanvankelijk de overige bedrijven; zelfs de temming van de dieren tot huisdieren kon alleen geschieden door gezeten landbouwers.

Dit erkenden reeds de ouden, en de landbouw in uitgebreiden zin werd dan ook hoog door hen in eere gehouden. Demeter in Griekenland, bij de Romeinen Ceres, werd, naar de voorstellingen van Grieken en Romeinen, beschouwd als de godin der aarde, het zinnebeeld van den voortbrengenden grond, als de alles voedende moeder. Doch tegelijkertijd werd Demeter door de Grieksche mythe voorgesteld niet alleen als uitvindster van den landbouw, maar tevens als de stichteres van alle burgerlijke genootschappen, als de

weldoende, die door de beoefening van kunsten en de zegeningen, die zij daardoor verspreidde, de vroeger als wilden omdwalende menschen aan het land hunner geboorte hechtte. Ook de Romeinen vereerden Ceres tegen den zaaitijd door groote offerfeesten, Cerealiën genoemd.

Zeer terecht zegt GERLAND, dat de oudste menschen hoofdzakelijk van plantenvoedsel leefden. Het waren echter niet de boomvruchten, die den mensch konden veredelen, omdat deze slechts op enkele tijdstippen en dan in te karige hoeveelheid voedsel opleveren; ook is het aantal boomen in verhonding tot het aantal menschen te gering. Evenmin waren de knolgewassen in staat, om op de menschelijke ontwikkeling een diepgaanden en blijvenden invloed uit te oefenen. Het zijn de graansoorten, die de menschheid in haar ontwikkeling maakten tot wat zij geworden is; zij vormden het schibboleth van haar vooruitgang.

Een kaffervrouw, het koren malend.

Het fijnmalen der granen geschiedde meest door steenen met de hand over elkander te wrijven, zooals bij vele onbeschaafde volken de vrouwen dat nog verrichten.

Cultuurtrappen der menschheid.

In onderscheidene werken over de cultuurgeschiedenis der menschheid worden drie trappen in den ontwikkelingsgang der beschaving aangenomen. Volgens een veel verbreide voorstelling waren de menschen in het oudste stadium *jagers*, daarna *herders* en ten slotte *landbouwers*.

De oudste onderscheiding van deze drie ontwikkelingstrappen vindt men reeds in een fragment van den cultuurhistoricus DICEARCHUS uit Messana (± 325 voor Chr.), een leerling van ARISTOTELES. Deze deelt ook met PLATO de meening aangaande een gelukkigen natuurtoestand in de gouden eeuw, een tijd, waarin de menschen in vrede en eendracht op aarde leefden, en de dichter motiveert dezen idealen toestand door de mededeeling, dat de menschen zich hoofdzakelijk met vruchten voedden, niet het temmen van dieren kenden, dat er geen bezit bestond, en dus geen voorwerp van begeerte aanleiding tot strijd kon zijn. „Eerst het streven naar overdadige goederen en de daarmede gepaard gaande overgang tot veeteelt en landbouw ontketende den strijd onder de menschen, tengevolge van de tegenstrijdige belangen van hen, die bezit van

goederen trachtten te verwerven, en diegenen, welke reeds verkregen bezit trachtten te behouden" [1]), aldus was de meening.

Deze veel verbreide theorie betreffende de opeenvolging der beschavingstrappen, waarbij de jagers als eerste trap, de herders als tweede en de landbouwers als derde ontwikkelingstrap worden aangenomen, hebben wij niet aanvaard. Met NOLTE [2]), HIRT en anderen gelooven wij, dat de akkerbouw het oudst is, en dat het jager- en herdersleven als uitwassen van den landbouw zijn ontstaan. Het temmen van huisdieren was, naar wij meenen, eerst aan een gezeten bevolking mogelijk, en sedert de oudste tijden kan men den akkerbouw als menschelijk bedrijf beschouwen. Ook LIPPERT neemt hetzelfde aan en wijst terecht op de feiten der ethnographie [3]).

De meening, somtijds verkondigd, dat de landbouw niet kon bestaan zonder de veeteelt, wordt door de feiten der volkenkunde weerlegd. Talrijke voorbeelden der natuurvolken toonen aan, dat de landbouw zeer goed mogelijk is zonder dierlijke bemesting. Bij de Negers in Afrika ontbreekt nergens de landbouw, en, hoewel de huisdieren bij hen van vreemden oorsprong zijn, moet men hun toch de eer geven, twee belangrijke Afrikaansche graansoorten, de negergierst en het kafferkoren, zelfstandig te hebben veredeld. Ook bij de Indianen van Noord-Amerika ontwikkelde de akkerbouw zich zonder de medewerking van huisdieren [4]).

Een vergoeding voor het gemis van bemesting met dierlijke excreties tot het vruchtbaar houden van den grond werd al vroeg gevonden, in braak, alsmede goede bewerking van den grond, in vruchtwisseling (bij de Indiërs) en het verbouwen van planten, die hun voedsel grootendeels uit de lucht trokken en ondergeploegd werden, als lupinen.

De noodzakelijkheid van braakland leerden vele volken als vanzelf door ervaring kennen. Van vele Negervolken, van Polynesiërs en van oorspronkelijke stammen van Amerika wordt verhaald, dat hetzelfde stuk land zelden langer dan twee jaren aaneen bebouwd werd. De goede omspitting van den grond werd uit traagheid bij vele natuurvolken verwaarloosd, maar was hun geenszins onbekend, en talrijke voorbeelden zijn er ook van, dat zij dit met zorg verrichten. Met eenvoudige graafstokken of primitieve ploegen en houwen geschiedt de bewerking van den grond.

Ook de bevloeiing van den bodem werd bij vele natuurvolken toegepast. De Nieuw-Caledoniërs legden tot besproeiing der velden waterleidingen aan over verre afstanden. De Caraïben omringden de velden met gegraven slooten, die zij met water vulden. In het oude Peru, waar wegens het droge klimaat de vruchtbaarheid des bodems afhing van de besproeiing, zorgde men daarvoor door waterleidingen van rivieren, die met zorg waren aangelegd.

Het gemis van huisdieren sluit zelfs de bemesting van den bodem niet uit.

---

[1]) ROB. PÖHLMANN. Das romantische Element im Communismus und Socialismus der Griechen (Histor. Zeitschr. N. F. XXXV).

[2]) HANS NOLTE. Die Anfänge des Ackerbaus, Jäger- und Hirtenlebens (Dissertation, 1894, Marburg).

[3]) JULIUS LIPPERT. Kulturgeschichte der Menschheit I, 1886, pag. 477.

[4]) O. PESCHEL. Völkerkunde, pag. 305.

In het oude Egypte werd zeker de bodem niet met dierlijke excrementen bemest, maar werd het slib van den Nijl daarvoor aangewend. Waar evenwel de bodem behoefte had aan bemesting, schijnt men den grond reeds vroeg ter hulp te zijn gekomen. Volgens MACROBIUS gaf men in Italië de eer van de bemesting te hebben uitgevonden aan SATURNUS, in elk geval een bewijs, dat de bemesting van hoogen ouderdom is. Bij de Grieken ontbreken bewijzen dienaangaande. De Perzen bezitten zeer oude recepten tot bereiding van mest uit afval van allerlei aard. De Chineezen zijn vanouds de grootste meesters in de bemesting. In Afrika vond men in het binnenland van zuidelijk Benguela, in Bumbo, reeds in de vorige eeuw goed bemeste velden. De Kaffers laten onkruid als mest liggen; de Maganja's in Afrika bemesten het land met de asch van verbrande struiken. De bewoners van het Paascheiland deden dit met de asch van varens. In Peru gebruikte men tot bemesting vogelmest van onderscheidene kusteilanden, guano. De Indianen aan de oostkust van Noord-Amerika schijnen reeds vóór de aankomst der Europeanen met visch en schelpen het land te hebben bemest.

Deze voorbeelden, aan de bedrijven der natuurvolken ontleend [1]), wijzen duidelijk aan, dat de landbouw ook zonder belangrijke veeteelt in onderscheidene gewesten een betrekkelijk hooge ontwikkeling had erlangd door hulpmiddelen van verschillenden aard, zoodat niets de meening weerlegt, dat de landbouw ouder is dan de veeteelt.

Aan den landbouw is de veeteelt verbonden geworden; door omstandigheden heeft zelfs de veeteelt plaatselijk of tijdelijk de overhand kunnen verkrijgen, zooals bij de oude Semietische en Indo-Germaansche volken, maar steeds bleef op den duur de akkerbouw een vaste kern voor de middelen van bestaan.

---

[1]) Zie de werken van RATZEL, Völkerkunde, I, II en III. WAITZ—GERLAND, Anthropologie der Naturvölker, I—V.

DE LANDBOUW BIJ EENIGE CULTUURVOLKEN DER OUDHEID.

I. DE LANDBOUW EN VEETEELT DER OUDE ISRAËLIETEN.

Het oude en tegenwoordige Kanaän.

Wij willen den blik in de eerste plaats wenden op de landbouwtoestanden bij eenige cultuurvolken der oudheid, en wel bij die volken, welke het naast met de Europeesche toestanden van later in betrekking staan. Daarom laten wij den landbouw der Chineezen, der oud-Indiërs, der bewoners van de landen aan de Tigris en de Euphraat en van andere oude volken van Azië buiten beschouwing, en bepalen wij ons enkel tot eenige opmerkingen omtrent de Israëlieten, de Egyptenaren en de oude Grieken en Romeinen. Meer dan opmerkingen heeft dit overzicht, dat tot inleiding van ons onderwerp moet dienen, niet ten doel.

Vangen wij aan met het meest bekende cultuurvolk der oudheid, de Israëlieten, wier gewijde geschiedenis gemeen goed is geworden van de meeste volken der aarde.

Palestina of Kanaän wordt door de verbeelding van velen, geinspireerd door de beschrijving des Bijbels, gedacht een land „overvloeiende van melk en honig." Wie tegenwoordig evenwel dit land doortrekt, ondervindt bij elke schrede teleurstelling en ziet de geïdealiseerde voorstellingen, welke hij zich misschien maakte van den bodem der gewijde geschiedenis, de een voor, de ander na verdwijnen. De dichterlijke schilderingen van den Bijbel hebben ongetwijfeld den rijkdom en de vruchtbaarheid van het oude Joodsche land overdreven, de bezielde verbeelding heeft de kleuren nog scherper doen uitkomen, maar tevens is het zeker, dat het tegenwoordige Palestina niet meer het oude land is, dat de aartsvaders bewoonden, en dat de Israëlieten na hun terugkomst uit Egypte weder binnentrokken. Een eeuwenlange geschiedenis van oorlogen als voorspel werkte met een eeuwenlangen toestand van onderdrukking der bewoners als naspel samen, om de bedrijvigheid der oude bevolking in onverschilligheid, traagheid en lusteloosheid te doen overgaan. Zoo liggen uitgestrekte velden, eens overvloeiende van den oogst, thans naakt en verlaten. Deze gewesten vertoonen in landbouwkundig opzicht een ruïne van hetgeen zij eens waren, en leveren een duidelijk beeld van hetgeen de landbouw wordt, als de staatkundige toestanden niet alleen zijn ontwikkeling belemmeren, maar zelfs zijn bestaan onderdrukken.

Landbouw en veeteelt bij de oude Israëlieten.

De landbouw en veeteelt der oude Israëlieten, zooals de gewijde geschiedenis ons die leert kennen, werden in hoofdzaak op dezelfde wijze gedreven, als bij de naburige Oostersche volken nog eeuwen daarna het geval was en tegenwoordig

nog plaats heeft. Niets is conservatiever geweest dan de landbouw; wat hij al spoedig moest worden, is hij gebleven. Daardoor kan dan ook menige mededeeling des Bijbels omtrent den landbouw verklaard worden, door hetgeen latere reizigers bij de Oostersche volken leerden kennen. Pogingen, om op die wijze de berichten des Bijbels toe te lichten, werden reeds vroeg gedaan [1].

De Bijbel stelt den landbouw voor als een der oudste bedrijven. De schrijver van Genesis verhaalt, dat „de Heere God een hof geplant had in Eden" [2]), en dat een rivier diende, om dezen hof te besproeien [3]), wat er duidelijk op wijst, dat de beteekenis der irrigatie den schrijver bekend was. Verder zegt de schrijver, dat de Heere God den mensch in den hof zette, „om dien te bouwen en te bewaren", en eindelijk, dat de Heere Adam wegzond uit den Hof van Eden, „om den aardbodem te bouwen", terwijl hij „in het zweet zijns aanschijns zijn brood zoude eten" [4]). Vervolgens duidt de schrijver aan, dat Abel, de jongste zoon van Adam, schaapherder werd, terwijl Kaïn, de oudste, den landbouw uitoefende [5]), een voorstelling, welke er op wijst, dat de schrijver zich den landbouw ouder dacht dan de veeteelt, dat hij deze bedrijven in vrijwel gescheiden toestand kende, en dat er reeds verdeeling van arbeid bestond.

Al maken de verhalen der aartsvaders, die in tenten woonden en hun woningen verplaatsten, den indruk, dat zij herdersvorsten waren, niet geheel ongelijk aan de latere Bedoeienenstammen, toch mag men daaruit niet afleiden, dat er ook in dien tijd uitsluitend veehouders bestonden.

Naast de meer trekkende herdersstammen vond men ook in den tijd der patriarchen reeds akkerbouwers op de plekken, die daartoe geschikt waren, en in tijden van misgewas trokken er karavanen naar Egypte, om van daar koren te halen.

De akkerbouw heeft ongetwijfeld de overhand op de veehouderij verkregen of is naast deze tot hooger ontwikkeling gekomen in den tijd, die op de inbezitneming des lands na den uittocht uit Egypte volgde. Niet onwaarschijnlijk heeft de kennis van den hoog ontwikkelden landbouw in Egypte hierop invloed gehad. Na dien tijd wordt Kanaän dan ook als een vruchtbaar land geroemd, waar de akkerbouw hoog in eere stond naast de veeteelt.

Van koning Uzzia wordt verhaald [6]), dat hij torens in de woestijn bouwde, veel putten uithieuw, vermits hij veel vee had, beide in de laagten en in de effene velden, dat hij akkerlieden en wijngaardeniers bezat op de bergen en op de vruchtbare velden, „want hij was een liefhebber van den land*bouw*." Niet onduidelijk wijst dit bericht er op, dat er alle moeite werd aangewend, om het land vruchtbaar te maken, hetzij door besproeiing, hetzij door het opbrengen van vruchtbare aarde op de bergen, die daardoor koren voortbrachten. „Is er een handvol koren in het land op de hoogte der bergen, de

---

[1]) Wij hebben hier het oog op het Duitsche werk van HERMANN CHRISTIAN PAULSEN, dat in 1762 te Leiden in het Nederlandsch verscheen onder den titel: „Echte berichten van den Akkerbouw der Oostersche volken, ter opheldering van vele schriftuurplaatsen, zoo uit het Oude als Nieuwe Testament, uit de Oostersche reisbeschrijvingen verzameld."

[2]) Genesis II, 8. [3]) Genesis II, 10. [4]) Genesis III, 23, 19. [5]) Genesis IV, 2.

[6]) 2 Kronijken XXVI, 10.

vrucht daarvan zal ruischen als de Libanon" [1]), zegt de psalmdichter.

De groote beteekenis van het water voor den landbouw wordt in tal van uitdrukkingen in den Bijbel aangeduid. Zoo wordt in psalm 107 vers 33—37 de tegenstelling van Gods zegen en vloek bovenal uitgedrukt door de dorheid of besproeiing des bodems. „Indien gij in mijn inzettingen wandelen, en mijn geboden houden en die doen zult, zoo zal ik u regens geven op hun tijd, en het land zal zijn inkomst geven, en het geboomte des velds zal zijn vrucht geven," aldus belooft de Heer [2]).

Rijk is de Bijbel aan beeldspraak, aan den akkerbouw ontleend, en die er op wijst, dat de landbouw een belangrijk bedrijf was voor de Israëlieten, die hem tot ontwikkeling hadden gebracht. Of de bemesting algemeen in gebruik was, durven wij niet zeggen, maar wel zijn er plaatsen in den Bijbel, die op het verzamelen van mest wijzen. Jesaja [3]) spreekt van het stroo, dat verdorscht wordt tot mest, hetgeen er op wijst, dat het stroo door dorschen gekneusd werd, om het vervolgens in den mest te werpen, en herhaaldelijk is er sprake van, dat het zout de aarde vruchtbaar maakt. „Het zout is goed", zegt Lukas, „maar indien het smakeloos geworden is, is het noch voor het land, noch voor den mesthoop geschikt" [4]). Wijzen deze woorden er niet op, dat men de gewoonte kende, om den bodem door toevoeging van zouten vruchtbaar te maken?

Bovendien werd de vruchtbaarheid bevorderd, doordien het stroo van het koren grootendeels op het veld bleef liggen en het kaf er werd verbrand, om met de asch het veld te bemesten. Ook hadden de Israëlieten een soort van braakstelsel, omdat in verband met hun godsdienstige opvatting het land om de zeven jaren moest rusten voor den tijd van een jaar.

Het bewerken van den grond geschiedde bij de oude Israëlieten reeds met den ploeg, die, evenals de ploegen bij de latere Oostersche volken, eenvoudig van maaksel was; hij bestond uit een gebogen ploegschaar, een stuurstok en een disselboom. De ploegschaar werd reeds vroeg van ijzer vervaardigd. Zoo lezen wij o. a. in Samuel, dat, wijl er geen smid werd gevonden in het gansche land Israëls, „gansch Israël tot de Filistijnen moest aftrekken, opdat een iegelijk zijn ploegijzer of zijn spade of zijn bijl of zijn houweel scherpen liet" [5]). En in hetzelfde hoofdstuk lezen wij, „dat zij hadden tandige vijlen tot hun houweelen en tot hun spaden, en tot de drietandige vorken en tot de bijlen en tot het stellen der prikkels."

De ploeg werd in 't algemeen door ossen getrokken, evenals bij de meeste Oostersche volken. Paarden werden in Kanaän weinig gevonden en waren duur; ossen daarentegen vond men er in overvloed. Al in ouden tijd was het gebruik der ossen voor den ploeg bekend, gelijk blijkt uit de geschiedenis van Job [6]), waarin vermeld wordt van een bode, die tot Job kwam, zeggende:

---

[1]) Psalm LXXII, 16.
[2]) Leviticus XXVI, 3, 4.
[3]) Jesaja XXV, 10.
[4]) Lukas XIV, 34, 35.
[5]) 1 Samuel XIII, 20.
[6]) Job I, 14, 15.

„de runderen waren ploegende en de ezelinnen weidende aan hunne zijden." Dat ook de ezelinnen somtijds hiervoor gebruikt werden, blijkt uit Jesaja [1]), die zegt: „en de ossen en ezelveulens, die het land bouwen, zullen zuiver voeder eten, hetwelk verschud is met de werpschoffel en met de wan." Evenwel vormden de ossen de hoofdtrekdieren bij den landbouw in Kanaän.

Het aantal ossen voor den ploeg bedroeg twee. In de vertaling wordt gesproken van een *juk* ossen, een woord, dat evenwel in Luthers vertaling een *paar* ossen luidt. Herhaaldelijk komt het woord *juk* voor in den Bijbel, en beteekent steeds een *paar*, en ingeval er sprake is van beesten voor den ploeg, van een tweetal, die gezamenlijk trekken. Naar het *juk ossen* werd ook de oppervlakte van het land, dat met een juk in een dag kon geploegd worden, een *juk lands* genoemd, ongeveer overeenkomende met hetgeen wij later een *morgen* noemden.

Arabische dorschslede.

Om de ossen voort te drijven, bediende men zich van een stok of staf, met ijzer beslagen en gepunt. Terwijl voor het ploegen met paarden de zweep voldoende is, gebruikt men voor de ossen dat gevoeliger middel, om hen aan te sporen. Die stok diende niet om te slaan, maar om te *prikkelen*, en de ossenstok werd dan ook *prikkel* genoemd. Herhaaldelijk komt dit woord voor in de beeldspraak des Bijbels (verzenen tegen de prikkels slaan). Het ploegen was in zijn aard niet van het latere onderscheiden; de grond werd echter niet zoo diep omgewoeld. Terwijl het ploegen de beteekenis had van de aarde te openen, werd de egge gebruikt, om de aarde weer te dichten en te effenen. Jesaja zegt: „Ploegt de ploeger den geheelen dag om te zaaien? *Opent* en *egt* hij zijn land den geheelen dag?" En deze schrijver wijst verder op hetgeen er gezaaid werd. „Wanneer hij het bovenste van hetzelve effen gemaakt heeft, dan strooit hij *wikken* en spreidt *komijn*, of hij werpt er van de beste *tarwe* in, of uitgelezen *gerst* of *spelt*, elk aan zijn plaats."

[1]) Jesaja XXX, 24.

Daarenboven wordt beschreven, hoe het koren uit de aren verkregen wordt. „Want men dorscht de wikken niet met den dorschwagen en men laat het wagenrad niet rondom over het komijn gaan; maar de wikken slaat men uit met een staf en het komijn met een stok. Het broodkoren moet verbrijzeld worden, maar hij dorscht het niet geduriglijk dorschende, noch breekt hij het met het wiel zijns wagens, noch verbrijzelt hij het met zijn paarden" [1]).

De oogsttijd was een blijde tijd bij de Israëlieten, evenals bij de meeste volken. Het koren werd gemaaid met de sikkel, die in de linkerhand gehouden werd. Men maaide niet den geheelen halm af, doch meestal weinig meer dan de aren, ook wel den halm te halver lengte. Ook COLUMELLA, XENOPHON en andere klassieke schrijvers maken melding van tweeërlei of drieërlei wijze, om het graan te maaien. Het dorschen geschiedde ook hier aanvankelijk door het uittrappen der ossen, doch al vroeg met dorschwagens of dorschsleden, een soort van dorschmachine, die over den dorschvloer werd getrokken door ossen, en het koren uit de aren dreef door pinnen. Zoo lezen wij: „Ziet, ik heb u tot een scherpe, nieuwe dorschslede gesteld, die scherpe pinnen heeft; gij zult bergen dorschen en vermalen, en heuvelen zult gij stellen gelijk kaf. Gij zult ze wannen, en de wind zal ze wegnemen, en de stormwind zal ze verstrooien" [2]).

Deze mededeeling van Jesaja wijst er ook op, dat men het koren van het kaf zuiverde door den wind, die het lichtere kaf medevoert, terwijl het zwaardere koren recht naar beneden valt. Dit geschiedde, evenals het dorschen, in de open lucht. Het wannen van het koren had ongetwijfeld dikwijls des nachts plaats, omdat dan de wind krachtiger was. Dit blijkt o. a. uit Ruth (III, 2), waar men leest: „Nu dan, is niet Boaz, met wiens maagden gij geweest zijt, van onze bloedverwantschap? Zie, hij zal dezen nacht gerst op den dorschvloer wannen."

Bij de Israëlieten stond de landbouwende stam hoog in eere, zooals uit het voorgaande reeds valt af te leiden. Van het land en van achter de schapen zag men koningen als Saul en David ten troon verheven; voor den landbouw droegen enkele koningen zorg. Wel opmerkelijk is het, dat de historische omstandigheden den landbouwenden geest bij de Joden geheel hebben uitgedoofd, zoodat men thans schier geen Joodsche landbouwers meer aantreft.

II. DE LANDBOUW EN VEETEELT IN HET OUDE EGYPTE.

Landbouw en veeteelt in Egypte.

In de geschiedenis is Egypte wel het landbouwland geweest, dat door zijn geographische ligging met Europa het naast in betrekking stond, en door zijn hooge ontwikkeling en zijn belangrijk irrigatiestelsel een buitengewoon groote beteekenis had. Egypte is ongetwijfeld een der oudste landbouwlanden aan de Middellandsche Zee. Wij willen niet dit land beschrijven en evenmin de bevloeiingsmiddelen, doch

[1]) Jesaja XXVIII, 24—28.

[2]) Jesaja XLI, 15, 16.

enkel iets over den ouden Egyptischen landbouw mededeelen, te meer daar de Egyptische landbouw, als korenleverancier, in de oudheid groot belang had voor de landen aan de Middellandsche Zee.

Hoewel de oude Egyptenaren door hun beschaving een standpunt hadden ingenomen, waarop zij het herdersleven met een zekere minachting beschouwden, droegen zij toch steeds groote zorg voor de veeteelt. In Egypte hield men geheele kudden van ossen, ezels en paarden, van schapen en geiten, van hoenders, ganzen en ander pluimgedierte, zelfs van varkens, hoewel deze laatste voor onrein golden. Uit de afbeeldingen van den landbouw in de graven, die tot in détails gaan, blijkt, dat de aanzienlijken van het oude Egyptische rijk trotsch waren op het bezit van groote kudden vee.

Naast de veeteelt werd door de Egyptenaren de landbouw met groote zorg gedreven. De vruchtbare bodem werd geregeld bevochtigd door de overstroomingen van den Nijl, en deze maakten het land daardoor uitnemend geschikt voor den akkerbouw. „Nergens oogst men de vruchten der aarde met minder moeite dan hier," zegt HERODOTUS. „De bewoners behoeven niet met den ploeg of met de spade het land om te woelen; wanneer de rivier de oeverlanden heeft gedrenkt, bezaait ieder zijn akker, en drijft het vee daarop, opdat het de zaden vasttrapt in den grond, en vervolgens wacht men rustig den oogst af." Zeer zeker geschiedde dit door kudden zwijnen, zooals HERODOTUS vermeldt, wat ook op oude beeldwerken wordt voorgesteld.

Bewerking van den grond.

Dit was de meest gemakkelijke wijze, om het land te bebouwen. Doch behalve deze wijze van zaaiing, welke thans niet meer bestaat, bedienden de oude Egyptenaren zich bij gronden, welke niet overstroomd werden, van een ploeg, door een span ossen getrokken. Daarenboven werd de grond bewerkt met een houw, door menschenhand gevoerd. Op afbeeldingen van oude graven vindt men hiervan voorstellingen.

De figuur op pag. 16 stelt in het bovenste gedeelte vier mannen voor, die met de houwploeg den bodem loswoelen. Op veel afdeeldingen worden zij door een kudde vee gevolgd, om aan te toonen, dat deze het zaad in den bodem bevestigen. Daaronder ziet men een door twee koeien getrokken ploeg, die den zaaier vóór gaat.

De houw der Egyptenaren was zeker van hout gemaakt; in de graven van Thebe heeft men er onderscheidene gevonden. De oude Egyptische ploeg was eigenlijk in hoofdzaak een omkeering van de houw; hij was ruw bewerkt en bestond uit de ploegschaar, den boom, een verbindingsstuk en den staart. De boven voorgestelde ploeg schijnt geheel van hout te zijn vervaardigd.

Granen en dorschen.

De berichten omtrent de landbouwgewassen der oude Egyptenaren zijn afkomstig uit geheel verschillende tijden, en men moet niet uit het oog verliezen, dat tusschen de dagen, waaruit de oudste in de graven en monumenten bewaarde mededeelingen dateeren, en den tijd van PLINIUS een periode ligt van drieduizend jaren.

De halmgewassen, de cerealiën, en onder deze vooral de *tarwe*, namen de eerste plaats in bij de landbouwprodukten. Het gemakkelijk zaaien der granen, de ruime opbrengst van koren en stroo, de menigvuldige spijzen, welke hiervan konden bereid worden, en de aanzienlijke handel, welke in

de oudheid reeds in tarwe gedreven werd van uit Egypte op de oeversteden der Middellandsche en der Roode Zee, alsmede over de Landengte van Suez, maakten den graanbouw in Egypte tot een belangrijk bedrijf.

De tarwe, in het oude Egypte verbouwd, gelijkt op onze „Triticum

Landbouw bij de oude Egyptenaren.

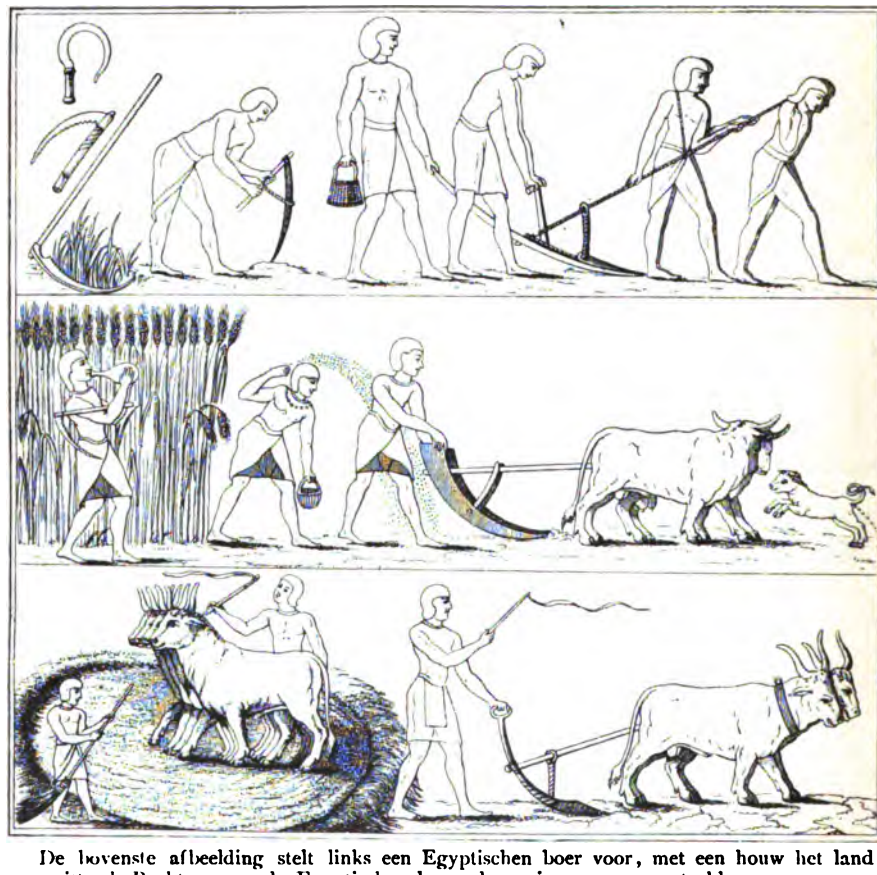

De bovenste afbeelding stelt links een Egyptischen boer voor, met een houw het land omspittend. Rechts een oude Egyptische ploeg, door vier personen getrokken.

De tweede afbeelding stelt den Egyptischen ploeg voor, door een os en een koe getrokken en gevolgd door den zaaier. Links ziet men een maaier, met de sikkel.

De onderste afbeelding geeft eveneens een ploeg te zien, door ossen getrokken. Links wordt voorgesteld, hoe het graan door samengedreven stieren op het vrije veld uit de aren wordt gedreven.

vulgare", zooals blijkt uit de gevonden tarwekorrels in de mummiegraven. De tarwe was in Egypte winterkoren, dat in November gezaaid en in April en Mei geoogst werd. De tarweoogst wordt in wandversieringen der graven levendig voorgesteld.

Behalve tarwe werden er gerst en andere granen, boonen en linzen, vlas, papyrus, enz. verbouwd. Ook de wijnbouw bestond in Egypte reeds.

Het dorschen geschiedde hier door ossen, zooals een afbeelding in een rotsgraf te El-Kab voorstelt. Een hieroglyphen-opschrift daarbij vermeldt, dat de opzichter een lied zong, aldus luidend:

Dorscht, dorscht, gij, runderen,
Dorscht voor uwen heer,
Dorscht ook voor uzelven.

Het dorschen bestond hierin, dat het vee met de hoeven over het graan liep en aldus het zaad uit de aren deed springen, een wijze van dorschen, die wij ook in Griekenland zullen leeren kennen.

Ook leert men uit de afbeeldingen in de graven de wijze kennen, waarop de Egyptenaren wijn en olie persten uit olijven en druiven, en hoe zij ze in vaten bewaarden. Tuinbouw, ooftteelt en boomkweekerij waren lievelingsbedrijven van de landelijke bevolking van Egypte.

Herders en veeartsenijkunde.

De veeteelt en de heelkunde der dieren schijnt in Egypte in hoogen graad ontwikkeld te zijn geweest. DIODORUS spreekt van de Egyptische herders als van een bijzonderen stand, een kaste, en als hij de landbouwers heeft geprezen, zegt hij: hetzelfde kan men van de herders ook getuigen, die de zorg hebben voor de kudden vee, welke zorg zij wettelijk van hun vaderen overnamen en daaraan hun leven wijdden. Veel goeds aangaande de heelkunde en de voeding van het weidevee hebben zij van hun voorvaderen geleerd, en niet weinig voegen zij daaraan door eigen ijver en zorg toe. HERODOTUS scheidt de runderherders van de zwijnenhoeders als kaste; de laatsten werden, als onrein, met de paria's gelijkgesteld.

Als vee had men in Egypte: runderen, schapen, varkens, ezels, paarden, kameelen, pluimvee en honden.

Uit de afbeeldingen in de graven leert men niet den eigenlijken boerenstand van het oude Egypte kennen. Zij hebben meestal betrekking op de domeinen der aanzienlijken, en de daar voorgestelde personen zijn lijfeigenen, die den landbouw uitoefenden voor hun heeren.

De eigenlijke boerenstand stond over 't geheel niet hoog in Egypte en had het armoedig. Als vertegenwoordiger der Godheid was de koning niet alleen heer des lands, maar ook eigenaar van den bodem, en wat hij daarvan aan zijn onderdanen overliet, was een uitvloeisel van zijn genade. Volgens DIODORUS was al het bouwland in drie deelen verdeeld: één deel had de koning voor zichzelf behouden en de beide andere derde deelen waren onder de priesterkaste en de krijgsmanskaste verdeeld, zoodat de boer slechts pachter was van den grond, dien hij verkreeg van den koning en van de beide bevoorrechte standen. HERODOTUS daarentegen vermeldt, dat RAMSES-SESOSTRIS het geheele land door landmeters verdeeld had en elk Egyptenaar tegen een jaarlijksche pacht een bepaald vierkant stuk had aangewezen, iets, wat overeenstemt met mededeelingen in Genesis over JOZEF, en dat de beide bevoorrechte klassen land verkregen van den koning zonder pacht, terwijl de eigenlijke boeren het land in erfpacht hadden [1]).

---

[1]) Zie hierover: WEBER, Allgemeine Weltgeschichte I, 1882. DR. A. THAER, Die alt-ägyptische Landwirthschaft. Ein Beitrag zur Geschichte der Agricultur (Sonderabdruck aus den landwirthschaftlichen Jahrbüchern 1881).

III. DE OUDSTE EUROPEESCHE VOLKEN EN HUN AFKOMST.

De afkomst der oudste Europeesche bewoners.

Wenden wij ons thans tot de Europeesche volken. De vraag omtrent het oorspronkelijk vaderland der Indo-Germaansche volken is tot nog toe wetenschappelijk niet beslist opgelost. De veel verbreide meening, dat men Azië als zoodanig beschouwen moet, kan wel juist zijn, maar is noch door de taalwetenschap, noch door de gegevens der historie, noch door de ethnologie beslist bewezen. Alle diepzinnige studiën dienaangaande hadden tot nog toe slechts een negatief resultaat.

Met dit vraagpunt op zichzelf hebben wij ons niet in te laten. Alleen kunnen wij hieromtrent mededeelen, dat het zeer waarschijnlijk is, dat reeds in de oudste ons bekende praehistorische periode in Europa Indo-Germanen gewoond hebben. De hypothese van een gemeenschappelijke immigratie van alle Indo-Germanen uit Azië in Europa wordt niet op goede gronden bevestigd. Het is echter zeer aannemelijk, dat het oudste verbreidingsgebied der Indo-Germanen zich niet tot Europa bepaalde, maar zich door het Russische steppenland tot in Azië heeft uitgestrekt. Tusschen Europa en Azië is ten zuiden van den Ural geen volkenkundige grens te trekken; beide werelddeelen vormen als zoodanig één continent. Dezelfde eindelooze steppen met hetzelfde klimaat, dezelfde plantengroei, dezelfde fauna strekken zich uit aan beide zijden van de rivier de Ural. Dit steppenland zonder natuurlijke grenzen nu verklaart de verre uitbreiding der Ariërs in historischen tijd naar het Oosten, en eveneens leende Europa zich voor een verbreiding ver naar het Westen [1]).

Wij kunnen van alle theoretische beschouwingen afstappen en ons bij dit resultaat van hooge waarschijnlijkheid bepalen. Het Skandinavische Noorden is ongetwijfeld reeds in den steentijd door Indo-Germanen bewoond geweest; de schedelvondsten in de Deensche en Zweedsche steengraven pleiten, volgens VIRCHOW, voor hetzelfde beginsel, en de bekende „kjökkenmödding" van Denemarken wijst op een Indo-Germaansche bevolking van Europa, die nog geen metalen kende, van alle huisdieren alleen den hond bezat, veeteelt noch landbouw uitoefende, en zich met schelpdieren en wild voedde, een tijdperk, aan de eigenlijke neolithische cultuur van Europa voorafgaande [2]).

Reeds bij het eerste schemerlicht der historische overlevering, zegt SYMONS, namen de Indo-Germanen tusschen de Iberiërs, de Liguriërs en de Etrusken in het zuidwesten en de Finnen en hun verwanten in het noordoosten van Europa verreweg het grootste gedeelte van dit continent in. Hun woonplaatsen strekten zich uit over de landen benoorden de Alpen, van de Atlantische kust van Gallië tot in de Russische steppen, voorts over het Donaugebied, het gansche Balkanschiereiland, benevens het oostelijk en zuidelijk gedeelte van Italië. Daarbij sloten zich aan Zuid-Rusland dwars door de steppen aan de

---

[1]) B. SYMONS, Het stamland der Indo-Germanen (Handelingen en Mededeelingen der Maatsch. v. Ned. Letterk. over 1898—1899, pag. 26. JOH. SCHMIDT, Die Urheimath der Indogermanen. HIRT, Die Urheimath der Indogermanen (Indg. Forsch. I, 1891).

[2]) SYMONS l. c. pag. 61.

Kaspische Zee en aan het Aralmeer tot naar den westelijken rand van Iran en tot de Gangesvlakte de Ariërs (Iraniërs en Indiërs), in Klein-Azië tot het hoogland van Armenië, de verschillende Klein-Aziatische en Armeensche stammen.

De Europeesche Indo-Germanen waren gesplitst in een reeks afzonderlijke volken: in het noordoosten van het Balkanschiereiland de Thraciërs; in het noordwesten de Illyriërs, de voorouders van de Albaneezen; in het zuiden de Hellenen; in het Apennijnsche schiereiland de Italische stammen; verder naar het noorden de Kelten in het gebied van Donau en Rijn en van hier westelijk zich uitbreidende tot de zee en op de Britsche eilanden, achter hen in het noordoosten de Germanen en de Balten-Slaven. Doch deze beide laatsten komen in den oudsten tijd niet binnen den gezichtskring der zuidelijke cultuurvolken.

Betrekkingen tusschen de oerstammen. Gemeenschappelijke namen voor den landbouw.

Welke de betrekkingen tusschen deze volken in den oudsten tijd in Europa waren, valt niet te zeggen, maar dat er zekere betrekkingen tusschen onderscheidene dezer volken hebben bestaan, meent men op grond van overeenkomstige woorden in hun talen te moeten aannemen. SCHRADER wijst er o.a. op [1]), dat de overeenkomstige naam van *veulen*, welke in de Germaansche en Slavische talen en in het Rumeensch en Magyaarsch voorkomt, doelt op een vroegtijdigen paardenhandel in west-oostelijke richting door Europa.

De reeks verwante Indo-Germaansche volken, die men in den oertijd van Europa opmerkt, leefden zeker nog in een onbeschaafden toestand, die allengs veranderde, ook reeds, vóór zij voor goed als afzonderlijke volken uit elkander gingen. Dit blijkt uit de taalvorsching, die leert, dat de namen der belangrijkste huisdieren verwant zijn en dus waarschijnlijk reeds vóór de afzondering der volken bekend waren, en hetzelfde is het geval met die der eenvoudigste landbouwwerktuigen. In de noord-Europeesche en zuid-Europeesche talen vindt men bijna dezelfde uitdrukkingen, om de verschillende deelen der techniek van een halfnomadischen landbouw aan te duiden, zooals akker, ploegen, ploeg, egge, zaaien, zaad, maaien, sikkel, malen [2]). Linguistisch-historische en archeologische onderzoekingen brengen tot het besluit, dat verschillende veldvruchten reeds in dien tijd verbouwd werden; dat tarwe en gerst zeker wel de oudste granen waren. De namen van de huisdieren, als paard, rund, koe, schaap en hond, komen in het Gothisch en in het Latijn overeen, zoodat zij wijzen op een afkomst uit een land, waar eens beide volken in een ver verleden naast of bij elkander woonden, in elk geval op een betrekking tusschen beide volken.

Deze gegevens leiden er toe, om aan te nemen, dat het oervolk, waaruit de meeste Europeesche volken in den grijzen voortijd zijn ontstaan, reeds landbouw en veeteelt uitoefende en het tot eenige ontwikkeling had

---

[1]) In den zesden druk van VICTOR HEHN, Kulturpflanzen und Haustiere, nieuw uitgegeven door O. SCHRADER, 1894, pag. 52.

[2]) Pauly's Real-Encyclopaedie des classischen Altertumswissenschaft 1894. Art. Ackerbau.

gebracht. Die bewoners waren reeds gestegen boven het standpunt van blooie occupatie der natuurprodukten; zij bebouwden den bodem, zooals blijkt uit het kennen van den ploeg; zij wisten van zaaien en maaien, zooals eveneens uit hun taaloverblijfselen blijkt. Terwijl de woordenschat hunner talen voor het grootste gedeelte eerst langzamerhand gevormd werd in de nieuwe landen, waar zij zich in Europa voorgoed vestigden, hebben zij de woorden van hun oudste taal en van de oudste bedrijven medegebracht uit een land, waar zij eens bij elkander of dicht naast elkander woonden, om die in de nieuwe woonplaatsen weder te gebruiken te midden van andere namen en woorden. Als sporen van deze vroegere gemeenschap zijn die namen bewaard gebleven.

Wij besluiten dit overzicht met de voorstelling, die een deskundige als HIRT van de landbouwtoestanden der oude Indo-Germanen geeft [1]).

Landbouwtoestanden bij de oude Indo-Germanen.

Men kan vrij zeker aannemen, dat de veeteelt zich het eerst bij akkerbouwende volken, die groote gehechtheid hadden aan den grond en een hooge cultuur hadden bereikt, heeft ontwikkeld, en dat de later meer veehoudende volken reeds landbouwers waren geweest of van dezen de huisdieren verkregen hebben. In elk geval komt in Europa, naar de oudste vondsten te oordeelen, de akkerbouw naast de veehouderij voor én de taal wijst er niet op, dat de Indo-Germanen nomaden geweest zijn, zooals men veelal aannam. Uit alles blijkt, dat hun het rund bekend was en als een zeer begeerlijk bezit werd beschouwd, dat men de wol van het schaap gebruikte en dat dit misschien als huisdier werd gehouden. Van het temmen van geit en varken weet de oudheidkunde niets te zeggen; waarschijnlijk zijn zij bekend geweest.

Het paard, een onzer belangrijkste huisdieren, behoorde volgens HEHN niet tot de eigenlijke huisdieren der Indo-Germaansche en Europeesche bevolking. Daar het niet tot ploegen, noch tot rijden of tot trekken van den wagen gebruikt werd, was het alleen door zijn vleesch nuttig. Lang was in noord-Europa het paardenvleesch in gebruik, en eerst het krachtig optreden van het Christendom heeft dit heidensch gebruik doen ophouden. De Indo-Germanen kenden echter zonder twijfel het paard, want den naam vindt men in alle talen.

De akkerbouw is in Europa op zijn minst even oud als de veeteelt. De taalwetenschap leert echter, dat alleen de Europeesche talen gemeenschappelijke uitdrukkingen voor den landbouw bezitten; in de Indische talen ontbreken die. In elk geval valt er uit af te leiden, dat de Indo-Germanen ook akkerbouw dreven. Zoo vinden wij nergens sporen, die aanduiden, dat de oude Indo-Germanen nomaden waren. En waar wij de volken van woonplaats zien veranderen, had hun streven alleen ten doel, nieuwe vaste woonplaatsen te verkrijgen. Zij, die in de voorhistorische bevolking van Europa nomaden zien, erkennen het typische van het nomadenleven niet voldoende.

De nomade heeft groote weiden noodig en vernielt het woud. De oude Indo-Germanen daarentegen waren de grootste beschermers der wouden, waar

---

[1]) H. HIRT. Die landwirthschaftlichen Zustände der Indogermanen (Jahrbücher für Nationalökonomie von Conrad 1898 IIIe Folge 15 Band)

zij hun Goden hoorden en hen vereerden als wonende in de krachtige eikenstammen. Bij de nomadische veehouders werd de vrouw als een slavin beschouwd en heerschte polygamie; niets van dit vindt men bij de oude Indo-Germanen.

De akkerbouw werd waarschijnlijk door een grootere gemeenschap, de stamfamilie [1]), gezamenlijk gedreven. Gemeenschappelijk werd het land bewerkt en de opbrengst onder de familiën verdeeld. Particuliere grondeigendom bestond er waarschijnlijk niet. Het begrip eigendom heeft zich eerst ten opzichte van het vee ontwikkeld, zooals de taal duidelijk leert. Het Lat. *pecunia* is van *pecu* afgeleid, Goth. *skatts*, ons *schat*, met het Slavisch *skotu* „vee" verwant.

Van de Indo-Germaansche volken hebben de Grieken en Romeinen reeds in de vroege oudheid uitgemunt door hun hooge beschaving, zoodat wij in de eerste plaats bij hen te rade gaan, om iets naders omtrent de oudste landbouwtoestanden in Europa te leeren kennen. Daarna wenden wij ons tot de Germanen in den oudsten tijd, omdat zij de natie uitmaken, waaruit ook de bewoners der Nederlanden zijn voortgekomen.

IV. LANDBOUW EN VEETEELT BIJ DE OUDE GRIEKEN.

Landbouwtoestanden bij de oude Grieken. De oudste Grieken brachten hun eerste kennis van den landbouw mede uit hun vroeger vaderland. Zij kenden reeds den ploeg en verbouwden op hun akkers voornamelijk gerst en tarwe, welke zij met de sikkel maaiden, terwijl zij de granen met handmolens fijn maakten. Van de overige landbouwprodukten hebben zij o.a. boonen, erwten en uien verbouwd.

Toch mag men aan den landbouw der oudste vóór-historische Grieken nog niet het denkbeeld verbinden, dat zij reeds duurzaam een vast verblijf hadden. Men moet zich de oudste Grieken voorstellen als landbouwdrijvende halfnomaden, wier hoofdbedrijf in vredestijd de veeteelt was, en door wie de landbouw als een bijzaak werd beschouwd. Met de toenemende beschaving kwam hier de landbouw tot grootere zelfstandigheid, maar toch bleef hij nog aan de veeteelt als bijzaak verbonden. De boomteelt, welke hierbij kwam en die een langer verblijf in een streek vereischte, was mede een machtige factor, welke leidde tot het behouden van vaste woonplaatsen. Aan den landbouw verbond de oudheid de zegeningen der beschaving, welke hun religieuse uitdrukking voornamelijk vonden in den cultus van DEMETER en de tot haar behoorende godheden.

Drainage en irrigatie. In het oude Griekenland kon de eigenlijke landbouw niet zonder zorg en inspanning gedreven worden. Niet alleen moesten hier wouden worden uitgeroeid, maar ook had men reeds moerassen droog te leggen en kanalen te graven, om aan het in de vele keteldalen des lands samenvloeiende water een afloop te verschaffen. Een afvoerkanaal aan den oostoever van het meer Kopaïs, dat aan het zeer oude volk der Minyers

---

[1]) E. GROSSE. Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft; Fierburg 1896.

wordt toegeschreven, geeft daarvan een bewijs. Elders, in het oostelijk Griekenland, aan de kuststreken, moest men kunstmatige besproeiingsmiddelen aanwenden, daar de grond meer water noodig had dan hij door regen ontving. Men moest er zich op toeleggen, het door de natuur ontvangen water doelmatig en economisch te verdeelen. In den loop der tijden werd de irrigatie langzamerhand meer stelselmatig, naarmate de landbouw verder uitgebreid en rationeeler gedreven werd. In de Homerische zangen kent men reeds de kunstmatige besproeiing der bouwgronden en tuinbedden. Attika, met zijn zomerdroogte en dunnen bouwbodem, verkreeg langzamerhand een goed ontwikkeld bevloeiingsstelsel, waarmede, naar men meent, de Pelasgen reeds zijn aangevangen. Men had hier een waterrecht van bijzondere beteekenis, dat aan SOLON wordt toegeschreven.

Door de zorgvuldige regeling der besproeiing en het praktisch gebruik maken van de klimatologische omstandigheden in de verschillende jaargetijden, wist men er reeds vroeg aan den landbouw en de boomteelt ook den tuinbouw te verbinden en een reeks van vreemde produkten in Griekenland in te voeren en te cultiveeren, welke tot een bron van welvaart werden. Hiertoe rekenen wij de *olijven* en den *wijn*.

Sociale strijd en zijn gevolgen.

De landbouw bleef ook hier niet verschoond van moeilijke omstandigheden door staatkundige gebeurtenissen en hun sociale gevolgen. Sedert de tijden der heerschende aristocratie ontstond er een klove tusschen het groot-grondbezit van den adel, die het niet passend meer vond, zelf het werk te verrichten en enkel het opzicht over het grondbezit op zich nam, en de landgoederen der kleine vrije boeren, terwijl verder de concurrentie van het buitenlandsche graan uit Egypte en Pontus den binnenlandschen, vooral den kleinen, landbouw zeer benadeelde, maar ook het groot-grondbezit drukte. Aan SOLON komt de verdienste toe, in Attika den kleinen boerenstand weer te hebben opgebeurd en den landbouw nog voor langen tijd tot een bron van nationale welvaart te hebben gebracht. De boerenemancipatie onder SOLON verhief den landbouw; het door handel en nijverheid toenemende aantal consumenten verhoogde den prijs der landbouwprodukten, zoodat ook de klein-grondbezitters weder tot welvaart konden komen en de grondeigendom op zijn minst 12 % rente opbracht (de pacht bedroeg 8 %).

Ook bestond er bij de burgers van Attica een zin voor het landleven, welke duurde tot den aanvang van den Peloponnesischen oorlog (431 v. Chr.); in dien binnenlandschen strijd werd echter de boerenstand in het oude Griekenland zoo zwaar getroffen, dat hij zich niet weder kon verheffen, te meer daar voor de betrekkelijk sterke stadsbevolking de invoer van buitenlandsch graan begunstigd werd, waardoor de prijzen daalden. De graanbouw ging hierdoor sterk achteruit en de olijven konden wegens de goedkoopte van het produkt geen vergoeding hiervoor schenken.

Bewerking van den grond. Bemesting. Maaien en dorschen.

De wijze, waarop de grond bebouwd werd, bleef sedert de oude tijden in hoofdzaak dezelfde; alleen bracht de ervaring veel verbeteringen aan en werden de landbouwwerktuigen talrijker en beter. Het mesten van den grond met dierlijke en plantaardige stoffen was reeds in gebruik; de voortreffelijkheid

van beenderenmest was reeds aan ARCHILOCHUS bekend, en voor den besten mest hield men vogelmest, welke, evenals in onzen tijd guano, met het zaad gelijktijdig over het land werd gezaaid. De ploeg had reeds een ijzeren ploegschaar met krommen staart, zooals tegenwoordig, een disselboom, waaraan het juk bevestigd was, waaraan de muildieren of ossen trokken.

Het beginsel der vruchtwisseling bestond reeds bij de oude Grieken; zij hadden echter geen drieslag- maar een tweeslag-stelsel. Het maaien van het graan geschiedde met een halve-cirkelvormige sikkel; ook het garven binden wordt reeds genoemd.

Het dorschen van het graan bestond hierin, dat men de korrels uit de aren liet treden door de hoeven van stieren of muildieren, iets, wat wij ook in Egypte leerden kennen. Het koren werd aanvankelijk fijn gemaakt in handmolens; toen het bakken van brood een afzonderlijk bedrijf werd, gebruikte men grooter molens, die niet alleen door paarden of ezels maar ook door slaven gedreven werden. Later kwamen ook de watermolens in zwang.

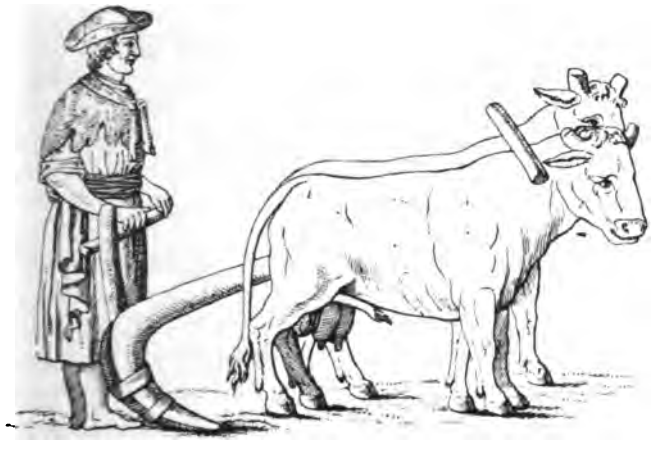

Etruskische ploeg.

Landbouwplanten. Tuinbouw.

Van de graansoorten zaaide men in den herfst, na den ondergang der Plejaden, volgens den ouden boerenregel, *gerst*, *tarwe*, *spelt*, en van de peulvruchten *boonen* en *lupinen*, en in het voorjaar werden *linzen*, *wikke*, *erwten*, verder *gierst* en *sesam* gezaaid.

De cultuur van het grasland beteekende in de landen van Zuid-Europa in de oudheid zeer weinig, evenals tegenwoordig; het droge zomerklimaat is hiervoor niet geschikt. De reeds niet omvangrijke weiden werden meer als weideland dan tot de hooiwinning gebruikt, wat ook niet zoozeer noodig was door de zachtere winters. In de Zuid-Afrikaansche republieken is ook tegenwoordig het winnen van hooi schier onbekend.

De tuinbouw bestond reeds in den Homerischen tijd bij de Grieken; later kon hij zich op dien grondslag verder ontwikkelen. Hoofdzaak vormden de *groenten-*, de *ooft-* en *wijnbouw*, en ook later behielden zij in den tuinbouw de overhand. In die gedeelten, waar bodem en klimaat met de bewoners samenwerkten, kwam de tuinbouw tot bijzondere ontwikkeling, zooals in Boeotië, Messenië, en enkele deelen van Thessalië en elders. In den Homerischen tijd schijnt de bloemencultuur nog niet bekend geweest te zijn, maar

sedert bloemen bij de bewerking van natuurlijke kransen in zwang kwamen, werd deze teelt zeer belangrijk. In Athene werd het eerst na den Peloponnesischen oorlog gewoonte, om siertuinen naast de woningen aan te leggen.

Belangrijker dan de bloementeelt was de *groenteteelt*, doch de cultuur van *vruchtboomen* en van *wijn* had de overhand. De boomkweekerij werd aanzienlijker, naarmate het aantal boomsoorten grooter werd; verschillende boomsoorten werden uit andere landen naar Griekenland overgebracht, terwijl ook inheemsche wilde soorten werden gecultiveerd.

De wijnstok werd meest aan staken opgeleid, zelden aan boomen. Op onderscheidene eilanden, die zich door een vroege wijncultuur kenmerkten, liet men de ranken over den bodem kruipen.

De olijventeelt werd in verscheidene staten met veel zorg gedreven, bovenal te Athene, zoodat de Attische olie een belangrijk handelsartikel werd. SOLON vaardigde reeds de wet uit, dat een grondbezitter jaarlijks niet meer dan twee olijfboomen mocht uitroeien, behalve bij bijzondere feesten of begrafenissen; verder werd bepaald, dat de heilige olijfboomen te Athene niet mochten worden aangetast. Deze bepaling kan men zeker als de oudste wet tot bescherming der bosschen beschouwen, al had zij niet die gevolgen, welke men er van verwachtte.

Veeteelt. Mest. Het vee, dat de halfnomadische eerste kolonisten in Griekenland brachten, was hetzelfde als dat der overige Indo-Germaansche oervolken. Men had er *rundvee*, *schapen* en *geiten*, terwijl *honden* reeds de trouwe wachters der kudden waren. Daarbij kwam nog het *varken*, het *paard*, de *ezel*, waarschijnlijk een geschenk der Semietische volken aan de Indo-Germanen, en verder het *muildier*. Al deze dieren waren in den Homerischen tijd reeds bekend en werden veel gebruikt. Ook schijnt volgens de Homerische gedichten de veeteelt nog belangrijker te zijn geweest dan de landbouw en werd het bezit van kudden, bovenal van schapen, als hoofdbestanddeel van den rijkdom beschouwd.

Wat de bemesting van het land in Griekenland betreft, wij zeiden reeds dat die bestond, maar den sage van de Augiasstal wijst er op, dat die mest niet hoog in aanzien stond, hoewel PLINIUS het tegendeel beweert. Evenwel zagen enkelen het nut van de bemesting des lands al vroeg in, en XENOPHON veroordeelt het reeds, dat de mest niet verzameld werd. THEOPHRASTUS spreekt herhaaldelijk over het nut der bemesting en beweert, dat veldvruchten, die gemest zijn, andere in hun groei 20 dagen vooruit zijn. Een vette bodem behoefde niet gemest te worden, meende hij.

Vruchtwisseling. Drieslagstelsel. Een hoofdnadeel van den Griekschen landbouw was, dat de beteekenis der vruchtwisseling er niet goed bekend was. Daar de Grieken een onvoldoende kennis van den grond bezaten, classificeerden zij de planten meestal naar de ligging des bodems en daardoor werd dezelfde vrucht meest herhaaldelijk op denzelfden bodem verbouwd. De vruchtwisseling werd er eerst later toegepast, en het zaaien van lupinen, om den bodem vruchtbaar te maken, vindt men er in later tijd eveneens. Ook moet in het oude Griekenland reeds een soort van tweeslagstelsel bestaan hebben, echter niet zoo systematisch als wij dat later zullen leeren kennen.

Slotopmerking. Litteratuur. Met deze enkele opmerkingen stappen wij af van den landbouw der oude Grieken. Een aaneengesloten beschrijving van de landbouwgeschiedenis der Grieken bezitten wij niet; wat wij hiervan weten danken wij aan de verstrooide mededeelingen, die onderscheidene schrijvers daarvan terloops geven. De uitvoerigste mededeelingen komen nog voor in de werken van den dichter HESIODUS, die omstreeks 800 v. Chr. leefde, vooral in zijn leerdicht „Werken en Dagen", dat benevens wenken en voorschriften omtrent den landbouw ook regels van levenswijsheid, opvoeding enz. bevat. Een Nederlandsche vertaling hiervan werd geleverd door J. v. LENNEP

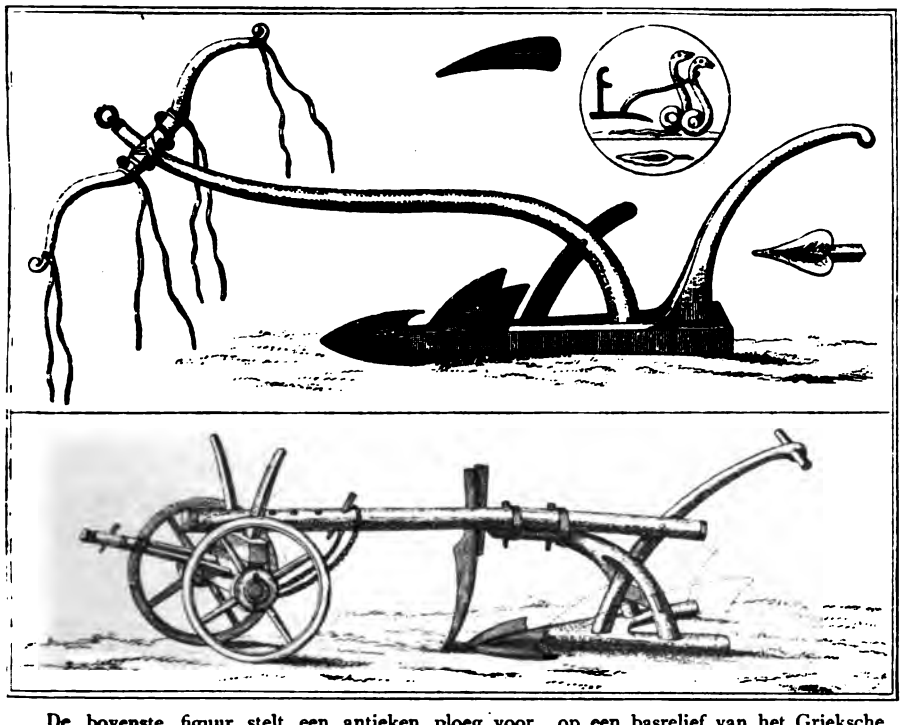

De bovenste figuur stelt een antieken ploeg voor, op een basrelief van het Grieksche eiland Magnesia gevonden.
De onderste figuur is de afbeelding van den ploeg met raderen volgens VIRGILIUS.

in 1844. Ook bij andere klassieke Grieksche schrijvers, bij XENOPHON en bij ARISTOTELES, vinden wij frissche gedachten over landbouwzaken. Den invloed dezer schrijvers op de landbouwkunde van West-Europa bij het begin der Nieuwe Geschiedenis, in het tijdperk der Renaissance, bespreken wij later.

De Grieken werden in Europa als cultuurvolk opgevolgd door de Romeinen, die vele vruchten der oud-Grieksche beschaving op de vleugels hunner adelaren door West-Europa verbreidden. In hoeverre de Romeinsche landbouw ook onder Griekschen invloed heeft gestaan, is niet gemakkelijk te zeggen, en het ligt niet op onzen weg, dit na te gaan. Doch de kennis van den Romeinschen landbouw is voor ons van veel belang, omdat de Romeinen ongetwijfeld directen invloed hebben uitgeoefend op de volken, waarmede zij in aanraking kwamen.

V. LANDBOUW EN VEETEELT DER ROMEINEN.

Beteekenis van den landbouw bij de Romeinen. Litteratuur.

Evenals bij de Grieken stond bij de Romeinen de landbouw in hooge eer. Gedurende den bloeitijd der Republiek wijdden de eerste burgers, staatslieden en veldheeren zich in vredestijd aan den landbouw. Zelfs nog in later jaren, toen het zeldzamer werd, dat aanzienlijke Romeinen hun landgoederen persoonlijk beheerden en gebruikten, bleven toch de mannen van oud-Romeinsche zeden aan die gewoonte getrouw. Enkelen zelfs stelden hun ervaringen op het gebied van den landbouw te boek, zooals blijkt uit de landbouwgeschriften van den ouden CATO, van VARRO, COLUMELLA, PALLADIUS, welke zelfs tot onzen tijd bewaard zijn gebleven. Van hun geschriften op landbouwkundig gebied is zelfs in 1851 nog een Fransche vertaling verschenen [1]). Naast deze noemen wij de geschriften van CAJUS PLINIUS SECUNDUS en van VIRGILIUS MARO, waarop wij later terugkomen, en die duidelijke bewijzen zijn van de zorg, welke de Romeinen aan den landbouw wijdden. Door dit alles was de landbouw der Romeinen hooger ontwikkeld dan die der Grieken, stond op de schouders van deze, hoewel de aangewende landbouwgereedschappen bij beide volken zoo goed als dezelfde waren. Vooral de voorschriften omtrent besproeiing, welke de Romeinen op groote schaal toepasten, en de menigvuldige wijzen van bemesting, geven bewijzen van de uitmuntende zorg, welke men besteedde aan het bebouwen van den bodem.

Oudste landbouwwerktuigen der Romeinen.

De Romeinsche ploeg (aratrum) was in den oudsten tijd een zeer eenvoudige haakploeg, zooals men dien op de Etruskische gedenkteekens en overblijfselen uit de oudheid, op urnen, nog kan leeren kennen. Op een Etruskisch bronsstuk uit Arezzo wordt een landman voorgesteld, die een ploeg bestuurt, door twee runderen getrokken. De op pag. 23 afgebeelde ploeg bestaat uit een haakvormig omgebogen stuk hout, waaraan onder door ringen de ploegschaar bevestigd is, terwijl een recht naar boven loopende tak met een zijtak den ploegstaart voorstelt. De latere Romeinsche ploeg is echter, evenals de Grieksche, zoo geconstrueerd, dat hij bestaat uit verschillende aan elkander verbonden deelen. Die verbeterde ploeg had ook in andere opzichten een grooter volmaking: men vond er een strijkbord aan, soms ook een ploegmes, dat naar voren geplaatst werd, om den grond te snijden. Het ploegen werd in den regel met runderen verricht, welken een juk op den nek werd gelegd, onmiddellijk achter de horens. In Gallisch Rhaetië en in Boven-Italië had men ook een raderploeg, d. i. een, waarbij het voorste gedeelte van den ploeg op een wagentje rustte.

Verder hadden de Romeinen nog verschillende landbouwwerktuigen, welke den Grieken onbekend schijnen geweest te zijn. Hiertoe behoort de *irpex* of *urpex*, een bord met ijzeren tanden, dat diende, om den geploegden bodem te effenen, alsook om het onkruid te vernielen. Verder hadden zij een eigenlijke *egge*, „occa" of „crates dentata" genoemd. Ook deze werden beide door ossen getrokken. Daarbij kwamen nog onderscheidene *houwen*, *schoffels*, enz.

---

[1]) Les agronomes Latins, Caton, Varron, Columelle et Palladius.

Bewerking van den grond. Zaaien en oogsten. Dorschen.

Bij het bewerken van het veld volgde men ongeveer dezelfde methode als in Griekenland. Men ploegde het land driemaal, eerst in Augustus, na den oogst werd het land in kwadraatvormige vakken geploegd (120 vierkante voet of $1\frac{1}{2}$ jugera groot); verder werd het land geploegd in de lente en eindelijk kort vóór het zaaien. Hier bestond het systeem om afwisselend een gedeelte des lands braak te laten liggen.

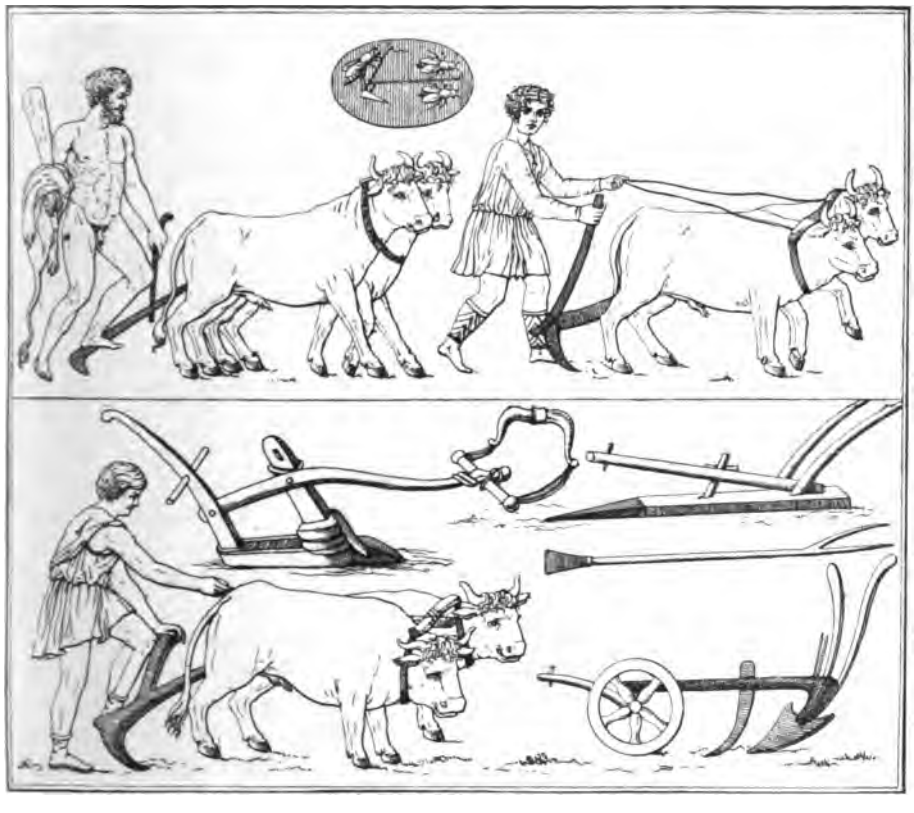

Ploegen bij de oude Romeinen.

Bij den oogst werden de halmen òf bij een handvol tegelijk met een sikkel afgesneden, onmiddellijk boven den grond, òf men bediende zich van een krommen stok, waaraan een sikkel verbonden was. Zelfs meent men, dat de Romeinen een soort van maaimachine bezaten, waarvan de constructie echter niet bekend is.

Het aldus verkregen graan werd vervolgens naar den dorschvloer, „area", gebracht en hier, evenals bij de Grieken, uitgedrukt door dieren welke er overheen liepen. Men bediende zich vooral dan van de dieren, om te dorschen, als het graan met de halmen was gemaaid, terwijl de dorschvlegels gebruikt werden, als alleen de aren waren afgesneden. Hier, evenals in Griekenland en het Oosten, werd het graan verschillend gemaaid, gelijk wij zeiden.

Ook was bij de Romeinen reeds een soort *dorschmachine* in gebruik. Het was een zoogenaamde dorschwagen of slede, een zwaar bord, van onderen door steensplinters of ijzer ruw gemaakt, dat door ossen over den dorschvloer werd getrokken, zoodat door wrijving het zaad uit de aren verwijderd werd. Wij leerden soortgelijke werktuigen reeds kennen bij Israëlieten, Egyptenaren en Grieken. Die gelijktijdig voorkomende landbouwwerktuigen wijzen er op, dat deze volken met elkander in betrekking stonden en ongetwijfeld de werktuigen van elkander overnamen.

Op het dorschen volgde het *wannen* of zuiveren van het koren.

Het in Italië in den oudsten tijd meest verbouwde graan was *spelt*, en ook *tarwe*; daarbij werd ook *gerst* verbouwd, die niet als zeer voedzaam gold. *Haver* werd als voedsel voor het vee verbouwd; *rogge* beschouwden de Romeinen nog als onkruid [1]). Ook werden *knollen* geteeld.

Sociale toestanden. Inrichting der hofsteden.

De landbouwende stand verkreeg in Rome reeds groot aanzien door de wetten van SERVIUS TULLIUS, die bij de centuriëninde eeling op den grondslag van het grondbezit de politieke rechten en sociale beteekenis van den burger deed berusten. Hierdoor werd de oude vereerende volksmeening ten opzichte van den landbouw wettig erkend en de landbouw, res rustica, als een bedrijf beschouwd, de Romeinsche burgers waardig. De landbouwersstand droeg echter een geheel verschillend karakter, al naarmate de boer zijn eigen boerengoed bewerkte of van het staatsland in huur had.

Op het eigen goed, „*heredium*", dat hij in erfelijk eigendom bezat, berustte bijna uitsluitend akkerbouwbedrijf dat de eigenaars zelf uitvoerden, en zelfs tot klein bezit overging. De rangschikking der burgers volgens SERVIUS TULLIUS stelde zelfs bezittingen van 2, 5, 10, 15 en 20 jugera akkerland en grasland als minimum vast (1 jugerum = 0,255 HA.) bij de indeeling des volks in de centuriën-klassen.

In 't bijzonder werden tot het heredium twee verschillende afdeelingen gerekend: de *hortus* of de boerenhofstede, en de *ager* of het land. De boerenhofstede werd weder in drieën onderscheiden: in *tugurium* of boerenhuis, *cohors*, *chors*, de hof of hofstede in meer beperkten zin, en *pometum*, later ook *pomarium* genoemd, de appelhof. Het huis bestond uit het eigenlijke woonhuis en de schuur of de gedeelten van het huis, waar het bedrijf gedreven werd, terwijl de ruimte onder het dak gebezigd werd, om het graan te bergen; verder had men bergplaatsen voor hooi, ooft, enz.

Door een hoofdpoort verkreeg men toegang tot den hof, waar men de verschillende gebouwen voor het bedrijf vond, o.a. de *culina*, die in den winter voor den arbeid, in den zomer voor eetverblijf diende, de *lavatrina* of *latrina*, het wasch- en badhuis, het *horreum* of wagenhuis, het *pistrinum*, om te drogen en het graan te malen en brood te bakken, het *nubilarium* tot het bergen en dorschen van het graan bij slecht weer, verder veestallen, hoenderhokken, den mesthoop, enz.

De tuin diende zoowel tot ooftteelt als om groenten en bloemen te kwee-

---

[1]) Denkmäler des klassischen Altertums, 1885 I pag. 13 enz.

ken; ook werd hier de bijenstal geplaatst. De bijen hadden groote beteekenis in dien tijd, toen suiker nog onbekend was.

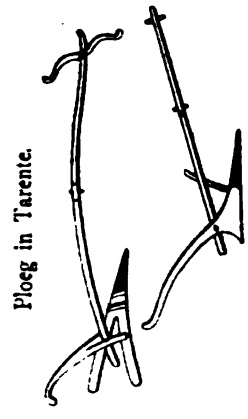

Ploeg in Tarente.

Ploeg op Sicilie.

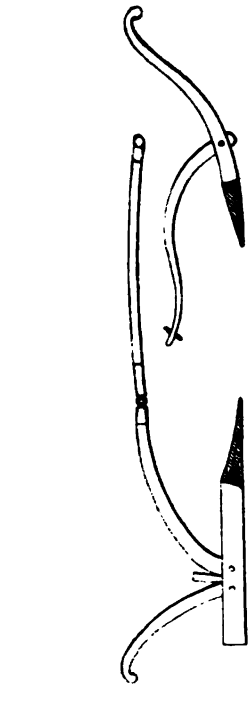

Ploeg in Marokko.

Ploeg in Spanje en Calabrie.

Bouwland. De *ager* diende uitsluitend tot den akkerbouw, die reeds van oudsher als tweeslagstelsel in tweejarigen omloopstijd van vruchtteelt en braak met gebruik als weideland gedreven werd. De braak werd door de Romeinen òf *veteretum* genaamd, òf gewoonlijk *ager novalis* of *novalis*. Onder dit woord werd ook een door uitroeiing van bosch nieuw verkregen bouwland verstaan of een nieuw ontgonnen grond aangeduid, doch in den regel bedoelde men hiermede een akker, die om de twee jaren bezaaid werd. In dit geval bleef het land na den oogst tot het begin der eerstkomende lente rusten, terwijl het intusschen als schapenweide werd gebruikt. Werd de akker dan in het voorjaar (Januari) weder met den ploeg gescheurd, dan noemde men het land daarnaar „*vervactum*", het omploegen ten tweeden male heette *iterare* of *offringere*, het omploegen voor de derde maal, wat niet altijd geschiedde, heette *tertiare*.

Bemesting en vruchtwisseling. De groote beteekenis der bemesting van het land was den Romeinen niet onbekend en VARRO meent zelfs, dat het hoofddoel der veeteelt is mest te verkrijgen. Evenwel werd de mest door hen slechts gebruikt op knollenland. Hoezeer hun het noodige stroo tot strooiing ontbrak, blijkt reeds hieruit, dat VARRO aanbeval, om uitgetrokken onkruid tot strooisel onder het vee te gebruiken.

COLUMELLA achtte de bemesting alleen noodig, als er een braakjaar vooraf ging en bij onvruchtbaren grond, vooral bij boonenteelt. PLINIUS meende reeds, dat bij elke cultuur gemest diende te worden, doch dat op onbemesten bodem granen, als spelt en tarwe, verbouwd konden worden, gerst echter niet; gierst, knollen en boonen hadden mest noodig. PALLADIUS volgde in dezen het voorbeeld van COLUMELLA, die ook bepalingen gaf omtrent de hoeveelheid der bemesting.

Uit dit overzicht blijkt reeds, dat de Romeinen acht sloegen op de eischen van land en vrucht, zoodat men bij hen de beginselen van den wetenschappelijken landbouw kan vinden. Aan de vruchtwisseling en de opvolging der vruchten in den loop des jaars wijdden zij hun aandacht, evenals aan de bemesting. Voor

schrale gronden stelt PLINIUS zelfs twee braakjaren voor. VARRO houdt zich over 't geheel aan het tweeslagstelsel, maar voor den vetten bodem van Etrurië acht hij dit niet beslist noodig.

Ook aan de drooglegging des bodems en aan besproeiing wijdden zij hun zorg.

Veeteelt. Naast den akkerbouw werd ook de veeteelt uitgeoefend: *kippen* en *honden* leefden in den hof; men hield *runderen*, zoowel als trekdieren als om de melk; *schapen* teelde men om de wol, varkens en geiten, om vleesch te verkrijgen. De groot-grondbezitters hadden daarenboven nog *paarden*, *ezels* en *muilezels*.

Gedurende den wintertijd werden runderen, schapen en geiten op het braakland geweid, terwijl het rund, als het tevens trekdier was, ook stalvoeder ontving. In den zomer had men algemeen het vee op stal (men bedenke, dat dit voor Italië geldt), behalve het schaap. Als stalvoeder gaf men aan het vee groen, loof, eikels, stroo en hooi; op groote landgoederen werden ook voederplanten bepaaldelijk voor het vee verbouwd, als gerst voor de paarden. [1])

---

[1]) Zie verder: HERMANN SCHILLER. Die Römischen Altertümer. 1887. GEORG WISSOWA, in Pauly's Real Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft. 1894. A. Fr. MAGERSTEDT. Bilder aus der römischen Landwirtschaft, 5e Heft der Feld-, Garten- und Wiesenbau der Römer 1861. C. NEUMANN en J. PARTSCH. Physikalische Geographie von Griechenland mit besonderer Berücksichtigung des Altertums 1885.

DE OUDSTE LANDBOUWTOESTANDEN IN MIDDEL- EN WEST-EUROPA.

I. VÓÓRHISTORISCHE LANDBOUW.

Oudste bewoners van Middel- en West-Europa.

Omtrent de oorspronkelijke bewoners van Middel- en West-Europa is weinig bekend. Dit evenwel is zeker, dat er vóór de komst der Germanen reeds bewoners gevonden werden, die zich door talen- en ras-eigenaardigheden van de Germanen onderscheidden.

Van de oudste vóór-Germaansche volken, zoover die bekend zijn geworden, zijn nog enkele restes bewaard gebleven. De Etrusken, de Liguriërs, de Iberiërs, die niet tot de Indo-Germaansche volken behoorden, hebben zoo hier en daar sporen achtergelaten, hetzij als volksrestes, of in overblijfselen van taal, bouwwerken, enz. Deze volksstammen werden in vóórhistorischen tijd verdrongen door het machtiger volk der *Kelten*, dat de vorige bewoners òf vooruitschoof naar uithoeken des lands, òf in zich oploste. De Kelten werden op hun beurt eveneens verschoven door of opgelost in de Germaansche volken, die in historischen tijd de belangrijkste rol in de geschiedenis van Middel- en West-Europa vervulden. Alleen in enkele gedeelten van Europa, als in Bretagne, in de Ardennen, Wales, en in Ierland en Schotland, bleven nog geringe overblijfselen dier Kelten bestaan.

De geschiedenis dier vóórhistorische volken valt niet afzonderlijk na te gaan. Doch wij hebben in de overblijfselen der cultuur van de vóórhistorische bewoners een reeks van aanduidingen, die ons omtrent hun beschavingstoestanden inlichten, en eveneens vindt men daarin eenige gegevens omtrent hun landbouw. Het is evenwel geenszins mogelijk, beslist aan te wijzen, van welk volk die overblijfselen veelal afkomstig zijn.

Op grond der overblijfselen van werktuigen, gereedschappen, enz., welke op de vroegere woonplaatsen der vóórhistorische bevolking gevonden worden, onderscheidt men een *steentijdperk*, een *bronstijdperk* en een *ijzertijdperk*. Het steentijdperk is het oudst, en de overblijfselen uit dien tijd wijzen aan, dat de menschen het gebruik der metalen nog niet kenden, zoodat zij hamers, beitels, bijlen, enz., van *steen* moesten maken.

Voor dit steentijdperk onderscheidt men nog een oudere afdeeling, als *palaeolithische periode* aangeduid, en een jongere of *neolithische periode*. De palaeolithische periode kent alleen ruwe, bijna niet bewerkte steenen gereedschappen, enz.; de neolithische periode heeft een hoogere technische

vaardigheid, zoodat de steenen voorwerpen door afslijping goed en sierlijk bewerkt werden.

De overblijfselen der menschelijke beschaving uit dien vóórhistorischen tijd vindt men in de grafplaatsen en in de gronden der verlaten nederzettingen, in de „kjökkenmödding" van Denemarken, d. i. de heuvels van keukenafval enz. aan het strand, die van vóórhistorische nederzettingen afkomstig zijn, in de overblijfselen der paaldorpen van de Zwitsersche en andere meren in Europa, en in de z.g. „Hochackers."

Dat er reeds in den vóórhistorischen tijd handelsverkeer bij de volken der noordelijke Alpenlanden bestond, blijkt uit de vele sieraden van barnsteen en brons, welke werden opgegraven. Het jongere steenen zoowel als het bronzen tijdperk wijst een tamelijk ontwikkelde techniek aan, in verschillenden graad van volkomenheid. Landbouwwerktuigen uit dien grijzen vóórtijd in steen of brons kennen wij echter niet, of zoo goed als niet. Hieruit moet men niet besluiten, dat er geen landbouwwerktuigen in dien tijd bestonden, maar veeleer aannemen, dat deze waarschijnlijk van hout vervaardigd werden, waardoor zij verloren zijn gegaan.

Landbouw en veeteelt in den neolithischen tijd.

De systematische ordening der opgravingen uit den steentijd heeft geleerd, dat de neolithische mensch reeds aanzienlijk in ontwikkeling stond boven den mensch uit den palæolithischen tijd. Bovenal stond hij daar boven door het bezit van huisdieren en de kennis van den landbouw. Als huisdieren van den jongeren steentijd zijn aangewezen de *hond*, het *rund*, het *paard*, het *schaap*, de *geit* en het *varken*.

Onder de dieren, welke zich als huisdieren bij den mensch hebben aangesloten, was de hond een der eerste. Bij de oudste volken was en bij enkele is de hond nog schier het eenige huisdier in den eigenlijken zin des woords. Dit geldt voor de Eskimo's, voor vele Indianenstammen van Noord- en Zuid-Amerika en voor de inboorlingen op het vasteland van Australië.

Men heeft geen zekere bewijzen er voor, dat de palæolithische mensch den hond reeds als huisdier bezat. In den jongeren steentijd vindt men den hond als den trouwen begeleider van den mensch. In de Deensche „kjökkenmödding", bij de paaldorpen en in talrijke neolithische holen heeft men overblijfselen van honden gevonden. Ook blijkt uit de opgravingen en de vondsten der paaldorpen, dat in dien neolithischen tijd deze volken reeds in groot aantal tot vaste nederzettingen georganiseerd bij elkander woonden, in dorpen soms van 5000 bewoners, dat zij woningen bouwden en verschillende bedrijven uitoefenden. Verder leeren zij ons, dat die bevolking reeds van den akkerbouw en van de veeteelt leefde, en zich aan de jacht wijdde.

Onder de beenderen van het gejaagde wild der paaldorpen vindt men meest die van het hert en de ree, van das, bever, egel, en enkele overblijfselen van het gebeente van beer, wolf, wisent en eland.

Het schaap der paaldorpbewoners komt overeen met het tegenwoordige bergschaap. Naast de beenderen van het tamme varken vond men er ook van het wilde. Het rund der paaldorpbewoners was vertegenwoordigd door den oerstier (Bos primigenius) en den wisent (Bos bison), alsmede door vier tamme variëteiten. De weinige gevonden overblijfselen van het paard behooren

tot het tegenwoordige ras, (Equus caballus). Of dat reeds in dien tijd getemd was, is niet zeker; dit weten wij echter, dat het paard uit den bronstijd al tot rijden, misschien ook tot trekken gebezigd werd.

De plantenoverblijfselen uit den neolithischen tijd wijzen op tarwesoorten, waaronder een met de zoogenaamde mummiëntarwe der Egyptische koningsgraven (Triticum turgidum) overeenkomende soort; verder gierst- en gerstsoorten. Rogge en haver ontbreken in de paaldorpen uit den steentijd geheel, beide komen in het bronstijdperk voor in Europa. Men heeft er gebak gevonden uit fijn gemalen tarwe en gierst; ook vond men er gedroogde appels. Pitten van zoete kersen, overblijfselen van de sleepruim, van frambozen en braambeziën, van hazelnoten en stammen van wilde pruimen vond men er vele; ook overblijfselen van pastinaken, gele penen, erwten en linzen.

Hetgeen wij boven mededeelden, behoort tot de oudste periode der paalwoningen en tot den jongeren steentijd. Een jongere periode der paaldorpen, die als het kopertijdperk kan aangeduid worden, levert een landbouwwerktuig, n.l. de spitshouw, die diende om den grond los te spitten, naast zeer vele andere voorwerpen van koper.

Ook de woningen wezen sporen aan van den landbouw [1]).

Tusschen de woningen der paaldorpen in het meer van Neuchatel vond men schuttingen voor het vee, schaapskooien en varkenshokken, en het dorp werd verbonden met de kust door een gang, zoodat het vee daarover kon gaan, als het naar de weide werd gedreven. De overblijfselen der paalwoningen te Robenhausen toonden aan, dat de koeien meestal lagen op stroo en biezen, en de schapen, varkens en geiten op dennentakken en twijgen van kreupelhout [2]). De strengen of kluwens van vlas, die tot touw werden gesponnen, de netten en andere gevlochten voorwerpen uit de paalwoningen spreken van een geregeld leven, waarin de man spitte en de vrouw spon. Uit dezen tijd, die niet in jaren kan worden aangegeven, kennen wij de oudste landbouwers en veetelers van Europa, en het is duidelijk, dat reeds lang vóór dien tijd vele dieren tot huisdieren getemd waren.

Wat de vondsten bij de paaldorpen en in de grafplaatsen ons leeren, wordt bevestigd en aangevuld door de sporen der oude nederzettingen, de overblijfselen van ringmuren en vestingen, door de teekens van de oude indeeling en bebouwing des lands, welke de zoogenaamde „Hochacker" of „Heidenakkers" en „Terrassenbeete" ons leeren kennen, die in Duitschland veel verbreid zijn. Hoezeer ook verschillend in bijzonderheden, geven die restes van een oude landbouwende nederzetting toch dezelfde grondgedachte terug. Het zijn de oude, in den voortijd verlaten bouwlanden, die uit het verre verleden de teekenen der bewerking hebben bewaard [3]).

---

[1]) Zie M. HOERNES. Urgeschichte der Menschheit 1895; F. KELLER. Die keltischen Pfahlbauten in den Schweizer Seen; S. REINACH. Antiquités nationales. I. Epoque des alluvions et des cavernes 1889.

[2]) EDWARD CLOD. De geschiedenis van den oorspronkelijken mensch, Nederl. uitgave 1899, pag. 152, 169.

[3]) Zie AUG. HARTMANN in het Oberbair. Archiv für vaterländische Geschichte, Band 35, pag. 115, waar men mededeelingen vindt over Hochackers in Beieren, Würtemberg, Saksen Meiningen, Pommeren, Hannover, Oldenburg en zelfs in Denemarken en Engeland.

Men mag op grond van deze praehistorische vondsten dus vrij zeker aannemen, dat Middel-Europa reeds vóór de komst van de Germanen en misschien vóór de komst der Kelten door landbouwende volken bewoond was, die reeds betrekkelijk vaste woonplaatsen hadden. Evenwel schijnt het particulier bedrijf zich nog niet ontwikkeld te hebben. De arbeid des vredes was evenzeer het werk van den geheelen stam of van de familiegroep als de oorlog; het communale familieleven, dat zich in de oudste tijden denken laat, zette zich nog voort in dezen tijd. Uit de groote gedeelten lands, welke reeds als akkerland bewerkt werden, kan men afleiden, dat het nomadenleven zoo goed als geheel had opgehouden, doch zonder twijfel werden die groote stukken lands niet geregeld elk jaar met koren bezaaid, maar jaarlijks slechts een gedeelte, om het vervolgens na één of meer jaren weer als weide te laten liggen. Men had aldus een afwisseling in het gebruik van denzelfden grond, nu eens als bouwland, dan weer als weideland, een stelsel, dat later in Duitschland met den naam van „Feldgraswirthschaft" aangeduid werd en met gemeenschappelijk bezit verbonden was.

Hoe de overgangs- en ontwikkelingsgeschiedenis dier volken geweest is, weten wij niet. Hoe het proces zich voltooid heeft, waardoor de landen ten noorden der Alpen door de Germaansche stammen het eerst bezet zijn geworden en waar de oorspronkelijke bewoners meestal gebleven zijn, weten wij evenmin. Wij moeten dus een tijdruimte overslaan, om eerst met de komst der Germaansche volken in Middel-Europa den draad der historie weder op te vatten. En zelfs nog omtrent de eerste tijden der Germanen in deze streken verkeeren wij in groote onzekerheid, die allengs iets wordt opgeklaard door de komst der meer beschaafde Romeinen.

II. HET GERMAANSCHE TIJDPERK EN DE INVLOED DER ROMEINEN.

Oudste toestanden bij de Germanen.

De oorspronkelijke geschiedenis der Germaansche volken zullen en kunnen wij niet nagaan. Hoe die stammen, welke wij later als Germaansche aanduiden, hebben rondgezworven als nomaden, nu hier, dan daar zich vertoonend, zeker naast de veeteelt ook eenigen akkerbouw uitoefenend, die meer als roofbouw dan als vaste cultuur beschouwd moet worden; hoe zij leefden in hun tenten of in de wouden en onder den indruk van overeenkomende natuurtoestanden tot op elkander gelijkende sagen en godenmythen kwamen, die in andere woonplaatsen later weer gewijzigd werden onder de betrekkelijke natuurlijke omstandigheden; omtrent dit alles kunnen wij wel iets vermoeden, maar niets met historische beslistheid zeggen.

Eerst nadat die Germaansche stammen meer vaste woonplaatsen behielden en, hoewel door oorlogen, gebrek aan levensbehoeften, ongunstige natuurtoestanden, als overstroomingen, enz., nog van tijd tot tijd verhuizend, toch meestal langer aaneen in dezelfde streek stand hielden, zoodat de verhuizing

niet regel, maar uitzondering werd, eerst toen verkreeg men meer stabiele verschijnselen, die zich geregeld ontwikkelden in het volkenleven.

Tot den betrekkelijken toestand van stabiliteit en rust waren de bewoners der landen ten noorden van de Alpen reeds gekomen vóór den tijd, toen de aanraking met de meer beschaafde Romeinen onder CAESAR de eerste geschreven mededeelingen over die landen deed bewaren. Het was omstreeks een halve eeuw vóór onze jaartelling, dat de groote Romeinsche veldheer eerst de Keltische stammen in Gallië beoorloogde en vervolgens met de Germanen ten oosten langs den Rijn in aanraking kwam, en ons hun toestanden leert kennen. Wij geven thans het woord aan den Romeinschen geschiedschrijver zelf.

Caesar over de oud-Germaansche toestanden.

CAESAR (De Bello Gallico IV, 2 en 3, vertaling van Dr. DOESBURG) verhaalt het volgende over de Sueven, die hij de grootste en krijgshaftigste natie der Germanen noemt. „Men zegt, dat zij honderd gouwen hebben, waaruit zij telken jare duizend gewapenden over de grenzen zenden, om krijgstochten te ondernemen. Degenen, die thuisblijven, zorgen voor het onderhoud van zich en van hen, die zijn uitgetrokken. Het jaar daarop trekken wederom op hun beurt de achtergeblevenen uit en blijven de anderen thuis. Zij verwaarloozen noch den landbouw, noch de kennis en de oefening van den oorlog. Een privaatbezit bestaat bij hen niet; ook mag men niet langer dan een jaar op dezelfde plaats blijven wonen. Zij leven ook niet zoozeer van graan, maar grootendeels van de melk en het vleesch van hun vee; bovendien houden zij zich veel met de jacht bezig. En daarbij hebben zij zich gewend, zelfs in de koudste streken, in de rivieren te baden en geen andere kleeding te dragen dan een dierenhuid, die wegens haar kortheid het lichaam grootendeels onbedekt laat.

Voor kooplieden staat hun land open, meer om den oorlogsbuit aan hen te verkoopen, dan om eenig artikel van invoer te bekomen. Ja, zelfs vreemde paarden, die de Galliërs zoo gaarne hebben en die zij met groote kosten aanschaffen, gebruiken de Germanen niet, maar zij vergenoegen zich met hun eigen inheemsche paarden, die, schoon slecht gebouwd en onaanzienlijk, door dagelijksche oefening in staat zijn, het zwaarste werk te verrichten. De invoer van wijn is bij hen volstrekt verboden, want zij meenen, dat de menschen daardoor de kracht verliezen, om de vermoeienissen te verdragen, en verwijfd worden."

CAESAR zegt van de Ubiërs: „Dit volk is iets beschaafder dan zijn overige stamgenooten, omdat het onmiddellijk aan den Rijn woont, een druk verkeer heeft met buitenlandsche kooplieden en wegens zijn nabuurschap Gallische zeden heeft aangenomen."

Over den landbouw der Germanen zegt CAESAR het volgende [1]): „Op den landbouw leggen zij zich niet toe; hun voedsel bestaat hoofdzakelijk uit melk, kaas en vleesch. Niemand heeft een bepaalde hoeveelheid land of eigendommen, maar de overheden en vorsten wijzen telken jare aan de geslachten en bloedverwantschappen en aan hen, die zich met dat doel vereenigden, zooveel land met aanduiding van de plaats aan, als zij goedvinden, en laten

[1]) De Bello Gallico VI, 22.

hen dan het jaar daarop elders trekken. Voor deze manier van doen voeren zij vele redenen aan: door voorliefde voor blijvende woonplaatsen zou de krijgshaftige zin ondergaan in den lust tot akkerbouw; men zou er naar streven, uitgestrekte goederen te verkrijgen; de rijken zouden de armen uit hun bezittingen verdrijven; men zou bij de inrichting der huizen te nauwkeurig er op letten, zich tegen hitte en koude te beschermen; er zou hebzucht, de gewone bron van partijen en twisten, ontstaan; eindelijk, het is het beste middel, om den gemeenen man tevreden te houden, als hij ziet, dat de machtigste niet meer heeft dan hij."

In het kort kan men aldus de landbouwtoestanden der oude Germanen in het volgende samenvatten. Men had er geen bijzonder afgescheiden grondeigendom, geen bepaalde maat van de grootte der akkers, maar de overheden des volks en de vorsten der stammen wezen den geslachten en den familiën, die bij elkander woonden, telkens zooveel grond aan, als naar omstandigheden noodig was, en jaarlijks werden de grenzen veranderd. In groote vestingen (oppida) vond het geheele volk bij een vijandelijken aanval een toevluchtsoord, en rondom de versterkte nederzettingen (vici) der geslachten lag het bouwland met golvend koren.

Het schijnt echter, dat de Germanen in dien tijd reeds op het punt waren, hun oude volks- en agrarische gewoonten prijs te geven, en tot nieuwe, meer volkomen vormen van het sociale leven en van bezit over te gaan, het gevolg van een langdurige vaste woonplaats. Ook zijn er gronden, om aan te nemen, dat de oude volksgelijkheid reeds te gronde ging, dat vermogensstanden zich begonnen te ontwikkelen. In dien overgangstijd kwamen de Germaansche Zuid-Duitsche stammen in aanraking met de meer ontwikkelde Romeinen.

Toestanden van land en volk in Noord-Duitschland. Landbouw en veeteelt.

De eerste kennis der Germaansche stammen, die CAESAR aan den Midden-Rijn verkreeg, werd uitgebreid door andere veroveraars. DRUSUS deed vier veroverings- en ontdekkingstochten in het binnenland van Germanië, van 12—9 voor Chr., en drong door tot de Weser en de Elbe, waardoor hij de noordelijke volksstammen der Germanen leerde kennen en een blik wierp op de gesteldheid des lands in Noord-Duitschland. Daardoor verkregen wij nadere beschrijvingen van de lands- en volkstoestanden in het land der Germanen omstreeks den aanvang onzer tijdrekening. Het zijn vooral PLINIUS, TACITUS en POMPONIUS MELA, die daartoe bijdragen hebben geleverd. Daar het Noord-Germaansche land zich bij de Nederlandsche gewesten aansluit en de toestanden in hoofdzaak dezelfde geweest zullen zijn, volgen wij meer in bijzonderheden, wat zij hieromtrent vermelden.

Het noordelijke land der Germanen wordt door de Romeinen beschreven als met moerassen en onbewoonbare, dichte bosschen overdekt, een land van mist en nevel met veel regenval. Een sombere, troostelooze beschrijving geeft PLINIUS van de volken der Chauken en hun land, dat hij met eigen oogen gezien had. Daar aan de zee, waar tweemaal per dag het water rees en daalde (en derhalve was het de Noordzee), woonde het meest beklagenswaardige volk op hooge heuvels (terpen) of op een samenstel van palen en planken, opgericht tot de hoogte, waartoe de vloed rees, en waarboven de

hutten zich verhieven. Bij vloed was het een leven als aan boord der schepen; bij ebbe schenen het schipbreukelingen op het strand. Zij maakten in de nabijheid van hun woningen jacht op de visschen, die bij het terugtrekken der zee gevangen werden. Het was hun niet vergund, huisdieren te houden, zooals hun naburen; zelfs konden zij niet tegen de wilde dieren strijden, daar ver in den omtrek geen struik groeide. Van riet en biezen vlochten zij netten voor de vischvangst; met de handen brachten zij vochtig slijk bij elkander en vormden het tot potten, die meer door den wind dan door de zon gedroogd werden, en waarin zij hun spijzen bereidden. Als drank gebruikten zij uitsluitend regenwater, dat zij op de binnenplaats van hun woningen verzamelden.

Zoo ongeveer schetst PLINIUS het leven en de toestanden in de kuststreken van het Germaansche land aan de Noordzee. En het valt niet te verwonderen, dat de zoon van het zonnige zuiden, van het land met droge zomers, het nevelachtige en regenrijke klimaat der kuststreken aan de Noordzee met zwarte kleuren schetste. Het geheele Noord-Germaansche laagland met zijn moerassen en wouden, hoewel ook met enkele vruchtbare plekken, gelijk de geschiedschrijvers opmerkten, gaf een Italiaan geen aanleiding, om hiervan een aantrekkelijk beeld te schetsen.

Dat het Germaansche land over 't geheel zoo moet geweest zijn, als de Romeinsche geschiedschrijvers het ons beschrijven, leert ook de natuurlijke ontwikkelingsgeschiedenis van den bodem, in hoofdtrekken dezelfde als die van de oostelijke gewesten van noordelijk Nederland. Het was een land, dat in den ijstijd met reusachtige gletschers uit Skandinavië of het noordoosten was overdekt geweest, die na het eind van den ijstijd een woest morainelandschap hadden achtergelaten. Heuvelrijen of golvende vlakten van keien en grint, met leem en zand vermengd, welke dikwijls de spaarzame gelegenheid, om het water over de oppervlakte te doen afvloeien, nog bemoeielijkten, in dien tijd met nog slechts dunne verweeringsaardlagen overdekt, zoo vormde het land over groote uitgestrektheden een ruw en wild geheel. Doch het leem, dat uit het gletscherslib gevormd was, maakte, vermengd met het aanspoelende zand, den bodem op vele plaatsen vruchtbaar, en zoo ontwikkelde zich een boomgroei, zwaar en krachtig, zich tot trotsche oerwouden uitbreidend. Die wouden, waar geheel anders dan in de zuidelijke landen, meestal een hoofdboomsoort overheerschende was, welke zich tot zware reuzenstammen hadden ontwikkeld, zij gaven aan het oud-Germaansche land wel een ruw uiterlijk, maar hadden toch ook een bijzondere bekoorlijkheid voor zijn nog onbeschaafde en vaak zwervende bewoners. De zware stammen konden uitgehold worden, om aldus uit één boom een kano te bouwen, waarmede men de rivieren op- en afvoer en over de meren ronddobberde, gelijk men er nog enkele in de venen, ook in ons land, heeft opgedolven [1]).

Van het wild gedierte, dat in die onmetelijke Germaansche wouden leefde, noemen de geschiedschrijvers bovenal de *eland* en de *bison*, verder

---

[1]) Een kano, uit één stam vervaardigd, wordt in het Museum te Leiden bewaard.

beren, *zwijnen*, *herten*, *wolven* enz. Ook moeten hier kudden *wilde paarden* hebben rondgeloopen, evenals Afrika en Azië kudden van wilde ezels hadden. De Germaansche *gans*, wier dons dat van de in Italië inheemsche overtrof in zachtheid, was een veelgezocht artikel voor de Romeinen.

In de eerste tijden van de vestiging der Germanen en nog lang daarna was de *veeteelt* met eenigen *landbouw* de grondslag van het economisch leven, en het valt dan ook niet te verwonderen, dat de Romeinen in de Germaansche landen talrijke en aanzienlijke kudden aantroffen. De kudden vee vormden naast de wapenen en de onvrijen de eenige groote bezittingen der Germanen.

PLINIUS schildert de Germaansche *graslanden* als onovertreffbaar, en het kan dan ook geen verbazing wekken, dat die ten zeerste de aandacht trokken van den geschiedschrijver uit het Zuiden. In dat opzicht maakt het Germaansche land toch een groot verschil met de landen aan de Middellandsche Zee, waar droge zomers de ontwikkeling van vruchtbare graslanden belemmeren. Toch had men op die welige weiden nog niet het schoone en gecultiveerde rasvee, dat Italië kende.

In Griekenland en Italië was reeds lang het vee veredeld en verfijnd; in de Germaansche landen, waar men nog van tijd tot tijd rondzwierf, waar de groote kudden vrij rondliepen over de weiden en door de wouden, was aan veredeling van het rund nog schier niet gedacht. De prachtige horens der Italiaansche runderen vond men bij de Germaansche niet veel, hoewel zij geenszins geheel zullen ontbroken hebben [1]).

Paarden waren een waardevol bezit; aanzienlijken namen die gaarne als geschenken aan. De Germaansche paarden, volgens Romeinsche begrippen klein en niet mooi, waren in groote menigte aanwezig [2]), bovenal bij de Chauken [3]). Er werden echter ook grootere gevonden, vermoedelijk van edeler ras. Zij werden afgericht, om in den slag op de plaats te blijven staan, als de ruiters, om te voet te strijden, afstegen.

De Galliërs, die eveneens veel paarden bezaten [4]), schijnen een beter soort dan de Germanen te hebben gehad, en voerden eveneens veel vreemde paarden in, terwijl de Germanen daarentegen alle paarden, die zij gebruikten, uit hun eigen land namen en dus een meer constant ras bezaten. CAESAR vond deze dieren over 't geheel niet goed geschikt voor den oorlog, alleen maar in bepaalde gevallen, en gaf daarom den Germaanschen hulptroepen Romeinsche paarden, terwijl de Gallische, Spaansche en andere paarden veelvuldig werden ingevoerd ter aanvulling der Romeinsche ruiterij.

Eigenaardig is bij alle Kelten, evenals bij de Skyten, het gebruik van wagens, welke door ossen en paarden getrokken werden en bij groote volksverhuizingen dienden tot het medevoeren der vrouwen, kinderen en roerende goederen. Dezen toestand vinden wij nog bijna geheel zuiver terug bij de Hollandsche Boeren in Zuid-Afrika.

---

[1]) Zie over de oude rundvee-rassen en de kruisingen H. PEETZ, Die Kiemseeklöster, Stuttgart 1879.

[2]) TACITUS, Germ. 5.

[3]) TACITUS, Germ. 35.

[4]) TACITUS, Germ. 7, 64.

Sedert de oorlogen met de Romeinen ontstond er een verandering in het paardenras der Germanen, daar vele vreemde dieren van edel ras werden ingevoerd. Hierdoor waren in den Romeinschen keizerstijd de Germaansche en Gallische paarden reeds zeer gezocht. Evenals de Zwitsers in de middeleeuwen in vreemden krijgsdienst stonden, zien wij de Germaansche ruiters sedert CAESAR als hulptroepen in de beste legers. In den slag bij Pharsalus gaven de Germaansche ruiters zelfs de beslissing. Toen CAESAR in Gallië was, reden de Germanen op ongezadelde paarden en zagen zij minachtend neer op de Romeinen, die zich van een zadel bedienden.

Ook in de Germaansche mythologie speelde het paard een belangrijke rol. De goden legden hun wegen te paard af; in de Noorsche mythologie is het paard van de goden en helden onafscheidbaar. Het paard van Odin, een schimmel, had acht voeten en gaf daardoor een beeld van snelheid. De witte kleur der godenpaarden duidt op edele teelt. Dit alles wijst er op, dat het paard reeds vroeg als een edel dier werd beschouwd, dat den menschen dienstbaar was [1]).

Bijenteelt werd hier in dien oudsten tijd niet gedreven. In de bosschen leefden echter veel groote bijenzwermen in het wild, die zware raten honig vormden. PLINIUS vermeldt, dat enkele zelfs acht voet lang waren.

Voor onderscheidene gewassen was het klimaat in de Germaansche landen uiterst geschikt. *Radijs* groeide er voortreffelijk en groot; de gele *wortel* of *peen* was geliefd bij Tiberius; in opper-Germanië groeide een groente, die de Romeinen met wilde *asperges* vergeleken. Als TACITUS meent, dat er geen ooftboomen groeiden, bedoelt hij enkel edele ooftsoorten: wilde *appels* groeiden er wel. De door PLINIUS genoemde Belgische *kersen* en *appels* waren niet door de Germanen geteeld, maar door Kelto-Romeinen. Van de graansoorten verbouwden zij meest *haver* en *gerst*, waaruit zij zoowel moes als pap bereidden [2]).

In een primitieven toestand van beschaving leefden de Germanen tijdens de eerste vestiging in Noord-Duitschland, eerst in een staat van half nomadendom, langzamerhand zich vaster vestigend, hoewel nog herhaaldelijk opgeschrikt en verschoven door andere volken en door onrustige stammen onder hen. Toch mag men daarom de Germanen niet vergelijken met wilde zwervende volken, zooals de Indianen, Papua's en onderscheidene Negerstammen. Er was reeds een kern van beschaving bij hen aanwezig, zeiden wij, die zich bij een hoogst gunstigen aanleg langzamerhand hooger zou ontwikkelen, zoodra zij meer tot vaste nederzettingen gekomen waren. In Zuid-Duitschland en de Rijnstreken was men in dezen het hoogst.

Men zal niet ver van de waarheid zijn, als men aanneemt, gelijk wij deden, dat in den tijd, toen CAESAR de eerste nauwkeurige berichten omtrent de Germanen opteekende, het nomadendom reeds bij hen op den achtergrond begon te geraken en de gezeten landbouw reeds van lieverlede de overhand verkreeg. Waar eenmaal de beschaving en het leven zich in die richting ont-

---

[1]) ADOLPH SCHLIEBEN, Die Pferde des Alterthums, Leipzig 1867.

[2]) Zie F. DAHN, Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker, I, Berlin 1881.

wikkelden, moest dat wel vlug verder gaan, en dat bleek, toen TACITUS zijn Germania schreef, ongeveer anderhalve eeuw later.

De militaire organisatie, noch het stambewustzijn der volken was verloren gegaan, doch sterker dan voorheen trad het streven op, om zich tot kleine, afgesloten groepen te vereenigen met individueele zelfstandigheid. Het particularisme had zijn intocht gedaan. Juist wat men, volgens CAESARS getuigenis, had willen vermijden door het gemeenschappelijk bezit van den grond, kwam in TACITUS' tijd reeds sterk uit. In plaats van de versterkte woonplaats, die een aanzienlijk volk beveiligde, was het afgezonderd wonen reeds tot regel geworden. De Duitschers houden er niet van, in nauw aaneengesloten plaatsen te wonen; uit elkander liggend en verstrooid vestigen zij zich, waar een bron, een bosch, een weide hun geschikt voorkomt, zegt deze schrijver. Wel bestond er nog gemeenschappelijk grondbezit, maar dat was beperkt tot een kleiner socialen kring dan voorheen en omvatte niet meer een volk, maar een familie of enkele familiën. De indeeling in honderdschappen is bekend.

Hoewel zich van tijd tot tijd nog een trekdrang openbaarde, niet geheel ongelijk aan dien der Germaansche Boeren in Zuid-Afrika tot op onzen tijd, was men toch over 't geheel aan vaste woonplaatsen gebonden, en de volkenbeweging, die als de „groote Volksverhuizing" in de 4e eeuw n. Chr. bekend staat, bestond meer in een langzamerhand zich uitbreiden en voortschuiven dan in een nomadisch verhuizen. Het was alleen een nagalm van het vroegere nomadische trekken.

Bij de beschouwing der ontwikkeling van de Germaansche volken mag men verder niet uit het oog verliezen, dat zij geenszins in den tijd, waarvan wij spreken, een eenheid vormden of op gelijken trap van beschaving stonden. Er was groot verschil tusschen de stammen, die aan den Rijn woonden, en die, welke verder naar het oosten verblijf hielden. De toestanden van hooger beschaving en het behouden van vaste woonplaatsen vonden bij genen eerder, bij dezen later ingang.

Het vroegst zijn in Noord-Duitschland wel de Friezen tot vaste woonplaatsen gekomen. Reeds in den tijd van TACITUS bewoonden zij hetzelfde gebied, waar zij in den tijd van Karel den Groote werden gevonden. De Saksen daarentegen waren veel minder standhoudend en trokken in de tweede eeuw in groote menigte van het Kimbrische-schiereiland naar het westen en zuiden, in het land der Westfalen, waar de Franken woonden. Wij gaan die volkenbewegingen niet na, doch wijzen enkel op het verschil in toestanden, dat zich ook in den landbouw openbaarde.

Zoo stond in de streken langs de Elbe o. a., in het hart van Duitschland, bij het begin onzer tijdrekening de beschaving nog op een lagen trap. Hier vond men de toestanden, die dikwijls als kenmerkend voor het oude Duitschland worden beschreven. De landbouw was hier nog niet tot ontwikkeling gekomen, maar vormde meer een aanhangsel van de jacht en de veeteelt, waaraan weinig zorg besteed werd. Met een eenvoudigen houten ploeg, welke den bodem meer scheurde dan omwoelde, werd het land eenigszins bewerkt, om er in te kunnen zaaien. Maar tuinen, om edele ooftsoorten in te kweeken, kenden zij niet; aan kunstmatige besproeiing des lands dachten zij niet, en de weiden werden niet begrensd. Als een weidegebied was uitgeput of

een machtiger stam een zwakkeren verdrong, laadde men vrouwen, kinderen, het weinige land-, jacht- en weidegereedschap en de sieraden op den licht getimmerden tentwagen, dreef de onvrijen en de kudden met zich mede, en zocht, zonder heimwee de vroegere bezitting verlatend, een nieuwe verblijfplaats [1]). Het huis kon men zelfs gemakkelijk medevoeren: het bestond in de oudste tijden uit hout en nog langen tijd bleef het houten huis bij de Germanen algemeen. Eerst van de Romeinen en Kelten hebben de Germanen den steenen-huizenbouw leeren kennen, welken zij zich zeer langzaam eigen maakten. Daardoor was het eigenaardig, dat bij de oude Germanen het huis als roerend goed werd beschouwd, terwijl het in het Romeinsche recht werd geacht te zijn een onroerende bezitting.

Oude nederzettingen.

In den oudsten tijd werd er om de keuze van de plaats der woningen niet zooveel gedacht en werd die hoofdzakelijk beheerscht door de weiden en jachtgronden. De ligging van enkele dorpen, die ontstaan zijn, doordien de eerste nederzetting tot een vaste overging, wijst dit nog aan. Doch de nederzettingen, welke later ontstonden, duiden onwederlegbaar aan, dat men groote waarde hechtte aan de bouwlanden. De nomadische nederzettingen zijn duidelijk van de landbouwende te onderscheiden in hun ligging ten opzichte der natuurlijke gesteldheid des lands.

Typische voorbeelden van oude landbouwers-nederzettingen vinden wij in Drente, waar de oude dorpen schier alle liggen te midden van of aan den rand der bouwlanden of esschen. Doch de dorpen der kleistreken in de Friesche kustlanden waren uitsluitend nederzettingen van veehouders.

Staatkundige indeeling en grondbezit.

Wanneer wij verder de staatkundige indeeling der bevolking van het Noord-Germaansche land in den eersten tijd, dat zij met de Romeinen in aanraking kwam, gadeslaan, zien wij, dat zij naar *stammen* en *geslachten* in groepen verdeeld was. Ook de verspreiding over het land en de inbezitneming van den grond had plaats gevonden volgens deze, op verwantschap berustende afdeelingen.

De geslachten bevolkten de gouwen, en daarbinnen waren het de familiën, die zich nu eens in aaneengesloten groepen bij elkander, dan weer meer in verstrooide grootere nederzettingen vestigden.

Op deze wijze was de eerste vestiging in het land ruim en breed. Als een groote familiekring zich ergens nederzette aan den rand in een bosch en niet ver van een goede weideplaats, of bij een heuvel, geschikt voor bouwland, werd in de nabijheid der vestiging de grond, welke hiervoor door de natuur als het geschiktst werd aangewezen, gekozen voor bouwland. Dien grond beploegde men, daar zaaide men zijn koren en oogstte men. Dit was de eenige grond van de uitgebreide inbezitneming, waaraan arbeid werd verricht. De arbeid, hieraan besteed, het weder gebruiken van dien grond, het afpalen van die plekken, om den toegang van het vee der weiden te weren, dit alles werkte samen, dat de bewerker van dit bouwland de vrucht als zijn vrucht beschouwde, en als vanzelf kwam hij er toe, vervolgens ook

---

[1]) Zie MEITZEN: Siedelung und Agrarwesen, 1895, I, pag. 131, die STRABO's getuigenis aanhaalt.

den grond als *zijn* grond aan te zien. Evenwel bleef het geheel nog lang eigendom der gemeenschap, niet van het individu.

Iets anders was het met de groote weiden en de jachtgronden der bosschen. Deze uitgestrekte landen bleven tusschen de gronden, welke enkele familiën voor zich in beslag namen, ieder stuk als eigen bezit, als ten nutte van allen liggen. Men had geen reden, om die voor ieder in afzonderlijke stukken af te perken. De geheele nederzetting maakte daarvan gebruik; men dreef het vee in de weide, men kapte hout in het bosch [1]) en de jager trok vrij rond door woud en weide. Deze gronden werden als gemeenschappelijk bezit beschouwd van de geheele vestiging, aanvankelijk der familie, maar nadat vreemden zich in een dergelijke nederzetting kwamen vestigen, ging de familieband verloren en werd het familierecht op de gemeenschappelijke weide vervangen door het recht, dat aan het lokaal samenwonen of aan het verblijf op een bepaald eigen grondgedeelte gebonden was.

Invloed der Romeinen.

Aldus was in het algemeen de toestand. De invloed der Romeinen op de Germaansche stammen heeft langzamerhand de levensomstandigheden dezer volken gewijzigd. Wel werden de produkten des lands aanvankelijk nog niet menigvuldiger; wel bleven nog altijd over groote gedeelten de gemeenschappelijke weiden bestaan, maar de Romeinen leerden behoeften kennen en hadden zelf behoeften, welke handelsverkeer in het leven riepen. Waar handelsverkeer is, wijzigt zich de produktie, en in den tijd, toen landbouw en veeteelt schier de eenige middelen van voortbrenging waren, moest de handel daarop grooten invloed oefenen. Ongetwijfeld voerden de Romeinen in de streken, waar hun invloed het grootst was, ook reeds de gelijkmatige grondverdeeling in, bij hen bekend [2]).

De invloed der Romeinen werkte bovenal in het westen en zuiden der Duitsche landen, waar de aanraking met dit cultuurvolk het veelvuldigst was. Van hen leerden de Germanen menigen tak van bedrijf kennen, en de meer ontwikkelde landbouw der Romeinen heeft ook invloed op den Germaanschen uitgeoefend. Van STILICO wordt met lof vermeld, dat onder zijn bestuur, in het begin der vijfde eeuw, de reiziger langs den Rijn moest vragen, welke akkers door Romeinen, welke door Saliërs en Sicambren waren bebouwd.

Met de komst der Romeinen treedt het maatschappelijk leven der Germaansche volken een nieuw stadium in, en na dien tijd zien wij ook de bewoners der Nederlandsche gewesten in de geschiedenis optreden. Bij dezen willen wij ons thans voortaan bepalen bij het beschrijven van den landbouw.

---

[1]) Opmerkelijk is het, dat nog altijd de volksmeening bosschen schier als algemeen eigendom beschouwt, ook in ons land. Wie hout uit het bosch haalt, wordt in de volksmeening niet als een dief beschouwd, ook al is hij strafbaar voor den rechter. Wij hoorden een boerenarbeider, die zonder toestemming hout gehaald had uit een bosch, zonder blikken of blozen zeggen, dat „dit was uit bestevaers bosch". En de man zou overigens voor geen stuiver van iemand stelen.

[2]) Zie over die landindeeling der Romeinen: ADOLF SCHULTEN, Die römische Flurteilung und ihre Reste. 1896.

[3]) CLAUDIANUS, de laudibus Stilichonis I, vs. 220.

DE NEDERLANDSCHE GEWESTEN VÓÓR EN BIJ DE KOMST DER ROMEINEN.

Oudste bewoners en toestanden der Nederlanden.

De algemeene toestanden, welke wij in het voorgaande hoofdstuk aangaande de Germaansche landen beschreven, kan men ook voor de Nederlanden als geldend beschouwen. Het grondgebied, dat wij Nederland noemen, is zonder natuurlijke afscheiding een voortzetting van de groote laagvlakte, welke zich ten zuiden langs de Oostzee tot de Noordzee uitbreidt, en zich zelfs langs deze zee met eenige afwisseling voortzet naar het zuiden door het tegenwoordige België en westelijk Frankrijk tot de Pyreneeën. Langs deze vlakte schoven in den tijd vóór en omstreeks den aanvang onzer jaartelling Germaansche volken van het zuidoosten en oosten naar het westen en zuidwesten van Europa voort, tot in noordelijk Frankrijk, de vroegere bewoners dezer landen gedeeltelijk opschuivend en verdringend, gedeeltelijk zeker in zich oplossend. Daardoor werden de gewesten der latere Nederlanden door Germaansche stammen bevolkt, die hun oude gewoonten, zeden, gebruiken en beschaving hier overbrachten. Aldus loopt de oudste beschavings- en landbouwgeschiedenis der Nederlanden met die der Germanen samen.

Eeuwen vóór de Germanen deze landen bevolkten, werden echter ook hier reeds bewoners gevonden. De oudste bevolking, die er sporen heeft achtergelaten, behoorde misschien tot het ras, dat nog enkele overblijfselen vertoont in de Finsche stammen van noordelijk Europa en de Basken in de Pyreneeën.

De oude volken, welke in den neolithischen tijd Europa bewoonden, hebben ook in de Nederlandsche gewesten hun sporen achtergelaten. Bovenal de provincie Drente is rijk aan overblijfselen van de nijverheid uit dat tijdperk; het Museum te Assen heeft verzamelingen uit den palaeolithischen en neolithischen tijd. Ook in de overige hooge gronden vindt men daarvan overblijfselen. Wat deze vóórhistorische bewoners op het gebied van den landbouw presteerden, valt niet te zeggen; landbouwgereedschappen zijn ons bij deze steenen voorwerpen niet bekend. Doch de vindplaatsen in landbouwgewesten duiden aan, dat de akkerbouw wel mede een bron van bestaan moet geweest zijn, zeker naast de jacht.

Wat er van die oervolken geworden is, valt niet in bijzonderheden na te gaan. In 't algemeen kan men zeggen, dat zij verdrongen werden door Keltische stammen, volken van Indo-Germaansche afkomst. Niet onwaarschijnlijk heeft een gedeelte der oorspronkelijke bewoners zich opgelost in de

Kelten. In de kuststreken aan de Noordzee, zoowel in de moerassige landen als op de hoogere zand- en grintgronden, vertoefden deze Kelten zeker gedurende een lang tijdsverloop. Misschien moeten deze Keltische volken wel beschouwd worden als de stichters der hunebedden en is een gedeelte der overblijfselen uit den jongsten steentijd eveneens aan hen te danken.

Van de natuurkundige gesteldheid van ons land in dien tijd en van de middelen van bestaan dier vóór-Germaansche volken kunnen wij ons geen volledige voorstelling maken. Zeker hebben de bewoners zich meest gevestigd op de hooge gedeelten, zooals op den Hondsrug in Drente, op de Veluwe en op de hoogten bij Nijmegen, waar vooral de overblijfselen uit dien tijd worden aangetroffen.

De oudheden uit dezen vóórhistorischen tijd, die door opgravingen bekend zijn geworden, leeren ons, dat die oervolken hamers, bijlen, beitels en wapenen hadden van steen, in den oudsten steentijd nog ruw, in den jongsten goed bewerkt. De veelvuldigheid der oudheden doet zien, dat bijl, beitel en hamer druk door hen gebruikt werden, en men mag er dus uit afleiden, dat hun woonplaats een *boschrijk oord* geweest is. Zeker werden hier de woningen van hout gebouwd, welke evenwel alle verloren gingen.

Landbouwwerktuigen uit dien vóór-Germaanschen tijd zijn hier niet overgebleven, zeiden wij. Wij weten dus niet, hoe die oervolken den grond bewerkten, of zij een ploeg gebruikten, of welk soort van spade zij bezaten. Misschien waren deze gereedschappen van hout, zoodat zij alle vergaan zijn. In onderscheidene gedeelten van ons land heeft men echter *wrijfsteenen van graniet* gevonden om het graan fijn te malen of te kneuzen, gelijk men die nog vindt bij de onbeschaafde volken, als de Kaffers en andere. Zulke maalsteenen werden gevonden op de Veluwe, in Drente, Groningen en Friesland [1]).

Hieruit blijkt, dat de vóór-Germaansche volken in deze gewesten den graanbouw reeds kenden. Dat zij niet zoo zwervend meer waren, maar zeker langen tijd op vaste plaatsen verblijf hielden, mag men afleiden uit de hunebedden, gelijk wij zeiden, die in groot aantal langs den Hondsrug in Drente worden gevonden, en geen bouwstukken zijn van een zwervend nomadenvolk, maar op een vaste verblijfplaats gedurende langen tijd wijzen.

De Kelten werden weder vervangen door Germaansche stammen. Het waren grootere en kleinere volksgroepen, half nomadisch van karakter, die waarschijnlijk van de kuststreken ten zuiden der Oostzee naar het westen voorttrokken en de Kelten gedeeltelijk verdrongen naar het zuiden, gedeeltelijk misschien ook in enkele streken lieten voortleven. Niet onwaarschijnlijk hebben ook de groote watervloeden, als de zoogenaamde Kimbrische vloed, waarvan de overleveringen spreken, tot een gedeeltelijke verhuizing der Kelten uit deze streken medegewerkt. Dat er Kelten bleven wonen, blijkt hieruit, dat de herinnering aan de oude Kelten nog bleef voortbestaan in enkele namen van plaatsen, die blijkbaar van Keltischen oorsprong zijn. Men vindt die namen o.a. in de duinstreek, waar bijv. *Lugdunum* wijst op den Gallischen god

---

[1]) Zie PLEYTE. Nederlandsche Oudheden.

Lug, welke de beteekenis had van den Hermes des Grieken, in den naam Novio*magus* (Nijmegen), die een Gallischen uitgang heeft, evenals Batavo*durum*.

De Germanen in de Nederlanden.

De Germaansche stammen waren het, die blijvende woonplaatsen verkregen in deze gewesten en den grondslag vormden voor de latere bevolking. Wij leeren deze Germanen het eerst kennen door de Romeinsche geschiedschrijvers, die vermelden, dat ten noorden van den Rijn en op het eiland aan den mond dier rivier de stammen der *Bataven* en *Caninefaten* (in de duinstreek), der *Sturiërs*, *Friezen* en *Chauken* woonden. Aan den Beneden-Rijn woonden ten oosten der Bataven: de *Tencteren*, *Usipeten*, *Chamaven*, *Sygamberen* en *Bructeren*. Over den Rijn vond men reeds enkele Germaansche voorposten: de *Euburonen* bij het latere Maastricht en Roermond, de *Condrusen* bij Luik.

Ten zuiden van de Maas woonden nog de Kelten en Germanen naast en door elkander; men vond hier in Noord-Brabant de half Germaansche herdersstammen der *Menapiërs*, aan de Vlaamsche kust de *Morinen* en verder andere stammen van gemengd Germaanschen en Keltischen oorsprong [1]).

Uit de mededeelingen der Romeinsche schrijvers, als CAESAR, PLINIUS en TACITUS, kan men afleiden, dat in hun tijd ons land reeds door Germaansche volken was bewoond, die blijkbaar kleine afzonderlijke stammen vormden. Uit de woorden „Oppidum Batavorum" en „Oppidano certamine", door TACITUS gebezigd (Hist. V 19 en VI 18) blijkt, dat de Bataven omtrent het midden der eerste eeuw onzer jaartelling reeds kleine steden (*oppida* in tegenstelling met *urbes*) moeten bezeten hebben, en waarschijnlijk was dit reeds het geval vóór de komst der Romeinen, daar, zooals wij zeiden, de plaatsnamen Lugdunum, Batavodurum, Noviomagus, welke op PEUTINGERS reiskaart voorkomen, van Keltischen oorsprong zijn en dus reeds bestonden, vóór de Romeinen in deze landen aankwamen, of tenminste door de Bataven gesticht zijn [2]). Men mag zich deze vestigingen echter niet als steden denken in de tegenwoordige beteekenis; het waren sterkten, misschien als hunenschansen te beschouwen.

Doch al vond men langs den Rijn reeds vaste vestigingen, bij de meeste Germaansche stammen bestond nog een half zwervend leven, en voortdurend schoven de volksgroepen elkander op. Nog in CAESARS tijd en later drongen de Germaansche Usipeten en Tencteren, door hun stamgenooten uit het achterland opgestuwd, over den Rijn.

Bij het nog onvaste verblijf der stammen, voor wie veeteelt en jacht de hoofdbronnen van bestaan waren en bij wie de landbouw zeer weinig in aanzien was, had men toch eenigen landbouw. „De Germanen woonden niet in huizen, die naast elkander geplaatst waren: elk huis stond afzonderlijk en afgescheiden, naar gelang een bron of een akker of een woud de bouwers had aangetrokken. Hun woonplaatsen (vicus) waren niet gevormd uit aan elkander verbonden rijen huizen, maar elk behield om zijn woning een open ruimte, hetzij als voorzorgsmaatregel tegen brand, hetzij uit onervarenheid in

---

[1]) Zie BLOK, Geschiedenis van het Ned. volk, I, pag. 16 enz.

[2]) H. D. J. VAN SCHEVIKHAVEN, Bijdragen tot de geschiedenis der Bataven, 1875, pag. 20.

de bouwkunst." Aldus beschrijft TACITUS (Germ. 16) de Germaansche nederzetting, waaruit blijkt, dat ook de akker een aantrekkelijkheid voor vestiging vormde.

Inbezitneming der gronden en nederzettingen. Een juiste voorstelling van de wijze, waarop de eerste Germaansche stammen in onze gewesten den grond in gebruik namen, waarop zij den bodem bebouwden en de veeteelt uitoefenden, valt niet te geven; slechts enkele berichten deelen hieromtrent iets mede. Nog in CAESARS tijd hadden zij geen bijzonderen grondeigendom, gelijk wij zeiden. Als veroveraars in het land getrokken in groote groepen, in geslachten, wier leden door banden van gemeenschappelijke afkomst aan elkander verbonden waren, verkregen dezen bij de vestiging in een bepaalde streek allen een gelijk aandeel in het gebruik van de gronden, waarop de volksgroep aanspraak maakte.

Slechts een klein gedeelte van den grond werd aan de familiën toegewezen tot eigen gebruik: dat was het bouwland. Daarop bouwden zij hun woning, niet meer dan een houten geraamte, met teenvlechtwerk aangevuld en met leem bepleisterd; daarop verbouwden zij het noodige graan voor den kleinen kring, een arbeid, aanvankelijk door slaven en vrouwen verricht.

De verdeelingen van het bouwland werden geleid door de hoofden der stammen en geslachten, krachtens hun autoriteit als militair bevelhebber, doch steeds met raadpleging van hun wapengenooten. Eerst in den loop der tijden hebben zich dienaangaande vaste regels ontwikkeld. Binnen den kring der geslachten had de toedeeling van aandeelen plaats volgens het beginsel, dat aan ieder vrij man een deel toekwam, wat zeker niet veel verschilde; het verschil in rang in het leger had echter reeds ten gevolge, dat niet aan elk een gelijk deel werd toegewezen. Geen absolute gelijkheid bij het akkerdeel, maar een betrekkelijke gelijkheid in verhouding tot de maatschappelijke beteekenis der genooten, dit was de grondslag, waarop de landtoedeeling berustte [1]).

Slechts een klein gedeelte van het land werd tot particulier gebruik toegewezen aan bepaalde familiën. De weiden voor het vee, evenals de bosschen, waaruit men het hout kapte of waar men ter jacht ging, bleven tot gemeenschappelijk genot en gebruik liggen. Dat werden de landen, waar alleen zij recht op hadden, aan wie een stuk gronds tot eigen gebruik was aangewezen, nl. de vrije mannen van den stam of het geslacht.

Zoo moet ongeveer de toestand geweest zijn bij de eerste nederzetting der Germanen in deze landen. Maar terwijl er aanvankelijk in 't geheel geen particulier grondbezit bestond en ook de toewijzing van het bouwland slechts een tijdelijk karakter droeg, lag het in den aard der zaak, dat bij langdurige vestiging op één plaats, toen het zwerven werd opgegeven, de familie als 't ware onmerkbaar het haar toegewezen stuk lands als het hare beschouwde. De overgang werd niet door eenige bepaling of regeling tot stand gebracht, maar ontstond als vanzelf [2]).

---

[1]) Zie ook SLOET, Overzicht van den landbouw in Duitschland, 1851, overdruk, pag. 2.

[2]) K. F. v. INAMA—STERNEGG, Wirtschaft (in PAUL's Grundriss der Germanischen Philologie, II, 1893).

En eveneens bleven de weiden en bosschen ten algemeenen gebruike beschikbaar voor de vestiging.

In dezen toestand ongeveer moet men zich de eerste grondverdeeling bij de Germaansche stammen voorstellen, in den tijd, toen zij zich hier vestigden.

Het was een ruw leven, dat deze noordelijke Germanen vóór en tijdens de eerste aanraking met de Romeinen nog leidden; hoogere beschaving en ontwikkeling werden er niet aangetroffen. De dorpen kunnen wij ons voorstellen als verzamelingen van ruwe hutten, op eenigen afstand van elkander gebouwd, in de nabijheid van geschikt bouwland, terwijl veelal ook op verderen afstand daarvan nog bouwland aan de bewoners was toegedeeld. Niet zelden ook werd de streek langs den woudzoom tot woning uitgekozen: hier toch had men hout, om te bouwen en te branden, bosch om te jagen. Daarenboven was in dien vóórtijd het hooge, droge land bijna geheel met bosschen bedekt, zoodat er, als men de lage, moerassige weidestreken uitzondert, weinig ruimte over geweest zal zijn, welke niet door bosschen werd ingenomen. Zelfs het lage moerasland vormde een gebied, waar het houtgewas welig tierde, een land van struweelen en bosschages.

Landbouw bij de oudste bewoners.

De eigenlijke berichten omtrent den landbouw der Germanen in den Romeinschen tijd zijn spaarzaam en moesten dat wel zijn, omdat de landbouw nog van ondergeschikte beteekenis was. Vergeleken met de reeds ontwikkelde hulpmiddelen en betere stelsels, die de Romeinsche geschiedschrijvers in hun eigen vaderland kenden, valt het niet te verwonderen, dat zij laag neerzagen op den landbouw der Germanen. „Zij leggen zich niet toe op den akkerbouw," zegt CAESAR, „hun levensmiddelen bestaan hoofdzakelijk uit melk, kaas en vleesch. Niemand bezit een zekere bepaalde maat lands, om te bebouwen, of zijn eigene afgebakende landerijen, maar hun overheden en vorsten deelen van het akkerveld voor een jaar aan de geslachten en huisgezinnen, welke zich vereenigd hebben, zooveel toe, als en waar het hun goeddunkt." [1]) TACITUS vermeldt, dat zij alle jaren het akkerland verwisselden en dat er land overschoot, zoodat men slechts één jaar denzelfden akker bebouwde. Deze mededeeling wijst blijkbaar op het stelsel van braaklanden, wat ook hiermede in verband staat, dat men blijkbaar niet gewoon was, den akker te bemesten. Alleen van de Ubiërs wordt vermeld, dat zij de kunst verstonden, de akkers door mergel te verbeteren. Om den grond tot boomgaarden aan te leggen, tot weiden af te scheiden en tot tuinen in te richten, daaraan werd blijkbaar niet gedacht. Alleen het graan werd gezaaid, volgens TACITUS [2]). De bewerking van het land werd, naar deze zelfde schrijver mededeelt, aan ouden van dagen en vrouwen opgedragen, en de vruchten werden aan de aanzienlijken ten geschenke gezonden. Haver, gerst en vlas werden verbouwd; de veeteelt was zeer belangrijk [3]).

De woningen waren bij de komst der Romeinen slechts hutten. Zij bestonden, volgens TACITUS, uit een vierkant vertrek zonder zoldering en zonder

---

[1]) CAESAR. De Bello Gallico VI, 22.

[2]) Germ. C 26. — Zie ook bij ACKER STRATINGH. Aloude Staat II, 287.

[3]) Germ. 15, 17, 23.

afdeelingen voor andere vertrekken of kamers, en waren van hout gebouwd.

Friesche toestanden. Terpen.

Omtrent het oude boerenleven der Friezen weten wij iets meer dan van dat der andere Germaansche stammen in ons vaderland; zij hebben het eerst ook een meer vaste woonplaats behouden. In Friesland vindt men de *terpen*, kunstmatige heuvels, die voor een gedeelte reeds bij den aanvang onzer jaartelling bestonden en, in den loop van jaren gevormd en opgehoogd, de beste overblijfselen uit het grijze verleden bewaard hebben. Hier, onder de dichte kleilagen, bleef menig voorwerp behouden, dat in de afwisselend droge en vochtige zandgronden geheel te niet ging, zoodat de terpen een bijzondere archeologische waarde bezitten en gedeeltelijk aanvullen, wat de Romeinsche geschiedbronnen openlieten.

In het lage gedeelte van Friesland, in de kustlandstreken, bouwde men de woningen in den oudsten tijd op het vlakke land. De waterstand in Friesland schijnt destijds veel lager geweest te zijn dan tegenwoordig. Dit blijkt uit de opgravingen van vele terpen, waar sporen van menschelijke bewoning gevonden worden onder den tegenwoordigen gemiddelden waterstand. In dien tijd lag het land derhalve nog niet zoo aan overstrooming blootgesteld als later, en daaruit is het ook verklaarbaar, dat de Friezen hier hun woningen kozen in het lage land. Toen het aanvankelijk drogere kustland van de Noordzee een tijdlang bewoond was, zag men het niveau van den zeespiegel langzamerhand rijzen. Om nu de woonplaatsen veilig te hebben, moest men den bodem wel ophoogen. Eerst was een geringe ophooging voldoende en deze vormde het begin van den heuvel of terp en schijnt jaren aaneen doelmatig geweest te zijn. Men woonde daarop; het vee stalde men er op; de mest bleef daarop liggen; tal van voorwerpen van huiselijk gebruik werden des winters in de weeke klei weggetrapt, die dan bewaard bleven voor het verre nageslacht.

Doch het langzaam voortgaande rijzen van den zeespiegel maakte nog verdere ophooging noodig. Over de laag mest enz. werd na verloop van jaren een nieuwe kleilaag gelegd, om de woonplaats op te hoogen. Dit werd eenige malen herhaald en eindigde eerst, toen de terp een hoogte had bereikt boven den hoogsten waterstand, of toen dijken het geheele land beschutten tegen het water [1]).

Zoo waren de Friezen reeds vroeg genoodzaakt, de plek van hun woning op te hoogen; zij waren de eersten, die aldus den strijd met de zee aanbonden. Ook in Zeeland vindt men hoogten, welke hiermede eenigszins overeenkomen, doch kleiner van oppervlakte zijn: het zijn de *vluchtheuvels*, welke dienden, om er op te vluchten bij hoogen waterstand. Misschien waren het ook hier de Friezen, welke het eerst waterbouwend optraden.

Aldus vinden wij in Friesland omstreeks den aanvang onzer tijdrekening de woningen nog op terpen of op enkele hooge zandruggen gebouwd. Ruwe, aangepunte palen in den grond, zooals ze nog meermalen, somtijds in regelmatige orde, rechtstandig in de terpen werden aangetroffen, gaven daaraan

---

[1]) Onze meening omtrent het ontstaan der terpen wijkt af van de meestal gegeven voorstelling; het schijnt ons evenwel toe, dat wij voldoenden grond voor onze opvatting hebben.

vastheid. Gevlochten hordewerk, aan de palen bevestigd, vormde de wanden, die met klei of leem werden bestreken. In groeven of putten nabij de woningen bewaarden de bewoners hun drinkwater.

Landbouw, veeteelt en verdere bedrijven.

De hoofdbedrijven der bevolking bestonden ook hier in veeteelt, landbouw, jacht en visscherij.

Paarden en *koeien*, *bokken* en *schapen* maakten hun gewoon vee uit. Te paard dienden de Friezen onder de Romeinen. Hun kudden rundvee waren aanleiding, dat zij *huiden* als schatting opbrachten aan de Romeinen, gelijk de geschiedschrijvers ons mededeelen. Ook de terpen leveren nog de overblijfselen van hun vee in de tallooze beenderen van runderen, paarden, schapen en bokken, ruw of bewerkt, alsmede in de runderkoppen en hoornspitsen, de beenderen en bekkeneelen van paarden, schapen en bokken, paardenhaar en schapenwol, terwijl de schedels van honden, de hanesporen, de versteende hoendereieren en de schalen daarvan ons de verdere huisdieren leeren kennen.

Op de terpen woonden de Friezen te midden van het lage, drassige land; daar hadden zij in den winter en in 't algemeen bij hoog water hun vee, en als het jaargetijde gunstig was, zaaiden en oogstten zij op de lage, vruchtbare landen, die de terpen omringden. Echter was het lage, drassige land nog eeuwen daarna bijna uitsluitend grasland, waarvoor het beter geschikt was. De omstandigheid, dat in den winter het land onder water stond, maakt het noodig aan te nemen, dat zij den *hooioogst* reeds kenden.

Naast de veeteelt vormde ook de landbouw hun bedrijf, al werd hij zeker niet op groote schaal uitgeoefend. Overblijfselen van stroo werden in de terpen gevonden, meestal enkel in vezels, met mest vermengd, maar ook enkele malen nog in bundels. Zeer belangrijk is het, wat DR. WESTERHOFF mededeelt [1]), dat er haver- of tarwekorrels, paarden- of duivenboonen, lijnzaadknoppen, en zelfs een hoop van omstreeks tien liter bolsters van lijnzaad in een terp werden gevonden. De Romeinen noemden het eiland Borkum reeds *Fabaria* of Booneneiland, een naam, die wijst op boonenteelt in deze streken.

Bij de Friezen vinden wij in dit tijdperk, althans bij de edellingen, reeds eigen uitgestrekte hoeven: die van Cruptorix is daarvan een voorbeeld [2]).

Hoewel er van landbouwwerktuigen weinig in de terpen gevonden is, geven de vondsten toch eenige aanwijzingen. Een schop van graniet schijnt hier gevonden te zijn, en gedeelten van hertengeweien met breede, platte kanten in den vorm van houweelen, wijzen op graafwerktuigen, andere dienden als vorken. Deze schijnen tot een oud tijdperk gebracht te moeten worden, omdat den ouden Friezen het gebruik van ijzer ook bekend was. Tot het snijden van gras of het maaien van granen moeten eveneens ijzeren gereedschappen gebruikt zijn. Groote, ijzeren scharen, overeenkomende met de tegenwoordige schapenscharen, dienden, om de schapen jaarlijks van hun vacht te ontdoen. (Zie de verzameling in het Museum te Leeuwarden.)

---

[1]) DR. R. WESTERHOFF, Over boonen, vlas en haver in de terpen. (Bijdr. van Geschied. en Oudh. VII.)

[2]) PH. VAN BLOM, Geschiedenis van Oud-Friesland (Vrije Fries 1900 pag. 517.)

Steenen voor handmolens, van graniet uit ouden tijd, van Andernachschen tufsteen uit den tijd der Romeinen, wijzen ons aan, hoe het graan hier gemalen werd.

Naast landbouw waren de jacht en de vischvangst belangrijke bedrijven. De kudden vee en het groot en klein wild leverden het vleesch; de runderen en schapen boden hun melk, die zoowel versch, als in geronnen toestand als kaas werd genuttigd. De hoenders verschaften eieren; de granen en boonen leverden meelspijzen; van haver kookten zij brij, en een biersoort, uit granen bereid, was een geliefde volksdrank [1]).

Zoo waren de oude Friezen reeds nauw met dieren en planten verbonden; de dieren leverden hun niet alleen voedsel, maar ook kleeding. De wol der schapen, niet slechts van de kleistreken, maar ook van de zandgronden, werd gesponnen tot grondstof voor weefsels; het vlas werd reeds geteeld, en talrijke gebakken steenen spinklossen en gewichten van weefgetouwen wijzen er op, dat het spinnen en weven hier reeds in zwang waren. Gevonden lapjes ruw geweven stof leerden zelfs het weefprodukt kennen [2]). Dit was het begin van een tak van nijverheid, die in volgende eeuwen voor Friesland beroemdheid zou verkrijgen; de Friesche vrouwen, die het bedrijf uitoefenden, genoten later bijzondere bescherming.

De bodem van Nederland. Werpen wij thans een blik op het land en den bodem bij het begin onzer jaartelling. Ook in dit opzicht kunnen wij weinig meer dan een algemeen overzicht van de toestanden geven, omdat dienaangaande zoo goed als geen geschreven berichten uit dien tijd bestaan. De Romeinsche schrijvers stelden in het algemeen blijkbaar weinig belang in dezen afgelegen hoek van hun uitgebreid rijk; bijna geen geschied- of aardrijkskundige bijzonderheden deelen zij ons daaromtrent mede. De oude aardrijkskundigen meenden genoeg gezegd te hebben, wanneer zij deze streken als „terra incognita" aanduidden. Enkel omtrent den loop van den Rijn geven zij eenige min of meer juiste mededeelingen.

Over het geheel kan men zeggen, dat het landschapsbeeld dezer gewesten in den vóór-Romeinschen tijd minder vriendelijk en bekoorlijk was dan tegenwoordig. Men moet zich het landschap voorstellen, zooals het door de natuur was achtergelaten na het diluviale tijdperk, en oppervlakkig gewijzigd door verweering, door het afvloeiende regenwater, door den invloed van den wind en door den plantengroei.

Om zich van dezen toestand des lands een goede voorstelling te maken, moeten wij iets omtrent de geologische geschiedenis van onzen bodem mededeelen, zij het ook slechts door een algemeene schets van het verloop dier geologische historie [3]).

Toen het geologische tijdperk, hetwelk men de Tertiaire Formatie noemt, zijn einde naderde, lag de bodem van Nederland nog onder de wateren,

---

[1]) v. Blom, l. c. 520.

[2]) Acker Stratingh, Aloude staat II, 205, 217.

[3]) Zie hierover uitvoeriger in: H. Blink. Nederland en zijn Bewoners, II, 443, met litteratuuropgave, 1892; H. Blink. Tegenwoordige Staat van Nederland, 1897. Staring, Bodem van Nederland 1856.

doch verschillende feiten wijzen er op, dat het een ondiepe zee was, die deze landen bedekte. Zoo waren ook nog bij den aanvang van den diluvialen tijd Noord-Duitschland en Nederland onder de wateren eener ondiepe zee bedolven.

Diluviale gronden. In den diluvialen tijd had er een merkwaardige uitbreiding van het *landijs* of *gletscherijs* in Europa plaats. Door veel sneeuw en koele, vochtige zomers breidden zich de gletschers van de Alpen en van Skandinavië sterk uit. De Alpengletschers besloegen zelfs eindelijk de zuidelijke deelen van het Zwartewoud en van de Vogezen. Die van Skandinavië breidden zich nog verder uit, en reikten over de Oostzee tot over een groot deel van Noord-Duitschland, alsmede over noordelijk Nederland ongeveer tot nabij den Rijn. Deze groote uitbreiding van gletschers is kenmerkend voor den diluvialen tijd. Men noemt daarnaar den tijd, toen deze gletscheruitbreiding geschiedde, den *IJstijd.*

Die uitbreiding der gletschers of van het landijs ging niet regelmatig voort. Zooals ook thans nog bij de gletschers op de bergen het geval is, gingen afsmelting en toeneming van het ijs hand aan hand of wisselden elkander naar de jaargetijden in beteekenis af. *Wanneer de toeneming grooter was dan de afsmelting, breidde het ijs zich uit; in het omgekeerde geval nam het af.* Hieruit valt af te leiden, dat door dit afsmelten veel smeltwater ontstond. Dat smeltwater deed bij het wegstroomen groote rivieren ontstaan, met veel grooter waterrijkdom en sneller stroomend dan de tegenwoordige.

De Rijn en de Maas vormden destijds zulke rivieren, grootendeels door het afsmeltend landijs gevoed en, waren door hun groote stroomsnelheid in staat, om veel grint en zand mede te voeren. Waar de stroom aan den mond zwakker werd, in de ondiepe zee boven de latere provinciën van Noord-Brabant tot Friesland en Groningen, werden die medegevoerde produkten nedergelegd. Dit proces hield duizende jaren aan. Op die wijze ontstonden er aardlagen of lensvormige afzettingen, uit zand, grint of leem gevormd. Deze vormingen bestaan uit stoffen, die van de gebergten langs de Rijn en de Maas afkomstig zijn. Zoo hebben Rijn en Maas in den diluvialen tijd groote hoeveelheden vaste stoffen uit Middel-Europa naar ons land gevoerd (Rijn- en Maasdiluvium).

Nadat dit proces misschien duizenden jaren had geduurd, naderde het gletscherijs, uit het noordoosten en van Skandinavië afkomstig, zelf onze streken. Langzaam schoof de gletschermassa voort over Noord-Duitschland, terwijl gelijktijdig aan den voorkant voortdurend afsmelting plaats had. Die gletschermassa voerde als grondmoraine grover en fijner steenpuin der vaste rotsen mede, en het fijnste daaruit werd door het smeltwater, dat als rivieren het gletscherijs vóórging, reeds vooruitgevoerd. Deze smeltwater-rivieren uit het noorden vermengden zich met de wateren van den Rijn en de Maas uit het zuiden, en aldus werden er over en door de afzettingen, welke Rijn en Maas vroeger aangevoerd hadden, zoo hier en daar steenpuin- en zandlagen of lensvormige bezinksels neergelegd uit het noorden. Aldus ontstonden er gronden uit stoffen, gedeeltelijk van zuidelijken, gedeeltelijk van noordelijken oorsprong, gemengd door elkander (Gemengd diluvium).

Het Noordsche landijs schoof ook eindelijk zelf over die aldus aangevoerde aardlagen heen en voerde een moraine mede, uit steengruis, rotspuin, fijner

zand en steenslib bestaande, alle stoffen van noordelijken oorsprong. De moraine-produkten werden gedeeltelijk op de oudere, reeds gevormde lagen nedergelegd, gedeeltelijk werden zij, door den zwaren druk der gletschers, met deze door elkander gewoeld. Ook zwaardere granietkeien, sommige van vele honderden ponden, voerden de gletschers aan (Skandinavisch diluvium). Men kan van deze er nog vele in de Drentsche gronden terugvinden. De oudste bewoners dezer streken richtten in later eeuwen uit die keien de bekende *hunebedden* op, waarschijnlijk de grafplaatsen van hun vorsten.

Het landijs ging in Nederland naar het zuiden het verst ongeveer tot den Rijn. Daaruit valt te begrijpen, dat de meeste produkten, door het landijs aangevoerd, in het noorden van ons land achterbleven en naar het zuiden steeds in aantal afnamen. Hier vermengden zij zich in Overijsel, op de Veluwe en in het Gooi met de produkten, welke Rijn en Maas nog steeds aanvoerden. En ten zuiden van de Maas, in Noord-Brabant en in Limburg, kwamen maar enkele produkten uit het noorden aan.

Denk nu, dat dit proces duizenden jaren duurde, en gij hebt een algemeene voorstelling van de wijze, waarop in Nederland de zware lagen van *grintgronden* en *zandgronden* en de *leembanken* nedergelegd werden.

De lensvormige *leemlagen*, welke meestal geen groote uitgebreidheid hebben, bestaan eigenlijk uit fijn gewreven en verweerde steenprodukten. Onder de gletschers op de Alpen kan het vormen van leemachtig fijn steenpuin nog worden waargenomen. De leembanken zijn op vele plaatsen als grondmoraine nedergelegd en bevatten dan nog keien van allerlei grootte. Dergelijke leembanken noemt men daarnaar *keienleem*. Doch de smeltbeken der gletschers voerden ook leem zonder keien mede en legden dit, waar het water tot rust kwam, in effen lagen neder. Ook de Rijn en de Maas voerden dergelijke slibstoffen mede, die op rustige plaatsen van den diluvialen stroom in de Noord-Brabantsche zandgronden als *leem* zijn nedergelegd.

Door die ophooging van den bodem kwam na het IJstijdperk, toen de gletschers verdwenen waren en Rijn en Maas door vermindering van watertoevoer kleinere rivieren waren geworden, dit land meer boven het water. Met het einde van den diluvialen tijd lag deze bodem grootendeels bloot, zooals hij door ijs en water na hun werking was overgelaten. Vooral na het afsmelten van het landijs bij het eindigen van den IJstijd hebben de machtige rivieren met veel kracht over den bodem gestroomd en het land in alle richtingen doorsneden. Zij hebben hier breede dalen uitgespoeld, elders weder het fijne, medegevoerde zand neergelegd. Zij hebben ook veel fijn zand medegevoerd een eind in zee, terwijl dit eerst bezonk op een afstand van de kust, waar het water tot rust kwam. Op die wijze is er op eenigen afstand van de toenmalige kust, welke ongeveer door de hoogere gronden van Nederland gevormd werd, een rij van zandbanken in zee ontstaan, die een deel der zee langs de kust als een binnenzee of haff van het overige scheidde. Op die zandbanken zijn in de volgende geologische periode de *duinen* ontstaan; de ondiepe binnenzee of het haff achter de duinen werd later ten deele met *laagveen* gevuld.

Hoogveenvorming. Op dien diluvialen bodem, grootendeels de blootgelegde grondmoraine der diluviale gletschers, voor een ander deel, nl. ten

zuiden van den Rijn en de Maas, de drooggelegde bedding van uitgebreide rivieren uit den diluvialen tijd, ontwikkelde zich een wilde, woeste plantengroei. In de kommen, waar het water niet kon afloopen en waar zich evenmin diepe meren vormden, ontstond een moerasflora, bestaande uit heide, wollegras, veenbies en veenmos. Die planten deden hier een *hoogveen* ontstaan, dat zich van enkele kernen in hoogte en in horizontale richting uitbreidde en groote oppervlakten van den bodem in 't verloop der tijden overdekte met ontoegankelijke moerassen.

Dat hoogveen lag in regenarme perioden, welke het klimaat soms jaren aaneen kende, grootendeels droog. Dan vonden zaden van allerlei boomsoorten in den drogen veenbodem een goeden grond, om te ontkiemen, en men zag het hoogveen met bosschen van dennen, berken en ander geboomte overdekt. Dat die toestand bestaan heeft, blijkt uit vele hoogvenen, waarin men nog de wortels van die boomen, met het onderste gedeelte van den stam, kon terugvinden. Men vindt in vele venen een wortelniveau onder het veen, gehecht in den zandigen ondergrond, en op een afstand van ± ½ à 1 meter daarboven een tweede wortelniveau in het veen. Soms vindt men drie à vier wortelniveau's boven elkander, die er op wijzen, dat er zooveel perioden van droogte hebben bestaan, gedurende welke de boomen konden groeien, terwijl er daarna weer perioden van groote vochtigheid volgden, zoodat het veen een moerassige spons werd, de boomen in dien vochtigen bodem niet konden groeien, stierven en te niet gingen, terwijl alleen het ondereinde van den stam bleef bestaan, in het veen tegen verrotting bewaard.

En in dien vochtigen tijd ging de veenvorming weer verder, voegde nieuwe veenlagen boven de bestaande, breidde zich het veen ook in horizontale richting uit. Eerst een periode van droogte deed de veenvorming weder ophouden en gaf aan den boomgroei op nieuw gelegenheid, zich in het veen te vestigen.

Aldus was het gesteld in de hoogere gronden van Nederland in de eerste tijdperken van het droogworden van den bodem. De hoogvenen leveren ons het bewijs, dat de gronden veel met planten bedekt waren en dat er uitgestrekte bosschen geweest moeten zijn. Want op grond van het feit, dat zij zich in de venen van tijd tot tijd uitbreidden en enkele hoogvenen zelfs in bosschen ontstaan zijn, gelijk uit de overblijfselen blijkt, kan met reden worden aangenomen, dat ook buiten de venen bosschen hebben bestaan, die bijna het geheele land overdekt zullen hebben.

Bosschen in venen. Zelfs in het lage land van Holland vindt men overblijfselen van bosschen. Men vond ze in de venen van Kortenhoef en Loosdrecht, in de hoogvenen der Alblasser- en Krimpenerwaarden, bij Abkoude, Boskoop, Hazerswoude, Nootdorp en Wateringen, enz. Daar het kienhout in de laagvenen zoo veelvuldig voorkomt, kan men op redelijken grond onderstellen, dat ook in deze streken eens een lager waterspiegel bestond, toen die boomen groeiden in den bodem, welke nu tot 3 à 4 meter onder A. P. ligt, en dat zeker eens ook dit lage land geheel met bosch was bedekt.

De overblijfselen dier oudste bosschen, in de venen bewaard, toonen ons dus aan, dat eens bijna geheel Nederland met wouden was overdekt. Dat is

ook op natuurlijke gronden voor dien tijd niet anders aan te nemen. De oudste bewoners hebben zich ongetwijfeld, door de bosschen in brand te steken, gelijk nog geschiedt door onbeschaafde volken, het eerst ruimte verschaft in die woud-wildernis en later met den bijl in de hand de bosschen gedund. Maar toch was dat proces nog niet zoo ver gevorderd, of in den Romeinschen tijd was een groot gedeelte des lands nog met bosschen bedekt.

Oude bosschen in Nederland.

De Romeinsche geschiedschrijver PLINIUS spreekt van de ontzaglijke wouden, welke Germanië en ook ons land bedekten en de daar heerschende koude door hun schaduw nog vermeerderden. De dichtste bosschen werden gevonden niet ver van de Kauchen, die naast de Friezen de kusten bewoonden, in den omtrek vooral van twee meren, welker oevers met eiken van weligen groei bezet waren. Hij verhaalt daarbij, hoe er van die boomen menigmaal enkele door de golven werden ondermijnd en door stormen omver gewaaid, hoe zij zelfs geheele stukken gronds, waarin hun wortels vastgegroeid waren, medenamen, en zoo in evenwicht gehouden met hun verbazend groote takken als opgetuigd overeind staande, daarhenen dreven en dikwijls den Romeinschen schepen schrik aanjoegen, wanneer zij bij nacht op de voor anker liggende schepen kwamen aandrijven, welke dan geen anderen raad wisten dan aan die boomen een zeeslag te leveren [1]).

TACITUS spreekt bepaaldelijk van een woud in het land der Friezen, *lucus Baduhennae* genoemd [2]). Beslist valt niet te zeggen, waar dit gezocht moet worden; PLEIJTE [3]) zegt, dat het in Westergoo kan gelegen hebben; anderen meenen het in Zevenwouden te moeten zoeken. Toen de Romeinsche keizer JULIANUS in 't jaar 358 in deze landen oorlog voerde, liet hij, om leeftocht uit Britannië te halen, 800 kleine vaartuigen maken van het hout uit de bosschen in de nabijheid van de plek, waar de Rijn zich in zee stortte [4]).

Bovenstaande getuigenissen, in verband met de overblijfselen in de venen en met hetgeen de natuurlijke geschiedenis der bosschen ons leert, zijn voldoende, om te bewijzen, dat in den eersten Romeinschen tijd ons land nog grootendeels met bosschen bedekt was, waarin langs de rivieren en zoo hier en daar elders open plekken gevonden werden, die tot woonplaatsen waren uitgekozen. Maar tevens mag men aannemen, dat de invloed der Romeinen krachtig heeft medegewerkt, om de bosschen in te krimpen; de Romeinen hadden veel hout noodig voor het bouwen van schepen, het leggen van veenbruggen door de moerassen en voor andere doeleinden, maar bovenal was het hun streven, om de bouwlanden uit te breiden en de veeteelt hooger te ontwikkelen. De landbouwer, zoolang hij slechts teelt en verbouwt tot voorziening in eigen behoeften, staat op een lagen trap, doch zoodra verdeeling van arbeid maakt, dat hij zijn produkten ter markt kan brengen, zal hij aangespoord worden, zijn produktie te verbeteren en uit te breiden.

Een dergelijke uitbreiding van den landbouw moest wel ontstaan door de Romeinsche legers, welke voedsel behoefden, en door de steden en vesti-

---

[1]) PLINIUS, Hist. Nat. XVI, 1.

[2]) TACITUS, Ann. IV, 37.

[3]) PLEIJTE, Nederl. Oudheden, Friesland, pag. 82.

[4]) AMMIANUS MARCELLINUS XVIII, 12. Geciteerd door ACKER STRATINGH

gingen der Romeinen, waar eveneens allerlei benoodigdheden gezocht werden. Dat het land hier niet voldoende granen leverde, blijkt uit het boven medegedeelde: onder keizer JULIANUS moest er leeftocht uit Britannië gehaald worden, om in deze gewesten in het noodige te voorzien.

Jacht en visscherij der oude Germanen. Wilde dieren.

Behalve door landbouw en veeteelt verschaften de oude Germanen zich de benoodigde levensmiddelen door jacht en visscherij. Beide waren, door de genoegens der verovering, bedrijven, welke zoowel tot genot als tot voorziening in de behoeften dienden. Vooral het jachtvermaak had een hooge, mannelijke beteekenis voor den Germaan; er werd moed en kracht vereischt, om zich tegen wilde dieren te kunnen verdedigen en hen te overwinnen of te verschalken met de gebrekkige wapenen van dien tijd.

Wij mogen niet in bijzonderheden bij de geschiedenis van het jachtbedrijf stilstaan. Voor ons doel is het vooral van belang, het wild gedierte te leeren kennen, dat deze gewesten in den aanvang onzer tijdrekening bewoonde, omdat dit van beteekenis was voor den landbouw [1]).

TACITUS spreekt uitdrukkelijk van den *wilden os* of het *rund*, den *Wisent*, *Ure* of *Aueros* der Germanen, gedurende de middeleeuwen, door PLINIUS *Bison* genoemd. De Friezen werden genoodzaakt, aan den Romeinschen veldheer OLENNIUS hun schatting in huiden van dit dier op te brengen. Wij mogen dus aannemen, dat genoemd dier destijds nog voorkwam in de bosschen van ons land, maar aangezien het den Friezen moeilijk viel, die belasting te voldoen, is het duidelijk, dat het niet veel meer gevonden werd. Toch werden in de 14e eeuw in Holland nog wilde ossen aangetroffen, zooals blijkt uit een grafelijke rekening van den Hollandschen rentmeester van 14 Dec. 1344 [2]). Thans is dit dier in Europa zoo goed als uitgeroeid; enkel moet het in de moerassen van Littauen nog spaarzaam bestaan en kunstmatig beschermd worden.

Onderscheidene andere wilde dieren leefden in dien tijd nog in onze bosschen, welke hier thans niet of bijna niet meer gevonden worden. De uitbreiding der bevolking, vooral over het platteland, het sterk uitgeoefend jachtbedrijf en bovenal het in cultuur brengen van den bodem en het uitroeien der bosschen hebben het wild gedierte langzamerhand doen verdwijnen.

Herten en *reeën*, *beren*, *wilde zwijnen*, de *eland* en de *schelch* kwamen oudtijds in onze bosschen in het wild voor, en in de oorkonden betreffende het jachtrecht in Drente uit de 10e en 11e eeuw worden deze dieren nog genoemd [3]). *Wilde paarden* werden er ongetwijfeld ook gevonden; in het Rijkswald bij Nijmegen werden zij veel later nog aangetroffen [4]) en het is

---

[1]) Zie over het jachtwezen: A. H. VERSTER VAN WULVERHORST, Geschiedkundige aanteekeningen over het jachtwezen sedert de vroegste tijden, 1840; L. A. J. W. SLOET, Het jachtbedrijf onzer voorouders, 1840.

[2]) VAN WIJN, Historische avondstonden II, pag. 4, 87.

[3]) J. DE WAL, Proeve eener geschiedenis van het jachtwezen in Drente (Bijdr. tot de gesch. en oudh. v. Drente).

[4]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de gesch. van Gelderland I, pag. XIX.

daarom hoogst waarschijnlijk, dat zij ook elders wel gevonden zullen zijn. Tevens noemen wij nog den *wolf*, die voorheen in ons land veelvuldig voorkwam, zoodat ook later van tijd tot tijd nog wolvenjachten moesten georganiseerd worden.

Verder leefden hier als wilde dieren *vossen* en *eekhoorns*, *konijnen* en *hazen*. *Konijnen* leefden veel in de duinstreek, zoodat HADR. JUNIUS hieruit afleidde, dat de volksstam der Kaninefaten daarnaar zijn naam zou hebben ontvangen, iets, wat evenwel onjuist is. De *bevers* werden vroeger in onze rivieren aangetroffen, en dat zij talrijk waren, blijkt uit de prijzen, welke o.a. in 1454 te Deventer op de vangst van dit dier werden gesteld wegens de schade, die zij veroorzaakten aan de visscherij. Ook *otters* kwamen hier voor, en hoewel zeldzaam, zijn zij toch ook tegenwoordig nog niet verdreven.

Behalve de groote *hondensoort*, waarmede de auerossen, elanden, beren, zwijnen en dergelijk groot wild gejaagd werden, bezaten de Germanen voortreffelijke brakken of drijfhonden, welke uit de landstreek der Segusianen (nu Lyon) afkomstig waren, en waarmede zij reeds eenigszins volgens de regelen der kunst op de hazen plachten te jagen [1]).

Aanleg van dijken. Voor den landbouw in den ruimsten zin is het van groote beteekenis, dat de bodem de noodige vochtigheid bezit, maar tevens geen last heeft van te veel vochtigheid, en verder dat de lage landen langs de zee en de rivieren beveiligd zijn tegen overstrooming. In Nederland dienen schier allerwege dijken en molens tot hulpmiddelen, om dien gewenschten toestand voor den landbouw te verkrijgen en te bewaren, en voor de geschiedenis van den landbouw rijst nu de vraag op, hoe het hiermede gesteld was in den oud-Germaanschen en Romeinschen tijd?

Reeds hebben wij er terloops op gewezen, dat de oude bewoners in Friesland terpen bouwden, in Zeeland en op de Betuwe vluchtheuvels (zie pag. 48). Deze toonen aan, dat al in ouden tijd het land aan overstrooming was blootgesteld. Maar wij vestigden tevens de aandacht op het feit, dat in den oudsten tijd die overstroomingen bij een lager niveau der zee minder veelvuldig waren, zoodat de oudste woningen, waarvan sporen onder de terpen werden gevonden, zeker op de effene terreinen waren gebouwd, zonder verhooging.

De terpen in Friesland zijn later ontstaan (zie pag. 48); zij werden gevormd, om de woningen te beveiligen tegen het water. Om het geheele land tegen water te beschermen, daaraan werd toen nog niet gedacht; 't was over 't geheel ook nog niet noodig en misschien niet wenschelijk.

In Zeeland bouwde men ook later de woningen nog op de effene terreinen, maar men had heuvels opgeworpen, om bij hooge vloeden op te kunnen vluchten. Of de bewoners dat geleerd hebben van de oude Friezen, zooals DR. DE MAN vermoedt [2]), durven wij niet zeggen; ons komt het evenwel

---

[1]) Arrianus, de Venatione, C. III. Geciteerd bij VERSTER VAN WULVERHORST. Gesch. v. het jachtwezen, pag. 20. Zie over dit hoofdstuk ook: ACKER STRATINGH, Aloude Staat II, eerste stuk, pag. 275.

[2]) J. C. DE MAN, Twaalf schedels van Reimerswale en de bevolking van Zeeland, Middelburg 1893, pag. 29.

voor, dat op Walcheren bij de duinen, waar de natuur het voorbeeld gaf, het bouwen van vluchtheuvels niet door vreemden behoefde geleerd te worden. Die vluchtheuvels waren derhalve geen vaste woonplaatsen.

Uit welken tijd de terpen dagteekenen, valt niet met juistheid te zeggen; zeker zijn zij van verschillenden ouderdom en bestaat er een groot tijdsverschil tusschen den eersten aanleg van de terp en de voltooiing tot de hoogte, waarop zij ons zijn overgeleverd en die wij nog kennen in enkele dorpen, op de terpen gebouwd. PLINIUS, die de Kauchen beschrijft als wonende op opgeworpen hoogten, heeft blijkbaar de terpen gekend, en de opgravingen in vele terpen bewijzen ook, dat de meeste lang vóór den Romeinschen tijd zijn ontstaan.

De Zeeuwsche vluchtheuvels meenen wij te moeten beschouwen als dagteekenende uit den tijd, toen enkel de hooge duinstreek in Zeeland bewoond was en daarachter in de kustlagune de eerste beginselen der eilanden nog slibbanken vormden, gorzen en schorren, welke wel met gras begroeid waren, maar van tijd tot tijd onder water liepen. Dat de duinstreek hier zeer vroeg bewoond was, bewijzen de gevonden overblijfselen van den Nehalenniadienst, welke eens hier bloeide. Van die duinstreek als woonplaats werd het vee geweid op de daarachter liggende schorren, gelijk ook thans nog geschiedt. Maar daar, waar telkens de vloed binnendrong en hooge stormvloeden soms het geheele land onder water joegen, moest men vluchtplaatsen hebben voor het vee; daar hadden ook de herders zeker hun hutten. Misschien hebben op sommige dezer ook later wel enkele boeren hun geïsoleerde woningen gebouwd. In dit geval zou men voor Zeeland op de eilanden aanvankelijk meer een geïsoleerde woning dienen aan te nemen dan in Friesland.

Ongetwijfeld was er vóór den Romeinschen tijd in deze streken nog niet veel verricht, om het land algemeen tegen het water te beschermen. PLINIUS deelt dan ook van het land der Kauchen mede, dat de vloed er dagelijks binnendrong, terwijl bij ebbe het water wegliep.

En al is het niet onmogelijk, dat de Germanen vóór den Romeinschen tijd wel een weinig gedaan hebben, om het water te keeren — iets, waartoe geen hooge kennis noodig is en wat door de natuur wordt aangewezen — toch kan men zeggen, dat in den Romeinschen tijd hier nog geen bedijking van groote beteekenis werd gevonden.

De vraag dringt zich nu aan ons op, of de Romeinen ook iets verricht hebben, om het land tegen hooge waterstanden op de rivieren of in de zee te beveiligen?

Vele geschiedschrijvers verkondigen de meening, dat de Romeinen reeds regelmatige bedijkingen op het eiland der Bataven zouden hebben aangelegd, hierin voorgegaan door DRUSUS. DRUSUS zou den Middel-Rijn langs den linkeroever bedijkt hebben en POMPEJUS zou dit werk drie en zestig jaren later hebben voltooid [1]). Tegen deze meening komt ACKER STRATINGH [2]) op. Hij zegt, dat men, wanneer men de plaatsen van TACITUS, waaruit die

---

[1]) Zoo VAN LOON, Aloude Holl. Historie I, 81. — ALTING, Not. Bat. Ant. — WAGENAAR, BILDERDIJK, AREND, e. a.

[2]) Aloude Staat I, pag. 48.

bedijking zou zijn af te leiden, naleest, zonder er meer bij te denken dan er staat, ziet, dat er geen sprake is van een dergelijke bedijking, om de overstrooming tegen te gaan, maar dat enkel een dam werd aangelegd, om het Rijnwater te verdeelen. Daarenboven verstonden de Germanen reeds vroeger de kunst, om kleine dammen en dijken aan te leggen, en behoefden zij dit niet van de Romeinen te leeren; de natuur deed hun die kunst aan de hand, zegt ACKER STRATINGH terecht.

Ook voor ons is het op logische gronden aan te nemen, dat de eerste beginselen van bedijking reeds aanwezig waren vóór den tijd der Romeinen.

De oudste bewoners van het eiland der Bataven, die hier niet enkel in den zomer, maar voor goed verblijf hielden, moesten wel dijken kunnen leggen, want zonder dijken zou hun land onbewoonbaar geweest zijn. Men mag daarom vrij aannemen, ook al maakt geen enkele oude schrijver hiervan gewag, dat hier vóór de komst der Romeinen reeds dijken werden gevonden ter bescherming van het bewoonde land tegen het water. Het waren ongetwijfeld lage dijken, rondom de vestigingen der bewoners opgeworpen. Die dijken behoefden niet hoog te zijn, omdat in dien tijd, toen het rivierwater niet door hooge bandijken was ingesloten, het water bij overstrooming van de oeverlanden direct over groote landvlakten afleiding had en dus de waterstand in den regel op verre na niet zoo hoog rees als thans.

Maar al waren er dus in deze gewesten enkele dijkjes gelegd, vóór de Romeinen het land bezochten, toch zal dit van geen groote beteekenis geweest zijn en men mag daarbij geenszins denken aan een aaneengesloten bedijking, zij het ook van zomerkaden in den zin, dien wij daaraan hechten. Niet dat de oude bewoners deze niet aan konden leggen, geenszins; maar het onverbonden leven en de toestand van den landbouw der volksstammen waren toen nog niet van dien aard, dat er aan gedacht werd, uitgebreide werken der beschaving door samenwerking uit te voeren en met het oog op een verdere toekomst te arbeiden. Voor krijgsdoeleinden konden de aanvoerders over de weerbare manschappen beschikken; voor werken des vredes bestond er nog geen aandrang tot aaneensluiting. De sociale zin des volks was nog niet ontwikkeld.

De Romeinen kwamen ook geenszins met het doel, om landen te ontginnen of bewoonbaar te maken, al had hun verblijf dit wel mede tot secondair gevolg. De Romeinen waren veroveraars, die een groot rijk stichtten, volken onderwierpen en er schatting van eischten; die tot dat doel wegen aanlegden, om hun sterkten en steden te verbinden, maar zich overigens om het land zelf niet zeer bekommerden [1]).

Vaste wegen legden de Romeinen wel aan door deze streken, hier bruggen door de moerassen [2]), elders zelfs harde wegen of militaire

---

[1]) Deze meening was ook STARING toegedaan. Zie zijn artikel: Onze rivierdijken (Volksalmanak der M. tot Nut v. 't Algemeen, 1864).

[2]) De „pontes longi", waarvan men in de bekende Valterbrug tusschen Drente en Groningen nog sporen meent te ontdekken. De heer G. J. LANDWEER, die het laatst omtrent deze brug onderzoekingen deed, kwam tot het besluit, dat zij van oud-Germaansche afkomst is. (Vragen van den Dag XIII, 1898, pag. 723.)

wegen, om ook bij hoog water veilig langs te kunnen reizen. De oude Romeinsche heirweg van Noviomagus naar Trajectum (bij Utrecht) en langs den linker Rijnoever naar Praetorium Agrippinae (bij Leiden) kon niet over den grond op natuurlijk terrein gelegd worden, want hij zou in dat geval een groot gedeelte des jaars niet bruikbaar geweest zijn. Hetzelfde was het geval met den heirweg van Lugdunum over Forum Hadriani (Voorburg) langs den rechterover van de Maas en den linkeroever van de Waal naar Noviomagus; zonder verhooging van den grond zou een dergelijke weg niet mogelijk zijn. Daar de begrippen *dijk* en *weg* in onze aan overstrooming blootgestelde streken samensmelten en beide in 't Latijn „agger" heeten, is het te verklaren, dat deze verwarring ontstond uit de mededeeling der geschiedschrijvers. Wij gelooven derhalve met ACKER STRATINGH en STARING, doch gedeeltelijk op andere gronden, dat de roem, de lage landen het eerst bedijkt te hebben, minder aan de Romeinen moet worden toegekend, al hebben hun wegen ook mede een waterkeerende werking gehad en al gaven zij misschien wel het voorbeeld, dat tot meer aaneensluitende bedijking langs de rivieren in lateren tijd leidde.

Toch hebben de Romeinen wel op verschillende wijzen medegewerkt, om het land van den overlast van het water te verlossen. De Delf van Delft naar de Schie o.a. is ongetwijfeld een water, dat CORBULO heeft laten graven. Men beoogde hiermede niet alleen een waterweg te verkrijgen langs den ouden heirweg van de Maas naar den Rijn, maar tevens het verschaffen van een afvloeiïng van het water aan het lage land. Dit goede doel werd later weer belemmerd door het leggen van een dam in den mond [1]). En hoewel slechts het graven van deze gracht bekend is, kan men toch gerust aannemen, dat er veel meer van dien aard geschied is, wat niet werd opgeteekend. Men kan zich het lage land van Holland en Friesland schier niet bewoond denken zonder afwateringskanalen.

Invloed der Romeinen in deze gewesten.

De Romeinsche heerschappij heeft in deze gewesten geduurd ongeveer tot de vierde eeuw onzer jaartelling. Welken invloed hebben gedurende dien tijd de Romeinen gehad op het land en de bewoners dezer streken, bovenal wat betreft de ontwikkeling van den landbouw? Het is niet mogelijk, juist aan te toonen, welke verandering de landbouw dezer gewesten door den invloed der Romeinen heeft ondergaan. Doch dat hun meerdere beschaving op de techniek van het bedrijf, op de produktiewijze, op den tuinbouw en op den aard der bezigheid in de Germaansche landen veel invloed gehad heeft, blijkt ook uit vele benamingen bij deze takken van bedrijf, van Latijnschen oorsprong en dagteekenend uit den Frankischen tijd, welke er op wijzen, dat met de namen ook de zaken werden geïmporteerd. Als voorbeelden noemen wij de woorden *linze* (uit het Lat. *lens*), *wikke* (uit het Lat. *vicia*), *kool* (uit het Lat. *caulis*), *radijs* (uit het Lat. *radix*), *kers* (Mid. Lat. *cerasea*), *pruim* (van 't Lat. *prunus*), *perzik* (uit het Lat. *persicum*), *roos* (uit 't Lat. *rosa*), *lelie*

---

[1]) FRUIN, Rotterdamsch Jaarboekje II, pag. 8.

(uit 't Lat. *lilium*), *ezel* (uit 't Lat. *asinus*), *muildier* (uit 't Lat. *mulus*), *pauw* (uit 't Lat. *pavo*), *fazant* (uit 't Lat. *phasianus*), *kelder* (uit 't Lat. *cellarium*), *venster* (uit 't Lat. *fenestra*), *spijker* (*schuur*, van 't Lat. *spicarum*), *tegel* (uit 't Lat. *tegula*), *zak* (uit 't Lat. *saccus*), *korf* (uit 't Lat. *corbis*. Zelfs *boter* (Gr. *boutyron*, Mid. Lat. *butyrum*) en *kaas* (uit 't Lat. *caseus*), hebben in plaats van den overouden Germaanschen naam den Latijnschen aangenomen. Uit de kloosters en hoven der heeren zijn deze oorspronkelijk Latijnsch-Gallische namen in later tijd onder de bevolking op het land, onder de boeren gebracht en in gebruik gekomen. In den Romeinschen tijd waren zij hier nog niet algemeen, maar zij wijzen er op, hoe de Romeinsche invloed nog nawerkte.

Wat de gesteldheid van het land betreft, daarvan vinden wij een algemeene beschrijving bij EUMENIUS, een redenaar uit het laatst der derde eeuw van onze tijdrekening. Deze beschrijft het gebied der Bataven en Menapiërs nog als bezaaid met bosschen, meren en heidevelden; als een grond, die eigenlijk geen grond genoemd kon worden; die niet alleen daar, waar hij inderdaad moerassig was, onder den voet des wandelaars wegzonk, maar ook elders, waar hij vaster scheen, onder de schreden trilde en waggelde en niets anders vertoonde dan een lichte, dunne aardkorst over een uitgestrekte watervlakte, zoodat men met recht mocht zeggen, dat, om op zulk een onvasten bodem te strijden, de krijgsman zich vooraf in zeegevechten bekwaam gemaakt moest hebben [1]). Deze beschrijving, welke er op wijst, dat de schrijver het laagveenland met zijn drijftillen kende en bovenal hierop het oog had, toont ons een beeld van groote gedeelten van Holland in dien tijd en wijst dus nog geenszins op een goed gecultiveerd land.

Dat niet alles zoo geweest is, blijkt uit tal van opgegraven voorwerpen, over het geheele land verspreid, en van welke er vele beschreven zijn, en in de provinciale musea zoowel als in het Rijks-museum te Leiden bewaard worden [2]), alle duidelijke bewijzen, dat de invloed der Romeinen groot geweest is. Romeinsche kramers trokken het land door en verkochten de produkten van hun meer ontwikkelde industrie overal, zeker niet alleen bij hun landgenooten, maar ook bij de inboorlingen des lands. Godenbeeldjes en sieraden vond men zoowel in Friesland als in Gelderland en elders. Onder den invloed der Romeinen kwam ook de tufsteen in ons land, en maalsteenen van Andernachsche tuf zijn geen zeldzaamheid meer.

Het land werd in den Romeinschen tijd in vele richtingen met wegen doorsneden en de Romeinsche legerplaatsen werden betrekkelijk volkrijke centra. De behoeften dezer en de benoodigdheden der groote legers noodzaakten de landbouwers tot het leveren van produkten. In plaats van het bloote ruilverkeer kwamen gouden en bronzen munten in omloop als ruilmiddelen, waardoor het ruilverkeer door de geldhuishouding reeds gedeeltelijk een gewijzigd karakter verkreeg. Er ontstond handel en nijverheid in enkele streken; de verdeeling van arbeid drong ook den landbouwer, zijn bedrijf uit te

---

[1]) Panaegyr. Constant. Caes. pag. 171. Geciteerd bij AREND, I, pag. 239 en bij ACKER STRATINGH, Aloude Staat, I, pag. 51.

[2]) Zie PLEYTE, Nederlandsche oudheden.

breiden buiten den kring van eigen behoeften en te produceeren voor ruiling.

In deze economische ontwikkelingsfaze moest ook de uitbreiding van particulier grondbezit wel plaatsgrijpen. De handel in akkerbouwprodukten leerde de waarde van de opbrengst des lands schatten; doelbewust ging men produceeren, om te verkoopen. Hierdoor werden de grenzen van het grondgebruik meer van beteekenis; het mijn en dijn werd aan belangrijke gevolgen verbonden, en dat leidde als vanzelf tot uitbreiding van particulier grondbezit, nl. van het bouwland. Het eens tijdelijk en van jaar tot jaar toegedeelde werd behouden; de gewoonte werd een recht; de bepaalde gronden werden rechtens aan een hofstede verbonden. De weide en het woeste veld bleven nog in den ouden toestand als gemeenschappelijk eigendom; zonder aan het particulier produceeren nadeel toe te brengen, kon dit geschieden. Men kon op de gemeene weide toch zijn vee doen grazen. Dat recht werd van lieverlede aan de oorspronkelijke hofsteden verbonden, een herinnering aan den persoon, die aanvankelijk daar woonde, en van wien het recht afkomstig was.

Aldus ontwikkelde zich het grondgebruik onder Romeinschen invloed nabij de centra van het verkeer. Maar in de afgelegen streken des lands bleven de oude Germaansche toestanden der bevolking nog voortduren.

Naast de algemeene wijziging der toestanden onder Romeinschen invloed kwam nog het stelsel der Romeinen, om zich een gedeelte van de gronden als staatslanderijen of domeinen toe te eigenen en deze aan anderen in gebruik af te staan.

Omtrent het grondbezit in Friesland vinden wij dienaangaande een mededeeling in het verdrag, dat CORBULO in 48 n. Chr. met de Friezen sloot, na hen opnieuw te hebben onderworpen. Hierin wordt gezegd: „CORBULO wees hun de velden aan, die zij mochten bezitten" [1]). Hieruit leidt men af, dat de Friezen in het gebruik van hun grond werden beperkt, om het overige ten bate der Romeinen te laten. Domeinverklaring van de overwonnen gewesten, geheel of gedeeltelijk, was steeds bij de Romeinen gebruikelijk, en de inkomsten der domeinen werden nog ten tijde van NERO (54—68) verpacht aan vennootschappen, waarvan een lid, de *manceps*, jegens den fiscus verantwoordelijk was.

Dit geschiedde ook toen in Friesland, gelijk eveneens blijkt uit een Romeinschen geloftesteen, in 1888 te Beetgum uit een terp aan den mond der voormalige Middelzee opgegraven, waarop gebeiteld stond, dat de dankbare pachters van de visscherij onder den manceps Quintus Valerius Secundus aan de Godin Hludana gaarne naar verdienste hun belofte hebben voldaan. Deze geloftesteen kan niet opgericht zijn vóór het jaar 28 n. Chr., omdat Friesland toen geen Romeinsch domein was, maar slechts belast met een matige schatting; hij moet opgericht zijn na de onderwerping van het land aan CORBULO. En tevens bewijst die steen, dat de groote vischrijke wateren hier tot domein verklaard en verpacht waren, iets, wat met vele gronden eveneens het geval zal geweest zijn. De Romeinen trokken daaruit hun inkomsten; vele Romeinen vestigden zich in Friesland en bouwden er hun woningen.

---

[1]) TACITUS, Ann. XI.

Hierdoor vindt men overblijfselen van Romeinsche villa's in enkele terpen. En met hun woning brachten zij allerlei voorwerpen van dagelijksch gebruik over: beeldversieringen enz., die eveneens in den bodem zijn gevonden en hun Romeinsche afkomst onmiddellijk aanwijzen. Hierdoor hebben de Romeinen grooten invloed op het volksleven en de beschaving in Friesland uitgeoefend [1]).

Zooals in Friesland, ging het ook zeker elders in ons land, en wij kunnen ons voorstellen, dat in de meest bevolkte streken Romeinsche villa's gevonden werden, landhuizen, waar de grondeigenaren woonden, die de landerijen, hetzij door slaven, hetzij door vrije daglooners lieten bebouwen, of wel ze tegen vaste diensten of lasten uitgaven aan „coloni", pachters, die door hun verhouding tot den grondeigenaar in een min of meer afhankelijke positie verkeerden, welke weldra den vorm van een bepaalde onvrijheid aannam.

Uit die twee factoren: de Germaansche marke en de Romeinsche landhoeve, ontstond de later volgende toestand ten platten lande in deze gewesten. Vrije boeren, hoorigen en lijfeigenen waren reeds in den Romeinschen tijd te vinden, maar bij de ontwikkeling van het groot-grondbezit daalde de vrije bevolking reeds toen hier en daar in aanzien, zoowel als in getalsterkte, terwijl daarentegen de hoorigen vermeerderden [2]). Dit sociale proces zette zich voort in deze landen en drukte vooral in het Frankische tijdperk een eigenaardigen stempel op het leven der bevolking ten platten lande.

---

[1]) Zie PH. v. BLOM, Geschiedenis van Oud-Friesland (Vrije Fries, 1900) pag. 528. — PLEYTE, Nederlandsche oudheden, Friesland, pag. 4.

[2]) BLOK, Geschiedenis van het Nederl. Volk, I, pag. 49.

DE FRANKISCHE TIJD.

I. HET TIJDPERK VÓÓR KAREL DEN GROOTE.

De groote Volksverhuizing.

De West-Europeesche landen, waar de invloed der Romeinen bij een gedeelte des volks een hoogere beschaving had ontwikkeld, werden wederom gestoord in hun geleidelijken voorruitgang door de groote volkenbewegingen van talrijke Germaansche stammen in de 4de eeuw en later, welke als de laatste uitingen van het rondzwerven dezer volken in stammen beschouwd kunnen worden. De gebeurtenis, welke in de geschiedenis als de *Groote Volksverhuizing* bekend staat, waarbij krachtige Germaansche stammen, opgeschoven door andere volken, naar het westen voortdrongen en het verzwakte Romeinsche Rijk binnenvielen, heeft andere volkselementen in deze landen gevoerd en den grondslag gelegd tot geheel nieuwe beschavingstoestanden en tot een gewijzigde ontwikkeling van den landbouwenden stand. Wij zullen ons met die gebeurtenissen zelf, met den strijd der volken en den ondergang van Rome's macht niet bezighouden, doch alleen op de resultaten dier volkenverhuizing en der staatkundige wijzigingen met enkele woorden tot herinnering de aandacht vestigen, om daarna nader stil te staan bij den invloed, welken die geschiedenis op de landbouwtoestanden uitoefende.

Omtrent de laatste tijdperken van het verblijf der Romeinen in deze streken is ons zoo goed als niets bekend, en evenmin weet men bijzonderheden aangaande de lotgevallen der volksstammen, welke de oude Romeinsche geschiedschrijvers noemden. Reeds in de 2e en vooral in de 3e eeuw onzer jaartelling ziet men in de Germaansche landen geheel nieuwe en grootere volkenverbindingen ontstaan. Zeker hebben de kleine stammen van vroeger, gedeeltelijk door nood gedrongen, gedeeltelijk door dwang zich bij die grootere groepen aangesloten en er zich in opgelost, zoodat sedert hun namen uit de geschiedenis verdwenen, terwijl in hun plaats nu de grootere groepsnamen kwamen, welke sedert blijvend waren in de historie.

Een viertal zulke groote volkenvereenigingen, waarvan in elk geval reeds vroeger een kern aanwezig was, zien wij nu opkomen in de Duitsche gewesten. Het waren de *Franken* aan den middel- en beneden-Rijn; de *Saksen*, die als afzonderlijke stam in Holstein woonden, doch wier groote groepsnaam zich uitbreidde over de bewoners van de beneden-Elbe en de Wezer tot den beneden-Rijn; verder de *Alemannen* in Zuid-Duitschland en de *Goten*, die van hun oorspronkelijke woonplaats tusschen de Elbe en den

Weichsel naar den beneden-Donau trokken. De *Friezen* bleven ook in dezen tijd nog in de streken, waar zij gedurende de Romeinsche heerschappij woonden, bekend.

Volksstammen in Nederland. Voor de Nederlandsche gewesten hebben thans alleen de Saksen, Franken en Friezen beteekenis. De eersten waren het, die in de 4e eeuw herhaalde invallen in deze streken deden en enkele gewesten met hun volkselementen overstroomden.

De Franken scheidden zich in twee hoofdgroepen: de *Salische* en *Ripuarische Franken*. De *Salische Franken*, aldus misschien genoemd naar den Isala of IJsel, bevolkten het land aan den IJsel, ten zuiden van den Rijn op het eiland der Bataven, en van hier schoven zij in het midden der 5e eeuw over de Schelde voort naar de Somme in noordelijk Frankrijk.

De *Ripuarische Franken* of Rijn-Franken, oorspronkelijk Romeinsche onderdanen, die sedert 470 vrij waren van de Romeinsche overheersching, hadden in de stad Keulen hun middelpunt.

De Franken, die met de Romeinsche cultuur in aanraking waren geweest en zich veelal vestigden in de landen, waar de Gallisch-Romeinsche beschaving het hoogst stond, hadden daardoor een hooger standpunt van ontwikkeling ingenomen dan de overige, meer noordelijk wonende Germaansche stammen. Zoo verkregen zij reeds vroeg een goed geordend staatswezen en geregelde wetten. De *Lex Salica*, de wet der Salische Franken, waarop wij nader terugkomen, omdat zij vele bepalingen omtrent den landbouw bevat, is het oudste Duitsche wetboek.

De Franken namen in het begin der 6e eeuw het Christendom aan toen hun koning CLOVIS daartoe overging. En sedert waren zij weldra vol ijver werkzaam voor de verbreiding der nieuwe leer, die zij weldra naar de Nederlandsche gewesten overbrachten. In 630 stichtte koning DAGOBERT te Utrecht een kapel, de eerste in deze landen. Zeker was het Christendom aan de Maas en misschien te Nijmegen reeds vroeger bekend, zooals enkele gevonden voorwerpen schijnen aan te duiden. Doch de eigenlijke evangelieprediking en bekeering in deze landen ving aan omstreeks het jaar 700.

Terwijl de Franken bovenal de zuidelijke gedeelten van Nederland in de 4e eeuw overstroomd hadden, waren de *Saksen* in de noordelijke en noordoostelijke gewesten meer doorgedrongen, en hadden zij zich zeker in Drente, Overijsel en een deel van Gelderland gevestigd. Zeer waarschijnlijk waren de Franken hen hier reeds vóór geweest en hadden ook dezen er elementen van hun volksaard achtergelaten, maar langzamerhand verkreeg de bevolking aldaar toch in hoofdzaak een Saksisch karakter in vele opzichten. In de Saksen losten zich aldus de vroegere kleine stamgroepen op, die eens in genoemde provinciën gevonden werden, voor zoover er vertegenwoordigers van achterbleven.

Alleen de *Friezen* bleven van de oudste bewoners als afzonderlijke volksgroep bewaard. Dit volk was echter in de 7e eeuw uitgebreid over een ruimer gebied dan voorheen. Misschien hadden andere volken zich in de Friezen verloren. Men verstond onder Friezen de bewoners der kuststreken van ons land. Zeker heeft het Friesche element zich zuidelijk uitgebreid langs de kust over de delta-eilanden tot in

Vlaanderen. JOH. WINKLER zegt, dat men nog overal bij het vanouds gezeten volk in Zuid-Holland, Zeeland, West- en Fransch Vlaanderen, van Haarlem tot voorbij Duinkerken, talrijke en ten deele zeer duidelijke sporen van het Friesche bloed opmerkt, dat hier in deze gouwen de overhand heeft [1]). Al is het, naar het ons voorkomt, niet altijd scherp te begrenzen, wat juist Friesch is of niet, toch zijn wij het in zoover eens met den heer WINKLER, dat men op de delta-eilanden van Zuid-Holland en Zeeland nog eigenaardigheden bewaard vindt, die aan het Friesche herinneren en er ons op wijzen, dat langs de kust een stam of verwante stammen domineerend geweest zijn, welke men het best met den naam van Friezen kan aanduiden.

De volkselementen, welke in dien tijd ons land overstroomden, bleven niet van elkander afgezonderd. Hoewel na het proces dier verhuizingen de Franken bovenal ten zuiden van den Rijn gevestigd bleven, de Saksen meest ten noorden van den Rijn en ten oosten van den IJsel in Drente, Overijsel en Gelderland, de Friezen in de kuststreek; hoewel men van deze kernen uit de oude volken nog kan herkennen, heeft er op de grenzen langs de aanrakingslijnen een sterke vermenging van Friezen en Franken, Friezen en Saksen, Saksen en Franken plaatsgegrepen, die sporen van verschillenden aard heeft achtergelaten, welke moeielijk tot hun recht zijn te brengen. De taalkaart van Nederland, met welker bewerking prof. J. TE WINKEL thans bezig is, kan hieromtrent misschien meerder licht verspreiden.

Dat drie hoofdgroepen der bevolking, gedeeltelijk nieuwe, als heerschende bewoners in deze gewesten omstreeks de 5e eeuw voorkomen, kan niet het gevolg geweest zijn van een vreedzame ontwikkeling. Er is veel strijd aan voorafgegaan en ongetwijfeld is door de invallen dier Germaansche stammen veel van de Romeinsche beschaving in deze gewesten vernietigd. „Puinhoopen wezen de legerplaatsen aan, waar eenmaal Rome's dappere soldaten de grenzen van het reusachtig gebied hadden verdedigd; puinhoopen waren de landhuizen geworden, die de zetels waren geweest van den rijken Gallischen adel, van den edelen Germaan of den nijveren Romeinschen fabrikant; puinhoopen waren weldra de door den Germaan gemeden steden en dorpen, in de eerste twee eeuwen onzer jaartelling ontstaan als middelpunten van militaire werkzaamheid, van handel en verkeer. Nog thans spreken soms belangrijke muntvondsten van vrees voor den roofzuchtigen barbaar; nog thans half verbrande muurwerken, diep in den grond, van de gruwelijke verwoestingen der derde en vierde eeuw. De groote heirbanen der Romeinen wezen den invallenden horden den weg, waarlangs de meeste buit te behalen zou zijn" [2]).

Op de puinhoopen der verwoeste Romeinsche cultuur zouden de Franken eindelijk een nieuwe beschaving doen verrijzen, welke ongetwijfeld dieper tot het volk doordrong en niet beperkt bleef tot het heerschersgebied der Romeinen en de lijnen van enkele heirwegen.

Voor de uitbreiding van het Christendom hebben de Franken veel gedaan. Evangeliepredikers werden de pioniers, die de Frankische vorsten voorgingen

---

[1]) JOHAN WINKLER, Oud-Nederland, 1887, pag. 81.

[2]) BLOK, Geschiedenis v. h. Ned. volk, I, pag. 54.

en den akker bereidden, waarin hun politiek weldra wortel kon schieten. AMANDUS verbreidde onder vele gevaren het Christendom in Vlaanderen en werd bisschop van Maastricht; ELIGIUS (St. Eloy) predikte het Evangelie vooral in Vlaanderen en Zeeland; WILLEBRORD, een Angelsaks, werd met elf andere kloosterbroeders in 692 uit Ierland naar Friesland gezonden en vestigde zijn zetel te Trajectum (Utrecht), waar hij de Salvatorskerk en de St. Maartenskerk deed verrijzen. In 695 werd hij tot Aartsbisschop der Friezen benoemd. WINFRIED of BONIFACIUS, de Apostel der Duitschers, predikte het eerst het Evangelie onder de Friezen en Kennemers en werd in 755 bij Dokkum vermoord. Hij was de stichter van het klooster te Fulda, dat in Nederland zoovele bezittingen verkreeg.

De staatkunde der Frankische koningen vond haar hoogste uiting in KAREL DEN GROOTE (768—814), die zich ten doel stelde, al de Germaansche stammen te vereenigen tot één volk en hen te verbinden door één godsdienst, dien van het Christendom.

Dat groote levensdoel werd door den machtigen keizer met energie nagestreefd. Zijn oorlogen tegen de Saksen en Friezen (772—804) in het noorden, tegen de Longobarden, Avaren, Arabieren en andere volken deden hem het groote Frankische rijk grondvesten, dat zich uitstrekte van de Elbe tot de Tiber, van de Ebro tot den Oder en de Raab.

De heerschappij van dezen machtigen vorst drukte zijn persoonlijken stempel op de geschiedenis van dien tijd, zooals de Romeinen dat vroeger hadden gedaan. De beschavingsgeschiedenis komt hiermede weder in een tijdperk van orde en betrekkelijke rust, gedurende welke men zich aan de kunsten des vredes kon wijden, waarin de keizer zelf voorging. De ruwe toestand der landbevolking, waarvan de eerste zendelingen onder de heidenen in deze gewesten nog melding maken, werd sedert langzamerhand verbeterd, doordien het Christendom dieper doordrong, en ook het eigenlijke landvolk niet voorbijging. Landbouw en verschillende takken van nijverheid werden bevorderd. Zoo treedt de geschiedenis der beschaving onder KAREL DEN GROOTE in nieuwe banen. Hij was het voornamelijk, die het volk der Franken een belangrijke rol deed vervullen in het ontwikkelingsproces der maatschappelijke toestanden. Daarom moeten wij iets nader stilstaan bij de Franken, om de volgende gebeurtenissen te verklaren.

Volkstoestanden bij de Franken.

Men heeft de Franken het „boerenvolk bij uitnemendheid" genoemd. Toen zij de Romeinsche heerschappij in Gallie ten onder brachten, hadden zij dan ook inderdaad noch adel, noch priesterdom, en stonden zij onder kleine stamkoningen, wier rechten door de volksvergaderingen zeer waren beperkt. De koningen waren groot-grondbezitters onder hun volk. Toen CLOVIS I (481—511), koning van een deel der Salische Franken, langzamerhand de andere kleine stamkoningen der Franken aan zich onderworpen had en de stichter werd van het Frankische rijk, nam hij het onbeheerde en geconfisqueerde land in bezit.

Onder de heerschappij der Merovingiërs (van 418—752) nam het koningsland toe in uitgebreidheid. En het bleef niet enkel tot Gallie beperkt; ook bij de stammen ten oosten van den Rijn, die aan het Frankische rijk onder-

worpen werden, eerst de Alemannen, daarna de Beieren, vervolgens de Thuringers, verkregen de Frankische koningen groot-grondbezit. Het koningsland der Frankische vorsten vormt den aanvang van het groot-grondbezit in de Germaansche landen.

De geldhuishoudkunde, die in den Romeinschen tijd in Gallië, aan den Rijn en in andere gedeelten onder Romeinschen invloed reeds was gevestigd, ging weder te gronde of verminderde; de natuurprodukten werden weder de hoofdzaak bij het ruilverkeer. Landeigendom alleen gaf macht, en de weldra opkomende christelijke kerk en de zich vormende dienstadel werd met land begiftigd. Door de ontwikkeling van het groot-grondbezit in verband met het geheele karakter der regeering en met de oorlogen, die de Merovingische vorsten der Franken (418—752) voerden, werd het tijdperk hunner regeering gekenmerkt door den ondergang van het volk der vrije boeren. De vestiging en ontwikkeling van het leenstelsel ging daarmede hand aan hand en bevorderde dat proces. Zeker hadden ook de verhoudingen, die door de Romeinen in Gallië gevestigd waren, zooals het koloniënstelsel en het cliëntenwezen, invloed op de ontwikkeling dier toestanden bij de Franken, welke in het Gallische gebied zooveel van de overwonnenen overnamen, zelfs ook de taal, vele zeden en gebruiken.

Ruim een viertal eeuwen hield de ontwikkeling van het proces aan, dat den ondergang van den vrijen Frankischen boerenstand ten gevolge had. Vooral was dit laatste in den grond mede hieraan toe te schrijven, dat de Franken, die een boerenvolk waren en het steeds meer en meer werden, niet tegelijk ook een oorlogvoerend volk konden blijven. De landbouwbelangen lieten niet toe, dat de boeren lang deelnamen aan de oorlogen, en zelfs het bijwonen van de volksvergaderingen en van de rechtspraak werd minder. Aldus werd verdeeling van staats-arbeid noodzakelijk. Zoo ontstond er een krijgsmansstand en een afzonderlijke beambtenstand. Deze beide klassen werden steeds machtiger en grooter van invloed, en wisten landeigendommen van den koning, wien zij diensten bewezen, te verkrijgen. Met de overdracht van de landerijen gingen ook de boeren en arbeiders over: wat zou hun anders ook overblijven? Zoo werden vele vrijen *onvrij*. En andere vrijen, die bescherming noodig hadden, gaven hun goederen over aan de aanzienlijke ambtenaren, om ze als onvrijen ten gebruike of in leen terug te ontvangen. De bescherming kochten zij met hun vrijheid, een overgang, waarvan zij den druk aanvankelijk niet zoo zwaar gevoelden, maar die zich bij de ontwikkeling der economische verhoudingen weldra merkbaar zou maken.

Aldus kan men zich het verloop der sociale geschiedenis in den eersten Frankischen tijd, dien der Merovingiërs, d.i. van de vijfde tot de achtste eeuw onzer jaartelling, ongeveer voorstellen. Wij zien in dien tijd reeds den vrijen, gelijken boerenstand langzamerhand ondergaan; wij zien, hoe de grondeigendom der boeren zich verliest in de handen van aanzienlijke ambtenaren, van heeren en koningen, en gedeeltelijk ook van de kerk, die weldra als een machtige beschermster zou gelden. De leekenadel en de kerk hebben door hun macht grondrechten verkregen en zijn daardoor gedurende de geheele middeleeuwen van blijvenden invloed geweest op den boerenstand, dien zij beheerschten.

Ontwikkeling der Frankische beschaving. Oud-Germaansche wetten.

De Franken traden in den beschavingskring van het Romeinsche rijk, zooals zich die in Gallië had ontwikkeld, en namen in rechtsbepalingen, staatsinstellingen en maatschappelijke verordeningen veel over uit het Gallisch-Romeinsche gebied, waarin zij zich gevestigd hadden. Zoo werden de Germaansche Franken geromaniseerd. Doch daarenboven hadden de Franken oorspronkelijke wetten en ook deze hielden zij in eere, in overeenstemming gebracht met de omstandigheden. Aldus bestonden er in het Frankische rijk reeds vóór den tijd van Karel den Groote onderscheidene wettelijke bepalingen, welke ons inlichtingen verstrekken omtrent den toestand van den landbouw in den vóór-Karolingischen tijd. Daar in dien tijd de geschiedenis van den landbouw in de Nederlanden met die in de aangrenzende landen parallel loopt of in hoofdzaak dezelfde moet geweest zijn [1]), kunnen wij daaruit ook iets afleiden voor deze gewesten.

Van de bedoelde wetten uit dit tijdperk noemen wij in de eerste plaats de *Lex Salica*, welker eerste redactie van ongeveer 500 moet dagteekenen. Zij bevat het recht der bewoners van de Scheldestreek van Zeeland en van Taxandrie (Noord-Brabant).

De *Lex Salica* is de eerste geschreven wetgeving der Salische Franken en is van den aanvang van het Frankische Rijk en door de geheele middeleeuwen de belangrijkste grondslag van het Duitsche privaat- en publiek recht geweest [2]).

Verder zijn voor deze streken van belang de *Lex Ripuaria*, waarvan enkele deelen tot de 6e eeuw teruggaan; de *Ewa* (wet) *Chamavorum* of wet der Chamaven van omstreeks 800, de *Lex Frisonum* [3]) en de *Lex Saxonum* van denzelfden tijd. Deze wetten bestaan eigenlijk in een opteekening van de gewoonterechten dier dagen, van de zoogenaamde volksrechten, later aangevuld door de *capitularia*, d.i. bepalingen, op rijksdagen vastgesteld.

Ontwikkeling van particulier grondbezit.

Uit verschillende wetsbepalingen en mededeelingen valt af te leiden, dat reeds in den Frankischen tijd de grondeigendom in West-Europa voor een groot gedeelte in particulier bezit was overgegaan. Bij ieder dorp en elke mark was werkelijk verdeeld land, en zeer waarschijnlijk was elks deel door verloting aangewezen geworden. Daarnaar noemde men dat gedeelte, wat als bouwland of weide in bijzonder bezit was, een *lot*, Lat. *sors*. De Bourgondische wet spreekt uitdrukkelijk van land, dat door 't *lot* verkregen was en niet verkocht kon worden. Die door 't lot aangewezen gedeelten, aanvankelijk tijdelijk beschouwd, werden blijvend en

---

[1]) *Cort van der Linden* zegt: Vor dem 12 Jahrhundert waren, wenigstens nach dem jetzigen Stande unserer Kenntniss, die Agrarverhältnisse in den Gegenden, welche das heutige Holland und Belgien ausmachen, nicht verschieden von denen des übrigen Nord- und West-Europa. Nach dieser Zeit entstehen Abweichungen, welche nach und nach durch die Verschiedenheit der geschichtlichen Entwicklung zu völlig selbständigen Zuständen führen (Handwörterbuch der Staatswissenschaften II, 1892. Art. Bauernbefreiung). Deze meening onderschrijven wij.

[2]) Zie G. WAITZ. Das alte Recht der salischen Franken 1846.

[3]) RICHTHOVEN. Lex Frisonum (Monum. Germ. Leges III 631). Deze wet is ook uitgegeven door het Friesch Genootschap 1866.

heetten later *mansus*, zooals uit een oorkonde van PEPIJN blijkt [1]). Een „mansus" werd later een *hoeve* genoemd.

Dat in Friesland in de 8e eeuw verdeeld grondbezit voorkomt, neemt VAN BLOM aan [2]), op grond, dat er in dien tijd reeds aanzienlijke schenkingen van landbezittingen voorkomen, wat natuurlijk het *recht van schenken* veronderstelt. BLOK zegt, dat de toestanden in de 8e eeuw er op wijzen, dat men toen bij het bouwland bijzonder eigendom als regel zag [3]). Wij mogen derhalve niet zonder reden uitgaan van de meening, dat gedurende den laatsten Romeinschen en in den eersten Frankischen tijd in deze landen zich het verdeeld grondbezit reeds ver had uitgebreid; dat niet alleen de bouwlanden, maar ook een gedeelte der graslanden, bovenal in de dichtst bevolkte en meest vruchtbare streken, daarin reeds waren begrepen. In de westelijke gedeelten zal het gemeenschappelijk grondbezit eerder hebben opgehouden dan in de oostelijke streken van ons land. En op de hooge zandgronden, waar veel land als bosch, moerassen, hoogveen, schrale weide of heide lag, bleef hierdoor nog veel onverdeeld grondbezit over, zelfs tot de vorige eeuw.

Het beginsel der verdeeling van gemeenschappelijk grondbezit treft men reeds in de Bourgondische wet aan. De verdeeling van den gemeenschappelijken akker, door geen grenzen bepaald, onder de mede-eigenaren, mag te geener tijd geweigerd worden, luidt het [4]). Hieruit kan men besluiten tot een grooteren bloei van den landbouw bij de Bourgondiërs dan bij andere Germaansche volken.

Was er dus in de 7e eeuw reeds veel bijzondere grondeigendom, toch was het groot-grondbezit in dien tijd nog geen regel. Men kan daarin nog een overblijfsel van den oorspronkelijken toestand der gelijke Germanen ontdekken. Regel was het, dat elke vrije huisvader zijn eigen vrije hoeve bezat, die hij met zijn kinderen, hoorigen en lijfeigenen bebouwde. Het grootgrondbezit van den koning, dat van enkele grooten en weldra ook van de kerk, was destijds nog uitzondering; het ontstond tengevolge der groote veroveringen, vooral in Gallië, en daarna door schenkingen aan de kerk. In de 8e eeuw vindt men hiervan reeds bewijzen bij de Franken; men beweert, dat in Gallië in de achtste eeuw reeds $^1/_3$ van den bodem in handen der kerk was. Op het einde dier eeuw bezat het klooster Fulda, vóór 50 jaren gesticht, reeds 15000 in West-Germanië verspreide hoeven.

Bij de Friezen en Saksen schijnt zich de oude toestand, waarbij het grondbezit niet zooveel verschilde, veel langer dan in de nabuurschap te hebben gehandhaafd; het groot-grondbezit schijnt zich bij hen het eerst, en dan nog lang niet overal, in de 9e en 10e eeuw ontwikkeld te hebben [5]).

Zoo zien wij den ouden toestand van gelijkheid onder de boeren binnen een kort tijdsbestek te loor gaan. De bijzondere landeigendom, eerst tijdelijk opgekomen voor het bouwland, langzamerhand gesanctionneerd door

---

[1]) K. G. ANTON, Geschichte der Deutschen Landwirtschaft. 1799, pag. 61.
[2]) v. BLOM l.c., pag. 783.
[3]) BLOK, Gesch. v. h. Ned. Volk I, pag. 88.
[4]) Addit I, art. 1—6.
[5]) BLOK l.c., pag. 88.

de gewoonte, gaf weldra aanleiding tot die ongelijkheid. Zij werd bevorderd, toen in dezen tijd het erfrecht van den particulieren landeigendom, dat aanvankelijk tot den zoon van den bezitter beperkt was, ook tot de dochters en de zijlinie werd uitgebreid, en zelfs verkoop werd erkend [1]).

Bij de verdeeling van het grondbezit en de erkenning of aanmatiging van het voortdurend recht der gebruikers op bepaalde gedeelten gronds moesten deze door teekens worden aangewezen of afgesloten. De oudste begrenzingen der landen waren in sommige gevallen aarden walletjes, aan de grenzen opgeworpen. Dergelijke aarden wallen als grenzen der afzonderlijke stukken lands vindt men tegenwoordig in Nederland, o.a. op Texel, nog algemeen; zij worden ook aangetroffen op den geestrug ten zuiden van Alkmaar, in Drente en op andere plaatsen der zandgronden. Op de zandstreken vangt het ontginnen van een stuk heide niet zelden aan door het graven van een sloot om het te ontginnen gedeelte; de aarde, aldus verkregen, wordt tot een wal opgeworpen en deze met akkermaalshout beplant. Daardoor ziet men in Drente, Overijsel en Gelderland vele bouwkampjes met wallen omringd, waarop houtgewas groeit, *houtwallen* genoemd. Het komt ons voor, dat wij in deze begrenzing der landeigendommen nog een spoor van de gewoonte in ouden tijd moeten zien, zooals keizer JULIANUS die op zijn derden tocht in Duitschland bij de Alemannen aantrof [2]).

Ook werden, misschien naar het voorbeeld der Romeinen, op de grenzen van het bezit steenen in den grond gegraven, meestal vierhoekig bewerkt. Die steenen heetten grenssteenen. In die steenen werden teekens gebeiteld en onder den steen werden eenige bekende zaken gelegd, om daardoor te voorkomen, dat een valsche steen voor den grenssteen zou worden aangezien. Ook van deze oude gewoonte zijn in ons land sporen overgebleven tot op dezen tijd. Op de esschen in Drente, Overijsel en Gelderland grenzen de bouwakkers aan elkander, enkel door een geploegde vore gescheiden. Tot vaste punten voor het bewaren van de grens worden ook hier nog steenen in den grond gegraven, keien van graniet, die in het diluvium voorkomen.

Ter aanduiding van de grenzen van het gebied, dat tot een bosch of een dorp gerekend werd, bracht men ook teekens aan enkele boomen op de grens aan, bijv. door er een kruis in te beitelen op een van den bast ontbloote plek. Deze maalboomen (maal = merkteeken), onder welken naam zij vanouds voorkomen, heetten in het Latijn *decurias*, *decorios*, waarschijnlijk wegens het teeken ╳, de Romeinsche letter *tien*, welke er veel op aangebracht werd. Om meer zekerheid te hebben, werden in deze boomen ook wel spijkers geslagen. Dat hieraan gelijktijdig een bijgeloovige beteekenis verbonden werd, zooals op vele plaatsen met het slaan van een spijker in een boom het geval is, mag wel waarschijnlijk geacht worden [3]). De grens van het bezit

---

[1]) VON INAMA-STERNEGG, Deutsche Wirthschaftsgeschichte 1879 I, pag. 98.

[2]) ANTON. Geschichte der Landwirthschaft, 1799, pag. 65.

[3]) De heer P. R. BOS deelt in zijne bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen I, 1899, pag. 63, iets mede over een spijkerboom te Yde, een gehucht in de gemeente Vries. Aan dezen boom schrijft men door het inslaan van een spijker zekere geneeskundige kracht toe, een spoor van oud bijgeloof.

toch werd beschouwd als iets dat men eerbiedigen moest als heilig; op de willekeurige verplaatsing of vernieling der grensteekens werden bij de West-Goten, Bourgondiërs, Longobarden en Alemannen zware straffen gesteld.

Vrijen en onvrijen.

Om de toestanden der bevolking in het tijdperk, dat wij thans bespreken, goed te begrijpen, moeten wij nog de aandacht vestigen op het sociale verschijnsel, dat de klasse van onvrijen zich sterk had uitgebreid. Slaven of lijfeigenen waren er altijd bij de Germanen geweest, maar, gelijk wij zeiden, kan men aannemen, dat in de eerste tijden der vaste vestiging de vrije leden van den stam een betrekkelijke gelijkheid hadden (zie pag. 46). De klasse van gelijke vrijen was reeds in den tijd der Romeinen verhoudingsgewijze ingekrompen, en door de oorlogen, door de vestiging van het particulier bezit, dat persoonlijke waarde aan den eigendom deed hechten en de eerzucht en het streven naar overheersching in een bepaalden kring voedsel gaf, was de gelijkheid van voorheen meer en meer verloren gegaan.

Aldus zag men reeds in dien tijd het sociale verschijnsel der economische ongelijkheid van de vrijen, voortvloeiende uit de verdere ontwikkeling der maatschappij. En naast deze reeds ongelijke vrijen was de klasse der onvrijen en lijfeigenen uitgebreid.

De volksklasse der onvrijen was bijna geheel zonder rechten; de lijfeigene werd beschouwd als een zaak, gelijk dit in landen met echte slavernij nog het geval is, een voorwerp, dat gekocht en verkocht kon worden. Hierdoor werden de onvrijen, al waren de toestanden persoonlijk en ook bij de onderscheidene volken verschillend, toch in wettelijk opzicht gelijkgesteld met de bezitting van vee. Volgens een wetsbepaling van koning ROTHARIUS der Longobarden (636—652) was het weergeld voor een zwangere onvrije vrouw gelijkgesteld met dat van een drachtige merrie.

Aan de lijfeigenen en slaven werd hoofdzakelijk de arbeid op het land opgedragen; de vrouwen der lijfeigenen moesten kleeding bewerken, lijnwaad vervaardigen, bakken en huiselijken arbeid verrichten, als zij op de hoeve van den heer woonden. Niet alleen de landbouw, maar ook de verschillende takken van nijverheid waren hoofdzakelijk in handen der lijfeigenen. De Salische wet noemt als zoodanig den huisvoogd, den maarschalk (stalbediende), smid, goudsmid, timmerman, wijnlezer, varkenshoeder, scheper en molenaar. In andere wetten worden nog anderen genoemd.

De verhoudingen tot den heer waren voor de onvrijen verschillend. Zoo waren in de 6e en 7e eeuw degenen, welke *fiscalini* genoemd werden, in gunstiger conditie dan zij, die als *servi fisci* of *fiscalen* werden aangeduid. De eersten hadden zelfs nog eigen goederen in bezit en er stonden nog weder lijfeigenen onder hen, zooals uit oude wetten blijkt. Zij verkeerden in een toestand, welke niet veel verschild zal hebben van dien der lieden, welke men op de kloostergoederen als *coloni* aanduidde: ook dezen hadden knechten of lijfeigenen onder zich, maar werden toch zelf als onvrij beschouwd.

Deze *coloni* waren veelal ontstaan uit vrije lieden, die zich onder de bescherming van een heer hadden gesteld. Of zij hadden zich op diens goed gevestigd, òf zij waren met hun bezitting aan den heer overgegaan. Voor die bescherming betaalden zij een zeker hoofdgeld. Daarnaast waren er nog velen,

die hun land niet meer in vollen, doch slechts in gedeeltelijken eigendom bezaten.

In het algemeen gesproken, kunnen wij aannemen, dat er in het Frankenrijk, naar de zelfstandigheid gerekend, de volgende trappen bestonden. De *vrije* stond op den hoogsten trap van de maatschappelijke ladder; lager stonden de *halfvrijen*, die tot zekere diensten, hetzij aan den koning, hetzij aan de kerk of aan een anderen heer (senior, seigneur) verplicht waren en wier aantal aangroeide met de ontwikkeling der koninklijke macht. Ook de *vrijgelatenen*, die tot de vrijen gerekend werden, waren nog tot verschillende diensten of verplichtingen verbonden. Het laagst stonden de *onvrijen* of lijfeigenen.

De verplichtingen van de halfvrijen en de coloni bestonden in den regel in het uitkeeren van opbrengsten, het betalen van weidegeld, in het verrichten van arbeid, als ploegen, zaaien, maaien, mesten, enz.

Naar die verschillende verhoudingen tot den heer was ook het verblijf der onvrijen verschillend. De onvrijen bewoonden òf afzonderlijke huizen van den heer en gebruikten diens land tegen voldoening der bepaalde verplichtingen, òf zij waren niet gezeten lieden, maar woonden in huizen van den heer samen, en arbeidden als knechten en meiden onder opzicht geregeld op het goed en voor den heer, en kwamen dus veel met slaven overeen. De eersten hadden voor zichzelf te zorgen; de laatsten werden daarentegen ook onderhouden door den heer, wat in tijden van hongersnood, die dikwijls heerschte, geen gemakkelijke taak was. Ook voor dezen werd later de te vervullen arbeid voor den heer beperkt en volgens regels vastgesteld [1]).

Landbouw en veeteelt bij de Franken vóór Karel den Groote.

Wenden wij thans nader den blik op het landbouwbedrijf en hetgeen daaraan verbonden was in den tijd vóór Karel den Groote. Met den toenemenden landbouw en de verbetering der veeteelt waren de eenvoudige hutten, zooals wij die bij de oude Germanen leerden kennen, niet meer voldoende. Hoe had zich nu de huisinrichting der aanzienlijke vrije landbezitters in dien tijd ontwikkeld?

De Salische wet noemt reeds verschillende afzonderlijke deelen der landhuizen in het gebied der Franken. Zoo spreekt zij van een *spicarium* (spijker of graanschuur), waar het ongedorschte graan werd geborgen; van *machalum*, een graanmijt, waarbij het koren zonder dak in de open lucht stond; van een *varkenshok*, van de *scuria*, de schuur, waar het vee werd gestald, en van den *hooiberg*.

In de oude Alemannische wetten komen voor de *sala*, zaal, d. i. het huis, waar de heer woont; *domus infra curtem*, waarschijnlijk een woonhuis op de boerderij. Daar later *domus* het heerenhuis aanduidde, beteekent *sala* een vrij staand slot, een burg. Verder worden hierin ook genoemd de *scuria* of veestal, *grania* of graanzolder, *cellaria* of kelder, *stuba* of badhuis, *ouile* of schapenstal, *porcaritia domus* of varkenshok, en *spicarium* of schuur. Dit waren de gebouwen, die tot een boerenhofstede behoorden. De lijfeigenen hadden volgens dezelfde wet een *huis*, *veestal*, *schuur* en *korenzolder*, die alle minder waarde hadden, zoodat bij vernieling de boete geringer was [2]).

---

[1]) Wij komen later uitvoeriger op den toestand der onvrijen terug: dit slechts tot algemeene inleiding. [2]) ANTON, l. c. pag. 88.

Bouw der landhuizen. Huistypen.

Uit het bovenstaande, dat nog met meer gegevens uit andere wetten kan vermeerderd worden, blijkt, dat in de 6e eeuw na Chr. het leven der landbewoners reeds een grooten voor-uitgang had ondergaan. De invloed der Romeinen, wier landhuizen wij reeds vroeger beschreven (zie pag. 28), valt bij die ontwikkeling van het woonhuis ongetwijfeld waar te nemen. De aanzienlijke landhuizen bestonden reeds uit talrijke deelen, voor verschillende diensten bestemd, een bewijs, dat de landbouw zich reeds uit den primitieven toestand van den aanvang onzer jaartelling tot een vrij goed georganiseerde cultuur had opgebeurd.

De landhuizen werden in dezen tijd nog grootendeels van hout gebouwd, bestonden uit vlechtwerk, met leem bestreken. Nog lang daarna was de bouw van houten huizen in de steden, zoowel als op het platteland, overheerschend. In Nederland o.a. was het te Amsterdam noodig, in het laatst der 14e eeuw door bouwverordeningen den bouw van steenen huizen aan te moedigen, en niet vóór 1623 nam het bouwen van houten huizen een eind [1]). Zelfs voor een eeuw was in Drente en Overijsel op vele plaatsen het hout nog het hoofdmateriaal van den bouw bij boerenhuizen.

Dat men evenwel ook in dit tijdperk reeds van steen begon te bouwen, blijkt niet alleen uit het bestaan van steenbakkerijen en van kalkovens, maar ook uit enkele gebouwen, uit dien tijd dagteekenend. De Romeinen hadden ook den bouw met baksteenen reeds toegepast bij hun landhuizen. Echter had dit bouwen van steen alleen bij aanzienlijke huizen plaats.

De bouw van houten huizen bracht vele gevaren mede: veen- en boschbranden verwoestten niet zelden onwillekeurig de landhuizen, en ook misdaad en wraak vonden er gemakkelijk een middel, om de alleenstaande houten landhuizen te treffen. Dit blijkt uit verschillende strafverordeningen, welke daaromtrent voorkomen.

De gezamenlijke gebouwen eener boerderij met het land maakten een *hof* (*curtis*) of *hofstede* uit; de hoofdgebouwen omsloten naar Romeinsche wijze een binnenplaats. Te zamen waren zij veelal door een omtuining van kruiselings in den grond geplaatste stokken en rijswerk omsloten en gewoonlijk werden waakhonden gehouden, om de hoeve te beveiligen, zooals uit Salische en Alemannische wetten blijkt.

Het bovenstaande leert ons ongeveer den huisbouw kennen, zooals die onder den invloed der Franken in bijna het geheele Frankenrijk voor de boerenhofsteden algemeen werd, en een hooger ontwikkeld type aanwijst, waarvan de hoofdvormen tot op onzen tijd bewaard zijn gebleven. In het zuiden der provincie Limburg, niet ver ten zuiden van Roermond reeds aanvangend, zien wij nog de voorbeelden van dat type, eenigszins door omstandigheden gewijzigd, en ook in zuidelijk Noord-Brabant kan men er de sporen van ontdekken.

Op de grenzen van het Frankische rijk ging dat huistype verloren. In het land der Saksen zag men vanouds een geheel ander, minder ontwikkeld type van boerenhuizen, dat zich scherp van het Frankische onderscheide. Terwijl

---

[1]) H. Blink. Een blik op de ontwikkelingsgeschiedenis van Amsterdam (Vragen v. d. Dag XV, 1900, pag. 171. Zie ter Gouw, Geschiedenis v. Amsterdam.

bij de aanzienlijke Frankische hofsteden de zaalbouw meest algemeen was, nl. een afzonderlijke zaal of heerenhuis, afgescheiden van de huizen voor het boerenbedrijf, maakten bij de Saksen de woning van den heer des huizes met de gebouwen van het bedrijf een aaneengesloten geheel uit, onder een recht en doorloopend dak vereenigd.

De Saksische boerenhuizen vormden één groote ruimte, waar dorschvloer en

Voorstelling van den landbouw bij de oude Germanen.

bergplaats voor 't graan aan elkander grensden, en in het voorste gedeelte van het huis, oudtijds niet afgescheiden van het overige deel, de verblijfplaats was der bewoners, de haard, waar men kookte, en waarom zich het leven der familie afspeelde [1]). Langs deze kanten waren de veestallen.

In Overijsel en Drente kan men nog voorbeelden van het Saksische huis-

[1]) Afbeeldingen en een beschrijving der oud-Saksische boerenhuizen vindt men o.a. in het Zeitschr. der hist. Verein für Niedersachsen, 1850 pag. 117. — Zie ook: E. H. Meijer Deutsche Volkskunde, 1898, pag. 57.

type vinden, maar zij verdwijnen langzamerhand; over de grenzen in Duitschland vindt men ze nog voldoende.

Akkerbouw. Ploegen, maaien en zaaien. Dorschen.

Akkerbouw werd gedreven met den ploeg. Hoewel niet zoo heilig als in latere eeuwen, werd toch de ploeg als een voorwerp van bijzondere waakzaamheid beschouwd. De Bourgondische wet bepaalde, dat de vrije, die een ploegschaar ontvreemdde, tot straf twee ossen met tuig en een volledigen ploeg moest teruggeven. Ook de Salische wet houdt artikelen in ter bescherming van den ploeg. In later tijd was de Saksenspiegel veel strenger, toen die verordende, dat degene, die een ploeg wegnam, geradbraakt zou worden.

Van de overige uit dien tijd bekende landbouwwerktuigen noemen wij de *graansikkel*, zooals die nog in vele streken gebruikt wordt, de *grasseis*, den *spitsen houw*, de *spade*, alle werktuigen, welke niet veel verschilden van die,

Oud-Angelsaksische ploeg.

welke eeuwen aaneen, tot voor een dertigtal jaren, op het platteland nog algemeen toepassing vonden.

De landbouwtechniek heeft van de 7e tot de 19e eeuw bijna geheel stilgestaan; de ploeg, waarmede het land in het begin dezer eeuw bebouwd werd, was nog zoo goed als geheel van hetzelfde model als die, welken de Romeinen gebruikten en hier ongetwijfeld invoerden.

Bij het ploegen des lands werden ossen, nog meer koeien, als trekdieren gebezigd; de paarden, als edele dieren, dienden meer om te berijden bij de jacht en in den strijd. Het graan werd gesneden met *sikkels* (van 't lat. *secula*, een afl. van *secare* = snijden); de Angelen namen dit werktuig reeds mede naar Britannië, waar het denzelfden naam heeft (sickle). Het gras werd met een grootere sikkel, in 't bijzonder *seis* genoemd, gesneden, werktuigen, welke ook thans nog dezelfde gedaante hebben.

Het gemaaide graan werd in *garven* gebonden (van denzelfden wortel als grijpen; garf = greep), een woord, dat ook de Angelen medevoerden over zee (Eng. *garb*). Als het gedroogd was, werd het op karren geladen en met *vlegels* gedorscht. Alleen de West-Goten hadden de gewoonte, het koren door het trappen van het vee uit de aren te verkrijgen, zooals blijkt uit een oude West-Gotische wet, welke straf stelt op het ontvoeren van een paard of vee van de dorschplaats. Wij leerden dit ook bij de Oostersche volken en elders kennen.

Molens. Maten. Het graan werd op vele plaatsen in het Frankische gebied op molens gemalen, die door het water in beweging werden gebracht; reeds in de 4e eeuw wordt gewaagd van het bestaan van zulke molens aan de Moezel. In de vlakke streken, waar geen stroomend water als beweegkracht gebruikt kon worden, zullen de handmolens, door lijfeigenen of slaven gedreven, nog lang behouden zijn gebleven, om later door trekdieren bewogen te worden.

De oudste maat, welke voor graan, meel en dergelijke landbouwprodukten voorkomt, is *mud* (Oud-Saksisch *muddi*, Hoogd. *mött*, Fransch *muid*, uit het Lat. *modium*, een afl. van *modus* = maat). Een groote maat was *malter*, *maldra*, een maat van verschillenden inhoud, die nog lang in Duitschland bekend was. Dat er *brood* gebakken werd, blijkt uit enkele wetten. Van de gewassen, die de landbouw ten dienste der nijverheid voortbracht, verkreeg het *vlas* groote beteekenis.

Bier. Bier werd op de hofsteden gebrouwen naar oud-Germaansche gewoonte; ieder was daarin vrij. Reeds in de 8e eeuw werd in een Alemannische wet bepaald, dat ieder, die tot een kerk behoorde, 15 siclas bier daaraan moest leveren. In de gewesten aan den Rijn en in Frankrijk breidde de wijnbouw in dit tijdperk zich sterk uit.

Ook de graslanden, waar het hooi voor den winter gewonnen werd, verkregen in dien tijd reeds groote beteekenis met den vooruitgang en de verhoogde economische waarde der veeteelt. Men drukte de grootte dier hooilanden uit naar het aantal *voeren hooi*, welke een stuk lands opleverde; er wordt melding gemaakt van graslanden 130 en meer voer groot.

Runderteelt en weiden. Boter. De veeteelt schijnt zich in dat tijdperk nog niet zoo sterk te hebben uitgebreid. In 755 bevonden zich op een tamelijk aanzienlijke hofstede 4 fokmerries, 30 schapen, 20 varkens [1]). De runderen worden hierbij niet genoemd; of die op bedoelde hoeve niet waren? Dit is wel zeker, dat in dien tijd enkele stammen naar hun woonplaats meer akkerbouw, andere meer uitsluitend veeteelt uitoefenden. De Alemannen o. a. waren meer veehouders. Het vee was voor enkele volksstammen bepaaldelijk de rijkdom; het gaf hun voedsel en diende zelfs tot ruilmiddel voor vele zaken. Onder het toezicht van herders werd het vee naar de weiden gedreven.

De weiden waren particulier of gemeenschappelijk in gebruik. Enkele vrijen hadden afzonderlijke herders; het weergeld, in de wetten op dezen gesteld, was hoog.

Doch er waren in elke streek ook gemeenschappelijke weiden, en een gemeenschappelijke herder voerde het vee van het geheele dorp daarheen; hij hoedde het voor allen. Een gemeenschappelijke stier liep bij het vee rond. Langs een algemeenen veeweg, „via pastoralis", een veedrift, die overeenkomst zal gehad hebben met de „schapendriften", nog in enkele Drentsche dorpen aanwezig, werd het vee naar de weiden gevoerd, uit het dorp.

Het vee, dat naar de weiden gedreven werd, was van luidende bellen of klokjes voorzien, iets, wat noodig was bij het weiden op de

---

[1]) ANTON, Geciteerd van Meichelbeck I, Inst. 54.

uitgestrekte broek- en boschlanden, om het terug te vinden. Elke veesoort had een stuk, dat de overige aanvoerde; als niet alle van bellen voorzien waren, werd alleen dezen aanvoerder de bel omgehangen. Bij de schapen was dat steeds een hamel en deze werd daarnaar *belhamel* genoemd, een woord, dat uit de herderstaal is overgegaan in die van het volk.

De oude volkswetten leeren ons ook het gebruik dezer bellen of „schellen" bij het vee kennen door de vrij zware boeten, welke op het ontvreemden daarvan in de Salische en andere wetten werden gesteld. Ook duiden zij aan, dat in de wouden en weiden een soort van afdakken werden gebouwd, waar het vee bij hitte of slecht weer onder kon schuilen, zooals wij nog tegenwoordig in enkele weiden vinden. De herders, die de kudden bewaakten, hadden groote rechten en stonden onder bijzondere bescherming van de wet. Zij kenden tooverformules, gebeden en dergelijke tegen veeziekten, met een rijken voorraad van bijgeloovigheden, welke eeuwen lang onder het nageslacht zouden blijven voortleven.

Het rundvee uit dien tijd schijnt in Noord-Duitschland kleiner geweest te zijn dan in het Zuiden. Volgens de Salische wet werden op een behoorlijke veehouderij 12 koeien en 1 stier gehouden. Ook tot bescherming van het rundvee bevatten de volksrechten verschillende bepalingen.

Aan het maken van *boter* voor verkoop werd in dien tijd nog weinig gedacht; in de oorkonden wordt dit artikel niet genoemd. Ook de *kaas* komt weinig ter sprake; toch was die zeker van beteekenis.

Paardenteelt. De paardenteelt had zich in dien tijd beter ontwikkeld, maar was toch nog niet aanzienlijk uitgebreid, daar vóór den tijd der Karolingiërs de aanzienlijksten de ossen nog steeds voor den wagen spanden. Toch vond men reeds stoeterijen. De namen, welke men aan het paard schonk, waren reeds veelvuldig, en allengs breidde de paardenteelt zich uit, zooals blijkt uit de wetsbepalingen, welke op paarden betrekking hadden.

De opzichter eener stoeterij heette *maarschalk*, d. i. paardenknecht; hij stond in hoog aanzien, zooals blijkt uit het hooge weergeld. Om de paarden te herkennen, werden ze geteekend; het rundvee werd met hetzelfde doel een teeken opgebrand. Dit geschiedt ook thans nog, als runderen en paarden op groote weiden gebracht worden. De Ripuarische en andere wetten hielden reeds bepalingen in omtrent gebreken, welke een paardenkoop, als zij ontdekt werden, ongedaan konden maken. Koning ATHELSTAN vaardigde bij de Angelen in Britannië reeds een wet uit, waarbij de uitvoer van paarden anders dan als geschenk verboden werd.

Varkensteelt. Gevogelte. *Varkensteelt* was vanouds zeer in zwang; varkensvleesch was de meest geliefde spijs. Talrijke verordeningen, hierop gemaakt, wijzen aan, dat zij zeer algemeen was. Als de varkens gehoed werden, had men ook hierbij een leidvarken; wie dit dier roofde, moest hooge boete betalen. De varkenshoeders hadden, evenals de rundveehoeders, afgerichte honden, om het vee te drijven.

In den tijd der eikels en beuken werden de varkens naar de eiken- en beukenwouden gedreven, waar zij met genoemde zaden gemest werden. Men vond hier varkenshokken, waar zij des nachts bleven. Gewoonlijk was

het vast bepaald, hoeveel varkens ieder daar mocht mesten. Die eikelmest werd in het Latijn *saginatio* genoemd.

Gerookt *spek* en *ham*, ongekookt en rauw gegeten, was algemeen in gebruik. BONIFACIUS, de gemoedelijke Christenprediker, vroeg aan Paus ZACHARIAS, wanneer het wel geoorloofd was, dat zijn nieuwbekeerden ham en spek mochten eten? Het antwoord luidde: niet eerder dan wanneer het doorgerookt of op 't vuur gekookt is; wil men het liever ongekookt eten, dan eerst na Paschen. De Thuringers, Saksen, Westfalen en Hessen volgden dit voorschrift; zij aten vóór Paschen geen rauw spek en meenden, dat de worst niet eerder goed was dan wanneer zij den koekoek gehoord hadden [1]).

Ook de schapen vormden een aanzienlijk deel van het huisvee. De oudere Romeinsche schrijvers spreken niet uitdrukkelijk van *schapen* bij de Germanen; VOPISCUS maakt er het eerst gewag van. Doch daarom behoeft men nog niet aan te nemen, dat deze dieren hier niet bekend waren. De Friezen kenden schapen in den tijd van het bouwen der terpen; schapenscheeren zijn daarin gevonden, met de tegenwoordige overeenkomende. In Gallië vond men veel schapen. Een wettige kudde bestond in den Frankischen tijd uit 80 schapen. De Angelsaksische koning INA, in het laatst der 7e eeuw in Wessex levende, bepaalde, dat de schapen niet vóór het midden van den zomer geschoren mochten worden [2]).

Verder noemt de Salische wet als huisvogels: *hoenderen*, *eenden*, *ganzen*, *kraanvogels* en *zwanen*.

Tuinbouw. Al is er omtrent den tuinbouw en ooftteelt van dat tijdperk weinig bekend, toch kunnen wij hieromtrent iets vermelden. Onder *hortus*, *tuin*, verstond men niet datgene, wat er thans onder wordt verstaan; het was een afgesloten plek, waar men iets anders dan granen teelde. Men noemde dien tuin naar de vrucht, welke er verbouwd werd. Waar ooftboomen geplant waren, sprak men van *pomarium* of oofttuin. De aanplanting van ooftboomen werd door de Salische en andere wetten beschermd. Men had in dien tijd al veel *kerseboomen*.

Als groenten werden *knollen*, *boonen*, *erwten* en *linzen* verbouwd.

Bosschen. Hoe was het gesteld met de wouden in den tijd van Karel den Groote?

In het algemeen kan men zeggen, dat de groote wouden in die zeven eeuwen aanzienlijk gedund waren bij de uitbreiding der bevolking en het toenemend in cultuur nemen van den bodem. Daarenboven was er reeds in den Romeinschen tijd veel woud gebruikt voor scheepsbouw, voor het aanleggen van houten wegen en andere bouwwerken. De natuurbosschen waren schatkamers, waaruit men haalde en putte, zonder zorg te dragen, dat die weer aangevuld werden.

De wouden waren nog grootendeels als gemeenschappelijk bezit blijven bestaan, waaruit ieder naar goedvinden het benoodigde hout haalde. Alleen bij de Bourgondiërs, Longobarden en West-Goten vinden wij wetten, welke in den tijd, dien wij bespreken, melding maken van eigendommen der

---

[1]) EKHARD, Comment. Rer. Franciae Oriental I, 506. — Geciteerd bij ANTON, l. c. pag. 135.

[2]) SLOET, Overzicht van den landbouw in Duitschland 1851, pag. 23.

wouden, doch er moesten onderscheidene verordeningen voorafgaan, vóór het volk tot het begrip kwam, dat ook de bosschen particulier eigendom konden zijn.

Onverantwoordelijk werd er met de wouden omgesprongen. Men roeide bosschen uit, om land te maken, en waar de arbeid met den bijl te langzaam ging, gebruikte men het vuur, om hulp te bieden, gelijk later in Amerika. Doch er waren enkele wouden, die met zekeren heiligen eerbied gespaard werden. Dat waren de oude heilige wouden der Germanen.

Heilige wouden.

Het is uit TACITUS bekend, dat de Germanen hun goden in heilige wouden, luci, vereerden [1]); dat de wouden zoowel tot volksfeesten als tot godsvereering dienden en dat daar eveneens de volksvergaderingen plaats hadden. Ook de eerste Christenpredikers maken daarvan melding.

Welke de heilige wouden der Germanen in deze streken waren, valt niet met zekerheid te zeggen. De volksoverleveringen hebben enkele als zoodanig aangewezen, en hoewel niet volkomen betrouwbaar, bezitten zij gewoonlijk wel een kern van waarheid. Als heilige bosschen worden aangeduid het vroegere *Schakenbosch*, dat zich aan den binnenduinkant tusschen Voorburg en Leiden heeft uitgestrekt, en waaraan nog een hoeve Schakenbosch herinnert. Ook het *Haagsche Bosch* en het *Haarlemmerhout*, het *Rijkswald* bij Nijmegen, het *Grollerhout* in Drente, het *Weerdingerhout* bij Valte, het bosch *Essop* op de Veluwe, het *Frewold* (Frewoldia lucus bij Hamconius), het *Wijbosch*, thans een gehucht van het dorp Schijndel in Noord-Brabant, noemt V. D. BERGH heilige bosschen [2]). En verder noemt hij als zoodanig: *Heilgalo*, thans Heiloo bij Alkmaar, waar WILLEBRORD op wonderdadige wijze een bron deed ontstaan; *Franlo* in Noord-Holland; *silva Orclo* en misschien *lucus Irmenlo* aldaar, beide in 855 vermeld; *Ballo* met zijn bekenden Ballerkuil, waar tot de 18e eeuw de stenden in Drente nog vergaderden; *Ereslosch*, dat in een charter der 8e eeuw genoemd wordt en hetwelk VAN DEN BERGH zoekt bij Eersel in Noord-Brabant; *Woensel* (Wodanslo); misschien ook te *Arkel* (Arclo in 998), te *Oensel* en elders.

Of deze opgave van de heilige wouden juist en volledig is, durven wij niet verzekeren. Maar het ligt voor de hand, dat die heilige wouden een doorn waren in 't oog der eerste evangeliepredikers, die de goedgeloovige gemeente door het omhakken der heilige boomen wilden toonen, dat de god, die daar werd aangebeden, niet de ware was.

Een overlevering fabelt, dat de heilige WILLEBRORD de heidensche bosschen vervloekte, en op zijn vurig gebed werden ze als plotseling door vreeselijke stormen vernield. Op die wijze zouden de wouden ontworteld zijn, van welke men de overblijfselen vindt in de venen van Abkoude en Ouwerkerk, bij Kamerik en Loosdrecht, bij Woerden en Oudewater.

Van de tempels der natuur werden de heidenen naar de gestichte kerkgebouwen getroond. En al meenden zij nog langen tijd in de geluiden der wouden, in de wilde jacht door het geboomte de stem van Wodan of van

---

[1]) TACITUS, Germ. 9. — Hist. IV, 22, 14.

[2]) V. D. BERGH, Proeve van een kritisch woordenboek der Nederl. Mythologie 1846. Art Wouden.

boschgoden te herkennen, de heilige onschendbaarheid der bosschen was voorbij. En nog meer dan door de evangelieprediker, die door het omhakken der boomen der vereenigde schare de machteloosheid van hun goden toonden, werd door de kloosters, die het Christendom allerwegen vestigde, menig bosch gerooid of gedund. Wij zullen hierover spreken, als wij den invloed van het Christendom op den landbouw nagaan.

Terwijl derhalve de heilige wouden hier hun aureool verloren, terwijl de uitbreidende bevolking de wouden verbruikte en inkromp, bovenal die van hoogstammige boomen, zonder ze te herstellen, was elders de natuur werkzaam, om de bosschen zelf te vernietigen.

Het proces der hoogveenvorming, dat in de vochtige kommen in vollen gang was, zette zich voort in de wouden. Niet dat het woud zelf hoofdzakelijk het materiaal voor de hoogveenvorming leverde, gelijk men lang meende, maar het aangroeiende hoogveen, dat op den vochtigen, koelen woudbodem gunstige voorwaarden tot ontwikkeling vond, maakte den grond zuur en ongeschikt voor den boomgroei. Hierdoor gingen de hoogstammige boomen te niet, de wortelkracht ging verloren, en bij storm werden geheele wouden neergeworpen. Waar de stammen en takken in het veen wegzonken, bleef het hout voor verdere vernietiging bewaard en onderging het een licht verkolingsproces, zoodat er kiemhout uit gevormd werd; waar de takken en stammen boven het veen bleven liggen, verrotten zij, zonder dat wij er zichtbare overblijfselen van vinden.

Jacht. De jacht was nog altijd een lievelingsbedrijf van de aanzienlijken gebleven, die er een genot in vonden, het wild in de groote bosschen en moerassen te achtervolgen. De Bourgondische en Alemannische wetten noemen de jacht een *kunst*. Den geestelijken was het niet vergund, die te beoefenen, volgens kerkelijke bepalingen en synodale beslissingen [1]).

De dieren, welke de wouden bevolkten, waren in dien tijd: *hazen*, *vossen*, *reeën*, *herten*, *wilde varkens*, *steenbokken*, *gemzen*, *oeren*, *wolven* en *beren*. Wolven vond men zeer vele, en niet zelden maakten zij het den schaapskudden uiterst lastig.

Jachtregalen kende men nog niet; ieder landeigenaar kon jagen, wat hij wilde, op zijn landgoed. Alleen hij werd als wilddief aangemerkt, die op vreemden grond het wild vermeesterde. Op verschillende wijzen trachtte men het wild te vangen of te bemachtigen. Zoo werden er pijlen op bogen gesteld, die vanzelf afgingen, als er een wolf in de nabijheid kwam. De Bourgondische wet eischte in een dergelijk geval, dat men de naburen hiervan in kennis moest stellen. Voetangels, vallen, enz. waren toen veel in gebruik.

De Salische en Ripuarische wetten maken ook melding van een opmerkelijke wijze van hertenvangst, die door middel eener tamgemaakte hinde (cervus domesticus) werd uitgeoefend [2]).

Verscheidene soorten van honden waren bij de jacht in gebruik, die naar

---

[1]) Concil. Agathense a. 506. Zie bij ANTON l.c. pag. 147.

[2]) LEX SAL, cap. 25. Zie VERSTER v. WULVERHORST, Gesch. v. het jachtwezen 1840, pag. 23.

het verschillende doel eigen namen hadden, welke in de Salische, Friesche, Alemannische en Beiersche wetten het best worden aangewezen. Zoo had men den *leidhond* (Leitihunt), die den jager als het ware den weg wees naar het wild; den *drijfhond* (Triphunt); den *speurhond* (Spurihunt), die aan een lijn werd gevoerd; den *beverhond* (Bibarhunt), waarschijnlijk een soort dashond; den *habichhunt*, waarschijnlijk die, welke in de Friesche wetten „acceptorius" heet; den *beren-* en *buffelvanger* en den *varkenshond*, waarschijnlijk de „bullebijter" van later; den *herdershond*, die de wolven aanviel; den *veehond*, dien de herder bij elke kudde had, en den *hofhond* (Hovawarth), die gebonden lag op de hofstede. Op het dooden of stelen van al deze soorten waren in de onderscheidene wetten verschillende straffen gesteld, afhankelijk van de waarde, welke men aan elke soort hechtte. Op het dooden van den hofhond was slechts een lage boete gesteld, omdat die, volgens de Friesche wetten, eigenlijk niets doet, maar enkel ligt op de hofstede.

Opmerkelijk is het, dat men in al de wetten, op honden betrekking hebbende, geen enkele toespeling vindt op hondsdolheid.

Werd de *tamme hinde* vanouds voor de jacht gebruikt, misschien om door haar geschreeuw de wilde herten te lokken, ook verschillende vogels werden afgericht tot de jacht. Zoo o. a. de *havik* en de *sperwer*. Men had ook *duiven* afgericht tot de jacht op roofvogels. Enkele woudvogels had men tam gemaakt, zoodat zij op de heerenhoeven vrij rondvlogen.

De *visscherij* was evenmin regale als de jacht.

Bijenteelt. Eindelijk vermelden wij de *teelt van bijen*, die men kon onderscheiden in wilde en tamme. De wilde bijen waren de woudbijen, die zich in de boomen vestigden en door de iemkers geëxploiteerd werden. Hiervoor was het bosch verdeeld in onderscheidene afdeelingen, ieder aan een iemker toebehoorend, en waarin holle boomen werden gevormd, die de bijen kozen. De holle boomen waren met een teeken gemerkt, om ze gemakkelijk te kunnen vinden; op het wegnemen van een zwerm werd straf gesteld. Ging een zwerm over naar een gedeelte van een bosch, dat aan anderen behoorde, dan kon de eigenaar hem vervolgen en trachten, door berooking of door driemaal met den omgekeerden bijl tegen den boom te kloppen, hem er uit te krijgen en weder te vangen. De bijen, die achterbleven, waren het eigendom van hem, wien de boom toebehoorde.

Wie een zwerm vond in zijn eigen bosch, aan rotsen, steenen of boomen, maakte daaraan drie teekenen (decuriae) in den vorm van een Romeinsche X; zijn recht op den zwerm werd daardoor verzekerd, en wie de teekenen deed verdwijnen of den zwerm wegnam, werd zwaarder dan een gewone dief met geeseling gestraft [1]). In vele streken van Nederland wordt een struik bij een uitgevlogen en vastgezetten bijenzwerm gelegd door dengene, die hem vindt, als een teeken, dat er reeds een eigenaar van is opgetreden.

Voor de tamme bijenteelt had men aan den Rijn ten tijde van PLINIUS reeds korven, van hout, van boombast of van gevlochten twijgjes. Zij stonden in de bijenschuren, welke gesloten konden worden. Diefstal van bijen werd

---

[1]) Zie ANTON l. c. I 164. — SLOET l. c. pag. 10.

zwaar gestraft; bij de Saksen stond daarop, evenals op het stelen van koeien en paarden, de doodstraf.

Begaf zich een bijenzwerm in eens anders korf, dan sloeg de eigenaar, als de korf van hout was, er driemaal met den vuist tegen, om den zwerm er uit te jagen. Tegen bast- en twijgkorven mocht hij tot dat doel driemaal met aardkluiten werpen.

Uit dit alles blijkt, dat ook de bijenteelt reeds oud is. Al vroeg leerde men de organisatie dezer eigenaardige maatschappijen kennen, en de iemker beschouwde de bijen als verstandelijk hooger georganiseerde wezens, met wie hij sprak, aan wie hij zijn lief en leed mededeelde. Zoo was het nog lang gewoonte in ons land, dat de iemkers bij bruiloften de korven met roode, bij sterfgeval met zwarte doeken behingen, en nog altijd moet het voorkomen, dat het overlijden van den iemker of van een uit zijn gezin aan de bijen wordt bekend gemaakt, evenals aan de buren.

Van den honig werd een drank bereid, *mede* of *mee* genoemd. Soms werd de mede ook in het bier gemengd; op het concilie te Worms in 868 werd aan hen, die boete deden, opgelegd zich te onthouden van vleesch, kaas, wijn, *medone ac mellita cervisia* [1]).

---

[1]) SLOET l. c. pag 11.

HET KAROLINGISCHE TIJDPERK EN DE INVLOED VAN KAREL DEN GROOTE.

Toestanden in de Nederlanden tijdens de Merovingiërs.

Had reeds vóór den Karolingischen tijd de invloed der Franken op de bewoners der Nederlandsche gewesten gewerkt; was onder den invloed der Gallisch-Romeinsche beschaving in het staatsgebied der Franken een tamelijk ontwikkelde landbouw ontstaan, gelijk wij in het bovenstaande aangetoond hebben, toch had onder de Merovingiërs het Frankenrijk in de onderscheidene deelen nog een zeer verschillend maatschappelijk karakter. Neustrië, met Parijs als middelpunt, teerde het meest op de Romeinsch-Gallische beschaving en had daardoor een hooger ontwikkelingsstandpunt, en langs de zeekust had zich dezelfde invloed ook verbreid over Holland en Friesland. In deze gewesten was de onder Romeinschen invloed ontkiemde beschaving geenszins geheel ondergegaan door de stormen der Volksverhuizing, hoezeer die zeker ook hier nadeelen hadden toegebracht.

De onderzoekingen, welke door MR. J. DIRKS ingesteld zijn omtrent den ouden koophandel der Friezen [1]) en door JHR. MR. v. ASCH v. WIJCK [2]) omtrent den ouden handel van Utrecht, leeren, dat in den Merovingischen tijd Utrecht reeds een belangrijke stad was, een metropolis in het land der Friezen, welk volk langs de geheele kust van het tegenwoordige Nederland tot aan Duinkerken woonde, en dat veeteelt en landbouw in dien tijd niet onbelangrijk mochten heeten, terwijl enkele takken van nijverheid, nl. het weven van wollen stoffen, in opkomst waren. De berichten betreffende de overwinning, door PEPIJN VAN HERISTAL (656—714) op den Frieschen vorst RADBOUD bij Dorestad (Duurstede) behaald, waarbij hem een rijke buit ten deel viel, zoodat de geschiedschrijvers er met ophef van gewagen; de buit, later door KAREL MARTEL bij zijn overwinning op POPPO, den Frieschen koning, behaald, welke aan kostbaarheden in geld en edele metalen doet denken, wijzen op de welvaart, die destijds hier reeds heerschte [3]).

Doch anders was het in de streken van ons vaderland ten oosten van den Rijn en de Zuiderzee: in Gelderland, Overijsel en Drente, de Rijnoever

[1]) JACOB DIRKS, Geschiedkundig onderzoek van den koophandel der Friezen (Prov. Utrechtsch Gen. v. K. en Wet. 1846.

[2]) H. M. A. J. v. ASCH VAN WIJCK, Geschiedk. beschouwing van het aloude handelsverkeer der stad Utrecht van de vroegste tijden tot aan de 14e eeuw. 1838.

[3]) VAN ASCH v. WIJCK l. c. I pag. 143.

uitgezonderd. In deze gewesten, waar de Saksen de overhand hadden, heerschte nog de grootste eenvoud, zooals wij reeds gelegenheid hadden, vroeger op te merken. Zoo was het ook gesteld in de andere, dieper landwaarts gelegen Duitsche gewesten, welke door hun isolement niet tot ontwikkeling waren gekomen, en door geen drang van buiten gedreven, door geen innerlijken drang geprikkeld, bleef de oude eenvoud in den landbouw gehandhaafd, zoodat het bedrijf hoofdzakelijk op voldoening in eigen behoeften gericht was.

Karolingische politiek en invloed op de landhuishoudkunde.

De Karolingische politiek daarentegen was er op bedacht, een nauwer verbinding tusschen de deelen van het groote rijk tot stand te brengen, om overal meer eenheid in den vooruitgang en de cultuur te doen heerschen. Van groote beteekenis hiervoor was het, dat KAREL DE GROOTE, de roem der Karolingische vorsten, niet alleen de Friezen in de Nederlandsche gewesten en de Saksen tot de Elbe onderwierp, maar ook het hof van tijd tot tijd te Aken en te Nijmegen vestigde en aldus nader met de noordelijke en oostelijke gewesten in aanraking kwam, waardoor hij invloed op leven en gewoonten uitoefende. Ook het houden van een Rijksdag te Paderborn droeg hiertoe bij. Daarenboven gaf KAREL DE GROOTE aan het Christendom een vasten grondslag in de Friesche en Saksische landen. Door het Christendom en de kolonisatie van monniken in streken, welke ver van de verkeerswegen lagen, waar de monniken en geestelijken betere methoden van landbouw en veeteelt aan de bevolking leerden kennen, heeft de regeering van KAREL DEN GROOTE er veel toe bijgedragen, om een grootere eenheid in de levenswijze en in den landbouw over het geheele gebied tot stand te brengen.

Karel de Groote in zijn optreden en sociale neigingen.

In den tijd van KAREL DEN GROOTE had het proces der vorming van groot-grondbezit, met den ondergang van den vrijen boerenstand, dat onder de Merovingiërs gedurende eenige eeuwen had gewerkt, en zich ook onder de eerste Karolingiërs had voortgezet, een bedenkelijken toestand doen geboren worden, waarvoor de keizer met zijn practischen blik niet blind was. Wij wezen hierop reeds vroeger.

KAREL DE GROOTE, hoe machtig en autocratisch hij ook mocht zijn, had toch iets democratisch in zijn karakter en optreden. Dikwijls is KAREL DE GROOTE als de beschermer der lagere volksklassen geprezen geworden en uit onderscheidene capitularia blijkt ook, dat hij veelvuldig de pogingen tot onderdrukking der lijfeigenen geweerd en het behoud der vrijheid beschermd heeft. Gedeeltelijk geschiedde dit uit humanitaire beginselen, waaraan de vorst in de capitularia uitdrukking gaf, gedeeltelijk ook, om een te grooten aangroei van de macht der graven en geestelijke waardigheidsbekleeders tegen te gaan. Hierdoor vielen de bepalingen dienaangaande geenszins in goede aarde bij zijn vele aanzienlijke ambtenaren, en de uitvoering van vele dier besluiten liet te wenschen over.

KAREL DE GROOTE was vervuld van de gedachte, om den boerenstand weder op te beuren, om te redden uit het proces van den ondergang der volksvrijheid, wat nog te redden was. Met dit doel trachtte hij de graven van het Frankische rijk weer tot enkel ambtenaren des konings te maken.

Het gelukte hem echter niet, den loop der sociale geschiedenis een andere richting te geven. Tijdens het leven van den machtigen keizer heeft de persoonlijke invloed van den vorst die ontwikkeling van de zelfstandigheid der ambtenaren wel eenigszins gestuit, maar daar zijn oorlogen het noodzakelijk maakten, in het groote gebied zijn ambtenaren en krijgslieden met landleenen te begunstigen, door beneficiën te beloonen, werd hiermede ook door hem zelf de grond gelegd, dat onder zijn zwakke opvolgers het aantal der groot-grondbezitters nog sterk vermeerderde, de stand der gemeenvrijen verminderde. Wat als leen werd geschonken, werd van lieverlede als eigendom beschouwd, en de koning kon zich daartegen niet meer verzetten. De vrije boeren gingen hierdoor meer en meer onder en werden onvrijen, hoorigen. Bij de Saksen echter, die door KAREL DEN GROOTE bij het Frankische rijk gevoegd werden en van oudsher een zeer vaste standsorganisatie bezaten, bleven nog een groot aantal vrijen bewaard. In hun gewesten bleven nog groote gemeenschappelijke grondbezittingen bestaan, waarom de rechthebbenden zich georganiseerd hadden of organiseerden tot de gesloten lichamen der *marken*, die wij later nader zullen beschrijven, instellingen, welke de oude volksvrijheid in stand hielden. In de Frankische gewesten echter waren de vroegere gemeenschappelijke gronden meer in handen van heeren gekomen, gelijk in Brabant o. a. het geval was, terwijl elders, zooals in Friesland en Holland, door meer ontwikkelde sociaal-economische en commerciëele omstandigheden, de grond reeds meest verdeeld was en in particulier of gescheiden bezit was overgegaan.

Opkomst der groot-grondbezitters en ondergang van de klein-grondeigenaars.

De democratische beginselen van KAREL DEN GROOTE, de bescherming der vrijen, welke hem lief was, verhinderden niet, dat de sociaal-politieke omstandigheden in zijn tijd reeds het vrije kleine grondbezit deden te gronde gaan en eveneens den stand der kleine vrijen. In de eerste plaats werden jongere zonen en dochters volgens een hier en daar bestaande gewoonte van een aandeel in het erven der grondbezittingen uitgesloten, om de landversnippering te voorkomen, en deze vrijen vervielen allicht tot den stand der liten of hoorigen, waardoor hun persoonlijke vrijheid verloren ging. Om dit tegen te gaan, werd het erfrecht uitgebreid, zoodat niet alleen alle zonen, maar bij ontstentenis van dezen ook de dochters, die vroeger alleen op roerend bezit eenig erfrecht konden doen gelden, en zelfs verdere bloedverwanten mede van het land konden erven. Dit had evenwel versnippering van het landbezit ten gevolge, en bij de kleine grondbezitters ontwikkelden zich hierdoor levensomstandigheden, welke het zelfstandig bestaan dier klasse moeielijk maakten. Op hun klein bezit geisoleerd, waren zij veelal te zwak, om weerstand te kunnen bieden aan dreigende gevaren en ongelukken, en niet in staat tot bescherming van hun bezitting in dien onzekeren tijd. Het bezoeken der markten was hun moeielijk, zoo niet onmogelijk; dikwijls verkeerde de kleine vrije grondbezitter in nood, en het gevolg van dit alles was, dat hij liever afstand deed van zijn vrij bezit, om dit onder de bescherming van een groot grondheer in leen terug te ontvangen. In de Salische wet worden ook reeds *migrantes* genoemd, vrijen zonder landbezit.

Zoo ging de klasse van de kleine vrijen langzamerhand meer en meer te gronde, tegen de wenschen en bedoelingen van KAREL DEN GROOTE.

Naast den in aantal toenemenden stand der onvrijen of hoorigen, lieden, die hun vrijheid en landeigendom ten offer brachten, om bescherming te erlangen van machtiger personen, maar daarbij het recht of de verplichting behielden, op den grond te blijven wonen, die aldus bij den grond behoorden en daarnaar *hoorigen* heetten, in welk opzicht zij van de slaven verschilden, die vrij verkocht konden worden waarheen en aan wien de eigenaar dit wilde, naast dien stand der hoorigen zag men aldus de klasse der *groot-grondbezitters* ontstaan, die het vroegere grondbezit der kleine vrijen en een gedeelte der heerenlooze goederen of in den oorlog verworven en geoccupeerde goederen des konings langzamerhand in handen kregen. Aan het einde der 9e eeuw was dat proces der vorming van grooten grondeigendom grootendeels voleindigd. Bezittingen van 9000 tot 18000 morgen in één hand waren in dien tijd al zeer gewoon in het Frankische rijk; bezittingen van 30000 tot 60000 morgen waren geen zeldzaamheid meer. Daarbij was ongeveer 12 % van het beste land het bezit des konings [1]) en een groot gedeelte des lands was nog met bosschen bedekt.

Aldus de maatschappelijke toestand ten platten lande in dien tijd.

Invloed van Karel den Groote op de techniek en inrichting van den landbouw.

De werkzaamheid van KAREL DEN GROOTE was zoo veelzijdig, dat, ook al had hij geen enkelen oorlog gevoerd, toch de geschiedschrijver er licht toe gekomen zou zijn, den eerenaam „de Groote" op den held van dit tijdperk toe te passen. Want niet alleen door zijn buitenlandsche staatkunde of binnenlandsche sociale politiek, evenmin alleen door zijn wetenschappelijke neigingen is hij beroemd, maar, wat voor ons onderzoek hoogst belangrijk is, ook met de technische en wetenschappelijke verbetering van den landbouw in den ruimsten omvang des woords heeft KAREL DE GROOTE zich ernstig beziggehouden, terwijl zijn staatkundige en krijgskundige bedrijven indirect op den landbouw grooten invloed hadden.

De Karolingische vorsten waren van beheerders der groote grondbezittingen, van majores domus koningen geworden, en ook op den troon werd door hen het grondbezit hoog geacht en als een voortreffelijke steun voor hun macht beschouwd. Niet alleen, dat zij de oude familiegoederen trouw in stand hielden en uitbreidden, maar tevens deden zij al het mogelijke, om hun landgoederen door goede bewerking meer produktief te maken.

KAREL DE GROOTE wijdde hieraan een bijzondere zorg en toonde zich ook een scherpzinnig landbouwer, die allerlei verbeteringen invoerde, meer dan dat hij aan landelijke weelde dacht. „De koning was de eerste landbouwer, de eerste fabrikant, de eerste koopman van het rijk," zegt LORENZ van keizer KAREL. De wijnbouw, de bijenteelt, de aankweeking van vruchtboomen, de veeteelt, het aanleggen en onderhouden van weiden en bosschen hielden zijn opmerkzaamheid in gelijke mate geboeid. De koninklijke goederen maakte hij tot ware modelhoeven. De wereldlijke en geestelijke vorsten, die zich door werkzaamheid op het gebied der landhuishoudkunde onderscheidden en op

[1]) A. BARTELS, Der Bauer, pag. 14.

hun landgoederen verbeteringen invoerden, konden zich van 's keizers gunst verzekerd houden.

Waar aldus de landhuishoudkunde van bovenaf bevorderd werd, kon het wel niet anders, of de adel en de aanzienlijken, welke zich gaarne in de gunst van het hof verheugden, moesten volgen, en overal in het uitgebreide gebied nam men bij de aanzienlijken een streven waar, om zich bij den keizer door de vlijtige beoefening van den landbouw, door de ontginning van woeste streken, enz. aangenaam te maken. Op die wijze werden de aanzienlijke heeren in het staatsgebied van KAREL DEN GROOTE de pioniers voor een verbeterden landbouw in de afgelegen gewesten en wedijverden zij in dit opzicht met de kloosterlingen, die in dezelfde richting arbeidden.

Het best en volledigst heeft KAREL DE GROOTE zijn organisatorisch talent voor het bestuur der landerijen doorgevoerd op zijn domeinen. Het geheele gebied der koninklijke grondbezittingen werd in een aantal domeinen (fisci) verdeeld, van welke ieder een zelfstandig landhuishoudkundig bestuur verkreeg, terwijl de opperste leiding in handen des konings, der koningin en der beide ministers van landbouw, den „seneschalk" en „schenk", berustte. Van de domeinen was een gedeelte als „*palatiën*" voor de huis- en hofhouding des keizers ingericht. Het tot de palatiën behoorende land werd zelfstandig als heerenland geëxploiteerd, gedeeltelijk, voor zoover het beneficiën of cijnsgoederen waren, grondheerlijk bestuurd. Tegelijkertijd werden de palatiën de verzamelplaatsen, waar alles, wat op de afzonderlijke keizerlijke boerderijen overbleef van de produktie, werd verzameld. Daardoor werden zij niet alleen de hoofdhoven van de overige domeinen, maar tevens legden zij den grond voor enkele marktplaatsen in het rijk.

De overige domeinen bestonden als *villae* of *curtes regiae* uit hoofdgoederen en uit een complex van hoven en goederen.

In den tijd van en na KAREL DEN GROOTE had er zeker ook in de Nederlandsche gewesten een aanzienlijke kolonisatie plaats van de onbewoonde, moerassige landen, welke drooggelegd werden, terwijl tevens in de bosschen door uitroeiing van het woud talrijke nederzettingen ontstonden. Hierdoor werd de kiem gelegd voor tal van nieuwe dorpen, wier namen hun vestiging in het woud nog verraden. De verbreiding der bevolking in deze gewesten was aanzienlijk en in de 13e eeuw vinden wij dan ook bijna al onze dorpen en gehuchten reeds in kiem aanwezig zegt BLOK [1]). Wij komen op die nederzettingen nader terug.

Karel's verordening op het beheer der landgoederen. Capitulare de Villis.

KAREL DE GROOTE heeft een paar belangrijke geschriften achtergelaten, waaruit men zijn zorg voor den landbouw en ook den toenmaligen toestand van den landbouw vrij nauwkeurig kan leeren kennen. Het belangrijkste is zijn *Capitulare de Villis*, een verordening op het beheer en gebruik der koninklijke landgoederen en hoven [2]).

---

[1]) BLOK, Gesch. v. het Ned. Volk, I, pag. 303.

[2]) Een vertaling van het Capitulare de Villis Imperatoris in het Duitsch met toelichtingen vindt men bij ANTON, l. c., I, pag. 177.

Het Capitulare de Villis draagt geen datum, maar wordt tot het jaar 800 gebracht. Een andere verordening is het zoogenaamde *Breviarium rerum fiscalium* [1]), die tot het jaar 812 wordt gebracht. WAITZ neemt aan, dat het Breviarium een model zou zijn voor het maken van aanteekeningen omtrent het landbouwbedrijf op de domeinen. Het begin van het handschrift ontbreekt, en daarmede de eigenlijke verklaring van het doel. Doch het blijkt, dat het Breviarium van een deskundige hand afkomstig is, van iemand, die den toestand der bisschoppelijke en keizerlijke goederen zoo karakteriseert als hij ze kent. Beide stukken vullen elkander aan, om de bedrijven op de groote goederen van KAREL DEN GROOTE te leeren kennen.

Karel de Groote en zijn opvolgers in hun agrarische beteekenis vergeleken.

KAREL DE GROOTE is niet alleen de eerste, maar gedurende een lang tijdsverloop in de geschiedenis de eenige agrarische wetgever geweest. Na hem is er geen vorst meer opgestaan, die zich zóózeer in bijzonderheden met den landbouw bezighield. De latere Karolingische koningen waren te zwak, om een vaste agrarische politiek door te voeren, ook al had de gedachte daaraan hen bezield. Zij waren te zeer de speelbal der machtige leenmannen, der geestelijkheid en der omstandigheden, dan dat zij aan de geschiedenis een vaste leiding konden geven. Ook de volgende koningen of keizers van het Duitsche Rijk hebben nooit een rol van beteekenis vervuld op landbouwkundig gebied. Daardoor werden gedurende de volgende middeleeuwen geen vaste landbouwstelsels door invloed van bovenaf algemeen ingevoerd. Zelfs het beheer en de exploitatie der koninklijke domeinen, die nog altijd aanzienlijk waren, hielden weldra op een voorbeeld te zijn voor een betere landhuishoudkunde.

In de Nederlandsche gewesten daalde spoedig de invloed van den Duitschen keizer belangrijk en waren het de machtige leenmannen, de graven, bisschoppen en hertogen, die feitelijk het koninklijk gezag erfelijk uitoefenden. Ook zij hebben op de techniek en wetenschap van den landbouw, op de economie van het bedrijf, noch op de agrarische wetgeving grooten invloed gehad. Hun opvatting was te beperkt, om grootsche gedachten tot uitvoering te brengen. Hun leven bewoog zich veelal niet om groote beginselen, maar hoofdzakelijk om het doel, de vestiging van eigen gezag te verzekeren.

Toch hadden enkele graven door hun politiek streven, om de boeren en de steden vrij te maken en hun gunst en bijstand te winnen tegen den adel, indirect invloed op de agrarische toestanden. Niet met een democratisch doel, maar in hun eigen belang steunden zij de boeren in hun opkomenden vrijheidszin, en in de steden zagen zij veiligheidsburgten tegen den machtigen adel. Daardoor hebben de graven in Holland tegen hun overtuiging bevorderd, dat het historisch proces van de vrijwording der boeren in Nederland vroeger dan elders werd afgespeeld.

Wenden wij ons thans nader tot de uitoefening van het landbouwbedrijf in dien tijd.

---

[1]) Een uittreksel van het Specimen Breviarii rerum fiscalium Caroli M., vertaald bij ANTON, l. c., I, pag. 244.

Landbouwbedrijf en organisatie op de groote hoven tijdens Karel den Groote.

De landbouw werd in den tijd van KAREL DEN GROOTE nog op denzelfden grondslag en in hoofdzaak op dezelfde wijze uitgeoefend als in de vorige periode. Het verdient opmerkzaamheid, dat die zelfs nog eenige eeuwen daarna bijna dezelfde bleef.

Alleen in zoover komt er verschil, dat de landbewoner, de landbouwer en landheer meer belang begonnen te stellen in de opbrengst. De verandering der maatschappelijke toestanden, het ontstaan van steden, de verdeeling van arbeid maakten de produkten van landbouw en veeteelt meer en meer tot handelsartikelen. Daarom werd het veld voor den akkerbouw uitgebreid, werden bosschen uitgeroeid en begon men moerassen droog te leggen.

Wij toonden reeds aan, hoe in den tijd van KAREL DEN GROOTE het groot-grondbezit allengs gevestigd was, hoe de vrijen enkel dit grondbezit deelachtig waren, en hoe de klasse der vrijen met klein-grondbezit allengs het grondbezit afstond en overging tot de halfvrijen, die in een zekere betrekking van afhankelijkheid tot de landheeren stonden. Bij deze verandering van sociale en politieke verhoudingen werd als vanzelf een toestand ontwikkeld, waarbij de groote landheeren alleen hun groote hofsteden in direct beheer hadden en overigens groote gedeelten der landerijen ten gebruike afstonden aan de halfvrijen, als een soort van onvrije pachters.

Het beheer dier groote boerderijen werd in dezen tijd beter geregeld dan voorheen, zooals o. a. blijkt uit de zorgvuldige bepalingen en verordeningen, welke KAREL DE GROOTE daarvoor gaf, terwijl tevens de technische bewerking verbetering onderging.

„Wij willen, dat de landgoederen, die wij tot uitoefening van den landbouw hebben ingericht, geheel voor onzen dienst bestemd zijn," aldus drukt de keizer zich uit. En hij vervolgt verder: „mijn dienstlieden [1]) moeten goed onderhouden en mogen door niemand verdreven worden; onze beambten mogen hen niet in hun dienst gebruiken of hen dwingen, anderen arbeid te verrichten; zij mogen geen geschenken van hen aannemen: geen paard, geen os, geen koe, geen varken, geen schaap, geen big, geen lam, noch iets anders, behalve graan, peulvruchten, ooft, hoenderen en eieren [2])."

Om dit goed te begrijpen, moeten wij ons voorstellen, dat KAREL DE GROOTE, gelijk wij zeiden, een groot aantal aanzienlijke landgoederen bezat in verschillende gedeelten van het rijk, welke geëxploiteerd werden door hoorigen, die een zeker deel van de opbrengst aan den keizer overdroegen, terwijl onder hen een groot aantal onvrijen, lijfeigenen, enz. arbeidden. Andere landgoederen stonden onder het directe bestuur des keizers en werden onmiddellijk voor hem bewerkt. Het toezicht op al deze goederen werd weder

---

[1]) Hiermede worden bedoeld de boerenlieden op de landgoederen van KAREL DEN GROOTE, die het bedrijf uitoefenden. Daartoe behoorden geen vrijen; het waren lijfeigenen of halfvrijen.

[2]) Capitulare de Villis Imp. 3. Deze geschenken, welke aan de beambten werden toegestaan aan te nemen van de lijfeigenen, zijn hun eerste belastingen. Wij geven niet de volledige artikelen, doch deelden alleen er iets uit mede.

opgedragen aan bijzondere beambten, en vooral voor dezen gold het voorschrift, dat KAREL gegeven had, hetwelk tot een model werd voor de landhuishouding der aanzienlijken van dien tijd.

Wie waren de keizerlijke ambtenaren, die het beheer over die landgoederen voerden?

Op de keizerlijke kroongoederen was de hoogste ambtenaar de *rechter* (*iudex*), soms met een *plaatsvervanger* (*vicarius*). Hem behoorde het hoogste recht, waarvan het halsrecht, de galg, het symbool was; de stok was het symbool van het lagere recht. Zij werden gevonden op de grootste landgoederen.

Op de kleinere bezittingen, die uit gehuchten en afzonderlijke hofsteden bestonden op de *villae*, werd de keizerlijke ambtenaar „*villicus*" genoemd. Zijn aanzien was weinig geringer dan dat van den rechter, doch in de rechtspraak miste hij diens macht.

Onder deze hoofdambtenaren stonden de lagere, die met den gezamenlijken naam „*ministeriales*" werden aangeduid. Zij behoorden allen tot de klassen der onvrijen. Hiertoe werden gerekend: 1. De *meier* (*major*), het hoofd, die door den hoofdambtenaar gekozen was uit de minder bemiddelden. 2. De *houtvester* (*forestarius*). 3. De *veulenhoeder* (*poledrarius*). 4. De *keldermeester* (*cellularius*), de *onder-opzichters*, de *jager*, *valkenier* en anderen.

De meiers hadden hoofdzakelijk het opzicht over akkerland en weiden, en de keizer verordende uitdrukkelijk, dat geen van hen meer onder zijn toezicht mocht hebben, dan hij op een dag kon rondgaan [1]).

Op de groote landgoederen van rijke particulieren werd het hoofd van den landbouw *villicus*, *major*, of ook *villicus major* genoemd. Het waren niet-vrijen, die als zoodanig fungeerden. Deze lieden, aan het hoofd van het bedrijf staande, verkregen daardoor groote macht op de landgoederen, achtten zich weldra onmisbaar, en dewijl de heer meestal niet aanwezig was, zoodat zij de zaken dreven en bestuurden, streefden zij later naar vrijheid. Bovenal was dit op de geestelijke landgoederen het geval. Hierdoor zien wij uit de klasse der meiers als onvrije bestuurders der boerderijen langzamerhand een nieuwen stand van boeren ontstaan, die veelal met persoonlijke vrijheid, doch in zakelijke betrekking ten opzichte van hun boerderij met de heeren stonden, aan dezen zekere verplichtingen hadden, en, als zij deze vervulden, geregeld bleven voortleven op het land, hetwelk zij ten deele als hun land beschouwden. Op dezen toestand, welke zich uit het meierschap ontwikkelde, komen wij nader terug.

Inrichting van een keizerlijk landgoed.

KAREL DE GROOTE wilde ook een nauwkeurig overzicht hebben van de landgoederen, welke hij bezat. Met dit doel gaf hij bevel, dat er in alle *pagi* of gouwen een opneming of beschrijving zou geschieden van den toestand der leenen (beneficia) en van de goederen der geestelijken, graven en dienstmannen in zijn rijk, met alles wat daartoe behoorde [2]), iets, wat later werd uitgestrekt tot de keizerlijke goederen. De beschrijving van enkele dezer zijn ons bewaard gebleven [3]),

[1]) Capit. de Villis, 26.

[2]) Capitulare Aquisgran. a. 807, c. 7 PERTZ, Legum I.148.

[3]) Beneficiorum fiscorumque regalium describendorum formulae. PERTZ I, 175.

o. a. die van Asnapium, dat voor het tegenwoordige Gennep in Limburg aan de Maas gehouden wordt [1]). Hieruit blijkt, wat ge in dien tijd tot een aanzienlijk landgoed behoorde.

Men vond hier in de eerste plaats een flink gebouwd steenen *woonhuis*, (*sala regalis*), zoodat wij zien, dat bij de aanzienlijke huizen de steenen bouw den houtbouw reeds begon te vervangen. Het huis had drie kamers en was geheel door een veranda, op 11 zuilen rustend, omgeven (solariis circumdatum). Onder den vloer was een kelder. Bij het huis waren elf houten werkhuizen (pisilia), een kelder en twee overdekte gangen. Op de plaats, het bassecour (curtis), waren nog zeventien huizen (casae) met even zoovele kamers en hetgeen er bij behoort, een stal, een keuken, een bakhuis, twee bergplaatsen voor koren (spicaria) en drie schuren (scuras). De plaats was goed beveiligd door een tuin (tunimum) met een steenen deur, of liever, poort; daarenboven was er nog een zolder tot uitdeeling (salarium ad dispensandum). De hof was eveneens door een tuin ingesloten, ordelijk ingericht en met verschillende boomsoorten beplant. Er was verder een gespreid bed (lectus parandus), linnen, om een disch (discus) te kunnen dekken, en een handdoek (toaela).

De huisgereedschappen bestonden uit twee koperen schalen (conchae), twee bekers, twee koperen en een ijzeren ketel (calderae), een pan (sartago), een gramalium (?), een haardijzer (andeda) waar het brandend hout op rustte, een lantaren (fanum), twee bijlen (secures), een andere soort van bijl (ascia), een snijmes, een kleine en een groote schaaf (runcina), twee groote en twee kleine sikkels en twee schoppen, met ijzer beslagen. Houten gereedschappen waren voldoende aanwezig.

De voorraad landbouwvoortbrengselen van het vorig jaar bestond bij die opgave uit 90 korven spelt, waaruit 450 pond (pensae) meel gemaakt konden worden, en uit honderd mudden gerst. Verder blijkt uit de opgave, dat er gezaaid werd: tarwe, rogge, haver, boonen en erwten. Ook blijkt er uit, dat er molens bestonden, dat een gedeelte van het koren aan de prebendarii (tot maaltijden om Godswil) werd gegeven, dat er brouwerijen aanwezig waren voor het brouwen van bier, enz. Er is namelijk sprake van belastinggraan, dat voor molens, brouwerijen, bruggen, zout en tuinen betaald werd, van honing en boter, die als tijns werden opgebracht.

De grootte dier landgoederen, later gewoonlijk riddergoederen genoemd, kan niet aangewezen worden; zij was echter ongetwijfeld zeer verschillend, zooals uit den inventaris, aan keizer KAREL gegeven, blijkt. Nu eens omvatten de landgoederen geheele gehuchten, dan weer enkele hofsteden. Naar hun rechtstoestand waren het òf in leen gegeven landerijen (beneficia), òf erfelijke bezittingen (allodia), en wij zagen reeds vroeger, dat de kleine vrije bezittingen allengs meer en meer werden overgedragen aan aanzienlijke heeren en dan als leenen werden terug ontvangen.

De eigenlijke werklieden op de landgoederen waren de dienstbaren, de lijfeigenen, die geheel aan den heer gebonden waren en in een toestand verkeerden, niet van slavernij verschillend. Waren de halfvrijen slechts door

[1]) Wij ontleenen hier aan SLOET, Overzicht van den landbouw in Duitschland, pag. 26, en MEITZEN, Siedelung und Agrarwesen, I, pag. 608.

bepaalde betrekkingen aan den heer gebonden, de lijfeigenen werden geheel als eigendom van de heeren beschouwd, en in veel gevallen waren die heeren ook halfvrijen, meiers, enz.

Niet alleen de eenvoudige landarbeiders, ook de handwerkslieden op de groote landgoederen waren lijfeigenen, die in daarvoor bestemde huizen op de groote goederen werkten. Deze klasse van lijfeigenen, dienstbaren, wisselde door geboorte en sterfte, door handel en oorlog voortdurend af en KAREL DE GROOTE verordende o. a. in 807 bepaaldelijk, dat men hem op de hoogte moest houden van de nieuwe dienstlieden, welke in de verschillende gouwen waren aangekomen, en tot welke heeren zij behoorden.

KAREL DE GROOTE had zijn beambten aanbevolen, te zorgen, dat in elk kerspel goede handwerkslieden gevonden werden, voornamelijk ijzer-, goud- en zilversmeden, kuipers, draaiers, timmerlieden, schildmakers, valkeniers, zeepzieders, bakkers, enz., en KAREL liet ook naar dezen onderzoek doen. Behalve deze samenwonende lijfeigene handwerkslieden op de hoeven vond men er ook reeds, die zich op afzonderlijke grondstukken gevestigd hadden, maar daarom nog niet minder lijfeigenen bleven. Dezen moesten een gedeelte van hun tijd arbeiden voor den heer; het overige gedeelte van den tijd hadden zij vrij voor eigen beschikking. Ook zij werden weggeschonken en verkocht; in 860 werd zelfs een halve smid overgedaan. Dit aanvankelijk eenigszins vreemdlijkend geval wordt ons eenvoudig, als wij bedenken, dat enkele gronden aan meer dan één heer toebehoorden en daardoor eveneens de hoorigen, die aan het land verbonden waren. Het was dus feitelijk de helft der door den smid verplichte diensten, welke werd overgedaan.

Ook de coloni, de meestal persoonlijk vrije lieden, die zich voor het uitroeien van bosschen of het bewoonbaar maken van een woeste streek ergens op een heerengoed gevestigd hadden, waren in een toestand van grondheerlijke afhankelijkheid gekomen en moesten aan den heer verplichtingen voldoen, als zij een of ander handwerk beoefenden, jaarlijks een of meer produkten hunner kunst aan den heer leveren enz. Terwijl de heer voor het onderhoud der dienstlieden op de hoeven moest zorgen, moesten zij, die op eigen grondstukken woonden, in hun eigen onderhoud voorzien.

Bewerking der landerijen.

Werpen wij vervolgens een blik op de bewerking van het bouwland.

Het akkerland (terra arabilis) werd berekend naar morgens (iurnales) oppervlakte. Bovendien rekende men naar de hoeveelheid zaad, die bij het uitzaaien gebruikt werd, een gewoonte, nog in de oostelijke streken van ons land in gebruik, waar men spreekt van een „mud land", een „schepel" land, een „spint" land. Ook komt het voor, dat de oppervlakte lands naar „ploegen" gerekend werd; in 896 werden de tienden gegeven van 120 ploegen lands [1]).

Het land, dat bepaaldelijk voor bebouwing gebruikt werd, noemde men in 't Latijn „terra arabilis", bebouwd land, doch werd er van een ge-

---

[1]) WÜRDTWEIN, Subsidia Dipl. VI, 301. Bij ANTON.

heele heerlijkheid gesproken, dan komt de uitdrukking *akker* (Lat. ager) voor, welke ook aangewend werd voor ons *bouwland* [1]). Men onderscheidde het land in *terra culta*, gronden, in gebruik bij den landbouw in den uitgebreidsten zin, dus als bouwland, weiland, wijnbergen, tuinen, enz.; het niet in gebruik genomen land heette *terra inculta*. Van deze woeste gronden, bosschen, heiden, enz. werd voortdurend grond in cultuur gebracht, iets, waarop KAREL DE GROOTE aandrong [2]). Een dergelijke, in het woud of in de woeste gronden aangelegde plaats werd in het oud-Duitsch *bifang* genoemd (van befangen, d. i. wat „eingefangen", wat omsloten, ingetuind was), waar die ontstond in de Saksische streken, terwijl men elders van „Neuland", „Neubruch" sprak. Van dit nieuwe land moesten belastingen of opbrengsten betaald worden, zeker voor het recht op ontginning van den grond, van den koning, heer of wien ook verkregen. Op die wijze ontstonden er geheele landgoederen en dorpen op die „bifange."

In den tijd van KAREL DEN GROOTE had men reeds twee soorten van vruchten: nl. *winter-* en *zomervruchten*. De bebouwing van het land werd afgewisseld door braak. Dan lag het bouwland weder vrij en ieder liet er het vee over loopen, als ware het gemeenschappelijk bezit. Voor de zomervruchten, als gerst en haver, werd in het voorjaar geploegd. Voor het winterkoren werd het eerst in Juni het land omgeploegd. Dit diende, om de planten, welke op het braak liggend land als onkruid gegroeid waren, te vernietigen, onder te brengen. De maand Juni verkreeg hiernaar den naam van braakmaand. In den Gelderschen achterhoek noemt men dit ploegen of zwartmaken van den grond nog *braak* of *braakploegen*. In den herfst, omstreeks September, werd het land weder geploegd en bewerkt, en vervolgens met winterkoren bezaaid.

Het land, voor het zomerkoren bestemd, werd niet gemest.

Het drieslagstelsel.

Het stelsel van bebouwing, om van het land geregeld afwisselend winterkoren en zomervrucht te oogsten en het vervolgens braak te doen liggen, staat bekend onder den naam van drieslagstelsel. Wij hebben reeds gezien, dat het tweeslagstelsel bij Romeinen en Grieken bekend was, en niet onwaarschijnlijk hadden de Romeinen ook reeds een soort van drieslagstelsel (zie pag. 24 en 29).

Bij de Germaansche stammen in Noord- en Midden-Duitschland was tijdens de volksverhuizing het drieslagstelsel zeer zeker reeds bekend [3]). Evenwel vond men ook in dien tijd buiten de zaallanderijen reeds stukken lands, die jaarlijks geregeld als bouwland werden gebruikt en bij welke men dus een stelselmatige bemesting mag aannemen.

Het drieslagstelstel, dat sedert de vroege middeleeuwen veel voorkwam in

---

[1]) *Akker*, Middel-Ned. *acker*, Oud-Saksisch *accar*, Oud-Hoogd. *acchar*, Angelsaks. *æcer*, Oud-Friesch *ekker*, Lat. *ager*, Gr. *agros* komt van het Indo-Germ. *ag* = drijven, en beteekende aanvankelijk het veld, waarheen men het vee dreef. — Nieuw-Hoogd. *die Trift*. De beteekenis veranderde met de levenswijze der Indo-Germanen, toen ze van herders landbouwers werden (VERCOUILLIE, Beknopt Etymol. Woordenboek).

[2]) Cap. de Vill. 36.

[3]) ADOLF BARTELS, Der Bauer in der deutschen Vergangenheit 1900, pag. 9.

Thuringen, Hessen, Oostfalen, had aanleiding gegeven tot deeling der akkerlanden in drie slagen. Volgens onderzoekingen van HANSSEN vond men in het Hildesheimsche, Calembergsche en Erfurtsche ook vanouds vier- en vijfslagstelsels [1]).

Men kan het drieslagstelsel beschouwen als een economisch ingevoerde vruchtwisseling, welke het onregelmatig braakliggen en het ouder veldgrasstelsel verving. Het drieslagstelsel werd in later eeuwen van karakter gewijzigd door de invoering der boekweit, zegt STARING, die bij afwisseling op de bouwlanden van Drente, Overijsel en Gelderland verbouwd wordt en welke als zomervrucht het braakjaar kon vervangen.

Dikwijls wordt bepaaldelijk aan KAREL DEN GROOTE de invoering van het zoogenaamde drieslagstelsel toegeschreven. Dat de keizer dienaangaande rechtstreeksche besluiten genomen heeft, is niet bekend. Het is echter meer dan waarschijnlijk, dat de koninklijke hoeven, welker voorbeeldige organisatie en inrichting in zoovele opzichten den stoot gaven tot betere landbouwmethoden, ook in dit opzicht voorgingen [2]). De overgang tot een geregeld meer intensief gebruik des lands lag evenwel zoozeer in de economische ontwikkeling des tijds, dat de invoering van een verbeterde methode door de gevoelde behoefte tot stand kwam, ook zonder den drang van een reformator. Die verbeterde richting van den landbouw werd ook in dit tijdperk nog geenszins algemeen gevolgd en nog altijd bleef het oude veldgrasstelsel zonder regelmatige indeeling en met karige opbrengst daarnaast bestaan. Alleen groote grondheeren schijnen de betere organisatie van het drieslagstelsel te hebben doorgevoerd.

Bemesting. Landbouwplanten. Trekdieren.

Het winterkoren werd goed bewerkt en bemest. Men bediende zich hierbij niet alleen van dierlijke uitwerpselen, maar ook *mergel* werd ter bemesting gebruikt, hetzij klei-mergel of kalk- en zand-mergel.

De bemesting was evenwel geen nieuw iets; reeds PLINIUS [3]) spreekt van mergelbemesting aan den Rijn en de oud-Duitsche glossen hebben onderscheidene woorden voor mest. Met de ontwikkeling van regelmatige veldstelsels werd zij algemeener, maar enkel schijnt zij op bouwland te zijn toegepast. De bemesting van grasland was nog onbekend. Mergelbemesting wordt in den Karolingischen tijd nog vermeld als iets, dat de coloni niet dan met tegenzin volgden.

Omtrent de verhouding van den bouw der verschillende graansoorten en de invoering van nieuwe weten wij weinig uit dien tijd. Het schijnt, dat de *tarwe* eerst sedert de 8e eeuw van Gallië uit een grootere verbreiding in Duitschland heeft erlangd. *Spelt* wordt sedert de 8e, *rogge* echter eerst sedert de 9e eeuw in Duitsche oorkonden genoemd; zeker bestonden zij er veel vroeger. Dat de regelmatige aanbouw van *leguminosen*, van *vlas*, *hennep* en andere handelsgewassen een belangrijke uitbreiding verkreeg, blijkt uit de cijnsboeken van groote grondheeren. Daar de tuinbouw bij de boerenhoeven

---

[1]) MEITZEN, Siedelung und Agrarwesen, I, 1895, pag. 67. Zie over de ontwikkeling van het drieslagstelsel en andere stelsels van bebouwing, uitvoerig historisch toegelicht, G. HANSEN, Agrarhistorische Abhandlungen I, 1888, pag. 123.

[2]) VON INAMA STERNEGG, Deutsche Wirthschaftsgeschichte, I, pag. 404.

[3]) PLINIUS, Hist. nat. XVII, 4.

destijds nog te onbeduidend was, kon de oogst dier produkten onmogelijk tot tuinbouw gerekend worden.

In Duitschland schijnt vooral in dezen tijd de *wijnbouw* te zijn uitgebreid. Ook de *hopcultuur* dagteekent uit dezen tijd. Het is nog onzeker, of men de beteekenis dezer plant uit in 't wild groeiende hop heeft leeren kennen, dan wel, of de Duitschers haar eigenschap van de Slaven hebben geleerd [1]).

Als trekdieren op het land werden ook in dezen tijd nog meest *ossen* en *koeien* gebruikt, zelden paarden. Op de koninklijke hoeve in Asnapium vond men 16 trekossen. Hoeveel trekvee over 't geheel gehouden werd, valt niet te zeggen.

De ploeg bestond in hoofdzaak uit drie deelen, welke in oorkonden genoemd worden: de *ploegschaar*, het *kouter* en het *houtwerk*, waarmede de ploeg werd gevoerd, de staart, enz.

Zaaien. Landplagen. Bijgeloof.

KAREL DE GROOTE gelastte reeds, dat men het *beste zaad als zaaizaad* moest nemen, en als men geen goed zaad had, diende het van elders te worden aangevoerd [2]). Ook kwamen er van tijd tot tijd landplagen en jaren van misgewas voor, welke men bijgeloovig toeschreef aan allerlei booze invloeden, aan toovenarij, enz. KAREL DE GROOTE beval uitdrukkelijk, dat de beambten hadden toe te zien, dat zich onder de lijfeigenen geen toovenaars bevonden [3]). Deze lieden hadden toch, meende men, een groote macht over den landbouw; zij konden bewerken, dat de zaden, in plaats van goed op te schieten, zich in den bodem verborgen, waardoor de oogst schraal werd. Als wintervochtigheid en koude, ijzel enz. de zaadkorrels in de jonge plantjes in den winter beschadigden, werd de schuld niet zelden aan toovenaars gegeven. Hagel en donder werden ook eveneens toegeschreven aan de werkingen van booze geesten, „verderf-aanbrengende luchtschippers", „weermakers" genoemd, en KAREL DE GROOTE beval in het tweede Capitulare van 805, dat men deze weermakers moest gevangen nemen en door de geestelijkheid moest doen onderwijzen, totdat zij beterschap beloofden. Zoo bleef het oude heidensche bijgeloof in de christelijke wereld voortleven, en zelfs in onzen tijd vindt men nog sporen van dien aard op het platteland in overvloed [4]).

In dien ouden tijd had men ook reeds een soort duivelbanners, zoogen. „defensores", lieden, die de bevolking diets maakten, dat zij de invloeden en werkingen der weermakers en andere toovenaars konden neutraliseeren, en die zelfs een gedeelte van de opbrengst der velden daarvoor verlangden.

Korenwetten.

KAREL DE GROOTE vaardigde ook onderscheidene bepalingen en verordeningen uit omtrent den oogst, den verkoop van koren, enz. In 805 verbood hij wegens de schaarschheid den uitvoer van graan [5]); in 809 verbood hij om dezelfde reden, de vrucht op den stam te

---

[1]) VON INAMA STERNEGG, Deutsche Wirthschaftsgeschichte, I, pag. 412.

[2]) Cap. de Villis, V, 32.

[3]) Cap. de Villis, V, 53.

[4]) Nog altijd gelooven velen aan heksen, die beletten, dat de boer boter kan karnen, en die de koeien uitmelken, door zich bij eenige biezen aan den slootwal te plaatsen.

[5]) Cap. II, a. 805, N. 4.

verkoopen, en beval hij, dat ieder zijner leenmannen zou zorgen, dat hun lijfeigenen geen gebrek leden. Zelfs gaf KAREL bepalingen omtrent den prijs van koren, welke evenwel niet de rechte gevolgen hadden. Terwijl KAREL gebood, dat men voor de armen moest zorgen, ging hij het bedelend rondloopen tegen.

Molens. Het *molenaarsbedrijf* was in dezen tijd en nog later een recht van den heer; een molen kon ook aan meer dan één heer toebehooren. KAREL DE GROOTE bepaalde reeds, hoeveel meel een korf spelt enz. moest opleveren, en hij beval, dat bij zijn molens hoenders en ganzen moesten gehouden worden, opdat er geen afval verloren ging [2]).

Bakken. Het *bakken van brood* was nog geen afzonderlijk bedrijf; op elke hoeve deed men het zelf of liet men het door knechts of hun vrouwen verrichten. Men rekende het brood naar de hoeveelheid graan, die er toe verbakken was, iets, waarvan men in de oostelijke streken van ons land nog overblijfselen vindt in de benaming van enkele brooden. Zoo wordt o. a. in het zuiden van Drente nog gesproken van een „spints stoete", d. i. een stoete (brood), waarvoor men aanvankelijk een spint koren noodig had.

De brooden werden gebakken in platten vorm, rond en groot van middellijn, „fladen" genoemd, en zullen veel overeenkomst gehad hebben met den vorm der groote, ronde „boerenstoeten" (door de boeren zelf gebakken brooden), die in Drente nog bekend zijn. Ook pannekoeken waren niet onbekend.

Handelsgewassen. Als handelsgewassen werden *roode meekrap* en *weede* verbouwd [3]), zooals uit KAREL's verordeningen blijkt, en een belangrijk gewas voor de nijverheid was de *kaardedistel* [4]). Bovenaan in beteekenis stonden echter *hennep* en *vlas*, welke door de vrouwen bewerkt werden, iets, wat nog tot de 19e eeuw ook in de Saksische streken van Nederland gewoonte bleef. De vrouwen moesten niet alleen het vlas braken, maar ook spinnen en weven. Groote vlasvelden werden in deze streken ook gevonden, bovenal in Friesland.

Bierbrouwen en dranken. Het *brouwen van bier* stond ieder voor eigen behoefte in dien tijd nog vrij; wie echter niet op eigen land woonde, moest aan den landeigenaar een zekere hoeveelheid mout en bier opbrengen, of aan het heerenhuis moest door vrouwen en knechts bier gebrouwen worden. Behalve *wijn* werd ook *appel-* en *perensap* gedronken, en men trachtte den smaak van den wijn te verhoogen door hem met specerijen en kruiderijen, met bessen en honig te koken. Er waren menschen, die zich speciaal op het bereiden dezer dranken toelegden „*Siceratores*" geheeten, en KAREL DE GROOTE beval, dat men zulke lieden steeds op zijn landgoederen zou hebben.

---

1) Cap., II, N. 12.
2) Cap. de Villis, V, 18.
3) Cap. de Villis, V, 43.
4) Cap. de Villis, V, 70.

Grasland en veeteelt.

Het grasland werd gerekend naar *karren* of *voeren hooi* of naar *morgens* oppervlakte. Het hooiland werd in den voorzomer tot een bepaalden tijd afgesloten, opdat er geen vee op kon komen. Alleen de vreemde reiziger kon ongestraft zooveel van gras en koren afsnijden, als hij voor zijn paard noodig had. KAREL DE GROOTE beval daarom, aan niemand herberg te ontzeggen, doch niemand had ander onderhoud te vorderen dan gras en halm.

De ontwikkeling der veeteelt kenmerkt zich in den Karolingischen tijd door twee eigenaardigheden. In de eerste plaats wordt de veeteelt meer in evenwicht gebracht met den landbouw; zij is niet meer, zooals voorheen, de overheerschende tak van produktie, en langzamerhand komt er een betere verhouding tusschen het arbeidsvee en het kleine vee, terwijl vroeger vooral het laatste de overhand had.

TACITUS beschouwde de kudden vee als de eenige bezitting van groote waarde bij de Germanen, en nog in den tijd der Lex Salica vindt men bij de Franken sporen van dien toestand. Doch bij het mondig worden van den akkerbouw in beperkten zin, door het meer intensief bewerken van den grond en de ontwikkeling van den graanbouw werd de veeteelt mede gedreven, om den akkerbouw te dienen, nl. om mest te verkrijgen.

De ontwikkeling der paardenteelt.

Bij de veeteelt verkreeg de *paardenteelt* een gewijzigde beteekenis. Het paard was in ouden tijd voor den vrijen man een voorwerp van luxe en tegelijkertijd een teeken, dat hij geschikt was, de wapenen te voeren. Zoolang de krijgszuchtige geest de trekkende Germaansche stammen nog bezielde, was de paardenteelt een der belangrijkste takken van hun veeteelt; op de vrije weiden werd het paard flink, vlug, maar niet fraai van ras. Doch toen de bevolking vaste woonplaatsen verkreeg, toen het grondbezit geregeld werd en de landbouw meer een middel van onderhoud werd, ging het houden van paarden op groote schaal te niet. De boer op de heerengoederen had geen liefhebberij meer in de paardenfokkerij, hij kon zich die weelde niet veroorloven, en zoo stonden de paardenbezitters weldra als rijkeren tegenover den minder gegoeden boer. Deze had meer voordeel van het rund, dat zoowel den ploeg kon trekken als den wagen en ook nog vele andere voordeelen verschafte. De eigenlijke boer nam aan den heirban geen deel, had dus daarvoor geen paard noodig, en toen de ijveraars der christelijke kerk tegen het gebruik van paardenvleesch optraden, geraakte het paard bij de boeren op den achtergrond. Alleen op enkele landgoederen, op de koninklijke hoeven en op de bezittingen van den opkomenden adel, de aanzienlijken, die aan den krijg deelnamen, had de paardenteelt nog groote beteekenis [1]).

Bijna de geheele middeleeuwen door behield de paardenteelt het karakter van voornaamheid. En zelfs tot op onzen tijd vindt men in de economisch het minst vooruitgegane gedeelten des lands bij de kleine boeren geen paard, maar dient het rund tevens tot trekdier. Dat kan men zien in Noord-Brabant in de zuidelijke dorpen, en in Noord-Limburg, waar eeuwen aaneen

[1]) V. INAMA STERNEGG, Wirthschaftsgeschichte, I, pag. 418.

oude toestanden bewaard zijn gebleven, die thans eerst langzaam wijken voor moderne invloeden.

Verordeningen op de veeteelt van Karel den Groote.

De veeteelt werd door KAREL DEN GROOTE verbeterd; hij gaf zijn ambtenaren bevel, zich steeds met de teelt van enkele huisdieren bezig te houden, maar lette meer op het aantal stuks vee dan op de hoedanigheid. Hij drong aan op het fokken van alle soorten, en in de grootst mogelijke hoeveelheid.

Het vee werd in den zomer op de weiden gedreven, in den winter op stal gevoederd. Het hooi was derhalve bekend. Bij het hoeden van het vee ging men veelal gemeenschappelijk te werk. Gelijk wij zeiden, werden runderen meest als trekdieren bij den landbouw gebruikt; op zijn hoogst had men één à twee paarden tot dat doel. KAREL DE GROOTE vaardigde ook onderscheidene verordeningen uit ter verbetering der paardenteelt. Ten opzichte der dekhengsten verordende de keizer, dat deze niet te lang in dezelfde stoeterij zouden blijven, wat nadeelig moest werken [1]). Omtrent de veulens gaf hij verder bepalingen; de hengstveulens moesten op een vasten tijd van de moeders verwijderd en de merrieveulens tot een afzonderlijke kudde vereenigd worden [2]). De *maarschalk*, een onvrije, had het opzicht over de paarden; de hengstveulens hadden eigen wachters, „*poledrari*" geheeten. De paardenstoeterij was omvangrijk op de koningshoeven; dit blijkt hieruit, dat te Asnapium geteld werden 51 stuks oudere paarden, 5 tweejarige, 7 eenjarige, 7 driejarige merries, tien tweejarige en acht eenjarige hengstveulens, benevens drie dekhengsten.

Was de paardenteelt bij de uitbreiding van den akkerbouw verminderd, de runderteelt was minder beperkt. De intensieve akkerbouw van het drieslagstelsel had meer mest noodig, en daarom hield men gaarne veel rundvee. Het houden van klein vee, van varkens en geiten, welke dieren vrij rondliepen, werd verminderd, daar de groote grondbezitters op hun landerijen het vrij rondloopen tegengingen.

Het rundvee werd op de schralere gronden langen tijd bijna niet dan voor het vleeschgebruik gehouden. Op de vette weiden van Friesland hield men zich echter al vroeg bezig met vetweiderij, in het bijzonder van ossen, zoowel voor eigen behoefte, als om het vee aan de bewoners van minder vruchtbare streken te verkoopen [3]).

Ook het melken der koeien was geruimen tijd weinig in zwang. Zoolang de koeien op de ongecultiveerde velden hun voedsel moesten vinden, gaven zij ook weinig melk. Dezen ouden toestand vinden wij in onzen tijd in Zuid-Afrika nog terug, waar ook slechts weinig runderen van de aanzienlijke kudden gemolken worden. Daardoor waren de melkprodukten in den eersten tijd niet vele. Hoofdzaak was in dezen de *kaas* een belangrijk volksvoedsel. Naast de kaas schijnt de *boter* niet zoo veel bekend te zijn geweest. De boter werd nog *smeer* genoemd.

---

[1]) Cap. de V., V. 13.

[2]) Cap. de V., V. 14.

[3]) DIRKS, Geschiedk. onderzoek van den koophandel der Friezen, 1846, pag. 98.

Voor ongeveer een eeuw werd in het oosten van Overijsel en in het aangrenzende graafschap Bentheim de boter nog als wagensmeer gebruikt. Het getuigt van den helderzienden blik van KAREL DEN GROOTE, dat hij bij de boter- en kaasmakerij de zindelijkheid ten zeerste aanbeval [1]).

De boterproduktie kwam in Duitschland eerst later tot ontwikkeling. LAMPRECHT vond ze voor de Moezelstreken in de 13e eeuw vermeld en zag eerst in de 15e eeuw melding gemaakt van boterprijzen. In Nederland, vooral in Holland en Friesland, was de boter veel eerder een handelsprodukt en ook beter. In het midden der 14e eeuw was de boter reeds een belangrijk handelsartikel, dat de Amsterdammers op de markt te Deventer aanvoerden [2]). Hieruit mag men afleiden, dat destijds in Overijsel de boterbereiding nog niet van groote beteekenis was.

De *rundveeteelt* met het doel, om melk te verkrijgen, bestond dus wel in den tijd, dien wij behandelen, maar was nog niet omvangrijk. KAREL DE GROOTE beval deze echter aan [3]).

Op de kleine bezittingen vond men weinig koeien; in 825 vond men op een boerderij van 25 jochen (juchos) slechts twee melkkoeien, behalve het andere vee. Op KAREL's boerderijen werd naar zijn bevel de melkerij uitgebreid; op Stefanswert had hij 20 koeien en een stamos; te Asnapium 50 koeien met kalveren. Ook op de groote boerderijen werden de koeien zoowel tot trekken als melken gebruikt.

Varkensteelt. De *varkensteelt* was in dit tijdperk zeer aanzienlijk. Geen tak van veehouderij viel gemakkelijker; in eiken- en beukenbosschen konden de varkens volop zelf hun voedsel vinden, en varkensspek en vleesch waren zeer geliefd. Ook op het houden van zwijnen gaf KAREL verordeningen; hij beval de zwijnenteelt aan [4]). Te Asnapium vond men 260 groote zwijnen, 100 jonge. De zoogenaamde „eikelmest", het hoeden der zwijnen in het eikenwoud, was een recht, dat verkregen werd; soms vond men 1000 varkens in een eikenwoud, door hoeders begeleid.

De produkten van het zwijn: spek, vleesch, ham, enz. werden gezouten, gedroogd en gerookt; ook werd er reeds worst van gemaakt. Bij het slachten beval KAREL ook de zindelijkheid ten zeerste aan.

Schapenteelt enz. De *schapenteelt* was eveneens een onderwerp van KAREL's zorg; op de groote landgoederen werd die zeer sterk gedreven. Te Asnapium vond men 150 schapen en lammeren. Verder werden kudden *geiten* en *bokken* gehouden, en als pluimvee hield men *pauwen*, *fazanten*, *duiven*, *patrijzen*, doch bovenal *hoenders* en *ganzen*. Deze laatste werden gemest; op KAREL's landgoederen moesten steeds geschikte slachtganzen gevonden worden.

Ooftteelt. Bosschen. De *ooftteelt* was in den tijd van KAREL DEN GROOTE nog weinig ontwikkeld, zooals blijkt uit het feit, dat nog geen gedeelte der opbrengst daarvan behoefde te worden afgestaan

[1]) Cap. de V., V, 34.
[2]) TER GOUW, Gesch. v. Amsterdam, I, pag. 312.
[3]) Cap. de V., V, 23.
[4]) Cap. de V., V, 23.

aan den heer. KAREL DE GROOTE beval ook de ooftteelt aan en wijst op de verschillende soorten van ooft [1]), welke hij ter cultuur aanprijst. Daar de meeste dezer op zuidelijker streken betrekking hebben, blijven wij hierbij niet verwijlen.

Dat het uitroeien van *wouden* in den tijd van KAREL DEN GROOTE in vollen gang was, zagen wij reeds. Het ontging den keizer niet, dat het noodig was, op het roekeloos vernielen der bosschen een waakzaam oog te houden, en hij gaf daaromtrent voorschriften [2]), al hadden deze nog niet veel gevolgen. De boomen werden gebruikt tot bouwhout, tot brandhout en om verlichting aan te brengen, waarvoor dennenspaanders dienden.

Ook de huizen der aanzienlijken en de kerken werden met hout gedekt. Die bedekking met hout geschiedde door vierkante houten plankjes, scindulae geheeten, welke als leien over elkander werden gelegd. De Romeinen, die deze bedekking veel toepasten, brachten haar wellicht over naar Duitschland. In ons land kan men bij het oude kerkje te Zweeloo in Drente op den toren dezen ouden vorm van dakbedekking nog vinden.

De wouden, vroeger gemeenschappelijk bezit, zonder iemands eigendom te zijn, waren meer en meer door de eigenaars van de landhoeven in de nabijheid in bezit genomen, al drong dit bezitrecht op bosschen nog niet gemakkelijk door in de volksovertuiging. De Frankische koningen matigden zich vooral het recht op de wouden aan en er ontstond verschil tusschen wouden en „forsten": de laatste werden als particulier eigendom beschouwd. De bann-forsten waren de groote wouden der koningen, maar ook particuliere personen hadden reeds bosschen in eigendom. KAREL DE GROOTE nu gaf voorschriften omtrent het beheer der wouden [3]). Het gebruik van de wouden werd echter nog vrij gelaten onder zekere voorwaarden, en de bosschen bleven nog gedeeltelijk in gemeenschappelijk gebruik, nl. om brandhout te halen, varkens te voeden, enz.

Van een rationeele behandeling der bosschen, met een produktief doel, was in dezen tijd nog geen sprake. Toen de koningen of grondheeren zich de bosschen, die gemeenschappelijk eigendom waren of als niet in bezit genomen gebied werden beschouwd, toeëigenden en zij hierdoor meer in particulieren eigendom overgingen, werd het vrij gebruik maken der bosschen beperkt, en kwam men vanzelf tot eenige bewaking der wouden. De zucht, om van den grond voordeel te trekken, leidde er echter aan den anderen kant de heeren ook weder toe, om gedeelten der bosschen ter ontginning af te staan aan onvrijen, om bosschen aan kerken te schenken, enz.

De tegenwoordige boomen en struiken der wouden kwamen ook toen reeds voor: *eiken* en *beuken* vormden groote bosschen; eveneens vond men er *dennen*, *linden*, *esschen*, *berken*, *elzen*, e. a.

Jacht.

De *jacht* was in dezen tijd nog een vrij bedrijf, nl. in dien zin, dat ieder, die een stuk wild aantrof dat schade deed

---

[1]) Cap. de Vill., V, 70.
[2]) Cap. de Vill., V, 36.
[3]) Cap. V, a. 919, N. 22.

aan zijn bezittingen, het mocht dooden op zijn eigen grond. KAREL DE GROOTE verordende echter in 759 uitdrukkelijk, dat de geestelijken zich van de jacht met honden, sperwers en valken moesten onthouden, en in 789 werd dit verbod vernieuwd [1]). Hij liet toch in 774 den geestelijken een woud over met de uitdrukkelijke vergunning, daarin herten en reeën te mogen jagen, maar alleen met het doel, om met de vellen dezer dieren de voor den godsdienst benoodigde boeken in te binden en met het vleesch de zieke broeders te versterken. Ook later bleek het, dat KAREL dit jachtverbod ten aanzien der geestelijken niet kon handhaven.

De jacht was zoozeer een lievelingsbedrijf, waarvoor men alles liet staan, dat KAREL zich genoodzaakt zag, in 789 te bepalen, dat de graven op de gerechtsdagen niet ter jacht mochten gaan [2]).

De jacht werd hoofdzakelijk gedreven met honden; KAREL had deze, geteekend, over zijn rijk verdeeld bij de ambtenaren, die er voor zorgen moesten. De hoofdjacht was die op het varken, verder op hazen, beren, herten, buffels. De edele vrijen gingen meestal te paard ter jacht, om het wild eerder met pijl en boog te kunnen bereiken. De jacht op wolven, om die als schadelijk gedierte uit te roeien, was zeer gewoon en werd als regeeringstaak beschouwd [3]). KAREL beval, dat ieder vicarius wolfsjagers in zijn dienst moest hebben, die de huiden aan de keizerlijke administratie moesten afleveren.

Tot de jacht behoorde ook de *vogelvangst*, met sperwers en valken gedreven.

Terugblik op de ontwikkeling van den grondeigendom onder het leenstelsel.

Wij moeten thans een terugblik slaan op de algemeene wijzigingen, welke in den grondeigendom plaats hadden gedurende den tijd der Karolingiërs.

Wij hebben er reeds op gewezen, dat het privaat grondbezit, verbonden aan het gebruik van den grond, meer en meer was doorgedrongen in den tijd vóór KAREL DEN GROOTE. Maar toch was dit niet algemeen. Van groote landgoederen en uitgebreide streken boschland beschouwden de koning en zijn fiscus zich als eigenaren; veel behoorde ook aan de hertogen en vorsten der afzonderlijke stammen. De laatsten wisten meer en meer grondbezit aan zich te trekken; zij beschikten over de woeste gronden op groote schaal, en verrijkten zich met geconfisqueerd goed.

Daarenboven kwam een gedeelte van het grondbezit in handen van den adelstand: bij de Beieren en noordelijke volken in die van den ouden stamadel, bij de Alemannen en Franken in het bezit van den nieuwen adel, die door gunsten des konings voor bewezen diensten tot rijkdom kwam en met landstreken werd begiftigd.

Kerken en kloosters bezaten vóór den tijd der Karolingiërs in Duitschland nog slechts zelden groote grondeigendommen; voor een deel waren zij zelf eigendommen der kroon, der hertogen en der wereldlijke grooten. De bijzondere

---

[1]) Cap. I, N. 3. — Cap. III, a. 789, N. 15.
[2]) Cap. III, a. 789, N. 1.
[3]) Cap. II, a. 873, N. 8.

landeigendom der eenvoudige vrijen was wel overal doorgedrongen, maar zeer versnipperd, in vele handen verdeeld, en niet aanzienlijk. Groote gedeelten des bodems in Duitschland en zeker ook in de oostelijke gewesten van de noordelijke Nederlanden behoorden als marken aan de markgenootschappen; betrekkelijk weinig was gouw- of centaal-almende. Daarentegen was er veel, dat als almende tot de dorpen of dorpsgemeenten behoorde. Deze gronden namen met het toenemen der nederzettingen aanzienlijk toe.

Tusschen de marken vond men voorts nog gronden, welke geen eigenaar hadden en noch door den koning, noch door hertogen en graven in bezit waren genomen.

Aldus was de algemeene toestand van het landbezit in den vóór-Karolingischen tijd. Doch de Karolingiërs brachten hierin groote veranderingen, welke gedeeltelijk uit de sociale verhoudingen, gedeeltelijk uit politieke, kerkelijke en landbouwtoestanden voortkwamen.

Gedurende de heerschappij der Karolingiërs nam het koninklijk grondbezit toe in een mate als vóór dien tijd nooit het geval was geweest. Reeds als Majoresdomus waren PEPIJN VAN HERSTAL en KAREL MARTEL rijk aan landerijen, bovenal tusschen de Maas, de Moezel en den Rijn. Doch toen PEPIJN DE KORTE den laatsten Merovingischen schijnkoning had afgezet, en door zich tot koning te laten kronen die waardigheid in het geslacht der Karolingiërs bracht, werd het koninklijk landbezit veel vermeerderd. Aan het einde der Karolingische periode konden 176 groote landgoederen in het bezit der kroon geteld worden, van welke 83 in Frankenland, 50 in Alemannië, 21 in Beieren, 12 in Thuringen en 5 in Saksen en in het zuidelijk gedeelte van het land der Friezen gevonden werden. En dit getal schijnt nog veel te klein te zijn [1]).

De uitbreiding der kroonlanderijen onder de Karolingiërs stond in nauw verband met de uitbreiding en sterkere bevestiging der koninklijke macht en met de aanspraak op het niet in bezit genomen land, die zij krachtiger deden gelden dan de Merovingiërs. Zelfs schijnen de gouw-almenden niet altijd ontzien te zijn bij de inbezitneming van land door den koning. De koning had vooral op die wijze uitgestrekte banwouden in bezit verkregen.

Behalve door het in bezit nemen van onbeheerd land werden de Karolingiërs verrijkt met landerijen, door confiscatie verkregen. De overwinningen in het land der Saksen en elders bij herhaalden opstand, hoogverraad en enkele misdaden gaven aanleiding tot verbeurdverklaringen der landerijen, die aldus in handen des konings kwamen.

Zeer aanzienlijk was ook de uitbreiding der macht van de Karolingiërs in de 9e eeuw, doordien zij de bezittingen van vele bisdommen, kerken en kloosters aan de kroon brachten, en daardoor de opbrengst van den grond aan den koninklijken fiscus deden stijgen. Verder werd menig stuk land aan den koning geschonken en overgedragen.

Zien wij dus aan den eenen kant onder de Karolingiërs het grondbezit des konings sterk uitbreiden, anderdeels onderging het kroongoed veel vermin-

---

[1]) VON INAMA STERNEGG, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, I, pag. 281. Zie deze ook verder,

dering door schenkingen hiervan aan de kerk en aan wereldlijke aanzienlijken. LODEWIJK DE VROME heeft zijn schoonen bijnaam niet alleen te danken aan zijn godsdienstige overdenkingen, aan zijn liefde voor kerk en monniktucht, maar tevens, of misschien wel bovenal, aan de mildheid, waarmede hij de steeds meer begeerende geestelijkheid door goederen en voorrechten verrijkte. Zoo namen de landschenkingen aan de geestelijkheid en aan de kerk onder dezen vorst al een bedenkelijken omvang aan.

Verder werd het uitgeven van goederen als leenen of beneficiën aan bevoorrechten en aanzienlijken in den Karolingischen tijd gewoonte, waardoor weder veel kroongoed aan de kroon werd onttrokken. Want al ging aanvankelijk door het in leen geven van landstreken en landerijen als beneficium het eigendomsrecht der kroon niet verloren, toch kwam de opbrengst dier in leen gegeven goederen langzamerhand geheel aan den leenman en vertoonde zich een beslist streven, om de beneficiën als erfelijk eigendom te beschouwen. De aanzienlijken, door de kroon met landerijen beleend, aanvankelijk om hen persoonlijk aan den koning te verbinden, beschouwden zich aldus langzamerhand als de eigenaren van het verkregen land, terwijl zij het kroonrecht geheel vergaten. Zoo zijn veel kroonlanderijen door de langzame usurpatie der aanzienlijken verloren gegaan, vooral onder de latere Karolingiërs, die te zwak waren, om zich tegen die rechtsverkrachting te verzetten.

Bovenal werd het koningsland in den lateren Karolingischen tijd verminderd, doordien het steeds meer regel werd, de ambten, inzonderheid het ambt van graaf, te verbinden aan de toekenning van grondbezit. Niet zelden werden hiervoor kerkgoederen gebruikt, doch ook vele kroondomeinen. En daar de graven-ambtenaren en de hertogen-ambtenaren langzamerhand zoowel het ambt als het daaraan verbonden land occupeerden, werden de ambtenaren in 't verloop des tijds niet alleen kleine *vorsten* of *heeren* en tevens bezitters der groote landgoederen, van het kroondomein afkomstig.

Zoo zien wij in den loop der economische geschiedenis gedurende de Karolingiërs twee stroomingen in opvolgende tijden overheerschen. In het eerste tijdperk tot den dood van KAREL DEN GROOTE had een aanzienlijke uitbreiding van het koninklijk landbezit plaats; na zijn dood werd het koninklijk landbezit onder den invloed van het leenstelsel, dat de geheele maatschappij doortrok, successievelijk als beneficiën uitgegeven, versnipperd, om als eigendommen in handen der kleine, nieuw opgekomen vorsten en heeren over te gaan. De centralisatie van grondbezit vóór KAREL DEN GROOTE ging in decentralisatie na KAREL DEN GROOTE over, maar bleef nog altijd een grootgrondbezit in handen van groote heeren, en de omstandigheden bewerkten, dat ook de kleine vrije grondbezitters daarin ondergingen.

Uit dat sociaal-politiek proces kwamen andere maatschappelijke verschijnselen voort. In plaats van één groote, centrale macht kwamen er vele locale machten. In plaats van één grootgrondbezitter kwamen er vele grootgrondbezitters, wel in kleiner graad dan die des konings, maar toch aanzienlijk voor hun kring. En bij de ontwikkeling dier vele locale machthebbenden en aanzienlijken ging de oude gelijkheid meer en meer te loor. De eenvoudige vrijen met kleingrondbezit, dat zij in eigen gebruik hadden, waren politiek en economisch te zwak, om zich staande te houden in dien strijd.

Want met het verminderen der macht van de kroon openbaarde zich sterker dan voorheen het streven der aanzienlijken, der kerken en kloosters, om hun grondbezit te vermeerderen. Niet alleen werden woeste gronden door hen ontgonnen, niet alleen wisten zij zich een gedeelte der markgronden toe te eigenen, maar zelfs geheele marken wisten zij in handen te krijgen. De kleine luiden der vrijen werden zoozeer gedrukt door hun buren, de aanzienlijke en machtige heeren, dat zij zich niet staande konden houden, en dikwijls gaarne hun kleinbezit in eigendom aan dien heer afstonden, om het in leen terug te ontvangen, teneinde op die wijze bevrijd te worden van de verplichtingen, aan het landbezit verbonden.

Zoo zien wij in de 9e eeuw de wereldlijke groot-grondbezitters opkomen als een klasse in de maatschappij en hierdoor daalt het aantal kleine vrije grondbezitters tot een minimum. Het aantal der geheel vrijen zien wij sterk afgenomen, en schier alle leden der maatschappij en alle klassen zijn door ketenen van leenbanden aan elkander geschakeld, maar de hoogere, machtiger klassen verbreken dien band met den koning en hun hoogeren, om hem met hun ondergeschikten des te vaster toe te halen en des te meer te versterken.

Ontstaan der geestelijke grondbezittingen.

Naast de aanzienlijke wereldlijke landbezitters zien wij in het eind van den Karolingischen tijd de kerken en kloosters als groote grondeigenaren optreden. De kerk en de geestelijkheid hadden de machtige middelen in handen, om hun instellingen door grootsche schenkingen steeds te doen verrijken, en het bezit in de doode hand, dat vereenigde en niet deed verloren gaan gedurende eeuwen, dat nam en niet verdeelde, deed de groote grondbezittingen ontstaan, welke sommige kloosters en abdijen tot vorstelijke rijkdommen voerden.

De gunstigste periode voor het uitbreiden der kerkelijke bezittingen was de eerste tijd der middeleeuwen tot ongeveer het midden der 11e eeuw, zegt LAMPRECHT [1]); in de tweede helft der 12e eeuw waren die schenkingen in den ouden zin reeds zeldzaam geworden. Bij die schenkingsgeschiedenis van landerijen aan de kerk kan men ook twee perioden onderscheiden. Tot de 10e eeuw ging de impuls tot die overdrachten van de koningsmacht uit. De koningen waren de eersten in het doen van schenkingen aan de kerk en de grooten en kleinen onder de leeken volgden dit voorbeeld met een onbegrijpelijken wedijver. KAREL III, de Eenvoudige (898—922), beschouwde de zorg voor het materieele welzijn der kerk als een vrijwillige koningsplicht. Dit standpunt werd ook in de 10e eeuw nog door de OTTO's ingenomen en door vele schenkingen bevestigd. Na de Karolingiërs houdt die beschouwing op en treedt een andere gedachte op den voorgrond, nl. die der hervorming. En op het eind der 13e eeuw ziet men een toenemende oppositie bij de leeken wakker worden tegen de uitbreiding der goederen in de doode hand. De tegenzin werd grooter, leidde tot beperking, zelfs tot verbodsbepalingen tegen het schenken van vaste goederen aan de kerk, die scherper en alzijdiger werden, toen de territoriale besturen meer geordende toestanden

---

[1]) K. LAMPRECHT, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter 1^2, 886, pag. 675.

deden geboren worden en grooter macht verkregen. Die, welke er waren, bleven echter nog bestaan [1]).

Zoo kunnen wij het tijdperk der Karolingiërs na KAREL DEN GROOTE beschouwen als dat van het ontstaan der groote landheeren, dat van den achteruitgang der gemeene vrijen en van de vorming van de groote klasse der halfvrijen en hoorigen, waarin de gemeene vrijen overgingen, die gedurende de middeleeuwen den eigenlijken boerenstand uitmaken. In politiek opzicht was die overgang voor hen nadeelig, in economisch-sociaal opzicht was de toestand der halfvrijen op de heerengoederen beter dan die der gemeenvrijen. Eerst later zou dit anders worden onder den invloed van de verdere ontwikkeling der maatschappelijke toestanden.

Welvaart in deze landen.

Hoe was de welvaartstoestand van de bevolking dezer landen gedurende de heerschappij der Franken?

Over 't geheel was gedurende dien tijd van betrekkelijke rust de welvaart weder sterk toegenomen. De Friezen waren weder in de gelegenheid, de zuidelijke markten te bezoeken en de voordeelen van het handelsverkeer te trekken. Een beschrijving van de welvaart der kuststreken van ons land in het midden der 8e eeuw vindt men in de geschiedenis van het leven van LUDGER, den apostel der Friezen en Saksen. Hieruit citeeren wij, ontleend aan BLOK, het volgende: „De vriendelijke kuststreek, met haar talrijke landgoederen, bloeiende dorpen, haar kloosters en kerken, haar dichte bevolking, schonk in dien tijd een beeld van geluk en welvaart. Dorestad ontwikkelde zich tot een koopstad van den eersten rang, wier beteekenis op menige bladzijde der gelijktijdige kronieken wordt geroemd, wier munten in het toenmalige Friesland overal verspreid waren [2])."

Aan dien gunstigen economischen toestand werd een einde gemaakt door de wreede tochten der Noormannen, die gedurende de 9e en 10e eeuw deze gewesten teisterden en waarop wij nader terugkomen.

Wij zullen daarom het tijdperk, dat met KAREL DEN GROOTE aanvangt, afsluiten met de komst der Noormannen, die veel van de vruchten der hoogere beschaving te vuur en te zwaard vernietigden en de ontwikkeling der landelijke toestanden op ruwe wijze een tijdlang afbraken.

---

[1]) LAMPRECHT l. c. I[1], pag. 658.

[2]) BLOK, Studiën over Friesche toestanden in de middeleeuwen. (Bijdragen voor Vad. Gesch. 1892, pag. 12).

DE MIDDELEEUWEN VAN DEN KAROLINGISCHEN TIJD TOT DE TIENDE EEUW.

Algemeene opmerkingen.

De geschiedenis van den landbouw kan uit den aard der zaak geen aaneengeschakeld verhaal vormen van hetgeen er van jaar tot jaar op dit gebied heeft plaatsgevonden. Ten eerste ontbreken hiervoor de gegevens, en ten tweede is de landbouw niet zoo rijk aan afwisselingen en groote gebeurtenissen als de politieke geschiedenis.

De ontwikkeling van den landbouw en van de sociale toestanden der landbouwende bevolking heeft langzamerhand, over groote tijdruimten zich uitstrekkend, plaatsgegrepen, maar in lange jaren, soms zelfs eeuwen, zag men hierin bijna geen merkbare verandering. Machtige vorsten, die door hun voorbeeld en regelingen den landbouw beheerschen, gelijk dit met KAREL DEN GROOTE het geval was, vindt men niet veel, of liever, zij zijn later zonder voorbeeld. Daarenboven is de landbouwer, gebonden aan het land, aan een vaste plaats op de aarde, uit den aard der zaak conservatief, niet uit zichzelf hakende naar groote veranderingen, meer gedreven door de omstandigheden dan zelf drijvend. Hierdoor schommelde de landbouwende stand gedurende eeuwen op de maatschappelijke stroomen, medegevoerd, waar deze heen leidden, en alleen zelf handelend optredend, als levensgevaar dreigde of eigen belangen te zeer gevaar liepen.

Door deze omstandigheid is de landbouwgeschiedenis voor een deel het uitvloeisel van de algemeene economische geschiedenis van een volk en staat zij daarmede voortdurend in nauwe betrekking en aanraking. Dit is in vele opzichten van belang. De gegevens omtrent de eigenlijke landbouwgeschiedenis zijn zeer weinige; zelden hebben kroniek- of historieschrijvers zich aangegord, om over den landbouw en de landbouwers als zoodanig meer dan enkele oppervlakkige mededeelingen te boek te stellen. Daardoor moeten wij veelal die geschiedenis afleiden uit andere bronnen. Doch uit den aard der zaak kunnen wij daarbij dikwijls niet verder gaan dan eenige algemeene zaken te behandelen, en moeten wij ruime tijdperken ter behandeling aannemen.

Was de geschiedenis, van den landbouw niet alleen maar de Nederlandsche geschiedenis over 't geheel, ten nauwste met die der aangrenzende gewesten, in den laatsten tijd meer speciaal met die van het Frankische rijk verbonden, zoodat er eigenlijk geen afzonderlijke Nederlandsche geschiedenis voor die tijden kan worden geschreven, dit verandert langzamerhand in het tijdperk,

dat op de heerschappij der Karolingiërs volgt. Vooral in de oplossing van het machtige rijk van KAREL DEN GROOTE onder zijn zwakke opvolgers, in het verloren gaan van de centralisatie, door KAREL ingevoerd, en in het schier zelfstandig worden der deelen, ligt ook de kiem voor de ontwikkeling van een eigen geschiedenis dezer landen.

In de 10e eeuw waren de Nederlanden reeds in een menigte kleine leenen verdeeld, waar *graven* en *heeren* het bewind voerden als regenten, die zich langzamerhand een zelfstandige macht aanmatigden en in plaats van *ambtenaren des konings* successievelijk *kleine vorsten* werden. Zoo isoleerden zich de deelen meer en meer. Doch al was er geen staatkundige, evenmin een ethnographische band of een geographische grens voor de bewoners dezer gewesten, toch blijkt in de geschiedenis der feodale staatjes, die Nederland en België ongeveer uitmaken, eenige samenhang te hebben bestaan, die nu eens duidelijk, dan weer met groote moeite te ontdekken valt, en eerst later onder de Bourgondische vorsten in staatkundig opzicht voltooid werd [1]). Het middelpunt dier eenheid lag echter meestal meer in het Bisdom Utrecht dan in Holland, zooals veel wordt aangenomen [2]).

Aldus vormden de Nederlanden in hoofdzaak een geheel, dat zichzelf ontwikkelde, hoezeer met ethnographische en economische verschillen in de deelen, en sedert de 12e eeuw zien wij hier ook eigen agrarische verhoudingen opkomen, eveneens met locale nuanceeringen. Dit tijdperk, ongeveer van de 13e eeuw tot den tijd, toen KAREL V de verschillende deelen van Nederland door een staatkundigen band vereenigde, willen wij thans behandelen, wel meestal in het algemeen sprekend van de Nederlandsche gewesten, maar toch zooveel mogelijk van tijd tot tijd het oog slaande op de locale eigenaardigheden.

Vóór wij de eigenlijke geschiedenis van den landbouw verder beschrijven, moeten wij nog stilstaan bij de reeks van gebeurtenissen, welke in deze landen de vreedzame ontwikkeling der toestanden verstoorden en in de geschiedenis bekend staan als de invallen der Noormannen.

Het tijdperk van de invallen der Noormannen.

Onder de *Noormannen* verstaat men de Skandinavische volken, die in Zweden, Noorwegen en Denemarken thuis behoorden en naar hun noordelijker gelegen woonplaats door de Angelsaksen, Franken en Friezen met den algemeenen naam *Noormannen* werden aangeduid. Het waren Germaansche volken, die nog den heidenschen godsdienst aankleefden in den tijd, toen het Christendom in de Nederlandsche gewesten zich reeds baan gebroken had.

In hun noordelijk land, waar de natuur hen niet met overvloed van produkten zegende, was het erfrecht zoodanig geregeld, dat de oudste zoon het vaderlijk erf behield. De jongere zonen waren daardoor genoodzaakt, hun fortuin elders te zoeken, en nog bezield met den treklust der oude Germanen, zochten zij hun toekomst op de zee, waarmede zij in de talrijke fjorden en inhammen van hun vaderland reeds vertrouwd waren geworden.

---

[1]) Zie BLOK, Gesch. v. h. Nederl. Volk, I, pag. 4.

[2]) S. MULLER, Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten (Schetsen uit de middeleeuwen, 1900, pag. 23).

Hun scheepvaart, aangevangen op de fjorden, strekte zich hoe langer hoe verder uit langs de kusten, en de ruwe aard en krachtige natuur des volks leidden hen tot krijgsdaden, tot avonturen. Toen zij de meerdere weelde en rijkdom der zuidelijker wonende volken leerden kennen, was dat voor hen aanleiding, zich door stoute rooftochten aldaar buit te verschaffen. Zoo ontstonden de Vikingertochten, de heertochten, waarbij zij, aangevoerd door Vikings (zeehelden), langs de kusten van Nederland en Frankrijk stroopten.

Eerst waren het slechts kleine scharen, die zich aan de kusten en eilanden ophielden en als trekvogels des winters weder aftrokken naar hun vaderland. Later gingen zij verder, voeren de rivieren op, drongen in het land door en bleven zelfs in het land, dat zij plunderden, overwinteren of vestigden er zich voor goed. De eigenlijke periode dier rooftochten van de Noormannen valt in de negende eeuw, in den tijd, toen in het Frankische rijk de vorstelijke macht verzwakte en zich hier een uitstekend veld aanbood voor ongestrafte roof en plundering.

De Noormannen hadden de Nederlandsche gewesten waarschijnlijk al vroeg bezocht. Al zijn de oudste berichten, die de Friesche kronieken omtrent de strooptochten der Noormannen in Friesland geven, niet betrouwbaar, toch is het zeer waarschijnlijk, dat Friesland in de 6e, 7e en 8e eeuw meermalen de invallen der Skandinaviërs heeft moeten verduren [1]).

KAREL DE GROOTE was tijdens zijn bestuur meermalen genoodzaakt, zijn oorlogsmacht tegen de Noormannen te gebruiken, en in zijn laatste levensjaren was hij, met het oog op hen, niet zelden bekommerd over de toekomst van zijn rijk. In 810 zond GODFRIED, een moedig aanvoerder van een deel der Denen, een vloot van 200 schepen naar Friesland, welker bemanning zich door ons land een weg zou banen tot dieper in het Frankische rijk. Zwaar werden deze kustlanden gedrukt door die voortdurende rooftochten. In 826 verschenen aan het hof van LODEWIJK DEN VROME te Ingelheim bij Mainz zelfs drie Noorsche gevluchte prinsen: HERIOLD, RORUK en HEMMING, die tot het Christendom overgingen, terwijl LODEWIJK aan HERIOLD een groot deel van Friesland in leen gaf, aan RORUK Kennemerland en aan HEMMING eenig gebied op Walcheren.

Op die wijze geraakte een gedeelte van ons land onder het bestuur van den Deenschen koning HERIOLD en zijn broeders, en al kennen wij niet den omvang der door hen ontvangen leenen, toch is het waarschijnlijk, dat Duurstede, hetwelk in die dagen een aanmerkelijke welvaart als handelsplaats aan den Rijn bezat, het middelpunt van hun gebied en de zetel van het bestuur is geweest.

Doch de vestiging dezer prinsen in deze gewesten was aanleiding, dat hun vijanden hen alhier achtervolgden in grooten getale, en zoo werden de Noormannen in de Nederlanden een landplaag, vooral, toen men hun plunderingen door geld trachtte af te koopen.

Het ligt niet op onzen weg, de geschiedenis dier rooftochten na te gaan. Genoeg is het, als wij zeggen, dat zij tot 1010 voortduurden, door langere

---

[1]) J. H. VAN BOLHUIS, Geschiedenis der Noormannen in Nederland, 1834, pag. 19.

of kortere tusschenpoozen afgebroken. In het jaar 1009 vertoonde zich nog een talrijke vloot der Noormannen op de Merwede en kwam zij met groote snelheid tot Tiel, waar de bewoners vluchtten bij de nadering van een zoo groot aantal vijanden, alles achterlatend, behalve hun geld, want zij waren kooplieden. In 1010 verscheen er eveneens nog een vloot van Noormannen op de Lek tot bij Duurstede, waar zij echter door de landzaten op de vlucht gedreven werden.

Deze inval van 1010 schijnt de laatste te zijn geweest, en na gedurende meer dan twee eeuwen herhaaldelijk verderf en dood over deze gewesten, gebracht en tal van rijkdommen vernield of geplunderd te hebben, verdwijnen deze avonturiers uit onze historie.

Doch al waren de invallen der Noormannen ten deele een tijdelijk verschijnsel, toch hadden zij invloed op de beschavingsgeschiedenis dezer gewesten. „Velen van die ruwe oorlogslieden vestigden zich in deze landen, en daarom is het van belang na te gaan, wie zij waren, wat zij deden, en welken invloed zij hebben gehad," zegt GROEN VAN PRINSTERER.

In bijzonderheden zijn de daden der Noormannen in deze gewesten niet bekend, doch in verband met hetgeen de berichten uit naburige landen leeren, kan men zich ook hier hun invloed wel voorstellen. Terwijl de landen aan de Seine getuigden van een vernieling, gelijk men die nooit te voren had gekend, terwijl de bewoners klaagden, dat zij vermoord, beroofd, gevangen gemaakt en als slaven over zee verkocht werden, zonder dat iemand te hunner verdediging het schild opvatte, werden ook in ons land velen in slavernij weggesleept, blijkens de bepaling, te hunnen voordeele in het Friesche landrecht vastgesteld en aldus luidende: „de eerste nood is: als het kind gevangen en geboeid wordt over de zee of zuidwaarts over de bergen, dan mag de moeder het erf van het kind vervreemden en haar kind lossen en het zijn leven daarmede redden." Waar de wet dit bepaalt, moet het zeker dikwijls zijn voorgekomen.

De landbouw werd door die strooptochten grootendeels onmogelijk gemaakt; rijke akkers en schoone steden veranderden in uitgestrekte verblijfplaatsen van wild gedierte en roofvogels. De eilanden en westelijke kusten leden het eerst en het meest; bepaaldelijk wordt van het bisdom Utrecht getuigd, dat het door de wreedheid der Denen bijna geheel is ontvolkt, zoodat het land, bij gebrek aan bebouwing, een tijdlang niet dan doornen en distelen heeft voortgebracht [2]). De menigte (plebs), die het zwaard der vijanden door vlucht of loskooping was ontkomen, vond door den honger een nog rampzaliger dood, daar alle huizen, bezittingen en voorraad een prooi der vlammen waren geworden. Bij voorkeur werden de kerken en heilige plaatsen ten gronde toe vernield, de altaren en graven der Heiligen geschonden, hun overblijfselen gehoond en geestelijken en monniken met uitgezochte wreedheid gepijnigd en omgebracht. Niet alleen werden de kloosters, zoowel uit haat tegen het Christendom, als om den rijken buit, dien zij opleverden, van hun kostbare

---

[1]) BOLHUIS, l. c., pag. 142. — BLOK, Gesch., I, pag. 113.

[2]) DE BEKA, pag. 16. — HEDA, pag. 36. Geciteerd door BOLHUIS, l. c., pag 305.

sieraden beroofd en in de asch gelegd, maar ook de hun toebehoorende landhoeven werden zóó verwoest, dat men er geen inkomsten van kon trekken. Het verzuim van den landbouw, dat hieruit volgde, evenals de stremming van den handel, was dikwijls de oorzaak van gebrek, en hieruit volgden weder ziekte en sterfte. In 843 zocht men in Gallië den honger te stillen door aarde onder het meel te mengen; de roovers hadden intusschen geen gebrek; zelfs hun vee had overvloed van voeder. In 850 ontstond er een ongehoorde schaarschte in Duitschland aan den Rijn, die verscheidene jaren duurde; ouders poogden zich te verzadigen door het slachten hunner kinderen [1]).

„Het verhaal der Norentochten is eentonig, maar vreeselijk in zijn eentonigheid: verwoesting, plundering, brand, moord, slavernij is de inhoud er van. Hoeveel verschillende aanvoerders zich hier vertoonen — HERIOLD, RORUK, RUDOLF, ROLLO, GODFRIED — hun werk is overal hetzelfde: woeste verdelging van alle beschaving, van allen bloei [2]). Berucht is vooral de tocht van 845, toen de Denen geheel Friesland bemachtigden, duizenden inwoners doodden en overal kerken en kloosters verwoestten. In het volgende jaar werden Oostergoo en Westergoo verwoest, werd Dorestad geplunderd; een jaar later brandschatten de zeeroovers volgens sommigen de Betuwe [3]).

Al kennen wij weinig bijzonderheden omtrent de invallen der Noormannen in deze gewesten, dit toch is zeker, dat zij hier een treurigen toestand van onveiligheid en onzekerheid teweegbrachten, dat zij vele produkten der vroegere beschaving vernielden en de bewoners onder zware lasten gebukt deden gaan. Niet alleen stonden de landbewoners aan hun plunderingen bloot, maar zij werden tevens door de zware opbrengsten tot verdediging en tot vrijkooping uitgemergeld. „Velen, door nood gedreven of door hebzucht aangezet, voegden zich bij de vijanden, namen hun ruwe zeden en heidensche gebruiken aan en plunderden met hen hun landgenooten, die nog iets te verliezen hadden." Terwijl de Frankische volkeren in de oorlogen onder elkander de kloosters als heilige vrijplaatsen ontzagen, richtten de heidensche Noormannen zich bij voorkeur tegen deze, waar het meest viel te plunderen.

De invallen der Noormannen hebben ongetwijfeld medegewerkt tot het ontstaan van versterkte steden. Burgen en sterke kasteelen bestonden reeds, en men begon nu meer en meer geheele dorpen met muren en grachten te omringen en te versterken, om veilig te zijn tegen aanvallen van buiten. Al waren die versterkingen niet altijd tegen de aanvallen bestand, toch boden de bewoners in een versterkte stad niet zelden weerstand aan de belegeraars. Het welslagen van een dergelijke verdediging bracht natuurlijk vele landbewoners er toe, zich binnen de steden te vestigen, waar zij bescherming en veiligheid hoopten te vinden, zoodat, zij het op kleine schaal, een trek naar de steden hiervan het gevolg was.

Maar de invallen der Noormannen hadden nog een anderen nasleep. Vele vrije landbewoners werden zoo diep in ellende gedompeld, dat zij moesten besluiten, zich tot onvrijen te vernederen. Zij stonden hun allodiale goederen

---

[1]) BOLHUIS, l. c., pag. 207 enz.
[2]) BLOK, Gesch., I, pag. 111.
[3]) BLOK, I, pag. 110.

meer en meer af en ontvingen die als leenen terug. Zeer zeker hebben dus ook de Noormannen indirect medegewerkt tot uitbreiding van den onvrijen stand, tot bevordering der feudale toestanden.

Eerst in de 11e eeuw kwam er, na het ophouden der woeste Noormannentochten, weder eenige rust in deze gewesten en sedert kon de bevolking zich langzamerhand opheffen uit den staat van verval, waarin zij verzonken was. Dat het verval groot was, blijkt uit de schilderingen, die schrijvers uit de 10e en 11e eeuw van de lage landen aan zee geven. „Hier bij uitstek vond men onzekerheid, twistziekte, neiging tot wanorde, ontembare barbaarschheid en roofzucht." Vlaanderen wordt geschetst als een land, waar een volk woonde, „ongeregeld van zeden, dadelijk gereed om naar de wapenen te grijpen, rad van tong, maar niet verstandig, van ongetemde woestheid en altijd geneigd tot het kwade." Elders wordt gezegd, dat roovers der onschuld hier meester waren, dat de bisschoppelijke excommunicatie geen invloed meer had [1]). Hoe het in dien tijd met den landbouw gesteld was, behoeven wij niet nader aan te duiden.

Groot was de achteruitgang des lands in dien tijd, vergeleken met den toestand in de dagen van KAREL DEN GROOTE, dien wij vroeger leerden kennen.

Na den tijd der Noormannen volgt de geschiedenis der bewoners dezer landen een meer regelmatig ontwikkelingsproces.

---

[1]) Zie BLOK, l. c., I, pag. 115.

DE NEDERLANDSCHE LANDBOUW VAN DE TIENDE TOT DE ZESTIENDE EEUW.

Ontwikkeling der toestanden na de Noormannen.

Hebben wij omtrent de kennis der toestanden in deze gewesten vóór de 11e eeuw nog weinig vasten grond onder de voeten en moeten wij ons gedeeltelijk met algemeenheden en gissingen behelpen, na dien tijd beginnen wij langzamerhand meer zekerheid te bekomen, al is het aanvankelijk ook nog slechts voor kleine gedeelten.

De invallen der Noormannen zijn een tijdelijk verschijnsel aan deze kusten geweest; de Norenvorsten hebben hier niet, gelijk in Normandië, een blijvend rijk kunnen stichten. Toen hun invallen ophielden, bloeiden deze gewesten langzamerhand weder op en na de tiende eeuw ontstaan er weldra geregelder toestanden aan de Noordzeekusten.

Door de invallen der Noormannen en andere omstandigheden, welke wij reeds aanduidden, was de stand der kleine vrije grondbezitters meer en meer verminderd, zoodat in de 11e eeuw deze gewesten overdekt waren met een groot aantal aanzienlijke kasteelen, waar de heeren woonden, die de meeste en beste gronden in bezit hadden verkregen. Daarnaast zag men allerwegen kerken en kloosters verrijzen, welke een ander deel van het grondbezit hadden weten te verwerven en nog steeds in aantal toenamen en door geestelijken invloed hun bezittingen wisten uit te breiden. De eigenlijke bewerkers van den grond, die de boerderijen exploiteerden, waren de *boeren*, meest onvrijen of halfvrijen.

Wij willen thans het oog vestigen op de verhoudingen, waarin dezen tot de grondeigenaars stonden.

De landbouw der groote grondeigenaren.

Zoowel de koning als de geestelijken en edelen volgden in de 10e eeuw nog de wijze van exploitatie der landgoederen, zooals die door KAREL DEN GROOTE op de koninklijke villa's was georganiseerd. De opbrengsten van den landbouw werden gedeeltelijk in de huishouding verbruikt, gedeeltelijk op enkele hoven opgestapeld. Wat er over was, werd op de markt gebracht of tot voldoening van verrichten arbeid betaald.

Het eigen bedrijf der vrije mannen, zooals dat onder KAREL DEN GROOTE bestond, wilde echter op den duur niet gedijen. De grondheeren waren weldra genoodzaakt, hun eigen bedrijf meer en meer te beperken. In den loop der tijden ging dat terug, zoodat omstreeks den aanvang der 10e eeuw de adel

en de geestelijkheid hun eigen bedrijf slechts hadden op enkele hoeven. De overige hoeven werden tegen een opbrengst in natura of in geld, gedeeltelijk met de tegenwoordige pacht te vergelijken, in gebruik gegeven aan derden. De grondheeren werden daardoor meer renteniers, die hun tijd met andere zaken dan met den landbouw doorbrachten.

Hierdoor hebben de grondheeren, in 't bijzonder de edelen, over 't geheel rechtstreeks weinig invloed gehad op de technische en wetenschappelijke ontwikkeling van den landbouw. Ook de graven en hertogen hebben zich weinig onmiddellijk met den landbouw bemoeid; hun taak lag elders en zij waren tevreden, als de noodige opbrengsten der boeren binnenkwamen.

De werkelijke ontwikkeling van den landbouw bleef dus overgelaten aan de kloosters en aan de eigenlijke boeren. Wat de eerste direct voor den landbouw deden, zullen wij later zien.

Over 't geheel neemt men derhalve reeds in de 11e en 12e eeuw het verschijnsel waar, dat de graven, edelen en ook vele geestelijke stichtingen de opbrengsten van hun uitgebreide landbezittingen, van hun boerenplaatsen, genieten, zonder zelf zich ook maar iets om den landbouw of den toestand van het land te bekommeren.

Op welke wijze werden die opbrengsten der boeren door de heeren geïnd?

Organisatie van het beheer der gronden. Hoven.

Wij kunnen ons in het algemeen den toestand op het land aldus voorstellen.

Het grondbezit behoorde van de achtste tot de twaalfde eeuw hoofdzakelijk aan de aanzienlijken: aan den koning, den graaf, de edelen en de welgeborenen. De overige vrije grondbezitters vallen minder in het oog, de kleine grondbezitters namen in dezen tijd af, zooals wij reeds zeiden, zoodat de grondeigendom zich meer in enkele handen concentreerde. Dit was bovenal het geval in die streken, waar de grond het best gecultiveerd en daardoor tot privaat-bezit geworden was; in de oostelijke gewesten der Nederlanden, als Drente, Overijsel en Gelderland, waar het privaat-grondbezit niet zoo algemeen was, bleven nog de gemeene marken bestaan met hun vrije markgenooten. Deze laatste bespreken wij afzonderlijk.

De groote grondbezitters nu beheerden hun bezittingen zelf, wat al spoedig verminderde, gelijk wij zeiden, of lieten ze beheeren door anderen, terwijl zij zich aan den krijg of iets anders wijdden, wat meest geschiedde. De kern van het geheele grondbezit van een heer, hetzij een geestelijke of wereldlijke, was de hof of *curtis*, *de havezate*. Hieronder verstond men een huis met zijn erf en al het daartoe behoorende. Zoo bestond de havezate of hof uit een hoofdgebouw met de bijgebouwen, als stallen, schuren en woningen voor het dienstpersoneel, terwijl een aantal grootere en kleinere hoeven, bewoond door personen in verschillenden rechtstoestand, krachtens onderscheiden recht, als leenmannen, vrije cijnsmannen, erfpachters en hoorigen van verschillende natuur, aan den hof ondergeschikt waren. Die kleinere, ondergeschikte hoeven, tot een hof behoorend, heetten *laten-hoeven* of *laathoeven*.

Niet alleen hoorige lieden, maar ook overigens vrije lieden met hun cijns- of tijnsgoederen behoorden tot den hof, waren er aan verbonden geworden. Van den hof, als het hoofd van het daartoe behoorende, ging de geheele

administratie uit, werd het hofgebied bestuurd; op den hof werden de opbrengsten der landerijen door de boeren voldaan. Doch het gebeurde dikwijls, dat een heer bezittingen had in van elkander verwijderde streken en dat dus onderscheidene hoven voor hem noodig waren. Dan werd hier en daar één dier hoven de *hoofdhof*, de voornaamste hof, waaronder de andere behoorden. De hoofdhof werd in 't bijzonder de *zadelhof* of *zaalhof* genoemd, en het land, hiertoe behoorende, heette *zaalland*, *terra salica*, en het hofboek van zulk een hof heette *liber salicus* of *zaalboek*. Op dien hoofdhof woonde niet zelden de heer zelf, of een aanzienlijke, den heer vertegenwoordigend. Aan den hoofdhof was ook de rechtspraak verbonden.

Hoofdhoven en hofmeiers.

Daar het hofgerecht tot den hoofdhof behoorde, werd deze ook wel aangeduid met den naam *werfhof* d. i. *gerechtshof*. In Friesland komt de naam *werf* voor gerecht veel voor, doch ook in een brief van 1363, gevoegd bij de deductie van de heerlijkheid Almeloo. De heer, die zelf den hoofdhof bewoonde, of zijn vertegenwoordiger, de *hofmeier* of *villicus*, bekleedde het hoofdgerecht met de *Pares Curiae* of hofgenooten. Waar de hofmeiers in Twente het ambt van rechter bekleedden, hadden zij dat erfelijk. Van de lagere hoven, die een lagere rechtspraak hadden, kon men in appèl komen bij het hoogere hof of hoofdhof. Daarom werd gezegd, dat de lagere hoven het recht haalden van een hooger hof. Zoo werd in Twente geappelleerd naar den hof van Ootmarsum en vandaar naar den hof te Kolmschate.

Deze oude organisatie en indeeling des lands in hoeven die onder hoven stonden is het langst blijven bestaan in Gelderland en Overijsel, evenals het geheele stelsel van dienstbaarheid, gelijk wij elders zullen zien. In Holland schijnt de organisatie volgens hoven al spoedig te zijn afgesloten, zeker ook onder den invloed der daar meer in bloei opkomende steden, van handel en verkeer, waardoor de geldhuishouding de opbrengst in natura verving. De hoven waren feitelijk absolute staatjes in het klein, waar de heer oppermachtig gebieder was, waar alles aan den heer toebehoorde.

Uitbreiding van den invloed der hofmeiers.

De hoven vormden steeds een bron van inkomsten voor den heer, en daarom was de taak van den hofmeier, die al de opbrengsten van de hofhoorigen voor den heer moest ontvangen, van groot belang. In de vroege middeleeuwen was het de taak der meiers, den heer te voorzien van alle produkten in natura, als graan, vee, eieren, kaas, boter, honig, mout, laken, huisraad enz., en om verder voor het aanschaffen van wijn en andere produkten, welke op de hoeven niet in natura te verkrijgen waren, de noodige middelen te bezorgen tot aankoop. De hoofdzaak was dus, dat de meier voor de voorziening der hofheerlijke huishouding zorgde en het benoodigde daarvoor van de laathoeven, onder den hof staande, opeischte en verzamelde. Niet zoozeer de verkoop der produkten, als wel het voorzien in eigen behoeften was de oorspronkelijke bedoeling van de hoforganisatie.

De taak van den meier was dus het bestuur en beheer over de opbrengsten van de laathoeven; hij was de vertegenwoordiger van den heer en had daardoor een uitgebreide bevoegdheid en macht, aan zijn mandaat verbonden. Oorspronkelijk waren de meiers meest hoorigen geweest, ministerialen, en uit

die hoorigheid was een algemeene dienstplicht tegenover den heer voortgekomen. Die dienstplicht realiseerde zich voor eenige bevoorrechte hoorigen in de opdracht, om een geheelen hof of villa te besturen, eerst nog met beperkte rechten. Doch naarmate het grondbezit zich in handen van enkele grootgrondbezitters, wereldlijke of geestelijke heeren, had vereenigd, zoodat de heer over talrijke hoven gebood, werd het geheele gezag meer aan den meier overgelaten.

De meiers en andere ministerialen wisten vervolgens niet zelden van den heer privilegiën te verkrijgen, welke hun het reeds lang bestaand sociaal verschil met de overige hoorigen rechtelijk verzekerden. Zoo kwamen zij reeds vroeg tot verlichting der hoorigheid, die weldra voor hen feitelijk geheel ophield te bestaan. Aldus vormden de ministerialen weldra de hoogste klasse der hoorigen, die het vroegst een soort van eersten stand uitmaakten en aan wie veelal het meierschap op een der hoven werd opgedragen. Het meierschap was aldus ambt geworden, waaraan verschillende rechten naast de plichten ten opzichte van den heer verbonden waren. Doch de machtiger wordende meiers trokken meer en meer het gezag aan zich, wisten een deel der inkomsten zichzelf toe te eigenen en bestuurden den hof, als ware hij hun eigendom; zij beschikten over de inkomsten, als waren deze de hunne, en beschouwden hun familie als rechthebbend op het meierschap.

De meiers worden tijdpachters.

Hiertegen kwamen natuurlijk de heeren op en zij zochten bepalingen te maken, teneinde de rechten der meiers aan banden te leggen. In de 12e eeuw komen talrijke meiercontracten voor, waarbij de opdracht, om een hof te besturen, alleen voor een bepaald aantal jaren werd gegeven of wel voor levenslang, om daarna af te loopen. Voor den geheelen hof, den hoofdhof en de laathoeven, moest de meier een bepaalde som jaarlijks opbrengen als zoogenaamde *pensio*, zeldzamer de oude *servitia*. Aldus vervalt het oude hofstelsel langzamerhand en komt er een tijdpacht voor in de plaats. Door dergelijke verdragen werd het beheer der hoven rechtelijk aan den meier opgedragen, zij het ook voor bepaalden tijd.

Deze overdracht der rechten op het bestuur en beheer van een hof aan den meier gaf aanleiding tot grove sociale misstanden. De meiers mergelden de boeren der laathoeven uit, belastten hen met zware vroondiensten en matigden zich rechten aan over de personen der liten. Om hieraan een eind te maken, scheidden de heeren in de 13e en 14e eeuw veelal de hoven van de laathoeven af en verhuurden de eerste afzonderlijk, terwijl zij de laatste onder eigen beheer hielden. Alleen bij die hoven, waar de meiers een erfelijk recht hadden weten te verwerven, bleven de laathoeven aan de hoofdhoven verbonden.

Zoo kwamen de heeren in tweeërlei grondheerlijke verhouding tot hun onderhoorigen. Zij waren de heeren van de pachters voor bepaalden tijd op de hoofdhoven, lieden, die een hooger standpunt innamen, en verder verkregen zij van de kleine boeren der laathoeven de vanouds vastgestelde cijnzen.

Aldus zien wij in den loop der middeleeuwen bij het hofstelsel een toestand van verval intreden, hier vroeger, elders later. In de plaats van het hofstelsel met zijn oorspronkelijk persoonlijke betrekkingen tusschen boer en heer trad

langzamerhand de verhouding van eigenaar en pachter, hoewel nog onderscheidene dienstbetrekkingen langen tijd behouden bleven [1]).

Inrichting der middeleeuwsche hoven.

Wij zullen den toestand der middeleeuwsche hoven nog iets nader nagaan.

De hoven moeten in de middeleeuwen onderscheiden worden in heerenhoven en geestelijke hoven, al naar een wereldlijk heer of een geestelijke corporatie, een kerk of een klooster, eigenaar was. De rechtstoestand verschilde daardoor wel niet, maar feitelijk was het wonen op kerkelijke goederen toch voor de boeren het verkieselijkst. Hierdoor ontstond het spreekwoord, „het is onder krootse (crosse = bisschopsstaf) goed wonen."

Hoe was nu de verhouding tusschen de boeren en het hof? Hoe werden de opbrengsten des lands door den heer geïnd?

De heer Mr. S. MULLER geeft ons hierover de helderste inlichtingen en leert ons daardoor ook de verhouding der boeren tot de heeren en het leven ten platten lande kennen [2]). Zijn studie heeft in het bijzonder betrekking op de geestelijke heeren van het Domkapittel te Utrecht, maar zal in het algemeen op de groote grondheeren kunnen worden toegepast. Aan bedoeld artikel ontleenen wij het volgende, dat door een concreet voorbeeld de algemeene beschouwingen het best toelicht.

De heer MULLER vond de gegevens voor zijn studie in de aanteekeningen der kanunniken van het Domkapittel te Utrecht uit het begin der 13e eeuw, aangevuld door eenige jongere aanteekeningen uit de beroemde vrouwenabdij te Essen aan de Ruhr en de niet minder bekende abdij van St. Truyen te Luik, welke geheel gelijksoortige toestanden beschrijven, zoodat men mag aannemen, dat die algemeen waren in deze streken [3]).

De heeren van den Dom bezaten, evenals met schier alle geestelijke stichtingen van dien tijd het geval was, uitgestrekte landerijen, en wel in het Nedersticht en in Gelderland. Het was een vaste gewoonte in de vroege middeleeuwen, om de goederen, die een grondbezitter in een streek had liggen, hoe ongelijksoortig zij ook waren, te vereenigen tot een administratief geheel. Landerijen in de eerste plaats, visscherijen en tienden, kerken en lijfeigenen, rechten en persoonlijke diensten en uitkeeringen van allerlei aard, die personen of goederen aan hun heeren bij verschillende gelegenheden schuldig waren, werden gesteld onder een gecentraliseerd beheer. Dit geheel noemde men een *hof*.

De beheerder van dit alles was de *hofmeier* (villicus); hij was gevestigd op den *zadelhof*, den hof, waar het hoofd der administratie werd gevonden en welken de hofmeier in eigen beheer had, zooals wij reeds zeiden. De overige landerijen waren zoo goed als in erfelijk bezit van vrije en onvrije boeren. Doch het verschil tusschen beiden was langzamerhand uitgewischt; de heeren, die aanvankelijk het recht op den geheelen arbeid hunner hoorigen hadden, waren

---

[1]) W. WITTICH, Die Grundherrschaft in Nordwest-Deutschland, 1896, pag. 271 enz.

[2]) S. MULLER, Een huishouden zonder geld. (Twee maandelijksch Tijdschrift, V, 1899, pag. 238).

[3]) De aanteekeningen van ESSEN in het Liber catenalus dier abdij. Voor St. Truyen zie: Le livre de l'abbé GUILL. DE RYCKEL, uitgegeven door H. PIRENNE.

daarin langzamerhand beperkt geworden en stelden zich tevreden met een zekere hoeveelheid uitkeeringen in natura, produkten van het in gebruik gegeven land, en verder met een zekere hoeveelheid arbeid en diensten, vooral in den oogsttijd. De verplichtingen van den oorspronkelijk vrijen erfpachter verschilden volgens het dikwijls overoude contract slechts gradueel van die van den hoorige. De hoorige was niet vrij, om te vertrekken, maar ook de vrije was toch steeds door een overoud contract, dat van vader op zoon overging, met den grond verbonden. Tijdpacht was in dien tijd denkelijk nog weinig bekend; in de abdij St. Truyen vinden wij ze in het midden der 13e eeuw dikwijls, maar op de goederen van den Utrechtschen bisschop in Twente was zij op het laatst dier eeuw nog iets geheel nieuws. Ook kerken werden veelal door de heeren geheel als eigendommen beheerd. Men liet aan den door den heer aangestelden pastoor gewoonlijk $^1/_3$ van de bij de kerk behoorende tienden, of wel de heer behield alle tienden aan zich en gaf den pastoor een vaste uitkeering.

De hofmeier was derhalve de tusschenpersoon tusschen den heer en de eenvoudige onvrije boeren. Die betrekking had groote beteekenis. Hij had als leen gewoonlijk eenige bunders land in vrij gebruik en kreeg ook een deel van de opbrengst van den zadelhof, dien hij voor den heer bestuurde, bijv. de helft van het vee. De beteekenis van dit ambt was aanleiding, dat zij, die het bekleedden, het van lieverlede gaarne als erfelijk beschouwden, en de heeren waren niet zelden genoodzaakt, het ambt met den zadelhof aan de bezitters in leen te geven. Hiermede werd de band tusschen den heer en zijn landbezit reeds losser, en niet zelden was dit een overgangstoestand, welke tot geheele ontbinding der betrekking overging. Wij zien aldus het groot-grondbezit, welks ontstaan wij vroeger schetsten (zie pag. 85) reeds in een toestand van oplossing, van hernieuwde verdeeling en versnippering, welke door de persoonlijke omstandigheden en eigenschappen van den heer, zoowel als van de meiers en boeren, hier vroeger, daar later plaats vond, maar die toch overal was op te merken.

De Utrechtsche Domproost kende in de 13e eeuw die ontbinding van het groot-grondbezit ook reeds; ook hij had reeds een lange lijst van goederen in leen moeten geven. Evenwel had hij nog genoeg overgehouden ter vrije beschikking, en hij trachtte zich hierop te handhaven. De meiers, die zich aan de verplichtingen tegenover den heer, den Domproost, onttrokken, die misschien er over dachten, zich vrij te maken, konden door den bisschop geëxcommuniceerd worden en aldus hun ambt verliezen.

De Domproost bezat op zijn minst acht hoven: te Doorn, Amerongen en Cothen in het Sticht; te Angeren, Afferden en Wadenoyen in de Betuwe, en te Heze en Loon in het graafschap Zutfen. Op de in die plaatsen gevestigde zadelhoven brachten de tot den hof behoorende boeren in den loop van het jaar de massa produkten hunner hoeven bijeen, die zij volgens oude gewoonte schuldig waren te leveren. En de meier van elken zadelhof was nu volgens oude regeling verplicht, telken jare gedurende een maand of een halve maand de voeding der heeren van den Dom op zich te nemen.

De levering in produkten was in dien tijd nog noodzakelijk. Het is zeer onwaarschijnlijk, dat de Nederlandsche boeren in het begin der 13e eeuw

over 't geheel in het voldoende bezit van geld waren, om daarmede te betalen. Moge in de nabijheid van de groote steden het marktverkeer al ontwikkeld zijn geweest en het geld als ruilmiddel een plaats hebben vervuld, niet aldus was het gesteld op het grootste gedeelte van het platteland. Daar moest ieder op de landhoeve nog in hoofdzaak in eigen behoeften volledig voorzien, zonder de verdeeling van arbeid; daar was nog niet de geldhuishouding algemeen, maar was het een ruiling van produkten en bestond de welvaart in produkten van het bedrijf.

Hoe moeielijk ook het vervoer dier produkten moge geweest zijn, de hofmeiers hadden op de rij af te zorgen, dat het Domkapittel te Utrecht van het noodige voorzien werd. Zoo was het hier, zoo zal het ook elders geweest zijn bij de kloosters en geestelijke stichtingen, bij de heeren des lands. De levering in natura, als een plicht tegenover den oorspronkelijken eigenaar of diens rechthebbende nakomelingen, is nog lang blijven bestaan, ook toen de laatste sporen van den oorspronkelijken eigendom reeds sedert eeuwen verdwenen waren. Doch bij het geldgebrek in de 13e eeuw kon het wel niet anders.

De regeling der huishouding van den Dom stond met de levering der landbouwprodukten in verband. Hoewel de kerk het Paaschfeest in dien tijd als den aanvang van het jaar in eere hield, werd hier toch het begin van het jaar op 1 Oct. gerekend, als de oogst binnen was, en dus, zooals het heet, „de dienst der nieuwe veldvruchten begon". In verband met den oogst moet het zeker ook beschouwd worden, dat Remigus en Victor (1 en 10 Oct.) in ons land zeer bekende termijnen zijn voor het betalen van renten, en dat de rekeningen van onderscheidene andere lichamen dan de Dom met die dagen beginnen.

In Utrecht was de verzorging door de hofmeiers in hoofdzaak maandelijks afwisselend, zoodat het hof te Doorn op den 1en Oct. zorgde, dat het noodige te Utrecht aanwezig was, het hof te Loon op 1 November, het hof te Amerongen op 1 December. In Essen en elders vond men hetzelfde stelsel; echter was in de Essensche abdij, bij meer bevolking en ook grooter grondbezit, de afwisseling in diensten wekelijks. Men had hier, evenals in Utrecht, heele en halve hoven, d. i. hoven, die voor een heel tijdperk of voor een half tijdperk hadden te zorgen.

Wat werd er al zoo geleverd aan den Dom? Voor den hof van Doorn was dit bepaald op 1800 roggebrooden, 82 mouders mout (samengesteld in vooruit bepaalde verhouding van $^2/_3$ gerst en $^1/_3$ haver), 135 kazen, 2 loop zout, 30 kippen, 15 ganzen, 60 jonge schapen of, als het seizoen het meebracht, 30 jonge varkens, 1 varken, 2 vette varkens en 2 biggen. Deze opgave leert ons de produkten van den landbouw in dien tijd zoo ongeveer kennen, en tevens wat er gebruikt werd door de Domkanunniken. Daarenboven moest de meier nog $7^1/_2$ Utrechtsche schellingen betalen aan den proost, een niet onbelangrijke som voor dien tijd.

Opmerkelijk is het aantal roggebrooden. De heer MULLER zegt, dat het bepaaldelijk onvervalscht roggebrood zal geweest zijn, dat als „zwart brood" van het „witte" tarwebrood onderscheiden wordt. Hoe verkreeg men zooveel brooden? De hofmeier van Doorn gaf de rogge, hem opgebracht, aan

zijn hoorigen (litones), die ze moesten malen en bakken en de brooden vóór 1 October naar de kloostermagazijnen voeren, waar ze tot 1 November toe moesten strekken. Dat gebruik van oud brood was op het land langen tijd niet ongewoon. Het schijnt echter niet meer in den smaak te zijn gevallen, dit oude brood te eten, en daarom werd in de 13e eeuw hier de levering van 1800 roggebrooden door de boeren vervangen door de levering van 45 mouders rogge, in hoeveelheid overeenkomende met het brood, en welke dan in Utrecht tot brood werden gebakken, waar men een broodbakker er voor aanstelde. En de meiers, die nu van het bakken werden vrijgesteld, betaalden als aandeel in het loon van den bakker de 7½ Utrechtsche schelling, straks genoemd. Die nieuwe contracten werden echter niet altijd aangenomen; de boeren hadden er somtijds veel op tegen en wisten er dan niet zelden iets op af te dingen.

Het is zeker wel opmerkelijk, dat in de opgaven van de te leveren produkten te Utrecht wel kippen, ganzen, schapen en varkens voorkomen, maar dat wij weinig of bijna geen ossenvleesch of rundvleesch vinden vermeld. Hetzelfde was te St. Truyen het geval. Hieruit kan men met goeden grond afleiden, dat in de 13e eeuw het rundvee nog niet belangrijk was op de boerderijen. Schapen vond men er op de heiden; varkens werden nog gemest in de eikenbosschen, maar een hoofdbedrijf zal hier nog geweest zijn het gebruik van den grond als bouwland, om koren te verkrijgen. Zeker had men ook hier rundvee, gelijk wij dat reeds leerden kennen op de hoeven in den tijd van KAREL DEN GROOTE; dat het rundvee melk leverde, blijkt ook uit de kaas, bovengenoemd, welke niet van de heideschapen verkregen werd; maar het rundvee was nog niet talrijk, werd nog minder als slachtvee op de boerderijen gebruikt.

Dit blijkt ook uit den inventaris van twee hoven der abdij van St. Truyen uit de tweede helft der 13e eeuw; van deze bezat de eene 98 schapen, 30 varkens, 1 koe, 4 kalveren en de andere 116 schapen, 30 varkens, 3 koeien, 1 stier en 6 kalveren. En bij een der Essensche hoven behoorden 48 morgen bouwland, 18 morgen weide en 6 morgen bosch, terwijl de abdij van St. Truyen in 't geheel naast 563 bunders bouwland slechts 40 bunders weiland bezat [1]). Deze opgaven toonen ons ten duidelijkste aan, dat op de landhoeven bouwland overheerschend was en dat de runderteelt in de 13e eeuw nog een geringe beteekenis had. Nabij de steden, welke in hun opkomst waren, was de toestand natuurlijk eenigszins anders; in hoever daar in de 13e eeuw reeds veeteelt bestond, valt nog niet na te gaan. Ook moet men zich het bedrijf op de kleilanden en laagveenlanden anders voorstellen dan op de zandgronden, die op vele der hier bedoelde hoeven zeker de overhand hadden.

Op een enkele benoodigdheid van den Dom moeten wij nog de aandacht vestigen. De wijn toch kon bij het Domkapittel niet ontbreken. Bier of mout waren de boeren in staat te leveren, maar hoe was het met den wijn? De heer MULLER wijst er op, dat keizer HENDRIK III, om in dezen den heeren tegemoet te komen, in 1440 zijn goed van de villa Groningen had aangewezen

---

[1]) MULLER, l. c., pag. 255.

voor den dienst van den Dom met de uitdrukkelijke bepaling, dat daaruit jaarlijks niet minder dan 30 karvrachten wijn aan het kapittel zouden geleverd worden. Zou men hieruit kunnen afleiden, dat in dien tijd te Groningen wijn geoogst werd? Waarschijnlijker is het hierbij te denken aan een opbrengst, een belasting, waaruit de aankoop van wijn kon bestreden worden. In elk geval, in de 13e eeuw bracht de meier van dit goed geen wijn op aan het kapittel, maar geld, waarvoor de wijn werd gekocht. En hieruit zien wij tevens, dat in de 13e eeuw het geld meer als ruilmiddel in de huishouding begon op te treden.

Opmerkelijk is nog, hoe dat geld van de goederen in Groningen werd opgebracht. Het land was verdeeld in verschillende perceelen, die den zonderlingen naam van *los leenen* hadden en door den proost in leen werden uitgegeven aan personen, welke een vast aandeel betaalden van de aan den proost uit te keeren jaarlijksche bijdrage.

Tot zoover hoofdzakelijk de heer MULLER.

Verbreiding der hoven in Nederland.

Aldus ging het in de 12e eeuw op de landerijen van het Utrechtsche Domkapittel; aldus zal het ook op de bezittingen der wereldlijke grondheeren en van andere geestelijke grondheeren zijn toegegaan. Tal van hoven hebben in dien tijd deze gewesten overdekt, waar òf de eigenaars zelf, òf de hofmeiers verblijf hielden, om de inkomsten voor hun heeren te innen, en op onderscheidene plaatsen bleef nog lang de hoeve, waar eens de hofmeier verblijf hield, bij de bevolking onder den naam van „den Hof" bekend. In het Gooi werd nog lang de hofstede der abdis van ELTEN, die hier heerschappij voerde en waar haar hofmeier woonde, onder dien naam genoemd [1]) en talrijke kasteelen of heerenhuizen, onder den naam „de Hof" aangeduid, herinneren ongetwijfeld nog daaraan, omdat de eigenaar of hofmeier op „den Hof" uit den aard der zaak een persoon was, met wien ieder boer te maken had, dien zij gaarne te vriend hielden en tegen wien zij hoog opzagen. Wij herinneren hier aan „den Hof", een voormalig kasteel in de Neder-Betuwe, en onder dien naam waren verder bekend een heerenhuis ten O. van het dorp de Wijk (Drente), het kasteel Oud-Haarlem in Kennemerland, een slot bij Druten, een heerenhuis bij Eindhoven, enz.; ook vele kloosters droegen dien naam. Ook de naam Oldenhove of Oldehof (Oldenhof), een voormalig heerenhuis in de Betuwe, een voormalig kasteel op de Over-Veluwe, een havezathe bij Vollenhove. Oldenzaal, de plaats, waar in de oudheid een *sala* gevonden werd, Oudehof of Dekema-state, enz. herinneren zeer zeker aan de vroegere hoven, al kennen wij geen historische bewijzen daarvoor.

In 1372 en ook in 1433 is er nog sprake van „onzen *Hof*, ghelegen binnen Groningen" in stukken van den Utrechtschen Bisschop, waaronder DRIESSEN den *hoofdhof* verstaat, waartoe de goederen der kerk van Utrecht in Groningen gelegen destijds behoorden. Misschien was dit de „Curtis in Groninck", in het Charter Werdensis voorkomend. Zulk een curtis was mede te Anloo in Drente volgens brief van 1230 [2]).

---

[1]) L. RINKEL, Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers, pag. 40.

[2]) DRIESSEN, Monumenta Groningana, pag. 330.

In de Betuwe vindt men vele *woerden*, stukken lands, die meestal iets hooger liggen dan het omliggende gebied en bewoond zijn of sporen van vroegere bewoning opleveren. Men vindt hier o. a. Woerden onder Randwijk, onder Homoet, verdeeld als lage en hooge woerd, onder Zetten en Herveld, bij Elst, Doornenburg, Gent en elders. De heer HELDRING maakt de opmerking, dat bij deze woerden dikwijls de naam *hof*, *höfken* voorkomt, zoo o. a. de Koningshof tusschen den grooten en kleinen woerd te Herveld en elders [1]). Het woord *woerd* beteekent in Gelderland *waard*, en de vraag rijst bij ons op, of hier bij eenige oude en vroeg bedijkte woerden ook hoven gevestigd zijn geweest?

VAN DER AA zegt hierover nog het volgende [2]). Onder den naam Hoogehof zijn verschillende stukken lands bij oude Betuwsche, Lijmersche en Westlandsche dorpen bekend, meest in de nabijheid van woerden gelegen en, evenals deze, vele scherven van oude urnen bevattend. Soms ook vond men er fundamenten van tufsteenen huizen. Misschien waren deze hoven de plaatsen, waar vroeger de uitspraken des rechts plaats hadden. Op vele dezer hoven werden naderhand, als de hoogste plekken des dorps, de kerken gebouwd en dan ontvingen zij den naam kerkhof.

Het bovenstaande is voldoende, om in het licht te stellen, dat in alle deelen des lands sporen van de vroeger hoforganisatie voorkomen, zoodat men die wel algemeen kan achten. Evenwel schijnt het ons toe, dat de hoven meer in de oostelijke gewesten op de hooge gronden dan in de kuststreken voorkwamen, misschien wijl hier het particulier klein-grondbezit meer was blijven bestaan.

De taak der hofmeiers was zeer belangrijk, zeiden wij, en werd dikwijls ook aan aanzienlijke gunstelingen opgedragen. Niet zelden vestigden zich op die hoven wel adellijken; zij bouwden daar hun kasteelen, terwijl zij den opperhof met de landerijen in vrij bezit verkregen. Toen de verplichting der boeren meer in geld werd opgebracht, had de beteekenis van den hofmeier tijd gehad. Op de grafelijke domeinen konden de rentmeesters gemakkelijk de opbrengsten verzamelen, en voor de geestelijke gestichten was dit eveneens niet moeilijk, hoewel bij deze in de oostelijke provinciën ook nog lang de opbrengst in natura geschiedde, zelfs tot in de negentiende eeuw.

Ontwikkeling van den landbouw en toestand ten platten lande.

In den tijd, toen de boeren nog slechts half vrij waren en gedrukt werden door de hofmeiers en andere beambten, kon de landbouw zich maar weinig ontwikkelen. Dit lag minder aan het hofstelsel dan wel aan zijn ontaarding. Het groot-grondbezit en hofstelsel van het feudalisme zijn dan ook niet in alle opzichten nadeelig geweest: hierdoor toch werden vele verbeteringen in de wijze van bebouwing aangebracht, die de kleine grondbezitter niet zou hebben ingevoerd. Dikwijls voorzagen de grondheeren hun onderhoorigen van het noodige kapitaal in den vorm van vee, zaadkoren, grondstoffen en werktuigen. De kasteelen werden, evenals de hoofdhoven, niet zelden middelpunten van

---

[1]) HELDRING, Wandelingen, 1e st., bijl., pag. 88.

[2]) VAN DER AA, Art. Hooge Hof.

nijverheid en handel. Zoo werd de kleine boer uit zijn conservatisme in beweging gebracht. Het feodaal bezit is weldadig geweest, waar het gepaard ging met eigen landbouw bij de grondheeren. Maar toen de grondheeren alleen renteheffers werden, hield de gunstige invloed op, en werden de boeren meer aan het kapitalisme overgeleverd, beheerd door schraapzuchtige ambtenaren, die den druk der onvrijheid nog zwaarder maakten.

Hoewel in Holland, Zeeland en Friesland in het algemeen de toestand der landbouwers beter was dan in de oostelijke gewesten des lands en in Brabant, daar in eerstgenoemde deelen het hofstelsel spoediger in verval kwam en het marktverkeer beter aanleiding gaf tot afzet der produkten, was toch ook in Holland de toestand op het platteland niet schitterend en hielden vele omstandigheden den bloei van den landbouw tegen.

In de eerste plaats noemen wij de onveiligheid, die schier overal heerschte. De veeten tusschen de afzonderlijke landsheeren, zoowel als de veeten tusschen de edelen onderling beletten dikwijls den boer, de vruchten van zijn arbeid te plukken. En waar landsheeren en hooge adel ontbraken, heerschte dikwijls volslagen verwarring.

Daarbij kwamen nog de afpersingen der grafelijke of heerlijke ambtenaren, die door geen contrôle in bedwang werden gehouden, en vooral die der baljuwen, drosten, rentmeesters, schouten, of hoe zij ook meer mochten heeten. Verder had men de willekeurige rechtspraak, die den boer afhankelijk maakte van de goede luim der rechters [1]).

In de 11e en 12e eeuw kwam hierin verbetering, doordien het opteekenen der wetten de willekeur meer uitsloot.

Daarenboven werd het land door overstroomingen herhaaldelijk geteisterd, die de vruchten van veel arbeid vernielden, gelijk wij later zullen zien. Tegen al die ellenden hadden de boeren te kampen en tevens hadden zij hun vrijheid te verwerven, voorzeker een moeilijke periode in hun geschiedenis.

Landbouw en veeteelt Holland en Zeeland.

Gaan wij thans den landbouw en veeteelt in de onderscheidene deelen des lands omstreeks de 12e en 13e eeuw na.

Het meest ontwikkeld was ongetwijfeld de landbouw in Holland en Zeeland. Zeeland, met zijn vruchtbare klei-eilanden tusschen de breede zeearmen, waarin zich de Schelde en de takken van Maas en Rijn uitstorten, met zijn afwisseling van vloed en ebbe, waardoor bij laag water op de kleine eilanden de natuurlijke waterloozing gemakkelijk kon plaats hebben, waar de bedijking der landen geen bemaling noodzakelijk maakte, Zeeland is het oudste gebied, voor den graanbouw en den akkerbouw in 't algemeen als aangewezen aan de kust. Daardoor bezat Zeeland dan ook de beste bouwlanden en was het vanouds beroemd om zijn tarwe. Toch vond men er ook veeteelt, bovenal op de gorzen, die nog niet bedijkt waren. Groot en klein vee, paarden en inzonderheid schapen worden herhaaldelijk in stukken uit dezen tijd genoemd. De heer van Putten gaf in 1241 aan eenige nonnen in Noord-Beveland de tienden van zekere landstreek en beloofde hun, zoo dikwijls zij het noodig hadden, weide voor 300 schapen.

---

[1]) BLOK, Gesch. v. h. Ned. Volk, I, pag. 212.

Holland daarentegen, met zijn meest drassige landen, voor een groot gedeelte met laagveen, dat in onderscheidene streken met struiken en boomen was begroeid, Holland was meer aangewezen voor de veeteelt en minder voor den akkerbouw geschikt. Het ontbrak in deze streken niet aan graslanden en de zuivel van Holland was van belang. Delftsche boter werd in dien tijd reeds naar het Luiksche verzonden; ook hooihandel werd in Holland gedreven. Schepen met hooi en stroo voeren door de sluis te Sparendam [1]).

In enkele streken van Holland had reeds vroeg landbouw plaats, zoo o. a. in het Westland langs de duinen, in de omstreken van Oudewater, waar de hennepteelt al vroeg werd gevonden. De heer van Ablas ontving van het kapittel van St. Marije te Utrecht tienden langs de Merwede tegen 10 ponden 's jaars, onder voorwaarde, dat, zoo het land onbeploegbaar werd, hij zoo lang van dezen jaarlijkschen last bevrijd zou zijn. Men ploegde hier ook met paarden.

Onder de veldvruchten worden gerst, tarwe, rogge en haver meest vermeld. Door de milddadigheid van den Roomsch-koning WILLEM werd het roggebrood der Egmondsche monniken in tarwebrood veranderd [2]).

Dat in Holland en Zeeland de landbouw en veeteelt in de 12e en 13e eeuw van beteekenis begonnen te worden, blijkt uit de groote werken, die ten behoeve van het land werden uitgevoerd, namelijk uit de bedijkingen. In de 11e eeuw waren reeds vele bedijkingen tot stand gekomen. In 1288 was West-Friesland reeds met een dijk omringd en in Holland ging de bedijking stuk na stuk voort. Ook in Zeeland breidde de bedijking zich uit door de aanwinning van buitendijksch land, de schorren. Bedijkingen van schorren (scorren) in Zeeland worden vermeld in 1246 en '47, soms met opgave van de kosten.

De slijken of slikken, die nog niet tegen overstrooming beveiligd waren en dus niet bebouwd werden, noemde men zouten grond, in tegenstelling met verschen of goeden grond, die voor den landbouw geschikt geoordeeld werd.

De beteekenis van de veeteelt in Holland blijkt ook uit de bekende markten. Delft had een beroemde botermarkt; jaarmarkten had men te Delft, Vlaardingen, Voorschoten, Valkenburg; de paardenmarkten der beide laatstgenoemde plaatsen waren al vroeg beroemd. Wij bespreken die markten later.

Landbouw en veeteelt in Friesland.

Een belangrijke studie over de plattelandstoestanden van Friesland gedurende de middeleeuwen hebben wij aan Prof. BLOK te danken, waaraan wij het volgende ontleenen [3]).

De kale, zandige duinstreek van Friesland en ook van Holland leverde weinig meer op dan de eieren der zeevogels, waarmede de kustbewoners zich voedden, wanneer de in den schralen grond geteelde boonen of op boonen gelijkende vruchten, die op Burchana (Borkum) volgens PLINIUS

---

[1]) MIERIS, I, 276.

[2]) J. MEERMAN, Geschiedenis van Graaf WILLEM II, pag. 34.

[3]) BLOK, Studiën over Friesche toestanden in de middeleeuwen (Bijdr. v. Vaderl. Gesch., 3e reeks, VI).

in het wild voorkwamen, ontbraken. Is het wonder, dat ze hier vanouds reeds op de zee den blik vestigden; dat de kustbewoners reeds vanouds begeerig aanvaardden, wat de zee op het strand wierp of in hun nabijheid bracht? Zoo staat reeds vanouds bekend, dat zij zich schuldig maakten aan zeeroof en in de 14e en 15e eeuw stonden de Oost-Friesche kusten als echte zeerooversnesten bekend.

De toestand werd echter beter, waar een vruchtbaarder bodem betere bestaansmiddelen schonk. Dat was op de kleigedeelten, welke aan de duinen grensden. Texel en Bant schijnen een betere cultuur gehad te hebben; misschien ook Ameland, in het register van Fulda als Ambla genoemd. Op Texel lagen aanzienlijke hoeven; Bant strekte zich uit langs de Oost-Friesche kust als een aanzienlijk bloeiend eiland; Ameland bezat in het Benedictijnerklooster Foswerd, dat daar sedert de 9e eeuw schijnt bestaan te hebben, een middelpunt van cultuur. Borkum was, door zijn ligging aan den Eemsmond, een geschikte havenplaats. De Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden hadden in de 9e en 10e eeuw een gezeten bevolking met veel bloei. Ook waren de kleistreken achter de duinen bloeiende gewesten in dien tijd. Aan die kleigronden moet worden toegeschreven, dat veeteelt het hoofdmiddel van bestaan is geweest bij de Friezen. Bovenal was dit het geval in den tijd, toen de afwatering en drooglegging nog niet goed geregeld waren. Door de omstandigheid, dat de grond dikwijls dras lag, kon er aan bebouwing vaak niet gedacht worden en moest veeteelt wel de hoofdzaak zijn. Dit was eveneens het geval op de laagveengronden, die, naast de klei en er bij aansluitend, zoowel in Holland als in Friesland gevonden werden.

De veeteelt bij de Friezen werd dan ook vanouds geroemd. Zij brachten het vee op de Romeinsche markten aan den Rijn; hun ossen leverden het leder voor de pantsers en schildbedekkingen der Romeinsche soldaten. De goederen en inkomstenlijsten van Fulda en Werden vloeien over van terrae pascuales of prata, weilanden, gemeten naar het aantal beesten, dat er op kon weiden. Daarnaast komen ook de hooilanden in groote menigte voor, waarschijnlijk de minder kostbare, aan het water blootgestelde, laaggelegen landerijen, gemeten naar het aantal voeren hooi, carradae, die zij opleverden. De gewone vlaktemaat in Friesland in lateren tijd, het gras, gramen, wijst op groenland als het bestanddeel der Friesche gronden, hoofdzakelijk voor veeteelt bestemd. De veeteelt wordt ook in de kronieken genoemd als de voornaamste bezigheid der kloosterlingen, als het hoofdmiddel van bestaan der kloosters.

Ook de uitvoer van Friesche mantels reeds in den Karolingischen tijd wijst op de aanzienlijke kudden van schapen, die de wol leverden, waaruit het fresum, het Friesche wolgoed, werd gemaakt. De mantels, „pallia", spelen tot in de tiende eeuw een aanzienlijke rol in de inkomstenlijsten van Fulda en Werden. De bisschopszoen van 1276 maakt melding van runderen en paarden, door de Friezen op de Munstersche markten aangeboden, en Groningen blijkt omstreeks dien tijd een belangrijke paarden- en veemarkt te hebben bezeten.

Kaas en boter behooren in de inkomstenregisters van Werden van de 11e tot de 12e eeuw tot de dikwijls genoemde zaken. In West-Friesland bestond de

rijkdom der bewoners, die door de plunderende Hollandsche ridders werd medegevoerd, hoofdzakelijk uit vee, kleedingstukken en wol. Ook voor Zeeland kan het bestaan van groote kudden schapen in ouden tijd worden geconstateerd.

Hoewel runderen en schapen meest op den voorgrond treden, waren toch ook in grooten getale de paarden aanwezig. Dit kan reeds blijken uit het feit, dat de abten en mindere kloosterlingen zelfs de kleinste tochten te paard aflegden en Friesche paarden op de Munstersche markten werden uitgevoerd. Ook het varken was in de 9e en 10e eeuw sterk vertegenwoordigd; het recht, om varkens in de gemeene bosschen te laten weiden, heette, gelijk het aandeel daarin zelf, *sacra*. Geiten worden minder genoemd; het hoen daarentegen dikwijls, eieren eveneens. Ook de bijenteelt schijnt zeer aanzienlijk te zijn geweest.

De landbouw was in Friesland gedurende de middeleeuwen minder van beteekenis dan de veeteelt. De *terra arabilis*, *area*, *terrae araturae* komt in verhouding tot de weide en het hooiland zeer weinig voor in de schenkingen van den oudsten tijd. Dat verschijnsel is zeer verklaarbaar. In het nog onvoldoende tegen het water beschutte land, waar de waterafvoer evenmin goed geregeld was, moest het land wel meest grasland zijn. Hierdoor was er in Friesland geen uitvoer van landbouwprodukten, wel van vee. Friesland verbouwde niet meer granen, dan voor eigen gebruik noodig waren; Britannië was destijds het korenland en ook uit de Oostzee werd al vroeg koren naar deze gewesten aangevoerd.

De uitbreiding van den landbouw in deze gewesten gedurende de dertiende eeuw is voor een groot gedeelte te danken aan de kloosters. De Cistercienser en Praemonstratenser orden deden tusschen het Vlie en de Weser een menigte kloosters verrijzen, niet minder dan vijftig. Oostergoo droeg van hen den naam „Alba-Oostergoo", d. i. wit-Oostergoo. De voornaamste kloosters dezer orde waren die van Mariëngaarde, Lidlum, Veenklooster, Wittewierum en Langen. De Cistercienser orde had haar kloosters Klaarkamp, het aanzienlijkste, van Bloemkamp, Aduard, Termunten, Ihlo enz. Daarenboven vindt men in Friesland nog de Benedictijner kloosters, als St. Odulf te Stavoren, Foswerd op Ameland, Reepsholt in Oost-Friesland. Later kwamen hierbij nog kloosters van andere orden.

Zoo waren de Friesche landen met kloosters overdekt; bij een telling van 1287 telde men er niet minder dan 4000 Praemonstratenser monniken. En daarnaast telde men hier een groot aantal zoogenaamde conversen, die van de monniksgeloften alleen die van gehoorzaamheid en kuischheid aflegden.

De inrichting der kloosters en van haar uithoven leeren wij later kennen en wij zullen zien, dat zij een belangrijken landbouw dreven. Door dien landbouw hadden zij produkten over, die op de markten gebracht werden, een taak, waarmede de conversen veelal belast waren. Zoo werden de kloosters, evenals de Karolingische hoofdhoeven, middelpunten van verkeer en deden zij marktplaatsen in hun nabijheid opkomen.

Aldus ziet men in de 12e eeuw reeds belangrijke marktplaatsen verrijzen. Naast het oude Stavoren, reeds in de 9e eeuw een belangrijke handelsstad, naast Groningen, dat in de 13e eeuw met de Hanze in verbinding treedt,

het middelpunt van den handel voor zijn omstreken, zooals Alkmaar in West-Friesland, ziet men marktplaatsjes ontstaan te Medemblik, Leeuwarden, Franeker, Bolsward, het oude Dokkum, Appingedam, Leer, Emden, Norden, Jever.

Met de uitbreiding der bevolking ontstonden ook langzamerhand de dorpen, meestal eerst op wierden of terpen gebouwd, waar de kerken het middelpunt van uitmaken. Maar in de 13e eeuw ziet men ook langzamerhand op de laag gelegen landen woningen verrijzen, een bewijs, dat allengs de bedijking het land zekerder beschutte.

De wierden hebben over 't geheel een kleine oppervlakte en daaruit trekt prof. BLOK de conclusie, dat aanvankelijk de bewoning geschied zou zijn in op zich zelfstaande hoeven, iedere hoeve op een terp. Ongetwijfeld is dit met de kleine terpen het geval geweest, doch de grootere, waarop andere bewoners dan landlieden zich om de hoeven vestigden, zullen reeds vanouds door meer hoeven bezet zijn geweest, zooals BLOK ook terecht er bij opmerkt. Hieruit blijkt, dat noch het stelsel van geïsoleerde hoeven, noch dat van een dorpsgewijs samenwonen hier uitsluitend heerschte, doch dat beide vormen van nederzettingen reeds gemengd voorkomen. Vooral sedert de uitbreiding en verbetering der bedijkingen zal het geïsoleerd wonen der boeren op hun land hier zijn toegenomen. De redenen hiervoor zullen in de lage landen, vooral in de kleilanden, verschillend geweest zijn. Open plekken ter vestiging waren in deze streken, waar het verdeeld grondbezit al vroeg ontstond en waar de bodem overal vruchtbaar was, niet blijven bestaan, zooals dat op de zandgronden van Drente o. a. het geval was. Daarenboven wilden de boeren, zoodra zij er zich veilig achtten en geen hoogten behoefden op te werpen, liever op hun land wonen. In de kleistreken toch zijn de wegen in regentijd bijna niet begaanbaar, en niets kon den boer daarom aangenamer zijn dan te wonen te midden van zijn land, vooral als dat land aaneengesloten ligt. Dit nu is op die gronden, welke niet bij stukjes ontgonnen behoefden te worden, doch die eenvoudig waren ingedeeld, meer het geval dan op de zandgronden.

Mag men dus aannemen, dat in de lage Friesche streken op enkele plaatsen grootere terpen tot gemeenschappelijke woonplaatsen werden gebouwd, dan doen deze ons denken aan oude woonplaatsen, vroege vestigingen van een groep bewoners, die deze verblijfplaats bij het verhoogen van den waterstand langzamerhand ophoogden tot de terp, waarop nu dorpen gevonden worden. Maar bij de uitbreiding van den landbouw en der bevolking kwam het geïsoleerd wonen meer in zwang in de Friesche landen.

Als landbouwprodukten uit de 13e eeuw in de Friesche landen worden genoemd *boonen*, *haver*, *gerst*, *rogge* en *vlas;* de tarwe had blijkbaar in de Friesche gewesten in dien tijd haar intrede nog niet gedaan. Daarnaast komen *appel-* en *pereboomen* in de boomgaarden voor, *lelien*, *rozen* en *crocussen* in de bloemtuinen. *Haverbrij* en *haverbrood* was, evenals in den Romeinschen tijd, ook in de middeleeuwen nog het gewone voedsel voor de armen.

De *gerst*, waarvan een bijzondere soort, braccium, zeer gezocht was, werd gebruikt ter bereiding van *bier*. Naast bier vormden *meede*, een honig-

water, en *sicera* of appelwijn de gewone dranken. Voor de vervaardiging van kleedingstukken werd vlas verbouwd.

Het niet uitgestrekte bouwland bracht echter over 't geheel geen genoegzame hoeveelheid koren voort, om in de behoeften der bewoners te voorzien. Produkten der veeteelt had men voldoende, aan graan was meestal gebrek. Hierdoor zien wij dan ook reeds vroeg een aanzienlijken graanhandel ontstaan, waardoor koren van de Oostzeelanden werd ingevoerd.

Toestanden in West-Friesland.

In West-Friesland verschilden de maatschappelijke toestanden in de middeleeuwen niet alleen van die in Holland, maar ook, naar het schijnt, van die in de andere Friesche landen. Met name betreft dit het verschil van standen. Bestond er in Friesland nog een erfelijke adel, ook al had die geen feodale rechten, in West-Friesland vond men van een erfelijken stand van welgeborenen in de 14e eeuw niets en evenmin van een leenadel.

Ook van een eigenlijken geestelijken stand was hier geen sprake. De kerk had hier geen goederenbezit; de geestelijken waren eenvoudig bedienaars van den godsdienst in de parochiekerken, door de parochie onderhouden, en hadden geenerlei politieke beteekenis.

Evenmin waren er steden. De kern der bevolking bestond uit vrije boeren, kleine grondbezitters. Het groot-grondbezit ontbrak vermoedelijk in de 14e eeuw. De scheepvaart maakte in dit waterrijke land reeds vroeg een aanzienlijke bron van bestaan uit. Zeker was ook hier, evenals elders, de scheepvaart uit de visscherij voortgekomen.

Over 't geheel was de toestand der boerenbevolking in de 13e en 14e eeuw in West-Friesland ongunstig. Het land werd herhaaldelijk geteisterd door de oorlogen, welke de Hollandsche graven tegen de Friezen voerden. Daarenboven was dit gewest een echt waterland, waar overstroomingen dikwijls groote nadeelen toebrachten en waar men in den winter bijna geen gebruik kon maken van de landwegen, de duinstreek uitgezonderd. Sommige landen hadden nog geen eigenaar en enkele stukken hadden, zeker door de twijfelachtige ligging ten opzichte van het water, zoo weinig waarde, dat voor een koek of een kluit boter soms een stuk land verkocht werd [1]). De watermolens kwamen eerst in het midden der 15e eeuw in gebruik.

Deze toestand werd beter, naarmate zich enkele steden ontwikkelden, die door eigen behoeften en door handel in de produkten des lands deze in waarde deden stijgen. De steden Hoorn, Enkhuizen en Medemblik en het nabijgelegen Alkmaar waren van veel beteekenis voor de opkomst van den landelijken stand in deze gewesten. De veehouderij had in de tiende en elfde eeuw hier op den vochtigen bodem ongetwijfeld nog de overhand en de landbouw zal van geringe beteekenis geweest zijn. Eerst langzamerhand na het droger liggen van den bodem, kon die toenemen, eerst nabij de steden als tuinen, langzamerhand zich uitbreidend.

---

[1]) LEEGHWATER, Chronijkje, pag. 6. — VAN SPAAN, Beschrijving der stad Rotterdam, pag. 182.

Pas in de 14e eeuw werden hier heerlijkheden gegrondvest. Het was PHILIPS van Bourgondië, die hier talrijke heerlijkheden vestigde, gedeeltelijk met het doel, hiermede de legeraanvoerders te beloonen, die in 1426 den opstand der West-Friezen, Kennemers en Waterlanders tegen de Bourgondiërs hadden gedempt, gedeeltelijk, om de vrij talrijke bastaarden van het Beiersche huis met een heerlijkheid te beschenken.

De steden in West-Friesland zijn door dien toestand op zelfstandige wijze ontstaan. Het waren niet gemeenten in den zin, welken men daaraan veelal hecht in de middeleeuwen, nl. van confederaties, gevormd door de bewoners eener plaats tot onderlinge bescherming tegen feodale heeren: die waren hier niet te bestrijden. De steden waren meest ontstaan als marktplaatsen, als centra voor den handel van de omliggende landbouwgewesten. Die steden stonden vóór het optreden van PHILIPS van Bourgondië tegenover den landheer als de leenmannen elders. De onderwerping van West-Friesland door FLORIS V had meer den vorm eener pacificatie, van een verdrag tusschen den graaf en een gemeenschap van vrije lieden, die hem als landsheer erkenden, dan van een door een veroveraar opgelegde onderwerpingsakte [1]).

Landelijke toestanden in Groningen.

Wenden wij thans het oog op Groningen. De lage kleilanden in het noorden dier provincie waren bij den toenmaals nog slechten toestand der afwatering en der zeeweringen ongeschikt voor den korenbouw. Dit blijkt ook hieruit, dat de tienden er bijna niet in koren, maar meest in vee werden voldaan. Van koren werd alleen tiende van haver gemeld, een korenvrucht, welke op die lage gronden het eerst en meest verbouwd is geworden [2]).

Een gedeelte der provincie was nog boschrijk; zelfs op de kleilanden werden nog bosschen gevonden, die evenwel bij de uitbreiding der bevolking gedund werden. Doch herhaalde overstroomingen en de slechte toestand van dijken en afwatering brachten herhaaldelijk groote nadeelen toe aan den landbouw.

Op de vruchtbare klei van klei-Oldambt woonde een landbouwende en vee telende bevolking, sinds eeuwen gevestigd op terpen, die hen tegen overstrooming beschermden en thans nog in de dorpen om en bij Termunten middelpunten van bewoning uitmaken. Zij verbouwden, blijkens de berichten, die de kroniek van het Fivelingooër klooster Wittewierum uit de 13e eeuw ons verschaft, zomer- en winterkoren, rogge en gerst, boonen en erwten. Appel- en pereboomen leverden hun vruchten, lelie en roos hun bloemen; koeien en schapen graasden er op de gemeenschappelijke dorpsweide; paarden en ossen werden er ook voor den uitvoer gefokt.

Geheel anders wordt de toestand geschetst in het Wold-Oldambt. De vrome abten noemen die bevolking aldaar roofzuchtig en plunderziek, gebruik makend van

---

[1]) J. J. DOESBURG, West-Frieslands hoofdstad in vroeger eeuwen, 1898, pag. 3.
S. POLS, West-Friesche stadsrechten, 1881, blz. XXII.

[2]) ACKER STRATINGH, Over tienden in de Friesche landen. (Bijdr. tot de Gesch v. Groningen, 1864, I, pag. 212).

elke kans, om de broeders op de klei te benadeelen. Vooral de tallooze doorbraken van de nog niet sterke zeedijken openden den „Woldbewoners" de gelegenheid, om daaruit voordeelen te behalen.

Als de ongelukkige bewoners der laaggelegen kleilanden bij Oostwold, Zuid- en Noordbroek en elders vluchten moesten voor het water naar de hooger gelegen Woudstreken, beroofde de onmeedoogende „woudman" hen somtijds van hetgeen zij nog bezaten. Of als hij hen met rust liet, als het water weder weggeloopen was en de landbouwers hun hoeven weder opzochten, had de tijdelijke onbruikbaarheid der landen door het zeewater mislukking van den oogst en duurte ten gevolge, niet zelden vergezeld van ziekten.

Doch het was niet alleen het buitenwater: ook het gemis van gelegenheid, om bij hevige regens het water af te voeren, veroorzaakte dikwijls overstroomingen. Talrijke kleine stroompjes liepen vóór het ontstaan van den Dollart door het Oldambt, waarvan nog zwakke sporen zijn overgebleven, en bij regens, vooral in het voor- en najaar, veroorzaakte de overstrooming daarvan groote nadeelen.

Denkt men daarbij aan de groote onveiligheid, aan de tallooze veeten van adellijke en niet-adellijke geslachten, aan de strooperijen van zee- en landroovers van de zijde van de Eems en Fivelingoo, dan blijkt, dat men zich den toestand der plattelandsbevolking in het Oldambt gedurende de 13e eeuw niet gunstig mag voorstellen [1]).

Invloed der stad Groningen.

Dit werd nog niet beter in de 14e eeuw. Thans kwamen de toestanden van verwarring en regeeringloosheid, die geheel Friesland beheerschten en de vreedzame ontwikkeling der beschaving met den ondergang bedreigden. Het was een strijd van allen tegen allen, zegt BLOK, en met gemak onderscheidt de geoefende blik ten westen der Eems twee groote partijen, die als *Schieringers* en *Vetkoopers* bekend staan, al weet men niets omtrent den oorsprong dier namen en het ontstaan der partijen. Wij mogen ons in dien strijd niet verdiepen, maar wijzen er alleen op, dat de Vetkoopers zich op het eind der veertiende eeuw meest met buitenlandsche vorsten verbonden, vooral met den Graaf van Holland, destijds ALBRECHT VAN BEIEREN. Hierdoor zou de vrijheid ten onder gegaan zijn op het platteland, maar het Oldambt o. a. zocht den steun van de stad Groningen, die er veel belang bij had, bijstand te verleenen. Als belangrijkste handelsstad in het noorden wilde deze stad gaarne het platteland aan zich verbinden en onder haar invloed brengen, en zij trok gaarne partij van de gelegenheid, daartoe geboden. Het was steeds de politiek van Groningen, om de Ommelanden aan de stad te onderwerpen in economisch opzicht, om Groningen te maken tot het handelscentrum van den geheelen kring der landen, die hierop uitliepen.

Tot dat doel begon reeds in de 13e eeuw Groningen door handelsverdragen zijn burgers op hun handelsreizen in de omgeving te beschermen, en werd door overeenkomsten omtrent dijken, wegen en zijlen of sluizen de communicatie bevorderd. In 1361 werd zelfs een verdrag gesloten tusschen Groningen

---

[1]) BLOK, Het Oldambt in oude tijden (Groningsche Volksalmanak 1889, pag. 9 enz). Wij volgen dezen grootendeels.

en de Friesche landen tusschen het Vlie en Aurich, om door onderlinge aaneensluiting de vrijheid dier landen te handhaven.

Er waren reeds meer dergelijke verbonden gesloten in de Friesche landen; na de 11e eeuw was dit zeker het dertiende, wel een bewijs, dat die groote verbonden niet baatten. Een verbond van 1368 met de landen tusschen de Eems en de Lauwers gaf aan de hoofdstad meer macht, maakte haar meer tot hoofd der landen, welke later de Groningsche werden, en bereidde haar voor tot de hoofdmarkt der provincie.

Toch moest er nog heel wat binnenlandsche twist bedwongen worden, vóór de suprematie van Groningen in de Ommelanden erkend werd. In dien tijd nam echter wel de invloed van Groningen toe: het Friesche karakter der bevolking ging meer onder; de Friesche taal werd langzamerhand vergeten, zoodat in 1391 in Oldambt en Reiderland reeds de dijkbrief in de Saksische taal der stad Groningen werd geschreven.

Zoo oefende de stad Groningen na 1450 een krachtigen invloed uit op de economische ontwikkeling van Oldambt. In 1457 werd ter bevordering van het handelsverkeer een gemeene weg en vrije straat van Groningen over Duurswold (Schildwolde en Slochteren), door het Wold-Oldambt en Westerwolde, naar het Munstersche en Oost-Friesche gebied over de Eems aangelegd, en verder werd een weg gemaakt door het Pekelmoeras, welke in 1552 genoemd wordt. Het plan, om een kanaal van Groningen naar de Eems te graven, werd zelfs ontworpen.

Hierdoor werd het Oldambt ontsloten. Het Wold-Oldambt vooral, een ledig, woest gebied, werd geopend voor een grootsche toekomst van den landbouw. De voltooiing daarvan had niet plaats in de middeleeuwen, maar gedurende de nieuwe geschiedenis, en deze bespreken wij dus later.

Al was de stad Groningen niet altijd bescheiden in haar optreden, Oldambt en de andere Ommelanden hadden veel aan haar te danken in dezen onzekeren tijd. Vooral werkte de stad mede tot het verkrijgen eener goede regeling van het dijkwezen, voor de landbouwers dezer gewesten van zooveel beteekenis. De Dollart, met zijn woesten aard, brokkelde de landen meer en meer af; in de 15e eeuw werd Reiderland herhaaldelijk door watervloeden geteisterd en ernstige gevaren dreigden onophoudelijk het land. In 1454 werd vooral door het optreden van Groningen een nieuwe dijk gelegd van Reide naar Finsterwolde, die het Oldambt vijftig jaren lang tegen het Dollartwater verdedigde.

Landelijke toestanden in Gelderland.

Werpen wij thans een blik op den landbouw in Gelderland. In Gelderland was het vruchtbaarste gedeelte des lands in de gewesten langs en tusschen de groote rivieren gelegen. Daar had men al vroeg verder gedijkt. De Bommelerwaard was bedijkt vóór 1276. In de Tielerwaard werd de eerste dijk langs de Linge gelegd in 1259; langs de Waal liep een dijk in 1270 en waarschijnlijk reeds veel vroeger. Uit het landrecht der Betuwe van 8 Dec. 1327 blijkt, dat men die streek toen reeds door dijken tegen de haar van alle zijden bedreigende rivieren had pogen te beveiligen. In het Land van Maas en Waal werden daartoe eerst in het jaar 1321 maatregelen beraamd, terwijl de behoefte hieraan

zich steeds dringender schijnt te hebben doen gevoelen. Ook was omstreeks 1314 op den IJseloever bij Nijenbeek, niet ver van het dorp Voorst, een dijk of waterkeering aangelegd en in 1328 werd den ingezetenen van Nieuwbroek gelegenheid gegeven tot het leggen van een dijk langs den IJsel en het verbeteren der daarachter gelegen gronden door weteringen en sluizen [1]).

Het waren aanvankelijk meestal lage dijken, onvoldoende gebouwd, die dikwijls doorbraken. Vooral de Betuwe had veel van overstroomingen te lijden, o. a. in 1313 en 1314, 1342 en '43. Bij dergelijke overstroomingen verlegde de rivier niet zelden haar bedding, en oude, verloopen rivierbeddingen bleven in het land achter als diepe geulen of strangen, terwijl een gedeelte van het land verloren ging. Daarenboven veroorzaakten de overstroomingen verzanding der landen langs de rivieren, die het land zeer benadeelden.

De toestand van den landbouw op de lage gedeelten was door de gebrekkige afwatering en de onvoldoende waterkeeringen slecht. Op de lage gronden tusschen Maas en Waal, in de Betuwe en in de Lijmers,. werd schier niet anders dan haver verbouwd. Alleen op de hoogere gedeelten der Over-Betuwe, onder Gent, Dorenburg en Elden, verbouwde men ook tarwe, rogge, gerst, spelt en boonen [2]). De uiterwaarden werden meest gehooid of geweid; ook werd hooi van Emmerik aangevoerd.

In de 14e eeuw was men hier meer en meer bedacht op verbetering der gronden voor den landbouw. Verschillende maatregelen werden hiertoe genomen. In de Betuwe en Tielerwaard werden weteringen gegraven tot waterloozing; in 1320 en 1321 werden in de Bommelerwaard en tusschen Maas en Waal kanalen gegraven, door welke die streken nog tegenwoordig het water afvoeren. In 1340 deed de hertog op zijn domeinen in het Rijk van Nijmegen de waterloozing verbeteren.

Welken invloed dit alles direct had op den landbouw, is niet in bijzonderheden bekend. Dit echter weten wij, dat omstreeks 1290 landerijen bij Driel in de Bommelerwaard, die tot dusver als gemeene veeweiden gediend hadden, werden omgebouwd en bezaaid. Omstreeks 1313 werden sommige landerijen bij Valburg ontgonnen [3]).

De gecultiveerde hooge gronden in Gelderland, langs den rand der Veluwe vooral en ten oosten van den IJsel, werden bovenal met winterrogge bezaaid; de beste werden ook gebruikt voor het verbouwen van garst en spelt. Doch groote gedeelten lagen woest: waar zij hoog waren, met heide begroeid; in de lagere broekachtige gedeelten met slecht, zuurachtig gras. Die woeste gronden lagen meest onverdeeld en werden door de bewoners der aanpalende dorpen en buurtschappen gebruikt tot weiden van het vee, tot het maaien van heide, het steken van plaggen. Waar veen gevonden werd, groef men ook turf of veenzoden. Ten jare 1320 was o. a. in Oldebroek het turfsteken niet ongewoon, en in de jaren 1334—1340 wordt melding gemaakt van turfsteken in de venen van Ede, Barneveld, Doornspijk, Nijkerk, Putten, Heerde, enz. [4]).

---

[1]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de Gesch. van Gelderland, I, pag. XI.
[2]) NIJHOFF, l. c., pag. XIII.
[3]) NIJHOFF, l. c., pag. XIII.
[4]) NIJHOFF, l. c., pag. XV.

De veeteelt stond in de middeleeuwen hier, evenals in de meeste gedeelten van ons land, hooger dan de akkerbouw. De hoogere kleigronden boden goede gelegenheid aan tot het vetweiden van ossen. Kalveren mesten schijnt nog een zeldzaamheid geweest te zijn.

Sommige gedeelten der lage, grasrijke streken tusschen den Rijn, de Waal en de Maas dienden, zoowel als de broeklanden in het Zutfensche kwartier en de Veluwsche heiden, tot het weiden der tallooze kudden schapen.

Van de varkensteelt en mesterij werd hier altijd veel werk gemaakt. De varkens werden in de bosschen gedreven en met eikels gevoed. In het jaar 1313 werd alleen in 's Graven bosschen onder Steenderen en Warnsveld voor meer dan honderd varkens het eikelgeld betaald en voor een dertigtal in het bosch van Dodewaard en Ochten. Niet zelden werden landpachten en erfrenten in varkens voldaan.

Hoenders vond men er veel en ook hiermede werden sommige cijnzen en landpachten voldaan. De hertog trok in 1340 bijv. uit Herwen en Aardt 158, uit Maasbommel 174, uit het Zutfensche kwartier 616 hoenders, waarvan uit de stad Zutfen 357. Uit het ambt van Gelre werden zelfs 3385 en van de Veluwe 3776 hoenders opgebracht.

Ganzen werden in het land van Maas en Waal gefokt, maar waren niet talrijk.

De bijenteelt was van groot belang; vooral op de heidestreken legde men er zich op toe. Pachten werden er dikwijls voor betaald [1]).

Landbouw in de overige provinciën.

De landbouw in het oosten van Overijsel zal veel overeenkomst gehad hebben met dien in het oosten van Gelderland; daar, zooals hier, leefden de boeren onder den druk van den adel en van de heeren in een toestand van hoorigheid, waarbij van een zelfstandige ontwikkeling geen sprake was. Alleen de marken, voor zoover zij niet in handen der heeren gekomen waren, hielden nog toestanden der oude volksvrijheid in wezen.

In het westen van Overijsel, waar zich enkele markdorpen door gunstige ligging tot steden ontwikkeld hadden, zooals Deventer, Zwolle, Steenwijk e. a., was de toestand beter voor de landlieden, daar het verkeer met die steden en langs de rivier en de zee den handel in landbouwprodukten in het leven riep. Daar werd in 1362 ook het moerassige land tusschen het Zwartewater en den IJsel, de polder van Mastenbroek, ingedijkt, wel een bewijs, dat hier de landbouw reeds grooter beteekenis had.

In Drente, welks oude kern door een kring van veenmoerassen omringd en die daardoor geïsoleerd lag, was de volksvrijheid nog het best bewaard gebleven en had men een zelfstandige klasse van eigenerfden, gemeenvrijen, die hun zelfstandigheid behouden hadden en in de gemeene gronden een vasten grondslag bezaten, om hun zelfstandigheid te handhaven. Een hoog standpunt zal de landbouw hier niet bereikt hebben in het tijdperk, dat wij behandelen; toen, zooals nog lang daarna, zal het voorzien in eigen behoeften de hoofdzaak geweest zijn voor den eigen boer.

---

[1]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden, I, pag. XVIII.

De kloosters hadden hier niet dien invloed, welken zij elders bezaten, en hebben geen aanzienlijk aandeel gehad in de ontginningen van Drente.

Evenmin hadden hier groote heeren grooten invloed; de zelfstandige gemeenvrije boerenstand was er aan eigen ontwikkeling overgelaten.

Groote ontginningen hadden in deze provincie gedurende de middeleeuwen ook niet plaats. De nederzettingen in Drente dagteekenen meestal uit den oudsten tijd en de esschen wezen de natuurlijke plekken aan, waar de bosschen konden uitgeroeid en in vruchtbare bouwlanden herschapen worden [1]). De esschen leverden al vroeg veel koren, en al was voorziening in eigen behoefte hoofddoel, toch werd van ouds uit Drente koren naar de markt in de stad Groningen gevoerd. De korenmarkt te Groningen had mede aan den aanvoer uit Drente haar opkomst te danken.

De ongecultiveerde gronden in Drente waren nog steeds in gemeenschappelijken eigendom en gebruik, zoover er van gebruik sprake kan zijn. Daar werden de schapen geweid in groote kudden, en dit bleef lang voortduren.

In Brabant was, buiten de bezittingen van geestelijke gestichten en enkele aanzienlijken, in de 11e eeuw de landbouw geheel verwaarloosd, zegt ACKERSDIJK. „Kempenland in Taxandrie," aldus schetst een monnik tusschen 1050—1056 den toestand, „bestaat uit wijd uitgestrekte vlakten, door de zon verschroeid, tot geen menschelijk gebruik geschikt, vol van benden struikroovers, die, van ver bespiedend, de doorreizenden aanvallen."

Het grondbezit en grondgebruik begon in dien tijd op de zandgronden van Noord-Brabant reeds tot versnippering over te gaan, en hetzelfde was in de gewesten van het tegenwoordig Limburg het geval.

---

[1]) H. BLINK, Studiën over nederzettingen in Nederland. (Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen., 1901, pag. 736 enz.).

DE ONTWIKKELING DER STANDEN IN DE NEDERLANDEN.

Indeeling der bevolking in standen. De boeren als beroepsstand.

Om de toestanden der bevolking in deze gewesten gedurende de middeleeuwen goed te begrijpen en de ontwikkeling van den boerenstand te leeren kennen, moet men het oog houden op de standenindeeling, welke bij de bevolking van dien tijd wordt gevonden en die op het economisch, sociaal en staatkundig leven een grooten invloed heeft uitgeoefend. De opkomst van den boerenstand in de middeleeuwen loopt parallel met de geschiedenis der vrijwording van de onvrijen.

Wij hebben reeds terloops zoo hier en daar het bestaan dier standen besproken; thans moeten wij nader nagaan, welke standen er waren, hoe zij zich ontwikkeld hebben en welke beteekenis zij hadden voor den landbouw.

Tot de 12e eeuw is er van boerén als beroepsklasse zelden sprake. De verschillen der oude geboortestanden waren ook voor den socialen toestand der landbevolking nog altijd van grooter beteekenis en meer uitkomend dan de gelijksoortigheid der economische verhoudingen en bedrijven. Eigenlieden en grondhoorigen aan den eenen kant, vrije cijnslieden en vrije welgeboren lieden aan den anderen kant, dat waren de meest voorkomende categorieën van landbewoners. Eerst langzamerhand, nadat het grondheerlijk eigenbedrijf was ingekrompen en de onvrijen door landhuur meer land in gebruik verkregen, nadat de steden een koopmansklasse in 't leven riepen, en de handwerkslieden in de steden door gelijksoortig beroep zich tot gilden vereenigden, ziet men ook de boeren langzamerhand als beroepsklasse opkomen, hoewel zij niet als de handwerkslieden formeel tot gilden vereenigd werden. Toch deden gelijksoortige belangen hen van tijd tot tijd de handen ineenslaan.

Gedurende het grootste gedeelte der middeleeuwen tot de 13e eeuw zien wij de boeren nog geheel opgaan in de politieke groep der bewoners, die als de stand der *onvrijen* wordt aangeduid. Dezen zijn het, waaruit de boeren als beroepsklasse grootendeels zijn voortgekomen.

Het bestaan van standen onder de bevolking is geen natuurlijke zaak, maar het gevolg van een historisch proces. De natuur in abstracto kent geen rechtelijke verschillen, geen standsverschillen; zij zijn gemaakt en geworden in de maatschappij, misschien mede onder den invloed van natuurlijke ongelijkheden, waarvan de machtigsten, de sterksten partij trokken, om zich te verheffen. De natuurkeus en de strijd om macht en ruimte voeren zoowel in de menschen- als in de dierenwereld tot heerschappij en doen ongelijkheden

ontstaan, die zich voortplanten en vergrooten, om eindelijk weder te vervallen door eigen verzwakking of door invloeden van buiten.

De oorspronkelijke toestand kende dus geen standsverschillen, enkel en alleen physieke, moreele en intellectueele verschillen. Dat besef leeft nog voort in den ouden volksdeun, ook thans niet onbekend, aldus luidend:

Als vader Adam spitte en moeder Eva span,
Waar vond men toen de Heeren en ook den Edelman?

Op het ontstaan van het verschil in standen hebben wij vroeger reeds gewezen (zie pag. 71). Dat er reeds vroeg verschillende standen bestonden, blijkt uit de oudste geschiedenis. Doch wanneer wij ons thans bepalen tot omstreeks de 12e eeuw, dan kan men de bewoners der Nederlandsche gewesten naar hun staatkundige en burgerlijke rechten en persoonlijke vrijheid onderscheiden in de volgende groote hoofdgroepen:

I. Landsheeren: de graven, hertogen en bisschoppen, die het souvereine gezag feitelijk uitoefenden, in plaats van den koning of keizer, wiens heerschappij weinig meer dan in naam bestond.

II. De edelen, die op de landsheeren volgden. De edelen waren het meest met goederen en voorrechten begiftigd; zij waren bezitters van eigen- of van leengoederen; zij waren vrijgesteld van alle belastingen en werden met de luisterrijkste eerambten bekleed. Hun grootste genoegen bestond in het voeren van den krijg, in de jacht en andere vermaken. Door den oorlog waren zij genoodzaakt en door hun rijkdommen in staat gesteld, sterke sloten tot woningen te bouwen, kleine vestingen, waarin zij zich bij aanvallen terugtrokken.

III. De vrije welgeboren lieden; dezen waren aanvankelijk met de edelen gelijk, doch de laatsten wisten zich boven de gewone welgeborenen te verheffen.

IV. De onvrijen, die onder de namen van slaven, lijfeigenen, hoorigen, hofhoorigen, cijnsbaren, liten, eigen luiden, enz. worden aangeduid.

De onvrijen dezer landen leefden in een staat van knechtschap; zij waren dienstbaar aan de heeren en moesten den arbeid van landbouwers, ambachtslieden, enz. verrichten. Zonder aanspraak op rechten, hingen zij af van de willekeur der meesters; zij werden weggeschonken, verruild, verkocht, verpand, ter leen gegeven [1]).

Buiten deze hoofdgroepen noemen wij nog de *geestelijkheid*, die een zelfstandige afdeeling uitmaakte en tot de vrijen behoorde.

Eveneens behoorden tot de vrijen later de *stedelingen*, de *burgers* of *poorters*, die gedeeltelijk uit de niet-vrijen in den loop der middeleeuwen zijn voortgekomen.

Op den grondslag dezer onderscheiding terugkomend, vinden wij aldus *vrijgeborenen* en *niet-vrijgeborenen* of *slaven* als de hoofdgeboorte-standen der maatschappij. Men kan in ruwe trekken aannemen, dat er omstreeks den aanvang der grafelijke regeering hier te lande geen ridderschap, geen adel, geen

---

[1]) Van Loon, Aloude regeeringswijze van Holland, III, pag. 181.

steden bestonden, doch dat de bewoners waren òf *vrije* òf *onvrije landbewoners*. Uit deze beide hoofdgroepen zijn de latere standen voortgesproten. Wij zullen het verloop van de geschiedenis der standen gedurende de middeleeuwen kortelijk nagaan, voor zoover die in verband staat met ons onderwerp, om vooral bij de vrijwording van de onvrijen nader stil te staan.

I. De landsheeren, edelen en vrijgeborenen.

De vrijgeboren stand en zijn splitsing in rangen.

De vrijgeborenen of vrijen vormden den hoogsten stand in de maatschappij. Hieronder verstond men de vrije bezitters van eigen erven, die van niemand in het bezit van vrijen eigendom afhankelijk en van alle eigenlijk gezegde belastingen of schattingen vrijgesteld waren. Deze vrijgeborenen leefden onder de oude landsheerlijke wetten naar de vroegere gewoonte.

De stand der vrijgeborenen splitste zich in den loop der tijden in twee klassen of rangen. Als vanzelf vormde zich een klasse van meer aanzienlijke, vrije landeigenaars, die door grooter landbezit of door bijzondere voorrechten uitmuntten boven anderen; die zich gaarne aan de zijde van den graaf schaarden, van hem waardigheden, bedieningen en ook leengoederen als belooning ontvingen en daardoor in aanzien stegen. Zij waren het, die zich bovenal aan den krijgsdienst wijdden, den koning of den graaf bijstonden in alles, en in den glans van het hof den naam „nobilis" op zich alleen toepasten. Uit dezen zijn de latere *edelen* en de *ridderschap* ontstaan. Doch de overige welgeborenen of vrijen verloren den naam „nobilis", om alleen dien van *liber* of *vrije* te dragen.

De eerste klasse van vrijen, de adel, heeft een grooten invloed gehad op de staatkundige gebeurtenissen in deze landen; de overige vrijen hadden niet veel invloed en losten zich in den loop der tijden op in den opkomenden vrijen boeren- en burgerstand.

De adel was het bovenal geweest, die de Frankische koningen gesteund hadden in het beheer en de onderwerping der landen en als militaire stand de graven had bijgestaan in de verdediging der graafschappen. Voor die diensten werden de edelen ruimschoots beloond met giften van landen in de veroverde gewesten, welke den koning als domein toevielen. De oudste giftbrieven der Frankische koningen vermelden de schenkingen van groote, uitgestrekte landen, landstreken of territoiren met alles, wat er op of in was, dus met de slaven of lijfeigenen, aan de lieden van den hoogen adel, zeker toen reeds heeren, die voor den rijksvorst in deze landen als vorstelijke ambtenaren het bewind waarnamen.

De opkomst van den rijkdom en de macht der graven.

Het meest bevoorrecht werden op deze wijze de ambtenaren, die later als *graven van Holland* het best bekend zijn. Het waren, zegt KLUIT terecht [1]), geen graafschappen, welke door den koning geschonken werden, maar het was overgifte of schenking van groote, uitgestrekte landen met alles, wat er op en in was, welke door den koning aan graven, vorsten of heeren werden overgedaan.

---

[1]) l. c., IV, pag. 45.

Zoo gaven bij giftbrieven van 889, 922 en 985 de beide Frankische koningen ARNULF en KAREL DE EENVOUDIGE en de Duitsche keizer OTTO III, destijds wettige souvereinen dezer gewesten, niet de graafschappen (want zij waren reeds graaf), maar uitgestrekte landgoederen aan GERULF, DIRK I en DIRK II. Bij den eersten giftbrief van koning ARNULF in 889 werd aan graaf GERULF (vader van DIRK I) een uitgestrekt landschap, in GERULF's graafschap gelegen, tusschen den Rijn en Zuidhardeshage (in de Haarlemmermeer) in eigendom gegeven, met nog andere goederen buiten die grenzen, als een hoeve te Tiel, een bosch, enz. Dien grond schonk hem de koning, bij koninklijke gift, „in alle uitgestrektheid en volgens volheid van bezit, met alle rentehoeven, gebouwen, slaven, velden, akkers, weiden, beemden, bosschen, wateren en afloop van wateren, molens, visscherijen, gebouwd en ongebouwd, toegangen en uitgangen, bezit en opkomsten, bebouwd en onbebouwd, en met alle toebehoorende gevolgen en bijliggingen, en dat wel met vrije en volle macht, om dit alles te bezitten, weg te geven, te verkoopen, te verruilen of daarmede te handelen naar welgevallen" [1]). KAREL DE EENVOUDIGE voegde in 922 hier nog veel bij, toen hij aan zijn getrouwen DIRK (zoon van GERULF) bij koninklijken giftbrief vele groote landgoederen schonk, nl. „de kerk van Egmond, met alles, wat daartoe behoorde, van „Suithardeshage tot aan Fortrap en Kinheim". En hij gaf hem dit in vollen eigendom, ook weder met alle slaven en hofhoorige boeren, bezit en opkomsten, beemden, bosschen, weiden, wateren en afloop van wateren, met last, om, evenals zijn overige erflijke bezittingen, door koninklijke begunstiging voor zich en zijn nakomelingen als vollen eigendom te bezitten, zonder iemands wederzeggen.

Deze giftbrieven geven een beeld van de beteekens der koninklijke schenkingen en van de uitgebreidheid der landbezittingen, welke die graaf verkreeg. In verband met de vorige gift aan GERULF valt hieruit af te leiden, dat DIRK I grondeigenaar werd van het koninklijke land van den Rijn (Ouden Rijn) tot ongeveer bij Alkmaar, misschien nog verder. Wij zeggen „koninklijk land", want niet alle land was daarin begrepen. Te midden van het koninklijke land lagen nog de vrije bezittingen der vrijgeborenen. De genoemde koninklijke bezittingen zijn nog slechts weinige van die, welke later aan de nakomelingen van DIRK I werden geschonken. Wij kunnen hierbij niet verder stilstaan. Het aangevoerde is voldoende, om te zien, hoezeer de edelen, die als graven van Holland worden genoemd, begiftigd werden met landbezit, dat zich over het geheele gebied van het latere graafschap uitbreidde.

De personen, aan wie deze schenkingen geschiedden, waren meestal tegelijk ambtenaren van den koning (keizer), graven, die het bewind voerden in naam van den koning (keizer), zeiden wij. Tevens werden zij nu groot-*grondbezitters*, en hieruit werd de grondslag gevormd der goederen, die later als 's graven- of 's grafelijkheidsdomeinen bekend stonden, en welke wij afzonderlijk behandelen.

---

[1]) Bij KLUIT, IV, pag. 47.

De graven zoeken steun bij aanzienlijke edelen en schenken ook dezen voorrechten.

Door dergelijke schenkingen of ook door inleengeving van landstreken staken weldra 's konings ambtenaren, de graven of legeraanvoerders, boven de andere edelen uit en geraakten zij tot een zekere zelfstandigheid en macht. Maar om die zelfstandigheid te verzekeren, hadden zij weder den steun van andere edelen uit hun nabijheid noodig, en zij begunstigden dezen op hun beurt met voorrechten. Zoo ontstond er ook bij de eertijds gelijke edelen een verschil in rang en werden zij weder van elkander afhankelijk. De machtigste koninklijke ambtenaar-grondbezitter, de graaf-grondbezitter, werd de primus inter pares, de eerste onder zijns gelijken, en steeg weldra tot grooter macht en invloed. Hij werd van „edele", „*vorst*", en hij schonk aan de hem bevriende edelen niet alleen gronden, jachtrechten en tienden ter belooning van bewezen of nog te bewijzen diensten, maar belastte dezen ook dikwijls met het bestuur eener streek, over een ambacht of district.

Op deze wijze werd het koninklijk gezag en koninklijk grondgebied versnipperd en kwamen beide gedeeltelijk in handen van onderscheidene kleinere heeren, die wel in naam aan het vorstelijk gezag onderworpen waren, maar zich meer en meer onafhankelijk beschouwden, hun districten of landerijen meer of minder vrij bestuurden en over de lijfeigene bevolking regeerden als kleine vorsten.

Wij zien aldus een adel ontstaan, niet alleen van vrije krijgslieden, maar ook van groot-grondbezitters, die over het land verspreid waren en van hun sterke kasteelen heerschten, dikwijls zelfs elkander beoorloogden. Hoewel in naam enkel van den koning afhankelijk, sloten zij zich toch om praktische redenen liever bij den graaf aan, die zich in dien omtrek een zeker gezag had verworven en van wien zij ambten in erfleen ontvingen. Op deze wijze ontstond er een leenadel in Holland, en omstreeks 1150 vinden wij hier reeds de Wassenaars, de Egmonden, de Leidsche burggraven, later de Brederodes, als zoodanig genoemd [1]). Zoo kwam het, dat onder FLORIS V reeds een groot deel van het graafschap, hetzij in leen of in eigendom, aan den adel toebehoorde.

Macht en invloed van den adel.

Op deze wijze werd na de 11e eeuw het land, dat tegenwoordig Nederland vormt, overdekt met een aantal adellijke kasteelen, waar de edelen als grondheeren, gedeeltelijk ook als machtsheeren of kleine vorsten verblijf hielden, de lijfeigenen om zich verzameld hadden en de gronden door de onvrijen lieten bewerken of aan dezen tegen opbrengst van zekeren cijns afstonden ter exploitatie. De kasteelen van den adel werden middelpunten, niet alleen van groot-grondbezit, maar ook van het bestuur over het omliggende land, waar de edelen als ambachtsheeren rechtspraken en regeerden. De adellijken op hun kasteelen, groot-grondbezitters en beheerschers van vele lijfeigenen, waren de machtigen, die den toon aangaven in de toenmalige maatschappij; zij waren niet alleen geducht voor hun omgeving, maar weldra zelfs voor den landsheer, die met hen te rade diende te gaan en bij het weerstreven van hun wil dat duur moest

---

[1]) BLOK, Financiën van Holland. (Bijdr. v. Vaderl. Gesch., 3e reeks, 3, pag. 38).

bekoopen, gelijk van FLORIS V bekend is. Bij den strijd tusschen gravin ADA en WILLEM I van Holland riep de adel de hulp van den laatste in tegen de heerschappij van den vreemdeling LODEWIJK VAN LOON. De Zeeuwsche adel had veel invloed op den strijd tusschen Holland en Vlaanderen; de Utrechtsche adel — de heeren van Amstel en Woerden — veroorzaakte in de 13e eeuw den bisschop groote moeilijkheden. In Drente durfden de heeren van Koevorden den bisschop weerstaan en ook in Gelderland en Brabant speelden de edelen een groote rol in de geschiedenis.

De macht van den Frieschen adel.

In Friesland, vooral tusschen de Wezer en Lauwers, waar de grafelijke macht in de 11e eeuw zoo goed als geheel was verdwenen en de feodaliteit zich niet op de gewone wijze ontwikkelde, ontleende de adel zijn macht vooral aan het grootgrondbezit. De edelen op de min of meer versterkte stinsen te midden van hun uitgestrekte landerijen drongen de kleinere vrije grondbezitters op den achtergrond en namen in hun omgeving een leidende positie in. Zij maakten de andere vrijen van zich afhankelijk, regeerden het land volgens hun eigen belangen, bevochten elkander of verbonden zich naar eigen wil. Bijna ieder dorp had zijn adellijke familie of familiën, die er in rechtspraak en bestuur, zelfs in kerkelijke zaken haar wil deed gelden en wier vertegenwoordigers in verbinding met de andere adellijken der gouw deze zelf beheerschten.

Ook in Friesland tusschen het Vlie en Lauwers was de grondbezittende adel machtig, maar speelde toch niet in die mate den baas, misschien omdat hier van tijd tot tijd de grafelijke macht zich nog deed gelden [1].

Het ligt buiten ons bestek, om het eigenaardige en romantische leven van den landadel op hun kasteelen in Nederland te beschrijven gedurende de 11e tot de 15e eeuw. Voor ons doel is het voldoende te hebben aangetoond, hoe de adellijke stand zich uit den stand van vrije grondbezitters verheven heeft tot een machtige klasse, tot een stand van aanzienlijke grondheeren, van gerichts- en ambtsheeren, die in den oorlog hun voornaamste levenstaak zagen en verder leefden voor hun genoegen, voor de jacht en andere vermaken, terwijl zij de lijfeigene boeren op hun bezittingen voor hen lieten werken. De adel was aan den graaf niets schuldig dan dienstplicht in den krijg en gehoorzaamheid aan de wetten; hij was vrij van alle landelijke belastingen, opbrengsten, cijnzen, tijnzen, petitiën, beden of onder welke namen die ook bekend zijn.

De opkomst der heerlijkheden.

De adellijken waren het, die volgens de uitvoering van het leenstelsel niet alleen vaste goederen, landen en rechten verkregen, maar ook hoogen of lagen rechtsdwang of jurisdictie over de bewoners oefenden. Hierin ligt de oorsprong van de onder de graven opgekomen *hooge-, middele- en lage heerlijkheden*, wier bezitters hierdoor ook ontslagen geraakten van den rechtsdwang der grafelijke baljuwen en schouten op het platteland, en die bedieningen zelf op hun gebied bekleedden of lieten bekleeden. Zulke hooge heeren waren daar hun eigen baljuwen en de ambachtsheeren waren hun eigen schouten, of kregen de

---

[1]) BLOK, Gesch. v. h. Ned. Volk I, pag. 29.

vrijheid, om in hun plaats een baljuw of schout onder zich aan te stellen, waartoe vrijgeborenen gekozen werden, die zich niet tot de klasse van edelen hadden verheven [1]).

De edelen als groot-grondbezitters en kleine heeren waren direct in aanraking met de lijfeigene of onvrije boeren, die in dorpen om hun kasteel woonden of op de landbezittingen en hoeven ver van het kasteel verblijf hielden. De onderdrukking door die heeren gaf niet zelden aanleiding tot opstand van de onderdrukten, zooals wij bij de beschouwing der boeren zullen zien. En tevens zullen wij daarbij opmerken, hoe onder den invloed van de ontwikkeling der maatschappij, onder de toenemende macht der graven, onder den invloed der Kruistochten en van de opkomst der steden de onvrijen, die de landbezittingen van de edelen produktief maakten en hen in staat stelden, hun eigenaardig leven te leiden, tot een zelfstandige vrije klasse werden en de macht, rijkdom en beteekenis van de edelen allengs slonken.

Sedert de 13e eeuw begon de sociale ommekeer in Holland, die de maatschappij voorshands redde van het gevaar, waarmede de machtige leenadel haar bedreigde. Waren de steden niet opgekomen, zegt BLOK, het kon niet anders, of de landsheer in dit gewest, de graaf, had op zijn beurt voor zijn vazallen moeten onderdoen, even als hijzelf vóór eeuwen den koning van zijn macht had beroofd. Dan ware de Hollandsche maatschappij misschien een verzameling van microscopische staatjes geworden, door twisten en oneenigheden steeds in onrust verkeerend, bij gebrek aan een hoogere macht, om hen onder bedwang te houden. Hiervan werd de Hollandsche maatschappij gered door de beweging, die de opkomst der steden ten gevolge had [2]). WILLEM II en FLORIS V begrepen de beteekenis dier sociale beweging en steunden haar, en zoo verloor de adel na het begin der 15e eeuw zijn politieke macht. De geslachtsgrootheid en het feudalisme moesten onderdoen voor het opkomende kapitalisme der stedelingen, en de graven sloten zich daarbij aan, om hun macht tegenover den adel te vergrooten.

Verandering van het karakter des adels. Ondergang van zijn invloed.

In den loop der 14e, 15e en de eerste helft der 16e eeuw ziet men het karakter van den adel langzamerhand veranderen. De edelen bleven niet meer de stoute, zelfstandige ridders op hun burchten, doch schitterden bovenal bij het hof der Bourgondische vorsten, en velen verarmden meer en meer door het weelderig leven, dat den eens zoo moedigen stand ontzenuwde. De financiëele moeilijkheden, waarin de edelen verkeerden, brachten er hen gemakkelijk toe, in Holland de laatste heerlijke rechten aan de steden te verkoopen, de onvrijen tot volkomen vrijen te maken en hun bezittingen langzamerhand te doen verpanden of van de hand te doen. De opkomende boeren en de rijke burgers der steden maakten zich meer en meer meester van de adellijke landbezittingen, en voor zoover zij niet in den oorlog gesloopt werden, vervielen de ridderburchten van lieverlede. Het bleek, dat de kracht der natie niet in den toenmaals afgeleefden adel was te zoeken.

---

[1]) KLUIT, l. c., IV, pag. 59.

[2]) BLOK, De financiën van het graafschap Holland. (NIJHOFF, Bijdr. 3, pag. 39).

De adel had geen rekening gehouden met de verandering der tijden, zich niet gewijd aan de exploitatie der grondbezittingen, en ging onder door het verouderd standpunt, dat hij hier innam. En in de groote politieke gebeurtenissen der 16e en 17e eeuw was het niet de adel, die den grondslag legde voor de onafhankelijkheid dezer gewesten: het waren de burgerijen en de boeren, die den Nederlanden de vrijheid schonken.

Van den eens zoo machtigen en rijken adelstand bleven in Holland en Zeeland gedurende de nieuwe geschiedenis geen grootsche herinneringen over. Staatkundig bleef de adel als ridderschap nog rechten behouden en vormde hij een stand, die in de Staten van Holland in *rang* boven de steden stond. Maar de invloed van de steden was in den tijd der Republiek overheerschend en hoewel de ridderschap het eerst stemde, had zij slechts één stem, terwijl de 18 steden in Holland elk één stem uitbrachten.

De edelen als grondheeren hebben in Gelderland en Overijsel hun beteekenis het langst bewaard en eveneens bleven hier het langst de heerlijke rechten bestaan, waardoor de boeren in een toestand van hoorigheid ten opzichte van den adel verkeerden. Wij zullen daarop nader terugkomen. Alleen wijzen wij er hier op, dat de Geldersche en Overijselsche edelen zelf de landgoederen meer exploiteerden, dat zij landheeren bleven, die te midden van hun boeren, weldra pachtboeren, woonden, met hen leefden en omgingen. De adel in deze streken bleef daardoor niet zelden meer een patriarchaal karakter bewaren, dat nog tot op onzen tijd voortduurt.

Aldus bleef ook de persoonlijke invloed van den Gelderschen en Overijselschen landadel bewaard, waar die in Holland verloren ging. In Holland en Zeeland ontstond langzamerhand een nieuwe koopmansaristocratie, die den geboorteadel verdrong; in de oostelijke streken bleef de geboorteadel invloed behouden. En in vele gevallen was die invloed niet ongunstig: de adellijke heeren hadden toch niet zelden invloed op de techniek van het bedrijf door voorbeeld en raadgeving.

Terwijl wij de macht van den adel aan het eind der middeleeuwen zien verminderen, is die van de landsheeren toegenomen. Het was niet de macht van den koning, doch die der locale landsheeren; de graaf van Holland, de bisschop van Utrecht, de hertog van Gelderland concentreerden alle op zich zelf het gezag, dat in de eerste helft der 16e eeuw in één hand, die van Karel V, werd vereenigd.

Op het grondbezit van landsheeren en adel komen wij terug.

II. De onvrijen en de vrijwording der boeren.

De stand der onvrijen.

De tweede afdeeling der bevolking bestond uit de *onvrijen* of *slaven*, zooals zij in den oudsten tijd meestal genoemd werden. Terwijl de edelen in den aanvang van dit tijdperk als grondheeren optreden, maar niettegenstaande dit voor de ontwikkeling van den landbouw weinig verricht hebben, is de omvangrijke klasse der onvrijen voor ons van meer belang, omdat hieruit de eigenlijke landbouwende bevolking is voortgekomen, eerst in onvrijen staat, later als vrije stand.

Dat ontwikkelingsproces van den landbouwenden stand gedurende de middel-

eeuwen sedert ongeveer de 10e eeuw willen wij thans nader nagaan. De hoofdtrekken behandelden wij vroeger reeds in het algemeen.

Slaven; ontstaan en toestanden.

Slaven vindt men reeds in den oudsten tijd bij de Germanen, al wordt van hen, uit den aard der zaak, weinig gesproken. Bij de oude Germanen werden in TACITUS' tijd de slaven vermoedelijk zelden als huisbedienden gebruikt; zij dienden voor veldarbeid, en wel in dier voege, dat ieder een hut ter bewoning en eenig land ten gebruike was aangewezen. Doch daarentegen waren de slaven verplicht, hun meesters op gezette tijden *iets op te brengen*, een hoeveelheid koren, eenige stuks vee, kleedingstukken, of wat de meester hun wilde voorschrijven [1]).

Een dergelijk inzicht omtrent den toestand des volks bij de oude Saksen en Friezen wordt nader verdedigd door WITTICH en HECK. Beiden gaan uit van de meening, dat reeds in den Romeinschen tijd bij de oude Saksen groot-grondbezitters waren, die als heeren stonden tegenover de boeren op hun landhoeven. „Nicht Frauen, Kinder und Greise ernährten die freien Männer, sondern als selbständige Ackerbauer angesiedelte Sklaven. Die Existenz des Freien beruhte nicht auf die Erträgnisse seiner Landwirtschaft, sondern auf den Abgaben seiner auf seinem Grundbesitz angesiedelten Sklaven. Der freie Deutsche war zur Zeit des TACITUS ein Grundherr, der Unfreie aber war ein zinspflichtiger selbständiger Ackerbauer". Aldus drukt WITTICH zich uit [2]).

Bij zulke verhoudingen kon er van een rechtsband tusschen meester en slaaf geen sprake zijn. De slaaf behield de hut en het land slechts zoo lang de eigenaar dat goed vond, en voor de opgelegde prestatiën kon deze andere, ook zwaardere, in de plaats stellen, wanneer en zoo dikwijls het hem lustte. Ook kon hij zijn slaaf aan een ander overdragen.

Hoe was de slavernij ontstaan? Verschillende oorzaken kunnen daartoe aanleiding gegeven hebben. Een der hoofdoorzaken, waardoor velen in slavernij vervielen, was ongetwijfeld de krijgsgevangenschap, en de nakomelingen der slavenklasse breidden het aantal slaven uit. Doch daarnaast waren ook armoede en speelschuld de oorzaken, waardoor een vrije zich in slavernij moest begeven en zijn vrijheid voor zich en zijn geslacht verloor.

De slaaf kon de vrijheid terug bekomen door den wil van zijn meester, die hem vrijliet. Wel drukte op zulk een vrijgelatene nog altijd de afkomst uit de slavenklasse, maar hij was vrij. De vrijgeborenen echter erkenden hem niet als huns gelijke, en er ontstond aldus een mindere klasse van vrijen, de *liberti*.

Wij weten niet veel omtrent de volkstoestanden in de eerste eeuwen onzer jaartelling. Eerst nadat de Salische en Friesche wetten werden opgeteekend, verkrijgen wij eenige gegevens, om daaruit iets af te leiden aangaande

---

[1]) S. J. FOCKEMA ANDRÆ, Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis, III, pag. 4.

SLOET, Overzicht van den landbouw in Duitschland. (Overdr. pag. 3).

[2]) HECK, Altfriesische Gerichtsverfassung, 1894.

WITTICH, Die Grundherrschaft in Nordwest-Deutschland, 1896.

de volkstoestanden, en in 't bijzonder betreffende de onvrijen, die scherper geteekend worden aangeduid, hoewel de toestand in hoofdzaak niet veel zal veranderd zijn. Het dooden, ontvreemden of vrijlaten van den slaaf van een ander werd gestraft door den schuldige te verplichten, de waarde aan den meester te voldoen: bij verschillende volksrechten is aan den slaaf, zoo goed als aan andere zaken, een wettelijke waarde toegekend.

Bij Chamaven en Friezen schijnt men toch eenige meerdere waarde aan een slaaf gehecht te hebben; hier althans werd de slaaf niet in waarde *vergeleken* met vee, maar met een vrij man, en op $^1/_4$ van dezen gesteld. Hieruit kan worden afgeleid, dat men de slaven toch als menschen begon te beschouwen, zij het ook als minderwaardige. Want nog altijd bleef de meester schier onbeperkt in zijn rechten ten opzichte van zijn slaven, maar in het Friesche recht uit den tijd van KAREL DEN GROOTE o. a. stond de meester ook in voor roof, door den slaaf gepleegd.

Ook in den Frankischen tijd bewoonden vele, zeker de meeste slaven kleine hoeven, „*mansi*", en heetten daarnaar *servi cosati*, *hobarii*, *mansionarii*. Deze slaven waren allengs nauwer met den grond verbonden, werden na hun verblijf op den grond gedurende eenige geslachten beschouwd als tot den grond te behooren, vormden met de hoeve of het land, dat zij gebruikten, als het ware één complex van onroerend bezit van den heer, aan wien de onvrijen voor dat gebruik van den grond een allengs vaster bepaalden cijns moesten voldoen.

Het grootste gedeelte der slaven hield zich ook in den Frankischen tijd nog met handenarbeid bezig. De slaven vormden de eigenlijke boeren, die het land exploiteerden en in cultuur brachten. In den tijd van de Frankische vorsten werd het aantal slaven nog aanzienlijk vergroot door de oorlogen, welke hun souvereinen voerden, terwijl de Frankische koningen niet zelden de overwonnen volken als slaven meenamen en hun land weder met andere lieden koloniseerden.

De menschenhandel was in den tijd der Franken in Europa nog levendig in West-Europa. Vooral de Saksen werden in geheele kudden uit hun vaderland in de streken aan de Elbe gevoerd en in verschillende Frankische gewesten als slaven verspreid. Hierdoor werden waarschijnlijk in Brabant ook Saksen geplaatst, die er nog langen tijd onderscheiden werden als *Albini's*, (naar de *Elbe*, Lat. *Albis*), ter herinnering aan hun vroegere woonplaats. Het waren later lieden, wier bezittingen bij het overlijden overgingen op den heer [1]).

Ook onder KAREL DEN GROOTE zette zich hetzelfde proces voort, zoodat men mag aannemen, dat in deze periode het aantal slaven en onvrijen aanzienlijk werd uitgebreid en tal van plaatsen er mede bevolkt werden. De toeneming van een aanzienlijke slavenbevolking op het platteland in de gewesten, door Franken bewoond, moet in dezen tijd zijn gevallen. In de Friesche landen evenwel, waar de Friezen wel onderworpen werden, maar zich geenszins als zulke getrouwe onderdanen deden kennen, werden geen onderworpen Saksen als slaven geplaatst en hierdoor is het ook verklaarbaar,

---

[1]) VAN LOON, Aloude regeeringswijze, III, pag. 89.

dat in Friesland, hoewel ook hier vanouds slaven bestonden in den boezem der bevolking, dezen toch in de 13e eeuw reeds bijna niet meer bemerkt worden, terwijl zij in landen, waarin vreemde slaven waren gevestigd, langer bleven bestaan.

Doch men stelle zich geenszins voor, dat de slaven in den Frankischen tijd enkel landbouwers waren. De behoeften in de maatschappij hadden zich met de ontwikkeling uitgebreid; de maatschappelijke eischen der aanzienlijken waren zeer gestegen, in vergelijking met die der oude Germanen, en zoo hadden de aanzienlijken ook een aantal slaven, mannelijke en vrouwelijke, die als huisdienaren voor den heer arbeidden, het land, dat hijzelf exploiteerde, bewerkten en verschillende handwerken verrichtten. Op de koningshoeven en op de groote hoven, de hoeven der aanzienlijken, vond men een groot aantal slaven, werkzaam in verschillende betrekkingen. Reeds in de Salische wet vindt men melding gemaakt van den *vassus ad ministerium* (later *ministeriali*, bediende), den *faber ferrarius* (den smid), den *aurifer* (den goudsmid), den *vinitor* (wijngaardenier), den *strator* (stalknecht). En in beteekenis werden dezen blijkbaar boven de andere slaven gesteld, zooals men uit het hooger weergeld, dat bij doodslag op hen gesteld was, mag afleiden.

Het aantal slaven, dat zoo aanzienlijk was geworden, breidde zich allengs uit. De slavernij was geen persoonlijke zaak, maar ging over op de geheele opvolgende familie, op kinderen en kleinkinderen, van geslacht op geslacht. De geslachtelijke samenleving met een onvrijen man of een onvrije vrouw deed de vrijheid verliezen, zegt de Salische wet uitdrukkelijk. De gevallen, waardoor men de vrijheid kon verliezen, waren talrijke.

Vrijlating van slaven.

Terwijl de slaven zich aldus vermenigvuldigden, was het dikwijls moeielijk, op de uitbreiding der slaven, over het land verspreid, het oog te houden. De grenzen der slavernij vervloeiden langzamerhand. Met de meening, dat ook de slaven menschen waren, ontwikkelden zich tevens de overgangen van slaaf, op den laagsten trap, tot vrije en heer. En met die overgangen ging gepaard, dat onder bepaalde omstandigheden de slaven konden worden vrijgelaten.

Die vrijlating der slaven was in bijzonderheden geregeld en kon plaats hebben onder verschillende vormen, die somtijds van invloed waren op de gevolgen. Bij de Franken gaf de vrijlating, „per denario ante regem", d. i. met de hoogste rechten, de vrijheid en deelgenootschap aan het Frankische volksrecht. Zij had plaats ten overstaan van den koning. De vrijgelatene bood daarbij een geldstuk aan, dat hem door zijn meester of een ander uit de hand werd geslagen, vermoedelijk als een symbool, dat hij persoonlijk voortaan niet meer cijnsplichtig was en dat daarmede alle spoor van onderhoorigheid was opgeheven [1]). Nog andere vormen van vrijverklaring werden er gevonden.

In den Frankischen tijd ziet men tusschen den stand der vrijen en de slaven een klasse van *halfvrijen* optreden, die als *liten* worden aangeduid. Vermoedelijk waren deze lieden in den aanvang grondhoorigen, die met de hoeve, welke zij bewoonden, tot het eigendom van hun meester behoorden,

---

[1]) FOCKEMA ANDRÆ, l. c., III, pag. 10 enz.

maar zoo nauw aan de hoeve verbonden waren, dat zij er niet van gescheiden konden worden. Zij waren evenwel niet aan de willekeur van den meester onderworpen, en de prestatiën, die zij hadden te vervullen, kon de meester niet wijzigen zonder hun medewerking. Hier sprak dus eenig persoonlijk recht der liten uit. Het weergeld der liten was gewoonlijk half zoo groot als dat van den vrijen man, en zij waren derhalve ongeveer tweemaal zooveel waard als een echte slaaf.

Evenwel denke men niet, dat met den naam „liten" een klasse van personen wordt aangeduid, wier persoonlijke rechten juist en vast omschreven waren voor verschillende tijden en gewesten. Wij moeten ons de zaak aldus voorstellen. In den Frankischen tijd werden, mede onder den invloed van het Christendom, dat meer veld won, de streng begrensde beperkingen betreffende de slaven zachter; de onvrijheid van velen werd minder drukkend; de onvrijen verkregen bij enkelen en in sommige omstandigheden eenige rechten, maar nog geenszins volkomen vrijheid, en hierdoor ontstond een tusschenstand, een overgangsvorm van slaaf tot vrije, en de lieden, die hiertoe behoorden, werden als *liten* aangeduid. De liten hadden geenszins overal gelijke rechten; hun rechtstoestand was zwevend. Het Friesche recht kende aan de liten ook een vermogensrechterlijke zelfstandigheid toe, welke hen de vrijen tot op geringen afstand deed naderen.

Tusschen de Longobardische liten, die weinig van de slaven verschilden, en de Friesche liten, die betrekkelijk veel rechten hadden, stonden de Frankische en Saksische. De eersten kwamen in den Merovingischen tijd tot aanzienlijke lotsverbetering; de laatsten vormden door hun groot aantal een volksbestanddeel, waarmede te rekenen viel [1]).

Hoe hebben de liten en slaven zich in de tijden na KAREL DEN GROOTE verder ontwikkeld en in welke verhouding bleven zij vervolgens staan tot de meesters of de heeren, tot den bodem, dien zij bebouwden, of de bedrijven, welke zij uitoefenden?

Hieromtrent zijn weinig berichten tot ons gekomen. Maar al valt dit proces niet in bijzonderheden na te gaan, toch kan men in het algemeen wel zeggen, dat onder den invloed van het leenstelsel op het maatschappelijk leven, door de ontwikkeling van de maatschappelijke toestanden, de werking der groote wereldgebeurtenissen, alsmede van de binnenlandsche toestanden, de betrekking der onvrijen tot de vrijen allengs gewijzigd werd, hier in den eenen, daar in den anderen zin, terwijl verschillende vormen werden ingevoerd, waaruit die betrekking nog moest blijken. Ook de namen, waaronder de onvrijen voorkomen, veranderen veel en zijn verschillend in onderscheidene streken of zelfs in dezelfde streek, zonder dat die verschillende namen evenwel zuiver begrensde begrippen vertegenwoordigen of consequent gebruikt worden.

Vormen van onvrijheid en verschillende namen.

De namen, die in de oudste stukken voor de onvrijen gebruikt worden, zijn meest die van „*mancipia*", somtijds „*servi*", „*servientes*", hier en daar „*liti*" of „*litones*". In later tijd komen vele andere namen voor. Met den naam van *hoorigen*

---

[1]) FOCKEMA ANDRÆ, l. c., III, pag. 10—19.

en *hofhoorigen* worden alle klassen van onvrijen wel omvat, doch eigenlijk zijn het die, welke tot den grond behoorden.

De namen als *lijfeigenen*, *halseigenen* en *volschuldeigenen* wijzen over 't geheel op een graad van vergaande onvrijheid, waarin de bedoelde personen verkeeren. Al komt de naam *slaaf* in de 12e eeuw niet voor, de namen *lijfeigene* en *halseigene* duiden eigenlijk hetzelfde begrip aan, en waar van *lijfeigenen* sprake is, valt daaruit volstrekt niet altijd een verzachting van slavernij af te leiden.

Er bestonden echter lichter graden en bijzondere toestanden van onvrijheid, die over 't geheel met eenige eigennamen werden aangeduid. Hiertoe behooren de *keurmedigen*, en in nog beteren toestand verkeerden de *hofvrijen*, *vrijhoorigen*, *vrielude*, *vrijeigenlude*.

Het is niet te zeggen, hoe het aantal der onvrijen zich verhoudt tot dat der vrijen. Doch dat het aantal hoorigen aanzienlijk was, blijkt uit een menigte akten van de 7e eeuw en later, waarbij de hoeven werden overgedragen met de mancipia, die er op woonden, hoeven, die veelal, naarmate de klasse, waartoe haar bewoners behoorden, met de namen van „mansi serviles" of „lidiles" werden bestempeld. Dit blijkt ook uit andere stukken, uit oude registers der bezittingen en inkomsten van kerken, geestelijke gestichten, enz. [1]).

De onvrijheid der lieden ging in den loop der tijden voor velen over in enkele omschreven verplichtingen, welke bepaalde personen, geslachten of gebruikers van zekere landerijen ten opzichte van hun heeren hadden. Naar die verschillende verplichtingen werden hun ook weder onderscheidene namen gegeven. Zoo vindt men genoemd *cijnsbaren*, *tinslieden*, *wastinsingen*, *keurmedigen*, *dienstmannen*, *dienstwijven*, *schathoorigen*, *schatschuldigen* en anderen.

Nog vindt men andere namen, waarmede de onvrijen werden aangeduid. Wanneer de heer een wereldlijk heer was, werd er wel gesproken van *heerachtige luden;* de onderhoorigen van kerken en geestelijke gestichten noemde men wel *hillige lude*, *kromme steven*, *St. Maartensluden*, *abtsluden*, *abtsvrijen*, *vrouwen*-(abdissen-)*luden*, enz. Doch dezen mag men niet allen als eigenlijke onvrijen aanmerken; veelal toch bestond de afhankelijkheid in een *prestatie*, welke tegenwoordig geenszins als onvrijheid zou beschouwd worden.

Het is niet mogelijk, gelijk wij zeiden, de verschillende graden van verplichtingen en dienstbaarheid, onder bovengenoemde namen aangeduid, na te gaan.

Betrekking tusschen den heer en den hoorige.

Toch moeten wij eenige algemeene toestanden van de hofhoorigen aanwijzen. Tusschen de gebruikers der goederen en den heer ontstonden, zoowel door gewoonte als overeenkomst, banden van recht en verplichting, van bescherming en ondergeschiktheid, welke zich ontwikkelden en langzamerhand een geheel van hofrechten vormden, zegt SLOET.

De gebruikers van goederen onder denzelfden hof waren ook onderling

---

[1]) FOKKEMA ANDREE, Bijdragen tot de Nederl. rechtsgeschiedenis, 3e bundel, pag 20.

verbonden; zij maakten, om zoo te zeggen, een gemeente op zichzelf uit, in 't Latijn dikwijls als *familia* aangeduid. Zij kwamen op bepaalde tijden onder de leiding van den hofheer of zijn plaatsvervanger bijeen, niet alleen uit verplichting te zijnen opzichte, maar ook tot uitoefening van hun eigen rechten. Op deze hofdagen of hofgerichten bezetten de hoorigen zelf de bank, volgens den vasten regel van het Duitsche recht: par pari iudiceter. Men kan hierin nog een spoor ontdekken van de oude Germaansche volksvrijheid.

Zoo ontstond er in den loop der tijden een samenstel van rechten, de *hofrechten*, die wel verschillend van inhoud waren, maar toch één karakter hadden, wat de rechten en verplichtingen der hoorigen betreft, zegt SLOET [1]). In hoofdtrekken komen die hofrechten op het volgende neder.

De hofhoorige mocht zonder verlof van den hofheer het goed dat hij bewoonde en bebouwde, waaraan hij verbonden was, niet verlaten, vervreemden, splitsen, deelen, verbinden of verergeren, met renten bezwaren, geen gebouwen afbreken of hard hout houwen.

Het vervreemden van het goed aan een hoorige, gelijk hij, was meestal geoorloofd.

Bij overlijden bracht de hofhoorige het goed over aan zijn, volgens het hofrecht daartoe geschikte erven, die daarvoor aan den hofheer het heergewaad voldeden. Zoo niet al het gereede, of een bepaald deel er van, aan den heer verviel, werd bij zijn overlijden het versterf voldaan.

De nieuwe verkrijger moest hofhoorig worden.

Jaarlijks betaalde ieder hofhoorige op een bepaalden dag op den hof in persoon het hoofdgeld.

Meestal gaf de hoorige een jaarlijksche uitkeering van koren aan den hofheer en deed persoonlijke diensten ten behoeve van den hof.

Buiten den hofband, buiten den echte, waarin hij behoorde, mocht hij geen huwelijk aangaan.

Uit eigen keuze kon geen vrij man hoorig worden, doch een hoorige kon slechts door zijn hofheer vrijgelaten worden. Het ruilen en verwisselen van hoorigen komt dikwijls voor.

Ieder hoorige moest bij het aanvaarden van het hofgoed het nakomen zijner verplichtingen onder eede bevestigen.

Oudtijds hadden de hoorigen geen deel aan het volkenrecht en konden zij dus uit eigen hoofde niet voor de gerichten verschijnen. Later kon dit wel geschieden [1]).

Terwijl deze punten algemeen zijn aan te nemen ter kenschetsing van de toestanden der hoorigen, blijft er toch nog veel raadselachtigs omtrent hun verhoudingen en toestanden over, zegt BLUNTSCHLI [2]).

Opbrengsten van de onvrijen aan de heeren.

De betrekkingen tusschen heeren en hoorigen veranderden in den loop der tijden. Toch is algemeen kenmerkend, dat de hoorigen tot opbrengsten aan den heer verplicht waren.

In de eerste plaats wijzen wij op eenige gevallen, waarin de onvrije door opbrengst van *cijns* aan den heer verplichtingen had te voldoen.

---

[1]) SLOET, De hof te Voorst. (VAN AL'S) pag. 190.

[2]) BLUNTSCHLI, Algemeines Staatsrecht, 1852, pag. 59.

In den regel rustte op alle hoorigen de verplichting, om eens in het jaar op te komen, om in den hoofdhof des heeren hun *hoofdcijns* te voldoen. Die hoofdcijns was een *persoonlijke cijns*, welken de hoorige *zelf* moest voldoen. Deze cijns droeg minder het karakter van een belasting om de opbrengst, maar gold veeleer als een *jaarlijksch teeken van erkenning* der hoorigheid, zooals uit verschillende stukken blijkt.

Doch naast den persoonlijken hoofdcijns hadden de hoorige hoevebewoners nog den *vasten grondcijns* te voldoen. Deze droeg naar bestemming, opbrengst en andere omstandigheden verschillende namen, als *thins*, *stedigheyt*, *rente*, *recht*, *pacht* enz.

De *liten* of *laten*, de *cijnslieden* of *tijnslieden* waren onvrijen, die land in gebruik hadden van den grondheer en daarvoor dien *cijns* of *tijns*, enz. betaalden. Meestal waren zij bewoners van geheele hoeven, die zij gebruikten, en was de oorsprong hunner betrekking tot den heer die van onvrijheid. Die cijns of tijns, waarnaar de *cijns-* en *tijnsgoederen* genoemd zijn, werd aan kloosters, kerkheeren, graven, kerken, enz. opgebracht en bestond in den eersten tijd zelden in gereed geld, maar in *granen*, *hoenders*, *vruchten*, *kapoenen*, *kleederen*, enz. Soms ook bestond die cijns in het leveren van *was*, waarnaar de *was-cijns*, *wastini* of *cerocensuales* genoemd zijn [1]), die o. a. in Utrecht voorkwamen.

Langzamerhand werd het gebruik, om den grondcijns niet geregeld in natuurprodukten maar meer in geld te voldoen. Reeds in de 11e eeuw werden de cijnzen aan de kerk te Gent in gereed geld betaald en geleidelijk werden de praestatiën van voortbrengselen geschat en in geld uitgedrukt.

De voldoening in geld had zeker het eerst plaats in de westelijke streken der Nederlanden, waar handel en bedrijf eerder het geld als ruilmiddel algemeen maakten. In de oostelijke streken des lands daarentegen bleef de voldoening van pachten, enz. in natura nog lang bestaan. Eerst in 1602 werd met de opheffing van het klooster Dikninge in Drente de voldoening der huur in natura hier afgeschaft, dus lang nadat de hoorigheid hier had opgehouden te bestaan. In de oostelijke streken van Gelderland, Overijsel en Drente vond men nog voldoening van cijns en pacht in natuurprodukten in de 19e eeuw.

De voldoening der verplichtingen door het algemeen ruilmiddel, het geld, werkte mede, om de verhoudingen te wijzigen. De persoonlijke band tusschen heer en onvrije werd hierdoor verbroken, het werd meer en meer een zakelijke betrekking.

Persoonlijke diensten der onvrijen.

Naast het voldoen van cijnzen, dat algemeen was voor de onvrijen, bestond bij de hoorigen de verplichting tot het verrichten van zekere *diensten* voor den heer. Ook de wöner, de bewoner van het voorwerk der hoeve in Twente, had bepaalde hand- en spandiensten te verrichten.

Wij wezen er reeds op, dat in den Frankischen tijd vele onvrijen de werkzaamheden op de hoeven der heeren verrichtten. Uit deze klasse zijn ongetwijfeld de dienstplichtigen in de eerste plaats ontstaan. Terwijl bij de volle lijfeigenen de grenzen dier dienstplichten niet waren aangewezen, werden later, toen de

---

[1]) VAN LOON, Aloude regeeringswijs van Holland, III, pag. 99.

band der onvrijheid zwakker werd en de onvrijen een eigen bedrijf en onroerend bezit hadden, de dienstplichten nauwkeurig omschreven en veelal aan het bezit verbonden.

Die dienstplichten waren van verschillenden aard.

Sommige dienstbaren waren verplicht, hun meesters niet alleen met lijf, maar ook met hun karren en paarden ten dienste te staan, hetzij om een gedeelte van het land hunner heeren jaarlijks om te ploegen, of om het graan, rijp geworden zijnde, te maaien en in de schuren te brengen. Wanneer er iets te vervoeren was, moesten de dienstplichtigen dit veelal op bevel van den heer verrichten. Zoo waren de buren van Egmond volgens eigen bekentenis in 1415 verplicht, om den abt, de rentmeesters, memoriemeesters en keukenmeesters met hun karren overal heen te brengen, waar zij iets in 't belang der abdij hadden te verrichten; zij moesten de noodige eet- en andere waren, als wijn, tarwe, turf, hooi, kalk, steen, timmerhout en meer dergelijke met hun karren aanvoeren. De abdij van Egmond bezat vele van dit soort van dienstplichtigen te Rijnegom, welke zij echter in 1437 op uitspraak van hertog FILIPS van Bourgondië moest afstaan, zij het ook noode, vermits die verloren dienstbaarheid wel op een bedrag van 70 Fransche kronen geschat werd [1]).

Dergelijke dienstplichten werden later vaak tot betalingen in geld veranderd, doch bleven als *riem-* en *zweepgelden* nog langen tijd in vele heerlijkheden bestaan.

De verschillende, aldus door de boeren gepresteerde diensten, worden ook wel met den algemeenen naam van *vroondiensten* aangeduid, d. i. heerendiensten [2]).

Enkele dienstbaren waren verplicht, op bepaalde tijden in enkele wateren te visschen, en de aldus opgeleverde visch staat hier vanouds bekend als *vroonvisch*. Toen nu de bezitters der landen, waarop die vroondiensten rustten, in plaats van die diensten zich tevreden stelden met uitkeeringen in geld, ontstonden de *vroonschulden* of *vroongelden*, welke tot op den huidigen dag nog betaald worden op verschillende plaatsen, schreef VAN LOON in 1745 [3]). „Niet dat de tegenwoordige betalers nog dienstbaar zijn, maar als gebruikers van de wateren en bezitters van de landen, waarop die plichten vroeger drukten, worden die gelden voldaan."

Holland bestond hoofdzakelijk uit wei- en veenlanden. Hierdoor bestonden de diensten, die daar door de dienstbaren verricht werden, meest in het steken van turf, het hoeden van schapen, het aanfokken, weiden en mesten van koeien, kalveren, varkens en ander vee.

Aan de hoorigen en keurmedigen onder den hof te Voorst werd de verplichting opgelegd, dien hof en den zaadberg „in goeden getimmer als wantdicht ende dackdicht" te houden [4]). Die onder het huis te Diepenheim waren

---

[1]) JOH. A. LEYDIS, Annal. Egm., pag. 106. Bij VAN LOON, l. c., III, pag. 226.

[2]) Vroon, in het Middel-Hoogd. en Middel-Ned. *vrône*, *vrôn*, gebruikt in den zin: „den heer betreffend", „heerlijk"; vroondienst dus = heerendienst. (Zie FRANCK, Etymologisch woordenboek).

[3]) G. v. LOON, Aloude regeeringswijs, III, pag. 229.

[4]) SLOET, De hof te Voorst.

volgens een rekening van 1577 verplicht, „eens bij graesse thijn molder roggen of ander diergelijke vracht toe Deventer toe voeren" [1]). Die van Ootmarsum moesten maaien gedurende één of twee dagen [2]). Aan de hofhoorigen van het klooster Albergen werd in 1495 opgelegd, jaarlijks een volle vracht naar Deventer of Zwolle te doen, heen en terug in den grastijd, en twee dagreizen binnenslands [3]). Te Uffelte moesten de kotters waken, als de proost er verblijf hield.

Het aantal voorbeelden van dienstbaarheid zou nog met vele vermeerderd kunnen worden; RACER en FOCKEMA ANDRÆ geven er nog onderscheidene.

Hoofdlijnen van het verloopen der onvrijheid.

Uit het bovenstaande echter zien wij reeds, dat de hoorigen door talrijke en verschillende banden aan hun heeren verbonden en in hun vrij handelen en bewegen beperkt waren. De hoorige boer was òf persoonlijk onvrij, òf hij was onvrij door het land, waaraan hij verbonden was en voor welks gebruik hij zijn lasten moest voldoen. Maar het kon niet anders, of langzamerhand moest er een geest van vrijheidszin bij de hoorige boeren ontwaken.

De geschiedenis der onvrijen gedurende de middeleeuwen is een voortdurend proces van langzame vrijmaking, dat schrede na schrede voortging en in de zeegewesten het eerst, in de gewesten dieper landwaarts het laatst voleindigd werd. In Holland, Zeeland en Friesland ziet men gedurende de middeleeuwen den stand der onvrijen zoo goed als verdwijnen, zoodat er aan het eind van dat tijdperk weinig meer van over is. Sedert de 12e eeuw veranderde de eigenlijke slavernij of lijfeigenschap langzamerhand in een hofhoorigheid, keurmedigheid, enz., welke ook allengs verzwakte of werd afgekocht; in Friesland was in de 13e eeuw de stand der onvrijen te loor gegaan. In Overijsel en Gelderland hield de onvrijheid der hoorigen nog het langst stand, al was het ook in vormen, die geheel van de oorspronkelijke onvrijheid verschilden; hier werd zij niet eerder dan aan het eind der 18e eeuw volledig opgeheven onder den invloed der vrijheidsbeweging, die de Fransche revolutie naar ons land voortplantte, zooals wij later zullen zien. Drente, grootendeels in vrije marken verdeeld, heeft wel lijfeigenschap gehad, maar waarschijnlijk was ze hier niet zoo algemeen; in elk geval bestond hier, evenals in Overijsel en oost-Gelderland de meerderheid der bevolking uit vrije boeren [4]) en in de nieuwe geschiedenis bemerken wij er niet veel van onvrijen.

Factoren in het proces der vrijwording van de boeren. De kruistochten.

De vraag moet nu gesteld worden, welke de verschillende factoren waren, die vooral sedert de 11e eeuw de vrijwording der boeren bevorderden of op dat proces eenigen invloed uitoefenden.

Van de groote wereldgebeurtenissen, die ook in deze gewesten invloed hebben uitgeoefend op de vrijwording van de boeren, noemen wij in de eerste plaats de *kruistochten*.

De kruistochten vormen een der meest eigenaardige verschijnselen in het

---

[1]) RACER, Overijselsche Gedenkst., IV, pag. 244.
[2]) RACER, „ „ IV, pag. 309.
[3]) Overijselsch Tijdschr., reg., IV, pag. 638.
[4]) GRATAMA, Nieuwe Drentsche Volksalmanak, 1883, pag. 139.

tijdperk der feodaliteit. Deze belangrijke tochten, welke een godsdienstige kleur hadden, maar geenszins alleen uit godsdienstijver en religieuse toewijding ondernomen werden, die dikwijls tot deelneming aanspoorden wegens het uitzicht op avonturen en de begeerte naar roem en eer, zelfs om geld en goed te veroveren op de gevloekte Saracenen, hebben van 1096 tot 1291 herhaaldelijk de bewoners van West-Europa op groote schaal in betrekking gebracht met het meer ontwikkelde Oosten. Al zijn ons slechts enkel verstrooide berichten bekend omtrent de Nederlanders, die aan de eerste kruistochten deelnamen, toch weten wij, dat die er in betrokken waren.

Reeds in de eeuw, die den eersten kruistocht voorafging, vernemen wij herhaaldelijk van kleine tochten, door Nederlanders naar het Oosten ondernomen. DIRK III van Holland ontleende aan zulk een tocht den bijnaam van „Jeruzalemmer"; ROBERT de Fries had, voordat hij in de Vlaamsche en Hollandsche geschiedenis een rol speelde, avonturen gezocht in het Oosten. De kruisvaarders, die deelnamen aan den eersten grooten tocht in de Middellandsche Zee, waren avonturiers uit Vlaanderen, Holland en Friesland, die jarenlang een zeerooversleven hadden geleid, maar thans, „door berouw getroffen", zich onder de banier des kruises schaarden. PETER VAN AMIENS, de machtige kruisprediker, liet ook in de Nederlanden zijn overredende stem hooren, en GODFRIED VAN BOUILLON, de type van een kruisridder, verkocht zijn kasteel Bouillon aan Luik, om geld voor den tocht te verkrijgen. Friesche, Vlaamsche en Brabantsche benden zien wij herhaaldelijk onder de kruisvaarders. Hollands, Vlaanderens, Gelre's, Namens, Henegouwens, graven, de bisschoppen van Luik en Utrecht, de hertogen van Brabant en Limburg namen deel aan die tochten. Het meest bekend is geworden de deelneming der Friezen en Hollanders aan den roemvollen tocht naar Damiate.

Wij zijn het volkomen met Prof. BLOK eens, als hij zegt, dat de invloed der kruistochten op de maatschappelijke toestanden dikwijls geheel overdreven wordt voorgesteld, alsmede, dat de kruistochten door de verliezen aan menschenlevens van zoovele boeren en handwerkslieden, die noode in West-Europa gemist konden worden, groote schade hebben toegebracht. Maar al heeft het algemeene ontwikkelingsproces der maatschappij den grootsten invloed gehad op de vrijmaking der lijfeigenen, en al zag men de banden, die dezen bonden, reeds bij den aanvang der kruistochten minder hecht worden, toch zullen ook zij er invloed op hebben uitgeoefend, om die nog losser te maken.

Indirect bevorderden de kruistochten de vrijwording der hoorigen, doordien zij grooten invloed hadden op de opkomst onzer handelssteden [1]), welke wij afzonderlijk bespreken.

Maar de kruistochten hadden ook directen invloed op de vrijwording der lijfeigenen. Hoewel bij de eerste kruistochten niet beslist vrijheid aan lijfeigenen werd beloofd, wanneer zij aan de kruistochten deelnamen, werd toch niemand van die tochten uitgesloten, en hiermede werd de afstand tusschen heer en slaaf reeds verminderd, de band losser gemaakt. Nu was er een middel, om uit de handen van een onmeedoogend heer te komen, en wilde

---

[1]) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, I, pag. 171 enz.
BLOK, l. c., pag. 184.

deze zijn slaaf behouden, dan was alleen een zachtere en vrijere behandeling hiertoe het middel.

Verzachting der slavernij, zelfs geheele vrijmaking, om zich hierdoor den vrijwilligen arbeid van den vroegeren slaaf te verzekeren of om de lijfeigenen als pachters op de landerijen te behouden, dit was een gevolg van de openstelling tot deelname aan de kruistochten voor iedereen. Hierin vertoonde de kerk een democratischen karaktertrek; de geboortestanden werden opgeheven bij de deelneming aan de heilige zaak. En men zag dan ook slaven, die wegliepen, en hoeven, die onbebouwd bleven, wat er wel aanleiding toe moest geven, dat de heeren alle pogingen in het werk stelden, om de werkkrachten te behouden [1])

Maar nog op andere wijze hadden de kruistochten invloed op den maatschappelijken toestand in deze landen. Voor de deelneming aan den tocht of om den paus of den keizer te steunen hadden de edelen gelden noodig, en niet zelden noodzaakte dit de aanzienlijken, hun goederen te verpanden of te verkoopen. GODFRIED VAN BOUILLON deed aldus: de Veluwe als Stichtsch achterleen werd door hem verpacht aan OTTO VAN NASSAU, graaf van Gelre.

Andere leenmannen en heeren vertrokken naar het Heilige Land, om nooit terug te keeren, zoodat hun goederen, waar tijdens hun afwezigheid de boeren reeds zoo goed als vrij leefden, in andere handen overgingen. De verkregen vrijheid lieten de onvrijen bij dien overgang niet varen en de banden, die hen aan den heer en zijn geslacht bonden, werden ook hierdoor losser. Adellijke familiën verarmden door de deelneming aan de kruistochten en onder den invloed van die verminderde grootheid kwamen de lijfeigenen meer op als halfvrijen, een overgangstoestand, die de kiem van volledige vrijheid in zich droeg.

Ontwikkeling van het proces der vrijwording van de boeren.

In het ontwikkelingsproces der onvrijen tot vrijheid hebben de boeren zich geenszins passief gedragen in deze gewesten. Toen eenmaal het besef was doorgedrongen, dat zij als menschen naast hun heeren stonden, openbaarde zich ook van tijd tot tijd verzet, wanneer de heeren hun druk te sterk deden gevoelen op de onvrije boeren. Daardoor kwam de boerenstand gedurende de middeleeuwen van tijd tot tijd in opstand tegen de onderdrukkers, nog niet, om politieke rechten te verwerven, maar vooral om economische verlichting te verkrijgen. Zoo ontstonden er sociale bewegingen, die somtijds in burgeroorlogen uitbarstten, waarin de boeren een belangrijke rol vervulden.

Een dergelijke opstand der boeren tegen de gehate onderdrukkers had plaats in Holland en Utrecht tijdens de minderjarigheid van FLORIS V. Slechts karige berichten zijn ons hiervan overgebleven, doch het is bekend, dat tal van ridderburchten vernield werden [2]). Het „vrije volk der Kennemers", met de Friezen verbonden, wilde de geheele Utrechtsche diocees tot een soort van boerenrepubliek maken, een „vulgaris communitas", zooals BEKA zegt. De opstandelingen sloten den Kennemer adel binnen Haarlem in en wierpen

---

[1]) Zie hiervoor nog R. W. J. VAN PABST VAN BINGERDEN, Verhandeling over den invloed der kruisvaarten op den toestand der maatschappij. (Utrechtsch Gen. v. K. en Wetensch.), 1821.

[2]) BEKA, pag. 92. Bij BLOK, l. c., pag. 300.

zich daarna op het Sticht, waar Utrecht hun de poorten opende. Eerst de graaf van Gelre kon er met behulp van een aantal Hollandsche en Utrechtsche ridders in slagen, den opstand te dempen.

Groote boerenoorlogen, zooals de Jacquerie in Frankrijk (1358), de Peasants-Revolt in Engeland (1382) den boerenoorlog in Duitschland (1524) kent de Nederlandsche geschiedenis gedurende de middeleeuwen echter niet. Over 't geheel was de geschiedenis der vrijwording hier meer evolutionistisch dan revolutionnair.

Maar toch was de sociale boerenbeweging in de maatschappij hier voldoende, om ook den landsvorsten in 't oog te vallen en de boerenbevrijding aan hun politiek te verbinden, teneinde aldus in de boeren een steun te verkrijgen tegen den aanmatigenden adel. De graven in Holland en de boeren zagen beiden in de adellijke grondheeren hun vijand; de boeren werden door hen gedrukt, de grafelijke macht had in hen concurrenten. Hierdoor sloten de graven zich somtijds aan bij de boeren, bevorderden hun vrijwording, en op hun beurt verleenden de boeren dan ook hulp aan den graaf tegen den machtigen adel.

Deze politiek werd o. a. gevolgd door WILLEM II en door FLORIS V, „der keerlen God". Zij begrepen tot op zekere hoogte de sociale beweging van hun tijd. En toen deze laatste ongelukkige graaf in handen van de adellijke saamgezworenen viel, waren het op het laatste oogenblik de Gooische boeren, die hun graaf uit die klauwen wilden verlossen. De gunsten, welke FLORIS dien boeren schonk, hebben medegewerkt, om het treurige plan te doen rijpen, dat op de Gooische velden zijn einde zag in 1296.

De landsvorsten, schijnbaar tegen den stroom des tijds handelend, gingen dikwijls voor, om de onvrijen op hun domeinen vrij te maken. HENDRIK, hertog van Brabant, bevrijdde kort voor zijn overlijden in 1247 zijn geheele land, voor zooverre 't hem betrof (dus zijn domeingoederen) van 't geen men noemde „de doode hand." MARGARETHA, gravin van Vlaanderen, liet al haar hoorigen over geheel Vlaanderen vrij, te weten zulken, bij wier overlijden de graven de helft van de meubilen ontvingen [1]).

Wij wezen er reeds op, dat de afkoop der verplichtingen door de graven in Holland bevorderd werd. Niet altijd geschiedde dit uit beginsel, ook dikwijls uit geldgebrek van den heer, zooals de heer VAN LOON terecht opmerkt. Daardoor gebeurde het, dat soms de cijnsschuldigen van een geheele streek, kerspel of heerlijkheid in vrijheid gesteld werden [2]).

Niet alleen de Hollandsche graven, ook de Utrechtsche bisschoppen kozen wel partij voor de onvrije boeren tegen hun meesters, zij het ook niet zoozeer uit menschenliefde, als wel uit politieke beginselen. De abdij van Essen o. a. bezat vrije hoven in Salland, welker zelfstandigheid de abdis wilde handhaven, toen in 1324 bisschop JOH. v. DIEST een verklaring uitgaf, waarbij hij o. a. voor de hofhoorigen en eigenhoorigen de gelegenheid openstelde, om zich vrij te koopen, en hun veroorloofde, zich aan het rechtsgezag van den ambtsman te onttrekken [3]).

---

[1]) KLUIT, Hist. der Holl. Staatsregeering, V, pag. 95.

[2]) KLUIT, l. c., IV, pag. 103.

[3]) Overijselsche Almanak, 1839, pag. 171.

In Gelderland werden in het begin der 14e eeuw vele eigene en volschuldige lieden door vrijlating in den stand der keurmedigen en wastinsigen aangenomen, al ging dit niet altijd zonder verzet van den kant der heeren, die naijverig waren op het bezit hunner rechten. Vooral hertog REINOLD maakte een aantal hoorigen op de Veluwe vrij, om in den oorlog tegen zijn broeder steun te vinden, waarnaar die oorlog den naam van *vrijen-oorlog* draagt, terwijl de heuvel bij Loenen, waar zijn ongeregelde benden door den heer van BRONKHORST en BAAR werden verslagen, nog den naam *Vrijenberg* draagt [1]).

Graaf REINOLD ontsloeg in 1275 de goederen Wennink, Warnink en Regenink van alle lasten, op hen en hun bezitters door zijn vader gelegd, en maakte er wastinsige goederen van, zoodat hij, noch zijn opvolgers schatting van hen zouden vorderen; maar de drie genoemde huizen zouden jaarlijks in 's gravenhof te Zutfen op St. Maartensdag betalen 4 Deo solidi als tijns, en na doode van iederen bezitter de keurmede [2]).

In 1281 veranderde het klooster van Prumen de hoorigen van den hof te Arnhem in wastinsigen, onder de volgende bepalingen: Ieder hoorige, man of vrouw, gehuwd of ongehuwd, hetzij hij goederen van den hof bezit of niet, zal jaarlijks 2 Arnhemsche denariën geven, op St. Maartensdag aan den hof te betalen. Bij overlijden is hij een keurmede verschuldigd en de erfgenamen betalen als heergewade voor de verheffing der goederen 5 Arnhemsche solidi. Zij mogen geen huwelijk aangaan met personen, binnen of buiten het gebied van den hof wonende, zonder voorafgaand verlof [3]).

De opkomst der steden en hun invloed op de vrijwording der boeren.

Een grooten invloed op de vrijmaking der boeren had de ontwikkeling der *steden*.

Wanneer wij spreken over den invloed der steden op de vrijmaking der boeren, dan hebben wij hierbij het oog niet op het geographische, maar op het staatkundige begrip van *stad*. In geographischen zin toch verstaat men onder een stad een groepeering van bewoonde huizen dicht bij elkander. Zulke nederzettingen ontstonden uit den aard der zaak op vele plaatsen, waar de verkeerswegen, oude villa's, hoven, kasteelen, kloosters of andere oorzaken daartoe aanleiding gaven, welke wij hier niet hebben na te gaan [4]).

Doch de groepeering van een groot aantal bewoonde huizen in een bepaalden vorm maakte op zichzelf nog geen *stad* uit in de staatkundige beteekenis, waarmede die naam wordt gebruikt gedurende de 13e en volgende eeuwen. In dien tijd noemde men een nederzetting eerst dan een *stad*, als zij van den landsheer of den bijzonderen heer een „charter", „keur" of „handvest" had ontvangen. Die keuren en handvesten zijn het criterium eener stad volgens de opvatting van dien tijd. In die keuren of handvesten werden aan de stad bijzondere rechten of voorrechten geschonken, hier meer, daar minder, en zij gaven aan de stad een zelfstandig staatkundig karakter, maakten

---

1) A. ROELOFS, Bijdrage tot de geschiedenis der grondrenten op de Veluwe (dissert.), 1884, pag. 34.

2) SLOET, Oorkondenboek, N°. 265.

3) SLOET, „ N°. 1030.

4) Zie o. a. BLOK, l. c., pag. 321. BLINK, Nederland en zijn Bewoners, III, pag. 249.

haar in het gunstigste geval een bijna zelfstandige republiek. Doch ook de minder begiftigde steden hadden altijd eenige eigen rechten, in de handvesten beschreven.

Onder het ontstaan der steden moet men dus over 't geheel niet enkel verstaan de vorming eener nederzetting, maar het schenken van stedelijke rechten aan een reeds bestaande nederzetting. De nederzettingen bestonden meestal reeds, maar de stadsrechten begunstigden de nederzettingen, hetzij door markten, stapelrechten, tolvrijheid enz., en onder die begunstiging met economische en staatkundige ontwikkelingsfactoren breidden zij zich veelal uit.

De middeleeuwsche nederzettingen waren op verschillende wijze ontstaan. In de nabijheid der kasteelen van den heer of van de kloosters, die tal van lijfeigenen of hoorigen bezaten, ontstonden geheele dorpen van onvrijen. Maar op de gunstig gelegen plaatsen aan rivieren, handelswegen, enz., op plekken, waar het marktverkeer zich ontwikkelde en elders in de goedgelegen plekken der vrije marken [1]) (Deventer, Zwolle, Steenwijk) hadden zich vrijen gevestigd, die hier in den tijd, toen handel en industrie zich ontwikkelden, tot welvaart kwamen. Die vrijen werden steeds vermeerderd met vrijgelaten lijfeigenen, en het valt ook aan te nemen, dat de niet-vrijgelaten boeren bij gemis van contrôle zich wel in die plaatsen gevestigd zullen hebben.

Enkele concentraties der bevolking zijn dan ook meer bepaaldelijk uit nederzettingen van boeren ontstaan, die hun woningen bij elkander bouwden. Leiden, Haarlem, Delft, Vlaardingen, Gouda en Alkmaar o. a. waren, zooals uit stukken van de 14e eeuw blijkt, hiertoe te rekenen; het waren hoofdzakelijk boeren en enkele kooplieden, zegt BLOK [2]), die hier woonden. Hetzelfde kan van vele steden, zoo niet de meeste, gezegd worden, en de sporen dier boerenbevolking in de steden bleven nog lang achter.

Tot de 14e eeuw maakten de boeren in de steden van Holland nog een aanzienlijk deel der bevolking uit, in Gelderland en Overijsel enz. nog tot veel lateren tijd. In het midden der 14e eeuw kon men duidelijk uit allerlei dingen zien, dat de stadsbevolking nog uit boeren bestond. Men vindt *hooikaden* in de steden, men hoort spreken van *hooibergen*, *schuren* en *stadsweiden*, en men verneemt van bepalingen, gemaakt tegen het vrij rondloopen der varkens.

In de 14e eeuw veranderde dit alles en in de 15e vond men in Holland weinig boeren meer in de steden [3]). De landbouw was geheel verdrongen naar de dorpen, waar hij ook uit den aard der zaak meer thuisbehoort. Toch was blijkens de informatie van 1514 in Oudewater de landbouw in dien tijd nog een hoofdbedrijf in de stad, zoodat tal van veehouders zich binnen de muren bevonden, terwijl vele der omliggende landerijen het eigendom der ingezetenen waren [3]).

De opkomst dier staatkundige steden, d. i. dier nederzettingen met door den landsheer verleende vrijheidsrechten, deed langzamerhand een aantal bevoorrechte vrijplaatsen in het land ontstaan, welke buiten de verplichtingen van het platteland stonden en meestal een eigen, vrij bestuur hadden.

---

[1]) Zie J. H. GALLEE, Art. Rode-Rade, Nomina Geographica Neerlandica, II, pag 32.

[2]) BLOK, Een Hollandsche stad in de middeleeuwen, 1883, pag. 21.

[3]) A. C. v. AELST, Schets der gesch. v. Oudewater.

De 13e eeuw is in de noordelijke gewesten rijk aan stedelijke charters, welke verleend werden aan de verschillende nederzettingen, die meestal door handel, scheepvaart en nijverheid een zekere welvaart hadden verkregen. Hierdoor werden de steden machtige lichamen in het land, vooral sterk door den rijkdom, dien de handel opleverde, en waardoor zij dikwijls den landsheer tot nieuwe vrijbrieven konden noodzaken. De Nederlandsche koopman der 13e eeuw was reeds iemand, die iets te beteekenen had in de wereld: hij was heer en meester in zijn eigen stad, en wist ook in verre landen reeds grooten invloed uit te oefenen. Ten opzichte van het platteland traden de steden weldra zeer autocratisch op. Zij dwongen door het stapelrecht de boeren van den omtrek, hun goederen uitsluitend in de stad ter markt te brengen, en trachtten hierdoor aan hun stad niet zelden het monopolie van den handel en de nijverheid in een bepaalde streek te verschaffen, en het platteland daarvan afhankelijk te maken.

De bloei der steden, de markten, welke zij schiepen tot afzet der produkten van landbouw en veeteelt, dit alles was natuurlijk van gunstigen invloed op den boerenstand. De boeren in en nabij de steden en aan verkeerswegen werkten niet meer uitsluitend om hun gezin van de noodige natuurprodukten te voorzien, maar het ruilverkeer bracht verdeeling van arbeid mede, schiep meer behoeften en gaf uitbreiding aan de produktie op het land. Op groote afstanden van de handelssteden was die invloed uit den aard der zaak geringer.

Doch de vrijheid, de welvaart en de arbeid in de steden maakten deze ook tot een aantrekkingspunt voor onvrijen op het land. In de oudste stedebrieven uit de 13e eeuw van Haarlem, Dordrecht, Leiden e. a. wordt nog gezegd, dat jaarlijks aan den graaf een zekere som moest voldaan worden, zeker om het recht van den graaf op de stad te doen erkennen, of in plaats van den cijns van den grond, van het schot, een soort van jaarcijns. Daarentegen waren de stadsbewoners overigens vrij van cijns en tijns aan de vroegere heeren. En met den meer opkomenden vrijheidsgeest van den tijd schonken de graven aan de steden dikwijls het recht, om nieuwe poorters of burgers aan te nemen.

Dit openstellen der stad voor nieuwe burgers had tengevolge, dat onvrijen, in verschillenden graad van onvrijheid, het land hunner heeren dikwijls verlieten, om zich in de steden te vestigen, teneinde hierdoor, hetzij aanstonds of met tijdsbepaling van 40 dagen, meesttijds na *jaar en dag*, hetzij met of zonder goedvinden der goedsheeren, als *vrije lieden*, *stedelingen*, *poorters*, *burgers* of lieden in het gemeene lichaam der stad te worden opgenomen. Hierdoor vloeide van alle zijden een talrijke bevolking van boeren naar de steden toe.

Aldus werden de steden vrijplaatsen voor de onvrijen, en de graven en landsheeren, die belang hadden bij den aanwas der steden, bevorderden over 't geheel dien loop der dingen. In Haarlem werden „servum esse" (slaaf zijn), en „oppidi libertate frui" (stadsvrijheid genieten) uitdrukkelijk zoodanig tegenover elkander geplaatst, dat, zoodra iemand poorter was geworden, hij ophield *slaaf* of *dienstbaar* te zijn [1]). In Monnikendam heet het in 1288, dat iemand,

---

[1]) MIERIS, I, pag. 222. — KLUIT, l. c., IV, pag. 119.

die poorter gemaakt is, „niet sculdich zal wezen te eenichs-man *dienstmann*". En van 1350 leest men van de stad Enkhuizen: „Als ymant geworden is een *burger*, die en sal niet gehouden zijn, ymants slaef te zijn, maar sal na rechten Stedes vrijheid gebruiken [1])."

Wanneer de weggeloopen onvrijen binnen den bepaalden tijd weder buiten de stad kwamen, mocht de heer hen opnieuw zich toeëigenen. Om ook hierin te voorzien, gaf FLORIS V in 1273 aan Vlaardingen en andere steden een handvest, waarbij de stedelingen vrijheid verkregen, om in de lente en den oogsttijd tot zaaien en maaien één of twee maanden of zes weken op het land te verblijven, zonder hiermede hun vrijheid te verliezen. Dergelijke voorrechten werden aan Haarlem, Alkmaar, Monnikendam en zelfs in 1342 nog aan Amsterdam verleend [2]). Hieruit blijkt mede, dat de bewoners der steden tevens landarbeid verrichtten, en geheel of half boeren waren.

De reactie van de grondheeren tegen deze vrijheden in de steden, waardoor ook boeren zich in deze vrijplaatsen vestigden, kon niet uitblijven. In 1337 wisten de heer en vrouwe VAN PUTTEN en STRIJEN van Dordrecht nog te bedingen, dat deze stad geen hunner eigene luiden tot poorters zou aannemen, tenzij zij er een jaar gewoond hadden [3]). Te Harderwijk mocht de stad geen man als burger aannemen, den graaf of zijn nakomelingen als hoorige lieden toebehoorend, en evenmin die aan edelen toekwamen [4]).

Wij zeiden reeds, dat het in Overijsel en Gelderland minder gunstig met den toestand der onvrijen gesteld was. In de Overijselsche steden werd een tijdsverloop van 30 jaren verblijf in de stad geëischt, vóór een onvrije de volle vrijheid kon verkrijgen, als hij vertrokken was zonder verlof van den heer [5]).

De groote vrijheid, die de steden aanboden, en de toeneming van lieden, die daar hun vrijheid zochten, gaf niet zelden den stedelijken magistraten aanleiding, om de burgers of poorters der stad verlof te geven, met behoud van hun poorterrecht buiten de stad op het platteland te gaan wonen en op dien naam vrijdom van schot en lot te genieten, hetwelk de buren op de dorpen moesten betalen. Deze buitenpoorters noemde men ook *haagpoorters* of *landpoorters*. Vooral in den tijd van MARGARETHA en WILLEM V (1354—1389) zouden deze landpoorters ontstaan zijn, meent VAN DE WALL [6]). Ook later werden nog buitenpoorters aangenomen.

In 1505 gaf de koning van Kastilië aan het bestuur van Gouda nog het recht, om van de landlieden in de dorpen Moordrecht, Nieuwerkerk, Kapelle, Zevenhuizen, Waddingsveen, Boskoop, Middelburg, Sluipwijk, Reewijk, Zwammerdam, Bodegraven, Haastrecht, Stolwijk, Berge en Bergambacht *landpoorters* te maken, die al den vrijdom van andere poorters zouden genieten,

---

[1]) MIERIS, II, pag. 834.

[2]) MIERIS, I, pag. 219, 283, 487. — Deel II, pag. 669.

[3]) VAN DE WALL, Handv. v. Dordrecht, pag. 174.

[4]) BONDAM, pag. 379.

[5]) RACER, Voorrede op de vrijheid der jacht, vot. k. — Geciteerd bij KLUIT, l. c., IV, pag. 120.

[6]) V. D. WALL, Handv. v. Dordrecht, pag. 254, 354, 365, 398, 413 enz.

mits zij 's jaars ten behoeve van den souverein twee en tot die der stad één Beierschen gulden betaalden [1]).

De buitenpoorters komen in Overijsel voor onder de namen *hagepoorters* en *paalburgers*, welke laatste naam (Pfahlbürger) ook in Duitschland in dezelfde beteekenis werd gebruikt.

Dat ook in Overijsel oudtijds onderscheid gemaakt werd tusschen de rechten van burgers, die binnen en die buiten de stadsmuren woonden, laat zich reeds vermoeden uit de omstandigheid, dat men zoowel te Kampen als te Oldenzaal een voorstad onder den naam van „*de Hagen*" aantreft en zoowel te Ommen als te Kampen een *Hagenpoort* vond. Te Zwolle bestond een „*stadshaghen bij het Kuyrhuijs*", en waarschijnlijk werden ook daar de burgers, die buiten de stadsmuren woonden, niet voor „vol" aangezien. Nog in 1669 heetten de in de voorsteden wonende Zwollenaars „van buiten ingekomen" [2]).

Echter trok men ook tegen deze landpoorters weldra te velde, omdat zij schot en lot ontdoken, en daardoor de lasten op de belastbaar blijvende gronden deden toenemen, zooals wij zullen zien bij de behandeling der cijnzen.

De invloed van de steden, de medewerking van den graaf en het verval van de adellijke grondheeren hebben bovenal in Holland en Zeeland de vrijmaking van den boerenstand ten gevolge gehad. Langzaam, niet door revolutie, maar geleidelijk heeft dat proces zich gedurende de middeleeuwen voltooid, zoodat wij aan het einde der middeleeuwen in Holland weinig sporen van de vroegere lijfeigenschap meer ontdekken. De lijfeigenschap is in Holland en Zeeland verdwenen in den loop der middeleeuwen; een wet, waardoor zij afgeschaft werd, is niet bekend en heeft zeker ook niet bestaan [3]).

In Gelderland en Overijsel daarentegen bleef ze langer bestaan, doch dit zullen wij nagaan in de nieuwe geschiedenis.

Beperking der vrijheid van de boeren door de steden.

Wij hebben in het bovenstaande gewezen op den gunstigen invloed, dien de steden hadden op de vrijmaking der onvrijen. Toch hadden de steden geenszins de vrijmaking der onvrijen ten doel. Het was geen democratische karaktertrek der steden, welke hen deed ijveren voor de vrijheid, maar het was meer hun eigen belang. En waar zulks tegen de belangen der steden streed, werd de vrijheid der boeren dan ook niet alleen niet bevorderd, maar zelfs onderdrukt.

Zoo kon de landbouwende stand zich niet beroemen op de vrijgevigheid en liberale inrichting der steden. Op alle mogelijke wijzen trachtten de steden het omliggende platteland klein te houden of aan zich dienstbaar te maken, niet alleen in staatkundig, maar ook in economisch opzicht onderworpen te houden.

Dordrecht, de stad der stapelrechten, ging in dezen voor. Volgens de handvesten en privilegiën van Zuid-Holland moest alle gewas, telinge en

---

[1]) WALVIS, Beschrijving der stad Gouda 1714, pag. 56.

[2]) Bijdr. tot de Gesch. v. Overijsel, VI, 1880, pag. 150.

[3]) VAN WIJN, Huiszittend leven, le St., pag. 24.

proviande, binnen Zuid-Holland gewassen, binnen Dordrecht ter markt gebracht worden, op verbeurte van de granen of gewassen.

In 1326 werd door graaf WILLEM III bevolen, dat het goed, hetwelk in den lande van Woerden wast, en met name de boter, nergens dan te Oudewater mocht worden ter markt gebracht. Op St. Mauritiusdag 1351 beval graaf WILLEM V, dat niets buiten des lands ter markt mocht worden gevoerd, tenzij eerst te Oudewater daarvoor een marktdag was gehouden [1]).

Alle voortbrengselen in het Land van Voorne tusschen Oost-Voorne en Flakkee moesten in Den Briel ter markt gebracht, en al het koren van „Ouddorp, Nieland en Westdijk" moest volgens privilegie van vrouw MARIA op den wekelijkschen marktdag te Goedereede gebracht worden, en aldaar twee uren blijven na der noenen.

Ook andere corporatiën en stichtingen wisten zich een kooprecht op het koren in bepaalde streken te verwerven. KAREL V gevoelde zich daarom gedrongen, te bepalen, dat niemand tarwe, rogge, haver of eenige andere granen, gemalen of anderszins, mocht verkoopen in kloosters, dorpen, hoven of andere huizen, maar alleen in de vrije openbare en gecostumeerde markten, op de gewone dagen en uren.

In de keur voor Zuid-Holland was bovendien bepaald, dat niemand proviand koopen mocht, „trekken de te landewaart, of de landluiden te gemoet loopende aan de poorten of onderwege, maar alleenlijken koopen op de weekmarkten".

FILIPS II bepaalde bij plakkaat, dat ieder gehouden was, zijn koren te brengen ter gewoonlijker markte in de naaste steden of vlekken. In Gelderland echter stelden de Staten bij plakkaat vast: „Een ieder mag zijn koren en waren binnen of buiten 's lands naar welgevallen ter markte brengen."

Dergelijke beperkingen van de vrijheid der boeren zijn er nog vele te vermelden.

Vrijwording der boeren in Friesland.

Een eigenaardig verloop had de vrijwording der onvrijen in Friesland. Wij volgen hierover de belangrijke studie van Prof. BLOK [2]).

De bevolking der Friezen bestond in de 9e eeuw volgens de Lex Frisionum uit vier standen: *edelen*, *vrijen*, *liten* of *hoorigen* en *slaven* of *lijfeigenen*. Deze standen waren ongetwijfeld omstreeks het jaar 1100 nog in Friesland bekend, maar de klasse der onvrijen sprong niet zoo sterk meer in het oog en wij zien haar allengs verdwijnen. In de oorkonden na de 10e eeuw is reeds geen sprake meer van servi of onvrijen en ook de kronieken uit de 12e en 13e eeuw maken geen melding meer van onvrijen in de toenmaals Friesche streken; in de talrijke overdrachten van eigendommen uit de 14e en 15e eeuw is nergens sprake van de vroeger met het goed verkochte of weggeschonken servi. De Friezen beroemen er zich op in de 13e eeuw en later, dat zij vrij zijn.

Wel komen er in wetten van lateren tijd nog bepalingen voor, die op

---

[1]) VAN AELST, Schets der Gesch. v. Oudewater, pag. 473.

[2]) P. J. BLOK, Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen. (Bijdr. v. Vaderl. Gesch., 3e reeks, VI).

onvrijen betrekking hebben, maar deze zijn klaarblijkelijk overgenomen uit vroegere wetten, zonder dat zij met de veranderingen des tijds gewijzigd zijn. Het bovengezegde sluit echter niet uit, dat er onder de Friezen nog een klein getal-onvrijen voorkwamen, evenwel lijfeigenen van niet-Friesche geboorte.

Zoo ziet men in de kronieken en oorkonden uit de 12e en 13e eeuw van Friesland slechts twee standen genoemd, de *nobiles* en *liberi*, de *edelen* en de *vrijen*. De edelen waren zij, die door geboorte behoorden tot een vanouds als edel bekende familie. Zij, die hiertoe niet behoorden, en daaronder zullen ook lieden van vreemde afkomst zijn gerekend, werden eenvoudig als *vrijen* aangeduid.

Omtrent den Frieschen adel nog iets naders, volgens de mededeelingen van ACKER STRATINGH [1]). Wij moeten hierbij opmerken, dat hier zoowel het oog wordt gevestigd op de Friezen ten oosten als ten westen der Lauwers.

Van oudsher zijn bij de Friezen *edelen* bekend en in rechten althans onderscheiden van de gewone vrijen, zonder dat men overigens het verschil tusschen beiden en alzoo den grondslag, waarop de adel rustte, nader aangegeven vindt. Eerst later blijkt die grondslag te bestaan in grondbezit en de rechten, daaraan verknocht. De rechtspleging ging namelijk jaarlijks beurtelings bij de bezitters van zekere edele *heerden* of *ethel's* rond, en dezen waren ook gerechtigd tot de regeering. Hoewel de adeldom dus eigenlijk alleen zakelijk en persoonlijk was, als toekomende in het bijzonder aan die bezitters van de adellijke heerden en hun erven, komt hij toch al vroeg als gemeen aan de geheele familiën van dezen, althans de voornaamsten, voor als een ware geslachts- of geboorteadel, die op zichzelf echter bloot een eeretitel was en bleef, zonder bijzondere voorrechten.

Daar het „ethel" (in het Saksisch ôdel of erfgoed) vervreemd en verdeeld kon worden, zoodat de zonen van hoofdelingen ook zelf weer nieuwe adellijke familiën konden stichten, werd in de latere middeleeuwen die klasse talrijk in Friesland [2]).

Die hoofdelingen hadden veel invloed; men ziet hen in alle belangrijke zaken optreden. Zij leidden het bestuur van dijken en wegen, zij maakten hun heerden tot versterkte huizen, hetzij in de dorpen of daarbuiten.

De *hoofdlingen*, die in de 14e eeuw verschijnen, zijn geen andere personen dan de vroegere edelen, evenals dezen de bezitters der „edele heerden" of de rechten daarvan, en op denzelfden grond bevoegd tot de oefening van het recht en bestuur. Door meester te worden van die heerden of rechten, hetzij alleen of meerendeels in deze of gene rechtstoelen, waartoe beider scheiding aanleiding heeft gegeven, hoezeer indruischend tegen den aard der oorspronkelijke instelling, zijn vele *hoofdlingen* tot *heeren* verheven, en de *ambulatoire* rechtstoelen *staande* geworden of zoogenaamde *heerlijkheden*.

Aan den anderen kant zijn andere ingezetenen dan de adellijken door de verwerving van die heerden of rechten hoofdelingen geworden. Dit bracht een scheiding teweeg tusschen adellijke en niet-adellijke hoofdelingen, en vervolgens van den adel en dezen.

---

[1]) Bijdr. tot de Gesch. en Oudheidk. van Groningen, I, 1864, pag. 1 enz.

[2]) BLOK, Het Oldambt in oude tijden. (Gron. Volksalmanak 1890, pag. 20).

De titels van *hoofdlingen* en hun recht tot de rechtspleging verbleef aan de bezitters van enkele edele heerden; de titel *heer* werd in 't bijzonder gegeven aan de bezitters van *heerlijkheden*, hetzij zij adellijken waren of niet. Daar ook intusschen de bevoegdheid tot de regeering algemeen verbonden werd aan het bezit van 30 grazen lands, kwamen de bezitters daarvan, de zoogenaamde eigenerfden, of in hun plaats de volmachten der dorpen, daarin gelijk te staan met de edelen en hoofdlingen. Zoo was en bleef het in de Ommelanden gesteld tot de omwenteling aan het eind der achttiende eeuw.

In het eigenlijke Friesland ten W. der Lauwers hebben daarentegen de hoofdlingen het nooit zoo ver gebracht, dat zij vaste heeren werden en zich heerlijkheden vormden, die van Ameland en Schiermonnikoog meer of min uitgezonderd. Wel hadden zij bij tijd en wijle groot gezag op alle plaatsen ten plattenlande, en zelfs in de steden, maar dit hield geen stand. Integendeel verloren zij zelfs hun oude rechten weder sedert de aanneming van den hertog van Saksen in 1498 als landsheer van Friesland.

Bij de instelling der Republiek kreeg Friesland wel veel van zijn oude vrijheid weder, maar de adellijke hoofdlingen kwamen op één voet met de andere onadellijke grondeigenaren. Er werd hier een algemeen kies- of stemrecht ingevoerd, waarbij allen, die vanouds daartoe gerechtigd waren en zeker landbezit hadden, de rechters en de regeeringsleden of Staten des lands kozen.

Aldus zien wij in den Frieschen adel een instelling van geheel bijzonderen aard, niet gelijk te stellen met eenigen adel elders, maar oorspronkelijk eigen aan dat land en volk. Eerst langzamerhand onderging hij wijziging en werd hij meer gelijkvormig aan dien van elders.

En ook hier blijkt duidelijk, welken invloed nog altijd de grond, het grondbezit en vooral het bezit van zekere gedeelten, had op de volksrechten.

De onvrijen in Friesland en de Friesche eigenerfden.

Het is ongetwijfeld een belangrijk verschijnsel, dat in de Friesche landen de klasse der onvrijen vroeg verdwijnt, terwijl in de landen, die onmiddellijk aan Friesland grenzen, in gewesten, die vroeger Friesch waren, maar in de 11e eeuw reeds buiten Friesland moeten gerekend worden, zooals Zeeland, Holland, Kennemerland, het land van Vollenhove en in Groningen, in het Munstersche en Bremensche, overal nog onvrijen blijven voortbestaan. Prof. BLOK brengt in genoemde studie ook dit onderwerp ter sprake. In de 9e en 10e eeuw, zegt hij, waren de Friesche *mancipia* en *servi* niet van die in andere gewesten te onderscheiden, maar in de 13e eeuw zien wij de *keurmede* als de hoofdverplichting der onvrijen, der toenmalige ministeriales, in Holland genoemd als een tusschentrap tusschen hoorigheid en vrijheid, als een overgangsvorm van den onvrije tot den vrije.

In Friesland vindt men dien overgangsvorm van den onvrije tot den vrije niet, maar zijn de onvrijen uit de geschiedenis verdwenen, zonder dat men het schier bemerkt. Wat mag hiervan de oorzaak zijn?

Prof. BLOK vermoedt, dat de watervloeden, die in de 12e eeuw de Friesche landen teisterden, de landstreken verwoestten en emigratie te voorschijn riepen, invloed hebben gehad op de sociale verhoudingen. Doch bovenal was hier van beteekenis, dat in de 11e en 12e eeuw, toen in Holland het grafelijk

gezag gevestigd werd, toen dat der bisschoppen van Utrecht zich in Drente en Overijsel uitbreidde, in Friesland het grafelijk bewind geheel verviel, dat hier destijds een herhaalde afwisseling van gezag plaats had, zonder dat een voldoende regeling werd getroffen. In den tijd, toen zich in de aangrenzende gewesten het leenstelsel krachtig ontwikkelde en de graven tot macht kwamen, had men in Friesland geen graven en bestreed men de Hollandsche graven.

Hierdoor kon er in Friesland geen feodale adel opkomen, gelijk die in de andere gewesten bestond, en was er geen macht, om de onvrijen in dien toestand te houden.

Hoewel de adel aldus in Friesland geen feodale adel was, hadden de edelen in deze gewesten toch een bevoorrechte positie en wisten zij buitengewonen invloed te verwerven. De edeling bezat een van alle lasten vrij stuk grond, een erfgoed zonder lasten, *ethel*, of een *heerde*, zooals het ten oosten der Lauwers heette, dat hij onder zijn zonen kon verdeelen en dat hem alleen verplichtte tot het optrekken ten oorlog op bevel des konings.

Tegenover dien machtigen adel, waarmede de geestelijkheid der kloosters zich dikwerf verbond, alsmede de pastoors, die door het patronaatrecht des adels over de kerken van dezen afhankelijk waren, stonden de Friesche *eigenerfden* (huesman) en *huurboeren* (huerman), beiden als *vrije lieden*. Hun macht was verschillend door den verschillenden rijkdom en invloed, meer niet. Zij betaalden aan den koning of zijn vertegenwoordiger een belasting; de huurboer bracht aan den landheer nog daarenboven pacht op, maar overigens waren zij vrij in hun handelen. Economische verschillen bestonden nog en bleven er bestaan, en dat gaf den adel een voorsprong.

Toch heeft bij die ongelijke economische verhoudingen de adel in Friesland den stand der mindere vrijen niet van zich afhankelijk gemaakt. Een geluk voor laatstgenoemden was het, dat de edelen door onderlinge veeten verdeeld waren. Hierdoor stonden zij niet gezamenlijk tegenover de gemeene vrijen, maar in de onderlinge twisten hadden zij de hulp van dezen noodig. Hoewel de adel ook hier omstreeks 1400 naar een positie als feodale heeren streefde, kon hun dit in den bestaanden toestand niet gelukken. In den grond der onderlinge verdeeldheid van de edelen ontkiemde en ontwikkelde zich de gelijkheid der Friezen en de vrijheid der boeren.

De vrijheid in Drente.

De vrijwording der boeren in het noordelijk gedeelte der provincie Groningen had ongeveer dezelfde geschiedenis als die in Friesland; de bevolking bestond daar ook uit Friezen. De stad Groningen echter was een Drentsche stad en in Drente schijnt de lijfeigenschap nooit aanzienlijk geweest te zijn. De Drenten stonden dan ook al vroeg op de rechtelijke erkenning van hun persoonlijke vrijheid, zooals wij zeiden; blijkt uit een verdrag van den bisschop van Utrecht met de ingezetenen van Drente, van de stad Groningen, Goo en Wolde in 1328 gesloten, hetwelk uitdrukkelijk bepaalde, dat zij nevens andere voorrechten, hierbij verkregen, erkend werden als vrije lieden, vrij te zijn van alle dienstbaarheid, met onderwerping echter aan 's bisschops praecariën, volgens een omslag over de stad en buurschappen [1]).

---

[1]) WESTENDORP, Jaarb. v. Groningen, II, pag. 146, 172.

De vrijwording der boeren in Noord-Brabant.

Ook in Noord-Brabant had de vrijwording der boeren een eigen geschiedenis. Hier vond men niet alleen de algemeene oorzaken, reeds boven beschreven voor andere landsgedeelten, maar werkte ook de invloed van de steden mede. 's Hertogenbosch, dat in 1202 tot stad was verheven, trok reeds spoedig vele lijfeigene boeren uit de omstreken, die poorters werden en daardoor van de lijfeigenschap waren ontslagen. Hier geschiedde dit terstond; een zekere tijd van inwoning was er niet voor noodig, zegt ACKERSDIJK [1]).

Maar het vluchten naar en het vestigen in de steden was niet voldoende, om de boeren vrij te maken van de slavernij. Hoewel enkele lijfeigenen ongetwijfeld in de steden nog boeren bleven, moesten uit den aard der zaak de meesten daar hun boerenbedrijf opgeven.

Van Noord-Brabant echter vermeldt ACKERSDIJK verschillende vrijheidsbrieven, aan dorpen verleend door den landsheer, waarin aan landlieden en boeren vrijheden werden gegeven, zooals elders in de steden.

In 1230 verleende hertog HENDRIK van Brabant aan hen, die te Oosterwijk woonden, zoodanige vrijheid als hij aan de bewoners van Den Bosch geschonken had. Daardoor werd deze open plaats tot ontwikkeling gebracht, en vestigde er zich een levendige handel.

In 1232 werd een gelijke vrijheid aan St. Oedenrode verleend, eveneens een open plaats. De heer van Breda verleende in 1267 aan de bewoners van Etten onderscheidene voorrechten en maakte hun het in bezit nemen van land gemakkelijk. Aan onderscheidene dorpen werden aldus in Noord-Brabant vrijheden en rechten gegeven, als waren het steden, en deze voorrechten, die ongetwijfeld voor den boerenstand veel belang hadden, zullen den landbouw bevorderd hebben.

Tot de verbetering van den staat van den landbouw, zal in Noord-Brabant ook medegewerkt hebben de vermenigvuldiging van de zoogenaamde *Maisniede lieden* [2]) ten platten lande. Dezen toch, waar zij ook woonden, waren vrij van alle slaafsche diensten, tot welke de onvrijen in hun woonplaatsen gehouden waren. De maisnede lieden zijn zeker als vrije pachters te beschouwen. Men vindt hen vermeld in 1292 en bijzonder in het Land van Breda in 1390, alwaar zij toen, en vervolgens in onderscheidene dorpen als Hage, Gilse, Chaam, enz. verspreid waren.

---

[1]) ACKERSDIJK, Over de slavernij in de Nederlanden. (Nieuwe Werken der Ned. Maatsch. v. Letterk., II, 2e stuk, 1818).

[2]) STALLAERT, Glossarium van verouderde rechtstermen, zegt over dit woord o. a. het volgende. Meisseniede, meisnide, mesniede, maisnide, mesnede, meslieden, meinsinede, mislieden, beteekent *huisgezin*, *familie*, *dienstboden*. Verder: *Maatschappelijk bevoorrechte stand in Brabant*. Onder *meisseniedeman* leest men: De meisseniedelieden waren de afstammelingen van oudtijds vrijgemaakte lijfeigenen, welke de vorst of heer bij hun vrijlating aan zijn huis en dienst verbonden en met verschillende voorrechten begiftigd had. Hun voornaamste voorrecht bestond, zoo het schijnt, in de vrijstelling van de Doode hand en van alle karweien. — Onder *Doode hand* verstaat men het recht van den heer, om alle roerende goederen zijns lijfeigenen, kinderloos overleden, en na den dood der langstlevende vrouw, in bezit te nemen.

Zie ook ACKERSDIJK, Maisnede lieden. (Verh. der Maatschappij v. Ned. Letterk., II, pag. 208).

Een gevolg van dien verbeterden toestand was, dat in de 13e eeuw in Noord-Brabant de ontginning sterk toenam en geheele streken onbebouwden grond door den landvorst en door de plaatselijke heeren tot bebouwing of tot gebruik voor den landbouw werden verkocht of in betaling van schuld werden gegeven aan de dorpen, die ze aanvaardden als gemeen bezit.

Zoo schonk JAN I, hertog van Brabant, bij brief van 1269 aan WILLEM, heer van Hoirne, het dorp Venloon met al de woestijnen, heiden, moeren en wildernissen en de beploegbare gronden van Udenhout [1]). ARNOUT VAN LOEN, heer van Breda, gaf in 1280 aan de inwoners van Breda de gemeene weiden en wildernissen tusschen Emmerbergen en IJpelaar [2]).

Wij zullen die schenkingen en verkoopen niet in bijzonderheden vermelden. Echter wijzen wij er hier op, dat het opmerkelijk is, dat in Noord-Brabant zoovele gemeene gronden aan dorpen en plaatsen werden uitgegeven, wat, tenminste in de Meierij van Den Bosch, in het laatst der dertiende eeuw een aanvang heeft genomen en in de 14e eeuw zeer toenam. De oudste dier uitgiften, voor zoover bekend, dagteekent van 1292 aan de luiden van Vessem en Wintelre, en vele giftbrieven volgen daarop, welke alle inhouden, dat de hertog vergunt of verleent aan de luiden van een dorp of parochie, of aan twee of meer dorpen te zamen, de hei- en weigronden onder den naam van gemeente (communitas), waarvan de scheidspalen zijn aangewezen, en zulks voor een zekere som in gereed geld onder den naam van praelevium seu pretium primitivum of voorlijf, vooraf door de lieden aan den hertog betaald.

Dit nemen van landerijen voor gemeenschappen bewijst, dat landbewoners destijds reeds in staat waren gemeenschappen te vormen en geld bij elkander te brengen, om van den geldnood van den vorst of heer gebruik te maken tot het verkrijgen van zulke aanzienlijke bezittingen voor hun dorp. Er blijkt ontegenzeggelijk uit, dat de slavernij meer en meer had plaats gemaakt voor vrijheid. Dit neemt niet weg, dat er nog altijd heerlijke rechten en slaafsche plichten bestonden ten opzichte van enkele heeren, „corvées", „karweiën" of „korweiden", zooals ze hier genoemd worden.

---

[1]) ACKERSDIJK, l. c., pag. 60.

[2]) VAN GOOR, Beschrijving van Breda, pag. 426.

VERDERE ONTWIKKELING DER GRONDEIGENDOMMEN EN VAN DE TOESTANDEN OP HET PLATTELAND VAN DE 14e TOT DE 16e EEUW.

Het ontstaan der grafelijke domeinen.

Na het algemeen overzicht van den loop der gebeurtenissen willen wij ons in de eerste plaats meer in bijzonderheden bezighouden met de ontwikkeling van grondbezit en grondeigendom bij de verschillende standen der bevolking.

Wij leerden in het bovenstaande den stand der vrijgeborenen kennen, waaruit de edelen voortkwamen en waaruit ook de graven zijn gesproten. Omtrent het grondbezit der edelen, bovenal der graven, waarover wij reeds terloops iets mededeelden, moeten wij thans nog nader in bijzonderheden treden.

Reeds op pag. 85 en 103 hebben wij aangetoond, dat de graven met aanzienlijke landerijen uit de koninklijke domeinen begiftigd werden, landerijen, welke in vollen eigendom werden afgestaan, voor hen en hun nakomelingen. Die giften werden herhaald en uitgebreid door overdracht van landerijen, hoeven, enz., hun in leen of in eigendom geschonken of door hen gekocht. De grens tusschen de uitgiften in leen en in eigendom is praktisch veelal niet te trekken. De graven op hun beurt schonken van hun bezittingen weder aan de adellijken, hetzij in eigendom of in leen.

Door erfenis, huwelijk, schenking, koop en verkoop, verbeurdverklaring enz. werden nu de bezittingen van de graven en van de edelen in den loop der eeuwen voortdurend gewijzigd.

Wanneer wij aldus de geschiedenis van de grafelijke landbezittingen nagaan, zien wij, dat deze meest van den koning afkomstig zijn, terwijl de koning die landen, bosschen en weiden met zijn onderdanen had bemachtigd. Die landbezittingen des konings heetten *domeinlanden*, en de geschiedenis leert, dat de koning daar vrij over kon beschikken. Zoo zien wij dan ook, dat de groote reeks van schenkingen uit de koninklijke domeinen onder de Karolingische vorsten aan graven, kerken en kloosters, enz. geheel vrij door 's konings wil geschiedde, zonder dat hij anderen daarover had te raadplegen.

Deze schenkingen maakten de graven tot de grootste grondbezitters dezer landen, maar beperkten de bezittingen des konings zeer. Uit die schenkingen zijn ontstaan de bezittingen, welke men naderhand de *graafelijke domeinen* [1])

[1]) *Domein*, Fr. *domaine*, van 't mid.-Lat. *domanium*, eigendom of recht van bezit dat een heer heeft op gronden of zaken, die soms anderen in gebruik hebben; oud-Lat. *dominium*, heerschappij, van *dominus*; heer.

of *grafelijkheidsdomeinen* noemde en waarvan de graaf van Holland was *dominus immediatus.*

Allodiën en beneficiën.

Het is moeielijk of onmogelijk na te gaan, merkten wij reeds op, in hoever de koningen van hun domeinen *allodiën* of vrije bezittingen *schonken* aan de graven, of ze hun als *beneficiën* in leen gaven. Rechtens was er wel verschil tusschen beide vormen van bezit, feitelijk echter niet veel, daar de beneficiën, bij de vermindering van de macht der koningen in deze landen, als eigendommen van de graven, als domeinen beschouwd werden, wat de koning niet kon betwisten.

Op dezelfde wijze matigde de graaf van Holland zich ook de landsheerlijke macht aan. Zoo was omstreeks 1100 de graaf van Holland reeds de grootste grondeigenaar in zijn grafelijk gebied geworden en in 1300 was dat bezit nog uitgebreid, daar de vrije bewoners door de invallen der Noormannen en andere oorzaken van socialen aard waren achteruitgegaan en hun bezittingen aan de machtige vazallen hadden overgedragen als hun beschermers.

Weldra gingen de graven op dezelfde wijze te werk als de koningen. De ambtenaren des graven ontvingen van hem, waarschijnlijk het eerst in de 12e eeuw, hun ambten in erfleen en vermeerderden hun aanzien, door van den graaf stukken lands en landsheerlijke rechten te koopen of ten geschenke te ontvangen. Vele edelen kregen op deze wijze groote stukken lands. Zoo ontstond de leenadel in Holland, en omstreeks 1150 vinden wij er de Wassenaers, de Egmonden, de Burggraven van Leiden, de Brederode's en anderen [1]).

Hieruit zijn ontstaan de talrijke Hollandsche leenen, alle *hooge* en *lage heerlijkheden* met allerlei rechten, rechtsgebied en gevolgen.

Uitgebreidheid der grafelijke domeinen en aard dier rechten.

Gaan wij thans den omvang der grafelijke domeinen nader na. Tot de grafelijke domeinen en rechten behoorden bezittingen van geheel verschillenden aard. Als hoofdverdeeling kan men onderscheiden: 1. *vaste goederen*, en 2. *rentegevende rechten.*

De vaste domeingoederen waren weder van verschillende natuur. Hiertoe behoorden in de eerste plaats de landen, welke den graaf als *grondheer* of *bezitter* van het territoir toekwamen en waarop de ingezetenen geen aanspraak hadden, goederen, in het Romeinsche recht als *res juris publici* of *staatsgoederen* aangeduid.

Verder behoorden hiertoe:

a. alle erven, landerijen, enz., die de graven door hun eigenhoorige of hofhoorige lieden, later vrije boeren geworden, lieten bebouwen en waaruit zij inkomsten trokken.

b. alle wildernissen, bosschen, enz. (Haarlemmerhout, met aangrenzende bosschen, Haagsche bosch, Berger bosch e. a.).

c. alle woestliggende landen, als de heiden en duinen langs de stranden.

d. alle openbare heirwegen, met wat daartoe behoorde.

e. alle openbare stroomen, rivieren, kanalen, gronden en de daaraan ver-

---

[1]) P. J. Blok, De financiën van het Graafschap Holland (Nijhoff's Bijdr. voor Vaderl. Gesch., 3e reeks, III, pag. 37).

knochte rechten, als het recht, om er in te visschen, op te varen, bruggen aan te leggen, veeren in te stellen, watermolens te bouwen, havens aan te leggen en het recht op de oevers en aanwassen.

f. het recht op alle in de stroomen opkomende eilanden en platen.

Tot de *rentegevende rechten* kunnen gerekend worden *tollen*, vooral te water, welke evenwel nog lang aan den koning (keizer) bleven, zooals o. a. in 1217 met de tol te Tiel het geval was. Verder de res nullius of *onbeheerde goederen*, waaronder gerekend werden de *gestrande goederen*, verborgen schatten, de verlaten of „*spagestoken*" landen, d. i. landen, welke de eigenaars tengevolge van de hooge kosten voor het onderhoud der dijken en anderszins verlieten, ten teeken van welke verlating de spa in den dijk werd gestoken; verdroogde stroomgronden; de bezielde wezens, die, aan niemand toebehoorend, boven 's graven domein zweefden. Daarenboven de bona vacantia, d. i. de goederen van hen, die zonder erfgenamen stierven of waarvan de erfgenamen onbekend waren.

Niet als grondheer, maar als graaf bestond nog het recht op: *verbeurdverklaringen; de goederen, die aan onbekwamen of onwaardigen zouden vervallen*, nl. goederen van bastaarden, speelkinderen, enz.; *goederen der ter dood veroordeelden*, het *recht der schatkist op goederen van hen, die in het buitenland stierven;* het *recht op een deel der boeten; recht op tienden* [1]).

Doel der grafelijke domeinen. Vervreemden der domeinen en beperking der vervreemding. Beden.

De uitgebreide en omvangrijke domeinen waren in de eerste plaats bestemd, om de graven in staat te stellen, het bewind te voeren, het land te verdedigen en het noodige als bewindvoerder te verrichten. De oorlogen vooral verslonden groote schatten, en dewijl de graven deze op eigen kosten moesten voeren, kwamen zij dikwijls in verlegenheid, vooral in den tijd, toen zij de staande legers invoerden, zooals in de 15e en 16e eeuw. Daar de graven door de vele giften en uitgiften in leen aan onderleenmannen en andere edelen de domeinen aanzienlijk ingekrompen hadden en dus de jaarlijksche inkomsten veel verminderden, moesten zij niet zelden hun toevlucht nemen tot het verkoopen van domeinen, om aan geld te komen.

Hiervan vindt men reeds voorbeelden onder het Henegouwsche huis, in 1304, en vooral in 1358 hadden vele verkoopingen en verpandingen der domeinen plaats. Men ving aan met kleine goederen, doch later werden ook stroomen, aanwassen, tollen, enz. verpand. WILLEM IV verpandde of verkocht talrijke domeinen aan de steden.

Eenige voorbeelden van het verpanden en verkoopen der grafelijke domeinen. Hertog ALBRECHT verpandde in 1378 aan den heer van Egmond voor een som gelds geheel Wieringerland, met de bijvoeging: „Want wij nergens lienen noch geld crygen en konden [2]).” Dezelfde verkocht voor *f* 10000 eenige moerlanden bij Geertruidenberg [3]). Toen Haarlem in 1398 aan hertog ALBRECHT in zijn West-Frieschen oorlog 5000 schilden leende, beloofde hij, die binnen 't jaar van den geëindigden krijg weerom te zullen geven, en ver-

---

[1]) KLUIT, l. c., IV, pag. 426.
[2]) MIERIS, III, pag. 49.
[3]) „ III, pag. 84.

oorloofde anders, de renten op te beuren van de eerste bede, die hem in Kennemerland en West-Friesland zouden gegeven worden [1]).

PHILIPS I verpandde in 1452 aan den heer van Borselen de steden en heerlijkheden Vlissingen en Westkapelle voor 17 jaren [2]). Men noemde dit beleenen van heerlijkheden.

Wij zouden dit van de hand doen der domeinen uit geldgebrek nog met veel voorbeelden kunnen vermeerderen, doch het gezegde is voldoende, om aan te toonen, op welk een hellend vlak de grafelijke financiën zich bevonden.

Eindelijk viel dat den raadgevers van de graven ook in het oog, en enkele graven luisterden naar hun raad.

WILLEM V beperkte op raad van PHILIPS van Leiden het vervreemden der domeinen, doch ALBRECHT en WILLEM VI gingen weer voort met het te gelde maken der domeinen, om hun oorlogen te bekostigen. Men zag echter terecht in, dat deze bron weldra zou ophouden te vloeien.

De domeinen waren reeds aanzienlijk verminderd of stonden onder pand, en toch was er geld noodig. In die omstandigheid richtten de graven zich tot de bevolking, vroegen aan deze om onderstandsgelden, en zoo ontstonden de *beden*, d. i. het vrijwillig toestaan van gelden aan den graaf, dikwijls tegen het verkrijgen van zekere rechten of voorrechten.

Hierdoor werd een nieuwe bron van inkomsten geschapen en behoefden de domeinen niet altijd aangesproken te worden, zooals vroeger, om in de behoeften te voorzien. Wij bespreken deze beden later. Thans kon het beheer der domeinen beter geregeld worden. PHILIPS DE GOEDE bracht hervormingen aan in 1446; hij bepaalde, dat voortaan geen schenkingen meer uit de domeinen mochten geschieden, terwijl alle giften, tot wederopzegging gedaan, werden ingetrokken [3]).

De schenkingen voor het leven moesten dadelijk bij den dood van den houder vervallen. Zoo werden bijv. in 1456 Putten en Strijen weder ingekocht van JACOB GAASBEEK. De dood van MARGARETHA VAN BOURGONDIË had in 1441 o. a. Gouda, Schoonhoven, Texel, Wieringen en eenige Zaansche dorpen tot de grafelijkheid teruggebracht, en bij JACOBA's dood vielen Tolen en Zuid-Beveland ook terug. Voorne en Goeree waren door JACOBA VAN BEIEREN aan FRANK VAN BORSELEN nagelaten, die ze gedurende zijn leven behield; daarna kwamen ook die weder aan de grafelijkheid.

Ook PHILIPS werd echter door de omstandigheden wel genoodzaakt, domeinen te verkoopen. Om Gent te bedwingen, verkocht hij o. a. een reeks van heerlijkheden aan REINOUT VAN BREDERODE. Meestal evenwel beperkte hij er zich toe, om van zijn domeinen te verpanden aan de nabijliggende steden.

KAREL DE STOUTE trad ook in beginsel op tegen het vervreemden der domeinen en verbood den verkoop daarvan, maar zijn dochter MARIA moest wel toegeven aan den drang der steden, en MAXIMILIAAN was evenmin in

---

1) MIERIS, III, pag. 678.

2) VAN LEEUWEN, Batavia illustrata, pag. 136.

3) Zie verder P. J. BLOK, De financiën van het graafschap Holland. (Bijdr. van Vaderl. Gesch., 3e reeks, 3e deel, pag. 41).

staat, het goede beginsel, dat hij voorstond, om de domeinen te bewaren, practisch te handhaven.

Toen PHILIPS DE SCHOONE in 1494 het bewind aanvaardde, verkeerden de domeinen in een ellendigen toestand en reeds spoedig nam hij krachtige maatregelen, om deze grafelijke bezittingen in een beteren staat te brengen. Zoo nam hij het besluit, dat voortaan geen domeinen meer weggegeven of vervreemd mochten worden; dat de heerlijkheden Voorne, Dreischor, Westkapelle, Domburg, Vlissingen, Brouwershaven, Purmerend, het huis van der Nesse en de dorpen, aan Brederode verpand, bij den dood hunner ouders weer aan de grafelijkheid zouden vervallen en gelost zouden worden. Ook de schoutambten en de ambten der dijkgraven zouden weder aan de grafelijkheid gebracht worden [1]). Op deze wijze ging PHILIPS voort, om nog te redden, wat er te redden viel, en uit de 52 artikelen blijkt, hoeveel misbruiken in het beheer der domeinen waren ingeslopen, hoezeer de ambtenaren hun plicht hadden verzuimd.

KAREL V hield ook een wakend oog op de grafelijke domeinen en gaf verscheidene ordonnantiën op de wildernissen en de jacht; hij vaardigde in 1541 een nieuwe ordonnantie op de tollen uit en zag toe op het schatbaar blijven der eens als zoodanig aangemerkte landen, ook al gingen zij over in handen van niet-schatbare personen of lichamen [1]).

Wij zien uit dit alles, in welk een toestand van verval de oorspronkelijke leenrechten geraakt waren.

En het geldgebrek deed nog verder gaan op dien weg. Toen keizer KAREL V den Staten om geld vroeg, meenden de steden Dordrecht, Haarlem en Delft, dat de keizer ter voldoening daarvan zijn domeinen behoorde te belasten, iets, wat anderen bestreden [2]). Men mag hierbij niet uit het oog verliezen, dat sommige Staten wel lust hadden, den vorst de domeinen af te koopen, zegt KLUIT, zoodat in hun raad een nevenbedoeling lag. Doch door die omstandigheden waren de grafelijkheidsdomeinen zoozeer belast of verminderd geworden, dat ALVA bij het heffen van den tienden penning klaagde, dat zij waren uitgeput. In 1564 werd verklaard, dat door de oorlogen met Frankrijk de domeinen des konings zoozeer belast waren, als zij dragen konden [3]).

Beheer der grafelijke domeinen.

Hoe werden de grafeijkheidsdomeinen vroeger beheerd? Eerst in de 14e eeuw werden hieromtrent nadere bepalingen gemaakt. Met het beheer der financiën waren onder de Henegouwsche graven 4 *rentmeesters* belast: een voor Noord-Holland, een voor Zuid-Holland, een voor Kennemerland en Friesland en een voor Waterland en Amstelland. Boven deze rentmeesters stond de *Tresorier der grafelijkheid*, sedert 1432 als *Rentmeester-generaal* aangeduid. De ambtenaren moesten omstreeks Januari van elk jaar rekening en verantwoording afleggen voor den *Grafelijken Raad*, samengesteld uit edelen, rechtsgeleerden, enz., terwijl dit toezicht in 1428 werd opgedragen aan het *Hof van Holland.*

---

[1]) KLUIT, l. c., V, 380—487.

[2]) WAGENAAR, Vaderl. Historie, V, pag. 11.

[3]) Resolutiën van Holland, 1564, fol. 13. Bij KLUIT.

In 1446 werd echter door PHILIPS DEN GOEDE de *Kamer van Rekening der grafelijkheidsdomeinen* opgericht, om de werkzaamheden van het Hof te verlichten, en de domeinen in Holland, Zeeland en West-Friesland kwamen onder 't beheer van dit college. De comptabele ambtenaren moesten in persoon voor deze Rekenkamer rekening afleggen. PHILIPS DE GOEDE vereenigde in 1463 de Rekenkamer van Brabant (in 1404 opgericht) met die van Den Haag en Luxemburg kwam onder hetzelfde ressort.

Nu werd de Rekenkamer in Den Haag in 1464 opgeheven en te Mechelen een Algemeene Rekenkamer voor het geheele Bourgondische rijk gevestigd.

De betrekking van Rentmeester-generaal werd in 1469 opgeheven en de werkzaamheden, aan dat ambt verbonden, werden opgedragen aan de gewone rentmeesters, die nu ook de beden hadden te innen, doch vóór 1474 alleen belast waren met de inkomsten der domeinen. In 1479 werd het ambt Rentmeester-generaal weer ingesteld en bleef daarna bestaan tot 1500, toen het weer werd opgeheven.

MARIA VAN BOURGONDIË had weer drie Rekenkamers opgericht, nl. te Rijssel, Brugge en 's-Gravenhage, die door KAREL V aan den door hem gestichten Raad van Financiën rekenplichtig waren geworden.

Na de afzwering van PHILIPS II in 1581 werden de grafelijke domeinen volksdomeinen, maar de Rekenkamer te 's-Gravenhage bleef toch den naam „*Kamer van Rekening der grafelijkheidsdomeinen*" behouden [1]).

De grondeigendommen in de laatste tijden der middeleeuwen. Grondversnippering.

Van de grafelijke domeinen gaan wij over tot het overig grondbezit.

Hoe was de algemeene toestand der verdeeling van den grondeigendom in deze gewesten van de 11e tot de 16e eeuw? Het is natuurlijk niet mogelijk, met cijfers statistisch daaromtrent inlichtingen te verschaffen, maar toch vinden wij dienaangaande eenige gegevens voor een algemeen beeld.

Zooals wij reeds in het licht stelden, had in den eersten tijd na KAREL DEN GROOTE het groot-grondbezit de overhand verkregen. De kolonisatie en verdeeling der woeste broekgronden onder de Karolingiërs had ongetwijfeld nog plaats volgens het stelsel der hoevenindeeling. Onderscheidene regelmatige indeelingen der lage landen van deze gewesten in lange, rechthoekige strooken zijn waarschijnlijk uit dien tijd afkomstig. En al vormden deze geen groot-grondbezit, als economisch voldoende voor de behoeften van het gezin des bewoners was dit bij het lage standpunt der opbrengst van den landbouw ook geenszins een klein-grondbezit. Langs de kleine rivieren vond men nog lang in het oosten des lands die oude hoeven bewaard; in den loop der nieuwe geschiedenis werden die meer en meer versnipperd tot kleinere plaatsen.

Van de 11e tot de 16e eeuw zien wij reeds het grondbezit in Holland langzamerhand meer versnipperen. De bevolking nam toe in aantal en niet zelden had er verdeeling der landbezittingen plaats onder de zonen, dikwijls

---

[1]) O. ANDRIESSEN en H. J. VAN LIS, Het Nederlandsch Staatsdomein en zijn beheer, 1892, pag. 32.

ook onder de dochters, hoewel het eveneens, vooral in het oosten des lands, voorkwam, dat de laatsten zich met afkoop tevreden moesten stellen.

Niet alleen de vrije boeren verdeelden hun landerijen, maar ook zij, die tegen bepaalde opbrengsten land van anderen in gebruik hadden, de cijnsmannen. Men vindt enkele voorbeelden, dat dit verdeelen van landerijen werd tegengegaan.

Evenwel was het tegengaan der versnippering geenszins de uiting van een sociaal-agrarische opvatting, maar meer het eigenbelang van de eigenaars. Dezen toch zagen terecht in, dat, zoolang de cijns in zijn geheel bleef, bij eventueele executie het gansche goed kon worden aangesproken, wat hun natuurlijk meer zekerheid verschafte dan wanneer zij van verschillende personen telkens een gedeelte van den cijns moesten vorderen.

Een paar voorbeelden van oorkonden, welke het gezegde bewijzen. In 1204 gaven Proost en Decaan der kerk te Trier aan zekeren ELMENRICUS een stuk grond uit, welke grond na den dood van den bezitter niet mocht worden verdeeld [1]). In 1263 gaf LUBBERTUS, abt van Egmond, aan SYMON VAN HAARLEM eenige landerijen uit voor een cijns van 50 pond, 120 ganzen en 120 hoenders, onder conditie, dat de goederen onverdeeld zouden blijven [2]).

Toch ging de versnippering der bedrijven geregeld voort, voornamelijk in Holland en Zeeland. Dit moest wel bij de vermeerdering der bevolking en in gewesten, waar geen woeste gronden meer te ontginnen waren. Ook de geestelijke stichtingen hebben die versnippering in de hand gewerkt. Voor het heil der ziel werden geschenken toegekend aan kerken en kloosters, om hiervoor zielmissen en andere te houden plechtigheden te voldoen, en daarvoor werden in de 14e en 15e eeuw geen geheele hoeven, maar meest enkele stukken lands geschonken. Ook bewijzen de koopakten der kloosters, dat er een menigte stukken lands, nu hier, dan daar werden gekocht voor de gaven, waarmede de kloosters werden bevoorrecht. Ook rentegiften werden geschonken of renterechten gekocht [3]).

Wanneer men de kerk- en kloosterrekeningen der 15e en 16e eeuw nagaat, dan is het in 't oog vallend, hoeveel pachten, tienden en renten van huizen en landerijen aan deze stichtingen voldaan werden, zoodat hieruit terecht blijkt, hoe aanzienlijk hun grondeigendom in dien tijd was. Ook ziet men in die rekeningen, dat het meest landhuur was van enkele morgens bij elkander, zelden van hoeven, zoodat ook hieruit de versnippering van den grond blijkt [4]).

Uit de kloosterkoopbrieven, welke de gekochte stukken lands in tal van gemeenten vermelden, zien wij, dat het groot-grondbezit der kloosters dikwijls een versnipperd, verstrooid bezit was. De afzonderlijke stukken lands, welke zij hier en daar bezaten, toonen aan, dat de oude, aaneengesloten hoevenindeeling was opgelost. En al had nog niet overal de feitelijke verdeeling der

---

[1]) LÖRSCH en SCHRÖDER, N°. 85. Bij BEZEMER.

[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, II, N°. 106.

[3]) Bijdr. van de Gesch. van het Bisdom Haarlem, XVI, pag. VIII. Het Zijlkloos er te Haarlem.

[4]) Zie bijv. de lijst der goederen en tienden, die in 1296 behoorden tot de kerk van Oud-Munster te Utrecht. (Bijdr. Gesch. Bisd. Utrecht, XV, pag. 300).

hoeven plaatsgegrepen, toch was niet zelden meer dan een persoon in het onverdeelde land gerechtigd, zoodat de hoeven alleen in schijn een eenheid vormden, die weldra geheel verloren ging. Geven wij eenige voorbeelden. In de kloosterkoopbrieven van de 14e en 15e eeuw komt herhaaldelijk voor, dat een gedeelte van een hoeveelheid morgen lands gekocht wordt. Zoo o. a. het Zijlklooster te Haarlem, dat in 1414 kocht $^1/_4$ deel van acht morgen lands in Rijswijk [1]). Hieruit zien wij, dat onderscheidene landen in dien tijd nog gemeenschappelijk bezeten werden, waarschijnlijk een gevolg hiervan, dat bij vererving het land niet verdeeld was geworden. Koop van $^1/_3$ aandeel, enz. komt veel voor. In enkele streken des lands was dit een gevolg van de marken.

Aldus was het in Holland, waar de toestand van het landbezit meer verburgerlijkte, waar de vrijwordende boeren en de welvarende burgers der steden meer en meer eigenaars werden en dan den eigendom uitbreidden met de toenemende welvaart, stuk na stuk, niet ontginnend, maar aankoopend.

In de oostelijke provinciën, waar de groote landheeren meer bewoners van het land waren gebleven, levende op hun bezittingen en te midden van hun half onvrije boeren, bleef de toestand anders. Daar werd het groot-grondbezit meer in stand gehouden, bleef de oorspronkelijke hoevenindeeling langer voortbestaan, zooals in Gelderland, Overijsel en Drente het geval was. Het erfrecht had hier volgens bestaande gewoonten de versnippering van de hoeven tegengegaan.

In andere gewesten, waar bij de uitbreiding der bevolking telkens kleine stukken lands werden ontgonnen in de heiden of bosschen, waar men, al naar de behoeften waren, voortschreed in het land, en waar het weinig waardige woeste land aan gemeenten en dorpen was afgestaan, zooals op de Veluwe en in Noord-Brabant, werd ook hierdoor de grondslag gelegd voor kleine, versnipperde bedrijven der boeren. Ook in de landstreken tusschen de marken op den rand der vroegere gemeenten zien wij in dien tijd den stand *katers* of *kotters*, d. i. der kleine boeren, uitbreiden. Eveneens gaf de verdeeling der marken aanleiding tot particulier bezit en langzame versnippering.

Een algemeen verschijnsel in deze periode is, dat de hoven, welke in en na den Karolingischen tijd zulk een groote rol speelden in de organisatie van het landelijk leven, langzamerhand verdwijnen, in Holland en Zeeland het eerst, in Gelderland, Overijsel en Noord-Brabant niet dan veel later. Wel bleven nog de bezittingen der hoven bestaan als aanzienlijke landgoederen, maar zij verloren hun macht, recht en invloed door het vrijworden der lijfeigenen, en het waren gewone flinke landbouwbedrijven geworden, wel door aanzien en rijkdom, wel door persoonlijken invloed der bestuurders uitmuntend, maar welker heeren hun macht van voorheen zagen vervangen door de gecentraliseerde vorstenmacht of staatsmacht.

Economische ongelijkheden bij de boeren.

Door dit proces werden de economische verschillen bij de leden van den boerenstand grooter, gelijktijdig met het nivelleeringsproces, dat de politieke verschillen bij de bewoners uitwischte. Groote en uiterst kleine bedrijven vond men weldra naast elkander.

[1]) Bijdr. voor de Gesch. v. h. Bisdom Haarlem, XVI, pag. 23.

De *maisniede lieden* (zie pag. 163), zullen in Noord-Brabant vooral medegewerkt hebben tot het ontginnen van heidegronden op kleine schaal, en hebben daardoor aanleiding gegeven tot het vormen van kleine vrije bedrijven.

Door die versnippering der bedrijven moest zich in Holland bij den landelijken stand wel een nieuw proletariaat ontwikkelen van boeren, te klein in grondbezit voor voldoende economische zelfstandigheid. En als er rampen door oorlog en overstrooming of andere oorzaken kwamen, steeg de ellende van dien kleinen boerenstand niet zelden zeer hoog, zoodat de geschiedschrijvers melding maken van groote bedeltochten, van vreeselijke sterfte door armoede. Bij betrekkelijke welvaart in de zich door den handel ontwikkelende steden en de onder den onmiddellijken invloed der steden levende boeren, waar de handel in boter en kaas in de veertiende eeuw reeds veel voordeel aanbracht, heerschte er gelijktijdig niet zelden diepe armoede onder een ander deel der naburige landbevolking. Het gemis van goede verkeerswegen had groote verschillen op korten afstand ten gevolge.

Plattelandstoestanden in de vijftiende eeuw.

In het Haarlemmermeerboek en in zijn klein Chronijkje verhaalt LEEGHWATER van de plattelandstoestanden in de vijftiende eeuw. Hij zegt, dat in dien tijd in Noord-Holland het geld zoo schaarsch was, dat men eieren als pasmunt betaalde; dat in vroeger tijd in het geheele dorp Langendijk slechts twee of drie paren schoenen waren, die gespaard werden voor de schepenen, wanneer dezen naar Den Haag moesten; dat men duivendrek voor zeep gebruikte; dat het hem heugde, dat langs den geheelen Zaankant slechts één molen stond en er slechts drie houtkoopers woonden [1]).

Bij de armoede in de 15e eeuw schijnt het bedelen vrij algemeen in zwang geweest te zijn. Door onderscheidene plakkaten, het oudste van 1390 te Haarlem, werd het bedelen beperkt. De kloosters, welker aantal zeer groot was, zoodat BOXHORN rekent, dat er in de 15e eeuw alleen in Holland 400 gevonden werden, waren niet ongezind, om de armoede te lenigen, doch deden dat op hoogst onpraktische wijze [2]).

Met de geschiedenis der armoede hebben wij ons thans niet bezig te houden; wij roerden haar even aan, omdat ongetwijfeld vele armen uit dien tijd uit den boerenstand gerecruteerd waren.

Het boerenbedrijf beleefde betrekkelijk zijn gunstigste dagen in de 13e en 14e eeuw, maar in de 15e eeuw was de algemeene toestand der boeren dikwijls weer veel slechter [3]). Zoo schijnt het althans in Duitschland geweest te zijn. Ook daar had de verdeeling der landerijen plaats in steeds kleiner stukken [4]).

In het kooprijk Holland waren de toestanden natuurlijk anders dan in de meer afgelegen landelijke streken. Men mag echter niet uit het oog verliezen, dat in dien tijd, bij gemis van goede verkeerswegen, welvaart en armoede

---

[1]) Zie ook MEERMAN, Aanteekeningen op de GROOT's Vergelijking der Gemeenebesten, II, pag. 330, — NIJHOFF, Gedenkwaardigheden, II, pag. LVII.

[2]) Zie verder hierover DE BOSCH KEMPER, Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, 1860.

[3]) VON INAMA-STERNEGG, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, III, pag. 313.

[4]) „ „ „ , l. c., pag. 318.

en rijkdom dikwijls zeer gelocaliseerd waren, zoodat bloeiende en levendige gewesten en arme streken dicht bij elkander voorkwamen, enkel als gevolg van afgelegenheid of locale omstandigheden. Verder vergete men niet, dat de geschiedschrijvers van den Bourgondischen tijd bij het beschrijven van de algemeene welvaart dezer gewesten bovenal de steden op het oog hadden, die buitengewoon in bloei waren toegenomen door handel, scheepvaart en industrie. Op het platteland daarentegen was niet zooveel vooruitgang te bespeuren, zegt BLOK [1]).

Verschillende Nederlandsche gewesten toch hadden zwaar geleden onder de langdurige oorlogen, over het bezit dier gewesten gevoerd, voordat zij onder het Bourgondisch gezag waren gekomen; al de Nederlandsche gewesten hadden ten prooi gestrekt aan de vreeselijke binnenlandsche woelingen, die het onbeschermde platteland vooral op groote verliezen kwamen te staan. De plunderingen van het krijgsvolk, de brandschattingen van de Duitsche benden van hertog ALBRECHT, de Zwarte Hoop in Friesland en Groningen, in Holland en Gelre, de woeste scharen van ROBERT IV DE LA MARCK in het zuiden, van MAARTEN VAN ROSSUM in Holland, Brabant en het Sticht, enz. deden allerwegen de klachten over plundering, brandschatting en mishandeling der boeren ten hemel rijzen. Tegen deze woeste horden, die tegen het eind der 15e eeuw herhaaldelijk bij tusschenpoozen nu hier, dan daar op het platteland werden losgelaten, konden de boeren zich weinig anders beschermen dan door met have en goed, voor zoover dit mogelijk was, de vlucht te nemen naar de ommuurde steden [1]).

Vergelijking der toestanden in Holland in 1477—1544.

Wij willen niet stilstaan bij het verhaal dier binnenlandsche onlusten en der woeste krijgsbedrijven. Alleen noemen wij het Kaas- en Broodspel van 1492, de slotscène van het drama, na den dood van KAREL DEN STOUTE begonnen, een binnenlandsche onlust, die de Hollandsche gewesten zwaar heeft geteisterd, zooals duidelijk blijkt uit de luide klachten, welke in de „Enqueste" omtrent de verponding (zie later bij de belastingen) van 1494 worden geuit, hetgeen wijst op een achteruitgang na den tijd van KAREL DEN STOUTE. Ook in 1514 werd er een „Informacie" gehouden naar de grondslagen, waarop de belastingen konden worden geheven, en de resultaten van die onderzoekingen zijn eveneens bewaard gebleven.

Prof. NABER heeft die gegevens bewerkt en de verschillende mededeelingen omtrent de volkswelvaart met elkander vergeleken. Van 1477—1494 constateert NABER achteruitgang der bevolking in Holland door burgeroorlogen en anderszins, doch van 1494—1514 langzaam herstel, zonder dat echter in laatstgenoemd jaar nog het hoogtepunt der ontwikkeling bereikt is, waarop tijdens de regeering van den Bourgondiër in 1477 het handeldrijvende Holland zich had verheven [2]). Maar de strooptocht der Gelderschen in Holland, welke spoedig hierop volgde, deed den opkomenden bloei weer te niet gaan.

De bedoelde Informacie van 1514 verstrekt ons verschillende gegevens, om een denkbeeld te vormen omtrent de toestanden ten plattenlande in het begin

---

[1]) BLOK, Gesch. v. h. Ned. Volk, II, pag. 511.

[2]) NABER, Een terugblik (Bijdr. Stat. Inst. 1885, IV).

der 16e eeuw in Holland, hoewel zij geenszins in alle opzichten betrouwbaar zijn, zegt BLOK. Omtrent de verdeeling van den grondeigendom geeft de Informacie van 1514 ons weinig en evenmin leeren wij er veel uit omtrent de grootte der boerenbedrijven. Alleen zien wij er uit, dat de grootste boerderij te Vrijenban 40, te Wateringen 50 morgens bedroeg. Verder blijkt uit de gegevens der informacie, dat, hoewel niet in groote mate, toch het pachtbedrijf de overhand had op het eigen bedrijf bij de landerijen (ongeveer 42 % van het gebruikte land was eigendom).

Wanneer de enquête van 1514 met die van 1477 vergeleken wordt ten opzichte van het aantal pachters, blijkt ook in dezen een „hollende" achteruitgang der toestanden van 1477 tot 1494, terwijl er na 1494 eenige verademing was op te merken. Overal zagen van 1477—1494 de boeren zich door den onspoed der tijden genoodzaakt, hun eigen landerijen te gelde te maken, om ze vervolgens weder in pacht terug te nemen. Het aantal pachters nam aldus sterk toe in dien tijd. Eerst van 1494—1514 waren velen in staat, voor hun spaarpenningen van die goederen een gedeelte terug te koopen.

Uit de Informacie blijkt verder, dat in 1514 niet de edelen meer de grootgrondbezitters waren; van het *grondbezit* van den adel is hierin weinig sprake. Doch al waren de edelen geen grondeigenaren meer, zij blijken nog veel ambachtsheeren geweest te zijn, lieden, wier middel van bestaan gelegen was in de accijnzen, beden, renten, schot en wat andere feodale rechten er verder mochten te heffen zijn geweest van de dorpelingen. Wanneer wij lezen, dat Oranje, Egmont en Hoorne te zamen $^1/_{12}$ deel der geheele provincie bezaten, dan is daarmede niet hun grondbezit, maar de uitgestrektheid hunner ambachtsheerlijkheden bedoeld [1]).

De belangrijkste grondeigendom was in Holland in dien tijd in handen van de kerk en de poorters: dit blijkt uit de Informacies van 1494 en 1514. De poorters der steden maakten van den ongunstigen toestand der boeren gebruik, om hun land te koopen. De Amsterdamsche kooplieden hadden veel van hun overgewonnen kapitaal reeds in landerijen gestoken en na tal van zeerampen wisten zij door den verkoop van deze nieuw kapitaal te verkrijgen voor den handel. Uit de Informacie blijkt, dat de landerijen in den Alblasserwaard en van de Zuid-Hollandsche eilanden veelal aan de bewoners van Dordrecht toebehoorden. De poorters van Leiden hadden bezittingen, noordwaarts tot Abbekerk; door geheel West-Friesland treft men Amsterdamsche bezittingen aan.

Zoo zien wij in dien tijd de steden een belangrijke rol vervullen in de ontwikkeling der agrarisch-economische processen van Holland. Wat de adel eens was door zijn aan het koningschap der Karolingiërs ontleende macht, werden de steden bij de opkomende heerschappij van het kapitalisme, hetwelk in de eerste plaats den adel achteruit drong, op den achtergrond schoof en de boeren meer van zich afhankelijk maakte. De steden vormden in dien tijd de machtige en heerschende economische centra.

---

[1]) NABER, l. c., pag 21, enz.

Plattelandstoestanden in Utrecht, Overijsel, Gelderland, Friesland, Groningen, Drente en Zeeland.

In het Sticht, Gelderland en Overijsel waren de toestanden anders, gelijk wij reeds zeiden. Hier had de handel minder invloed; hier waren nog niet zoo veel rijke poorters ontstaan, die macht en invloed verwierven, en zoo waren kerken, kloosters en adel er nog de grootste grondeigenaars en was het aantal kleine landeigenaars er geringer. In Friesland en West-Friesland daarentegen wijst alles er op, dat men daar te lande een groot aantal kleine grondeigenaars vond, terwijl de „heerschappen" samen op $^1/_{12}$ van het geheel der wegens de huurwaarde der landen geïnde „floreenrente" werden geschat. Hier was intusschen ook het grondbezit der talrijke kerken en kloosters grooter dan ergens elders in ons land.

Ook in Groningen was een groot deel van den grond, $\pm$ $^1/_4$, in handen van kerken en kloosters, die de gronden verhuurden, terwijl er ook een aanzienlijk aantal kleine boeren als grondeigenaars voorkomen. In de bebouwde streken van Drente schijnt de grondeigendom van gecultiveerd land tamelijk gesplitst te zijn geweest, zooals blijkt uit het betrekkelijk groot aantal eigenerfden, al was het geen versnipperd bezit.

In de provinciën Overijsel en Gelderland was de verdeeling van den grondeigendom nog niet zoo ver voortgeschreden. Hier had zich niet alleen de adel als landadel een aanzienlijk grondbezit in groote, aaneengesloten plaatsen bewaard, hier vond men ook aanzienlijke *eigenerfden* als vrije grondbezitters op hun havezathen en hoeven, en bovendien was hier het gemeenschappelijk grondbezit der marken in wezen gebleven. De marken besloegen een uitgebreid gebied en hadden in den loop der middeleeuwen een vaste organisatie verkregen, die wij leeren kennen uit de markeboeken, welke in dien tijd veelal naar oude gewoonten werden te boek gesteld. Wel was de verdeeling der marken, eerst hun splitsing in kleinere marken, later hun verdeeling in particulier grondbezit, vóór de 16e eeuw ook hier in zwang, vooral waar zich in de marken uit de markendorpen steden hadden ontwikkeld, zooals Zwolle, Steenwijk, Deventer, enz., maar nog altijd waren er veel marken over, waarover wij afzonderlijk handelen. En op onderscheidene plaatsen zien wij, dat de steden, die uit de markendorpen ontstonden, bij de verdeeling der marken een gedeelte der vroegere gemeene marken als stedelijk bezit verwierven. Dit o. a. was het geval te Kampen met het Kampereiland, Genemuiden en elders.

De provincie Zeeland nam in de 16e eeuw reeds een hooge plaats in door den bloei van haar landbouw. Vooral de adel had hier het grondbezit in handen; de eilanden waren overdekt met de kasteelen der aanzienlijken, terwijl ook de kloosters hier groot-grondbezit hadden. De handel in de Nederlanden had zich het eerst ontwikkeld in dit deltaland en daardoor vond men hier in de steden al vroeg een rijke burgerij, die eveneens in landbezit de overgewonnen schatten trachtte te beleggen. De eigenlijke boeren in Zeeland waren in dien tijd meest pachters, geen vrije eigenaars.

De landbouw in Zeeland stond overigens het hoogst in de Nederlanden; de Zeeuwsche tarwe was reeds in de middeleeuwen als de beste bekend en men vond er ook een teelt van fijne vruchten als nergens anders.

Toestanden der boeren in de eerste helft der zestiende eeuw. Gedurende de eerste helft der 16e eeuw ging de economische toestand der boeren met den handel en de nijverheid in de Nederlanden, vooral in de westelijke gedeelten, vooruit. Ook op politiek gebied waren de boeren reeds een element geworden, waarmede rekening viel te houden; de persoonlijke onvrijheid der boeren ten platten lande bestond in de kuststreken niet meer, en alleen in de oostelijke streken des lands waren daarvan in de 16e eeuw nog sprekende overblijfselen te vinden. Vroeger dan in eenig land werd in ons vaderland het proces van de vrijwording der boeren voltooid. En toen hier in het midden der 16e eeuw een ongekende bloei ontstond in de steden, verkregen de vrije boeren, meer en meer met zelfstandigheidszin en wilskracht bezield, daarin hun deel.

In Holland waren de bewoners van het platteland omstreeks 1500 geenszins allen meer boeren in den eigenlijken zin des woords. In de eerste plaats wijzen wij er op, dat de behoefte der steden aan brandstof er reeds lang aanleiding toe had gegeven, turf te leveren. In dezen tijd is de uitgraving der laagvenen in Holland en Zeeland, om brandstof te verkoopen, druk aan den gang, en de *veenboer* neemt al een belangrijke plaats in bij de boeren. Elders had het van wateren doorsneden land de boeren tot *schippers* gemaakt.

Wanneer men de kustplaatsen uitzondert, kan men in Holland omstreeks 1500 de bevolking op het platteland in twee groote deelen onderscheiden: in een zeevarend noordelijk en een meer huiszittend zuidelijk deel. De grens tusschen de beide deelen was het IJ. Ten noorden van dien zeearm vond men bijna geen enkel dorp, waar niet een deel der bevolking zijn bestaan zocht op zee en op het water, zuidwaarts van het IJ was zoo iets hooge uitzondering. Als deze uitzonderingen worden slechts genoemd: Noordwijk, Noordwijkerhout, Voorschoten, Capelle (Langstraat). Capelle dreef ook een levendigen turfhandel; ongeveer 53 à 54 schepen van hier voeren met turf naar Holland en Zeeland. Waspik had wel 20 turfschepen. Aan den Moerkant (Langstraat) was de turfhandel van belang. Naast genoemde plaatsen ten zuiden van het IJ zijn er nog meer aan te wijzen met binnenscheepvaart. Zoo zag men in het waterrijke land de boeren reeds gedeeltelijk met de schippers en handelaren ineensmelten.

Hadden de laatsten nu in de eerste plaats voordeel bij de ontwikkeling des lands, ook de eigenlijke boeren hadden daarbij belang. In het algemeen stegen de graanprijzen in het begin der 16e eeuw aanmerkelijk, zoodat een vergelijking in dit opzicht van 1500 met 1560 een verschil van ongeveer het dubbele oplevert [1]).

Die rijzing der prijzen moest den graanboeren uit dien tijd, vooral den Zeeuwen, Westlanders en Drenten, belangrijke voordeelen aanbrengen. In Holland en Friesland had de veeteelt de overhand. Daar ook de Hollandsche en Friesche koeien en ossen in groot aantal werden uitgevoerd en de uitvoer van paarden in dien tijd zoo aanzienlijk werd, dat de regeering met militaire doeleinden den uitvoer van merriën zelfs meende te moeten beperken,

---

[1]) BLOK, Gesch., II, pag. 518.

is het duidelijk, dat in de laatste regeeringsjaren van KAREL V de landbouw in deze gewesten in vrij gunstige omstandigheden verkeerde.

De toestand der landbouwers in den eersten regeeringstijd van Karel V.

De eerste tijd der regeering van KAREL V was echter voor de boeren nog een treurig en somber tijdperk door de vele binnenlandsche oorlogen, die in deze gewesten gevoerd werden en groote ellende over de ingezetenen brachten. De Geldersche oorlog, die Gelderland, Holland, Overijsel en een deel van Friesland teisterde, duurde meer dan dertig jaren schier onafgebroken voort; de bestanden van rust, telkens gesloten, werden bijna even spoedig weer verbroken. Het was geen geregelde oorlog, maar het waren rooversbenden, die elkanders goed plunderden en in moorden genoegen vonden.

Gelderland, door vroegere oorlogen verarmd, zocht tegen zijn armoede een redmiddel in strooptochten door het rijkere Holland. Aan den bekenden Fries „Groote Pier" wordt het volgende rijmpje toegeschreven, dat den toestand in Gelderland schetst:

De Geldersche sterk van Teering,
Slap van Neering,
Cloeck in den Velde,
Maar dorre van Gelde,
Vroom van Moede,
Maar cleyn van Goede.

In 1507 drongen de Gelderschen tot de poorten van Amsterdam door. Bodegraven werd platgebrand, Muiden en Naarden geplunderd, en in 1512 werd deze plundertocht herhaald. In 1516 liepen de Hollanders de Veluwe af, alles platbrandend tot Arnhem toe. In het volgende jaar zetten de Gelderschen dien aanval betaald en vielen zij op hun beurt in West-Friesland. Alles, wat weerstand bood, werd doodgeslagen, en de angstige huislieden werden op de vlucht gedreven. Alkmaar, waarheen velen gevlucht waren, werd acht dagen lang geplunderd, Beverwijk eveneens, en in 1528 trof 's-Gravenhage een dergelijk lot.

Zoo heerschte er ellende in de steden, en de boeren op het platteland, onbeschut tegen de stroopende benden, werden bovenal de slachtoffers van den oorlog. In 1521 drukte daarenboven een verschrikkelijke hongersnood de bevolking [1]) en brachten de Staten van Holland den keizer de groote armoede onder het oog, die overal heerschte. In 1526 werden die klachten herhaald, en in 1531, toen de ellende op het hoogst was, werd uit Holland een deputatie naar den keizer gezonden, om hem van den toestand des lands op de hoogte te stellen. Hieraan is waarschijnlijk het plakkaat van 7 Oct. 1531 tot wering der bedelarij te danken [2]), dat jarenlang de grondwet is geweest der bedeeling in ons land.

---

[1]) Zie VELIUS, Kronijk van Hoorn.

[2]) Groot-Placaatboek, I, pag. 470. — DE BOSCH KEMPER, Overzicht van de letterkunde omtrent het armenwezen in de 16e eeuw. Jaarb. voor rechtsgeleerdheid, XII, St. 3, pag. 484.

Die barensweeën, welke de geboorte van een nieuweren tijd voorafgingen, duurden nog voort, maar werden gesust, toen eindelijk de Nederlanden gezamenlijk onder het bestuur van KAREL V kwamen.

De jacht van den tijd van Karel den Groote tot de Nieuwe Geschiedenis.

Wij willen hierbij een overzicht geven van de jacht in de middeleeuwen.

De jacht heeft gedurende het tijdperk, dat wij behandelen, een ontwikkeling gehad, welke zich aansluit bij die der geheele maatschappij. Zooals bij den adel van de 12e tot de 16e eeuw het ridderlijke van voorheen verloren ging, was het over 't geheel ook met de jacht gesteld. In plaats van een ridderlijk bedrijf, dat zijn hoogste eer stelde in handigheid en bekwaamheid, werd met de uitvinding der buskruitgeweren de jacht meer een handwerk, waarbij het hoofddoel meer was veel wild te schieten dan dat men het schoone van de jacht op den voorgrond stelde.

Voor ons overzicht vangen wij aan bij het begin.

Omstreeks den aanvang der 8e eeuw werd de jacht meer en meer een uitspanning voor de aanzienlijken. De geestelijkheid vooral schijnt daarin veel vermaak te hebben gehad. Bovenal de valkenjacht viel in den geest van dien tijd.

In den tijd van KAREL DEN GROOTE begon de jacht meer volgens de regels der kunst te worden uitgeoefend, en zij werd onder den invloed van het leenstelsel en de ontwikkeling van het groot-grondbezit langzamerhand meer een uitsluitend voorrecht der vorsten en edelen. De voornaamste hofbeambten van dien vorst, de *seneschal*, de *keldermeester* en *connétable*, waren met het beheer over zijn jacht belast en vier jagermeesters hadden het opzicht over zijn honden. Het toezicht over de edele vogelen was aan een vijfde opgedragen.

Met dolle hartstochtelijkheid werd de jacht in dien tijd uitgeoefend. KAREL DE GROOTE hield er zelf veel van, maar toch gingen staatszaken bij hem voor. Daarom gelastte hij aan zijn graven, dat zij het bijwonen der volksvergaderingen om het jagen niet mochten verzuimen [1]). Ook werd het jagen op den dag des Heeren verboden en soms aan de geestelijken geheel ontzegd.

Het recht, om het wild te jagen, was bij de vorming van particulier grondbezit een recht van den eigenaar van den grond. De vrije grondbezitter was eigenaar van het wild op zijn land (evenals van de lijfeigenen) en behoefde niemand te vragen, daarop jacht te mogen maken. In het Breviarium van Anianus wordt de jacht onder de inkomsten van een landgoed genoemd. KAREL DE GROOTE en de andere Frankische koningen hielden de jacht als een deel van de inkomsten van een landgoed [2]). Hetzelfde beginsel werd door de graven in deze gewesten gevolgd.

In de onbesloten wildernissen van Holland daarentegen oefenden de inge-

---

[1]) Capitulare anni 807, § 4. Bij SLOET, Het jachtbedrijf onzer voorouders.

[2]) RACER, Overijselsche gedenkstukken, I, pag. 6. — VAN DE SPIEGEL, Over den oorsprong der vaderlandsche rechten, hoofdst. 2, § 24—29.

zetenen het jagen, vinken, vogelen en visschen uit en diende dit mede als middel van bestaan [1]). De hertogen van Brabant werden tot het midden der 14e eeuw en misschien later, niet gehuldigd, zonder dat zij bij de Blijde Inkomsten zwoeren, om alle Brabanters te zullen laten hun recht, om door geheel Brabant hazen en vossen te mogen vangen; de jacht op groot wild kwam enkel aan de edelen toe. Ook in de landen van Texel, Wieringen, Voorne, Zuid-Holland, Woerden, Gooiland was de jacht voor de ingezetenen lang vrij [1]). Het komt ons voor, hierin nog een spoor te vinden van het oude volksrecht, dat de bosschen als gemeengoed beschouwde, toen de jacht nog een hoofdbron van bestaan was voor de Germanen.

Het recht op de jacht en de visscherij behoorde in Friesland en Groningen in de middeleeuwen aan de eigenerfden, ieder op zijn eigendom, en gedeeltelijk ook, voor zooverre het de gemeene wateren der Zijlvesten betrof, aan de Schepperijen en Dijkgerechtigden [2]).

Banwouden. De uitbreiding van het particulier grondbezit beperkte het algemeen jachtrecht in de middeleeuwen. Wij zagen reeds vroeger (zie pag. 102), dat de Frankische koningen veel onbeheerden eigendom, waartoe ook vele bosschen behoorden, in de overwonnen landen in eigendom namen en dat zij zelfs de gemeene marken niet ontzagen. Met andere eigendommen werden ook „wildernissen" en bosschen later aan de graven, hertogen en edelen enz. afgestaan, hetzij in leen of in eigendom. De wouden, welke aldus aan de kroon kwamen en tot den rechtsban van den koning of heer behoorden, heetten *banwouden*. (Wij vinden dit woord ban ook in bandijken). Niet overal werden dergelijke banwouden aangetroffen; men vond ze o. a. niet in Salland en Twente, meent RACER.

Deze banwouden waren met verbodsbepalingen op straffe van boete door den koning beveiligd, zoodat niemand daarvan tot houthakken, jagen, enz. gebruik mocht maken, behalve degenen, aan wie de koning het recht daartoe verleend had. Het opzicht en de beschikking over de banwouden werd door de koningen aan bijzondere graven of rechters toevertrouwd, mannen, die ook over de boeten rechtten. Hierin moet men den oorsprong der houtvesterij zien; het was de houtvesterij, gelijk die bestond vóór den tijd, toen de landsheeren zich het recht op de jacht over het geheele land toeëigenden. Daar de koninklijke banwouden hun eigen rechters hadden over jachtzaken, is het duidelijk, dat de vrije bezitters van bosschen hun wouden niet als daaraan onderworpen beschouwden. Het *algemeen* recht van jacht was derhalve onderscheiden van dat in het *banwoud*, welk laatste ook *recht van forst*, *forstrecht*, *jus forestale* en *jus forestense* genoemd wordt, woorden van gelijke beteekenis, en eveneens van den *wildban*.

Het recht van banwoud had somtijds alleen betrekking op de jacht en werd dan in het bijzonder de *wildban* genoemd; in dit geval behoorde het

---

[1]) Kort vertoog van den ouden stand der rechtspleging in Holland en West-Friesland, 1750, pag. 99.

[2]) VAN HALSEMA, Staats- en regeeringsvorm der Ommelanden. (Verhandelingen Gen.) P. E. J. P., II, pag. 1, §§ XII, XXIII. — SICKINGA, Bijdr. tot de Gesch. der belastingen, I, pag. 41.

overige genot van het woud aan een ander dan aan hem, wien de jacht toebehoorde. De wildban of het jachtrecht in de banwouden was geenszins altijd volstrekt, maar had somtijds alleen betrekking op enkele soorten van wild, als ook op zekere middelen, om het wild te vangen.

Doch terwijl in de banwouden het recht van jacht als een eigendom van den vorst beschouwd werd, blijkt hieruit tevens, dat daarbuiten het jachtrecht eveneens particulier eigendom der grondbezitters was. Vóór de 13e eeuw heeft men dan ook geen voorbeeld kunnen opsporen, zegt RACER, dat de vorst of landsheer zich het jachtrecht over het geheele gebied had toegeëigend.

De jachtbepalingen en verordeningen, welke de Frankische koningen gaven door hun capitularia, hadden dan ook alleen betrekking op de banwouden of koninklijke wouden. In een der capitularia der Langobarden van KAREL DEN GROOTE wordt geboden, dat niemand strikken mag zetten in een koninklijk woud, noch op eenige andere koninklijke plaatse, en dat een vrij mensch, die zich daaraan schuldig maakt, moet betalen des konings ban.

Keizer OTTO DE GROOTE gewaagt in een brief van 943 van een *Pagus forestensis*, d. i. de uitgestrektheid lands van een „forstgraafschap", en verbiedt aldaar grof wild te vangen zonder toestemming van bisschop BALDERIK. Verder gebiedt keizer OTTO, dat in de uitgestrektheid van dat Pagus en van het bosch Vollenhove tot aan de bijgelegen overige landstreken het forstrecht zal gehouden worden aan de kerk van Utrecht. In een brief van 944 wordt dit Pagus forestensis als *pagus Trente* aangeduid, zegt RACER [1]). De wildban strekte zich uit tot herten, beren, geiten, everzwijnen, elken en schelken [2]).

Ontwikkeling van het jachtrecht in de middeleeuwen. Verordening op de jacht.

In den loop der middeleeuwen zien wij allengs wijziging ontstaan in het jachtrecht. Van de particuliere grondeigenaars ging het langzamerhand over tot de landsheeren. Hoe die overgang heeft plaats gehad, valt niet in bijzonderheden te zeggen; de tijd van dien overgang is evenmin juist op te geven. Zeker zal dit op verschillende wijze en in verschillende

---

[1]) RACER, Overijselsche Gedenkstukken, I, pag. 36.

[2]) Brief van 943 bij HEDA, pag. 83. Omtrent „Elo" en „Schelo", die in dezen brief genoemd worden, is men niet zeker, welke dieren daarmede worden bedoeld; sommigen meenen, dat hierbij aan eland en bison moet gedacht worden. V. D. BERGH, Middel-Ned. geogr., pag. 98. — Een uitvoerige beschouwing geeft ACKER STRATINGH over de vraag, welke dieren onder *Elo* en *Schelo* te verstaan zijn. (Over eenige wilde dieren, welke vroeger in ons vaderland geleefd hebben). Men houdt den *Elo*, zegt deze schrijver, vrij algemeen en zeker voor den *Eland* (Cervus alces). Het is een hertesoort, welke onder den naam van *Alces* en misschien onder dien van *Achlis* bij de Romeinsche schrijvers voorkomt, die van dit hun nog weinig bekende dier wel veel fabelachtigs verhalen, maar toch ook trekken opgeven, waaraan men den eland genoegzaam kan herkennen. Bij de middeleeuwsche schrijvers wordt dat dier *Elch* of *Alch*, ook *El*, *Elat*, *Elet*, *Elend*, enz. naar de verschillende tongvallen genoemd.

Omtrent den *Schelch* verkeerde men meer in onzekerheid; de eerste geleerden waren met de vraag verlegen, welk dier hiermede bedoeld werd. De vraag is geopperd, of *Elo* en *Schelo*, (*Elch* en *Schelch*) ook dezelfde diersoort zouden aanduiden en alleen op verschillend geslacht zouden wijzen. Anderen vermoedden, dat met *Schelch* de *vos* zou zijn aangeduid. Nog anderen dachten aan het *Brandhert*, aan het *Rendier*, aan het *wijd ghoornde hert* of andere soorten. Doch ACKER STRATINGH komt hierover niet tot een conclusie.

tijden hebben plaats gehad, in het eene deel des lands vroeger, in het andere deel later.

In de keuren, door FLORIS V in 1290 aan Zeeland gegeven, (art. 12, 6) komt reeds duidelijk de bepaling voor, dat het jachtrecht verleend werd bij „'s graven oirlove"; er werden boeten gesteld op het vangen van hazen, patrijzen en op het houden van duiventillen.

De pachtbrief van MAXIMILIAAN en MARIA van den 9en Juli 1478 [1]) bevat onderscheidene verordeningen op de jacht, en het oudste reguliere plakkaat op *het stuck der wildernisse* [2]) van 27 Maart 1502 bevat hoofdzakelijk het volgende. Onder het kleine wild worden daarin opgenoemd *hazen*, *patrijzen*, *fazanten*, *putoren* (*roerdompen*), *moerhoenders* (*korhoenders*), *kranen*, *zwanen*, *reigers*, *quacken*, *schollevaars*, *lepelaars*, *bergeenden* en andere dergelijke. Het jagen was alleen geoorloofd voor „den dag van *onser Liever Vrouwe in den Oengst tot Lichtmisse toe*", uitgezonderd ten tijde van vorst en sneeuw. De edelen alleen mochten jagen met een *seel winden*, twee malen per week, en één of twee koppels konijnen vangen, zonder meer. Het bovengenoemd vliegend wild mocht niet door hen gevangen, noch met bogen geschoten worden, alles op verbeurte van *tien ponden*. Niemand dan van edelen huize mocht *edele* (windhonden schijnen *edele* honden te zijn genoemd) noch loopende honden, winden noch hazewinden houden, noch in gheen duinen en gaan noch jagen; veel min konijnennesten berooven of konijnen met lange netten afsteken en vangen, op verbeurte van gelijke boete, benevens van het rechteroog en bij herhaling van het linker. Konijnen schijnen in de grafelijkheid Holland in dien tijd voor edel wild te zijn gehouden. Eigenaars of pachters van duinen mochten niet fretteeren dan in den bovenbedoelden tijd. Bovendien was het jagen en vangen van *herten*, *hinden*, *reeën* en *zwijnen* aan een ieder, zonder uitzondering, verboden, op een straffe van correctie aan lijf en goed.

De baanderheeren echter, welke ieder een hert 's jaars ter leen hielden, en de andere edelen, die daartoe bijzonder consent hadden, mochten op grof wild jagen [3]).

Talrijk zijn de bepalingen op de jacht, in onderscheidene stukken uitgevaardigd. Wij mogen daarbij niet stilstaan, doch verwijzen naar het geciteerde werk van MERULA, waarin die verzameld zijn. Nog wijzen wij echter op een gebod van 27 Maart 1524, waarbij landlieden, wonend ter plaatse, waar zich wild ophield, geboden werden, hun honden te *pooten* (dat bestond in het afhouwen der klauwen van den voorsten voet) aan den eenen voet of een aan de grootte van den hond geëvenredigd blok aan te hangen.

Zoo beschermde men het wild voor de jacht en het groote wild voornamelijk voor de jacht der aanzienlijken. Bij de Blijde Inkomsten der hertogen van Brabant werd alleen aan de edelen vergund, op grof wild te jagen, terwijl

---

[1]) P. MERULA, Placcaten en ordonnantiën op wildernissen en het jachtbedrijf, 1605, pag. 53.

[2]) P. MERULA, l. c., pag. 10.

[3]) Ordonnantie van 20en Dec. 1517.

de burgers enkel recht hadden, op hazen en vossen te jagen [1]). Het verbod van het jagen op zon-, feest-, dank- en bededagen, benevens op de sneeuw en vóór en na zonsondergang, komt veel voor.

Het vangen van patrijzen door middel van de tiras en den lighond of met den zak of fuik, door middel van een schild of levend paard, waarmede men de patrijzen voor zich uit in het net dreef, was in Holland en West-Friesland, uitgenomen aan de presidenten en bijzondere, vanouds daartoe geprivilegieerde personen, verboden [2]). In andere gewesten was het geoorloofd, mits men een ouden en een jongen haan en hen van elk gevangen koppel weer liet vliegen [3]).

Het vangen van hazen en konijnen met koperen strikken schijnt omstreeks 1595 het eerst hier te lande te zijn ingevoerd door uitheemsche soldaten, maar werd als schadelijk voor den wildstand steeds verboden. Zoo bestonden er ook verbodsbepalingen op het rapen der eieren van eenig wild, op het losloopen van honden in den broeitijd, tenzij van een bungel voorzien of gepoot, gelijk wij zeiden.

In de oude wetten komen onderscheidene bepalingen voor, die in betrekking staan tot het vangen van wilde dieren in kuilen, met voetangels en klemmen of strikken. CAESAR verhaalt reeds, dat de „uren" in kuilen werden gevangen. Grieken en Romeinen maakten gebruik van jachtnetten. Voor het vliegend wild, vooral patrijzen, gebruikte men flouw- of vliegnetten, waarmede thans nog houtsnippen en wachtels gevangen worden. Ook voor het loopend wild had men netten; de konijnen werden, evenals thans, met buidels of zakken gevangen, die voor de holen werden geplaatst. Klein gevogelte zal waarschijnlijk ook wel met lijmgarden gevangen zijn.

De hulp van den hond bij de jacht was vanouds bekend, zeiden wij vroeger reeds, en wij wezen ook op het gebruik van tamme herten (zie pag. 81). Bij de jacht werden ook paarden gebezigd, om het vluchtende wild in te halen. Goede jachtpaarden waren reeds bij Grieken en Romeinen in eere.

Vogeljacht. Valkerij.

Een eigenaardig jachtgebruik, dat in de middeleeuwen bij den adel vooral in gebruik was, bestond in het dresseeren van roofvogels voor de jacht. PLINIUS verhaalt al, dat in Thracië de menschen met de haviken jaagden. De wetten der Germanen toonen aan, dat de jacht met valken bij hen zeer ontwikkeld was; in die wetten werden straffen gesteld op het dooden en stelen van verschillende valken, en de namen, waaronder zij aangeduid worden, wijzen aan, dat er mede gevangen werden kraanvogels, welke huisdieren waren, eenden en ganzen, wier blanke vederen te Rome gezochte koopwaar uitmaakten [4]).

Men onderscheidt de roofvogels, welke voor de jacht werden aangewend, van de overige door den naam van *edele roofvogelen* [5]). Men heeft daarbij

---

[1]) VAN HEURN, Historie van 's-Hertogenbosch, I, pag. 203.

[2]) Placcaat op de jacht in Holland en West-Friesland van 3 Aug. 1750.

[3]) Ordonnantie op de jacht in Zuid-Holland van 20 Dec. 1623. Reglement op de jacht in Overijsel van 14 Aug. 1675. Bij VERDER VAN WULVERHORST, l. c., pag. 53.

[4]) SLOET, l. c.

[5]) Ordonnantie van 22 Sept. Het Reglement op de jacht van Zevenbergen 12 Oct. 1771. Art. 17 noemt bedoelde vogels *edele* en *adellijke vogelen*.

die met de *hooge vlucht*, d. i. de jachtvogels, die met een hellende lijn pijlsnel uit de lucht op hun prooi schieten, en de *lage vlucht*, de roofvogels met zeer korte vleugels omvattend, die in een meer horizontale lijn hun prooi van achteren of terzijde aanvielen. Tot de eerste behoorden de valken, tot de tweede de havik en de sperwer. De tot de hooge vlucht behoorende soorten, de valken, werden gebruikt, om op reigers, kwakken, hazen, korhoenders, ganzen, milanen en duiven te jagen, terwijl de havik en de sperwer meer voor de jacht op fazanten, patrijzen en eenden werden aangewend.

De valkerij was een der aangenaamste en hoogstgeroemde jachtbedrijven der middeleeuwen, vooral in den riddertijd. Wanneer de valkerij hier werd ingevoerd, is onbekend; zij bestond reeds zeer vroeg. De vorsten des lands hadden hier veel mede op; aanzienlijke heeren droegen zelf den vogel op de hand, zooals bekend is o. a. uit de jachtpartij buiten Utrecht in 1296, waarbij FLORIS V werd gevangen genomen. In de plakkaten op de houtvesterij wordt de jacht met den vogel veelal *vliegen* genoemd, of door de uitdrukking *veer met veer vangen* en *het weispel als met „den vogel hanteeren"* aangeduid. Volgens verordeningen mochten geen gevangen valken behouden of van elders ingevoerd verkocht worden, dan nadat zij eerst in het valkenhuis op het hof in Den Haag aan den valkenier van den vorst ter voorkoop waren aangeboden [1]).

Om de valkenjacht met genot te drijven, moest er steeds een voldoende voorraad reigers aanwezig zijn. Met dat doel werden er op verschillende plaatsen reigerbosschen aangelegd, die men vele in Holland en elders vond. Men vond een reigerij bij Axel in Zeeuwsch-Vlaanderen; het huis de *Reigerij* wijst de plek nog aan, waar hier eens een reigerbosch stond. Op Zuid-Beveland vindt men nog den *Reigersboschpolder*. Bij Ouder-Amstel vond men tot de 15e eeuw een reigerbosch aan den Amstel.

Langzamerhand geraakte de valkerij in verval. Na den riddertijd nam de valkerij af; ook het gebruik van het schietgeweer deed er afbreuk aan. In Nederland heeft men nog altijd een valkenier te Valkenswaard in Noord-Brabant. Wij komen hierop later terug, als wij den nieuwen tijd behandelen.

Jacht op klein wild. Wolvenjacht.

Het kleine loopende jachtwild, als hazen en konijnen, schijnt gedurende de middeleeuwen minder talrijk geweest te zijn in deze gewesten dan thans. Het werd meer dan nu door grootere en gevaarlijke dieren vernietigd. Vooral schijnt dit voor de konijnen te moeten worden gezegd, die van de kusten der Middellandsche Zee naar ons zijn toegevoerd. Men stelde er zooveel prijs op, dat zij gehouden en aangefokt werden in afgesloten plaatsen, „waranden" genoemd, dat uit Den Haag er eenige ten geschenke werden gezonden aan het hof van den hertog van Gelder. De jachtverordeningen schrijven het getal voor, dat in een week gevangen mocht worden, en bedreigen de overtreders met zware straffen, zelfs met het uitsteken der oogen [2]).

De wolven en vossen maakten het in de middeleeuwen den landbewoners dikwijls lastig en kwamen in talrijke hoeveelheid voor.

---

[1]) Ordonnantie van 22en Sept. 1539.

[2]) Zie VERSTER V. WULVERHORST, Gesch. v. h. jachtwezen, pag. 53, en SLOET, Het jachtbedrijf onzer Voorouders.

Wolven werden vroeger vrij algemeen in Nederland gevonden en kwamen somtijds zoo talrijk voor, dat er maatregelen tegen genomen moesten worden. Anno 1233 en 1234 zouden er volgens PICCARDT in zijn „Kronyk van Drenthe" in dit landschap en aangrenzende gewesten zooveel wolven geweest zijn, „dat daerdoor niet alleen het vee, meer als oyt, is verscheurt geworden; maer ook de doode lichamen der menschen zijn bij nacht en ontijden van de Wolven uyt de Graven geschrubt, verscheurt en verslonden", waarom de ingezetenen genoodzaakt zouden zijn geworden, met steenen de lijken te bezwaren.

Volgens BOR waren in Vlaanderen en Brabant in 1587 buitengewoon veel wolven, die, vandaar verjaagd, een schuilplaats in onze gewesten gezocht hadden. BOR verhaalt, dat zij in Vlaanderen en Brabant zoozeer hadden huisgehouden, dat in eenige dorpen de huizen kuilen der wolven geworden zijn, die het vee en de beesten, paarden, koeien, kalveren en schapen doodden en opaten en zelfs kinderen niet spaarden.

Herhaaldelijk moesten de bewoners zich vereenigen, om jacht op die dieren te maken. Zoo werden in 1431 o. a. door de stad Utrecht de edelen van den lande uitgenoodigd, aan de wolvenjacht deel te nemen. Het was voornamelijk den Amersfoorters, Eemlanders en den bewoners der omliggende dorpen en gehuchten overgelaten, de boschrijke streken in dien omtrek zuiver te houden. „Des bisschops warande of wildbaan, gelegen tusschen Dynsloe en der Grebben, en tusschen den Rijn en ter Eem", door het dichte houtgewas met voordacht tot bevordering van de wildteelt aangelegd, verstrekte het verslindend gedierte tegelijkertijd tot veilige schuilplaats [1]).

Intellectueele en moreele ontwikkeling der boeren. Algemeene levenstoestanden.

Onder de treurige omstandigheden, die wij leerden kennen, was het niet mogelijk, dat de boeren op het platteland gedurende de middeleeuwen over 't geheel tot een hoogere economische en intellectueele ontwikkeling kwamen.

Groote welvaart heeft zeker in de middeleeuwen onder de landbouwende bevolking niet geheerscht. Bij een opbrengst van den grond, drie à viermaal minder dan thans; groote schaarschte of volslagen gemis van een aantal zaken, die ons nu onontbeerlijk schijnen — groenten o. a. waren zeldzaam, aardappelen kende men nog niet, visch was duur, wol evenzeer, het ijzer was zoo hoog in prijs, dat het, de tarwe tot maatstaf genomen, achttien maal zooveel kostte als nu — hierbij zware epidemische ziekten, die vaak terugkeerden; hongersnooden zóó hevig, als Europa ze sedert lang niet meer ervaren heeft, bij dit alles kon de welvaart niet groot zijn [2]).

Van onderwijs was voor de boeren geen sprake, en de zware strijd, dien zij ter verdediging van hun have en goed voortdurend moesten voeren, maakte hen niet zelden ruw in hun optreden. Daardoor stond de landbouwende stand nog in de 16e eeuw als zeer onbeschaafd en ruw bekend. Onder de

---

[1]) BURMAN, Utrechtsche Jaarb., I, pag. 267.
V. D. MONDE (Tijdschr. voor Gesch., 1840, pag. 58).
[2]) N G. PIERSON, Leerboek der Staatk., II, pag. 236.

Hollandsche en Stichtsche landlieden bestond de liefhebberij, om bij elke gelegenheid het mes te trekken, een bepaalde hartstocht, en het dusgenoemde bekkensnijden was aan de orde van den dag. „De vrouwen in dien stand," zegt een tijdgenoot uit de eerste helft der 16e eeuw, „hebben een afkeer van een jongman, wiens bakhuis niet met schrammen en litteekens degelijk is doorkerfd." Ook in de steden was op marktdagen het vechten met het mes tusschen buitenlieden en burgers, of tusschen de eersten onderling, volstrekt geen zeldzaamheid [1]).

Doch al waren dergelijke uitspattingen teekenend, zij waren slechts tijdelijke verschijnselen, want overigens leidden de landbouwers in Noord-Nederland een vrij strenge, sobere levenswijze, voornamelijk uit hun zucht tot zuinigheid voortspruitend. Grof brood met kaas en melk of wei dienden tot levensonderhoud. En vele jongelieden van het platteland voeren ook een gedeelte des jaars op zee [2]), zoodat het boerenbedrijf en de schipperij misschien nergens zoozeer verbonden waren als in Holland en Zeeland. Hieruit is ook de bijzondere welvaart bij de boeren alhier mede te verklaren.

Philippus van Leiden zegt van de boeren het volgende: „Het landvolk munt uit door eenvoudigheid en stelt zich tevreden met ruwen kost (grossa pastina); het is niet stout genoeg, om voor zich op aanwinst van geld te hopen en met verwerping van alle sieraad van kleedij, steekt het zich in een wollen stof van een vaste, stevige kleur, wit, blauw, grijs of donker. In den regel vreest het God en blinkt het uit door een overmaat van goede trouw" [3]).

Hoe Friesland er uitzag in de 14e eeuw, zegt een boek, „de proprieteiten der dingen", omstreeks het jaar 1360 door Bartholomeus de Glanvilla, een Engelschman, in 't Latijn geschreven en in 1479 het eerst in het Nederlandsch vertaald. Daarin leest men het volgende:

„De Friezen zijn een volk, sterk van leden en krachten, schoon van lichaam, wreed van moed, ende seer doende in den velde met de lancen ende yseren gheschut."

„Het land is effen, vol van weiden ende van grase, ende si en hebben gheen houte ende daervoer barnen si torf ende koeschit ende ossendreck, die ghedroeght is."

„Het is een vrij volk ende si en syn van gheen Heer bedwongen. Ende si aventuren haer lyf dikwyls, opdat si vry bliven sullen. Ende si hebben liever te sterven, als dat si bedwongen souden zijn, ende daerom worpen si de Ridderlyke weerdigheyt weg, ende de vremde luden ende laten si onder haer nyet verreysen."

„Si minnen suverheyt van seden ende daerom winnen si volslagene ende starcke kinder. Ende si drinken boven maten seer van eenrehande dranck, dat men bier hiet."

Het schijnt wel, dat men al vroeg in enkele streken van Holland een soort van tegenzin bij de boeren aantrof, om gras te maaien. Reeds in de oudste grafelijke rekeningen leest men „van madders of maaiers uit Brabant en elders,

---

[1]) Van Aelst, Gesch. v. Oudewater, pag. 778.
[2]) Hadrianus Junius, Batavia, pag. 222.
[3]) De farm. reip., pag. 101.

die in Holland kwamen, om 's graven hooi te maaien" [1]). Dit gebruik, dat vreemdelingen als grasmaaiers naar Holland trokken, later vooral Westfalers en bewoners der oostelijke grensprovinciën, heeft tot dezen tijd stand gehouden; thans echter heeft de stroom een omgekeerde richting genomen.

Uit den aard der zaak verschilden de toestanden veel voor de boeren in de nabijheid der steden en in de afgelegen gedeelten van het platteland, door slechte verkeerswegen geheel afgescheiden van de centra der ontwikkeling, in hun marktverkeer beperkt, en waar de ruilhandel in produkten ook in de nieuwe geschiedenis nog lang bleef voortduren.

De meeste welvaart vond men in de 16e eeuw reeds bij de boeren op de vruchtbare landen van Vlaanderen en Zeeland. „Hier lieten de boeren den grond door gehuurde handen bearbeiden en gaven zij zichzelven meer over aan gemak en ledigheid, waartoe zij door hun erfelijk eigene traagheid werden genoopt. Zij brengen den tijd door met feesthouden en brassen, terwijl zij hun gepachte akkers en weilanden, als waren die hun eigendom, aan hun kinderen ter bezitting overlaten; een gewoonte, welke zij zoo stijfhoofdig volgen, dat men hun verzet soms niet dan met geweld en doodslag overwinnen kan," aldus schetst HADRIANUS JUNIUS hun toestand.

De woningbouw. Hoewel de sociale en economische toestanden van de boeren in den loop der middeleeuwen over 't geheel iets verbeterd waren, toch was met het boerenleven ook de inrichting van hun woning nog lang uiterst eenvoudig. De boerenwoning werd gerekend tot de roerende goederen en moest dus wel licht gebouwd zijn en gemakkelijk afgebroken kunnen worden. Verplaatsing der boerenwoningen, zelfs van geheele groepen van woningen, vindt men in vroeger tijd niet zelden. De dorpen Staphorst, Rouveen en Friezenveen leveren ons daarvan voorbeelden.

Als bouwmateriaal der boerenwoningen werd tot de 16e eeuw en ook later nog meest hout gebruikt. De boerenhuizen bestonden doorgaans uit vakwerk: een geraamte, door zwaarder balken in vakken verdeeld, dat door met klei of leem bestreken vlechtwerk werd aangevuld, gelijk men ze nog vindt in het oosten van Twente, Gelderland en zuidelijk Noord-Brabant. Steenen huizen waren voor de boeren een groote zeldzaamheid; voor de kasteelen en kerken en de huizen in de steden werd wel meest van steenen gebruik gemaakt, maar ook geenszins altijd. Het oude kasteel van den heer van AMSTEL te Ouwerkerk, dat in 1204 verbrandde, was van hout gebouwd, zegt TER GOUW. Het Huis Eerde bij Ommen, dat door den bisschop van Utrecht, de heeren van EGMOND, ARKEL en IJSELSTEIN in 1380 vijf weken belegerd werd, was een half houten, half steenen gebouw. Eerde was geenszins de eenige houten burg in de veertiende eeuw. De keuren van Vredewold uit dien tijd maken verschil tusschen een *steenhues* en een *holten hues*. In 1360 was het, dat bisschop JAN VAN ARKEL „dede opslaen een burch van houte, die hi namaels maecte van steyne ende hiet Arkelsteyne."

Ook versterkingen der steden werden van hout gemaakt. Wij vinden o. a. vermeld, dat Hardenberg in Overijsel in 1357 door bisschop JAN met planken

---

[1]) KROON, Beschrijving van 's-Gravenhage, pag. 129.

werd gevest; wij lezen van de planken en de grachten van Maastricht, die de bewoners in 1284 goed verdedigden [1]). De eerste gebouwen van het klooster Diepenveen bij Deventer, in 1402 gebouwd in een moerassige streek, waren nog van teenen en leem gemaakt, maar zij werden na 1407 van steen opgetrokken [2]). Zelfs in de steden bleef de houtbouw nog lang bestaan [3]).

Voor het bouwen van de woning werd veelal door den heer aan den boer op zijn land verlof gegeven, gebruik te maken van het hout in het heerenbosch, en bij de marken vinden wij soortgelijke bepalingen.

De boerenwoning vormde in de oudheid met de schuur voor het vee één geheel, niet van elkander afgescheiden. Zoo is het in de oostelijke streken van Nederland nog lang gebleven; zelfs tot op dezen tijd kennen wij daarvan vele voorbeelden in de omstreken van Ootmarsum, Tubbergen, enz.

Een groot verschil was er in den huisbouw op de Friesche kleilanden en op de hooge zandgronden van ons land. Daar, op het lage land, waar de woningen open en bloot lagen, niet door boomen beschut, plaatste men alles zooveel mogelijk dicht bijeen, onder één dak. De oude gewoonte, om hier op veilige hoogten of terpen te bouwen, maakte het wenschelijk, niet te veel ruimte in beslag te nemen. Zoo verklaren wij het feit, dat zij vierkante, stulpvormige huizen bouwden, waar binnen een kleine oppervlakte alles kon vereenigd worden. Die bouwwijze, natuurlijk beter ontwikkeld en inwendig meer verdeeld, vindt men nog in de Friesche stulpwoningen, die ook in het noorden van Noord-Holland inheemsch zijn en als uitvloeisel der oude Friesche bouwwijze op de terpen beschouwd moeten worden. Ook toen de bedijking de landen droog legde en de woningen over het land verspreid werden, bleef de oude bouwwijze behouden, die ook voor dezen toestand gunstig was.

Op de hoogere zandgronden, minder door het water bedreigd, waar men zijn woning vrij kon uitbreiden, was men niet aan zulk een kleine plek gebonden. Daardoor verkreeg men hier veelal een reeks van schuren en huisjes bij en naast elkander, welke te zamen voor het bedrijf noodig waren.

In de techniek van het landbouwbedrijf vinden wij nog geen verandering aan het eind der middeleeuwen. De landbouwwerktuigen waren nog dezelfde ongeveer als in den Frankischen tijd en zij zouden nog lang dezelfde blijven. Zonder nog rekening te houden met het conservatisme, dat de boeren in de bestaande gewoonten en gebruiken langer dan éénige andere stand doet volhouden, werd er ook geen uitvinding van beteekenis gedaan, die voor de boeren belang had, als wij de windwatermolens uitzonderen. Deze, in verband met de betere bedijking, zijn echter van grooten invloed geweest op de ontwikkeling van den landbouw.

Voedsel in de middeleeuwen.

Het gewone voedsel in dien tijd was, zooals VAN WIJN aantoont, hoogst eenvoudig [4]). Het varkensvleesch was in de 13—15e eeuw zeer algemeen in gebruik en men hield veel van alles, wat vet was. Zeehonden, bruinvisschen, meerzwijnen, walvisschen,

---

[1]) TE WINKEL, Het kasteel in de 13e eeuw, 1879, pag. 15.

[2]) VAN DER AA, Art. Diepenveen.

[3]) Te Amsterdam werden nog veel houten huizen gevonden in de 16e eeuw.

[4]) VAN WIJN, Historische en letterkundige avondstonden, II, pag. 76—100.

die in deze tijden dikwijls op onze kusten gevangen werden, en ook bevers, verschenen òf versch op de tafels der aanzienlijken, òf men kuipte er het spek van in tonnen tot winterprovisie. Bij het gebruik derzelfde visschen, welke de rivieren tegenwoordig opleveren, ving en at men nog de borbocha of lompen, waarvan de lever zeer geliefd werd, den robaart of zeehaas, pladyzen, willoxen, die met oesters gelijk gesteld werden, grundelen en lampreien, welke laatste men in wijn liet koken met kruiden en peper.

In den tijd van KAREL VAN BOURGONDIË werd de pottage, waaronder groentesoep werd verstaan, vooraf gegeten. Van het vliegend wild at men reigers en putooren; pauwen en zwanen vormden een heerlijke tafel. De kalkoen dagteekent in ons land eerst sedert de zestiende eeuw; in 't begin dier eeuw gaf men nog een oortje, om het dier te zien, doch tegen het einde werd hij algemeen.

De talrijke bosschen in ons land leverden nog wilde zwijnen, herten en ander wild in overvloed op, gelijk wij zagen.

De wijnstok, de perzikboom, zoowel als vele onzer hedendaagsche vruchten, deels, die wij zelf telen, deels, welke de handel aanbrengt, zijn hier te lande al oud; de abrikoos evenwel behoort, naar het schijnt, eerst tot de 16e eeuw. De meikers was, verhaalt VAN WIJN, in de 14e eeuw in Mei rijp. Echter werd het jaargetijde van midden Maart tot midden Juni oudtijds Mei geheeten, zooals Prof. GALLEE heeft aangetoond, waardoor het niet te verwonderen was de Meikers in Mei te eten [1]).

De streek van Gouda onderscheidde zich in het bijzonder door haar lekkere vruchten. Die vruchten werden over 't geheel meer vóór dan na den maaltijd gegeten. Men was bang voor het verkoelen van de maag, en de zoogen. „cokenkruiden", d. i. saffraan, peper, greijnen, komijn, muskaatnoten, nagelen, gember, kaneel, foelie, suiker, amandelen en dergelijke, rijkelijk aan de spijzen toegevoegd, dienden, om de natuurlijke warmte der maag te blijven behouden.

Het eten geschiedde in de middeleeuwen en nog lang daarna te 12 uur.

Het ontbijten geschiedde met vruchten, brood, kaas, boter en bier. In 1402 wordt ergens uitdrukkelijk gezegd, dat spiering een goede ontbijtvisch is, wanneer men hem 's morgens bij het bier gebruikt.

Deze mededeelingen hebben meest betrekking op de aanzienlijken. Bij de boeren daarentegen was het anders. Een Napolitaan, die omstreeks 1514 Holland bezocht [2]), schrijft, dat hij alles behalve tevreden was met de tafel in deze landen. „Het voedsel der bewoners," schrijft hij, „is in 't algemeen zeer gering; zij leven van bruin brood, in melk geweekt, of even met boter overstreken. Willen zij eens wat rijkelijker onthalen, dan zetten zij ossen- of schapenvleesch, 's daags te voren gekookt, 't welk zij soms tot den zesden dag toe bewaren, op den disch."

Zeker heeft die schrijver meer het oog gehad op de boerenbevolking. JUNIUS, na de weelde der rijkeren geschetst te hebben, zegt toch ook van de boerenlieden in Noord-Holland, dat zij, schoon meer uit spaarzaamheid

---

[1]) J. H. GALLEE, Taal- en Letterk. Tijdschr., IX, afl. 2.

[2]) Zie HADR. JUNIUS, Batavia, pag. 311.

dan uit gebrek, zich van roggebrood met kaas en melk onderhielden, tot melk niets anders dan de wei daarbij voegende. En toch bereikten zij daarmede een hoogen ouderdom, soms honderd jaren en daarboven [1]).

Overzicht van den landbouw in de Nederlanden in het midden der 16e eeuw.

Nu wij aan het einde der algemeene beschouwing van den landbouw in de middeleeuwen gekomen zijn, geven wij nog een beknopt overzicht van den landbouw in de verschillende deelen des lands. Wij doen dit hoofdzakelijk naar GUICIARDINI [2]), die in 1567 zijn werk over de Nederlanden schreef. Deze schrijver, een Italiaan, vergelijkt dikwijls de toestanden in de Nederlanden met die in zijn eigen land.

GUICIARDINI wijst er op, dat het land in Waalsch-Vlaanderen, Zeeland, Artois, Henegouwen, Luik en Gelderland overvloedig *koren* en *tarwe* voortbrengt, en dat de bodem daartoe zeer goed geschikt is. Het koren wordt hier gewoonlijk een maand later dan in Italië gezaaid, zoodat men het land begint te bezaaien in het midden van herfstmaand, opdat het uitschiete, vóór de groote en gedurige regens komen, en vóór de vorst invalt, die hier vroeg begint en laat eindigt. Ook na Maart wordt er echter nog veel koren gezaaid, zegt de schrijver, waaruit blijkt, dat er zoowel zomer- als winterkoren gevonden werd.

De *rogge*, die hier zeer overvloedig is, zaait men in denzelfden tijd als de *tarwe* of wel iets vroeger. Doch het grootste deel van het graan wordt hier later dan in Italië gezaaid, nl. de *haver* op het eind van Maart, de *gerst* op het eind van April.

Verder noemt schrijver de *boekweit*, welke men veel zaait voor de beesten en de hoenderen, terwijl ze in tijd van nood gebruikt wordt, om brood te bakken en bier te brouwen. Het meel der boekweit is zoo wit, dat het met goed korenmeel gemengd kan worden.

De veldvruchten komen in de Nederlanden veel later tot rijpheid dan in Italië, maar zijn niet slechter; zelfs is de tarwe beter dan de Italiaansche. Verder maakt GUICIARDINI de opmerking, dat, aangezien de bodem lichter is en gemakkelijker te bewerken valt dan in Italië, er niet met ossen wordt geploegd en geakkerd, maar met paarden, uitgezonderd in de Kempen. Hier gebruikt men nog ossen, welke, na onderscheidene jaren te hebben gearbeid, worden vetgemest voor de slachtbank.

Wij zien hieruit, dat het paard op de boerderij vrij algemeen zijn intrede gedaan heeft en daar gedurende de laatste tijdperken der middeleeuwen zeker de ossen als werkkrachten ten deele heeft verdrongen. Dat de ossen in de Kempen nog gebruikt werden, mag niet aan den zwaren bodem worden toegeschreven, zooals men wellicht uit GUICIARDINI's mededeeling zou kunnen besluiten; integendeel, de grondsoort der Kempen, uit zand bestaande, is lichter te

---

[1]) Zie ook MEERMAN, Aanteekeningen op H. DE GROOT, Vergelijking der gemeenebesten, II, pag. 296.

[2]) LUDOVICO GUICIARDINI, Des-crizione di tutti i Paesi-Bassi. Dit werk zag van 1567—1587 drie uitgaven, werd in het Fransch en Latijn vertaald, en in het Nederlandsch overgezet door KILIAAN en PETRUS MONTANUS, 1612. Later werd het nog door anderen vertaald.

bewerken dan de kleigronden. Maar wij hebben hier te denken aan het conservatisme en den minder ontwikkelden economischen toestand der bewoners van de eenzame Kempen, die er oude bedrijfsvormen langer dan elders bewaarden.

Vervolgens beschrijft GUICIARDINI den boomgroei in de Nederlandsche gewesten.

Boomen, zegt de schrijver, vindt men hier van alle soorten, hoog en zwaar. Men treft echter weinig laurierboomen en nog minder *cypressen*, *pijnboomen* en *dennenboomen*. In plaats daarvan vindt men er veel *linden* en *olmen*, die zeer goed gedijen en in zestien à achttien jaren een mansdikte bereiken, terwijl zij een groote hoeveelheid van zekere witte bloemen voortbrengen, die een tijdlang een zoeten geur geven. Het hout van de olmen wordt gebruikt tot timmerhout, maar wordt ook tot kolen gebrand voor buskruit, waartoe het beter dient dan hout van populieren en wilgen. Van de linde zegt de schrijver nog, dat zij tusschen den bast en het hout vezels heeft als hennep, waarvan koorden en touwen gemaakt worden. Verder zegt hij, dat in het Ardennerbosch veel „ibenboomen" groeien, welke boom met den dennenboom overeenkomt; van dezen boom werden bovenal gemaakt goede hand- en voetbogen, terwijl van het sap vergift bereid werd.

Daarenboven noemt GUICIARDINI de *abeel*, een soort van *witte populier*, die veel in Brabant voorkwam.

De schrijver wijst er verder op, dat in Holland, Zeeland en andere plaatsen, waar men turf uitgraaft, alsmede in groote bosschen, een soort van *slangen*, „*adders*," wordt gevonden.

„De landouwe heeft meestendeels een lustig uitzien door de dikke, fraai geplante boomen, zoodat men schier overal den weg ziet, om te gaan. Verder trekken de zeer lustige groene beemden en broeken, vol van weidend vee, de aandacht, welke beemden naar de algemeene meening veel groener en lustiger zijn dan in Italië." En de schrijver vindt terecht de oorzaak van dat verschijnsel in de vochtigheid des bodems door de lage ligging.

Het *rundvee* van dien tijd roemt GUICIARDINI zeer. Bovenal in Friesland en Holland vindt men zeer zware ossen, zoodat men er aantreft van 1600 ponden, het pond gerekend op 16 oncen, d. i. meer dan 2000 Italiaansche ponden.

Ook de *hamels* waren zwaar van stuk, en het vleesch van ossen en hamels wordt als lekker geroemd, zoodat, naar de volksmeening, het ossenvleesch der Nederlanden waarschijnlijk alleen door dat der Engelsche ossen wordt overtroffen.

De *kalveren*, *geitjes* en *lammeren* acht de schrijver ook goed als vleesch, maar niet zoo lekker als in Italië; de oorzaak zou hierin liggen, dat ze te vroeg gespeend worden. GUICIARDINI noemt het vee hier vruchtbaar: in Holland, Friesland en Vlaanderen zouden de koeien dikwijls twee kalveren tegelijk werpen.

De *kaas* en *boter*, welke hier het geheele jaar door geproduceerd worden in grooten overvloed, roemt de schrijver hoogelijk; vol verbazing zegt hij, dat een koe in den zomer gemeenlijk alle dagen acht à tien „gelten" melk geeft, elke gelte doende meer dan een half quarte of flesch van Florence. Hierdoor

wordt niet alleen voorzien in het groote gebruik van zuivel in het land, maar ook nog veel in andere landen verkocht.

Schapekaas werd hier bijna niet gemaakt en nog veel minder *geitekaas;* de *koekaas* is ook veel beter en lekkerder.

Het land, vooral de gewesten van Holland, Friesland, Gelderland en Vlaanderen, brengt een aanzienlijk getal groote, mooie en goede *paarden* voort, zeer geschikt, om allerlei werk te verrichten, en bovenal voor den oorlog. Wat de sterkte betreft, vindt men huns gelijken niet, en zij rennen snel. Zij zijn echter wat zwaar, bovenal van kop, en moeielijk te behandelen en te berijden, de Vlaamsche paarden meestal uitgezonderd.

De *wol* der inlandsche schapen is grof en komt de Spaansche niet in deugdelijkheid nabij, en evenmin de Engelsche wol. Als oorzaak geeft de schrijver daarvan op de vochtige en vette weiden, welke ten gevolge hebben, dat het haar grover, langer en ruwer wordt.

Het land brengt een groote hoeveelheid *meekrap* voort, gewoonlijk *rotte* geheeten, die niet alleen voor gebruik in het land dient, maar ook een groot deel van Europa daarvan voorziet. Ook groeit hier zeer goede *weede*, maar weinig, doch *vlas* en *hennep* levert het land overvloedig.

De toestanden in verschillende gewesten.

Aldus luiden de belangrijkste mededeelingen van dezen schrijver omtrent de landbouwprodukten, welke de Nederlanden in het midden der zestiende eeuw bovenal opleverden. Thans zullen wij GUICIARDINI nog volgen in de gegevens, die hij verschaft betreffende de onderscheidene deelen des lands.

Van *'s-Hertogenbosch* zegt de schrijver, dat deze stad een levendigen handel had en vol kunsten en ambachten was. Verder vermeldt hij, dat hier veel *laken* werd vervaardigd, evenals een groote menigte *lijnwaden*, waartoe ook het omliggende platteland een aanzienlijk contingent leverde. Gewoonlijk werden er jaarlijks wel meer dan twintigduizend stukken verhandeld, meer dan honderdduizend kronen waard. Daarbij wijst de schrijver er op, dat het water hier beter was, om het lijnwaad te bleeken, dan elders.

Bij de beschrijving van *Gelderland* heeft GUICIARDINI blijkbaar het oog voornamelijk op de Betuwe. De schrijver zegt, dat Gelderland grootendeels zeer vruchtbare gronden heeft, dat men er veel *graan* verbouwt, ook tot veevoeder, terwijl de *veestapel* zeer aanzienlijk is. Zelfs deelt hij mede, dat er vee uit Denemarken naar Gelderland werd gezonden, om vet te mesten. De schoonste en beste *weiden* waren die bij den Rijn, de Waal en de Maas.

Friesland, zegt GUICIARDINI, is een effen, poel- en broekachtig land, met vele schoone *beemden*, om *beesten* te weiden, en goede gronden, om *turven* te maken. De bodem ligt zoo laag, dat men van het begin van den herfst tot de lente het land bijna niet anders bereizen kan dan te water. Daar wordt weinig *graan* gezaaid, dewijl de wateren vroeg beginnen aan te zwellen en laat vertrekken.

Het *koren* verkrijgen de Friezen meest uit Denemarken en andere landen. Bosschen vindt men er niet; het timmerhout wordt van elders aangevoerd.

Het turfmaken in deze provincie wordt nader beschreven, maar de schrijver zegt: „de boeren in Friesland branden ook drogen koemest, zoo groot is het aantal koeien hier." Het aantal *koeien* in deze gewesten is zeer aanzienlijk;

de *Friesche ossen* zijn zeer zwaar en vormen de beste van deze landen, misschien van geheel Europa. Daardoor wordt er jaarlijks een groote hoeveelheid vee uitgevoerd. Ook vindt men hier uitmuntende *paarden*.

Over *Holland* lezen wij het volgende:

Holland is een klein landschap, maar vol van groote en voortreffelijke zaken. Men vindt er veel goede steden en schoone dorpen; daar is overvloed van *vee* en groote rijkdom en macht. Holland levert *weinig koren*, zoo goed als *geen rogge*, maar het heeft nochtans zooveel koren, dat het vele andere landen daarvan voorziet. Het koren wordt hier meest aangevoerd uit de Oostzeelanden.

Ook groeit hier geen vlas, maar toch maken de Hollanders meer lijnwaad dan in eenig ander landschap, omdat men het vlas uit Vlaanderen verkrijgt. De Hollanders hebben *geen wol*, maar maken toch veel laken. Zij ontvangen de wol uit Engeland, Schotland, Spanje en Brabant. En hoewel er *geen hout* is, worden hier toch meer schepen gebouwd dan in eenig deel der aarde, mogelijk meer dan in geheel Europa.

Hoewel er in Holland geen wijn wordt geteeld, wordt er naar evenredigheid der bewoners in dit land meer wijn gedronken dan in de landen, waar de wijn groeit. De wijn wordt hier aangevoerd van elders; bovenal is hier veel aanvoer van Rijnwijn.

Het meeste voordeel van het land wordt hier verkregen door de *beemden* en *weiden*, om *vee* te weiden, terwijl er tevens veel *turf* wordt gemaakt. *Paarden*, *ossen* en *koeien* vormen den grootsten rijkdom der bewoners.

De *paarden* in Holland zijn groot van stuk, grof en zwaar, en hoewel ze wat zwaar van kop zijn, kunnen zij toch mooi genoemd worden. Voor het leger zijn zij bijzonder goed, en zij verbeteren hoe langer hoe meer, daar de Hollanders voor weinige jaren genetten en andere goede paarden uit Spanje en van elders hebben ingevoerd. De veulens, als zij iets ouder zijn, worden veelal naar Friesland gezonden, om ze daar te laten opgroeien. De meening bestond, dat de Friesche weiden de paarden levendiger deden worden dan de Hollandsche. Toch waren de Friesche paarden niet zoo mooi als de Hollandsche.

De ossen en koeien zijn schoon van bouw en groot. Wat de *zuivel* betreft, „degene, die het niet ter plaatse gezien heeft, zal niet kunnen gelooven, hoe omvangrijk hier de *kaas-* en *botermakerij* is. Het is zeker en met redenen te bewijzen, dat de waarde der Hollandsche kaas en boter zooveel bedraagt als de specerijen uit Portugal, die hier worden ingevoerd en welke jaarlijks meer dan een millioen gouds beloopen," zegt onze schrijver. Deze zuivel wordt veel verzonden naar het buitenland, naar Duitschland, Engeland, Spanje en elders.

Dat de turf groote voordeelen oplevert, blijkt uit vele zaken.

In de omstreken van Oudewater werd de hennepteelt reeds met groot succes uitgeoefend. In 1573 wordt deze stad genoemd „bewoond door stilswygend ryck volcxken, met hennipneringhe op haer eygen landen gewassen, sich generende." De touwslagerij was in deze stad in de 16e eeuw een hoofdtak van bedrijf [1]).

---

[1]) VAN AELST, Gesch. v. Oudewater, pag. 777.

Van *Utrecht* wordt gezegd, dat het land goed vruchtbaar en meer bebouwd en bezaaid is dan Holland, omdat de bodem er hooger en droger is.

Zeeland draagt den hoogsten roem op het gebied van den landbouw bij den schrijver.

Het land is hier zeer vruchtbaar tot allen landbouw, maar bovenal wordt hier het schoonste, edelste en beste *koren* geteeld, dat men kent, zoodat het rijst schijnt te zijn. Ook groeit hier veel *coriander;* men vindt hier *laurierboomen* met rijpe vruchten, welke men niet in andere provinciën aantreft. Ook moeten hier vele *medicijnkruiden* groeien, welke men in andere provinciën tevergeefs zoekt. GUICIARDINI had reeds den matigenden invloed der zee op het klimaat opgemerkt en vergelijkt in dit opzicht Zeeland bij Engeland. Hij deelt daarbij mede, dat in Zeeland de temperatuur der lucht door de zee zoo gematigd wordt, dat het geheele jaar door allerlei vee bij dag en bij nacht in het land loopt.

Doch, merkt onze schrijver terecht op, zooals de zee de koude van den winter matigt, zoo matigt zij ook de hitte van den zomer, en evenmin als in Engeland rijpen hier de druiven gewoonlijk.

In Zeeland wast ook overvloed van goede *meede*, meekrap, waarmede een groot gedeelte van Europa wordt voorzien.

Ook over het *darinkdelven* deelt hij iets mede.

Van Vlaanderen zegt de schrijver, dat het een *vruchtbaren bodem* heeft, veel *vee* en een groot aantal *mooie, lichte paarden*, meer dan eenig ander gewest in Nederland, zoodat vele, hoewel zij iets grover zijn van leden, met de Spaansche bastaardpaarden overeenkomen.

Verder zijn de Vlamingen gewoon, veel vreemde veulens en jonge paarden uit de omliggende streken op hun weiden te brengen, die in het begin ongeschikt en klein zijn, maar door deze lucht en weide schoon en groot worden.

Resultaten en overzicht.

Wanneer wij ten slotte, het geheel overziende, den blik slaan op de produktie van den landbouw in den uitgebreiden zin in deze gewesten, dan valt in het oog, dat in het midden der 16e eeuw in Holland (Zuid- en Noord-Holland) en Friesland de veeteelt nog het hoofdbedrijf was der bewoners. Dat moest wel in deze streken, waar de waterafvoer nog altijd slecht was geregeld, en nog pas enkele watermolens werden gebouwd, om het land van het overtollige water te ontlasten. Dat lage, drassige land, slecht geschikt voor bouwland, was daarentegen uitstekend geschikt voor weiden, zoodat de veeteelt de hoofdbron van bestaan in de lage streken uitmaakte, in verbinding met de zuivelproduktie.

Ook in Groningen was nog altijd op de lage kleilanden de veeteelt de hoofdbron van bestaan en men vond er weinig akkerbouw.

De eigenlijke akkerbouw werd in dien tijd reeds gevonden in Zeeland, waar hij buitengewoon bloeide, en in Holland op de zuidelijke eilanden. De reden, waarom zich op deze eilanden de akkerbouw beter kon ontwikkelen, moet zeker gezocht worden in de ligging der eilanden te midden van de getijden-wateren. Door het vrij aanzienlijk verschil van eb en vloed kon voor de betrekkelijk kleine eilanden, die rondom door afwateringsgelegenheid omringd waren, gemakkelijk de waterontlasting plaatsvinden, zoodat men hier niet alleen een vruchtbaren kleibodem had, maar ook vroeg gelegenheid tot

drooglegging in een tijd, toen elders het polderland nog in een treurigen toestand van afwatering verkeerde.

Ook BOXHORN [1]) roemt later Zeeland om zijn vruchtbaren bodem, die de kroon spant boven dien in andere gewesten, vooral als teelland. En hij noemt raapzaad, koolzaad, erwten, vlas, nardus, kaarden en ajuin, maar roemt bovenal de tarwe, die veel naar nabijgelegen landen vervoerd wordt. Daarnaast noemt hij bovenal de *weede* en *krap*, welke bovenal op Schouwen en Duiveland met aangrenzende polders verbouwd worden, en groote winsten opleveren, maar soms ook groote nadeelen veroorzaken.

Op de gorzen en schorren, met ziltige kruiden begroeid, leefden duizenden schapen, welke bijzonder smakelijk vleesch leverden. De boomgaarden in Zeeland brachten allerhande vruchten voort, beter en grooter dan elders in Nederland. Amandelen, vijgen, meloenen groeien hier, die voor de Spaansche en Italiaansche niet behoeven onder te doen, zegt BOXHORN. Toen KAREL V op het einde van Juli 1540 te Zieriksee kwam, werden hem aan tafel eenige vijgen en meloenen aangeboden van aanzienlijke grootte en uiterst saprijk en smakelijk. Deze waren, tot groote verwondering van den keizer, in Zeeland gegroeid en de vorst getuigde, in Spanje geen betere geproefd te hebben.

Een ander gewest van ons land, dat beroemd was door het uitmuntende graan, was het Westland, zeker mede een gevolg van den bodem, die droog kon liggen en van uitmuntende structuur was. Tevens werd hier in het midden der 16e eeuw bloeiende veeteelt gevonden.

GUICIARDINI zegt van 's-Gravezande o. a.: „Hier te lande wordt meer koren en graan geteeld dan ergens anders in gansch Holland, want het groeit in deze landouwe zeer goed en fraai. Van hier komen ook de zeer kostelijke *kazen*, Gravezandsche kaas geheeten." MONTANUS voegt er in zijn aanteekeningen bij, dat de Gravezandsche kaas in smaak met de Parmezaansche overeenkomt.

Van den tuinbouw in de buurt van 's-Gravezande en Naaldwijk wordt nog niet gesproken in de Informatie van 1504, en ook rept GUICIARDINI er nog niets van in 1514. MONTANUS zegt echter in de toevoegselen tot de vertaling van GUICIARDINI van 1648, dat er bij 's-Gravezande veel teelland wordt gevonden, waar 's-Gravezandsche peulen en erwten verbouwd worden, terwijl dit veel handel geeft. Of deze teelt in den loop der 16e eeuw en het begin der 17e daar tot ontwikkeling is gekomen? De streek bij Gouda was reeds in de 14e eeuw bekend door de lekkere vruchten [2]).

Wij zagen reeds, dat in de eerste helft der 14e eeuw de kleilanden der Betuwe nog drassige weiden waren, waar de graanbouw niet werd uitgeoefend. Doch in het midden der 16e eeuw had hier de graanbouw beteekenis erlangd, zeker door het droogleggen der gronden.

Zoo zien wij allerwegen vooruitgang, vooral onder den invloed van den ontwikkelden handel en de verbeterde bewerking van den grond. Men kan

---

[1]) Chroniek van Zeeland, 1644, I, pag. 112.

[2]) MEERMAN, Aanteekeningen op HUGO DE GROOT. Vergelijking der gemeenebesten, II, pag. 294.

echter vrij aannemen, dat door het gemis van goede bouwlanden voor de graanteelt reeds vroeg in deze gewesten de granen van de Oostzee moesten worden ingevoerd. De graanhandel in de Nederlandsche steden gedurende de middeleeuwen, eerst in de Friesche (Stavoren), later ook in Groningen en de IJselsteden en eindelijk voornamelijk in Amsterdam geconcentreerd, is bovenal voortgekomen uit de behoefte dezer landen aan granen. En hoewel de graanbouw zich uitbreidde, bleef toch de behoefte aan graan nog steeds bestaan, zoodat de graanhandel in deze gewesten ook gedurende de nieuwe geschiedenis aanzienlijk bleef.

Het gemis van een eigen voldoende produktie van granen in ons land en de onzekere oogsten met de wisselvalligheid in den aanvoer van elders in de onrustige tijden hadden buitengewone schommelingen in de graanprijzen ten gevolge, afwisseling van overvloed en van gebrek. De 16e eeuw is bovenal rijk aan snelle afwisseling in de prijzen van het graan. Dure tijden met hongersnood wisselden in de middeleeuwen telkens af met tijden van overvloed.

Gedurende de middeleeuwen werden er telkens door de regeering pogingen aangewend, om door wettelijke bepalingen op den prijs der granen en de duurte van het brood invloed uit te oefenen, en ook in de Nederlanden geschiedde dit. In 1496 werd het Groot-Commercie-tractaat tusschen Holland en Engeland gesloten, dat wederzijds groote vrijheid van handelen gaf, maar toch omtrent den graanhandel beperkingen invoerde. Amsterdam, de stad, waar de graanhandel in de 15e en 16e eeuw zijn stapelplaats had, streefde naar handelsvrijheid, maar toch meenden de regeeringen soms genoodzaakt te zijn, den uitvoer van granen te verbieden of graanprijzen vast te stellen. Dit geschiedde in 1531, toen aan de stedelijke overheden gelast werd, om binnen drie maanden een redelijken prijs te stellen op alle soorten van levensmiddelen. Deze bepaling schijnt evenwel niet trouw te zijn nagekomen. In 1545 werd aan alle graanhandelaars bevolen, om het graan uitsluitend op de openbare markt van hun woonplaats, met kleine maat en niet in het groot, te verkoopen. Verschillende plakkaten van 1545, 1546 en 1547 [2]) verboden het koopen van graan, om het weder te verkoopen, anders dan op de gewone markten, dagen en uren, teneinde te voorkomen, dat de opkoopers zich van den oogst zouden meester maken. Met hetzelfde doel werd alle aankoop van graan, dat nog niet gewassen of geoogst was, de zoogenaamde *voorkoop* van granen, te niet gedaan.

Op enkele van deze zaken komen wij in afzonderlijke hoofdstukken terug.

Handel in produkten van landbouw en veeteelt. Markten.

Wij moeten thans de vraag stellen, hoe de boeren gedurende de middeleeuwen hun produkten te gelde maakten of verruilden. De gewoonte, dat de handelaren de boeren bezoeken, is alleen van den tegenwoordigen tijd, nu spoorwegen en andere verkeersmiddelen het gebied van den handel uitbreiden. In ouden tijd moesten de produkten ter markt worden aangeboden. Daardoor hadden de

---

[1]) MEERMAN, Aanteekeningen op HUGO DE GROOT. Vergelijking der gemeenebesten, II, pag. 294.

[2]) Zie D. GRASWINCKEL, Placaet-Boek op 't stuck van de Lijftocht, 1651.

jaarmarkten en weekmarkten een groote beteekenis voor den middeleeuwschen boer, evenzeer als voor de steden, waarin zij gehouden werden. Het verkrijgen van een markt was een belangrijke gebeurtenis in de ontwikkelingsgeschiedenis van een stad of dorp.

Het ontstaan der eerste veemarkten is moeielijk na te sporen. Voorburg, het oude Forum Hadriani, is zeker een oude marktplaats der Romeinen; dat in het grasrijk Holland hier vee ter markt werd gebracht, lijdt geen twijfel. Dat de Romeinen onderscheidene dergelijke marktplaatsen in deze landen hadden, is zeer zeker, en van AGRICOLA in Britannië getuigt TACITUS, dat hij er marktplaatsen aanlegde. De legerplaatsen der Romeinen werden vanzelf markten; de behoefte aan levensmiddelen trok er de bewoners met produkten. De aanvoer van granen en vee tot voeding schijnt de eerste grondslag der markten geweest te zijn. VAN ASCH VAN WIJCK meent, dat de veemarkten te Utrecht in oorsprong tot het Romeinsche tijdperk zijn te brengen [1]), en in 1127 werden de hoofdjaarmarkten te Utrecht reeds beschouwd, als zich verliezende in de oudheid [2]). De paarden- en beestenmarkten van Utrecht zijn waarschijnlijk mede de oudste dezer landen; in 660 zou hier reeds een marktveld voor koeien geweest zijn.

Het ontstaan der afzonderlijke markten in Nederland willen en kunnen wij niet nagaan; slechts tot enkele algemeene opmerkingen moeten wij ons beperken.

Met den toenemenden bloei dezer landen namen de markten toe. Vooral in de 13e eeuw schijnen onderscheidene veemarkten in deze landen door de graven gevestigd te zijn. Runderen, schapen, paarden werden ter markt gebracht. Noorsche en Deensche boeren kwamen zelfs somtijds met hun vee over en zetten zich hier tijdelijk neder, om het vee in onze weiden vet te mesten en te verkoopen. De rundermarkten te Schoorl en Voorschoten hadden in de 14e eeuw al groote beteekenis. De oudste paardenmarkten, welke vermeld worden, zijn in Holland die van Valkenburg en Voorschoten, welke in 1300 al zoo beroemd waren, dat de betaling van renten en andere zaken op den tijd dier markten werd vastgesteld. Hieruit valt af te leiden, dat zij veel ouder waren, omdat een markt niet in korten tijd zoo beroemd en tot een algemeen erkende dag wordt. Op deze markten kwamen niet alleen kooplieden uit de omliggende provinciën, maar zelfs uit Frankrijk en Spanje. Op de Valkenburger markt werden eens 4000 paarden verkocht [3]).

Ook de Delftsche paardenmarkt was al zeer oud, zegt BOITET, hoewel zij niet tot dat verleden terugging als de Valkenburgsche. De oorsprong dier paardenmarkten wordt door dezen schrijver toegeschreven aan den rijkdom van paarden in Holland en de nabijgelegen provinciën. In de 16e eeuw verviel die paardenmarkt, maar zij kwam weder tot nieuw leven, zoodat zij in 1729, toen BOITET schreef, voor weinig markten de vlag behoefde te strijken.

---

[1]) VAN ASCH VAN WIJCK, Geschiedk. besch. van het oude handelsverkeer der stad Utrecht, 1838, pag. 68.

[2]) l. c., pag. 556.

[3]) R. BOITET, Beschrijving van Delft, 1729, pag. 571.

Haarlem was al vroeg een belangrijke marktstad,

daer 't Sticht ter merreckt quam,
De Goier, Amstelaer, de Veene- en Waterlander,
Zy staplen vrucht en vee en zuivel op elckander,
Gevogelte en gewas, en wat de nootdruft eischt,
Ter liefde van 't gewin, daer 't al om draeft en reist,
En vlet, en vaert, en woelt; terwijl de burgeryen
Van d'eene aan d'andre weeck by deze merckt gedyen,
En kelder en schappra, met opgepropten schoot,
Bezorgen als de mier haer hol, voor hongersnoot,

zong VONDEL. (Inwijding van 't Stadhuis).

Haarlem verkreeg in 1266 van graaf FLORIS een ossenmarkt en varkensmarkt, en in 1385 werd er de vleeschhal door een speciaal privilegie begunstigd. JAN VAN AVESNES gaf in 1303 aan de poorters van Leiden het recht tot het houden van een jaarlijksche kaasmarkt.

Gouda was in 1356 al beroemd door de markt in granen, welke de bewoners uit Vlaanderen en Zeeland haalden, en door de paardenmarkt. In 1502 schonk PHILIPS VAN OOSTENRIJK aan Gouda een tweede vrije paardenmarkt. De kooplieden en hun facteurs mochten vrij komen drie dagen vóór en drie dagen na de paardenmarkt. Deze paardenmarkt werd vergund, omdat de markt, door WILLEM VAN BEIEREN vroeger geschonken, door oorlogen achterwege was gebleven [1]). Ook Haastrecht had al vroeg bloeiende paardenmarkten.

De belangrijkste marktstad van West-Friesland in de middeleeuwen was Hoorn. De gunstige ligging dier plaats aan den zoom van een vruchtbaar achterland, dat door de Gouw met de zee in verbinding stond en rijke landbouwprodukten, vooral zuivelwaren, aanvoerde, gaf aanleiding, dat zich hier een marktplaats moest ontwikkelen. Op zijn minst eens in de week stroomden de boeren naar Hoorn, vooral op Vrijdag, later op Donderdag. Daar was de markt reeds, gelijk nog thans, op den Rooden Steen.

Jaarmarkten had Hoorn er meer dan een. Behalve de twee vanouds bestaande vrije jaarmarkten, de een daags vóór Palm-, de andere vóór Pinksterzondag, welke laatste echter te niet ging, omdat zij te kort na Palmzondag viel, kreeg de stad van PHILIPS VAN BOURGONDIË in 1446 nog het recht van een derde jaarmarkt op St. Laurensdag (10 Aug.). Dit was de voornaamste jaarmarkt. Doch behalve deze bezat Hoorn nog de zoogenaamde Deensche ossenmarkt, die echter in 1605 naar Enkhuizen overging. Dat die markt als veemarkt aanzienlijk was, blijkt hieruit, dat in 1624 er 11769 ossen werden aangevoerd en verkocht. Zestig jaar daarna ging echter deze markt van Enkhuizen naar Amsterdam.

Enkhuizen verkreeg in 1494 een vrije weekmarkt en ontving in 1394 reeds een waag. De toenemende nering en handel in boter en kaas gaf daartoe aanleiding, zegt BRANDT [2]). Amsterdam had al vroeg zijn kalvermarkt en

---

[1]) WALVIS, Beschr. v. Gouda, pag. 56.
[2]) BRANDT, Historie van Enkhuizen.

ossenmarkt. De bewoners der omstreken bezochten in de 14e eeuw al druk de markt te Amsterdam.

Van de produkten uit de omstreken, welke hier werden aangevoerd, noemen wij rundvee, paarden, varkens, schapen, boter en kaas. Amsterdam werd in dien tijd hoe langer hoe meer het centrum, waar zich de produkten uit een groot gedeelte der noordelijke Nederlanden werden bijeengebracht, om van hier te worden uitgevoerd.

In het noorden van ons land noemen wij Zuidlaren, welks paardenmarkt in 1232 reeds genoemd wordt en die in het noorden als een bekende jaardag nog altijd leeft in den volksmond.

In Friesland was Stavoren in de vroegste tijden een belangrijke marktplaats, vanwaar de Friesche produkten werden uitgevoerd, en vanwaar o. a. een handelsweg te land liep naar Munster.

Van 1220—1270 wordt een geregelde handel van Friesland op Amsterdam vermeld, en op de vette ossenmarkten te Amsterdam werden in dien tijd al een groote menigte ossen uit Friesland aangevoerd. Ook kwam er toen reeds boter uit Friesland aan de markt, en deze boterhandel op Amsterdam is tot het eind der 18e eeuw blijven bestaan. Sedert dien tijd wordt de boter over Harlingen rechtstreeks meer naar Londen gezonden.

In 1368 handelden de Friezen in ossen- en koehuiden, in vleesch en boter met Denemarken en Zweden, en in 1386 wordt voor het eerst van de waag voor boter, kaas en was te Leeuwarden melding gemaakt, terwijl ook Sneek omstreeks denzelfden tijd een boter- en kaaswaag moet verkregen hebben [1]).

De stad Groningen dreef in de 13e eeuw al een aanzienlijken graanhandel op de Oostzee, vanwaar het koren werd aangevoerd, en vormde toen reeds een belangrijk marktcentrum voor den omtrek [2]). Koren werd er destijds aangevoerd uit Drente. De aanvoer ter markt werd beperkt tot enkele produkten, zooals reeds uit de benaming paardenmarkt, enz. blijkt.

Brielle had vanouds een weekmarkt, waar niets anders dan koren, hoenderen, ganzen en dergelijke ter markt werden gebracht. Om het marktverkeer te bevorderen, werd in 1610 de stad geoctrooieerd, dat er allerlei soorten van vee op de weekmarkt gebracht mochten worden, als paarden, koeien, enz. en dat die markt vrijdom van arresten zou hebben. In 1642 werd zelfs octrooi verleend voor een zesdaagsche paardenmarkt aan deze stad, met vrijdom van arresten voor persoon en goederen, ten aanzien van alle schulden, voor deze markt gemaakt [3]).

Boter en kaas vormden vanouds belangrijke marktprodukten in Holland, die al vroeg uitgevoerd werden naar den vreemde. De Hollandsche kaas werd steeds onderscheiden naar de markten, waar ze voornamelijk werd aangevoerd. Men sprak van *Goudsche* of *Stolksche kaas* (omdat ze te Stolkwijk gemaakt werd); de *komijn-kaas* werd veelal *Leidsche* genoemd; de Noord-Hollandsche kaas heette *Edammer kaas*, hoewel die ook veel te Alkmaar en Hoorn werd

---

[1]) J. P. Kuperus, Geschiedenis van het Friesche rundveeslag. Bekroond antwoord op een prijsvraag, pag. 18.

[2]) J. B. Schepers, Groningen als Hanzestad, 1891, pag. 7.

[3]) Van Alkmade en V. d. Schelling, Brielle, l. c., pag. 41.

aangevoerd; men had verder Friesche en Oost-Friesche kaas. De Friesche kaas werd jaarlijks in groote hoeveelheid over Bremen en Hamburg naar Duitschland verzonden, om daar voor Edammer kaas verkocht te worden.

Als schapekaas waren de 's-Gravezandsche groene kaas en de Texelsche groene kaas het meest bekend.

Den Haag had ook een bekende botermarkt in vroeger tijden, zooals blijkt uit een brief van 1554. Vroeger plachten de inwoners van Den Haag hun boter meest in Delft te koopen, maar dit werd weldra anders, doordien men in Den Haag zorg droeg voor de markt door het stichten van een gebouw, terwijl men tevens door keuren den handel zuiverde van misbruiken.

Tegen de gewoonte der boeren, om de botervaten zoo zwaar mogelijk te maken en daardoor meer betaald te krijgen, waren de Raden van den Hove van Holland bij keure van 12 Juni 1441 reeds opgekomen; volgens deze mocht geen boter in tonnen verkocht worden dan die, welke door het brandmerk een teeken hadden, dat zij van overheidswegege wogen waren, en niet meer dan de noodige zwaarte bezaten. Later werden ook door de magistraat vele goede keuren en reglementen gemaakt tegen het verven van de boter, o. a. in 1653, tegen het verkoopen van buitenlandsche boter in Haagsche vaten, enz. [1]).

In de keuren van Brielle van 1527 wordt bepaald (XXI), dat niemand, die de markt te Brielle bezocht, boter mocht aanvoeren kleiner of van minder mate dan van ponden of halve ponden, op verbeurte der boter. Ook werd hierin verboden, hoenderen, boter, kaas, enz. op de markt te koopen en te verkoopen voor één uur [2]).

Marktvrede. Het waren de landsheeren, die de markten instelden, door privilegiën bevorderden, door verordeningen regelden. Om het bezoek voor de markten mogelijk te maken, was het noodig, dat de vrijheid van persoon gedurende den markttijd verzekerd werd. Tot dat doel werd de *marktvrede* ingesteld, met vrijdom van arresten, welke aan de meeste markten verleend werd, om boeren en kooplieden te lokken.

Het begin van de markt werd aangeduid door een kruis op te richten; in later tijd sloeg men de kruisen aan de poorten der stad. Het nederleggen van het kruis beduidde, dat de markttijd geëindigd was. Bij het begin van de markt werd de marktvrede dikwijls plechtig afgekondigd. Dit blijkt o. a. uit een marktverordening van Leeuwarden van 1450 [3]).

De marktvrede beschermde niet enkel voor de marktplaats alleen, maar ook op den heen- en terugweg. In de meeste gevallen werd de bescherming voor een zekeren tijd buiten, d. i. vóór en na den markttijd voortgezet. De marktvrede had dan een zuiver tijdelijk karakter. De duur van den marktvrede wisselde af met het karakter van de markt. Bij weekmarkten, waar men enkel rekende op bezoekers uit den naasten omtrek, duurde de marktvrede korteren tijd. De marktvrede der Haskerlander Maandagsmarkt duurde van Zondagmiddag tot Dinsdagavond. Volgens de stadsrechten van Bolsward en Sneek

---

[1]) De Riemer, Beschr. v. 's-Gravenhage, I, pag. 632.

[2]) H. de Jager, Middeleeuwsche keuren der stad Brielle, 1901, pag. 233, 234.

[3]) Schwarzenberg, Groot placaatb., I, pag. 547.

begon de weekmarktvrede eveneens op den middag vóór den marktdag. In Hunsingoo duurde de jaarmarktvrede van den 4en dag vóór de opening tot den 4en dag na de sluiting. De Leeuwarder marktvrede duurde van 8 dagen vóór de opening tot 8 dagen na de sluiting der markt [1]). Ook elders bestond de marktvrede. Wij zagen dat op pag. 199 voor Brielle reeds.

De marktvrede brengt ons er toe, hier in 't voorbijgaan op een andere instelling te wijzen, daarmede verwant. In Friesland was ook de *dijkvrede* en *zijlvrede* bekend [2]). Deze vreden beschermden niet alleen de werklieden en anderen bij den arbeid aan den dijk, maar ook op den heenweg en terugweg, bij het schouwen van dijken en zijlen. In de algemeene keuren staat de „dijkvrede" en „zijlvrede" met den „dingvrede" gelijk.

Zeldzamer is het voorkomen van den *akkervrede*, die de landlieden bij het verrichten van den landbouwarbeid zou beschermen [3]). In sommige keuren wordt deze vrede als „ploegvrede" bestempeld. Toch komt hij voor, zooals wij op pag. 157 zagen, doordien den poorters eenige weken des jaars vrijheid gegeven werd, zich buiten de steden te begeven, om daar te oogsten.

Stedelijke stapelrechten.

De markten waren noodzakelijke instellingen voor de plattelandsbewoners en voordeelige instellingen voor de steden en dorpen, daarmede begunstigd. De marktplaatsen maakten daarvan niet zelden gebruik en trachtten hun markten een monopolie te verschaffen, waaraan de boeren zich niet mochten onttrekken. Onderscheidene steden werden daardoor de gedwongen stapelplaatsen van den omtrek. Het verkoopen van produkten aan hun woning, zooals thans algemeen is, werd bij plakkaat verboden aan de boeren.

Bij plakkaat van 22 Aug. 1516 werd verboden, dat voorkoopers landwaarts zouden gaan, om boter en kaas bij de boeren te koopen, en werd den landlieden gelast, de boter te brengen ter markt binnen de stad, waartoe zij behoorden [4]). Voor de meeste dorpen was de marktplaats aangewezen.

Wij geven hiervan eenige voorbeelden. De stad Groningen wist in 1251 een verdrag met de Ommelanden tot stand te brengen, waarbij werd bepaald, dat de markt te Groningen altijd vrij en onbelemmerd voor de Ommelanden zou openstaan, doch dat zij ook hun waren in die stad en nergens anders mochten verkoopen [5]). Dordrecht had een veelomvattend stapelrecht; niet alleen had zijn stapel betrekking op de rivier, maar genoemde stad dwong op den duur Zuid-Holland, zijn voornaamste produkten daar ter markt te brengen [6]). Baarland op Zuid-Beveland had vroeger het stapelrecht van het koren voor eenige omliggende dorpen.

Bij handvest van MARIA VAN BOURGONDIË van 26 Aug. 1477 werd bepaald, dat al het koren en veldgewas uit den lande van Voorne, tusschen Oostvoorne en Flakkee geteeld, nergens anders dan in Brielle ter markt mocht gebracht

---

[1]) R. HIS, Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter, 1901, pag. 139.
[2]) SCHWARZENBERG, II, pag. 48.
[3]) SCHWARZENBERG, II, pag. 48.
[4]) Groot Placaatb., II, 2053.
[5]) VAN REES, Gesch. der Staatk., I, pag. 63.
[6]) B. v. RIJSWIJK, Gesch. van het Dordsche stapelrecht, 1900, pag. 7.

worden. Wel kwamen enkele dorpen, o. a. Hellevoetsluis en andere hiertegen op, doch het baatte niet: de beslissingen van het Hof van Holland waren steeds in het voordeel der stad. Al het koren, dat groeien zou tusschen de dorpen Ouddorp, Nieuwland en Oostdijk, moest op de weekmarkt te Goedereede gebracht worden, volgens hetzelfde handvest [1]). Ook Utrecht trachtte zijn markt tot de hoofdmarkt van het Sticht te maken.

Buitenlandsche handel in landbouwprodukten.

Omtrent den buitenlandschen handel in landbouwprodukten in de middeleeuwen bestaan er, voor zoover ons bekend is, weinig berichten. Slechts eenige algemeene verstrooide mededeelingen kunnen wij hierover geven.

De Friesche kooplieden dreven al vroeg een uitgebreiden handel, zooals bekend is; in de zevende eeuw bezochten zij al dikwijls de markt te St. Denis in Frankrijk, waar zij hun produkten ter markt brachten en Fransche wijnen kochten. Ongetwijfeld voerden de Friezen daar meekrap aan, daar men zich in de 6e eeuw alhier reeds met de teelt van dit gewas in de Friesche landen bezighield, en de stof tot het verven van lakens gebruikte. Uit het charter, waarbij in den jare 630 bepalingen omtrent de jaarmarkt van St. Denis zijn gemaakt, blijkt, dat daar toen reeds meekrap werd aangevoerd, en zeker was die uit onze gewesten afkomstig [2]).

De beroemde Friesche lakenfabrieken in de achtste en negende eeuw waren een gevolg van de schapenteelt in deze gewesten, en kunnen derhalve als een uitvloeisel van de veehouderij beschouwd worden. De belangrijke koophandel van Wijk-bij-Duurstede, Utrecht, Tiel, Witlam en andere steden in de vroege middeleeuwen bewijst, dat hier produkten voor den handel moesten aanwezig zijn, en die waren in dezen tijd, toen ruilhandel zonder geld nog hoofdzaak was, bijna uitsluitend aan landbouw en veeteelt te danken. Omtrent de handelsprodukten des lands zeggen de berichten echter weinig.

De wolproduktie van deze landen was al spoedig onvoldoende, om in het benoodigde voor de lakenfabrieken te voorzien, en de Engelsche wol werd al in vroegen tijd uit York en uit de koopsteden aan de Humber naar hier aangevoerd.

De Nederlandsche steden, die meest in de moerassige gedeelten des lands gevonden werden, waar de graanbouw niet zoo goed kon worden gedreven, hebben, wij wezen er reeds op, al vroeg den graanhandel ontwikkeld, om in de behoefte des lands te voorzien. Stavoren en Groningen hadden in de 12e eeuw al een levendigen graanhandel op de Oostzee; in 1285 verkregen Groningen en Stavoren bij den vrede van Calmar reeds eenige voorrechten voor den handel in het noorden.

Rotterdam verkreeg in 1361 vrijgeleide, om koren, turf en haring naar Zaltbommel te brengen. De Denen dreven in Hoorn vroeg een levendigen handel in vee; in 1389 schonk ALBRECHT VAN BEIEREN hun de vergunning, de Hoornsche markt met hun ossen, paarden en ander vee te bezoeken tegen betaling van een ouden groot het stuk. De Nederlanders haalden derhalve de

---

[1]) VAN ALKMADE en V. D. SCHELLING, Beschrijving van de stad Brielle en den lande van Voorne, 1739, pag. 40.

[2]) DE ROOY, Gesch. v. d. Ned. Handel, I, pag. 57.

ossen en paarden niet, maar de Denen brachten ze in Nederland ter markt, en om dit te bevorderen, werd op den invoer een geringe belasting gelegd [1]).

Dat er in de 13e eeuw in Holland reeds een belangrijke handel in landbouwprodukten gedreven werd, blijkt uit de schepen met hooi en stroo, welke door de sluis in het Spaarne gingen. Zieriksee, de oudste en rijkste stad van Zeeland, handelde in zout en meekrap en had in de 13e en 14e eeuw een bloeiende visscherij, waaruit de scheepvaart voortkwam.

In een oorkonde van 1276, door graaf FLORIS aan de kooplieden van Kampen, Deventer, Zwolle en andere daarbij gelegen steden gegeven, waarin vrijheid wordt gewaarborgd voor handel op Dordrecht en geheel Holland, vindt men in een lijst der tollen sprake van haver, gerst, erwten en boonen, waarin de Overijselschen handel dreven en die zij zelf verbouwden of wel uit Duitschland ontvingen [2]).

Uit het tolverdrag van 1285 van Dordrecht met heer JAN VAN KUIJK blijkt, dat de handelsartikelen op de Maas in dien tijd bestonden in zout, honig, koren, wijn, vijgen, hout, olie, huiden, molensteenen, ijzer, staal, lijnwaden, lakens, wollen, enz.

Werd in de oudheid, gelijk wij zeiden, de meekrap uit deze gewesten naar Frankrijk gevoerd, later werd meekrap uit Frankrijk hier ingevoerd [3]).

De artikelen van den vroegsten handel van Amsterdam zouden, volgens WAGENAAR [4]), bestaan hebben in produkten van landbouw en visscherij, granen, zuivel en visch, die naar de steden en dorpen van het Gooiland en Utrecht werden vervoerd, terwijl men van Amersfoort bier terugontving. Doch tevens breidde deze stad haar handel uit tot andere gewesten van Nederland, en haar kooplieden brachten reeds in de 14e eeuw bier, haring en andere artikelen langs de Schelde naar Brabant. Tegen het eind der 13e eeuw begon de handel op het buitenland, en wel het eerst op Hamburg, vanwaar timmerhout en bier aan deze streken werden toegevoerd.

Uit den twist over den Katertol op den IJsel blijkt, dat in het midden der 14e eeuw Amsterdam op den IJsel handel dreef in wijn, bier, hop, granen, boter, kaas, honig, zout, hout, vlas, lijnwaad, wol, rundvee, varkens, paarden, gezouten vleesch, smeer, huiden, enz. De Hollandsche boter en kaas, die de Amsterdammers aanvoerden, waren gewild op de markt te Deventer en voor hout vond Deventer een goede markt te Amsterdam [5]). In de 15e eeuw haalde Amsterdam koren van de Oostzee, dat langs den IJsel naar Duitschland vervoerd werd. Den graanhandel van West-Europa wisten de Nederlanden en bovenal Amsterdam vroeg in handen te krijgen.

Prijzen in de middeleeuwen.

Wij eindigen met de mededeeling van prijzen van levensmiddelen in de middeleeuwen. Niets is ongetwijfeld moeielijker dan een vergelijking te trekken tusschen de prijzen der landbouwprodukten van voorheen en die van thans, omdat men daarbij met

---

[1]) Zie bij LUZAC, Hollands Rijkdom, III, Bijl., pag. 61.

[2]) MIERIS, Charterboek, I, pag. 385. — LUZAC, Hollands Rijkdom, III, Bijl. C., pag. 9.

[3]) LUZAC, l. c., I, pag. 210.

[4]) WAGENAAR, Amsterdam, IX, pag. 278, 380.

[5]) TER GOUW, Gesch. v. Amsterdam, I, pag. 312.

zoovele factoren rekening moet houden, om de vergelijkingen juist te doen zijn welke wij niet voldoende kennen. Wij willen ons hieraan niet wagen. Alleen deelen wij eenige gegevens hieromtrent mede, waarvoor wij de verantwoordelijkheid der cijfers geheel overlaten aan de schrijvers, aan wie wij ze ontleenen. Verder moeten wij er de aandacht op vestigen, dat de prijzen door het gebrekkig verkeer in dien tijd van plaats tot plaats en van tijd tot tijd zeer schommelden, zoodat hooge prijzen snel met zeer lage afwisselden.

Omstreeks het jaar 1300 werd de kaas per stuk berekend. Men onderscheidde toen twee soorten van kaas: groote en kleine. De prijs was 2 tot 8 denariën (30 cents à *f* 1,20) per stuk. In de 13e eeuw moesten aan den aartsbisschop van Keulen dagelijks twee kazen geleverd worden, welke zoo groot moesten zijn, dat, wanneer men den duim in 't midden zette en dan met den pink een cirkel beschreef, de omtrek niet geraakt werd.

In 1540 gold een kaas van ongeveer 10 ponden 6 stuivers.

Uit een stadsrekening van 1572—1573 van Oudewater blijkt, dat toen de kaas bij het gewicht werd gerekend en de verkoopsprijs der leveranciers aan de bezetting der Schans te Goejanverwellesluis 6 kar. guld. per 100 pond of nagenoeg 16 duiten (6 cents) per pond bedroeg.

Voor de boter betaalde men in 1500 een stuiver per drie kop en in 1550 voor een kop witte boter drie blank (18 duiten of ongeveer 11 cent).

Omstreeks 1300 rekende men de produktie der zomerboter te duren van 1 Mei tot half Sept.; de later gemaakte boter diende grootendeels tot wintervoorraad.

De veeprijzen in het laatst der 13e en het begin der 14e eeuw waren als volgt:

Een volwassen rund 4—6 schellingen (*f* 1,20 à *f* 1,80).

Een trekos 10 schellingen (*f* 3).

Een kalf 6 à 8 penningen (15 à 20 cent).

Een goed paard 1 £ tot 30 schellingen zware munt (6 à 9 gulden).

Een merrie 8 à 10 schellingen (*f* 2,40 à *f* 3).

Een werkpaard 12 à 14 schellingen (*f* 3,60 à *f* 4,20).

Een ploegpaard 4 talenten of ponden (*f* 4 à *f* 4,50).

Vette varkens 2 tot 12 schellingen per stuk (*f* 0,60, à *f* 3,60).

Een schaap met lam 8 schellingen (*f* 2,40).

Later stegen de prijzen aanmerkelijk, en omstreeks 1575 gold een werkpaard 12 tot 15 karol. guldens, een vaars 7 karol. gulden [1]).

Van Schoorl wordt vermeld, dat in 1473 de eetwaren daar zoo goedkoop waren, dat men een zak tarwe kocht voor 12 stuivers, een zak rogge voor 8 stuivers, 33 eieren voor 5 stuivers, 3 kop boter voor 5 stuivers en het overige naar evenredigheid. Een landarbeider verdiende 3 groot en een kleermaker een stuiver per dag [2]).

De heer NIJHOFF [3]) geeft eenige prijzen op van pacht, enz.

---

[1]) A. C. v. AELST, Schets der Staatk. en kerkelijke gesch. en van den maatsch. toestand der stad Oudewater, pag. 479. Daarvoor gelden bovengenoemde cijfers.

[2]) VAN DER AA, Aard. Woordenb., art. Schoorl.

[3]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden.

In het jaar 1340 werd wegens landpacht betaald tusschen Maas en Waal 25—30 schellingen (schellingen zijn ongeveer onze stuivers) per morgen, in het benedenste gedeelte der Betuwe en onder Beesd en Renooi 2 pond (een pond ongeveer onze gulden), ook 2 pond 8 schellingen. In de Over-Betuwe steeg dit tot 2 pond 10 schellingen en 2 pond 16 schellingen.

De graanprijzen waren hieraan evenredig. Tarwe gold gewoonlijk 16 schellingen à 17 schellingen 4 groot het malder (mud); rogge 10—14 schellingen; garst 5—7 schellingen; haver 4 schellingen.

Een prijsopgaaf van 4 ossen wordt vermeld tegen 6 pond 18 schelling het stuk, een ander maal van 150 ossen tegen 6 pond 10 schelling het stuk. Een varken werd betaald met 12 schellingen. Van paarden schijnt de gewone prijs 18—25 pond bedragen te hebben; een paard, uit Brussel aangebracht en dat tot bijzonder gebruik van den hertog diende, werd met 51 pond betaald. Wilde veulens uit het Rijkswald werden afgeleverd van 2 tot 3 pond 3 schellingen.

Tijnshoenderen werden in de Betuwe tegen 6 grooten, in het Zutfensche tegen 8 grooten en op de Veluwe tegen 10 grooten berekend.

Voor de provincie Groningen vinden wij nog de volgende mededeelingen:

In 1185 werd een koe geschat op 2 schellingen en een os op 37 penningen of denariën. Elders komen echter ook koeien voor van 6 schellingen en trekosssen van 10 schellingen; varkens van 2—50 penningen en van 2—12 schellingen het stuk. Een ram of weer wordt gemeld van 6—13 penningen, een moederschaap en lam tezamen 8 schellingen. De Saksenspiegel bepaalde het weer- of doodgeld op 6 penningen, van een volwassen rund op 4 schellingen, van een lam op 4 penningen [1]).

Deze prijsopgaven leeren ons echter weinig kennen, als er geen geheele vergelijking kan worden gemaakt van de benoodigde zaken uit een bepaalden tijd. Daarenboven moeten wij opmerken, dat in de middeleeuwen de prijzen der waren niet alleen van jaar tot jaar, maar ook van plaats tot plaats uitermate schommelden. Dat moest wel het geval zijn in den tijd, toen het vervoer der waren zoo uiterst moeielijk en kostbaar was; toen op vele plaatsen door hun isolement onderscheidene waren uiterst moeielijk te verkrijgen waren, terwijl omgekeerd in tijden van overvloed door eigen produktie enkele produkten, wegens gemis van afvoerwegen, buitengewoon laag in prijs daalden.

Het valt daarom te vermoeden, dat enkele opgaven van prijzen, welke opgeteekend werden, dikwijls bijzonderheden waren, uitersten, waaraan men bijzondere aandacht schonk, en die daardoor niet altijd voor gemiddelde toestanden kunnen gelden. Het nagaan van kloosterrekeningen kan in dezen wellicht meer licht verspreiden.

Wij eindigen met een vergelijking der prijzen van de levensmiddelen met de dagloonen mede te deelen, die wij ontleenen aan prof. BLOK [2]), en welke gelden voor de stad Leiden.

---

[1]) WESTENDORP, Antiquiteiten, II, pag. 48.

[2]) Een Hollandsche Stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij, 1884, pag. 396. — Zie ook: WIEBE, Geschichte der Preisrevolution des XVI und XVII Jahrhunderts, 1895.

In 1448 was het dagloon van een timmerman en metselaar in een Hollandsche stad 4 stuivers = $^4/_{15}$ pond Holl.

Hiervoor kon hij toen krijgen:

1 achtendeel of 28 liter tarwe.
$1^1/_5$ achtendeel of 41 liter gerst.
$^2/_3$ zak of 45 liter haver.
1 achtendeel of $34^1/_2$ liter groene erwten.
$^1/_3$ schaap.
$^5/_{12}$ varken.
$^1/_{26}$ melkkoe of vroegkalfde koe.
$^1/_{30}$ os.
$^1/_3$ last turf.
$^1/_4$ vat bier.

In 1467 was het dagloon even hoog; men kon toen daarvoor krijgen:

$^4/_5$ achtendeel of $22^1/_2$ liter tarwe.
$^2/_3$ achtendeel of 23 liter gerst.
$^3/_5$ zak of 41 liter haver.
$^2/_5$ achtendeel of 23 liter groene erwten.
$^1/_5$ varken.
$^1/_{25}$ melkkoe.
$^1/_3$ os.
$^1/_4$ last turf.
$^1/_4$ vat bier.

Deze prijzen wisselen echter sterk af, want in 1481, een tijd van burgeroorlog, toen het dagloon $4^1/_2$ stuivers bedroeg, kon men hiervoor slechts krijgen:

$^1/_3$ achtendeel of $9^1/_2$ liter tarwe.
2 achtendeel of 56 liter rogge.
$^3/_5$ achtendeel of $20^1/_2$ liter gerst.
$^1/_3$ achtendeel of $11^1/_2$ liter groene erwten.
$^1/_6$ varken.
$^1/_{40}$ koe.
$^1/_4$ vat bier.
$^1/_4$ last turf.

In dien tijd, toen de tarwe aanzienlijk duurder werd, trad de veel goedkoopere rogge daarvoor meer in de plaats. Deze schommeling der prijzen duurt voort, ook in vredestijd. Wij zullen nog de prijzen van het gewone voedingsmiddel, de rogge, voor eenige jaren van jaar tot jaar op te geven volgens BLOK.

1481	het	last	rogge	12	pd.	=	9	goudguld.
1488	„	„	„	50	„	=	67	„
1495	„	„	„			=	14	„
1505	„	„	„			=	13	„
1510	„	„	„			=	10	„
1515	„	„	„			=	15	„
1523	„	„	„			=	20	„
1529	„	„	„			=	25	„
1532	„	„	„			=	30	„

1533	het	last	rogge	=	27	goudguld.
1540	„	„	„	=	25	„
1545	„	„	„	=	26	„
1550	„	„	„	=	21	„
1555	„	„	„	=	25	„
1556	„	„	„	=	116	„
1557	„	„	„	=	40	„

Ten slotte moeten wij nog de aandacht vestigen op een hoogst belangrijke studie over loonen en prijzen van levensmiddelen volgens een onderzoek in 14e eeuwsche Nederlandsche bronnen door Mr. J. A. SILLEM [1]). Ook deze schrijver erkent de moeielijkheid van het onderzoek, en hij wijst op de muntverzwakking, die in de tweede helft der 14e eeuw zulke groote afmetingen bereikte, waardoor de geldprijzen dikwijls moesten schommelen, al naar men met goed of slecht geld betaalde. De heer SILLEM zegt (pag. 315), dat op het tegenwoordig standpunt der kennis het nog ondoenlijk is bij benadering den prijs van het rundvleesch te bepalen voor de jaren 1344 en '45. Verder acht de schrijver het een groot nadeel, dat omtrent den eigenlijken boerenarbeider de tot dusver beschikbare documenten nagenoeg niets bevatten. Vooral met het oog op ons doel moeten wij dit zeer betreuren. De oorzaak hiervan is, dat noch de Graven van Holland en Zeeland, noch de Bisschoppen van Utrecht in de 14e eeuw landbouw in eigen beheer hebben gedreven, alleen één geval uitgezonderd voor de eerste. Omtrent de loonen van ambachtslieden zijn de gegevens talrijker.

Voor eenige resultaten, door den heer SILLEM verkregen, verwijzen wij naar de tabellen aan zijn studie toegevoegd, met opgaven van graanprijzen en arbeidsloonen van 1342—1346, zoover ze konden gevonden worden.

---

[1]) Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Derde reeks, 11e deel, 1895, pag. 295.

KERKEN EN KLOOSTERS, HUN GRONDBEZIT EN HUN INVLOED OP DEN LANDBOUW.

Ontstaan der grondbezittingen van kerken, kloosters, enz.

Een klasse van aanzienlijke grondbezitters vormden in het tijdperk, dat wij thans behandelen, de kerken, kloosters en geestelijke stichtingen, en daarom moeten wij deze in een afzonderlijk hoofdstuk bespreken.

Wij hebben er reeds met een enkel woord op gewezen, dat vrome toeneiging en devotie er toe leidden, de kerken niet alleen van het noodige te voorzien, maar ook rijk met bezittingen te beschenken. In den tijd, toen grondbezit nog de hoofdrijkdom was, werden de heilige stichtingen rijk van grondeigendom voorzien. De geloofspredikers, de bisschoppen en andere geestelijken en monniken werkten steeds met het doel, om de kerken tot rijke inrichtingen te maken, en spoorden er toe aan, schenkingen voor hun stichtingen te bestemmen. De geestelijke macht, waarover zij te beschikken hadden, stelde hen daartoe dikwijls op vele wijzen in staat.

Hoewel het niet op onzen weg ligt, daarover uit te weiden, moeten wij toch opmerken, dat die bevordering der rijkdommen van de kerken en kloosters aanvankelijk geenszins als een laakbare aardschgezindheid der geestelijken beschouwd moet worden. De verbreiders van het Evangelie en hun opvolgers waren ongetwijfeld vrome, maar ook praktische menschen, die begrepen, dat zij aardsche goederen noodig hadden, om zich aan de overpeinzingen te wijden. Met dit doel moet men den aanvang der verwerving van kerkelijke bezittingen beschouwen, een doel, dat weldra verre voorbij gestreefd werd. Daardoor zien wij weldra een uitbreiding van de kerkelijke grondbezittingen tot stand komen, die bezwaarlijk werd voor de volkswelvaart en waaraan men zelfs perken meende te moeten stellen.

Van de kerkelijke bezittingen in deze landen noemen wij in de eerste plaats die van het bisdom Utrecht. De grondslag van het kerkegoed des bisdoms werd gelegd door de Frankische vorsten, die aan de invoering van het Christendom in ons vaderland om verschillende redenen groot gewicht hechtten en WILLEBRORD en zijn opvolgers steunden door hun milde schenkingen. De giftbrief omtrent schenkingen dienaangaande dagteekent van 1 Jan. 722 of 723, waarbij KAREL MARTEL aan WILLEBRORD'S klooster van St. Maarten het kasteel van Utrecht en dat van Vechten schenkt met al, wat er in en om ligt, voor zoover het onder 's Rijks rentmeester staat, woningen, landen, inwoners, lijfeigenen en slaven, weiden, akkers, bosschen, wateren,

kudden met mannelijke en vrouwelijke veehoeders, enz. [1]). Dit alles werd den kloosterlingen en hun opvolgers gegeven in volkomen en eeuwig bezit, terwijl, naar het gebruik dier tijden, 's hemels wraak werd ingeroepen over ieder, al ware het KAREL MARTEL zelf, die aan de rechten der begunstigden voortaan iets te kort zou durven doen [2]). Aan deze aanzienlijke gift voegde dezelfde vorst in 725 of 726 een andere toe. Hij schonk aan de kerk te Elst in de Betuwe al de goederen, landen, huizen, slaven, enz., die voormaals zekeren graaf EVERARD hadden toebehoord en wegens diens oproerigheid tegen de Franken geconfisqueerd waren. Op 23 Mei 753 begunstigde PEPIJN, op voorspraak van BONIFACIUS, de St. Maartenskerk of het bisdom van Utrecht met een bevestigingsbrief, waarbij genoemde kerk verzekerd werd in het bezit van alles, wat PEPIJN VAN HERSTAL, KAREL MARTEL en KARLOMAN haar vroeger verleend hadden. In dit stuk is ook sprake van landen, slaven, tollen en andere domeinbezittingen, die aan monniken en kanunniken waren afgestaan ter voorziening in de behoeften van den openbaren godsdienst en hun personen [3]).

Zoo gingen de Frankische vorsten voort met het kapittel te Utrecht te verrijken of te bevestigen in het verkregen bezit. Den 7en Juni 777 teekende KAREL DE GROOTE te Nijmegen een brief, die de klerken van St. Maarten in het bezit stelde van het landgoed (villa) Leusden bij Amersfoort en in dat van zekere kerk bij Wijk-bij-Duurstede of bij Rhenen, met vele daartoe behoorende landen, een watertol op de Lek, een eiland in de rivier, enz. [4]). Later deed KAREL DE GROOTE nog andere schenkingen, waardoor Wijk-bij-Duurstede en andere gunsten aan St. Maarten kwamen.

In den tijd der Noormannen zullen ongetwijfeld die schenkingen beperkt zijn geworden en hadden ook de kerken een zware taak, om hun bezit te verdedigen tegen deze woeste vrijbuiters, die zich niet stoorden aan koninklijke giftbrieven. Toen bisschop BALDERIK (917—977) het bestuur over de verwoeste kerk op zich nam, hadden zijn geloovigen de Denen te verjagen en de geroofde landen, tienden, enz. van het bisdom met het zwaard te herwinnen. Keizer HENDRIK DE VOGELAAR steunde hem daarbij en vermeerderde zijn rechten, en OTTO I (936—973) deed hetzelfde. Deze schonk BALDERIK de vrijheid, om eigen munt te slaan [5]), het recht van jacht in de bosschen van Drente, dat door den bisschop verpacht of op andere wijze produktief kon worden gemaakt, en daarenboven het graafschap tusschen Lek en IJsel, dat vroeger een beneficie van zekeren WALGER en diens zoon was geweest, en de visscherij op de Zuiderzee en elders. Later voegde OTTO hieraan toe de schenking van het klooster en de stad Tiel en vele bezittingen aan de Vecht [6]). Keizer OTTO III schonk in 998 Bommel en Arkel met omliggende landen aan St. Maarten.

---

[1]) Zie het Diploma daarvan in de Traditio Karoli filii Pippini de Trajecto et Fethna. Gegeven in 722. Medegedeeld door HEDA.

[2]) W. MOLL, Kerkgeschiedenis van Nederland, I, pag. 338. — Bij HEDA, pag. 30. — V. MIERIS, I, pag. 2.

[3]) MOLL, l. c., pag. 338. — HEDA, pag. 36. — VAN MIERIS, I, pag. 5.

[4]) HEDA, pag. 41. — VAN MIERIS, pag. 17.

[5]) HEDA, pag. 81. — VAN MIERIS, I, pag. 40.

[6]) HEDA, pag. 83. — VAN MIERIS, pag. 41.

[7]) HEDA, pag. 86. — VAN MIERIS, I, pag. 43.

Op deze wijze gingen de koningen voor met aanzienlijke landbezittingen en rechten aan de doode hand te brengen. En waar de vorsten voorgingen, volgden ook de aanzienlijken, die iets hadden te schenken. Waar ook een nieuwe parochie opkwam, overal werden daar schenkingen aan gedaan. ALCUINUS reeds, de geschiedschrijver van KAREL DEN GROOTE, roemde den ijver der nieuwbekeerden door WILLEBRORD, die den Apostel gaarne gaven van hun bezittingen, opdat hij allerwegen kerkgebouwen kon doen verrijzen en priesters kon aanstellen.

Niet alleen binnen de eigen landpalen, ook aan abdijen op verren afstand werden schenkingen gedaan. Een aantal Friezen gaven kort na BONIFACIUS' dood aan diens abdij te Fulda aanzienlijke bezittingen [1]). De Franken, die op de heiden van zuidelijk Noord-Brabant reeds in de 8e eeuw gedeelten ontgonnen hadden, schonken vele van deze goederen na de aanneming van het Christendom aan hun apostel, bisschop WILLEBRORD, welke deze bij testament weer vermaakte aan de door hem gestichte abdij te Echternach in het hertogdom Luxemburg, waarbij verscheidene plaatsen worden genoemd, die nog in de Meierij bekend zijn. Tot in het laatst der 18e eeuw had genoemde abdij nog vele bezittingen in Noord-Brabant, als Waderlo (Waalre), Baclaos (Bakel), Fleodrodum (Vlierde), Durninum (Deurne), Diosna (Diesen) e. a., uit ouden tijd afkomstig [2]).

De abdij van Echternach bezat nog vele andere goederen in Nederland. Een lijst van haar bezittingen in Zeeland is gepubliceerd en toegelicht door GALLÉE en FRUIN; het handschrift daarvan berust in de Biblioth. Nationale te Parijs [3]).

De vermaarde abdij van Fulda had een menigte grondbezittingen in ons vaderland, vooral in Friesland, haar denkelijk in de VIIIe eeuw, hetzij tijdens het leven van BONIFACIUS of kort na diens dood, geschonken, daar toen de betrekkingen tusschen Friesland en Fulda zeker levendig waren en later de band langzamerhand verslapte [4]).

Het Oorkondenboek van Groningen en Drente vermeldt o. a. de schenkingen

---

[1]) MOLL, l. c., I, pag. 840.

[2]) Zie: Collectio. E. MARTENE & U. DURAND, Paris 1724, Tom. I. — A. MIRAE, Cod. donation. piar. in Oper. diplom., Tom. I. — Bij ACKERSDIJCK, l. c. (Vriend des Vaderl., VI, No. 11, pag. 106).

[3]). J. H. GALLÉE und K. LAMPRECHT, Grundbesitz der Abtei Echternach in Zeeland (Holland). (Westdeutsche Zeitschr. für Gesch. und Kunst, 1889). — R. FRUIN, Grondbezittingen der Abdij van Echternach op Walcheren. (NIJHOFF's Gesch. bijdr., derde reeks, VI, 1892, pag. 291).

[4]) Een register der bezittingen werd het eerst volledig uitgegeven in 1724 door SCHANAT in zijn werk: *Corpus Traditionum Fuldensium;* later opnieuw uitgegeven door DRONKE in zijn *Traditiones Fuldenses.* VAN DEN BERGH heeft een uittreksel daaruit medegedeeld: Middel-Ned. geographie 254—266, voor zoover zij op Nederland betrekking hebben.

Zie het Oorkondenboek van Groningen en Drente, uitgegeven door Prof. BLOK, Mr. FEITH, Mr. S. GRATAMA, Prof. REITSMA en Mr. RUTGERS, I, 1896, waarin onderscheidene oorkonden voorkomen omtrent bezittingen van de Abdijen Fulda, Werden aan de Roer, e. a. in Friesland, Groningen en Drente, van het midden der 8e eeuw af. Wij mogen bij de bijzonderheden dier bezittingen niet stilstaan.

aan de abdij van Fulda in Humsterland en Hunsingoo, van 750—1150, schenking van de villa Aarloo in Drente aan de abdij van Werden in 820, van erfgoederen in Humsterland aan Werden in 858, geeft een lijst van inkomsten der abdij Werden uit goederen in Friesland van ± 900 en een van omstreeks 1000, van de abdij Fulda uit Friesche bezittingen in 945.

Ook de niet minder beroemde abdij van Corvei (aan de Weser) had bezittingen in ons vaderland, vooral in de oostelijke streken. In 1148 werd o. a. een bezitting in Friesland verpacht [1]).

Het Benedictijnerklooster van St. Petrus en Paulus te Paderborn had bezittingen in Gelderland, hoofdzakelijk te Putten [2]).

Aldus kwamen ook aanzienlijke landbezittingen in de Nederlandsche gewesten in handen van abdijen, op verren afstand gevestigd.

Evenwel moet men zich niet voorstellen, dat de kerken en kloosters alleen met landerijen werden *begiftigd*. Dit geschiedde wel, maar de landerijen, welke vele kerken later bezaten, zijn ook voor een groot gedeelte door koop in hun bezit gekomen. De giften en legaten, welke de kerken voortdurend aan roerende goederen ontvingen, werden opgespaard en niet zelden in landerijen belegd [3]).

De landbezittingen van sommige kerken en kloosters werden door die schier voortdurende vermeerdering, terwijl er, hoezeer ook verruild enz., toch weinig vermindering bij plaats vond, zeer omvangrijk. Vooral de Utrechtsche kerkvorsten, die hun zetel hadden op den grondslag der eerste Christenkerk in deze landen, werden de rijkste bezitters; wij weten met zekerheid, dat hun bezittingen in het begin der 10e eeuw reeds over de geheele uitgestrektheid der tegenwoordige provinciën Utrecht, Noord- en Zuid-Holland verspreid lagen [4]). Geen grondeigenaar in de Nederlanden kon zich met hen meten en door de immuniteit, die zij, als de meeste prelaten, voor hun territoiren verkregen, waren zij van de wereldlijke macht onafhankelijk gemaakt en feitelijk beheerschers dezer verbrokkelde stukken gebied geworden.

Het meest exacte beeld van het landbezit, dat zich in handen der Utrechtsche Kathedraal vereenigd had, levert de lijst harer goederen, zooals die omstreeks het jaar 960, misschien wel op last van bisschop BALDERIK, werd opgemaakt en welke een groote reeks van landen, hoeven, bosschen, wateren, huizen, enz. in Holland, Friesland en elders als Utrechtsche bezittingen opgeeft [5]).

Niet alleen werden landerijen aan de kerken en geestelijke stichtingen geschonken, maar ook grondheerlijke tienden, renten, enz. werden aan haar afgestaan. Daar wij deze afzonderlijk zullen bespreken, staan wij er hier niet verder bij stil.

Hoewel de kerkelijke bezittingen ook hier al oud zijn, is het toch wel een

---

[1]) Oorkondenboek v. Groningen en Drente, I, pag. 22.

[2]) L. A. J. W. SLOET, Versl. Kon. Acad. van Wet. en Lett., 1889, 3e Reeks, VI, pag. 206.

[3]) S. MULLER FZN., Schetsen uit de middeleeuwen, 1900, pag. 239.

[4]) S. MULLER FZN., Schetsen uit de middeleeuwen, 1900, pag. 4.

[5]) Zie de uitgaven van dit stuk van VAN DEN BERGH en VAN DE GEER.

opmerkelijk verschijnsel, dat Nederland van de 9e tot de 13e eeuw niet gelijkelijk met andere landen deelde in de geestdrift voor kloosters en monniken, daar alstoen hier te lande betrekkelijk nog weinig kloosters verrezen. Eerst in de 13e en vooral in de 15e eeuw werd de zucht tot kloosterstichtingen hier het meest levendig. Er verliep een lange tijd, vóór hier één klooster werd gesticht, en lang stond de abdij van Egmond daar als een eenig verschijnsel. Tot het eind der 10e eeuw vinden wij hier slechts 3 à 4 kloosters, in de 11e eeuw slechts enkele en eerst met de 12e eeuw ziet men ze in grooter aantal verrijzen [1]).

Evenwel mag men niet vergeten, dat de mogelijkheid bestaat, dat de kloosters van de 11e eeuw talrijker waren dan ons bekend is. Zeker bestonden zij vóór dien tijd slechts als houten gebouwen en hadden zij nog niet het aanzien, dat hen later kenmerkte en hun herinnering deed bewaren. Later evenwel werden ook de kloosters in deze landen hechte stichtingen.

Rijkdommen van enkele kloosters.

Wanneer wij de kloostergeschiedenissen nagaan, vinden wij daarin dikwijls een vrij uitvoerige opgave van de goederen, welke aan die geestelijke instellingen werden geschonken, meestal met vermelding, van wie zij afkomstig waren en welke de opbrengst van die landgoederen was. Men zie daarvoor o. a. de kroniek van het klooster Egmond [2]), waarin een geheele lijst voorkomt van de schenkingen aan dat klooster. Daar lezen wij, dat graaf ARNOUT, de derde graaf van Holland, vele goederen schonk aan het klooster, o. a. „in het dorp Those twee mansen [3]), die jaarlijks een pond en vier oncen opbrengen; te Castricum twee mansen min een vierendeel, die jaarlijks een pond en vijf oncen opbrengen; in het dorp Velsen drie mansen, die jaarlijks anderhalf pond opbrengen en een akker, die tien deniers opbrengt, te Sassenheim een halve manse, die jaarlijks 30 deniers opbrengt, enz.; goederen te Voorhorst, Lopsen, Bergen, enz. enz.

De omvang van de bezittingen der abdij van Egmond blijkt uit den giftbrief van 1083 van DIRK V, waarin hij de giften zijner voorouders aan het klooster te Egmond bevestigt en daarbij nieuwe landen voegt. Men vindt in dien brief opgeteld, als in verschillende oorden gegeven, 218 mansi, welke mansi, hetzij men ze stelle op zooveel land, als met een koppel ossen jaarlijks bebouwd kon worden, hetwelk sommigen op 60 morgen lands begrooten, of slechts op 16 morgen (BONDAM, Charterb., I, pag. 534), toch eenige duizenden morgen lands uitmaken, die de graven wegschonken, behalve nog zoovele landerijen en rentehoeven, wier grootte niet staat uitgedrukt, met alle landen, visscherijen, kerken, tollen en rechtsplegingen of heerlijke rechten, aan de abten reeds toen gegeven [4]).

Wil men nog een ander beeld eener abdij met rijke bezittingen, men leze

---

[1]) H. J. ROYAARDS, Geschiedenis van het Christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen, I, pag. 275.

[2]) Kronyk van EGMOND, in 't Lat. van Broeder J. v. LEYDEN. Wij gebruikten de Nederl. vertaling van EIKELENBURG uit 1739.

[3]) *Manse* = *hoeve*. Zie VERDAM, Middel-Ned. Woordenboek.

[4]) Bij KLUIT, Hist. der Holl. Staatsr., IV, pag. 79.

de geschiedenis van Rijnsburg, zooals die door SCHOTEL is verhaald [1]). Van deze abdij zegt een oud dichter:

Riinsburg is een mogend abdye,
Ryck in landen, hoven en weyen,
Waerof men zeggen mach gewis,
Er geen rycker abdye is.

In Holland had de abdij zes hoeven op een stuk land, Lede geheeten; negen erven en een half te Noordwijk; land in Schieland, Rijswijk en Warmond; twee hoeven in de Lier; in de Poel, het latere Poelgeest, twee hoeven; landerijen te Aalsmeer, Bakelsdijk, Boskoop, Castricum, Delft, Hodenpijl, Hazerswoude, Katwijk, Kerckwerve, Ketel, Koudekerke, Leiden, Loosduinen, Maasland, Monster, Naaldwijk, Noordwijk, Noordwijkerhout, Nootdorp, Made, Oegstgeest, Poelgeest, Rijnsburg, Soeterwoude, Rotterdam, Schiedam, Rijswijk, Stompwijk, Valkenburg, Voorhout, Voorschoten, Warmond, Wassenaar, in het Westland en elders in Holland. Doch daarenboven was de abdij nog rijk in goederen in Zeeland en Friesland.

De grootste rijkdom der abdij bestond echter in verschillende renten, opstallen, groote en kleine, grove, smalle en krijtende tienden op vele plaatsen in Holland, Zeeland, Friesland en Vlaanderen.

De grootte der kloosterlanderijen in eigen gebruik te Groningen leert men kennen uit een lijst van 1555 [2]). Het klooster of de abdij van Aduard komt daarin voor met 669 graesen, Rottum met 657 graesen, Thesinga met 690 graesen, Selwert met 437 1/2 graesen en nog te Dorcquert 114 gr., Oldenklooster bij den dam 699 gr., Grijsemonnik 360 gr., Wittewierum 450 gr., Oldenklooster in die Marna 360 jucken, Schildwolde 36 ackeren, ende 130 deymat, Kusemer 210 graes, Nyenclooster bij den dam 381 deymat, Hilligerlee, met het voerwerck 780 deymat, Sancte Annen Cloester 443 graes, Warffum 450 juck bij het convent ende 106 juck in die Bueren; Oosterwierum 450 graes, Wytwerderclooster 392 juck, Geestelycke magenden toe Sturwolde 600 graes, Scharmerclooster 46 ackeren, Grysevrouwen 258 deymt tot haar corpus ende 400 deymat toe Lalleweer [2]). De vier proostdijen Farmsum, Loppersum, Uskwerd en Leens zullen waarschijnlijk nog meer goederen hebben bezeten [3]). Volgens HARKENROHT zouden de gezamenlijke kloosters van Oost-Friesland 50 000 grazen lands in bezit hebben gehad [4]).

De beteekenis der kloosters blijkt eveneens uit de macht, die zij hadden in onrustige tijden. Vele kloosters waren in staat, eenige honderden mannen onder de wapens te brengen; het klooster Aduard kon over 500 gewapende manschappen beschikken [5]); het dreef met een schip handel op de Oostzee,

---

[1]) G. D. J. SCHOTEL, De Abdij van Rijnsburg, 1851, pag. 119.

[2]) H. O. FEITH, Het Groninger beklemrecht, II, pag. 643. Medegedeeld uit een handschrift. — Zie ook W. B. S. BOELES, De geestelijke goederen in de provincie Groningen van de vroegste tijden tot heden, 1860, pag. 34.

[3]) H. DIJKEMA, Proeve van een geschiedenis der landhuishouding en der beschaving in Groningen, 1851, pag. 171.

[4]) HARKENROHT, Oostfriesche Oorspronkelijkheden, 1712.

[5]) WESTENDORP, Antiquiteiten, II, pag. 179.

waarvoor het in 1273 van den aartsbisschop van Bremen vrijdom van den Stedentol verwierf.

Met die kloostergoederen hebben wij nog geenszins het totaal der geestelijke goederen in Groningen. Evenals elders vindt men ook hier nog kerke-, pastorie- en kosteriegoederen, vicariën, prebenden, proostdijen, kalenden en commanderijen, alle geestelijke goederen, verschillend naar het doel. De heer BOELES, al deze goederen nagaande, komt tot het besluit, dat in Groningen het grootste gedeelte der vaste goederen aan de kerk of de geestelijkheid behoorde [1]).

Als bijzonder rijke kloosters worden verder nog genoemd de kloosters *Engelendaal* bij Leiden, *Thabor* bij Sneek, *St. Nicolaas* te Bergum, *Nieuwlicht* bij Hoorn, om van andere niet te spreken. De overlevering zegt, dat de kloosterlingen van Nieuwlicht den Graaf van Holland zouden hebben aangeboden, toen eenige plakkaten tegen de overmatige vermeerdering van kloostergoederen door erfstelling waren uitgevaardigd, om de eerste morgen lands, die hun zou worden gelegateerd, voor den graaf met stooters te bedekken, indien hun vergund werd, het te aanvaarden.

Het is niet mogelijk, een getrouw of zelfs een benaderend overzicht te geven van het landbezit, dat aan het eind van den Karolingischen tijd of op een later tijdstip in geestelijke handen was. Slechts van enkele kerken, kloosters en bisdommen zijn ons lijsten der bezittingen bekend geworden en de aanduidingen zijn dan nog altijd onbepaald. Daarenboven vinden wij herhaaldelijk ook vermindering der geestelijke goederen door secularisatie, zoowel als vermeerdering door koop, legaten, enz. Maar toch leeren de enkele aanduidingen voor buitenlandsche stichtingen, dat ook daar de kloosters rijk waren aan grondbezit.

Enkele gegevens hierover uit het buitenland. Van de bisdommen bezat Augsburg in 812 wel 1507 mansen; Salzburg verkreeg in den tijd van KAREL DEN GROOTE ongeveer 1600 mansen. Freising had tot het jaar 784 landerijen op 120 plaatsen verworven, in 811 waren er landerijen op 199 plaatsen aan toegevoegd en zoo ging het voort, zoodat het gezamenlijk bezit in den bloeitijd op eenige duizenden hoeven wordt gerekend. Het gebied, dat KAREL DE GROOTE in 802 aan het aartsbisdom Trier schonk, bedroeg in ronde cijfers 10 vierk. mijlen.

Het klooster St. Gallen bezat in den tijd der Karolingiërs 4000 eigen en pachthoeven; Fulda zou aan het eind der 8e eeuw over 15 000 hoeven beschikt hebben en was het rijkste onder de kloosters van dien tijd [2]).

Ver verbreid was het grondbezit der abdij Werden-Helmsted aan de Ruhr: van de wijnbergen aan de Ahrmonding tot de duinen aan de Friesche kust der Noordzee (ook in Twente) en van den ouden cultuurbodem aan de Schelde tot de Slavische nederzettingen nabij de Elbe in de Altmark breidden de bezittingen van genoemde abdij zich uit over een oppervlakte van meer dan duizend vierk. mijlen. Zij werden gescheiden in een Rijn-Frankisch-

---

1) BOELES, l. c., pag. 39.

2) K. THEOD. VON INAMA-STERNEGG, Deutsche Wirthschaftsgeschichte, I, pag. 292.

Nederlandsch, een Westfaalsch, een Midden-Oost-Friesch en een Oost-Saksisch gedeelte, elk met een bijzondere wijze van exploitatie [1]).

In de 11e eeuw werd op het Werdensche kloostergoed in Westfalen verbouwd *gerst*, die in de 12e eeuw iets ten gunste der *haver* verminderde, en daarenboven *rogge* en *tarwe*, evenals *groenten* (erwten); de veeteelt leverde *runderen*, *varkens*, *schapen*, *boter*, *smout* en *kaas* [2]).

Deze gegevens, hoe onvoldoende ook voor de détails, verstrekken toch een algemeen beeld van den rijkdom der geestelijke stichtingen. Het bezit van een klein stift kan men op 200 à 300, van een gemiddeld op 1000—2000, van een groot op 3000 à 8000 hoeven rekenen, zegt VON INAMA-STERNEGG. Die groote bezittingen gaven den begrippen arm en rijk een bijzondere beteekenis en daardom behoeft men er zich niet over te verwonderen, dat St. Gallen eens als een arm stift werd aangeduid, omdat het niet meer dan 4000 hoeven bezat.

Het komt ons voor, dat deze cijfers voor de rijkdommen van enkele stiften in de Nederlanden niet bereikt zullen geworden zijn, hoe rijk hier ook enkele stichtingen waren. In Groningen o. a. was het klooster Aduard al zeer aanzienlijk, dat 200 meiers of pachtboeren bezat [3]).

Niet alleen breidden de kloosters hun bezit uit door schenkingen, koop en erfenis, vooral van wereldlijke geestelijken, maar ook werkten zij mede, om inculte gronden in cultuur te brengen, om aanslibbingen te bedijken en daardoor hun grondbezit te vermeerderen. In Friesland en Zeeland zijn de voorbeelden daarvan aan te wijzen, in de zandstreken eveneens. In Overijsel verkreeg de bisschop als landsheer onderscheidene stukken lands door de verdeeling der marken, door het *recht van voorslag*, d. i. het recht op $^1/_{10}$ van het te verdeelen goed (zie bij de marken).

Oppositie tegen den toenemenden rijkdom van kerken en kloosters.

Het kon niet uitblijven, of de sociale en economische nadeelen van de toenemende rijkdommen der kloosters moesten weldra in de maatschappij bemerkt worden. Langzamerhand begon er oppositie te komen tegen dat uitgebreid geestelijk bezit. Reeds KAREL DE GROOTE vreesde, dat de vrijlating der hoorigen van kloosters den landbouw tot nadeel zou strekken en tot verwaarloozing der landerijen zou leiden. Daarom bepaalde hij [4]), dat van eigene lieden, zoo mannen als vrouwen, er niet boven een matig getal in de kloosters mochten worden aangenomen, opdat de landhoeven niet verlaten werden. Uit deze bepaling blijkt ook, dat in die tijden geen vrij man het land bebouwde. Doch de eigenlijke strijd tegen de geestelijke bezittingen in goederen dagteekent van later, vooral van de 14e en 15e eeuw.

Drie omstandigheden hebben vooral samengewerkt, om de oogen te openen voor de nadeelen, voortspruitende uit de ophooping van vermogens in handen van de kerk en van kerkelijke stichtingen, en het plan doen rijpen, om

[1]) KÖTZSCHKE, Studien zur Verwaltungsgeschichte der Grossgrundherrschaft Werden, 1901, pag. 6.

[2]) KÖTZSCHKE, l. c., pag. 72.

[3]) WESTENDORP, Jaarb., II, 179.

[4]) Capitul., I, ann. 805. Cap. 2.

hieraan perken te stellen. In de eerste plaats bezat de geestelijkheid een stelsel van privilegiën, om bezittingen te verkrijgen, dat door de Christelijk-Roomsche keizers was gewettigd en door pauselijke en conciliaire wetten was overgenomen. Die privilegiën waren zoo talrijk, dat een canonist der middeleeuwen er 167 telde. Verder baarde zorg het bij elkander brengen der eigendommen in één hand en de nadeelige gevolgen, aan die steeds vermeerderende toeneming dier goederen verbonden. En eindelijk was het de isoleering, welke uit het niet vervreemdbare dier geestelijke goederen voortvloeide, en de immuniteiten, daaraan verbonden.

Goederen in de doode hand.

Het toeëigenen van vermogens door de kerk noemde men „*admortizare*," „*admortizatio*," en de goederen verkregen den naam van te zijn „*manus mortua*," d. i. „in de doode hand" [1]). Een enkel woord ter verklaring van dit begrip.

Onder goederen in de doode hand verstaat men die bezittingen, welke buiten den handel staan en daardoor het karakter van perpetuïteit dragen. Niet alleen vallen onder dit begrip de domeinen en de goederen, die aan gemeenten, provinciën, waterschappen en dergelijke lichamen behooren, maar ook majoraten en de fideïcommissen, de klooster- en kerkelijke goederen.

De naam „bezit in de doode hand" behoort tot dezulke, die het begrip, dat zij willen uitdrukken, zeer juist wedergeven, zegt TELDERS [2]). Evenals men den man, wien alle rechtsbevoegdheid ontzegd is, burgerlijk dood noemt, kan men immers ook een bezit, dat de goederen, die er het voorwerp van zijn, buiten den handel en het verkeer houdt, een dood bezit noemen. Omdat zulk een bezit niet van hand tot hand gaat, maar altijd en onveranderlijk bij denzelfden persoon en alzoo in één hand blijft, is het niet ten onrechte, dat men het met den naam van bezit in de doode hand bestempelt.

Het woord *dooden* wordt gebezigd van goederen of bezittingen, die vrijgesteld worden van alle lasten jegens den staat. STALLAERT haalt daarvoor het volgende citaat aan uit 1415. „Soe hebben wy die goede en erve hieronder ghememineert,.... alsoe verre als die onsen leene aenruerende sijn moeghen, oft eygen oft erve syn, gemortificeert en gedoot, en mit desen jegenwoirdigen brieve dieselve goeden mortificeren en doden,.... van allen corweyden, schattingen, weirliken lasten en diensten, die ons, onsen oir en nacomelingen werden oft behoeren mochten van dienselven goeden en leenen, die dairop van heerlichheyden comen mochten, quytschellende daertoe alle manschap, leenrecht en chynsen, die ons, onsen oir of erfgenamen van rechte dairaf toebehoiren of souden moeghen toebehoiren, en maken van denselven goeden, aldus ghemortificeert en ghedoodt, *geestelycke goeden* tot eeuwigen dagen." (L. GALESLOOT, Oork. van hertog ANTHONIS, 2 Jan., 1415).

Verordeningen tot beperking der goederen in de doode hand.

De nadeelige gevolgen van het bezit der goederen in de doode hand werden in de tweede helft der middeleeuwen in alle kringen der maatschappij duidelijk gevoeld, van de landsheeren af tot de burgers der steden. Het maatschappelijk en

---

[1]) Zie KAHL, Die deutschen Amortisationsgesetze, 1879 en KAHL, Art. Amortisationsgezetze (Handwörterb. der Staatswissenschaften).

[2]) A. TELDERS, Bijdrage tot een geschiedenis van het bezit in de doode hand. (Dissertatie, 1868).

economisch evenwicht was hierdoor verstoord. Behalve haar geestelijk overwicht had de kerk ook de economische macht in handen verkregen. De levensverrichtingen der maatschappij leden onder de kerkelijke immuniteit. De burgers der steden waren beperkt in de mogelijkheid, om de vruchten van hun arbeid en vlijt produktief te maken. Familiën, die plotseling door het openen en sluiten der doode hand hun hoop op erfenissen zagen vervlogen, werden in hun belangen getroffen. Hierdoor moest de reactie noodzakelijk volgen, en de „*leges de non admortizando*" kwamen hieruit voort. Het was geen strijd tusschen kapitaal en arbeid in de socialistische beteekenis van den tegenwoordigen tijd, maar het was het meer opkomend besef, dat de familierechten ondermijnd waren; het was een ontwakend teeken der zelfstandigheid van den staat tegenover de kerk, een eerste phase in den cultuurstrijd, uit economische omstandigheden voortvloeiend.

Reeds in de 13e eeuw begon in Duitschland die reactie te ontstaan tegen de uitbreiding van het geestelijk grondbezit. Aanvankelijk waren het meest locale belangen, welke hierin den doorslag gaven, doch de kring van tegenstanders der kerkelijke bezittingen breidde zich voortdurend uit. Zoo verschenen er eindelijk talrijke bepalingen tegen het amortiseeren van grondeigendommen, d. i. het brengen van deze in de doode hand. Wel opmerkelijk is het, dat die in de geestelijke territoriën van Würzburg en Keur-Mainz, Keur-Trier en Keur-Keulen het menigvuldigst en meest beslist waren [1]). In Oostenrijk werden sedert den aanvang der 14e eeuw z.g. *amortisatiewetten* uitgevaardigd, waaronder men in staats-kerkrechtelijken zin wetten verstond, van het vermogen en van de bezittingen der kerken en kerkelijke inrichtingen ten doel hadden.

De overgroote toeneming der kloosterbezittingen wekte ook de bezorgdheid van de vorsten en de vroedschappen der steden in de Nederlandsche gewesten.

Het schijnt, dat graaf GUY VAN VLAANDEREN in 1293 het eerst verboden heeft, landerijen aan kloosters te schenken of te verkoopen. In Brabant is dit voorbeeld door hertog JOHAN III [2]) gevolgd.

In 1328 werd door WILLEM IV in Holland verboden, dat geestelijken in een ambachtsheerlijkheid land of tienden zouden koopen [3]). De instelling van kerkmeesters reeds lang vóór dien tijd, waarschijnlijk vóór de 13e eeuw, wijst er ook op, dat men de geestelijkheid meer tot het godsdienstige wilde beperken [4]).

Onder de Beiersche vorsten werd voortdurend toezicht gehouden op de bezittingen der geestelijkheid; geen wereldlijk persoon, die in een geestelijke orde werd opgenomen, mocht meer erven dan 100 pond, en de erfenis bleef na zijn dood niet aan de orde, maar kwam tot de wereldlijke erfgenamen van den erflater terug [5]). Dat goed de hand gehouden is aan deze bepaling, betwijfelt BLOK zeer.

---

[1]) VON INAMA-STERNEGG, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, Band III, Erster Teil, 1899, pag. 166.

[2]) J. V. SLEE, De kloostervereeniging van Windesheim, 1874, pag. 250.

[3]) VAN MIERIS, II, pag. 447.

[4]) BLOK, Een Hollandsche stad in de middeleeuwen, pag. 393.

[5]) VAN MIERIS, IV, pag. 242.

PHILIPS, graaf van Holland, vaardigde in 1463 nog bepalingen uit, om den overmatigen rijkdom der kloosters tegen te gaan. Opmerkelijk is het wel, dat zich in Utrecht, waar de geestelijkheid haar zetel had en de invloed van den bisschop de geestelijke hiërarchie het krachtigst ontwikkelde, ook al vroeg verzet openbaarde tegen de opeenhooping der bezittingen in handen van de geestelijkheid. In het zoogenaamde „Liber Albus" komt daartegen reeds een maatregel voor van 1342, die later in de „costuymen en rechten van Utrecht" opgenomen is en luidt, dat „alle zyn erve vercoept of in aalmossen geeft geesteliken luden die verboerd 20 pond ende de scepene die over de gifte zyn, die verboren elc twintigh pont" [1]).

Het schependom van Nijmegen ging tot iets dergelijks over in 1441, 1454 en 1536. Bevreesd als men er was voor vermindering der stadsinkomsten door de vele goederen, die in de doode hand geraakten, werd in 1441 den kloosterlingen verboden, nog meer landhuizen, erfenissen, tijnzen, renten en landpachten binnen het schependom Nijmegen aan te koopen, en in 1454 werd gelast, dat hun geen andere erfenissen van ouders of vrienden zouden ten deel vallen dan geldelijke, een bepaling, later vernieuwd.

Eveneens bestonden in Drente al vroeg bepalingen tegen het overbrengen van landbezit aan kloosters. Van 1399 is een gewijsde van den Etstoel geboekt, luidende: „wie een monnick is, ende professie gedahn hefft, die en mach ghen arffnisse boeren van wartlycken luiden, offte goeden," en „Item so en mach gheen monnick thoe Cloester ghaen met arffachtighen gueden buiten willen ende consent syner arffgenhamen." In 1400 het volgende: „Item wie thoe Cloester ghaen wil, die mach daar syn arffachtighe guet in brenghen, meer niet meer als een proeven." Onder dit laatste moet zeker verstaan worden de van tijd tot tijd, jaarlijks of maandelijks plaats hebbende uitkeering of praebende, zoodat degene, die in het klooster ging, zijn erfgoed moest laten aan de rechthebbenden, in dier voege, dat hij daarvan een bepaald maand- of jaargeld kon bedingen [2]).

Hoewel deze bepalingen niet in het landrecht van Drente, in 1412 door FREDERIK VAN BLANKENHEIM gegeven, voorkomen, wat voor een bisschop geenszins te verwonderen valt, komen zij wel voor in het Edict van KAREL VAN GELDER omtrent Drente in 1522, en ook later werd dit hier streng gehandhaafd.

Ook in Groningen treffen wij bepalingen aan, tegen de uitbreiding der geestelijke goederen gericht. Tegen het misbruik van biechtvaders, die stervenden overhaalden tot het vermaken van goederen aan kerken, enz., werd in 1276 al met straf gedreigd in deze gewesten. Vooral tegen den rijkdom der kloosters aan landerijen trad men op. Oosterwarfsoordeelen van 1447 en 1448 verboden iemand, om tegen het genot van levensonderhoud of bij *oevelganck*, gelijk dit verdrag heette, zijn geheele bezitting aan een klooster over te dragen en zoodoende aan de doode hand te brengen. In 1530 werd in een Warfsconstitutie het *recht van nakoop* ook toepasselijk verklaard op goederen, door geestelijken en kloosters verkregen [3]). Dit alles geschiedde evenwel niet zonder

---

[1]) J. v. D. WATER, Utrechtsch Plakaatboek, III, pag. 278.

[2]) Drentsche Volksalmanak, 1847, pag. 164.

[3]) BOELES, l. c., pag. 42.

ontevredenheid en botsing met de geestelijkheid, die met angst zag, dat haar macht door landbezit ondermijnd werd. Bedreiging met den ban hield echter de overheid niet terug, om tegen het bedenkelijk maatschappelijk verschijnsel op te treden, al baatte het niet veel. Doch die maatschappelijke toestand bereidde de Hervorming voor, die hieraan gedeeltelijk een einde maakte.

In de blijde inkomst van Brabant van 1515 luidt het verbod aldus: „Dat gheene onberuerlycke goeden, hetsy eigen goeden oft chijnsgoeden, in onsen lande van Brabandt, Limburch en van Over-Mase ghelegen, en sullen mogen vercocht, ghecedeert oft ghetransporteert worden by al wat sake oft tijtele het wesen mochte, tot behoef van eenighen cloosteren, godtshuysen, capellen, collegiën oft andere doode handen, ten ware dat sulcke coopinghen, cessien, transporten oft transmuitatien gebeurden en geschieden bij gemeynen oorlove en consente van ons en den wethouderen van der hooftstede, daeronder dat sulcke goeden gelegen syn" [1]).

De bovengenoemde beperkingen van het opkoopen van veel landbezittingen in de doode hand der kloosters, welke nog met andere vermeerderd kunnen worden, wijzen op de erkenning van het sociaal-economisch gevaar, daaraan verbonden. Toch moet men aannemen, dat aan de verordeningen geenszins de hand is gehouden. Het was een groote macht, waartegen men te strijden had, en bij gemis van voldoende contrôle der overheid konden de verordeningen gemakkelijk vruchteloos gemaakt worden. Een middel, om die beperkingen te ontduiken, bestond hierin, dat de eigendommen niet zelden op naam van derden werden overgeschreven, om zelf de opbrengsten te genieten. Zoo nam het landbezit der kerken en kloosters in de 14e en 15e eeuw nog steeds toe.

Klachten bij klachten kwamen in van de bevolking, die zich in haar erfrecht beperkt zag; ook voor den vorst was de vermeerdering dier goederen met vrijdom van belasting uiterst nadeelig. PHILIPS VAN BOURGONDIE vaardigde een ordonnantie dienaangaande uit, waarbij hij commissarissen aanstelde, die op de goederen der geestelijken zouden toezien. De geestelijken stoorden zich hieraan echter weinig; zij gaven niet de noodige inlichtingen en vermeerderden hun bezittingen voortdurend.

Wij moeten hierbij de opmerking maken, dat de oppositie tegen de geestelijke landbezittingen geenszins uitging van de eigenlijke boeren. Voor dezen kwam het er weinig op aan, wie de landeigenaars waren: de rijke burgers of de kloosters. Zelfs waren de laatste als grondheeren dikwijls milder in hun pacht- en cijnsbepalingen dan de eersten. Doch de ontwakende en rijker wordende burgerstand, alsmede de landsvorsten ondervonden de meeste nadeelen van dien toestand. Ook hadden de boeren er wel nadeelen van door de vrijstelling der geestelijke goederen van belastingen.

Aantal kloosters, hun landbezit en invloed.

Omvangrijk was aldus in het tijdperk, dat de hervorming voorafging in deze gewesten, het landbezit van kerken en kloosters geworden, zoowel door de uitgebreidheid der bezittingen van enkele rijke kloosters, als door het groot aantal stichtingen, dat de gewesten overdekte. Wat de kloosters betreft, hun aantal

[1]) STALLAERT, Glossarium, I, pag. 555.

zag men na de 12e eeuw aanmerkelijk wassen en in de 14e en 15e eeuw, toen de godsdienstige sympathieën bij alle standen onzer natie meer dan ooit te voren levendig waren, bereikte dit aantal een hoogte, waarover zelfs tijdgenooten hun verbazing niet konden verbergen [1]). In de laatste honderd jaren, die aan de groote kerkhervorming voorafgingen, bezat ons vaderland, dat toen wel niet meer dan 2 millioen inwoners had, ongeveer 500 kloosters en kloosterlijke gestichten, waarvan de kleinere veertig à vijftig, de grootere van vier- tot zevenhonderd en meer religieusen bevatten, zegt MOLL [2]).

Wanneer wij nu nagaan de aanzienlijke bezittingen van enkele kloosters, dan is het misschien geen te gewaagde veronderstelling, dat waarschijnlijk wel of $^1/_3$ of $^1/_2$ [3]) van het gecultiveerde land buiten de steden in dien tijd in eigendom van kerkelijke instellingen was.

In Friesland werd de eigendom der geestelijken en geestelijke inrichtingen omstreeks 1328 op twee derden der vaste goederen geschat [4]); EEKHOFF meent echter, dat die raming te groot is [5]).

Ook in Groningen was de invloed der kloosters in 't algemeen op de ontwikkeling der landelijke toestanden in dat gewest zeer groot. Wanneer wij bedenken, dat daar niet minder dan 33 kloosters zijn geweest, waarvan sommige waarschijnlijk over een paar duizend zielen hadden te beschikken, welke kloosters over de geheele provincie verspreid waren, dan wordt het niet onwaarschijnlijk, dat zij ongeveer de helft van de oppervlakte des lands in beheer hadden en eveneens de helft der bevolking uitmaakten. In den aanleg van een menigte kanalen, maren, wegen, bruggen, tollen, enz. hebben de kloosters de hand gehad, zooals de namen Munnikeweg, Paaptil, Kloosterweg, Kloosterdiep nog aanduiden. Tot de uitvoering van groote en algemeene werken en de ontwikkeling van de landhuishouding hebben de kloosters ongetwijfeld veel bijgedragen [6]).

Juist op het oogenblik, dat dit gedeelte gedrukt zou worden, verscheen een belangrijke studie over den rijkdom der kloosters van Stad en Lande van Groningen [7]), waaraan wij een en ander voor het volgende ontleenen. De heer FEITH gaat de rijkdommen na der kloosters in Stad en Lande van Groningen en toetst die rijkdommen aan maten en woorden van den tegenwoordigen tijd, waardoor wij juister middelen tot vergelijking verkrijgen. Wel kenden wij vroeger uit een schatregister van 1555 de hoeveelheid land, welke elk Groninger klooster bezat (ook door ons reeds vermeld; zie pag. 213), doch dit register doet ons slechts een blik slaan op de grootte van het

---

1) MOLL, Joh. Brugman, I, pag. 13.

2) MOLL, Kerkgeschiedenis, II*b*, pag. 4.

3) Dit cijfer is slechts een bloote raming, alleen gegrond op een algemeenen indruk. Gegevens voor een juistere schatting vonden wij niet; misschien is iemand gelukkiger?

4) CERISIER, Tafereel der Nederl. Gesch., 1781, I, pag. 411.
Tegenw. Staat van Friesland, I, pag. 477.

5) EEKHOFF, Beknopte Gesch., pag. 89.

6) H. DIJKEMA, Proeve van een gesch. der landh., 1851, pag. 386.

7) Mr. J. A. FEITH, De rijkdom der kloosters van Stad en Lande. (Groningsche Volksalmanak, 1901).

boerenbedrijf dier inrichtingen; het leert ons niet het volledig grondbezit kennen.

De heer FEITH nu gaat de vroegere bezittingen der kloosters na uit de eerste rekeningen der ontvangers, die de kloostergoederen beheerden, welke bij de Reductie of terugkeer van Groningen tot de Unie van Utrecht gesecularisseerd werden en ter dispositie van Gedeputeerden dezer provincie kwamen.

In de eerste plaats wordt het bezit van de beroemde en rijke abdij Aduard nagegaan. De overlevering wil, dat de abten van Aduard zich naar hun, op een kleine twee uur afstands gelegen refugium te Groningen konden begeven, zonder het grondgebied van het klooster te verlaten, en voor de eerste helft der 16e eeuw schijnt dit weinig overdreven te zijn.

Dit klooster nu bezat in 1555 nog 669 grazen lands rondom en bij het klooster, welk bezit in 1595 412 grazen beliep. Doch verder had het klooster vele verspreide bezittingen. De heer FEITH heeft die bij elkander gevoegd en komt dan tot de verspreiding in de volgende plaatsen:

Hoogemeeden	1464	grazen.
Den Ham	1095^5	„
Fransum	1179	„
Legemeeden	722^5	„
Zuidhorn en Noordhorn	597^5	„
Oostwold	350	„
Garnwerd	1157	„
Oostum	323^5	„
Wierum	643	„
Leegkerk	630^5	„
Maarslacht en Schilligeham	1157	„
Roodeschool (bij Bedum)	812	„
Harsens, Paddepoel en Adorp	311	„
Nabij de stad Groningen enz.	46	„
Totaal	10901^5	grazen.

Buiten de provincie, nl. te Kollummerland, bezat dit klooster nog 181 pondemalen lands.

Tot bunders of HA. herleid, is dit een grondbezit van 5510^5 HA., d. i. ongeveer bijna het dubbele der oppervlakte van de tegenwoordige gemeente Aduard. Slechts 11 van de 57 gemeenten in de tegenwoordige provincie Groningen hebben een grooter oppervlakte dan het toenmalig grondbezit van het klooster Aduard bezat in 1595. En reeds was toen het bezit al geslonken. De beteekenis van dat grondbezit wordt nog verhoogd, als wij bedenken, dat die 5510,5 HA. meest waren gelegen in de beste kleistreken en zavelgronden der Ommelanden, en op een geringe uitzondering na uit in cultuur gebrachte produktieve landerijen bestonden.

Doch dit grondbezit stijgt nog tot bijna het dubbele in oppervlakte, als de uitgestrekte venen en bosschen, welke het klooster in het noorden van Drente bezat, hieraan toegevoegd worden. De veenderijen, welke het klooster bezat, lagen ten oosten van de Hunze en het Zuidlaardermeer, onder Wolfsbargen en Everswolde (het tegenwoordige Zuidlaarderveen), waar in beide plaatsen

een voorwerk stond. De bosschen van het klooster waren gelegen bij Roden.

Wij vermelden hier nog bij, dat tot voorziening van de kloosterkeuken in den winter een zevental meiers buiten de huur nog jaarlijks een vet zwijn aan het klooster moesten leveren. Verder bezat het klooster nog onderscheidene rechten, als een aandeel in het strandrecht op de eilanden Bosch en Heffezand, vischrecht in het Aduarder diep, rechten op koeweiden, grondpachten, enz.

De totale opbrengst der Aduarder kloostergoederen bedroeg in 1595, zonder de opbrengst der venen, bosschen en rechten, 12184 car. guld., 15 st. en 3½ pl. Evenwel moet men hierbij in aanmerking nemen, dat dit bedrag in dien tijd door de lage prijzen zeer gering was; eenige jaren later steeg de opbrengst van die goederen tot ruim een ton van onze geldswaarde. De 5500 HA. der kloosterbezitting zouden thans een waarde hebben van 4 à 5 millioen gulden.

Wij zullen niet in bijzonderheden de opbrengsten der verschillende kloosters nagaan; men vindt de afzonderlijke berekeningen daarvoor bij FEITH. Echter laten wij het overzicht volgen van de landbezittingen der onderscheidene kloosters in Groningen. Hierin zijn alleen opgenomen de in cultuur gebrachte landerijen; niet de kwelders, venen en bosschen, en evenmin de landen, die een vaste erfpacht opbrachten. Alle maten van grazen, deimten, geikken, enz. zijn in deze lijst in HA. overgebracht:

Kloosters.	*Oppervlakte grondbezit.*	
Aduard	5510,5	HA.
Bloemhof	1760,5	„
Selwerd	1455,5	„
Warffum	1418,0	„
Thesinge	1403,0	„
Feldwerd	1259,0	„
Termunten	1150,0	„
Oosterwierum	1109,5	„
Rottum	936,0	„
Essen	835,0	„
Heiligerlee	890,0	„
St. Annen	768,5	„
Geestelijke Maagden	765,0	„
Oldenklooster i. d. Marne	617,0	„
Wijtwerd	589,0	„
Schildwolde	527.5	„
Ter Apel	500,0	„
Nijenklooster b. d. Dam	465,0	„
Cusemer	435,0	„
Fraterhuis	350,0	„
Scharmer	281,5	„
Trimunt	200,0	„
Winsum	109,0	„
Jacobijner convent	71,0	„
Vrouw Menalda convent	7,0	„
Totaal	23512,5	HA.

Als men in aanmerking neemt, dat hierin niet is opgenomen het bedrag van het grondbezit van twee aanzienlijke kloosters, dat der Augustijners te Appingedam en dat der Franciscaners te Groningen, en dat alles met nalatigheid berekend is, besluit de heer FEITH, dat zeker het grondbezit der kloosters aan ontgonnen gronden op zijn minst 25000 HA. bedroeg en hij berekent verder, dat ongeveer $^1/_7$ der in cultuur gebrachte landen in Stad en Lande destijds in handen van kloosters was.

Doch dit was niet het eenige bezit in de doode hand; ook kerken, vicarijen, pastorijen, proostdijen, kosterijen, praebenden en kalenden hadden aanzienlijk grondbezit. Als bedrag der totale bezittingen in de doode hand vindt de heer FEITH de volgende cijfers.

Kloosterbezit	16110	HA.
Kerke-, pastorie- en kostorijgoederen	16110	„
Proostdijgoederen	225	„
Vicarijgoederen	1640	„
Prebendegoederen	1000	„
Kalendegoederen	100	„
Totaal	44075	HA.

Zoo alles te zamen brengend, kan men aannemen, dat in 1594 ongeveer $^1/_4$ van het in cultuur gebrachte land in handen der geestelijkheid was.

Valt het te verwonderen, dat tegen dat uitgestrekt bezit van goederen in de doode hand een hevige beweging ontstond van vele zijden?

De immuniteit en de goederen in de doode hand.

De goederen in de doode hand in de Nederlanden bestonden voor verreweg het grootste gedeelte uit bezittingen van kerken en kloosters, enz. Niet alleen was het een nadeel, dat deze bezittingen gedeeltelijk aan het algemeen verkeer onttrokken waren, maar een ander nadeel voor de vorsten en de regeeringen stond hiermede in verband, n.l. dit: dat die goederen vrij waren van belasting. De „immuniteiten", zooals de vrijdommen genoemd werden, die aan de geestelijke goederen in de doode hand verbonden waren, deden den druk op de overige goederen zooveel te zwaarder zijn en het kan daarom dan ook geen verwondering baren, dat de overheid met bezorgdheid die toeneming der goederen in de doode hand aanzag.

Men moet zich echter niet voorstellen, dat het kloosterwezen op zichzelf dien vrijdom van belasting medebracht. Veelal werd deze in het leven geroepen door de giften, welke vorsten aan de geestelijke inrichtingen schonken, en in dit geval was er minder sprake van het *verkrijgen* van vrijdom dan wel van het *behoud* van bestaande vrijdommen op de verworven goederen. Als koningsgoed toch was het geschonkene vrij geweest en bij de nieuwe bestemming bleef het goed dien vrijdom behouden.

Om dien vrijdom van belasting te verkrijgen, gebeurde het niet zelden, dat kloosters of kerken hun land aan den vorst in eigendom afstonden. Hierdoor verloren zij in schijn wel het eigendomsrecht, maar aangezien zij het goed als beneficium in leen terug ontvingen, was dat eigendomsverlies meer schijn dan werkelijkheid. En wat hoofdzaak was: het aan belasting onderworpen goed werd als leen des konings onder immuniteit terug verkregen. Daarenboven was de vorst niet zelden welwillend genoeg, om de teruggegeven leenen

opnieuw als eigendom te erkennen, en dan als onbelast eigendom, waardoor er geen twijfel was omtrent de immuniteit.

Door deze en nog andere middelen wisten de kloosters en kerken vele vrije goederen te verkrijgen. Zoowel PEPIJN als KAREL DE GROOTE hadden reeds bepaald, dat de immuniteit der kerk behouden zou blijven, doch voor het verkrijgen daarvan was des konings vergunning noodig. Wereldlijke grooten schonken wel vrijdommen aan de geestelijke stichtingen, doch dit waren vrijdommen, reeds door hen genoten.

De immuniteiten der kloosters waren van verschillenden aard; wij gaan ze hier niet verder na dan voor zoover ze op ons onderwerp betrekking hebben. Hiertoe behoort nog, dat vrijdom van tollen, alsmede het voorrecht van eigen rechtspleging er aan verbonden was, iets, dat van groote beteekenis moet worden geacht, daar de kloosters en stichtingen op hun uitgebreide goederen talrijke onderdanen bezaten. Zoo veranderde de immuniteit van blooten vrijdom der belastingen in een aanzienlijk recht met een zelfstandige, schier landsheerlijke beteekenis.

Strijd der overheid tegen de immuniteiten. De hervorming.

Begon de overheid, gelijk wij reeds zagen, bezwaar te maken tegen het overgroote landbezit, de bevolking ergerde zich eveneens over de geestelijke immuniteiten en in 1524 had hierdoor een volksbeweging te Utrecht plaats, die bedenkelijke gevolgen gehad zou hebben, als de geestelijkheid niet had toegegeven. De ruwe volksstem vroeg, waarom de geestelijkheid in het algemeen geen lasten behoefde op te brengen, evengoed als de wereldlijken?

Het was KAREL DE STOUTE, die, door zijn vele oorlogen om geld verlegen, het eerst de vrijdommen der geestelijkheid aantastte en in 1474 in Holland, Zeeland en West-Friesland door openbare brieven liet afkondigen, dat abten, abdissen, proosten, dekenen, priors en andere geestelijke personen, kloosters, kapellen, kerken, kapittelen, gast- en godshuizen van al hun goederen, leenen, renten, tienden en pachten, die zij sedert zestig jaren herwaarts bezaten, staten zouden opmaken. Daarnaar zou de autoriteit de sommen bepalen, die elk, naar rato van zijn inkomsten, in de algemeene lasten zou hebben te voldoen.

Het was een storm van verontwaardiging, welke van de zijde der geestelijken tegen dezen maatregel losbarstte; velen weigerden aanvankelijk, doch moesten eindelijk toegeven. Maar toen KAREL niet zelf meer de hand kon houden aan de verordening, na zijn dood in 1477, hield zij op te werken [1]).

KAREL V, die wegens zijn kostbaar bestuur telkens met beden terugkwam, ging ook van de meening uit, dat het billijk was, aan de geestelijkheid zoowel als aan den adel de immuniteiten te ontnemen, en een verordening op het opheffen dier privilegiën vaardigde hij uit [2]).

Eveneens vaardigde hij bevelen uit, welke rechtstreeks tegen de goederen in de doode hand gericht waren, door vier plakkaten, van 19 Oct. 1520,

---

[1]) BOXHORN, Nederlandsche historie, 197 enz. — HEDA, 291. — S. V. LEEUWEN Batavia illustrata, I, 595.

[2]) Groot Plakkaatboek, I, 53.

20 Maart 1524, 16 Oct. 1531 en 29 Jan. 1533, welke opnieuw de verkrijging van onroerend goed door personen van geestelijke orde verboden [1]).

Ondervond de maatschappij aldus meer en meer de groote nadeelen van het bestaan der uitgebreide geestelijke goederen, in de ontwakende oppositie der burgers en der vrije boeren lag tevens de kiem van den afval van de kerk, welke zulke rijkdommen verzameld had ten koste der bevolking. De opkomst van het Protestantisme was daardoor verbonden met den economischen strijd tegen de geestelijke bezittingen. Vooral de kloosters moesten het ontgelden; hun inrichtingen pasten niet meer in de lijst van den nieuwen tijd. Daar vele inwendig reeds in een toestand van verval verkeerden, konden zij aan de slagen geen weerstand bieden, en in Mei 1577 namen de Staten van Holland de resolutie, dat alle conventen en kloosters binnen de steden eigendom van deze zouden worden en blijven [2]). Doch reeds vooraf waren vele landerijen der rijke kloosters in handen van particulieren overgegaan. Terwijl aldus de kloosters en hun bezittingen in de steden aan deze in eigendom overgingen, werden die op het platteland meestal door de Staten in bezit genomen.

Door deze gebeurtenissen kwamen aldus vele landbezittingen in handen der wereldlijke macht, die er verschillend over beschikte. Maar een feit is het, dat talrijke bezittingen verkocht werden en geheel in particuliere handen overgingen. Wat er met de tienden gebeurde, zien wij elders.

Zoo zien wij met de Hervorming een algeheele verandering in het grondbezit dezer landen komen. De groote geestelijke grondeigenaars verdwijnen en de bezittingen van dezen gaan, veelal versnipperd, over in handen van de in welvaart toenemende burgerij. De Nederlandsche Republiek wordt door den bloei van handel, scheepvaart en nijverheid meer en meer een burgerrepubliek, waarin de adellijke heeren hun beteekenis verliezen en de burgers weldra de heerschappij voeren. En na een tijdperk van groote verwarring en onzekerheid, waarin de kloosters vernield werden en niet zelden in verwilderden toestand kwamen [3]), gingen vele kloosterbezittingen eindelijk over in handen van de burgerij, minder in handen der eigenlijke boeren.

Wij komen hierop later nader terug.

Het gebruik, dat de kloosters van hun grondeigendom maakten. Kerkgoederen.

Hebben wij in het voorgaande gezien, dat de kloosters in den tijd vóór de hervorming in het bezit van een aanzienlijk gedeelte der gronden in deze gewesten gekomen zijn, thans moeten wij de vraag behandelen, hoe zij deze gronden exploiteerden. Wijdden de monniken en geestelijke zusters zich aan den landbouw; hadden zij invloed op den landbouw of verpachtten zij hun landerijen aan anderen? Wat hebben zij gedaan, om de cultuur uit te breiden; hebben zij ontginningen tot stand gebracht, dijken aangelegd?

---

[1]) Plakkaat van 1520, zie Groot Plakkaatb., III, 396, 1209. — Plak. v. 1531, zie Groot Plakkaatb., II, 2974. — Plak. v. 1533, zie Utrechtsch Plakkaatb., I, 405.

[2]) Kerkelijk Plakkaatb., II, 7.

[3]) Tegenw. St. van Overijsel, II, pag. 77.

In de eerste plaats moeten wij er op wijzen, dat er verschil bestaat tusschen de geestelijke goederen der kerken en die der kloosters. De kerken, gebouwd en ingesteld tot het uitoefenen der godsdienstplichten, op het platteland onder leiding van den pastoor of zijn plaatsvervanger met een kapelaan, die veelal door den collator, patroon der kerk, benoemd was, waren niet zelden rijk aan bezittingen en de pastoraten waren dikwijls winstgevende betrekkingen. Waar evenwel het „privilegie van congrue portie" bestond, verkreeeg de collator een gedeelte van die inkomsten (gewoonlijk $^2/_3$). Waar echter aan de pastoors zelf het genot van de bezittingen grootendeels gelaten was, inden zij de tienden en gedroegen zij zich niet zelden half als heereboer. Er waren natuurlijk anderen: pastoors, die zich liever aan contemplatieve neigingen overgaven of zich aan de studie der theologie wijdden. Een dezer trof een overeenkomst met een boerin, waarbij hij zijn weiland en zijn koeien aan haar in exploitatie gaf en alle boter, kaas en wei voor eigen gebruik bedong. Ook vond men pastoors, die blijkbaar mannen van de praktijk waren, goede heereboeren, met een ondernemenden geest. Althans in 1527 vernemen wij, dat de ambachtsheer van Hazerswoude den pastoor zeven morgen lands schenkt „aan de zeezijde", dus denkelijk onvruchtbaar land in de duinstreek. Hij doet die schenking „om die heerlichede van Hazertswoude te verheffen, vorderen ende te verbeteren", en draagt zorg, dat het land door de behandeling van den pastoor binnen vijf jaren, volgens het oordeel van welgeboren mannen, in waarde verdubbeld moet zijn [1]).

Dat de geestelijken, de pastoors, met eigen hand dikwijls hun eigen akker bebouwden, blijkt ook uit een bepaling van KAREL V, die zegt: „Indien de pastoor zijn eigen landgoed of eenig stuk lands bearbeidt, moet hij evenwel de slooten niet reinigen noch dergelijke vuile handwerken met eigen handen doen" [2]).

Vicariegoederen.

Naast de eigenlijke *kerkegoederen* bestonden er ook *vicariegoederen*. Een vicarie was een geheel op zichzelf staande stichting, bestaande uit eenige landerijen, waarvan de opbrengst bestemd was tot het houden van zielmissen aan een bepaald altaar, door een uitsluitend daartoe aangewezen priester, den vicaris. Deze priester beheerde de landerijen der stichting en trok er de inkomsten van, doch was onderworpen aan het toezicht van de erfgenamen des stichters. Gedurende de 14e en de 15e eeuw vermeerderde het aantal vicariën in al onze parochiekerken op verbazende wijze.

De vicarissen bleven evenwel niet altijd en overal op zichzelf staan. Om de eenheid te verzekeren, vereenigden de vicarissen zich met den pastoor wel tot een lichaam, de „gemeene memoristen" of „memorieheeren", die zich bereid verklaarden, om op de wijze der kapittelen en kloosters lijkdiensten aan te nemen. Dit viel in den smaak; de giften stroomden toe en zoo ontstonden de *memoriegoederen* [3]).

---

[1]) S. MULLER, Een middeleeuwsche dorpspastorie (Schetsen uit de Middeleeuwen, 1900, pag. 272).

[2]) Oudh. en Gest. v. Friesland, pag. 180.

[3]) MULLER, l. c., pag. 293.

Het ligt niet op onzen weg na te gaan, op welke wijze er geïntrigeerd en gewerkt werd, om zich tot den gelukkigen genieter der opbrengsten van deze goederen te verheffen, evenmin om te vermelden, aan wie deze voordeelen al werden geschonken. Voor ons is het van belang, te weten, dat deze goederen bestonden, en al kennen wij er weinig bijzonderheden van, toch is het zeker, dat deze goederen meestal in pacht, ook wel in erfpacht werden uitgegeven. Misschien zijn er ook genoegzame voorbeelden geweest, dat ze in eigen beheer zijn genomen, daar niet zelden de geestelijken, die het ambt hadden, zich daar niet veel om bekommerden, maar het lieten waarnemen door anderen.

Klooster-goederen en hun beheer.

Het beheer der kloostergoederen was uit den aard der zaak een geheel andere kwestie en verschilde ook veel bij de onderscheidene kloosters en de verschillende bezittingen.

Klooster-bedrijven.

Om de beteekenis van een klooster goed te begrijpen, moet men een blik slaan op de reeks gebouwen, welke een middeleeuwsch klooster samenstellen. Een voorstelling daarvan kan men nog verkrijgen bij de Trappistenkloosters, zooals de „Schaapskooi" bij Tilburg en het Trappistenklooster bij Echt o.a., die wij bezochten.

Te licht komt men er toe, zich een klooster als een alleenstaand gebouw voor te stellen, eenzaam gelegen, door dikke muren ingesloten. Dergelijke kloosters vindt men en sedert vele kloosters inrichtingen voor onderwijs zijn geworden, hebben zij hun oorspronkelijk karakter ook wel verloren. Een middeleeuwsch klooster echter bestond uit een uitgebreid complex van gebouwen, die bij elkander behoorden en te zamen een georganiseerd geheel uitmaakten, een stad in 't klein en volgens een plan geordend. Muren en grachten omringden het klooster meestal, om het meer veiligheid te verschaffen. Het meest in 't oog vallende gebouw was de kerk en het eigenlijke klooster grensde hieraan, met kapittelzaal, waar vergaderd werd, met eetzaal, soms eetzalen, afzonderlijk voor de gewone en vastendagen, met keukens, cellen, enz.

Doch naast deze hoofdgebouwen vond men er gebouwen voor verschillende doeleinden, waarvan wij noemen het „bachuis", waar gebakken werd, het brouwhuis, waar de moutkuipen, de brouwketel en de moutzolder gevonden werden, het „washuys" en eindelijk het „bouhuys", de eigenlijke boerderij. Bij de boerderij behoorden ook het „duyfhuys" en de molens, welke door den wind, het water of een paard werden bewogen.

Het klooster, hoewel een geestelijke stichting, vormde aldus een georganiseerd geheel van produktie, waar men zooveel mogelijk zelf in alle behoeften voorzag.

Dit was niet alleen noodig door de afgelegen ligging van vele kloosters, maar ook voordeelig en paste in hun stelsel, om op zichzelf te staan. De pacht der landerijen, welke een klooster niet zelf exploiteerde, werd meest in natura voldaan en leverde aldus vrijwat eetwaren op. In de meeste behoeften werd echter door eigen arbeid voorzien. Tal van landerijen werden in eigen beheer gehouden en als bouwland bewerkt; op andere graasden de paarden en het vee van het klooster. Zelfs een koeherder en een schaapherder, om het vee te weiden, kon men in het klooster vinden. Er werd gemolken en gekarnd; er werden varkens gemest; de kloosterboomgaard leverde ooft en de venen

verschaften de stof, waarvan de kloosterlingen turf maakten. Vele kloosters hadden zelfs vischvijvers, om de noodige spijs voor de vastendagen te leveren.

Niet alleen evenwel, om in eigen behoeften te voorzien, werd er geproduceerd; enkele leverden ook vee, koren, vruchten, turf, kaas en zelfs huiden en boomen voor den handel.

Zoo had een klooster talrijke arbeiders noodig, om de werkzaamheden te verrichten. Gedeeltelijk werd deze arbeid door broeders, gedeeltelijk door leeken verricht. De voornaamsten onder het personeel waren „de broeders ende susters", die aan het hoofd der verschillende verrichtingen stonden. Van hen noemen wij den „ambachtsman" (rentmeester), den „boumeyster", en de „moeder in het bouhuys" (den boer en de boerin), „de waschmoeder" (opperste waschvrouw), de „keukenmoeder" (keukenmeid), terwijl zelfs een „melcmoeder" en een „vuyrhuysmoeder" genoemd worden, die hun plaats in de melkerij en wellicht in het bakhuis vonden. Onder hun toezicht werkte een schaar van „boeden" (dienstboden): een bakker en een onderbakker, een kok en een onderkok, bouwmaagden, waschvrouwen, stalknechts, herders en andere personen, terwijl in het voorjaar en gedurende den oogst nog tal van daglooners werden aangenomen voor het maaien, schoovenbinden, dorschen, zaaien, planten, ploegen en eggen [1]).

Uit het bovenstaande valt reeds af te leiden, dat de kloosters niet zelden groote boerderijen hadden en tevens de werkplaatsen waren, waar allerlei industrieën uitgeoefend werden; dat niet alleen kloosterlingen, maar ook gewone arbeiders in de kloosters werkzaam waren, zooals wij dat in de Trappistenkloosters nog zien. Daar die werkzaamheden op groote schaal werden verricht, zullen de kloosters ongetwijfeld den meest ontwikkelden landbouw van dien tijd gehad hebben. Zij hadden over middelen en krachten te beschikken, welke de gewone boeren niet bezaten, en konden daardoor hun arbeid tot hooger volkomenheid brengen. De landerijen werden door de kloosters verbeterd; nieuwe landerijen werden ontgonnen, oude landerijen droger gelegd.

Terwijl de kloosterboerderijen veelal met den complex van kloostergebouwen een geheel uitmaakten, zoodat daar, waar de schaduwrijke bosschen van verre een klooster aanduidden, tegelijk een geheel dorp verrees, een dorp niet zelden binnen de kloostermuren, maar ook een dorp van arbeiders voor het klooster rondom het kloostergebouw, hadden vele kloosters behalve die onmiddellijke eigen boerderijen ook nog wel boerderijen in exploitatie ver buiten de kloostermuren.

Kloosterboerderijen in Friesland.

In Friesland o. a. vindt men daarvan vele voorbeelden. Deze boerderijen of „kloosterzaten" werden o. a. in Friesland „uithoven", maar in Groningen gewoonlijk *voorwerken* (bijhoeven), *meyerhoven*, *uitterhoven*, *munnikshuizen*, enz. genoemd. In de Lat. stukken heeten zij *grangia* (van granum = graan), *possessio* of *allodium*. Met allodium wordt waarschijnlijk bedoeld een oud, oorspronkelijk kloostereigendom, in onderscheiding van aangekocht of later verkregen vast goed.

---

[1]) MULLER, l. c., pag. 300. — GALLÉE, Middeleeuwsche kloosterregels. (Arch. v. Kerkgesch., V, 250, 345).

Aan het hoofd van zulk een uithof stond in den regel een geestelijke, *grangiarius* of *hofmeester* geheeten, onder wiens toezicht de *monackii operarii*, de *conversen* en de *leeken*, die op de boerderijen leefden, de akkers moesten bearbeiden, de veehouderij waarnemen, de bijen (waardoor sommige geestelijken in deze streken rijk zijn geworden) verzorgen, in het algemeen de boerderij, op groote schaal ingericht, moesten drijven. Men noemde de bewoners dier uithoven ook wel „voorwerkeslude" of „broeteters."

„In Vriesland," zoo verhaalt zeker schrijver, „zooals men uit de Historiën bemerken kan, werden er doorgaans maar Leekebroeders gezonden: dewelke," zoo merkt hij daarbij op, „daar buiten 't oog van den abt leevende en genoeg hun eigen voogd zijnde, dikwijls een wereldsch hart onder een geestelijke kleeding droegen: het op een teeren en smeeren stelden: en 't vaantje lieten waaien" [1]).

Het Gerkesklooster in Friesland kwam in den loop der tijden door voortdurende indijkingen in het bezit van vele dergelijke uithoven of voorwerken, waarvan sommige met name worden genoemd. Zoo vindt men melding gemaakt in 1320 van het voorwerk: „Hilamahusum" nabij Lutjegast; in 1426 van den olden foerwercke op den „Uterdick"; in 1476: een „vorwerck ghehieten Visvleeth", ook „Fliethuizen." Verder komen voor in 1459 de voorwerken „Hillamahuis", reeds genoemd, alsmede „Hinkemahuis"; in 1508: het „nye voorwerck" en in 1530 het „Uithof te Topweer" nabij Opende prov. Groningen. Nog in 1662 stond te Burum een huis, toen nog als uithof bekend.

Aan onderscheidene huizen dezer kloosterzaten was voor weinige jaren, aan enkele thans nog, te zien, dat zij tevens voor godsdienstige doeleinden werden gebezigd. Het eigenlijke woonhuis van dergelijke zaten was van een zeer langwerpigen vorm en oorspronkelijk, naar het schijnt, zeer hoog. De muren, van zoogenaamde „oude friezen" opgemetseld, zijn zeer dik en vertoonen hier en daar de sporen van hooge, smalle en rondbogige vensters, waarin oudtijds zeker geschilderde glasruitjes waren geplaatst [2]).

ANDRÆ vertrouwt, dat de grootste dezer uithoven tevens gebruikt werden, om de bewoners en hen, die in de onmiddellijke nabijheid woonden, in staat te stellen tot het verrichten van hun godsdienstige plichten.

Bij de vrije bewoners vond men in Friesland, zooals uit het voorgaande blijkt, twee categorieën, die niet alle rechten van vrijen bezaten, maar in zekeren graad van de kloosters afhankelijk waren. Dat waren de *conversen* en de *meiers* der kloosters.

De conversen hebben wij reeds genoemd. Zij hadden zich door enkele geloften (niet alle) aan de kloosters verbonden en deden daar bovenal dienst bij den landbouw, veeteelt, jacht, handwerken, handel en krijg. In de 14e en 15e eeuw nam hun aantal zeer toe; zij overtroffen de eigenlijke monniken niet zelden dubbel in aantal en beheerschten somtijds de kloosters geheel. In de Friesche twisten speelden zij een belangrijke rol.

---

[1]) J. A. ANDRÆ, Het klooster Jeruzalem of het Gerkesklooster, 1890.

[2]) ANDRÆ, l. c., pag. 16.

De *kloostermeiers*, ook *coloni* genoemd, waren vrije boeren, die op de goederen der kloosters woonden en van hun landen een zekere vaste huur, *justa hura*, aan het klooster betaalden, hetzij in geld of in natura. Reeds in het begin der 9e eeuw had deze pacht het karakter aangenomen van voor het leven te gelden. Toch was het nog geen erfpacht, en in verschillende streken, o. a. Reiderwolde, Garnwerd, Groningen, Loga, moest om de 6 jaren door alle huurboeren een *formida* of *formeda*, ook *forahura* geheeten, voldaan worden, een recognitie, die als *voermiede*, *vorhure* later ook in andere streken, als *meide* nog in de 16e eeuw in Oost-Friesland voorkomt. Deze voorhuur, gewoonlijk in de huur van een jaar bestaande, is misschien niets anders dan een heergewade, een geschenk bij nieuwe verhuring.

Nog in de 12e eeuw was dit slechts een pacht voor het leven; eerst later ontstond de erfpacht in deze streken.

Die kloostermeiers stonden in een zekere afhankelijkheid van de kloosters, evenals de meiers van wereldlijke heeren tot hun landbezitters. Somtijds hadden ook de kloosters de jurisdictie over hun meiers. De toestanden en verhoudingen zullen echter bij de onderscheidene kloosters veel verschild hebben, evenals bij de heeren. De bijzonderheden van die verhoudingen zijn ons niet bekend. In Groningen zag men dezelfde eigenaardige kloosterhuishouding als in Friesland. Onderscheidene gebouwen tot berging van koren, hooi, paarden en hoornvee, in den kloostertijd op de ver van de kloosters afgelegen landerijen opgericht, stonden ook hier als „voorwerken" bekend en hebben hun naam bewaard in de huizen of gebouwen, die daar bleven bestaan. Velen, die in dienst der kloosterlingen waren, zetten zich in de nabijheid van de plaats hunner broodwinning neder. Om in hun godsdienstige behoeften te voorzien, bouwden de monniken kapellen, zoodat alles te zamen den grondslag legde van menig gehucht, waaruit later bloeiende dorpen ontstonden [1]).

Nieuwe kloosters werden niet zelden gebouwd op de landhoeven, welke het moederklooster bezat. Een enkel voorbeeld hiervan uit Drente.

In Drente bestond in het zuiden het klooster Dikninge (Dicninge), dat in 1325 van het klooster Runen of Ruinen was overgebracht naar een hoeve van dien naam in de nabijheid van het dorp de Wijk, dat zeker toen reeds bestond, maar nog niet van beteekenis was. Hier aan de rivier de Reest zeer aangenaam gelegen, door bouwland en groenland omringd, was de hoeve Dikninge in het bezit van het klooster te Ruinen, goed geschikt voor een vestiging der kloosterlingen. Die hoeve te Dikninge was zeer uitgebreid; reeds in 1247 bestonden hier nieuw aangemaakte of pas ontgonnen landerijen en allengs werden die uitgebreid, terwijl het klooster weldra met verschillende boerenerven in Drente en Overijsel werd verrijkt. Gedeeltelijk waren die erven en ook onderscheidene tienden in de 14e en 15e eeuw door aankoop in bezit van het klooster gekomen. Die boerenerven werden in de 16e eeuw verhuurd, zoogenaamd op de „garve", zoodat een gedeelte van de graanopbrengst aan het klooster moest geleverd worden, terwijl enkele ook tevens

---

[1]) BOELES, Geestelijke goederen, pag. 33.

boter moesten opleveren. Zoo vinden wij in een manuaal van 1572, dat een kloostermeier bijv. 16 mudde *rogge*, 7 schepel *boekweite* en 5 spint *haever* moest leveren [1]), en ook bij anderen vindt men soortgelijke verplichtingen. Wij leeren daaruit, dat rogge in dien tijd het hoofdprodukt was van de landen van zuidelijk Drente, doch dat er ook boekweit en haver verbouwd werden. Van een der meiers wordt opgegeven: „daer dorschen wij"; misschien heeft men hier te doen met een vroondienst, zoodat de meier van bedoelde plaats het koren moest dorschen voor het klooster.

De kloostergoederen in Dikninge kwamen in 1602, toen het klooster werd opgeheven, aan het Landschap. Toen de Staten der Provincie het beheer verkregen, werd de oude manier van verhuren tegen opbrengst in natura door een in geld vervangen. Den 7en Febr. 1614 werden de erven voor zes jaar publiek verhuurd tegen geldhuur.

Doch de behoefte van het Landschap aan geld, teneinde het noodige bij te kunnen dragen in de generale lasten, deed het besluiten, de kloosterlanderijen van de hand te doen. Daarom werden in 1641 onderscheidene erven publiek op *erfpacht* verkocht.

Wij zien hieruit, dat in dien tijd het verkoopen op erfpacht in zwang kwam in deze streken, en door verschillende voorbeelden kan dit worden aangetoond. Vele landerijen, toen in Drente op erfpacht verkocht, zijn later geheel vrij geworden door de publicatie van 12 Aug. 1797, uitgevaardigd door vanwege het Landschapsbestuur gecommitteerde representanten.

Kloosters en hun invloed op de ontginning des lands.

De vraag, welken invloed de kloosters hadden op de cultuur des lands, moeten wij thans aan de orde stellen. Waar het landbezit en de landbouw bij de kloosters zoo aanzienlijk waren, mag men met recht vermoeden, dat de kloosters ook er toe hebben bijgedragen, om woeste gronden bewoonbaar te maken.

Vóór wij deze vraag verder bespreken, moeten wij er op wijzen, dat de invloed der kloosters op de ontginning en het produktief maken van den bodem niet in alle tijden even groot was en dat ook geenszins aan alle orden in dit opzicht gelijke lof toekomt. Terwijl nl. de bedelorden in dezen weinig verricht hebben, komt den Benedictijners daarentegen de eer toe, vlijtig gearbeid te hebben aan het in cultuur brengen des lands.

Een groot gedeelte hunner landbezittingen hebben daarentegen de kloosters reeds in gecultiveerden toestand verkregen. Maar daarnaast vond men nog uitgebreide gewesten òf woest liggen als moerassen en heiden, òf als aanwassen en opwassen in de wateren opgroeiend en langzamerhand verschijnend.

Nu is het aan geen twijfel onderhevig, of de bewoners der Hollandsche, Zeeuwsche en Friesche kloosters en abdijen hebben zelf ook medegewerkt, om land aan te winnen, en de aanwinning van land door anderen uitgelokt en anderen daartoe in de gelegenheid gesteld.

De kloosters waren wegens hun aanzienlijke grondeigendommen in hun eigen belang verplicht en door macht en rijkdom in staat tot het aan-

---

[1]) W. Koops, De bezittingen van het klooster Dicninge, (N. Drentsche Volksalmanak, 1899, pag. 69).

leggen van betere zeedijken, tot het graven van vaarten, het verbeteren van wegen, het bouwen van sluizen, enz. Zij toch vormden aaneengesloten, machtige organisaties in een tijd, toen het staats- en dorpsverband nog zwak was en verdeeldheid het tot stand brengen van werken van algemeen nut dikwijls belette. De ontwikkeling der nijverheid, het verbeteren van de bouwkunst van den landbouw en van het boter- en kaasmaken, dit alles is in Friesland ongetwijfeld grootendeels veel aan de kloosters te danken [1]).

RÖMER [2]) deelt een aanteekening uit de geschreven jaarboeken van het klooster Eemstein (in de Zwijndrechtsche Waard) mede van den volgenden inhoud:

„Item in 't jair xiiij^{c} en Ixxxiij soe bestondt men te bedicken dat lant van escha ghenoemt nuwe stryen daer in wy mede bedict hebben xxxij mergen vyff hont en Ixix royen welcke voirsz. lant ghecost heefft in alss onsen cloester voirsz. van dat lant te bedicken van loot en schoot en anderen onrade tot desen dach toe vyff dusent rinsch gl. en vj^{c}r. gld.; om dit voirsz. lant helpen te bedicken hebben wy vercoft Ixxxr. gl. erfrenten en IX ℔ vlms. losrenten van welcken lasten en costen ons convent soe belast en beswaert is alsoe dat wij noch benyden op ten dach meer dusent rinsch gl. dwerschen personen schuldich syn."

Van de Zeeuwsche kloosterlingen worden de Praemonstratensers te Middelburg en de Karthuizers te Zieriksee als bedijkers genoemd. REYGERSBERGEN [3]) teekent aan, dat de abt van Middelburg veel land in Noord-Beveland deed bedijken met den heer van Romerswale en dien van Arnemuiden, omstreeks 1352. Honderd jaren later bedijkten de Karthuizers bij Zieriksee den St. Hieronymuspolder bij de heerlijkheid Noordgouwe. Elders stonden de kloosters gorzen, die hun in eigendom toebehoorden, aan anderen af ter bedijking, om zelf de moeite daarvan niet te hebben [4]). Ook bij het in stand houden der dijken waren de kloosters werkzaam, zeker als gevolg van het belang, dat zij hadden bij het behoud hunner landen. Daardoor ziet men dan ook de kloosters optreden in de waterschapsbesturen. De prior van het klooster der Regulieren bij Amsterdam maakte wegens de uitgebreide bezittingen aanspraak op zijn erkenning als Heemraad te Amstelveen; hij was de oudste als dijkgraaf.

Terwijl de kloosters in Holland, Zeeland en Friesland op de lage gronden hun bezit tegen het water hadden te verdedigen, moesten die, welke in de woeste streken van Nederland gevestigd waren, hun bezit door ontginningen van heiden en moerassen uitbreiden. Of dat veel geschied is door de kloosters zelf, of wel doordien zij den arbeiders en boeren vrijheid gaven tot ontginning op hun woeste gronden, is een open vraag. Het komt ons voor, dat ontginningen door de kloosters een meer planmatig karakter zouden gehad hebben, met regelmatige rechthoeken bij de indeeling der landerijen. Daarvan nu vinden wij weinig blijken; ook bij de vroegere kloosters vinden wij op de

---

[1]) W. EEKHOFF, Beknopte Geschiedenis, pag. 88.

[2]) R. C. H. RÖMER, Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen, 1854, tweede afdeeling, pag. 7.

[3]) REYGERSBERGEN, Chroniek van Zeeland, deel II, pag. 160.

[4]) MEERMAN, Geschiedenis van Graaf WILLEM II, deel IV, pag. 193.

zandgronden de sporen van een langzaam voortschrijdende ontginning, stukje voor stukje, zonder regelmaat, nu meer, dan minder, nu grooter, dan kleiner stuk, zooals dat zou geschieden door de bewoners van het dorp, dat zich bij het klooster ontwikkelde.

Bij de kloosters en door de cultuur van het land, dat daartoe behoorde, ontstonden op vele plaatsen dorpen, zeiden wij. Hooren wij, hoe ALKMADE dit beschreef [1]). „Nademael de kloosterlingen van dese rijcke en aadlijke Stiften zeer kostelijk en weelderig levende veel dienst van paarden, honden, volken en diergelijke ommeslag noodig hadden, en dat hiertoe veel dienaaren, knegten, maagden, jaagers, waageluyden, bouluyden en inzonderheid ook veele zoogenaamde conversen of leeken gebruikt wierden, welke alle zig, hoewel buyten egter rontom het klooster ter needer sloegen en ter woonstede begaven, zoo heeft na verloop van tijd den aanwas van al dese kloosterbedienden en het bijkomen van andere, zoo land- als neeringdoende luyden en ambagtsvolk, dese hunne samenwoning omtrent het klooster hier de gedaante van een dorp, elders die van een stad gekregen en behouden." Aldus was het bij Loosduinen en elders, zegt ALKMADE verder. Zoo is het dorp Windesheim ontstaan door het convent van dien naam, en werden hier belangrijke ontginningen tot stand gebracht [2]).

Die vestiging van lieden rondom een klooster had niet zelden kleine, locale ontginningen ten gevolge, welke aanleiding gaven tot de versnipperde stukjes lands, welke men daar vindt en die niet direct als kloosterontginningen moeten beschouwd worden.

Hebben de kloosterlingen in Nederland zich beziggehouden met landbouw, bedijking en ontginning, ook de exploitatie der hoogvenen hebben zij bevorderd.

Een brief van 1113 maakt melding van een geregelde turfgraverij der monniken van Oostbroek in Utrecht, en wel van het graven van witte en zwarte turf.

Het waren de monniken van Mariëngaarde, die de turfgraverij in de Zevenwouden in de 13e eeuw bevorderden, en Friesche turfmonniken verschenen ook in de 13e eeuw te Giethoorn, om de exploitatie op zich te nemen.

Het klooster te Aduard in Groningen maakte druk gebruik van de turfgraverij bij Zuidlaren, zooals uit een brief van 1262 blijkt.

In de moerassige venen, welke de tegenwoordige veenkoloniën eens bedekten, schijnen in ouden tijd nog tal van kloosters gebloeid te hebben, waarvan de namen niet bewaard zijn gebleven. Op sommige plaatsen worden in den bodem der veenkoloniën overblijfselen van groote gebouwen gevonden, en de naam „Pôtkuls", door het volk aan de groote, zware steenen gegeven, waaruit de fondamenten bestaan, wijst er duidelijk op, dat zij van kloosters afkomstig zijn [3]).

---

[1]) In een handschrift, medegedeeld door RÖMER, Geschiedkundig overzicht der kloosters, 1854, Tweede Afd., pag. 13.

[2]) ACQUOY, Het klooster te Windesheim, II, pag. 181.

[3]) H. J. TOP, Geschiedenis der Groninger veenkoloniën, 1893, pag. 27.

BELASTINGEN EN OPBRENGSTEN, AAN HET BEZIT OF GEBRUIK VAN DEN GROND VERBONDEN.

I. Belastingen in de middeleeuwen.

Lasten, op den grond drukkend.

Wanneer wij het grondbezit in de middeleeuwen nagaan, blijkt het, dat dit *volledig* grondbezit kon zijn en *onvolledig*. Den vrijen eigenaar kan men aanvankelijk beschouwen als den volledigen bezitter van zijn goed, die aan niemand eenig deel der opbrengst van den grond, bij hem in gebruik, verschuldigd was. Daarom luidde het ook: „vrij man, vrij goed."

Dit was oorspronkelijk de meest algemeene toestand. Maar wij hebben reeds gezien, hoe de vrijheid voor groote klassen gedeeltelijk te loor ging en de grondeigendom in enkele handen kwam. Hierdoor moest het recht tot gebruik van den grond van anderen verkregen worden en daarmede was verbonden de voldoening van een geregelde vergoeding aan den eigenaar. De gebruiker had wel het recht, om den grond te gebruiken, dat recht was veelal duurzaam, maar wegens die jaarlijksche opbrengst was hij niet de volledige bezitter.

Naast deze opbrengst aan den eigenaar zien wij in den loop der middeleeuwen onderscheidene andere lasten opkomen, welke aan de opbrengst van den grond verbonden werden of op grondbezit drukten. Het belang bij het in goeden toestand houden van het land ten opzichte van het water gaf aanleiding tot gemeenschappelijk handelen en hieruit ontstonden waterschapslasten, en de landsheer eischte weldra ook van het grondbezit een bijdrage, om de staatsuitgaven of vorstelijke behoeften te dekken. Verder vroeg de kerk de tienden. Zoo ontstonden er onderscheidene lasten, welke op den grond drukten en van verschillenden aard en beteekenis waren.

Belastingen.

De opbrengsten, welke van den grond moesten worden gegeven, kunnen onderscheiden worden in die, welke ten behoeve van den landsheer of den vorst werden geïnd, en in die, welke ten voordeele van den grondheer of eigenaar kwamen, alsmede in prestatiën van anderen aard, op het bezit of gebruik van het land drukkend. In de eerste plaats bespreken wij de opbrengsten of belastingen aan den landsheer, den vorst.

Bij de oude Franken waren eigenlijke *belastingen* aan den vorst onbekend. De Franken waren oorspronkelijk arm, eenvoudig, doch vrij en oorlogszuchtig, en in tijd van vrede aan den landbouw alleen overgelaten. De *vrijen* of *vrij-*

geborenen onder hen, gewoon de wapenen te voeren, waren alleen verplicht, den koning in den oorlog op eigen kosten te dienen. Buiten deze krijgsdiensten brachten zij den vorst niets op, en zelfs de naam belasting was hun zoo hatelijk, dat zij het opleggen daarvan als zeer misdadig aanmerkten [1]), en alleen aan overwonnen volken werd schatting opgelegd [2]).

De koningen der Franken hadden voor het ophouden hunner waardigheid inkomsten noodig, doch deze verkregen zij aanvankelijk niet door belastingen uit de landerijen der onderdanen, maar uit hun domeinen, hun eigen goederen, gronden en landerijen en rechten, en alleen voor gebruik van eigen landerijen vorderden zij schattingen. Daarnaar wordt er ook gesproken van de schatting der huizen, die *Huuslata* of *Huslôthô*, ook wel *Huslada* genoemd wordt, welke in de oudste wetten der Friezen voorkomt [3]).

Die *Huslôthô* komt eenigszins overeen met de belasting op de huizen, *verponding* geheeten. In dien zin nl. vindt men ze in later tijden, o. a. in het verdrag tusschen JAN VAN BEIEREN en de Friezen van 1418. „Item so bekennen wy onsen gnadigen Heeren zyn Hoefland unde de huyslagen twee Vlemsche von idlicke Huyse des jaars" [4]).

Over hun eigendommen beschikten de vorsten vrij; zij gaven er van aan hun gunstelingen, gelijk wij reeds zagen (zie pag. 103, 137 en 165) Zoo schonk OTTO III aan graaf DIRK den eigendom van alles, wat hij in het land van Texel bezat, uitgezonderd het *huislot*, dat de koning voor zich behield en welke belasting de koningen van de landbouwers, op hun domeinen woonachtig, gewoon waren te heffen. Terwijl dierhalve deze domeinen met alle daaraan verbonden voordeelen van koning OTTO aan graaf DIRK overgingen, bleef de *huislode*. hiervan afgezonderd; deze werd aan de bisschoppen van Utrecht gegeven [5]).

Verder wordt melding gemaakt van *cijnzen* (census) [6]), *schot* (conjectum) [7]), van verscheidene *tollen*, *tienden*, *oevertollen*, *bruggelden*, enz., welke opgebracht werden op 's konings domeinen en waarover de vorst had te beschikken.

De cijns bij de Franken verschilt bij dien der Romeinen.

De *cijnzen*, welke men bij de Franken aantreft, werden niet voldaan door de vrijen of vrijgeborenen, evenmin door de geestelijken, maar alleen door de onvrijen of dienstbaren, die van hun heeren gronden ter bewoning en bebouwing ontvangen hadden. Deze cijns verschilt derhalve van den *cijns* of *schatting* van de oude Romeinen. Bij dezen werd door alle vrije burgers zonder onderscheid van

---

[1]) M. V. D. POT, Verhandeling over de belasting (Staatkundige academieverhandelingen), I, pag. 236.

[2]) GRIMM, Rechtsalterthümer, 1899, I, pag. 415.

[3]) SCHOTANUS, Beschrijving van Friesland, pag. 58. Zie ook over *Huslada:* MIERIS, Charterboek, I, pag. 49, op Holland betrekking hebbend, en HEDA, pag. 64, 65 en 66 voor Utrecht.

[4]) BENNINGA, Chron. v. Oostf., pag. 189.

[5]) H. P. HEENEMAN, Verhandeling over de grafelijkheden (Staatkundige academieverhandelingen, I, pag. 50).

[6]) MIERIS, I, pag. 6.

[7]) MIERIS, I, pag. 11.

rang of stand cijns voldaan, terwijl bij de Franken de cijns alleen door de eigenlieden, de onvrijen werd betaald voor het gebruik der gronden. Bij de Romeinen was die cijns een inkomst van den vorst, bij de Franken een inkomst der grondheeren als eigenaars der gronden, zonder onderscheid, of het koningen waren of bijzondere eigenaars. De oude Romeinen betaalden den cijns als onderdanen, de Franken als gevolg van den dienstbaren staat, als grondhoorigen, als onvolledige grondbezitters [1]). In het betalen van cijns werd dan ook het karakter van onvrijheid gevonden.

Uit het gezegde blijkt, dat de cijns der Franken geen eigenlijke schatting of belasting was, maar een vast bepaalde som, welke dienstbaren of onvrijen aan hun heeren jaarlijks moesten opbrengen uit de landerijen, welke zij van die heeren ter bewoning en ten gebruike hadden verkregen. De grondeigendom gaf recht op het eischen van den cijns van den grondhoorige.

Daar de grondbezittingen der Frankische vorsten aanzienlijk waren, konden de opbrengsten daarvan groot zijn. Vooral in het zuiden van ons land hadden de Frankische vorsten vele bezittingen. Alle bezittingen in Brabant en Noord-Brabant, welke vermeld worden in de oudste bescheiden, die bewaard bleven, vindt men in handen der Franken of Frankische vorsten [2]) en zij beschikten over die grondbezittingen met de bewoners sedert de 7e eeuw met kwistige hand ten gunste van kerken, kloosters en aanzienlijken [3]).

Behalve den cijns van hun domeinen hadden de Frankische koningen een aanzienlijk inkomen uit de *geschenken*, welke hun door de ingezetenen werden aangeboden als een teeken van eerbied en gehechtheid, volgens anderen tot bescherming van het gemeene land. Die geschenken, welke eerst van tijd tot tijd werden geschonken, werden later jaarlijks op bepaalde tijden aangeboden, waardoor zij den naam *dona annua* of *annualia*, *jaarlijksche geschenken* of *jaargiften* verkregen. Met dat doel deden de koningen het volk in de maand Maart samenkomen in het open veld en daarbij kwam ieder, zoowel de vrijgeborenen als de geestelijken en cijnsschuldigen, den vorst een geschenk aanbieden. KAREL DE GROOTE bepaalde zelfs in een wet, dat in 't vervolg bij elk geschenk de naam van den gever moest vermeld worden, om eenige contrôle op die geschenken te kunnen houden en te weten, wie der onderdanen op deze wijze gehechtheid aan den koning betoonde.

Ontstaan der beden.

Deze bepaling was reeds de overgangsvorm, waardoor de eertijds vrijwillige geschenken een verplichtend karakter verkregen en langzamerhand de gedaante eener belasting aannamen. Daar deze giften niet altijd even bereidwillig en niet op den gewonen tijd, of soms, naar de koningen meenden, te middelmatig werden opgebracht, begonnen de koningen ze van hun onderdanen door de graven te doen *vragen* [4]). Daarmede ging de aard van het geschenk verloren en verdween ook het woord *geschenk* of *gifte*, maar kwamen die inningen in 't vervolg onder de euphe-

---

[1]) MONTESQUIEU, l'Esprit des lois, XXX, Cap. 15.

[2]) F. J. E. VAN ZINNICQ BERGMANN, Het voormalig hertogdom Brabant, 1856, pag. 61.

[3]) ZINNICQ BERGMANN, l. c., pag. 74 enz. — VAN GOOR, Beschrijving van Breda, pag. 400.

[4]) WAGENAAR, Vaderl. Hist., II, pag. 24.

mistische benamingen van *vragen*, *verzoeken*, *beden* (petitiones, quaestae) in gebruik. Dit is de oorsprong van het ontstaan der *beden*, die later onder de graven naar het voorbeeld der koningen in deze gewesten zijn geheven [1]).

Zoolang de graven in deze gewesten ambtenaren der koningen waren, hadden zij geen recht, om zelf van de ingezetenen beden te vorderen, daar dit enkel den koning toekwam. Wel hadden reeds tijdens KAREL DEN GROOTE de graven door beden inkomsten trachten te verkrijgen, maar de keizer ging die afpersingen door een edict tegen [2]).

Toen evenwel de graven, bisschoppen en hertogen het oppergezag van den koning feitelijk niet meer erkenden, maar zelf zich het souverein gezag toeëigenden, begonnen zij ook beden te heffen op eigen naam, om daarmede hun inkomsten te versterken, en daarop meenden zij recht te hebben [3]). In de charters vindt men dan ook herhaaldelijk de woorden *'s-graven bede*, *graaflijke bede*, enz., en de graven spreken van *onze bede* [4]).

De inkomsten, welke de graven hieven, waren dus niet van denzelfden aard. Men kan onderscheiden *noodzakelijke* of *verplichte beden* en *vrijwillige beden*. Onder den naam *beden* kwamen dan ook inningen voor, die eigenlijk in aard van de oorspronkelijke beden verschilden. Het karakter van hetgeen men onder de beden verstond wijzigde zich in den loop der tijden.

Zoo werden onderscheidene cijnzen, welke de graven hieven in hun domeinen, ook soms met den naam *beden* aangeduid. Dit waren *noodzakelijke beden*, tot welker voldoening de schuldigen *verplicht* waren, omdat zij uit het recht van bebouwen van den grond (jus colonarium) voortvloeiden of misschien wel in schatting bestonden, overwonnenen opgelegd. In de charters werden die beden veelal *ordinaire beden* genoemd, omdat zij als cijnzen op bepaalde tijden gevorderd werden. Somtijds werden zij ieder jaar geheven, als *jaarbeden;* in een brief van WILLEM VAN HENEGOUWEN 7 Febr. 1323 staat: „daar onse schot ende jaarbeeden mede te minre wort" [5]), soms ook tweemaal per jaar, waarnaar de namen „*Mey-* en *Bamisschot*" [6]), „*lente-* en *herfstbede*" [7]), en somtijds om het derde jaar, in dit geval in 't bijzonder *bottinge* of *boddinge* genoemd. Deze beden, waren geen eigenlijke belastingen, maar cijnzen, welke de graven als domeinheeren trokken, dus gewone cijnzen, aan den graaf opgebracht als grondbezitter, doch die uiterlijk een eigenaardig karakter verkregen, omdat de graaf en geen gewoon grondbezitter ze inde. Zooals wij reeds zeiden, worden ze onder verschillende namen aangeduid, als *census*, *tallia*, *schot*, *lot*, *morgengeld*, welke namen door elkander gebruikt werden.

---

[1]) HEENEMAN, Verhandeling over de grafelijkheden, l. c., pag. 54. — V. D. POT, Verhandeling over de belasting, l. c., pag. 242.

[2]) Capitul., ann. 801, cap. 66.

[3]) PHILIPPUS A LEIDIS, De aura Preip. Cas. 43, pag. 139, 390.

[4]) VAN LEEUWEN, Handv. v. Rijnland, pag. 514.

[5]) MIERIS, II, pag. 303.

[6]) *Bamis* komt van *Baafmis*, d. i. *St. Bavo-mis*. Het is de dag, waarop de St. Bavomis werd gevierd, nl. 1 October. Ook de maand October en bij uitbreiding de herfst wordt wel *bamis* genoemd. In Noord-Brabant geschieden vele betalingen van pacht nog op St. Bamis. Men noemt daar het koopen op crediet: „op den Bamus koopen", d. i. koopen om in de Bamis- of Bamusmaand te betalen.

[7]) MIERIS, I, pag. 424.

Deze vele namen en ook de naam *bede* geven licht aanleiding tot verwarring. Daarom wijzen wij er nogmaals op, dat de bovengenoemde noodzakelijke beden, ook gedwongen schattingen genoemd, oorspronkelijk van de onvrijen geheven werden, terwijl de beden oorspronkelijk van vrijen werden gevorderd. Toen later de onvrijheid verviel, verloren de gedwongen schattingen hun karakter als teeken der onvrijheid en gingen zij over in gewone lasten, aan het grondgebruik gebonden.

Schot en lot. De meeste dier opbrengsten van den grond bespreken wij nader bij de cijnzen, enz.; alleen hier nog een enkel woord over *schot en lot*, die veel als 's-graven inkomsten genoemd worden.

Schot is een algemeen bekende naam voor een der op te brengen lasten in de middeleeuwen en wordt veelal met *lot* tegelijk genoemd. „Schot", zegt HEENEMAN, „was de algemeene benaming, alle andere belastingen in zich bevattend, die door de landbouwers en in 't algemeen door de geringere volksklasse moesten betaald worden, deels ook om de gemeene lasten te helpen dragen, deels ook om eenige diensten, aan den graaf verschuldigd, af te koopen" [1]). LAMS [2]) zegt er van: „Dit schot, ook van alle tijden af gehad hebbende tweederly amploy ofte bestedinge, want wierden daar uyt betaald eerst alle beeden en dan voorts mede alle den laste van de gemeenen buuren, als by exempel, des graven hofdiensten, boddingen, vroonschulden, thynsen, hoendergelden, en andere diergelijke meer, die gebragt worden aan den Rentmeester van de Domeinen der Graaflijkheid."

Het komt ons voor, dat *schot* bepaaldelijk het aandeel in de cijns was, aan den landsheer te voldoen, terwijl de cijns aan den gewonen grondeigenaar niet met dien naam wordt aangeduid. De afleiding van het woord wijst zeker op *schieten*, geld schieten, en staat in verband met het Eng. *scot*, dat ook in den zin van betaling, belasting, gebruikt wordt (Fr. écot = aandeel in iets).

Lot was die schatting of cijns, welke iemand gehouden was te geven voor zijn hoofd òf van den grond òf van koopwaren, zegt HEENEMAN, en hij verwijst daarbij naar den brief van STEPHANUS, koning van Engeland, uit 1159, waarin voorkomt „vrij van schot en lot en geld en danegeld [3])." Lot beteekent aandeel.

De heer VAN DER POT meent, dat de vaste beden, bovengenoemd, in Nederland veelal voorkomen onder den naam *schot en lot:* zij beteekenen dan de *begrooting* of *taxe*, waarop ieder landbouwer gesteld werd aandeel in de bepaalde som, welke den grondheer moest worden opgebracht. Degenen, die deze beden moesten opbrengen, werden *bedeschuldige* of *schotboortige luiden* genoemd [4]). Om de vier jaren werd door de *schotters* of *schotvangers* een nieuwen omslag gemaakt over de schotboortigen naar ieders vermogen en bezittingen, zegt genoemde schrijver. „Schot" was ook wel bepaaldelijk aan stukken lands verbonden, maar wanneer vrijen schotbaar land kochten,

---

[1]) H. P. HEENEMAN, Verhandeling over de grafelijke beden in Holland (Staatk. Academieverhandelingen, I, pag. 60).

[2]) LAMS, Handvesten van Kennemerland, pag. 149.

[3]) HEENEMAN, l. c., pag. 61. — VERDAM, Mnl. Woordenb., IV, pag. 827.

[4]) VAN DER POT, Verhandeling over de belasting (Staatk. Academieverh., I, pag. 243).

wisten zij het dikwijls ook vrij te maken. Hieruit valt af te leiden, dat schot gedeeltelijk een zakelijk, gedeeltelijk een persoonlijk karakter had, wat dikwijls samenviel.

Gunstbeden of vrijwillige beden in Holland en Zeeland.

Behalve de noodzakelijke beden, die den graven uit hun domeinen wegens het bebouwen der landen werden opgebracht en welke dus overeenkwamen in aard met de cijnzen, welke de grondheeren van hun bezittingen verkregen, beden, die de graven niet als vorsten, maar als grondeigenaars hieven, bestonden er in de middeleeuwen ook *gunstbeden* of *vrijwillige opbrengingen*, welke de graven als oppervorsten van alle onderzaten door het geheele graafschap hieven en welke in aard overeenkwamen met of voortvloeiden uit de geschenken, die de Frankische koningen wisten te verwerven.

Dit zijn de *vrijwillige beden*, omdat niemand kon gedwongen worden, die op te brengen, en zij zonder nooddwang van rechten bij vrije toestemming der burgers werden opgebracht. Deze heetten daarom meer uitsluitend *beden* (*precariën*), omdat de graaf de opbrengst daarvan niet kon *bevelen*, maar hij die bij wijze van *verzoek*, volgens de oude instellingen der Germanen en Franken, moest verkrijgen.

In de eerste tijden hadden de graven deze beden niet geregeld noodig, daar hun domeinen en andere inkomsten voldoende opleverden, en er werden alleen bij bijzondere gelegenheden, als huwelijken en geboorten in de vorstelijke familie, bij groote reizen, in 's lands belang door den graaf ondernomen, bij plechtigen ridderslag, bij huldiging van den vorst, enz., hem zekere aanzienlijke geschenken aangeboden. Doch in den loop der tijden, toen de bezittingen der graven niet zelden verminderd waren (zie pag. 168), toen hun meer zaken in verschillende gewesten waren opgedragen te vervullen, toen de wijze van oorlogvoeren veranderde en grootere uitgaven vorderde, terwijl de weelde der hofhouding van de graven meer geld vereischte, in deze omstandigheden bleven de inkomsten der graven niet evenredig aan hun behoeften, en zoo waren zij genoodzaakt, hun onderdanen om bijdragen te *verzoeken*.

Het is niet zeker te zeggen, wanneer de graven van Holland deze vrijwillige beden begonnen te vragen, maar zeker is het, dat ze vóór de veertiende eeuw nog zeldzaam voorkomen. De eerste beden, die wij kennen, zijn die van 1323 onder WILLEM III [1]). In dit jaar werd in Zeeland tijdens den Vlaamschen oorlog een bede van 2, 3 of meer grooten per gemet gevraagd, en in 1334 werden in Rijnland en Delfland 2 penningen van iederen morgen toegestaan, met de bijvoeging „dat dit geen rechte en was ende tot geen gevolg en strekken zoude."

De beden, aanvankelijk matig, werden later grooter en zelfs drukkend. Zware beden werden gevraagd onder PHILIPS DEN GOEDE, onder KAREL DEN STOUTE, onder PHILIPS DEN SCHOONE en door KAREL V, en zij herhaalden zich veelvuldig. Oorspronkelijk moest de graaf in ieder district *in persoon* het verzoek aan zijn onderdanen doen voor de bede; dezen werden daartoe op een bepaalde plaats samengeroepen en antwoordden dadelijk. Maar dit veranderde weldra. De vorst ontbood later de gevolmachtigde

---

[1]) MIERIS, Charterb., II, pag. 332 en 559 op het jaar 1334.

afgevaardigden der districten en steden naar zijn residentie Den Haag en legde hun daar in persoon zijn verzoek voor. De Bourgondische hertogen, die zelden hier in het land waren, trachtten in te voeren, dat *commissarissen* van hunnentwege een bede vroegen. MARIA VAN BOURGONDIË werd bij het Groot-Privilegie de belofte afgedwongen, dat zij altijd zelf de beden zou komen vragen, doch PHILIPS DE SCHOONE en KAREL V maakten hieraan een einde. Onder hen werd het gewoonte, dat de landvoogd of landvoogdes òf de Staten bij zich liet komen en dan zelf de aanvrage deed, òf commissarissen zond, terwijl nu en dan ook de Stadhouder van Holland of de President van den Raad het voorstel tot bedeheffing overbracht. Als de vorst zelf in de Nederlanden vertoefde, gebeurde het wel, dat hij zelf kwam vragen.

De bede werd weldra gevraagd van de onderdanen; eerst van de schotschuldigen, later van allen. Daarin verschillen de beden van de overige opbrengsten. Wel hadden de onderdanen het recht te weigeren, maar feitelijk baatte hun dit niet, hoezeer zij ook tegenspartelden en bezwaren maakten.

Duur der beden.

Wij hebben voor ons doel hierop niet verder in te gaan. Alleen wijzen wij nog op den duur der beden.

Aanvankelijk werd de bede voor eens toegestaan, doch door WILLEM VI werd reeds een bede onder den naam van *morgengeld* of *morgentale* voor 6 jaar goedgekeurd. Later veranderde de tijdsduur en vindt men beden voor drie jaar, vijf jaar, maar ook voor tien jaar toegestaan, en soms liepen de beden in elkander, zoodat de eene bede nog niet was afgeloopen, als de andere reeds gevraagd. werd. Dit geschiedde ook in 1436 onder JAN VAN BEIEREN tijdens den oorlog van Calais. De vorst liet den onderzaten de keuze tusschen een dubbele bede en den 100en penning van het vermogen; sommigen kozen dit, anderen dat. Zoo zien wij, dat, hoewel zij nog altijd moesten worden toegestaan, de beden toch allengs het karakter verkregen van doorloopende belastingen, door den vorst geïnd met medewerking der onderdanen. Veelal gaven de Staten of de edelen en de steden hun toestemming tot die beden onder eenige voorwaarde of voorrecht, dat zij daarbij verwierven.

Aanslag der ingezetenen in een aandeel in de beden. Riemtalen, Schildtalen en Morgentalen.

Voor de kennis van den landbouw is het van belang te weten, hoe de eens toegestane beden werden geheven. Als de Staten de beden hadden toegestaan, stond het aan den graaf, alles verder uit te voeren, en moest de verdeeling der toegestane bede over de bevolking volgen. Hiertoe trad de graaf met zijn Raad in overleg. Sommige plaatsen en districten bepaalden zelf het bedrag hunner beden, andere bleven het overlaten aan den Heer, zoodat de vorst en zijn Raad het bedrag der „grooten" vaststelden. In 1426 vinden wij het eerste voorbeeld, dat de steden zich direct mengden in de „taxatie ende settinghe" der beden. In de 15e eeuw werd deze inmenging een *recht* van de steden; toen werd ook niet de Raad van Holland, maar een afzonderlijke commissie, waarin slechts een paar leden van den Raad zitting hadden, met de hoofdleiding der taxatie belast [1]).

---

[1]) BLOK, l. c., pag. 79.

Rechtstreeks de ingezetenen te schatten en te belasten, matigde zich de landsregeering niet aan; haar gezag hield grootendeels en bepaaldelijk ten opzichte der contributie bij de gemeenten op. Aan deze bleef het voorbehouden, hun onderzaten naar ieders vermogen aan te slaan en zoo het aandeel in de bede te verzamelen, waarop zij gesteld waren. De vorst had dus alleen naar het *gemeene vermogen* van steden en dorpen onderzoek te doen, ten einde volgens een billijken maatstaf de regeeringskosten over alle aan te slaan [1]).

Op welken grondslag werden de verschuldigde bijdragen in de beden voor de schuldige dorpen bepaald? Dien grondslag vormden in den aanslag de *riemtalen*. De oorsprong hiervan ligt in het volgende. De vorst had aanspraak op de hulp zijner onderdanen in den oorlog en ieder ambacht van het graafschap moest een aantal manschappen daarvoor leveren. De oorlogen werden in het moerassige waterland veelal te water gevoerd, met koggen, en de landbevolking moest daarop dienen met *riemen* en strijdbijlen. Elk ambacht bezette dan een zeker aantal riemen op die koggen, en dit getal heette *riemtale*. Toen later de landbouw zich naast handel en visscherij ontwikkelde, streed de bevolking meer te land, maar de naam *riemtale* bleef nog bewaard voor het te leveren aantal manschappen. Terwijl elk ambacht dus voor het leveren van een zeker aantal *riemtalen* was aangeslagen, had men daarin een grondslag voor verplichtingen, en in de 14e eeuw werden nu ook de overige lasten op den grondslag der riemtalen verdeeld. Ook de steden stonden in 1350 daarin nog opgenomen.

Terwijl de riemtalen den grondslag bleven vormen, zien wij later de namen van *morgentalen* en *schildtalen* daarnaast opkomen. In den aard der zaak was dit hetzelfde; alleen wijzen de veranderde namen op een wijziging in den maatschappelijken toestand. Bij het vroegere schippers- en visschersvolk was de landbouw meer opgekomen in de 13e en 14e eeuw, en zoo was de grondeigendom een belangrijke maatstaf voor het aandeel, in de beden te voldoen. Daarom werden de landbezitters naar het aantal morgen lands, die zij in eigendom of bezit hadden, geschat; naar de *morgentalen*.

De *schildtalen* wijzen op de opkomst der geldhuishouding, waarbij het roerend vermogen in de steden een aanzienlijke plaats innam en men het aandeel in de belasting niet meer uitsluitend naar morgens grondbezit, maar naar bezit van het getal *schilden*, een veel gebruikelijke muntspecie, rekende. De *schildtalen* vormen aldus reeds een directen maatstaf van het belastbaar vermogen, en dikwijls wordt dit woord ook met *verponding* bij afwisseling gebruikt. Zoo lezen wij in de resolutiën van 5 Sept. 1530, 8 Oct. 1550, 5 Febr. 1558 en 16 April 1558, dat er een nieuwe *verpondinge* of *schildtale* zal gemaakt worden.

Verponding. Accijnzen en andere belastingen in Holland.

De naam *verponding* [2]) zien wij vooral in het laatst der 15e eeuw opkomen; het woord komt af van het werkwoord *ponden*, waarvan *ponder* is afgeleid, welke woorden oudtijds gebruikt werden in de beteekenis van *taxeeren* en *taxateur*.

---

[1]) FRUIN, Informacie. Inleiding.

[2]) *Pond*, uit het Lat. *pondo* = een geldsom, evenals *pondus* = gewicht, met *pendere* = wegen, samenhangend.

Men klaagde zeer over de ongelijkmatige verdeeling der lasten en drong in de laatste helft der 15e eeuw overal aan op een betere verdeeling, op een *nieuwe verponding*.

Een dergelijke nieuwe wijze van taxeeren kwam na 1480 tot stand, en sedert vinden wij het woord verponding in de beteekenis van taxatie na voorafgegane enquête of informatie naar den toestand des lands. Twee malen heeft er een verponding in deze beteekenis plaats gehad, nl. van 1494—1496 en van 1514—1518.

Later heeft het woord *verponding* de beteekenis verkregen van een belasting op onroerend goed, of ook wel van het bedrag der taxatie.

In West-Friesland sprak men van *ponden schots*, geen somme gelds, zegt VELIUS, maar een soort van belasting, gelijk later de verponding, die niet altijd even hoog, maar verschillend geheven werd, nu verhoogd en dan verlaagd werd. Ook werden de dorpslasten, waartoe elk bewoner, al naar hij gegoed was, moest contribueeren, op sommige plaatsen *prikken-schot* genoemd en stonden sommigen op een, twee, drie, anderen op vier, vijf en meer prikken-schot gesteld, 't eene jaar meer, 't andere minder [1]).

Wij zeiden, dat de ambachten, enz. in het algemeen werden aangeslagen, terwijl deze de benoodigde gelden voor de quoten moesten omslaan en innen.

De bijdrage van elk der belastingschuldigen in een ambacht of dorp werd veelal door omslag gevonden. Dit geschiedde ook reeds lang bij de voldoening van het schot, de reeks van andere opbrengsten van den grond. De aanslag van het schot toch geschiedde ook dorpsgewijze, en de verdeeling over de schuldigen in de dienstbaarheid en schotbaarheid werd in het dorp uitgemaakt. Op dien grondslag deed men nu ook de verdeeling der werkelijke belasting aan den landsheer berusten.

Zoo voerde men in de middeleeuwen langzamerhand in, wat men later noemde *gemeenelands-omslagen*. De gelden, daarvoor benoodigd, werden aldus verkregen door het innen van verschillende belastingen. Een algemeene belasting was in Holland niet bekend. De voornaamste belastingen waren: de *schildtalen*, de *morgentalen*, de *impost* en de *tiende penning*.

De eerstgenoemde belastingen bespraken wij reeds. De *impost* is een wijze van belasting te verkrijgen door *accijnzen*, bestaande in een som gelds, die betaald wordt voor eetbare, drinkbare en andere zaken voor gebruik. Het invoeren dezer heffing als belasting is zeer oud en was reeds in de 14e eeuw bekend in deze landen. Het recht van accijnzen te heffen werd door de graven telkens bij afzonderlijke overeenkomst aan de steden geschonken. Hoewel KAREL V nog volhield, dat geen accijnzen buiten zijn toestemming mochten geheven worden, geschiedde dit toch wel, zooals de Informacie van 1514 deed uitkomen. *Accijnzen* beteekent: iets afsnijden bij koop of verkoop van waren, nl. ten algemeenen nutte.

De *tiende penning* was een belasting, die het eerst in den tijd van KAREL V in geval van nood werd ingevoerd, in 1542. Zij bestond in een belasting van 10 ten honderd van de inkomsten van alle onroerende goederen en den honderdsten penning van de winsten van alle kooplieden, wat tijdelijk werd toegestaan.

---

[1]) VELIUS, Chronyk van Hoorn, 4e druk, door S. CENTEN, 1740, pag. 49.

Deze verschillende belastingen werden onverschillig door elkander gebruikt, zoodat, als de eene niet voldoende was, men de andere te baat nam. De beden werden dus gedeeltelijk uit schildtalen of morgengeld, gédeeltelijk uit de accijnzen, uit den tienden penning, enz. betaald. En daarbij werden dikwijls nog andere hulpmiddelen te baat genomen, als *haardsteegeld* of *schoorsteengeld*, *hoofdelijke omslag*, *ruitergeld* of *maandgeld*, enz.

Aldus zien wij uit de beden in Holland en Zeeland zich van lieverlede een stelsel van vrij geregeld geïnde belastingen ontwikkelen. En met de enquêtes van 1494 en 1514 hebben wij voor het eerst een systematisch onderzoek naar de vermogenstoestanden der bevolking in deze landen. Terwijl bij de informatie van 1494 slechts een onderzoek werd ingesteld naar de haardsteden, de nering en den algemeenen toestand, werd in 1514 gevraagd naar het aantal communicanten, naar de eigendommen, naar de rekeningen van inkomsten en uitgaven, naar de schulden der steden, naar de bedrijven, naar het landbezit en of de eigenaars in de plaats of daarbuiten woonden, naar landprijs en huurprijs, naar het landbezit van klóosters, van de poorters der steden, naar de dijkslasten, enz. [1]).

Wie in de beden betaalden.

Betaalden alle onderdanen in de beden? Rechtens waren de edelen en vrijgeborenen alsmede de geestelijkheid daarvan vrij geweest tot in de 15e eeuw. Maar met de dagen der Bourgondische hertogen kwam hierin verandering. In de beden onder WILLEM VI en JACOBA werd er door den adel nog niets betaald, maar in 1427 betaalden de vijf voornaamste Kabeljauwsche ridders: EGMOND, NAALDWIJK, DUIVENVOORDE, BOEKHORST en VAN DER LECK met de steden en het platteland, evenals zij onder JAN VAN BEIEREN drie jaren lang reeds den 100en penning hadden opgebracht, wat toen ook de kloosters deden [2]).

PHILIPS VAN BOURGONDIE beweerde, dat ieder onderzaat zonder onderscheid in de gemeene lasten moest bijdragen. In 1439 werd bij de 5-jarige bede de ridderschap nog niet getaxeerd, maar in 1444 begon PHILIPS (eigenlijk zijn echtgenoote, de landvoogdes ISABELLA) een onderzoek te doen naar den vrijdom van de beden en eischte hij, dat ieder, die vrijheden meende te hebben, ze zou toonen.

Nog wist de ridderschap zich lang buiten de taxatie te houden en gedeeltelijk van de beden vrij te komen, totdat in 1518 KAREL V bepaalde, dat de edelen vrij zouden zijn van de beden voor hun leenen, *als zij ze zelf beheerden*. De steden drongen echter op geheele opheffing der vrijstelling aan, daar hierdoor een groot deel des lands aan de beden werd onttrokken, en verkregen in 1544, dat edelen, wonende binnen de plaatsen, waar schildtalen werden geheven, zoogoed als andere ingezetenen zouden betalen [3]).

De edelen, het vruchtelooze van verder verzet inziende, gaven toe. Eerst

---

[1]) Zie de uitgave dier Informacies door FRUIN. De volledige titel luidt: „Informacie up den staet, faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant, om daernae te reguleren de nyeuwe schilttaele gedaen in den jare MDXIV." (Uitgegeven vanwege de Maatsch. v. Ned. Letterkunde) 1866.

[2]) BLOK, l. c., pag. 107.

[3]) VAN DER GOES, 18 Jan. 1545.

den 2en Nov. 1553 *schafte* KAREL V *allen vrijdom en privilegiën op 't gebied der belastingen voor goed af* [1]), onder de mededeeling, dat die privilegiën tegen het algemeen belang streden.

De geestelijkheid, die wel van tijd tot tijd had bijgedragen in de beden, werd eerst na 1543 geregeld getaxeerd.

Zoo zien wij op het eind der middeleeuwen, meer bepaald onder de regeering van KAREL V, de laatste voorrechten van adel en geestelijkheid vervallen en hen in staatkundig-economisch opzicht geheel in het kader der burgers geplaatst, welke laatsten sedert het zwaartepunt der Nederlandsche maatschappij uitmaken, en met de boeren in 't vervolg de kern der natie vormen, welke in den strijd voor de onafhankelijkheid een groote rol heeft vervuld.

De opheffing dier voorrechten van adel en geestelijkheid kwam den boeren over 't geheel ten goede, die meer tot economisch leven kwamen.

Belastingen in Friesland. Oorsprong der floreenbelasting.

Wij moeten nog den blik werpen op de belastingen in Friesland. Van de oude belastingen in Friesland weten wij weinig met zekerheid. Eerst omstreeks het begin der 16e eeuw verkrijgen wij meer vastheid omtrent de belastingen van dit gewest. In de overeenkomst tusschen hertog ALBRECHT van Saksen aan den eenen en de geestelijken, edelen en steden van Westergoo aan den anderen kant, gesloten op den 30en April 1498 te Sneek, beloofde de hertog voor zich, zijn erven en nakomelingen aan alle personen, zoo wereldlijke als geestelijke, in Westergoo bescherming, voor zooverre hem mogelijk was; dat hij de justitie handhaven, voor wegen, dijken, enz. zorgen zou, en dat hij geen nieuwe of andere lasten van hen zou vorderen dan die, welke in genoemden brief waren vermeld. De geestelijke en wereldlijke vertegenwoordigers beloofden daarentegen, dat zij zouden zorgen, dat de hertog zijn prinselijken staat zou kunnen ophouden, en in de overeenkomst of renversaalbrief van 1498 worden de middelen genoemd, om aan de daarvoor benoodigde gelden te komen. Hier luidt het:

> Dat de hertog jaarlijks van ieder huis, in die landen gelegen, drie zware stuivers zou verkrijgen (20 zulke stuivers maakten een goudgulden uit);
>
> Van ieder rund en paard, dat twee jaren of daarboven was, kreeg hij een Vlaamschen stuiver (50 zulke stuivers = 1 goudgulden);
>
> Van alle *renten* (d. i. huren) van alle onderzaten en inwoners des lands zou hij genieten den *honderdsten penning*, en wat hen betrof, die hun land zelf gebruikten, die zouden geven naar evenredigheid hunner naburen.
>
> Van bier, wijn en lakenen (fijne) zouden ten behoeve van den hertog accijnzen geheven worden.

Later onderwierpen zich ook de beide andere gedeelten van Friesland, Oostergoo en Zevenwouden, op dezelfde voorwaarden, als in dezen brief bepaald, aan hertog ALBRECHT.

In dezen brief nu, een soort acte van huldiging, waarin de partijen als

---

[1]) HEENEMAN, Verhandeling over de graaflijke beden, pag. 178.

gelijkgerechtigde contractanten tegenover elkander stonden, moet de oorsprong gezocht worden van de *floreenbelasting*, hoewel ze toen nog niet onder dien naam bekend was. De genoemde bepaling, dat de hertog den honderdsten penning zou ontvangen van alle renten, was daarvan de grondslag. Aanvankelijk werd de belasting van 1 % van de geheele huur of rente geheven; later werd ze van elken goudgulden of *floreen* huur afzonderlijk betaald. De *floreen* was een Florentijnsche munt, aldus genoemd naar de bloem er op gebeeld, en welke naam nog in ons *f* = gulden is bewaard.

Een dergelijke omslag voor de bijdrage in de gemeene lasten op het landgebruik en de runderen was reeds vóór dien tijd locaal bekend, maar komt als algemeen stelsel in Friesland het eerst in genoemden brief voor.

De bepaling, dat den Friezen geen nieuwe lasten zouden worden opgelegd, werd echter niet door den hertog en zijn opvolgers gehouden. Al spoedig zien wij buitengewone en hoogere lasten opgelegd, en toen in 1504 hertog GEORGE zelf in Friesland kwam, om het bewind te aanvaarden, en voor dijkwezen, kanalen, rust en veiligheid zorg droeg, eischte hij, in verband met den oorlog tegen de Groningers, hooger schatting. De heerschappen en geestelijkheid boden hem nu een jaarlijksche schatting aan, bij wijze van heffing op de huren of landrenten van de vaste bezittingen, en wel in dier voege, dat de heerschappen den 21en en de geestelijken den 20en penning van het bedrag hunner landrenten zouden geven [1]).

Dit aanbod werd door den hertog aangenomen. Echter stegen zijn behoeften weldra in die mate, dat hij, om zijn inkomsten te vermeerderen, de toegestane belasting in dien zin wijzigde, dat *de algemeene landschatting op de renten of huren voortaan berekend zou worden naar gelang van de opbrengst in floreenen of goudguldens van 28 stuivers, en dat er van elken floreen drie stuivers als belasting zou moeten betaald worden* [2]).

In de Ordonnantie van 1504 [3]) wordt de eed vermeld, dien de Grietmannen bij het aanvaarden hunner betrekking moesten zweren, welke o. a. inhield, dat zij naarstig moesten toezien, dat de jaarlijksche renten, accijnzen en andere gerechtigheden werden opgebracht aan den vorst.

Hoe men de grondslagen der belasting in Friesland vond.

Terwijl de grootte der belasting en de zorg voor het innen geregeld waren, blijft het nog de vraag, hoe men kwam tot de kennis van de huren, welke betaald werden. Aanvankelijk schijnt men de opave daarvan aan de eerlijkheid van huurder en verhuurder te hebben overgelaten, maar al spoedig bleek die praktijk onrechtvaardigheden te doen insluipen. Althans in 1506 kwamen er klachten in, dat de jaarlijksche belasting op de renten in sommige grietenijen en dorpen in evenredigheid met hun vermogen zeer ongelijk gesteld was.

Eerst in 1511 schijnt men een nieuwen maatregel daartegen te hebben genomen, toen door EVERWIJN, graaf van Bentheim, namens hertog GEORGE een bevel werd uitgevaardigd, *dat alle Grietmannen, een iegelijk in zijn Grietenij, binnen een zeker tijdsbestek alle landerijen en huren opschrijven*

---

[1]) Charterboek, II, pag. 32. — SCHOTANUS, pag. 497.

[2]) SCHOTANUS, pag. 497.

[3]) Charterboek, II, pag. 35.

en in een aanbreng zouden stellen, een bepaling, die ook schijnt te zijn toegepast op de steden [1]). Na voorafgaande afkondiging van acht dagen zou de Grietman in elk dorp komen en met twee der verstandigste mannen uit dat dorp zitting nemen. Ieder ingezetene moest dan onder eede voor dit college opgeven: *hoeveel en welk land hij gebruikte, wien het toebehoorde en hoeveel hij daarvoor betaalde.* Dit werd dan opgeschreven, evenals de landerijen, toebehoorende aan personen, die ze zelf in gebruik hadden. Deze werden getaxeerd naar de huurwaarde der naastliggende landen. Waren er landen, waarvan de huur niet in geld, maar in boter of zaad werd betaald, dan werd hiervan de huurwaarde vastgesteld naar een middenprijs van eenige jaren [2]).

In genoemd stuk wordt een strafbepaling gesteld op het verzwijgen van landerijen en een premie van drie floreenen uitgeloofd op het aanbrengen daarvan. Zoo kwam in 1511 het *register* of *kohier van den aanbreng* over het geheele land in gereedheid, alleen het kohier van het Bilt uitgezonderd, dat een bijzondere bezitting was van den vorst en van later dagteekening is. Men vindt de opgave van de som der renten of huren en de daarvan jaarlijks te betalen belasting, *jaartax* genoemd, bij MARTENA, in het Charterboek, II, pag. 14—29, doch het Bilt, Oost- en Weststellingwerf ontbreken.

Door de *registers* of *kohieren van den aanbreng*, later algemeen onder den naam *floreenkohieren* bekend, was er een meer evenredige verdeeling gekomen in de verdeeling der belasting en de weg tot misleiding stond minder open dan vroeger. Men wist toch uit deze registers, wat elke stad, elk dorp of elk stuk lands moest opbrengen. De belasting van 3 stuivers op den floreen bleef tijdens de Saksische regeering in Friesland gehandhaafd, maar werd somtijds verhoogd door buitengewone omslagen.

Algemeene opmerkingen over de floreenbelasting.

De *floreenbelasting* in Friesland was, zooals uit het voorgaande blijkt, als belasting op de huur der gronden feitelijk een *grondbelasting*, en de kohieren van den aanbreng, floreenkohieren, komen feitelijk overeen met het kadaster van den tegenwoordigen tijd. Evenwel was het een nog onontwikkeld stelsel. De *grootte* en de *soort* van den grond werd niet opgenomen door daartoe aangestelde personen, maar men vergenoegde zich met de opgaven der gebruikers. De belastbare huurwaarde werd niet berekend naar een vasten maatstaf, maar men hield zich aan de opgave der huur, die elk voor zich zeide van dit of dat stuk land te betalen. De floreenbelasting had ten doel, evenals de grondbelasting van den tegenwoordigen tijd, om door de eigenaren van verschillende vaste goederen, naar onderlinge evenredigheid, een deel van 's lands inkomsten te doen opbrengen [3]).

Aanvankelijk werd de floreenbelasting twee malen per jaar voldaan, op St. Maarten en St. Jacob; later werd zij over de twee maanden omgeslagen, en dus zes malen per jaar betaald. De regel was, dat de eigenaar en de

---

[1]) Charterboek, II, pag. 13, 73.

[2]) J. H. F. K. VAN SWINDEREN, Over den oorsprong en de geschiedenis van de belasting op de floreenen in Friesland (Dissert. 1861) pag. 28. Deze studie volgen wij meer.

[3]) VAN SWINDEREN, l. c., pag. 35.

huurder ieder voor de helft dier belasting bijdroegen, tenzij men anders was overeengekomen [1]).

Uit het bovenstaande is ook af te leiden, dat onder het Saksische belastingstelsel in Friesland de landeigenaars het meeste moesten opbrengen. De belasting op de huizen toch was algemeen, die op het hoornvee en de paarden trof den landbouwenden stand en de grondeigenaars, terwijl de floreenbelasting uitsluitend de grondeigenaars trof.

Ook bestond er onder de Saksische regeering in Friesland nog een belasting op den overgang van vast goed, welke wel iets had van het latere registratierecht. Wilde men nl. onroerend goed verkoopen, ruilen, schenken of vermaken, en was dit meer dan 200 floreenen waard, dan moest daartoe consent verzocht worden van den vorst of het Hof; was het beneden 200 floreenen waard, dan was het voldoende, zich om consent te wenden tot het bestuur van de plaats, waar het vaste goed was gelegen. Er moest, als deze verschillende consenten verleend werden, van elken floreen een halve stuiver worden betaald als belasting. Men noemde dit *groote-* en *kleine consentgelden* [2]).

Uit het belastingstelsel blijkt, dat men in dien tijd den grond nog schier als de eenige bron van rijkdom beschouwde in Friesland. De nijverheid van het vroegere Friesland (zie pag. 202) was ondergegaan en de latere takken van nijverheid waren nog in eerste wording, zoodat die weinig konden opleveren.

De eens vastgestelde floreenkohieren vormden nu een maatstaf, volgens welken ook buitengewone opbrengsten konden geheven worden. In den eersten tijd werden die buitengewone omslagen geheven tot onderhoud van soldaten en het dekken van oorlogskosten; later werden de kosten voor het onderhoud der zeedijken, het graven en verbeteren der kanalen, enz. ook omgeslagen over de floreenen [3]). Hierdoor ontstond een groote onbillijkheid, omdat de belastingen daardoor hoofdzakelijk op den landbouw drukten, ook tot voldoening van vele uitgaven, die geenszins uitsluitend of wel voor een klein gedeelte in het belang van den landbouw waren gedaan.

Het stelsel der floreen-belasting, zooals het in 1511 was gegrondvest, is lang bewaard gebleven in Friesland. Wel kwamen er van tijd tot tijd klachten in, dat zij onevenredig drukte; wel werd in 1524 aan de regeering verzocht om grietenijen, die door overstrooming geleden hadden of door de gesteldheid van den grond niet in staat waren, de gevorderde belasting te voldoen, te ontlasten; wel besloot keizer KAREL V in Juli 1530, dat de jaarlijksche belasting over het geheele land zou worden herzien, teneinde betere evenredigheid te verkrijgen, maar van die algemeene herziening is, althans wat de huurwaarde betreft, niets gekomen. Zoo is de maatstaf van 1511 blijven voortbestaan tot het jaar 1806, alleen gecorrigeerd door afschrijving van vergraven of verloren land en de bijvoeging van aangewonnen land.

---

[1]) SCHOTANUS, Kronyk, pag. 497. — Charterboek, II, pag. 140.

[2]) Charterboek, II, pag. 43.

[3]) Voorbeelden van dergelijke omslagen vindt men bij WINSEMIUS, pag. 408 en 409, en in het Charterboek, II, pag. 226, 227, 245, 259, 301 enz. — Zie ook later in dit deel over de waterschappen.

Belastingen in andere provinciën.

In de andere gewesten der Nederlanden werden gedurende de middeleeuwen verschillende belastingen geheven, die veelal bij contracten met de heeren werden vastgesteld en in de eerste plaats door de boeren en landeigenaars moesten voldaan worden. Wij zullen die niet alle nagaan, daar ze veelal een tijdelijk karakter hadden, doch doen slechts enkele grepen.

In een verdrag van 1328 van de stad Groningen, Goo en Wolde en de ingezetenen van Drente met den bisschop van Utrecht werd uitdrukkelijk bepaald, dat zij als vrije lieden vrij zouden zijn van alle dienstbaarheid, met onderwerping echter aan des bisschops precariën, volgens een omslag over de stad en de buurschappen [1]).

Een onderwerpingsverdrag van den bisschop van Utrecht met Stellingwerf, Schoterwerf, Oostzeeingerland in 1408 erkende den vrijdom van alle des bisschops precariën, van de grute. Daarentegen werd een „Oldschildgeld" opgelegd, omgeslagen bij quoten over de dorpen, als vergoeding voor achterstallen. Een vaste jaarlijksche opbrengst voor het vervolg werd bepaald per *pondemaat lands*. Op dezen voet werd evenzoo bij vernieuwden opstand kort daarop een rechtstreeksche aanslag vastgesteld tot een onveranderlijk bedrag voor ieder *schuitenstal lands* [2]).

In 1417 werd keizer SIGISMUND bij verdrag met de Friezen, terwijl hij hun voorrechten bevestigde, een jaarlijksche opbrengst over de *haardsteden* toegestaan [3]). Aan hertog JAN VAN BEIEREN werd in 1418 toegestaan, in de stad Groningen en Ommelanden een *huisgeld* over elke woning te heffen.

„*Olde dusenden*" was de oude naam, waaronder in Drente nog in het begin der 17e eeuw de contributiën tot de belastingen werden uitgezet en verdeeld. De „olde dusenden" waren de maatstaf der belastingen en kwamen derhalve overeen met de *floreenen* in Friesland. De olde dusenden moeten naar het gezaai, d. i. den korenbouw, verdeeld zijn geweest.

De afkomst van dien naam is onzeker. Het zou kunnen zijn, dat de naam „dusenden" zijn oorsprong verschuldigd is aan de omstandigdheid, dat iedere duizend gulden naar die proportie werd aangeslagen en verdeeld, zoodat dan het bezit van 1000 gulden een maatstaf was. Het kan ook zijn, dat het landschap uit duizend ploegen of erven heeft bestaan, waarover de omslag erfsgewijze werd gedaan. Dit laatste is wel het waarschijnlijkst, daar in de landschapsnotulen staat, dat in 1607 het landschap uit duizend ploegen of volle erven bestond [4]).

In het Sticht werd bij buitengewone behoeften aan den bisschop gewoonlijk een *morgengeld* of *huisgeld* toegestaan. Onderscheidene van zulke heffingen over alle landerijen binnen het gewest, in tegenoverstelling van de afzonderlijke rechten op de *hof- en tafelgoederen*, komen in het gebied des bisschops voor, meestal als een bedrag over iedere hoeve naar de grootte. Een oude *ploegschatting* werd in het Sticht geheven, een opbrengst in natura of in geld,

---

[1]) WESTENDORP, Jaarb. van Groningen, II, pag. 146, 172.

[2]) SCHOTANUS, pag. 233.

[3]) WESTENDORP, Jaarb., II, pag. 354.

[4]) M. O. GRATAMA, In den Nieuwen Drentschen Volksalmanak, 1883, pag. 164.

ten bedrage van 2 mudde koren en $^1/_2$ mudde haver per ploeg, d. i. waarschijnlijk per akker. Zij, die geen landerijen bezaten of ook niet gehuurd hadden, betaalden in plaats daarvan een zekere *menkalde*, een geldelijk bedrag, berekend naar de waarde van zekere maat granen [1]). Een dergelijke *ploegschatting* bestond ook in het Oversticht: gerekend een old schild over ieder vol erve en over de kleinere erven naar evenredigheid, ook *schildschatting* geheeten, later *uitzetting* genoemd, omdat het omslaan der belasting uitzetten heette. Daarnaast bestond hier nog een *beestenschatting* [2]).

Ook werd in 1423 in het Sticht het heffen van *morgengeld* aan den bisschop toegestaan, in 1459 voor drie jaren lang, een braspenning per morgen, en in 1429 werd in Utrecht door de Staten een *morgen-* en een *huisgeld* voor eigen behoefte geheven [3]), dat zonder vrijstelling van edelen en geestelijken van alle grondbezitters geëischt werd. In Brabant bestond een *oortgeld* op denzelfden voet der dijkomslagen; in Zeeland was het steeds een heffing per *gemeten*. Een *familiegeld* over de huisgezinnen, een *hoofdgeld* over ieder ingezetene gelijk, werd nu en dan als een buitengewoon middel in sommige gewesten geheven.

Zoo ziet men een menigte verdragen omtrent belastingen gesloten, die evenwel van korten duur waren en een locale beteekenis hadden. Bij de vele accijnzen, die bovenal in de steden geheven werden en meestal door pachters op onrechtmatige wijze werden geïnd, zullen wij niet stilstaan.

Meerdere eenheid kwam er in die veelheid van belastingen, toen de gewesten der Nederlanden onder één heer kwamen.

Karel V en de belastingen. Algemeene belastingen.

Voor de landbouwers vooral van belang waren de volgende bepalingen van KAREL V op het punt der belastingen. Een algemeen plakkaat over Holland verbood aan alle edelen in het graafschap, om eenige bede voor eigen behoeften daar te heffen, waar in des graven bede werd opgebracht, hoewel het verder bepaalde, dat 's-graven bede niet benadeelen zou de rechten der edelen ten opzichte der adellijke goederen, d. i. voor de leenen, waarvoor zij diensten verschuldigd waren [4]).

Bij een plakkaat van 1520 werd over geheel Holland aan geestelijken en wereldlijke heeren verboden, eenige nieuwe tienden in te stellen; ten opzichte der bestaande werd het aantal tiendschuldige voorwerpen beperkt en werden zelfs nietig verklaard alle tienden, binnen de laatste 40 jaren gevestigd.

Dat KAREL V in 1553 alle ingezetenen zonder onderscheid [5]) gelijkstelde in de verplichting, om in de beden bij te dragen, hebben wij reeds gezegd.

Bij de onderwerping der nieuw verworven gewesten werden gewoonlijk de bestaande rechten en verplichtingen door KAREL V bevestigd; zoo bleven de belastingen op de vaste goederen veelal gehandhaafd. In Overijsel werd in 1528 bij de onderwerping uitdrukkelijk het *morgengeld* door den keizer be-

---

[1]) BOXHORN, Nederl. Historiën, I, pag. 177.
[2]) Tegenw. Staat van Overijsel, II, pag. 308, 330.
[3]) Utrechtsche jaarboeken, I, pag. 272, 396 en II, pag. 74 noot 2, pag. 396.
[4]) WAGENAAR, Vaderl. Historie, IV, pag. 391.
[5]) SICKINGA, Gesch. der belastingen, pag. 77.

dongen [1]). Het *huurgeld* werd in Utrecht onder KAREL V afzonderlijk naast het *morgengeld* geregeld en gesteld op 6 goudguldens jaarlijks, alleen met vrijstelling der ridderhofsteden. PHILIPS II dreef in Friesland de *floreenbelasting*, oorspronkelijk 2 stuivers per floreen, op; zij bedroeg in 1577 zelfs 14 stuivers 's jaars [2]).

Pogingen tot invoering van *algemeene* belastingen over alle gewesten werden herhaaldelijk onder KAREL V en nog sterker onder PHILIPS II gedaan. De steeds toenemende beden maakten een vaste regeling der zaak ongetwijfeld wenschelijk en in 1556 werd een plan daartoe ingediend aan de Staten-Generaal te Brussel. De provinciën wisten echter die plannen te doen mislukken. Krachtig trad ALVA in 1569 nog voor het beginsel van algemeene belastingen over alle gewesten op, zonder verdere toestemming der Staten. En al ontmoette zijn voorstel van den 100en penning van de onroerende goederen bij de Staten weinig zwarigheid, de 10e penning op de roerende goederen en de 20e penning bij verkoop van onroerende goederen, beide gezamenlijk veelal *tiende penning* genoemd, deze werden het struikelblok der politiek van den hertog van ALVA, de oorzaak van het verzet, waaruit de zelfstandigheid der Nederlanden is geboren.

II. Cijnzen, Tijnzen, Landhuren.

Grondeigendom en grondgebruik bij verschillende rechtstoestanden.

In het bovenstaande hebben wij de ontwikkeling der belastingen, aan den landsheer verschuldigd, nagegaan, bovenal waar die gedragen werden door de landeigenaars en de boeren. Thans willen wij onderzoeken, welke verplichtingen en praestatiën verder uit het grondgebruik en grondbezit voortvloeiden gedurende de middeleeuwen, als gevolg van de rechtsverhoudingen.

Wanneer wij nog een terugblik slaan op de oude Germaansche maatschappij, zooals ons die door TACITUS wordt geschilderd, dan blijkt, dat het bij hen reeds gebruikelijk was, den slaven land ter bebouwing over te laten, waarvoor dezen jaarlijks zekere praestatiën hadden te voldoen [3]).

Die gewoonte, om landerijen aan onvrijen en ook aan vrijen ten gebruike te geven tegen zekere praestatiën, is ook in den na-Romeinschen tijd en bij de Germanen blijven voortbestaan. In vele gevallen werd de grond in gebruik gegeven aan onvrijen, die tot den grond behoorden en dezen grond niet mochten verlaten: de grondhoorigen en hofhoorigen, of aan andere onvrijen, in verschillende betrekkingen tot den heer; doch eveneens werd de grond ook aan vrijen ten gebruike gegeven, steeds tegen zekere opbrengsten of verplichtingen. Het instituut, door de Romeinen *colonatus* genoemd, bleef ook op Germaansche bodem voortbestaan. De coloni waren persoonlijk vrij, doch zij hadden een heer boven zich en waren tot cijnsbetaling voor den door hen bezetten grond verplicht. Vandaar komen zij ook voor onder den

---

[1]) PAULUS, Verklaring der Unie, I, pag. 392.
[2]) WINSEMIUS, pag. 105, 257. — VAN SWINDEREN, pag. 51.
[3]) TACITUS, Germania, c. 25.

naam *censuales* of *censuarii*, *tributales* of *tributarii*. Echter werd het woord *colonus* ook voor onvrijen gebruikt.

In den tijd, toen het groot-grondbezit zich gevormd had (zie pag. 86 en 103) moest het overdragen van gronden ten gebruike aan derden wel veelvuldiger worden, omdat hierdoor alleen voordeelen en opbrengsten van den grond konden worden verkregen. Met den in aantal toenemenden stand van de onvrijen en hoorigen werd ook tegelijkertijd de betrekking van de grondeigenaars tot de grondgebruikers een meer ingewikkelde. Wij behoeven hierbij thans niet nader stil te staan, doch hebben ons alleen bezig te houden met de opbrengsten voor de in gebruik verkregen landerijen. Hierbij maakt het uit den aard der zaak geen verschil, of de landeigenaar de graaf was, zooals wij reeds op pag. 148 en 219 in het licht stelden, dan wel een gewoon edele of een geestelijke inrichting, al was het wonen onder de laatste over 't geheel gunstiger dan onder wereldlijke heeren.

Hoe land ten gebruike werd afgestaan.

De meerderheid der hoorigen hadden land of een hoeve in gebruik en woonden als boeren op het land van de heeren, de landeigenaars. De bepalingen, waaronder de heeren het land aan hun hoorigen en aan vrijen ten gebruike gaven, waren verschillend, doch komen in hoofdzaak op het volgende neer.

Wie krachtens hofrecht een onroerend goed in gebruik had verkregen, kon zijn recht daarop handhaven, ook ten opzichte van den heer. Hij mocht het goed levenslang gebruiken, overeenkomstig zijn bestemming, maar hij mocht het in zijn wezen niet aantasten of verminderen. Hij mocht het goed niet verkoopen, niet verruilen, of op andere wijze vervreemden; hij mocht het niet met renten bezwaren, niet splitsen of deelen. Dikwijls werd het land ontvangen *ten erfelijken rechte*, tenminste voor bepaalde nakomelingen. De erfelijkheid was veelal in het belang van den heer en den gebruiker, vooral wanneer woeste gronden in cultuur moesten worden gebracht.

Wat het gebruik betreft, dit wordt veelal nader omschreven. Men vindt bepaald, dat de hofman geen eikenhout, geen opgaand hard hout mocht houwen. Ten opzichte van het gebruik van hakhout had de hoorige blijkbaar vrijheid. Enkele hofrechten verbieden alleen het houwen buiten toestemming van den heer; op enkele plaatsen werd alleen toegestaan, dat hout te houwen, wat tot hun behoefte noodig was.

Zeiden wij boven, dat de hofhoorige zijn goed levenslang mocht gebruiken, dat recht bezat hij aanvankelijk niet, maar het werd langzamerhand verworven of als zoodanig erkend. Langzamerhand werd aan de hoorigen, die hun hofrecht bewaard hadden, die niet „belmundig" geworden waren, zooals men het verlies van het hofrecht noemde, het recht toegekend, hun hoeve te vererven. Dat erfrecht bepaalde zich eerst tot de kinderen en breidde zich langzamerhand op verdere bloedverwanten uit. In den tijd, waaruit onze oudste hofrechten dagteekenen, was het vererving sregt reeds overal doorgedrongen [1]). De vererving ging in neerdalende lijn, niet in opgaande lijn, en vond eerst plaats op den naasten bloedverwant aan de zijde, waarvan het

---

[1]) FOCKEMA ANDRÆ, l. c., pag. 101.

goed gekomen was. Waren er meer even na, dan ging de oudere vóór den jongere, de man vóór de vrouw. Ontbraken bevoegde erfgenamen, dan keerde het goed tot den heer terug.

De opvolger van een hoorigen hoevenaar moest den heer verzoeken, hem als rechthebbende te erkennen; hij moest het goed van den heer winnen, meestal door betaling van een bepaalde som, soms echter voor een bedrag, naar de waarde van het goed te regelen, of tegen een bedrag, door den heer te bepalen. De opvolger was veelal verplicht, daarbij hoorig te worden, als hij het niet reeds was. Die onderwerping als hoorige geschiedde door het afleggen van den huldigingseed.

Aanvankelijk behoorde bij versterf van den hofhoorige alles, wat hij naliet, aan zijn heer. Reeds bij het leven behoorde dien dat, maar na den dood nam hij het tot zich als zijn eigen. Deze toestand werd langzamerhand beter, zoodat de heer op enkele plaatsen weldra alleen de levende have erfde, „veltvliegende of veltgaande", of zelfs alleen de viervoetige dieren. Later werd ook dit nog verminderd tot een keuze uit het overblijvende, tot *keurmedigheid*, gelijk het heette. Wij komen hierop nader terug.

De opbrengsten der onvrijen aan de heeren.

De opbrengsten, welke de boeren hadden te voldoen, waren van verschillenden aard en hadden verschillend doel. In de eerste plaats waren het de *tienden*, een deel der opbrengst uit de landerijen, hetwelk hoofdzakelijk een geestelijk doel had, maar niet zelden in wereldlijke handen kwam. Behalve de tienden hadden de hoorige boeren aan hun grondheer, den eigenaar van hun landerijen en aanvankelijk ook van de boeren als hoorigen, een *hoofdcijns* en een *grondcijns* te voldoen.

De *hoofdcijns* was een *persoonlijke cijns* en werd in den regel door de hoorigen betaald (zie pag. 148). De hoofdcijns was minder een belasting, die veel opbracht, dan wel een symbool of vorm, waardoor de band tusschen heer en hoorige werd vastgehouden, de onvrijheid werd erkend.

In de hofrechten van Ootmarsum luidt het voor 1546: „alle hofhoryge lude moten alle jaer up oren hofdach komen yn den hof, ze bekennen oer hofhorychheit" [1]). De „hofdach" was de jaarlijksche hofvaart of dagvaart der hoorige lieden. Op dezen hofdag werden de hofrechten opnieuw voorgelezen, om ze den hoorigen in het geheugen te prenten. De hoorigen der abdij te Voorst waren, behalve tot andere diensten, verplicht tot duas XV noctes: zij moesten tweemaal veertien dagen dienst doen [2]).

Naarmate de rechtstoestand der hoorigen verbeterde, werd ook het bedrag van den hoofdcijns verminderd. Zoo betaalden de Puttensche keurmedigen van de abdij Abdinkhof in de eerste helft der 12e eeuw de mannen 6 penningen, de vrouwen 4 penningen jaarlijks, en in 1152 werd dit bedrag tot 2 penningen teruggebracht [3]). Op het niet voldoen van den hoofdcijns werd boete gesteld.

Naast den hoofdcijns, die evenwel niet altijd betaald werd, was nog de

---

[1]) RACER, Overijselsche Gedenkst., IV, pag. 245.

[2]) SLOET, De hof te Voorst.

[3]) FOCKEMA ANDRÆ, Bijdr. tot de Ned. Rechtsgesch., 3e bundel, pag. 77.

grondcijns te voldoen. De grondcijns droeg verschillende namen naar de opbrengst en den vorm, waarin hij werd voldaan, in de verschillende deelen des lands. Hij wordt aangeduid als *thins*, *stedigheyt*, *rente*, *recht*, *pacht*, *rysvoeder*, *roockhoenderen*, *koppelkoren* enz. [1]).

De hiermede bedoelde cijns was een voldoening voor het gebruik van den grond aan den eigenaar. Hierdoor werd hij aanvankelijk ook meest voldaan door voortbrengselen des lands in natura. In de 13e eeuw werd o. a. voor de St. Maartensmannen van Giethoorn bepaald, dat zij jaarlijks hun tijns zouden betalen, „als coorn, haever, schaepen, swijnen ende hoender, coorn ende haever, als sy op haeren acker verbouwen, ende dat coorn halff garste ende halff haever, de swijnen als sy die selffs opvoeden, ende die schaepen sullen wesen omtrent een jaer olt, ende de hoender volwassen" [2]).

In een uittreksel uit het register der goederen, die de abdij van Prumen in 893 bezat, door den vroegeren abt CAESARIUS in 1222 overgeschreven, wordt als opbrengst van verschillende goederen vermeld: rogge, gerst, haver, wagenvrachten hout, kippen, eieren, varkens, en een tijns in geld. In een lijst der bezittingen van den graaf van Dalen, 1188, zijn curtes, die manipuli, *korenschooven* moesten opbrengen, terwijl twee hoeven, *domus Bachus et domus Ghestinc* in plaats daarvan het opzicht moesten houden over de keuken en den molen van den graaf en moesten zorgen, dat het koren en de tarwe daarheen vervoerd werden [3]). De hoorigen van den hof te Putten moesten aan het klooster te Werden opbrengen, behalve *geld* ook *graan*, *palingen*, *bokkingen*, *snoeken*, *varkens*, die een waarde moesten hebben van 8 denariën, *honig*, enz.

Aard der cijnzen en hun verloop.

Deze cijnzen, tijnzen, enz. kunnen derhalve beschouwd worden als een soort van landhuur, een vergoeding voor het gebruik van den grond aan den eigenaar, den grondheer. RACER zeide, dat in zijn tijd de namen *census*, *cijns*, *tijns* gemeenlijk alleen aan onlosbare renten, anders dan weleer, werden gegeven. S. VAN LEEUWEN, die verschillende merkwaardige bijzonderheden omtrent het Hollandsch tijnsrecht mededeelt, beschrijft ze als een pacht of rente, dikwijls maar van een duit of een oort 's jaars. De tijns zou zijn oorsprong hebben in de uitgifte ten gebruike van onvruchtbare gronden: daardoor was dikwijls de opbrengst zoo buitengewoon laag. De schrijver van den „Tegenw. Staat van Overijsel" meent, dat de Overijselsche tijnzen op dezelfde wijze ontstaan zijn [4]). Hier kwamen ook tijnzen voor op goederen binnen de steden, die gevestigd waren door het uitgeven van grond ter betimmering. Zij werden wel speciaal *grooi-thinsen* geheeten [5]).

De cijnzen werden veel voldaan in natura, maar in de 11e eeuw kwam het ook al voor, dat zij gedeeltelijk in geld werden betaald. Het voldoen der cijnzen in produkten heeft nog voortgeduurd tot op onzen tijd, hoewel

---

[1]) FOCKEMA ANDRÆ, l. c., pag. 80. Bij RACER, IV, pag. 8.

[2]) Extract uit een boekje, getiteld St. Maartensrechten, voor die van Giethoorn.

[3]) SLOET, Oorkondenboek, N°. 373.

[4]) Tegenw. St. v. Overijsel, II, pag. 38.

[5]) Stadsrecht van Deventer, III, titel 10. Art. 22.

de cijns allengs meer en meer door geld werd gekweten of geheel afgekocht.

Men ziet dien overgang der voldoening van den cijns in natura tot dien in geld in een register der inkomsten en bezittingen van de abdij te Deventer uit het midden der 12e eeuw, waarvan de meeste cijnzen wel in goederen worden uitgedrukt, maar onder de bepaling tevens, welke geldsom er voor kon worden gegeven, terwijl bovendien wordt vermeld, dat hier en daar reeds betaling in geld een andere praestatie voor goed heeft vervangen [1]).

De cijns werd in de eerste plaats voldaan door de hoorigen, die eenige hoeve of goed van den heer in gebruik hadden. Echter waren niet uitsluitend de onvrijen cijnsschuldig, zooals reeds uit het gezegde valt af te leiden. Dat ook geheel vrije boeren op de kloosterbezittingen zullen hebben gewoond, is waarschijnlijk, hoewel het niet is te bewijzen [2]). Zeker waren het vrijen, zelfs aanzienlijken, die aan het klooster Fulda min of meer uitgebreide bezittingen opdroegen, ze tegen betaling van een jaarlijkschen census terug kregen en het gebruik en genot er van behielden. Slechts aan één opgave vond GRATAMA toegevoegd de verklaring van dengene, die de schenking aan het klooster doet, dat die schenking zal worden betaald „quamdiu vivam", d. i. gedurende het leven. Na zijn dood ging dus het geschonkene geheel aan het klooster over. Bij de andere was dit niet het geval; hier zal dus opvolging der erfgenamen van den schenker hebben plaatsgegrepen en derhalve meer aan de vestiging van een cijns ten behoeve van het klooster moeten worden gedacht.

Het komt ons niet onwaarschijnlijk voor, dat op de kloosterbezittingen het eerst de grondhoorige cijns in den cijns volgens een vrij contract is overgegaan, dat hier de cijns zijn oud karakter het eerst verloor en in een gewone *huur* is veranderd. Op de kloostergoederen was het wonen vrijer; daar had men geen heer, die den band der hoorigheid zoo streng vasthield, en had men het grootste belang bij de opbrengst der landerijen, veelal liefst in geld.

De overgang van den cijns van den hoorige tot pacht of huur als een vrij contract is geenszins geregeld na te gaan en had niet overal gelijktijdig of op dezelfde wijze plaats. Maar in het algemeen kan men bovengenoemd verloop vrij aannemen. Bij de vrijlating uit de eigenhoorigheid op de Veluwe werden de lasten, waarmede een goed bezwaard was, veranderd in een jaarlijks te betalen *erftijns*, waarom zulke gevrijde goederen ook den naam van *tijnsgoederen* en de bezitters dien van *tijnsgenooten* droegen [3]).

Het grondhoorig gebruik van den bodem werd in Duitschland op zijn minst sedert den keizerstijd erfelijk, zegt LAMPRECHT, waaraan evenwel in de 12e eeuw bepaalde cijnsverplichtingen voor den grondgebruiker verbonden waren. De cijnsplicht, aanvankelijk uitsluitend kenmerk voor de onvrijen als een half persoonlijke verplichting, werd meer en meer een zakelijke verplichting, die ook voor de volvrijen geenszins werd uitgesloten en niet ongewoon was,

---

[1]) FOCKEMA ANDRÆ, l. c., pag. 81.

[2]) S. GRATAMA, Het Beklemrecht, pag. 76. — P. J. BLOK, Studiën over Friesche toestanden in de middeleeuwen, l. c., pag. 35.

[3]) A. ROELOFS, Bijdrage tot de grondrenten op de Veluwe (Dissert. 1884, pag. 13). — NIJHOFF, Verz. v. Oorkonden, I, pag. XCIII.

zooals blijkt uit stukken van de 11e eeuw. De grondhoorige cijns loste zich op in vrije erfpacht; de erfelijkheid bleef bestaan en eveneens de cijns, terwijl de overige persoonlijke verplichtingen werden opgeheven [1]).

Erfrecht. Ruimgeld. Bottinge. Rookhoenders.

Met het ontstaan van de pachten en huren gingen de oude feudale vormen, die het leenstelsel had ingevoerd, nadat zij aanvankelijk er nog naast bleven bestaan, langzamerhand te gronde en aldus zien wij den vorm van het vrije contract opkomen.

De oudste overdracht van het grondgebruik was meestal een erfpacht. 't Was een voortzetting van de gewoonte, dat de onvrijen ook aan het land, dat zij bewerkten, verbonden bleven met hun familie. In de Nederlandsche stukken der 14e en 15e eeuw komt dikwijls de uitdrukking: „eeuwiger hure" voor. Na den aanvang der 13e eeuw begint, meent LAMPRECHT, de tijd der tijdpachtverdragen, welke ten slotte in het opstellen van vormelijke pachtverordeningen tegen het eind der middeleeuwen uitloopen [2]). In het laatst der 13e eeuw waren de erfpachten aan den Rijn nog verreweg overheerschend.

In Nederland vindt men o. a. op de Veluwe en elders in de middeleeuwen naast de tijnsgoederen ook *erfpachtgoederen*, terwijl in sommige gedeelten der Veluwe goederen gepacht waren lege aedificii in area ponendi ac tenendi, d. i. goederen, die gepacht werden tot den eersten brand, nl. tot het gebouw door brand was te niet gegaan [3]).

Verschillende stukken, vooral op de Veluwe betrekking hebbend, maken melding van het *ruimgeld*, een opbrengst, die sedert oude tijden hier geheven werd, zegt SLOET. In de rekeningen van de Veluwe van JOHAN BENTINCK van 1560 wordt gezegd, dat het is „een contributie, die de gemeyn huisluyden op Veluwen van vier jaeren tot vier jaeren, toe weeten annis bisextilibus, eens schuldich sijn toe betaelen op den schrickeldach, ter summen van 103 lib. 10 schill. jaerlicx, elcke lib. doende dardenhalven gouden gulden, maekende 508 gouden gulden 3 oert, daer van elck goedt zyn aenpaert heeft, nae de settinge der scholten ende setters op Veluwen ende Veluwenzoem, dien dat van allen ouden tijden bevoellen ende betrout is gewest te doen, nae groete van der huisluyden bedriff und gestalt van oeren vee ende quicq of beesten. Ende dat voert van gebruick des forsten breedtfelden, broucklanden, straeten ende stegen, venen ende anders, nae older gewoenten" [4]).

Omtrent den werkelijken aard van dit ruimgeld is men nog in het onzekere. In het thinsboek van Voorst wordt melding gemaakt van *rumynga* in het eind der 13e eeuw, en dat er tusschen beide een verband bestaat, wordt aangenomen. De *rumynga* wordt in verband met den wildban aangetroffen, en van het *ruimgeld* lezen wij, dat het wordt geïnd door de wildforsters, lieden, wier ambt aan de jacht was gewijd.

---

[1]) Zie hierover LAMPRECHT, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, I, 1886, pag. 922.

[2]) LAMPRECHT, l. c., pag. 933.

[3]) A. ROELOFFS, Bijdrage tot de geschiedenis der grondrenten op de Veluwe. Dissert. 1884, pag. 7.

[4]) SLOET, Marken in de Veluwe.

VAN SPAEN oppert de meening, dat het ruimgeld zou betaald zijn voor het weiden van 't vee op de straten, stegen en uitgerooide plekken in den wildban en in de bosschen. RACER [1]) vermeldt het gebruik van *ruimincge* in den zin van snoeiing van rijzen of twijg op de heiden of in de wateren.

Een andere verklaring van deze opbrengst vinden wij bij ROELOFFS [2]). Zij komt op het volgende neer. Op de Veluwe bestond oudtijds een *gericht* onder den naam van *rumething*, zooals blijkt uit een oorkonde van 1250 [3]). In genoemd stuk is sprake van twee hoeven, die ieder betaalden 2 sol., *quando est rumething*. Hieruit blijkt, dat er een schatting betaald werd, als het rumething gehouden werd. Ook in Twente komt een *gericht* voor onder den naam *ruminсge* of *ruymynge* en RACER teekent er bij aan, dat het beteekent *ontruiming*, een gerechtelijke uitspraak, om den bezitter een goed te doen ontruimen. Bisschop FLORIS VAN WEVELINKHOVEN verklaart, om twist en scheeling weg te nemen, „een ruyminge te hebben doen gaen in de marken Ane en Anerwede in het kerspel Nyenstede, nu Hardenberg, anno 1385. Die ruyminge had plaats „bi rade en consent ende wille der ghemeynre erfgenamen" der marken en strekte tot verdeeling van gemeenen grond, die daartoe behoorde. Ruiminge is dan, volgens RACER, een pleit of gericht over een goed, om den aanlegger in te ruimen. Zij werd gehouden door den bisschop als landsheer, die in deze hoedanigheid opperste richter was in alle marken. In denzelfden zin wordt van *ruminga* gesproken bij HEDA [4]) in een oorkonde van 1250.

Ruiminge, ruminga komt derhalve in Utrecht en Overijsel voor in den zin van een gericht, door den bisschop gehouden, dat strekte tot verdeeling van gemeene gronden onder de personen, daartoe gerechtigd. Waarschijnlijk had „rumething" op de Veluwe dezelfde beteekenis. Ook daar zal de graaf een „ding" hebben gehouden, om als landsheer en opperste markenrichter recht te spreken in geschillen, naar aanleiding van het gebruik der gemeene goederen gerezen, en zullen onrechtmatige gebruikers daarvan tot ruiming zijn genoodzaakt geworden. Aan een dergelijk ding waren kosten verbonden, reis- en verblijfkosten voor den graaf. Die nu zullen gedragen zijn door de ingezetenen, en wel beurtelings door de verschillende dorpen en buurtschappen. Later zal die afwisselende bijdrage zijn afgekocht en vervangen door een vaste schatting, waaraan de ingezetenen ieder een evenredig deel bijdroegen, naar evenredigheid van het voordeel, dat door hen van die onbebouwde gronden getrokken werd, en dat wel van het aantal van hun vee, dat zij in de bosschen en op de heiden dreven, zal hebben afgehangen. Die schatting heeft dan waarschijnlijk den naam behouden van het gericht. Daar de onbebouwde gronden hoofdzakelijk strekten voor de jacht, werden dan ook zij, wien de zorg voor de jacht was opgedragen, de wildforsters, met de inning belast. Op die wijze ontstond er verband tusschen de belasting en de jacht.

---

[1]) RACER, Overijselsche Ged., III, pag. 72.

[2]) ROELOFFS, Bijdr. tot de gesch. der grondrenten op de Veluwe. Dissert. 1884, pag. 21.

[3]) SLOET, Oorkondenboek, N⁰. 712, 713.

[4]) Hist. Episc., pag. 216.

Op dezelfde wijze vond men in Holland gedurende de grafelijke regeering de *bottinge*, een belasting, welke niets anders was dan een vaste schatting, welke in de plaats was getreden van de afwisselende bijdrage in de kosten van het *Bodthing*. Als de graaf toch in de Friesche streken het Bodthing kwam leiden, moesten de ingezetenen hem reis- en verblijfkosten vergoeden. De verplichting hiertoe werd afgekocht tegen een vaste schatting, welke in Holland naar den oorsprong den naam *bottinge* bleef dragen [1]).

Op de Veluwe moesten jaarlijks 1122 *rookhoenders* door de ingezetenen aan 's Heeren keuken geleverd worden. De rookhoenders vindt men ook aangeduid als *rookpenning* en als *vuurpenning*.

Zeer waarschijnlijk werd deze cijns aldus genoemd, omdat hij geheven werd van elk huis, *daar rook uitgaat*, d. i. van alle ingezetenen, die een eigen rook- of haardstede hadden. Dit blijkt ook uit een oorkonde van 25 April 1328, waarbij graaf REINOUD vrijheid en rechten geeft aan de ingezetenen van Nieuwbroek op de Veluwe en zegt: „voirt van alle thiendbaere guede sol men ons thiende geven, ende van *elcke huys*, *dat getimmert wort* int nyebroeck voors. sol men ons ende onse naecoemelingen *een hoen* geven alle jaer op s. Remijsdach" [2]). VAN SPAEN vermoedt, dat de rookhoendersbelasting afkomstig is van de oude lijsten der manschappen van den heirban; ieder ingezetene, die zijn eigen rook- of haardstede had, was daarin betrokken en moest ten teeken den graaf een rookhoen geven.

In Drente moesten volgens zeendrecht van 1445, art. 13, op den eersten zeend aan den deken worden ter hand gesteld *zeentpenningen*, een belasting voor de rechtspraak geheven, en wel „van elcken huyse, daer roock uytgaat, uitgenomen huese der geestelycker persoenen, onse dienstluden ende dair buirheerden inne wohnen." Door het Landrecht van 1614 werden afgeschaft dinckgelden, bottinckspenningen en roeckpenningen.

Onder den naam van *heerenguldens* werden begrepen alle lasten, die vroeger als *vrijgeld*, *voogdgeld*, *voederkoren* en *brevonge*, ook als *kerst-* of *herfstbede* voorkomen, welke benamingen in Gelderland sedert KAREL VAN EGMOND in onbruik geraakten en met den gemeenschappelijken naam van *heerenguldens* werden aangeduid. Wij zien aldus in den loop der tijden, dat verschillende heerlijke cijnsverplichtingen overgaan in een algemeene belasting. De omstandigheid, dat de graaf, hertog, enz. tegelijk cijnsheffers en belastingheffers waren, maakte dien overgang gemakkelijk. Zoo waren in de 15e eeuw vele goederen op de Veluwe met tijnsplichtigheid bezwaard en een groot aantal dezer erftijnzen kwam den hertog toe. Zij moesten betaald worden op een bepaald aangewezen plaats, doorgaans aan een hof van den hertog of anderen tijnsheer, of wel aan den rentmeester des hertogs.

Het bewijs der tijnsplichtigheid werd geleverd door de boeken en registers. De tijnsplichtige moest zijn naam in de tijnsboeken doen inschrijven, waartegen dus geen bewijs door getuigen of door eede was toegelaten. De tijnsboeken van de lagere heeren werden voor minder betrouwbaar gehouden.

---

[1]) FOCKEMA ANDRÆ, Rechtsgel. Magazijn, II, pag. 430.

[2]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden, I, Oorkonden, N°. 221.

Vervreemding van cijnzen. Rentekoop. Kwijtscheldingen van tijns, enz.

De rechten op tijnzen bleven geenszins in handen van den oorspronkelijken gerechtigde of diens nakomelingen. Men vindt in de Oud-Duitsche rechten, vooral in de statuten der steden, een rechtshandeling vermeld, waarbij iemand de uit een hem toebehoorend goed bepaalde jaarlijksche opbrengsten in geld of in natura afstond aan een ander. Dit geschiedde in den regel door koop, d. i. doordat iemand voor het recht op de opbrengst uit een bepaald goed een som ineens betaalde, in dier voege, dat hij die jaarlijksche rente, tijns, census of wat ook kocht en in dien koop een middel vond, om zijn geld rentegevend te beleggen. Wel werd het geoorloofde van een dergelijken koop soms betwijfeld, omdat men hierin een middel zag, om het verbod van interest te nemen te ontduiken, maar toch had hij veel plaats. De rentekooper had naast het zakelijk recht geen zelfstandige persoonlijke vordering tegen den schuldenaar, maar hij kon zijn aanspraken onmiddellijk doen gelden op het goed, waaruit de rente gekocht was. De schuldeischer kon de verschuldigde rente niet op den persoon des schuldenaars of op diens geheele vermogen, maar alleen op het goed en de zich daarop bevindende roerende goederen verhalen [1]).

Men kan hierin een soort van hypothecaire geldbelegging zien, welke uit het gemis van persoonlijk crediet voortvloeide. De prijs, waarvoor een rente werd gekocht, moest in verhouding zijn tot het jaarlijks op te brengen bedrag. Het Gereformeerd Landrecht van de Veluwe bepaalde, dat van losbare rogge-rente niet meer zou mogen worden getrokken dan van 16 penningen één jaarlijks, „ofte rogge na mercktganck." Als er meer dan deze verhouding bij overeenkomst was bedongen, verviel het overige.

Bij de vestiging van dezen tijns konden bijzondere voorwaarden worden gemaakt. Zoo kon bijv., niettegenstaande in lateren tijd het verbod, om tijnsgoederen te vervreemden voordat zij eerst aan den tijnsheer te koop waren aangeboden niet meer gold, door een bijzondere bepaling dit worden bedongen. De tijnsplichtige bleef dan door dit afzonderlijk beding verplicht, zijn met tijns bezwaard goed, als hij het wilde verkoopen, eerst aan zijn tijnsheer ten verkoop aan te bieden, die dan bevoegd was, het voor den overeengekomen prijs zelf te houden [2]).

Zulk een beding was in Holland bijna een afzonderlijk soort van tijns geworden, die bekend was onder den naam van „*pacht met den hande.*" Werd het goed buiten weten van den tijnsheer toch verkocht, dan kon deze het opvorderen [3]). Van alle transporten van verkochte goederen moest op de Veluwe de 50e of 25e penning voldaan worden. Om die belasting te ontduiken, werd de prijs in de transporten dikwijls te laag opgegeven, en om het recht van naasting van den heer te ontgaan, werd in de koopbrieven niet zelden een hooger prijs vermeld, dan werkelijk betaald was.

---

[1]) STOBBE, Zur Geschichte und Theorie des Rentekaufes (Zeitschr. für deutsches Recht und deutsche Rechtswissenschaft, XIX, 1859). — Bij ROELOFFS, l. c., pag. 58.

[2]) Zie ook FOCKEMA ANDRÆ, Bijdr. tot de Ned. rechtsgesch., 3e bundel, pag. 98.

[3]) ROELOFFS, l. c., pag. 74.

Kwijtschelding van tijns, indien door oorlog of anderszins het tijnsschuldige goed geen vruchten opleverde, schijnt niet te hebben plaats gehad, maar wel werd de straf op het niet betalen van tijns, die anders verdubbeld werd, dan niet verhoogd. Het geven van quitantie bij het voldoen van den tijns was niet gebruikelijk, hoewel het voorkwam; bij de ontvangst werd meestal terstond in tegenwoordigheid van den schuldenaar aanteekening van de betaling gemaakt in de tijnsboeken. Er was een voornaam verschil tusschen de inning van *tijnzen* en *renten*. De tijnzen moesten op den aangewezen tijnsdag ter bepaalder plaatse worden aangeboden; bij de renten moesten de renteheffers hun renten van de bezitters der goederen gaan opeischen.

Stedigheden. Behalve *renten* en *tijnzen* waren vele grondbezitters uit hun goederen *stedigheden* verschuldigd, in 't Lat. „stabilia" of „stabilimenta" genoemd [1]). Zij bestonden in korenuitgangen en werden geheven in de plaats van grove tiend. Deze verwisseling in den aard der tiendplichtigheid wijst er op, hoe reeds voor eeuwen de tiendheffing verandering eischte, zegt SLOET [2]). Ook wordt melding gemaakt van de verandering van de smalle tiend, die betaald werd voor de hofstede, voor de plaats, waarop het huis stond, ter erkenning, dat zij door den eigenaar van den grond was uitgegeven, tegen een jaarlijkschen geldtijns [3]). De goederen, waaruit stedigheden werden betaald, konden aan anderen hoorig zijn. De stedigheid was ondeelbaar, en ieder, die in bezit was van een deel van het goed, dat met stedigheid was bezwaard, kon voor de voldoening van het geheel worden aangesproken. Stedigheden behoefden ook niet, evenals de tijnzen, op een bepaalden dag door de schuldenaars te worden aangeboden, doch de rechthebbenden moesten ze van de bezitters der goederen opeischen [4]). Evenals erfpacht en cijns mocht stedigheid niet te boven gaan het zevende deel der pacht: anders werd ze niet als stedigheid beschouwd [5]).

Keurmede. Een eigenaardig recht, dat de heeren in vele gevallen ten opzichte van de landerijen hunner dienstbaren uitoefenden, was dat der *keurmede* [6]), in Noord-Brabant *doodehand* genoemd (zie pag. 163 noot). Men verstond onder *keurmedigen* zoodanige landhoorige lieden, die met vrouw en kinderen de landerijen hunner heeren tegen zekeren cijns, dan ook *keurmede* genoemd, bewerkten, doch de overige voordeelen van het bedrijf voor zich behielden. De graven hadden ambtenaren of ontvangers van keurmede, genoemd *keurmede-bewaarders*. Wanneer echter de keurmedigen zonder kinderen stierven, vervielen de landerijen en alles weder aan den grondheer; lieten zij kinderen na, dan bleef aan dezen het landgebruik, doch de grondheer

---

[1]) VAN DEN SANDE, Comm. in Gelriae et Zutph. Cons. feudales, tract. prael.

[2]) SLOET, Marken en de Veluwe (In VAN AL'S, § 11, pag. 204.

[3]) SLOET, l. c., pag. 204. — SLOET, Oorkondenb., N°. 570bis.

[4]) Tegenw. Staat van Overijsel, II, pag. 38. — ROELOFFS, l. c., pag. 137.

[5]) SCHRASSERT, Codex Gelro Zutph., 416 v.

[6]) Coormiede (coer-, core-, cor-, cuer-, keur-, kur-mede) is de benaming van een hofrechtelijke opbrengst, nl. die van het beste hoofd of cateil, het beste deel, uit de nalatenschap van een hoorige (keurmedige), door den heer krachtens zijn recht te kiezen. (VERDAM, Middel-Ned. Woordenboek).

had het recht, uit de nalatenschap des overledenen het *beste pand*, naar keuze van den heer, voor zich te verkrijgen. Dit gebruik zou dienen tot een teeken der hoorigheid, van lijf- of grondeigendom.

Dergelijke *keurmedigen* vond men veel in alle deelen der Nederlanden. BONDAM noemt [1]) een geheele lijst van keurmedigen op de Veluwe, welke aan het kapittel van St. Marie toebehoorden; in Overijsel vond men keurmedige luiden te Deventer [2]); in Utrecht vond men keurmeden, welke den bisschop bij den dood van zijn *eigen luiden* toekomen, en in een Gelderschen brief van 1226 luidt het: „zij zullen mij na derzelver dood geven een keurmede, 't welk is het beste pand of stuk uit hunne bezittinge" [4]). Ook in Holland, Brabant en elders kwamen keurmedigen voor en de oude geschriften zijn vol van herinnering daaraan, vooral sedert de Hollandsche graven aan keurmedigen veroorloofden, dit recht af te koopen, waaraan door velen gevolg werd gegeven, zooals uit talrijke afkoopbrieven blijkt. De abt van Egmond ging hierin voor met toestemming van den graaf, zooals blijkt uit den brief van 1230 [5]), waarin het luidt, „dat wij de dienstbaren van onze kerk en hun zonen of dochteren en nakomelingen van dat recht, hetwelk gewoonlijk „keurmede" genoemd wordt, waardoor zij tot nog toe aan onze kerk verbonden waren, door voldoening van een somme gelds bevrijd en ontheven hebben."

Uit een stuk van 1328 blijkt, dat de keurmede, welke aan een stuk land verbonden was, ook overging op de erfgenamen van dat land, tenzij zij dit recht afkochten [6]). Ook merkt VAN MIERIS op, dat vele brieven van afkoop der keurmedige lieden, die in Amstelland en andere deelen van Noord-Holland woonden, in de perkamenten registers der charterkamer van Holland werden gevonden.

Zoo zien wij, dat in de 14e eeuw meer en meer het gebruik ontstond, de keurmedigheid, althans in Holland, af te koopen, wat wijst op zekere welvaart bij den boerenstand en tevens op een zucht naar zelfstandigheid, om namelijk van dien band bevrijd, volkomen vrije lieden te worden. Toch bleven de keurmedigen in Holland nog lang bestaan op enkele plaatsen; in het Gooiland vond men nog keurmedigen in 1643 [7]).

De kennis der afkoopbrieven dier keurmedige en cijnslanden geeft ons een bewijs van de uitgestrektheid, welke de domeingoederen en landerijen besloegen, die de graven van Holland verkregen hadden en waarvan zij de oorspronkelijke goeds- en grondheeren waren, doch die allengs door gift- en gunstbrieven aan vrijen, welgeborenen, edelen en geestelijken, hetzij in vrijen eigendom, hetzij in leengoed waren uitgegeven, of die, aan lijf- en hofhoorigen

---

[1]) BONDAM, Charterboek, I, pag. 510.
[2]) BONDAM, Charterboek, I, pag. 514.
[3]) BONDAM, Charterboek, I, pag. 530.
[4]) BONDAM, I, pag. 36. — Zie bij KLUIT, Historie der Hollandsche Staatsregeering, 1804, IV, pag. 75.
[5]) VAN MIERIS, Charterb., II, pag. 470.
[6]) KLUIT, l. c., IV, pag. 76. — MIERIS, III, pag. 274.
[7]) Versl. en Med. der Vereen. tot Uitg. der bronnen van Vad. Recht, III, pag. 392.

in *tijns* of *cijns* of *keurmede* gegeven, naderhand door afkoop aan de vrijgemaakten geheel zijn afgestaan [1]).

In Friesland en een deel van Kennemerland betaalden de bewoners *vroonschuld*, d. i. een zekere som tot afkoop van heerendiensten, volgens de verdragen door FLORIS met de West-Friezen gesloten, daar „liberum debitum" genoemd. Bovendien betaalde elk kerspel in Friesland volgens het verdrag van 1289 de som van twee schellingen aan tijns of cijns, ook een soort van landrente, die men moest beschouwen als de opbrengst van ieder kerspel voor de daar woonachtige schotbaren. Derhalve verving deze tijns het schot, zooals dat in het eigenlijke Holland werd opgebracht [2]).

Huisleen. In de 10e eeuw ontstond er nog een ander instituut, dat zich wel bij het hofrecht aansloot en veel geleek op het leenrecht en de uitgifte van goed, maar er toch van onderscheiden was. Het was de instelling, die de Duitschers *Hauserleihe* noemen en die de heer BEZEMER [3]) *huisleen* noemt, er op wijzende, dat daarbij echter volstrekt niet aan *leen* (feodum) moet gedacht worden, terwijl er evenmin aan gedacht moet worden, dat altijd *huizen* werden uitgegeven. Ook kon de *grond* gegeven worden, waarop de ontvanger dan later een huis bouwde. De rechtsbeginselen van het huisleen gingen ook op andere leeningen over, zoodat de uitdrukking haar letterlijke beteekenis in die gevallen verloor.

Door deze instelling nu *werd het mogelijk, op vreemd goed te wonen en dat te gebruiken, zonder dat de gebruiker van den grond in een andere betrekking tot den eigenaar kwam dan in een vermogensrechtelijke. De landerijen werden dan afgestaan ten erfelijken rechte tegen een bepaalden cijns.* Sedert de 12e eeuw vinden wij daarvan in de oorkondenboeken vele voorbeelden.

Door deze instelling was het dus mogelijk voor vrijen, dat men een huis of een stuk grond verkreeg, *eeuwig* en *erfelijk*, en dat men dus een *zakelijk recht* op dien grond erlangde tegenover den eigenaar, voor welk recht men den eigenaar jaarlijks een zekere praestatie in geld of natura te doen had.

Deze instelling is in de steden ontstaan bij huizen, vanwaar de naam, die evenwel in ons land niet voorkomt, maar breidde zich uit van huizen over hoeven, weiden, akkers. Zoo zien wij sedert de 13e eeuw in plaats van de vroegere aanduidingen als *mansi ingenuiles* (vrije hoeven) en *mansi serviles* (dienstbare hoeven) nu *mansi proprietarii* (eigen hoeven) en *mansi hereditarii* (erfelijk bezit) opkomen. De terminologie van het hofrecht verdwijnt langzamerhand en wordt door andere, aan de nieuwe rechtsontwikkeling ontleende termen vervangen.

Een essentieel bestanddeel, op die wijze land of goed aan anderen te verleenen, was, dat de ontvanger verplicht werd tot het betalen van een jaarlijkschen cijns. De daarvoor gebezigde uitdrukking is in 't algemeen *census*

---

[1]) MIERIS, III, pag. 409.

[2]) BLOK, De financiën van het graafschap Holland (Bijdr. v. Vaderl. Gesch., IIIe reeks, 3e stuk, pag. 54).

[3]) W. BEZEMER, Bijdrage tot de kennis van het oude cijns- en grondrenterecht in Brabant. (Dissertatie, 1889, pag. 25).

en ook *pensio*. Eigenlijk is census de oorspronkelijke benaming voor *grondcijns*, terwijl *pensio* meer algemeen leencijns beteekent en dikwijls gebruikt wordt voor prestatie in natura, in tegenstelling met geldprestatie. Echter worden beide woorden door elkander gebruikt.

De aldus gevestigde cijnzen, die zoowel in geld als in natura werden opgebracht, rustten dus op het goed. Als een goed ten erfelijken rechte was uitgegeven, trad de ontvanger tegenover dat goed geheel in de rechten des eigenaars, en het recht van den laatste bestond voor het oogenblik slechts in den cijns. Het was dus niet, zooals bij de tijdpacht, dat de eigenaar de voordeelen, welke het goed hem kon verschaffen, tegen zekere vergoeding afstond: de eigenaar gaf alle rechten op het goed feitelijk over aan den cijnsman en bleef zijn recht bewaren in den cijns, terwijl de nadeelen van het bedrijf op den cijnsman drukten.

Toch waren ook op dit laatste uitzonderingen. In de oorkonden werd er dikwijls bijgevoegd, dat in geval van rampen de cijnsman niet van de betaling bevrijd was, maar in sommige gevallen geschiedde het, dat uitdrukkelijk die ontheffing vermeld werd. Zoo o. a. in een stuk van 1230, waarin FLORIS IV erkent het land van Schakerlo van de kerk te Rode „in pacto jure hereditario" te hebben ontvangen, voor 4 pond 's jaars, „praeterea si contingeret terram illam per inundationem aquae perire, quod absit, dicta pecunia non solvetur donec in pristinum statum revertatur" [1]), d. i.: wanneer het bovendien mocht gebeuren, dat dit land door overstrooming verzwolgen werd, wat God verhoede, dan behoeft de bepaalde som niet betaald worden totdat het in den vorigen toestand is teruggekeerd.

De rechten des eigenaars bestonden bij deze wijze van overgave van den grond in den jaarlijkschen cijns, zooals wij zeiden, en verder in het toezicht van den eigenaar. Dit laatste recht ging evenwel reeds spoedig te loor. Verder moest de eigenaar bij vervreemding van de zijde des cijnsmans zijn toestemming geven, wat niet zelden uitdrukkelijk vermeld werd. Waar dit recht niet bestond, was het verbond tusschen cijnsman en eigenaar als het ware opgeheven en bleef alleen de cijns de erkenning van het eigendomsrecht.

Uit het recht des eigenaars, om toestemming te geven bij vervreemding aan den cijnsman, heeft zich mede het *voorkooprecht* ontwikkeld. Dit voorkooprecht nu stelde den eigenaar in staat, zijn goed terug te verkrijgen in vollen eigendom, als het vervreemd werd, tegen de daarvoor bedongen som. Zoo verkreeg de eigenaar weder de vrije beschikking over het goed en kon hij het aan anderen onder andere voorwaarden in cijns geven.

Uit de vrije beschikking over het goed, die voor den cijnsman hoe langer hoe grooter werd, ontstond ook de mogelijkheid, dat het goed gedeeld werd. Dit kon ook bij den overgang op de erfgenamen geschieden.

Dergelijke deeling van het cijnsgoed was voor den eigenaar niet wenschelijk. Zoolang de cijns in zijn geheel bleef, kon hij bij een eventueele executie het geheele goed aanspreken; bij verdeeling zou hij met de cijnsopbrengst van verschillende personen te maken hebben, wat lastig was. Om die reden werd

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkonden, I, pag. 321.

meermalen in oorkonden bepaald, *dat het goed bij vererving niet mocht worden verdeeld.* Een voorbeeld hiervan levert een oorkonde van 1263, toen de abt van Egmond aan SYMON VAN HAARLEM eenige goederen uitgaf, tegen een cijns van 50 pond, 120 hoenders en 120 ganzen onder voorwaarde, dat die goederen onverdeeld zouden blijven [1]).

Vestiging van grondrenten.

Uit het erfcijnsrecht is nog een andere instelling voortgekomen, nl. die van *rentekoop* en de vestiging van *grondrente* op de vaste goederen.

De naam *rente* [2]) heeft eigenlijk dezelfde beteekenis in het gebruik als die van *cijns* gedurende de middeleeuwen. De rente heeft haar ontstaan aan het cijnsrecht te danken en vormt een natuurlijken overgang tusschen de vroegere *grondcijnzen* en de hedendaagsche *kapitaalrente;* met de eerste heeft zij haar karakter van zakelijken last (Reallast) gemeen, d. w. z. zij is geen *persoonlijke* vordering, doch een op den grond gelegde last; met de laatste, dat zij, evenals die, gegeven wordt niet voor het gebruik van een stuk grond of een huis, doch voor het gebruik van een geldkapitaal [3]).

Het ontstaan van *grondrente* was een gevolg van de toenemende *behoefte aan kapitaal*, terwijl de geldschieters een middel zochten, om hun kapitaal op zekere en voordeelige wijze te beleggen.

Wanneer een grondeigenaar kapitaal noodig had, kon hij dit verkrijgen door van zijn grond een bepaalde jaarlijksche opbrengst, een *rente*, te verkoopen aan iemand, die kapitaal ter belegging beschikbaar had. Het volle recht op de totale opbrengst van den grond werd aldus vrijwillig door den eigenaar beperkt door de rente, die daarop werd gevestigd en voldaan moest worden. Het was geen leenen van geld met het bepaalde onroerend goed tot onderpand, geen hypothecaire belegging in den zin, waarin wij dit tegenwoordig opvatten, want de *persoon* van den renteverkooper was niet aansprakelijk: het was een zakelijk recht, dat de rentekooper gekocht had op het goed en dat daaraan inhaerent was. Het was een soort van belasting op den grond, die de eigenaar verkocht, om ineens een zeker kapitaal te verkrijgen, en de kapitaalbelegger vond daarin een veilig middel van belegging.

Aldus in het kort de beteekenis der op den grond gevestigde renten. In de kloosterrekeningen en inventarissen komen vele van die renten voor, aan de kloosters geschonken of door deze gekocht. De rentekoop was in de 15e eeuw algemeen. En hoewel tegen woeker op tal van plaatsen bepalingen gemaakt werden, de zoogenaamde rentekoop, waarbij geen teruggave van het geleende kapitaal werd bedongen, werd meestal toegelaten [4]). Wellicht is hieraan de veelvuldigheid der renten op landerijen toe te schrijven, daar dit een gewettigd middel was, om het geldkapitaal vruchtdragend te maken. Duidelijk blijkt er reeds uit, dat men streng heeft te onderscheiden tusschen cijns in engeren zin en rente. De cijns van den grond werd betaald door

---

[1]) VAN DEN BERGH, II, N°. 106.

[2]) *Rente*, uit het Lat. rendita, partic. van *rendere*, *reddere* = weergeven, opbrengen. *Cijns* van 't Lat. *census* = schatting, volkstelling, van censere = oordeelen, schatten.

[3]) BEZEMER, l. c., pag. 42 enz.

[4]) S. MULLER FZN,, Middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht. Inleiding, pag. 222.

den gebruiker aan den eigenaar, de rente door den eigenaar aan een derde.

Deze strenge onderscheiding bleef echter op den duur niet bestaan. Cijns en rente naderden elkander hoe langer hoe meer, zoodat er eigenlijk geen verschil meer tusschen was op te merken. De erfcijnzen, welke aan den landeigenaar betaald werden en die veelal zeer laag waren, verkregen hoe langer hoe meer het karakter van renten, op den grond gevestigd, en de cijnsmannen beschouwden zich in laten en doen als de eigenlijke eigenaars, die alleen tot de opbrengst van den cijns verplicht waren en niet meer. De cijns verkreeg dus het karakter van rente, waarmede de grond was belast, cijns en rente werden met elkander vereenzelvigd, en beide werden meestal als *cijns* aangeduid, zoodat in de 15e en 16e eeuw vele landerijen werden overgedragen of verkocht, belast met een jaarlijkschen cijns van . . . .

De overgang van cijns in feitelijke rente was het proces van een lange ontwikkeling, die hier volkomener, elders minder volkomen plaats had.

De grondrente werd dikwijls op een goed of land gevestigd, onder voorwaarde, dat die weder kon worden teruggekocht. Een voorbeeld daarvan vindt men in Holland in 1265, toen MACHTELD, gravin-weduwe van Holland, aan de abdij van Rijnsburg een rente van 5 pond 's jaars schonk, onder voorwaarde, dat zij met een som van 50 pond kon teruggekocht worden [1]). In dit geval, en er zijn meer voorbeelden, kon alleen de schuldenaar de rente aflossen. Dat ook de renteheffer de hoofdsom mocht terugeischen, is altijd hooge uitzondering gebleven, maar dit voorbehoud komt toch voor, o. a. in de Ordonnantie van 1559 te Utrecht.

Bij de uitbreiding der geldhuishouding ging de grondrente over in geldrente, waarbij niet meer een bepaald stuk vast goed belast was, maar het geheele vermogen van den geldnemer aansprakelijk was. Wilde men daarenboven de aansprakelijkheid nog aan een vast goed verbinden, dan werd hiertoe een bijzondere overeenkomst, een hypotheek, gevorderd [2]).

Eenige bijzonderheden omtrent cijnzen.

Wij zullen eenige bijzonderheden omtrent de voldoening van den aard der cijnzen in de middeleeuwen hier laten volgen, tot aanvulling van het gezegde.

Vele cijnzen werden, gelijk wij reeds zagen, in natura voldaan. Waar dat geschiedde, moest een plaats aangewezen worden voor de voldoening van den cijns. In den tijd van het hofstelsel (zie pag. 113 en 114) waren de hoven de plaatsen, waar de opbrengsten van de onvrijen bij elkaar gebracht werden, en de hofmeiers brachten de opbrengsten over aan den heer. Volgens den kloosterterm werden er *spicaria* (van spica = korenaar) of *graanschuren* opgericht, *spijkers*, zooals ze later algemeen genoemd werden, in de verschillende gedeelten van het landbezit van een heer. Wanneer de heer op verren afstand woonde, was een dergelijke spijker noodig. Deze spijkers zijn als de kantoren te beschouwen, waar de rentmeester de opbrengsten des lands in ontvangst nam, en wanneer de heer tevens landsheer was, droegen zij het karakter van belastingkantoren.

---

[1]) VAN DEN BERGH, II, N°. 120.

[2]) BYSTERBOS, Huistinsen. (Versl. en Meded. der Vereen. v. Overijselsch Recht en Gesch, XV, 1886).

Spijkers kwamen in onderscheidene deelen van ons land voor en zij hebben de herinnering nagelaten bij onderscheidene huizen of plaatsen. „De Spijker", een voormalig huis in het land van Maas en Waal, een eveneens genoemd huis in de Bommelerwaard, een voormalig klein heerenhuis te Roden, de Spijker, de Roode Spijker, een voormalige havezate in 't graafschap Zutfen, het Spijkerbosch in Salland, de Spijkerhofstede in Utrecht, deze namen, voor kort nog bekend, herinneren zeker aan vroegere spijkers. In Drente, in de middeleeuwen onder beheer van den bisschop van Utrecht, vond men verschillende spijkers. In 1444 verkocht de bisschop goed te Loon onder Rolde aan 't klooster te Assen, om drie mudden rogge jaarlijks te leveren „op ten spiker te Anloo" [1]). Te Uffelte (Drente), een der plaatsjes, waar de landen uiterst sterk bezwaard waren door de St. Pieterspacht (in 1646 moest dit dorp nog 200 mudden en 800 schepels roggepacht betalen aan de heeren van St. Pieter te Utrecht boven de jaarlijksche kerkepacht te Steenwijk) vond men een spijker, naar welke plek nog lang de oude weg werd aangewezen [2]). Bij Ubbergen in het Graafschap Zutfen komt het Spiker nog voor.

De tijd van voldoening der cijnzen was aanvankelijk meest in de lente en na den oogst in den herfst, later ook op heiligendagen. Behalve Bamisse, reeds genoemd, waren St. Petri, St. Jan en St. Maarten bekend als vervaldagen van cijnzen. Zelfs in Protestantsche gedeelten van ons land worden nog de oude heiligendagen als vervaldagen van betalingen gerekend. Meest gebruikelijk zijn: 6 Jan. *III Koningen;* 2 Febr. *Lichtmis;* 22 Febr. *St. Petri ad Cath.;* 12 Maart *St. Gregor.;* 1 Mei *St. Walburg;* 24 Juni *St. Jan;* 20 Juli *St. Margriet;* 25 Juli *St. Jacob;* 1 Aug. *St. Pietersbanden;* 15 Aug. *Maria Hemelvaart;* 1 Sept. *St. Aegidius;* 29 Sept. *St. Michael;* 1 Nov. *Allerheiligen;* 2 Nov. *Allerzielen;* 11 Nov. *St. Maarten;* 6 Dec. *St. Nicolaas;* 31 Dec. *St. Sylvester* [3]).

Bij de levering van koren kwam het *meten* op kloosterheffingsrollen het meest voor, maar ook vindt men het leveren van ongedorscht koren vermeld. Somtijds moest de colonus den heer laten oogsten, vóór hij zelf mocht beginnen, d. i. de heer had de *voormade* voor een of twee dagen. Somtijds ontving deze tot een derde van de opbrengst, soms de tiende, twintigste, dertigste *schoof.* Dit heette *schoofrecht.*

Werd de korencijns in Vlaanderen opgebracht naar *hoeden* of *vaten*, 's graven mate, gemeten, dan werd het op de maat gestreken; in schoof en halm daarentegen opgehoopt of ingedrukt.

Niet zelden werd ook mout of meel of het daaruit gebrouwen of gebakken bier of brood, koek enz. opgebracht. Voor brood en koek was gewoonlijk de grootte bepaald. Gold deze opbrengst alleen de erkenning der opperheerschappij, dan was ook de gedaante voorgeschreven.

Van vlas en hennep werd ook wel cijns betaald, niet van garen; ook

---

[1]) Racer, Overijselsche gedenkstukken, VII, pag. 271.

[2]) P. A. Derks, Meppel en Omstreken, pag. 15.

[3]) Noordewier, Nederduitsche Regtsoudheden, 1853, pag. 149 enz. Zie dezen ook voor het volgende.

hopcijns komt voor, maar meer de cijns van bier, honig en was. Hooi en stroo komen veel voor als jaarlijksche cijns, maar meer verbonden met haver, als verplichte opbrengst bij reis- en nachtverblijf van den heer en zijn gevolg. Voor de *atsing* (het onthaal van den heer) leverden niet alleen hoorigen, maar ook vrijen, met uitzondering alleen van priesters, edellingen, rechters en hun bode. De formule was „voer en nagel geven."

Hout werd geleverd uit veld en bosch van de heeren; bast en rijs voor manden; biezen en riet, volgens middeleeuwsch gebruik, om in de kamer te strooien.

Cijns van vee werd van de overwonnen volken als schatting geëischt. Meermalen moesten de boeren koeien en schapen, varkens en biggen leveren. Cijns van pluimgedierte bestond in hanen, hennen, ganzen; geen duiven of eenden, die weinig aangefokt werden. Eieren en visch komen als cijns veel voor.

NOORDEWIER meent, dat niet-eetbare huis- of jachtdieren niet in aanmerking komen. Dit is niet juist. In Drente moesten de kerspelen Anloo, Fries, Beilen en Westerbork een cijns of belasting in *witte* valken aan den bisschop van Utrecht voldoen [1]).

De hoenders, welke de lijfeigenen jaarlijks opbrachten, werden *lijf-*, *hals-*, *haard-* en *rookhoenders* geheeten, omdat ze door ieder hoorig lijf en hals, door ieder huis, waaruit rook opging, geleverd moesten worden. Hierdoor ontstonden uitdrukkingen als: „halshoen volgt halseigen", „wie eigen rook heeft, geeft een hoen." Nog in 1765 gaven de Kennemers *huishoenders* of *jarighoenders* aan den baljuw [2]). Naar den tijd der opbrengst dier hoenders werden ze ook *pinksterhoen*, *maartenshoen*, *vastenavondshoen* enz. genoemd; er was ook sprake van *goohoen*, *voogdhoen* en *cijnshoen*. Voor hoenders in natura vindt men ook *hoenpenningen*.

De hoenders vormen een zeer algemeenen cijns; in den regel werden jonge hoenders bedoeld van bepaalden ouderdom en grootte. Hanen werden slechts bij uitzondering bedoeld en in dit geval werd er zelfs op de kleur der vederen gelet. Somtijds werd rood gekozen, zooals blijkt uit het spreekwoord: „rood als een cijnshoen." Ook werd meermalen een witte kleur gekozen. In 1296 verhief REINOLD I VAN GELDER het $^1/_2$ uur van Harderwijk gelegen Staverden tot een stad, wat evenwel geen gevolgen had: het bleef een hofstede. Op de plaats als hofstede bleef tot 1473 de verplichting rusten, om witte pauwen te houden, om de pluimen op 's vorsten helm te leveren [3]).

Aan het Huis Batinge te Dwingeloo moest op den tienden November (St. Maarten) uit vijf onderscheidene huizen een cijns worden opgebracht, bestaande in een witten haan, die volstrekt geen enkele gekleurde veer mocht hebben. Hij mocht niet ouder zijn dan dat hij nog op den Batinger muur kon vliegen. Niet later dan klokslag twaalf uren op den middag moest de pacht voldaan zijn, op straffe van verdubbeling. Er werd met de uiterste gestrengheid op de nakoming van die pacht gelet. Omstreeks 1840 werd die hanen-

---

[1]) VAN DER AA, Aardr. Woordenb., art. Westerbork.

[2]) VAN LOON, III, pag. 211.

[3]) VAN DER AA, Woordenb., art. Staverden.

pacht in een geldpacht veranderd. Zeker droegen deze pachten het karakter van erkenning der opperheerschappij, die met verschillende vormen gepaard ging.

Wij noemen nog het *bruidshoen*, dat voorkwam; het was het hoen, dat men aan enkele heeren verplicht was te brengen op den morgen na den bruidsnacht.

Koeslag werd in Twente en Bentheim den landsheer door kloosters en hoorigen betaald; 't was een schatting van koeien. Wat er voor betaald werd, heette *koegeld*. Ook *ruw voeder* was hier een opbrengst. Later veranderden beide in *koegeld* en *voergeld*. Utrecht moest jaarlijks een *vet varken* leveren aan het Hof van Holland.

Bij verschillende cijnzen was het eigenaardig, dat zij opsloegen, als de cijnsplichtige niet op den bepaalden tijd den cijns voldeed. Het uiterste uur van cijnsbetaling was niet zelden nauwkeurig vastgesteld, en wie over den tijd kwam, moest naar dag en uur daarvoor boete voldoen. Grondpacht, als een kleine som ter erkenning van eigendom beschouwd, moest veelal voor zonsondergang op den bepaalden dag voldaan zijn en heette *sonnegeld*.

Het was een aloud gebruik, hetwelk in vele plattelandsgewesten tot de 19e eeuw stand hield, dat bij de betalingen van cijnzen, renten, pachten enz. de ontvanger aan hem, die deze voldeden, eenige verzachting schonk voor het betaalde. Dit bestond dan bovenal in een goed onthaal. Dat was ook met de voldoening der tienden niet zelden het geval, en zoo ontstonden er *tiendmalen*, die in Gelderland o. a. voorkwamen. De tiendmalen, aanvankelijk ontstaan als een soort van gunstbetoon, werden later door de tiendplichtigen als een recht beschouwd, zoodat zij die malen eischten. Daar die malen zeer ontaardden, werden zij door afkoop van de heeren in Gelderland afgeschaft.

Zoo was gedurende de middeleeuwen het landbezit bijna nergens volkomen vrij gebleven, maar bijna overal waren opbrengsten en verplichtingen van allerlei aard aan het landbezit verbonden. Schier van alles, wat iets opleverde, moest een gedeelte gebracht worden naar den spijker van den heer of zijn vertegenwoordiger. Bijna nergens was de eigendom volledig meer. De trapsgewijze opklimming der bevolking volgens het leenstelsel had de geheele maatschappij doordrongen en zoo bleef het feudalisme langer als een sociaal dan als een staatkundig verschijnsel voortbestaan.

Het te niet gaan van cijnzen en renten.

Ten slotte nog een enkel woord over de wijze, waarop de cijnzen en renten te niet gingen.

Dit geschiedde in de eerste plaats door kwijtschelding, hetzij geheele of gedeeltelijke, voortdurende of tijdelijke.

Het beginsel, dat de pachters niet alleen den last van algemeene rampen dienen te dragen, vindt men in enkele bepalingen reeds uitgesproken. Een ordonnantie van 1580 zegt, dat alle pachters, welke hun goederen gedurende de tegenwoordige oorlogen niet kunnen gebruiken, vrij en ongehouden zullen zijn, om pacht te betalen, „willende voorts, dat deze ordonnantie zal plaats hebben aangaende alle renten, hoedanigh zy zyn, t'zy geconstitueert by erfuytgevinghe of anderszins, egheen uytgescheiden dan alleen heerlycke chijnzen, die men in plaets van recognitie is betaelende" [1]). In 1583 werd

[1]) Plakkaten van Brabant, IIe boek 1, tit. 7, cap. 5—6. Bij BEZEMER, dien wij volgen.

iets soortgelijks ten verzoeke van Brussel bepaald en ook hier waren heerlijke cijnzen uitgezonderd.

Deze bepalingen waren niet van algemeene beteekenis, doch hadden alleen het karakter van tijdelijke concessiën, op grond van billijkheidsredenen. Dergelijke tijdelijke ontheffingen van steden en dorpen na brand, watersnood, oorlog enz. vinden wij vele in de laatste middeleeuwen, een bewijs, dat het billijkheidsbeginsel ingang vond in particuliere contracten.

Van de betaling van een cijns of rente kon men zich bevrijden door het verlaten van het bezwaarde goed. Evenwel werd dit in vele gevallen niet voldoende geacht en eischte men werkelijken afstand. Verder ging het vorderingsrecht te niet door verjaring van 30 jaren; dit werd in nagenoeg alle oorkonden bepaald. Heerlijke cijnzen waren niet vatbaar voor vernietiging door verjaring; hoe lang hun voldoening ook was achterwege gebleven, zij konden toch steeds weer gevorderd worden. Hieruit blijkt, dat die het karakter van belastingen droegen.

De meest belangrijke wijze, waarop cijnzen en renten te niet gedaan konden worden, was de *aflossing*. Over 't geheel was die niet op de heerlijke cijnzen van toepassing; de rechten, die de landsheer had, waren eeuwig en konden niet worden afgekocht. Een later recht kende den renteschuldenaar de bevoegdheid toe, zich van de jaarlijksche betaling te bevrijden door het voldoen van een som eenige malen grooter; de heerlijke cijns kon evenwel niet afgekocht worden zonder dat de cijnsheer daarin toestemde. Een algemeene beschikking van dien aard werd gegeven den 23^{en} Januari 1658, waarbij de heerlijke cijnzen binnen de stad en de Meierij van Den Bosch aflosbaar werden verklaard op dien voet, dat cijnzen, niet meer bedragende dan een stuiver, afgelost konden worden ten penning 100; die, welke meer bedroegen tot 10 stuivers toe ten penning 60, tot 20 stuivers ten penning 55, en die boven de 20 stuivers ten penning 50 [1]). Doch zoodanige bepalingen waren exceptioneel, zegt BEZEMER.

Toch werd er veel gebruik gemaakt van den afkoop der cijnzen na de 13^{e} eeuw, doch dit geschiedde niet op grond van een algemeene bepaling, maar volgens particuliere contracten, zooals wij verder zullen zien.

Vrijheid van cijns. Ontduiking der cijnzen door de geestelijken.

De vrijwording der boeren ging vergezeld van het vraagstuk of de heerlijke cijnzen nog recht van bestaan hadden; of de vrijheden van schot en lot, die de geestelijkheid en de edelen steeds hadden trachten te bewaren, erkend moesten blijven en of de cijnzen persoonlijke lasten of reëele lasten waren? Het is ontegenzeggelijk juist, dat een gedeelte der cijnzen oorspronkelijk zuiver persoonlijke lasten waren, gevestigd, toen de dienstbaarheid was afgekocht, maar feitelijk was de oorsprong der cijnzen in de 14^{e} en 15^{e} eeuw meestal niet meer na te gaan en waren de meeste cijnzen aan het landbezit verbonden.

Nu rees de vraag, of het cijnsbare land, dat in eigendom kwam van lieden, die immuniteiten hadden van cijnzen, ook belastbaar bleef?

---

[1]) Groot Plakkaatboek, II, N^{0}. 2496.

Zooals wij weten, waren adel en geestelijkheid, evenals de poorters der steden, vrij van de betaling van schot en lot, in één woord, van de cijnzen die de niet-vrijen, de boeren, moesten betalen van hun landerijen of anderszins. De bevoorrechten beschouwden die vrijstelling als persoonlijke rechten. Zoo rekenden de edelen en de geestelijken dat de landen, welke zij door koop of op andere wijze later verkregen, ook *schotvrij* waren en de poorters der steden deden hetzelfde. Verder trachtten enkelen zich voor welgeborenen uit te geven, teneinde daardoor vrijheid te erlangen van de cijnzen, enz.

Tegen dit ontlasten der landerijen van de cijnzen door enkele groepen van eigenaars ontstond tegenstand van twee zijden. In de eerste plaats was het de graaf van Holland, die daartegen moest opkomen, omdat het schotbaar land aldus verminderde en zijn inkomsten bedreigd werden. Vooral in den tijd, toen ook de beden nog niet algemeen waren, was dat hoogst nadeelig. Maar aan den anderen kant waren het de overige boeren, die nog als cijnsschuldigen achterbleven en aldus zwaarder belast werden.

Wat toch was de toestand geworden? Aanvankelijk was het schot personeel en betaalde ieder van zijn eigen land voor zichzelf. Doch al vroeg werd het schot klufts- of dorpsgewijze opgebracht, in één som bij wijze van vaste quote of bijdrage, en deze som werd omgeslagen over de schotschuldigen van dat dorp, die kluft, enz. De graven hadden daartoe overal hun schotboeken en schotzetters (zie pag. 242).

Wanneer nu landen, die vroeger schotbaar waren, aan de verplichting tot de voldoening van schot werden onttrokken in een dorp, doordien zij in handen van geestelijken, edelen of poorters kwamen, werd het aandeel, dat op de overige landen drukte, grooter. Daaruit rezen klachten van de dorpen, die volkomen gegrond waren. Wij zien dit o. a. in het geschil tusschen 's graven goede luiden van Leiden en de buren van Hazerswoude in 1367. De laatsten eischten voldoening van het aandeel in het schot voor het land, dat de poorters van Leiden in Hazerswoude hadden liggen, en de Leidsche poorters-grondeigenaars meenden daartoe niet verplicht te zijn. De graaf deed in dezen uitspraak en bepaalde, dat al het land, *dat in* 1300 *schotbaar was, schotbaar zou blijven, wie het ook kreeg* [1]).

De twist was hiermede nog niet uit; in 1384 moest de graaf er zich weder mede bemoeien. Hij stelde toen nader orde op het vernieuwen der schotzetters, op aankondiging dier zetting in de kerk, de oproeping tot kiezers, het doen van rekening, de wijze van betaling van het schot, en den dienst van wagens, delven enz. (hand- en spandiensten). Het verschil over deze zaak heeft intusschen nog lang voortgeduurd tusschen beide plaatsen [2]). Zelfs onder KAREL V en PHILIPS II (1567) kwam de zaak nog weder ter sprake.

Talrijke plaatselijke verordeningen van de graven vinden wij, om die ontduiking van het schot te voorkomen, welke aanduiden, dat het euvel algemeen voorkwam. Wij vinden, dat in het dorp Cralingen reeds in 1297 verordend werd, dat *schotbaar land schotbaar blijven zal* [3]); wij vinden soortgelijke

---

[1]) VAN MIERIS, III, pag. 206.

[2]) Zie VAN LEEUWEN, Privil. v. Rijnland, pag. 175. — VAN MIERIS, II, pag. 10.

[3]) VAN MIERIS, I, pag. 586.

bepalingen voor het Rotte Ambacht [1]), voor Valkenburg en Waddingsveen [2]), te Zevenhoven [3]) en honderd andere plaatsen. Wel was in 1303 reeds een algemeene wet hierop gemaakt [4]), doch deze schijnt niet behoorlijk gevolgd te zijn. Ook had die wel dikwijls tot geschillen aanleiding gegeven, omdat het vaak niet zeker was, of iemand welgeboren was of niet, in welk geval de graaf besliste.

Ook met de geestelijken rees dezelfde twist over de schotbaarheid met den graaf ten aanzien van de vroegere schotbare landen, die zij verkregen. Verschillende beslissingen in den geest, als boven vermeld, zijn in dezen bekend, en PHILIPS VAN BOURGONDIË besliste voor de stad Haarlem, dat *alle schotbare en bedeschuldige landen schotbaar en bedeschuldig zouden blijven, alwaert oeck dat die in Gheestelicker handt* kwamen [5]).

Echter wist de geestelijkheid ook deze verordening te ontduiken door het verzoek, om *amortisatie hunner goederen*, of ze te brengen onder de *doode hand* (manus mortua), waarbij die goederen als geestelijk *doode* of *onvervreemdbare* lichamen werden aangemerkt en hierbij ook van alle *lasten* werden ontheven, waarom hertog PHILIPS er voorzichtig bijvoegt: „*ten waer dat die by ons ghedoet* (*gedood*, manus mortua) *ende gemortificiert waren, ende wy onsen dienst dair of quyt sculden*" [6]).

De geestelijke goederen, zoover zij in de doode hand beschouwd werden te zijn, waren dus aan de plichten onttrokken, welke op andere drukten, doch die overgang in de doode hand moest blijkbaar door den graaf erkend worden, om wettig te zijn. Deze vrijmaking der goederen heette *amortisatie*. Evenwel schijnt de geestelijkheid zich niet aan de wettelijke amortisatie te hebben gehouden. Bij het Plakkaat van 1515 en de nadere verklaring van 1518 op 't stuk van de Renten, geamortiseerde goederen, vetpondingen, schildtalen, beden, accijnzen enz. [7]) o. a. wordt ook orde gesteld op de ongeamortiseerde goederen, d. i. zoodanige goederen, die door de geestelijken en kloosters buiten vorstelijke vergunningen waren aangekocht en ingelijfd, doch welke in de belastingen ook moesten gelden, met bevel, voortaan geen kloosters en godshuizen te stichten of te begiftigen, dan met zijn (KAREL V) en des bisschops toestemming.

Zoo deden de graven al het mogelijke, om de inkomsten te behouden van de landen, waarvan die eens betaald waren. Doch wij moeten er nog op wijzen, dat dit geen gewone belastingen waren, maar cijnzen afkomstig van het geven van het land ten gebruike aan anderen. Door vervreemding was dat oorspronkelijk karakter verloren gegaan en dewijl de cijns aan den graaf werd opgebracht, geleek het veel op belasting aan den landsheer. Ook de

---

[1]) MIERIS, III, pag. 329.
[2]) MIERIS, III, pag. 420.
[3]) MIERIS, III, pag. 622.
[4]) MIERIS, II, pag. 33.
[5]) Privilegiën van Haarlem op 't jaar 1426. — MIERIS, IV, pag. 854.
[6]) Volgens KLUIT, l. c., IV, pag. 95. Deze zegt in de noot, dat van dit *jus amortisationis* alle Roomsche schrijvers over het kerkelijk recht spreken.
[7]) Groot Plakkaatboek, II, pag. 2047, 2057.

wijze van inning, dorpsgewijze, kwam er mede overeen, en dat de belasting voor de beden op denzelfden grondslag gevestigd werd, had ten gevolge, dat beide verward werden en in elkander versmolten.

Gewijzigde beteekenis der cijnzen in de middeleeuwen. Ontstaan van tijdpacht.

De cijnzen verloren in den loop der middeleeuwen hun oorspronkelijke beteekenis. Zij waren meest ontstaan in den tijd, toen de grondheeren zich van het eigen bedrijf terugtrokken, toen ook de meiers niets meer dan rentmeesters werden (zie pag. 121) en zij de landerijen overlieten aan de lijfeigenen, die verplicht werden, een zekere opbrengst voor den grond te voldoen. De cijnzen, die aldus den lijfeigenen voor het gebruik van den grond opgelegd waren, beantwoordden naar de grootte in de 9e en 10e eeuw eenigszins aan hetgeen men pacht zou kunnen noemen. Dit bleef niet meer het geval na dien tijd. De landbouw verbeterde de opbrengst; ontginning en intensiever bedrijf gaven grootere voordeelen van het land; de opkomst van de steden en de toenemende handel en het verkeer deden in vele streken grooter voordeelen van de produkten des landbouws behalen. Zoo was de grondrente belangrijk toegenomen, doch de cijnzen bleven dezelfde. De cijnzen golden nog in aard als in omvang als een rechtsbetrekking tusschen heer en lijfeigene, en de verhooging er van door den grondheer werd als rechtsbreuk beschouwd.

Een gevolg van dien toestand was, dat in de 12e eeuw de cijnzen nergens meer in verhouding stonden tot de grondrente. De grondheeren waren gedeeltelijk onterfd, de boeren hadden de voordeelen van den verbeterden toestand verkregen. Het natuurlijk streven der grondheeren moest wel hierop gericht zijn, zich weder het volle genot der grondrente te verzekeren, en aan den anderen kant streefde de rijker geworden boer er naar, om de laatste sporen van de hoorigheid, hoewel die economisch in de nieuwe omstandigheden niet zwaar meer drukten, door afkoop te doen ophouden. Hierdoor werd meer en meer met de oude feudale toestanden gebroken; door talrijke verdragen en afkoopen werd de lijfeigenschap opgelost.

Doch met dat afslijten, oplossen en afkoopen der feudale cijnzen en het slinken der zakelijke vormen van de vroegere onvrijheid was nog geen economische gelijkheid verkregen. Het kapitalisme kwam gelijktijdig op in een nieuwe gedaante. Niet de vroegere adellijke grondheeren bleven meer de eigenaars der gronden: deze kwamen meer en meer in handen van rijke poorters, van lieden, die overgewonnen hadden in meer produktieve bedrijven (zie pag. 172, 175). Een gevolg was, dat dezen den grond weer afstonden ten gebruike aan anderen, maar thans tegen voorwaarden, meer equivalent aan de grondrente. En om de opbrengst der gronden voor den grondheer steeds equivalent aan de grondrente te houden, werden de gronden niet altijd meer voor vast, maar voor een bepaalden tijd afgestaan ten gebruike. Zoo ontstond de *tijdpacht*, die na de 13e eeuw meer en meer ingang vond.

Aldus geschiedde na dien tijd de overdracht van landen aan de vrij wordende boeren meer en meer volgens een bepaald omschreven contract, waarbij enkel een zakelijke band ontstond tusschen den uitgever van land ten gebruike en den ingebruiknemer. Op die wijze ontstond het gewone vrije pachtstelsel, de gewone verhuring van land tegen een vastgestelde huur, waaraan geen begrip

van onvrijheid meer verbonden was. De versnippering van het landbezit, waardoor heeren, poorters, kerken en kloosters verstrooid hier en daar enkele stukken lands bezaten of aandeelen in stukken lands, welke zij niet zelf konden bewerken en die zij, om er profijt van te kunnen trekken, aan anderen moesten overdragen ten gebruike, bevorderde het verhuren, niet altijd van hoeven, maar veel van afzonderlijke stukken lands. Hierdoor nog te meer verkreeg het huren en verhuren een zakelijk en tijdelijk karakter. De verhuurder verhuurde aan velen en de boeren huurden land van meer dan één eigenaar. De verhouding verkreeg reeds een modern economischen aard in de 15e eeuw. De oude termen, die aan het feudalisme herinnerden, als cijns, tijns, enz. verdwenen gedeeltelijk en maakten bij het ontstaan van nieuwe betrekkingen plaats voor de neutrale, niet aan onvrijheid herinnerende uitdrukkingen als *huur* (Mnl. *hure*, Angels. *hyre* (Eng. hire), Hoogd. *Heuer*), dat in de 11e en 12e eeuw in de stukken al dikwijls voorkomt, en in de 15e eeuw ook met de uitdrukking *pacht* [1]) (van 't Lat. *pactum* van *pacisci* = een verdrag maken) wordt afgewisseld. De feudale termen bleven nog voortbestaan, waar de oude verhoudingen bleven voortduren. Zoo vond men naast de huurlanden nog cijnslanden en allerlei zakelijke rechten, renten enz. die op bepaalde landerijen drukten, vooral in de oostelijke provinciën van ons land, welke eerst langzamerhand in den loop der nieuwe geschiedenis afsleten. In de kerken kloosterrekeningen van de 13e tot de 16e eeuw, alsmede in de stukken der kloosterarchieven, die ons het best inlichtingen geven omtrent die toestanden, is het in 't oog vallend, hoeveel *pachten, tienden, renten, tijnzen* enz. van huizen en landerijen aan deze stichtingen voldaan werden; hoeveel stukken lands, morgens lands en rentebrieven zij verkregen, hetzij als geschenk, hetzij door koop, tevens een bewijs, dat deze vormen van zakelijke betrekkingen naast elkander bestonden, maar ook dat het land versnipperd en in kleine stukken verhuurd werd.

Duur van de pacht en strijd tegen het afbreken.

De tijdduur der huurcontracten was verschillend.

De tuinen en vloglanden van den hof van Voorst werden meest verpacht voor 6 jaren en de pachtprijs werd meest voldaan in geld, verder in bepaalde hoeveelheden koren, eens in wijn en eens door het geven van de derde garf. De hof en de beide andere boerenplaatsen werden in het begin der 15e eeuw gedurende 8, 10 en 12 jaren voor geld verpacht.

Zoo was ook in Gelderland de gelthuishouding reeds voor vijf eeuwen in zoover doorgedrongen, dat boeren niet meer geregeld met een deel van de verbouwde granen de pacht betaalden, en al was het tijdpacht, toch was het tijdperk niet kort meer [2]). Door dien langeren tijdduur der pacht werd de grondslag gelegd voor meer intensieven bouw.

Op vele plaatsen was de tijdpacht langer. Men vindt van de 13e tot de 16e eeuw vele stukken, die spreken van uitgifte van land in *erfpacht* of ook wel in *eeuwige huur* (ewigher hure). Het komt ons voor, dat de erfpacht de oudste is. Zij sluit zich aan bij de hofhoorige en lijfeigene rechten, waarbij

---

[1]) S. GRATAMA, Beklemrecht, pag. 75.

[2]) Zie SLOET, De Hof van Voorst. — VAN AL'S, pag. 208.

de gebruiker steeds erfelijk in het gebruik van den grond bleef, en was dus een oude gewoonte, in een nieuwen vorm gegoten. Bij de opkomst der geldhuishouding ontwikkelde zich de tijdpacht.

Al bestond sedert de 13e eeuw veelal de tijdpacht, toch was het besef van een recht tot voortduren der pacht bij de boeren steeds levendig, te meer, daar de tijdpacht gewoonlijk ook feitelijk onafgebroken voortduurde. Vooral de veel heerschende gewoonte, dat de meiers of pachters de huizen bouwden op de gepachte hoeve, maakte den band tusschen land en huurder vaster. Wanneer de eigenaars der landen er somtijds een eind aan wilden maken, door het gemaakte contract toe te passen, ontstond er niet zelden verzet van de huurders. Daarom moest dikwijls de overheid tegen het bestaande verzet optreden.

Voorbeelden hiervan vindt men in de Friesche afkoopen [1]) en ook in Holland. PHILIPS VAN BOURGONDIË en keizer KAREL V waren reeds in hun tijd verplicht, de eigenaars van landerijen te steunen tegenover de zich rechten aanmatigende huurders of gebruikers.

Met raad van den stadhouder en van de raden van Holland, Zeeland en Friesland gaf den 11en Juni 1452 PHILIPS DE GOEDE een plakkaat „jegens nahuyr der landen" [2]) voor Holland, Zeeland en West-Friesland, waarvan de considerans luidt, dat aldaar, „tot veel plaetsen . . . . die pachters en huyrluyden, als sy yemands lands in huyr gehadt hebben, ende nadat die selve huyr uyt is, mit kracht ende gewelde willen gebruycken, dat voorsz. landt, tegen den danck of wille van dengene die dat landt toebehoort, seggende *uyt haer selfs authoriteyt ende sonder eenige ordinantie van ons of van onsen wege gemaekt wesende, die nahuyr aen dat landt te hebben.*" En verder zegt dit stuk, dat, als de grondeigenaars andere pachters nemen, de oude pachters „die nieuwe dreygen en houden se in sulcken vreese en onsichte, dat niemandt dat voorz. landt huyren en derft" [2]). Dergelijke plakkaten worden de volgende drie eeuwen telkens herhaald en zelfs verscherpt. Zoo o. a. door de Staten van Holland en West-Friesland den 26en Sept. 1658, waarbij uitdrukkelijk aan huurders van landen verboden werd, om deze na het einde van den huurtijd tegen wil en dank van de eigenaren langer te houden, onder voorwendsel, dat zij op het land met consent van den eigenaar hebben getimmerd, of de landen hebben verbeterd, met boomen geplant, enz. De huurders toch hielden in rechte vol, dat zij niet verplicht waren te gaan, en door gewelddadigheden werd het den nieuwen pachters onmogelijk gemaakt, de landen te bebouwen. Evenwel werd er ten behoeve der opgezegde huurders bij bepaald, dat de eigenaren verplicht waren, om aan de meiers de getimmerten en boomplantingen, met hun toestemming gedaan, mitsgaders hun uitgezaaid koren en aangewende kosten van landbouw, behoorlijk te vergoeden [3]).

---

[1]) Hierover nader bij de behandeling van het beklemrecht.

[2]) Groot Plakkaatb., III, pag. 586.

[3]) S. v. LEEUWEN, Handvesten en privilegiën van Rijnland, pag. 496. — Groot Plakkaatboek, kol. 363.

Prof. MOLTZER, in zijn belangrijke studie over de wijze, waarop men den landbouwersstand kan verheffen [1]), wenscht, dat den pachters niet willekeurig de verdere beschikking over den grond, dien zij exploiteerden, kan ontzegd worden, en voegt tot historische toelichting er aan toe: „Tot het stellen van dien eisch voel ik mij in niet geringe mate gesteund door de wetenschap, dat hetgeen voor onze huurboeren hier sloor mij van het privaatrecht der toekomst wordt verlangd, inderdaad niets anders is dan waarop, *als een hun toekomend recht van natuur*, reeds meer dan vier eeuwen geleden door de „pachters en huyrluyden" ten plattenlande van Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland, algemeen aanspraak werd gemaakt, waaraan hunnerzijds tot in de vorige eeuw, met waarlijk opmerkelijke onverzettelijkheid, tegen de duidelijke strekking van het geldend recht in, voortdurend is vastgehouden" [2]).

Het in de vorige eeuwen telkens terugkeerend gewelddadig verzet der plattelands-bevolking der westelijke provinciën tegen het toch onbetwistbaar recht des verpachters, om na den afloop van den verpachttijd zijn goed, zoo mogelijk, tegen hoogeren prijs, aan wien hij verkoos, te verhuren, is nog een klemmend bewijs, zegt de heer MOLTZER, hoe feitelijk reeds sinds eeuwen in de overlevering van ons boerenvolk de overtuiging heeft geleefd, dat zonder een vast beschikkingsrecht over den grond door den landbouwer geen rationeele basis aan zijn bedrijf is te geven. Naar het mij voorkomt, deed niet zoozeer het ernstig geloof aan een hun waarlijk toekomend recht van nahuur, als wel het helder inzicht van het groote belang, dat voor hun beroep aan de erkenning van zoodanig recht was verbonden, die plattelands-huurboeren sinds het midden der 15e eeuw met zooveel overmoed opkomen tegen het onvast en tijdelijk gebruiksrecht, dat het door hen als vrije lieden met den landsheer gesloten pachtcontract hun op den grond verschafte [3]).

Wij zien in dit optreden der boeren een verschijnsel, dat voortvloeide uit hun sociale geschiedenis in de westelijke povinciën. Terwijl in enkele oostelijke provinciën in het laatst der 15e eeuw en later nog overblijfselen der lijfeigenschap in onderscheidene vormen bestonden, was die destijds in Holland, Zeeland, Utrecht, zoowel als in Friesland, Groningen en Drente verdwenen, ook ten platten lande (zie pag. 150). Zelfs konden zij, aan wie in Holland binnen het rechtsgebied der steden andermans grond tegen een jaarlijksche uitkeering van geld of produkten ten gebruike toekwam, vanouds naar der „stede recht" bij geregelde betaling van het daarvoor eenmaal vastgesteld bedrag dat erf hun leven lang behouden, en het op denzelfden voet tegen eenmalige betaling der dubbele som, hetzij reeds bij hun leven vrijelijk overdragen aan anderen, hetzij bij hun dood aan naaste verwanten als erfenis achterlaten. Op dezen, in Holland geldenden regel doelt ongetwijfeld ook het handvest, door graaf WILLEM II 14 April 1246 aan Delft gegeven [4]).

Het was werkelijk een moeilijke taak voor den wetgever, om de rechtsover-

---

[1]) J. P. MOLTZER, Landbouw en kapitaalbelegging, 1892.

[2]) MOLTZER, l. c., pag. 224.

[3]) MOLTZER, l. c., pag. 227.

[4]) Zie hierover KLUIT, IV, pag. 82—104.

tuiging des volks, dat de huurders recht hadden, op hun gehuurd land te blijven wonen, te breken. Twee eeuwen lang werden daartegen de strengste bepalingen gepubliceerd in de verschillende provinciën, en in 1592 werd in Utrecht zelfs een zeer uitvoerig plakkaat afgekondigd, waarbij met doodstraf werd gedreigd voor geweldenarijen, door vroegere huurders of pachters bedreven [1]). Eerst langzamerhand werd de oude inheemsche rechtsovertuiging gebroken, en zegevierde de algeheele contractsvrijheid der partijen tegenover elkander bij het huren en verhuren der landerijen.

---

[1]) VAN DE WATER, Groot Utrechtsch plakkaatboek, I, pag. 677—691, geeft een overzicht van de plakkaten, gedurende twee eeuwen op huurontduikingen uitgevaardigd. VAN DE WATER schreef in 1729 en deelt daarin het laatste mede van 1720.

HET TIENDRECHT EN DE GESCHIEDENIS DER TIENDEN IN DE MIDDELEEUWEN.

Oorsprong van het tiendrecht.

Van de lasten, welke sedert oude tijden op het landgebruik drukten, hebben de tienden de grootste duurzaamheid gehad; zij zijn zelfs tot op onzen tijd blijven voortbestaan, ook al zijn zij aanzienlijk in omvang verminderd. Wegens die groote beteekenis van

---

Litteratuur over het tiendrecht.

Wij laten hier de belangrijkste litteratuur over het tiendrecht volgen:

DE GROOT, Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid met aanteekeningen van FOCKEMA ANDRÆ, 1895.

SCHRASSERT, De jure Decimandi Gelrico, C. I., § 9.

P. V. D. SCHELLING, Hollandsch tiendregt of verhandeling over het regt tot de tienden, toekomende aan de grafelijkheid en de heerlijkheden van Holland en West-Friesland, 1727.

P. BORT, Tractaat van de Domeinen van Hollandt, 1649.

STAATS EVERS, Eenige conclusiën in belangrijke zaken, 1857.

J. F. PRINGLE, Pleitredenen over het tiendrecht in de Haarlemmermeer, 1863.

F. J. E. VAN ZINNICQ BERGMANN, De oorsprong van het tiendrecht en het recht van collatie in Nederland, 1861.

J. S. M. GANDERHEYDEN, Pleitrede over het wettig voortdurend bestaan van het domaniaal tiendrecht, bijzonder ten aanzien der zoogenaamde novale tienden in de provincie Noord-Brabant, 1843.

A. A. J. MEYLINK, Pleitmemoriën, uitgesproken voor het gerechtshof van Zuid-Holland en voor den H. Raad over het tiendrecht, 1850. In dit werk vindt men onderscheidene bijlagen en resolutiën.

H. J. A. RAEDT VAN OLDENBARNEVELT, Over domaniaal tiendrecht (Themis, 1866, I).

J. M. F. BIRNBAUM, Die rechtliche Natur der Zehnten, Bonn 1831.

J. V. D. GRAFT, Geschiedenis der wetgeving op de tienden hier te lande. (Dissert. 1856).

LOENING, Geschichte des Kirchenrechts.

J. HOCHGÜRTEL, Beiträge zur geschichtlichen Entwicklung der kirchlichen Zehnten im Frankischen Reiche, 1879.

W. MOLL, Kerkgeschiedenis van Nederland, I, pag. 343 enz.

J. KOSTERS, Het oude tiendrecht (Proefschrift), 1899.

K. LAMPRECHT, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, I, 1886.

TROTZ, Jus agrarium Foederati Belgi, 1751.

G. A. ACKER STRATINGH, Over tienden in de Friesche landen (Bijdr. tot de Gesch. en Oudh. v. Groningen, I, 1864).

G. A. ACKER STRATINGH, De tienden in Drente, Goorecht en Groningen (Bijdr. tot de Gesch. v. Groningen, VI).

de tienden in de geschiedenis van den landbouw zullen wij hierbij in een afzonderlijk hoofdstuk stilstaan en hun ontstaan trachten na te gaan.

Het is een moeilijk en nog geenszins volkomen opgelost vraagstuk, vanwaar de tienden afkomstig zijn, die men in het Frankische rijk in West-Europa het eerst meer bepaald aantreft. Zijn ze van kerkelijken oorsprong of zijn zij uit de bevoegdheid en rechten van de wereldlijke macht voortgekomen? Dit zijn tweeërlei standpunten, welke beide nog door bevoegde onderzoekers worden ingenomen.

Dit is evenwel zeker, dat de tienden ouder zijn dan de tijd, waarin wij ze eerst in West-Europa leeren kennen. De oudste tienden, waarvan de geschiedenis spreekt, zijn wel die, welke bij de Israëlieten in het Oude Testament vermeld worden. Genesis XIV, vers 20 verhaalt, dat Abraham na een overwinning de tienden van den buit aan Melchisedek, den Hoogepriester van Jahwe, offerde. In Genesis XXVIII, vers 22 wordt medegedeeld, dat Jacob op de vlucht voor zijn broeder Ezau, door God in den droom gesterkt, de gelofte deed, aan den Heer van alles, wat hij ontving, de tienden te zullen geven.

Later werd in de wetgeving van Mozes het tiendrecht uitvoeriger beschreven. „Alle tienden des lands, van het zaad des velds, van de vrucht van het geboomte, zijn des Heeren," luidt het [1]). En verder wordt er ook melding gemaakt van tienden van runderen en klein vee. Deze tienden moesten aan de Levieten worden opgebracht, die er van onderhouden werden als vergoeding voor den dienst van Jahwe, dien zij verrichtten, en als schadeloosstelling hiervoor, dat zij de eenige der twaalf stammen waren, die bij de verdeeling des lands niet een gedeelte van den grond hadden verkregen. Op hun beurt moesten de Levieten weder het tiende van de verkregen tienden aan de priesters afstaan, als gewijd aan Jahwe [2]). Bovendien werd om de drie jaar nog een bijzondere tiend geheven ten behoeve van de Levieten, armen, weduwen, weezen en vreemdelingen [3]).

Ook bij de Romeinen waren tienden bekend. De tienden bij de Romeinen waren te onderscheiden in drie soorten:

1. Tienden, ontstaan door uitgifte van onbebouwde gronden door den staat, onder voorbehoud van een zeker jaarlijks op te brengen evenredig gedeelte der vruchten.

Zooals bekend is waren de Romeinen veroveraars, die zich van Rome uitbreidden, en bij de verovering van Italië verviel een groot gedeelte van de veroverde gronden aan den staat als „ager publicus." Gewoonlijk werden de overwonnenen genoodzaakt, een derde gedeelte van hun land aan den staat af te staan, en de aldus sterk uitgebreide staatslanderijen werden gedeeltelijk ten voordeele der schatkist verpacht; andere werden verkocht of onder de kolonisten bij het lot verdeeld. De nog niet in cultuur genomen landen evenwel werden ter beschikking gesteld van ieder, die geneigd was, ze te occupeeren. Deze occupatie beteekende echter slechts een in gebruik nemen:

---

[1]) Leviticus, XXVII, vers 30.

[2]) Numeri XVIII, vers 26—30.

[3]) Deuteron. XIV, vers 28, 29; XXVI, vers 12.

de staat bleef eigenaar van den grond en de gebruiker moest jaarlijks een evenredig gedeelte van de opbrengst van den grond als pacht betalen: een tiende, als het graanakkers, een vijfde, als het houtgewas of beplantingen betrof, en een bepaalde huurpenning per hoofd voor het vee, dat op de openbare weiden werd gelaten. Zoo was de toestand vóór den tijd der Gracchen; onder dezen werden de possessiones tot privaat eigendom gemaakt.

Dit stelsel heeft in de Romeinsche provinciën nooit gegolden dan alleen in een klein gedeelte van Germanië tusschen Wiesbaden en Frankfort, waar in de zoogenaamde „agri decumates", de „decumaatlanden", tienden der opbrengst in natura aan de Romeinsche schatkist werden opgebracht. De aan Rome opgebrachte tienden dienden een tijdlang mede, om den staat van staatskoren te voorzien, dat tegen lage prijzen aan de bevolking werd verstrekt.

2. Tienden, in de Romeinsche provinciën als grondbelasting geheven. In Gallië en Germanië is echter nooit van een grondbelasting in natura sprake geweest; de Bataven in ons land waren vrij van alle belastingen.

3. Tienden, uit het colonaatsysteem der Romeinen voortkomend. Het stelsel der coloni, dat zich vooral in den Romeinschen keizertijd ontwikkelde, schiep een klasse van kolonisten, tusschen vrijen en slaven staande, die voor het genot van den grond, welken zij bebouwden en waarvan zij de vruchten genoten, een zekeren canon moesten betalen, meestal bestaande in een evenredig deel der vruchten, soms ook in geld, wanneer de colonus hieromtrent met den grondeigenaar was overeengekomen, of dit volgens een oude gewoonte geschiedde [1]).

Terwijl aldus de tienden reeds van oudere dagteekening zijn, is het de vraag, of het latere tiendrecht van West-Europa uit dat volgens de Mozaïsche wetten of uit de instellingen der Romeinen is voortgekomen? Hebben de Romeinen hier de tienden in beginsel gebracht en zijn ze later door de Frankische vorsten algemeen gemaakt? Zijn de tienden reeds bekend geweest bij de Germanen?

Omtrent den oorsprong van het tiendrecht in deze gewesten hebben langen tijd de meeningen nog al verschild. Hoofdzakelijk kan men bij de bevoegde schrijvers drie opvattingen onderscheiden. Onderscheidene schrijvers meenden de eerste beginselen van het tiendrecht te moeten zoeken bij gewoonten der oude Germanen. Hiertoe behooren o. a. HUGO DE GROOT, SCHRASSERT, V. D. SCHELLING, BORT en PRINGLE. Anderen meenen het Romeinsche colonaatstelsel (zie pag. 71) als den oorsprong van het tiendrecht in deze gewesten te moeten beschouwen. Hiertoe behooren o. a. BIRNBAUM, VAN GEFFEN en V. D. GRAFT.

Tegenover deze opvatting staat vooral die, welke in den nieuweren tijd meest aanhangers heeft gevonden, als zou het tiendrecht vooral van kerkelijken oorsprong zijn. Het was VAN ZINNICQ BERGMANN, die in 1861 met kracht opkwam tegen de vroeger door BIRNBAUM verkondigde theorie en met volle overtuiging en veel scherpzinnigheid betoogde, dat het tiendrecht niet uit het

---

[1]) VON SAVIGNY, Römische Steuerverfassung (Vermischte Schriften, II, 99). — Zie MOMSEN, Römisches Staatsrecht, Abt. Die Zenzur, II. — MARQUARDT, Römische Staatsverwaltung, II.

stelsel der Romeinsche colonaten kon voortkomen, maar door de christelijke kerk gegrondvest is. De heer J. KOSTERS, die in 1899 een academisch proefschrift over dit onderwerp schreef, sluit zich bij die meening aan, en ook FOCKEMA ANDRÆ gaat van dit beginsel uit, zooals blijkt uit de aanteekeningen op de uitgave van DE GROOT's Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid. LAMPRECHT gaat in zijn geschiedenis „Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter", 1886, pag. 113 van dezelfde meening uit, en in het artikel „Kirchliche Abgaben" van het Handwörterbuch der Staatswissenschaften wordt ook aan de tienden een kerkelijke oorsprong toegeschreven.

Voor ons schijnt zoowel de eene opvatting als de andere niet van eenzijdigheid vrij te zijn. Hoewel wij ook hierin medegaan, dat de meeste tienden van kerkelijken oorsprong zijn, dat het grondbeginsel der tiendheffing op kerkelijke beginselen berust, zien wij toch geenszins het bewijs geleverd, dat alle tienden van kerkelijken oorsprong zijn, zooals ook CORT VAN DER LINDEN opmerkt [1]). Deze meening moet zich wel opdringen door de feiten en vindt ook aanhangers bij onderscheidene schrijvers. TELDERS zegt hierover, dat, hoewel de kerk het genot der tienden als een uitsluitend goddelijk recht beschouwde, dit toch niet verhinderde, dat naast de geestelijke tienden ook wereldlijke bestonden. En hij wijst op de *decimae regales*, die als grondrente van de in pacht uitgegeven kroongoederen aan den fiscus moesten opgebracht worden. Evenzoo ontving de grondeigenaar van zijn in pacht of huur uitgegeven landen tienden van de produkten, die wij onder den naam van *decimae dominicae et salicae* kennen. En deze schrijver besluit, dat al vroeg de tienden ook aan leeken een belangrijke bron van inkomsten hebben opgeleverd [2]).

MEYLINK zegt [3]), dat hij maar één voorbeeld heeft kunnen vinden van uitgifte van land door een onzer graven tegen tiendbetaling. Al is die oogst schaarsch, het voorbeeld heeft dan toch bestaan, en er zullen wel meer voorbeelden bestaan hebben.

GRIMM [4]) zegt, dat het begrip der tienden hierop berust, dat de landbouwer een gedeelte van hetgeen op veld of in de kudde groeit aan de kerk of aan den grondheer afstaat.

FUCHS in het „Wörterbuch der Volkswirtschaft" (II, 1898) beschouwt de tienden in hoofdzaak wel van kerkelijken oorsprong, berustend op het oude Joodsche tiendrecht en door PEPIJN en KAREL DEN GROOTE gewettigd, doch, zegt dezelfde schrijver, buitendien bestonden in Duitschland naast deze kerkelijke tienden, berustend op goddelijk, kerkelijk recht, sedert de oudste tijden nog wereldlijke tienden, op verschillende openbare en private titels berustend en hoofdzakelijk toekomend aan den grondheer of den koning. Gedeeltelijk

---

[1]) CORT VAN DER LINDEN, Art. „Bauernbefreiung", Handwörterbuch der Staatswissenschaften, II, 1891, pag. 214.

[2]) A. TELDERS, Bijdrage tot een geschiedenis van het bezit in de doode hand. Dissertatie 1868, pag. 32.

[3]) A. A. J. MEYLINK, Pleitmemoriën over het tiendrecht, 1850, pag. 10.

[4]) Deutsche Rechtsalterthümer, laatste herziene druk van 1899, I, pag. 540.

waren die een navolging van de Romeinsche tienden, o. a. in het Decumaatland, doch er bestonden ook erfenis-, berg-, varkenstienden en andere.

In de 9e eeuw liet de graaf van Vlaanderen afkondigen, „dat zoo wie wilden eenige bosschen uitdelven, ende den grond bezayen, hy eigendom en volle bezit van hetzelve land soude houden, voor hem en syne naekomelingen, soo nogtans, dat de eigenaars desselfs lands de jaerlyksche Thienden der gewone vruchten moesten geven aan den Heere ofte Graeve van Vlanderen" [1]).

In het Gooiland werden „koptienden" betaald aan den grondheer voor de gronden, waarop de erfgooiers het gebruiksrecht hadden, zoo die ontgonnen werden [2]).

Vrijen en onvrijen betaalden in de 13e eeuw van alle bouwlanden tienden aan den landsheer, den graaf, die echter veel aan kleine landbezitters waren overgegaan.

Van de Friezen bedong FLORIS V zich in 1288 een tiende, die aldaar sedert betaald werd; deze tiende heet „'s graven tiende" en was in het veroverde land ingesteld in navolging van die in Rijnland en elders [3]).

Dit alles sluit echter niet uit, dat ook wij in hoofdzaak de kerk als de grondvestster der tienden beschouwen, hoewel in lateren tijd vele tienden door schenking en verkoop in handen van leeken kwamen, van graven, hertogen, heeren, enz. Dit laatste levert wel het bewijs, dat de bisschoppen zelf geenszins zoo uitsluitend de tienden beschouwden als een opbrengst, bijzonder aan de kerk behoorend, anders zouden zij haar niet verkocht hebben.

Eerste geschiedenis van het tiendrecht.

De opkomst van het tiendrecht in deze gewesten dagteekent uit den tijd der invoering van het christendom. Wel werden er vóór dien tijd opbrengsten van vee, graan, kleederen, enz. door lijfeigenen opgeleverd aan de heeren, maar deze opbrengsten waren meest van een anderen aard dan de latere tienden.

In den eersten tijd der invoering van het christendom waren ook de tienden hier nog niet bekend. Wel werd de christelijke kerk door de Frankische vorsten en leeken met rijke goederen begiftigd; wel werden landerijen in Utrecht, Gelderland en Brabant met al hun toebehooren, woningen, hutten, huizen, gebouwen, inwoners, lijfeigenen, slaven, velden, weilanden, waterloopen, molens, visscherijen, uitgangen en inkomsten, aan de Utrechtsche kerk geschonken, maar aanvankelijk werden daaronder geen tienden vermeld. Eerst later was dit wel het geval, zooals o. a. blijkt uit een gift van koning HENDRIK III in 1041 aan zijn nicht IRMENGAARDE, bestaande uit goederen in Limburg.

Hieruit mag men afleiden, dat in elk geval de tienden in den eersten tijd van het christendom nog niet tot afzonderlijke schenkingen aan de kerk behoord hebben. Of er inningen in den geest der tienden bij de leeken in deze

---

[1]) TROTZ, Jus agrarium, I, pag. 31.

[2]) A. PERK, Verslag omtrent den oorsprong en den aard der gebruiksregten op heiden en weiden in Gooiland, 1842, pag. 13.

[3]) BLOK, De financiën van het Graafschap Holland (Bijdr. voor Vaderl. Gesch., IIIe reeks, 3e stuk, pag. 53.

landen bestonden, valt niet op grond der stukken te zeggen, maar dat zij niet bestonden, valt evenmin te bewijzen.

In de eerste jaren der invoering van het christendom onder de heidenen van deze landen zullen de evangeliepredikers er niet aan gedacht hebben, om aan de nieuwe leer ook het voldoen van een zekere opbrengst te verbinden. Dat zou zeer waarschijnlijk het nieuwe geloof een ongewenschte impopulariteit hebben gegeven. Maar toch, de dienaren der kerk, hoewel ze predikten, dat de mensch bij brood alleen niet kan leven, zij hadden voor hun instellingen wereldlijke middelen noodig, en om die te verwerven, werd de aandacht gevestigd op het oude Joodsche beginsel. Zouden de bisschoppen er niet op aandringen bij hun aanhangers, om op die wijze een vaste bron van inkomsten te verkrijgen, een bron, die niet afwisselde naar den verschillenden weldadigheidszin, maar die steeds vloeide? En in 753 werd PEPIJN er toe gebracht, aan de kerk te Utrecht een tiende van de inkomsten der kroon af te staan [1]).

Of de vorst dit deed, om een voorbeeld te geven aan de aanzienlijken in zijn rijk? In elk geval zocht de geestelijkheid bij den vorst hulp en het was de vorst, die niet alleen misschien reeds bestaande tienden, welke de kerk al hief, sanctionneerde, maar ook bevel gaf, dat ze moesten voldaan worden. Het was dus de vorst, die van zijn recht gebruik maakte, om een aandeel van de opbrengst der landen aan de kerk te doen afstaan. Elf jaar later decreteerde PEPIJN dan ook, dat ieder, willens of onwillens, zijn tienden zou moeten betalen. Het zullen geen tienden geweest zijn, welke de koning reeds hief en aan de kerk afstond, maar het koninklijk recht op de opbrengst kon alleen den koning aldus doen decreteeren. En de verordening, door PEPIJN in 753 uitgevaardigd, werd door de capitularia der latere koningen bevestigd en uitgebreid, en weldra zien wij dan ook zoowel de landen der Friezen en Saksen als die der Franken geheel met tienden overdekt. In de tiende eeuw hadden de kerken reeds overal aanzienlijke tienden.

Doch ook reeds in den Karolingischen tijd zien wij wereldlijke heeren allengs als bezitters van tiendrechten in deze streken optreden en later wordt dit nog in sterker mate het geval. Deze overgang van het tiendrecht in wereldlijke handen was een gevolg van een ontwikkeling der kerkelijke toestanden, van den band tusschen kerk en heer. De kerken in deze gewesten toch werden veelal gesticht door wereldlijke heeren, door groote grondbezitters, heeren van heerlijkheden, landsheeren, enz. Dezen nu stichtten niet alleen de kerken op hun bezittingen, maar het werd ook langzamerhand regel, dat bij den bouw eener kerk de stichter onder de rechten, die hij als patroon op het nieuwe godshuis verkreeg, ook aanspraak maakte op de tienden, die er toe behoorden, hetzij geheel of gedeeltelijk, meestal voor $^2/_3$. Voor geestelijke collatoren werd deze toestand meermalen uitdrukkelijk gesanctionneerd door het toekennen van het z.g. privilege van „congrue portie", waardoor alle inkomsten der parochiekerk aan den patroon kwamen en deze er mede kon volstaan, een zekere behoorlijke uitkeering te doen tot onderhoud van den pastoor.

---

[1]) S. MULLER FZN., Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht, pag. 9

VAN ZINNICQ BERGMANN deelt mede [1]), dat in den tijd, toen deze gewesten door de Noormannen werden geteisterd, de vorsten met tienden werden beleend door de geestelijkheid, om den strijd tegen die barbaren te voeren en vol te houden. In een diploma van 961 (MIRAEI Op. dip. p. 43) wordt vermeld, dat ARNULF, markgraaf van Vlaanderen, aan de kerk van den H. Donatianus te Brugge een gedeelte der tienden schonk, door hem en zijn voorgangers, gelijk hij zegt, in *vast leen* ontvangen, om den oorlog tegen de Noorsche volken te bekostigen. Dit kan aldus mede een reden geweest zijn, waardoor enkele tienden in wereldlijke handen kwamen, die vroeger aan geestelijken behoorden.

Zoo zien wij in den loop des tijds vele tienden in plaats van aan de moederkerk in handen van heeren en aanzienlijke grondbezitters komen, en deze tienden, hoewel van kerkelijken oorsprong, verloren hun kerkelijk karakter, dat geheel vergeten werd. Geestelijke grondheeren, kloosters en kapittelkerken hadden talrijke godshuizen op hun uitgestrekte goederen, waarvan zij de tienden trokken. Bovenal de Utrechtsche bisschop, het geestelijk opperhoofd in het grootste gedeelte dezer landen, was in het bezit van vele tienden.

Behalve op bovengenoemde wijze gingen vele tienden in wereldlijke handen over door secularisatie van geestelijke eigendommen, welke plaats had door de landsvorsten. Verder werden tienden verruild, verkocht, verpacht, in leen en achterleen gegeven, weggeschonken, in één woord, als elke zaak verhandeld, en aldus ging het oorspronkelijk karakter der meeste tienden geheel verloren.

Zoo zien wij gedurende de middeleeuwen, dat schier alle landen met tienden bezwaard waren, die als een soort belasting in natura op de landen en op andere landbouwbezittingen drukten. Deze opbrengst verschilde hierdoor van de cijnzen, dat zij geen karakter van onvrijheid droeg en zoowel door vrijen als onvrijen moest voldaan worden. Wel was de adel vrij van de tiend en hief hij tiend [2]), doch die vrijheid lag niet in den aard van het tiendrecht, maar was waarschijnlijk een gevolg van verkregen rechten, waardoor het land van de adellijken vrij van tiend werd geacht en zij zelf het tiendrecht verkregen. Ook zij, die in strenge lijfeigenschap verkeerden, waren vrij van tienden, zooals uit verschillende oorkonden blijkt. De tienden waren opbrengsten van landbouw en veeteelt van vrije lieden en van onvrijen in zachtere beteekenis. Het waren zakelijke verplichtingen, die op het bezit van grond altijd berustten. Ook zaalland werd als tiendplichtig beschouwd.

Novale tienden. Wij moeten ten slotte nog de aandacht vestigen op de *novale tienden*, decimae novales, welke in onderscheidene oude stukken genoemd worden, vooral sedert de 11e eeuw. De novale tienden waren zulke, welke geheven werden van vroeger inculte gronden, gronden, die in cultuur waren gebracht na de algemeene instelling der tienden. Deze gronden werden later tiendplichtig gemaakt aan de kerk of aan heeren en de novale tienden deelden hetzelfde lot als de andere, dat zij dikwijls werden overgedaan

---

[1]) F. J. E. VAN ZINNICQ BERGMANN, Het voormalig hertogdom Brabant, pag. 365.

[2]) GRIMM, Rechtsalterthümer, I, pag. 540. — NOORDEWIER, l. c., pag. 169.

aan wereldlijke heeren en daardoor hun kerkelijk karakter verloren. Doch het waren ook niet zelden de heeren, die de novale tienden bij het uitgeven van onontgonnen landen eischten of er over beschikten.

Van novaaltienden wordt het eerst melding gemaakt in het capitulare van keizer LODEWIJK II van 867, (C. 9, De decimis novalium), waarin gezegd wordt, „dat de nieuw ontgonnen akkers (Novalia rura), nabij reeds bebouwde gelegen, ten behoeve der oude kerk moeten worden getiend, doch dat, wanneer iemand op een afstand van vier of vijf mijlen van die kerk akkers ontgint en aldaar met toestemming des bisschops een kerk bouwt, hij, na inwijding dier kerk, haar van een priester behoort te voorzien, en dat aan die kerk de tienden van al, wat op die akkers wordt gewonnen, moet worden vergolden" [1]).

Ook omtrent het ontstaan der novale tienden heerschen verschillende gevoelens. De meeste novale tienden leert de geschiedenis kennen in het bezit van wereldlijke heeren en dit heeft enkele schrijvers over dit onderwerp tot het besluit gebracht, als zouden zij ontstaan zijn uit een zeker recht, dat de landsheer zich voorbehield bij het uitgeven van woeste gronden ter ontginning, bedijking, enz. of als een overblijfsel van het oude algemeene tiendrecht van den landsheer. De meesten evenwel hangen de meening aan, dat ook de novale tienden hun oorsprong te danken hebben aan het tiendrecht, dat de kerk was geschonken, terwijl de kerk later deze tienden weder vervreemdde. Wij zijn van meening, dat bij het uitgeven van woeste gronden ter ontginning door de heeren niet zelden een zekere cijns of grondrente daarvan werd geheven, die ook als tiende bekend schijnt geweest te zijn, gelijk wij vroeger zeiden.

De genoemde tiend van nieuw land werd ook wel *rottiend* (van roden) en *braaktiend* van nieuw ontgonnen land genoemd, soms ook *nyebreck* (bij RACER, VI, pag. 326), en onder de Hollandsche graven *utfang* [2]).

De tienden hebben, zooals uit het voorgaande valt af te leiden, een algemeen karakter en in de meeste staten van Europa komt de tiendheffing in 't belang van de kerk voor [3]), iets, wat er op wijst, dat de geestelijke tienden uit een zelfde rechtsbron voortkomen en dat ongetwijfeld de kerk den grootsten invloed heeft gehad op de tiendheffing. Toch is de strijd over het ontstaan en het recht der tienden al oud en werd het uitsluitend kerkelijk recht op de tienden al vroeg betwijfeld. Daar de kerk van haar tienden veel aan leeken geschonken had, daar de grondheeren ook tienden bedongen van nieuw ontgonnen land, ontstonden er gedurende de middeleeuwen ingewikkelde rechtstoestanden, die niet te ontwarren waren en veel strijd veroorzaakten. Sedert het midden der 11e eeuw verbood de kerk de vervreemding van haar tienden aan leeken en vorderde zij de teruggave der in leekenhanden zich bevindende tienden (besluiten van het Lateraansch Concilie van 1139 en 1179), doch de Duitsche keizer weigerde in zijn gebied deze besluiten tot rijkswetten te ver-

---

[1]) VAN ZINNICQ BERGMANN, Het voormalig hertogdom Brabant, pag. 360.

[2]) NOORDEWIER, l. c., pag. 64. — GRIMM, l. c., I, pag. 542.

[3]) TELDERS, Bijdrage tot de geschiedenis van het bezit in de doode hand, 1868, pag. 32 enz.

heffen en de kerk vermocht ze niet uit te voeren. Zoo bleven wereldlijke en geestelijke tienden naast elkander bestaan; zelfs de bepaling van het kanonieke recht, dat de vrijdom van kerkelijke tienden *bewezen* moet worden, werd in de meeste landen niet opgenomen, doch in plaats daarvan meestal de omgekeerde regel gevolgd, dat de rechten der kerk op tienden in de afzonderijke gemeenten bewezen moesten worden.

Het tiendrecht in de verschillende deelen van de Nederlanden.

In een beknopt overzicht zullen wij het tiendrecht in de verschillende deelen des lands de revue doen passeeren. Hoofdzakelijk volgen wij daarbij KOSTERS [1]).

In Gelderland worden omstreeks de 11e eeuw de tienden bijna uitsluitend in verband met kerken genoemd. In meer dan een dorp, waar, voordat er een kerk gevonden werd, geen tienden onder de inkomsten vermeld worden, komen naast het bouwen der kerk ook de tienden op. Zoo te Wichmond, Putten, Ede. Als leeken over tienden te beschikken hadden, was dat, meent KOSTERS, omdat zij aan kerken annex waren, die hun toebehoorden. Meer dan een akte is er, waarin leeken kerken en tienden te zamen uitgeven. De patronen, die wij nu eens in het bezit van alle, dan weer van een gedeelte van de tienden hunner kerken zien, gaven het patronaatsrecht uit zonder de tienden en omgekeerd. Wanneer het patronaat eener kerk werd overgedragen, werden de tienden onder de uitgifte begrepen, al werden zij niet uitdrukkelijk genoemd. Naast deze wijze van verkrijging waren het voornamelijk de leenbrieven en verpachtingen van bisschoppen, proosten, kapittels en kloosters, die aan de leeken kerkelijke tienden in handen brachten. Zoo zag men in Gelderland gedurende de middeleeuwen het tiendrecht meer en meer in handen der leeken komen.

In Holland, zegt KOSTERS, vond men vóór de 13e eeuw geen voorbeelden van tienden, waarover door graven of edelen werd beschikt, zonder dat zij in verbinding met de kerk voorkomen, en vele tienden waren er in geestelijke handen. De bisschop van Utrecht had vele tienden in Holland. In 1323 gaf het Utrechtsche convent van St. Pauwel de tienden binnen Zwijndrecht en Heer-Heijnenland, tusschen de Merwede en de Dubbel en tusschen Riederwaard en Dordrecht in pacht aan den graaf met nog andere rechten. De commanderij van Haarlem was patroon van de kerken van Beverwijk, Heemskerk, Zoeterwoude en Hazerswoude, en genoot in die hoedanigheid de tienden der genoemde godshuizen. Sommige werden weer verpacht. De tienden, welke de abdij van Egmond als patroon van vele kerken bezat, kwamen meest in handen van leeken. In de 13e eeuw geraakten vele tienden in Holland in handen van den graaf en zijn edelen, naar KOSTERS meent vooral door het collatierecht van den graaf. In Holland werd veelal niet de tiende schoof, maar de elfde als tiend beschouwd. De reden hiervan werd hierin gezocht, dat de tiendheffer bij de kostbare bedijkingen, enz. een zekere welwillendheid betoonde aan den landbouwer, door iets minder te nemen dan waarop hij aanspraak had.

Dergelijke bewijzen van gratie komen meer voor. Bij de grove tienden

---

[1]) Zie KOSTERS, l. c., pag. 45 enz., waar men de litteratuur vindt aangegeven.

werd bijna alleen de 11e schoof genomen, bij de diertienden niet. Misschien ook, dat het nemen der 11e schoof hieruit ontstaan is, dat bijv. de kerk de 10e verkreeg, terwijl de heer nog de 11e nam, zooals KOSTERS het verdrag van FLORIS V van 1289 met de West-Friezen verklaart, waarin de graaf van hen bedingt, dat zij hem tienden zouden opbrengen, en wel de 11e schoof.

In Zeeland waren het meest de collatoren, de pastoors der parochiekerken zelf, die de tienden der godshuizen genoten, waarin zij den dienst waarnamen. Het kapittel van St. Pieter te Utrecht was een der grootste Zeeuwsche tiendheffers. In Utrecht hadden uit den aard der zaak de bisschop en de Utrechtsche kapittelen en conventen bijna alle tienden in handen. In Brabant was de bisschop van Luik de eerste tiendheffer, maar ook anderen werden er gevonden. Van vele tienden in Brabant en in andere provinciën is de kerkelijke oorsprong in 't geheel niet meer na te sporen.

In Limburg was de toestand al niet anders dan in genoemde gewesten. In Overijsel en Drente had de bisschop van Utrecht, de heer, groote tiendbezittingen. Ook de Utrechtsche kapittelen waren groote tiendheffers in Drente in de middeleeuwen, en veelal verpachtten zij ze aan aanzienlijke Drenten. Verder bezaten de conventen van Ruinen (later Dikninge) en Assen veel tienden in Drente, even als de parochie-geestelijkheid enz.

Ook in Friesland komen vele tienden voor, die in de Seendrechten worden genoemd.

ACKER STRATINGH heeft de tienden in Friesland, in uitgebreideren zin genomen, historisch onderzocht [1]) en kwam tot het besluit, dat er in Friesland, en met name in de Ommelanden, ook tienden hebben bestaan, wat wel eens betwijfeld werd. Deze tienden waren gewone kerkelijke tienden geweest, geen bijzondere inkomsten van de proosten.

Echter schijnt men in de Friesche landen wel eens nalatig te zijn geweest in het voldoen der tienden. Zoo vermeldt o. a. EMO, de kroniekschrijver, bij het vermelden van den Marcellusvloed van 1219, dat die vloed een bewijs was van Gods toorn, ook „omdat het volk geen tienden betaalde". In onderscheidene oorkonden is van geen tienden sprake, in andere wel; er wordt dan bepaald vermeld, dat de tienden bestonden in tienden van kalveren en lammeren van elke heerde.

Eigenaardig zijn de namen *dekenlammer* en *bonghaver*, welke hier in de oude stukken, op enkele dorpen betrekking hebbende, voorkomen. ACKER STRATINGH vermoedt, dat het woord *dekenlammer* afkomt van *decimen* of *decima*, in de Friesche wetten ook *deckma*, *deekma* genoemd, d. i. tiende. Dekenlammeren zouden dus tiendlammeren zijn.

Met den naam *bonghaver* werd waarschijnlijk een kleine, gemakkelijk te dragen hoeveelheid graan bedoeld, die bij *bongen* of *pongen*, kleine zakken, die in de volkstaal nog genoemd worden, werden vervoerd. Die bonghaver komt ook onder de tienden voor naast de dekenlammeren.

---

[1]) G. A. STRATINGH, Over tienden in de Friesche landen (Bijdr. tot de Gesch. en Oudh. v. Groningen, 1864, I, pag. 192 enz).

Verschillende soorten van tienden en wijze van heffing.

De tienden werden geheven van hetgeen op het veld of in de kudde wast en werden daarnaar onderscheiden als *vrucht-* en *veetiende*. Terwijl de voldoening van vrucht- en veecijns het karakter van betaling in geld had en ook al spoedig in plaats van in natura in geld werd voldaan, bleef de tiendvoldoening bestaan in natura: dat lag in den aard van de tiend. Van gewaad, gereedschap, enz., waarvan cijns betaald werd, waren geen tienden denkbaar, dewijl die voorwerpen niet wassen.

De vruchttiend strekt zich uit over alles, wat halm en stengel heeft: over graan, ooft, vlas, wijn, hooi, enz. Gewoonlijk onderscheidt men bij de vruchttienden *groote* of *grove tienden* „decimae majores", ook wel *koorn-*, *maal-* of *gaffeltienden* geheeten, en de *kleine* of *smalle tienden*, „decimae minores" of „minutae." Dit onderscheid bestond reeds in de 12e eeuw, zooals blijkt uit oorkonden van dien tijd.

Onder de *grove tienden* verstaat men de tienden van granen, als: tarwe, rogge, gerst, spelt, boekweit, veelal ook die van hennep-, lijn- en koolzaad, vlas-, raap-, mosterd- en ander rond en plat zaad, hoewel deze ook meermalen onder de smalle tienden geplaatst worden, minder nog in Holland dan in andere provinciën. *Smalle tienden* zijn die van erwten en boonen, wortelen, knollen, hout, gras, hooi, rapen, radijs, kool, ajuin, appelen, peren, noten, hop, tabak, meekrap en dergelijke.

De *veetiend*, ook *krijtende*, *levende*, *bloedige tiend*, *bloedtiend*, *gejong* genoemd, werd geheven van: lammeren, biggen, bijen, kalveren, veulens, ganzen, eenden, zwanen enz.; de drie laatste heffingen heetten ook *kriekende tiend*. Deze veetiend wordt ook onder de smalle tiend begrepen.

Niet overal waren de tienden dezelfde; welke vruchten of welk vee tiendplichtig was, hing af van de locale gebruiken en rechten. Zoo werd ook de wijze der heffing van de tienden door plaatselijke gebruiken bepaald.

Over het algemeen geschiedde en geschiedt de heffing der grove tienden, doordien de tiendheffer, aan te vangen op een willekeurig eind, de in hokken op het land staande granen telt en telkens de tiende (of elfde) door een struik, een strik of een ander teeken aanduidt. Is hij eenmaal op een eind van den akker begonnen, dan mag hij niet op een ander eind opnieuw aanvangen. De bezitter van den akker is verplicht, den tiendheffer te waarschuwen; komt de heffer daarop niet, dan mag, naar de usantie op vele plaatsen, de tiendplichtige zelf het koren „vertienden", meestal met twee der buren, in Gelderland ook zonder dezen.

Op het wegvoeren, vóór de tiendheffer gewaarschuwd was, om de tienden uit te zetten, werd op vele plaatsen straf gesteld. KAREL V en PHILIPS II bepaalden aanzienlijke boeten tegen diegenen hunner Brabantsche onderdanen, welke zich vermaten „eenigh coren, groen oft andere thiendbarige vruchten, hoedanig die zyn oft wezen mogen, voor oft na den sonnen schyn van den lande of uit den velde daar zy gewassen zyn te vervueren, transporteren of wech te dragen, tenzij dezelve vruchten eerst gebonden en in tiendlingen gezet waren, en zij aan hun tiendheeren een wete hadden gedaan" [1].

---

[1]) KOSTERS, l. c., pag. 126.

Als de tiendheer de tiend niet tijdig uitzette, werd door verschillende gebruiken vastgesteld, hoe de landbouwer verder kon gaan.

Als dit gebeurde, moest, volgens de „Sandweller goding" § 109, de tiendman op 't wagenrad gaan staan en driemaal roepen „tiendheer!" Bleef de tiendheer nog weg, dan kon de tiendplichtige er twee buren bij nemen, tellen, en telkens de tiende schoof laten liggen. Hij mocht dan zijn koren wegvoeren [1]). In verschillende bepalingen luidt het, dat de tiendplichtige den landheer driemaal moest waarschuwen. Bij de Drechter Friezen luidde het in 1288: „Als 't koorn thienbaer is, so sal dies 't koorn is drie werve roepen, elck werve alsoo luyde dat men thooren mocht over seven ackeren." Komt de tiendheffer niet, dan wordt de tiende, d. i. elfde schoof, een etmaal bewaard [2]).

Later veranderden de korentienden van *gerfrogge* of *gerfgerst*, d. i. van *garven*, in *bescapen-* en *sloptienden*. Onder *bescapen tienden* verstond men in 1357 gemaakte, naar de hoeveelheid nauwkeuriger bepaalde tienden, een overgang tusschen de oudere, natuurlijk meer onbepaalde en de latere geldpacht, waarvan bij RACER, II, pag. 84, uit 1165 een voorbeeld. *Sloptienden* heetten die bescapen tienden, welke de tiendgever uit zijn schuur door *'t slop* of luik van den korenzolder afliet, waar ze onder het slop gemeten werden [3]). In het Gooiland kende men *koptienden* van de zaailanden, d. i. een of meer kop koren van elk schepel lands.

Ook de heffing van krijtende tienden werd door plaatselijke en gewestelijke gewoonten en gebruiken geregeld, neergelegd in landrechten, costumen en ordonnantiën. Veelal geschiedden deze heffingen niet in natura, maar in geld, gelijk reeds ten tijde dèr Karolingiërs de kerk met haar plichtigen overeenkwam. Van de gewonnen lammeren en bijenzwermen mocht de plichtige van elke tien er twee uitzoeken, uit de overige acht mocht de tiendheer zijn tienden kiezen. Zoo geschiedde het op de Veluwe. Wat de varkens betreft, hoe veel of hoe weinig er ook op het plichtige land geteeld werden, altijd was één big verschuldigd; dit was ook het geval met ganzen en hoenders.

De tijd der vertiending was in Holland van alle beesten Mei, of soms eerder, als er beesten verkocht werden. In het land van Stein geschiedde de heffing der krijtende tiend van alle beestgeboorte den eersten werkdag na Bamisse (zie pag. 237) behalve van lammeren, die met Mei, en van varkens, die, als ze zes weken oud waren, werden vertiend. In de Generaliteitslanden werden de lammertienden geheven eens in het jaar, nadat de tiend verpacht was. Van bijen, varkens en andere krijtende tienden was St. Jan de uiterste termijn van heffing.

De *tiendmalen*, door de tiendheeren aan de tiendplichtigen gegeven, bespraken wij reeds op pag. 267.

Tiendplichtige vruchten des lands.

Waren alle vruchten des lands tiendplichtig? Ziedaar een moeielijk te beslissen vraag, die ook verschillend beantwoord is. In den tijd van het vestigen der tienden was de landbouw nog hoogst primitief en vele vruchten des velds kwamen eerst later in teelt. De warmoezerijen o. a. waren eerst in de 16e eeuw in opkomst, nl. om

---

[1]) GRIMM, l. c., I, pag. 542. — NOORDEWIER, l. c., pag. 163.

[2]) Handv. v. Drechterland.

[3]) RACER, VII, pag. 32. — Bij NOORDEWIER, pag. 164.

ze als takken van bedrijf te beschouwen. Onderscheidene stukken lands werden toen aan den graanbouw onttrokken en tot warmoeslanden gebruikt. Moest hiervan ook tiend voldaan worden?

In Holland werd deze eisch verschillend beantwoord. Men nam veelal aan, op grond van een plakkaat van KAREL V van 1520, dat iemand, die 40 jaren de tiendheffing voldaan had, moest blijven voortgaan; met wie dit niet het geval was, bleef vrij. Te Utrecht was het gebruik verschillend; terwijl in het Eemland erwten en boonen niet tiendplichtig waren, waren zij dit op andere plaatsen wel. Hennep, rapen, vlas en dergelijk rond en plat zaad werden in Holland en Friesland door een plakkaat van 1529 tiendplichtig verklaard, als zij verbouwd werden op landen, vroeger met gerst, haver, tarwe en ander graan beteeld.

Met nieuwe vruchten bleef de zaak altijd moeielijk. KAREL V verwees in een plakkaat van 1528 dienaangaande, als de gewoonte geen licht verspreidde, naar het canoniek recht en dit erkende als hoofdregel, dat van alle vruchten tiend verschuldigd was. Toch werd dit later niet algemeen erkend en er ontstonden hierover dikwijls geschillen. De Staten der provincien namen dan dikwijls beslissingen door ordonnantiën en plakkaten.

Zoo o. a. later met de aardappelen. Nadat in Holland de plakkaten van 15 Juni 1731 [1]), 26 Juni 1732 [2]) en 23 Juni 1733 [3]) waren uitgevaardigd, werd 11 Juni 1734 [4]) verordend, dat zoolang er geen andere maatregelen zouden worden genomen, de tienden der aardappelen behoorden te worden voldaan, bij de hond lands tegen 10 stuivers de hond.

De Staten van Zeeland vaardigden den 10en Dec. 1736 een dergelijk plakkaat uit [5]), omdat vele landen, vroeger met graan beteeld, aardappelvelden werden, waardoor de eigenaren der tienden in hun rechten werden verkort. Ook de Staten van Utrecht [6]) en van Overijsel verklaarden, dat voor aardappelen een zekere rabatie in plaats van tiend in natura moest worden opgebracht [7]). Kleine hoekjes grond, zooals tuinen, waren vrij. In Gelderland maakte de gewoonte den aardappel vrij van tiend, behalve in het graafschap Buren.

Ook de tabaksteelt gaf aanleiding tot moeielijkheid. In Gelderland werden hierop plakkaten uitgevaardigd, het eerste 16 Juni 1669, waarbij de rabatie van de tabakstiend van een morgen lands van 600 roeden op 10 gulden werd gesteld. Zoowel de tabak als de grond waren voor de betaling daarvan verbonden. In 1670 werd het bedrag van 10 gulden op 6 gulden gebracht.

Ook Utrecht gaf bepalingen omtrent de tiend op tabak in 1654, 1695 en 1718. In Vianen werd in 1753 de tabak vrij van tiend verklaard.

De hoppetiend werd in Gelderland ongeveer aan dezelfde bepalingen onderworpen als de tabakstiend.

---

1) Gr. Plakkaatb., VI, 913.
2) Gr. Plakkaatb., VI, 914.
3) Gr. Plakkaatb., VI, 914.
4) Gr. Plakkaatb., VI, 918.
5) Gr. Plakkaatb., VI, 1152.
6) Resol. 12 April 1746 en 15 Apr. 1747.
7) Resol. 19 Nov. 1746 en 15 Apr. 1747.

EENIGE BLADZIJDEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE CULTUURGRONDEN IN NEDERLAND.

I. Landverlies gedurende de middeleeuwen.

De geschiedenis van den Nederlandschen cultuurbodem.

De boer heeft in de eerste plaats behoefte aan gronden, welke hij voor den landbouw of voor de veeteelt kan gebruiken. Waar geen bruikbare grond is, kan geen landbouw bestaan. Daarom behoort een geschiedenis der cultuurlanden in de eerste plaats tot de geschiedenis van den landbouw.

Waarschijnlijk is er geen land, waar de bruikbare bodem sedert eeuwen een zoo ingewikkelde geschiedenis heeft als in Nederland. Vooral in het lage polderland bestaat er bijna geen voetbreed gronds, of hij is door den invloed der bewoners op het land geworden, gelijk hij thans is. Al mogen wij hier niet in bijzonderheden omtrent de geschiedenis des bodems treden (de plaatsruimte daartoe ontbreekt ons, en op menige plek mist men ook voldoende gegevens) toch willen wij in een overzicht het belangrijkste uit die historie samenvatten. Daartoe vangen wij aan met het landverlies in Nederland, voornamelijk gedurende de middeleeuwen, om daarna de aanwinst te behandelen.

In de eerste plaats de Nederlandsche kust.

Afneming van de Nederlandsche kust.

Langs de Nederlandsche kust kan een aanzienlijk landverlies geconstateerd worden sedert den aanvang onzer jaartelling. Wij kunnen daarvoor wijzen op de overblijfselen der Arx Britannica bij Katwijk, een gebouw, in den Romeinschen tijd in of bij het duin gebouwd en waarvan de fundamenten bij laag water in 1562 en later op een afstand van 1600 schreden buiten Katwijk in zee terug werden gevonden. Doch behalve dit vinden wij tal van historische gegevens, welke een belangrijken afslag der kust bij stormvloeden vermelden. Wij hebben de meeste dier berichten medegedeeld in ons boek „Nederland en zijn Bewoners" [1]), zoodat wij die hier niet zullen herhalen, doch daarnaar verwijzen, evenals voor de geheele geschiedenis van den Nederlandschen bodem. In genoemd werk kwamen wij tot het besluit van een aanzienlijke afneming der Nederlandsche kust, welke op zijn minst gemiddeld op één uur breedte kan gesteld worden. Nemen wij dit bedrag aan, dan zou, volgens

[1]) BLINK, Nederl. en zijn Bew., I, pag. 11 enz.

berekening en meting van HARTOGH HEIJS VAN ZOUTEVEEN [1]) op de kaart, over de geheele kustlengte van Nederland van het zuiden tot Ameland toe in historischen tijd 150,000 H.A. lands verloren zijn gegaan. Evenwel, die cijfers zijn slechts een globale gissing; volkomen juiste gegevens dienaangaande bezitten wij niet.

Afneming der kust en van het land binnen de duinen.

Binnen de duinen hebben aanzienlijke landverliezen plaats gehad gedurende de oude geschiedenis en de middeleeuwen door de vorming van den *Dollart*, de *Lauwerszee*, de *Friesche Middelzee*, de *Zuiderzee*, den *Biesbosch* en aan *de wateren langs de oevers der Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden*. Daarenboven had er in dienzelfden tijd in de laagvenen van Holland en Friesland een levendige turfgraverij plaats, welke vele grazige weiden in uitgestrekte waterplassen veranderde. Hierdoor werd vóór de 16e eeuw Holland met een reeks van meren en plassen overdekt, welke in oorsprong grootendeels gevormd waren als uitgeveend land en na hun eerste ontstaan door afslag aanzienlijk werden uitgebreid, van kleine plassen niet zelden tot vrij uitgestrekte meren.

Wij kunnen bij de geschiedenis van dit landverlies niet uitvoerig stilstaan, doch zullen de belangrijkste verschijnselen dienaangaande de revue doen passeeren [2]).

Ontstaan der Wadden.

In het noorden, tusschen de kust van Groningen en Friesland en de eilanden Vlieland, Terschelling, Ameland, Schiermonnikoog en Rottum, strekt zich over 't geheel een ondiepe zee uit met talrijke zandplaten en slibbanken, waartusschen verschillende slenken en gaten de geulen voor de nog bruikbare vaarwaters vormen. Deze kustzee, half land, half water, bij vloed een onstuimige zee, waar de getijdengolven op de ondiepten bruisen, bij eb voor groote vlakten bijna of geheel droog land, wordt de *Wadden* genoemd. In den Romeinschen tijd bestonden de Wadden reeds, want TACITUS [3]) spreekt van de „Maria Vadosa", de doorwaadbare zee in deze gewesten, die door de Romeinen bevaren werd.

Toch zijn ook deze Wadden eens grootendeels met laagveen bedekt geweest, evenals het lage zuidwesten van Friesland. Overblijfselen daarvan vindt men in de Wadden nog op de oude platen in de darglagen en veenbrokken, welke dit aantoonen. Door het rijzen van den zeespiegel ten opzichte van het land en door het verwijden der zeegaten in de duinen tusschen de eilanden werd bij stormvloeden dit laagveen weggeslagen, en het proces der landvernieling aangevangen, dat sedert de eerste historische tijden en gedurende de middeleeuwen zich langs de Friesche kust en verder langs Oost-Friesland en Sleeswijk-Holstein heeft voortgezet. De Waddenvorming zal ongetwijfeld een der oudste verschijnselen uit de geschiedenis van het landverlies zijn. Uit welken tijd die dagteekent, valt niet beslist te zeggen; zeer waarschijnlijk was het een langzaam voortzettend proces, dat niet aan een bepaald jaar gebonden is.

---

[1]) Algemeene Statistiek, pag. 13.

[2]) Zie uitvoeriger in H. BLINK, Nederland en zijn Bewoners.

[3]) TACITUS, Ann., I, 70, II, 8.

De Dollart. Van de Wadden hebben gedurende de middeleeuwen een drietal inhammen zich dieper in het land gevormd. De oostelijkste van deze is de *Dollart*. Niet ineens, niet door een enkelen stormvloed, maar langzamerhand en door stormvloeden telkens verhaast, breidde zich hier het water uit. Langs den mond der Eems lagen laagveenlanden, die in de 13e eeuw door een welvarende bevolking van veehouders bewoond waren. Oneenigheid tusschen de bewoners was oorzaak, dat de dijken niet goed in stand werden gehouden, en door den hevigen stormvloed van 1277 zou de uitbreiding van dit water begonnen zijn, volgens ACKER STRATINGH en VENEMA [1]). Eenmaal het landverlies aangevangen zijnde, zette het zich voort tot het midden der 16e eeuw, toen de landaanwinst weer begon.

De Lauwerszee. De Lauwerszee is een evenbeeld van den Dollart. In den aanvang onzer jaartelling had deze inham nog niet den omvang van later, maar langzamerhand breidde dit getijdenwater zich uit. Hoewel de geschiedenis dier uitbreiding niet in bijzonderheden is na te gaan, meent ANDRÆ [2]) toch op vele gronden te mogen besluiten, dat de Lauwerszee omstreeks de 10e of 11e eeuw haar grootste uitbreiding heeft gehad naar het zuiden, terwijl zij eerst later door opvolgende stormvloeden is toegenomen in breedte, vooral in de 13e eeuw. De watervloed van 1230 heeft waarschijnlijk aan de Lauwerszee een groote strook lands vernield. De stad Ezon ging bij deze landverwoesting te gronde.

De oudste dijken ter beteugeling van de Lauwerszee dagteekenen waarschijnlijk uit de elfde eeuw; sporen daarvan worden nog van Dokkum zuidwaarts langs de Ee voorbij Kollum en Buitenpost gevonden, langs de Hunze tot Groningen loopend. De zeewering van ter Luine in Kollummerland, oostwaarts in aansluiting van den Langewoldsterdijk, dagteekent waarschijnlijk van omstreeks 1315. Sedert dien tijd werden nog onderscheidene bedijkingen aangelegd en in 1729 werd het Dokkummerdiep afgesloten. Na de 13e eeuw werden hier omstreeks 14,500 H.A. land aangewonnen [3]).

De Friesche Middelzee. De Friesche Middelzee strekte zich eertijds van Ameland en Terschelling over de tegenwoordige Biltstreek, langs Leeuwarden tot Sneek, IJlst en Bolsward uit in Friesland, en verdeelde deze provincie in twee deelen: Oostergoo en Westergoo. Wanneer deze inham ontstaan is, valt niet te zeggen; waarschijnlijk valt zijn oorsprong samen met dien der Wadden. In de 13e eeuw, ongeveer gelijktijdig met de uitbreiding der Zuiderzee, slibde het zuidelijk gedeelte der Middelzee zoozeer dicht, dat dit in een tijdsverloop van twee eeuwen geheel opgeslijkt en in voortreffelijke bouw- en weilanden met kleiland was herschapen. Die landaanwinst geschiedde successievelijk; echter zijn er zoo goed als geen aanteekeningen over gemaakt, zoodat wij weinig van haar geschiedenis weten. De laatste landaanwinst was

---

[1]) ACKER STRATINGH en VENEMA, De Dollard, 1855, pag. 70. — Zie verder BLINK, Nederland en zijn Bewoners, II, pag. 390.

[2]) A. J. ANDRÆ, De Lauwerszee, nagespoord in haar wording, 1881, pag. 8.

[3]) Zie verder H. BLINK, Nederland en zijn Bewoners, II, pag. 335.

die van de Biltpolders in het begin der 16e eeuw, die wij later bespreken [1]).

De bedijking van de Middelzee had grooten invloed op de waterloozing van Friesland en daardoor ook indirect beteekenis voor den landbouw van de overige deelen der provincie [2]).

Ontstaan der Zuiderzee.

Het land, waar men tegenwoordig de Zuiderzee vindt, bestond in den aanvang onzer tijdrekening uit het meer Flevo, ongeveer in het midden van de kom der tegenwoordige Zuiderzee, welk meer in de eerste middeleeuwen *Almari* of *Almeri* genoemd werd. Hiervan maakt o. a. melding WILLEBRORD, in zijn beschrijving van het leven van BONIFACIUS in de 8e eeuw; genoemde heilige, de waterachtige landen der Friezen ingaande, was over het stilstaande water Aelmere getrokken.

Dit meer was omringd door laagveenlanden, zooals men ze in Z. W. Friesland, in westelijk Overijsel en in Noord-Holland ten zuiden van West-Friesland nog vindt. Het waren lage, drassige landen, onvast van natuur, door tal van wateren doorsneden, waarschijnlijk ook met meren en plassen, en hier en daar in eilandjes verdeeld. Het genoemde meer was de centrale kom, waarin zich van het N. O., het O. en Z. tot het Z. W. verschillende kleinere en grootere stroompjes uitstortten, waarvan de Overijselsche Vecht met het Zwartewater met een tweetal rivierarmen van den Rijn de IJsel en de Utrechtsche Vecht, de grootste waren. Het water, dat aldus naar het meer gevoerd werd, vond een afloop naar het noorden door den *Vliestroom*, een breed water, dat door de lage moeraslanden, welke zich toen nog tusschen Friesland en Noord-Holland uitstrekten, naar het noorden liep en tusschen Vlieland en Terschelling in zee loosde. Die Vliestroom was reeds aan de Romeinen bekend en werd door hen *Flevus* genoemd.

Dat het land aan beide zijden van den Vliestroom bewoond was, blijkt uit vele overblijfselen van bewoonde plaatsen, hier gevonden in de latere zee, en in tal van overleveringen leeft bij de bewoners der landstreken rondom de Zuiderzee de herinnering aan vergane dorpen en steden nog voort. Hier zou ten westen van Stavoren ook het Kreiler bosch hebben gestaan, waarin de Friesche koningen ter jacht gingen.

Zooals de Wadden en andere inhammen ontstonden, werd ook de Zuiderzee gevormd. Door rijzing van den zeespiegel, door stormvloeden, enz. sloeg het land langs de oevers van het Vlie en de meren weg; telkens vergrootten de wateren, en bovenal in de 12e eeuw verkreeg de zee ongeveer de uitbreiding, welke zij later had. Zeer zeker had de overstrooming van 1170 daarop grooten invloed. En door de toenemende diepte bij rijzing van den zeespiegel werd het water, dat zich vormde, te diep, om door veenvorming opnieuw dicht te groeien tot een laagveenland.

De détails van de uitbreiding der Zuiderzee kennen wij niet; wij moeten ons met een algemeen beeld dier ontwikkelingsgeschiedenis vergenoegen.

---

[1]) BROUWER en EEKHOFF, Nasporingen betrekkelijk de geschiedenis der Middelzee, 1834. — PH. V. BLOM, De Middelzee (Friesche Volksalmanak, 1889). — BLINK, Nederland en zijn Bewoners, II, pag. 324.

[2]) BLINK, Ned. en zijn Bew., II, pag. 327.

Telkens zal er nog toeneming hebben plaats gehad door de vele watervloeden, waarvan de geschiedenis melding maakt. In 1237 zou er, volgens WINSEMIUS, een stins bij 't Vlie tusschen Texel en Dijkshorne zijn weggespoeld. Een stuk lands tusschen Medemblik, Enkhuizen en Stavoren, waardoor de Friezen en de West-Friezen elkander volgens overleveringen met een polsstok konden bereiken, zou in de 14e eeuw zijn weggeslagen; vooral de storm van 1400 deed hier zijn vernielende werking gevoelen.

Zoo is de Zuiderzee in de middeleeuwen langzamerhand *geworden*, zich uitbreidende over het slappe maar ook in het vastere land. Wij kunnen dat proces nog altijd waarnemen. Nog tegenwoordig tast de Zuiderzee niet alleen de dijken, maar ook de diluviale hoogten, welke haar op enkele plaatsen begrenzen, van tijd tot tijd aan en knaagt ze af; dit valt waar te nemen bij de Kliffen in Gaasterland, bij Muiderberg, bij Oud-Valkeveen, bij Kaap Vollenhove. De diluviale zandhoogten worden afgeslagen met steilen wand, die vervolgens ondermijnd wordt en weder afbrokkelend neerstort. Zoo ziet men zelfs boschgrond langzamerhand door de zee vernielen en in ondiep strand veranderen. Niet ver van Naarden zou, volgens de overlevering, een plaatsje Oud-Valkeveen bestaan hebben, waar thans de zee golft. De naam wijst er op, dat hier een stuk veenland langs de zee is weggeslagen.

Wanneer zal ook hier de verovering der zee op het land weder herwonnen worden door droogmaking der Zuiderzee?

Strijd tegen het water in Hollands Noorderkwartier.

Wanneer wij thans den blik wenden naar Hollands Noorderkwartier in de middeleeuwen, een gedeelte, dat door Mr. DE VRIES met veel zorg in kaart is gebracht, zooals het omstreeks 1288 moet geweest zijn, dan wekt het schier verbazing, dat dit land nog bestaat. Het was een aaneenschakeling van breede, diepe wateren en meren, welke het land doorsneden in alle richtingen en met uitzondering van den duinzoom en de geestgronden oplosten in een menigte grootere en kleinere eilanden. Wij vinden daar plassen als de Beemster, de Purmer, de Wormer, de Schermer en andere, en langs de breede veenwateren de Zaan, de Purmer Ee, de Krommen IJ, de Schadere en andere drong het water bij elken vloed van de zee het land binnen.

LEEGHWATER verhaalt in zijn kronyk (in 1654 verschenen), dat voor ongeveer 180 jaren alle landen van Zuid- en Noord-Holland nog met het buitenwater in gemeenschap lagen. „Toen werd het eiland Graft en Rijp des winters weinig bewoond, maar des zomerdaags kwamen de bewoners van Limmen en Heiloo op het eiland zich tijdelijk vestigen, om de vruchten van het veld te genieten, gelijk is daaruit blijkelijk, dat daar hooge plaatsen op die landen gemaakt waren, en nu nog zijn, die men hofsteden noemt, welke plaatsen zeer bekwaam waren, om de koebeesten daarop te bergen". Bij gemis van andere stoffen werd de mest tot ophooging gebruikt. „Daar zijn de erven meestal met koemest aangehoogd," zegt het kronykje.

De geschiedenis der landuitbreiding of van het landverlies in deze streken kennen wij niet in bijzonderheden; zij valt ook buiten de grenzen van ons bestek.

Uitbreiding van grondgebied, aanwinst van land buiten de dijken, bedijking van buitengronden of waarden heeft in de middeleeuwen na de 12e eeuw weinig plaats gevonden. Terugtrekking van de zeewering daarentegen, die op

enkele plekken noodig was, heeft herhaaldelijk aanzienlijke oppervlakten gronds doen verloren gaan, en de aanvallen van het water waren onvermoeid.

Behouden is Hollands Noorderkwartier gebleven, maar het heeft der grafelijke regeering heel wat moeite en zorgen gekost, zegt DE VRIES [1]). De last van het dijksonderhoud drukte zeer zwaar op de boeren; de vruchtbaarheid der landen was gering, en hoe dikwijls nog zag de arme landman de vruchten van zijn vlijt door verwoestingen van den krijg vernield of bedorven door de golven, die, door den dijk heen brekend, zich over de akkers uitstortten. Daardoor dacht men er dan ook niet aan, veel nieuwe landen met moeite te bedijken.

De landaanwinst of de dijking buiten den hoofddijk in dit gebied bestond hoofdzakelijk in strooken, hoeken en uitstekende punten, welke soms door terugtrekking van den hoofddijk buiten waren komen te liggen en welke de graaf aan zijn gunstelingen schonk. Dit waren meest kleine landekens, welke bijna alle weder verloren zijn gegaan. Slechts tweemaal werd in het tijdperk, dat wij behandelen, de zeedijk buitenwaarts gelegd: de Huigenkaag bij Wervershoof en de polder Burghorn zijn door een dergelijke verlegging met het binnenland vereenigd, doch dit is alles.

Onder de vorsten van het Bourgondische en Oostenrijksche Huis werd door strenge handhaving der voorschriften en aanmoediging der bedijking de toestand in het Noorderkwartier wel eenigszins verbeterd. De zeeweringen werden wat versterkt, vele zeegaten naar den kant van de Zuiderzee en naar het IJ werden afgedamd. Zoo werden gelegd de Zaandam voor 1288, Schaderedam (Schardam) tusschen 1311—1319, de Krommen IJdam bij Krommeniedijk in 1357. De Purmer Ee werd in 1400—1401 en de Voor-IJ bij Edam in 1357 afgedamd, zoodat omstreeks 1400 bij stormvloeden het zeewater niet meer naar binnen kon dringen. Ook verkreeg men er toen enkele watermolens, om het water uit te malen, en eenige kleinere plassen waren drooggemaakt, o. a. het Neschmeer in de vier Noorderkoggen (1440), het Berger- en Egmondermeer (1564). Toch was de toestand van de zeeweringen en van het behoud des lands voor het Noorderkwartier bij de afzwering van PHILIPS II nog hoogst zorgelijk, en de zeeweringen bleken dikwijls niet bestand te zijn tegen den aanval des waters. De Zijpe, die men gedeeltelijk had drooggelegd (waarschijnlijk reeds in 1388), was weer ondergeloopen door den noodlottigen vloed van 1570, zoodat de dijk van Geestmerambacht weer aan dezelfde gevaren was blootgesteld, die twee eeuwen lang de landzaten met kommer hadden vervuld. De groote binnenmeren vormden een steeds meer en meer invretenden kanker, welke jaarlijks meerdere morgentalen lands in de diepte deed verdwijnen.

Maar nog gedurende den strijd tegen Spanje werd hier bij de herlevende welvaart ook de strijd tegen de wateren met vernieuwden moed begonnen, en geholpen door betere techniek, ving in de 16e eeuw het eigenlijke tijdperk der droogmakerijen aan, dat wij bespreken in het tweede deel.

Het IJ.

Wanneer wij ons zuidwaarts wenden, dan zien wij gedurende de middeleeuwen ook het IJ, den grooten inham der Zuiderzee

---

[1]) DE VRIES, Dijks- en molenbestuur, pag. 397.

steeds toenemen in omvang. Door sommigen wordt beweerd, dat het IJ in de 12e eeuw op sommige plaatsen door eilandjes de breedte van een sloot had, welke de Haarlemmers gemakkelijk konden overtrekken. Al wordt deze mededeeling betwijfeld door velen, een feit is het, dat de golven de lage buitenlanden langs dien inham steeds meer hebben aangetast en met grillige bochten ingevreten. De landwateren, welke bij Zaandam, Amsterdam en elders met het IJ in verbinding stonden, werden in dit tijdperk afgedamd, de dijken wel verbeterd, maar veel meer werd er niet aan het IJ verricht.

Holland ten zuiden van het IJ.

Ten zuiden van het IJ lagen gedurende de middeleeuwen evenals thans grasrijke beemden, door vele wateren en meren afgebroken. De Amstel vormde een breed, kronkelend landwater, op sommige plaatsen schier als meertjes zich uitbreidend, omzoomd door een moerassige streek lands, welke reeds in de 13e eeuw bedijkt was, al weet men niet juist meer, waar die dijk lag. Maar die eerste bedijking belette niet, dat herhaaldelijk de landen langs den Amstel overstroomden.

Ten oosten van den Amstel lagen onderscheidene kleinere meren, als het *Diemermeer*, het *Bijlmermeer*, verderop het *Naardermeer* en andere, gedeeltelijk ontstaan door uitvening van het land en uitgebreid door golfslag en overstroomingen.

Het Haarlemmermeer.

Ten westen van den Amstel lag het groote *Haarlemmermeer*, gevormd hoofdzakelijk, doordien een drietal meertjes: het *Oude Haarlemmermeer*, het *Oud-Leidsche meer* en het *Spieringmeer*,

zeker grootendeels oude veenplassen, welke door lage, moerassige graslanden gescheiden waren, zich met elkander vereenigden. Nu langzamer, dan sneller

werden de oevers dier meren afgevreten, afgeslagen, en zoo naderden zij elkander. Door uitvening hielpen de menschen dit proces bevorderen, en de rijzing van den waterstand der zee, de algemeene oorzaak der toeneming van de Zuiderzee, reeds vroeger besproken (zie pag. 48 en 292) was ook hier van invloed op het blijven bestaan en de uitbreiding der plassen. De heer RAMAER heeft met veel zorg de geschiedenis van het Haarlemmermeer uitgevorscht [1]. Deze kwam daarbij tot de volgende resultaten, wat betreft de toeneming en grootte van het Haarlemmermeer in verschillende tijdperken.

Grootte der meren in het midden der 13e eeuw bij ruwe benadering.

Spieringmeer	1430	HA.
Oude Haarlemmermeer	5000	„
Leidsche meer	2670	„
Tezamen	9100	HA.

In 1472 was volgens vrij nauwkeurige benadering de grootte:

Spieringmeer	1590	HA.
Oude Haarlemmermeer	6650	„
Leidsche meer	3460	„
Tezamen	11700	HA.

De grootte dier meren was

1544,	nagenoeg volkomen nauwkeurig					13220	HA.
1613,	nauwkeurig,	slechts enkele HA. afwijkend				14430	„
1645,	„	„	„	„	„	15030	„
1686,	„	„	„	„	„	15630	„
1740,	„	„	„	„	„	16540	„
1764,	„	„	„	„	„	16680	„
1808,	„	„	„	„	„	16790	„
1848,	„	„	„	„	„	16850	„

Een leerzaam overzicht der geschiedenis van het landverlies in Nederland, hetwelk aantoont, wat het lot zou geworden zijn van de schoone beemden van Nederland, als de mensch der natuur vrij spel had gelaten en niet schier elke voetbreed gronds aan het verwoestend water had betwist.

Nog laten wij hier volgen eenige cijfers omtrent de gemiddelde jaarlijksche toeneming van het Haarlemmermeer. Hoewel die voor een later tijdperk gelden dan wij eigenlijk behandelen, moeten wij ze toch hierbij mededeelen.

De gemiddelde toeneming in grootte per jaar was:

Van 1544—1613	17,5	HA.
„ 1613—1645	18,8	„
„ 1645—1686	14,6	„
„ 1686—1740	17,5	„
„ 1740—1764	5,8	„
„ 1764—1808	2,5	„
„ 1808—1848	1,5	„

[1] J. C. RAMAER, De omvang van het Haarlemmermeer en de meren, waaruit het ontstaan is, op verschillende tijden voor de droogmaking (Koninkl. Akad. van Wetenschappen, 1892).

Voor den tijd vóór 1544 zijn dergelijke opgaven niet te verstrekken uit gemis aan gegevens.

Ten oosten van het Haarlemmermeer vond men aan het eind der middeleeuwen ook talrijke plassen, voor een groot gedeelte een gevolg van de vervening. De Westplas bij Aalsmeer en de Brasemermeer zijn hiervan nog tegenwoordig overgebleven en op de grenzen van Utrecht wordt de vervening nog voortgezet.

Het land ten zuiden van den Ouden Rijn.

Tusschen de kleizoomen langs den Ouden Rijn in het noorden, die van den Hollandschen IJsel en de Nieuwe Maas in het zuiden en de geestgronden in het westen lag in het zuidelijk gedeelte van het vasteland van Zuid-Holland een waterkom, waarin zich laagveen had gevormd. Dit laagveen, aan den rand door een kring van bloeiende en bedrijvige steden langs de rivieren omringd, werd reeds vroeg aangetast en vergraven als brandstof. Zoo werd het land grootendeels opgelost in een reeks van plassen en meren, waartusschen de oude wegen en dorpen nog bewaard bleven, hooger liggend op de niet uitgegraven veengronden, zoodat deze ons thans nog het vroegere niveau des lands aanwijzen. En in het vergraven veen zag men een menigte smalle ribben lands, volgens verordeningen op de vervening bewaard, meest met elzenhout begroeid, om de vorming van aaneensluitende meren te beletten, wat niet altijd gelukte.

Het gebied, waar thans de Zuidplaspolder gevonden wordt, vormde in de 14e eeuw nog een woest moerasbosch, afgewisseld door weiden, doch werd sedert door verveningen grootendeels in water veranderd, met enkele overblijvende hoogere streken er tusschen, welke langzamerhand verdwenen, zoodat de plassen daarna een groot samenhangend meer vormden. Reeds vroeg namen de Staten van Holland maatregelen tegen het onregelmatig vervenen in dit gebied (zie verder bij de vervening).

Terwijl gedurende de middeleeuwen het land ten zuiden van den Ouden Rijn langzamerhand in plassen veranderde en er een belangrijk verlies in land plaats had, begint eerst gedurende de nieuwe geschiedenis, en vooral sedert de 17e eeuw, het proces der droogmakingen.

Het land ten zuiden der Nieuwe Maas. Zeeland.

Ten zuiden der Nieuwe Maas verkeerde gedurende de middeleeuwen het deltaland, waarlangs de Rijn, de Maas en de Schelde hun wateren naar zee deden stroomen, in een toestand van vergaan en wording. Het is voor ons zeer zeker, zoowel op grond van overblijfselen der natuurlijke gesteldheid als van de overleveringen bij de bevolking, dat zich hier bij den aanvang onzer tijdrekening of vroeger achter de duinen een moerassig laagveenland heeft uitgestrekt, gelijk in het Noorden in de Wadden en op het vasteland van Holland achter de duinen. Overblijfselen van dit laagveen vindt men nog in de darglagen op de Zeeuwsche eilanden onder de oppervlaktelagen van klei. Dit laagveen kon hier alleen gevormd worden bij een lager waterstand der zee en der binnenwateren, en ook wijzen verschillende feiten er op, dat de duinopeningen destijds minder breed geweest moeten zijn. De oudste bevolking kon zich hier vestigen langs de hoogere duinheuvels.

Het laagveen achter de duinen, dat zich hier langs de riviermonden uit-

strekte, is grootendeels weggeslagen door het binnendringende en door opstuwing van den rijzenden zeespiegel hooger wordende zeewater en het rivierwater. Zoo ontstond hier een uitgestrekt water binnen de duinen, waar gedurende de middeleeuwen enkele kleine eilandjes, meest nabij de duinen, boven uitkwamen.

De groote rivieren, die hierin uitmondden, lieten op plekken, waar het water door plaatselijke omstandigheden in rust kwam, het slib bezinken. Zoo ontstonden er weer ondiepten in het haf achter de duinen, kleiplaten, die bij verdere opslibbing in kleine eilandjes veranderden, en de oudere eilanden werden langzamerhand door jongere omringd.

Eerst werd daarop het vee tijdelijk geweid, maar toen deze eilandjes in gewone omstandigheden boven hoog water bleven uitsteken en geschikt waren, om bewoond te worden, werden zij omkaad, om goed veilig te zijn. Zoo vormden zich de kernen der nieuwe eilandjes in het Zuid-Hollandsch-Zeeuwsche deltagebied naast de vroegst bewoonbare gedeelten.

Deze oudste eilandjes werden door nieuwe aanwassen in den loop der tijden uitgebreid. Er vormden zich rondom de eilanden nieuwe aanslibbingen, en ook elders doken, hier meer, daar minder nieuwe eilandjes uit de wateren op, die eerst lang geïsoleerd bleven, maar later door dichtslibbing van het tusschenliggend water met andere vereenigd werden tot grootere eilanden [1]).

Doch naast de uitbreiding van land door aan- en opwassen staat het landverlies. Stormvloeden vernielden hier en daar de dijken en zetten groote gedeelten lands weder onder water, òf voor korten tijd, òf voor langer, soms voor eeuwen. Ook tastten de stroomen niet zelden de oevers der eilanden aan, ondermijnden de kust, en van steun ontbloot, zonk een gedeelte lands weg in de diepte. Dit zijn de oeverafschuivingen en dijkvallen.

Dit proces van worden en vergaan heeft de geschiedenis der delta-eilanden beheerscht. Vooral de rijzing van den zeespiegel ten opzichte van het land, die in de 13e eeuw bezwaarlijk begon te worden, had nadeelige gevolgen. Maar toch was er door samenwerking der bewoners met de aanslibbing door de wateren over 't geheel toeneming van land waar te nemen en was het algemeen resultaat een uitbreiding der eilanden.

De geschiedenis der Zuid-Hollandsche eilanden en van den loop der wateren in dit gebied is voor een gedeelte onderzocht door den heer J. C. RAMAER [2]) en den heer HINGMAN [3]) in Zuid-Holland; een overzicht der geschiedenis vindt men ook in ons boek Nederland en Zijn Bewoners [4]); de heer BEEKMAN behandelt de geschiedenis der eilanden in zijn boeken over het Nederlandsche Polderland [5]). Verder gaf de heer J. AB. UTRECHT DRESSELHUIS

---

[1]) Zie over de theorie dezer eilandenvorming en de oorzaken van het ontstaan hunner gedaante H. BLINK, Nederland en zijn bewoners, I, pag. 417.

[2]) RAMAER, Geographische Geschiedenis van Zuid-Holland bezuiden de Lek, 1899, (Kon. Akad. v. Wetensch.).

[3]) J. H. HINGMAN, De Maas en de dijken in de Zuid-Hollandsche Waard in 1421, 1886.

[4]) Deel I, pag. 417 enz.

[5]) BEEKMAN, Nederland als Polderland, en De Strijd om het Bestaan.

een geschiedenis der provincie Zeeland, naar haar oude gesteldheid en geregelde vorming [1]).

Wij geven hier enkel een drietal kaartjes, welke de ontwikkelingsgeschiedenis van een enkel eiland, nl. Goedereede voorstellen. Dit eiland, zooals het in 1200, in 1750 en in 1893 was, geeft een beeld van de vervorming en aangroei des lands in dit deltagebied gedurende historischen tijd. Zoo was de hoofdzaak ongeveer bij alle eilanden in deze gewesten.

Een blik op de overzichtskaartjes van Zuid-Holland bij den heer RAMAER, voor Zeeland op dat van den heer DRESSELHUIS, leert ons in algemeene

Vorming van een eiland ten Z. van de Nieuwe Maas.

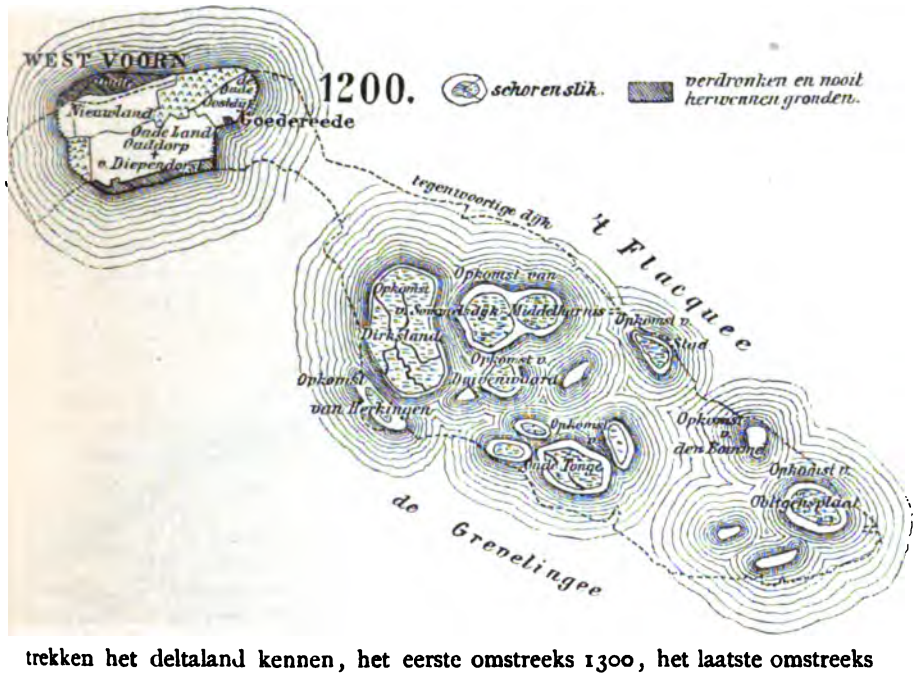

trekken het deltaland kennen, het eerste omstreeks 1300, het laatste omstreeks 1200. Wij zien daaruit, dat omstreeks dezen tijd in het deltaland van Zuid-Holland slechts kleine eilandjes bestonden en vele onbedijkte gorzen en schorren. In Zeeland waren de aanwas en bedijking reeds verder gegaan.

Uit dien toestand kunnen wij afleiden, dat een groot gedeelte van dit gewest voor den landbouw in dien tijd weinig geschikt was. De gorzen en schorren, onbedijkt als zij waren en blootgesteld aan het zeewater, konden aanvankelijk alleen voor grasland en tijdelijke weiden dienen, zoodat veeteelt, vooral de schapenteelt eerst, nog de hoofdzaak was. Ook op de bedijkte eilanden was dit het geval.

De gorzen en schorren werden langzamerhand meer bedijkt. Menige gors en schor werd door den graaf wel als leen of als allodium uitgegeven aan

---

[1]) J. AB. UTRECHT DRESSELHUIS, De provincie Zeeland in haar aloude gesteldheid (Nieuwe Werken Zeeuwsch Genootschap, I, 1837).

gunstelingen, die ze lieten bedijken (zie pag. 123) Vooral in den loop der 13e eeuw hadden hier vele bedijkingen plaats. Wij zullen deze geschiedenis niet nagaan, doch verwijzen naar genoemde werken. Echter stippen wij hier nog aan, dat in deze getijdenwateren, door de laag afloopende ebben, de waterafvoer uit de bedijkingen gemakkelijker kon plaats hebben dan elders in de polders het geval was vóór het bestaan der molens, wat hier reeds vroeger de akkerbouw ontwikkelde.

De overstrooming van 1421. Landverlies in Zeeland.

Nog op enkele catastrophen der landvernieling in deze gewesten moeten wij wijzen. In de eerste plaats noemen wij de veranderingen, teweeggebracht door den St. Elizabethsvloed in 1421.

In het begin der 15e eeuw bestond ten zuiden van de Merwede tusschen Woudrichem en Dordrecht en aan beide zijden van den ouden loop der Maas

Vorming van een eiland ten Z. van de Nieuwe Maas.

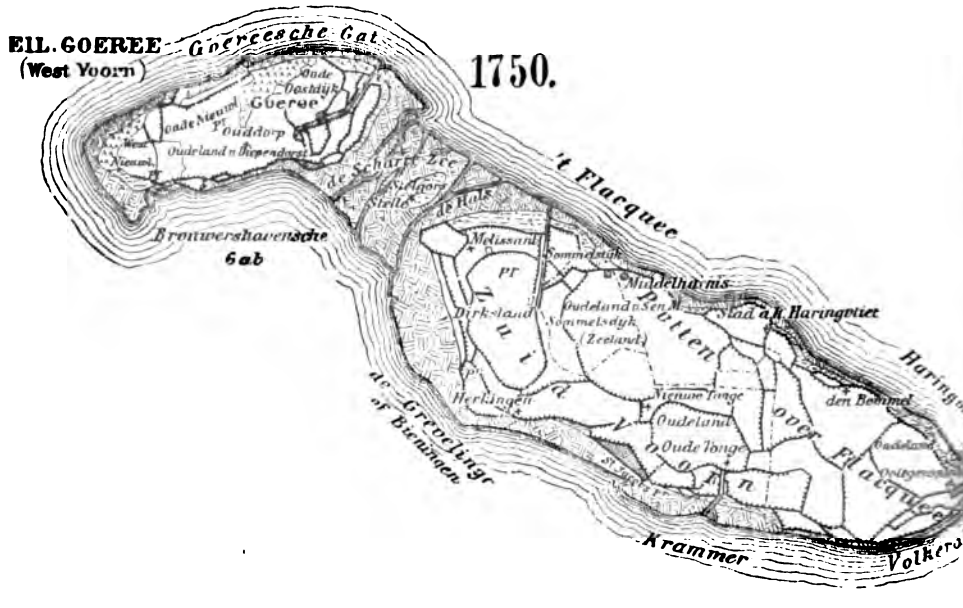

beneden Heusden een laagveenlandschap met grazige weiden, dat door de Maas doorstroomd werd. Een uitgestrekt gebied, dat in 1288 reeds een rondgaande bedijking had, vormde de Zuid-Hollandsche Waard. In deze waard had al lang vervening plaatsgegrepen, zoodat men zich het land moet voorstellen als reeds met kuilen en plassen overdekt. Toen het land daardoor bedreigd werd, werd na 1375 door verschillende verordeningen het moeren en uitmoeren in de Waard verboden, eerst nabij de dijken, later geheel.

Tot een dergelijk besluit bestond wel reden. Reeds herhaaldelijk was de dijk der zwaar bedreigde Waard doorgebroken. De stormvloed van 21 Jan. 1288 deed, volgens MELIS STOKE, de Waard onderloopen, en inundatiën hadden er nog plaats in 1374, 1376, 1377, 1379, 1393 en 1396. Eindelijk had de overstrooming van 18 Nov. 1421 plaats, de bekende St. Elizabeths-

vloed, waarvan de Waard niet weer opkwam. Bij deze overstrooming werden 72 dorpen geïnundeerd, waarvan 16 geheel verzwolgen zijn, terwijl de overige allengs, onderscheidene zelfs kort daarna, het hoofd weer boven water staken. Een groot gedeelte van de Zuid-Hollandsche Waard werd in den grooten waterplas van den Biesbosch veranderd. Want de lage ligging van het ondergeloopen land maakte de hernieuwde inpoldering van afzonderlijke gedeelten hoogst bezwaarlijk; van gunstiger gedeelten ving die eerst in 1467 en 1471 aan.

Een dergelijke catastrophe voor Zuid-Beveland was de overstrooming van

Vorming van een eiland ten Z. van de Nieuwe Maas.

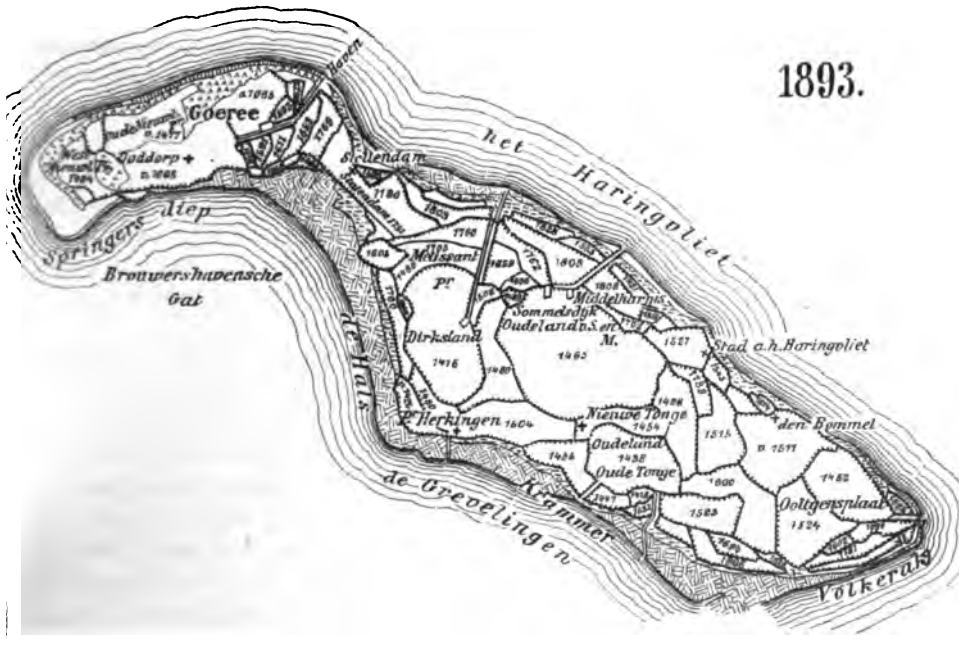

1530, toen het geheele eiland onder liep en een groot gedeelte in het noorden en oosten voor goed verloren ging. De bekende stad Reimerswaal werd van het land gescheurd en bleef als een eilandje over in den vloed, waar zij in 1632 geheel verdween.

Ten zuiden der Schelde werd door de overstroomingen in 1574 en 1583 het land van Saaftinge weggeslagen, dat thans weder grootendeels is bedijkt.

De zuidkust van Schouwen heeft in de middeleeuwen aan den duinkant veel verlies geleden door dijkvallen en oeverafschuivingen, een gevolg van de ondermijning der oevers van de eilanden door verplaatsing der stroomen. De mond van de Ooster-Schelde was in den aanvang onzer jaartelling tusschen Schouwen, Noord-Beveland en Walcheren veel smaller. Tusschen Noord-Beveland en Schouwen lag het eiland Worigezand of Orisand, door een vaarwater, de Vaal geheeten, van Noord-Beveland gescheiden. Dit eiland, in 1361 in bedijking gegeven en in 1582 met 7 hofsteden bezet, was nog in 1639 goed bruikbaar land, maar nam na dien tijd sterk af en is eindelijk

geheel verloren gegaan. Westenschouwen, eens een bloeiende, schoone plaats op Zuid-Schouwen, met levendigen handel en zeevaart in de middeleeuwen, moest in de 16e eeuw worden verlaten en de wateren der Schelde spoelen thans, waar eens die plaats stond.

Heeft Zeeland dus ook in de middeleeuwen hier en daar land verloren, is in den oudsten tijd hier ontegenzeggelijk ook het veenland weggeslagen, toch vertoont in de middeleeuwen dit gewest, evenals de Zuid-Hollandsche delta-eilanden, dat de wateren door aanslibbing krachtig arbeiden, om het land uit te breiden. De inpoldering neemt hier een aanvang, de landaanwinst zou weldra de verliezen overtreffen.

Bij het verdere verlies van kleine stukken lands zullen wij niet stilstaan in dit overzicht.

Opmerkingen. Wanneer wij de hydrographische gesteldheid der lage landen in Nederland omstreeks de eerste helft der 16e eeuw overzien, dan blijkt, dat in de kleistreken en laagveenlanden overal de waterlast nog groot was en de afvoer zoowel als de bescherming tegen het water veel te wenschen overlieten. Hierdoor werden ook in dien tijd de kleilanden van noordelijk Groningen en Friesland, zoowel als de laagveenlanden en graslanden, nog hoofdzakelijk voor de veehouderij gebruikt en nam de landbouw op de kleilanden alhier nog een onbeduidende plaats in. Ook in Holland was hetzelfde het geval; door de graslanden moest de veehouderij hier wel bijna geheel overheerschend zijn.

In Zeeland echter, waar de bedijkingen vroeger tot stand waren gekomen, lag het land op de eilanden droger en was de tarweteelt reeds in dien tijd beroemd. Gelijk wij opmerkten, kon op de eilanden van het deltaland, met groote verschillen tusschen vloed en ebbe, de drooglegging van het land en de afwatering gemakkelijker plaats hebben. De aanslibbing van de kleibanken der gorzen kon hier plaats hebben tot die gemiddelde hoogste vloeden en daardoor vrij hoog worden door de natuur. Dewijl de eb laag afloopt, konden bij eb, enkel door de sluizen van de waterleidingen in de polders te openen, deze laag afwateren en bestond er dus door de natuur gelegenheid, om het land droog te leggen, wat elders niet het geval was. Hierdoor waren deze landen aangewezen voor den landbouw, gelijk wij reeds opmerkten.

Vervening der landen. Wij hebben in het bovenstaande reeds aangestipt, dat de vervening der lage landen mede een oorzaak geweest is voor het aanzienlijk landverlies in deze gewesten gedurende de middeleeuwen en ook later. Daarom moeten wij in eenige bijzonderheden treden omtrent de geschiedenis der turfgraverij.

Het gebruik van gedroogd veen als brandstof in deze gewesten is al zeer oud. PLINIUS zegt bij het verhalen van den ellendigen toestand, waarin de groote en kleine Cauchen verkeerden, dat ze het slijk of de modder met de hand opnemen, meer aan den wind dan door de zon drogen, en daarmede hun spijzen koken en hun door de koude verkleumde ingewanden verwarmen. Natuurlijk kan hiermede geen andere stof dan veen bedoeld worden.

Reeds vroeg werd dus door de bewoners der lage landen, waar veen gevonden werd en geen hout was om te branden, dit veen gebruikt als brandstof.

Het was langen tijd slechts voor eigen gebruik, dat het veen als brandstof gegraven werd. De geregelde bewerking en bereiding van veen tot turf als handelsartikel was evenwel reeds in de 13e eeuw in ons land overal bekend.

De eerste geschreven vermelding van het turfgraven, zoover ons bekend, is die in een oorkonde van 1113 van abt LUDOLPHUS te Oostbroek bij Utrecht, waarin gehandeld wordt over een geschil, het turfgraven betreffend, dat gerezen was tusschen de monniken en nonnen dier abdij [1]) en waarin sprake is van betere zwarte en van lichtere, witte turf.

WINSEMIUS in zijn kroniek van Friesland vermeldt omstreeks het jaar 1225, „dat de Woltluyden ook de nu nieuwe manieren van goed te gewinnen in het graven van den torff gevonden hadden, in voortyden onbekend, of ten minste zoo ver gemeen niet, hebben ook uit goeden yver ten tyde van den Abt SARDUS, die zeer godsdienstig en nederig was, het klooster Mariëngaard vele venen in en omtrent Baccafeen (Bakkeveen) geschonken." Omstreeks het jaar 1230 zegt DE VRIES in zijn *Kronyk*, „werden er velen door het turfgraven, dat nu eerst recht opgekomen was, rijk."

Darinkdelven en zoutbranden.

De oudste veengraverij op groote schaal in deze gewesten wordt waarschijnlijk in Zeeland gevonden. Hier werd het veen, hetwelk meestal met een kleilaag overdekt is en dat *darg*, *derrie* of *darink* genoemd wordt, uitgegraven; de turf werd op groote schaal verbrand, en uit de overblijvende asch werd het zout verkregen, waarvan het veen doortrokken was. Men noemde het uitgraven van veen *darinkdelven*, en de industrie, om het zout uit het veen te branden, *zelbarnen* of zoutbranden.

Het darinkdelven in Zeeland was al zeer oud; enkelen vermoeden, dat reeds onder de Frankische koningen het zoutbranden sterk in zwang was [2]). Al kent men den oorsprong van het darinkdelven niet, dit staat buiten twijfel, dat in de 13e eeuw de zouthandel, een gevolg van het zoutbranden in Zeeland, een belangrijke handelstak voor de Zeeuwsche steden was. Niet alleen in Zeeland, maar ook in Friesland en in West-Friesland werd het zoutbranden uitgeoefend, al is het hier misschien niet op zoo groote schaal geweest.

Doch niet alleen om zout te branden, ook om brandstof te verkrijgen, werd het veen uitgegraven.

Zoo was het turven en de moernering een levendig bedrijf, dat wel groote tijdelijke voordeelen opleverde, maar door uitgraven van den bodem het land bedierf, en met een menigte van plassen overdekte.

De turf werd al vroeg een produkt van geregelden handel in Holland, dat in de steden ter markt werd gebracht en zelfs naar het buitenland werd uitgevoerd. „Turfmarkten" vindt men schier in alle steden van beteekenis vermeld. Dordrecht verkreeg bij ordonnantie van hertog ALBRECHT VAN BEIEREN in 1377 het recht, dat al de turf, die in de Groote Zuid-Hollandsche Waard gegraven werd, alvorens zij naar elders mocht verzonden

---

[1]) HEDA, I, pag. 588.

[2]) AB. UTRECHT DRESSELHUIS, De provincie Zeeland en haar aloude gesteldheid, pag. 138.

worden, te Dordrecht ter markt moest komen [1]). Dergelijke rechten lagen in de richting der Dordsche handelspolitiek, die ook streng vasthield aan haar stapelrecht van de rivier. Valt het te verwonderen, dat de moerluiden een en andermaal trachtten, dezen last te ontduiken? Ook andere steden wisten privilegiën te verwerven ten opzichte van den turfhandel [2]). Gouda had o. a. een stapelrecht voor de turf.

Maatregelen tegen landbederf.

Maar tevens begon de overheid al vroeg te vreezen voor de gevaren, die uit het landbederf door de turfgraverij zouden voortvloeien. Eenige voorbeelden daarvan geven wij. Amsterdam werd in 1505 door PHILIPS DEN SCHOONE begunstigd met het recht, dat niemand in den omtrek van een mijl rondom de stad turf zou mogen delven dan met toestemming van het Hof van Holland [3]). In de costumen van het Vrije van Brugge werd geboden, dat niemand darink- of tegelaarde mocht delven honderd roeden van eenigen zeedijk.

In 1409 gaf WILLEM, hertog van Beieren, een keur aan het Heemraadschap Rijnland, waarin hij klaagt, dat de venen in Rijnland zoozeer verdolven en te niet gemaakt worden, dat de goede luiden en onderdanen het morgengeld niet konden betalen, terwijl ook „tot veel steden het landt seer verdolven is." Hierbij wordt bevolen, dat ieder, die „een hondt lands delft off meer, weder een hondt landts, meer off min nae den belope dat hy gedolven heeft, binnen 's jaers met elst bepoten sal" [4])

De bedoeling hiervan is, om door bepoting met elzenhout de overblijvende veenstrooken tegen afslag te beschermen. Zoo werden ook al vroeg door ordonnantiën de dijken beschermd tegen het uitvenen.

In het Handvest van FLORIS DEN VOOGD van 23 Oct. 1256 [5]) wordt op het darinck graven of delven, „daer men sel of bernet, binnen den Dycke" of „by den Zeedycke" reeds straf gesteld.

Hetzelfde is het geval bij het Handvest van FLORIS V van 13 Nov. 1290, gegeven aan die van Zeeland, welke buiten Middelburg, Zierikszee, Westkappel en Middelburg gezeten zijn [6]).

Het moeren binnen vier mijlen van den uitersten dijk in Zuid-Holland werd bij handvest van 14 Nov. 1375 verboden [7]).

In 1476 werd in het Groot-Privilegie van MARIA VAN BOURGONDIË het darinkdelven en zelbarnen afgekeurd voor de binnendijksche landen. In de nieuwe keure van Zeeland, afgekondigd in 1496, worden verscheidene bepalingen op het moer- en darinkdelven gemaakt en het zelbarnen geheel verboden. In het jaar 1515 werd ook het darinkdelven door KAREL V, op klacht van 's lands staten, in Zeeland geheel verboden [8]). Echter wordt, opdat de

---

[1]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, pag. 321.

[2]) Zie Tegenw. Staat, III, pag. 237 en IX, pag. 375.

[3]) Handvesten van Amsterdam, I, pag. 15.

[4]) VAN LEEUWEN, Handvesten en privilegiën van Rijnland, 1667, pag. 36.

[5]) VAN MIERIS, Charterboek, I, pag. 315.

[6]) VAN MIERIS, I, pag. 520.

[7]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, pag. 312.

[8]) De aanvoer van ruw zout uit Spanje en Frankrijk maakten ook het zoutbranden niet meer noodig.

ingezetenen hier geen gebrek aan brandstof zouden hebben, hun gelijktijdig toegestaan, dat een iegelijk tot eigen voordeel boomen en hout mocht planten langs 's Heeren wegen voor zijn land. Dit recht werd in 1527 door keizer KAREL V nog weer vernieuwd. Aan deze bepaling heeft ongetwijfeld Zeeland het mede te danken, dat de wegen er meestal door fraai geboomte overschaduwd zijn [1]). Waar op die wijze de boomplanting was bevorderd langs de wegen, moest wel een gewoonte dienaangaande ontstaan.

Op het vasteland van Holland en in Friesland werd het uitvenen van het laagveen niet verboden, maar door bepalingen werd de uitbreiding van het landverlies tegengegaan.

In 1548 werd een plakkaat door den koning uitgevaardigd op het uitmoeren van het land, dat men noemt „*slachturven*", hetwelk in Rijnland, Schieland en Delfland hoe langer hoe meer het land verwoestte en tot groot nadeel van de algemeene welvaart strekte. „Het geheele land werd daardoor tot putten, poelen en meren gemaakt", en de klacht volgt er op, dat de bewoners de beden enz. niet konden voldoen [2]).

Om hierin verbetering te brengen, werd bepaald, dat niemand in Rijnland, Delfland en Schieland mocht „slachturven", die niet op zijn minst twee morgen lands had; dat niemand zou mogen baggeren of „slachturven" in eenige slooten, liggende tusschen twee of meer eigenaars, en dat in allen gevalle de slooten niet wijder mochten gemaakt worden dan 12 voeten. Ook werd verboden, dat iemand uit eenige „oude ribben" turf mocht delven, ten ware hij de dobben of slooten aan beide zijden der ribben eerst tot land had gemaakt. Verder mocht men van geen wegen, noch in schouwbare wateren moeren of doen moeren dan bij consent van den dijkgraaf. En degenen, die daartoe verlof verkregen, moesten ten minste in 't zelfde stuk binnen vier jaren weer tot bruikbaar land maken een even groot gedeelte, als zij in de twee jaren te voren hadden uitgedolven.

In 1563 is 't weer dezelfde klacht. De edelen en de groote steden gaven te kennen, dat door het „slachturven" een groot verlies in den lande gekomen was, zooals was gebleken bij het aanbrengen van den tienden penning, waardoor vele honderden morgens niets opbrachten, aangezien zij waren uitgeveend. Geheele landen en dorpen waren tot water geworden, tot groot verlies en vermindering der beden. Daarom werd bepaald, dat iemand, die moeren wilde, eerst zijn naam moest doen inschrijven bij den „clerck oft Secretarius van de Hoogheemraden" of anderen, met aanduiding van de plaats waar en het jaar wanneer hij wilde slachturven. Daarbij moest de vervener zijn onroerende goederen tot onderpand stellen voor „de toemakinghe van den lande", welke hij uitmoeren wilde, indien hij daar landen had, terwijl hij, indien dat niet het geval was, „cautie juratoire" moest stellen [3]).

Iemand, die tachtig tonnen turf had uitgemoerd, was gehouden, een roede onvruchtbaar land in die plaats weer bruikbaar te maken. Men ziet hierin

---

[1]) SMALLEGANGE. Kroniek, pag. 310.

[2]) S. v. LEEUWEN, Handvesten van Rijnland, pag. 37.

[3]) VAN LEEUWEN, Handvesten, pag. 43.

reeds het beginsel uitgesproken, dat in den vorm van slikgelden tot op deze eeuw is bewaard gebleven.

Verder werd in genoemd handvest verboden, om ribben smaller te maken dan tien voeten, en bepaald, dat men de ribben, als zij op die breedte gekomen waren, terstond met elst moest bepoten, acht elzen op de roede. Ook het uithalen van moer uit de plassen werd verboden, wel een bewijs, dat het veelvuldig plaats vond.

Voor landen of ribben, waar de bepaling niet hielp, maar de plas steeds grooter werd, was nog de regeling gemaakt, dat de eigenaar gehouden was, zijn landen „te beplaten ende te bevestighen, sulcx dat die niet meer vermindert ende werden."

In art. XXI van hetzelfde plakkaat wordt eveneens bepaald, dat degenen, die landen ontgrondden, om steenen te bakken, dat land twee jaren daarna weder tot weiland of zaailand moesten herstellen.

Bij plakkaat van 20 Dec. 1595 [1]) werd eveneens verordend, dat men niet mocht turven zonder toestemming, en er borg gesteld moest worden voor de nakoming van de voorwaarde, dat het land weder toegemaakt moest worden. Ook omtrent de wijdte van scheislooten werden bepalingen herhaald, terwijl evenals vroeger er op gewezen werd, dat geen akkers mochten worden ondergraven. Tevens werd weder bepaald, dat, als de akkers op de geoorloofde breedte waren gebracht, zij met els moesten beplant worden. Om de plassen niet in elkander te doen loopen, werd verboden te slachturven op nader dan 100 roeden van eenige binnenlandsche meren.

De verordening ten opzichte van het kleidelven voor steenbakkerijen ontbreekt ook hierbij niet.

Deze verordeningen geven ons een inzicht in de wijze, waarop de landverwoesting door vervening plaats had in dien tijd. Niet alleen werd er geregeld in slagen geturfd, maar ook van de slooten tusschen de landerijen ging men uit, steeds het land afgravende en de slooten verbreedend, zoodat er ten slotte slechts smalle strooken lands tusschen de breede slooten achterbleven.

Wie hiervan een voorbeeld wil kennen, wende zich bijv. tot de landen ten noorden van het IJ in het gebied van Oostzaan. Blijkbaar heeft men daar de landvernieling laten begaan.

Hoofdzakelijk was de turfgraverij gedurende de eerste middeleeuwen nog tot het laagveen beperkt. Dat men hoogveen ook reeds begon te gebruiken, blijkt uit den boven aangehaalden brief van 1131, waar sprake is van slechte, witte turf, zeker turf van hoogveen. Ook in Friesland en elders was het graven van turf van het hoogveen reeds vroeg in zwang. Daar het afgraven van hoogveen en de aanleg der veenkolonien eigenlijk in hoofdzaak later valt, zullen wij die niet hier behandelen, maar in het volgende deel.

II. Aanwinst van land.

In de middeleeuwen kon er van landaanwinst ten koste van het water en van droogmaking op groote schaal geen sprake zijn. Al kende men reeds de

---

[1]) VAN LEEUWEN, Handvesten, pag. 56.

Toeneming van cultuurland op het water.

bedijking, de techniek miste de hulpmiddelen, om het water uit de meren en drassige landen op te voeren, omdat men het gebruik van windwatermolens eerst in het laatst der middeleeuwen leerde kennen. De aanwinst van drooggemaakt land bestond dan ook bijna uitsluitend in het bedijken van op- en aanwassen langs de kust, en wel in die streken, waar bij eb het water op natuurlijke wijze wegliep, zoodat men enkel een dijk behoefde te leggen tegen het vloedwater. Die landaanwinsten noemt men *bedijkingen*. Voor een groot gedeelte bestonden de bedijkingen gedurende de middeleeuwen in het herwinnen van landen, die door overstroomingen vernield en door aanslibbingen weder geschikt waren geworden, om droog te liggen.

De aanzienlijkste bedijkingen hadden in dat tijdperk plaats in het noorden van Groningen, Friesland en rondom de Zuid-Hollandsch-Zeeuwsche eilanden.

Landaanwinst op de Wadden. Karakteristiek verschil tusschen oudere en jongere bedijkingen.

Wenden wij in de eerste plaats den blik op het noorden van de provincie Groningen. Hier bestaat een eigenaardig verschil in oudere en jongere wijzen van nederzetting, waarop WESTERHOFF reeds wees [1]).

Uit het uiterlijk aanzien, de physionomie van het landschap, blijkt hier duidelijk de verschillende tijd, waarin de aangeslibde gronden in gebruik genomen en voor goed bewoond geworden zijn. Een gedeelte des lands draagt hier de sporen van hoogen ouderdom op het gelaat; een ander gedeelte heeft de kenmerken van betrekkelijke jeugd, althans van bevolking in een tijd, toen men met meer economie en planmatiger het land indeelde.

Als men in het noorden van Groningen een lijn trekt ten noorden langs Spijk, Zand en Huizinge, met een bocht ten oosten van Kantens naar het noordwesten langs Uithuizen en verder noordelijk langs Uskwerd, Warfum, Eenrum en Ulrum, dan ziet men een groot verschil in de indeeling des lands, den loop der wegen en bouw der dorpen ten noorden en ten zuiden dier lijn. Het verschil in indeeling des lands en der wegen valt reeds in 't oog bij de beschouwing van de topographische kaart. Ten zuiden van genoemde lijn nu ziet men, dat de wegen meestal smal en laag gelegen zijn, met een kronkelende richting en slingerenden loop, en hetzelfde is het geval met de tochten, maren en slooten in dit terrein. Dit heeft ten gevolge, dat de stukken lands er slechts zelden een rechthoekige gedaante bezitten, maar als fragmenten van een Engelschen tuin door elkander liggen. Al zijn in den laatsten tijd door de landeigenaars hier wegen en slooten wel iets rechter gemaakt, toch blijft de hoofdzaak nog dezelfde en vindt men er voldoende sporen, om den oorspronkelijken toestand te leeren kennen.

Ten noorden van genoemde lijn is de grondverdeeling onmiddellijk een geheel andere. Men vindt hier een regelmatige indeeling des lands in rechthoeken; de wegen en slooten vormen rechte lijnen en de boerderijen zoowel als de woningen der dorpsbewoners zijn regelmatig geplaatst. De dorpshuizen

---

[1]) WESTERHOFF, Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen, 1864, pag. 113.

zijn meestal ter weerszijden van den dorpsweg gebouwd in regelmatige rijen. Op kleine schaal verkrijgt hier het landschap, wat de indeeling betreft, eenigszins het uiterlijk van de mathematische orde der veenkoloniën.

De dorpen ten zuiden van genoemde lijn daarentegen zijn meestal op terpen of wierden gebouwd en vormen elk voor zich een meer afgerond geheel; zij vertoonen als het ware, evenals men dat bij de oude steden ziet, een doolhof van verwarde straten en huizen, zonder orde of regelmaat naast elkander geplaatst, dicht bij elkander, zoodat kronkelende wegen en stegen ze scheiden.

Als men de dorpen Uithuizen, Uithuizermeeden, Oldenzijl, Oosternieland, Zijldijk, 't Zandt en Garshuizen met de zuidelijker gelegen Spijk, Bierum, Holwierde, Marsum, Zeerijp, Westeremden en Huizinge vergelijkt, valt dat verschil door scherpe tegenstelling onmiddellijk in het oog. Hetzelfde is het geval bij de vergelijking van de westelijker gelegen dorpen Andel, Westernieland, Saaksumhuizen, Pieterburen, Wierhuizen, Kloosterburen en Hornhuizen met hun grondverdeelingen ten noorden van genoemde lijn, welke een scherpe tegenstelling vormen met die ten zuiden er van, als Uskwerd, Warfum, Bafloo, Saaksum, Eenrum, Leens, Ulrum en andere.

Die verschillen vloeien voort uit den tijd van het ontstaan dier dorpen. De zuidelijke dorpen en nederzettingen hebben het langst bestaan en het bewoonde land werd oudtijds begrensd door een dijk, die niet veel van genoemde lijn zal hebben verschild. Dit gedeelte is vroeger bewoond, in cultuur genomen en verdeeld geworden, zeker vele eeuwen eerder dan de streken ten noorden van genoemde lijn. De onregelmatige indeeling des lands wijst er op, dat zij niet planmatig geschied is; dat zij plaats had door een volk, nog niet hoog mathematisch ontwikkeld en evenmin in economisch opzicht; een volk, welks gezinshoofden den grond namen en gebruikten, zooals ieder dat best vond, zonder bepaalde regeling van een ordenend gezag. De bouw der dorpen op terpen wijst er tevens op, dat hier de bewoning al vroeg aanving vóór dat het land door dijken geheel tegen overstrooming beveiligd was. Wij kunnen die bewoning als het eerste stadium van ingebruikneming dezer gronden beschouwen, dat nog de eigenlijke verovering van land op de zee voorafging, maar toch al wijst op een voortdringen naar den zeekant.

Doch eenige eeuwen later, nadat de eerste dijk al lang gelegd was en de aanslibbingen hier voortgingen, nieuwe aanwassen buiten den dijk bewoonbaar maakten, was de bevolking tot meer ontwikkeling gekomen, waren de economische toestanden veranderd, dacht men meer aan orde en regelmaat. Men had het gebrekkige der vroegere, als vanzelf geworden planlooze indeeling leeren kennen en was nu bedacht op beter orde; er werd nu volgens een redelijk overwogen plan gehandeld. Al weten wij niet, wanneer de dijk uitgezet en het eerste nieuwe land gewonnen werd, de gesteldheid des lands verkondigt ons het boven uiteengezette zoo duidelijk, dat er niet aan valt te twijfelen.

Wij kunnen uit het bovenstaande afleiden, dat na den tijd der terpenbouwers er voortdurend aanslibbing plaats had langs de kusten der Wadden, en bovenal het noordoosten van Groningen schijnt daarmede het rijkst te zijn gezegend.

Zoo ontstond er na verloop van tijd in het land, dat door den wegslag

van het laagveen der Wadden verloren was gegaan en in een ondiepen kustzoom veranderd, weer nieuw land, hetwelk langzamerhand boven den gewonen vloed bleef liggen, waar de bedijkers optraden, om het opnieuw aan de zee te onttrekken. En het verlies werd met winst herwonnen, want in plaats van het laagveenland was vruchtbare kleigrond verkregen. Aldus was het natuurlijk verloop, gelijk nu nog geschiedt aan die kust en aan den Dollart. En gelijk thans zal dat aangewassen land ook toen weldra met kweldergras begroeid zijn geworden. Toen het zoo hoog aan de baren was ontrezen, moest het wel in bezit genomen en door een dijk voor goed tegen de zee beschut worden. Op die wijze werd de breede inham der zee, welke als een voorbode van den Dollart van den noordoosthoek van Groningen in het land doordrong tot bij Westeremden, Huizinge en Kantens, dichtgeslibd, en werd zeer zeker niet ineens, maar in gedeelten bij het land gevoegd.

Wanneer is dit geschied? Wij weten het niet, maar dit is zeker, dat het zeer vroeg moet geweest zijn. De landstreek, die toen is gewonnen aan de kust, heeft thans de kerkdorpen Uithuizen, Uithuizermeeden, Oostermeeden, 't Zand, Oosternieland, Zijldijk, Zandeweer, Garshuizen en Eppenhuizen in het NO., en den Andel, Saaksumhuizen, Kloosterburen en Hornhuizen in het NW. der provincie. Van de dorpen, alle op den aanwas gebouwd, zijn vele reeds van oude dagteekening. Uithuizen en den Andel worden o. a. reeds genoemd in de levensbeschrijving van LUDGER, den Apostel der Friezen tijdens KAREL DEN GROOTE [1]). Derhalve schijnt het niet onaannemelijk, dat deze beide dorpen in dien tijd reeds bij het bedijkte land waren gevoegd. Ook weten wij, dat de bewoners van 't Zand, in de oude stukken „cives" genoemd, d. i. bewoners van een buurtschap of vlek, in de 13e eeuw en vroeger dijkten achter en onder 't Zand, al kan niet met zekerheid worden opgegeven, waar. Uit een en ander mag worden afgeleid, dat van de 9e tot de 10e eeuw de bedijkingen van nieuw land hier druk aan den gang waren, en de namen der dorpen Uithuizen, Oosternieland (nieuw land), Westernieland wijzen op hun ontstaan op buitengronden of nieuw land. Het oude land van Groningen werd omstreeks dien tijd met een krans van nieuwe landen omringd en zou in den loop der tijden nog meer worden uitgebreid.

Reeds vroeg had ook een zekere WALFRIDUS hier gedijkt, iemand, die wegens zijn godvruchtig leven en dewijl hij tegen de Noormannen omkwam, als een heilige werd vereerd. In de achtste eeuw had hij den zoogenaamden *Innersdijk* bedijkt, een landstreek, welke later slechts vier dorpen bevatte, nl. Westerdijkshorn, Bedum, Noordwolde en Zuidwolde. Deze grond vormde, volgens WESTERHOFF, oudtijds een kom, omringd door hoogere gronden, en droeg daarom in tegenstelling met de hoogere omliggende gronden verder naar zee, welke als *hooge land* aangeduid werden, den naam *lage land*. Die kom van Innersdijk werd door de bedijking der omringende hoogere landen, die aldus allen waterafvoer naar zee verhinderden, een moerassige verzamelplaats van het regenwater, dat van de hoogere gronden in Groningen hierheen zakte, en daardoor, hoewel midden in het reeds droge land gelegen, gedurende een

---

[1]) P. J. BLOK, Gron. Volksalm., 1893.

gedeelte des jaars voor bewoning slecht geschikt. Door bedijking en afsluiting van het land met keersluizen werd dit land beter drooggelegd. Dit was geen buitenbedijking, maar een binnenbedijking, die er evenwel op wijst, dat er een buitendijk moet hebben bestaan, anders had de binnendijk geen waarde [1].

Een andere aanwinst van land had plaats door vernieuwde bedijking der eens ondergeloopen Dollartlanden, een schoone streek met vruchtbare landschappen waar o. a. de abdij van Werden vele bezittingen had. Doch een reeks van overstroomingen in 1163, 1195, 1218—1221, 1246—1249, 1257, 1267, 1272, 1277, 1288, 1290 teisterden de kust en het land, en een groot gebied werd een speelbal der golven. De kust nam af en omstreeks 1525 had de Dollart zijn grootste uitgebreidheid. De dijk van 1454, die in 1507 voor het eerst was doorgebroken, werd meer binnenwaarts gelegd, doch kwam in 1518 of '19 weer tot doorbraak en verplaatsing. Een derde doorbraak had plaats in 1520, toen Oldambt aan zee kwam te liggen en grootendeels verloren ging. Onderscheidene bloeiende dorpen verdwenen, en wij behoeven geen schets te geven van de ellende, waarin de boerenbevolking door dergelijke rampen gedompeld werd.

Doch het was de stad Groningen, die het eerst weder de hand aan den ploeg sloeg, om de zee haar verovering te bestrijden en opnieuw een rijk landschap voor de boeren te herwinnen. Door haar invloed werd in 1545 een nieuwe dijk gelegd en de eerste polder van ongeveer 6789 HA. herwonnen. Deze arbeid werd voortgezet; herhaaldelijk hadden er weder bedijkingen ten zuiden van den Dollart plaats. Zoo volgden die van 1597, toen 1112 HA., die van 1626, toen 1139 HA., die van 1665, toen 848 HA., die van 1701, toen 621 HA., 1769, toen 1189 HA., 1819, toen 1153 HA., 1862, toen 1180 HA. en 1877, toen 408 HA. werden herwonnen. Langzaam vergaan, is door energie ook langzamerhand het land terug verkregen, en het doodvonnis is voor den steeds meer dichtslibbenden Dollart reeds geteekend. De aanwinst aan den Dollart dagteekent dus meest tot de nieuwe geschiedenis.

De Middelzee. De Zijpe.

De diepe inham der Middelzee in Friesland vertoonde reeds vroeg opslibbing in het zuidelijk gedeelte. In het gedeelte ten oosten van Bolsward werden in de eerste helft der 14e eeuw reeds opslibbingen aangetroffen, en op dat nieuwe land ontstond het dorp *Nijland*. Sedert nam de Middelzee steeds meer en meer af door opslibbing en bedijking. Wanneer die verschillende opslibbingen plaats vonden, valt niet te zeggen: historische gegevens daarvoor ontbreken. De belangrijkste bedijking vond hier plaats in 1505 door het leggen van den ouden Biltdijk, de scheiding tusschen Oude en Nieuwe Bilt. De latere bedijking, nl. die van Nieuwe Bilt in 1600, valt hier buiten ons tijdperk; deze bespreken wij later.

Zeeland.

In Hollands Noorderkwartier had in de middeleeuwen de bedijking van de Zijpe plaats, doch deze was niet duurzaam en kon eerst voor goed plaats hebben in 1617. Wij spreken daarover later (zie ook pag. 294).

In het gebied der Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden is men al vroeg

---

[1]) WESTERHOFF, Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen, 1864, pag. 122 enz.

met het bedijken der aanwassen en opwassen begonnen; in de middeleeuwen was hier de aanwinst van land druk aan den gang. De naam *Isendic*, die in het Karolingische tijdperk wordt aangetroffen, wijst reeds op een bedijking. In het midden der 12e eeuw vindt men hier reeds onderscheidene plaatsnamen, op *dijk* eindigende, als in 1147 Wulfardsdike, in 1153 Sandik. Men kan aannemen, dat in de 12e eeuw het bedijken der schorren in Zeeland al goed bekend was en zeker veel vroeger is begonnen.

De buitendijksche landen werden in Zeeland vanouds *scor* of schor genoemd. In 1246 werd er o. a. buitendijksch land, *scor* genoemd, verkocht [1]). De slijken, zoolang zij niet door indijking tegen de zee beveiligd waren en bij vloed onderliepen, noemde men in Zeeland „zouten grond" in tegenoverstelling van „verschen" of „goeden grond", die tot den landbouw geschikt werd geoordeeld. Men sprak in het Latijn van „terra recens" en „terra salsa."

Reeds in den tijd van FLORIS V werd helm erkend als een middel, om de duinen vast te leggen. Zoo wordt in de uitspraak van dien graaf omtrent de ligging van het strand bij Oostkappel melding gemaakt van het bevel dit weer op te bouwen en te herstellen en het land met helm (liedeke) te beveiligen [2]).

Walcheren, in de 13e eeuw nog door onderscheidene wateren doorsneden en uit een tiental brokken bestaande, werd tegen het eind der 14e eeuw tot een geheel vereenigd. In 1247 hadden er bedijkingen plaats in het noorden van Walcheren.

III. Het aanleggen van dijken en de bemaling der landen.

Het aanleggen van dijken.

Waren de aanwinsten van land op het water vóór de 16e eeuw nog niet aanzienlijk, toch werden er in dat tijdperk reeds vele en betrekkelijk groote werken uitgevoerd, om het bestaande droge land tegen het water te beschutten. De aanleg van dijken nam in dien tijd een aanzienlijke uitbreiding aan, en dat moest wel.

Geen land als Nederland, waar het dijkwezen een zoo groote rol speelt in de ontwikkelingsgeschiedenis van den landbouw. Zonder het dijkwezen zou er geen landbouw in uitgestrekte gewesten van ons vaderland bestaan en vandaar dan ook, dat sedert de oudste tijden een strijd tegen de wateren gestreden is, om de landbouwlanden in behoorlijken toestand te brengen of te behouden.

Die strijd was een schier onafgebroken en rustelooze strijd. Want nauwelijks had men gemeend, dat het land tegen de woede der buitenwateren beveiligd was, of stormen joegen de wateren weer op, deden de zwakkere gedeelten der dijken wijken, en zoo overstroomden uitgestrekte gedeelten lands, die òf voor altijd, òf voor korter of langer tijd onder water bedolven bleven. De zee nam, maar de zee gaf ook weder, en overdekte overstroomde landen met slib, hoogde na verloop van tijden den bodem weder op, en zoo onstonden er opwassen en aanwassen, die, opnieuw bedijkt, weder nieuwe polders deden geboren worden.

---

[1]) KLUIT, Cod. dipl., pag. 506.
[2]) KLUIT, l. c., pag. 603.

Valt het te verwonderen, dat in dit land, waar in de lage gedeelten schier elke voetbreed gronds door bedijking tot een veilige plek is geworden, de waterbouwkunde in hoog aanzien stond; dat de edelste geslachten des lands het zich altoos tot een eer gerekend hebben, in de kennis van het dijkenbouwen te hebben uitgemunt, zooals YPEY zegt [1]), waaraan landsregeering zoowel als boeren zich hebben gewijd.

De strijd der Nederlanders tegen het water blijkt uit de geschiedenissen der watervloeden, welke hier geheerscht hebben, en welke een rijke literatuur uitmaken.

Oudste bedijking.

Reeds vroeger hebben wij aangetoond, dat waarschijnlijk al vóór de Romeinen lokale bedijkingen plaats hadden en dat de Romeinen, hoewel zij niet als de eigenlijke aanleggers van dijken moeten beschouwd worden, toch medegewerkt hebben, om de bedijking locaal uit te breiden, direct en indirect met het doel, om het land tegen het water te beschermen.

Wat er in de eerste eeuwen na den Romeinschen tijd is verricht op het gebied der bedijking en drooglegging der gronden in ons land, valt evenmin op goede gronden eenigszins in bijzonderheden aan te wijzen. Zelfs uit den tijd van KAREL DEN GROOTE hebben wij dienaangaande weinig berichten. Dat er in dien tijd in elk geval voor de afwatering des lands meer zorg gedragen werd, valt niet te betwijfelen en blijkt ook hieruit, dat KAREL DE GROOTE de ontginning van broeklanden, lage moerassige landen, bevorderde; dat in zijn tijd daar koloniën gesticht werden. Maar omtrent de eigenlijke bedijking weten wij uit dien tijd zoo goed als niets op grond van echte gegevens. Uit een levensbeschrijving van de 11e eeuw zien wij, dat WILLEBRORD (die in 739 stierf) dijken heeft aangelegd [2]).

Enkele geschiedschrijvers hebben zich nader met bedijking beziggehouden en een oordeel er over uitgesproken. Met buitengewone belezenheid heeft de heer WESTERHOFF [3]) de meeningen van al die geschiedschrijvers over dit onderwerp geciteerd, doch de vaste gronden bij al die meeningen ontbreken en de meesten schreven elkander na. Men heeft zelfs de Noormannen als dijkers in Zeeland laten optreden; anderen hebben hen beschouwd als de dijken te hebben verzwaard.

Bij die onzekerheid en 't gemis van voldoende bronnen moeten wij afzien van een gedetailleerde beschrijving der ontwikkeling van de bedijking in deze gewesten vóór de 12e eeuw. Wij kunnen alleen aannemen, zonder der waarheid te kort te doen, dat gedurende de eerste elf eeuwen onzer jaartelling de bedijking in de „lage landen aan de zee" voortdurend is uitgebreid en zeker ook was verzwaard en verbeterd. Wij mogen dit gerust aannemen, omdat talrijke dorpen, waarvan vóór dien tijd in Friesland en Holland sprake is in kloostergiften of andere stukken, onmogelijk zouden hebben kunnen bestaan in dit moerassige land en de landbouw onmogelijk zou geweest zijn. Men

---

[1]) A. YPEY, Verhandeling over de zeedijken, 1757, pag. 1.

[2]) BLOK, Gesch. v. h. Ned. volk, I, pag. 315.

[3]) WESTERHOFF, Twee hoofstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen, 1864. Bij dezen zijn de verschillende schrijvers geciteerd, waarnaar wij verwijzen.

kan zich voorstellen, dat deze uitbreiding der bedijking trapsgewijze geschiedde, langzaam voortgaande, al naar de energie en het vermogen der grondbezitters. Uit de oudste Friesche kronieken blijkt met voldoende zekerheid, dat de Praemonstratensers, die zich in de 12e eeuw hier hebben gevestigd, zich groote verdiensten hebben verworven in den strijd onzer voorouders tegen het water [1]).

Dat de bewoners der lage landen, aldus door de omstandigheden gedwongen om het land kunstmatig droog te leggen, daarin al vroeg een zekere bekwaamheid erlangden, valt niet te verwonderen. De roem der Hollanders als dijkenbouwers was ook elders bekend, zooals blijkt uit een brief van 1106 [2]), waarbij FREDERIK, aartsbisschop van Hamburg en Bremen, overeenkwam met zes personen „qui Hollandi dicuntur" zegt hij, welke hem verzocht hadden, een zekere woeste en moerassige streek lands, in zijn grondgebied gelegen, doch waar de landzaten noch nut, noch voordeel van wisten te trekken, te mogen aanvaarden en zich ten nutte te maken. Dit land betrof een streek aan de beneden-Elbe omstreeks Staden, en bij deze ontginning waren derhalve ook dijken noodig. Bisschop FREDERIK kende niet alleen den naam van de Hollanders, maar wist ook, dat die boven anderen kundig waren in alles, wat noodig was, om van poelen en moerassen vruchtbaar land te maken, en hij voorzag terecht, dat zijn land hieruit groot voordeel en hijzelf aanmerkelijke verbetering der tienden er door zou ontvangen.

Hieruit blijkt duidelijk, dat men het voor dien tijd in de Nederlandsche lage gewesten reeds ver gebracht had met de bedijking, en men mag afleiden uit de levensbeschrijving van LUDGER, den apostel der Friezen in den tijd van KAREL DEN GROOTE, waarin dorpen als Uithuizen, Warfum enz. genoemd worden, terwijl hij zegt, dat deze vriendelijke kuststreek in dien tijd reeds rijk was aan landhoeven, dat hier het land toen goed bedijkt was.

Als VELIUS leert, dat West-Friesland eerst in 1288 zou bedijkt zijn geworden (EIKELENBERG noemt 1200 of weinig tijds te voren), dan heeft dit zeker betrekking op het verzwaren en verbeteren der dijken, want reeds in 1287 wordt van een stormvloed melding gemaakt, die vele dijken in West-Friesland en elders doorbrak. De oudste berichten van den aanleg van dijken wijzen, naar 't ons voorkomt, meer op een aanleg van dijken door gemeenschappelijk overleg, door samenwerking, op het tot stand komen van grootere dijken en aaneensluiting der bestaande door verhooging als anderszins, dan wel op eersten aanleg. Locale, particuliere dijken, waarvan geen stukken spreken, bestonden er reeds vele; het vereenigen en aaneensluiten van deze was een zaak, die meer openbaar werd. In dien tijd zien wij ook meer bepaald de overheid optreden in het belang der bedijking, en dit werd eerder door brieven en stukken geconstateerd dan de gewone, particuliere bedijking.

Wij kunnen ons dan ook goed met WESTERHOFF vereenigen, als hij zegt, dat het hoogst waarschijnlijk, ja, meer dan waarschijnlijk is, dat er in het grootste deel van ons vaderland en in het bijzonder van de provincie Groningen

---

[1]) BLOK, l. c., pag. 315.
[2]) Bij V. MIERIS, I, pag. 79.

reeds vóór de elfde eeuw behoorlijke bedijkingen zullen geweest zijn, dat het dijkwezen toen reeds tamelijk ontwikkeld was en het toezicht en bestuur er over georganiseerd heeft moeten zijn, terwijl vele dijken toen reeds boven de hoogte van gewone zomerdijken zullen zijn gebracht [1]).

Doch al was er vóór de elfde eeuw reeds betrekkelijk veel op het gebied van het dijkwezen verricht, er bleef nog meer te verrichten over. Al bestonden er reeds vrij goede buitendijken langs de groote rivieren en de zee, het binnenlandsche dijkwezen was nog hoogst onvoldoende en kon niet voldoende zijn, omdat de technische hulpmiddelen gemist werden, om het water af te voeren. Eerst langzamerhand ging met de ontwikkeling der waterbouwkunde en der technische kennis gedurende de middeleeuwen ook de feitelijke droogleggingdes lands verder.

Wij moeten dus bij de verdere geschiedenis der bedijking na de elfde eeuw bovenal onderscheiden de bedijking tegen het buitenwater der zee en der groote rivieren, de bedijking tegen het binnenwater en de bedijking, om gedeelten lands aan het water te ontwoekeren.

Dijken tegen het buitenwater. Dammen in watermonden.

De aanleg van dijken tegen het buitenwater, dat der zee en der groote rivieren, om het bestaande land te bewaren, werd gedurende de laatste eeuwen der middelgeschiedenis voortgezet en verbeterd. Een belangrijk verschijnsel in deze geschiedenis is, dat onderscheidene waterarmen of riviermonden, die uit het binnenland in zee liepen, werden afgedamd, en dat bij onderscheidene van deze dammen dorpen ontstonden, welke zich tot steden ontwikkelden. Wij kennen daarvan voorbeelden in den dam in de IJe in 1357 gelegd, waarbij Edam ontstond, in den dam van het Monnikengat, waarbij Monnikendam ontstond, in den dam van den Amstel, in ± 1275 gelegd, de oorsprong van Amsterdam, den dam in de Rotte, waaraan Rotterdam, en dien in de Schie, waaraan Schiedam zich ontwikkelde. Het leggen dezer dammen met sluizen of duikers wijst reeds op een verbeterde waterbouwtechniek; het diende, om bij springvloed op het buitenwater de watermonden tijdelijk te kunnen afsluiten, om ze bij eb weder te openen tot waterontlasting (zie ook pag. 294).

Dit leggen van dammen aan de monden was nog hoogst eenvoudig. Het gaf aanleiding tot de vorming van handels-middelpunten, en het heeft het binnenland den last van het buitenwater verlicht, maar de uiterlijke gedaante des lands, de uitgebreidheid van bouwland enz. werd er niet veel door veranderd. Alleen werd hierdoor, evenals door de meeste dijken, het buitenwater bestreden. Doch de uitbreiding en verbetering van landbouw en veeteelt stelden steeds hooger eischen aan de verbetering en bovenal aan de droghouding der landerijen.

Daarbij kwam gedurende de middeleeuwen een ander reeds genoemd verschijnsel. Langs de geheele Nederlandsche kust hoort men na de 11e eeuw voortdurend meer en meer klachten, dat de last van het buitenwater grooter wordt, dat het zeewater bij eb niet zoo laag meer staat, bij vloed hooger

---

[1]) WESTERHOFF, l. c., pag. 38. — Zie verder hetgeen wij over de nederzettingen der bevolking vermeldden.

rijst. Hetzelfde meende men aan de riviermonden in het deltaland van Holland en Zeeland op te merken, waar het water bezwaarlijk begon te worden in de 13e eeuw [1]).

Onderscheidene overleveringen, die lang bewaard bleven op de Zuid-Hollandsche eilanden en door kroniekschrijvers werden opgeteekend, spreken van een verwijding der zeegaten in dit gebied. Kroniekschrijvers verhalen, dat het westelijk duingedeelte van Goedereede, West-Voorne geheeten, in de oudheid met Voorne (Oost-Voorne) zoo goed als verbonden was. De mondingen dezer zeegaten werden ruimer, en de overlevering zegt nog, dat die lang niet breeder waren, of men kon van beide kanten elkander toespreken. Eveneens zou westelijk Schouwen slechts door smalle wateren van Noord-Beveland of van een eiland ten noorden van Noord-Beveland gescheiden zijn geweest.

Wij laten de zuivere waarde dezer overleveringen voor hetgeen zij is, maar hoewel misschien in bijzonderheden onjuist, toch ligt er een kern van waarheid in besloten. En die waarheid is het algemeen verschijnsel, dat er na de 11e eeuw over 't geheel in dit deltaland een aanzienlijke uitbreiding der zeegaten en der wateren plaats had. Verschillende natuurkundige verschijnselen wijzen er op, dat het niet alleen een horizontale uitbreiding der wateren door afslag van het land was, maar dat ook werkelijk de waterspiegel der zee sedert den aanvang onzer tijdrekening ten opzichte der hoogte van het land gerezen is.

Niet alleen in het zuiden van Zuid-Holland en Zeeland, ook aan de noordelijke kuststreken van ons land wordt hetzelfde verschijnsel schier gelijktijdig waargenomen en bovenal bevestigd voor de kusten der Zuiderzee en de uitmondende rivieren. De bewoners der landen aan den Amstel klagen hoe langer hoe meer over den slechten afloop van het water door het hooger worden van het water in het IJ.

Engelberts deelt een verklaring mede [2]), berustende onder Heeren Gecommitteerde Raden, die in 1592 gegeven was. Verscheidene personen, zegt genoemde schrijver van de Zuiderzee, getuigen daarin, dat in hun jeugd de dijken, die nu een manslengte hoog zijn, zoo laag waren, dat men er overheen kon zien, en dat op de meeste plaatsen, tegen welke de zee nu aanloopt, een aanmerkelijk voorland was, hetwelk zich somtijds zoover voor den dijk uitstrekte, dat men vandaar geen wit paard van een zwart kon onderscheiden.

Ook hoort men van vele zijden berichten omtrent de uitbreiding der Zuiderzee in den loop der middeleeuwen, en in het algemeen kan men zeggen, dat hier in dien tijd die groote binnenzee is ontstaan.

Als de hoofdoorzaken van het ontstaan der Zuiderzee moet men dus aanmerken het hooger worden van den waterspiegel der zee ten opzichte van het land; de verwijding der zeegaten, waardoor er meer water bij vloed in de Zuiderzee stroomde; de stormvloeden, die overstroomingen en hevigen afslag der laagveenlanden rondom de Zuiderzee ten gevolge hadden. De vorming

---

[1]) Ramaer, l. c., pag. 12.

[2]) Engelberts, Aloude Staat, 1784, I, Voorrede, pag. 20.

van deze groote binnenzee was niet het gevolg van een enkelen storm, zooals soms wordt voorgesteld, maar een proces, dat over langer tijdperken heeft geloopen en waartoe verschillende oorzaken medewerkten, vooral ook de stormvloeden. De rijzing van den zeespiegel ten opzichte van het land bevorderde de uitschuring der zeegaten, geholpen door stormvloeden, en algemeen wordt erkend, dat die gedurende de middeleeuwen plaats had; zelfs gedurende de nieuwe geschiedenis zette die zich voort [1]).

Door dit algemeen werkend proces aan onze kusten wordt het verklaarbaar, dat de oudste dijken in Nederland niet die hoogte behoefden te hebben als in lateren tijd. Wij wezen er reeds vroeger op, dat vóór den eersten aanleg der terpen de vlakke gronden in Friesland werden bewoond, en dat de bewoners langzamerhand den bodem moeten hebben opgehoogd tot terpen, naarmate de waterspiegel rees en hen meer bedreigde. Dezelfde geschiedenis vindt men bij de ontwikkeling van de dijken langs de kusten. Aanvankelijk lager, hoewel het geenszins zomerdijken waren, konden zij toch voldoen aan de eischen van dien tijd. Later moesten zij hooger gemaakt worden. Hierdoor is de historie van ons dijkwezen gedurende langen tijd een voortdurend verhoogen en verzwaren van de waterkeeringen geweest [2]). Alleen daardoor was men in staat, de landerijen van het lage Nederland in een bewoonbaren toestand te houden en den landbouw en de veeteelt te doen bloeien in landstreken, welke zonder menschelijke hulp aan de zee ten offer zouden gevallen zijn.

Evenwel, hoeveel pogingen men ook aanwendde, hoeveel inspanning en kosten men er aan besteedde, toch waren de dijken in Nederland dikwijls niet voldoende, om het hooge water te keeren, als de stormvloeden op de kust stonden. Daardoor is de geschiedenis der lage landen van Nederland rijk aan overstroomingen en verwoestingen des lands. Geen land, dat als Nederland een zoo uitgebreide literatuur bezit bepaaldelijk over de historie der watervloeden, tegelijkertijd een reeks verhalen van vele ellenden, waardoor bovenal de boerenbevolking herhaaldelijk bedreigd werd.

Iets over de groote watervloeden in de Nederlanden.

Het zou ons te ver voeren, wanneer wij dienaangaande in bijzonderheden wilden treden. Wij geven daarom niet meer dan een korte aanduiding van eenige der grootste watervloeden, welke hier plaats hadden tot het tijdperk der nieuwe geschiedenis [3]).

De oudste watervloed, waarvan minder de historische berichten dan wel de historische overlevering spreekt, is de zoogenaamde Kimbruische vloed, die volgens sommigen 340—350 jaren vóór Chr., volgens anderen omstreeks 110—120 jaren vóór Chr. zou hebben plaats gehad. Dat er een of meer groote watervloeden zullen hebben plaats gevonden, die aanleiding gaven tot de overleveringen dienaangaande, staat buiten twijfel, maar van de eigenlijke beteekenis van die vloeden en van den tijd weten wij zoo goed als niets.

---

[1]) H. BLINK, Nederland en zijn bewoners, II, pag. 415.

[2]) Zie ook WESTERHOFF, Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen, 1864, pag. 109.

[3]) Zie verder ARENDS, Gesch. der Noordzeekusten, Nederl. vertaling.

Ook de meeningen, door oude schrijvers verkondigd omtrent de gevolgen van dien vloed, als zou Engeland daardoor van Frankrijk zijn gescheiden, als zouden door dien vloed de boomen der hoogvenen ontworteld zijn en dergelijke, kunnen wij vrij tot de sagen rekenen.

Omtrent de stormvloeden, die gedurende de eerste duizend jaren onzer tijdrekening zouden hebben plaats gehad, zijn weinige en onzekere berichten tot ons gekomen, en zelfs omtrent de watervloeden tot de 16e eeuw is weinig opgeteekend. Met het oog op de veranderingen, die de gedaante van ons land in dien tijd aan de kuststreken onderging, is dat te betreuren.

De eerste vloed, van welken de kronieken melding maken, zou in 333 hebben plaats gehad in Noord-Holland, waardoor de Zijpe doorgebroken zou zijn en ongeveer 20 plaatsen tusschen Texel en Wieringen te gronde gingen. TWISCH, de kroniekschrijver uit de 16e eeuw, maakt hiervan melding. Of deze overstrooming werkelijk een inbraak van de Zijpe ten gevolge zal gehad hebben, is moeielijk meer uit te maken. Niet onwaarschijnlijk is het echter, dat een inbraak in later eeuwen een strook laagveenland tusschen Wieringen en Texel heeft weggeslagen, waardoor de noordelijke toegang der Zuiderzee werd vergroot. Van dit landschap werden in de 17e eeuw bij laag water nog sporen op den zeebodem gevonden, gelijk van onderscheidene zijden bericht wordt.

Friesche oude kronieken spreken van een watervloed in 435, waarbij 600 menschen, van een in 516, waarbij 6000 menschen zouden zijn omgekomen. Doch met de berichten der oude Friesche kronieken moet men voorzichtig zijn. Dit neemt niet weg, dat, de jaren en cijfers van het aantal verongelukten daargelaten, de watervloeden uit dien tijd hoogst waarschijnlijk zijn.

Wij willen niet bij alle mededeelingen dienaangaande stilstaan, doch verwijzen hen, die deze wenschen te leeren kennen, naar ARENDS, Geschiedenis der watervloeden aan de kusten der Noordzee, in het Nederlandsch bewerkt in 1837. Dit werk is een verzameling van hetgeen er omtrent watervloeden werd opgeteekend in verschillende kronieken en werken. Slechts enkele der vele gegevens nemen wij hier over.

Een der zwaarste watervloeden, die de westelijke Nederlanden teisterden, greep volgens de meeste kronieken plaats in 860 (de opgaven verschillen van 839 tot 870). Het zou bij deze gelegenheid geweest zijn, dat de zee zich door den Rijnmond in Holland uitstortte, het rivierwater opstuwde en deze provincie, benevens Utrecht en de Betuwe, grootendeels overstroomde. HEDA verhaalt, dat daarbij ook het grootste gedeelte van het „Woud zonder genade" zou zijn neergeworpen; dat het Huis te Britten bij die gelegenheid door afslag van het strand tot ver buiten de duinen zou zijn gekomen, en misschien is bij deze gelegenheid ook de verstopping van den Rijnmond bij Katwijk wel aangevangen, een proces, dat langzamerhand verergerde en de eerste aanleiding werd tot het oprichten van het waterschap Rijnland.

Verdere overstroomingen worden nog vermeld in 900, 989, 1014, 1020, 1041, 1042, 1086, 1094, 1100, 1108. Deze beide laatste vloeden, welke bovenal Vlaanderen teisterden, zouden ten gevolge gehad hebben, dat vele inwoners van hier genoodzaakt waren, naar Engeland te vluchten. Vervolgens noemen wij de jaren 1114, 1124 (vooral in Zeeland), 1134, (vooral werden in Vlaanderen dorpen, burchten en kerken verwoest) 1135 of '36 (toen Vlaan-

deren, Holland en Friesland geteisterd werden en in Vlaanderen een stuk lands met de bewoners door de zee zou zijn verzwolgen), 1164 (toen Friesland geteisterd werd), den Allerheiligenvloed van 1170, den eersten van dien naam, die zich langs de geheele kust uitstrekte en vooral in Friesland veel nadeelen toebracht. Men meent, dat Friesland tusschen Texel en Medemblik in het westen en Stavoren in het oosten in dien tijd grootendeels is weggeslagen, zoodat Texel en Wieringen sedert eilanden geworden zijn. Het zeewater moet toen zelfs tot Utrecht zijn doorgedrongen. In Mei 1173 werden Holland en Utrecht door de rivieren overstroomd; de Hollandsche kroniek vermeldt een groote overstrooming in 1174. De stormvloed van 1177 zou volgens SCHOTANUS' kroniek den Rijnmond te Katwijk hebben opgevuld; misschien is toen het proces voltooid, reeds vroeger aangevangen.

Wij noemen verder de watervloeden van 1222 en 1230, toen Ezonstad zou verwoest zijn; van 1237, toen geheel Friesland onderliep; van 1248, 1279, van 1287, toen de Dollart zich uitbreidde; van 1312, 1337, 1380, 1387, 1399, 1421, 1428, 1429, 1430, 1474, 1477 en 1480. Van den watervloed van 1516 wordt bericht, dat het water in Friesland een el hoog over de dijken ging. De Allerheiligenvloed van 1572 zou 20,000 drenkelingen gemaakt hebben. En onder die treurige ervaringen der watervloeden is het te begrijpen, dat de Friezen voor den Stadhouder van ALVA, CASPAR DE ROBLES, die met kracht optrad voor de verbetering der bedijking, een gedenkteeken oprichtten op den zeedijk bij Harlingen.

Samenwerking tot bedijking.

Het bovenstaande, ook al mogen alle berichten der kronieken niet geheel juist zijn, leert toch den voortdurenden strijd der bewoners tot instandhouding van het land kennen, en dat de landbouwers daarop in de eerste en voornaamste plaats bedacht moesten zijn, valt in het oog.

Niet ieder individu was in staat, in dezen voor zichzelf te zorgen. En toen de macht der graven, hertogen enz. beter gevestigd en sterker werd boven die der afzonderlijke heeren, waren zij het, die de belanghebbende bewoners nader tot elkander brachten en vereenigden, om gezamenlijk dijken aan te leggen of te onderhouden. Hierdoor werden de bewoners machtiger in den strijd tegen het water en werden de waterkeeringen en waterloozingen sterker, doelmatiger, meer volgens vaste plannen aangelegd over een uitgestrekt gebied. Hierdoor kwamen in de eerste plaats langs de groote rivieren de *bandijken* [1]) tot stand, met welken naam men de zware rivierdijken aanduidt, die onder den rechtsban van den landsheer werden aangelegd en onder zijn toezicht stonden.

Maar niet alleen tegen het zeewater en tegen het water der groote rivieren, welke door het land stroomden, moest men zich verdedigen in de lage landen; ook moest men de kleine waterloopen afsluiten en de lage landen kunnen vrij maken van overtollig regen- of van kwelwater of ander water, dat hier

---

[1]) *Bandijk*, in de middeleeuwen een dijk, die gerechtelijk geschouwd werd; een dijk, ten opzichte van welks onderhoud een zekere rechtsdwang werd verleend. (VERDAM, Middel-Ned. Woordenboek). Banwatering is eveneens een watering, die onder den ban staat, die aan de voorschriften van publiek gezag is onderworpen.

samenvloeide. Waar een vruchtbaar, goed gelegen stuk lands in het binnenland hinder had van het water van buiten, legde men weldra een lagen dijk of een kade aan. Deze diende, om het water van ander land te keeren. Een oude volksspreuk in de Nederlanden luidde aldus:

Wien 't water deert,
Die 't water keert.

Zulk een omdijkt stuk lands heette een *polder* en draagt nog dien naam. De dijk om den polder dient, om het buitenwater te keeren. Als het buitenwater laag staat, worden sluisjes, duikers of zijlen geopend, en men laat, als er te veel water in den polder is, dit wegloopen naar buiten. Meestal werden eenige naast elkander liggende bezittingen door de gemeenschappelijke eigenaren ingedijkt en dan werd door ieder, naar evenredigheid van het belang, dat hij had bij de inpoldering, daartoe bijgedragen. De eigenaars van de landen, binnen zulk een gemeenschappelijken dijk gelegen en behoorende tot het gemeenschappelijk stelsel van waterloozing, heeten de *ingelanden* van den polder.

Windmolens, om het water af te voeren. Watermolens.

Een groote verbetering in het droogleggen der landerijen kwam in de 15e eeuw, toen de *windwatermolens* in gebruik kwamen. Windkorenmolens bestonden er reeds vroeger; omstreeks 1167—1183 werden die ingevoerd, maar de eerste windwatermolens dagteekenen van omstreeks 1408. In vergelijking met de dijken, die tot hooge oudheid opklimmen en van wier eersten aanleg de herinnering is verloren gegaan, zijn de watermolens van jongen datum. In 1408, leest men, zijn de heemraden van Delfland naar Alkmaar getrokken, om onderzoek te doen naar het feit, dat heer FLORIS VAN ALKEMADE en JAN GRIETENZOON met een molen water hadden uitgeworpen. Deze FLORIS VAN ALKEMADE was ridder, stadhouder en opperste kapitein vanwege den graaf van Holland te Stavoren. Welke bezittingen hij in den omtrek van Alkmaar bezeten heeft en welk stuk land aldus in deze landen het eerst door een watermolen van den waterlast is verlost, is niet bekend. Dit is echter zeker, dat genoemde molen de eerste geweest is in het Noorderkwartier.

In den loop der 15e eeuw is het voorbeeld van FLORIS VAN ALKEMADE toch nog door slechts weinigen gevolgd. Bij gelegenheid der Informatie omtrent den staat der steden en dorpen van Holland en Friesland, in 1514 gehouden, werden alleen eenige molens in Drechterland, vier in de Niedorperkogge en twee in den polder Callantsoog, opgegeven. Buiten deze was er ook een molen in den polder Burghorn [1]).

Spoedig veranderde dit. Men leerde het voordeel der bemaling kennen en de welvaart gaf voldoend kapitaal tot het bouwen van molens. En reeds in de eerste helft der 16e eeuw zag men overal in Duinkavel, in eenige polders van den kavel Waterland en in geheel West-Friesland molens verrijzen, en tal van wieken, door den wind in beweging gebracht, zwaaiden rond met wilde vlucht, aan het polderland een eigenaardig cachet gevend.

---

[1]) G. DE VRIES, Het dijks- en molenbestuur van Hollands Noorderkwartier, 1876, pag. 348.

Groningen had ook al vroeg een watermolen. In 1453 vergunde de regeering van Groningen aan het Adewerder Zijlvest, om een watermolen te zetten, die het water uitmaalde in de Hoensloot [1]). Waarschijnlijk was dit de eerste watermolen in deze provincie, of zeker een der eerste. In later tijd zijn de zoogenaamde *tjaskes* in gebruik gekomen, welke hier thans nog, evenals in Friesland en Overijsel, voorkomen, weinig kosten en gemakkelijk vervoerd kunnen worden [2]).

De eerste watermolens waren hoogst eenvoudig; de kap stond vast en de wieken waren gericht naar het zuidwesten, vanwaar de wind meest komt. Een groote verbetering was het, toen in het laatst der 16e eeuw werd uitgevonden, om de vaststaande kappen door draaiende te vervangen. Hierdoor kon men van alle winden, uit welken hoek zij ook waaiden, partij trekken.

De watermolens werden een zegen voor den landbouw. In de landen langs de zee of met de zee indirect in verbinding moest men voorheen wachten, tot het water vanzelf bij ebbe wegliep door de tochten, slooten en zijlen. Men had in Hollands Noorderkwartier al sedert jaren het toezicht daarop door keuren en schouwen opgedragen aan het dorpsbestuur, elders aan andere autoriteiten, zooals wij zien zullen. In de lage, komvormige landen moest men steeds wachten op droogte, de zon moest hier het land droogleggen.

Thans kon men het water opmalen van lager naar hooger niveau, en dat vooral was noodig in ons vlakke land. De dorpen Petten, Groede en Kamp waren, zoover bekend is, de eerste, die het voorbeeld van den bouw van een watermolen volgden; de graaf, de heer van den wind, gaf hun bij handvest van 4 April in 1438 de vergunning om, zoo het noodig mocht zijn, een watermolen te bouwen, teneinde hun landen door bemaling droog te houden. De woorden, waarin die vergunning gegeven werd, toonen aan, dat de zaak nog nieuw was. Genoemde brief vergunt aan de buren van Petten, Groede en Kamp, „een molen zonder gruit te mogen maken ende setten om dat water mede uut te werpen, dair hun dat nutste dunken sal." Zij mochten aldus een molen zetten, maar geen meelmolen, want het malen van graan was een heerlijk recht; hun molen mocht enkel ingericht worden, om water uit te werpen.

Tot dusver hadden de molens alleen gediend tot het malen van granen, en zulke molens mochten geen particulieren of dorpen oprichten, althans niet zonder toestemming van den heer, wien het recht van den wind toekwam. Nu schijnt het aanvankelijk twijfelachtig geweest te zijn, of het stellen van watermolens wel vrij was, en om den twijfel dienaangaande weg te nemen, gaf PHILIPS VAN BOURGONDIË uitdrukkelijk toestemming daartoe. Echter blijkt het niet, dat in 't vervolg van tijd octrooi of verlof voor het bouwen of in werking brengen van watermolens noodig was [3]).

In 1452 werden de eerste twee watermolens in den polder Grootslag aan den dijk bij Enkhuizen geplaatst. En zoo ging het langzamerhand verder met

---

[1]) WESTENDORP, Jaarb. II, pag. 535. Het charter, waarin dit vermeld staat, berust in het archief van de Dijkschepperij van Holwierde. (Zie FEITH, Catalogus).

[2]) DIJKEMA, Proeve eener gesch. der Landk., pag. 381.

[3]) DE VRIES, l. c., pag. 371.

de stichting van molens. In de 16e eeuw vooral nam het aantal watermolens buitengewoon toe.

Voordeel van het droogleggen voor de vruchtbaarheid. Droogmakerijen.

Door de stichting van molens tot afmaling van het water nam de vruchtbaarheid der landen sterk toe. Als een bewijs hiervoor kan het feit aangevoerd worden, dat 's keizers vroonen in Geestmerambacht, die vroeger 2400 ponden 's jaars in pacht opbrachten, in 1539 reeds een pacht opbrachten van 8000 ponden 's jaars. Zij werden verpacht in 1300 perceelen [1]).

Toch waren de boeren in het noorden van Holland eerst nog niet allen blij met de watermolens. Enkelen beklaagden zich er over, dat de eierleggende vogels thans zouden vluchten, en eieren zoeken was blijkbaar een belangrijke bron van inkomsten ten plattenlande. LEEGHWATER verhaalt: „Des zomerdags gingen de boeren in 't veld, om eieren te zoeken, met een lijn over het riet heen, dat de wilde eenden en vogelen opvlogen, en zochten in een korten tijd een mand vol eieren. Maar nu," vervolgt de schrijver, „is het al heel een ander doen in 't veld, nu het land droog wordt gehouden. In de plaats van eieren heeft men daar nu vette beesten, ook paarden en hengsten, ook boter en kaas."

Het gebruik van watermolens had nog verdere gevolgen. Aanvankelijk dienden zij enkel, om het bestaande land droog te leggen, doch weldra brachten ondernemingsgeest en welvaart er toe, ook te beproeven, of van de veelvuldige plassen en meren, welke Holland overdekten, er niet enkele droog konden worden gemalen. Omstreeks het midden der 16e eeuw ving men hiermede aan. De geschiedenis dier droogmakerijen behoort tot de nieuwe geschiedenis; wij zullen ze daarbij afzonderlijk behandelen.

IV. Het ontstaan der waterschappen.

Ontstaan der waterschappen.

Hoe meer zorg men bij de ontwikkeling van den landbouw voor het droogleggen der landerijen droeg, des te meer werd een organisatie noodig voor de ingelanden, om door een geregeld bestuur hun belangen van waterafvoer te doen behartigen of aan een dergelijk bestuur de zorg voor buitendijken enz. op te dragen. Voortdurend dreigde het water, en men had voormannen noodig, die het leger van belanghebbenden aanvoerden, die bijtijds het land in verdedigbaren toestand tegen het water brachten.

Onze landgenoot J. D. MEIJER heeft de theorie verkondigd, dat de bedreiging van het gemeenschappelijk gevaar een groot aantal grondeigenaars aanvankelijk zal vereenigd hebben, om gezamenlijk dat gevaar te bestrijden. Dergelijke vereenigingen zouden als de oorsprong van vele gemeenten beschouwd moeten worden [2]).

Ook de heer L. DE HARTOG uit zich op dezelfde wijze. „De ingezetenen

---

[1]) Ruige blauwe register van Commissiën, fol. 297. Bij DE VRIES, l. c., pag. 371.

[2]) J. D. MEIJER, Esprit, Origine et Progrès des Institutions judiciaires des principaux pays de l'Europe, IV, pag. 30, 168.

dezer landen hebben vroeger wel niet gewacht op regeeringsbemoeiing, om zich tegen het geweld des waters te beveiligen. Integendeel bestond waarschijnlijk de eerste toenadering tusschen de bewoners, hun eerste samenwerking tot gemeenschappelijk belang juist in die zorg voor de gevaren van zee of rivier. De buren sloten zich daartoe bij elkander aan, behartigden onderling dijken en sluizen, beraadslaagden over de gemeenschappelijke belangen, droegen de voortdurende zorg daarover aan een bestuur op. Zoo ontstonden onderscheidene waterschappen, polderbesturen en heemraadschappen. Zij zijn misschien wel de eerste aanleiding geweest tot het vormen van gemeenten en staatjes" [1]).

Hoewel wij ons hierbij niet geheel als algemeene verklaring voor het ontstaan van de gemeenschapsvormen der gemeenten kunnen aansluiten, ligt er toch een kern van waarheid in. En het verdient opmerking, dat in Holland, Zeeland en West-Friesland, zooals wij beneden zien zullen, de waterstaatszorg aanvankelijk berustte bij de dorpsbesturen. In de dorpen hadden de graven hun ambtenaren, welke hier aanvankelijk ook aan het hoofd stonden van de waterstaatszaken en op dat gebied recht spraken. In de dorpen waren dat de *schout met de buren*, *asinghen*, later *scepenen*. Eenige dorpen waren weder vereenigd tot *ambachten*, ongeveer onze tegenwoordige *gemeenten*, aan welker hoofd de *schout* stond, wel overeenkomend met den burgemeester, terwijl enkele ambachten ook onder een *ambachtsheer* stonden, die er mede beleend was of het gebied had bedijkt. De ambachten vormden veelal weer onderdeelen van de *baljuwschappen*, aan welker hoofd de *baljuw* stond, de vertegenwoordiger van den graaf.

Aan al deze kringen van gemeenschap was in Holland en Zeeland de waterstaatszorg opgedragen, en het burgerlijk bestuur was hier met de waterstaatszorg vereenigd. De vraag, welk er eerst was, valt niet altijd gemakkelijk te beantwoorden; beide waren samengesmolten en het belang bij de verdediging tegen het water bracht ongetwijfeld belanghebbenden gemakkelijk bij elkander.

Toch was er meestal bij het weinig ontwikkelde gemeenschapsleven der ingelanden een macht van buiten noodig, om hen tot een vaste samenwerking voor een doel te brengen. Dat geschiedde veelal door de heeren des lands: de keizers, graven, hertogen, bisschoppen, enz. Dezen vingen dikwijls aan, een bestuur over een dergelijk gemeenschappelijk belang van een deel hunner onderdanen in te stellen en af te scheiden van het dorpsbestuur, om daarbij door het geven van een *handvest* of *keur* de rechten en plichten te omschrijven. Op die wijze gaven zij aanleiding tot het ontstaan van *waterschappen* en *dijksbesturen*, die als *hoogheemraadschappen* en *heemraadschappen* werden aangeduid. Doordien zich de rechtsmacht van enkele dijksbesturen of waterschappen over een grooter gebied uitstrekte, of de belangen, aan de zorg van het bestuur toevertrouwd, zich uitbreidden, verkregen enkele van deze een hoogeren rang dan andere, en zoo ontstonden de *hoogere dijksbesturen* en *waterschappen*, als *heemraadschappen* en *hoogheemraadschappen* van de lagere onderscheiden. In het laatst der 13e en begin der 14e eeuw doen zich daarvan enkele voorbeelden voor.

---

[1]) L. DE HARTOG, De gronden der staats-, provinciale- en gemeente-inrichting, pag. 88.

Deze organisaties van deelhebbenden aan een gemeenschappelijk waterstaatsbelang hadden dus een bepaald doel van zorg tegen het water voor oogen. Alleen tot dat omschreven doel moesten zij zich eigenlijk bepalen. Maar hun invloed op de ingelanden, hun zorg voor een zoo belangrijk gedeelte van ieders belang, maakte, dat de waterschapsbesturen zich somtijds allerlei rechten aanmatigden, welke niets met hun eigenlijk doel hadden te maken. Zoo verkregen de waterschapsbesturen zelfs invloed op het benoemen van predikanten en onderwijzers en maakten zij keuren tegen brandgevaar, enz. enz.

Graaf WILLEM, de Roomsch-koning, nam in Holland het eerst heilzame maatregelen omtrent het dijkwezen. De buitendijken moesten onderhouden worden door de aanleggers en eigenaars, later meer door de bewoners van daaraan grenzende hoeven, elk voor een gedeelte. Dit noemt men het *verhoefslagen* der dijken. Landen, welke daarvan vrij waren, heetten *vrije landen* of *vroonen*. Dijkgraven, die toezicht hielden op de dijken, komen het eerst voor in het laatst der 13e eeuw.

Landsheeren en waterschappen.

Dat de landsheeren zich aldus met de zaken van den waterstaat bemoeiden, had ook een politieke bedoeling. Daardoor toch kenden zij zich ook in dezen het oppergezag toe. Langzamerhand ontwikkelden zich aldus de waterschappen tot vaste vereenigingen. De privilegiën, keuren, enz. der waterschappen dagteekenen uit geheel verschillende tijden en zijn door onderscheidene landsheeren onder zeer afwisselende omstandigheden gegeven. Dit had ten gevolge, dat er weinig eenheid was in de instelling en rechten der waterschapsbesturen. In de onderscheidene provinciën ontwikkelden zich daardoor de waterschappen en dijksbesturen geheel verschillend en zelfs in dezelfde provincie hadden zij geenszins een gelijksoortig karakter.

Terwijl men bijv. in Holland *hooge* waterschappen aantreft, vindt men die in Friesland niet. In deze provincie hebben de waterschappen een *zeewerend* karakter en dienen zij tot het onderhoud der zeedijken, waartoe de achterliggende landen bijdragen.

Aldus is ons land door een heirleger van waterstaatscolleges, met verschillende rechten en titels en uit verschillende tijden dagteekenend, overdekt. Al deze lichamen staan buiten en naast de besturen der burgerlijke gemeenten, en de machtsgrenzen vallen geenszins daarmede samen. De steden vallen in de zorg voor den waterafvoer gewoonlijk geheel buiten de waterschappen, en als zij door uitbreiding in de aangrenzende polders er binnen komen te liggen, worden die gedeelten door overleg gewoonlijk ontpolderd. Daardoor zorgen in de steden de gemeentebesturen voor den waterafvoer en zijn de waterschapsbesturen hoofdzakelijk voor het platteland aangewezen.

Dijks- en Waterschapslasten.

Het is een algemeen beginsel, dat de lasten voor het onderhoud der dijken, waterkeeringen, waterloozingsmiddelen, enz. drukken op de landen, ten behoeve van welker drooglegging die zijn tot stand gebracht. De kosten van bestuur, onderhoud van werken van allerlei aard ten behoeve der waterschappen worden meestal omgeslagen over de ingelanden, naar evenredigheid der grootte van hun grondbezit. Die belasting wordt daarom wel *bundergeld* genoemd in sommige waterschappen.

De lasten voor zeeweringen en dijken worden opgebracht door de betreffende polders of geheele waterschappen, ook door gemeenten, terwijl gedeeltelijk de dijken door Rijk of Provincie onderhouden worden. De lasten, bepaaldelijk hiervoor te voldoen, heeten *dijklasten*, *verpondinggeerzen*, enz. Zoo bijv. in Geestmerambacht. In de quota's der algemeene West-Friesche dijkskosten heeft men zich niet gehouden aan het oude geerzental (geers = een oud Nederlandsche vlaktemaat), maar partij getrokken van de meting, ten behoeve der nieuwe verponding verricht. Men heeft aldaar elk dorp gesteld op het aantal geerzen, dat naar de nieuwe meting tot zijn gebied behoorde, en hierdoor kwam men tot de spreekwijze, dat de West-Friesche dijkskosten worden omgeslagen over de *verpondinggeerzen* [1]).

Bij het onderhoud der dijken langs zee en rivieren volgde men weer andere stelsels. Vroeger deelde men de dijken gewoonlijk eerst in parken, van welke men aan elk der dorpen, die tot onderhoud verplicht waren, één of meer toewees, en vervolgens werd in elk dier dorpen aan de dijkplichtige landeigenaars een of meer hoefslagen aangewezen, voor welker onderhoud zij te zorgen hadden.

Vóór het midden der 18e eeuw was bovengenoemde verandering reeds voor den geheelen omringdijk van het Noorderkwartier tot stand gekomen. Voor de binnenwaterkeeringen is het tijdstip der verandering in de wijze van dijken niet met juistheid aan te wijzen en is die verandering ook niet zoo volledig geweest als ten aanzien der zeewering. Toch was bij het einde der Republiek het onderhoud door gehoefslaagde ingelanden in het Noorderkwartier, zooveel bekend is, geheel in onbruik. Waar dat elders nog bestond, is het vooral na het midden der 19e eeuw meer en meer opgeheven. De verhoefslagingen werden vroeger in het Noorderkwartier *scrodingen* of *verstoelingen* genoemd [2]).

Behalve de algemeene dijklasten moeten nog de kosten voor bemaling, onderhoud, enz. van den eigen polder voldaan worden, die als *polderlasten* worden aangeduid.

Zoo drukken op de polderlanden van Nederland verscheidene lasten, welke moeten voldaan worden, om het land productief te maken. Die lasten moeten afgetrokken worden van de bruto-opbrengst der landerijen en het overblijvende heet in de taal der belastingen de belastbare opbrengst.

De zware lasten tot onderhoud van de waterkeeringswerken hadden niet zelden verwaarloozing van deze tengevolge, en de doorbraken en overstroomingen, hieruit voortvloeiend, verarmden dikwijls de bevolking, zoodat die soms niet bij machte was de dijken weer in goeden staat te brengen. Dan werd het land verlaten, dat symbolisch werd aangeduid, doordien er „spa gestoken" werd, d. i. een spade in den verlaten grond werd gezet. Zoo bijv. in Waterland voor 1581, en dergelijke voorbeelden zijn er meer.

Reeds in 1280 had graaf FLORIS V in een handvest uitgesproken, dat van rechtswege tot onderhoud van den dijk allen verplicht waren, die daaronder waren geland, een regel, die geen uitzondering duldde. Geestelijken en

---

[1]) DE VRIES, l. c., pag. 49.

[2]) G. DE VRIES AZN., Oude dijksverstoelingen (Versl. en Meded. der Vereen. tot uitg. van bronnen van het oude Vaderl. recht, 1895, pag. 287).

edelen mochten aanspraak maken op vrijdom van verschillende lasten of opbrengsten, hun grondbezittingen moesten evenals alle andere gronden den dijk, die de gronden beschermde, helpen onderhouden. Wel kon eenig schotbaar land vrij worden van schot, als het in handen van een adellijke of geestelijke kwam, en kon het aldus in den dorpsomslag niet betrokken worden, maar zoodra schout en schepenen aan het verstoelen van den dijk togen, legden zij de maat ook op de landen dier heeren en wezen ook aan dezen hun gerechten hoefslag aan. De abt van Egmond bijv. was voor zijn en des godshuis goederen, gelegen in den gerechte en de heerlijkheid van Egmond, voor alle tijden vrij van alle ongelden, schattingen en beden der heeren van Egmond, maar de lasten der dijkage, van dammen en sluizen drukten op die goederen evenals op alle overige gronden [1]).

Vroon- en leenlanden. Hayman- en vrijlanden in Zeeland.

Het onderhoud der dijken bestond in gewone tijden hierin, dat ieder landeigenaar, wie hij ook ware, zelf mede moest dijken en bepaaldelijk zijn hoefslag in orde moest houden. Doch in buitengewone gevallen werd er een algemeene omslag gemaakt. En in den loop der tijden werd later de zorg voor de dijken geheel aan de waterschaps- of dijksbesturen overgelaten, terwijl zij de kosten omsloegen.

Toch zien wij uitzonderingen op den algemeenen regel der dijklasten voorkomen. Vooral in Zeeland kwamen die vanouds voor. In deze provincie vond men zoogenaamde *vroon-*, *leen-*, *hayman-* en *vrijlanden*. Onder deze benamingen verstaat men zulke landen, welke *niets* of *minder* dan de gewone schotbare gemeten tot onderhoud der dijkage opbrengen. Wat het algemeen begrip of de opvatting betreft, zijn aldus de *vroon-*, *hayman-*, *leen* en *vrijlanden* van dezelfde natuur, nl. dat hun toestand ten opzichte van de contributie voor het onderhoud der dijken gunstiger is dan die der andere landen, welke *schotbare* landen genoemd worden en den dijk *gemetsgewijze* onderhouden moeten.

De oorsprong van dien vrijdom verschilt echter: de vroonen en leenlanden hebben hun vrijdom uit een andere bron dan de hayman- en vrijlanden. De twee eerste soorten genieten hun vrijdom uithoofde van een *contract*, de beide laatste zijn den vrijdom aan de *plaatselijke ligging* en aan het *toeval* of een *daarbij gekomen fortuin* verschuldigd [2]).

Vroon in de Zeeuwsche taal beteekent: „Praedium nulli censui obnoxium", d. i. land, aan geen census onderworpen, zegt KILIAAN. Er zijn weinig ambachten of polders in Zeeland, waarin niet eenige vroonen gevonden worden. Men moet zich het ontstaan dier vroonen als volgt voorstellen.

Zeeland is, wij herinneren aan het vroeger gezegde, grootendeels gevormd door opwassen en aanwassen in den breeden inham, waarin de Schelde uitmondde. Van eenige kleine, oude kernen, de eerste eilandjes, is die landvorming uitgegaan. In den loop der eeuwen slibden er langzamerhand zoo hier en daar nieuwe gronden aan, gorzen en schorren, welke bij ebbe en lage

---

[1]) DE VRIES, l. c., pag. 176.

[2]) J. VERHEIJE VAN CITTERS, Memorie over de vroon-, leen-, hayman- en vrijlanden in Zeeland (Arch. Zeeuwsch Gen. der Wetensch., VI).

vloeden langzaam boven water kwamen te liggen. Deze aan- en opwassen behoorden oorspronkelijk aan de grafelijkheid als domeinen, en de graven beschikten hierover, door die aanwassen niet zelden als belooning aan gunstelingen te schenken, door ze te verkoopen, enz.

Doch die schorren lagen onbedijkt. De eigenaars der aan- en opwassen gingen soms er zelf toe over, de bedijking te ondernemen. Maar velen waren daartoe niet in staat, hetzij uit onkunde, hetzij uit gemis van energie of van kapitaal. Dan werd een schor dikwijls verkocht aan lieden, die hun bestaan vonden in het maken van bedijkingen, onder voorwaarde, dat zij die bedijken moesten. De verkooper eener schor ontving bij den verkoop geen som contant geld, maar binnen de nieuwe bedijking verkreeg hij een zekere hoeveelheid *vroonen* of landen, die nimmer met eenig dijkgeschot bezwaard zouden kunnen worden. Bij een zeer goede schor ontving de verkooper meer, bij een slechte minder vroonen.

Op die wijze zijn in de oudste tijden der bedijking hier vroonen gevormd, omtrent welker geschiedenis niets anders bekend is dan dat zij altijd bestaan hebben. Zij schijnen bijzonder aan Zeeland eigen te zijn. Volgens KLUIT [1]) werden de eerste genoemd in 976 in de lijst der Zeeuwsche goederen van de abdij St. Baaf te Gent.

Aldus berusten de vroonen op contracten tusschen den verkooper der aanwassen en den kooper-bedijker. Die manier, om vroonen te bedingen tegen het afstaan van het overig gedeelte der bedijking, is in Zeeland lang toegepast. Dit gebruik heeft opgehouden in 1715, toen de Staten van Zeeland bij het reglement op de dijkagiën van 8 Aug. en 30 Sept. besloten, „dat *voortaan* in alle *nieuwe* dijkagiën geen meer landen als vroonen zullen mogen gehouden of bezeten worden als naar proportie van vijf gemeten van de honderd."

De *leenlanden* zijn van denzelfden oorsprong als de vroonen en verschillen alleen in benaming daarvan. Werden van den graaf schorren ter bedijking gekocht, dan bleven deze allodiaal goed, zoolang zij onbedijkt waren; na de bedijking werden zij beschouwd als van den graaf *in leen* te zijn ontvangen. De vroonlanden in een dergelijk gebied heetten dan *leenvroonlanden*, bij verkorting *leenlanden*. Doch de zachtheid, waarmede het leenrecht in Zeeland werd toegepast, had ten gevolge, dat de vroonen in later tijd voor allodiale goederen werden aangezien. Daarom zijn niet alle goederen, tegenwoordig aan particulieren toekomend, leenlanden [2]).

Ook de *hayman*-landen of *vrijlanden* behooren tot dezelfde groep. De naam „hayman" schijnt van Franschen oorsprong te zijn. In den eersten tijd, toen de opwassen in Zeeland sterk toenamen, behoorde Zeeland onder het Frankische rijk. Zoo kwam hier een uitdrukking, aan de Frankische taal ontleend. Het woord *haye* beteekent een toesluiting, en *manoir* is afgeleid van manere en duidt een verblijf aan. Hieruit leidt VERHEYE VAN CITTERS af, dat *haymanoir*, bij verkorting *hayman*, beteekent een *tegen de zee toegesloten verblijfplaats*. De dalen of pannen in de Zeeuwsche duinen, die door zandheuvels

---

[1]) KLUIT, Cod. diplom, N°. 9, pag. 42.
[2]) Plakk. 12 Febr. 1683, Not. fol. 338.

zijn afgesloten, worden daarom terecht *haymannen* [1]) genoemd, zooals in de omstreken van Domburg, bij Haamstede en Renesse, bekend is.

Zeeland nu groeide aan uit eilandjes en tusschen die eilanden bleven nog afgesloten of bijna afgesloten wateren bestaan. Die wateren vertoonden weldra opwassen en aanwassen, en deze landpartijen werden door de oude bewoners van Zeeland *haymanoirs* genoemd, omdat deze veelal aan twee of drie zijden een zeewering aantroffen, waartusschen zij besloten waren. Hier had men gewoonlijk slechts één dijk, soms twee kleine dijken noodig, om den aanwas van de zee af te scheiden. En als er buiten dien dijk of dijken voorland aanwies, dan was een dergelijke aanwas geheel vrij van het onderhoud van een dijk tegen de zee.

Zoo ontstonden er landen, welke door plaatselijke ligging geheel vrij werden van de beschutting tegen de zee, als de omstandigheden dit begunstigden. Men noemt die landen de *hayman-* en *vrijlanden*. Op Walcheren vindt men die ontstaan in de oude wateringen, welke oudtijds dat eiland scheidden. Eveneens vindt men ze op Schouwen, Zuid-Beveland en Tolen [2]).

Vrijdom van dijklasten en voorrechten bij bedijking en droogmakerij.

Vrijdom van dijkslast, door den heer van den lande of het dijksbestuur aan bepaalde perceelen lands gegeven, komt in Hollands Noorderkwartier niet voor. Van vrijdom, bij octrooi of bij overeenkomst ten behoeve van eenig perceel bedongen, is geen ander voorbeeld bekend dan het beding van keizer KAREL, bij het octrooi van 1552 tot bedijking van de Zijpe gemaakt, waarbij de keizer had bedongen het tiende morgen als vroon, vrij en exempt van alle contributiën, in navolging van hetgeen in Zeeland gebruikelijk was, doch dat bij nader octrooi van 1561 door PHILIPS werd opgeheven. Bij het octrooi van 1596 werd vrijdom van dijklasten voor de landen ten behoeve van de kerk in de Zijpe geëischt en in de Beemster werd later aan eenige perceelen vrijdom van de kavelconditiën toegekend.

Voordat West-Friesland aan de graven van Holland onderworpen was, waren hier landen, die zich te recht of te onrecht aan het onderhoud van den zeedijk onttrokken hadden. Sommige streken hadden zich daartoe door binnendijken afgescheiden. Doch in 1319 werd door 's graven raden als regel vastgesteld, dat al het land binnen West-Friesland zou helpen, de dijken en wateringen te maken [3]).

Over 't geheel waren de vrijdommen van dijklasten dus uitzonderingen en drukten die lasten op al de ingelanden. Bij de latere droogmakerijen zullen wij zien, dat, om de bedijking aan te moedigen, wel vrijdom van belasting gedurende enkele jaren en andere voorrechten werden verleend, om de droogmaking te bevorderen. Zoo ontbreekt het in de middeleeuwen niet aan voorbeelden, dat nieuw ontgonnen en zeker ook drooggemaakte landen van het tiendrecht vrijgesteld werden. Bij VAN HEUSDEN (Oudh. en Gestichten van Delfland) vindt men reeds gewag gemaakt van een dergelijken vrijdom, door

---

[1]) V. MIERIS, II, pag. 270: „Pacht es van haymannen of van dalen tot Haemstede."

[2]) Zie VERHEYE VAN CITTERS, l. c.

[3]) DE VRIES, l. c., pag. 178.

paus INNOCENTIUS bevestigd en door koning WILLEM II, den Roomsch-koning, in 1252 aan de abdij van Koningsveld toegestaan. Zij luidt: „En niemand zal zich vermeten ulieden de tienden van uwe nieuwe bouwlanden, die gij met eigen handen of op eigen kosten bebouwt en van dewelke niemand tot nog toe iets getrokken heeft, of de tienden van het voeder uwer beesten, of te vorderen of af te persen."

Uit dergelijke bepalingen blijkt, dat men er reeds vroeg aan dacht, om door ontheffing van lasten de uitbreiding van nieuwe ontginningen te bevorderen. Hetzelfde was ook bij de bedijking het geval.

Om de ontginning of droogmaking der vele plassen in Friesland te bevorderen, werden daaraan ook voordeelen verbonden voor de ondernemers. Zoo zien wij, dat bij resolutie van 29 Maart 1656 [1]) aan PIETER VAN HARINXMA THOE SLOOTEN c.s., eigenaars der nieuwe bedijkte Workumer buitenlanden, voor bepaalden tijd vrijdom werd verleend van landslasten, bestaande in floreenbelasting, vrijdom van lasten op grove waren, als pannen, kalk en steen, onder zekere voorwaarden ook vrijdom van impost op bier en wijn.

Dezelfde voordeelen werden toegekend aan de eigenaars van de Staversche, Chernsche, Adsebuyr-Warregaaster en Journahuijster-meren bij resolutie van 24 Maart 1660 [2]). De eigenaars van den ouden Biltpolder, bedijkt in 1715, verkregen voor den tijd van 50 jaar vrijdom van alle landsbelastingen, welke termijn in 1765 nog met 20 jaar werd verlengd [3]).

De wateren en plassen werden beschouwd als toebehoorend aan den heer, tenzij zij particulier bezit waren. De droogmaking van dergelijke plassen en wateren werd in Holland ook dikwijls afgestaan aan ondernemers, die daarvoor gewoonlijk een prestatie beloofden aan den heer. De graaf behield dan gewoonlijk het recht van visscherij en de tienden van granen aan zich. Ook zelfs, waar de ondernemers zelf eigenaars waren der te bedijken plassen, waren zij vaak verplicht tot een retributie in geld, alsmede om het tiendrecht en de visscherij aan den graaf af te staan.

Zoo was het bij kleinere droogmakerijen. Bij de grootere werden in later tijd voordeeliger voorwaarden toegestaan. Bij de droogmaking van de Zijpe werd in 1487 o. a. vrijdom van alle beden beloofd gedurende 50 jaar ten behoeve van alle ingelanden.

KAREL V gaf in 1552 een minder gunstig octrooi: hij verleende slechts vrijdom van tienden, beden, enz. voor 10 jaar. Later gaven de Staten, die het belang der bedijkingen inzagen voor het land, voordeeliger voorwaarden. De wateren, als zij domein waren, werden dan niet zelden in eigendom afgestaan aan de onderneming en gedurende zekeren tijd werd vrijdom van lasten verleend, terwijl de aldus ontstane polders recht van zelfbestuur hadden. Deze polders waren toch niet zoozeer een algemeen belang, zoodat men zonder nadeel hun die vrijheid kon laten.

De voordeelen, door de Staten toegestaan, bestonden gewoonlijk in voor

---

[1]) SCHWARZENBERG, V, pag. 585.
[2]) SCHWARZENBERG, V, pag. 634.
[3]) Tegenw. Staat, III, pag. 440.

20, soms ook voor 40 jaar vrijdom van den veertigsten penning op verkoopingen en hypotheken, vrijstelling van impost op oor- en hoorngelden enz.; verder werden de eigenaars der landerijen, wanneer deze in een hoogheemraadschap gelegen waren, voorloopig vrijgesteld van het opbrengen der morgengelden [1]).

Ook in Zeeland werden in den grafelijken tijd en later dergelijke voorrechten toegekend aan de dijkers.

Overzicht van het ontstaan der waterschappen en dijkvereenigingen in de verschillende provinciën.

De geschiedenis van den waterstaat, die nauw met de geschiedenis van den landbouw in verband staat, is buitengewoon omvangrijk. Wij kunnen hier niet in verdere bijzonderheden treden, maar alleen een beknopt algemeen overzicht geven van de wijze, waarop zich in de onderscheidene provinciën de waterschappen ontwikkelden. Daar het ontstaan der waterschappen valt in de middeleeuwen, plaatsen wij dit hoofstuk hier; om evenwel het verband niet te veel te verbreken, vervolgen wij het overzicht met eenige aanteekeningen voor latere tijden. Dit kan geschieden, zonder de historische orde te verstoren, daar de waterschappen op zichzelf staande lichamen zijn geweest, waardoor de overgang van de middeleeuwen tot de nieuwe geschiedenis voor deze niet zoozeer geldt als voor de overige toestanden.

I. *Friesland.* In Friesland is het dijkwezen reeds zeer oud, misschien ouder dan in eenig gewest. De oude Friesche wetten, welke men rekent, dat uit de negende eeuw dagteekenen, spreken reeds van zeedijken, als toen sedert lang bestaande. En het aanleggen van dijken had zeer waarschijnlijk ook de oprichting van dijksbesturen ten gevolge. De oudste charters der waterschappen vermelden dan ook het bestaan van heemraden en gezworenen als reeds bestaande.

De landsheeren trokken al spoedig het beheer der dijken aan zich, als een zaak, te zeer van algemeen belang, om die geheel aan de dijkgenooten over te laten. ADGILLUS I zou o. a. in 642 bevel gegeven hebben, terpen op te werpen, om bij overstroomingen tot een veilig toevluchtsoord te dienen. Als bevel is dit een bewijs van de zorg der overheid; het bouwen van terpen is al veel vroeger bekend. Op het niet behoorlijk onderhouden der Friesche zeedijken werden al vroeg zware straffen gesteld, als ballingschap en verbeurte van eigendom. De Aesga (Azing), Schelta (schout) en Atten (lagere beambten), allen overheidspersonen, waren hier belast met het toezicht en beheer der waterstaatszaken.

In de 14de eeuw verkregen de belanghebbenden hier eenig aandeel in het dijksbestuur en ontstonden er dijkcolleges. Aanvankelijk was de macht der geërfden hier niet groot, doch door de onrustige tijden en door de partijschappen, in verband met het gemis van een centraal gezag in Friesland, wisten zij in de 14de eeuw zich meer macht toe te eigenen ten opzichte van het waterstaatsbeheer. Verschillende stukken uit dien tijd wijzen daarop. In 1398 werd bij accoord van ALBRECHT VAN BEIEREN en WILLEM VAN OOSTERVANT

---

[1]) Groot Plakkaatb., II, pag. 1794, 1808. — IV, pag. 1388, 1392, 1395. — V, pag. 1651.

met Oostergoo en Westergoo bepaald, dat het dijkwezen bestuurd zou worden door een college van veertien personen, waarvan ieder der twee overeenkomende partijen de helft zou verkiezen [1]).

Die autonomie had echter geenszins de gewenschte gevolgen. De bevolking was nog niet rijp voor samenwerking uit eigen beweging; het sociale element had zich niet ontwikkeld. Toen ALBRECHT VAN SAKSEN in 1498 de regeering aanvaardde, besloot hij tot reorganisatie van het dijksbestuur en *gebood* hij den inwoners, om samen te werken tot het onderhoud der dijken. Omgekeerd bedong men van hem, dat hij zou toezien op sluizen, dijken en wateren, ten nutte van stad en land. Zijn zoon GEORGE werkte in denzelfden geest. Naar aanleiding van den slechten toestand, waarin de zeedijken in Westergoo verkeerden, gaf hij in 1504 een ordonnantie, waarbij hij het onderhoud der dijken regelde, een dijkgraaf en twee rechters benoemde, om hierop toe te zien, en boeten vaststelde op nalatigheid en overtreding. De twisten over de toepassing dezer ordonnantie maakten een nieuwe regeling noodzakelijk. In 1510 kwam die tot stand. Hierbij werd bepaald, *dat de verschillende steden en dorpen van Friesland bepaalde gedeelten der zeedijken in onderhoud zouden hebben, en de onderhoudsplichtigen zouden met eigen hand het aardewerk moeten verrichten. Bovendien werd voor één keer voor het maken van de noodige groote werken vier stuivers geheven op de floreenrente (huurwaarde) van alle wereldlijke en geestelijke goederen.*

Evenwel, de onrustige tijden verhinderden de uitvoering der ordonnantie. Er was voortdurend twist en ontevredenheid tusschen de grietenijen over de verplichting, om in het onderhoud der dijken bij te dragen. De geërfden zochten verschillende privilegiën van de overheid te verkrijgen.

In Friesland werden vanouds drie gedeelten onderscheiden: *Westergoo*, het land ten W. der voormalige Middelzee, *Oostergoo* het land ten O. dier zee, en de *Zevenwouden*, het Z. en Z.O. der provincie. Westergoo o. a. werd vanouds in het W. ingesloten door den *Slachtedijk*. Die Slachtedijk was waarschijnlijk gelegd, toen het zeegat tusschen Vlieland en Terschelling begon te verwijden en de noordelijke Zuiderzee zich sterk uitbreidde. Later was door den aanleg van den dijk van het Bilt naar Makkum (zie voor dit alles het kaartje van de Middelzee, in BLINK, Tegenw. Staat van Nederland, pag 191) de Slachtedijk een binnendijk geworden.

Nu beweerden o. a. de binnen den Slachtedijk gelegen landen (*binnendijksters*) niet gehouden te zijn, bij te dragen in de kosten van dien buitenzeedijk, omdat zij door den Slachtedijk beschermd werden. De buiten den Slachtedijk gelegen landen (*buitendijksters*) beweerden het tegendeel, wat aanleiding gaf tot veel twist. En er bestond meestal geen voldoend centraal gezag, om hieraan een eind te maken. Alleen vreemde heerschappij was hiertoe gewoonlijk het best in staat. Zoo wist de stadhouder GEORGE SCHENK in 1533 het „Groot Arbitrament" tot stand te brengen, waardoor bij overeenkomst bepaald werd, waarnaar ieder der dijkplichtige grietenijen zich zou hebben te gedragen. Hoewel deze bemiddeling in 1567 door het Hof wettig verklaard werd, hield men er zich niet aan, en de strijd tusschen

---

[1]) SCHWARZENBERG, Friesch Charterboek, I, pag. 283.

„binnendijksters" en „buitendijksters" duurde voort, terwijl de dijken werden verwaarloosd. Een hooge watervloed van 6 Dec. 1572 richtte groote verwoestingen aan en de strenge arm van CASPAR DE ROBLES vermocht alleen in 1574 en '75 de lieden tot verbetering der dijken te brengen. Hij bracht ook, naar den inhoud van het „arbitrament", het onderhoud der dijken ten laste der bijzondere partijen: nl. de zuiderdijken aan de *buitendijksters*, en de noorderzeedijken aan de *binnendijksters*. Op de grens van beide staat het standbeeld van DE ROBLES. Men noemt dien zeedijk van het Bilt naar Makkum nog den *Vijfdeelen-zeedijk*, naar de 5 *deelen* of grietenijen van Westergoo, waardoor hij onderhouden werd. Het noordelijk gedeelte tot den „Steenen Man" is thans in onderhoud bij het Waterschap de „*Vijfdeelen zeedijken binnendijks*" (nl. binnen den Slachtedijk), het andere deel tot Makkum bij het Waterschap de „*Vijfdeelen zeedijken buitendijks*".

Oorspronkelijk werd tot het onderhoud der dijken door de dijkplichtigen zelf gearbeid (hand- en spandiensten). Doch in de 16e eeuw werd dit in Westergoo meestal afgeschaft en in plaats daarvan een omslag gemaakt over de onderhoudsplichtigen. Dit geschiedde op den grondslag der *floreenen*. Hieronder verstaat men een grondbelasting, die berustte op de opbrengst der gronden, door GEORGE VAN SAKSEN ingevoerd. Deze liet een nauwkeurige informatie verrichten van hetgeen elke boerenplaats of los stuk land aan floreenen of guldens kon opbrengen. Hiervan werd een lijst gemaakt en van elken floreen huur of opbrengst moesten een, twee, drie of meer stuivers belasting betaald worden. In 1511 werden naar de opgaven der eigenaren floreen-cohieren opgemaakt en deze hebben tot het jaar 1806 gegolden als officieele maatstaf der huurwaarden, zoowel met betrekking tot het heffen der *lands-*, *deels-* en *dorpsbelastingen* als der *dijkslasten* [1]).

De stormvloed van 1717 was aanleiding, dat de Staten van Friesland besloten, het onderhoud der dijken in Oostergoo, voor zoover dit door hand- en spandiensten geschiedde, geheel te vervangen door bijdragen van ieder, die daartoe verplicht was. Het onderhoud zou voortaan worden aanbesteed en de kosten zouden worden *gecontribueerd* door de vanouds onderhoudplichtigen. De lichamen, die bepaalde stukken dijks onderhielden, werden in Friesland daarnaar *dijkscontributiën* genaamd, een naam, welke nog bestaat. De omslag der kosten werd nog lang op den grondslag der verouderde floreencohieren berekend, zoodat de bijdragen onregelmatig waren.

Na 1806 werd die oude grondslag der „floreenen" voor de *landsbelasting* vervangen door de grondbelasting volgens het destijds ingestelde kadaster, dat eerst in 1832 gereed kwam. *Dijkslasten* werden na 1806 nog als *accessoire omslagen* naar de floreenen gerekend. In Oostergoo werd in 1862 het kohier der floreenen afgeschaft en als maatstaf vervangen door die van het kadastraal inkomen. De bijdragen tot onderhoud der dijken zijn hierdoor nog geenszins algemeen geworden: steden, welke binnen de dijkscontributiën gelegen zijn, dragen hiertoe bij; die, welke er buiten liggen, niet. Zoo is bijv. Leeuwarden

---

[1]) Zie over de geschiedenis van het ontstaan der floreenkohieren het hoofdstuk over belastingen in dit werk, I, pag. 244 enz.

hiervan bevrijd. Daarom wordt er van vele zijden op aangedrongen, het onderhoud der dijken tot een zaak der Provincie te maken.

Wij laten aan het eind van deze schets, welke slechts enkele hoofdtrekken uit de geschiedenis van Frieslands waterstaat vermeldt, een overzicht volgen van de lichamen, de zoogenaamde *zeedijks-contributiën* en *zeepolders*, die tegenwoordig Frieslands dijken onderhouden (zie de Waterstaatskaart).

Waterschappen, enz.:	Onderhouden:
1. *Waterschap Visvliet en Gerkesklooster.*	Den binnendijk van Munnikezijl tot Nittershoek.
2. *Waterschap Kollumerland en Nieuw-Kruisland.*	Dijken langs de Lauwerszee.
3. *De Engwierumer polder.*	
4. *Zeedijken Contributie Oost-Dongeradeel.*	Noordelijken zeedijk en ouden zeedijk ten O. van den Noorderleegpolder tot de aansluiting aan den Ouden Biltdijk.
5. *Anjumer- en Lioessenser polder.*	
6. *Watersch. van de Contrib. zeedijken van West-Dongeradeel.*	
7. *Ternaarderpolder zeedijken en de West- en Oostpolder zeedijken onder Holwerd.*	
8. *Watersch. Zeedijken van Ferwerderadeel.*	
9. *Noorderleegpolder en het waterschap Biltpollen.*	Zeedijk tot den westhoek van het Nieuwe Bilt en Slaperdijken.
10. *Watersch. Nieuwe Bilt.*	
11. *Watersch. het Oude Bilt.*	Den Arm- of Statendijk van den Noord-Biltdijk tot Dijkshoek.
12. *Watersch. Vijfdeelen Zeedijken Binnendijks.*	De zeedijken van Dijkshoek tot het gedenkteeken van CASPAR DE ROBLES ten Z. van Harlingen, en den Slachtedijk van Oosterbierum tot Rauwerd.
13. *Watersch. Vijfdeelen Zeedijken Buitendijks.*	Den verderen zeedijk van het gedenkteeken tot Makkum. Het deel van Westergoo ten W. van den Slachtedijk contribueert hieraan.
14. *Watersch. Wonseradeels Zuiderzeedijken.*	Zeedijk van Makkum tot Workumerhek (ten W. van Workum).
15. *Workumer Nieuwland.*	Onderhoudt eigen zeedijk.
16. *Watersch. Hemelumer Oldephaert en Noordwolde.*	Elk bepaalde deelen van de zeewering tusschen Workum en Roode Klif bij Stavoren.
17. *Watersch. Wymbritseradeel.*	
18. *Watersch. „de Zeven Grietenijen en de stad Sloten."*	Den zeedijk van Roode Klif tot Schoterzijl.

Alle bovengenoemde administratieve lichamen zijn zuiver *dijksbesturen*, uitgezonderd dat der zeepolders van het *Oude Bilt*, welk lichaam ook voor

gewone polderaangelegenheden, als afwatering, enz. zorgt. Voor het gewone onderhoud worden door de besturen lasten geheven van de gronden hunner contributie. Buitengewone werken worden door Provinciale subsidie gesteund. Door de Staten werd in 1874 een verhooging en verzwaring der zeedijken voorgeschreven, die de veiligheid der Provincie ten zeerste verzekerd heeft. Een algemeen reglement voor al die waterschappen der Provincie bestaat er niet.

De waterafvoer van den Frieschen boezem, waarop schier alle polders in Friesland afwateren, staat grootendeels onder beheer der *Provincie*. Afzonderlijke polderbesturen regelen weder den waterafvoer der polders op den Frieschen boezem. Hooge waterschappen, die de gemeenschappelijke waterstaatsbelangen voor grootere deelen of voor vereenigingen van gronden behartigen, vindt men hier niet. Daar in de oudste tijden de landsheer, later de stadhouders en de Staten van Friesland steeds een krachtig toezicht op den waterstaat uitoefenden en zich steeds ijverig met dijk- en polderwezen bemoeiden, verordeningen en regelingen gaven, is de autonomie der dijk- en poldervereenigingen in Friesland nooit van die beteekenis geweest als elders. In beperkten zin zijn alleen de polders *Oost-* en *West-Dongeradeel* en het *Oude Bilt* als zoodanig te beschouwen.

In het Z.O. van Friesland bestaan nog onderscheidene veenpolders (veenplassen, die ingepolderd zijn voor of na de vervening).

II. *Groningen.* Het dijkwezen is in Groningen evenals in Friesland zeer oud. WESTERHOFF brengt het terug tot vóór de Frankische koningen. En onder dezen zouden de *schepperijen* en *scheppers* reeds bestaan hebben als buurt- en karspelinstellingen en buurt- en karspelvolmachten naast de dijk- en zijlrechters, belast met het zijl- en dijkroerige [1]).

Door alle tijden heen werd in Groningen het dijkwezen geheel overgelaten aan de zorgen der ingezetenen. In de vroegste tijden hebben eenige bewoners, „erfgenamen" of „arffgenoten" zich vereenigd tot het maken van dijken en zijlen (sluizen) ter bescherming van hun eigendommen tegen het water. Later vereenigden zij zich met anderen en onderscheidene dijken en zijlen kwamen nu onder een gemeenschappelijk bestuur. Op die wijze ontstond de *schepperij*. De geerfden regelden nu in een „zijlbrief" het bestuur van het waterschap. Het college, waaraan de zorg voor de gezamenlijke belangen was opgedragen, verkreeg alle macht, die tot het voeren van een krachtig bewind noodig was: het vereenigde wetgevend, rechterlijk en uitvoerend gezag in zich en werd een publiek-rechterlijk lichaam.

Terwijl in de andere gewesten de landsheer de vereeniging van landerijen, welke door de zorg van belanghebbenden ontstaan was, bevestigde en in een dijkbrief de inrichting van het bestuur regelde of deze omschreef in een handvest, waren het in Groningen de ingelanden zelf, die, onafhankelijk van eenige hoogere macht, waterschappen oprichtten en de wijze van bestuur in de „zijlbrieven" vaststelden. Die grondvestingswetten of zijlbrieven zijn derhalve *overeenkomsten* der ingelanden, bevattende de regels, naar welke men een dijk of *zijl* (sluis) zou aanleggen, onderhouden, de onderhoudskosten zou

---

[1]) WESTERHOFF, Twee hoofdstukken uit de gesch. v. ons dijkwezen, 1864, pag. 166.

regelen, enz. Zoo vindt men in Groningen al vroeg in de organisatie der waterschappen een democratischen geest.

In de 13e en 14e eeuw hebben vele schepperijen zich vereenigd tot de grootere lichamen der *zijlvestenijen*. Uit deze tijden dagteekenen de machtige zijlvesten, de *Drie Delfzijlen*, van *Aduwerd* en van *Winsum* en *Schaepshalster*, bekend als *geprivilegiëerde zijlvesten*, omdat zij geheel onafhankelijk van hooger gezag beschouwd werden. De overige toch heeft de stad Groningen of de Hooge Justitiekamer aan zich weten te onderwerpen, maar de drie bovengenoemde hebben hun onafhankelijkheid gehandhaafd tot het midden der 18e eeuw, toen hieraan een einde gemaakt werd.

De *Drie Delfzijlen*, een vereeniging van de drie zijlen, in de Delf gelegen, de *Scharmster-*, *Slochter-* en *Dorpsterzijl*, waren één geheel geworden in 1317. Het *Aduarder zijlvest* was ouder; in 1313 wordt hiervan reeds gewag gemaakt, en het *Winsumer zijlvest* was vóór 1371 reeds wettelijk geregeld.

Het bestuur dezer schepperijen en zijlvestenijen was zeer democratisch ingericht; de zijlrechters, die het bestuur uitmaakten, werden door de ingelanden uit hun midden gekozen. De zijlrechters kozen uit hun midden een overrechter of schepper; in sommige schepperijen en zijlvesten was dit ambt echter aan bepaalde huizen of kloosters verbonden. In het beheer en de beschikking over gelden hadden zij groote macht. Op de vergaderingen van scheppers en zijlrechters, *warven* geheeten, werden de belangen der schepperij behandeld.

De macht dezer schepperijen en zijlvestenijen was zeer omvangrijk. Zij regelden de inrichting van hun bestuur en stelden wetten vast. Zelfs bedreigden zij overtredingen met zware straffen, als verbeurdverklaring van alle goederen, lijfstraf en doodstraf. De stad Groningen en de Hooge Justitiekamer wisten de rechtsmacht der zijlvestenijen grootendeels aan zich te brengen, doch op die der bevoorrechte zijlvestenijen stuitten zij af, zeiden wij. Zelfs brachten de besturen dezer in 1531 een onderling verbond tot stand, om elkander te beschermen tegen een schending van rechten en vrijheden. Dit geschiedde zonder de geërfden, wier macht destijds reeds verminderd was, daarin te kennen. De willekeur der besturen en de misbruiken van de zijlrechters brachten de geërfde boeren er toe, van de Staten te Groningen hulp te verzoeken, om aan de misbruiken van macht der bevoorrechte zijlvestenijen een einde te maken, wat in 1749 geschiedde. Krachtens Reglement Reformatoir zou voortaan het zijlrechterschap onvervreemdbaar zijn van den grond; wie echter eigenaar was van een rechterplaats, zou die behouden.

De zijlvestenijen en schepperijen als waterstaatkundige lichamen bleven echter bestaan, al werd hun macht ook meer en meer beperkt tot de eigenlijke taak en de willekeur, die er bestond bij de besturen, tegengegaan.

In 1851 werden op grond der Grondwet van 1848 de *rechten* der schepperijen geheel vernietigd; in 1852 is een *Provinciaal grondreglement voor de waterschappen in Groningen* tot stand gekomen.

De waterstaatkundige toestand des lands is in Groningen in de negentiende eeuw geheel veranderd. Door de aanslibbingen en bedijkingen langs de Wadden, in den Dollart en de Lauwerszee werden de oude afwateringskanalen niet zelden verstopt. Het Reitdiep, de afwateringsweg van veel water uit Drente en Groningen, voldeed hierdoor niet meer en in vele andere gedeelten liet

de waterafvoer te wenschen over. Daarom besloten de Provinciale Staten in 1856 tot een geheele verbetering in den waterafvoer der Provincie. Voornamelijk zou de waterafvoer plaats hebben langs het Eemskanaal. Doch ook in den administratieven toestand moest thans verandering komen. En toen men in 1870 tot de uitvoering dier werken overging, werden de oude zijlvestenijen opgelost in groote waterschappen, welke thans nieuw opgericht werden. Deze waterschappen omvatten weder polders, lagere waterschappen, enz., en kunnen dus als Hoofdwaterschappen beschouwd worden. Zij zijn: 1. *Waterschap Westerkwartier*, 2. *Waterschap Hunsingoo*, 3. *Waterschap Fivelingoo*, 4. *Waterschap Duurswold*, 5. *Waterschap Oterdum*, 6. *Waterschap Oldambt*, 7. *Waterschap de Vereeniging*, 8. *Waterschap Reiderland*, en 9. *Waterschap Westerwolde*. Behalve deze vindt men er nog de *Wadden-* en *Dollartpolders* en de *Reitdieppolders*, welke hier buiten staan; dit zijn *bedijkingen* met eigen besturen en directen waterafvoer op zee.

Langs de zee liggen in deze provincie vele bedijkingen van den jongeren tijd. Het onderhoud dier bedijkingen aan zee komt ten laste dezer bedijkingen. Hierdoor zijn de dijkslasten hier niet zoo algemeen als in Friesland. Een gedeelte der zeedijken, als de afsluitdijk van het Reitdiep, de dijken van den Oosterpolderopdijk tot bij Delfzijl, en van de kleine sluis van Fivelingoo tot de scheidingspaal te Fiemel, behooren in onderhoud aan de Provincie en een stuk daarvan behoort nog aan het Rijk. Alleen het waterschap Hunsingoo heeft het onderhoud van een klein stuk zeedijk te zijnen laste [1]).

III. *Drente.* Door de hooge ligging hebben zich in Drente geen waterschappen van groote beteekenis of met een belangrijke historie ontwikkeld. Toch vindt men er enkele waterschappen en is er in 1862 een „Algemeen Polderreglement" tot stand gekomen, gewijzigd in 1882. Bijdragen tot onderhoud der zeeweringen worden in Drente niet geheven.

IV. *Overijsel.* Overijsel werd vroeger verdeeld in *Salland*, *Vollenhove* en *Twente*, waarvan de beide eerste tot het lage en aan zee grenzende gedeelte behooren. Van de Sallandsche dijken wordt het eerst melding gemaakt in een oorkonde van 1170. Een brief van het jaar 1240 spreekt van een dijk van Zwolle naar Deventer, en ongetwijfeld had deze reeds lang bestaan. Daar in het laatst der 13e eeuw Overijsel herhaaldelijk door overstroomingen gegeteisterd werd, besloot bisschop GUYDO middelen tot verbetering te beramen. Hij belegde in 1308 op den Spoolderberg tusschen Zwolle en den IJsel een vergadering van de „riddere ende knape ende dat gemeene land" en stelde in overleg met dezen een regeling vast op het beheer van Sallands dijken aan den rechter IJseloever in Overijsel. Dit besluit staat bekend als „Guyens dijkbrief", die eeuwen lang erkend werd.

In 1400 gaf bisschop FREDERIK VAN BLANKENHEIM hiervan een officieel afschrift. De dijkstoel van Salland zou volgens dit besluit bestaan uit een dijkgraaf en vijf heemraden, een college, dat reeds in 1308 bestond.

Al toonden de bisschoppen onderscheidene malen hun belangstelling in

---

[1]) Voor de volledige kennis van den waterstaatstoestand in Groningen verwijzen wij naar het belangrijke boek van Mr. C. C. GEERTSEMA, De zeeweringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen 1898. Verder voor de historie naar: C. C. GEERTSEMA, De Zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden, 1879.

Sallands waterstaat en deden zij al het mogelijke, om van de eigenerfden te verkrijgen, dat dezen goed voor hun dijken zorgden, toch verkeerde het dijkwezen van Salland met het begin der 16e eeuw in een treurigen toestand. Instructies werden ontworpen en uitgevaardigd, maar het mocht weinig baten. In 1730 werd bij resolutie van steden en ridderschap een nieuw dijkrecht vastgesteld voor Salland, waarbij omtrent de inrichting van het dijksbestuur bepalingen werden gemaakt.

Het Markgraafschap Zalk, waarvoor in 1431 een dijkrecht werd ingevoerd door bisschop RUDOLF VAN DIEPHOLT, gaf een groote macht aan de eigenerfden. Dit dijkrecht is tot de 19e eeuw van kracht gebleven. Het dijkrecht van Vollenhove dagteekende waarschijnlijk uit de 14e eeuw en was zeer zeker ook onder den invloed van den heer tot stand gekomen.

Voor verschillende gedeelten langs het Zwarte-Water, de Vecht, het Meppelerdiep en Vollenhove was het dijksbeheer aan onderscheidene lichamen opgedragen. Verschillende plaatsen als Kuinre, Wanneperveen, Zwartsluis, Giethoorn, Hasselt e. a. hadden hun dijkrechten. Wij kunnen deze hier niet beschrijven en mogen hierbij niet langer stilstaan.

Van de polders in Overijsel is die van Mastenbroek de belangrijkste. In de 14e eeuw was dit land nog een moerassige, onbewoonde streek, die herhaaldelijk overstroomd werd. Bisschop JAN VAN DIEST beraamde in 1330 een plan tot droogmaking, dat hij moest opgeven wegens tegenstand van de edelen. Eerst in 1363 slaagde JAN VAN ARKEL er in, een verdrag te sluiten met den adel, waardoor de bedijking tot stand kwam in 1364. In 1390 werd door FLORIS VAN WEVELINCKHOVEN, in overleg met de steden Kampen en Zwolle en dijkgraaf en geërfden, een dijkrecht voor Mastenbroek vastgesteld, dat door DAVID VAN BOURGONDIË in 1483 gedeeltelijk vernieuwd is en later weer gewijzigd werd.

Wij noemen ten slotte de waterschappen, aan welke tegenwoordig de zorg voor het onderhoud der zeedijken is opgedragen. Zij zijn:

1. *Waterschap Vollenhove* (vroeger 1e Dijksdistrict), 2. *Watersch. Hasselt* en *Zwartsluis* (2e Dijksdistr.), 3. *Watersch. Noorder-Vechtdijken* (3e Dijksdistr.), 4. *Watersch. Mastenbroek* (4e Dijksdistr.), 5. *Watersch. Zwarte-Water- en Vechtdijken* (5e Dijksdistr.), 6. *Watersch. Zuider Vechtdijken* (6e Dijksdistr.), 7. *Watersch. Salland* (7e Dijksdistr.), 8. *Watersch. Zalk* 8e Dijksdistr.), 9. *Watersch. Kamperveen* (9e Dijksdistr.).

V. *Gelderland.* Omtrent den eersten aanleg van dijken in Gelderland weet men niets met zekerheid en evenmin van de oudste dijkvereenigingen. Wij wezen daarop reeds vroeger (zie pag. 56 van dit deel).

In de lage streken als de Betuwe heeft men zich aanvankelijk door het opwerpen van heuvels toevluchtsplaatsen verschaft bij hoog water en overstroomingen. Overblijfselen hiervan worden er nog gevonden.

Al vroeg maakt men hier melding van bedijkingen. Zoo meent WESTERHOFF, dat de Lek reeds in 841 aan beide zijden bedijkt was, en velen achten het waarschijnlijk, dat dit in de 9e eeuw ook reeds het geval was met de Maas. In de Tielerwaard is de eerste dijk langs de Linge aangelegd in 1259. Langs de Waal lag in 1270 reeds een dijk, die zeker veel vroeger gelegd was. De Bommelerwaard was vóór 1276 reeds bedijkt.

De graven en hertogen hielden zich ook in Gelderland ijverig bezig, de waterschapszaken te regelen. Zij verleenden hun tusschenkomst tot het graven van waterleidingen en het maken van dijken. Eerst in den aanvang der 14e eeuw, toen de territoriale macht der graven en hertogen gevestigd werd en de macht der kleine heeren ten onder ging, ontstonden er ook grootere bedijkingen over een aanzienlijke streek. De graaf of hertog verleende het recht, om een grooten dijk aan te leggen en weteringen tot afwatering te graven. De groote dijken werden daarom aan den *rechtsban* van den (graaf) hertog onderworpen en heetten daarnaar *bandijken*.

Ook gaven de hertogen aan de bestaande dijkvereenigingen *dijkbrieven*, waarin hun rechten omschreven waren, of gaven zij den stoot, om nieuwe dergelijke vereenigingen op te richten. De dijkbrieven behelsden voornamelijk: *a.* het verleenen van het recht, om een dijk te leggen of wetering te graven; *b.* wetgeving der dijkplichtigheid; *c.* regeling van het bestuur. De schouw over vele wateren stond onder het toezicht van den hertog of werd door hem aan anderen afgestaan.

Graaf REINOLD gaf in 1327 land- en dijkrechten aan de Betuwe, Avezaat en Zoelen. Ook de Tielerwaard en de Bommelerwaard verkregen in dit jaar dijkrechters, die later door nieuwe vervangen werden. Zoo werden er onderscheidene rechten vastgesteld en ontstonden ook hier de waterschappen.

Tot deze waterschappen behooren de zoogenaamde *dorpspolders*, welke ontstonden door de vereeniging van naast elkander gelegen gronden tot gemeenschappelijke waterkeering. Dat enkelen meenen, uit die waterschappen het ontstaan van de dorpen of burgerlijke gemeenten te moeten verklaren, zagen wij.

In 1438 verleende hertog ARNOLD aan de ingezetenen van de Betuwe, Tiel, Zandwijk, Tielerwaard, Buren, Beesd, Renooi en Marienweerd het privilegie, de Linge als gemeene afwatering te gebruiken en regelen op de schouw vast te stellen [1]). In 1456 werd door de geërfden van het Land van Buren en van acht dorpen in de Neder-Betuwe de schouw over een gedeelte der Linge geregeld. Jaarlijks zou er driemaal geschouwd worden; straffen konden opgelegd worden aan hen, die de Linge niet in goeden staat hielden. De geërfden hadden hier krachtens hun privilegie veel macht. Al hadden zij krachtens hun privilegie het recht de Lingeschouw te regelen, in later tijd zien wij, dat hierin door den hertog en nog later door de Staten werd voorzien. PHILIPS II gaf in 1564 een ordonnantie op het schouwen der Linge; in 1711 werd hierin nog verandering gebracht.

Gedurende de Republiek waren de waterschappen hier voornamelijk een zorg van het gewestelijk bestuur. In 1603 werd een „generale goede ordonnantie" op de dijken ontworpen, welke echter niet tot stand kwam, en in de 17e eeuw werden enkele dijkrechten herzien.

Hoewel de waterstaatszaken reeds op verschillende wijzen geregeld waren, verkeerden in het begin der 19e eeuw de Geldersche landen in een treurigen

---

[1]) Groot Geldersch Plakkaatboek, App., pag. 113, 1222, 132. — NIJHOFF, Gedenkw., VI, pag. 354.

toestand, zoowel wat dijksbestuur en onderhoud, als wat waterloozing betreft. Na veel strijd kwam er in 1838 een nieuw polderreglement tot stand, hetwelk in 1846 en 1856 herzien werd. Doch in 1880 werd een geheel nieuw *Reglement op het beheer der rivierpolders* tot stand gebracht, waarin de verdeeling in *polderdistricten*, *dorpspolders* en *buitenpolders* op den voorgrond staat. De polderdistricten zijn vereenigingen van dorpspolders. Het dagelijksch bestuur van die polderdistricten vormt de *dijkstoel*, aan wien het dijksonderhoud is opgedragen. In tijd van nood wordt een *dijkleger* gevormd, bestaande uit alle mannen van 18—60 jaar, behalve uit die der buitenpolders.

Tusschen den Rijn, de Lek en de Waal vindt men de volgende polderdistricten: 1. *Polderdistrict Over-Betuwe*, 2. *Polderdistrict Neder-Betuwe*, 3. *Polderdistrict Buren*, 4. *Polderdistrict Kuilenburg*, 5. *Polderdistrict Tielerwaard*, 6. *Polderdistrict Marsch, Lede en Oudewaard*, 7. *Waterschap de Lingeuitwatering*.

In het land van Maas en Waal vindt men: het *Polderdistrict Rijk van Nijmegen*, het *Polderdistrict Maas en Waal*.

In de Bommelerwaard vindt men: *Polderdistrict Bommelerwaard boven den Meidijk* en het *Polderdistrict beneden den Meidijk*.

De zuidelijke Rijn- en Lekdijken worden onderhouden door de aangrenzende waterschappen en de Waaldijken en Maasdijken in hoofdzaak eveneens.

Ten O. van de Veluweheuvels tot den IJseldijk ligt het *Polderdistrict Veluwe*, dat een deel der IJseldijken onderhoudt. Langs den IJsel vindt men nog meer polderdistricten.

VI. *Utrecht*. Ook in Utrecht hield de landsheer zich sedert de oudste tijden met het dijkwezen bezig. Als hooge watervloeden schade hadden aangericht, toonden de bisschoppen de noodzakelijkheid van het maken van goede waterkeeringen aan, vaardigden open brieven uit, om dit duidelijk te maken, en riepen hun onderdanen op, om gemeenschappelijk middelen te beramen tot het bevestigen van den bodem. Een gevolg hiervan was, dat in de 13e en 14e eeuw vele dijken werden opgeworpen. Door schouwbrieven werd het bestuur en onderhoud der waterkeeringen geregeld.

De oudste en voornaamste waterschappen der provincie zijn de hoogheemraadschappen *Lekdijk Bovendams* en *-Benedendams*. Het eerste gedeelte omvat den dijk langs de Lek boven den dam bij het Klaphek, d. i. de dam, die beneden Vreeswijk den Hollandschen IJsel afscheidt, en de Lekdijk Benedendams is het gedeelte beneden dien dam. Deze dijk, reeds veel vroeger aangelegd, werd omstreeks 1324 veel verbeterd en verzwaard, en beide dijkgedeelten stonden steeds onder afzonderlijk bestuur. Het oudste stuk betreffende den Lekdijk Bovendams dagteekent van 1323, toen bisschop JOHAN VAN DIEST een schouwbrief gaf en het bestuur over den dijk opdroeg aan een college van dijkgraaf en heemraden. KAREL V, die een krachtig toezicht op den waterstaat uitoefende, vaardigde ordonnantiën op den Lekdijk Bovendams uit, om de toen ingeslopen misbruiken uit te roeien. Hij bepaalde, dat de dijkgraaf en drie heemraden voortaan door hem zouden gekozen worden. Om deze ambten te bekleeden, zou men den leeftijd van 26 jaren bereikt moeten hebben en een hoeve land (16 morgen; anderen rekenen 24 morgen) onder den dijk moeten bezitten, of een jaarlijksche erfrente van 50 gulden.

Dijkgraaf en heemraden hadden een vaste jaarwedde; op het aannemen van geschenken werden zware straffen gesteld. Het hoogheemraadschap van den *Lekdijk Benedendams* werd in 1454 ingesteld door RUDOLF VAN DIEPHOLT. Deze beide hoogheemraadschappen hebben een deel van den noorder Lekdijk te onderhouden en zij heffen lasten over een uitgestrekt gebied der binnendijksche landen.

De zucht naar zelfstandigheid der waterschapsbesturen nam weder toe in den tijd der Republiek en aan gemis van krachtig oppertoezicht is het te wijten, dat niet zelden tot 1798 het algemeen belang door het bijzonder geschaad werd.

VII. *Holland.* Het gedeelte van Holland ten N. van het IJ wordt aangeduid als Hollands *Noorder-Kwartier*, en hierop willen wij eerst den blik slaan. Toen wij de aanwinst van land bespraken, zagen wij, dat het oudste gedeelte van het Noorder-Kwartier, *West-Friesland*, reeds in 1288 met een dijk omringd was. Door verdere bedijking is Noord-Holland stuk voor stuk uitgebreid.

Oudtijds kende men in Hollands Noorderkwartier geen waterschappen. Elk dorp onderhield het stuk dijk, dat binnen zijn gebied was gelegen, en bestuurde dit onder het oppertoezicht van den landsheer. De zorg voor het dijkwezen werd hier door de graven zeer ter harte genomen. Gewoonlijk belastte de graaf zijn baljuw met die zorg, en deze droeg die weer over aan zijn schouten. De schout trad daardoor ook als dijkgraaf op, die alleen recht van toezicht had. Voor wettelijke regeling van vele zaken werden de heemraden opgeroepen.

Langzamerhand ontwikkelde zich het dijksbestuur ook hier, en wel met veel verscheidenheid. In Kennemerland bleven de dorpen steeds belast met de zorg voor de dijken, en het werd gewoonte, dat de schepenen ook heemraden waren. Die vereeniging van dijks- en dorpsbestuur in één hand werd later door PHILIPS VAN BOURGONDIË bevestigd in 1456. Ook gedurende de Republiek bleef de regeling hier dezelfde. In Waterland (niet het heemraadschap van dien naam), waar eveneens de waterstaatszorg oorspronkelijk bij het dorpsbestuur berustte, verkregen ook de ingelanden daaraan deel. In 1351 bevestigde graaf WILLEM schout en schepenen in het dijksbestuur, maar gaf hij tevens den ingelanden het recht, „waarschappen" te kiezen, om het land te „bewaren". Dezen werden in 1403 reeds „heemraden" genoemd.

Ook in West-Friesland was het waterstaatsbestuur aanvankelijk met dat der dorpen vereenigd, en bij handvest van Nov. 1299 werd die toestand bestendigd. Doch de gevaarlijke ligging des lands tusschen de Noordzee en de Zuiderzee liet niet toe, de waterstaatzorg aan de dorpen over te laten. Daarom deed de overheid meer haar gezag gelden; in 1319 gaf zij een uitvoerige ordonnantie ter regeling van het dijksbestuur. De waarschappen verkregen hier een belangrijke plaats in het dijksbestuur; elk dorp stelde zijn waarschappen aan, om tusschenman te wezen tusschen de dijkplichtigen en baljuw, dijkgraaf en heemraden. Bij het keuren waren zij tegenwoordig, om de bevelen van dijkgraaf en heemraden te vernemen; de waarschappen zagen toe op de uitvoering. Zelfs verkregen zij het recht, om gezamenlijk te beraadslagen en besluiten te nemen. Hierdoor leed de zorg niet zelden; de machten werkten elkander tegen.

WILLEM VI trachtte daarom de macht der waarschappen te verminderen en die over te brengen bij het college van hoogheemraden, die een soort absoluut gezag zouden hebben. Daarom vaardigde hij in 1405 een instructie uit, volgens welke hij voor den West-Frieschen dijk een college van 9 heemraden aanstelde, van welke 5 zouden werkzaam zijn met den baljuw van Kennemerland en 4 met dien van Medemblik. De baljuws zouden tevens dijkgraaf zijn. Deze colleges zouden wetgevende macht hebben; tegen hun keuren werd geen verzet toegelaten.

Toch kon door dezen ommekeer in het dijksbestuur van West-Friesland nog niet veel verricht worden; de dorpsgenooten waren veelal onwillig. Telkens werden nieuwe ordonnantiën uitgevaardigd, om den tegenstand te breken, o. a. in 1431 en in 1436, in welk laatste jaar PHILIPS VAN BOURGONDIË 5 personen tot hoogheemraden van den West-Frieschen dijk benoemde, om dien te besturen van Petten tot Schardam en van hier tot Alkmaar met dijkgraaf en lage heemraden van elk ambacht, terwijl strikte gehoorzaamheid aan hun keuren werd geboden. Maar het baatte weinig: de misbruiken, uit het individualisme voortvloeiend, bleven bestaan.

Wij zullen al die half uitgevoerde ordonnantiën niet nagaan. De ervaring leerde door de vele doorbraken, dat het dijkbestuur veel te wenschen overliet. MAXIMILIAAN trachtte in 1510 aan dien ellendigen toestand een eind te maken; hij deed bij handvest van 1510 alle privilegiën te niet, voor zoover die strijdig waren met de door hem te nemen maatregelen, en verbeterde het dijksbestuur veel. Hij stelde weder dijkmeesters aan, die in 1497 waren afgeschaft, ontsloeg den dijkgraaf, die dit ambt gepacht had, en hield het recht van benoeming aan zich uit een drietal, door belanghebbenden op te maken. De Medemblikker kogge zou het recht hebben, één heemraad te kiezen; de drie andere koggen zouden den graaf een zevental aanbieden, waaruit deze de overige drie zou benoemen. De keuze der waarschappen werd aan de ingelanden ontnomen en overgebracht bij dijkgraaf, heemraden en gedeputeerden der vijf steden. De steden Amsterdam, Haarlem, Alkmaar, Hoorn en Medemblik zouden tweemaal 's jaars ieder één gedeputeerde bij de hoofdschouwing afvaardigen, die tot verzekering van de dijken meerdere werken mocht bevelen. Buiten genoemde twee hoofdschouwen zou het wetgevend gezag berusten bij dijkgraaf, heemraden en waarschappen. In zaken van weinig gewicht zou worden voorzien door dijkgraaf en heemraden.

De autonomie werd hierdoor aanzienlijk beperkt, maar het was noodig, daar de dorpsbesturen blijk gegeven hadden, niet berekend te zijn voor de taak, die zij oorspronkelijk in waterschapszaken vervulden.

De ordonnantie van 1510 bleef bestaan. Bij de oprichting der Republiek bleef het toezicht op den waterstaat bij de overheid; de rechten, door de graven uitgeoefend, gingen over op de Staten van Holland, die van hun bevoegdheid ruim gebruik maakten.

Zoo wijst ook hier de geschiedenis van het dijkwezen en van den waterstaat op voortdurenden strijd van belanghebbenden met de overheid, op nieuwe regelingen in bestuur, enz. Soms regelden de Staten zelf de zaken, soms droegen zij dit op aan gecommitteerden. De tegenwoordige staat van zaken, alsmede de geschiedenis dezer waterstaatslichamen, is door dit

alles zeer ingewikkeld. Wij konden slechts enkele hoofdzaken hiervan mededeelen [1]).

Het Noorderkwartier bestaat uit een zeer groot aantal polders. Eigenaardig is in dit gebied de indeeling in *bannen*. Deze bannen zijn geen polders en hun grenzen hebben zelfs met die der polders niets te maken. Die indeeling in bannen is gegrond op de indeeling in gemeenten, welke in den loop der tijden uit verschillende gebeurtenissen is ontstaan, en heeft dus, wat den waterstaat betreft, een toevallig karakter. Elke banne heeft een eigen bestuur, dat zorgt voor het zuiver en diep houden der slooten in zijn gebied, voor eenige plaatselijke werken, als wegen, bruggen, enz., en voor de heffing van alle lasten, die door de luiden der banne aan de onderscheidene hoogheemraadschappen, dijks- en polderbesturen, waaronder zij behooren, moeten worden opgebracht.

Het belangrijkste waterschap alhier is het *hoogheemraadschap van de uitwaterende sluizen van Kennemerland en West-Friesland*, waaraan o. a. het beheer van den Schermerboezem is opgedragen (het moet voor het peil van den boezem en voor de uitwateringssluizen zorgen). Het is in Dec. 1544 door KAREL V opgericht. Door de uitgebreidheid van den Schermerboezem is dit waterschap voor een groot deel der provincie van belang en moeten er ook uitgestrekte landen bijdragen in de kosten.

Het *hoogheemraadschap van den Hondsbossche en Duinen tot Petten* is opgericht in 1555. Dit hoogheemraadschap is belast met het onderhoud van de Hondsbossche zeewering, van den Ouden Schoorlschen zeedijk en van eenige andere werken. De lasten zijn verdeeld over zes deelen of kavels, d. i. groepen van polders, als: de Duinkavel, de kavel van Waterland (iets anders dan de waterstaatkundige polder), de kavel van Geestmer-ambacht, enz. De dorpen dezer kavels worden dus enkel verbonden door het gemeenschappelijk belang, dat zij bij genoemde zeewering hebben.

West-Friesland wordt verdeeld in vier ambachten: *Drechterland*, *Vier Noorder Koggen*, *Geestmer-ambacht* en de *Schager en Niedorper Koggen*. Elk van deze ambachten bestaat uit een administratieve vereeniging van bannen of polderdistricten. De afgevaardigden van deze bannen met de collegiën van dijkgraven en heemraden der ambachten hebben hier het waterstaatsbestuur in handen.

De *Zijpe*, de *Wieringerwaard*, *Waard en Groet*, en *Anna-Paulownapolder* zijn bedijkingen met eigen bestuur. Het *hoogheemraadschap Waterland* bestaat slechts uit één waterstaatkundigen polder.

Van de waterkeeringen zijn de duinen tot aan Rijnland in 't beheer bij de Provincie. De zeedijken aan de Zuiderzee zijn gedeeltelijk in beheer en onderhoud bij de Provincie, gedeeltelijk bij het Rijk of bij de aangrenzende polders. De *Noorder IJ- en Zeedijk* is een in 1845 opgerichte dijksvereeniging,

---

[1]) Zie nader G. DE VRIES, Het Dijks- en Molenbestuur in Hollands Noorderkwartier. Voor het kennen van den tegenwoordigen waterstaatkundigen toestand van Noord-Holland is het beste werk Mr. G. DE VRIES, De zeeweringen en waterschappen van Noord-Holland, waarvan de tweede druk geheel herzien en bijgewerkt is door Jhr. Mr. J. W. SCHORER, 1894.

dienende tot onderhoud van den noorder IJdijk en van den Zuiderzeedijk tot Lutje-Schardam.

Ten Z. van het IJ schijnt de zorg voor bedijkingen aanvankelijk eveneens bij de dorpsregeeringen te hebben berust. Dit blijkt uit een handvest van FLORIS DEN VETTE van 1097, waarbij aan de bewoners van het ambacht van Ouderkerk-aan-den-IJsel de verplichting wordt opgelegd, hun dijk te onderhouden [1]). Ook in lateren tijd nemen in verschillende heemraadschappen de ambachten deel aan het beheer der dijken. Toch bestaat er overigens ten zuiden van het IJ een groot verschil met de organisatie van den waterstaat in het Noorderkwartier. Onder den invloed der graven werden in het zuiden weldra *groote en hooge waterschappen* gevormd, die het beheer der waterstaatszaken over bepaalde gedeelten in handen namen. Als zoodanig noemen wij de belangrijkste: het *hoogheemraadschap Rijnland*, het *hoogheemraadschap Amstelland*, het *grootwaterschap van Woerden*, het *hoogheemraadschap Schieland*, het *hoogheemraadschap Delfland* en het *hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard.*

De opkomst van Rijnland was een gevolg van of werd bevorderd door de verstopping van den Rijnmond bij Katwijk, die bij den watervloed van 860 zou zijn begonnen. In het midden der 13e eeuw (1255) werd de geheele streek, later als waterschap Rijnland bekend, reeds als gemeenland beschouwd, waar heemraden voor de waterkeeringen zorgden. In 1286 gaf FLORIS V een handvest aan Rijnland, zoodat van dien tijd het eigenlijke hoogheemraadschap dagteekent. Het college van dijkgraaf (de door den graaf of heer aangestelde beambte, die met het toezicht op den waterstaat in eenig gebied belast was) en heemraden had wetgevend, uitvoerend en rechterlijk gezag. Doch in de verschillende ambachten binnen den kring van Rijnland bestond daarenboven nog een afzonderlijk waterstaatsbestuur, hoewel ondergeschikt aan het hoogheemraadschap. Aan den schout en de kroosheemraden (= lagere heemraden in de ambachten) was o. a. het onderhoud der dijkwerken in de verschillende ambachten toevertrouwd. En verder berustte veel macht in dit gebied bij de bezitters van heerlijkheden.

Verschillende rechtskringen omvatten derhalve de ingelanden van het gebied van Rijnland: die van het hoogheemraadschap, van de ambachten, polders en heerlijkheden, en aan onderscheidene lichamen moesten de ingelanden bijdragen in de kosten. Het hoogheemraadschap, dat alle kleinere kringen omvatte, wist in den loop der tijden zich buitengewone macht toe te eigenen. Dijkgraaf en hoogheemraden maakten niet zelden op een hoogst willekeurige wijze van hun macht gebruik, spraken recht in zaken, geheel buiten het heemrecht staande, en maakten zelfs keuren op zaken, die niets met den waterstaat te maken hadden. Zoo werd op 3 Oct. 1629 een keur uitgevaardigd tegen het ophangen en drogen van visch te Spaarndam, omdat daardoor dagelijks veel stank en kwade luchten veroorzaakt werden, tot grooten onlust en misnoegen van degenen, die den Spaarndamschen dijk en de sluizen dagelijks te land en te water passeerden. Er werd een keur gegeven tegen

---

[1]) VAN MIERIS, I, pag. 75, 76.

het rijden met paarden in bepaalde straten van het dorp Zegwaard, omdat daardoor „groot perikel" voor de voetgangers ontstond. Zoo mocht er te Spaarndam niet gebakken worden, tenzij de hoogheemraden de ovens gekeurd hadden, en mocht daar met geen rieten daken gedekt worden, enz. Op de overtreding dier verordeningen werden allerlei straffen gesteld: boeten, maar ook arbitraire correctie, bannissement, geeseling, enz. Ook de macht over de afzonderlijke polders wist het hoogheemraadschap aan zich te trekken [1]).

De revolutie van 1795 maakte aan die willekeur van het machtige hoogheemraadschap een einde en zijn macht werd binnen de grenzen van zijn eigenlijk doel, de waterstaatszaken, teruggebracht. De ambachten, welke hier nog bestonden, zijn in 1870 als zoodanig opgeheven. Tegenwoordig is de taak van het hoogheemraadschap Rijnland hoofdzakelijk, de zeewaterkeerende werken (duinen) en de rivierwaterkeerende werken van zijn omtrek te onderhouden. Geheel Rijnland, dat 105722 H.A. beslaat, waarin 77237 H.A. polders en droogmakerijen liggen, is door een waterkeerenden ring omsloten, die grootendeels door het hoogheemraadschap in stand wordt gehouden. Echter voor een deel wordt die ring ook nog onderhouden door de daaraan grenzende polders van Rijnland, door gehoefslaagden, d. i. landen, die vanouds dijkplichtig waren, en door de steden Amsterdam, Haarlem, Gouda, enz. Een belangrijke taak van het hoogheemraadschap Rijnland is nog het toezicht op den boezem en de bemaling van den boezem en het toezicht op de ontvening en ontgronding in zijn gebied.

Het *hoogheemraadschap Amstelland* dagteekent van 1525. Het *grootwaterschap Woerden* werd opgericht bij handvest van 1322. Het *hoogheemraadschap Delfland* dagteekent waarschijnlijk van vóór 1273. Dit hoogheemraadschap moet voor de zeewering (de duinen, de Delflandsche hoofden) den Maasdijk met de sluizen, het boezemwater, enz. zorg dragen. Het *hoogheemraadschap Schieland* werd in 1273 of vroeger opgericht door FLORIS V; het *hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard* dagteekent van 1430.

Behalve de genoemde liggen tusschen het IJ (vroegere) en de Lek met de Nieuwe Maas nog vele lagere waterschappen, enz.; alleen de hoogere waterschappen hebben wij genoemd. Ten slotte moeten wij nog wijzen op de zeewerende vereenigingen. Het *hoogheemraadschap Zeeburg en Diemerdijk* heft lasten van 23000 H.A. polderland in Noord-Holland en Utrecht, om den Zuiderzeedijk van Zeeburg tot Muiden te onderhouden. Het *hoogheemraadschap Zeeburg beoosten Muiden* heeft het onderhoud van den zeedijk ten O. van Muiden tot den Provincialen zeedijk ten doel.

Ten Z. van de Lek liggen: het *hoogheemraadschap Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe* (opgericht in 1277), en het *hoogheemraadschap van de Vijfheerenlanden*, dat reeds vóór 1284 bestond, beide weer onderscheidene lagere waterschappen en polders omvattend.

VIII. *Zeeland en de Zuid-Hollandsche eilanden.* Op de Zuid-Hollandsche eilanden konden geen groote waterschappen ontstaan, zooals op het vasteland

---

[1]) Zie VAN LEEUWEN, Costumen, keuren en ordonnantiën van het Baljuwschap ende den Lande van Rijnland.

van Holland. De geheele geschiedenis dezer eilanden is over 't geheel die van een langzame uitbreiding, door bedijking der slikken en schorren, welke buiten de dijken lagen. Hierdoor kwamen er telkens weer polders buiten de bestaande te liggen en vond de bedijking des lands langzamerhand, stuk voor stuk plaats.

De bepoldering en zorg voor het dijkwezen dagteekent ook hier van ouden tijd. In Zeeland hadden in de veertiende eeuw reeds belangrijke inpolderingen van nieuwe landen plaats [1]). Uit de grafelijke brieven dienaangaande blijkt, dat de dijkers dikwijls het recht verkregen, een dijkgraaf en heemraden te benoemen, die bevoegd waren, de noodige keuren vast te stellen. Later moedigden, in den tijd der Republiek, de Staten het indijken van schorren en gorzen aan door het toekennen van eenige jaren vrijdom van belasting enz., doch zij eischten daarvoor, dat de dijkwerken veilig waren ingericht.

In Zeeland waren aanvankelijk, evenals in Holland, het dijksbestuur en de dorpsregeering in dezelfde handen. Volgens een handvest van PHILIPPUS VAN VLAANDEREN van het jaar 1190 berustte de zorg voor de dijken in handen van schepenen; in latere stukken wordt echter dikwijls gesproken van „schepenen" en van „schepenen van den dijk." Zoo ontstond langzamerhand een scheiding van dorps- en dijksbestuur, die in de 14e eeuw vrij algemeen werd.

De graven, die belang hadden bij het behoud des lands, alsmede bij de uitbreiding door bedijking, bevorderden ook hier de goede regeling van het waterschapsbestuur. Herhaaldelijk ziet men, dat de graaf een dijkgraaf aanstelt en bevoegdheid geeft, heemraden te kiezen. Onderscheidene graven gaven daarvoor handvesten uit.

Het eiland Walcheren werd al vroeg met het oog op den waterstaat in vier deelen verdeeld, die ieder hun afzonderlijk waterstaatsbestuur hadden: de kwartieren de *Oost-*, de *West-*, de *Zuidwatering* en de *Vijf Ambachten*. Dit was dus reeds een scheiding van het dorpsbestuur van dat der waterstaatszaken. Vijf Ambachten wordt al genoemd in 1293, Oostwatering in 1323, Zuidwatering in 1413, Westwatering in 1354.

De dijken zijn op de eilanden over 't geheel in onderhoud van de aangrenzende polders. Dit is een gevolg van de wijze van de bedijking, die hier in den loop der eeuwen steeds bij gedeelten plaats vond, gelijk wij zeiden.

Maar toch blijkt uit alles, dat het dijkwezen ook een onderwerp van de zorg der grafelijke regeering was. Eerst zorgden schout en schepenen voor het dijksbestuur; later werden afzonderlijke colleges daarmede belast, en als het dijksbestuur niet zorgvuldig werd waargenomen, trad ook hier de landsheer herhaaldelijk op, om zelf de noodige maatregelen te nemen.

Toch geraakte in Zeeland in de 15e en in de eerste helft der 16e eeuw het dijkwezen in verval, zooals blijkt uit de talrijke doorbraken en overstroomingen in dien tijd. In 1550 verklaarden zelfs de Staten, dat „het derde gedeelte van het land wel te zoeken was." Deze rampen werden door velen toegeschreven aan het plichtsverzuim der dijksbesturen, „de onnutheyt ende eyghen baet-

---

[1]) Zie dijkbrieven bij v. MIERIS, Charterboek, IV, pag. 156, 169, 194, 79, 4993.

soekinge van die, welcke het opsicht ende de sorghe over de dycken bevolen was", zooals BOXHORN zegt. De dijkgraafschappen werden aan den meestbiedende verpacht, en zoo werden aan velen de middelen verschaft, om zich ten koste van het algemeen te verrijken. Bij de blijde inkomst van KAREL V wezen de Staten van Zeeland op dit misbruik, dat zij „de destructie van den Lande" noemden. KAREL V beloofde er een einde aan te zullen maken, maar ook aan PHILIPS II werd door geërfden nog een verzoekschrift aangeboden, om een eind te maken aan vele misbruiken. Bij besluit van 4 Oct. 1559 werd nu een ordonnantie op den waterstaat van Walcheren uitgevaardigd, waarbij bepaald werd, dat de Staten van het eiland met twee gecommitteerden jaarlijks de dijken en buitenwerken zouden schouwen en vaststellen, wat het volgende jaar zou moeten worden gedaan tot onderhoud.

Het wetgevend gezag berustte bij de Staten en gecommitteerden der geërfden, een college van vijf personen, in 1656 van dertien personen. Dijkgraven en gezworenen, in de verschillende waterringen benoemd, zouden geregeld de dijkwerken schouwen en voor de uitvoeringen zorg dragen. Dat college van 13 heeft vele verordeningen gemaakt; de Staten van Zeeland stelden groot vertrouwen in hen.

De inrichting van het dijksbestuur werd voor Walcheren in 1791 gewijzigd.

Lang duurde het, vóór er in Zeeland een goede regeling van den waterstaat tot stand kwam. De moeielijkheid lag in de *calamiteuse polders* dezer provincie. In 1870 kwam er een wet op de calamiteuse polders tot stand (Staatsbl. n°. 110) en daarna ging men hier ook spoedig over tot nadere regeling van de inrichting en het bestuur der waterschappen. Een reglement op de calamiteuse waterschappen kwam in 1871, op de niet calamiteuse in 1872 tot stand.

Een enkele toelichting van hetgeen men onder *calamiteuse polders* verstaat.

Deze benaming ziet niet op een bijzondere wijze van bedijking, maar op een bestaand gebruik in het onderhouden der dijken. Wanneer daar een nieuw stuk aanwas bedijkt werd en er dus een nieuwe dijk buiten den bestaanden dijk kwam te liggen, werd de laatste in een slaperdijk veranderd, en op den nieuwen dijk rustte dus de bescherming van het land. Die nieuwe dijk nu was gelegd enkel voor de nieuwe bedijking en moest door deze onderhouden worden, hoewel al het binnengelegen land hierbij belang had. Wanneer nu zulke nieuwe polders niet in staat zijn, de zware lasten tot het onderhoud van den zeedijk voldoende te dragen, en men dus gevaar loopt, dat de dijk verwaarloosd wordt, zouden vele landen hierdoor bedreigd kunnen worden. Daarom is het van belang, dat dergelijke polders van overheidswege ondersteund worden. Zulke door het Rijk en de Provincie financieel ondersteunde polders heeten *calamiteuse polders* (calamiteus = rampspoedig, ongelukkig). De Provinciale Staten moeten er over beslissen, of een polder calamiteus verklaard zal worden, en Provincie en Rijk dragen dan ieder voor een deel bij in de kosten.

IX. *Noord-Brabant.* Aan het dijksbestuur der gewesten van het tegenwoordig Noord-Brabant werd ook steeds door den landsheer deelgenomen. Talrijke ordonnanties werden hier uitgevaardigd tot onderhoud en herstel der dijken. Vooral de *Zuid-Hollandsche Waard*, die zich gedeeltelijk in Zuid-Holland en in Brabant over een oppervlakte van 50000 morgen uitstrekte,

was een onderwerp van zorg. Reeds in een handvest van 1303 wordt van den dijkgraaf en de heemraden van deze waard gesproken, zoodat zij misschien als een der oudste waterschappen kan beschouwd worden. Trots alle bepalingen werd deze waard in 1421 geheel overstroomd en gedeeltelijk verwoest. Eerst langzamerhand en bij gedeelten zijn de overstroomde landen weder door bedijking teruggewonnen (zie pag. 300).

Groote vereenigingen van polders tot administratieve lichamen, zooals in Holland, vindt men in Noord-Brabant niet. Evenwel vindt men langs de rivieren en op de zeekleilanden in het westen en noordwesten onderscheidene kleine waterschappen. De macht der waterschappen is hier niet zoo ontwikkeld als in Holland. Wij zullen hierbij niet stilstaan.

De provincie Limburg, eigenlijk als het tegenwoordig landgebied eerst ontstaan na 1814, geeft geen aanleiding tot historische beschouwing op dit gebied.

---

[1]) Zie voor dit overzicht: D. VAN HOUWENINGE, De strafwetgevende macht der waterschappen (Proefschrift 1900).

INHOUD VAN HET EERSTE DEEL.

INLEIDING.

Bladz.

Algemeen overzicht van den oorsprong van den landbouw, in verband met dien der natuurvolken 1
Oudste landbouw en veeteelt. De eerste menschen waren vegetariërs 1
Betrekking van den mensch tot de dierenwereld 2
Voedsel der natuurvolken en eerste verzamelnijverheid 2
De eerste landbouw en landbouwwerktuigen. 3
Van de houw tot den ploeg 4
Ontstaan der huisdieren 5
Herdersvolken en landbouwers 6
Landbouw en veeteelt en hun invloed. 6
Cultuurtrappen der menschheid 7

DE LANDBOUW BIJ EENIGE CULTUURVOLKEN DER OUDHEID.

I. *De landbouw en veeteelt der oude Israëlieten* 10
Het oude en het tegenwoordige Kanaän 10
Landbouw en veeteelt bij de oude Israëlieten 10
II. *De landbouw en veeteelt in het oude Egypte* 14
Landbouw en veeteelt in Egypte 14
Bewerking van den grond 15
Granen en dorschen 15
Herders en veeartsenijkunde 17
III. *De oudste Europeesche cultuurvolken en hun afkomst* 18
De afkomst der oudste Europeesche bewoners 18
Betrekkingen tusschen de oerstammen. Gemeenschappelijke namen voor den landbouw 19
Landbouwtoestanden bij de oude Indo-Germanen 20
IV. *Landbouw en veeteelt bij de oude Grieken* 21
Landbouwtoestanden bij de oude Grieken 21
Drainage en irrigatie 21
Sociale strijd en zijn gevolgen 22
Bewerking van den grond. Bemesting. Maaien en dorschen 22
Landbouwplanten. Tuinbouw 23
Veeteelt. Mest. Vruchtwisseling. Drieslagstelstel. 24
Slotopmerking. Litteratuur 25
V. *Landbouw en veeteelt bij de oude Romeinen* 26
Beteekenis van den landbouw bij de Romeinen. Litteratuur 26
Oudste landbouwwerktuigen der Romeinen 26
Bewerking van den grond. Zaaien en oogsten. Dorschen 27
Sociale toestanden. Inrichting der hofsteden 28
Bouwland 29
Veeteelt 30

DE OUDSTE LANDBOUWTOESTANDEN IN MIDDEL- EN WEST-EUROPA.

Bladz.

I. *Vóórhistorische landbouw* 31
De oudste bewoners van Middel- en West-Europa 31
Landbouw en veeteelt in den neolithischen tijd 32
II. *Het Germaansche tijdperk en de invloed der Romeinen* 34
Oudste toestanden bij de Germanen 34
Caesar over de Oud-Germaansche toestanden 35
Toestanden van land en volk in Noord-Duitschland 36
Oudste nederzettingen. Staatkundige indeeling en grondbezit 41
Invloed der Romeinen 42

DE NEDERLANDSCHE GEWESTEN VÓÓR EN BIJ DE KOMST DER ROMEINEN.

Oudste bewoners en toestanden der Nederlanden 43
De Germanen in de Nederlanden 45
Inbezitneming der gronden en nederzettingen 46
Landbouw bij de oudste bewoners 47
Friesche toestanden. Terpen 48
Landbouw, veeteelt en verdere bedrijven 49
De bodem van Nederland 50
Diluviale gronden in Nederland 51
Hoogveenvorming 52
Bosschen en venen 53
Oude bosschen in Nederland 54
Jacht en visscherij der oude Germanen. Wilde dieren 55
Aanleg der eerste dijken 56
Invloed der Romeinen in deze gewesten 59

DE FRANKISCHE TIJD.

Het tijdperk vóór Karel den Groote 63
De groote volksverhuizing 63
Volksstammen in Nederland 64
Volkstoestanden bij de Franken 66
Ontwikkeling der Frankische beschaving. Oud-Germaansche wetten 68
Ontwikkeling van particulier grondbezit 68
Vrijen en onvrijen 71
Landbouw en veeteelt bij de Franken vóór Karel den Groote 72
Bouw der landhuizen. Huistypen 73
Akkerbouw. Ploegen, maaien en zaaien. Dorschen 75
Molens. Maten. Bier 76
Runderteelt en weiden. Boter 76
Paardenteelt. Varkensteelt en gevogelte 77
Tuinbouw. Bosschen 78
Heilige wouden 79
Jacht 80
Bijenteelt 81

HET KAROLINGISCHE TIJDPERK EN DE INVLOED VAN KAREL DEN GROOTE OP DEN LANDBOUW.

Toestanden in de Nederlanden tijdens de Merovingiërs 83
Karolingische politiek en invloed op de landhuishoudkunde 84
Karel de Groote in zijn optreden en sociale neigingen 84

Bladz.
Opkomst der groot-grondbezitters en ondergang van de klein-grondeigenaars . . 85
Invloed van Karel den Groote op de techniek en inrichting van den landbouw 86
Karels verordening op het beheer der landgoederen. Capitulare de Villis . . . 87
Karel de Groote en zijn opvolgers in hun agrarische beteekenis vergeleken . . 88
Landbouwbedrijf en organisatie op de groote hoven tijdens Karel den Groote . 89
Inrichting van een keizerlijk landgoed 90
Bewerking der landerijen 92
Het drieslagstelsel 93
Bemesting. Landbouwplanten. Trekdieren 94
Zaaien. Landplagen. Bijgeloof. Korenwetten 95
Molens. Bakken. Handelsgewassen. Bierbrouwen en dranken 96
Grasland en veeteelt 97
De ontwikkeling der paardenteelt 97
Verordeningen op de veeteelt van Karel den Groote 98
Varkensteelt. Schapenteelt 99
Ooftteelt. Bosschen 99
Jacht 100
Terugblik op de ontwikkeling van den grondeigendom onder het leenstelsel . . 101
Ontstaan der geestelijke grondbezittingen 104
Welvaart in deze landen 105

DE MIDDELEEUWEN VAN DEN KAROLINGISCHEN TIJD TOT DE TIENDE EEUW.

Algemeene opmerkingen 106
Het tijdperk van de invallen der Noormannen 107

DE NEDERLANDSCHE LANDBOUW EN DE BOEREN VAN DE TIENDE TOT DE ZESTIENDE EEUW.

Ontwikkeling der toestanden na de Noormannen 112
De landbouw der groote grondeigenaren 112
Organisatie van het beheer der gronden. Hoven 113
Hoofdhoven en hofmeiers. Uitbreiding van den invloed der hofmeiers 114
De meiers worden tijdpachters 115
Inrichting der middeleeuwsche hoven 116
Verbreiding der hoven in Nederland 120
Ontwikkeling van den landbouw en toestand ten plattenlande 121
Landbouw en veeteelt in Holland en Zeeland 122
Landbouw en veeteelt in Friesland 123
Toestanden in West-Friesland 127
Landelijke toestanden in Groningen 128
Invloed der stad Groningen op het platteland 129
Landelijke toestanden in Gelderland 130
Landbouw in de overige provinciën 132

DE ONTWIKKELING DER STANDEN IN DE NEDERLANDEN.

Indeeling der bevolking in standen. De boeren als beroepsstand 134
I. *De landsheeren, edelen en vrijgeborenen* 136
De vrijgeboren stand en zijn splitsing in rangen 136
De opkomst van den rijkdom en de macht der graven 136
De graven zoeken steun bij aanzienlijke edelen en schenken dezen ook voorrechten 138
Macht en invloed van den adel 138
De macht van den Frieschen adel. De opkomst der heerlijkheden 139
Verandering van het karakter des adels. Ondergang van zijn invloed 140

Bladz.
II. *De onvrijen en de vrijwording der boeren* 141
De stand der onvrijen 141
Slaven. Ontstaan der slavernij en toestanden 142
Vrijlating van slaven 144
Vormen van onvrijheid en verschillende namen 145
Betrekking tusschen den heer en den hoorige 146
Opbrengsten van de onvrijen aan de heeren 147
Persoonlijke diensten der onvrijen 148
Hoofdlijnen van het verloopen der onvrijheid 150
Factoren in het proces der vrijwording van de boeren. De kruistochten . . . 150
Ontwikkeling van het proces der vrijwording van de boeren 152
De opkomst der steden en hun invloed op de vrijwording der boeren 154
Beperking der vrijheid van de boeren door de steden 158
Vrijwording der boeren in Friesland 159
De onvrijen in Friesland en de Friesche eigenerfden 161
De vrijheid der boeren in Drente 162
De vrijwording der boeren in Noord-Brabant. Maisnide lieden 163

VERDERE ONTWIKKELING DER GRONDEIGENDOMMEN EN VAN DE TOESTANDEN OP HET PLATTELAND VAN DE 14e TOT DE 16e EEUW.

Het ontstaan der grafelijke domeinen 165
Allodiën en beneficiën 166
Uitgebreidheid der grafelijke domeinen en aard dier rechten 166
Doel der grafelijke domeinen en beperking der vervreemding. Beden 167
Beheer der grafelijke domeinen 169
De grondeigendommen in de laatste tijden der middeleeuwen. Grondversnippering 170
Economische ongelijkheden bij de boeren 172
Plattelandstoestanden in de 15e eeuw 173
Vergelijking der toestanden in Holland in 1477 en 1544 174
Plattelandstoestanden in Utrecht, Overijsel, Gelderland, Friesland, Groningen, Drente en Zeeland 176
Toestanden der boeren in de eerste helft der zestiende eeuw 177
Toestanden der landbouwers in den eersten regeeringstijd van Karel V . . . 178
De jacht, van den tijd van Karel den Groote tot de Nieuwe Geschiedenis . . 179
Banwouden 180
Ontwikkeling van het jachtrecht in de middeleeuwen. Verordening op de jacht . 181
Vogeljacht. Valkerij 183
Jacht op klein wild. Wolvenjacht 184
Intellectueele en moreele ontwikkeling der boeren. Algemeene levenstoestanden . 185
De woningbouw 187
Voedsel in de middeleeuwen 188
Overzicht van den landbouw in de Nederlanden in het midden der 16e eeuw . 190
De toestanden van den landbouw in de verschillende gewesten 192
Resultaten en overzicht 194
Handel in produkten van landbouw en veeteelt. Markten 196
Marktvrede. Dijkvrede. Akkervrede 200
Stedelijke stapelrechten 201
Buitenlandsche handel in landbouwprodukten 202
Prijzen in de middeleeuwen 203

KERKEN EN KLOOSTERS, HUN GRONDBEZIT EN HUN INVLOED OP DEN LANDBOUW.

Ontstaan der grondbezittingen van kerken en kloosters 208
Rijkdommen van enkele kloosters 212

Bladz.
Oppositie tegen den toenemenden rijkdom van kerken en kloosters 215
Goederen in de doode hand 216
Verordeningen tot beperking der goederen in de doode hand 216
Aantal kloosters. Hun landbezit en invloed. 219
De immuniteit en de goederen in de doode hand 223
Strijd der overheid tegen de immuniteiten. De hervorming 224
Het gebruik, dat de kloosters van hun grondeigendom maakten. Kerkgoederen. 225
Vicariegoederen 226
Kloostergoederen en hun beheer. Kloosterbedrijven 227
Kloosterboerderijen in Friesland 228
Kloosters en hun invloed op de ontginning des lands 231

BELASTINGEN EN OPBRENGSTEN, AAN HET BEZIT OF GEBRUIK VAN DEN GROND VERBONDEN.

I. *Belastingen in de middeleeuwen* 234
Lasten, op den grond drukkend 234
Belastingen 234
De cijns bij de Franken verschilt bij dien der Romeinen 235
Ontstaan der beden 236
Schot en lot. Gunstbeden of vrijwillige beden in Holland en Zeeland 238
Duur der beden 240
Aanslag der ingezetenen in een aandeel in de beden. Riemtalen, Schildtalen enz. 240
Verponding. Accijnzen en andere belastingen in Holland 241
Wie in de beden betaalden 243
Belastingen in Friesland. Oorsprong der floreenbelasting 244
Hoe men de grondslagen der belasting in Friesland vond 245
Algemeene opmerkingen over de floreenbelasting 246
Belastingen in andere provinciën 248
Karel V en de belastingen. Algemeene belastingen 249
II. *Cijnzen, Tijnzen. Landhuren* 250
Grondeigendom en grondgebruik bij verschillende rechtstoestanden 250
Hoe land ten gebruike werd afgestaan 251
De opbrengsten der onvrijen aan de heeren 252
Aard der cijnzen en hun verloop 253
Erfrecht.. Ruimgeld. Bottinge. Rookhoenders enz. 255
Vervreemding van cijnzen. Rentekoop. Kwijtschelding van cijnzen 258
Stedigheden. Keurmede. 259
Huisleen 261
Vestiging van grondrenten 263
Eenige bijzonderheden omtrent de cijnzen 264
Het te niet gaan van cijnzen en renten 267
Vrijheid van cijns. Ontduiking der cijnzen door de geestelijkheid 268
Gewijzigde beteekenis der cijnzen in de middeleenwen. Ontstaan van tijdpacht . 271
Duur van de pacht en strijd tegen het afbreken 272

HET TIENDRECHT EN DE GESCHIEDENIS DER TIENDEN IN DE MIDDELEEUWEN.

Oorsprong van het tiendrecht 276
Eerste geschiedenis van het tiendrecht 280
Novale tienden 282
Het tiendrecht in de verschillende deelen van de Nederlanden 284
Verschillende soorten van tienden en wijze van heffing 286
Tiendplichtige vruchten des lands 287

EENIGE BLADZIJDEN UIT DE GESCHIEDENIS DER CULTUURGRONDEN IN NEDERLAND.

Bladz.

I. *Landverlies gedurende de oude geschiedenis en de middeleeuwen* 289
De geschiedenis van den Nederlandschen cultuurbodem 280
Afneming van de Nederlandsche kust 289
Afneming der kust en ook van het land binnen de duinen. Ontstaan der Wadden 290
De Dollart. De Lauwerszee. De Friesche Middelzee 291
Ontstaan der Zuiderzee 292
Strijd tegen het water in Hollands Noorderkwartier 293
Het IJ 294
Holland ten zuiden van het IJ 295
Het Haarlemmermeer en zijn uitbreiding 295
Het land ten zuiden van den Ouden Rijn 297
Het land ten zuiden der Nieuwe Maas en Zeeland 297
De overstrooming van 1421. Landverlies in Zeeland 300
Opmerkingen. Vervening der laagvenen 302
Darinkdelven en zoutbranden 303
Maatregelen tegen landbederf 304

II. *Aanwinst van land* 306
Toeneming van het cultuurland, herwinnen van land op het water 307
Landaanwinst op de Wadden. Karakteristiek verschil tusschen oudere en jongere bedijkingen 307
De Middelzee. De Zijpe. Zeeland en de Zuid-Hollandsche eilanden 310

III. *Het aanleggen van dijken en bemaling der landen* 311
Het aanleggen van dijken 311
Oudste bedijking 312
Dijken tegen het buitenwater. Dammen in watermonden 314
Iets over groote watervloeden in de Nederlanden 316
Samenwerking tot bedijking 318
Windmolens om het water af te voeren. Watermolens 319
Voordeel van het droogleggen voor de vruchtbaarheid. Droogmakerijen . . . 321

IV. *Het ontstaan der waterschappen* 321
Ontstaan der waterschappen 321
Landsheeren en waterschappen 323
Dijks- en waterschapslasten 323
Vroon- en leenlanden. Hayman- en vrijlanden in Zeeland 325
Vrijdom van dijklasten en voorrechten bij bedijking en droogmakerij 327
Overzicht van het ontstaan der waterschappen in verschillende provinciën . . . 327
I. Friesland 329
II. Groningen 333
III. Drente 335
IV. Overijsel 335
V. Gelderland 336
VI. Utrecht 338
VII. Holland 339
VIII. Zeeland en de Noord-Brabantsche eilanden 343
IX. Noord-Brabant 344

GESCHIEDENIS

VAN DEN

BOERENSTAND EN DEN LANDBOUW

IN NEDERLAND,

EEN STUDIE VAN DE ONTWIKKELING DER ECONOMISCHE, MAATSCHAPPELIJKE EN AGRARISCHE TOESTANDEN, VOORNAMELIJK TEN PLATTENLANDE,

DOOR

DR. H. BLINK.

TWEEDE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1904.

GESCHIEDENIS

VAN DEN

BOERENSTAND EN DEN LANDBOUW

IN NEDERLAND.

GESCHIEDENIS

VAN DEN

BOERENSTAND EN DEN LANDBOUW

IN NEDERLAND,

EEN STUDIE VAN DE ONTWIKKELING DER ECONOMISCHE,
MAATSCHAPPELIJKE EN AGRARISCHE TOESTANDEN,
VOORNAMELIJK TEN PLATTENLANDE,

DOOR

DR. H. BLINK.

TWEEDE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1904.

VOORBERICHT.

Ook voor dit tweede deel geldt, wat ik in het voorbericht van het eerste deel schreef. Ik ben meer dan iemand overtuigd, dat in menig gedeelte deze arbeid kan verbeterd worden, en zou zelf, wanneer ik thans weder aanving, hier en daar wijzigingen aanbrengen. Doch men bedenke wel: wat wij verrichtten was pionierswerk; dikwijls moest niet alleen de weg gezocht maar ook het terrein geheel verkend worden.

Het voorrecht, dat Prof. Dr. THEODOR FREIHERR VON DER GOLTZ had, die in zijn kort na ons eerste deel verschenen „Geschichte der deutschen Landwirtschaft" in het voorwoord schreef, daarmede „das Resultat 25jährigen Studien der Oeffentlichkeit zu geben", gedurende welken tijd hij aan de universiteiten te Koningsbergen, Jena en Bonn regelmatig voorlezingen hield over de geschiedenis der „deutsche Landwirtschaft", en die de werken van KARL ANTON, ED. LANGETHAL, C. FRAAS, GEORG HANSEN, WILH. ROSCHER, GUST. FREYTAG, K. THEOD. V. INAMA—STERNEGG, G. FR. KNAPP meer of minder tot voorgangers kon aanwijzen, was niet mijn deel bij deze bewerking. In Nederland werd, voorzoover wij weten, nooit in de geschiedenis der landhuishoudkunde onderwijs gegeven, en hoewel enkele onderwerpen dienaangaande werden onderzocht, van welk onderzoek door ons dankbaar gebruik is gemaakt, het geheel werd nooit behandeld, en veel bleef onbewerkt. Het was reeds een omvangrijke arbeid de verstrooide bouwsteenen te ontdekken en van heinde en ver bij elkander te brengen; nog moeielijker was het er van te maken een zelfstandig geheel, berustende op Nederlandschen grondslag. Een buitenlandsch voorbeeld viel hier niet te volgen.

Het kan bij dezen arbeid niet anders, of enkele werken zullen ons ontgaan zijn; mis-

tastingen bij zoo veel en velerlei waren onvermijdelijk. De specialist, die tot onderzoek kiest één enkel onderwerp of een klein tijdperk der geschiedenis, soms van een enkele provincie of van een gedeelte eener provincie, kan allicht een en ander vinden, hetwelk hij anders wenscht of dat zeker ook verbeterd kan worden. Dat is gemakkelijk en geen kunst. Wij daarentegen moesten het geheele land en de geheele geschiedenis tot ons onderwerp kiezen, van de oudste tot de laatste tijden. Nu tegenwoordig ook in Nederland de landbouw meer en meer grondig beoefend wordt en wetenschappelijke belangstelling vindt, bleek een dergelijk geheel overzicht dringend noodig. Ons land mocht niet langer ontberen een geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in zijn geheelen omvang, zooals men die bij onze naburen reeds lang vindt. Om die leemte aan te vullen hebben wij aan den wensch, van regeeringszijde geuit, trachten te voldoen, er eenige jaren arbeid voor gegeven, meest alle gedeelten des lands zelf bezocht, en ons niet door vrees voor critiek laten weerhouden in het lands- en algemeen belang nuttig te zijn.

Evenals in elk handboek, moest in dit werk niet zelden in 't algemeen gesproken worden, kon er op de details geen acht worden geslagen, hoezeer wij ook gaarne bij onderscheidene gedeelten langer hadden stilgestaan. Wij hopen echter, dat dit overzicht anderen moge prikkelen tot nader detailonderzoek en het bewerken van uitvoerige monographieën over enkele gedeelten [1]). Moge een goed georganiseerd hooger landbouwonderwijs daartoe spoedig nieuwe krachten kweeken in Nederland.

Ik kan dit voorbericht niet eindigen, zonder mijn dank brengen aan allen, die mij steunden bij dezen arbeid. Ik noem in de eerste plaats den Directeur en de Beambten van de Koninklijke Bibliotheek in den Haag, waar ik schier dagelijks arbeidde en die door hulpvaardigheid en welwillendheid mij het onderzoek veel gemakkelijker maakten Ook van de bibliotheek der Rijkslandbouwschool te Wageningen, van de Universiteits Biblio-

[1]) Dit deel was reeds grootendeels afgedrukt, toen een belangrijke studie verscheen van L. J. Sparnaay over „Landbouwpacht", 1e deel, waarvan wij tot ons leedwezen bijna geen gebruik konden maken. Op deze monographie vestigen wij hier in 't bijzonder de aandacht.

theken te Leiden en te Amsterdam, van de bibliotheek van het Nederlandsch Landbouwcomité, van die der Vereeniging voor Statistiek e. a. ondervond ik zeer hulpvaardige toezending van het noodige materiaal.

De heeren Prof. Dr. J. H. GALLEE en Dr. G. J. LANDWEER AZN. zonden mij ook bij dit deel welwillend hun opmerkingen, bij het doorzien der proeven gemaakt.

In het bijzonder moet ik nog mijn dank betuigen aan den heer F. B. LÖHNIS Inspecteur van den Landbouw, wiens bibliotheek en inlichtingen mij steeds van dienst waren, vooral bij de geschiedenis van den tegenwoordigen tijd, en die tot het einde toe onvermoeid was in zijn belangstelling voor dezen arbeid.

DEN HAAG, Dec. 1903. H. BLINK.

DE GESCHIEDENIS VAN DEN LANDBOUW IN DEN TIJD DER REPUBLIEK.

Algemeen overzicht van den toestand van den landbouw gedurende den vrijheidsstrijd.

Indeeling in tijdperken.

Met het midden der 16e eeuw vangt niet alleen voor de geschiedenis der Nederlanden in 't algemeen, maar ook voor die van den landbouw en de landbouwers, een nieuw tijdperk aan. De vrijwording dezer gewesten in staatkundig opzicht, de hervorming en daardoor ook de opheffing van het aanzienlijk grondbezit van geestelijke stichtingen, als kloosters, enz., de buitengewone ontwikkeling van den handel, de scheepvaart en de nijverheid, de toenemende invloed en macht van de steden, ziedaar een reeks van maatschappelijke verschijnselen, welke op de landbouwers grooten invloed uitoefenden en voldoende aanleiding geven, met het midden der 16e eeuw ongeveer een nieuw tijdperk in de geschiedenis van den boerenstand aan te vangen.

Gedurende het bestaan der Nederlandsche Republiek hadden er geen groote gebeurtenissen plaats, welke den regelmatigen loop van de ontwikkeling van den landbouw afbraken. Daarom kunnen wij dit tijdperk voortzetten tot het einde der 18e eeuw, toen een reeks van nieuwe ideeën wortels vatten, die de Republiek ten gronde richtten, maar ook in de beschouwing van den landbouw en de landbouwers een omkeering brachten. Met het eind der 18e eeuw begon aan den landbouw meer aandacht gewijd te worden, kwam de wetenschappelijke beoefening van den landbouw op, en vatte het beginsel wortel, dat de landbouwers een eigen beroepsstand uitmaakten, en dat aan die groepeering tot beroepsstand ook rechten op staatszorg verbonden dienden te zijn. Het gemeenschapswezen begon zich bij de landbouwerskringen te ontwikkelen, en daarmede werd ook de behoefte aan staatszorg voor de landbouwersbelangen meer erkend.

De verdere ontwikkeling van deze nieuwe beginselen vond plaats in den loop der 19e eeuw, nadat ze reeds na 1795 een eerste toepassing erlangden. De overgang van den tijd, toen de landbouwersbelangen niet of weinig in de staatsbelangstelling deelden, tot dien, dat de staat den landbouw trachtte te verheffen, ligt omstreeks 1795. Daarom zullen wij den loop der geschiedenis van het midden der 16e tot het eind der 18e eeuw als een afgesloten tijdperk beschouwen, dat wij in twee afdeelingen behandelen: den tijd gedurende den Tachtigjarigen oorlog, en den tijd van ongeveer 1648 tot 1795. Voor het eerste gedeelte bepalen wij ons tot algemeene beschou-

wingen; voor het laatste gedeelte gaan wij de landbouwgeschiedenis in de verschillende gewesten na.

Vervolgens zullen wij de geschiedenis van enkele belangrijke onderwerpen op den landbouw van dien tijd betrekkelijk in afzonderlijke hoofdstukken nagaan.

Algemeene toestanden onder Karel V.

„De Nederlandsche maatschappij der 15e en 16e eeuw was — en werd meer en meer — een maatschappij, waarin de steden en haar bewoners de eerste plaats bekleedden," zegt BLOK terecht [1]). „Was nog in de 14e eeuw de adel in sommige gewesten oppermachtig en bijna overal de leidende stand, zooals hij reeds eeuwen lang te voren geweest was, in de 15e eeuw begint een geheel andere geest te heerschen, al heeft de adel bij de regeering des lands nog altijd veel, zeer veel in te brengen. Was oudtijds de landbouw het hoofdmiddel, ja, met de op het land gedreven veeteelt in vele gedeelten des lands het eenige middel van bestaan voor een groot deel der bevolking, in de 14e en 15e eeuw verandert dit geheel. Niet op het land, maar in de stedelijke maatschappij ligt de sleutel van de sociale ontwikkeling der toekomst. De stadsburger gevoelt zich nog wel niet de meerdere van den adellijke, integendeel, in theorie neemt deze nog altijd de eerste plaats in naast de geestelijkheid, doch in de praktijk wordt het geheel anders: de koopman en nijvere burger, die de koorden van de beurs vasthouden, zijn zich ten volle bewust, welk een krachtig middel, om den staat te beheerschen, daarmede in hun hand ligt. Boven den verachten boer, vrij of onvrij, achten zij zich in allen gevalle verheven."

Met deze woorden worden in algemeene lijnen de toestanden der hoofdgroepen van de bevolking geheel naar waarheid geteekend. De geboortestanden der bevolking, de onderscheidingen van edelen, vrije welgeboren lieden en onvrijen, waren opgeheven of verzwakt, en in plaats daarvan waren economische klasseverschillen op den voorgrond getreden, welke grootendeels uit de onderscheidene geographische toestanden, in verband met de historie, te verklaren zijn. Geen volk als de Nederlanders draagt zoozeer den stempel van den geographischen invloed op den loop zijner geschiedenis, in de bijzondere deelen van het kleine gebied de verschillende nuances der geographische gesteldheid nog weer eigenaardig teekenend doende uitkomen. In Holland en Zeeland waren het de zee met de waterwegen in het land, die, in verband met de gunstige ligging in het midden van West-Europa, in dit natuurlijk verbindingsgebied tusschen Noord- en Zuid-Europa, tusschen de Oostzee en de Middellandsche zee, tot de ontwikkeling des volks voerden in de richting van den handel en de scheepvaart in een tijd, toen handel en scheepvaart in de andere landen aan de westkust van Midden-Europa nog in de windselen lagen. In de oostelijke gedeelten des lands, meer van het water afgesneden, kon de handel zich niet in die mate ontwikkelen en bleef de oude, economische natuurhuishouding nog in hoofdzaak voortheerschen met weinig verdeeling van arbeid, met landbouw en veeteelt als hoofdbronnen van bestaan, met een sober, hoogst eenvoudig leven en geringe behoeften. Zoo werden Holland en

---

[1]) BLOK, Gesch. v. h. Ned. Volk, II, pag. 505.

Zeeland in de eerste plaats de zeevaarts- en handelsgewesten, en bleven in de overige provinciën de landbouw en veeteelt de welvaart meer beperken tot de opbrengsten van eigen kring. Waar de handel niet aan ruimte, noch aan vruchtbaren grond gebonden was, waar de zeevaart den grooten oceaan als een neutraal gebied te harer beschikking had en verre landen tot haar voordeel kon exploiteeren, werd de „meerwaarde," die de handel aan een groote reeks van produkten uit alle bekende landen gaf, opgehoopt in handen der Hollandsche handelaren. Daardoor verkeerden Holland en Zeeland in bijzonder gunstige economische omstandigheden; de geheele in 't handelsverkeer betrokken wereld schonk voordeelen aan hun handelaren en zeelieden; het was geen rijkdom van eigen grond, welke hier geëxploiteerd werd, maar de produktie van vele landen, welke hier samenstroomde, wat voor de landprovinciën niet of minder het geval was. Zoo moest de bloei van den handel wel bijzonder in het oog vallen en den landbouw in de schaduw stellen.

De verschillende schrijvers zijn dan ook eenstemmig in hun lofredenen over den bloeienden toestand dezer gewesten, en zij hebben voornamelijk op Holland en Zeeland het oog. In den tijd, toen KAREL V deze landen overgaf aan zijn zoon PHILIPS, die als PHILIPS II in de geschiedenis bekend is, vond deze de Nederlanden, over 't geheel genomen, zooals HOOFT zegt, „in het breedste van hun bloeien, bebouwd met meer dan tweehonderd steden, honderd en vijftig opene vlekken, zoo goed als vele bemuurde steden, zesduizend dorpen, alle vol inwoners, rijkdom, nering, welvaart en weelde tot dartelheid toe" [1]).

Zij brachten het eene jaar door 't andere alleen aan buitengewone beden vier maal honderd en vijftig duizend dukaten in 's vorsten schatkist. Van al zijn staten brachten zij het meeste op, zonder dat hun dit hinderde. Nederland was volgens veler getuigenis, het rijkste gewest, Antwerpen de grootste handelsplaats van Europa. Dikwijls lag voor de haven op de Schelde een koopvaardijvloot van meer dan 2500 zeilen; dagelijks voeren 1500 vaartuigen, en op de marktdagen een bijna dubbel getal, af en aan, en wekelijks kwamen er ± 2000 vrachtwagens, 10000 boerenkarren en 1200 à 1400 rijtuigen binnen. Amsterdam was na Antwerpen de grootste handelsstad, toen reeds bij Venetië vergeleken.

Het is wel in 't oog springend, hoe zeer door de geschiedschrijvers de landelijke stand, de talrijkste bevolking, geheel verwaarloosd wordt. Bij de breede uitweiding over handel, zeevaart en nijverheid wordt schier niets van hem medegedeeld in dien tijd. Toch kan men daaruit afleiden, dat, al ging het den boeren niet zoo voorspoedig, waardoor hun bloei bijzonder in 't oog viel, zij toch geen reden van klagen hadden. In slechte tijden wordt het meest door de belanghebbenden in requesten, enz. daarop de aandacht gevestigd, en dit zwijgen is dus een vrij gunstig teeken. Daarenboven waren de staatkundige omstandigheden in de laatste regeeringsjaren van KAREL V ook voor de boeren in de overige provinciën niet ongunstig geweest, vooral niet in vergelijking met het verleden. Friesland, eeuwen lang door binnenlandsche

---

[1]) HOOFT, Ned. Historiën, I, pag. 4.

onlusten verscheurd, of, zooals in den laatsten tijd (zie I, pag. 174 enz.) door buitenlandsche vorsten uitgemergeld, kwam tot rust en ook Gelre, dat naar verademing gesmacht had, kwam na deze onrustige oorlogen tot zichzelf. Al had Groningen wel niet zooveel geleden onder de woelingen van den rusteloozen KAREL VAN GELDER, de tijd van vrede was toch ook voor dit gewest welkom, en de toenemende bloei der steden in Holland, waar de produkten van landbouw en veeteelt niet voldoende waren voor de behoeften, riep reeds een handel in de landsprodukten in die richting in het leven, zoodat de boeren der binnenlandsche gewesten ook indirect profiteerden van de welvaart van den handel, de scheepvaart en de industrie.

Doch ook naar het buitenland werden onze landbouwprodukten al verzonden. Boter en kaas vervoerde men naar verschillende landen van Europa, als naar Duitschland, Engeland en Spanje. De stad Hoorn voerde ieder jaar een belangrijke hoeveelheid boter en kaas naar Spanje en Portugal en naar vele steden van Nederland uit [1]). Edam dreef een aanzienlijken handel in kaas in dien tijd. Ook werd er voor een groote som gelds aan turf uitgevoerd, af te leiden uit de opbrengst van de belasting, te Gouda bij den uitvoer geheven en op meer dan 3000 dukaten geschat, ofschoon zij voor een groote maat uiterst gering was. Binnen het jaar beliep het aantal uitgevoerde tonnen turf meer dan een millioen, zonder hierbij te rekenen hetgeen van andere plaatsen verzonden werd, en behalve de hoeveelheid, binnenslands gebruikt [2]).

Zieriksee was reeds vóór 1500 een belangrijke markt voor meekrap; KAREL V maakt in 1522 verordeningen op de meekrapvaten. Groningen bleef langen tijd de graanmarkt van het noorden; die van Stavoren verviel echter. Boter- en kaasmarkten waren er vele in de steden van ons land.

De steden vormden in de Nederlanden in dien tijd reeds de centra van het verkeer, van het economisch leven; de geldhuishouding had hier haar heerschappij, en hoewel op het platteland, vooral dat, hetwelk ver van de groote steden lag, nog gedeeltelijk natuurhuishouding bestond, volgde dit toch meer en meer mede die richting. De voldoening van vele zaken in natura had het meest plaats in de oostelijke provinciën; daar werd in de 17e eeuw door de stad Groningen nog turfland verhuurd tegen een zeker deel van de gegraven turf, en vele tijnzen, cijnzen en pachten en verplichtingen werden van de 16e tot de 18e eeuw nog in natura voldaan en droegen een feodaal karakter.

Het „Quohier der bezittingen van 's konings vijanden in Salland," opgemaakt in 1583 [3]) geeft een geheele opsomming van deze bezittingen, erven, halve erven en coetersteden, in Salland gelegen, met opgave van de jaarlijksche opbrengst, daarvan te voldoen aan den rentmeester. Deze huren zijn schier alle uitgedrukt in mudden rogge, haver of boekweit, of enkel wordt gezegd, dat het „op de garve" is uitgegeven. Zoo was het ook meest in Drente.

Eveneens deed in Holland zelfs de Oost-Indische Compagnie in den

---

[1]) VELIUS, Kroniek v. Hoorn.

[2]) DE ROOY, Gesch. v. d. handel, II, pag. 284.

[3]) Uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijselsch Recht en geschiedenis, 1880.

eersten tijd nog uitdeelingen van dividenden in natura, waartegen men al spoedig bezwaar maakte.

KAREL V, de machtige vorst, hoe duur zijn regeering ook aan de Nederlanden kwam te staan, heeft, het moet erkend worden, onderscheidene maatregelen genomen, die in 't belang van den landelijken stand en van de kleine luiden waren, hoezeer ze soms ook indruischten tegen overgeleverde gebruiken en bestaande toestanden. Wij hebben reeds onderscheidene dier verordeningen leeren kennen (zie deel I pag. 224, 244, 249). Herinneren wij er slechts aan, dat hij trachtte, den belastingdruk zooveel mogelijk gelijkmatig te verdeelen over de bevolking en belasting te heffen naar ieders draagkracht. De adel en geestelijkheid werden niet meer van bijdragen in de belasting vrijgesteld, zooals dat in de middeleeuwen grootendeels plaats had, en in 1553 schafte KAREL V de immuniteiten voor goed af.

Tegen de schraapzucht en afpersingen der geestelijkheid trad KAREL V krachtig op. Die schraapzucht was zoo groot, dat KAREL alle onregelmatige afpersingen van harentwege streng verbieden moest bij openbaar plakkaat van 1520, waarin te lezen stond, dat „die caepellanen, parochiepapen, pastoors ende andere geestelicke persoonen, — niet te vreeden zynde met tgundt dat hen gegonnen ende geordonneert es geweest ter saecke van de thienden ende van hueren fundaciën, — exigeren ende heffen diversche nieuwe thienden van alle maniere van vruchten ende andere goederen ende substancien ende onder anderen pretenderen te heffen ende exigeren thienden van houte, bosschen, hoy, cruyden, weyden ende van alle hoiren vette beesten, hamelen, lammeren, verckens, calveren, gansen ende dergelyke, insgelycx van rapen, radysen, coelen, salade, anguyn (uien), appelen, peeren, nueten ende andere gelycke vruchten" [1]).

KAREL regelde verder het notarisambt, vaardigde verordeningen uit tegen bankroetiers en landloopers, wijdde zijn zorg aan het armenwezen, gaf wetten tegen overdreven weelde en tegen woeker, tegen oneerlijk ambtsbejag en vervalsching der munt, en in het bijzonder besteedde hij zorg aan het dijkwezen, alle bepalingen, die voor een groot gedeelte aan het platteland in 't bijzonder ten goede kwamen.

Onrustige tijden breken aan. Sociale invloed der Hervorming.

Dat tijdperk van vreedzame ontwikkeling duurde echter niet lang. Reeds onder KAREL V had de geestelijke beweging der Hervorming een gisting voorbereid, die evenwel tijdens zijn bestuur nog niet tot uitbarsting kwam. Toen KAREL V in 1555 afstand deed van de regeering, heerschte er alom nog rust in de Nederlanden, maar nog geen vijf en twintig jaren later stond het geheele land in vuur en vlam en had de opstand tegen Spanje het Noorden reeds zoodanig van den landsheer vervreemd, dat er nog slechts een enkele stap gedaan behoefde te worden, om den band geheel te verbreken. De Unie van Utrecht in 1579 had de Noordelijke Nederlanden reeds nader doen aaneensluiten en op dien grondslag ontstond de Republiek der Vereenigde Nederlanden, terwijl in 1581 door de afzwering van PHILIPS de betrekking met de Spaansche monarchie voorgoed gebroken werd.

---

[1]) DE HOOP SCHEFFER, Gesch. der kerkherv., pag. 19.

Met deze gebeurtenissen begint een nieuw tijdperk voor de ontwikkeling van het Nederlandsche volk. Het ving aan met een bloedigen worstelstrijd voor de vrijheid, maar tegelijkertijd ontplooide zich de economische ontwikkeling op een wijze, als schier nergens bekend was. De voordeelen van het laatste genoten vooral de steden; de nadeelen van den strijd echter duurden het langst voort op het platteland. Hierdoor waren de toestanden op het land en voor de boerenbevolking in dien tijd zeer verschillend. Vooral het eerste tijdperk van den Tachtigjarigen oorlog was door het woest heen en weer trekken der legerbenden, door de gruwelen des oorlogs, voor de landbouwers een moeielijke tijd met veel ellenden, zonder dat er vooruitgang was te bespeuren. Doch nadat zich langzamerhand de orde begon te vestigen, nadat de revolutie op godsdienstig gebied ook op sociaal-agrarisch gebied een ware opschooning had tengevolge gehad van de parasieten der maatschappij, die den schoonsten en meesten landeigendom hadden verworven, nadat de bezittingen der kloosters in wereldlijke handen overgingen en voor den burgerstand een bron ter exploitatie werden, trad men een geheel nieuw tijdperk in.

De ontevredenheid over de kerk en de geestelijken was algemeen. Als men bedenkt, welke overdrevene geldoffers reeds door de regeering werden geëischt, dan kan men begrijpen, hoeveel verbittering nog die afpersingen der geestelijkheid in de Nederlanden moest verwekken [1]).

De Hervorming was zoowel een reactie tegen de economische voorrechten der geestelijkheid en der kloosterlingen als een geestelijke strooming der overtuiging. De rijkdom en weelde der dienaren van de kerk was te groot, om niet dien strijd te doen ontbranden, toen het leven der geestelijken het heilig aureool had bezoedeld, dat de dienaren van Christus behoort te omgeven.

De geestelijken hadden overvloed van geld, goed en weelde; zij baadden zich in overdaad, vermaken en wellusten; geheele dagen brachten zij onafgebroken met drinken door; de schamele, arme handwerkslieden daarentegen waren door honger verteerd [2]).

De tegenstelling was te groot, om niet tot een botsing te leiden. De economische druk dezer niet-produceerende en veel consumeerende menigte was te zwaar, om dien op den duur te kunnen dragen zonder algeheele slavernij.

Bij de minste aanleiding hief de clerus zware geldboeten, weigerde verschillende vergunningen, tenzij ze met grof geld betaald werden, en de prijs der sacramenten werd zelfs zeer verhoogd. Hoewel de overheid den overgang van goederen in de doode hand had beperkt (zie I pag. 224), was in strijd daarmede de clerus door aankoop en erfstelling altijd voortgegaan, nieuwe tijnzen bij de vroegere te voegen. Wat al inkomsten waren er noodig, zegt DE HOOP SCHEFFER, om de bevolking der acht en zeventig kloosters tusschen de Eems en de Lauwers in Groningen en Friesland te voeden. Een onderzoek, in 1523 ingesteld, leerde, dat de ongeregeldheid der geestelijkheid van Zeeland veel grooter was dan ooit te voren, dat ze alle middelen aanwendden, om het landbezit uit te breiden, zoodat zij meenden, „dat tgeheel landt van Zeelant ghescapen was in heuren handen te commen" [2]).

---

[1]) PAUL FREDERIQUE, De Nederlanden onder keizer KAREL V, 1885, pag. 23.

[2]) DE HOOP SCHEFFER, Gesch. der Kerkh., pag. 17.

Evenwel, er waren ook andere geestelijken. Als allen van dien aard geweest waren, dat zij der kerk tot schande moesten gerekend worden, zou het volk zich met ruw geweld er reeds vroeger tegen verzet hebben. Van het eigenlijke volk ging de reactie aanvankelijk nog niet direct uit, meer van eenige betergezinde priesters, die de inspraak van hun overtuiging volgden. En zij vonden bij het volk steun, toen eenmaal de oogen geopend werden. Nadat het heilig aureool van het priesterkleed werd weggerukt, zag men de kapitalistische kerk in haar naakte gedaante, en wierp de menigte zich op de bezittingen der kerken en kloosters. Met den worstelstrijd tegen Spanje ging gepaard het verbranden der kloosters, het verjagen der kloosterlingen en het voor goeden buit verklaren der geestelijke goederen.

Toch mag men die revolutie in het grondbezit niet eenzijdig beoordeelen in haar gevolgen en oorsprong. De Hervorming is meer uitgegaan van de steden dan van het platteland. De landbewoners zijn over het geheel behoudend en blijven aan het bestaande gehecht. Na de invoering van het Christendom bewaarden zij nog veel van de heidensche gebruiken, een reden, waarom de Latijnsche naam voor heidenen „pagani" ook op dorpelingen werd toegepast, en ook in den beeldenstorm deden de dorpers weinig mede. Ten zuiden van de Maas en den Rijn traden zelfs de bewoners van het platteland tegen de beeldstormers op en brachten zij hen om. In Duitschland en Zwitserland vroegen de plattelandsbewoners in den Boerenoorlog allerlei kerkelijke, zoowel als maatschappelijke hervormingen; in de Nederlanden, zoowel in de Noordelijke als de Zuidelijke, bleven de bewoners van het platteland in verhouding tot die der steden nog meest de oude kerk getrouw. Wanneer de Staten van Holland nog in 1587 verklaarden, dat geen tiende gedeelte der ingezetenen van de Gereformeerde religie was, moet dit als een gevolg van de toestanden op het platteland beschouwd worden. Wreed trad dan ook SONOY op tegen de roomschgezinde boeren. Ook in Friesland, Groningen en Drente vond men nog lang een roomschgezinden geest bij de boeren. Eerst langzamerhand werd dit anders.

Ook in socialen zin was het verlangen der boeren naar de hervorming niet zoo groot. De overgang der kloostergoederen in wereldlijke handen was het meest voordeelig voor de welvarende burgerij, nog niet direct voordeelig voor de boeren als pachters. Ongetwijfeld hadden zij het onder de geestelijke grondheeren meestal niet slecht en heeft de verandering van een geestelijk in een wereldlijk heer hun toestand niet rechtstreeks verbeterd.

De geldhuishouding ontwikkelde zich met den toenemenden bloei van handel, scheepvaart en nijverheid op buitengewone wijze, en daarmede deed het kapitalisme meer zijn intrede, werd de natuurhuishouding met haar eenvoud verdrongen, en ging in de streken met veel verkeer niet alleen de oude feodale maar ook de patriarchale betrekking van heer en boer verloren, werd de boer meer een pachtbetaler, die jaarlijks zooveel en zooveel aan den grondeigenaar had te voldoen, en die in dezen moest concurreeren met hen, die meer boden. De boer was niet meer aan den grond gebonden; hij kon zich vrij verplaatsen, maar kon daardoor ook niet leven in het vertrouwen, dat de grond, dien hij bebouwde, zijn grond of te zijnen gebruike zou blijven. Dit laatste besef hinderde hem in de ontwikkeling van zijn bedrijf, en daarom zien wij in die

streken, waar de tijdpacht het meest haar nadeelen deed gevoelen, op vele plaatsen door de boeren, die het land bebouwden, strijd voeren tegen de verdrijving van hun grond en het opdrijven van de huur (zie I, pag. 272).

Deze toestanden komen het meest voor in de gewesten van Groningen, Friesland, Holland en Zeeland; in Drente, Overijsel en Gelderland bleven nog vele voorvaderlijke toestanden voortbestaan.

Toestanden op het platteland en in de steden gedurende den Tachtigjarigen oorlog.

De oorlogstoestand en de krijgsbedrijven drukten gedurende den vrijheidsoorlog nog lang op het platteland, terwijl de Hollandsche steden er al van bevrijd waren. Hoe zwaar de Maasstreek door de veldtochten van den Prins, die van graaf LODEWIJK in 1574 en eindelijk door het optreden van PARMA aan deze rivier in 1578 en 1579 werd getroffen, blijkt uit de beschrijving dier wapenfeiten. Het Overkwartier behalve Venloo was zoo goed als geheel in Spaansche handen; de Keulsche benden woedden ook in deze streken, tusschen die van NIEUWENAAR en van AREMBERG. VERDUGO's plunderende scharen vertoonden zich, sedert Zutfen was gevallen, allerwegen in den Achterhoek en op de Veluwe. Overal in deze gewesten heerschte de meest grenzenlooze verwarring, terwijl brandschatting dorpen en steden uitmergelde. Op den Rijn begon de kaperij weder te tieren en in 1581 was de toestand zoo verergerd, dat de oude handelsweg zoo goed als gesloten was.

Ook in de noordelijke gewesten duurde de guerilla nog voort, en na de bemachtiging van Steenwijk door den Spanjaard lag Friesland voor dezen open, terwijl WILLEM LODEWIJK en HOHENLO niet bij machte waren, om met de onvoldoende geldmiddelen en zwakke legerafdeelingen meer te doen dan de Friesche steden te beveiligen en in den omtrek van Groningen de plundertochten van VERDUGO en TASSIS in Friesland met gelijke munt te betalen. Het landvolk van Drente, Friesland en Groningen was voortdurend in de wapenen, om de bij afwisseling plunderende Staatsche en Spaansche benden te weerstaan. De ongelukkige boeren waren nu den vijand, dan den vriend ten prooi; niemand bekommerde zich om hun lot. Hongersnood en pest teisterden de zwaar bezochte streken, vooral in 1581, toen binnen Groningen alleen 13000 menschen aan de pest stierven. De watervloed van 1585, hoe ernstig ook, scheen een ramp van minder orde, vergeleken bij het dagelijksch lot der bevolking van stad en land na RENNENBERG's afval.

Omstreeks 1594, toen het platteland aldus geteisterd werd door plunderende benden, lagen vele landerijen verlaten. Van het groote grondbezit van het Aduarder klooster lag $^1/_{10}$ gedeelte als verlaten; het stond als onverhuurd in de rekeningen vermeld en de overige gronden brachten een geringe huursom op. De zware kleilanden werden verhuurd voor niet meer dan 1 daalder per gras of *f* 3 per H.A.; de „galanden", de geest- of zandgronden onder Zuidhorn, tegen de helft van dien prijs. Soms vermeldt het contract bij den huurprijs de voorwaarde: „waar het vredelicke jaren bint." Dit is een bewijs, dat men den eigenaar deed deelen in de nadeelen, buiten zijn toedoen aan de opbrengst veroorzaakt.

De lage huurprijs werd echter na de Reductie in 1594 spoedig beter,

doordien het vertrouwen wederkeerde en de welvaart toenam. In korte jaren verdubbelden of verdrie- of verviervoudigden zich de prijzen [1]).

Zoo stond het in de „bedorvene" provinciën Gelderland, Utrecht, Friesland en Overijsel, die zich reeds in 1579 buiten staat verklaarden, iets bij te dragen in den gemeenschappelijken krijg.

Hoe de toestand der bewoners ten plattenlande in dien tijd (1576) was, wordt welsprekend getuigd in een der Geuzenliedjes, getiteld: „Claechliet der boeren" [2]).

Waer sullen wy noch blijven,
Wy boeren cleyn end groot,
Ons koeyen siet men ontdrijven
Wy werden byster end bloot;
Wy mogen niet langer heeren blijven,
Om onse boter wy niet en kijven,
Men neemt se tegen onsen wil,
Den boer, den boer, den schamelen boer,
Hy moet noch zwyghen stil.

De Spangiaert wil ons hencken,
Als wy die Geus bystaen,
De Geus, die wil ons krencken,
Als wy by die Spaengiaerts gaen,
Wy hebben aen geen kanten vree,
Wy souden wel geern houden stee,
En melcken onse koe,
Den boer etc. Dit crygen is hy moe.

Ons huysen siet men afbranden,
Al boven onse hooft,
Wy verliesen gelt end panden,
Wy werden heel berooft;
Och, mochtet gaen naer onsen sin,
Wy nament wel een luttel min,
Dit Cruys valt ons te suer,
Den boer etc. Die heeft quoet avontuer.

Men gaet ons schatten end scheeren,
Want het haer soo behaecht,
Of wij 't mogen ontbeeren,
Dat wert ons niet gevraecht,
't Is: brengt ons gelt al by de pont,
Of wij seynden knechten nu terstont,
Die halent met gewelt,
Den boer etc. Die is qualyck gestelt.

---

[1]) J. A. Feith, De rijkdom der kloosters van Stad en Lande (Groninger Volksalmanak, 1901, pag. 10).

[2]) Van Vloten, Nederl. Geschiedzangen, II, pag. 161.

Wy moeten oock arbeyden
Aan schansen ende wal,
Het zy in wat contreyen,
Men roept ons in 't getal;
't Is: hier een twintich, dartich man;
Wy zijnder al wat qualick an,
Als men dit wel insiet,
Den boer etc. Die lijdt nu veel verdriet.

Wy worden noch ontboden,
Dit is den meesten last,
Om die Spaengiaerts uit te roden,
Hoewel het ons niet en past,
Willen wy behouden goet en lijf,
Wy moeten loopen al wat stijf
Met ons geweer al nae de schans,
Den boer etc. Qualijck loopt sijn kans.

Hetzelfde blijkt uit een „Boeren-Litanij" van 1607—'9, den boeren in de Kempen in den mond gelegd, waarin men o. a. leest:

Ach, wee ons arm lantvolc, waer zullen wy ons keren,
In dezen langen krijch; zal 't noch geen eynde zyn?
Zal den vreemden soldaat dan steets ons bloet uytteeren,
End roepen: Or ça Iehan vilain, Or ça Coquin! Da!

In 't sweet ons aangezichts, wy d'armen kost besueren,
Na d'aerde, vroech end laet, neerbuygend onze neck,
Doch voor den vreemdelinck wy tassen onze scheuren,
Ja, zelfs ons huysgezind' lijdt dikmaels broodtsgebreck. Quia non est.

Het dorre Kempenlandt met pijne wy bevruchten,
Tot 's eygenaers ghenot, end' noodt van wyf end' kindt,
End hopend' op het lest te beuren onze vruchten,
Eylaes! het slaet ons mis, want alles stracx verslindt. Alius.

Sij plagen ons om 't seerst van d'hooch end' lege zijden,
Nu den kaes-jager boos, nu den vrij-buyter wreet,
Den meesten overval ons nu, zo lange tijden,
Doen de gemuyteneerd' end' andere meer, Godt weet. Qui!

Hoe gunstig stak bij dit alles de toestand van Holland en Zeeland af! Ook deze gewesten hadden van de rampen des oorlogs geleden; ook hier was het land soms verdorven door inundatie, zoodat de landbouw niets opleverde; ook hier hadden de dijken in den oorlog zwaar geleden, zoodat enkele eilanden als Duiveland en Schouwen zelfs met den ondergang werden bedreigd; ook hier was de bevolking ten plattenlande gedund, zoodat de Staten verklaarden, dat niet meer

dan $^1/_3$ der bevolking was overgebleven; op Walcheren en Zuid-Beveland was alle welvaart vernietigd door den bloedigen strijd te land en te water, maar hier herstelde zich alles op wonderbaar spoedige wijze, toen de Pacificatie den vrede en daarmede het geregeld verkeer tusschen Holland en Zeeland had hersteld en handel en nijverheid herleefden [1]).

De vooruitgang van den landbouwenden stand in West-Friesland en verder ten noorden van het IJ is te verklaren. Wij zagen reeds uit de beschouwing der Informacie van 1514 (zie I pag. 174), dat de bevolking der dorpen zich voor de helft aan de zeevaart wijdde. Nergens waren landbouw en zeevaart zoo aan elkander verknocht als hier. Daardoor moest de handelsontwikkeling in deze gewesten wel een buitengewonen bloei in de dorpen verspreiden, meer dan elders. De boerenstand deelde er derhalve meer in de voordeelen, die de handel en scheepvaart aanbrachten, dan ergens. De kleine plaatsjes in dit waterrijke land hadden dan ook een belangrijken zeehandel, waar die thans niet meer gevonden wordt. Wij zien dit aan Schermerhorn, de Rijp, en andere dorpen.

Was het niet overal zoo gunstig voor onze landbouwers, in vergelijking met andere landen had de landbouwer toch in deze gewesten veel voor. Het knechtschap, elders bij de boeren nog bestaande, kende hij in Holland niet meer. FREDERIK VAN DE PALTZ, de koning van Bohemen, die de gastvrijheid der Staten genoot, ondervond, hoezeer de Hollandsche boer in karakter van den Duitschen uit dien tijd verschilde. Op de jacht vergat hij, in zijn liefde voor dat vermaak, waar hij was, en achtervolgde hij een vluchtenden haas op het knollenveld van een boer. Onmiddellijk schoten de huisman met zijn knecht, beiden met een hooivork in de hand, op den indringer toe. Den koning schoot niets anders over dan zich te verontschuldigen en heen te gaan. Deze anecdote teekent den toestand.

VELIUS roemt in 1617 de vruchtbare weilanden, welke Hoorn omringen, en wijst er op, dat in zijn tijd een groot deel daarvan in tuinen en lusthoven veranderd is, tot groot sieraad van de stad en playsier van de burgers. Meest alle vruchten, zoo van 't geboomte als in en bij der aard wassende, willen daar wel aarden, maar bovenal de Hoornsche penen of gele wortelen, die in Zuid-Holland en Brabant beroemd zijn. Echter groeiden die wel in enkele tuinen bij Hoorn, maar het meest kwamen zij voor den uitvoer uit de Nessen bij Medemblik, of uit de Streek bij Enkhuizen. Men mag derhalve aannemen, dat de Streek in dien tijd reeds een gebied van warmoezerij was.

De dorpen in West-Friesland worden door VELIUS geroemd wegens hun welvaart en rijkdom, die schier zonder voorbeeld moeten geweest zijn, ook voor de gemeene landen. VELIUS verhaalt, dat, toen een zeventien jaren geleden een groote leening over 't geheele land werd uitgeschreven enkel voor de ingezetenen, die boven de 3000 gulden gegoed waren, in een geheel dorp maar twee huurlieden werden aangetroffen, die van die schatting bevrijd bleven, terwijl dezen nog weinig beneden dat bedrag stonden genoteerd. Dat dorp was Binnenwijzend. Ook in de andere dorpen, hoewel er eenige armen gevonden

---

[1]) Zie BLOK, Gesch. v. h. Ned. Volk, III, pag. 301 enz.

werden, viel de meerderheid der bewoners in de taxe. Een bewijs voor die vruchtbaarheid zouden ook de vele kloosters leveren, meent VELIUS, daar die zelden anders dan vruchtbare plekjes hieven.

De zuivelmarkten te Hoorn, in 't bijzonder die van kaas, werden druk bezocht en vormden de hoofdnering; op enkele dagen kwamen niet veel minder dan 1000 wagens door de Noorderpoort de stad in en uit. Kooplieden van den Rijn en van de Maas kwamen hier ter markt, om zuivel te koopen. En vele kooplieden uit de stad kochten de kaas, om die zelfs tot naar Italië en Spanje te verzenden [1]).

Snel veranderde de toestand dus op het platteland, waar dit onder den invloed des handels kwam. Het kleine kroniekje van LEEGHWATER geeft belangrijke bijzonderheden van Noord-Holland. In de eerste jaren van KAREL V stond er op het eiland, dat zich tusschen de beide, later drooggemaakte wateren van de Schermer en de Purmer uitstrekte, maar een enkele molen, waar alle boeren hun graan moesten laten malen, voor een oortje den zak, doch dikwijls konden zij dat maalloon niet bijeenbrengen en betaalden zij met eieren. Eieren waren er, naar het schijnt, de gewone pasmunt.

De eenige waschvrouw, die de deftige hoofddoeken der boerinnen met zeep, in plaats van met den gewonen duivendrek, waschte, een Brabantsche van afkomst, ontving een ei voor haar moeite, en twee en dertig eieren golden een stuiver [2]). Die oorspronkelijke toestand was nog nagenoeg dezelfde als in de eerste tijden van het graafschap Holland, toen de West-Friesche boeren aan de abdij van Egmond als tiende betaalden: van een kalf vier eieren, van een schaap drie eieren, enz.

En thans, welk een plotselinge ommekeer! Het geld stroomde het land binnen, het overvloedige kapitaal bracht tot nieuwen handel en nijverheid. Nergens nam misschien de welvaart zoo snel toe als in West-Friesland. Daar maakte men van het kostelijke graan reeds stijfsel. Vroeger werd de stijfsel uit zemelen bereid, doch het stijven van de vele lange lobben, vrouwenhoofddoeken enz. maakte, dat men de geheele bloem noodig had.

Verschillende toestanden in deze gewesten. Steden en platteland tegenover elkander.

Zoo vinden wij in het laatste vierde gedeelte der 16e eeuw sterke contrasten in de welvaart van de onderscheidene gedeelten des lands, zelfs in gewesten, niet ver van elkander gelegen. De welvaart, die de handel verspreidde, was verre van algemeen, en de niet zelden hoog opgedreven graanprijzen drukten de schamele gemeenten en de steden in die gedeelten van het platteland, waar men alleen grasland had, zooals in Holland en Friesland in dien tijd nog het geval was. Hierom werd in 1595 op verscheidene plaatsen de uitvoer van koren verboden, en in 1597 was de duurte nog grooter, zoodat velen het dagelijksch voedsel moesten missen [3]).

Terwijl in den tijd van Leicester, hoezeer er ook nog onzekerheid bestond, toch de welvaart der Vereenigde Nederlanden reeds zeer toenam, nl. in de

---

[1]) VELIUS, Westfriesland, 1617, pag. 290 enz.
[2]) Kroniekje, pag. 8.
[3]) VELIUS, Chron. v. Hoorn, IV, pag. 199.

steden van het noorden, die den koophandel hadden verkregen, hadden de zuidelijke Nederlanden onder Spanje den handel bijna geheel verloren. In de laatste zag het er treurig uit. Steden en dorpen raakten beroofd van ingezetenen. In de woningen der dorpen nestelde het wild gedierte; akkers en weiden werden verwaarloosd en raakten begroeid met onkruid. Gebrek aan toevoer veroorzaakte bijstere duurte in de granen, zoodat de rogge er op 800 guldens het last kwam te staan, terwijl de tarwe naar evenredigheid meer gold. De armen voedden zich met ongewoon voedsel, dat de oorzaak was van ziekten. De edelen en rijke burgers verarmden, en men zag sommigen dezer bij donkeren avond om brood bidden. De renten, die men vroeger tegen den penning 16 à 20 placht te koopen, waren thans te bekomen tegen den penning zelf. De duurte der granen nam evenwel spoedig af, daar men zich meer tegen het loopen en stroopen van het krijgsvolk begon te weren, de akkers weer bebouwde en in 't volgend jaar een gezegende oogst volgde [1]).

Doch het platteland en de landbouwers werden niet alleen herhaaldelijk gedrukt door het krijgsgeweld, ook de staathuishoudkunde der machtige steden drukte op de ontwikkeling van den landelijken stand, die schier machteloos stond, zonder staatkundige rechten, tegenover de commercieele overmacht der steden-republiek. Want de Nederlandsche Republiek, met een schijnbaren band oppervlakkig aaneengesloten, was inderdaad een agglomeraat van machtige steden, die, van individualisme vervuld, hun overmacht aanwendden in hun eigen belang en daaraan zonder bedenken alles offerden.

Was het platteland in de middeleeuwen aan de verwoesting en plunderzucht van den adel blootgesteld geweest, in later tijdsgewricht werd het door de steden zooveel mogelijk uitgezogen, en geen enkel staatsman, die tegen den stedelijken overmoed zijn stem verhief, zegt TROTZ [2]).

„Voor de 14e eeuw werd de landbouw door de staatsmachten meer begunstigd dan het verkeer, en de rivieren werden meer als vischwater dan als waterwegen beschouwd. Maar in de 14e eeuw had er een omkeering plaats en werd de handel meer als algemeen belang beschouwd, hetwelk nevens dat van den landbouw recht had op bescherming der landsregeering," aldus FRUIN [3]). En dit proces, dat de steden de eersten werden in den staat, de eerste belangen voor zich behartigden, zet zich voort in de Republiek, toen in Holland alleen de Ridderschap en de Steden in de Staten van het gewest vertegenwoordigd werden, terwijl de Ridderschap, die het platteland en de kleine steden vertegenwoordigde tot 1627, reeds al weinig invloed had en daarenboven nog steeds van dien invloed verloor. Ook in Utrecht, Gelderland, Zeeland en Overijsel had het platteland geen vertegenwoordiging in het provinciaal bestuur. In Friesland, Groningen en Drente heerschte een meer democratische geest, waar ook de eigenerfden stem hadden.

Evenwel, alles wijst er op, dat in de Nederlandsche Republiek de steden de hoofdrol vervulden. Als steden-republiek heeft zij haar oorsprong genomen,

---

[1]) WAGENAAR, Vaderl. Historie, VIII, pag. 224. — BOR, Vervolg van de Ned. Oorloghen III, XXIIe boek, pag. 95.

[2]) Jus Agrarium.

[3]) FRUIN, Rotterd. Jaarb., II, pag. 8.

een steden-republiek is zij gebleven, waarvan prof. BLOK terecht zegt, dat men met eenige overdrijving vrij kan beweren, dat de Nederlander vóór 1795 geen vaderland, maar slechts een vaderstad had [1]). Dat stedelijk individualisme beheerscht onze geschiedenis gedurende den tijd der Republiek; het spreekt uit de hoofdlijnen der gebeurtenissen, zoowel als uit wetten en verordeningen. Het platteland was gedurende de Republiek een bijzaak, waaraan de koopman dacht, om er rust te genieten of om er eenig geld niet al te improductief te beleggen, waar hij in andere gevallen ambachtsheerlijkheden kocht, om zijn burgerlijken naam een soort oud-aristocratisch karakter te geven. De rijk geworden koopman der steden vond het welgevallig, om op het platteland een tijd des jaars als heer te resideeren, maar hij dacht er niet aan, dat de boer, die zijn land bebouwde, die zijn weiden exploiteerde, ook rechten had. Het duurde tot de Fransche revolutie, vóór die toestand werd verbeterd, en eerst met de Staatsregeling van 1798 werden de laatste sporen van bevoorrechting en feudalisme uitgewischt.

De geschiedenis van den boerenstand biedt daardoor van het eind der 16e tot het begin der 19e eeuw in ons land weinig afwisseling aan. In het algemeen kan men zeggen, dat in de streken, welke onder den invloed der steden kwamen, of waar de stedelingen hun buitens of landhuizen bouwden, over 't geheel veel welvaart of zelfs rijkdom op het platteland gevonden werd. Daar werd het platteland medegesleept door de steden en verkreeg het een deel daarvan, hoezeer ook in vele opzichten aan de steden onderworpen. De welvaart op het platteland was in die tijden met slechte verkeerswegen meer plaatselijk; zij bleef gelocaliseerd tot enkele bevoorrechte plekken, welke door het water met verkeersmiddelen gemakkelijk te bereiken vielen, terwijl andere streken, zelfs niet ver daarvan verwijderd, hieraan geen deel hadden.

Het platteland was in dien tijd ongetwijfeld in betrekking tot de steden veel meer achterlijk dan thans, maar omtrent de toestanden aldaar was weinig bekend. Zeer terecht zegt Prof. MULLER, dat in die dagen, toen het leven der natie zich geheel in de steden concentreerde en wel voornamelijk in enkele groote steden, de toestanden, die op het land buiten Holland heerschten, weinig belang inboezemden, behalve bij sommige schilders, zoodat wij daarvan weinig weten. Statistische gegevens bezitten wij daarover bijna niet en slechts bij benadering zou de meest ijverige doorvorscher der archieven kunnen opmaken, in hoeverre de bevolking op het platteland in verhouding tot die der steden meer of min talrijk was; hoeveel land in cultuur was; op welke plaatsen er een noemenswaardige veestapel bestond, waarvan de voortbrengselen voor een deel werden uitgevoerd en waar de bevolking voor een gedeelte ingevoerde waren gebruikte, wat eenigszins als een standaard van welvaart kan gelden [2]). Door die omstandigheid moeten wij ons wel tot algemeene beschrijvingen bepalen en zijn wij alleen in enkele gevallen in staat, iets meer in détails te treden of cijfers mede te deelen.

---

[1]) BLOK, Een Hollandsche stad.

[2]) P. L. MULLER, Onze Gouden eeuw, III, pag. 260.

Gunstige toestanden in Holland en Zeeland. Landaanwinst door droogmakerijen.

In Holland en Zeeland, waar de meeste steden gevonden werden, was het platteland ook het meest gezegend. De rijke kooplieden en andere rijk geworden burgers wisten in de eerste helft der 17e eeuw met hun geld geen weg. Buitenlandsche schuldbrieven werden nog niet en zelfs de aandeelen der Compagnie werden weinig verhandeld en de rijke dividenden en winsten van den handel op Indië en elders vermeerderden steeds het vlottend kapitaal. Daarvoor zocht men een uitweg, om het vruchtbaar te maken. En in dezen tijd van ondernemingsgeest, nu de windwatermolens meer algemeen werden toegepast, nu de kloeke mannen voor niets terugdeinsden, werd het oog gevestigd op de vele plassen, meren en gaten, die Holland tot een waar waterland vormden.

Zoo volgde op en sloot zich aan bij den tijd der groote wereldontdekkingen en uitbreiding van gebied in vreemde werelddeelen, waaraan Nederland ijverig deel nam, een tijdperk van vreedzame landuitbreiding binnen de Nederlandsche grenzen. Dit is het tijdperk der droogmakerijen en bedijkingen.

De droogmakerijen der groote meren werden hoofdzakelijk ondernomen door lieden, die kapitaal hadden, niet door boeren. Het waren meest heeren uit de steden, magistraatspersonen, patriciërs uit de geslachten der gelukkig handeldrijvende kooplieden, die door eigen handel of door aandeelen in de Oost-Indische Compagnie jaarlijks kapitaal beschikbaar hadden, dat zij vruchtdragend wenschten te beleggen. De effectenhandel was in de 17e eeuw nog niet ontwikkeld, zeiden wij, en zoo werd er gaarne kapitaal belegd in de ondernemingen der droogmakerijen. Bij den verkoop der drooggelegde meren waren zij het ook voor een groot gedeelte, die eigenaars werden van deze gronden, en pachters of zetboeren werden de eigenlijke gebruikers der gronden veelal.

Zoo zien wij o. a., dat bij de Schermer, welks Cavel-Register van 1635 voor ons ligt [1]), een groot deel der eigenaars aanzienlijke heeren zijn, burgemeesters, schepenen, Mr.'s enz., in verschillende steden woonachtig. Hetzelfde verschijnsel zien wij in de Beemster en elders. JOHAN VAN OLDENBARNEVELDT was een der eerste voorstanders en mede-ondernemers van droogmakerijen in Holland en JACOB CATS maakte zich daardoor in Zeeland beroemd, zooals wij later zien zullen.

De belangrijkste droogmakerijen hadden in de eerste helft der 17e eeuw plaats ten noorden van het IJ. Dit landschap werd hierdoor geographisch, hydrographisch en economisch geheel veranderd. De groote meren, die het land verdeelden, verdwenen en werden vruchtbare bouwlanden; plaatsen als de Rijp, Schermerhorn, Purmerend e. a., vroeger met belangrijke zeevaart, door het binnenwater, werden landplaatsjes, indirect of direct der boerderij gewijd; de visscherij op de binnenwateren verminderde. Vroeger was het gebied ten noorden van het IJ bijna uitsluitend grasland; thans kwam een groot gedeelte als bouwland aan den dag. Daardoor onderging Holland ten noorden van het IJ een verandering in de bevolking, die zich meer tot den landbouw

---

[1]) Cavel-Register van de gronden in de Schermer-Meer met de Namen van de Eyghenaers der selver, synde de Cavelinge gedaen den 25en Oct. 1635.

wendde, terwijl de scheepvaart, eens van zooveel belang voor de plattelandsbewoners (zie I, pag. 127) er de beteekenis meer verloor

Ook ten zuiden van het IJ vinden in dit tijdperk droogmakerijen plaats. In de laagveenlanden had men hier sinds eeuwen turf gegraven, om de steden van brandstof te voorzien, om den fabrieken brandstof te leveren, en hierdoor was ook dit land een treurige ruïne geworden op vele plaatsen, meer water dan land. De verordeningen op de verveningen hadden niet voldoende gebaat, om het land te beschermen, en treurig lagen enkele dorpen nog langs den ouden weg gebouwd, omringd door een watermassa, waar eens een vruchtbare weide bestond.

Echter was in deze veenplassen voor de drooglegging niet zulk een schoone toekomst. Zij lagen meest in het land, zonder betrekking met het zeewater, en waren dus geen vergaderbakken geworden van zeeslib of klei, zooals de meren in het noorden. Toch sloeg men ook in het zuiden de hand aan de droogmakerij, om het vermelde land te herwinnen, en in vele streken kwam de klei, die zich hier had afgezet in het haf achter de duinen in den oudsten alluvialen tijd, weder aan de oppervlakte.

Wij gaan hier niet verder met dit onderwerp, daar wij de droogmakerijen in een afzonderlijk hoofdstuk bespreken.

De toestand der boeren in Friesland, Holland en Zeeland was in dezen tijd over 't geheel zeer voordeelig en op het platteland zag het er welvarend uit. De reisbeschrijvers, die deze gewesten in den tijd van het begin der 17e eeuw tot de 19e eeuw bezochten, roemen allen om het zeerste dit land, waar de boeren in welvaart en netheid verre boven die van Duitschland en Frankrijk verheven waren. Het meest werd door de vreemdelingen Holland en Zeeland bezocht, waar de schoone steden tegelijkertijd aantrekkingspunten vormden.

GOUTHOEVEN [1]) verhaalt het volgende omtrent de bronnen van bestaan in Holland. „Maer Hollandt heeft dry Mynen oft Bergen die alle Neeringen ter wereld te boven gaan, en daer so grooten ende onsprekelycken geldt ende goet afkomt, dattet nie te taxere en is. Ten eersten, dat groot gewin en profijt, dat daar komt van den haring en ander gedroogde visch, die me uyt Hollant in alle landen, natiën en Provintien voert. Ten anderen, de onsprekelycke profijten komende van paerde, ossen, koeyen ende schapen, die men uyt Hollant tot sekere tijden en markten haalt. Ten derde de ontellijcke menighte van butter, kasen en ander zuyvel dat men in Hollant vint, ende gevoert wert alle de werelt door, ja, in de nieuwe Eylanden, die dagelycx gevonden werden." En de schrijver zegt verder, de konijnenvellen van de dieren, daar bij duizenden jaarlijks gevangen, te zullen laten rusten.

Holland was vooral beroemd wegens het beste rundvee, dat overal geprezen werd. In Holland besefte men dan ook zeer goed de deugdelijkheid van ons vee. SCHREVELIUS vermeldt [2]), dat de Staten van Holland in 1568 aan

---

[1]) W. VAN GOUTHOEVEN, De oude chronycke ende historien van Hollant (met West-Friesland) van Zeeland ende van Utrecht, 1636, pag. 6 enz.

[2]) SCHREVELIUS, Beschrijving van Haarlem, pag. 400 enz.

ALVA twee ossen aanboden, waarvan de een 3000 pond woog en 10 voet lang en 11 voet dik was. Voorbeelden van geschenken in prachtig vee komen er meer voor in onze geschiedenis, wel een bewijs, dat het rundvee iets was, waarop men roem droeg [1]). Den 22 Juli 1601 besloten Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland te Hoorn, dat men aan den agent CARON in Engeland zes der grootste Noord-Hollandsche melkbeesten ten geschenke voor den Groot-Admiraal van dat rijk zou overzenden [2]). Engeland kon in dien tijd nog geen vee als het Hollandsche opleveren, en in het buitenland werd het Hollandsche vee zoo hoog op prijs gesteld, dat men dergelijke geschenken met succes kon aanwenden.

Toch bestond de roem van deze gewesten bij het buitenland niet in den landbouw, maar in den handel en de scheepvaart. De landbouw en veeteelt leverden wel aan het buitenland, maar aan vele produkten van den landbouw hadden deze gewesten op verre na niet voldoende. Holland had weinig koren: in een plakkaat van 1501 wordt gezegd, dat Holland nauwelijks $^1/_{10}$ van het graan op eigen bodem verbouwde, dat men er noodig had. Vreemdelingen verbazen zich over dien toestand, zooals ook blijkt uit de beschrijving, die WILLIAM TEMPLE van deze landen geeft [3]). Na er op gewezen te hebben, dat men het gewoonlijk er voor houdt, als zouden hier meer schepen tehuis behooren dan in geheel Europa, zegt hij, dat hier geen materialen in het land gevonden worden, om er het kleinste schip van te timmeren of op te takelen. Het vlas, de hennep, het pek en het hout moesten van elders komen, zoo ook de wol, waarmede men zich kleedde, en het koren, waarmede men zich voedde. „Ik weet ook niet," verklaart hij, „dat er eigenlijk iets van belang in hun eigen land groeit of wordt voortgebracht voor den handel met de naburen, uitgezonderd boter, kaas en aardvruchten." Natuurlijk is die uitspraak overdrijving, maar zij teekent de meening.

Plattelands- en stadsbewoners. De invloed der stedelingen op het land.

In het begin der middeleeuwen waren de zoogenaamde „heeren" nog met de plattelandsbevolking geographisch vereenigd en vond men nog niet het samenwonen van „heeren" in de stad. Over het land verspreid lagen de kasteelen, sloten en stinsen, waar de adel verblijf hield, die er in dezen tijd in ontwikkeling en beschaving over 't geheel het hoogst stond; over het land verspreid lagen ook de kloosters, die veelal een hoogere wetenschap herbergden. De Friesche hornlegers lagen eenzaam te midden der weilanden en van verre hoorde men in den winteravond het geblaf van den hofhond over de stille vlakten klinken, waardoor het bestaan van die vaste woonplaats werd aangeduid.

De stichting der kasteelen van den adel op het land, de bouw van kloosters enz. is niet zelden aanleiding geweest tot het ontstaan van geconcentreerde

---

[1]) B. W. WTTEWAAL geeft in de Landhuishoudelijke courant van 1849, n°. 12 onderscheidene voorbeelden van zwaar Hollandsch en Friesch vee. In 1751 werd bijv. in Leeuwarden een koe van 2402 pond gewogen.

[2]) Resolutie van Holland van 22 Juli 1601.

[3]) TEMPLE, Engelsch gezant in deze landen; zie: The Works of SIR WILLIAM TEMPLE, Vol. I, pag. 163. In 1701 in het Nederlandsch vertaald, pag. 201.

nederzettingen, van dorpen, die in gunstige omstandigheden zich tot steden uitbreidden. In Holland zijn vele steden ontstaan uit dorpen, die gebouwd werden bij de kasteelen, en vooral bij die, welke een gunstige ligging hadden, of waar de heer een gunstigen persoonlijken invloed uitoefende. Op die wijze is te verklaren het ontstaan van Haarlem, Amsterdam, Schoonhoven, Gouda, Dordrecht en Leiden om burchten. Het eerste ontstaan van zulk een nederzetting was vaak niet anders dan de samenwoning van boeren. Leiden, Haarlem, Delft, Vlaardingen, Gouda, Alkmaar en tal van andere steden, vooral ook die in de oostelijke provinciën, waren nog lang boerensteden (zie I, pag. 155).

Zoo zien wij gedurende de middeleeuwen het land langzamerhand overdekt met geconcentreerde, volkrijke nederzettingen, en later werden vele landelijke vestigingen in steden of dichtbewoonde dorpen veranderd.

Met dat ontwikkelde samenwonen kwam er meer een in 't oog vallend verschil tusschen stad of vlek en het platteland; het samenzijn en samenwonen, het toenemend gemeenschapsleven, samenwerken en verdeelen van den arbeid deed in de volkrijke nederzettingen maatschappelijke omstandigheden ontstaan, welke voor geestelijke ontwikkeling en levenscomfort voordeelig waren. Zoo ontwikkelden zich sociale verschillen bij de bewoners, al naarmate zij in volkrijke nederzettingen vereenigd of over het platteland verspreid waren. Het verschil tusschen plattelandsbevolking en stedelijke werd hierdoor gevormd en openbaarde zich behalve in ontwikkeling door uiterlijke vormen en manieren, zeden en gewoonten, in kleeding, behoeften, woning, bedrijf en verder ontwikkelde huishoudkunde. Maar tevens vertoonden zich al spoedig ook de nadeelige physieke en geestelijke gevolgen van dat samenwonen en van die hoogere cultuur door verslapping en toenemende zenuwachtigheid der stadsbevolking; de jacht van het drukke cultuurleven deed velen haken naar eenige tijdperken van rust in de vrije natuur. Dan werd het land weder opgezocht en men kent vele aanzienlijken, die in de middeleeuwen reeds hun buitens hadden. Graaf WILLEM, de Roomsch-Koning, bezat bij Delft „'s konings Uithof" en bouwde in het rustige bosch van den graaf ('s-Gravenhage) een slot. Te Aelbrechtsberg, Vogelenzang en elders hadden de graven hun buitens. Rozendaal was het lusthof der Geldersche hertogen; te Vollenhoven hadden de Utrechtsche bisschoppen een buitenverblijf. De abt van Egmond zocht rust op zijn buiten te Abtspoel (bij Oegstgeest), de abt van Middelburg te Westhoven in het duin van Walcheren.

Zoo zouden wij kunnen voortgaan met het opsommen van aanzienlijke buitens, welke reeds in de middeleeuwen bestonden. De meeste adellijke huizen en kasteelen lagen aan het einde der middeleeuwen nog over het land verspreid, maar onderscheidene in de westelijke streken des lands waren reeds gedeeltelijk of geheel verlaten, naarmate de adel zich meer om het hof concentreerde of in de steden in aanzienlijke betrekkingen overging. Met het einde der middeleeuwen zien wij sterker het verschijnsel van het wegtrekken der aanzienlijke heeren van het platteland; de trotsche kasteelen vervallen of worden verlaten. De burgeroorlogen en later de Tachtigjarige oorlog werkten er toe mede, om die gedenkteekens van voorheen in puin te werpen. Ook de kloosters ziet men in die periode ten onder gaan. De voordeelen, welke handel

en bedrijf in den gouden tijd der Republiek afwierpen, deden den trek naar de steden toenemen en ontvolkten het platteland al meer en meer, er de eigenlijke boeren enkel overlatend, en de lieden van meer ontwikkeling in de middelpunten van verkeer samentrekkend.

Op dit proces volgde weder reactie. Het eng samenleven binnen de stadsmuren, het drukke bedrijf en rusteloos jagen der steeds levendiger wordende zaken, deed ook de burgerlijke stedelingen weer verlangen naar buiten. Eerst zochten zij nabij de stad, aan de wallen of weldra buiten de muren, een plekje ter verpoozing. De welvarende Amsterdammers hadden in de 16e eeuw aan den stadsbuitensingel, die reeds in 1534 met wilgen en berken beplant was, een boomgaard met een zomerhuisje. Maar in de tweede helft der 16e eeuw gingen de deftige burgers hier al verder naar buiten en zochten zij een plek langs den Amstel of elders nabij de stad. En in de 17e eeuw nam die trek naar plaatsen verder van de steden toe.

Zoo zien wij in de 17e eeuw een exodus van de steden naar buiten. In de streken langs den Amstel, de Utrechtsche Vecht, het Spaarne, langs de duinen van Heemskerk tot Den Haag, aan den Ouden Rijn, aan den Vliet en elders zien wij reeksen boschrijke buitens ontstaan, fraai aangelegd. De gunstig gelegen streken, niet te ver van de steden en aan goede verkeerswegen te water, worden daardoor als groote guirlandes van tuinen. En het leven dier aanzienlijken buiten oefende op de omliggende plattelandsgewesten ontegenzeggelijk een belangrijken invloed uit.

Het was een geheel andere aard van het buitenleven dan dat van den vroegeren adel; het was een ander ras, dat zich hier vestigde. 't Waren meest mannen, rijk geworden in zaken, of zonen van familiën, die in hun bedrijven groote winsten hadden verworven, ook aanzienlijke regentenfamiliën; het waren nieuwe patriciërs, die wel niet in de begrippen van den erfadel met zijn feudale voorrechten waren opgevoed, maar in het kapitaal een maatschappelijken invloed erkenden, welken zij gaarne geëerbiedigd zagen.

Zoo kwamen ook velen dezer er toe, om zich te vestigen op nieuw aangelegde buitens in de drooggelegde meren, die door het kapitaal waren ontwoekerd aan het water. In de Beemster-, de Schermer-, Diemer- en Bijlmermeer vond men talrijke hofsteden en buitenplaatsen der aanzienlijken, waar nog voldoende sporen van zijn te vinden.

In 1620 begon men van Amsterdam zich reeds naar het Gooi te richten, waar het buiten Craailoo werd aangelegd, terwijl 's-Graveland voor den aanleg van buitens werd verkocht.

Doch nog op andere wijze ziet men welvarende stedelingen langzamerhand naar buiten trekken. Velen wilden met hun kapitaal zich gaarne vergasten aan eenige uiterlijke teekens van het feudalisme. Daarom kochten zij heerlijkheden en namen den naam daarvan aan, vestigden zich op een aanzienlijk huis nabij of in het dorp hunner heerlijkheid, waar de boeren nog altijd hoog opzagen tot den heer en gaarne met de pet in de hand het huis voorbij gingen; waar verschillende voorrechten hun deel waren; waar zij in de Protestantsche kerken in fraaie gestoelten troonden en niet zelden prachtige praalgraven deden bouwen voor hun afgestorven familieleden.

Die trek der stedelingen naar buiten had ten gevolge, dat op de dorpen

zelfs betrekkingen en ambten te koop werden aangeboden. Dit geschiedde soms publiek; zoo o. a. in de 's-Gravenhaagsche Courant van 5 Nov. 1749, toen de makelaar JAN VAN DER SCHROEFF te Utrecht per advertentie te koop aanbood: „een voornaem schoutsampt en gaderampt van twee voornaeme dorpen", gelegen aan de Vecht. Evenzoo werd in de Rotterdammer Courant van 30 Maart 1775 te koop aangeboden het Drostambt der Heerlijkheid „Loon op Zant" tusschen 's-Hertogenbosch en Breda, „voor één leven" [1]).

De herinnering aan dat geheel of gedeeltelijk leven der heeren op het land werd nog lang bewaard door aanzienlijke oude boerenhuizen, die bij Dordt, Leiden, Deventer, Maartensdijk, bij Yhorst en elders als *steenen kamers* bekend stonden, en welke men in de eerste helft der 19e eeuw hier nog aantrof. De naam „steenen kamer" doet er aan denken, dat zij gebouwd werden in een tijd, toen de meeste boerenhuizen nog van hout waren opgetrokken. Het waren vierkante gebouwen, hoog, eenigszins torenachtig gebouwd van zware muren. Gelijkvloers hadden dergelijke gebouwen vaak een zwaar gewelfden kelder, en daarboven een kamer met schoorsteen en enkele vensters. Tegen die oude steenen kamers waren de latere hoeven aangebouwd, en de ingang naar het hooge vertrek zag men òf in het nieuwe huis, òf ook wel aan den buitenkant, twee à drie ellen boven den grond. Volgens den bouwtrant schijnen sommige in de 15e eeuw gesticht te zijn, maar ook in de 16e eeuw en misschien later werden er dergelijke boerderijen met zware kelders en een hoog vertrek gebouwd voor de heeren [2]).

Al mogen eenige „heerlijke" gedachten door deze aanzienlijken ten platten lande gekoesterd zijn, hun verblijf aldaar heeft ook veel goeds gedaan, daar zij gewoonlijk in beschaving en ontwikkeling boven de overige plattelandsbevolking stonden.

Onderscheidene schrijvers in dien tijd prijzen het landleven zeer aan. De schrijver van „De ervaren landt-bouwer" in 1661 noemt het een prijselijke zaak, dat bemiddelde personen zich op het land ophouden, niet alleen in den zomer, maar ook in den winter. „Daar is niets heerlijker voor een mensch", zegt hij, „die buiten de bediening van de gemeente is, dan dat hij naar zijn lust en vermaak met gerustheid in de ruimte heerscht, daar hij anders in de stad in zoo groote engte, benauwdheid en gewoel leven moet. Deze reden heeft veel oud-Romeinsche burgemeesters en andere helden aangelokt, om, buiten bediening van 't gemeenebest, het zoete landleven te genieten, alwaar men ongekochte spijze kookt."

Algemeene beschavingstoestanden ten platten lande.

Wij geven ten slotte nog het woord aan Prof. P. L. MULLER, die de volgende algemeene karakteriseering der ontwikkeling en beschaving op het platteland in den tijd der gouden eeuw geeft [3]). „Wanneer wij nagaan, hoe weinige elementen van beschaving er in het algemeen in de dorpen bestonden, dan kunnen wij 't er ons kwalijk anders dan als zeer primitief voorstellen. De predikanten alleen vertegenwoor-

---

[1]) Navorscher, 1902, pag. 205.

[2]) ECK V. ZUYLICHEM, Navorscher, XXIII, pag. 56.

[3]) P. L. MULLER, Onze Gouden eeuw, III, pag. 256.

digden er de beschaafde klasse, want als er soms geneeskundigen of rechtsgeleerden te vinden waren, waren die niet zelden van twijfelachtig allooi en konden daar kwalijk toe gerekend worden, terwijl de schoolmeesters, tevens de kosters, voorzangers enz. der hervormde gemeenten, niet zelden schipbreukelingen der maatschappij waren, die voor geen andere betrekking deugden, en soms nauwelijks in staat waren, de beginselen van lezen, schrijven en rekenen te onderwijzen. In die streken, waar zich de nijverheid ook op het land had gevestigd, zooals bijv. in Noord-Holland het geval was, zal 't wel beter geweest zijn, maar toch schijnt in die dagen de beschaving van den stadsbewoner over 't geheel die der plattelandsbevolking veel meer overtroffen te hebben dan thans het geval is."

„Welvarend was deze laatste, althans in Holland, zeker niet minder, maar het gebrek aan verkeersmiddelen maakte het platteland zooveel meer geïsoleerd. Dat was natuurlijk in de landprovinciën veel meer het geval dan in Holland, omdat de veel dunner bevolking over zooveel wijder oppervlakte verspreid was en er geen ander bedrijf op nahield dan den landbouw. Alleen op de marktdagen trokken de boeren naar de steden, althans uit de dorpen, welke niet te ver af lagen, maar in de landprovinciën ontbraken in zeer vele streken zelfs die middelpunten van verkeer, en 't waren alleen enkele jaarmarkten, welke van heinde en ver de landbevolking uit hun afzondering lokten. Sedert de hervorming waren niet de groote kerkelijke feesten meer de oorzaak, welke de landbevolking samenriep."

„Daarbij kwam nog, dat de adel het land meer en meer verliet en zich in de steden vestigde, waardoor menig kasteel begon te vervallen, dat vroeger als een soort van belangwekkend middelpunt voor het platteland had gediend. Nog leefden de groote Friesche familiën op hun stinsen of staten te midden der bevolking, die zij beheerschten, maar sommige begonnen zich eigen huizen in Leeuwarden te bouwen, en enkele gezinnen, wier hoofden in de generaliteitscolleges zaten, vestigden zich reeds in Den Haag. In Stad en Lande bleven de jonkers, de oude hovelingen, althans in de Ommelanden, op hun huizinge wonen, maar die landadel was niet in staat, om veel beschaving om zich te verspreiden. De betrekkelijke nabijheid der stad Groningen en haar invloed, niet het minst door het bezit van haast de helft der provincie, bracht er veel toe bij, om de Ommelanden minder geïsoleerd te maken dan menig deel van gewesten, welke dichter bij Holland lagen, zeker minder dan de oostelijke deelen van Overijsel en Gelderland. Ook de Veluwe was, sedert het achteruitgaan der Zuiderzeesteden, meer afgesloten en er bestonden toestanden, die niet veel van die in de middeleeuwen verschilden. Ook Drente stond geheel geïsoleerd."

DE TOESTANDEN TEN PLATTEN LANDE IN DE ONDERSCHEIDENE GEWESTEN VAN 1648—1800.

Landbouwtoestanden in noordelijk Holland.

Wij zullen thans de onderscheidene gewesten van Nederland de revue laten passeeren, om er den toestand van den landbouw en de landbouwers te leeren kennen, zooals die er was van de zeventiende eeuw tot den aanvang der negentiende eeuw.

Vangen wij aan bij Holland. Het land van Holland ten noorden van het IJ was in de 18e eeuw in een geheel anderen toestand dan in de 16e. Zooals wij nader zien zullen, waren de groote en vele kleine meren drooggemaakt en hierdoor was er een aanzienlijke oppervlakte nieuw land geschapen. Vroeger werd het drassige laagveenland bijna uitsluitend als grasland gebruikt. Thans waren in de drooggemaakte meren ook kleigronden van verschillende zwaarte aan de oppervlakte gekomen, die voor akkerbouw gebruikt werden. Tarwe, andere granen en koolzaad werden in de drooggemaakte polders aanvankelijk bovenal verbouwd, later ook andere gewassen [1]). Hierdoor verkreeg Holland een aanzienlijke uitbreiding van bouwland. Het koolzaad leverde een belangrijke grondstof voor de oliemolens van Noord-Holland. Met die uitbreiding van het bouwland ontstond er een geheele wijziging in de levenstoestanden: de zeevaart verloor haar beteekenis meer, toen het water tot land werd gemaakt, en in menig landelijk plaatsje ging de scheepvaart te niet, waar de landbouw tot ontwikkeling kwam.

Toch bleef de veehouderij in Holland nog de hoofdzaak bij den boerenstand, niet alleen ten noorden van het IJ, maar in geheel Holland, de zuidelijke delta-eilanden uitgezonderd. De talrijke, dichtbevolkte, nijvere steden en de dorpen hadden behoefte aan melk en zuivel, zoodat de directe verkoop van de melk aanzienlijk was en groote voordeelen opleverde. Verder was de produktie van kaas en boter van groot belang. Niet alleen werden de kaas en boter voor eigen behoefte aangewend, maar ook werd er jaarlijks een groote hoeveelheid uitgevoerd. In een tamelijk goed jaar werden er alleen in het Noorderkwartier (ten noorden van het IJ) jaarlijks tweehonderd maal honderd duizend ponden kaas gemaakt, zonder er de kaas, die de huislieden zelven gebruiken, onder te rekenen, zegt VELIUS [2]).

---

[1]) LEEGHWATER, Haarlemmermeerboek, 1e druk, pag. 10.

[2]) Kronyk van Hoorn, pag. 633. Nieuwe uitgave.

Het valt te betreuren, dat wij uit dien tijd geen statistische gegevens bezitten, om, zij het ook maar eenigermate, een beeld te geven van de produkten, welke de veeteelt van ons vaderland in de onderscheidene gewesten leverde. Men schat, dat reeds in het laatst der 16e eeuw Nederland meer dan voor één millioen gulden aan boter en kaas naar het buitenland uitvoerde [1]).

In ± 1800 werd gerekend, dat in Noord-Holland (Hollands Noorderkwartier) in den zomer dagelijks 100.000 pond kaas werd gemaakt. Het jaarlijksch produkt werd berekend op 15 à 16 millioen pond, en men rekende, dat des zomers veeltijds te Alkmaar 200.000 ℔ à 230.000 ℔, te Purmerend 130.000 ℔, te Edam 7 à 800.000 ℔ en te Hoorn ongeveer 160.000 ℔ kaas ter markt kwam. Deze kazen werden voorheen tegen contant geld verkocht op elken marktdag; in 1800 begon men ook al te verkoopen op 6 à 8 weken betaling.

In 1800 wordt bericht, dat de boter veel, zoo niet alle, binnen de Republiek wordt gebruikt. Van de kaas daarentegen werd, volgens een matige berekening van deskundigen, niet meer dan 2 % in ons land gebruikt. De overige werd gezonden naar Frankrijk, België, Spanje, Duitschland, Portugal, Rusland en ook wel naar Engeland en zelfs tot Indië [2]).

Het grasland werd in het laatst van dit tijdperk in het Noorderkwartier uitgebreid, doordien de droogmakerijen, welke in den eersten tijd meer uitsluitend als bouwland schijnen te zijn gebruikt, langzamerhand ook voor een gedeelte in graslanden konden worden veranderd. De veeteelt toch had in Holland de grootste opbrengsten, en daar de werkkrachten er te duur waren, was het voordeeliger zich met de minder handen vereischende veehouderij bezig te houden dan met den akkerbouw.

Daardoor zien wij uitbreiding van de veeteelt in de Beemster en andere droogmakerijen, ten koste van den akkerbouw.

In het West-Friesche gebied had zich in het tijdperk, dat wij bespreken, de warmoezerij reeds sterk ontwikkeld. Bij Medemblik en in de Streek werden in de 16e eeuw de Hoornsche penen [3]), gele wortelen, verbouwd, die in Zuid-Holland vermaard waren, en andere warmoezerijprodukten hadden zich hierbij gevoegd, als kool, enz. In Hoorn werden veel druiven geteeld voor de Amsterdamsche markt, alwaar in den druiventijd dagelijks van Hoorn een druivenschip aan den mosselsteiger kwam.

Ook aan den Langendijk legde men zich veel toe op warmoezerij; men teelde daar koriander-zaad, veel uien, mieriks- of peperwortel. Verder werd hier veel kanariezaad en mosterd geteeld en veldsalade, om zaad te winnen. Mosterd werd er ook veel gezaaid bij Medemblik en Castricum. De koolteelt van den Langendijk op groote schaal schijnt van later tijd te dagteekenen [4]). Aan den Langendijk was aldus de warmoezerij in de 18e eeuw al hoofdbron

---

[1]) G. Wttewaal, Bijdr. tot de Staatk. en Statistiek, I, pag. 24.

[2]) Journaal der reize van den Agent van Nationale oeconomie der Bataafsche Republiek in 1800. (Opgenomen in Sloet's Tijdschr. voor Staatk., XX, pag. 75).

[3]) Hoornsche wortelen werden zij genoemd naar het gehucht den Horn bij Enkhuizen, zoodat de eigenlijke naam is *Hornsche* wortelen. (Tegenw. Staat, XV, pag. 408).

[4]) C. H. Claassen, Landbouw Courant, nº. 39, 1900.

van bestaan; men vond er huisgezinnen van man, vrouw en vier kinderen, die van 1 à 1½ morgen gronds konden leven. De gewoonte, om de bagger uit de slooten tot ophooging van de akkers en tot bemesting te gebruiken, was daar, evenals in de Streek, reeds lang in zwang en heeft aanleiding gegeven, dat het land door die voortdurende ondermijning der wallen steeds met breeder wordende slooten is doorsneden, wat een eigenaardig kenmerk aan het landschap in de Streek en aan den Langendijk geeft.

Het bouwland van Hollands Noorderkwartier werd bovenal in de droog-gemaakte polders gevonden, zeiden wij, evenals nog thans het geval is, en voor een gedeelte ook op de geestgronden langs de duinen. De produkten, welke hier het best slaagden, waren: tarwe, garst, haver, boonen, koolzaad en mosterd.

De veeteelt hield zich in de eerste plaats bezig met de runderteelt. Het eens beroemde Noord-Hollandsche rundveeras ontaardde echter van de 15e tot de 19e eeuw hoe langer hoe meer door den invoer en de vermenging met vreemd vee, vooral na de veeziekten.

Al vond men in Holland niet vele verordeningen met het doel, de rundveeteelt te bevorderen, toch wijzen wij op een enkele. In 1789 was o. a. door Dijkgraaf en Hoogheemraden van de Beemster een keur op het houden van springstieren vastgesteld, met het doel, om het veeras te verbeteren. Op Wieringen bleef het oorspronkelijk Hollandsch ras nog bewaard, omdat daar tot 1795 de invoer van vee streng verboden was. Sedert werd ook hier de invoer vrijgesteld.

De schapenteelt was tevens in deze gewesten van groot belang. Bovenal hield men er het Texelsche ras, omdat die schapen meer wol leveren, gemakkelijk vet worden en fijner vleesch bezitten. De meeste veeboeren hadden 10—15 stuks schapen. Vooral rondom Edam en de Purmer werden veel schapen gehouden; op sommige landen wel honderd. De schapen werden veel vetgeweid. De mest der schapen werd bovenal naar Nijkerk en Amersfoort uitgevoerd, waar hij gebruikt werd voor de tabaksteelt en hooge prijzen opbracht.

De schapenteelt op Texel was vanouds zeer aanzienlijk; in 1800 werd het aantal schapen geschat op 30.000 stuks, die 130.000 à 140.000 ℔ wol leverden. Zij werden gedeeltelijk op de vlakke duingronden, maar vooral op het buitenveld en de buitengorzen geweid. Ook Wieringen had veel schapen; de Wieringer lammeren hadden een goeden naam [1]).

Het karnen der melk schijnt lang nog door handkracht verricht te zijn. CHOMEL in zijn Woordenboek, Art. Landbouw (1770), schrijft echter, dat voor den veehouder, als hij veel te melken heeft, een karnmolen noodig is, die door een paard of grooten hond bewogen wordt. Wanneer die karnmolen het eerst is ingevoerd, weten wij niet.

Dit evenwel kunnen wij zeggen, dat men in de 18e eeuw de op- en neergaande beweging van den karnpols der gewone handkarn op vele plaatsen had pogen te verlichten door den pols aan een gebogen hefboom te verbinden, en de op- en neergaande beweging door een heen- en weergaande tot stand

---

[1]) Tegenw. Staat, XVIII, pag. 616.

te brengen. Onder dezen vorm was de karnbeweging nog bekend bij de keuterboeren der zandgronden tot omstreeks 1880, en bestaat zij nog.

Nog wordt vermeld, dat C. DASHORST te Velsen den 24en Juni 1757 gedurende 25 jaren octrooi verkreeg voor het maken en verkoopen van een machine, om boter te karnen, welke werd opgegeven als een geheel nieuwe vinding, bestaande uit verscheidene raderen en hebbende een meer gemakkelijke en gelijkmatige beweging, zijnde ook minder kostbaar dan de gewone karnmolens [1]). Men moet hieruit afleiden, dat er vóór dien tijd reeds karnmolens bestonden. Den 23en Jan. 1778 gaven de Staten van Holland nog octrooi van 15 jaren aan S. FURST uit Stavoren voor een door hem uitgevonden karn, welke een vleugelbeweging had. Ook HUGO VALK te Rotterdam verkreeg in 1797 nog octrooi voor een karnmolen met horizontale beweging der melk door vleugels [2]).

Het karnen van de boter geschiedde in 1800 in Noord-Holland soms met een hond, ook wel met een paard, en zeer zelden met een windmolen. Hiermede was een proef genomen, die niet goed uitviel.

Over grondeigendom, grondverdeeling enz. hebben wij bijna geen gegevens gevonden in het tijdperk, dat wij behandelen. Ongetwijfeld was in de droogmakerijen menige plaats het eigendom van heeren in de steden, die door de groote kapitalen ook op de andere gronden veel bezittingen hadden. Daardoor vond men er nog al betrekkelijk groot grondbezit.

Dat deze opvatting juist is, blijkt uit de Beemster, waarvan ons het grondbezit bekend is. Men vond daar in 1650:

100	boerderijen	van	30	morgen	= 3000	morgen
150	„	„	20	„	= 3000	„
30	„	„	16	„	= 480	„
52	„	„	10	„	= 520	„
332	boerderijen				= 7000	morgen

De grond werd gebruikt als volgt:

door	50 heeren-eigenaars à 20 morgen	= 1000	morgen
„	230 boeren in huur à 30, 20, 16 morgen	= 5483	„
„	25 burgers à 10 morgen	= 250	„
„	27 buiten de Beemster wonende à 10 morgen	= 7000	„
„	332 gebruikers	= 7000	morgen

De huur der Beemsterlanden bedroeg *f* 36 à *f* 44, dus gemiddeld ongeveer *f* 40 per morgen [3]). De groote meerderheid der boeren in de Beemster bestond aldus uit pachters.

Inrichting der boerenhuizen.

De boerenhuizen in Holland ten noorden van het IJ vormden in het tijdperk, dat wij bespreken, evenals in de oudheid en tegenwoordig, de eigenaardige stelphuizen, welk model men ook in Friesland op de klei- en laagveengronden veelal vindt. Het zijn vierkante,

---

[1]) Magazijn v. d. Vaderl. Landbouw, I, 2e st., pag. 282.

[2]) Beschreven in Mag. v. d. V. L., I, pag. 226.

[3]) J. BOUMAN, De Beemster, pag. 253.

aan alle zijden spits toeloopende gebouwen, zonder een hoogen gevel aan een der zijden. Deze stelpwoningen, waarbij schier het geheele bedrijf onder één dak vereenigd is, met het hooi in het midden van het gebouw, staan verspreid over het land, zoodat iedere boer te midden van zijn land woont. Op het eentonige, boomlooze landschap vormen die puntdaken, omringd door eenig laag houtgewas, schier de eenige afbreking van den horizon.

Wanneer wij de inrichting van de stelphuizen nader bezien, dan vinden wij aan den rechterkant van het gebouw, tusschen de hooibergplaats en den buitenweg, den veestal. De koeien staan er met den kop naar den buitenmuur, op de groep, zoodat men ze van achteren ziet.

De tegenoverstaande zijde dient tot bergplaats van gereedschappen, zoo noodig ook tot dorschen en tot paardenstal. De achterzijde van het huis wordt tot kaaskamer ingericht. Soms ook vormt de kaaskamer een afzonderlijk gebouw, of wordt naast de woonvertrekken gevonden. De voorzijde dient geheel ten gerieve van den bewoner. Daar vindt men het woonvertrek of de keuken, tevens slaapkamer, nog een binnenkamer en den kelder.

Wij moeten hier enkele oogenblikken stilstaan bij de vraag, hoe zich die stelpwoning ontwikkeld heeft? Men kan uit de inrichting van dit gebouw nagaan, dat zijn geschiedenis zeer eenvoudig moet geweest zijn, en zal zich de zaak als volgt moeten voorstellen.

In den eenvoud van den boerenstand van de oudste tijden diende een wel stevig, maar ruw opgeslagen boerenschuur tot stalling van het vee en werkplaats, en een eenvoudige woning of hut daarnaast was, al naar de welvaart van den bewoner verschillend ingericht, tot verblijfplaats.

Later werden uit den aard der zaak de woningen en schuren bij meer welvaart beter gebouwd. Men bouwde, om het hooi onder dak te brengen, een kap op vier stijlen naast den koestal en wel zoo hoog, dat de benedenkant van het dak gelijk stond met de nok van het dak van den eenzijdig afloopenden koestal. Die samenkoppeling maakte beide sterker en beter bestand tegen den hevigen wind, welke met zooveel kracht over de boomlooze vlakten kan gieren. Aldus kwam men er toe, den vierkanten kapberg aan alle zijden te betimmeren, en er ontstond van lieverlede een *kaak-* of *kapberg*, wel te onderscheiden van den *vijzelberg* met beweegbaren kap. De woning van den boer werd nu ook in een der zijden van de omtimmering om dit gebouw geplaatst, zoodat die uitwendig er bij ingesloten was. Om de bergplaats in het midden grooter te maken, werd vervolgens de stelp langwerpig gemaakt, werd het middelgedeelte in een dubbel vierkant veranderd.

Hoewel het meest voorkomend was dat stelsel in de kuststreken van Friesland en Groningen nog niet algemeen. Bij enkelen bleef nog de afzonderlijke woning van den boer naast het langwerpig vierkant der schuur met ombouwing bestaan, vormde een uitstekend gedeelte daarvan, zoodat de woning als een staart aan de hooge schuur was verbonden. Dit zijn de z.g. staarthuizen.

In het westen van Friesland en in Noord-Holland ten noorden van het IJ zijn de stelphuizen vrij algemeen voorkomend. De woning van den boer, de kaaskamer, de rundveestal, de paardenstal en de dorschdeel, waar men die heeft, omringen het vierkant der schuur in het midden naar alle zijden. Alles is tot één geheel vereenigd, onder één kap met het hooi in het midden. En naast

dat geheel wordt niet zelden een schuurtje gebouwd tot boet of varkensschuur. Men kan aannemen, dat de vroeger afzonderlijk staande woning of veestal hierin nog een overblijfsel vindt [1]).

Huizen in de Beemster.

In de Beemster vindt men ook een anderen huizenbouw. De eerste eigenaars der Beemstergronden behoorden meestal tot den aanzienlijken stand en hadden geen kennis van den landbouw. Sommigen verhuurden hun land, anderen lieten het voor eigen rekening bewerken. Vele eigenaars waren geen Noord-Hollanders en werden niet zelden zetboeren of baasknechten uit andere provinciën. Zelfs vindt men er aanvankelijk onderscheidene Duitsche bouwknechten, waaraan vele eigenaren nogal de voorkeur gaven.

Daardoor werd de Beemster door lieden van onderscheidene streken des lands bevolkt, en dientengevolge vond men er verschillende stelsels van landbouw, maar eveneens werden de woningen op verschillende wijze gebouwd. Wel werden de boerenwoningen, zooals die in den omtrek algemeen voorkwamen, door velen nagevolgd en ontstonden er dus vele stelphuizen, maar sommigen, uit andere streken afkomstig, konden zich daarmede niet vereenigen. Hierdoor zag men in de Beemster onderscheidene vormen van huizen verrijzen, waarvan de bouworde in deze streken overigens vreemd was, en zoo waren de boerenhuizen in deze droogmakerij aanvankelijk geheel verschillend. De meeste huizen waren stelphuizen, met of zonder vleugel of staart, zooals op de groote Beemsterkaart van 1640 duidelijk te zien valt, waarop een groot aantal toen reeds voorhanden gebouwen in miniatuur zijn afgebeeld. De andere boerenwoningen werden veelal „Zuid-Hollandsche" genoemd. Later zijn die „Zuid-Hollandsche" huizen wel meer zeldzaam geworden, maar nog niet geheel verdwenen [2]).

Bewoners van het Oude en Nieuwe land.

De droogmakerijen in dit gedeelte des lands hebben een nieuwe bevolking geïmporteerd te midden van de oorspronkelijke van Frieschen oorsprong. Die nieuwe bewoners hadden, evenals meest alle emigranten, meer vrijzinnige ideeën, waren minder aan den geboortegrond gebonden. Hierdoor ontstonden er verschillen in aard en karakter bij de bewoners van het „oude land" en van de droogmakerijen, welke eigenaardigheden nog steeds zijn op te merken. De bewoners van het „oude land", als Middelie, Warder, Oosthuizen enz. zijn meer conservatief in gewoonten en bedrijven, hebben den ouden eenvoud beter bewaard in kleeding en comfort, offeren minder aan de weelde. In de droogmakerijen, vooral in de Beemster en de Purmer, zag men onder den invloed der steden, der heeren en der vreemden ook boerenhuizen in den trant van villa's verrijzen en werden de boeren meer heeren; ook de boerinnen kwamen onder de bekoring der stedelijke kleeding. De oud-Hollandsche kleederdracht is daardoor nog het best op het oude land bewaard gebleven; in de nieuwe landen was die niet blijvend.

---

[1]) J. Bouman, De Noord-Hollandsche boer en zijn stulp van vroegeren tijd. (De Boeren Goudmijn, 1860, pag. 231).

[2]) J. Bouman, Bedijking en opkomst van de Beemster, pag. 248.

Markt-plaatsen in Noord-Holland. De belangrijkste marktplaatsen der boeren in Hollands Noorderkwartier waren Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Purmerend en Schagen. Door de marktplaatsen leeren wij het best de produkten kennen, welke het land leverde.

Alkmaar. C. VAN DER WOUDE [1]) schetst den markthandel van Alkmaar, welke stad hij noemt als met een overvloedigen handel, negotie, nering en lijftochtigheid, waarin geen stad van Holland haar zou overtreffen. „Want alle nooddruftigheden des lichaams voor menig duizend guldens worden jaarlijks hier verhandeld, voornamelijk alle weken, Vrijdags en 's Zaterdags, rogge, tarwe, koren of garste, haver, boonen, erwten en andere granen. Ook mede kruisebyen, aelbessen, aerdbeyen, sla, radys, wortelen, peenen, rapen, witte en roode kool, pynstenakelen, uyen, kroten, bietwortelen, latouw, komkommers, pieterselie, kervel, en in het kort, allerhande zomer-, tuin- en akkermoeskruiden." Daarenboven: boter, kaas, zoetemelk, eieren, hoenderen, konijnen enz. Verder wordt allerlei soort van visch genoemd, en ook de koeien-, schapen-, paarden- en varkensmarkt. Eindelijk zijn nog te noemen de handel in vlas, linnen en garen, „wit ende rou." Al deze artikelen, zegt de schrijver, komen uit de Alkmaarsche dorpen, tuinen, weiden, akkeren, velden en wateren. De schrijver meent dan ook, dat Alkmaar is „de voornaamste beecke der lichamelijcke nooddruftigheden van geheel Holland; spyskamer, korenschuur van 't vruchtbaar Noord-Holland."

Alkmaar was in dit tijdperk vooral beroemd door zijn kaasmarkt, die des Vrijdags gehouden werd. In het midden van den zomer werden hier op iederen marktdag 2 à 300,000 pond (oude ponden) kaas ter markt gebracht; enkele malen werd er tot 600,000 pond op de waag gewogen. Op 26 en 27 Juni 1705 bracht men te Alkmaar 403,000 pond kaas aan de waag, 25 en 26 Juni 1706: 368,000 pond; de prijs was destijds $7\frac{1}{2}$ tot $11\frac{1}{4}$ gulden de honderd ponden. Van 1 April tot ultimo December 1706 werden te Alkmaar 6,861,776 pond kaas aangevoerd [2]). Ook had Alkmaar destijds geen onbelangrijken graanhandel; zeker was het buitenlandsch graan, dat hier verhandeld werd aan de boeren.

Hoorn. Hoorn was gunstig gelegen aan de Zuiderzee en had zijn opkomst als nederzetting te danken aan de boeren, die hier ter markt kwamen. Deze stad was in het tijdperk, dat wij behandelen, wel rijk geworden door de zeevaart, maar vormde voor de omstreken ook een belangrijke marktplaats. Des Donderdags werd de kaasmarkt gehouden. De boeren brachten hier veel zuivel ter markt (vooral kaas) en de Hoornsche kaaskoopers leverden veel kaas ter verzending naar Frankrijk, Spanje en Portugal [3]). In 1763 schreef LE LONG, dat voor Hoorn in dien tijd de hoofdhandel was die in kaas, waarvan hier de stapel werd gevonden, zoodat men bijna zeggen kon, „dat deze stad geheel Europa van kaas proviandeert [4])."

---

[1]) C. V. D. WOUDE, Kronyck van Alkmaar, 1743, pag. 93.
[2]) Tegenw. Staat, XV, pag. 398.
[3]) Tegenw. Staat, XV, pag. 434.
[4]) I. LE LONG, De Koophandel van Amsterdam, achtste druk, 1763, pag. 866.

Enkhuizen. Enkhuizen lag meer in een uithoek des lands en kon daardoor als marktplaats voor de boeren niet zoozeer bloeien als Hoorn. Toch had ook deze stad vanouds een vrije jaarmarkt, later twee, een van een week en een van twee weken, doch in 1736 werd de laatste (van October) afgeschaft. In het jaar 1605 kwam de markt van Deensche ossen, die te Hoorn geweest was, te Enkhuizen, waar zij eenige jaren bleef, om echter in 1660 naar Amsterdam te worden verlegd [1]).

De zuivelaanvoer van Enkhuizen zal niet zooveel van beteekenis geweest zijn als te Hoorn.

Edam. Edam was vanouds bekend door zijn kaashandel en hoewel in de 17e eeuw door Hoorn en Alkmaar in beteekenis van den kaashandel overtroffen, bleef de kaas, in het geheele Noorderkwartier gemaakt, toch nog den naam dragen naar Edam, nl. dien van *Edammer kaas*.

Purmerend. Purmerend, dat in de middeleeuwen tusschen de groote meren gelegen was en handel in paling op Londen dreef, verkreeg zijn uitbreiding vooral door de droogmakerijen, waardoor de plaats te midden van schoone streken kwam te liggen, waar landbouw en veeteelt de hoofdzaak waren. Sedert veranderde de handel dezer plaats en ontstond er een bloeiende kaasmarkt en twee druk bezochte jaarlijksche koeien- en paardenmarkten, terwijl ook in het voorjaar en najaar op de weekmarkt des Dinsdags goed vee werd aangevoerd [2]).

De kaasaanvoer op eenige markten van Holland bedroeg, te rekenen naar de hoeveelheid op de waag gewogen, in 1801:

Alkmaar	6,660,631 ℔
Hoorn	4,230,668 „
Purmerend	3,359,548 „
Medemblik	1,368,235 „
Edam	1,060,445 „
Enkhuizen	1,213,900 „
Totaal . .	17,894,427 ℔ kaas.

Van de Beemster kennen wij de kaasproduktie in het midden der 18e eeuw. Zij werd in dien tijd op ongeveer 800,000 Ned. ponden geschat, welke gemiddeld verkocht werden voor 7 à 8 gulden de 100 oude ponden. De veestapel van de Beemster bestond van 1640—1650 uit 400 paarden, 4000 melkkoeien, 1000 weidekoeien en ossen, 1000 stuks jong vee, 4000 schapen, 3000 lammeren en 2000 varkens [3]), een belangrijken veeschat, om de markten van Purmerend te voorzien.

Schagen. Een belangrijke marktplaats vormde verder nog Schagen gelegen te midden van vruchtbare landouwen, bouw- en weilanden met vruchtbare boomgaarden. Hier werden jaarlijks verscheidene paarden- en beestenmarkten gehouden. Inzonderheid was de Schager lammerenmarkt zeer vermaard, die wekelijks gehouden werd van den laatsten Donderdag in

---

[1]) Tegenw. Staat, XV, 528.

[2]) Kops, Magazijn, I, pag. 112.

[3]) J. Bouman, Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster, 1857, pag. 253.

April tot den laatsten Donderdag vóór den 17en Juni. Verder werd hier alle Donderdagen het geheele jaar door een bloeiende botermarkt gehouden [1]).

Holland ten zuiden van het IJ en westelijk Utrecht.

Holland ten zuiden van het IJ en westelijk Utrecht, dat er in natuurkundigen zin één geheel mede uitmaakt, vormde in het tijdperk, dat wij behandelen, een landschap, veelvuldig afgebroken door grootere en kleinere waterplassen, van welke er van tijd tot tijd enkele werden drooggelegd, gelijk wij nader zien zullen, terwijl de vervening nieuwe plassen vormde. Hoofdzakelijk laagveenland, waar de vervening nog druk voortgang maakte, met kleistrooken langs den Ouden Rijn, de Lek en de Nieuwe Maas, was het grootste gedeelte des lands een gebied voor veehouderij, terwijl in de drooggemaakte meren en op de klei ook de landbouw werd uitgeoefend. Bij dit Hollandsche gebied sluit zich ook het westen van Utrecht aan, zoodat wij beide gezamenlijk beschouwen.

Daar de veehouderij hier de overhand had, maakte zij dit gebied tot een gewest van belangrijke zuivelproduktie. Vooral Delfland, Rijnland en het land van Woerden stonden hierin bovenaan. Door de menigte aanzienlijke steden, welke het land overdekten, en de reeksen buitens, welker bewoners vele melkprodukten noodig hadden en die goed betaalden, was er over 't geheel veel welvaart bij de boeren in deze streken en zagen de boerenbedrijven er vriendelijk, net uit, zoodat de Nederlandsche boeren, die te veel en te algemeen naar de boeren in Holland werden afgemeten, door vreemdelingen als voorbeelden van welvaart geroemd werden. Inderdaad, het verschil tusschen de toestanden hier te lande en in Frankrijk en Duitschland was ook groot.

Schoon was vooral de streek lands langs den Ouden Rijn, het puik van alle landen van Holland, zegt Le Francq van Berkhey. „De overvloed van tierig en welig wassend geboomte vertoont zich met hooge toppen alom in de nabuurschap der dorpen en vlekken, inzonderheid van die, welke aan den duinkant gelegen zijn. Het oog vindt daar alles, wat de natuur aanlokkelijks aan het zomergroen kan schenken: de schoone tuinen en boomgaarden ziet men overal veel zindelijker besnoeid en beplant dan elders; ook is de kunst hier algemeen, om vroege vruchten en moeskruiden te telen, ja, zelfs uitheemsche planten en fruiten aan te kweeken [2])."

„De vlakke weiden van Zoeterwoude en de dorpen langs den geheelen Rijn overtreffen vele andere landen in vruchtbaarheid.

„De naam *Leidsche boter*, in deze streek gemaakt, is voldoende, om hiervan getuigenis te geven en de heerlijkheid dezer landstreek te prijzen. Het rijzig hoornvee in dit gewest, naar den eisch aangefokt, gaat in waarde en schoonheid alle ander vee te boven. En in den winter is hier overvloed van ossen- en varkensvleesch te vinden, in 't eigen land gemest, en ontbrak ook zulk een zegen, dan zou men nog voorraad hebben in een land, waar de noeste landman t'allen dagen kaas en boter schenkt [2])."

Natuurlijk verschilde de toestand der boeren in de schoone Rijnstreek veel

---

[1]) Teg. St., XV, pag. 438.

[2]) Le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie van Holland, 1769, I, pag 48.

met die der veenlanden, welke hun land door uitvening vernielden. J. DE PARIVAL, die omstreeks 1650 deze gewesten bereisde, zegt hiervan: „Het geheele land van Amsterdam over Woerden tot Leiden is zeer laag: 't zijn bijna geheel weiden en venen, waar men zooveel dorpen niet vindt als elders. Hier wordt veel turf gestoken tusschen Leiden, Gouda en Rotterdam, waardoor het land schier ontoegankelijk gemaakt is wegens de veelheid van wateren, grachten en zoovele kleine wegen; ja, op verscheidene plaatsen zijn de wegen zoo doorsneden, dat men er met een schuit over varen moet [1]." Aldus was de toestand in het turfland der laagvenen van Holland. Daar zag men de woelige, landverslindende veenplassen naast de weiden, welke er weldra door werden aangetast, om ter vernieling te komen.

De toestand des bodems van Delfland komt met dien van Rijnland overeen. Het was een „landstreek, door kunst, vlijt en arbeid zoo vruchtbaar gemaakt, dat zij overal dicht bewoond, goed beplant en rijkelijk van vee en graangewas voorzien is." „Delfland heeft, landwaarts in, zeer vruchtbare wei- en zaailanden; ook levert het land hier zeer goede boter, die zelfs bij velen boven de Leidsche boter geschat wordt [2]."

Ook Schieland, hoewel in sommige gedeelten door de vervening in ruwe veenplassen en moerassen veranderd, die nog slechts gedeeltelijk drooggemaakt waren, had daartusschen goede streken van wei- en hooilanden liggen.

Amstelland, het noordoostelijkste gedeelte langs de boorden van den Amstel, vormde eveneens een gebied van vruchtbare weiden sedert den oudsten tijd en bleef dat ook in dit tijdperk. Langs den Amstel zag men echter ook uitgestrekte verveningen, die dit water op enkele plaatsen tusschen reeksen van uitbreidende meren naar het noorden deed slingeren, van welke er vele werden drooggemaakt in dit tijdperk.

Hoewel er ten zuiden van het IJ ook schapen gehouden werden, was die teelt er toch niet van zoo omvangrijk als in het Noorderkwartier. Hoofdzaak van het bedrijf was de rundveehouderij. De veehouders hadden in deze gewesten een goed slag van rundvee, en de veeteelt was hier van belang. De kalveren werden op de volgende wijze opgefokt. Het kalf kreeg eerst een weinig zoete melk, daarna afgeroomde melk, en dan werden de kalveren naar het land gezonden.

Als het vee op stal was, werd het met hooi gevoerd, tweemaal per dag, en na dit hooimaal werden de koeien gewaterd. Daartoe had men voor de koeien een goot gelegd, waarin het water werd gepompt. Na het gebruik van water werden de koeien veelal gevoederd met wortelen en met eenige lijnkoek. Zij, die bouwland hadden, wierpen daarna stroo voor de koeien, als een soort dessert.

De mest werd zorgvuldig bewaard; van de gier kan dit niet gezegd worden. Enkelen gierden het land en schepten de gier op uit de groep.

In dit gebied was de boterbereiding een belangrijke zaak, zeiden wij, doch

---

[1]) J. DE PARIVAL, De Vermakelijkheden van Holland. Nederl. vertaling uit het Fransch, 1661, pag. 163.

[2]) LE FRANCQ VAN BERKHEY, l. c., I, pag. 40.

er werd ook veel kaas gemaakt. De melk werd in een koelton afgekoeld, daarna in den kelder geplaatst en na 24 uren afgeroomd; de room, in de roomton verzameld, bleef staan, totdat zij geronnen was, om daarna gekarnd te worden.

De grootte der boerderijen wisselde veel af; men vond er van 20 morgen weiland, 5 à 6 morgen bouwland, andere van 15 morgen weiland en 2 morgen bouwland.

Op het bouwland werden verbouwd wintertarwe, winterrogge, wintergarst, zomergarst, haver, aardappelen en boonen. Echter dienden deze produkten, bij het beperkte bouwland, meest zoo goed als uitsluitend voor eigen gebruik.

De loonen bedroegen in het eind der 18e eeuw voor de boerenmeiden *f* 60 à *f* 70, voor een bouwmeid ± *f* 120. Bekwame knechts verdienden *f* 80 à *f* 100, doch wanneer zij als bouwknecht of baasknecht konden optreden, werd hun loon verhoogd [1]).

Huisinrichting ten zuiden van het IJ.

De bouw der boerenhuizen in Holland ten noorden van het IJ en ten zuiden van het IJ leverde in het tijdperk, dat wij bespreken, evenals thans, een kenmerkend en in het oogvallend verschil. Het Friesche type der stelphuizen verdwijnt ten zuiden van het IJ schier opeens, om plaats te maken voor het Zuid-Hollandsche boerenhuis. Het komt ons voor, dat hierbij de Frankische invloed heeft gewerkt, ook al is de bevolking nog voor een gedeelte van Frieschen oorsprong, hoewel zeer vermengd met Frankische elementen, die verder zuidelijk sterker uitkomen.

Het Zuid-Hollandsche boerenhuis vormt een langwerpig vierkant, waar in het voorste gedeelte, niet zelden met een dwarskap, het woongedeelte van de bewoners wordt gevonden, terwijl daaraan de schuur doorloopend verbonden is, maar toch beide afzonderlijk zichtbaar. De schuur is over 't geheel niet hoog, lang en smal, en bestaat in het voorste gedeelte, dwars door het huis, uit een ruimte voor de melkerij, kaasmakerij enz., terwijl, daarvan afgescheiden door een wand, de koestal recht doorloopt. De koestal bestond en bestaat nog uit twee doorloopende rijen koeien, aan beide zijden langs den buitenmuur, die met de koppen staan naar de breede gang in de lengte midden door de schuur, welke 5 à 6 voet breed is. Deze tusschengang dient voor het neerleggen van voedsel der koeien op stal, en men ziet hier het vee aan den voorkant, terwijl de groep langs den zijmuur van den stal gevonden wordt, met een gang er achter, zoo breed, dat men er met een kruiwagen over kan. Dit vormt reeds een kenmerkend verschil met de stallen in Friesland en ten noorden van het IJ, waar men het vee van achteren ziet.

Dit verschil van stand staat gedeeltelijk in verband met de verdere inrichting van het boerenhuis. In noordelijk Holland wordt het hooi midden in het huis geborgen en staan dus de koeien naast de hooibergplaats, zoodat het hooi van boven, over den zolder boven de koeien, naar voor kan worden gebracht.

Ten zuiden van het IJ wordt het hooi niet in het eigenlijke huis geborgen; de schuur dient er enkel tot berging van het rundvee. Het hooi wordt hier

---

[1]) Onze landbouw in 1800 (SLOET's Tijdschr., XX, pag. 9).

geborgen in afzonderlijke hooibergen, met vijzelkappen. Naast elk boerenhuis vindt men dan ook gewoonlijk eenige hooge hooibergen, welker pyramidale kappen langs een vijf- of zestal hooge kaken op en neer bewogen worden, die men laat dalen, naarmate het hooi wordt afgevoerd. Verder vindt men naast het hoofdgebouw gewoonlijk nog een kleine schuur voor het jonge rundvee, de varkens, de paarden, tot bergplaats van rijtuigen, enz., en aan het voorgedeelte dier bijschuur niet zelden het stookhuis.

De boerenhuizen ten zuiden van het IJ worden aldus reeds meer tot een complex van gebouwen uitgebreid, zooals men dat in de echt Frankische gewesten, gelijk bijv. in zuidelijk Noord-Brabant, meer algemeen vindt, en zijn daardoor scherp te onderscheiden van die ten noorden van het IJ, waar men zelden een hooiberg ziet.

De boerenhuizen, gelijk wij ze boven beschreven, zijn de huizen der veehouders, die hier in de meerderheid zijn. Bij de boeren, die in de droogmakerijen ook veel bouwland bezitten, moet de inrichting eenigszins daarnaar gewijzigd worden: er moet plaats zijn voor de granen, het dorschen, enz.

Marktplaatsen in zuidelijk Holland.

In dit uitgebreide en belangrijke gebied van veehouderij moesten de vee- en zuivelmarkten een groote beteekenis erlangen. De belangrijkste markten hiervoor waren Amsterdam, Leiden, Delft, Woerden, Gouda, Oudewater en Rotterdam. Rijnlandsche, Amstellandsche en Waterlandsche boeren kwamen met hun produkten te Amsterdam en opkoopers brachten ze hier van verderaf zijnde gewesten op het land.

Amsterdam. Amsterdam werd al vroeg een belangrijke marktplaats voor een verren omtrek, om de stad te voorzien in de eigen behoeften en om voor den handel te dienen. De produkten van Neder- en Oversticht, Gelderland, Friesland, en vooral die uit de steden Utrecht en Amersfoort, Deventer, Kampen en Zwolle, Harderwijk, Elburg en Nijmegen, Stavoren en Groningen werden er aangebracht, terwijl die steden zich omgekeerd voorzagen van de waren, te Amsterdam verhandeld.

De ossen-, kalver- en schapenmarkt was vanouds op de Plaetse voor het Stadhuis aan den ingang van de Kalverstraat; in 1485 werd besloten de ossenmarkt te verplaatsen tusschen de twee Regulierspoorten, d. i. in de Kalverstraat tusschen de Ossesluis en de Munt. De kalver- en schapenmarkt bleef nog lang op de oude plaats. De varkensmarkt was vanouds op de Damsluis gehouden, maar werd in 1473 verplaatst. Men vond er verder nog de melkmarkt (de Waterlandsche karnemelkboeren hadden een eigen steiger in het Damrak, den „Carnemelck Steygher", tegenover de steeg, die nog dezen naam heeft); verder een warmoesmarkt (misschien in de Warmoesstraat), een turf- en houtmarkt, een korenmarkt, een boter- en kaasmarkt, enz. [1]).

Door Amsterdam werd in het midden der 17e eeuw veel handel gedreven in Hollandsche, Leidsche en Friesche boter, die in vierendeelen van 80 pond werden verkocht. Maar daarenboven werd er aangevoerd en verhandeld Iersche boter, Dubliner, Waterforterder, Belfaster, Leimricker en Corker boter, en

---

[1]) Ter Gouw, Gesch. v. Amsterdam.

verder smeerboter [1]). Hieruit blijkt, dat de boterhandel van Ierland op Amsterdam in dien tijd van belang was. In het overzicht, dat LE LONG geeft van den handel op Engeland [2]), wordt bij den uitvoer van Amsterdam naar Londen geen boter vermeld en evenmin kaas, wèl bij den uitvoer van Londen naar hier. Frankrijk daarentegen wordt in de 17e eeuw vermeld als een der landen, waarop wij veel kaas en boter exporteerden. Omtrent de hoeveelheid produkten, door onzen landbouw en veeteelt voortgebracht en naar het buitenland vervoerd, hebben wij weinig gegevens. Belangrijk is daarom de mededeeling van Dr. BRUGMANS daaromtrent. Uit de convoylijst van 1667 [3]) blijkt dezen nl., dat er in dat jaar uitgevoerd werden $69^3/_8$ ton Hollandsche en $1737^1/_4$ ton Friesche boter en niet minder dan 1,283,504 pond Hollandsche kaas, $1264^2/_3$ schippond groene kaas, benevens 300 stuks „klootkaes", 13425 pond binnenlands bereide huiden, niet minder dan 104,941 pond gehekeld vlas en 26,210 pond inlandsche wol. In 1649 werd uitgevoerd 1,605,303 pond kaas, in 1680: 1,040,720 pond.

Van den graanhandel te Amsterdam spreken wij hier ter plaatse niet, omdat die geen Nederlandsch produkt betrof. Later komen wij hierop terug.

Leiden. Leiden, de markt der streken met de vruchtbaarste weiden, als Zoeterwoude, Leiderdorp, Koudekerk, Alfen, enz. leverde de beste boter des lands; de Leidsche boter was wereldvermaard, zegt de schrijver van „Tegenwoordige Staat." LE LONG deelt mede, dat de Leidsche boter zelfs tot naar Turkije verzonden werd [4]). Te Leiden werd de botermarkt gehouden onder een gaanderij, op houten pilaren rustend, aan een plaats achter de Waag. Sommigen hebben berekend, dat hier jaarlijks meer dan dertigduizend vierendeel tonnen boter, behalve de kopboter, ter markt werd gebracht [5]). Naast de boter was ook de kaas een marktprodukt, Leidsche kaas, en daarmede was ook de rundveehandel van groote beteekenis.

Delft. De botermarkt bloeide vanouds te Delft. Dit blijkt o. a. uit het contract van huur of pacht, dat de stad in 1329 maakte met de abdis van Rijnsburg wegens het recht, dat haar toekwam op de botermaat, waarvan de abdij jaarlijks een aanzienlijk inkomen genoot [6]). In 1342 schonk graaf WILLEM IV onder andere privilegiën ook de „botermate" aan de stad.

In een keur uit het begin der 15e eeuw, betreffende boter, kaas, melk enz. gemaakt, wordt al bepaald, dat in die stad geen boter voor Delftsche boter verkocht mocht worden dan in vaten, die eerst door den waagmeester gewogen en met „der Stede Brand" gemerkt waren.

Om de botermarkt beter te regelen, werd later bepaald bij ordonnantie, „dat de buitenlandsche boter nergens anders te koop mocht gesteld worden

---

[1]) Wij noemen deze botersoorten volgens LE LONG, De koophandel van Amsterdam, I, pag. 492.

[2]) l. c., II, pag. 461.

[3]) BRUGMANS, Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XIX, pag. 125. — BRUGMANS, Binnenlandsche handel van Amsterdam (in Amsterdam in de 17e eeuw, pag. 159).

[4]) LE LONG, l. c., I, pag. 858.

[5]) VAN LEEUWEN, Leiden, pag. 75.

[6]) BOITOT, Beschr. v. Delft, pag. 573.

dan op de Boterbrug onder de luyf aldaar en niet in de boterhuizen in de stad" [1]). Hieruit blijkt, dat er ook buitenlandsche boter te Delft ter markt kwam. Eveneens waren de kaasmarkten van Delft beroemd.

De vette beesten- en varkensmarkten te Delft werden op drie achtereenvolgende Donderdagen in November gehouden, welke dagen *toondagen* genoemd werden, omdat dan de vetweiders hun vette ossen en koeien hier ten toon stelden. Dat die markt belangrijk was, blijkt hieruit, dat de Raadsheeren van het Hof in Den Haag, volgens VAN BLEISWIJK, om die markt vacantie hadden.

In den tijd, toen de bierbrouwerijen te Delft nog bloeiden, was de korenmarkt in deze stad van groot belang. Het Westland leverde vooral granen aan Delft voor de Delftsche bieren. Doch met het afnemen van de bierbrouwerijen in de 16e eeuw is de korenmarkt allengs geheel geslonken, mede doordien enkele brouwers te Rotterdam het koren kochten. Wel kwam er nog eenig koren te Delft, doch in de 18e eeuw verminderde dit al zeer.

Gouda. Gouda was een handelsstad voor een vruchtbaren omtrek en de Goudsche Waag was met privilegiën bevoorrecht. Den 4en Juni 1552 werd bij plakkaat bevolen, dat men binnen de stad en de dorpen daaromtrent geen waren, boven tien ponden zwaar, zou mogen wegen dan op de „Waage binnen ter Goude staande" [2]). Dat de aanvoer van kaas aanzienlijk was, blijkt hieruit, dat in 1697 3,460,964 ponden kaas op de Goudsche Waag gewogen werden. Bij de Waag vond men het „Stadsboterhuis."

Gouda had al vanouds beroemde paardenmarkten, die evenwel gedurende de nieuwe geschiedenis verliepen door de menigte paardenmarkten, welke in andere Hollandsche steden en ook in dorpen gehouden werden, alsmede door het verminderen van de paardenfokkerij in dit gewest. In 1734 heeft men getracht de paardenmarkten weder op te beuren door het aanleggen van een harddraverspad en door jaarlijks van stadswege een zilveren zweep te schenken aan hem, wiens paard het hardst draafde, een zilveren manenkam aan den koopman, die de meeste paarden ter markt voerde, een zilveren roskam aan hem, die de meeste paarden kocht, en een paar zilveren sporen aan hem, die er het beste rijpaard bracht. De uitloving van deze prijzen beantwoordde echter niet aan de verwachting, en na enkele jaren werd daarmede opgehouden [3]).

Op de twee jaarmarkten werd oudtijds ook boter verkocht; men mocht daar boter koopen en verkoopen zonder accijns te betalen, maar na afloop der markt werd bij alle boterkoopers of voorkoopers de boter „gepijlt."

De weekmarkten te Gouda waren reeds vroeg zeer gezocht; de kaasmarkten werden onder de voornaamste van Holland gesteld. MONTANUS zegt, dat er in 1612 drie vermaarde jaarmarkten van wollen lakens en zoetemelksche of Stolksche kaas werden gehouden, waarop tot voordeel der stad kooplieden van alle kanten kwamen. Echter werd ook de kaasmarkt verminderd door

---

[1]) BOITOT, Beschr. v. Delft, pag. 576.

[2]) Repertorium der Plakk. v. Holland, pag. 43. — Tegenw. Staat, XV, pag. 195.

[3]) C. J. DE LANGE VAN WIJNGAARDEN, Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude, II, pag. 332.

de wagen, welke op de dorpen werden toegestaan. De beestenmarkten of osjesdagen in November waren eveneens zeer gezocht.

De korenmarkten waren te Gouda in de 14e eeuw levendig door den korenhandel op Vlaanderen en Zeeland, doch door de opkomst van Rotterdam, het verval der brouwerijen en den Spaanschen oorlog begonnen zij al meer en meer te kwijnen.

Rotterdam. Rotterdam werd in dit tijdperk een belangrijke marktstad voor de landbouwprodukten van de Zuid-Hollandsche eilanden en van den naasten omtrek. De graanhandel en de vlashandel werden daardoor te Rotterdam levendig, en de meekraphandel werd in Nederland hoofdzakelijk te Rotterdam gedreven. Ongeveer $^3/_4$ der geheele produktie van meekrap kwam te Rotterdam ter markt en werd van hier uitgevoerd naar het buitenland. Aan vlas exporteerde Rotterdam jaarlijks 2 à 3 millioen pond, aan lijnzaad 8000 à 10.000 ton, bijna de helft van de opbrengst dezer landen. Wat den graanhandel betreft was Rotterdam de stapelplaats voor de granen van West-Brabant, Zeeland en de Zuid-Hollandsche eilanden. Boter en kaas werden van Rotterdam vanouds veel uitgevoerd naar Engeland; aardappelen van de eilanden en uit Zeeland werden eveneens in het laatst der 18e en het begin der 19e eeuw veel uitgevoerd door Rotterdam [1]).

Ook had Rotterdam reeds een belangrijke veemarkt; gegevens daaromtrent hebben wij echter niet te onzer beschikking.

Wij noemen hier Rotterdam enkel als marktplaats voor Nederlandsche landbouwprodukten; Rotterdam als handelsstad behandelen wij niet.

Het Westland en de geestgronden.

In het tijdperk der nieuwe geschiedenis, dat wij behandelen, was het Westland meer en meer een tuinbouwstreek geworden. Vanouds bekend door de schoonste tarwe, werd deze er nog altijd gevonden, maar hoe langer hoe meer kwam de teelt van fijne produkten op den voorgrond. De duinen en geestgronden werden hier met noeste vlijt gecultiveerd en in schoone cultuurlanden herschapen en met de kleilanden, daaraan grenzend, vormde deze streek een uitmuntend tuinbouwgebied. Wij bespreken de ontwikkeling van den tuinbouw en van de oofiteelt afzonderlijk.

Hierdoor werd in het midden der 18e eeuw een groot gedeelte van Zuid-Holland door het Westland van allerhande schoone boomvruchten voorzien, die hooger geschat werden dan het ooft, dat van de hoogere kleistreken, als van Utrecht, Vianen enz. werd aangevoerd. De tuinlieden van het Westland hadden dan ook te Leiden, Delft en Den Haag op de wekelijksche marktdagen bijzondere marktplaatsen en stonden, als „Westlanders" bekend [2]).

Zoo leverde het Westland een schoone afwisseling van bouwlanden, tuinen, bongerds en weiden op. Van deze streek schreef WESTERBAAN, die hier op zijn buiten Okkenburg bij Loosduinen verbleef (overl. 1670).

Die spelevaren wil door 't schoone korenland,
Door 't tarwrijk Westland heen, moet deze baan ook houen,

---

[1]) H. BLINK, De opkomst van Rotterdam als wereldhaven (Vragen v. d. Dag, XVI, 1901) pag. 544 enz.

[2]) LE FRANC VAN BERKHEY, Nat. Hist., I, pag. 40.

Vanwaar hij langs een vliet ziet roggenakkers bouwen,
En vaers en koeien treên ten knieën toe in 't gras,
Daar eertijds voor het vee geen groene pyl en was;
Daar de nature mist, daar helpen menschenhanden:
Dat hier nu weiden zijn, dat waren schrale zanden,
Men voert hier geesten (geest- of zandgronden) weg.

Langs den binnenduinkant had zich een geheel eigenaardige cultuur ontwikkeld. In 1461 was men aangevangen met het afzanden der duinen en het in cultuur brengen der afgezande gronden. Deze afzanding schijnt het eerst te zijn uitgevonden door een oud-hoveling van PHILIPS DEN GOEDE „die, om eenige vrucht van zijn uitvinding te trekken, zich aanmeldde bij de gasthuismeesters te Haarlem en hun aanbood, een geheim te willen ontdekken, waardoor zij de inkomsten van het gasthuis jaarlijks met duizend guldens konden vergrooten, mits dat zij hem een eerlijk onderhoud gedurende zijn leven moesten toeleggen. Dit verdrag werd gesloten, waarop hij van den graaf voor het gasthuis al de duinen, gelegen tusschen den Haarlemmerhout en het Geregt, verzocht en ook verkreeg volgens een open brief van den vijfden van Grasmaand, in het jaar 1461, dien hij aan de gasthuismeesters behandigde en hun aanwees, hoe zij het land zouden afzanden en het zand aan de kooplieden van Amsterdam voor ballast verkoopen. Dit werd weldra en in geheel Rijnland nagevolgd, waardoor 's lands inkomsten, die door het uitgraven van veen tot turf dagelijks verminderden, merkelijk werden gestijfd" [1]).

Door dergelijke afzandingen zijn bij Den Haag, Haarlem en elders veel tuinderijen op de afgezande gronden ontstaan.

Op de afgezande duinen ontwikkelde zich in den loop der 18e eeuw in de omstreken van Haarlem de bollenteelt, die wij afzonderlijk bespreken. En eveneens vond men op de duinzanden in dit tijdperk bij Noordwijk-Binnen de ontwikkeling van den ouden kruidtuin tot een werkelijke teelt van handelsgewassen, welke VAN DER VALK [2]) ons aldus opsomt:

O, wilt gij u eens recht vermaken
En met uw neus hier gaan te gast,
Treedt toe, daar die lavendel wast;
Begeert uw tong iets zoets te smaken,
Het zoete hout groeit hier zoo wel
Als in de gronden van de Franschen,
Hier vlecht men Venus rozenkransen
Met Zevenboom en Pimpernel.
Wil Aesculaap een zieke helpen,
Deze aangename kruiderij
Verschaft hem een apthekerij;
Hier kan hij bloed en afgang stelpen,

---

[1]) Aanteekening van BREUDEKER achter het dichtstuk: Die lustplaats Soelen door CLAAS BRUIN. In SLOETS Tijdschrift, XI, pag. 44.

[2]) J. V. D. VALK, Noordwijksche Arkadia, 1748.

't Ontbreekt hier aan geen Kruizemunt,
Noch Salie, noch aan alsemplanten;
De Rosmarijn aan alle kanten
Wordt overvloedig hier gegund;
De Althee, de Lauricerusbladen,
Gezegend Distel, Akolei,
Rhabarber, Wijnruut, Cicorei
Ziet elk hier langs de wandelpaden.

Zoo vormde de duinzoom in Holland met zijn geestgronden door de natuur vanouds een teekenend verschil in cultuur met het achterliggende lage land. Daar vond men landbouw, die in enkele streken tot tuinbouw overging, een overgang, waarop de vele kasteelen, buitens, kloosters enz. langs de duinen invloed hebben uitgeoefend, omdat in deze tuinen der aanzienlijken de teelt der vreemde gewassen het eerst werd ingevoerd en daardoor bekend werd; het lage land van Holland met zijn boomlooze vlakten, schier geheel als grasland in gebruik, stak scherp daarbij af. En het verschil in landschapsuiterlijk zou zich nog meer openbaren in den loop der 17e en 18e eeuw, toen de duinzoom met de geestgronden meer en meer met buitens bezet werden.

Hennep.

Een eigenaardig landbouwprodukt in dezen tijd leverde de Krimpenerwaard. Hier vond men hennepteelt op groote schaal, hetwelk ten gevolge had, dat de omliggende steden, als Oudewater, Schoonhoven en Gouda een levendigen handel hadden in hennep en tevens vele touwslagerijen.

Zeeland en de Zuid-Hollandsche delta-eilanden.

De Zuid-Hollandsche eilanden en Zeeland vormen een natuurlijk gebied door de overeenkomst in den aard des bodems, in de wordingsgeschiedenis des lands en in de wijze, waarop het land bewoonbaar gemaakt is. Op al deze eilanden met zware kleigronden heeft de cultuur des lands in het tijdperk, dat wij bespreken, hetzelfde karakter.

Op de Zuid-Hollandsche eilanden Voorne, IJselmonde, Beierland en Goedereede met Overflakkee had de akkerbouw door de vette kleigronden verreweg de meeste beteekenis. De rivier de Nieuwe Maas vormde en vormt nog de grens tusschen de gewesten met hoofdzakelijk veeteelt en de akkerbouwgewesten.

Evenwel vond men er niet uitsluitend akkerbouw; de landlieden hielden zich o. a. op Voorne ook bezig met veehouderij, met schapen-, ganzen- en hoenderteelt.

Als een karaktertrek wordt van de bewoners van Voorne vermeld, dat zij elkander zeer behulpzaam waren bij het dorschen en ander veldwerk, dat zij elkander met vrouwen en kinderen bijstonden, terwijl deze wederzijdsche hulp werd beloond met een vroolijken maaltijd, naar de Hollandsche gewoonte [1]). Wij komen op dit gebruik nader terug.

De hoofdprodukten van den landbouw op deze eilanden waren tarwe en meekrap, vlas en hennep, doch ook boonen en erwten werden er verbouwd,

---

[1]) VAN ALKMADE en V. D. SCHELLING, Beschr. van Brielle, pag. 16.

de aardappelen eerst in de 18e eeuw. De meekrap of mee werd het best verbouwd op de eilanden Schouwen en Duiveland, in 't land van Voorne en de omstreken van Den Briel.

Hoewel op de Overmaasche eilanden Voorne en Putten, IJselmonde en Beierland wel vlas verbouwd werd, was het toch eigenaardig, dat zich hier een belangrijke vlasnijverheid bij de boeren had ontwikkeld, die de landen voor den vlasbouw elders zocht. De vlassers of vlasboeren uit het Overmaasche kwamen in Zeeland of elders om daar het vlas te zaaien of gezaaid te koopen, het vlas daar met hun eigen arbeiders te wieden en te plukken en vervolgens het produkt naar hun eilanden te vervoeren, om het aldaar te roten, te bewerken, enz. Niet alleen trok de vlasboer uit het Overmaasche naar Zeeland en Zeeuwsch-Vlaanderen, hij ging ook naar Noord-Holland. Of hij in Friesland en Groningen reeds kwam in de 18e eeuw, daarover vonden wij niets vermeld, doch het komt ons zeer waarschijnlijk voor. Later toch was dit wel het geval.

Op de Zeeuwsche eilanden, die omringd zijn door uitgebreide schorren en gorzen en waar de natuur voortdurend aanslibde, elders het land afnam, werden deze begroeide platen, wanneer zij zoo hoog waren, dat ze enkel bij hooge vloeden onderliepen, vooral gebruikt tot weide voor de schapen. De ziltige kruiden schijnen deze dieren goed te doen, zoodat zij er niet alleen vet worden, maar ook een smakelijk vleesch verkrijgen. Verder leverden de schorren zoutenelle en zeekoraal, welke als een aangename salade gebruikt werden en nog worden.

Boomvruchten en moeskruiden leverden Zeeland, Voorne met IJselmonde en Putten ook in dit tijdperk voortreffelijk, evenals dat vroeger het geval was. In de 18e eeuw werd ook de aardappel een belangrijk cultuurgewas in Zeeland; de Zeeuwsche aardappelen hadden den naam, in smaak boven alle andere uit te munten.

De mee of meekrap was het belangrijkste produkt van de eilanden. De meekrap werd niet alleen in ons land gebruikt voor de ververijen van wollen stoffen, maar ook veel naar het buitenland vervoerd, naar Italië, Spanje en Frankrijk. Het belang bij de meekrapteelt voor deze gewesten was zeer groot, en daarom trachtte de overheid alle zorg te dragen, dat het produkt zijn goeden naam en qualiteit behield, wat noodig was, daar het, gemalen, niet zelden met zand werd vervalscht. Onderscheidene plakkaten zijn in Zeeland door 's Lands Staten op de meekrap gemaakt, of oude herhaald o. a. op 8 Juli 1662, 29 Sept. en 31 Oct. 1671, 23 Sept. 1699 en 28 April 1737. Volgens de bepalingen o. a. mocht geen meede uit den grond gedolven worden vóór den 1en Sept., noch in de stoven worden gestookt, om meekrap te drogen, vóór den 15en Sept. Volgens resolutie van 1735 mocht men beginnen te reeden op 2 of 3 Sept. Verder werden omtrent de bereiding der krap in deze plakkaten nog bepalingen gemaakt [1]). Ook werd verordend, dat overal, waar men meestoven vond, keurmeesters zouden worden aangesteld, om op de bereiding en qualiteit toe te te zien. Toch werden de bepalingen

---

[1]) Tegenw. St. v. Zeeland, XIX, pag. 386.

blijkbaar ontdoken, want er wordt melding gemaakt, dat zekere Brabantsche aarde des nachts in schuiten werd aangevoerd, om meekrap te vervalschen [1]).

De overheerschende landbouw op de eilanden van het deltagebied bij zware kleigronden had ten gevolge, dat de paardenhouderij er zeer belangrijk moest zijn. De paarden dienden hier hoofdzakelijk, om den ploeg te trekken, en daarom werkte de paardenteelt op het kweeken van een bijzonder sterk ras, dat meer tot trekken dan tot rijden geschikt was. Voor de teelt van goede paarden droeg de overheid zorg. Volgens resolutie der Staten van Zeeland van 22 Sept. 1693 mochten geen hengsten op de eilanden Schouwen en Duiveland tot het dekken van paarden gebruikt worden, dan nadat zij aan den Magistraat van Zieriksee vertoond en door dezen toegelaten waren [2]). Dergelijke overheidszorg voor de paardenteelt vindt men ook elders in ons land.

De markten van de Zeeuwsche eilanden waren, zooals te verwachten valt, hoofdzakelijk graanmarkten of markten van akkerbouwprodukten, terwijl boter er een onbeteekenende plaats bij innam. Eigenaardig is het wel, dat tot voor kort nog op enkele Zeeuwsche eilanden, o. a. op Zuid-Beveland, de opbrengsten van boter en eieren gerekend werden aan de vrouw des huizes toe te komen, om daaruit te voorzien in de dagelijksche behoeften der huishouding, terwijl de echtgenoot over de belangrijker opbrengsten van de bouwlanden kon beschikken, iets, wat wijst op de mindere beteekenis der eerste. De boerinnen brachten hier dan ook hun boter zelf in stukken ter markt te Goes. De korenmarkt te Goes was zeer beroemd, en ook Middelburg en Zieriksee hadden hun korenmarkten.

Voor Zeeland bleef in hoofdzaak de landbouw in het te bespreken tijdperk in denzelfden toestand. Dat er soms slechte tijden waren, blijkt uit den wensch der Zeeuwen naar protectie van den landbouw, zooals wij bij de staathuishoudkundige beschouwing aanwijzen.

Huisinrichting op de Zuid-Hollandsche eilanden en in Zeeland.

Wanneer men slechts het land doorreizende rondziet, bemerkt men reeds bij oppervlakkigen blik een in 't oogvallend verschil tusschen de boerenhuizen ten noorden en ten zuiden der Nieuwe Maas.

In het gewest der bouwlanden heeft de boerenschuur een veel grooter afmeting en wordt zij hooger en breeder gebouwd tot berging van het graan, terwijl de stallen voor het rundvee en de hooibergplaats een ondergeschikte plaats innemen. Hooibergen vindt men hier niet of bijna niet; wel vindt men er graanbergen naast de huizen en op het land verstrooid.

Over 't geheel bestaat het boerenhuis in deze gewesten uit een groote, hooge schuur, waar in het midden het hooi onder op de deel wordt geborgen, terwijl boven het hooi de tarwe wordt bewaard. Langs het hooi en de tarwe loopt in de lengte van het huis de dorschdeel, tevens de inrijgang voor hooi en tarwe, met een breede, hooge deur aan den voorkant. Het woonhuis van den boer, dat smaller is, staat aan de eene zijde voor de schuur,

---

[1]) Le Long, Kooph. v. Amsterdam, 1763.

[2]) Resolutiën der Staten van Zeeland van 22 Sept. 1693.

zoodat deze laatste aan den kant van de dorschdeel op zij van het woonhuis uitsteekt, waardoor men hier kan inrijden.

Aan den anderen kant van het hooi vindt men den stal voor de runderen onder een schuin afdak. Het aantal runderen is in deze gewesten klein; meestal mest men slechts om de 3 à 4 jaren den grond, zoodat de runderen voor den mest niet zoo beslist noodig zijn. Het aantal paarden is echter door het bouwland zeer aanzienlijk; 6—8 of 10 paarden ziet men dikwijls bij slechts 4 à 6 runderen.

In de Walchersche schuur vindt men eveneens de koeien aan den eenen kant op een rij volgens de lengte van het gebouw. Hooi en graan worden hierin afzonderlijk aangefast, gescheiden door een inrijruimte, dwars in het huis, welke tevens tot dorschvloer dient. De paardenstal vindt men vóór in de schuur, dwars door het gebouw, en daar loopt eveneens een inrijruimte langs, dwars door het huis, vóór het hooi, welke ruimte tevens tot dorschvloer dient. Zoo heeft men twee dorschvloeren dwars in het huis: één voor en één achter den graantas.

De woonhuizen staan in vele gevallen afgezonderd van de schuren.

Hetzelfde huistype wordt ook bij de boeren in Zeeuwsch-Vlaanderen gevonden.

Wij beschreven den huizenbouw in het deltagebied hoofdzakelijk naar dien van het begin der 19e eeuw. Van de vroegere eeuwen staan ons geen gegevens dienaangaande ten dienste. Doch wij meenen hier met gerustheid een lateren toestand ook op vroegeren tijd te mogen toepassen, omdat op deze geïsoleerde eilanden zeden en gewoonten van voorheen het langst stand hielden. Dit is ongetwijfeld ook met den bouw der boerenhuizen het geval geweest; te meer deelen wij dat vermoeden, omdat de landbouwtoestanden hier weinig veranderden van de 18e tot de 19e eeuw.

Landelijke toestanden in Noord-Brabant.

In Noord-Brabant, welk gewest eertijds grootendeels tot de generaliteitslanden behoorde, kon zich de landbouw van de 16e tot de 19e eeuw in geen gunstige omstandigheden verheugen. Gelegen in een grensgebied, met onzekeren toestand en dikwijls verontrust door oorlogen en stroopende benden, niet in staatkundige rechten gelijk gesteld met andere gedeelten des lands, met een over 't geheel niet vruchtbaren bodem, zoo moesten de toestanden hier wel minder gunstig blijven.

De welvaart van Holland en Zeeland vond men ook op verre na niet in Noord-Brabant. Uit een „Register van Beden" van 1435, door HERMANS medegedeeld naar het extract op het stedelijk archief te Antwerpen [1]), leert men het aantal belastbare woonhuizen en van die, welke onbelastbaar waren en als *arm* worden aangeduid, voor de Stad en Meierij van Den Bosch kennen. In de stad 's-Hertogenbosch werden in genoemd jaar geteld 2883 huizen, waarvan 300 als arm zijn aangeduid, dus bijna $^1/_9$. Erger was het evenwel gesteld op het platteland. Wij laten hier niet de opgaven per dorp volgen,

---

[1]) C. R. HERMANS, Bijdragen tot de Gesch. Oudh. en Letteren enz. der Prov. Noord-Brabant, I, 1845, pag. 51.

doch het totaal van eenige kwartieren. Onder Oisterwyck (dorpen: Vucht, Gestel, Tilburg, Loen, Helvoirt, Essche, Drunen, Mierde, Waalwijk, Gestel bij Oosterwijk, Hilvarenbeek, Bokstel, Gansoye e. a.) telde men 3707 belastbare huizen en 1282 onbelastbare of arme. In Peelland (dorpen: Mierle, Liedrop, Buedel, Bakel, Liemde, Asten, Heze en Leende, de stad Helmond, St. Oedenrode, Zoemeren, Zoerendonc en Maasheze, Geldrop, Aarlebeke, Doiren en Vlierden, Nuenen, Nederwetten en Tongerloe, Erpe, Stephout, Vechele, Zonne ende Bruegel, Lieshout, Schindel, Ghemaert) 5135 belastbare huizen en 1772 onbelastbare; in Maesland 2296 belastbare en 845 onbelastbare huizen, en in Kempenland 3502 belastbare en 982 arme huizen.

De conclusie luidt in het stuk: „Ende want men tot alle plaetsen vele armer lieden bevant ende een yegelyc seere corende ende claegde, soe wert gheordineert, dat men in allen steden afslaen soude den X^den^ man arm, en in de dorpen den V^den^ man arm."

Het was ongetwijfeld een jammerlijke toestand bij de boerenbevolking op het platteland in de Meierij, waar gerekend werd, dat $^1/_5$ der bevolking in een staat van armoede verkeerden, zoodanig, dat zij niet konden belast worden in de beden.

Volgens opgave van 1526 werd gerekend [1]):

	Totaal.		Belastbaar.	
Den Bosch	4180	huizen,	3658	huizen.
Kwartier Oisterwijk	4400	„	3308	„
Kwartier Kempenland	3651	„	2750	„
De stad Eindhoven	224	„	192	„
Kwartier Peelland	5302	„	3986	„
De stad Helmond	396	„	313	„
Kwartier Maasland	2059	„	1549	„

Langzaam nam ook de bevolking in Noord-Brabant toe. Wij bezitten gegevens volgens genoemde studie van HERMANS voor de Meierij van Den Bosch, welke wij laten volgen, wat betreft het aantal huizen [2]).

INDEELING.		AANTAL HUIZEN.							Huisgezinnen.
Jaren		1437	1526	1736	1771	1806	1815	1840	1840
's-Hertogenbosch en vrijdom		2883	4180	3220	3242	3497	3548	3532	4344
Kwartieren.	Oisterwijk	3707	4400	5789	6101	6209	6287	8121	9763
	Peelland	4892	5863	6929	7380	7867	8006	9185	10538
	Maasland	2141	2229	2860	3074	3192	3249	3558	4229
	Kempenland	3502	3875	4988	5121	5002	5247	5918	6950
Tezamen		17125	20547	23786	24918	25767	26337	30314	35824

[1]) HERMANS, l. c. pag. 6.

[2]) HERMANS, Bijdragen, I, 1845, pag. 90.

De bevolking in dit gebied zou, volgens berekening naar het aantal huizen, in 1437 ongeveer bedragen hebben: 94,186 zielen, in 1840: 176,925, dus in 400 jaren nog niet verdubbeld.

Toestanden in de Meierij.

De landelijke toestanden in het grootste gedeelte van Noord-Brabant waren slecht. Van de Meierij zegt van HEURN [1]), dat er tienmaal zooveel heide als in cultuur gebrachte grond is en dat de schrale landen den bewoners een geringe opbrengst schenken voor hun zwaren arbeid. Zij persen als het ware den akker door gestadig mesten en ploegen vruchten af en moeten voortdurend er aan arbeiden. Daarbij komt, dat de lasten in deze landstreek naar evenredigheid van de andere gewesten zeer zwaar zijn, terwijl door de vele oorlogen de dorpen herhaaldelijk gebrandschat en zwaar gedrukt worden. Een aanzienlijk gedeelte van de opbrengst der landen moet aan renten en andere lasten betaald worden. In 1724 beliepen de opgenomen gelden in de Meierij 3.110.616 guldens, welke tegen 4 ten honderd verrent werden. De druk was zoo zwaar, dat de Algemeene Staten de rente tot 3 % verminderden, waarbij tevens schikkingen getroffen werden over de aflossing [1]).

Onder die omstandigheden vervielen de slechtste boeren, door nood gedrongen, dikwijls tot dieverij [2]); dieven kwamen hier meer dan ergens voor. Echter de ingezetenen van de magere Meierij, zijn een volk, dat zich met een kleintje weet te behelpen, de tering naar de nering zettend. Gebraden knollen zijn een delicatesse. Des zomers gaan zij blootsvoets en des winters in klompen. De bewoners leven armelijk, maar zijn toch zeer werkzaam en over het geheel gezonde, sterke lieden. Aldus schetst OUDENHOVEN deze bewoners.

Dat de armoede in Noord-Brabant groot was, blijkt ook hieruit, dat in de dorpen bedeljagers tot het oppassen en verjagen der bedelaars en landloopers werden aangesteld. Dat geschiedde o. a. te Bergeik, en in 1755 werd zelfs besloten, een tweeden aan te stellen, omdat een het niet af kon. Later kreeg de betrokken persoon ook wel den naam van „diender en bedeljager." Nachtwakers en kleppermannen kwamen er eveneens bij.

Landbouw en veeteelt waren hier hoofdbronnen van bestaan, velen hielden schapen op de dorps- of gemeenteheiden en broekvelden. Te Loemel, in de heide gelegen, telde men in 1616 ongeveer 18,000 schapen en in 1670 werd er ongeveer 15,000 pond wol geleverd [3]). De wol dier schapen was mede de aanleiding tot de opkomst der lakenweverijen te Tilburg, Oosterwijk en elders. De vlasteelt, welke hier eveneens gedreven werd, was aanleiding tot de opkomst der linnenweverij, zooals die te Eindhoven, Helmond, Oorschot, Bokstel en elders gevonden wordt.

De Peel.

De Peel lag in ons tijdperk en in het begin der 19e eeuw tot zelfs in het midden der 19e eeuw woest en verlaten als een eenzaam moeras. Zelfs was de turf, die in de 18e eeuw hier gestoken werd, van weinig beteekenis voor de Meierij. Slechts vier of vijf dorpen, die het

---

[1]) J. H. VAN HEURN, Historie der stad en Meierije van 's-Hertogenbosch, 1776, I, pag. 23.

[2]) Tegenwoordige Staat, II, 1751, pag 23.

[3]) J. v. OUDENHOVEN, Beschrijving van de Meijerije van 's-Hertogenbosch, 1670, pag. 9.

dichtst bij de Peel lagen, nl. Bakel, Deurne, Asten en Zomeren, deden aan turfgraverij, maar de turfboeren verwaarloosden daardoor den landbouw zeer, zoodat zij er nog weinig voordeel van hadden, werd beweerd. De turf werd hoofdzakelijk verhandeld op Helmond en Eindhoven.

Van andere dorpen, die nabij gelegen waren, reed men wel eens met wagens naar de Peel, om turf te koopen, doch ook dit beteekende zeer weinig. „Nooit kan de Peelturf een tak van Meierschen handel worden; de Peel kan volstrekt zooveel turf niet opleveren, schreef STEPH. HANEWINKEL nog in 1803 [1]." En hij beschouwde de voorstellen, om de Aa beter bevaarbaar te maken, teneinde die met de Peel in verbinding te brengen, als „plannen, uit eigenbelang van enkelen voortvloeiend," maar zag daarin weinig heil voor dit gewest.

Land van Breda en Bergen-op-Zoom.

Het Land van Breda wordt in het midden der 18e eeuw beschreven als een „Landstreeck, wegens deszelfs aangename gelegentheid t'allen tijde zeer geroemt geweest, als in zich vervattende alles, 't gene tot nut, voedsel en verlustiging der inwoonderen strekken kan." Men vindt er vruchtbare bouwlanden, die rogge en boekweit leveren, en schoone weiden. Maar ook vindt men er uitgestrekte heiden en wildernissen, waarop dagelijks een ontelbare menigte schapen geweid worden en die den liefhebbers een wildrijke jacht verschaffen. Overal ziet men er een schoone afwisseling van bouw- en weilanden, heiden en beplantingen; het hout wast er welig [2]).

De riviertjes, welke het land doorsnijden, gaven er goede weilanden. Toch was de veeteelt ook hier niet zeer intensief, daar de beesten meest gevoed werden met het gras, dat er langs de wegen gevonden werd [3]).

„Voor de landsprodukten wijzen wij er op, dat Alfen roem draagt op zijn vette hamels, Chaam, Zundert en Rijsbergen leveren de alom beroemde kapoenen." Door dit alles noemde MAURITS dit land niet ten onrechte, zegt VAN GOOR, „*zijn Brabantsche Tempe.*" Hier schijnt de toestand wel gunstiger geweest te zijn dan in de Meierij, maar toch wordt meer het oog gevestigd op de schoone natuur dan op de economische verhoudingen, die bij de boeren in dit gewest evenmin voordeelig waren.

Het Markgraafschap Bergen-op-Zoom wordt beschreven als vruchtbaar voor het voortbrengen van allerlei granen en met goede weilanden. Men vond er veel eiken- en dennenhout. In het Oosterkwartier werd veel werk gemaakt, om takkenbossen te binden van het hakhout; die takkenbossen werden veel naar Staats-Vlaanderen en Zeeland gezonden tot versterking der dijken. Bovenal van Oudenbosch werden die veel verscheept. Naar den kant van Breda weidden veel schapen op de heiden, doch langs den westkant lagen vruchtbare polders met gronden van zeeklei [4]).

---

[1]) ST. HANEWINKEL, Geschied. en Aardr. der Stad en Meierij van Den Bosch, 1803, pag. 23.

[2]) TH. E. VAN GOOR, Beschrijving der Stadt en Lande van Breda, 1744, pag. 354.

[3]) Tegenw. Staat, II, 1751, pag. 239.

[4]) Tegenw. Staat, II, pag. 179.

Algemeene toestand der bevolking.

Omtrent de algemeene toestanden der plattelandsbevolking van Noord-Brabant in de 18e eeuw licht ons een Memorie van 30 Dec. 1785 nog nader in, vooral betrekking hebbend op de bewoners van de Meierij [1]). Hierin leest men het volgende. „Hij, die de Meyeryenaars kent en nagaat in hun dagelijksch bedrijf en levenswijze, evenveel of zij Land- of Ambagtslieden zijn, zal bij ondervindinge gaarne toestemmen, dat zij over het algemeen zijn ontbloot van datgeen, hetwelk aan hun als redelijke menschen toekomt. Hij vindt den ingezetenen wel den gantschen dag, zonder zelfs den nagt te sparen, bijna boven menschenkragten werkzaam en zwoegende voor sig en de zijnen; maar met welk gevolg?

„Voor dit alles is zijn drank schoon water of zure karnemelk, syn eten aardappelen met raapoly, soo die niet te duur is, of meestentijds zuure karnemelk en somtijds azyn; brood sonder booter of kaas, ten minsten seldsaam anders; syn kleeding gescheurt en geplukt, met een blauwe soogenaamde kiel van grot linnen overdekt; syne legging sonder eenige veeren op sakken, met strooij of dergelyke gevuld, en syn deksel van geen beter natuur, geheel afsigtelyk, 't samen soo veele bewyzen van syn behoeftigen toestand, waarmede hij te worstelen heeft. Al syn swaaren arbeid kan hem geen booter op syn brood geven; schaars wat spek; genoegsaam nooit vleesch, geen bier, geen behoorlijke kleeding, deksel of ligging, en derhalve ontbreken hem de natuurlijke en reedelijke behoeftens, die aan denselven, als mensch, toekomen, en aan hem, die er met alle kragten op uit is, om die te verkrygen. Een gevangen, hoe misdadig ook, krygt daegelyks syn booter op syn brood, een stuk vleesch of spek bij syn potage, en syn quantiteit bier, en waarom anders dan omdat men het daarvoor houdt, dat den mensch, als mensch beschouwd en behandeld wordende, zulks toekomt — men ontmoet dan minder gebrek van reedelyke behoeftens by de soodanige in de gevangenhuyzen, als in de huysgesinnen van een Meyerysch ingezeeten, en van de honderd huyshoudingen sal men op verre de meeste plaatsen er geen tien vinden, alwaar het voorsz. gebrek sig niet ontdekt."

En waar komt die ellende uit voort? vraagt de Memorie verder.

Men had toch „een lange vreede, een geldige prys van booter en graanen, geen algemeene werkelijke rampen. Van traagheid, luiheid of dergelijke reedenen van eige schuld kan men hun immers niet beschuldigen, dewijl sy voor hun bestaan doen alles en meer dan van een reedelijk mensch na billykheid kan worden gevergt."

De oorzaak is, zegt de Memorie vervolgens, dat de lieden onevenredig hoog en boven hun vermogen belast zijn. „Een daglooner, sonder eenig land of huis in eigendom te hebben, moet egter in het Hoofdgeld en andere gemeene middelen betaalen, omdat deselve soo hoog zyn aangeschreven, dat men hun, tot vinding van den Taux, niet voorbij kan gaan."

„Ondertusschen zijn syne dagloonen by soomerdag nauwelyks toereikende

---

[1]) Medegedeeld door Dr. B. DIJKSTERHUIS. Bijdragen tot de Geschiedenis der Heerlijkheid van Tilburg en Goirle, 1899. Bijlage G. Deze Memorie, 92 pag. in folio, bevindt zich in de Bibliotheek van het Noord-Brabantsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch.

om hem en syn huisgezin sonder bier, spek of vleesch, den maag te vullen, men swyge van hetgeen hy 's winters maar kan winnen, want dit sal, den eenen dag door den anderen gereekent, geen drie stuivers bedraagen, nadien hy alsdan veeltyds niets verdienen kan; behalven dat hy op Son- en Heiligdagen niets verdienen mag. En wat resources kan hy dienvolgens hebben, om 's Lands lasten te betaalen en syne verdere behoeftens te vinden?

„Een landman kan, soo hy een groote menigte van land onder de ploeg heeft, en daarby na evenredigheid hooi- en weilanden en vooral een goede stal met vee, om syne landerijen van de noodige mist, sonder welke hij niets kan teelen, te voorsien, by den tegenwoordigen prys van booter en graanen nog wat profiteeren, maar de situatie van de Meyerye, uithoofde van meerdere bevolking, is soodanig, *dat men over het algemeen niet heeft dan kleine boeren* (wij cursiveeren), dat is de soodanigen, die weinig akkerland bouwen, en de hoogte van de meeste dorpen veroorsaakt, dat sy geene hooi- of weilanden kunnen hebben, en deese, die de ingeseetenen der Meyerijë in het generaal uitmaakt, kan met al syn ploegen en swoegen niet soo veel winnen, dat hy voor hem, syne vrouw en kinderen de reedelyke behoeftens kan aanschaffen. Want heeft hij iets, waarmeede hij die andersints soude kunnen voldoen, als wat boter, een varken, een mager beestje of wat granen, zijn de meesten genoodzaakt, dit, en dan nog doorgaands veele uuren ver, te gaan verkoopen, ten einde met het geld, dat hy daarvoor beurt, te betaalen de lasten, waaronder hy zugt, en moet (wil hij zich staande houden) de natuur geweld aandoen, omdat hy de gaapende monden en graage maagen van vrouw en kinderen daarvoor niets kan goed doen."

Zoo was het ten opzichte van de landeigenaren, en ten opzichte van de huurders was de toestand nog veel erger.

Het valt ongetwijfeld aan te nemen, dat de schildering der toestanden van de bevolking in deze Memorie met opzet donker gemaakt is, omdat de verbetering der belasting hierbij een doel was, in welke omstandigheden de somberste kleuren van 't palet worden gebruikt. Maar ook al was de toestand gunstiger dan de Memorie zegt, dan toch moet men nog aannemen, dat de economische verhoudingen der landbevolking van de Meierij, en voor het overige gedeelte der zandgronden van Noord-Brabant zal hetzelfde gelden, zeer slecht waren. Afgelegen van de groote rivieren, waardoor het verkeer bemoeilijkt werd, waren deze landstreken achtergebleven in de tijden, toen de handel elders bloei en rijkdom bracht. Het was een primitieve, eenvoudige toestand, met weinig bepaald rijke ingezetenen, met een talrijken, armen stand van meestal kleine boeren, en onder deze omgeving eveneens een gedrukte toestand der arbeiders. De geldhuishouding vervulde gedurende de vorige eeuwen in deze maatschappij nog geen groote rol, en ieder trachtte zooveel mogelijk door eigen produktie in zijn behoeften te voorzien.

Hezemans schetst den toestand van Staats-Brabant in de laatste helft der 18e eeuw aldus. „Het gewest was arm, onveilig, buiten de staatszaken gesloten, de bevolking was deugdzaam en diep godsdienstig."

Vooral in het Kempenland was de armoede groot, zoodat vele huishoudens geen bed hadden; de menschen lagen op het stroo; hun deksel was de geringe kleeding, die zij aan het lichaam droegen. Des zomers werden op de broek-

landen rossen gestoken, die gedroogd werden en waarmede zij zich 's winters als met dekens dekten. Hun spijs was oneetbaar. Vele woningen waren verlaten of vervielen; jaarlijks werd al minder land bebouwd; overal lagen akkers braak, ofschoon de uitgestrektheid der onbebouwde gronden toch reeds zoo groot was. Al schraler werden ook de gronden, die nog in gebruik waren, door gebrek aan bemesting. En toch vorderden de St. Gen. van dit gewest zwaarder belasting dan van de rijkste streken. In de Nationale Vergadering van 13 Maart 1797 toonde DE LA COURT aan, dat in de Meierij voor 6311 morgen land 32.000 gulden verponding moest opgebracht worden, terwijl men in Gelderland daarvoor slechts 11.000 gulden betaalde en in 't hart van Holland 18.000 gulden [1]). Daarbij was de bevolking van onderwijs verstoken, omdat alleen Hervormden onderwijs mochten geven, en de Katholieken daarvan niet gediend waren [2]).

Vrij eenstemmig zijn dus de berichten over de armoede in deze gewesten.

Die achterlijke en treurige toestand van Noord-Brabant was mede een gevolg van de historisch-geographische omstandigheden, waarin dit grensgebied verkeerde. Onder KAREL V was het hertogdom Brabant een der grootste gewesten geweest, maar door den tachtigjarigen oorlog was het noordelijk gedeelte van dit gewest aan de Republiek der Vereenigde Nederlanden gekomen, terwijl de kern van het land en de zuidelijke streken onder Spaansch, later Oostenrijksch beheer bleven. Het noordelijk gedeelte werd als Generaliteitsland door Hunne Hoogmogenden, de Staten-Generaal, bestuurd, die in al de rechten en voordeelen der voormalige hertogen traden en er belastingen oplegden, zonder dat de besturen der gemeenten of de bewoners er een enkel woord in mede mochten spreken.

Doch geenszins vond men in deze landen een eenheid van bestuur of verhoudingen. Men vond er *Statendorpen*, welke geheel stonden onder de Staten-Generaal en waar in naam van dat college het geheele gerecht en bestuur benoemd werd. Doch daarenboven had men er *halve heerlijkheden*, die voor de helft aan een heer behoorden, voor de helft onder de Staten-Generaal stonden, zoodat beiden om beurten het bestuur benoemden. En daarnaast had men de *volle heerlijkheden*, waar de heer het bestuur benoemde en onderscheidene heerlijke rechten had.

Tot die halve heerlijkheden behoorden o. a. Hilvarenbeek, Diessen, Riel e. a.; als heerlijkheden noemen wij Tilburg en Goorle, Bokstel, Loon-op-'t Zand, Waalwijk en Helmond.

Aldus was het gezag verdeeld en drukten verschillende heerlijke rechten er op de bewoners des lands. Welke opbrengsten het bezit eener heerlijkheid aan den heer opleverde, zien wij uit een Memorie van de schade, sedert de revolutie van 1794 als gevolg van de opheffing der heerlijke rechten geleden, door den Heer van Tilburg opgemaakt, welke de heer DIJKSTERHUIS als bijlage in zijn genoemd boek mededeelt.

Daarin lezen wij o. a., dat de heer voor de begeving van het schout- of

---

[1]) Dagverhaal der Nat. Verg. 13 Maart 1797, pag. 149.

[2]) J. C. A. HEZEMANS, 's-Hertogenbosch 1629—1798, 1899, pag. 417.

drostambt der heerlijkheid Tilburg en Goorle een jaarlijksche uitkeering ontving van *f* 800; dat het ambt van secretaris, stokhouder en afslager of afhanger, bij contract van 14 Mei 1774, een jaarlijksche recognitie of uitkeering gaf in geld van *f* 2500, het burgemeesterschap van Tilburg jaarlijks *f* 100 uitkeering opbracht, terwijl de verpachting van de breukmeestersplaats van Tilburg en Goorle jaarlijks *f* 300 opbracht, de beide forstersplaatsen van Tilburg ieder *f* 24 opbrachten. Daarbij kwamen nog eenige kleinere geldelijke opbrengsten, terwijl de heer zich beklaagde, het recht en de onaangenaamheid der aanstelling van alle genoemde ambtenaren en van andere ambtenaren te missen, welker aanstelling, hoewel geen pecunieele voordeelen opleverend, toch aan de heerlijkheid verknocht was.

Landbouwtoestanden en opkomst der nijverheid in de Meierij.

Wanneer wij bedenken, dat dergelijke voordeelen, aan de heerlijkheid verbonden, toch alle werden verkregen uit de beurzen der ingezetenen, d. i. der arme landbewoners; dat ook de belastingen zwaar drukten; dat in de 16e en 17e eeuw Noord-Brabant herhaaldelijk geteisterd werd door den oorlog, zoodat een menigte dorpen van zuid tot noord plat gebrand werden en de Staten-Generaal hulp moesten bieden door ontheffing van belasting van herbouwde huizen; wanneer wij overwegen, dat de bewoners geen stem bezaten, maar in alle opzichten onderdanig gehouden werden, terwijl de bodem bij flinken arbeid slechts een matige opbrengst gaf, dan valt het niet te verwonderen, dat de energie gedoofd werd; dat er geen enkele tak van bedrijf tot groote ontwikkeling kwam; dat geen flinke boerderijen hier ontstonden, maar dat men onder dien druk leefde van den dag tot den dag, slechts voorziende in het noodige; dat men in die omstandigheden het bezit versnipperde, en de boeren meer en meer tot kleine keuters of niet meer dan arbeiders afdaalden, terwijl de ontginning der gronden zich ook niet meer uitbreidde dan voor de arbeiders en kleine boertjes, die schaars in hun bestaan voorzagen, hoog noodig was, als hun kinderen in het huwelijk traden.

Het bovenstaande toont ons duidelijk aan, dat er in Noord-Brabant in de tijden der 16e tot de 19e eeuw geen factoren voor de ontwikkeling des volks werkzaam waren, zoodat de treurige toestand, in de Memorie geschetst, volkomen verklaarbaar is.

Gedrukt en belast als de bevolking van alle kanten werd, zag men op vele plaatsen armoede en achteruitgang gedurende de 18e eeuw; in Goorle beteekende de landbouw niets meer, zoodat men verschillende landerijen, aan de armen behoorende, voor de opbrengst der lasten niet meer kon verhuren. Wie zou onder deze omstandigheden er aan denken, een flinke boerenplaats in bedrijf te nemen, verondersteld zelfs, dat iemand het kapitaal er toe had? Het komt ons daarom voor, dat het versnipperde en kleine grondbezit van Noord-Brabant, hetwelk hier thans nog kenmerkend is en zeer nadeelig werkt, zooals bij de laatste landbouw-enquête werd opgemerkt, in de toestanden der vorige eeuwen zijn eersten grond vindt.

Onder deze armoedige omstandigheden kon het niet anders, of de arbeidsloonen moesten er zeer laag zijn; vele handen stonden gereed iets te verrichten, als er, zij het ook maar weinig, toch wat te verdienen viel.

Dit alles had ten gevolge, dat men er middelen van bestaan zocht, of

liever, moest zoeken, om den levenstoestand althans iets te verbeteren of mogelijk te maken. Die vond men in de weverij. Het valt niet te zeggen, wanneer zij ontstaan is. De vlasbouw was reeds vroeg een boerenbedrijf geworden, afgescheiden van den heer, en de bewerking van vlas en hennep, het spinnen en weven, werden vanouds bij het landbouwbedrijf gevoegd. En dit is zeker, dat de weefstoel bij de boeren in het oude Brabant naast het spinnewiel in schier elk boerenhuis gevonden werd. De wol van de schapen op de heiden en het vlas bewerkte in den tijd vóór de verdeeling van arbeid ieder in deze geïsoleerde gewesten gaarne zelf, en gewoonlijk schoot er bij velen nog wel tijd over, om iets voor anderen te verrichten en een gedeelte van het produkt te verkoopen in dorpen, waar men er niet zooveel aan deed. Zoo zag men in het begin der negentiende eeuw nog niet zelden den boerwever, die een stuk laken had afgeweven, daarmede, het stuk in een grooten zak gehuld en op den rug dragend, de dorpen rondtrekken, om aan de huizen hiervan kleinere of grootere hoeveelheden te verkoopen en na den uitverkoop terug te keeren tot het weefgetouw en aan een nieuw stuk te beginnen. In den tijd van geldschaarschte was het een ware uitkomst, om op deze wijze er iets bij te verdienen.

In het midden der 17e eeuw werd er in de omstreken van Tilburg al veel geweven voor den uitvoer. Dewijl de boeren het weven kenden en het van vader op zoon leerden, de loonen laag waren en op niet grooten afstand het rijkere Holland lag, dat hooger loonen had, lag het voor de hand, dat men in Noord-Brabant weldra voor Holland begon te weven. Zoo o. a. is het bekend van Helmond, dat men er Haarlemmer bontjes weefde. In Haarlem werden de „boomen", d. i. de rollen gemaakt, waarop de schering, het garen, was gewikkeld, en er bestond in de 18e eeuw een geregelde voermansdienst tusschen Helmond en Haarlem, om boomen te halen en de bontjes terug te voeren. Hierdoor wordt verklaard, dat men namen van Helmonders uit de achttiende eeuw onder de Haarlemmer families vindt, zooals de namen GELDROP, VAN BIJSTERVELD e. a.

Wij vinden aldus in Noord-Brabant sedert de 17e eeuw in onderscheidene plaatsen al een drukke weverij. Tilburg, dat vóór de 17e eeuw alleen grove lakens had, bewerkt van inlandsche wol, begon na dien tijd ook fijnere lakens te maken van Spaansche wol, welke in Holland gekocht, in Brabant geweven en dan ongeverfd naar Holland gezonden werd, waar de stof als Hollandsch laken werd verkocht. Ook werden de aldus bewerkte stoffen wel van Noord-Brabant in de wol geverfd naar Holland gezonden, om daar geapprêteerd te worden. Den Bosch had in dien tijd een drukken doorvoer van wol en laken.

Tilburg had in 1649 volgens OUDENHOVEN 300 weefgetouwen. Terecht merkt DIJKSTERHUIS op, dat het aantal overdreven is, of dat de getouwen misschien niet geregeld werkten. Wij gelooven, dat het laatste het geval zal geweest zijn, in verband met den toestand, waardoor die nijverheid opkwam, als een deel van den arbeid der personen, die weefden.

Men wachte zich dus voor verkeerde voorstellingen omtrent de lakenindustrie van Tilburg en de bontweverij van Helmond in de vorige eeuwen. De fabrieknijverheid van toen was een geheel andere dan thans. Het waren de kleine boeren, welker treurig lot wij beschreven, die in hun huizen weefinrichtingen

hadden, om daarmede in hun vrijen tijd een schraal loontje te verdienen. Ook de boerenarbeiders, die een kleinen tijd van het jaar werk hadden, weefden in hun vrijen tijd. Daardoor vormde het weven een deel van het bedrijf en werd er niet geproduceerd in evenredigheid van het aantal weefstoelen.

Zoo vond men op de dorpen een menigte weefgetouwen. Wie een dorp doorwandelde, zag zoo hier en daar voor het raam van een zijkamertje der boerenhuizen het weefgetouw als een schier algemeen voorkomend huisgereedschap. Karnen, hooien, maaien en rooien wisselden met het weven af; alleen enkelen beschouwden het als vast bedrijf, dat ook in de eigen woning werd uitgeoefend. Te Laren in het Gooiland zag men tot voor kort nog hetzelfde; thans is het er minder.

Armoedig door geringe produktie, gedrukt door lasten van allerlei aard, was het bestaan der meeste boeren op de zandgronden van Noord-Brabant uiterst sober. Het rundvee bestond uit magere dieren, welke voornamelijk werden gehouden tot het verkrijgen van den noodigen mest voor de bouwlanden. Door gemis aan weilanden werd het vee meest met vruchten van den akker gevoed, met pluksels en andere groenten, welke voor het vee driemaal op een dag werden gekookt. In den herfsttijd vormden knollen en spurrie het voedsel; verder werden gekookt hooi en rauwe groenten gevoerd, met koren vermengd, omdat het overige voedsel en het hooi te slecht was, zoodat het vee er het leven niet bij kon houden [1]).

In Noord-Brabant was behoefte aan cultuurgronden. Het gebrek aan land was op verscheidene plaatsen der Meierij zoo groot, dat vele huwelijken uitgesteld moesten worden, omdat er geen ontgonnen land genoeg was, waarop de jonggetrouwden zich konden nederzetten. Vele jonggehuwden moesten om dezelfde reden bij hun ouders gaan inwonen [2]). Ook vertrokken velen uit Noord-Brabant wegens dezelfde omstandigheid naar elders.

In deze toestanden vindt men de verklaring der verregaande versnippering van het grondbezit in Noord-Brabant, welke toen reeds bestond en onmogelijk verder kon gaan. Maar dezelfde omstandigheid leidde er ook toe, van vele zijden aan te dringen op het ontginnen der uitgestrekte woeste gronden, gedeeltelijk gemeente-, gedeeltelijk staatseigendommen.

Van deze gronden konden de dorpsgenooten tegen geen of geringe vergoeding gebruik maken, om te voorzien in hun behoefte aan brandstof, aan strooisel in de stallen, of om er schapen op te weiden. Doch van de woeste gronden werd enkel gehaald, wat de natuur er aanbood. Van verschillende zijden werd er op aangedrongen, de inculte gronden gratis beschikbaar te stellen voor hen, die ze in cultuur wilden brengen, omdat er behoefte was aan land en de bewoners geen geld hadden, om dat te koopen.

De techniek van den landbouw stond in deze gewesten op een laag standpunt, primitief in inrichting, gelijk dat nog in de 19e eeuw voor het grootste

---

[1]) ISFRIDUS THYS, Memorie of vertoog over het uitgeven en in culture brengen der vage en inculte gronden in de Meyerye van 's-Hertogenbosch, bekroond in 1788 (1792) pag. 38.

[2]) THYS, l. c., pag. 46.

gedeelte voortduurde. Kleine bedrijven, hoofdzakelijk voor eigen behoeften produceerend, gemis van kapitaal, een armoedig bestaan, dat is het algemeene kenmerk van den toestand. Het schrale rund moest hier op de zandgronden veelal tevens dienen tot trekdier. Noch in huis, noch in rijtuigen, noch in kleeding was er iets van de welvaart en luxe, die de Hollandsche boeren beroemd maakten. De economische toestand der boeren op de zandgronden langs de kleistreken, o. a. in de kwartieren Oosterwijk, Maasland en het Land van Kuik was het best, omdat zij hier in staat waren, het noodige hooi te winnen, dat meest gepacht werd langs de rivier; daar vond men boeren met drie span paarden, en de grootte der boerderij werd naar de paarden gerekend. Toch hadden zij zelden meer dan 10 stuks rundvee, velen 4—6. Op die bedijkte kleigronden langs het westen en noorden werd de grond veel tot bouwland gebruikt.

In de Kempen en het Peelland vond men de schraalste gronden des lands. De koeien weidden op de schrale meenten of werden op stal gevoed. De weinige boter, die werd verkregen, verkochten zij zooveel mogelijk, doch het was een slecht produkt. Veelal bestond er een ruilhandel in de dorpen, waarbij de boter tegen andere waren verruild werd bij den kruidenier of winkelhouder. De geldsomloop was veelal schaarsch.

De ontginning der woeste gronden, welke meest aan de gemeenten behoorden, had onder de beschreven ongunstige toestanden slechts plaats op kleine schaal, bij kleine stukjes, een omstandigheid, die het door verdeeling bij overlijden reeds versnipperde grondbezit in vele gedeelten nog deed toenemen. Ook de bepaling, dat den gemeentegrond aan een persoon slechts een kleine oppervlakte mocht verkocht worden, heeft ontginningen op groote schaal belemmerd.

Het Kempenland in Noord-Brabant bezat een bijzonder ras van schapen, de Kempensche schapen. Ook op de klei werden wel 7000 schapen gehouden, die fijne, beste wol opleverden. De schapenteelt in Noord-Brabant leverde de grondstof voor vele weverijen, de vlasteelt voor linnenweverijen.

Een groot nadeel in Noord-Brabant in dit tijdperk was de slechte afwatering der gronden, een gebrek, dat ook in 19e eeuw nog voortduurde.

Woningbouw in Brabant.

De sobere wijze van leven en de armoede der bevolking openbaarden zich ook in den woningbouw. Weelde, of zelfs iets wat er naar leek, was hierbij niet te ontdekken. Bij de kasteelen der heeren en de vele mooie kerken staken de woningen der boeren, dikwijls niets meer dan schuren en hutten, scherp af. Veelal waren die woningen grootendeels of geheel van hout gebouwd, met leemen wanden, zooals men die er nog kan zien.

De grootere boerenhuizen op de zandgronden bestonden meestal uit een complex van eenvoudige schuurtjes, in wanorde naast elkander gebouwd. Het gebouw, waarin de boer woonde, bestond uit een voorgedeelte, daarachter een ruimte tot huiselijke werkplaats en hierop volgde de koestal. De koestal was en is een potstal, dwars door het huis, waar des zomers en des winters de koeien op den mest stonden. Het gebrek aan goede weilanden maakte hier noodig, dat stalvoeder veel moest dienen tot onderhoud, waardoor zelfs in den zomer niet zelden de koeien hoofdzakelijk op stal werden en worden

gehouden, wat ook voor den mest wenschelijk was. Slechts korten tijd komen dan de runderen buiten; men zag en ziet niet zelden de vrouw des huizes of de kinderen de koeien geleiden over de kleine grasveldjes tusschen de bouwlanden, of ook wel zag men het rund, aan een touw gebonden, om een paal rondweiden. In dien eenvoudigen toestand diende het rund tot melkdier, trekdier en tot mestmaker voor de bouwlanden, maar aan hooger ontwikkeling van het rundvee werd niet gedacht.

De oude boerenwoningen in het zuiden der Meierij, nl. te Bergeik, worden aldus beschreven. Gewoonlijk bestonden die uit een vertrek, dat in de volkstaal de *hêrd* (haard) werd genoemd. Men kwam van den weg in dit vertrek door een portaal, dat daarin getimmerd was. Aan de achterzijde van den hêrd stond tegen den muur de schouw (schoorsteen), waaronder bestendig een vuur brandde. Rechts van den hêrd was in de grootere boerenwoningen nog een slaapkamer.

Achter den hêrd hadden de kleinere boerenwoningen maar één vertrek, de *geut* genaamd, waarin het aardewerk en vaatwerk geborgen en gereinigd werden; de grootere hadden achter den hêrd, behalve de geut, ook nog een keuken en een kelderkamer.

De hêrd was het woonvertrek bij uitnemendheid; daar verbleef het gezin van den boer overdag en bevond zich voor hem en zijn vrouw ook de bedstede, waarin zij den nacht doorbrachten. Ook in de keuken placht zich een bedstede te bevinden.

Links van het woonhuis stond, bijna altoos onder hetzelfde dak, de stal, waarin men veelal van uit den hêrd door een binnendeur kon komen, en naast den stal, onder hetzelfde dak als deze, de schuur.

Op zichzelf stond meestal de bergplaats voor landbouwgereedschappen en brandhout; men noemde die de *schop*. Gewoonlijk was dit een houten gebouwtje. Achter de boerenwoning bevond zich gewoonlijk een kuil met water, waarin het groen veevoeder placht gewasschen te worden.

Zoo was oudtijds de inrichting der boerenhofsteden en er is te Bergeik nog niet veel verandering in gekomen, zeggen de schrijvers [1]). De landbouwwerktuigen, die men hier gebruikte, waren de *ploeg*, de *eeg* (egge) de *hoog-* en *laagkar*, de *houten* en *ijzeren reek* of *grievel* (hark), de *schip* (spade), de riek, de *hooigaffel* of *hooivork*, de *bijl*, de *wortel-* of *houthak*, de *mestbak*, de *tobbe* met stand en de *karn*, (waarmede men *boterde* = karnde), de *zeissie* (zeis), om het gras te maaien, de *zicht*, om het koren te maaien, de *kreugen* (kruiwagen), *dorschvlegels*, de *wanmolen* en de *wan* en het *kapmes*.

Limburg. De landbouwtoestanden in Noord-Limburg kwamen in dit tijdperk veel met de bovenstaande overeen; de staatkundige geschiedenis was ongeveer dezelfde en had er soortgelijke invloeden als in Noord-Brabant. Echter moeten wij doen opmerken, dat een groot gedeelte van Limburg destijds niet tot de Nederlanden behoorde. Ook in woningbouw vond men daar hetzelfde karakter.

---

[1]) P. N. Panken en A. F. O. van Sasse van IJsselt, Beschrijving van Bergeik (Uitg. v. h. Prov. Gen. v. K. en W. in Noord-Brabant, Nieuwe Reeks 9), pag. 70.

In het heuvelachtige Zuid-Limburg, op het lössgebied, was het daarentegen anders. Hier lag het Staatsland van Overmaze, omvattende een aanzienlijk deel der landen van Valkenburg, Daalhem en 's-Hertogenrade. Dit land was en is over 't geheel zeer vruchtbaar; men vond er goede koren- en weilanden, doch de bodem diende goed te worden bewerkt. Veehouderij en landbouw waren er hoofdbronnen van bestaan; in het land van Daalhem werd veel tabak verbouwd. Wolspinnerij en lakenweverij werd er verder uitgeoefend, en ook de bosschen leverden voor velen een middel van bestaan, doordien het hout in de omliggende plaatsen als brandstof of timmerhout werd verkocht.

Toch was het leven der boeren ook hier uiterst sober en eenvoudig en stak het scherp af bij dat van den adel, die op de kasteelen verblijf hield. Een opbeurenden invloed oefende die geenszins uit op de bevolking. Het herhaaldelijk doortrekken van het krijgsvolk in tijden van oorlog, de zware brandschattingen van vijandelijke partijen en vele heerlijke lasten hebben deze landen zwaar gedrukt, de boeren uitgeput [1]). De 50,000 gulden Hollandsch, die Hunne Hoogmogenden van deze landen bij wijze van bede vorderden, vielen moeielijk op te brengen door de verarmde bevolking [2]). Onrust en onveiligheid volgden de armoede, en er ontstonden stroopende en roovende benden, die onder den naam van Bokkenrijders zekere vermaardheid erlangden en ook in romans dikwijls tot onderwerp werden gekozen.

De boerenwoningen droegen en dragen in Zuid-Limburg een ander karakter. Het is de oude Romeinsche woningbouw, dien men hier aantreft. De woning, stallen en schuren worden om een open plein in het midden gebouwd, waar men meestal een mestvaalt vindt en waarop alle schuurafdeelingen uitkomen. Een zware deur verleent toegang tot die ruimte. Ook de woonkamers, bij de overige gebouwen aansluitend, hebben uitzicht op en toegang van het binnenplein.

In Zuid-Limburg was ook de landbouw de hoofdzaak, waarbij de veeteelt op den achtergrond trad. In Noord-Limburg gingen beide gepaard, evenals op de zandgronden van Noord-Brabant.

Toestanden in Gelderland. De oostelijke gewesten.

In Gelderland had zich in de onderscheidene deelen de landbouw op verschillende wijze ontwikkeld. In de oostelijke streken waren de oude toestanden nog het meest bewaard gebleven en vond men de meeste overeenkomst met die in het aangrenzende gebied van Munsterland. Bovenal in het land ten noorden van den Ouden-IJsel was in woningbouw en aard van het bedrijf het Noord-Westfaalsche karakter bewaard.

Hier, evenals in het oosten van Overijsel, had ook het feudalisme zijn sporen nog achtergelaten in heerlijke rechten, tijnzen, hofhoorigheid, enz. Het land was overdekt met havezaten en heerenhuizen of kasteelen van den Gelderschen adel, te midden van fraaie, trotsche bosschen, veelal bij de riviertjes gelegen, die het land doorstroomen. Doch over 't geheel oefenden de Geldersche heeren, die op de kasteelen te midden van hun landerijen woonden, geen ongunstigen invloed uit op de bevolking en verkeerden de

---

[1]) Zie o. a. C. PETERS, Korte schets der geschiedenis van Wijnandsrade, pag. 49.

[2]) Tegenw. Staat, II, pag. 389.

pachters, hoewel met heerlijke betrekkingen, veelal in een draaglijken of goeden toestand. De verhoudingen hadden iets aartsvaderlijks bewaard, en de geldhuishouding was hier nog niet in die mate doorgedrongen als in de westelijke gedeelten des lands. In Gelderland vond men ook nog uitgestrekte gronden in onverdeeld bezit, hetzij als marken of als dorpsgronden.

Anders dan in de afgelegen gedeelten was het natuurlijk aan de lijnen van het verkeer, zooals langs den Ouden-IJsel, langs den IJsel en andere wegen, waar door aanraking met vreemden de oude toestanden meer waren afgesleten.

Over 't geheel hadden de zandgronden ten oosten van den IJsel een boschrijk karakter, en het land, toen als nog tegenwoordig veel in kampjes verdeeld, met houtwallen omsloten, gaf het bewijs van een ontginning en ingebruikneming bij enkele stukken. Van eiken en berkenhout werden veel houtskolen gebrand voor den uitvoer. Men ploegde onder Silvolde, Winterswijk en verder in het oosten met ossen, wat in het laatst der 18e eeuw toenam door de behoefte aan paarden. Over 't geheel was het landbouwbedrijf, evenals thans, een vereeniging van landbouw en veeteelt. Op de lage broeklanden langs de riviertjes, die slecht afwaterden, werden veel ganzen gehouden, wien vijfmaal 's jaars de veeren geplukt werden.

De Veluwe. Ook op de Veluwe was de eenvoudige, achterlijke landbouwtoestand nog blijven voortduren en bestond het grootste gedeelte des lands uit heiden, zandverstuivingen en bosschen, terwijl de cultuurstreken meest aan den rand of ten oosten langs den hoogen rug over de Veluwe van Arnhem naar Hattem gevonden werden. De voortbrengselen des lands waren rogge, haver, gerst, boekweit, spurrie, klaver, ook huttentut, en op sommige plaatsen papaver; zeker ook aardappelen. De boekweit werd door sommigen, nadat ze gezaaid was, met duivenmest bestrooid, waarin ze welig tiert, zegt een berichtgever. Deze duivenmest werd veel uit Friesland aangevoerd. Van Ede tot Harderwijk werd veel hennep geteeld. Doch vooral de tabak was er een zeer belangrijk produkt. „Naar den kant van Arnhem wordt de tabak in minder hooge of diepe voren gezet dan bij Amersfoort of Nijkerk, terwijl ook die gronden meer vast en vet zijn; daarom is de tabak er minder in prijs dan die van Amersfoort [1]."

De tabaksteelt in Gelderland dagteekent van de eerste helft der 17e eeuw. Het eerste plakkaat op de tabak van 16 Juni 1669 [2]) handelde over de tienden. Hieruit blijkt, dat het tabakplanten in Gelderland al vóór 1647 in gebruik was. Behalve op de Veluwe werd zij destijds geplant in het Graafschap Zutfen.

Vele bouwlanden op de Veluwe lagen en liggen, zonder door wallen en boomen omringd te zijn, geheel open. Dit is het geval met de esschen of enken. Overigens worden de landen meestal door breede hagen van akkermaalshout of wallen, met berk beplant, omringd. Dat is de oude vorm van ontginning der woeste gronden. De esschen vormen meer de door de natuur

---

[1]) Onze landbouw in 1800 (SLOET's Tijdschr. XIX; pag. 370).

[2]) Geldersch Plakkaatb., II, kolom 416.

vruchtbaar gemaakte gronden, veelal in de oudste tijden met bosch begroeid; de bouwlanden in kampjes met wallen zijn later op de heiden ontgonnen.

Op de heiden der Veluwe was de schapenteelt van groote beteekenis. De schapen werden in groote kudden geweid; ieder erf had zijn schapendrift. De Veluwsche schapen zijn niet groot; het vleesch is smakelijk. Vooral de jonge, teere heide is een smakelijk voedsel; de oude heide werd daarom dikwijls door de herders in brand gestoken, om er het jonge kruid te doen opkomen. Door verschillende plakkaten trad de overheid echter op tegen het ontsteken van heibranden [1]). De schapenteelt maakte Barneveld tot de belangrijkste schapenmarkt.

De veeteelt moest verder met den landbouw verbonden zijn wegens de behoefte aan mest. De veeteelt was er niet aanzienlijk op de schrale gronden; anders was het aan den Veluwezoom. Daardoor was ook de boterbereiding er primitief. Belangrijk was de bijenteelt op de Veluwe; vooral te Barneveld, Ermeloo, Putten trof men duizenden korven aan, en ook in andere gedeelten der Veluwe en in het Zutfensche vond men veel bijen.

De Betuwe. De toestand in de Betuwe was ongetwijfeld sedert de 16e eeuw verbeterd, wat betreft den waterafvoer (zie I, pag. 130 en 337). Men vond hier thans veel teel- en grasland; het eerste werd omstreeks 1800 voor *f* 600 per morgen, het laatste voor *f* 900 à *f* 1000 verkocht. Om het vijfde jaar liet men in dien tijd het land nog braak liggen. In dezen tijd ploegde men het land 2 à 3 keeren om, terwijl het na de eerste ploeging gemest werd. Verder verbouwde men het eerste jaar tarwe of garst, ook het tweede jaar tarwe, het derde jaar haver, klaver en soms rogge, het vierde jaar erwten en boonen.

In de 18e eeuw had men op verschillende plaatsen proeven genomen met mangelwortels, doch men was daarvan teruggekomen. Verder vond men er papaverteelt, om olie uit te winnen, terwijl er veel tabak werd geteeld.

De ooftteelt was in deze gewesten sterk toegenomen; schier overal zag men boomgaarden van appels, peren en kersen, welke naar de markt te Utrecht of naar Holland werden gezonden. In de 16e eeuw wordt er al melding gemaakt van den aanvoer van Geldersche kersen te Amsterdam [2]). Tegen den bloeitijd der appel- en pereboomen werden hier van de Veluwe de bijen gebracht.

De goede graslanden in de Neder-Betuwe werden veel gebruikt voor de vetweiderij. Kalveren werden zelden gemest; meest alle werden voor koeien en ossen aangefokt, en de laatste werden vetgeweid. Vele boeren hielden ganzen, 30 en meer, en voornamelijk werden die gehouden te Elst, dat het ganzenland werd genoemd.

Schapenteelt was er eveneens van belang. De schapen werden 's nachts in de hokken gedreven om den mest; veel van dezen, vette of hokkemest genoemd, werd verkocht naar Amersfoort en Wageningen voor de tabaksteelt. Ook was hier het gebruik, het land te bemesten door de schapen te perken,

---

[1]) Groot Geld. Plakkaatb., III, kol. 369, 473.

[2]) Ter Gouw, Gesch. v. Amsterdam.

d. i. door de schapen binnen een hekwerk op het land te laten overnachten en die hekwerken te verschuiven.

Landbouwprodukten in Gelderland.

De overdadige landbouwprodukten werden ook hier, gelijk overal in het land, ter markt gebracht in de naburige steden. Vooral was de boer in dien tijd met slechte verkeerswegen meer beperkt tot het vervoer naar de naaste stad. Zoo werd uit de Bommelerwaard vooral Den Bosch bezocht; uit de Tielerwaard ging men veel naar Gorinchem; uit Buren, Kuilenburg en de Neder-Betuwe naar Utrecht; van de Veluwe naar Amersfoort, Utrecht, Kampen en Zwolle; van de Veluwe en het Zutfensche kwartier bezocht men ook Deventer. Deze steden waren marktplaatsen buiten de provincie voor den graanhandel. En in Gelderland vormden Arnhem, Nijmegen, Tiel, Zaltbommel, Kuilenburg, Zutfen en Nijkerk de voornaamste graanmarkten. Te Arnhem kwamen de Over-Betuwe, Zevenaar en de Veluwezoom ter markt; te Nijmegen, behalve Over-Betuwe, Maas-en-Waal en het Rijk-van-Nijmegen, ook een gedeelte van Noord-Brabant en van Kleefsland; te Tiel de Neder-Betuwe, het benedenste gedeelte van het Land van Maas-en-Waal, een groot gedeelte van de Tielerwaard en van Buren, en de Maasdorpen in Noord-Brabant; te Zaltbommel het grootste gedeelte van de Bommelerwaard; te Kuilenburg niet alleen Buren en Kuilenburg en ook een gedeelte van de Tielerwaard en de Neder-Betuwe, maar tevens de naastbijgelegen Hollandsche en Utrechtsche dorpen; te Zutfen het grootste gedeelte van het Zutfensche kwartier en van de Middel-Veluwe, benevens een gedeelte van de Neder-Veluwe en den Veluwezoom; te Nijkerk een gedeelte van Middel- en van Neder-Veluwe en de naastbijgelegen Utrechtsche dorpen [1]).

Aldus was het marktverkeer voor granen in Gelderland in het eerste gedeelte der 19e eeuw en zoo was het ook in de 18e eeuw, omdat er in dien tijd geen verandering valt aan te nemen. Het graan, dat Gelderland produceerde, bleef meest in de provincie, maar alleen een klein gedeelte werd opgekocht, om het naar Holland te verzenden. Haver evenwel kwam men te kort en werd uit Friesland aangevoerd.

Terwijl op de Veluwe en in het Zutfensche niet meer aardappelen geteeld werden dan voor het gebruik noodig waren in die gewesten, werden in het laatst der 18e eeuw in de kleistreken, vooral in de Betuwe en de Tieler- en Bommelerwaard meer aardappelen verbouwd dan men behoefde. Deze werden opgekocht en niet alleen naar de steden van de provincie, maar ook naar andere provinciën vervoerd.

Vlasteelt had vooral in het Zutfensche plaats onder Eibergen, Borkuloo, Lichtenvoorde en Neede, en op de kleistreken van Maas-en-Waal, de Bommeler- en Tielerwaarden, Buren en Kuilenburg. In het Zutfensche werd ook het vlas nog gesponnen en geweven door de bewoners en ten deele voor eigen gebruik, terwijl het overvloedige te Zutfen op de markt werd gebracht; het vlas van de kleilanden werd meest onbewerkt naar Rotterdam en Dordrecht vervoerd.

---

[1]) Statistische beschrijving van Gelderland, 1826, pag. 168.

Veeteelt in Gelderland.

De lage landen werden meest als grasland gebruikt en hadden hoofdzakelijk veeteelt; dit was op de laagste kleilanden eveneens het geval. Naar den aard der gronden was het rundvee onderscheiden. Het beste rundvee vond men in de Betuwe en op de kleilanden langs de rivieren; in het binnenland van het Graafschap Zutfen en op de Veluwe met schraler weiden was het vee kleiner en magerder. Men meende, dat over het algemeen sedert de veepest van 1769 het Geldersche vee beter was geworden als gevolg van den invoer van vreemd vee, hoewel in het Zutfensche destijds veel van het kleine, roodharige Munstersche vee werd aangevoerd.

Gelderland had in de Betuwe en de Tielerwaard een eigen ras van paarden, niet zoo zwaar als het Friesche paard en daarvan onderscheiden door een doorgaans ingedeukten neus, een schoonen zwanenhals, vleezige schouders, schoft en borst, minder behaarde beenen en een meer gestrekt lijf. Deze Geldersche paarden stonden bekend als zeer gespierd en waren bijzonder geschikt tot ruiterspaarden, waartoe zij veel werden opgekocht. Aan den IJsel werden paarden gevonden, met de bovengenoemde overeenkomend en tot trekpaarden goed geschikt.

In het binnenland van het Zutfensche vond men veelal paarden van verbasterd Friesch ras, die op de Zwolsche of andere Overijselsche markten werden gekocht, en ook op de Veluwe werden de meeste paarden op twee- à driejarigen leeftijd op de markten te Zwolle, Deventer en Utrecht aangeschaft. In de kleistreken werden de paarden echter door de landbouwers zelf gefokt. De handel in paarden was in de Tielerwaard, Bommelerwaard, Buren en Kuilenburg dan ook niet onbelangrijk. De paardenmarkten te Kuilenburg, Beusichem, Zoelmond, Buren, Wijchen, Brakel en Hedel, Beesd, Asperen werden druk bezocht, ook door buitenlanders.

De varkensteelt nam te allen tijde in de Geldersche landhuishoudkunde een aanzienlijke plaats in, evenals in de overige oostelijke gewesten des lands. Het Geldersche spek werd steeds boven dat van de lagere gewesten gesteld.

In vroeger tijden werden de varkens in het Zutfensche en in het Rijk van Nijmegen veel in de eikenbosschen gedreven, om daar in de eikels voedsel te vinden. Uit een verdrag van 1257, tusschen den graaf van Gelre en dien van Kleef gesloten en in 1266 vernieuwd, wordt over het weiden van varkens in het Neder-Rijkswald onderhandeld [1]), en in de rekening van den Landrentmeester over 1417—'18 worden ongeveer 250 varkens verantwoord, die in het Neder-Rijkswald geweid en naar Arnhem, Rozendaal en Grave vervoerd werden, om door het hofgezin des hertogs gebruikt te worden. Hoewel dat weiden in de eikenbosschen in ons tijdperk verminderde en ophield, werden de varkens in de streken met eikenbosschen toch nog wel met eikels gevoed, naast het gewone voedsel, wat, naar men beweerde, op het spek goeden invloed uitoefende. Ook thans geschiedt dit nog in enkele streken.

Uit het kwartier Zutfen werd veel spek uitgevoerd naar Holland, waar het gezocht was, omdat het wegens zijn vastheid voor scheepsvoorraad bijzonder

---

[1]) BONDAM, Charterboek van Gelderland, afd. III, N°. 103, 141.

geschikt werd bevonden. In de omstreken van Lochem werd vooral handel in hammen gedreven, als Westfaalsche bekend. Tiel was bovenal een biggenmarkt voor den uitvoer naar Holland. De schapenteelt bespraken wij boven.

Inrichting der boerenhuizen en erven in Gelderland.

De bevolking in Gelderland bestond op het platteland voor het grootste gedeelte uit boeren, enkele heeren, en verder uit arbeiders en daglooners. Deze laatsten, die meesttijds in dienst van anderen werkten, hadden gewoonlijk ook grootere of kleinere stukken lands zelf in eigendom of in gebruik, om in de behoeften van hun gezin te voorzien.

De grootte der boerenerven verschilde zeer. Hoewel men in de Betuwe en op de Veluwsche kleistreken boerderijen vond van 40—80 bunder, was toch het klein grondgebruik meest voorkomend, zoodat NIJHOFF in 1825 oordeelde, dat wellicht een derde gedeelte geen vijf bunders kon halen [1]).

De bouw der huizen verschilde in de onderscheidene gedeelten naar de afwisselende toestanden. In die gedeelten, waar men niet voor overstrooming behoefde te vreezen, werden de woningen meestal op laag gelegen grond gebouwd, een verschijnsel, dat men ook in Overijsel en Drente kon waarnemen. Waarschijnlijk had dit ten doel, om de mestvaalten rondom het achterhuis vochtig te houden. Bij het wegvoeren van den mest werd er gewoonlijk ook iets van den ondergrond medegenomen, en daardoor werd de bodem om het huis steeds lager, zoodat die telkens aangevuld moest worden. In de negentiende eeuw begon men daarin allengs verandering te brengen en werden de huizen op hooger grond gebouwd.

De grootste en flinkste boerenhuizen vond men op de kleigronden. De woningbouw zal in de achttiende en de eerste tijden der negentiende eeuw niet van elkander verschild hebben; alleen vond men vooruitgang in die gewesten, welke economisch in de gunstigste toestanden verkeerden.

De boerenhuizen waren in Gelderland meestal, de noordoostelijke Achterhoek uitgezonderd, in een woonhuis en een achterhuis verdeeld. Het woonhuis bevatte een ruim vertrek, op de Veluwe veelal de *haard*, elders de *keuken* genoemd, benamingen, welke er in Overijsel en Drente nog aan gegeven worden. Deze was met roode of blauwe vierkante tegels bevloerd, en tegen den middelmuur van bedsteden voorzien, terwijl aan de zuidzijde de schoorsteen gevonden werd, hoog en met wijden boezem. In de groote boerenhuizen vond men ter weerszijden van de keuken nog een vertrek, even diep als de keuken, maar minder breed. Het eene, aan de noordzijde, was de wasch- of melkkamer, ook wel *goot* of *snuiver* genoemd, met den kelder er achter of vóór. Boven den kelder vond men een klein kamertje, *opkamertje*, met een slaapplaats.

De kamer aan de zuidzijde diende bij sommigen tot dagelijksch woonvertrek, bij andere tot berging van gereedschappen en voorraad, en was soms ook door een beschot ingedeeld, om de deelen voor verschillende doeleinden te doen dienen.

In Buren en Kuilenburg maakte veelal het waschhuis, waarin ook de karn en de pomp geplaatst waren, deel van het achterhuis uit, tegen de kelder-

---

[1]) Statistische beschrijving van Gelderland, 1826, pag. 407.

kamer aan. De karnmolen, door paard of ezel, of ook wel door een treerad met een hond bewogen, was soms in het achterhuis geplaatst, soms ook buitenshuis, door een kap tegen den regen beschut.

In het zuidoostelijk gedeelte van het Zutfensche kwartier en hier en daar elders was het zijvertrek van een afzonderlijke deur in den voorgevel voorzien. Dit vertrek was dan niet zelden bestemd, om tot afgescheiden woonplaats voor de ouders te dienen, als zij zich op hooger leeftijd uit het bedrijf terugtrokken.

In de Zutfensche dorpen langs de grenzen en ook in oostelijk Overijsel en over de grenzen ziet men niet zelden nog een kamer aan den eenen kant van den voorgevel uitspringen, welke met dit doel gebruikt werd en nog wordt. In de Betuwe en op de klei langs den IJsel had men in de 17e eeuw al vele huizen met een dwarskap op het voorhuis, zoodat men door de voordeur in een gang kwam, met aan de eene zijde een keuken, aan de andere zijde een hooge kamer boven den kelder. In het Zutfensche vond men beoosten Groenloo naar den kant van Overijsel, evenals in deze provincie, nog onderscheidene groote boerenhuizen zonder afgeschoten woongedeelte voor den boer en zijn gezin, dat met de schuur een doorloopend geheel uitmaakte.

Achter het woongedeelte van den boer bevond zich het achterhuis, dat een verschillende lengte had naar de grootte van het bedrijf, 10 à 20, bij de arbeiders kleiner. In het midden vond men den dorschvloer of deel, door klei- of leemaarde gehard. Aan beide zijden van de deel trof men de stallingen aan voor paarden en hoornvee, een varkenshok op de zandgronden eveneens. De toegang tot de deel van buiten geschiedde door een groote dubbele, hooge deur, de bansdeur, achter in het huis, en zoo hoog, dat men met een voer hooi of rogge er kon inrijden. De kap stak op de Betuwe veelal achter iets over, thans zoo ver dat men achter het huis onder de overstekende kap een voer hooi kan plaatsen, wat nuttig is in den hooioogst, om het tegen regen te beschermen.

De groote boerenhuizen werden in 't voorgedeelte soms van steen gebouwd, doch ook nog ten deele van hout, evenals de schuren; de mindere werden ten deele van hout opgetrokken; in de oostelijke gedeelten zag men ook teenen vlechtwerk, met leem bestreken, als wanden. Het eikenhout werd bij het bouwen der huizen algemeen gebruikt voor balken, zelfs voor de kapsporen, enz. Stroo en riet vormden voornamelijk nog de bedekking, maar begonnen in dezen tijd voor pannen plaats te maken, wat vooral in de negentiende eeuw toenam.

Als nevengebouwen bij de woningen vond men meest een schuur, soms met nog eenige kleine schuren daarnaast; verder een, twee of drie bergen voor het hooi en het graangewas, en soms ook een bakhuis met een oven. Bij de boerenhuizen aan den heikant vond men meest één, soms twee of zelfs drie schaapskotten. De schuren, zeer verschillend van grootte, dienden tot berging van wagens, karren, ploegen en ander landbouwgereedschap, benevens brandstoffen. In de lagere gedeelten der Betuwe en verder benedenwaarts vindt men daarin ook veelal de hokken voor de kalveren, varkens en schapen, en in de Bommelerwaard dienen ze tot stalling van het hoornvee, terwijl het middelste gedeelte tot bergplaats van wagens en

gereedschappen aangewend wordt, voor zoover men deze aldaar niet onder het schuin afloopend dak van het achterhuis plaatst. Men vindt ook vele boerenwoningen zonder schuren, maar zelden ontbreken bij deze de licht opgeslagen, open brandschuurtjes of zoogenaamde *schoppen*, welke tevens veelal voor wagenloodsen gebruikt worden.

Het hooi wordt meest geborgen in hooibergen. Wie niet veel hooi wint, bergt het ook wel op balken of boven de koeien en heeft dus geen hooiberg noodig. Bij Ruurloo zag men hooibergen met een roede in het midden. Wanneer men de roeden van een berg op ± 2 meter hoogte door balken verbindt en daarop balken legt, om boven het koren of hooi te bergen en het ondergedeelte als stalling in te richten voor het vee, spreekt men van *stelten-bergen*. Men vond ook bergen met twee roeden.

Een *bakhuis* vond men bij de grootere boerenwoningen veelal met schoorsteen en oven, afzonderlijk van steen gebouwd. Als het bakhuis voldoende ruimte had, diende het, vooral in den zomer, tot verblijfplaats voor het gezin, of tot eetvertrek voor dienstboden en daghuurders; echter niet ten oosten van den IJsel.

Het melken der koeien is in Holland eigenaardig de taak der mannen. Dat was reeds sedert meer dan vier eeuwen het geval, zooals hieruit blijkt, dat de Regulieren te Syon bij Beverwijk drie *koemelkers* hadden [1]). Doch bij KILIAAN komt dit woord nergens in die beteekenis voor; wel vindt men er de woorden *melckdeerne*, *melckmaerte*. Hieruit valt te vermoeden, dat in KILIAAN'S tijd het melken buiten Holland meestal aan vrouwen werd overgelaten. Zoo ook waren hier melken en botermaken het werk der vrouwen.

In den zomer hielpen de vrouwen wieden, schooven binden bij den korenoogst, hooien; in den winter was het spinnen hun taak. De arbeiders en zeer kleine boertjes der schrale zandgronden trokken voor een gedeelte des jaars naar de vruchtbare streken elders, om daar geld te verdienen in den hooioogst of op andere wijze. Uit de omstreken van Doornspijk, Ermeloo, Nunspeet trokken velen naar Noord-Holland, Friesland en de Overijselsche zeekusten; ook uit het gebied bij Doetinchem, uit het Zutfensche en uit Kleefsland trokken vele arbeiders naar de Betuwe. Dit werd minder, toen de verdeeling der marken in die gewesten aan meer handen werk verschafte. [2]).

Landbouwtoestanden in de provincie Utrecht.

De provincie Utrecht bestaat naar de grondsgesteldheid uit twee gedeelten, waarvan het westelijke, ongeveer ten westen van den Krommen Rijn en de lijn van de stad Utrecht noordwaarts loopend, zich bij Holland aansluit, met kleilanden in het ZW. en laagveen in het NW., terwijl het oostelijk gedeelte een voortzetting is van de Veluwe. De laagvenen van het westen deelden daardoor van de 16e tot de 19e eeuw in de vervening van het oostelijk gedeelte van Holland, bij Mijdrecht en Vinkeveen, en bij Loosdrecht en Tienhoven ten oosten der Vecht.

De kleilanden in het ZW. van Utrecht vormden een gewest, waar allerlei

---

[1]) Oudheden en gestichten van Kennemerland, I, pag. 355.

[2]) Wij ontleenden in het bovenstaande vooral aan de Statistieke Beschrijving van Gelderland, 1826.

granen, tarwe, rogge, gerst en haver verbouwd werden en waar ook de oofteelt een belangrijke uitbreiding verkreeg. De laagveenlanden leverden grazige weiden. De oostelijke zandgronden, voor zoover zij in cultuur gebracht waren, hadden een verbinding van landbouw en veeteelt als op de westelijke Veluwe. Op de hooge gronden van Utrecht en het Gooiland, welke een voortzetting er van vormen, vond men ook de schapenteelt, evenals op de Veluwe.

De markten te Utrecht.

Te midden van deze produktiegebieden van den landbouw gelegen, werd Utrecht daardoor een belangrijke marktstad, waar zoowel zuivel als koren, en ook rundvee en paarden en fruit ter markt werden aangevoerd.

De Neude, het Vreeburg en de Ganzenmarkt vormden de drie belangrijkste marktpleinen in de stad Utrecht; op de Neude werden de jaar- en weekmarkten gehouden. De Neude werd wel de *lage korenmarkt* geheeten, in onderscheiding van de *hooge korenmarkt*, die op de Oude Gracht werd gehouden. Een groot gedeelte van de Oude Gracht tusschen de Veene- en Bakkersbruggen diende tot marktplaats voor zuivel, ooft en peulvruchten. Op de marktdagen was het hier druk en de Oude Gracht kon de vaartuigen bijna niet bevatten.

Op het Vreeburg, een bijna vierkant marktveld, rondom door een staketsel van palen met ijzeren kettingen afgesloten, terwijl linden het plein overschaduwden, werden schapen en hoornvee ter markt gebracht. Hier werd ook de beroemde paardenmarkt gehouden, die haar wedergade niet had in de Vereenigde Provinciën. Misschien werd deze markt oudtijds op het Paardenveld buiten de Katharijnepoort gehouden. Daarom werd het Vreeburg ook dikwijls de *Paardenmarkt* genoemd.

De Ganzenmarkt, waar voorheen enkel ganzen werden aangevoerd, lag naast de Stadswaag; in de 18e eeuw werden hier ook andere waren aangevoerd. De Varkensmarkt lag bij de Jacobiekerk [1]).

Amersfoort als marktplaats en landbouwstad.

Een andere belangrijke marktstad voor den omtrek in Utrecht was Amersfoort. Amersfoort is opgekomen als een landbouwdorp, een nederzetting, waar landbouw de hoofdbron van bestaan was. Lang droeg Amersfoort dan ook nog het karakter van een boerenstadje en in de plaats zag men de boerenschuren naast de burgerhuizen der bewoners, terwijl de omliggende velden door de bewoners der plaats bebouwd werden. Toen Amersfoort een stad werd, zijn de boerenschuren allengs uit de binnenstad naar de buitenstad overgebracht, waar zij jaren bleven bestaan. Op de vrij goede en vruchtbare zandgronden ten oosten en zuiden van Amersfoort werden allerlei korensoorten verbouwd, maar in het bijzonder tabak. De Amersfoortsche tabak was van zeer goede kwaliteit en werd verkocht naar Frankrijk, Zweden, Denemarken en elders.

Ten westen van Amersfoort vond men de eikenhakbosschen van den Amersfoortschen berg, met goede bouwlanden en korenakkers er tusschen, en ten noorden lagen langs de Eem vruchtbare weiden. De stad zelf was

---

[1]) Tegenwoordige Staat van Utrecht, 1758, XXI, pag. 343.

omringd door vele tuinen en boomgaarden; de lage landen werden door beken en wateringen besproeid. Daardoor werden te Amersfoort zoowel produkten der veeteelt [1]) als van den landbouw verhandeld.

Te Amersfoort werd in de 18e eeuw voornamelijk koren ter markt gevoerd, dat de huislieden met wagens en karren aanbrachten. De aanvoer van boekweit was zeer aanzienlijk; soms werden 70 lasten op een dag ter markt aangevoerd. De vrij goede bouwakkers der zandgronden leverden dit produkt. Tegen de kerk te Amersfoort vond men in de 16e eeuw de boterbank en botermarkt, waar in 1608 een overdekte gaanderij voor gemaakt werd. Ook eieren werden er veel ter markt gebracht. Verder noemen wij nog de varkensmarkt, de appelmarkt, de ganzenmarkt, een paardenmarkt en beestenmarkt, een groentenmarkt; vischmarkt en turfmarkt. De turf werd hier van de Eem, maar ook met wagens door de landen uit de Rhenensche venen ten verkoop aangevoerd [2]). Ook werd uit de omliggende streken veel wol, honing en was ter markt gebracht en verder eikenbrandhout, dat van hier langs de Eem naar Holland en Friesland vervoerd werd.

Tabaksteelt te Amersfoort enz.

De landbouw bleef te Amersfoort lang in eere gehouden. Dit blijkt ook hieruit, dat het bouwersgilde als het eerste gild volgde op het schuttersgilde en onderscheidene voorrechten genoot. Wel werd de landbouw van deze plaats in beteekenis overvleugeld door de brouwers, die het Amersfoortsche bier beroemd maakten, maar de landbouw kreeg er later opnieuw beteekenis door de tabaksteelt in de omstreken, welke in 1615 hier werd aangevangen en aanleiding gaf tot een levendigen tabakshandel, zoodat het welvaren van Amersfoort daarvan afhing.

Vele ingezetenen wonnen den kost met het zaaien, planten, poten, toppen, wieden, plukken en uitzoeken van dit gewas. De Amersfoortsche tabak werd veel naar 't Noorden en de Oostzee vervoerd, waar zij om haar sterken geur zeer gezocht was. In het midden der 18e eeuw werd de meeste en beste soort van tabak voor Fransche rekening opgekocht en naar Frankrijk vervoerd. Men rekende, dat door de ingezetenen van Amersfoort ongeveer drie millioen ponden tabak jaarlijks geteeld werden, terwijl elke morgen goed gemest en bewerkt land ongeveer 4000 ponden opleverde [3]). De tabaksteelt zou de korenteelt geheel hebben verdrongen, ware het niet, dat de behoefte aan mest de uitbreiding dier teelt had beperkt.

De Staten van Utrecht zagen de voordeelen, welke de tabaksteelt afwierp, en stelden, om daarin te deelen, een impost van drie stuivers per pond op de tabak, in deze provincie geteeld en niet geconsumeerd. Hiertegen kwamen de tabaksplanters in 1636 op met een adres aan de Staten, waarin adressanten betoogden, dat zij, als de tabak wel gelukt was, van ordinaire tabak maar 12 à 13 stuivers maakten en van sommige soorten niet meer dan 4 à 4½ stuiver. Voorwaar, een gulden tijd voor de tabaksplanters. Zij moesten later echter ervaren, dat de marktprijs aan groote schommelingen onderhevig was.

---

[1]) A. v. Bemmel, Beschrijving der stad Amersfoort, I, 1760, pag. 3.

[2]) Van Bemmel, l. c., I, pag. 59.

[3]) Tegenw. Staat v. Utrecht, XXII, pag. 43.

Al spoedig werd de tabaksteelt, die zulke voordeelen opleverde, ook elders ingevoerd. In 1636 was die cultuur reeds uitgebreid tot Nijkerk, Barneveld, Ede, Wageningen, Elburg en andere plaatsen in Gelderland en in Overijsel.

Deze bloei der tabaksteelt deed de huur- en koopprijzen der landerijen, voor deze teelt geschikt, aanmerkelijk rijzen, zoodat die niet alleen met de helft, maar met drievierden werden vermeerderd. Ook de schapenmest, welke voor de tabaksteelt als het best beschouwd werd, steeg zeer in prijs en had een levendigen mesthandel uit Holland naar hier ten gevolge. Een voer van dezen mest, dat vroeger niet meer dan 3 à 4 gulden waard was, werd verkocht in den bloeitijd der tabaksteelt voor 14, 15 en 16 gulden, zelfs tot 20 gulden toe. Denken wij hierbij, dat elke morgen lands 10 à 12 voer besten schapenmest noodig had, ieder van 120 ponden. Er werd echter ook wel magere schapenmest op het land gebracht, welke, als er duivenmest over gestrooid werd, daar eveneens goede tabak voortbracht. Wanneer andere mest op het land gebracht werd, was dat voor de kenners der tabak dadelijk te bemerken.

De omstreken van Amersfoort, Nijkerk, enz. waren in het laatst der 17e eeuw al overdekt met de hooge schuurgevaarten, waarin de tabak werd gedroogd. Slechts enkelen waren met het tabakplanten in 1615 begonnen, maar in 1636 telde men te Amersfoort reeds 50 planters, en in 1670 onderteekenden reeds 120 planters een verzoek aan den magistraat, om de lasten op den aanvoer van mest van elders te verzachten, welk aantal nog vermeerderde [1]).

Amersfoort moest echter dikwijls ondervinden, dat de tabaksteelt is „als een schip op zee, hetwelk geen haven kan bereiken dan door een water vol klippen." De vette jaren werden veel door magere jaren afgewisseld.

De tabaksteelt is daardoor wel in de omstreken van Amersfoort blijven bestaan tot de 19e eeuw, maar moest eindelijk te gronde gaan.

Kleine markten.

Renen was een marktstad voor een kleinen omtrek in de 18e eeuw. Hier werd vrijwat boekweit op de Donderdagsche markt aangevoerd uit de naburige plaatsen, die opgekocht en meest naar Holland verzonden werd.

De voornaamste handel der ingezetenen was echter die in tabak, welke in de omstreken geteeld werd. De mest, voor de tabakslanden noodig, werd met schepen den Rijn opgevoerd. Ook de schapenhouderij uit de omstreken diende, om mest te verkrijgen voor de tabakslanden.

In de Renensche venen ten noorden der stad werd veel turf gegraven. Dit bedrijf had in 1549 aanleiding gegeven tot den bouw van het dorp Venendaal midden in het veenland.

Wijk-bij-Duurstede had behalve weekmarkten voor den omtrek twee paardenmarkten. De paarden, welke hier aangevoerd werden, waren vrij van het veergeld op de stad en het vrijgeleide der buitenlieden voor het marktbezoek duurde, volgens privilegie van 1300, drie dagen voor en na den marktdag. Verder werden er ook magere en vette beestenmarkten gehouden.

Montfoort had twee beesten- en twee paardenmarkten. Op de landen rondom Montfoort werd veel hennep geteeld, hetgeen aanleiding gaf tot veel touwslagerijen in de plaats.

---

[1]) A. v. Bemmel, Beschr. v. Amersfoort, II, pag. 781 enz.

Landbouwtoestanden in Overijsel. Twente.

De landbouwgewesten van Salland en Twente in Overijsel vormen een voortzetting van die in oostelijk Gelderland, maar waren minder gecultiveerd en nog meer afgewisseld door uitgestrekte heiden, welke ten noorden van Almeloo en langs de Dedemsvaart in groote hoogveenmoerassen overgingen, die in de achttiende eeuw nog woest en verlaten waren, enkel bezocht door de boekweitboeren, welke de bovenkorst in brand staken.

Twente lag nog voor een gedeelte woest; het ging in het westen tot bij Goor in broekige gronden over en in het oosten lagen uitgestrekte heidevelden. Groote marken lagen in deze provincie in menigte nog onverdeeld. Toch bleek de grond niet onvruchtbaar te zijn en zelfs op de heuvels bij Ootmarsum en Oldenzaal vond men hoog geboomte. Rondom de nederzettingen in de dorpen vond men $^1/_4$ à $^1/_2$ uur in den omtrek de gronden het meest gecultiveerd. De beste landerijen vond men tusschen Borne en Hengeloo en rondom Hengeloo, waar groote boerderijen werden aangetroffen. Vele dezer boerderijen waren eigen bezit van de boeren, die ze bewoonden.

Doch daarnaast vond men vele eigenaren, die hun land verhuurden aan keuters met 6 à 8 koeien, welke, volgens de mededeeling van 1800 [1]), in geen ongunstigen toestand verkeerden, hoewel er ook na de afschaffing der drostendiensten nog sporen van de onvrijheid der boeren waren overgebleven. Over 't geheel echter was de toestand van vele kleine boeren in Twente zeer armoedig; de inrichting der marken belemmerde de zelfstandige ontwikkeling dier lieden. Daarenboven was er weinig voor den kleinen boer te verdienen; hij moest de vruchten van zijn arbeid voor weinig geld van de hand doen. Om eenig denkbeeld daarvan te geven diene, dat op 25 Juli 1731 bij een publieke verkooping, op het erf Selvertinck in Driene gehouden, zes koeien achtereenvolgens van *f* 7,50 tot *f* 12 opbrachten, dat in 1677 zes schinken, te zamen 204 ℔ wegend, naar elders werden gezonden tegen den prijs van 5 penningen, d. i. nog geen 2 cent het ℔ [2]). Wanneer wij hierbij bedenken, dat de belastingen gelijktijdig hoog waren, gelijk wij later zullen zien, dan is de armoedige toestand der boeren goed te verklaren. Valt het te bevreemden, dat in dien toestand van schier voortdurende ontbering de boeren bij enkele gelegenheden zich te buiten gingen? De over 't geheel armoedige toestand der boeren en tevens het gebruik, dat de jongere zoons volgens bestaand gewoonterecht in een afhankelijke of ondergeschikte verhouding ten opzichte van den oudste op het geboorte-erf bleven, terwijl deze er het gezag had, waren oorzaak, dat er in de 16e en in de 17e eeuw in Twente al velen van tijd tot tijd naar de stad trokken, waar zij beter dan als landbouwers den strijd om het bestaan meenden te kunnen voeren. Gewoonlijk begonnen zij daar een handwerk of legden er zich toe op den handel. Vooral toen na 1730 de nijverheid hier meer begon op te komen vestigden velen uit de dorpen zich te Enschede, om er zaken te doen [3]);

---

[1]) Onze landbouw in 1800. (SLOET's Tijdschr., XIX, pag. 370 enz.).

[2]) A. BENTHEM GZN., Geschiedenis van Enschede en zijn naaste omgeving, 1895, pag. 137.

[3]) A. BENTHEM, Gesch. v. Enschede, pag. 192.

onder hen zijn namen, die ons thans wijzen op vele eerste fabrikantenfamiliën. De rechtsgewoonte, die den oudsten zoon in den landbouw bevoorrechtte, heeft ook hier er toe bijgedragen, evenals in Engeland, dat het bijbedrijf der kleine boeren en arbeiders, het weven, tot een industrie werd ontwikkeld.

Als rundvee had men in Twente een klein ras, dat weinig melk gaf, evenals in Munsterland in het Graafschap Bentheim. Dit ras werd in het midden der 19e eeuw nog veel daar gevonden. Zeker stond die toestand van het vee in verband met de meestal schrale weiden der marken, waarop het moest leven. Doch in het laatst der achttiende eeuw werd er in Twente ook reeds beter vee van Hollandsch ras gevonden.

De woningen in Twente waren de oud-Saksische huizen, met de stallen vooraan en het woonhuis achteruit staande. Zoo vindt men er nog vele in deze gewesten, maar het type vermindert. Ook was de afscheiding tusschen woonvertrek en schuur nog geenszins algemeen in de 18e eeuw en zelfs vindt men thans bij Ootmarsum en omstreken nog vele huizen, waarin dit niet het geval is.

In Twente en in den Gelderschen Achterhoek vond men in de 18e eeuw nog vele boeren in de kleine steden gevestigd, als in Ommen, Oldenzaal, Ootmarsum, Bredevoort en andere, en dit vindt men nog tegenwoordig. Den mest zag men niet zelden op een grooten hoop voor de deur verzameld, en de gier liep weg in de riolen der steedjes. Op eenige plaatsen, als bij Oldenzaal, Ootmarsum, Delden en Enschede, werd het afvloeiingswater uit de stad, met gier vervuild, ook afgeleid, om over de lage weilanden te stroomen en die er mede te besproeien. Behalve in de steden werden de boeren veel in kleine dorpen of gehuchten gevonden, meestal hoogst eenvoudige nederzettingen. Doch daarenboven vond men hier veel boerenwoningen over het land verspreid, en dit aantal werd grooter met de markenverdeeling of door onjuist markenbeheer. De groote scholtenhoeven lagen geisoleerd op het land.

Het paardenras in Twente was klein, maar fijn gebouwd. Men vond hier meer varkens dan elders, die vrij over het erf rondliepen. De vlasteelt was er vrij algemeen, vooral voor eigen gebruik en voor de kleine fabrieken, omdat het spinnen en weven hier algemeen den huisarbeid vormden in den winter en den overigen vrijen tijd.

Het in cultuur brengen van woeste gronden was hier uiterst moeielijk, omdat de marken de bezittingen onverdeeld hielden. Dikwijls niet dan wanneer de marken door procedures waren uitgeput, kwamen de gerechtigden er toe, van de woeste gronden iets te verkoopen. Door die halsstarrigheid der markenbesturen werd de ontginning lang tegengehouden. Hoewel de marken als onverdeelde eigendom bleven liggen, schijnt men het toch met de grenzen niet altijd zeer nauw te hebben genomen en lieten de markenbesturen soms oogluikend afgravingen der marken toe. Wie een klein eigen bezit had in de marke, wist dit onopgemerkt te vergrooten. Steeds afgravende op die plekken, welke het best voor cultuur geëigend waren, met de hand den grond bewerkende, zoo ontstonden die kromme lijnen van de grenzen der stukken lands, bochten, door niets anders gemotiveerd, dan dat men de natuur des bodems schier slaafs volgde. Oude lieden hoorden wij dikwijls van deze afgravingen der marken vertellen.

Salland en Vollenhove.

Salland kwam in hoofdtrekken met Twente overeen, maar droeg toch nog een eigen karakter. Ook in het Sallandsche was de grond om de dorpen hoofdzakelijk bebouwd. Hier werkte de invloed van de steden Zwolle en Deventer, die meer met Holland in aanraking kwamen, op den boerenstand en daardoor werden de Sallandsche gewoonten eenigszins uit hun isolement gerukt, al was het ook nog weinig. Eigenaardig is het, dat hier het hooi in hooibergen werd bewaard, buiten de schuur geïsoleerd staande, wat in Twente in houten hooischuren geschiedde. Ook in het grasrijke westen vindt men de hooibergen.

Het westen van Overijsel met klei- en laagveenlanden langs den IJsel en de Zuiderzee vormde een vruchtbaar landbouwgebied en bezat uitstekende weiden.

Het kwartier van Vollenhove, Mastenbroek, de omtrek der steden Zwolle en Kampen, benevens de boorden van den IJsel bezaten uitstekende graslanden en een goeden veestapel, welke op de markten te Zwolle, Deventer, Kampen, Steenwijk en Meppel boter en vee aanvoerde, terwijl tevens een aanzienlijke hoeveelheid hooi werd uitgevoerd van de lage kuststreken.

Hoewel tarwe en gerst niet veel verbouwd werden, leverden boekweit en rogge nog voor den uitvoer, terwijl ook op vele plaatsen aardappelen werden verbouwd. In de omstreken van Zwolle had men teelt van vroege wortelen, die door de provincie vervoerd werden; bloemkool werd hier geteeld, doch kleiner van stuk dan elders. Uit Holland werden hier de vroege rapen bij scheepsladingen aangevoerd; de Overijselsche waren eerst later gereed. Als de rogge van de landen was, werd hierop als tweede vrucht nog rogge of spurrie verbouwd, evenals thans, hoofdzakelijk voor veevoeder. De tabaksteelt heeft hier slechts korten tijd bestaan; de hennep was er bekend, doch niet zoo algemeen als de vlasteelt, welke de boeren uitoefenen, om in de eerste plaats in de behoeften des gezins aan linnen te voorzien.

De ooftteelt voor het eigen gebruik was in de 18e eeuw reeds algemeen bij de boerenwoningen. Doch DUMBAR betreurde het reeds (Tegenw. St. 1781), dat men er zich niet meer toelegde op de boomkweekerij als tak van handel. „Want," zegt hij, „het schijnt natuurlijk, dat de jonge boomen, uit dezelfde soort van grond voortgekomen, bij 't verpoten beter zullen tieren dan die uit Holland zijn aangevoerd of welke in veel zwaarder grond groeiden." De schrijver maakt deze opmerking, omdat de Hollanders een aanmerkelijke hoeveelheid elzenplantsoen en vruchtboomen aan Overijsel leverden [1]).

Landbouwtoestanden in Drente.

Drente leverde voor den landbouw van de 16e tot de 18e eeuw op verre na nog niet die uitgestrektheid cultuurland op, welke deze provincie tegenwoordig bezit. De jongere veenkoloniën waren nog nagenoeg niet in cultuur gebracht of begonnen in de 18e eeuw nog slechts tot eerste ontwikkeling te komen; alleen de oudere, als Ruinerwold, Kolderveen en Nijeveen waren reeds bloeiende landbouwgewesten. Wij hebben dus hoofdzakelijk met de kern der provincie, met het oude Drente te maken, dat zich ten westen van den Hondsrug uitstrekte

---

[1]) Tegenw. St. v. Overijsel, I, pag. 40 enz.

tusschen de onoverkomelijke grensgewesten van hoogveen. Van hieruit waren de randen der hoogvenen wel bevolkt geworden, met cultuur op het veen, en in het zuidwesten vond men de venen reeds afgegraven, gelijk wij zeiden.

Wanneer men den boerenstand in Drente in het tijdperk, dat wij behandelen, vergelijkt met dien in Twente en den Gelderschen Achterhoek, dan ontdekt men een verschillende geaardheid. De Drenten waren „minder slaafsch en onderworpen dan de boeren in genoemde gewesten; zij waren meer opgeruimd, toonden een soort van vrijheidsbesef en zelfstandigheidsgevoel. Ook waren zij vrijgeestiger en zindelijker gekleed," zegt een schrijver uit het begin der 18e eeuw.

Dit verschil vloeit voort uit de historie. In Drente heeft nooit de onvrijheid der boeren groote beteekenis gehad en de landelijke stand had in Drente in den tijd der Republiek meer staatkundige vrijheid dan elders. De adellijke huizen met hun hofrechten en de latere drostendiensten, die op de boeren van Twente drukten, kende men in Drente niet in dien zin, en de eigenerfde boeren kozen, gelijk in Friesland, zelf de leden der landschapsvergadering.

Toch stelle men zich het aantal eigenerfden niet talrijk voor; in een stuk van 1621 wordt gezegd, dat $^5/_6$ der bewoners meiers waren, pachters, en $^1/_6$ gedeelte eigenerfden [1]). Verder teekent MAGNIN aan uit een deductie over het drukkende der oorlogs- en generaliteitslasten, dat het geheele landschap Drente in de 17e eeuw bestond uit 1110 ploegen of volle erven, elk erve gerekend tot 32 mud of 1 last zaaikoren, en dat het koren gewoonlijk drievoudig opbracht. De vergoeding als pacht was zoodanig, dat $^1/_3$ voor den eigenaar des lands en $^2/_3$ voor den huurder of meier bleven. In 1617 zouden van deze 1110 erven er 199 woest hebben gelegen, terwijl het duizendste gedeelte van de oppervlakte des bodems nog niet vruchtbaar was en de ingezetenen kommer en gebrek leden. De oppervlakte van bouwland besloeg destijds in deze provincie niet meer dan 5800 bunder en de bevolking werd op ± 30,000 zielen gesteld [2]).

Uit een stuk van 1621 citeert MAGNIN, dat een jaar voor vruchtbaar gehouden werd, wanneer het uitgezaaide koren viervoudig wedergaf. Dit gold zeker niet voor de beste bouwlanden der esschen, en ongetwijfeld is in bovengenoemde gegevens de toestand met het oog op de belastingen niet rooskleurig voorgesteld. Doch slechte jaren had men hier vaak. Van het jaar 1621 wordt vermeld, dat er zulk een gebrek aan koren in Drente was, dat vele menschen van honger stierven. Ook was het gebrek aan beestenvoeder zoo groot, dat men de rieten daken zelfs voerde, om het vee in 't leven te houden, terwijl er door gebrek aan voedsel en door veeziekte zijn gestorven ruim 2500 paarden, ruim 10,000 runderen en 50,000 schapen. Wegens gebrek aan mest moest vervolgens ongeveer een derde gedeelte van het bouwland onbebouwd blijven liggen.

Trots den erkenden vrijheidszin was de landbouw in Drente op het oude

---

[1]) MAGNIN, De voormalige kloosters in Drente, 1846, pag. 334.

[2]) L. O. GRATAMA, Drentsche Volksalmanak, 1849, pag. 85.

standpunt blijven staan. Geïsoleerd als Drente lag, waren oude gewoonten hier behouden, en vooruitstrevende mannen, als de predikant PICARDT, waren niet in staat de oude sleur te breken. De gemeenschappelijke marken bestonden hier nog op groote schaal, en alleen in enkele veenderijen was de vaste band der gemeenschap verbroken, om plaats te maken voor particulier bezit. Die onverdeelde heiden en weiden deden de oude landbouwtoestanden voortduren. De schapenhouderij op de heiden bleef onmisbaar geacht. Van de hoogvenen trok men voor den landbouw nog weinig partij; alleen werd het hoogveen langs de randen van het Drentsche plateau gebruikt voor veenbranden tot den boekweitoogst of eenige andere cultuur.

Oude gewoonten en zeden hielden in Drente nog lang stand; vooral op bestaande rechten stelde men veel prijs, en die rechten werden op oud-Germaansche wijze besproken en geregeld op vergaderingen onder de schaduwrijke eiken van de brinken midden in het dorp. Als de boer, die den dorpsstier dat jaar hield, op den grooten koehoorn blazend of toeterend door het dorp ging, wist ieder dorpsgenoot, dat er volksvergadering zou zijn. Daar werden alle zaken van gemeenschappelijk belang verhandeld: het benoemen van den gemeenschappelijken herder, de aanvang van den oogst op de esch, het opslaan van de gemeenschappelijke weide, de verbeteringen in de marke, het overleg, om den een of anderen weg te verbeteren, om voor de wintermaanden gemeenschappelijk een onderwijzer te benoemen, enz. Vele van deze gebruiken der boeren hielden nog ten deele stand tot in de laatste helft der 19e eeuw, maar sleten allengs meer en meer af.

De boerenhuizen in de kern van het oude Drente zijn alle onregelmatig in een kom geplaatst, met een of meer open pleinen, met geboomte begroeid, in het midden. Dit zijn de brinken [1]). Die wijze van nederzetting is geheel naar den oud-Saksischen aard. De oud-Drentsche huizen zijn van Saksische bouworde. Echter verdwijnen die meer en meer, zoodat men op dit oogenblik er nog slechts weinige kan vinden. De boomen, op de brinken verrijzend, zijn meest eiken, en in den herfst, als de eikels vallen, vinden de varkens onder dat geboomte hun voedsel. Veelal zijn de brinken nog gemeenschappelijk bezit, laatste overblijfselen van de oude marken. Zij zijn als de plekken te beschouwen, welke de oudste bewoners, bij het vestigen van de nederzettingen, tusschen hun woningen openlieten. De eerste Drenten vestigden zich op gronden, welke gemeenschappelijk in bezit werden genomen, en hoewel de grond, waarop zij het huis bouwden, met eenig omliggend terrein particulier bezit werd door de bewerking daaraan verricht, de brink bleef gemeenschappelijk bezit, evenals de marke. Op den brink verkregen de dorpsbewoners veelal het pootrecht, d. i. het recht, om er boomen te planten, die hun eigendom waren, onder zekere bepalingen.

---

[1]) *Brink* is een oud woord, met verschillende beteekenissen voorkomend: 1° rand van een akker, 2°. grasland, een beteekenis, die zich uit de vorige ontwikkeld heeft, nl. de met gras begroeide rand van een akker, weg of beek, 3° rand om een hoeve, aarden wal, zooals o. a. in Westfalen, 4° een met gras begroeide hoogte, vervolgens een heuvel, 5° een grasvlakte in of aan het dorp, waar de holting gehouden werd. FRANCK, Etym. Woordenb., vermoedt samenhang met *bronk*, Hoogd. Brunkel = nattig weiland. GALLÉE, Nomina Geogr. Neerlandica, III, pag. 328. Volgens KLUGE v. h. O. N. *Brekka* = heuvel.

Huizenbouw in Drente. Gemeenschapszin en hulp.

De oude boerenhuizen waren gebouwd als een schuur en bevatten enkel een ruimte, zonder schoorsteen, zoodat de rook door het vertrek ruimte rondzweefde, alle houtwerk, dat ongeschilderd was, met een geelachtige kleur overdekkend. Binnen in die aaneengesloten ruimte, langs de wanden, welke veelal van leem gemaakt waren, vond men de koeien- en paardenstallen, en in het voorgedeelte, dat, onafgescheiden van het overige, het woonverblijf was, vond men langs de kanten de bedsteden of slaapsteden. Niet ver van den voormuur van deze gebouwen vond men de haardstede, waarop het turf- of houtvuur lustig brandde en waaromheen de mannen zich des wintersavonds in het schemerachtig licht van een kienhouten of van een schamel olielampje verzamelden, de voeten op de haardplaat, terwijl iets meer achterwaarts de vrouwen zaten en het spinnewiel deden snorren.

Een eigenlijke zoldering was er in deze woningen niet. Op de zware balken, evenals al het gebinte van eikenhout, dat het landschap nog voldoende aanbood voor den woningbouw, lagen eenige dwarshouten, *sleten* genaamd, gelijk men dat nog vindt in de schuren, en hierop werd het ongedorschte koren gelegd. Het aldus bewaarde graan werd, omdat het volkomen droog lag, steeds duurder verkocht dan ander graan.

Deze oude bouw der boerenwoningen in Drente begon in de 18e eeuw reeds op te houden, en de meer welgestelde boeren bouwden in dien tijd reeds woningen met een schoorsteen en waarin het woongedeelte door een muur of houten schot van de eigenlijke schuur gescheiden was.

Zoo ontstond de groote, ruime, houten keuken, met aan de kanten onder het schuin afloopende afdak de *uitlaten*, hooge bedsteden, welke door een voetbank, een vaste bank, die in de lengte langs den wand voor de bedsteden liep, te beklimmen waren. Op de vrije ruimten van de voetbank zag men dikwijls zakken met het uitgedorschte koren staan. De minder welvarende, de kleine boeren behielden nog lang den ouden woningbouw. Een soortgelijke woninginrichting vond men in het oosten van het aangrenzende Overijsel en in de grensdorpen naar Duitschland. Ook te Friezenveen en Staphorst bleven zij nog lang bestaan.

Afzonderlijke hooibergen vindt men in Drente schier niet; het hooi wordt, evenals het koren, in de groote schuur geborgen.

Het bouwen van huizen geschiedde in Drente oudtijds grootendeels van eikenhout, dat de Drentsche brinken destijds nog overvloedig leverden. Van het geboomte werd met mildheid gebruik gemaakt; op een stuk hout meer of minder werd niet gezien en in enkele oude huizen kan men nog de zware gebinten en balken aanschouwen.

Gewoonlijk ging men oudtijds maar vrij planloos aan het bouwen; men plaatste de gebinten en richtte de schuur in, om het overblijvende gedeelte als keuken te gebruiken. Niet zelden zag men keukens van 70 tot 90 M^2 oppervlakte.

Bij het bouwen van het huis, het richten van het gebinte, het maken van de leemen wanden, enz. werd de hulp van buren ingeroepen. Men noemde dit „*beewerk*", en het waren feestdagen, als men elkander aldus kon bijstaan. Dan werd er goed geschonken en gedronken.

Bij het bouwen van de leemwanden werden ook de dorpsmeisjes te hulp geroepen. Voor een halve eeuw geschiedde dit nog in enkele dorpen, o. a. te Buinen. De meisjes werkten met bloote armen, om het leem te pleisteren, en er werd een eer in gesteld, de eigenaardige figuren der zoogenaamde „strookorrels" aan te brengen.

Bij het bouwen werd ook dikwijls de predikant gevraagd, om den zegen af te smeeken voor het nieuwe gebouw. Vaak werd ook door godsdienstige spreuken uitdrukking aan godsdienstzin gegeven. Men vond ze, ingesneden in het hout, boven deuren en vensters [1]).

Het vrije gemeenschapswezen, dat zich hier ontwikkeld had, openbaarde zich aldus op verschillende wijze bij de Drentsche boeren, vooral door onderlinge hulp in vele gevallen. Bij het braken van het vlas, bij het dorschen van de boekweit, bij verhuizing, bij het bouwen van een huis, enz. was de buurschap steeds gereed, om hulp te bieden. Associaties voor het tichelen of steenbakken had men er nog lang, ook in de afgelegen buurschappen in het noordoosten van Overijsel. Wilde iemand daar bouwen, dan werd gevraagd, hoeveel steenen de buren begeeren, welk aantal bepaald werd naar gelang van de turf, die ieder aanvoert, en den arbeid, dien hij bij het oprichten en branden van den veldoven verricht. De grondstof van den steen is hier het diluviale leem in den bodem.

Landbouw en veeteelt.

De hoofdbron van bestaan in Drente was de landbouw. De aaneengesloten bouwlanden van Drente op zachtglooiende heuvels, waar de afzonderlijke bezittingen door elkander liggen, heeten esschen [2]). Die esschen vormen over 't geheel goed bouwland en bij elk dorp of gehucht vindt men een of meer esschen.

Het komt ons voor, dat de esschen de vroegst bewoonde plekken zijn van

---

[1]) H. Tiesing, Oude dorpshuizen. (N. Dr. Volksalman., 1892).

[2]) *Es* en *Esch*. Er schijnen twee verwante woorden naast elkaar bestaan te hebben, beide een stamvorm, van het werkw. *eten* gevormd, doch met verschillend suffix; waarschijnlijk was de beteekenis nagenoeg dezelfde. Van *esch* ohd. *esisc*, got. *atisk*, was de beteekenis *zaadveld*. Het was het onverdeelde zaadveld der gemeente, later het bouwland in eigen bezit, maar niet door een wal of haag begrensd, wat bij een *kamp* wel het geval is. Het woord komt buiten Drente, Overijsel en het oosten van de Graafschap, waar het nog als nomen commune in gebruik is, alleen voor in het Noord-Brabantsche dorp *Esch*, het land van *Esch* op Stryen en het huis *Esch* bij Dodewaard.

Het andere woord *esse* of *es* ontstond uit *at* met een achtervoegsel, dat in oudgerm. als *ti* voorkomt en met voorafgaande *t* tot *ssi* werd. De beteekenis zal wel geweest zijn: veld voor voeding. De oudste vorm hiervan komt voor in Essen, te Barneveld. *Eng* en *ing* beteekent in het oudnoordsch weide, in het ags. en ndd. akker, land, veld. In het noorden der Veluwe en oostelijk van den IJsel wordt *ng* op het eind tot *nk*, en door nom. sg. *enk*, dat. sg. *enge*, ook wel in samenstelling *eng*, bijv. in Enghuizen bij Hummeloo. Met deze *engen* duidt men ook zaadvelden aan. — Zie Gallée, (Nomina Geographica Neerlandica, III, pag. 331). — Van Lier, in Tegenw. Staat v. Drente, pag. 95 zegt ook reeds, dat het woord, esch, esschen, overeenkomt met het Hoogd. „essen", en dat het „voedsel", „aas" beduidt. „Vermits nu de voornaamste spijze of voedsel onzer landlieden uit de voortbrengselen van den akker, d. i. uit koorn bereid wordt, geeft het woord *esch* of *es* zeer eigenaardig dusdanige landerijen te kennen, waarop het voornaamste voedsel geteeld wordt."

Drente. Deze zachtglooiende heuvels in de heiden hadden een vruchtbaren bodem door een geringe vermenging van den grond met keienleem, hetwelk in de omliggende velden met het schrale heidezand niet het geval was. Daarenboven lagen die heuvels droog. Hierdoor werden de esschen in hun natuurlijken toestand met bosschen overdekt, terwijl de heiden meer naakt en wild bleven liggen. De oudste bewoners kozen hun woonplaatsen bij voorkeur aan den rand in deze bosschen, waar ze zich veiliger konden vestigen, en later werd door het uitroeien van het bosch de vruchtbare boschgrond het gemeenschappelijk bouwland voor de nederzetting. Hierdoor is het verklaarbaar, dat de meeste oude dorpen in Drente op den rand der esschen liggen [1]). Deze esschen waren vroeger gemeenschappelijk bezit, doch werden later verdeeld en gingen als tal van verstrooide akkers, enkel gescheiden door ploegvoren, welke door zware keien werden aangewezen, in particulier bezit over. De esschen zijn de Drentsche bouwlanden bij uitnemendheid, echte korenvelden.

De hoofdprodukten der esschen waren rogge en boekweit; vooral de rogge was beroemd door deugdelijkheid, en het brood, daarvan door de boeren gebakken, de boerenstoeten, had een goeden naam. Veel dier rogge werd, omdat de varkensmesterij nog niet zoo algemeen was, naar de stad Groningen ter markt gevoerd. Al vanouds werd het landschap mede als de korenschuur van de stad Groningen aangemerkt.

Ook de vlasteelt kwam in Drente algemeen voor. Het vlas werd verbouwd op een stuk „drees" land, d. i. groenland, hetwelk omgeploegd werd. Op een Zondagnamiddag in het najaar werd in het groenland door den boer en zijn vrouw een stukje gronds uitgezocht, om „drees" te leggen voor de vlasteelt. Wel geschiedde de vlasteelt meest voor eigen gebruik, daar iedere huisvrouw zelf het vlas spon voor het linnen van het gezin, doch in het westen werd eenige handel in vlas gedreven.

De vlashandel op enkele jaarmarkten (Dwingeloo) had zoodanig plaats, dat er niet onderhandeld werd over den *prijs* van het vlas, maar over de hoeveelheid vlas, die men voor een vaste som, welke bekend was, kon verkrijgen.

Behalve genoemde produkten werden er in de 18e eeuw aardappelen verbouwd, meest nog voor eigen gebruik.

Uitgebreid was in de 18e eeuw in Drente reeds de veenbrandcultuur, evenals in de aangrenzende provinciën Friesland, Groningen, Overijsel en in het Munsterland. De oppervlakte hoogveen, die in dit hoogveengebied elk voorjaar voor de boekweitteelt gereed werd gemaakt, werd op wel vierduizend morgens geschat [2]).

De heer DIJKEMA deelt mede, en wij vonden het ook elders, dat de veenbrandcultuur het eerst ingevoerd zou zijn door zekeren JAN KRUSE van Wildervank, die er in 1712 mede aanving en ze zijn Duitschen naburen leerde [3]).

---

[1]) Zie uitvoeriger: H. BLINK, Studiën over nederzettingen in Drente (Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., 1901).

[2]) Tegenw. St. v. Drente, XXIII, pag. 154.

[3]) H. DIJKEMA, Proeve eener gesch. der landhuishoudk. in Groningen, pag. 411.

Anderen meenen, dat BOLENIUS, R.-C. pastoor in het ambt Aurich, omstreeks 1707 het veenbranden het eerst zou hebben toegepast [1]).

Hierdoor wordt de aanvang der veenbrandcultuur veel te laat gesteld. Uit een resolutie van Ridderschap en Eigenerfden van 5 Maart 1638 blijkt, dat in dien tijd het veenbranden reeds in Drente bekend was en dat in het gebrande veen boekweit verbouwd werd [2]). Uit PICARDT zou men afleiden, dat het reeds vroeger in gebruik was [3]).

Het veenbranden had op de volgende wijze plaats. De hoogvenen, sponsachtige moerassen, werden in het voorjaar regelmatig met greppels doorsneden, om ze aldus droog te leggen; vervolgens werden ze met de hak of veenhouw omgespit, en na eenigen tijd aldus gelegen te hebben, werden de gedroogde kluiten in brand gestoken. Zware, grijs-zwarte rookwolken stegen op uit het half brandende en smeulende veen, de lucht door geheel Nederland vervullend met damp, zoodat de zon er schier door verduisterd werd. Na het branden van het veen werd de asch ingeëgd en hierop werd boekweit gezaaid. Door de boekweitteelt, die gedurende ongeveer 8 achtereenvolgende jaren op een veen plaats had, waarna het weer bleef liggen, werden de hoogvenen tijdelijk in cultuur gebracht. Het was de gewoonte, dat deze venen door de eigenaren voor de boekweitteelt werden afgestaan aan de bewerkers tegen $^1/_4$ van de opbrengst. Thans is de veenbrandcultuur, door het afgraven der hoogvenen, veel verminderd of zelfs zoo goed als opgehouden.

Een eigenaardige cultuur was in Drente nog die van hop, welke te Roden, Eelde en Peize in de 18e eeuw gevonden werd [4]).

Door de schaarschheid van wei- en hooilanden, welke hoofdzakelijk langs de stroompjes gevonden werden, alsmede aan de grenzen der provincie bij Groningen, en in het zuidwesten, was de veeteelt er niet van zooveel beteekenis. Het vee was in het hart van Drente niet zoo zwaar van stuk als in Holland en elders op de vette landen. Toch werd er nog rundvee van hier uitgevoerd. De boterproduktie was er niet aanzienlijk; kaas werd niet geproduceerd.

Bij deze beperkte runderteelt moest in de groote behoefte aan mest voor de bouwlanden op andere wijze voorzien worden. Dit geschiedde door de schapenhouderij. De Drentsche schapen waren heideschapen, die in groote kudden door de herders op de gemeenschappelijke heiden geweid werden. De schaapherder was een belangrijk persoon in het oude Drentsche dorpsleven. In het najaar werden de schapen dikwijls op het korenveld gestald binnen verplaatsbare schotten, om daardoor het land gemakkelijk te bemesten. Midden in den nacht werden dan de schotten een of meermalen verzet en zoo werd successievelijk een akker bouwland bemest, door een halven nacht de schapen er op te plaatsen.

Deze schapen gaven geen melk; behalve om den mest werden zij gehouden,

---

[1]) ALSTORPHUS GREVELINK, Statistiek van Drente, 1840, pag. 128.
[2]) Schriftelijke mededeeling van Mr. JOOSTING, Rijks-Archivaris te Assen.
[3]) PICCARDT, Antiquiteiten, 4e dr., pag. 36.
[4]) Tegenw. St. v. Drente, XXXIII, pag. 114.

om wol en vleesch op te leveren. De wol werd gedeeltelijk voor eigen gebruik door de boeren gehouden, die er onderscheidene stoffen van lieten bereiden. Des winters stond het spinnewiel steeds op den vloer, waar de vrouw des huizes en de dochters vlas en wol sponnen, terwijl de mannen aan het haardvuur des avonds de kousen breiden. In schier elk dorp vond men wevers, om de garens tot ruwe, sterke stoffen te verwerken. Doch een gedeelte der wol werd ook uitgevoerd; kooplieden kochten die op de markten of aan huis; zij werd naar Kampen en Leiden voor de dekenfabrieken uitgevoerd en zelfs naar Frankrijk verzonden.

In Drente was de paardenteelt niet onaanzienlijk. De paarden werden gefokt, deels voor eigen gebruik, deels om er handel in te drijven. Oudtijds werden hier ossen voor den ploeg gespannen; in een beschrijving van 1588 wordt gezegd, dat de Drenten destijds hun landen met ossen bebouwden, en dikwijls vier of vijf paar ossen nevens twee paarden [1]). Deze mededeeling, wat het aantal ossen voor den ploeg betreft, komt ons onwaarschijnlijk voor; de zandgronden in Drente hadden niet zooveel trekkrachten voor den ploeg noodig; dat er ossen gebruikt werden, of misschien wel koeien, is meer geloofwaardig. Ook PICARDT zegt, dat in het begin der 16e eeuw hier te lande, zeker is Drente bedoeld, de ossen nog meest tot trekdieren gebruikt werden [2]).

De paardenfokkerij was in de 17e en 18e eeuw al zeer in gebruik. Reeds in 1663 namen de Staten een besluit, waarbij bepaald werd, dat elk, die er werk van maakte, hengsten of dekpaarden te houden, vermaand zoude worden, om zich van zoodanige paarden te voorzien, dat er een goed ras uit kon verwacht worden. Later werden keurhengsten ingesteld, doch in 1721 werden die afgeschaft.

Het paardenras van Drente werd hoog geschat door de Friezen, die jaarlijks op de Drentsche markten veel paarden kochten en ze onder den naam van Friesche paarden weer naar Holland van de hand deden.

Verder was de bijenteelt van groot belang in dit gewest. De beteekenis der bijenhouderij blijkt ook daaruit, dat de Staten een belasting van vier stuivers voor elken korf met bijen invoerden. Ook de bijen, welke in groote hoeveelheid, vooral uit Friesland, op de Drentsche heiden kwamen, moesten er mede in bijdragen. Zoo werd hierdoor jaarlijks *f* 6000 à *f* 7000 bij verpachting opgebracht [3]).

Landbouwtoestanden in Groningen.

In de landbouwgeschiedenis van Groningen van de 17e tot de 19e eeuw komen twee belangrijke verschijnselen voor, die op de ontwikkeling der eigenaardige toestanden grooten invloed hebben uitgeoefend, nl. het *beklemrecht* en het *ontstaan der veenkoloniën*. Beide zullen wij afzonderlijk behandelen en onder verwijzing naar de betreffende hoofdstukken zullen wij er hier niet nader bij stilstaan.

Wij wezen er reeds vroeger op (I, pag. 128), dat de kuststreken van Groningen in de middeleeuwen wegens hun lage ligging nog weinig als bouw-

---

[1]) CORN. KEMPIUS, De origine, situ, quantitate et qualitate Frisiae, Lib. 2. Caput. 8. — Geciteerd bij v. LIER, Tegenw. Staat.

[2]) Chronyke van Drente.

[3]) Tegenw. Staat van Drente, pag. 34.

land gebruikt konden worden. Eerst moest de waterstaat en de afwatering beter geregeld worden, vóór zich hier landbouw kon ontwikkelen.

Een zeer werkzaam aandeel hadden de kloostervoogden in Groningen in den aanleg van dijken en sluizen. Zij regelden in Groningen de waterafvoering langs de „tochten" en „maren" en waren de waterbouwkundigen van die dagen. Aan hen danken de zijlvestenijen of waterschappen hun ontstaan en hun organisatie en op dit gebied bleven zij grooten invloed behouden. Werd de abt van Wittewierum overste schepper van het in de 12e eeuw ontstane zijlvest der Drie Delfzijlen, zijn collega van Aduard had de leiding van het Aduarderzijlvest, evenals de hofmeester van de Roodeschool van het groote Winsummerzijlvest. En naast hen hadden de abt van Thesinge, de prior van Schildwolde, de commandeur van Oosterwierum, de abt van Termunten, die van Oldenklooster of Feldwerd bij den Dam en die van Oldenklooster in de Marne in andere kleinere zijlvestenijen en dijkrechten het hoogste gezag. Zoo werd het land in bebouwbaren toestand gebracht, waarna het weer de monniken waren, die het cultiveerden en het bewerken ook aan anderen leerden. Door het krachtig ingrijpen der prelaten is trots de tot niets leidende twisten der landbezitters veel tot stand gekomen. Ook moeten wij wijzen op de leiding en medewerking van de Ommelander abten bij de samenstelling van de land-, zijl- en dijkrechten in de 13e eeuw, zooals o. a. de bekende keuren van Hunsingoo van 1252, samengesteld door de abten van Aduard, Oldenklooster in de Marne en Rottum [1]).

Door dien invloed der kloosters en door de verbeterde techniek van den waterafvoer kwam na de middeleeuwen de landbouw meer in plaats van de veeteelt in deze provincie.

In de onderscheidene gedeelten der provincie was de landhuishoudkundige ontwikkeling verschillend. Wanneer wij nu het klei-Oldambt beschouwen, dan is het buiten twijfel, dat de teelt van koolzaad, gerst en tarwe, welke in deze gewesten het meest winstgevend was, in het Oldambt zal zijn begonnen in dit tijdperk. De teelt van maartegerst kwam er vroeg voor, zoomede die van aweelzaad, paardenboonen en erwten; de aardappelteelt is er van later datum en werd niet onwaarschijnlijk eerst in de veenkolonien ingevoerd en van hier langzamerhand over de provincie verbreid. In het algemeen kan men zeggen, dat tarwe en haver meer op de hamrikken of oude landen, koolzaad en gerst meer in de nieuwe polders werden verbouwd. Het Oldambt was in het tijdperk, dat wij behandelen, de voornaamste landbouwstreek en de eigenlijke korenschuur van dit gewest. Vee- en paardenfokkerij was hier van geen beteekenis, en evenmin de vetweiderij. De woningen waren hier ruimer en beter gebouwd dan elders in de provincie; de Friesche schuur is er reeds vroeg in gebruik gekomen.

Hunsingoo en Fivelingoo, met denzelfden bodem, kwamen in landbouwtoestanden vrijwel overeen. De zware kleigronden werden hier destijds nog meest voor de veeweiderij gebruikt, een gevolg van de vochtige gesteldheid, evenals vanouds. De vetweiderijen in de omstreken van Appingedam en

[1]) FEITH, Uit Groningens verleden, 1902, pag. 203.

Groningen waren vermaard. De fokkerij van paarden en melkkoeien was er belangrijk; koetspaarden en melkkoeien werden in het voorjaar naar Holland uitgevoerd; vette schapen eveneens.

De lagere landen, in 't algemeen *meeden* geheeten, werden als grasland gebruikt en na de eerste hooiing geweid. Eerst in de 19e eeuw zijn die landen door het bouwen van watermolens en betere drooglegging meer tot bouwland geworden. Aldus was in deze kleistreek de akkerbouw nog beperkt en bepaalde hij zich in de lage landen of meedenstreken tot eenige haverteelt. Het aanfokken van jong vee en paarden was in de meeden een hoofdzaak. De veefokkerij, zuivelbereiding en een weinig haverteelt leverden het hoofdbestaan op voor den meedenboer. Verder werden hier gehouden zwanen, ganzen, eenden en eenige hoenders. De boerderijen waren hier gewoonlijk de kleinste van de provincie; schuur en woning waren bekrompen; de meedenboer was een behoeftig landman.

De overige gedeelten van Hunsingoo en Fivelingoo, meestal uit zavelgrond bestaande, hadden een landhuishouding, die ongeveer het midden hield tusschen die van het Oldambt en de meedestreken. De akkerbouw nam er in de 18e eeuw over 't geheel niet meer dan de helft der landoppervlakte in beslag. Rogge, tarwe, gerst en haver, boonen en erwten werden er verbouwd; misschien werd nu en dan een enkel puik stukje lands eens met koolzaad bezaaid. Doch voor het midden der 18e eeuw werd op deze zavelgronden waarschijnlijk nog geen koolzaad verbouwd. Ook de aardappelteelt in deze streken dagteekent eerst na dit tijdperk, namelijk als veldgewas beschouwd, niet als plant in den moestuin. Naast den akkerbouw was hier de veefokkerij van belang. Melkkoeien en zware koetspaarden werden in het voorjaar naar Holland uitgevoerd. Ook de schapenteelt werd hier op grooter schaal gedreven dan ergens in Groningen. Kleine kudden werden voor de slachtbanken vetgeweid, doch groote kudden werden in de dijkstreek aangefokt, waar de uitgestrekte kwelders uitmuntend voedsel aanboden. Sommige boeren hielden hier wel 200 à 300 schapen.

Op de kleigronden van het Westerkwartier was de veefokkerij de hoofdzaak. De zwaarste soort van paarden, rundvee en schapen van de provincie werden hier gefokt. De paarden gingen naar Holland; de weiden leverden grooten voorraad vetgeweide runderen en schapen voor de slachtbank. De schapen behoorden hier tot het zwaarste ras, en de wol was er hooger in prijs dan elders in de provincie. De boter was er mede van groot belang; de boter van deze streek werd voor de beste gehouden. Ook kaas was hier een uitvoerartikel, doch minder. Uit het gezegde blijkt, dat de akkerbouw er beperkt was; hoofdprodukten waren: tarwe, haver en paardenboonen, eenige gerst waarschijnlijk, en in het laatst der 18e eeuw ook koolzaad. De aardappelteelt schijnt hier eerst later te zijn ingevoerd.

De meer schrale woudstreken van Groningen, waaronder men gewoonlijk verstaat het zuidelijk deel van Westerkwartier, Vrede- en Langewold, benevens het oude Duurswold en het Z. van Fivelingoo, leverden in hoofdzaak rogge en boekweit, haver en misschien ook gerst; verder was de vlasteelt een belangrijke tak van bedrijf. Varkens en ganzen werden hier in groote hoeveelheid geteeld; ganzen werden naar Groningen ter markt gebracht. Ook de

bijenteelt bloeide hier. Over 't geheel kwam in deze streken de landbouw, evenals de grondsgesteldheid, meer met die van Drente overeen. De boerderijen waren in den regel kleiner dan in de kleistreken en de huizen waren slecht ingericht. Hoofdzakelijk werden zij van hout gebouwd; de voormuur was wel dikwijls van planken, maar ook vaak van gevlochten teenen, met leem bestreken, ellendige krotten [1]).

Ontwikkeling van het bedrijf. Huizenbouw.

Tot in het tijdperk der secularisatie van de kloostergoederen en nog later woonden de landlieden hier in verplaatsbare, lage, houten stulpen, *stellen* bij de Zeelanders, *stielpen* in Friesland geheeten. Door het voortduren van het beklemrecht werden de landen allengs meer zeker verdeeld, en door de grootere zekerheid voor den pachter, dat hij den grond kon blijven gebruiken, werd de landhuishouding verbeterd. De gemeene weiden verdwenen; gras- en weilanden werden door slooten gescheiden; wei- en hooilanden werden afzonderlijk gehouden. Het invoeren van meer veldgewassen bevorderde den akkerbouw; het opgraven der slooten leidde tot het nuttige beaarden der landen. Toen de kloosters waren verdwenen, bepaalde de landhuishouding zich hoofdzakelijk tot de groote landgoederen, *borgen* geheeten, en de gewone boerderijen.

In 't begin der 17e eeuw was de landhuishouding reeds in vele opzichten tot meer bloei gekomen in deze provincie. De huizen werden beter gebouwd; de boerenhuizen werden duurzamer en hechter ingericht, en in de plaats van de vervoerbare houten huizen kwamen steenen huizen met meer doelmatige schuren. In het begin van de 17e eeuw, o. a. in 1601, kwam de zoogenaamde *Groninger schuur* in gebruik, die na de secularisatie van de kloosters algemeen werd, doch in den loop der 17e eeuw door de Friesche schuur werd vervangen [2]).

De Groningsche schuur bestond uit een laag gebouw, met stroo gedekt. Niet in het benedenste gedeelte, maar in het boveneinde der schuur werd de paardenstal gevonden, en vóór de krib liep het dorschblok. In het koehuis stonden twee rijen runderen. Aan de zijde tegenover den paardenstal werd het korenhok gevonden, voor gedorscht koren. Tegenover den dorschvloer was een deur, die naar de dorschschuur leidde, welke afzonderlijk gebouwd was. Dit was de eigenlijke korenschuur, die door een tusschenruimte van de dorschschuur gescheiden was, met straatsteenen bevloerd, waar het koren werd ingevoerd. Het koren werd uit de korenschuur in de dorschschuur gedragen. Des Zaterdags werd er voor een week dorschens in de dorschschuur gebracht en op den zoogenaamden *koebalk* gelegd.

Wanneer men door de *achter-* of koedeur het huis binnentrad, moest men eerst over de *dorschleg* gaan, alvorens in het woonhuis te komen, dat ondoelmatig en smakeloos was ingericht. In het achtereind van de schuur waren hokken voor de varkens, kalveren en schapen. De inrichting der Groningsche schuur voldeed zeer weinig aan de wenschelijke eischen; de ruimte was te klein en de indeeling niet praktisch. Daardoor was de invoering der Friesche schuur een groote verbetering.

---

[1]) DIJKEMA, Proeve van een gesch. der Landhuishoudkunde van Groningen, 1851, pag. 393 enz.

[2]) DIJKEMA, l. c., pag. 388.

Verdere landbouw-ontwikkeling. Marktverkeer.

Belangrijk was de uitbreiding van den landbouw en veeteelt in Groningen in het laatst der 17e en in de 18e eeuw. De burchten en kloostergebouwen van voorheen waren verdwenen, doch op hun puinhoopen waren sierlijke landhuizen allerwegen verrezen. Groot was het aantal „borgen", dat men overal vond te midden van schoone landerijen. Wel werden deze gewesten van tijd tot tijd nog getroffen door rampen van overstroomingen, zooals de beruchte Allerheiligenvloed van 1686; wel trof een verschrikkelijke veenbrand in 1687 de venen van Sappemeer, Wildervank en Pekela; wel werden de boeren soms gedrukt door goedkoope tijden en door zware dijklasten, waardoor sommigen verarmden en door „spaschieten", d. i. het wegwerpen van de spade, liever afstand deden van hun land dan het in gebruik te behouden; wel werden in sommige jaren, als in 1742, door geheele heiren muizen en rupsen groote nadeelen aan den landbouw toegebracht; wel drukten de plunderingen van vreemde krijgslieden soms op deze gewesten, maar toch was er ten slotte vooruitgang op landbouwgebied.

De belangrijkste marktstad van deze provincie, mede voor het noorden van Drente, was de stad Groningen.

De Groninger kooplieden haalden in de middeleeuwen het benoodigde koren voor deze gewesten van de Oostzeelanden, waarop zij in de 12e eeuw reeds een aanzienlijken handel dreven. Ook met Bentheim en Munster was er een levendig verkeer. Een oud schrijver zegt, van de 13e eeuw sprekend, dat er groote commercie was tusschen Bentheim en Munster aan de eene, en de stad Groningen aan de andere zijde. Bentheim en Munster zonden naar Groningen Bentheimsersteen, hout, rogge, schinken, canefas, varkens, enz.; Groningen zond terug boter, kaas, stokvisch, enz. [1]).

Ook de veehandel was in de 15e eeuw al bloeiend in deze stad. In 1421 vereerde Groningen vijftig vette ossen aan JOHANNA VAN BEIEREN, evenals de stad dat in de volgende eeuw herhaaldelijk deed aan de voornaamste leden van het Spaansche hof, o. a. geregeld twee aan den stadhouder, aan den bekenden VIGLIUS VAN AYTTA VAN ZWICHEM en andere heeren. Het belang van den Groningschen veehandel blijkt vooral uit de feiten, dat OCKO TEN BROEKE in 1427 aan de Groningers door geheel Oost-Friesland tolvrijheid schonk voor ossen en koeien, en dat in 1469 twaalf Groningers zich op de markt te 's-Hertogenbosch bevonden met ongeveer 1000 stuks rundvee [2]).

Met de toeneming van den graanbouw in deze gewesten in de nieuwe geschiedenis werd de aanvoer van inlandsch graan op de markt te Groningen aanzienlijker. Zoo werd de handel in granen hier het belangrijkst, nadat in 1680 werd besloten „om voor het heerenwijnhuis aan de oostzijde met de minste kosten door den stadsbouwmeester te doen opmaken een plan tot het bouwen van een korenbeurs"; het gebouw der korenbeurs werd er in 1774 gesticht. Aanzienlijk was de verzending van haver van hier naar Engeland,

---

[1]) H. A. WIJNNE, Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, 1865, pag. 9.

[2]) H. O. FEITH, NIJHOFF's Bijdr., IX, pag. 178. — Geciteerd door WIJNNE, l. c., pag. 9.

jaarlijks vele duizenden lasten bedragende [1]). Tot bevordering van dien handel waren „commissarissen der kleine zaken" ingesteld, die alle verschillen over mislevering van granen, op monster verkocht, vereffenden. De granen werden verhandeld op de korenbeurs, doch daarenboven was er veel vertier door de wekelijksche marktdagen op Dinsdag en Vrijdag (in 1665 werd de weekmarkt ingesteld), de twee vrije jaarmarkten, de vijf paardenmarkten buiten de Heerenpoort en de markten voor mager en vet vee. Beroemd waren vooral de paardenmarkten van Appingedam in deze provincie.

Landbouwtoestanden in Friesland. De Woudstreken.

De ontwikkeling van den landbouw droeg ook in de verschillende gedeelten van Friesland naar den aard van den grond en de ligging een onderscheiden karakter. In het zuidoosten sluiten de Zevenwouden zich aan bij de venen en zand-landschappen in west-Drente. In dit gedeelte, op de grenzen van Drente en Overijsel, was de schapenhouderij een aanzienlijke tak van bestaan. Het waren op de heiden de Drentsche schapen, hier ook „Drenthen" geheeten, die men er hield, enkel om de wol, het vleesch en den mest, daar zij geen melk gaven. De heischapen achtte men in deze gewesten onontbeerlijk om den mest, dien zij opleverden. Die mest werd gevormd door de schaapskooien, waar des nachts de schapen verblijf hielden, met heideplaggen te beleggen. De kudden dezer schapen waren dikwijls 200 à 300 in aantal, en geleid door den herder met zijn hond trokken zij over de heiden, evenals in Drente. In het najaar werden die schapen ook niet zelden des nachts op het boekweitland in hekken gestald, welke hekken dan geregeld verplaatst werden, om aldus het land te bemesten. Daarnaast had men er ook Friesche schapen.

De landerijen der Wouden, meestal zand- en hoogveengronden, hadden uit den aard der zaak lichter rundvee en minder waardige produkten dan de kleigronden. De paarden dezer gewesten waren echter niet minder dan die op de klei. Dit werd hieraan toegeschreven, dat in de Wouden de paarden niet zoo vroeg als werkpaarden gebruikt werden. De Woudpaarden waren daardoor niet minder geschikt als harddravers dan die van de betere gronden.

In de Woudstreken was landbouw met veehouderij verbonden, en de landbouwprodukten waren dezelfde als die der zandstreken van Drente. De opbrengst van den grond was er geringer, maar de boeren betaalden ook minder huur en de levenswijze was er eenvoudiger dan op de klei. Verder vond men er bijenteelt, veenboekweit en veenderij. Het boerenhuis, de volkszeden en gebruiken vormden hier een overgang tot het Drentsche: de bodem wordt ook gevormd door de uitloopende ruggen van het Drentsche plateau.

De lage streken van Friesland.

In de greidstreken, de graslandstreken van Friesland bij uitnemendheid, was de veehouderij uit den aard der zaak hoofdbedrijf geworden. De voortreffelijke weilanden bezaten over 't geheel kostelijk, zwaar hoornvee, zoo goed als het ergens in Nederland gevonden werd.

In de eerste helft der 18e eeuw hadden echter landbouw en veeteelt in Frieslands lage gedeelten met zware rampen te strijden. De overstroomingen

---

[1]) Tegenw. St. v. Groningen, II, pag. 96.

van 1701, 1702 en 1717 hielden de lage streken jaren lang in een kwijnenden toestand bij hooge schattingen en lage prijzen van het vee. De veepest, welke eerst in 1713 woedde en in 1744 en 1745 weder met zulk een kracht uitbarstte, dat er in laatstgenoemde jaren alleen van November tot Juli 123,000 runderen stierven, bracht groote schade aan en had gewichtige gevolgen.

Sedert omstreeks 1720 begon men meer algemeen de graslanden te greppelen en te bemesten en het gras kon sedert vroeger gemaaid worden. Men maaide eertijds niet voor St. Jan (24 Juni), als het zaad begon te vallen, wanneer men met een stok tegen het gras sloeg. Daar door genoemde verbetering de opbrengst des lands grooter werd, gaf de uitvoer van hooi naar andere provinciën groote voordeelen. De Staten echter zagen terecht meer voordeel in het gebruik van het hooi voor de eigen veeteelt, en verboden met vaderlijke zorg van tijd tot tijd den uitvoer van hooi.

Een gevolg van het verlies der runderen door de veepest was, dat de schapenteelt toenam, hetwelk eveneens werd bevorderd door de hooge prijzen der wol. Daarenboven gaf het gemis van runderen aanleiding, dat er meer grasland op oude landen in bouwland werd veranderd, zoodat sedert dien tijd de bouwboeren een aanzienlijke uitbreiding verkregen. De sedert 1750 meer algemeen geworden aardappelteelt en de toegenomen cichorei-, alsmede vlasbouw begunstigden tevens de toeneming van den landbouw. Hierdoor nam de bepoldering van het land toe, en tegelijkertijd door splitsing der hoeven mede het aantal boerenplaatsen, daar vroeger menigeen te veel oppervlakte land als één plaats gebruikte, om die goed te bewerken. Die verdere grondverdeeling der landerijen had het voordeel, dat een intensiever bebouwing van den grond volgde. Hierdoor nam de voorspoed weer toe, zoodat, toen de veepest in 1765 en 1769 weder woedde, de nadeelen daarvan minder drukten op de bevolking [1]).

Doch niet algemeen zag men in die uitbreiding van het bouwland voordeel. FOEKE SJOERDS [2]) zegt, dat verstandige huislieden met hem instemmen, dat men veelal te weinig weiland en te veel bouwland heeft. En hij deelt mede, dat men er sedert eenige jaren (hij schreef in 1765) een methode heeft ingevoerd, welke voor dertig jaren nog onbekend was. Men zaait in den voortijd rogge of tarwe, na de eerste of tweede braakvrucht klaverzaad, dat voornamelijk in vochtige jaren, als het graangewas niet zwaar is, goed groeit. Als dan de granen van 't land zijn gehaald, is het veld bedekt met klaver, waarop men niet alleen in het najaar, maar ook den volgenden zomer, een menigte vee kan weiden. Het aldus gevormde klaverland, dat men *nieuwland* noemt, laat men één à twee jaar stil liggen, en als dan de klaver meest is verdwenen, wordt het land in het midden van den zomer omgeploegd, opnieuw gebraakt, om in den herfst weer met tarwe, rogge of gerst bezaaid te worden. SJOERDS noemt dit stelsel zeer voordeelig, want behalve dat er op die wijze veel vee kan geweid worden, wordt de grond er ook door verbeterd. „Het land wordt door het vee onwillekeurig gemest, de aarde door graangewas niet uitgeput,

---

[1]) W. EEKHOFF, Beknopte gesch v. Friesland, pag. 336.

[2]) FOEKE SJOERDS, Oud en Nieuw Friesland, I, eerste stuk, 1765, pag. 172.

de klaverwortel en het gras verstrekken het veld tot nieuw voedsel, de blanke en zachte gronden worden zwart, mul en ongemeen vruchtbaar, en het gedurig braken verschaft telkens heerlijker, stijver graangewas, welks zaad gemeenlijk zwaarder weegt, terwijl de grond gezuiverd wordt van onkruid. Men heeft voorbeelden van huislieden, die op deze wijze veel voordeel behaalden."

Door de verwoestingen, die de runderpest hier aanrichtte in den veestapel, moest er Deensch vee ingevoerd worden. Dit vee, klein van stuk in vergelijking met het Friesche, werd na twee geslachten weder een flink ras op de vette Friesche weiden. De provincie Friesland leverde door haar veeteelt jaarlijks een groote hoeveelheid boter en kaas voor den uitvoer; van Mei 1762 tot Mei 1763 waren op 's lands wagen in deze provincie gewogen 38,206 vierendeels boter, op een waarde van 764,120 caroli gulden. Ook kwam er jaarlijks aan de wagen wel 1 1/2 millioen pond zoetemelksche en 4 mill. pond grove kaas.

De handel in boter en kaas gaf een niet geringen bloei aan de weekmarkten der steden en vlekken. De boterhandel had voornamelijk zijn zetel te Sneek (Dinsdags) en de kaashandel te Dokkum. De oorzaak hiervan was zeker, dat er nergens meer boter gemaakt werd dan in Wimbritseradeel en de verdere grietenijen om of nabij die stad, terwijl de Dongeradeelen, welke bij Dokkum liggen, de beste kaas leveren. De boter werd in de 18e eeuw uit Friesland nog meest naar Amsterdam gevoerd; later meer naar Engeland.

De veefokkerij leverde in 't voorjaar melkkoeien aan Holland, in het najaar vette koeien, wat een levendigen binnenlandschen handel gaf. Die uitvoer was aanzienlijk en zou, naar men meende, op ± 30,000 per jaar beloopen, welke een kapitaal van ± 9 tonnen gouds in het land voerden, volgens berekening. Van Mei 1780 tot Mei 1781 werden te Harlingen uitgevoerd: 4207 ossen en koeien, 65 paarden, 378 gemeste kalveren, 2229 schapen, 2248 lammeren, 61 varkens en 23 biggen.

De veeteelt had in Friesland ook een belangrijke verzending van tonnenvleesch, vooral met bestemming naar Engeland, ten gevolge, die zich in de 18e eeuw sterk uitbreidde. Voor die verzending werden door de Staten zekere premiën op den uitvoer verleend, als een gedeeltelijke vergoeding van den accijns op het geslacht. Op het vee, dat ongeslacht werd uitgevoerd, werd in 1756 een afzonderlijk middel van belasting ingevoerd, een uitgaand recht op het hoornvee, schapen en varkens, voor het hoornvee 1 gulden 8 stuiver per stuk [1]).

Hoe aanzienlijk de veeteelt ook was, toch heerschte de meening, dat de aanfokkerij veel belangrijker kon zijn, als de weilanden beter verzorgd werden en de inpolderingen meer werden uitgebreid dan reeds geschiedde. Dat men in enkele streken door tijdelijk gebrek aan rundvee, als gevolg van de sterfte door de runderpest, het grasland tot bouwland maakte, merkten wij reeds op. Doch een bezwaar hierbij was de behoefte aan mest, die zelfs dikwijls van elders werd gehaald. Om den mest in het land te behouden, werden door Frieslands Staten bepalingen gemaakt, waardoor de uitvoer van mest verboden werd.

---

[1]) SICKINGA, Gesch. der belastingen, pag. 358.

Het paard werd vanouds in Friesland als een zaak van groote waarde beschouwd; in het pandrecht werd het met een slaaf gelijkgesteld. Bij de oude Friezen erfde de zoon, die in den krijg had uitgemunt, het paard zijns vaders, en bij hen gold de bepaling, dat hij, „die een peerd gestolen heeft, met een dootvonnis sal worden gestraft, of syn leven met gelt sal vrycopen". Zoowel voor den zwaren veldarbeid als ten behoeve der weelde en als krijgsros was het Friesche paard steeds zeer gezocht. Hoewel er door veelvuldig kruisen met uitheemsche paarden van een eigenlijk „Friesch ras" geen sprake meer kon zijn, en vele als Friesch uitgevoerde paarden uit Drente of Groningen afkomstig waren, was het Friesche paard toch een zeer gewild handelsartikel.

Tevens moeten wij er op wijzen, dat de jonge Friesche veulens, nadat zij gespeend waren, door Friesche kooplieden veel werden opgekocht en naar Groningerland vervoerd, om ze daar bij boelgoed of op de markten, als te Zuidlaren, Appingedam, te verkoopen. Dan werden ze in Groningen, waar men billijker over geschikte weiden kon beschikken, tot het derde jaar gehouden en vervolgens weer verkocht aan Friesche kooplieden, die ze elders als Friesche paarden ter markt brachten.

Zoo vormden de paarden een bron van nationalen rijkdom; in 1610 verklaarden de Staten, dat voor een groot deel de nering van het landschap in den handel van paarden bestond. Een goed arbeidspaard kostte na 1740 wel 150 of meer caroli guldens, terwijl vroeger de prijs niet meer dan $^1/_4$ er van was. De Hannoversche oorlog, die paarden uit Friesland vroeg, had de prijzen zoo doen stijgen. Verder leverde Friesland ook veel paarden aan Frankrijk en Holland. Voor harddravers werden soms hooge prijzen besteed. De harddraverijen vormden steeds een geliefd volksvermaak.

's Lands vaderen droegen ook in Friesland zorg voor het behoud van een goed paardenras. Zoo werd in 1723 bij landsordonnantie verboden, andere dekhengsten te gebruiken dan die, welke door den gerechte of de vastgestelde keurmeesters waren goedgekeurd. De afgekeurde hengsten moesten onmiddellijk worden gesneden. De grootte der hengsten was bij die ordonnantie nauwkeurig bepaald; zij bedroeg niet minder dan 5 voet en 2 duim hoog, zoowel voor de hooge als lage kwartieren, alleen de grietenijen Engwirden, Doniawerstal, Haskerland, Schoterland, Gaasterland, Opsterland en de beide Stellingwerven uitgezonderd, waar men met hengsten van 4 voet en 10 duimen kon volstaan.

Niemand mocht nieuwe hengsten hebben, zonder dat ze eerst gekeurd werden. Ook op de kleur werden bepalingen vastgesteld, mede op de plaatsing der dekhengsten, enz. De hengstenhouders waren verplicht, aan de secretarie van het gerecht een nauwkeurige opgave te doen van het aantal merriën, door hun hengsten gedekt, de namen en woonplaatsen der eigenaars, enz. Geen merrie mocht buiten de provincie tot dekking aldaar gebruikt worden.

De boeren in Friesland waren niet zelden ontevreden over deze aartsvaderlijke zorg der heeren, en in 1672 werden de bepalingen tijdelijk opgeheven, doch daarna weer vastgesteld, zoodat zij tot 1748 bleven bestaan. In 1750 werd bij landsordonnantie toegelaten, op verzoek der klagers, dat ieder vrij voor eigen gebruik hengsten mocht houden ter dekking van eigen paarden. Doch wie hengsten wilde houden, om daarmede merriepaarden van anderen

te doen dekken, moest zich houden aan het reglement. Het keurmeestersambt werd hierbij afgeschaft.

Men zag echter spoedig de slechte gevolgen in van die vrijheid en in 1761 werd alles weder op den ouden voet gebracht.

Opmerkelijk is het wel, gelijk wij zeiden, dat jonge Friesche veulens veel naar Groningen verkocht werden. Hier werden zij op de uiterwaarden geweid tot hun derde jaar en daarna veel door Friesche handelaren teruggekocht voor den handel.

De wol der Friesche schapen was een belangrijk produkt en gaf aanleiding tot het vervaardigen van allerlei wollen stoffen, die werden uitgevoerd. Om de prijzen daarvan in de provincie hoog te houden, werd de invoer van wollen „poepe-kousen," handschoenen, IJslandsche kousen, enz. tijdelijk verboden en in 1743 werd de uitvoer van ongesponnen wol verboden tot 1746.

Groot was ook het aantal varkens in deze provincie; de Friesche hammen stonden bekend als smakelijk, maar waren vet.

De beste bouwlanden in Friesland vond men in Kollumerland met Nieuw-Kruisland, de Dongeradeelen, Ferwerderadeel, Leeuwarderadeel, het Bilt, Menaldumadeel, Franekeradeel, Barradeel en Wonseradeel. De hoofdprodukten des lands waren tarwe, gerst, haver, koolzaad, erwten en boonen.

De aardappelen werden in Friesland ingevoerd omstreeks 1730 en vormden binnen een halve eeuw al een der hoofdprodukten des lands. Zelfs werden de Friesche aardappelen in 1790 reeds veel verzonden „wijd en zijd".

Het eerst kwam deze aardvrucht in aanzien na het huwelijk van prins WILLEM IV met de Engelsche prinses ANNA, en van de vorstelijke tafel werd het produkt spoedig onder het volk verspreid en werd het een volksvoedsel. Wel werden de Friesche aardappelen minder deugdelijk geacht dan de Zeeuwsche, maar zij werden voor duurzamer gehouden dan die van andere gewesten, zoodat ze vooral in het voorjaar in waarde stegen.

De spoedige opkomst van de aardappelteelt in Friesland moet mede toegeschreven worden aan het hooge invoerrecht van 1 gulden per ton, dat er geheven werd op de vreemde aardappelen [1]). Hierdoor werd de invoer van Geldersche en Zeeuwsche aardappelen, reeds vroeger bekend, geweerd. De beteekenis van de aardappelteelt kan men hieruit afleiden, dat de voor aardappelen meest geschikte landen dikwijls tegen 100 gulden per morgen verhuurd werden en er dan nog voldoende op werd verdiend. De vlasteelt, vroeger hier in sommige streken van groot belang, werd door de aardappelteelt sterk verminderd.

De teelt van tabak en meekrap, in de 18e eeuw ook in Friesland beproefd, gaf geen gewenschte resultaten en liep te niet. De teelt van cichoreiwortels ging eenigszins beter [2]).

Een belangrijke tak van bestaan in Friesland waren ook de talrijke veen-

---

[1]) FOEKE SJOERDS, l. c. I, pag. 167.

[2]) Vele gegevens voor Friesland zijn ontleend aan KNOOP, Tegenw. Staat van Friesland, IV. Terwijl voor de overige provinciën in dit verzamelwerk de landbouw zeer onvoldoende besproken wordt, is die voor Friesland vrij uitvoerig behandeld. — Verder: FOEKE SJOERDS, Algemeene beschrijving van Oud en Nieuw Friesland, 1765.

derijen, zoowel van hoogveen als van laagveen. De afgraving van hoogveen, die in deze provincie bevorderd werd, gaf aanleiding tot het ontstaan van bloeiende landbouwstreken in het oosten; de uitgraverij van laagveen heeft daarentegen heel wat land vernietigd, tegen welke nadeelen velen ook opkwamen. Wij komen hierop nader terug.

Een groot nadeel voor vele streken van Friesland was de slechte waterafvoer, die den landbouw veel benadeelde en thans nog niet behoorlijk geregeld is.

Maatschappelijke toestand. Huizen.

In het midden der achttiende eeuw werd de opmerking gemaakt, dat onderscheidene boerenplaatsen in Friesland over 't geheel te groote uitgebreidheid bezaten, om produktief te worden gebruikt. Vanouds hadden de meeste boerderijen een grootte van dertig tot veertig, vijftig tot zestig pondematen, welke voor de gebruikers voldoende opleverden voor hun bestaan. Later werden vele van die plaatsen bij stukken verkocht, de huizen afgebroken, en het stemrecht op „losse hornlegers" behouden, welke hornlegers in die tijden dezelfde macht van stemming hadden in dorps-, deels- en landszaken als formeele boerenplaatsen. De eigenaars dier hornlegers konden zich van dat stemrecht bedienen en het gebeurde daardoor niet zelden, dat iemand alleen door dit stemrecht zich de voordeeligste ambten in de grietenij wist te verschaffen.

De landerijen der plaatsen, aldus in losse stukken verkocht, geraakten in veler handen en werden nu en dan bij andere boerenplaatsen gevoegd, die daardoor tot 80, 100, ja, soms 150 en meer pondematen aangroeiden. Evenwel werd door dien omvang der plaatsen het land dikwijls minder intensief bewerkt en daarmede vermagerden vele gronden allengs, waardoor de huren der landerijen verminderden, de inkomsten van landheeren, zoowel als van de provincie, geringer werden.

Vele huurboeren werden in dien tijd arm en moesten hun goederen bij executie zien verkoopen, waarbij niet zelden ook de landeigenaar te kort kwam. Verder nam op het platteland door het verminderen van het aantal boerenplaatsen het aantal zelfstandige boeren af; de klasse van arbeiders vermeerderde en dezen hadden dikwijls niet voldoenden arbeid, omdat de heeren geen pogingen in het werk stelden, om hun landgoed te doen bewerken. Hieruit vloeide een verval van zaken voort; de dorpen geraakten vol gemeene arbeiders en het getal der huislieden, dat vanouds 40 à 50 uitmaakte, zooals uit de stemkohieren bleek, werd somtijds tot de helft verminderd. De losse landen, onder geen plaatsen behoorend, moesten veeltijds aan meiers van vaste plaatsen verhuurd worden, en daar die huurders den mest op hun plaatsen gebruikten, werden die landen niet goed bemest en brachten zij weinig op.

Wij zien in die verschijnselen den aanvang van een slechter worden van den socialen toestand der boeren in Friesland, gepaard gaande met politieke ongelijkheden, welke men bedenkelijk achtte. Dit was oorzaak, dat dit onderwerp in 1748 mede gesteld werd onder de „Poincten Reformatoir", en waarbij werd vastgesteld, dat voortaan bij de stemmingen geen andere stemmen

---

[1]) FOEKE SJOERDS, l. c., I, Eerste st., pag. 174.

zouden worden toegelaten dan van hornlegers, voorzien van een huizinge en 20 pondematen kleiland of 40 pondematen woudland. Toen deze punten door Z. Doorl. Hoogheid werden nagegaan, was deze van oordeel, dat de genoemde misbruiken werkelijk als oorzaken van een groot verval in den welstand der ingezetenen beschouwd moesten worden; echter werd het getal der pondematen in de eerste tien jaren gesteld op 5 pondematen kleiland of 10 woudland bij een huizinge, later op 10 pondematen kleiland en 20 woudland [1]). Hoewel deze bepaling bleef bestaan, bewijst het opkomen der zoogenaamde *Stemhuisjes*, hoe er mede werd omgesprongen [2]).

De boerenbevolking van Friesland uit de 18e eeuw wordt ons verder beschreven als nog niet zoo verfijnd en aan de weelde overgegeven als elders (zeker wordt Holland bedoeld) het geval was. Al had men in de steden voldoende voorbeelden van lieden, die „het zeil te hoog opgehaald" hadden, meestal was de middelmaat op het platteland nog vrij goed bewaard. Van de sterke stinsen, de kasteelen, welke vroeger in schier elk dorp een of meer werden aangetroffen, vond men in het midden der 18e eeuw slechts weinige meer; enkele oude waren nog met hun grachten en muren in wezen, maar zij vervielen meer en meer of werden afgebroken, om voor sierlijke buitentjes plaats te maken of geheel in een boerderij verloren te gaan. Sommige adellijke familiën, die eens de stinsen bewoonden, waren uitgestorven; andere waren achteruitgegaan en verarmd en verlieten de provincie, terwijl niet zelden rijk geworden burgers der steden de oude stinsen met hun bosschen en tuinen aankochten, om er een buitenverblijf te vestigen.

De boerenwoningen zagen er in dit tijdperk reeds welvarend uit; het waren welgebouwde huizen en schuren van het model, dat wij in noordelijk Holland (zie II, pag. 25) leerden kennen. In Oostergoo en Westergoo, waar de vetste landerijen werden aangetroffen, vond men ook de kostbaarste en fraaist gebouwde huizen en schuren, welker bouw 3000 à 4000 gulden kostte, en die door vreemdelingen wel voor lusthuizen van aanzienlijken werden aangezien. In de Zevenwouden met schraler gronden vond men niet zulke kostbare huizen, maar toch ook geenszins armoede. Hier echter vestigden zich zoo aanzienlijken op buitenverblijven.

Overzicht. Wanneer wij het behandelde nog kortelijk overzien, blijkt het ons, dat in het tijdperk ongeveer van het midden der zeventiende eeuw tot het begin der negentiende de toestand der landbouwers en van den landbouw in de verschillende deelen der Nederlanden zeer verschillend was. Holland, Friesland en Groningen vormden in dit tijdperk met westelijk Utrecht en westelijk Overijsel de belangrijkste gewesten voor de runderteelt en tevens de landstreken, waar de boter- en kaasproduktie het aanzienlijkst was.

De boter- en kaashandel was in deze gewesten zeer levendig; Amsterdam had de belangrijkste botermarkt, ook voor het verkeer met het buitenland. Behalve Hollandsche en Friesche boter werd hier ook een groote hoeveelheid boter

---

[1]) Reglement van Z. H. van 21 Dec. 1748. In de Verzameling plakkaten van 1748—1758. Bij SJOERDS.

[2]) FOEKE SJOERDS, l. c., I, Eerste st., pag. 175.

uit Ierland: Dublin, Cork, Waterford, Limmerick en Belfast, alsmede uit Denemarken, Zweden, Holstein en zelfs uit Finland aangevoerd [1]). Die boter uit den vreemde was minder waardig en minder smakelijk dan de Hollandsche boter. In hoever deze met de buitenlandsche vermengd werd voor den uitvoer, valt niet te zeggen; dat vermenging van boter in vroeger tijden niet zeldzaam was, blijkt uit de onderscheidene verordeningen, ook voorheen reeds op de vermenging van boter gemaakt. Dit wordt ons wel bericht, dat de Iersche boter veel naar Frankrijk uitgevoerd en daar door armere lieden op het platteland gebruikt werd.

Cijfers over de veeteelt hebben wij bijna niet uit dezen tijd. Alleen geeft onderstaande statistiek ons een overzicht van het aantal runderen, die in 1799 (27 Dec.), volgens de publicatie van het Fonds tot voorkoming en afwering van de runderpest, in ons land gevonden werden [2]).

	RUNDEREN BOVEN 2 JAAR.	RUNDEREN BENEDEN 2 JAAR	TOTAAL.
Stad en Lande	50,339	27,036	77,375
Friesland	102 349	46,619	148,968
Drente	30,129	10,677	40,806
Overijsel	50,802	21,797	72,529
Gelderland	76,514	34,943	111,457
Utrecht en de districten van Kuilenburg, Buren en Leerdam . . .	43,349	16,897	60,246
Holland	198,061	62,967	261,028
Bataafsch Brabant	77,242	25,649	102,891
Zeeland	21,347	5,879	27,226
Totaal . .	650,132	252.394	902,526

De Hollandsche runderen stonden bovenaan; de Hollandsche en Friesche weiden leverden het meest doorvoerde vee, dat in het buitenland evenzeer gezocht was als de Hollandsche boter en kaas.

Voor de paardenteelt werd in verschillende gewesten veel zorg gedragen, en op onderscheidene markten bestond een levendige paardenhandel.

De akkerbouw daarentegen stond achter bij de veeteelt. In Holland waren de hooge dagloonen mede oorzaak, dat er minder grond aan den akkerbouw gewijd werd. Het leven hier toch was duur, men rekende wel tweemaal zoo duur als in Frankrijk en Duitschland, en bij die duurte moest het arbeidsloon hooger worden dan uit den akkerbouw kon worden betaald. Alleen bijzondere cultures, als bijv. de meekrap op de Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden, de tabak enz. konden daardoor aan den akkerbouw een voordeelige produktie leveren voor de buitenlandsche markt.

In Friesland, Groningen en Zeeland had korenbouw plaats; op de zandgronden der oostelijke provinciën waren landbouw en veeteelt vereenigd.

---

[1]) Kops, Magazijn v. d. Landb., I, pag. 53.

[2]) De Koopman, I (1768), pag. 212.

Over 't geheel was de landbouw nog niet tot hooge ontwikkeling gekomen en berustte hij enkel op ervaring, bloote empirie.

Algemeene toestanden op het platteland in de 17e en 18e eeuw. Beschouwing van het leven der boeren.

In het bovenstaande, waarbij wij de toestanden der boerenbedrijven in de onderscheidene gedeelten des lands afzonderlijk beschreven, hebben wij terloops zoo hier en daar iets medegedeeld omtrent het maatschappelijk leven der boeren in dit tijdperk. Dit waren slechts enkele losse opmerkingen; in het onderstaande willen wij daarop nader terugkomen, om vergelijkenderwijs nog iets van de maatschappelijke toestanden te leeren kennen en in enkele opzichten het bovengezegde aan te vullen. Volledig kunnen wij ook hier uit gemis van gegevens niet zijn.

In de tweede helft der 17e en in de 18e eeuw verschilden de maatschappelijke toestanden in 't algemeen nog weinig of niet van die in het tijdperk gedurende de laatste jaren van den tachtigjarigen oorlog, en in de gouden eeuw der Republiek. Het overzicht, op pag. 20 van den algemeenen beschavingstoestand gegeven, is in hoofdtrekken ook nog op het tijdperk, dat wij thans behandelen, van toepassing.

Groot was ook thans het verschil nog bij de boeren en plattelandsbevolking in de onderscheidene gedeelten des lands, al naarmate zij onder den invloed der groote handelscentra stonden of meer geïsoleerd woonden op het platteland. Holland en Zeeland en ook westelijk Friesland spanden in dezen tijd de kroon; de boerenhofsteden in deze provinciën zagen er zindelijk, fraai en welvarend uit, en de heereboeren leefden er in welvaart, op een eigenaardige, maar degelijke wijze hun weelde ten toon spreidend door zilveren en gouden versieringen en degelijke meubelen. Bij de pachters was de welvaart echter niet zoo groot.

Toch was het boerenleven over 't geheel nog sober en eenvoudig in genietingen en wijdde de boer zich over 't algemeen steeds trouw aan den arbeid op het land. Ook enkele heeren, die op hun buitens of landhuizen een groot gedeelte van hun tijd op het land doorbrachten, wijdden zich aan den arbeid in de tuinen, waar zij pootten, zaaiden, snoeiden, entten, oogstten, enz. In den kruidtuin stelde men veel belang. Voor hen lag er iets idyllisch in het landleven, en zij kozen reeds eenige litteratuur, om van den veldarbeid, zij het ook slechts die van hun tuinen, op de hoogte te komen, zooals wij uit het verschijnen der landhuishoudkundige werken, die in een volgend hoofstuk beschreven zullen worden, kunnen afleiden.

Bij die welvaart lag er een uiterlijk waas van voldaanheid over het landleven in het tijdperk, dat wij bespreken, een tevredenheid, waaraan verschillende dichters uitdrukking gaven en waardoor zij het landleven idealiseerden.

Jacob Cats, een boer in zijn hart, een droogmaker en landontginner, was in dien lof op het landleven al voorgegaan, toen hij den herder Damon, die de koninklijke herderin Aspasia beminde, zijn geliefde met de volgende woorden liet bewegen, op het land te blijven en zich aan het hofleven te onttrekken.

Kom, siet het gras en alle boomen groeyen;
Kom, siet het vee gaen spelen op het velt;
Kom, siet het kruyt aen alle kanten bloeyen,
En seght my doch, wat ghy hier tegen stelt.

Wat baet den mensch òf eer òf machtigh gout?
Hij leeft naer wensch, die uwe velden bouwt,
O, wel geluckigh wout!

En als de dichter dan een zaal vol tapijten geschetst heeft, zegt hij vervolgens:

Het vlas, het zaet, de bloemen aen der heyden,
Het appelhout, dat op het bloeyen staet,
Het aerdigh groen, gemengelt tusschen heyden,
Is meerder lust dan al het Hof-cieraet.

Laet aen een Prins syn opgepronkte tafel,
En vult hem op met alderhande wyn;
Ick prys een struyf of diep-geruyte wafel:
In versche melck en vint men geen fenijn.

O vrye lucht en onbekommert leven!
O hoef! o lant! o soete buyte-vreught!
Geen hof en kan de ziel vernoegen geven;
Want daer en is geen woonplaats van de deught.

En de conclusie der overreding van DAMON legt CATS in deze woorden:

Nu tot besluyt, o bloempje van der heyden!
Vergeet het Hof, daer is noyt ware rust,
Kom nevens my nu teere schaepjes weyden;
Hier is vermaeck en enckel herten-lust.

Na CATS volgt in chronologische orde JAN LUYKEN, de dichter en etser, aan wiens Buitenleven wij eenige verzen ontleenen:

Gelukkig mensch, wien 't is gegeven
Bij 't vreedzame en onnoozle vee,
Dat nooyt noch quaat, noch onrecht dee,
In 't veld zyn dagen af te leven,
De bloemekrans braveert de goude Kroon,
Die 's konings zorg by nacht doet waken;
Geruster zit men onder daken,
Van riet gebout, als op den hoogen Troon.

O, hoe pleyzierig is 't te kruypen
Ter kooye op een veedren zak,
In 't landhuys, onder 't lage dak,
Wanneer de regevlagen druypen,
Een koele wint in hooge beuken ruyst,
De krekel, die geen zorg wil dragen
Voor winter, zingt uit ruygte en hagen,
Totdat men wordt in zoeten slaap gesust.

Den hofhond bast met zijnen makker,
Wanneer den Huysman smorgens vroeg,
Voor dag, met omgekeerden ploeg,
Al zingend' trekkende ten akker,
Op zijn guyl (paard) voorby de hoven ryd;
Dan waakt me en hoort de wakk're hanen,
Die ons tot naarstigheyd vermanen;
Gelukkig mensch, die soo zyn jaren slyt.

Men ziet den hof met vruchten pryken;
Men zaait, of plant of ent den boom,
Of kweelt een deuntjen aan den stroom;
Zoo gaet de zomermiddag stryken,
Totdat de zon, in 't weste aan 't ondergaen,
De schad'we rekt, langs beemde en heyden,
En jaagt de beesten uit de weyden
Ter kooye, met hun uyers vol gelaan.

By winter, als de wat'ren sluyten,
Wanneer het snerpen van de vorst
Het land met eenen harden korst
Bedekt, dan blyft men in der muyten (huis);
Den avond steekt heel vroeg heur lampen aan;
De deeren zit er by te spinnen;
Men sluyt de lauwe zoomer binnen,
En laat gerust de winter buyten staan.

Dit leven loofden alle wyzen;
Dit haagde CATS en WESTERBAEN,
Die pryzen 't ons met vaarzen aan;
Dit leven zal ik altijd pryzen'
O, dat het lot my zulk een leven gaf!
Myn zanglust zou veel schoonder bloeyen
En met den wilg aan 't beekjen groeyen,
Gelyk een Swaan leide ik het leven af.

Vormden de werken van CATS den „boerenbijbel", de echte boerendichter was POOT (1689—1733), opgevoed als boerenjongen, hoewel hij later den ploeg tegen de lier verwisselde. Zijn „Akkerleven" is wel bekend, maar wij mogen het in dit historisch overzicht van den boerenstand niet doen ontbreken, en schrijven het over met eenige aanteekeningen.

AKKERLEVEN.

Hoe genoeglyk rolt het leven
Des gerusten Lantmans heen,
Die zyn zaligh lot, hoe kleen,
Om geen koningskroon zou geven!

Laege [1]) rust braveert den lof
Van het hoogste koningshof.
Als een boer zyn hygende ossen
't Glimpend kouter [2]) door de klont
Van zyn erffelyken gront,
In de luwt [3]) der hooge bosschen,
Voort ziet trekken, of zyn graen,
't Vet der klai, met gout belaên,
Of zyn gladde mellekkoeien,
Even lustigh, even bly
Onder 't grazen, van ter zy
In een bogtigh dal [4]) hoort loeien, —
Toon my dan, o arme stadt,
Zulk een' wellust, zulk een' schat.
Welige akkers, groene boomen,
Malsche weiden, dartel vee
Nieuwe boter, zoete meê [5]),
Klaere bronnen, koele stroomen,
Frissche luchten: overvloet
Maekt het buitenleven zoet.
Laet een' koopman koopmanswaeren,
Huis en hof en kas en gout
Waegen op het schuimend zout [6]),
Daer de witte zeilen vaeren,
Vaeren, maer met groot gevaer [7]),
Veemans rykdom blyft vandaer.
Laet de drokke pleitzael woelen,
Menigh vreezen, dat de schael
Van de vierschaer ryze of dael'
Voor de strenge rechterstoelen;
Veeman houdt zich by zyn vee,
En daer blyft zyn zorregh mê.
Zaeien, planten en verzetten
Geeft hem werk. Hy vist en jaegt.
Dikwyls valt hem, eer het daegt,
Vliegent wilt in looze [8]) netten.
Dikwyls voert hy met zyn raên
Grazigh zuivel [9]) stêwaert aen.

---

[1]) *Laege* — nederige, de rust des geringen. [2]) *Kouter* — ploegijzer. [3]) *Luwt* — beschutting tegen den wind. In Gron. *lijte*. *Lij*kant is er misschien mee verwant. [4]) *Dal*. — Dit woord klinkt, met het oog op ons land, even vreemd als het straks volgende *rotsen*. [5]) *Meê* — een zoete drank, van honig bereid. [6]) *Zout* — voor zeewater. [7]) *Gevaer* — eene woordspeling met *varen*. *Gevaar* is van den stam *vaar*, die *vrees* beteekent. [8]) *Looze* — *Loos* wordt ook gebruikt voor iets, dat niet wezenlijk is: looze noot, looze deur, loos alarm, „Looze schijn van lof" (Hooft). [9]) *Zuivel* — datgene, waarvan kaas en boter bereid worden; ook de kaas en boter zelf.

Appels enten, peereplukken,
  Maeien, hooien, schuur en tas [1])
  Stapelen vol veltgewas,
Schaepescheeren, uiers drukken,
  Zeven kinders en een wyf
  Zyn zyn daeglyx tydverdryf.
Vork en riek [2]) en schup en spade
  Zetten zyne lusten pal,
  't Zy de welgemeste stal,
't Zy de boomgaert hem verzaede,
  't Zy de kruitben [3]) niet te loom
  Op zyn laege taefel koom'.
Als de lente 't lant beschildert,
  Als de zomer zweet en gloeit,
  Ploegt en spit hy onvermoeit.
Als de winter 't wout verwildert,
  Houdt hy den berookten haert
  Met zyn vrienden, ront van aert.
't Herfstsaizoen, vooral te danken,
  Snyt hem druiven, perst hem most,
  Most, die slechts wat moeite kost;
Hemelwaerde wyngertranken
  Vullen dan met wyn zyn' ton.
  Onlangs schutten ze ook de zon;
Want des zomers, na veel zwieren,
  Neemt hy, om zich goet te doen,
  Onder 't loof een slaepje in 't groen,
Daer de vogels tierelieren,
  Daer een levendige vliet
  Van de steile rotsen schiet.
Els, zyn liefste door het trouwen,
  Wiegt met zang hem, daer hy slaept,
  Schoon ze [4]) vry al wyder gaept
Dan de hoofsche staetjongkvrouwen.
  En hy kust 'er Elsje voor.
  Dus brengt Melker 't leven door.

Ongetwijfeld verheerlijkt de „boerendichter" het landleven van zijn tijd (1689—1733) te zeer, omdat hij het niet meer als praktisch landbouwer beschouwde, maar met een dichterlijk oog zag, en misschien wel van verre bekend

---

[1]) *Tas* — een hoop koren of veldgewas, ook een hoop in 't algemeen. *Tassen*, op een hoop brengen. [2]) *Riek* — mestvork, staat in verband met *raken* en dit met *rake*, *reke* (hark); „schellen van drooghe schollen werden uit den drek *opgeraakt*. [3]) *Kruitben* — kruidmand, of de mand met moesgroenten. [4]) *Schoon ze* enz. — Ofschoon ze bij het zingen vrijwat wijder gaapt (meer mondgebaar en geschreeuw maakt) dan de hoofsche staatjonkvrouwen (die, muziek geleerd hebbende, beschaafd en naar de kunst zingen).

was met hetgeen de klassieken van het landbouwleven zongen, dezen volgde, zoodat eenige overeenkomst daarmede niet te ontkennen valt. Doch van de dichterlijke versierselen en phantasie ontdaan, kan dit vers ons toch een beeld geven van het heerlijk leven van den welvarenden heereboer in Holland, hier speciaal in Delfland.

En niet alleen werd het talent van onze Nederlandsche dichters gebruikt tot het schetsen van het bekoorlijke van het landleven, ook de uitspraken der oud-Latijnsche schrijvers werden weer in herinnering gebracht en geciteerd, om de voordeelen en aangenaamheden van het boerenleven op te vijzelen. Zoo o. a. door CHALMOT in het vervolg op het Woordenboek van CHOMEL in 1792 die CICERO, CATO en HORATIUS tot bewijzen aanhaalt. CICERO had het landleven aanbevolen, als hij zegt: „Omnium rerum ex quibus aliquid exquiratur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil libero homine dignius", d. i.: „Onder alle aardsche dingen, waar men eenig voordeel uit zoekt, is niets beter, niets overvloediger, niets aangenamer en een vrij man waardiger dan de akkerbouw."

En CATO sprak zich aldus uit: „Mea quidem sententia, haud scio, an nulla possit esse vita beatior, neque solum officio quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris sed et delectatione, quam dixi, & saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum, et ad cultum Deorum pertinent," d. i.: „Volgens mijn gedachten weet ik niet, of er wel een gelukzaliger, nuttiger en vermakelijker leven is dan het landleven of de akkerbouw, want daarin is van alle dingen in overvloed, die tot onderhoud der menschen en ook tot den godsdienst behooren."

Na een lange lofrede op het landleven en na den landbouw den eersten, natuurlijksten, noodzakelijksten, edelsten en eerwaardigsten stand en beroep des menschen te hebben genoemd, waartoe de mensch door den Schepper verordend is, besluit diezelfde schrijver zijn artikel in het Woordenboek met een lofdicht op het landleven, naar HORATIUS uit zijn tweeden toezang: Beatus ille, qui procul negotiis, waarin de volgende verzen voorkomen:

Mij lust, het eerlijk akkerleven
Den welverdienden lof te geven;
Hoe zalig is hij, die, als 't oud en eerst geslacht
Der menschen, vrij van zorg en slommer, zonder wroegen,
Met eigen lastvee mag zijn eigene akkers ploegen,
Terwijl hij 't woekeren en snood gewin veracht.

Wel hem, die, of volwasse loten
Van wyngerts, weeldrig uitgeschoten,
Aan hooge popels huwt, en, daar hij vrucht begeert,
De beste takjes ent, de onnutte weet te snoeien,
Die in een bochtig dal zijn grazend vee hoort loeien,
Of zuivren honig gaart, of jonge schaapjes scheert.

Of kan m' iets aangenamers melden
Dan de eedle zuring, die de velden

Bemint, of malve, die het zwakke lichaam stut,
Of wel een teeder lam, op 't akkerfeest gezoden,
Of jeugdig geitje, pas den tand des wolfs ontvloden,
En door den akkerman ter rechter tijd beschut?

Wat vreugd voelt door zijn aders dringen
De zaligste aller stervelingen,
Die, neergezeten bij dus lief een lekkernij,
Zijn zatte schapen ziet al dartlend 't huiswaart spoeien,
Zijn ossen zwoegende en vermoeid ter stalle loeien
Met omgekeerden ploeg en zijne knechts daar bij.

Die, alle sterke en slukse gasten,
Om 't lustigst in den schotel tasten,
En als een bijenzwerm zich scholen om den haard;
Hier kout, hier beuzelt men, totdat zij zich verpoozen
Door slaap, elk op zijn bank, voor hem een bed van rozen,
O zalig landvermaak, dat duizend zoetheen baart.

Die lofliederen op het landleven met klassieke en nieuwe klanken waren de eenzijdige uitingen van dichterlijke zielen, welke in een al te weelderigen tijd, onder de steeds hooger wordende genotseischen in de steden en bij de aanzienlijken, rust en voldoening wilden zoeken in den terugkeer naar de natuur en op het land. Doch de aanzienlijken, die in de 18e eeuw het landleven korter of langer tijd opzochten, waren niet meer de eenvoudige lieden van vroeger, die ter bekoming van de drukke inspanning van het handelsleven eenigen tijd buiten doorbrachten. Er was ook in het naar buiten gaan een overspanning gekomen en de weelde van den rijkdom was hier de aanzienlijken gevolgd. De Nederlandsche Spectator [1]) beklaagt zich over dat te loor gaan van den vroegeren eenvoud. „Indien onze vaders eens mochten opstaan en zien de verandering, sedert hun tijd, in de levenswijze, ommegang, manieren en handeling hunner kinderen voorgevallen, zij zouden zich niet alleen over de vreemdigheid verwonderen, maar ook niet gelooven, dat het nog dezelfde landaard was, waaronder zij geleefd hadden, en zich vast verbeelden, dat zij in een gansch andere streek der wereld opdaagden. Zij zouden immers moeten erkennen, dat alles, wat in hun tijd geprezen werd, nu bij veel geringeren zelfs ten spot is; 't geen zij hoflijk en rijkelijk rekenden, nu voor een dorperheid en nauwelijks burgerlijk kan doorgaan; het zou hun verbazend moeten voorkomen, als zij de kinderen hoorden klagen over 't verval van tijden en roemen op den bloei hunner ouderen, daar zij dezelven in verteringen, uitgaven, geldverspillingen, maaltijden, vermaaknemingen, zwieren en hoflijkheden hen zooverre zagen voorbij streven." De schrijver spreekt in vergelijking met een zeventig à tachtig jaren geleden en wijst er op, hoe de aanzienlijken een aantal bedienden hebben: hofmeester, lakeien, kok, koetsiers, meiden, enz. tot 16 à 20 toe.

„En hoe was het vroeger met het buitenleven? Toen onderhielden de meest-

---

[1]) Ned. Spect., 1754, N°. 135, pag. 33.

gegoeden, die van hun rijke inkomsten leefden, een woning, daar zij 's zomers van de duffe stadslucht en warmte zich gingen verlustigen. Deze bestond in een landgoed met een boerenbouwerij, daar een boomgaard en tuin, ook eenige kamers en een keuken voor den landheer waren, en dus een eigen intrek, die men bij 't vertrek weer sloot en verzekerde. Die wat hooger traden en meer uitblinken wilden, hadden een hofstede, d. i. een heerenhuis nabij de woning van den boer, die 't land in huur had en meteen op den boomgaard paste. Daar reed men met een groote speelwagen naar toe en daar was men 's zomers in een heerenhuis deftig gelogeerd."

„Sedert vijftig jaren is die manier van leven zoo veranderd, dat zelfs de naam niet alleen te onbruik, maar als verachtelijk geworden is, en hij zoude voor zeer ouderwetsch en burgerlijk doorgaan, die thans sprak van naar zijn hofstede te gaan, en aan zijn genoode gasten een gering denkbeeld daarvan geven. Het moet nu een buitenplaats heeten; hieraan worden schatten te kost gelegd, zonder dat daarvan een stuiver inkomst is; hier mag geen boerenhuis, veel min bouwerij bij staan. Het land, dat daar bij ligt, moet tot lanen, *terrassen*, sparrebosschen en wildbaan aangelegd worden; de roem moet alleen bestaan in hoeveel morgen zonder voordeel men beplant hebbe; wat gemakken en lekkernijen van kostbare kweekingen en menagerieën men opdisschen, en hoe men buitenlanders, om het met verwondering te zien, aanlokken kan."

Aan dien tijd heeft het platteland van Holland, Zeeland en Utrecht in de best gelegen streken aan de Vecht, den Vliet en aan de Hollandsche duinen de meest trotsche buitens te danken, welker herinnering in woord en beeld is bewaard gebleven en die het land zulk een schilderachtig, rijk uiterlijk gaven. De vroegere geliefde hofsteden in de drooggemaakte meren werden meer en meer verlaten voor prachtige buitenplaatsen.

Dat buitenleven gaf nog niet de voldoening, die de dichters zich er van voorstelden, en zij gingen voort met den geheelen terugkeer tot de natuur te prediken, tot het echte landleven. De Lille in Frankrijk was een der dichters van die school, en hij zegt in zijn gedicht, dat onder den titel „De Veldeling" ook in onze taal werd overgezet:

Daar gij van 't stadsgewoel welhaast vermoeid zult wezen,
Leer dan, bij voorraad reeds, 't genoegen, dat gij smaakt,
Wanneer gij 't land beploegt, uw tuinen vruchtbaar maakt.

Van het eigenlijke ploegen der stedelingen op het land kwam weinig, al moet toegegeven worden, gelijk wij later zullen zien, dat zij meer belangstelling toonden in het boerenbedrijf dan vroeger het geval was. Het boerenleven werd echter te veel in een arcadisch kleed gehuld en geïdealiseerd door de dichters der 18e eeuw, en de boeren, die zij zich voorstelden, waren geen echte boeren, noch in economisch opzicht, noch in levenswijze.

Vreedzaam en uitermate rustig moet men zich het boerenleven in de dorpen vroeger geenszins voorstellen. De boeren moesten veel te veel voor eigen veiligheid en eigen recht zorg dragen. In oude stukken, zegt Schotel, wordt melding gemaakt van het „knijfrecht", een recht, om messen te mogen dragen en anderen tot den strijd er mede uit te dagen. Dit laatste werd nog in de

17e eeuw in de boerendorpen, in weerwil van de keuren en plakkaten, gehandhaafd, en het bleef nog tot de 19e eeuw bestaan.

Men hing voor de herbergen een mes uit, en wie dit mes aanraakte, ja, er zelfs maar naar keek, was verplicht met hem, die het uitgehangen had, te vechten. Boerinnen moedigden hun vrijers tot dat spel aan en gaven den boerevechters, die flinke sneden over het aangezicht hadden, de voorkeur boven anderen, die deze teekenen van moed niet konden vertoonen. LUDOLF SMIDS[1]) spreekt van „bek-snijden" als „het oude snijwerk bij de boeren op kermissen hier te lande met een mes zonder punt," en verhaalt, dat te Utrecht het jonge vrouwvolk van een bruidegom walgde, die geen schram of litteeken in zijn tronie kon laten zien. Het beksnijden was in de meeste provinciën bekend; VAN LENNEP stelde dit gebruik nog voor in FERDINAND HUYCK in het Gooi; ROSIER FAASSEN in een zijner tooneelstukken in Zeeland, en de annalen der rechterlijke macht zouden voor alle provinciën door feiten het kunnen vaststellen.

Ook in het Overijselsche waren de boeren echte liefhebbers van kloppartijen, waarbij zij trouw gebruik maakten van hun „koeze", een vijf voet langen, taaien stok van hard hout, die van onderen met een knobbel of knoest was voorzien. Een kloppartij met koezen liep zelden af, vóór een der partijen zwaar gewond of bewusteloos op den grond lag, want elke slag was op het hoofd van de tegenpartij gemunt. Zoolang zulk een kloppartij met een boete van 2—5 Olde Schilden (van 42 stuiver) gestraft werd (LANDRECHT, II, Tit. 23) kwam de boer er naar zijn meening goed af, als hij maar „wille" gehad had; dat in 1811 bij de invoering van het Code pénal er gevangenisstraf op gesteld werd, stond hem minder aan[2]).

Vechtende boeren worden in woord en beeld herhaaldelijk uit dezen tijd voorgesteld. ADRIAAN BROUWER wijdde hieraan zijn penseel, zooals een stuk in het Rijks-Museum aanduidt. Een dichter legt een beschouwer van vechtende boeren het volgende in den mond:

„Tsa lustig, boertjes, vecht, ras komt de Schout het stuyten;
Dan is't: den Heer zijn recht; boer, pas je dicke duyten,
Drie ponden is de boet', of aers, ik smijt j'in 't gat!"

De boeren waren dikwijls wel genoodzaakt, hardhandig op te treden ter bescherming van hun vermeend of werkelijk recht. Veilig was het nog geenszins in de onderscheidene gedeelten des lands: hier was het wild gedierte, daar waren het troepen landloopers, bedelaars of heidenen, die de boeren op hun erven verontrustten. In 1710 klaagden de bewoners en geërfden van Over-Betuwe over de ondragelijke insolentiën, hun door allerhande landloopers, bedelaars en heidenen aangedaan, die niet alleen eten en drinken, maar ook linnen en andere kleederen van de bewoners afpersten, waarom zij verzochten om bescherming. En er werd besloten, 4 armenjagers aan te stellen, ieder van een goeden hond voorzien. Wolvenjachten moesten er van tijd tot tijd gehouden worden, premiën werden in de 17e eeuw in Gelderland nog

---

[1]) L. SMIDS, Schatkamer der Nederl. Oudheden, 1774, pag. 30. — SCHLICHTENHORST, Geldersche Gesch., pag. 14. — PARIVAL, Vermakelijkheden van Holland, pag. 92.

[2]) Dr. A. BENTHEM, Gesch. v. Enschede, 1895, pag. 141.

uitgeloofd voor het dooden van een wolf (in 1612 nog *f* 12 voor elken gedooden wolf[1]). Zoo was het ook elders gesteld, hier erger, daar weer minder erg.

Beschaving en onderwijs.

Het onderwijs ten plattelande was uiterst slecht en de onderwijzers waren zelfs niet in staat, eenige kunde van beteekenis aan te brengen. In het handboek voor onderwijzers, door VALCOOGH, schoolmeester te Barsingerhorn, in 1591 uitgegeven, klaagt deze over de plompheid en ongeleerdheid bij de Hollandsche, Friesche en Zeeuwsche onderwijzers; wie slechts „een naem conde schryven, ende een Psalm onstichtelycken singhen", begaf zich tot den schooldienst. Zulke lieden gaven dan goedkoop onderwijs.

Zoo bleef het nog lang. Het schijnt, dat te Groningen gedurende de 17e eeuw ieder, wie maar wilde, onderwijzer kon worden, zegt VERSLUYS[2]). De bepaling, dat niemand zonder akte school- of huisonderwijs mocht geven, die bijna algemeen gold, leverde weinig vruchten op; wanneer men de bepaling niet ontdook, werd zij dikwijls slecht toegepast.

Wel had men in de 18e eeuw in de meeste dorpen van eenige beteekenis althans gedurende de wintermaanden school, maar op de meer afgelegen gehuchten was dat anders. Daar moesten de kinderen, als zij onderwijs wilden ontvangen, naar het dorp gaan, waaronder zij behoorden, en in den winter, juist den eenigen schooltijd, was dit dikwijls door de algeheele onbegaanbaarheid der wegen niet mogelijk. Wanneer iemand, die wel eenige geschiktheid had, op een gehucht onderwijs wilde geven, dan trad niet zelden de dorpsschoolmeester tegen die concurrentie op.

Onder deze omstandigheden kon het niet anders, of beschaving en wetenschappelijke ontwikkeling moesten op een laag standpunt blijven staan. Het aantal van hen, die op het platteland konden lezen en schrijven, was uiterst beperkt en dezen staken als „geleerd" uit boven het gros. Wat men lezen en schrijven noemde, was gewoonlijk weinig meer dan het kennen der eerste beginselen.

Op kerkelijk gebied waren de boeren over 't geheel zeer stipt; in de Protestantsche gewesten zeer rechtzinnig in de leer. Doch daarbij had het bijgeloof er algemeen wortel gevat. Een heir van spoken en geesten zwierf in allerlei vormen rond door het land, hier als witte wijven, daar als vurige landmeters, dwaallichtjes, en elders weer in andere gedaanten. De meer verlichte lieden bonden vruchteloos daartegen den strijd aan en Katholieke zoowel als Protestantsche geestelijken van hooger ontwikkeling traden niet zelden op tegen het geloof aan heksen en meer dergelijke overblijfselen van het heidendom in de volksmeening.

Over dien strijd der hooge geestelijkheid tegen bijgeloof en kwakzalverij in Limburg, enz. ontleenen wij het volgende aan HABETS, Geschiedenis van het Bisdom Roermond:

„Daar in het Bisdom Roermond in de 16e eeuw nog parochieën gevonden werden, waar bijgeloovigheid heerschte en heillooze gebruiken uit het heidendom waren overgebleven, waarschuwde bisschop LINDANUS daartegen in de synode van 6 Sept. 1570. Hij gaf den landdekenen bevel, om nauw-

---

[1]) Geldersche Volksalm., 1839, pag. 117.

[2]) J. VERSLUYS, Beknopte Gesch. v. h. onderwijs, pag. 106.

keurig te onderzoeken, of soms onwetende geloovigen of ook kortzichtige geestelijken gebruik maakten van ongeoorloofde geneesmiddelen, zooals windsels, amuletten, briefjes, inschriften, insnijdingen van letters, of ook gewijde zaken en heilige woorden misbruikten met het doel, om de zieken te heelen, koortsen te verdrijven, het vee te genezen, enz. Deze bedriegers moesten op voorbeeldige wijze gestraft worden.

Bij besluit van den 11en Sept. 1612 verbood de „congregatie archipresbytoum aan alle geestelijken van het bisdom voortaan nog exorcismen of bezweringen te doen op menschen of vee. Wie verlangde van dat geestelijk middel gebruik te maken, moest verlof daartoe vragen aan zijn landdeken en mocht daartoe geen ander boek gebruiken dan het Roermondsch ritueel. Elke overtreding op dat stuk zou met een boete van 10 daalders gestraft worden. Met dezelfde straffen werden bedreigd de geestelijken en leeken, die op geloovige wijze en onder het uitspreken van zekere gebeden of woorden uit de H. Schrift de zieken trachtten te genezen. Het exorcismus wegens tooverij wordt herhaaldelijk vermeld in bisschoppelijke akten. De macht daartoe verleende de bisschop of de landdeken op de voorgeschreven getuigens van een dokter in de medicijnen. Den 8en Nov. 1718 verkreeg een pastoor te Boksmeer zulk een verlof.

Den 28en Maart 1710 meldde de pastoor Van Horst aan bisschop D'ONGNIES, dat bij een landman in zijn dorp zich een zonderling geval voordeed. De meiden vonden in den kelder in de melkschotels levende padden, die het maken van boter beletten. Tevens werden in de uitwerpsels der koeien kleine proppen beenderen gevonden, waarvan de veeartsen den oorsprong niet konden aanwijzen. Dat verschijnsel had reeds onderscheidene jaren geduurd, niettegenstaande alle middelen van voorzorg genomen waren. Teneinde zulks, zoo mogelijk, te verhelpen, vroeg de pastoor verlof, om het kerkelijk exorcismus te mogen aanwenden. De bisschop weigerde hem echter de machtiging, omdat het geval op natuurlijke wijze kon verklaard worden.

Een zijner latere opvolgers, bisschop van Werbrouc, nam de uitroeiing der bijgeloovigheid bijzonder ter harte. Hij schreef in 1745 aan dekenen en pastoors van zijn bisdom: „„Met droefheid heb ik vernomen, dat er bijgeloovige praktijken in mijn bisdom plaats hebben, en dat er geestelijken gevonden worden, die touwtjes zegenen, waarmede zieke dieren gebonden worden." Was het wellicht de runderpest, die in 1744 in het bisdom heerschte en waartegen alle menschelijke hulp te kort schoot, die tot het gebruik van gewijde koordjes, om dieren te binden, aanleiding gaf? Wat hiervan zij, enkele weinig verlichte geestelijken hielden het bijgeloof staande; zij gingen voort, trots het verbod, met exorcismen te doen en den duivel te bannen, en misleidden zoodoende, misschien te goeder trouw, het eenvoudige volk.

Zoo worden nog onderscheidene mededeelingen omtrent den strijd tegen het bijgeloof gedaan.

Bij onze voorouders was het gebruikelijk, tegen storm en onweer de klok te luiden. Men meende op die wijze het onweer te doen bedaren. Vandaar, dat op oude klokken wel te lezen staat: „Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango."

In de 18e eeuw kwam men tot een andere overtuiging. Bij missive van

15 Maart 1785 verordende het Hof van Gelderland, gevestigd te Venloo, dat voortaan in het Staats-Overkwartier de klokken niet meer geluid zouden worden tijdens het donderweer, „aangezien de experientie en de physieke reden meer en meer overtuigen, dat door het luiden der klokken tijdens het donderweder de donderbuien nader getrokken worden, met dit treurig gevolg, dat de bliksem in torens, kerken en andere gebouwen, waar geluid wordt, inslaat."

Rampen en ongelukken trachtte men dikwijls door bijzondere en eigenaardige middelen af te wenden in dien tijd, toen verzekering tegen brand, hagel enz. nog niet bestonden bij de boeren. Zeeverzekering bestond langen tijd, voordat het verzekeringsstelsel op het land was doorgedrongen. Een voorbeeld van dergelijke middelen geeft het volgende.

Op den Ageler-esch even buiten Ootmarsum bestond voor een kwart eeuw nog een zonderling gebruik, dat ten doel had, om de korenakkers te vrijwaren tegen de ongenade des hemels. Toen in 1738 op den 21en Juni aldaar bij een zwaar onweder vele veldvruchten door hagelslag vernield geworden waren, besloten de boerrichters een „Hölting" samen te roepen, om te beraden, wat hiertegen te doen zou zijn. Hier kwam men overeen, om door liefdegiften in 't vervolg onweer en hagelslag af te wenden. Die liefdegiften zouden bestaan in brood. Een lijst werd opgemaakt van alle boeren en ieder werd naar zijn vermogen geschat, om een zekere hoeveelheid brood te leveren. Om hiermede het best doel te treffen, moest de uitreiking dier liefdegiften geschieden in 't geschikte seizoen, d. i. na den bloeitijd der rogge, en op de plek zelf, die men daardoor tegen schade verzekeren wilde. Aan de armen van de stad en omstreken werd dan bekend gemaakt, dat zij zich op den eersten Maandag na Pinksteren op die open plaats midden op den esch moesten bevinden, om het broodoffer uit de handen der boeren te ontvangen. Het leverde een schilderachtig gezicht op, die bonte menigte van mannen, vrouwen en kinderen in 't gras gelegerd te zien, om de boeren af te wachten, die met hun offeranden beladen, de een de zware brooden op den schouder, de ander aan een stok op den rug, enz., kwamen aanzetten. De boerrichters verdeelden het brood onder de armen en niemand werd vergeten. De armen, die het ontvingen, spraken daarbij den zegenwensch uit: „God loone het", en daarmede was de plechtigheid afgeloopen [1]).

Levenswijze en voedsel.

In het laatste gedeelte der 16e eeuw had in Holland, natuurlijk 't eerst in de groote steden, die in alles den toon aangaven, een verbazende omkeering plaats in den smaak, den geest en de denkwijze, in de begrippen, zeden en gewoonten, ja, in 't gansche leven onzer voorouders. Die groote wijziging was voor een goed deel toe te schrijven aan de veranderde geloofsbegrippen, voor een ander deel aan de veranderde staatsinstellingen, maar nog voor een grooter deel aan de snelle ontwikkeling van handel en welvaart en aan den toevloed van vreemdelingen. Het Holland na 1600 werd een geheel ander dan dat van 1580. Nieuwe manieren, andere zeden, een gewijzigde levenswijze drongen door in de

[1]) Oude Tijd, 1873, pag. 78.

steden en verbreidden zich van hier in steeds grooter kringen. De hooge standen vingen het eerst aan, de oude gebruiken en kleeding af te leggen, als om zich van de mindere te onderscheiden, en langzamerhand volgden de andere.

Zoo werd ook de dagelijksche kost onzer voorouders onder den invloed van den handel, het verkeer met vreemde landen en volken, geheel gewijzigd. Nieuwe voedings- en genotmiddelen kwamen in gebruik: koloniale waren werden goedkooper, en suiker, rijst, koffie, thee, tabak, enz. werden artikelen, die ingang vonden, terwijl zij vroeger òf niet òf bijna niet bekend waren.

Geven wij in de eerste plaats een beschrijving van den dagelijkschen kost te Amsterdam omstreeks 1600 in een burgerhuishouding.

Het ontbijt onzer voorouders bestond uit boter of kaas, waarbij een frissche teug water of bier gevoegd werd. De thee, welke men door den handel der Oost-Indische Compagnie op China in Holland vroeger dan elders leerde kennen, werd hier vóór 1641 zeldzaam gedronken. In Amsterdam vond de thee echter spoedig bijval. Burgemeester NICOLAAS TULP, tevens een beroemd geneesheer, was een voorstander van het gebruik der thee en beval haar aan als een gezonden drank.

Aan koffie drinken dacht men in de 17e eeuw nog weinig; niet vóór het eind der 17e eeuw werd koffie een meer algemeene drank. Een andere burgemeester van Amsterdam, NICOLAAS WITSEN, bevorderde vooral de koffiecultuur; hij liet uitspruitsels van den koffieboom uit Arabië komen, kweekte die stekken in den kruidtuin te Amsterdam en zond later de planten naar Suriname. De invoer van deze dranken had grooten invloed op een vaderlandsche industrie, nl. op de bierbrouwerij. Bierbrouwers werden in dien tijd in menigte gevonden in verschillende steden, en schier elk dorp had eigen brouwerijen. Maar door het gebruik van koffie en thee werd dat van bier meer verdrongen en ging die industrie achteruit.

Tot middagmaal werd gewoonlijk gebruikt een goed stuk vleesch, met versche groenten of gedroogde peulvruchten, meel- of melkspijzen. Ook visch en vooral pekelharing diende tot voedsel. Aardappelen waren vóór 1730 nog weinig bekend; omstreeks dit jaar werden die eerst overgebracht naar de Nederlanden en slechts langzaam werden zij verbreid.

Het avondeten verschilde bij de meesten niet veel van het ontbijt. Wijn werd door den gewonen burger zelden of nooit gedronken, en de rijkere vergastte zich daarop alleen bij feestmalen en plechtige gelegenheden, en dan was hij er niet karig mede, want onze voorouders hielden wel van een stevigen dronk.

Het rooken kwam in deze gewesten al vroeg in zwang. Dit kan men hieruit opmaken, dat in 1663 te Amsterdam een Pijpenmarkt opgericht en een order daarop vastgesteld is. Toch werd in den eersten tijd de tabak nog hoofdzakelijk als een aangename prikkel door aanzienlijken gebruikt, zoodat zij op het platteland in den eersten tijd weinig, bij de boeren in het geheel niet gebruikt zal zijn. Op een feestelijk maal, in 1668 door burgemeester TULP gegeven, werd aan de gasten tabak aangeboden op borden van Japansch porselein. Doch het gebruik van lekkernijen was zeldzaam. De Doopsgezinde predikant GALENUS ABRAHAMS verklaarde op het einde der 17e eeuw in

een preek, dat „bij zijn heugenis men van de hedendaagsche lekkernijen niets wist [1]."

Wenden wij ons nu nader tot het platteland. Hoewel wij weinig gegevens daarvan bezitten, kunnen wij er toch iets over mededeelen.

In Holland, het land der veehouderij bij uitnemendheid, waar graanteelt slechts schaars voorkwam, bestond het voedsel der boeren ook in dit tijdperk nog vóór een aanzienlijk gedeelte in melkspijzen en vleesch. Vele gerechten werden met melk bereid. De veehouders, die kaas en boter maakten, waren gewoon, geronnen melk te eten, de melk, nadat de room en boter afgekarnd was, als gekarnde melk te gebruiken en verder de hui of de wei der kaas te drinken. Ook in de steden werd veel melk gebruikt, zoodat in de 18e eeuw gekarnde en ongekarnde melk als algemeen avondvoedsel bij de bevolking in ons land beschouwd kan worden. Verder was er gewrongelde melk, die minder algemeen was en bijna alleen werd gebruikt door de boeren, die zelf melkten. Door doorlekking en andere bereidingen wist men een dikke melk te bereiden, welke in onderscheidene plaatsen onder afzonderlijke namen bekend stond. Zoo sprak men van „dikke melk", „hangebast", „wrongel" of „kaasmelk", en van „kramerij" of „dikke prut", gelijk men te Amsterdam zeide. Al deze en meer dergelijke bereidingen der melk waren overblijfselen van de oude natuurlijke melkspijzen, door TACITUS met den naam van „geronnen melk" aangeduid [2]). Verder werden boter en kaas bij het tarwe- en roggebrood gebruikt.

Bij den boerenstand in Holland was de dag ingedeeld naar het gebruik der spijzen. Men noemde den tijd van eten „schofttijd" of „schafttijd." De morgenschoft viel doorgaans tusschen 8 en 9 uur, de middagschoft tusschen 12 en 1 uur en de avondschoft te 4 à 5 uur, iets, waarin wel eenige verandering werd gebracht met de afwisseling der jaargetijden. De avondmaaltijd viel vóór het ter ruste gaan, d. i. tusschen 8 en 9 uur. Op vele dorpen werden de uren der maaltijden door het luiden der kerkklok aangekondigd.

Vleesch en spek werden algemeen bij de boerenbevolking gebruikt als toespijs. Het werd, hetzij gezouten of gerookt, naar eisch gekookt en velen kookten in het nat wortelen, rapen, aardappelen, appels en peren en ook wel rijst en gort. In sommige boerenhuishoudingen werd het varkensvet met stroop tot een saus bereid. Ham en worst van runderen en zwijnen waren algemeen toespijzen; de spekpannekoek, uit spek en eierstruif gebakken, was in deze gewesten algemeen beroemd bij de boeren. Het rundvleesch werd veel gezouten en gerookt, een behandeling, waarin Gelderschen, Overijselschen en Friezen een zekere beroemheid hadden. LE FRANCQ VAN BERKHEY noemt dit rooken van het vleesch iets nationaals, door ons klimaat noodig.

Hoenderen en eendvogels waren hier vele, maar zij werden minder door de boeren dan wel door de stedelingen gebruikt. De eieren kwamen daarentegen in de boerenhuishouding voor een gedeelte mede tot hun recht. De

---

[1]) SCHELTEMA, Aemstels oudheid, I, 1855, pag. 101.

[2]) LE FRANCQ VAN BERKHEY, Natuurl. Historie van Holland, III, derde stuk, pag. 1465.

boeren kookten de eieren veelal zoo lang, dat de dooier hard werd, en aten ze dan met mosterdsaus of met azijn en boter. Deze kost werd met een schertsende toespeling op de stad Kampen „Kamper steur" genoemd. Alleen des Zondags vergastte de huismoeder het gezin veelal op soep, hetzij schapen-, kalfs- of hoendersoep. De haring was ook een veel gebruikte spijs. Vooral in Juli vond men deze bij rijken en armen, bij burgers en boeren, schier altijd op tafel. Deze visch werd op het land en elders als gewone toespijs bij boerenboonen, erwten, salade, enz. gebruikt. De haring werd zoo gezond geacht, dat de doctoren den tijd der nieuwe haring hun vacantie noemden. Na den tijd der pekelharing werd er meer bokking gebruikt. Meestal werd die als avondkost beschouwd of als een hartig beetje bij salade, enz. De overige visschen kwamen minder op tafel bij de boeren.

Het brood was verder een algemeene volksspijs en de nieuw ingevoerde aardappel werd in de 18e eeuw weldra als een nieuw soort van brood beschouwd. In Holland was in de de laatste helft der 18e eeuw ongeveer evenveel land met aardappelen als met tarwe begroeid. Het brood werd van tarwe en rogge gebakken. In Holland was het in de 18e eeuw al een gewoonte, dat het meel door zeven en builen van de grovere bestanddeelen ontdaan werd, zoodat het brood gebakken werd van bloem-meel. Het fijnste brood, wittebrood, werd in Leiden „Professorsbrood" geheeten. In Gelderland, Overijsel, Drente, Noord-Brabant, enz. werd het brood op het land nog meest gebakken van ongebuild of ongezeefd meel. In Holland onderscheidde men op het land tarwe- of roggebol en huisbak. Het eerste en tweede was brood van gewoon gebuild meel, het huisbak van ongebuild meel. Men bakte deze brooden ter zwaarte van twee tot zes pond; het zwaarste werd op vele plaatsen een „tuimelaar" of „dubbele bol" genoemd. In Drente heetten de boerenbrooden van bloem van rogge „mikke", van ongebuild meel „stoete", hoewel deze benaming ook omgekeerd gebruikt werd.

Van de granen werden verder nog de boekweit en de gerst gebruikt, hetzij tot meel of tot gort gemaakt. Dit meel en deze gort, benevens de zoogenaamde Alkmaarsche grutten, het „relsel", de gebroken of gepelde garst met de parelgort waren algemeen gebruikelijk bij den boerenstand. Ten platten lande in Holland werden onder de geringeren en middelmatig vermogenden doorgaans tweemaal in de week boekweitekoeken, pannekoeken, en grutten met stroop gegeten.

Van de Friezen werd in het begin der 19e eeuw getuigd, en dit zal niet veel van den toestand in de 18e eeuw verschillen, dat de bewoners van het land zich over het algemeen voedden met zwaar en degelijk voedsel, als: grauwe, groene en witte erwten en paardeboonen, waarvan in dien tijd het gebruik zeer was afgenomen door de aardappelen, verder boekweitegort en anders gort- en boekweitemeel, maar zelden tarwemeel. Van het boekweitemeel bakte men koeken, bekend onder den naam van *potstrou;* het was een pap van melk en meel, die men zoolang roerde, tot ze een meer vaste massa werd. De aldus geprepareerde pap werd gegeten met een saus van melk en boter, of met een ander soort van vet, gemengd met stroop, indien de omstandigheden dit toelieten. In den zomer gebruikte men veel groote boonen. Wortelen, knollen en kool werden ook gegeten, doch in mindere hoeveelheid.

Het gewone brood was het roggebrood; ook maakte men gebruik van tarwebrood, gebakken met zemelen en bekend onder den naam van *grofweitenbolle*. Dikwijls werd het brood in sneden verdeeld, dan in kokende melk geweekt en daarna gegeten met bedoelde saus er over. Dat vond men des Zondags bij vèle landbouwers. Als een meer uitgezochte spijs werd door de gegoede boeren ook tarwebrood met krenten gebakken.

Verder werd gegeten rundvleesch en spek, schapenvleesch veel minder. In het voorjaar werden de kalveren, die men niet wilde opvoeden, dikwijls nuchter geslacht, soms na ze eenige dagen gevoed te hebben met karnemelk.

In den herfst werd zooveel vee geslacht, dat men het gansche jaar genoeg had in de huishouding. Een gedeelte van het spek en vleesch werd gezouten en in de pekel gezet; het andere werd in den schoorsteen gehangen, om gerookt te worden. Het eerste werd des winters, het andere in den zomer gegeten. Behalve de andere spijzen at men gewoonlijk tweemaal per dag een brij van grutten en karnemelk.

De daglooner, die met een talrijk gezin van zijn verdiensten moest leven, had geen ander voedsel dan roggebrood en aardappelen; het brood werd met een weinig boter of kaas gegeten, de aardappelen met zout en mosterd, zelden met vet [1]).

Nog in het begin der 19e eeuw was het op vele plaatsen in Friesland gewoonte, dat de boer een feest gaf aan zijn werkvolk bij het einde van den oogst, als de laatste schoof in de schuur was gebracht. Niet alleen de knechten en de meiden, die in vasten dienst waren, maar ook de daglooners en loonsters, die tot den oogst medewerkten, werden daarbij genoodigd. Dit feestje werd gegeven op een Zaterdag. Aan de gasten werden dan voorgezet rozijnen, gebraden schapevleesch, zoete appelen of pruimen en na den maaltijd koffie, jenever en brandewijn. De feestvreugde duurde dan voort tot midden in den nacht [2]).

Op meer eenvoudige plaatsen, zooals in Drente, hadden wel geen feestjes in bovengenoemden zin plaats, maar toch werden de arbeiders hier op den laatsten oogstdag wel getrakteerd, o. a. bij het rooien van aardappels op koffie met koek, die op het land gebruikt werd.

Dranken.

Water te moeten drinken is voor een Hollandschen boer of geringen arbeidsman de grootste nooddwang, zegt LE FRANCQ VAN BERKHEY. Zoo kwam hij er vroeg toe, zich eigen dranken te bereiden.

De oude nationale dranken dezer gewesten waren het bier en de mede. De mede, een nationale honingdrank, was in de middeleeuwen een algemeene morgendrank, die echter in de 17e en 18e eeuw was verdrongen door de Malaga en andere Spaansche en zoete wijnen. Oudtijds was de mede een zoo gewone drank, dat men in oude almanakken in 't bijzonder aanteekende, op welken dag en onder welk zonneteeken het goed was, mede te gebruiken.

Bier was echter de algemeene volksdrank in vroeger tijden. Het aantal bierbrouwerijen in enkele steden als Amersfoort, Haarlem, Delft e. a. was zeer aanzienlijk. De groote boeren in vele streken brouwden zelf hun bier

---

[1]) Vrije Fries, IIIe reeks, eerste stuk, 1875, pag. 30.

[2]) Vrije Fries, XIII, derde reeks, 1875, I, pag. 40.

voor eigen gebruik. Later werd het in enkele streken gewoonte, dat ieder zijn gerst of haver en hop naar den bierbrouwer bracht en daar een zekere hoeveelheid bier voor terug ontving [1]). De bierbrouwer hield van het produkt zooveel voor zich, dat hij zijn moeite en arbeid beloond zag.

Het bier hield beter stand als volksdrank dan de mee, maar het biergebruik werd in de 17e en 18e eeuw ook veel verminderd door andere dranken, die ingevoerd werden. Bovenal koffie en thee verdrongen de nationale dranken. Koffie en thee werden in het laatst der 17e eeuw meer en meer ingevoerd; de geneesheeren bevolen het gebruik daarvan aan en daardoor verkregen zij spoedig het burgerrecht, ook bij de boeren. Daardoor verloor het bier zijn groote beteekenis; de bierbrouwerijen slonken langzamerhand in. Om evenwel bij al dat warmwatergebruik iets pittigs te hebben, dat de verslappende werking herstelde, en „om het water af te drijven," viel het gebruik van jeneverwater in den smaak, dat in de 17e eeuw ook zijn intrede deed op het platteland. Het duurde dan ook niet lang, of de jenever werd als „afzakkertje", „opfrisschertje" of „slaapmutsje" vrij algemeen gebruikt [2]). En nu eenmaal de prikkel gevoeld was, ging het, helaas! verder. Het bier werd verdrongen door sterkedranken, die bij kraamvisites en slachtvisites, bij bruiloften en kermissen te overvloedig gebruikt werden, waar bier vroeger de hoofddrank was [3]).

De weelde, die in de steden door den rijkdom zich vestigde, werd van verre in de meest welvarende streken van het platteland nagevolgd in de 17e eeuw en maakte velen arm. In Friesland, waar omstreeks 1600 nog zoo goed als geen wijn gebruikt werd, en die op vele plaatsen enkel bij den apotheker te verkrijgen was als geneesmiddel, werd dit spoedig anders. Een oud Friesch volksrijmpje zegt, volgens JOHAN WINKLER:

„De fluwielene lape
De rynske tape
End heage steat
Meitse Frysland bleat,"

d. i. de fluweelen lap (het fluweelen kleedingstuk), de Rijnsche top (wijn) en de hooge staat maken Friesland arm. Vreemde wijnen werden op de tafels der aanzienlijken geplaatst en alleen het volk behield er nog een tijdlang bier.

Broodbakken en malen.

De boer bakte aanvankelijk zelf zijn brood. Een bakoven werd naast het haardvuur aangebracht, zooals nog in Noord-Brabant op vele plaatsen, of stond afzonderlijk buiten het boerenhuis, zooals men ze in Drente en elders nog kan vinden. Waar eenige boerderijen of huizen in een gehucht dicht bij elkander stonden, hadden die een gemeenschappelijken bakoven, die om beurten of gezamenlijk gebruikt werd. In het zuiden van Limburg kan men daarvan nog voorbeelden zien. Door overleg werd dan bepaald, wanneer het bakken zou geschieden, en om beurt werd door een

[1]) Maasgouw, 1890—'91, pag. 126.
[2]) J. HALBERTSMA, Overijselsche Almanak, 1845, pag. 237.
[3]) Zie ook Vragen v. d. Dag, XV, 1900, pag. 11.

der partijen de oven gestookt. Doch bij de verdeeling van arbeid, die ook in de dorpen allengs opkwam, vestigden er zich enkelen, die aan het broodbakken bij hun boerenbedrijf meer zorg wijdden, die meer speciaal de *bakkers* genoemd werden. Bij dezen werd in dit tijdperk het koren of het meel gebracht, en voor een bepaalde hoeveelheid meel of koren kon zooveel pond brood verkregen worden. 't Was een omwisseling van koren voor brood, en de bakker ontving in koren zijn loon. De klanten van den bakker stonden met dezen veelal in rekening-courant; er werd koren gebracht, als men het had, en brood gehaald, als het noodig was. Daar het houden van aanteekeningen bij gemis der kennis van het schrijven veelal moeielijk was, gebruikte men meest een kerfstok, om de rekening op aan te teekenen. Een stok werd zoodanig gespleten, dat de beide helften bij elkander pasten, en de eene helft had de bakker, de andere helft de klant. Als de laatste koren bracht bij den bakker of brood haalde, nam hij zijn helft van den kerfstok mede; de beide helften werden tegen elkander gelegd en zoo werd door inkerving van beide aangeteekend, hoeveel er gebracht of ontvangen was, en ieder hield vervolgens de helft van het bewijsstuk. Dit gebruik bleef op enkele eenvoudige dorpen nog lang in de 19e eeuw bestaan; wij zagen het voor enkele jaren nog te Laren in het Gooiland.

Het malen van graan, dat in den oudsten tijd met handsteenen heeft plaats gevonden, was door het toepassen van stroomend water of wind als drijfkracht al vroeg een afzonderlijk bedrijf geworden, dat afgescheiden was van de boerderij. De bezitters der heerlijkheden, die „heeren van wind en water" waren, iets, waarop wij terugkomen bij het behandelen der heerlijke rechten, hadden veelal de molens, waarop de onderdanen verplicht waren, het graan te laten malen. Die molens werden dan verpacht. Buiten de heerlijkheden verrezen echter ook vrije molens. Het maalloon werd in dit tijdperk ook veelal nog in natura betaald. De molenaar nam zooveel graan uit den zak, als tot vergoeding voor maalloon diende, en niet zelden werd de klacht geuit, dat er te veel was uitgenomen. Men noemde dit in Drente en misschien ook elders „hochten."

Wederzijdsch hulpbetoon en feestelijkheden, daaraan verbonden. Dorschmalen, spinmalen, enz.

Landbouwfeesten werden in vroegeren tijd ook in deze gewesten niet vruchteloos gezocht. Het oogstfeest is onder de landbouwfeesten het voornaamste; het werd in de 18e eeuw nog in onderscheidene gewesten meer of minder feestelijk gevierd. Het Friesche oogstfeest wordt als volgt beschreven. „Het oogstfeest viert men tehuis. Men houdt het, nadat de gereedschappen en het koren, vaak met vlaggen en muziek, op wagens van het land gehaald zijn, veelal op den eerstvolgenden Zaterdag. Dan worden allen genoodigd, die aan de inzameling hebben deelgenomen. Het onthaal bestaat in gebraden schapevleesch, rijst, rozijnen, appels of pruimen enz., terwijl koffie met jenever of brandewijn daarna het gastronomisch gedeelte van het feest besluiten. Het dansen en de vroolijkheid duren echter nog een goed gedeelte van den nacht [1]."

[1]) W. Eekhoff, in de Aardbol, III, pag 345.

De oogstfeesten komen in de verschillende streken veel met elkander overeen; het waren luidruchtige feesten, waarbij goed werd gegeten en gedronken, verder gezongen en op andere wijze vermaak gezocht. Als in Noord-Holland het laatste hooi of graan naar berg of schuur werd gereden, dan werd de vlag op den wagen geplaatst, en het volk ging zingend er achter:

De wumpel, de strumpel, de kanne met bier,
Die hebbe we hier op ons pleizier!
Zoetemelk met roome.
Jan Dirksen is mijn oome,
Peet Trijn dat is myn bestemoer,
Zoo gaene we mee op het leste voer,
Koeyen en paerden staen op stal; vette varkens liggen in 't hok,
Ootje, pas op je brijpot,
Dattre niet overloopt,
Hansje met zyn linkerpoot
Heit het allemael ommestoot,
Poesje met zyn lekkere bek
Heit het allemael opgevret.

Was de wagen de schuur binnengereden, dan wachtte de boerin haar gasten aan de welbereide tafel. Grauwe erwten met gebraden ossevleesch namen de eerste plaats in; daarna volgde de sop (d. i. de in 't liedje vermelde zoetemelk, met tarwebrood daarin gebrokkeld) en de rijstebrij, waarbij geen suiker, boter en kaneel gespaard werd. En daarna werd er lustig gedronken op de welvaart van den huize [1]).

De landbouwfeesten hadden allengs het karakter verkregen van feestjes, gegeven als erkenning en belooning voor onderling hulpbetoon en hadden daardoor veelal een beperkten omvang, zich bepalende tot dien kring. Want wederzijdsch hulpbetoon was veel algemeener in dien tijd dan thans; de enge kringen van familiën of buurtschappen gevoelden zich meer solidair in den tijd van hun geographisch isolement. Elke buurtschap was een groot geheel; de burenrechten en plichten strekten zich daarover uit volgens vaste grenzen, door de overlevering bewaard en geautoriseerd.

Als de gewone omstandigheden daar waren, dan stond ieder in dien kring tot bijstand gereed, al naar de omstandigheden. Zoo was het bij geboorte en sterven, bij ziekte en ongeval, bij het ondernemen van groote zaken, als huizenbouw, bij het wasschen en scheren der schapen, bij het braken van het vlas, bij het rooien der aardappelen, bij het dorschen van koolzaad en boekweit, bij verhuizen. Als in deze omstandigheden op één dag veel handen noodig waren, om iets te verrichten, werden de krachten vereenigd, en het slot van die samenwerking was een feest.

Zoo waren in de streken, waar de hopteelt bloeide, de hopmalen vermaard,

---

[1]) Ter Gouw, De Volksvermaken, pag. 497. — Aardbol III, pag. 43. — Overijselsche Almanak, 1846, pag. 95.

waarop de buren genoodigd werden, die geholpen hadden bij het plukken. In de Bommelerwaard werd in 1840 een dergelijk feest nog gevierd onder den naam „de Laars". Bij het plukken van de hop werd gezorgd, dat den laatsten dag weinig te verrichten viel, om dan den middag onder eten en drinken aan vroolijkheid te wijden. Dan bakte de vrouw pannekoeken van tarwemeel met melk en eieren, die met boter en stroop gegeten werden.

Voor het dorschen van koolzaad, dat op het veld geschiedde, werden veel handen vereischt, om het op schoone dagen spoedig te doen plaats hebben. Op vele plaatsen geschiedde dit door wederzijdsche hulp. De boer, die zijn koolzaad rijp zag worden, verlangde zijn gansche veld in eens af te dorschen en had daartoe wel een tachtigtal helpers noodig. Dan ging hij de buurt rond, bij den armsten daglooner zoowel als bij den rijksten boer, en ieder huisgezin, leverde zijn contingent aan hulp. Als het weer goed was, leverde dan de akker een vroolijk tooneel op. De jongelingen dorschten al zingende op de maat van den vlegelslag; de anderen deden lichter werk; knapen en meisjes raapten de kleine stronken en verloren steeltjes op, en drie paarden met sleden draafden het land rond, om onophoudelijk koolzaad aan te rijden, terwijl op elk paard een zingende jongen zat. In de schaduw van eenig geboomte stonden de biertonnen, voor wie dorst kreeg.

Op 't middaguur verscheen de huismoeder met haar dochters, buurmeisjes en dienstmaagden, allen met room en beschuit, brood en ham beladen. Zonderling is het, dat het oud gebruik vorderde, de vrouwelijke schaar met een vloed van scheldwoorden te begroeten. Maar de vrouwen waren er niet bang voor en zetten den medegebrachten voorraad neer, en in evenveel groepjes, als er schotels waren, verspreidden de koolzaaddorschers zich over den akker. In 't gevolg van de vrouw en maagden was ook de dorpsmuzikant verschenen, die op een hoop stroo ging zitten, om op viool of doedelzak te spelen, terwijl de arbeid werd hervat. Hoe meer het werk opkortte, des te vroolijker werd de deun. Eindelijk werd op den laatsten zak een groene tak gezet — de arbeid was volbracht. Met den muzikant voorop ging de gansche stoet zingende naar 't huis van den boer. De schare van tachtig groeide intusschen tot tweehonderd aan, want de vrouwen en kinderen der arbeiders voegden zich er bij. Er was vóór het huis een groote tafel aangericht met stokvisch en aardappelen; voor banken had men planken op vaten gelegd. Was het eerste gerecht verdwenen, dan volgde de rijstebrij met suiker, en naderde ook deze het einde, dan werd tegen een boomstam een ledige ton gezet, de speelman daarop getild, en het feest met zang en dans besloten. Zoo'n maaltijd en danspartij in de open lucht mocht althans nog een „landelijk" feest heeten [1]).

Het gezamenlijk dorschen was in onderscheidene gedeelten des lands in de 18e eeuw nog bekend. Het feest werd in de baronie van Breda en ten zuiden der Maas een *fooi*, en men had hier, waar boekweit destijds tot gezamenlijk dorschen aanleiding gaf, een *boekweitfooi*. Op West-Voorne waren de „fooien"

[1]) J. TER GOUW, De Volksvermaken, pag. 498.

na het dorschen zeer bekend; VAN DAM, de beschrijver van West-Voorne, verhaalt, dat hij er dikwijls bij geweest is [1]).

Hoewel in Friesland het wederzijdsch hulpbieden bij het koolzaaddorschen niet onbekend was, werd toch ook van het koolzaaddorschen in dit tijdperk al een onderneming gemaakt van enkele personen, die weder dorschers in dienst hadden. In Friesland vooral schijnen dergelijke arbeidsorganisaties bij den landbouw bekend te zijn geweest; men vindt daarvan nog overblijfselen in den *koppel* of *keppel*, de vereeniging van een aantal wieders onder een baas, den „koppelbaas", die het werk aanneemt [2]).

Zoo was het oudtijds ook de gewoonte, dat enkele personen er hun werk van maakten, om zich een groot kleed en het verdere benoodigde aan te schaffen en in gereedheid te hebben, teneinde het raapzaad voor de omwonende boeren voor geld te dorschen. De eigenaar van dergelijk kleed heette de *kleedbaas*, die weder de arbeiders in dienst nam. Het geheele werk werd aan den kleedbaas aanbesteed, terwijl onder de eigenaars van het te veld staande geloot werd, in welke volgorde het dorschen voor hen zou plaats vinden.

De houder van het dorschkleed schijnt in vroeger tijden een belangrijk persoon geweest te zijn in enkele dorpen. Dit blijkt hieruit, dat hij te Achlum en Hitsum o. a. als „Tesck-greava" of dorschgraaf werd aangeduid. De dorschgraaf was gedurende den tijd van het dorschen de heer van het land waarop, en van het volk, waarmede hij werkte. Het vestigen van deze kortstondige souvereiniteit zou, naar beweerd werd, op enkele plaatsen met eenig ceremonieel gepaard gegaan zijn, o. a. hiermede, dat de kleedbaas, na vooraf zijn stok naar de vier windstreken te hebben uitgestrekt, een zeker formulier gebruikte, waardoor hij het land tot zonneleen (heegde) verhief, iets, wat aan SCHELTEMA medegedeeld was, doch dat hij niet waarschijnlijk achtte. Een feit is het echter, dat er door den dorschgraaf een soort van wet werd opgemaakt, waaraan hij en de dorschers zich te houden hadden, en die aan zijn volk elk jaar met een toespraak bekend werd gemaakt door den eigenaar van het dorschkleed. Een dergelijke wet van 1559, te Achlum gemaakt, deelt ons Mr. J. SCHELTEMA mede [3]). In die dorschwet wordt alles, wat het dorschen betreft, geregeld; art. 12 zegt: De boeren zullen, zoodra de schoonmakers de vlag aan den stok hebben, één of twee tonnen bier naar het land doen voeren; daarna zal de kelk of nap bij elken oploop omgaan. Het dorschen schijnt ook hier half feestelijk te zijn toegegaan, want er werd ten slotte ook bij gezongen:

Het klitst en klatst,
Het gaat van avond te gast,
Op kaas en brood
Met het halve dorp.

Als wij honderd (zakken) krijgen,
Wij zullen het niet verzwijgen;

[1]) H. v. DAM, Korte Beschr. v. West-Voorne, 1680, pag. 143.
[2]) H. BLINK, Tegenwoordige Staat van Nederland, pag. 334.
[3]) J. SCHELTEMA, Geschied- en Letterkundig Mengelwerk, III², pag. 58.

Dan bakt de vrouw
Voor ons spekpannekoeken,
En goed bier daarbij,
Dat voegt ons wel.

(Naar het Friesch vertaald).

De feestjes of het onthaal, om de erkentelijkheid voor de wederzijdsche hulp te betoonen, waren vele en droegen onderscheidene namen. Waar in Drente buren of familieleden geholpen hadden, om het vlas te spinnen, werd ook een spinmaal gegeven. Den jongen meisjes, die met het spinnewiel op den schouder van alle kanten waren komen aandragen en den middag en een gedeelte van den avond in een ruimen kring in de groote boerenkeuken de wielen hadden doen snorren onder vroolijk gepraat, werd vervolgens een feestelijke maaltijd aangeboden. Later kwamen ook de dorpsjongelieden binnen, een samenkomst, die met een dans eindigde en waarbij de meisjes door hun uitverkorenen des avonds laat huiswaarts geleid werden. Op deze spinmalen werden dikwijls bekenden van andere dorpen genoodigd, die dan als *spinsters* bekend stonden, een naam, welke ook thans nog, hoewel het spinnen zoo goed als geheel is verdwenen, in de beteekenis van „logé" gebruikt wordt in Drente.

Naast de spinmalen had men ook op het land het „steenmaal", voor de hulp bij het aanvoeren van baksteen aangeboden; het „aardappelmaal", en verder het „beebier", geschonken voor de hulp bij het bouwen van een schuur.

Deelneming niet alleen, maar tevens lust, om eens uit te gaan, deed een bezoek afleggen bij een buurman op het land, die geslacht had. Men had „slachtmalen" in November in de meeste gewesten, die in Gelderland den naam hadden van „öskeskermis". Eenvoudiger was het, enkel te gaan „vette kieken", „vette kijken" of „vet priezen", waarbij weddenschappen over de zwaarte, enz. plaats hadden.

In de streken met beroemde paardenteelt werden in de 17e eeuw al harddraverijen en ringstekerijen gehouden. Voor enkele plaatsen in Holland en Friesland werden die niet zelden verbonden aan paardenmarkten, om de boeren beter ter markt te trekken.

Want hardrijden, en vooral kamprijden, als zij van de marktdagen tehuis keerden, lag vroeger meer dan thans in den aard der boeren. De landbouwers, die paarden teelden, waren prat op hun kennis van paardenfokkerij en dressuur, en zoo kwamen zij er toe, reeds vóór de georganiseerde harddraverijen bestonden, daarin met elkander om de eereprijs te dingen. Vooral boeren uit den omtrek van Leiden en Amsterdam waren er in de 18e eeuw door bekend, dat zij gaarne in het rijden de heerenequipages de loef afstaken. „De vrijheid" schrijft Le Francq van Berkhey, „die in dit ons vaderland den boer zooveel regt geeft als den magtigsten heer of koopman, heerscht in dezen overal op onze rijwegen, en nergens mogelijk is een boer kittelooriger op dit stuk dan in Holland; voor niemand, die hij niet kent, haalt hij gedwongen uit, en die hem voorbijrijden wil, onderneemt het dikwijls vruchteloos, ten koste van zijn beste paard, daar de boer hartig om lacht, terwijl de verwonnen stedeling met spijt de roekeloosheid betaalt, van een vrijgeboren landman met verachting te hebben willen voorbijstreven". Zoo is de episode

in VAN LENNEPS Ferdinand Huyck van den kamprit van Blaeck en Reijnhoven uit het leven gegrepen.

Uit die liefhebberij der boeren hebben zich de georganiseerde harddraverijen ontwikkeld, en vooral in de 18e eeuw waren zij in Holland en Friesland veel in zwang. In Friesland had zich de harddraversdressuur het meest ontwikkeld, en waren harddraverijen nationale feesten, waaraan stad en land medededen.

Verder waren het de markten en kermissen, die eenige afwisseling brachten in het boerenleven. 't Is een slecht land, waar niet eens in 't jaar kermis is, zei men in Holland. Op die kermissen ging 't er lustig toe. Dan werden de gewone boerenplunjes afgelegd en ging het met de beste kleeren, die soms langen tijd in de kasten geborgen waren, naar het marktveld. L. ROTGANS bracht de tooneelen van de boerenkermis in 1735 in dicht, en met woord en plaat worden de lustige kermishouders voorgesteld. De dichter gaat ze tegemoet op weg naar de kermis en zegt:

Wanneer ik langs den weg, beplant met groene boomen,
Een veldgerucht vernam en zag in 't naderkomen
De landjeugd hand aan hand spanseeren, opgetooit
Met witte kuiven, net gestreken en geplooit;
De haarnaalt stak in 't hoofdt, de keten van koralen
Blonk om den rossen hals, om met meer zwier te pralen,
De zilvren sleutelreeks en beugeltas daarbij
Gehangen, klonk in 't gaan, en wapperde aan haar zij,
Het blauwe keurslijf droeg 't livrei van haare kaken,
Beneden gloeide een rok, gesneên uit rood scharlaken,
Die moglijk in een jaar geen zon- of maanlicht zag,
Maar, tot dit feest gespaart, zoo lang vergeten lag
In Grietje Goris kist; de houtblok was versmeten
En half gesleeten klomp, voor muiltjes, net gemeeten;
De witte handtschoen dekt den purpren arm, half gaar
Gebraden door de zon, geschilderd jaar op jaar,
Zoo zag ik langs den weg de boerenmeisjes treden.

Zoo zag ROTGANS de kermismeisjes van het land. En hij beschrijft verder de jongelieden, de kermisvrijers, aldus:

„versiert en opgeschikt,
Met broeken om de kuit, met linten toegestrikt,
Het hemdt blonk om den hals met twee paar zilvre knoopen,
De hemdrok, glad geperst en aan de borst half open,
Was voor en op de mouw met passement bezet,
Een ander vrijer droeg een saaie wambes, net
Gesneden naar de kunst.

Doch wij willen de boeren en boerinnen niet verder volgen op de kermis en bij hun vermaken. Er gebeurden zeker ongerechtigheden op zulke dagen

en de ruwe vermaken, als katknuppelen, pauwkneppelen, ganzentrekken, kunnen ons niet behagen; maar gebeurden die in 't wezen minder op de stadsfeesten, al is de vorm misschien iets gladder?

Verkeers-middelen.

De verkeersmiddelen op het platteland waren in dezen tijd allerellendigst. In de waterrijke gedeelten dès lands vond men verschillende waterarmen, in Holland ook enkele kanalen, en met de invoering der trekschuiten of barges in Holland werden enkele trekvaarten gegraven in den loop der 17e eeuw, maar op de hoogere streken miste men die middelen geheel. De kleine riviertjes, slingerende als wilde wateren met allerlei bochten door de veelal moerassige oeverlanden, moesten wel gebruikt worden voor eenig verkeer, voor afvoer van turf, hout, enz., hoe slecht dit ook ging. Maar overigens waren het alle zandwegen, die als diepe geulen door de heiden liepen en in den winter schier onberijdbaar waren. De voorziening van vele huishoudelijke zaken werd in de oostelijke streken des lands verkregen door de „hessenwagens", een soort van rondtrekkende magazijnen met allerlei benoodigdheden, die uit het Hessische afkomstig waren en sedert lange tijden dezelfde routes volgden, als „Hessewegen" nog altijd bekend in den volksmond. Hessewegen vindt men in Drente, Overijsel en Gelderland. Een groote Hesseweg liep uit Duitschland langs Hardenberg, Ommen, Zwolle en over de Veluwe naar Holland [1]); een Hesseweg wordt nog aangewezen langs Hoogkeppel naar het oosten en verder naar Zutfen, en zoo vindt men er nog vele.

De steden en dorpen, rondom de Zuiderzee en langs de bevaarbare wateren gelegen, verkeerden in den besten toestand, wat het verkeer betreft. De beurtschepen en gewone schippers voerden ook passagiers mede. Doch wie niet aan die verkeerswegen woonde, stond op zichzelf, was moeielijk te bereiken. De dorpen en de boerenhoeven in de kleistreken waren in den winter en de regenachtige tijden bijna niet of in 't geheel niet te bereiken.

In de boeren-woningen. Zeeland. Twente.

In Zeeland, het rijke landbouwland bij uitnemendheid, was ook over 't algemeen aan het boerenleven een zekere gegoedheid verbonden, die zich openbaarde in soliede, eenvoudige weelde in huis en kleeding. Werpen wij een blik op het boerengezin en de Zeeuwsche boerenwoning, zooals die er uitzag in de 18e eeuw in Zuid-Beveland.

Men kan niet zeggen, dat het er gezellig was in die oude boerenwoningen op Zuid-Beveland. De vloer was met roode of blauwe leien belegd, die wel zindelijk geschrobd en met zand bestrooid werden, maar steeds koud opgaven. Daarom liep men met klompen of schoenen het huis binnen tot den grooten Dordschen haard, waar op een vuurplaat het vuur lustig brandde.

Den kolossalen schoorsteenmantel zag men met groote porseleinen schotels en kommen bezet. In den schoorsteen, die destijds nog van onder open was, zag men den vleeschvoorraad hangen: hammen, vleesch en worst, om gerookt te worden. Voor de ramen werd meest een houten horretje geplaatst, om het binnenkijken te beletten.

[1]) VAN DER AA, art. Hesseweg.

In de flinke huizen zag men echte pronkstukken. De glazenkast was gewoonlijk goed gevuld met echt porselein van groote waarde. Kabinetten, zooals later, zag men er nog niet, maar wel groote, bruingeboende kleerkasten met twee of vier deuren, waarin een groote voorraad van wollen en geweven stoffen lag opgestapeld. En boven op die kast zag men fraaie porseleinen stellen van kommen, een grooten tabakspot, koperen, blank geschuurd vaatwerk, enz. De wanden der kamer waren meest met tegeltjes bezet, een reeks bijbelsche tafereelen voorstellend, aan beide zijden van den haard tot enkele grootere tafereelen vereenigd. Aan den zolder zag men gewoonlijk een groote hoeveelheid worst en spek hangen, wat men noemde: den zolder bekronen.

Afzonderlijke slaapkamers vond men er niet; de bedsteden waren aan den wand aangebracht. Donkerblauwe gordijnen met witte figuren sloten de bedsteden af van het woonvertrek. Boven aan den wand voor de lage bedsteden op lijsten stonden schotels van tin of aardewerk, en daarnaast zag men gewoonlijk het lepel- of vorkenrekje hangen.

Stel u voor in dit vertrek het gezin bij winteravond, vereenigd om den haard of om de lage tafel, allen op lage matten stoeltjes gezeten, alles spaarzaam verlicht door het kleine, walmende olielampje, de vrouw des huizes of een der dochters aan het snorrend spinnewiel bezig, en den huisvader zijn gezin misschien iets voorlezend van Vader CATS, SMYTEGELT, HELLENBROEK of BRAKEL, en gij hebt eenigszins een beeld van het leven in een aanzienlijk boerenhuis van Zuid-Beveland [1]).

Het voorbeeld, dat wij in het bovenstaande aanhaalden, was nog een der beste. Niet alleen zagen wij hier welvaart, maar wij namen ook een huisvader, die zijn familie voorlas. Doch zoo hoog stond de ontwikkeling in 't algemeen niet, want misschien de meerderheid kon niet schrijven of lezen. De heer der plaats zorgde veelal voor de wereldlijke belangen en had schier onbeperkten invloed op de dorpsbewoners, of zij zijn onderhoorigen waren of niet. De predikant zorgde voor het zielenheil. Wat had men nog meer van noode? De scholen, waar die waren, werden dan ook gesloten des winters.

Hoe geheel anders was het leven van den boer in Brabant, in Gelderland, Overijsel en Drente, of over 't geheel op de zandgronden, en verder van de welvarende steden verwijderd!

Den algemeenen toestand van de Brabantsche boeren leerden wij reeds kennen (zie pag. 41 en volgende). Armoedig, in een schamele woning, die in vele gevallen een hut geleek, schraal van kost, slecht gekleed in grove stof, meestal zelf gesponnen en geweven van wol of vlas, die ook eigen produkten waren, zoo was het hier een natuurhuishouding, waaraan bijna geen weelde en veel zorg verbonden was. Het drukkende der lasten en de herhaalde overval van vreemde troepen verergerden nog dien toestand.

In de oostelijke gewesten van Gelderland en Overijsel was de toestand eveneens zeer primitief, gelijk wij reeds zeiden. De boerenwoningen waren nog van leem en voor een zeer klein gedeelte van steen (gedroogde stukken

[1]) Zie Oude Tijd, 1873, pag. 272.

klei uit de „veldbaksels", veelal eigen fabrikaat), voor 't overige van hout opgetrokken. Een zolder vond men niet; slechts in de huizen der groote boeren had men balken van „sleeten", waarop het koren kon worden geborgen. De schoorsteen ontbrak nog en het geheele huis vormde één vertrek, tegelijkertijd woning voor menschen en vee. De vloer was van leem en om de stookplaats waren kleine keitjes gelegd.

In een dergelijke woning kon men des wintersavonds de familie rondom den haard, in het midden van het voorste gedeelte, vereenigd vinden. Stel u die groote ruimte voor, welke binnen de bruine wanden, de kleur, die de vrij rondwalmende rook op het houtwerk had aangebracht, behalve door het vlammende vuur door een hanglampje, waarbij het merg van biezen (russchen) in raapolie, veelal ook een eigen produkt, gedompeld als pit diende, spaarzaam verlicht werd, soms ook enkel door een walmend stuk kienhout, bij wijze van een kaars op tafel gezet, en den indruk van een somber verblijf kan men niet van zich zetten. Het overige in de woning was daaraan evenredig. Een eikenhouten linnenkast, veelal met eenvoudig snijwerk versierd, een tafel met opslaand blad en eenige ruw bewerkte houten stoelen vormden schier het eenige huisraad. Een emmer met water deed dienst voor spiegel; duivenmest en houtasch werden nog als zeep gebruikt [1]).

Die eenvoud en soberheid zouden echter menigeen misleid hebben omtrent den economischen toestand der bewoners. Want niet zelden had de spaarzaamheid hier nog betrekkelijk veel geld verzameld, hetwelk door de vrouw des huizes achter het linnen in de kast of bij meer weelde in het kabinet geborgen werd. Een eigenaardige toestand toch was het in deze gewesten, en ten deele is dat nog het geval, dat de vrouw des huizes kas houdt, het geld bewaart, en 't is daar niet in slechte handen.

---

[1]) Dr. A. BENTHEM, Geschiedenis van Enschede, 1895, pag. 146.

AANWINST VAN CULTUURLAND. DE STRIJD TEGEN HET WATER EN DE ONTGINNING VAN WOESTE GRONDEN.

I. Verovering van land op het water.

Overzicht van de landaanwinst en het landverlies van 1540 tot den laatsten tijd.

In de eerste plaats wenschen wij de geschiedenis der landaanwinst sedert het midden der 16e eeuw na te gaan. Wij vervolgen die geschiedenis tot op den laatsten tijd, om ze als een geheel te beschouwen, teneinde het onderwerp niet te versnipperen. Daarbij komt, dat de tijdperken, die men voor de droogmakerij van water tot land kan aannemen, niet samenvallen met die der landbouwgeschiedenis in 't algemeen. De droogmakerij hangt gedeeltelijk mede van andere invloeden af, nl. van het beschikbaar kapitaal, van rust en vrede in het land, van beschikking over goede technische hulpmiddelen en van ondernemingsgeest.

Het volgende statistische overzicht wijst ons aan de landaanwinst door droogmaking en bedijking in Nederland van 1540—1865 in tijdperken van 25 jaren.

	N.-Holland. Bedijkingen. H.A.	Friesland. H.A.	Groningen. H.A.	Zuid-Holland. H.A.	N.-Brabant. H.A.	Zeeland. H.A.	Totaal. Droogmakerijen. H.A.	Totaal. H.A.	Jaarlijksch gemiddeld.
1540—1565	6755	—	13837	5723	5758	3535	1349	36957	1474
1565—1590	—	—	—	4042	1522	1872	610	8046	321
1590—1615	9170	2080	1112	3138	3401	8163	9149	36213	1448
1615—1640	50	441	7139	4489	916	12478	19060	44574	1783
1640—1665	16	—	2364	3944	5631	16096	1139	29090	1163
1665—1690	—	—	910	2184	1774	5504	2008	12380	495
1690—1715	—	—	1093	1259	1560	7982	641	12535	501
1715—1740	—	379	6000	—	445	2097	1750	10671	426
1740—1765	—	234	436	3063	1083	1579	3724	10109	404
1765—1790	460	—	1319	578	1515	6388	7664	17924	717
1790—1815	—	—	2606	1471	1601	4441	5733	15852	634
1815—1840	7343	—	2116	515	771	1733	4631	17109	684
1840—1865	7720	800	2260	1051	—	4098	23290	39219	1568

Het bovenstaand historisch statistisch overzicht [1]) van de aanwinst van land vermeldt, hoeveel oppervlakte water in elk tijdperk werd drooggemaakt of bedijkt. De droogmakerijen zijn drooggemaakte plassen; de bedijkingen hebben plaats aan de zee of aan de rivieren, door gedeelten, die tot het buitenwater behoorden, te bedijken en droog te leggen. In de tabel komen sommige gedeelten tweemaal voor, doordien zij eens drooggelegd waren, daarna weer onderliepen en later opnieuw drooggemaakt werden. Daardoor stemt de som der totalen in deze tabel niet met de werkelijkheid overeen. Ook zijn in de tabel die aanwinsten van land weggelaten, waarvan het jaartal niet bekend is.

Intusschen geeft ons deze statistiek een vrij nauwkeurig overzicht van de veroveringen, die in Nederland op het water gemaakt werden, en door de indeeling in tijdperken kunnen die met de toestanden des lands, met de staatkundige gebeurtenissen en toepassing der uitvindingen vergeleken worden, om daaruit het verloop der droogleggingen te verklaren, den invloed der toestanden op de droogmakerijen na te gaan. Het duidelijkst wordt ons dit verloop, wanneer wij het graphisch voorstellen door lijnen.

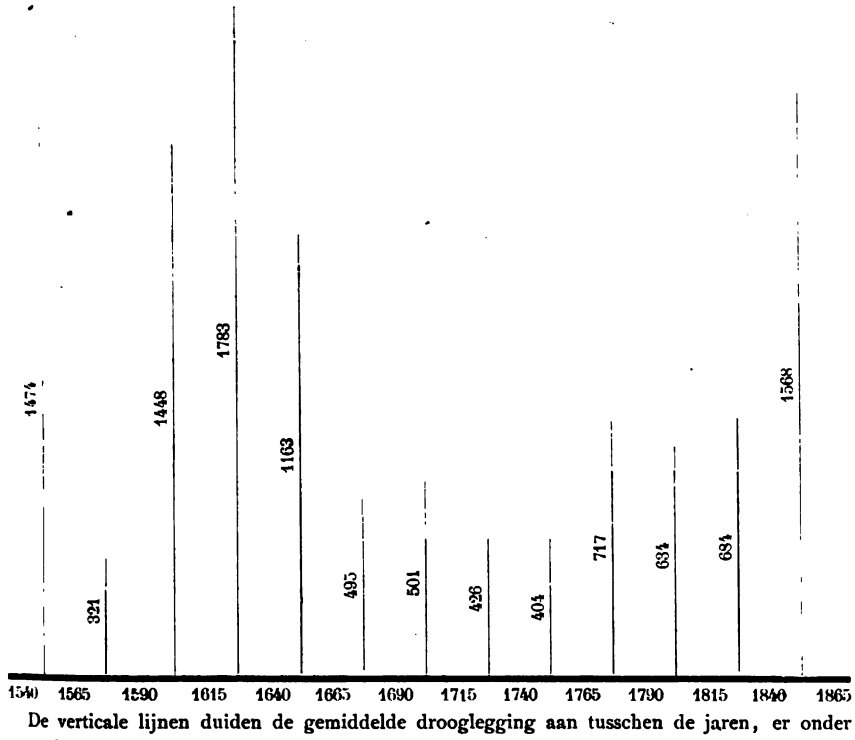

De verticale lijnen duiden de gemiddelde droogleggingen aan tusschen de jaren, er onder vermeld.

Duidelijk doet ons deze graphische voorstelling twee tijdperken van groote landaanwinst uitkomen. Het eerste tijdperk valt onder de laatste regeeringsjaren van KAREL V (1540). Dit tijdperk van groote landaanwinst wordt kort afgebroken bij het uitbreken van den Tachtigjarigen oorlog, om daarna, in

[1]) Ontleend aan het Staatk. en Staathuishoudk. jaarb., 1869.

de gouden eeuw der Republiek, zeer snel te stijgen en in 1615—1640 het maximum te bereiken.

Deze loop der zaken valt te verklaren. De toepassing van de windkracht op het afmalen van water (zie I, pag. 319) was aanleiding, dat de droogmakerij beter kon worden uitgevoerd dan voorheen, en de welvaart in deze gewesten, de groote hoeveelheid beschikbaar kapitaal, welke nog niet in vreemde staats- of regeeringsfondsen belegd werd, hadden ten gevolge, dat dit kapitaal gaarne besteed werd aan ondernemingen in het binnenland. Daartoe leende zich de drooglegging van de plassen. Bovenal nam dit toe in het tijdperk van de grootste welvaart, in de laatste jaren van den Tachtigjarigen oorlog.

Daarna had er weder achteruitgang plaats. De speculatiehandel kwam op, de belegging in staats- en andere fondsen werd voordeeliger geacht dan die in landaanwinst, welke betrekkelijk lage rente bleef geven. Er kwam verslapping in den ondernemingsgeest op landbouwkundig gebied, men dacht meer aan windhandel.

Daarbij mag niet over 't hoofd worden gezien, dat de gedeelten des lands, welke zich het best voor droogmakerij eigenden, reeds in het tijdperk van 1615—1640 waren drooggelegd, terwijl men voor de droogmaking van enkele groote wateren nog terugdeinsde.

In het eind der 18e eeuw nam de belangstelling in landbouwondernemingen weer toe, doordien handel en scheepvaart achteruitgingen. Daardoor zien wij de droogmakerij weder vooruitgaan. En de lijn stijgt snel in het tijdperk van 1840—1865, toen de toepassing der stoomkracht bij het droogmalen kon aangewend worden. De droogmaking der Haarlemmermeer, welke in het tijdperk van 1840—1865 valt, doet de graphische lijn sterk stijgen. Evenwel was er in dien tijd van 1840—1870 aan de Wadden weinig aanwinst van land, als gevolg van kwesties met het Domeinbestuur, dat aanspraak op die aanslibbingen maakte, een onderwerp, waarop wij nader terugkomen.

Een juiste balans van het landverlies en de aanwinst van land is moeielijk nauwkeurig te maken. Wij deelen hierbij de volgende totalen mede, zooals in de Algemeene Statistiek die met veel zorg is samengebracht, doch die geenszins absoluut juist zijn.

Landaanwinst in Nederland (volgens de Algemeene Statistiek I, pag. 61).

	H.A.
Bedijkingen in Noord-Holland tot 1864	29251
„ bij de Zuid-Hollandsche eilanden tot 1850	68107
Hollandsche droogmakerijen tot 1864	81906
Friesche bedijkingen	14707
Groningsche bedijkingen	35141
Noord-Brabantsche bedijkingen tot 1843	38602
Zeeuwsche bedijkingen tot 1859	89194
Kampereiland ongeveer	3500
Droogmakerijen in andere provinciën behalve Holland	3819
Aanwinst van land	364227

Dit cijfer, hetwelk een minimum aanwijst, overtreft reeds de grootte der meeste provinciën, Noord-Brabant en Gelderland uitgezonderd. En na den

tijd, waarover deze opgaven loopen, zijn er nog als bedijkingen en droogmakerijen o. a. bijgekomen de IJpolders, de Legmeerpolders, verschillende bedijkingen in Groningen, Zeeland, enz., zoodat er op zijn minst zeker nog 10000 H.A. aan toegevoegd moet worden. Het totaal der bekende aanwinst van land bedraagt dan op zijn minst ± 374000 H.A.

Het landverlies in Nederland wordt geschat als volgt:

		Landverlies in HA.
Langs de Noordzeekust, 275 K.M. lang en ± 1 uur breed . . .		150000
Aan de Zuiderzee en de Wadden, de tegenwoordige oppervlakte, ± 525000 H.A., verminderd met de vermoedelijke grootte van het Flevomeer, ± 140000 H.A., zoodat het verlies bedraagt ±		385000
Aan den Dollart		8432
Het Bergsche Veld		10000
Het land van Reimerswaal	ruim	8000
„ „ „ Saaftingen	±	6000
De Braakman	ruim	6000
Het eiland Schooneveld	ruim	4600
„ „ Orisand	±	1200
Het zuidland van Schouwen	ruim	1300
Noord-Beveland, Noordkust	(?)	800
Met andere totaal		581332

Dit verlies bedraagt in totaal dus een oppervlakte, zoo groot als de provinciën Noord-Brabant en Limburg te zamen, en overtreft de aanwinst met een bedrag van ± 207300 H.A. Van het verloren land is een gedeelte teruggewonnen, en de aanwinst van land had ook plaats in gedeelten, waar geen verlies is geconstateerd.

Dat dit totaal verlies zulk een aanzienlijk cijfer bedraagt, is voor een groot gedeelte een gevolg van het bedrag, dat voor de afneming aan de kust langs de Noordzee is uitgetrokken, een cijfer, dat een zeer ruwe benadering is en op schatting berust, en verder door de uitbreiding van het Meer Flevo tot de Zuiderzee. De overige landverliezen binnen de kustlijn zijn door aanwinst grootendeels weder gedekt geworden.

Landaanwinst in Noord-Holland. Johan van Oldenbarnevelt.

Wij zullen nu de belangrijkste aanwinsten van land in ons vaderland sedert de 16e eeuw de revue doen passeeren en vangen aan met Noord-Holland, waar de aanwinst het aanzienlijkst was.

Een der grootste voorstanders van en medeondernemer in de bedijkingen en droogmakerijen van Holland was de Landsadvocaat JOHAN VAN OLDENBARNEVELT. In het Rijksarchief in Den Haag vindt men een portefeuille onder de stukken, met OLDENBARNEVELT in verband staande, welke het opschrift heeft „Bedijkingen", waarover G. DE VRIES AZN. het een en ander mededeelde [1]). De meeste dier stukken hebben betrekking op de droogmaking van

[1]) G. DE VRIES, Bedijking van de Diepsmeer en de Tjaarlingermeer in Geestmer-Ambacht door JOH. V. OLDENBARNEVELT (Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetenschappen, 1885, pag. 39).

het Diepsmeer, het Tjaarlingermeer en het Kerkmeer in Geestmer-Ambacht, welke droogmaking ook hierom vooral belang heeft, omdat zij de voorloopster was der latere grootere ondernemingen van de Beemster, enz.

Uit genoemde stukken nu blijkt, welk belangrijk aandeel OLDENBARNEVELT nam in deze droogmakerijen en welk belang hij in de zaak stelde. Doch een ander punt van veel beteekenis is het, dat in de overeenkomst tot de bedijking van het Diepsmeer, zeer zeker naar het ontwerp van OLDENBARNEVELT opgemaakt, de gezamenlijke bedijkers werden verbonden, de ringdijken, gemeene wegen, den molen, de molenslooten, tochtslooten en bruggen voor *gemeene rekening* te onderhouden. De zorg voor het behoorlijk onderhoud dier werken werd aan twee molenmeesters opgedragen, die daarbij hadden in acht te nemen, hetgeen door de zes kavels zou zijn besloten.

Dit besluit is van veel belang. Vroeger toch werd het onderhoud van alle waterkeeringen over de beschermde landen verdeeld; de dijken werden verhoefslaagd of verstoeld en aan elken ingeland werd het deel aangewezen, dat hijzelf in goeden staat en buiten schouw had te houden, een stelsel, dat noodlottig bleek te zijn voor het onderhoud der dijken. De vervanging van dit stelsel van verhoefslaging door het onderhoud in één hand was een groote verbetering, waaraan de veiligheid van de dijken te danken is. Meende men vroeger, dat de Zijpe, in wier octrooi van 1596 geschreven werd, dat de kosten voor het onderhoud van alle dijken, sluizen, molens, waterringen, enz. zouden gevonden worden uit algemeene omslagen en in één hand zouden worden gebracht, de eerste bedijking was, waarin dit stelsel werd gevolgd, uit genoemde stukken blijkt, dat het een jaar te voren al werd gehuldigd door de bedijkers van Diepsmeer en Tjaarlingermeer, en daarvan is misschien door JOHAN VAN OLDENBARNEVELT het voorbeeld in dezen gegeven.

JOHAN VAN OLDENBARNEVELT was het ook, die het leggen van den Zanddijk tusschen de Noordzee en het Koegras in 1618 wist tot stand te brengen, (zie bij het Koegras) een werk, ondernomen door de Staten van Holland.

Gaan wij thans tot de beschrijving der bedijkingen over. Hoewel wij in andere opzichten onze geschiedenis bij 1800 afbreken, doen wij dat hierbij niet, om de stof niet te verdeelen, dewijl dit aan het overzicht niet schaadt.

De Zijpe. Wanneer wij van de kleine droogmakerijen afzien, vinden wij in de *Zijpe* de eerste groote bedijking in Noord-Holland. Vóór de eerste bedijking was dit een uitgestrekt gebroken land van gorzen en ondiepten, met geulen doorsneden, welke bij hooge waterstanden geheel onderliepen. Wanneer de eerste bedijking heeft plaatsgevonden, valt niet met zekerheid te zeggen, doch de kronieken vermelden, dat graaf WILLEM in den jare 1203 *ter Zipe is comen gerheden* [1]). Het komt ons voor, dat dit een symbolische inbezitneming van het buitenland moet beduiden, en dat toen de Zijpe bedijkt werd. Het symbool van het berijden van het aangespoelde land als teeken van inbezitneming vond men toch ook in Gelderland [2]). Doch

---

[1]) MELIS STOKE, pag. 67.

[2]) SLOET, Over het zinnebeeldige in de Oud-Geldersche water- en dijkrechten. (In VAN AL'S).

later was de Zijpe weer ingebroken. In een handvest van 1388 van hertog ALBRECHT wordt gezegd, dat Rijnland niet meer aan de Zijpe dijken zal [1]), doch zeer waarschijnlijk heeft WILLEM, eerste heer van Schagen, een bastaardzoon van ALBRECHT, de bedijking in genoemd jaar ter hand genomen en de Zijpe tot land gemaakt. Waarschijnlijk was dit slechts een gedeeltelijke bedijking van het land, dat men tegenwoordig de Zijpe noemt, want de be-

Hollands-Noorderkwartier omstreeks 1280. Volgens DE VRIES.

dijking komt na dien tijd nog herhaaldelijk ter sprake. In 1443 werd er een raming gemaakt van de kosten der bedijking, en PHILIPS VAN BOURGONDIE gaf octrooi tot die bedijking, zeggende, tevreden te zijn, dat de Zijpe bedijkt werd, hetzij op onze kosten, hetzij door anderen, zooals door onze Gouverneurs

---

[1]) Handv. van Rijnland, pag. 22.

en Raden gevoegelijkst en voordeeligst zal zijn uitgevonden. Toch had men nog geen groote verwachting van de zaak, en de steden Medemblik en Hoorn gaven te kennen, dat zij te zeer bezwaard waren, om aan het werk deel te nemen. Toch schijnt er in dien tijd een bedijking tot stand te zijn gekomen, maar er moet in 1509 weder een doorbraak plaatsgevonden hebben, zoodat de polder opnieuw lang met de zee gemeen lag. Doch het gevaar, dat Holland van hieruit dreigde, deed de wenschelijkheid der bedijking dringend gevoelen, en in 1561 werd een octrooi tot bedijking verleend, waarna de Zijpe eerlang werd drooggelegd en met goeden uitslag bebouwd. De Allerheiligenvloed van 1570 deed de Zijpe nogmaals onderloopen; men ondernam de herdijking in den jare 1572, doch een nieuwe overstrooming deed het land weer bederven, terwijl ook SONOY, om den Spanjaard na 't bemachtigen van Haarlem te beletten, in Noord-Holland door te dringen, de Zijpe verwoestte. Zoo duurde het tot 1597, vóór de bedijking opnieuw werd ondernomen. Na dien langen strijd tegen het water bleef thans de Zijpe behouden, ook al hadden er in 1597 nog scheuren in plaats, en werd de waterwoestijn in schoon bouwland herschapen. Het is een bedijking van 6479 H.A. [1]).

De geschiedenis van de droogmaking en van den landbouw in de Beemster.

De eerste der groote meren, die men aanving te bedijken, was de *Beemster*. Reeds in 1570 begon men de bedijking van dit groote meer te behandelen, doch wegens het uitbreken van den oorlog bleef het werk staken tot de volgende eeuw. Toen verwierven DIRK en HENDRIK VAN OS, AREND TEN GROOTENHUIS en JAN KLAASZ. KROOK in 1607 octrooi van bedijking, wat hun des te gereedelijker werd toegestaan, omdat de afslag van het water jaarlijks wel 25 morgen lands wegnam. Men ving aan met het werk in 1608, doch in 1619 brak de bedijking weder door. Nu wisten de ondernemers een milder octrooi te verwerven, ongeveer verdubbeling der vroeger bedongen voorrechten, nl. 30 jaren vrijdom van verpondingen, tien jaren vrijdom van de gewone belasting op het hoornvee, twintig jaren vrijdom van de belasting op de bezaaide landen en 24 jaren vrijdom van de tienden. In 't oorspronkelijk octrooi was vastgesteld, dat de grafelijkheid een erkentenis van vijf schellingen voor elken morgen zou genieten, en dat de honderdste morgen zou worden vrijgelaten voor het kerkelijk onderhoud.

Met 40 molens werd de Beemster drooggemalen. Door van tijd tot tijd de molens te veranderen, te verplaatsen, er nieuwe bij te voegen en ze op eenige gangen drie hoog te doen malen, was men eindelijk het water geheel meester. Op den 19en Mei 1612 was de Beemster genoegzaam geheel van water ontdaan; alleen op de laagste gedeelten stond nog eenig water, dat door de latere afpoldering moest geloosd worden. Het reeds ten vorigen jare aangevangen werk van uitgraven en opmaken der tochtslooten, het afscheiden en in kavels leggen der landen, het afbanen en afwerken der wegen, dit alles werd nu met kracht voortgezet. Reeds zes weken, nadat het meer voorgoed was drooggelegd, achtten de Heeren hoofdingelanden de nieuw aangelegde

---

[1]) Zie voor die geschiedenis: Tegenw. Staat, VIII, pag. 409.

wegen reeds bruikbaar genoeg, om MAURITS en FREDERIK HENDRIK tot een feestmaal in het midden van de Beemster uit te noodigen, waaraan dezen gevolg gaven. Waar voor kort nog de golven schuimden, stond nu de feesttent tot de plechtige ontvangst der prinsen.

Intusschen was men met de meeste zorg werkzaam geweest, om de algemeene kavelconditiën te ontwerpen, een belangrijk stuk, uit 44 artikelen bestaande. Hierin worden niet alleen de voorwaarden of conditiën van verdeeling en de onderlinge toewijzing der gerechtigde aandeelen aan de wettige deelgenooten beschreven, maar ook voorschriften gegeven, waarnaar het gemeenschappelijk verkregen eigendom der Beemstergronden voortaan zou bestuurd en gehandhaafd worden. Dit was als het ware de grondwet der bedijking.

De verkaveling der landen had plaats den 30en Juli op het Slot te Purmerende. Aan de toekomstige kerk werd 75 morgen toegewezen. Nauwelijks was de verkaveling afgeloopen, of elk belanghebbende spoedde zich naar het meer, om den hem ten deel gevallen grond te gaan bezichtigen. Vele eigenaars maakten onmiddellijk reeds plannen, om den nieuw verkregen grond in cultuur te brengen. Enkelen beijverden zich in 1612 reeds, hun grond met koolzaad, gerst en rogge te bezaaien; anderen gaven aan groenland de voorkeur en zaaiden graszaad; enkelen meenden, dat het beter was, voorloopig niets aan den grond te doen. In den winter ging nog veel zaad in den drassigen bodem te niet, zoodat hierin de volgende lente zomerzaad moest gezaaid worden, vooral haver. En het bleek, dat de bodem uitermate geschikt was voor den landbouw. LEEGHWATER verhaalt, „dat de Beemster in het eerste jaar, toen zij droog geworden was, zoo overvloedig vruchten heeft gedragen, dat het wel niet met de pen is te beschrijven. Vooral heeft het gewas van het koolzaad het eerste jaar zoo overvloedig opgebracht in de Beemster, dat men vermoedde, dat al de oliemolens in Holland in dien tijd wel een jaar lang daarop konden gaande blijven en genoeg hadden te werken."

Toch had de landbouw in den nieuwen polder eerst nog met veel bezwaren te kampen. Het werk moest meestal met vreemdelingen, hetzij uit andere provinciën van Nederland of uit Duitschland en elders, worden verricht. Men miste in het eerste jaar nog gelegenheid, om de produkten onder dak te brengen, en het koren moest grootendeels in de open lucht gedorscht worden. Daarenboven waren de slappe wegen nog weinig geschikt voor het vervoer. De meeste eigenaars droegen het beheer hunner landerijen aan vreemden op, en daar zij zelf geen kennis van zaken hadden, zagen zij ook evenmin, of zij de leiding van den akkerbouw aan goede handen toevertrouwden.

Hierdoor ging niet alles, zooals het behoorde, en daar er heerlijk gras wilde groeien in de Beemster, zooals bleek op die plaatsen, waar men het vorig jaar hooizaad of krok had gezaaid, besloten velen al spoedig, hun landen tot graslanden aan te leggen. Ook de nog altijd hooge waterstand werkte er toe mede, dat velen besloten hun land als grasland te gebruiken, en hierdoor werd de Beemster binnen weinige jaren in een lustoord herschapen.

Zoo werd een gedeelte van de Beemster voor de veeteelt bestemd en er werd al spoedig een niet onaanzienlijke hoeveelheid boter en kaas gemaakt en bovendien veel jong vee aangefokt. De schapen groeiden best en werden

spoedig vet. Opmerkelijk is het echter, dat in dit meer veel onkruid wortel schoot, waarvan het in deze streken weinig bekende Equisetum palustre (unjer), dat men aanvankelijk weinig achtte, op de weiden spoedig een nadeeligen invloed uitoefende.

In 1616 werd door Hoofd-Ingelanden, Dijkgraaf en Heemraden o. a. het besluit genomen, dat aan de ingezetenen van de Beemster werd vergund, den binnenberm van den dijk en de wegen voor hun landen met boomen te beplanten, mits zulks doende op hunne kosten, terwijl zij daarvan den bouw en de vruchten zullen genieten, onder conditie, dat de boomen zullen gesteld worden onder perfecte rooiing, twee voet van den kant, of 16 voet Rijnlandsche maat uit het midden van den weg, en dat de planters zullen gehouden zijn, dezelve tot keur en schouw van Dijkgraaf en Heemraden op te snoeien en af te houwen.

Meer en meer werd de Beemster sedert 1620 bewoond; uit verschillende oorden stroomde de bevolking herwaarts en vormde allengs een nieuwe burgermaatschappij in het meer, terwijl er voor onderwijs en godsdienstoefening werd gezorgd. Langzamerhand werden de slooten in den polder verdiept; door den aanbouw van nieuwe molens werd de uitmaling en daardoor tevens de landbouw verbeterd. De volgende cijfers toonen ons den staat van den landbouw aan.

Staat van den landbouw in de Beemster in 1632.

a.	Bouwland	1500	morgen
b.	Weiland	2800	„
c.	Hooiland	2700	„
d.	Erven, moestuinen, boomgaarden enz.	800	„
	Te zamen	7800	morgen lands.

1.	Runderen boven de 3 jaren	4000	stuks
2.	„ beneden de 3 jaren	2000	„
3.	Paarden	500	„
4.	Schapen	5000	„
5.	Varkens, geiten, enz.	3000	„
	Te zamen	14500	stuks vee.

Hierbij moet de opmerking gemaakt worden, dat er destijds naar evenredigheid van den veestapel minder vee in den winter werd aangehouden, terwijl de uitvoer van Beemsterhooi destijds zeer aanzienlijk was. De kaasmakerij werd meer hoofdzaak, terwijl de vetweiderij zeer was toegenomen.

De huizen, in de Beemster gebouwd, waren voor een gedeelte aanzienlijke hofsteden of heerenhuizen der eigenaars, die in den drooggemaakten plas hun buitenverblijf vestigden. Zoo vond men volgens de in 1640 geteekende groote kaart in de Beemster destijds 52 heerenhuizen, 207 boerenhuizen, 141 burgerwoningen, 100 schuren, 50 watermolens, 10 hooi- of zaadbergen, 3 schoolgebouwen, 2 timmerwerven, 1 kerk, 1 gemeentehuis en 1 korenmolen, totaal

568 gebouwen. Onder de 141 burgerwoonhuizen waren er blijkbaar ook eenige, die blijkens hun bouworde tegelijk voor boerenbedrijf dienden, terwijl van de 207 boerenwoningen onderscheidene in het voorste gedeelte waren ingericht tot zomervertrek van den landheer. Omtrent den woningbouw deelden wij reeds vroeger (zie pag. 27 van deel II) het een en ander mede [1]). De Beemster werd een prachtige droogmakerij, sierlijk aangelegd, hoewel met die regelmaat het mathematisch indeelingsstelsel kenmerkt. De wegen in de Beemster werden geheel met boomen beplant en vertoonen zich als zoovele fraaie lanen.

De Purmer en de Schermer.

De Purmer vormde een grooten plas ten oosten van Purmerend. Na de uitbreiding van de Zuiderzee had ook deze plas een hooger waterstand verkregen in de 13e eeuw en de afslag nam toe langs de oevers, zoodat eenige aan het meer liggende dorpen in de wateren werden bedolven.

Toen de Beemster bedijkt was geworden, vroegen de steden Edam en Monnikendam octrooi tot het bedijken van de Purmer, hetwelk hun door de Staten van Holland en West-Friesland den 10en Juni 1617 werd verleend, onder voorwaarde, dat genoemde aanvragers de stad Purmerende en de dorpen Purmerland, Ilpendam en Katwoude, die mede recht hadden op het meer, zouden tevreden stellen, benevens nog enkele bepalingen. De voorrechten waren dezelfde als die aan de bedijkers van de Beemster waren verleend. In de overweging van het verzoek om octrooi door de Staten lag ook een sociale gedachte; zij voerden aan, dat dergelijke werken vele armen onderhouden, en tevens, dat het land er grooter door gemaakt wordt [2]). In 1618 werd de bedijking en droogmaking begonnen, die in 1622 voltooid was. In 1623 werd het drooggemaakte meer in kavels verdeeld van 20 morgen, terwijl de oppervlakte van de droogmakerij werd bevonden te zijn 2981 morgen 193 roeden Rijnlandsch. Spoedig werd de polder bewoond; in 1624 werd er het eerste kind geboren, daarnaar PURMERTJE PIETERS geheeten. In 1632 stonden er echter nog slechts 2 huizen, doch in 1732 reeds 102, in 1743: 110 huizen en 17 molens [3]).

De Schermer werd volgens octrooi van 26 Sept. 1631 bedijkt, en in 1635 werd het drooggemaakte meer bij loting aan de bedijkers uitgedeeld.

De Heer-Hugowaard.

De Heer-Hugowaard vormde oudtijds een meer, dat met de Schermer in gemeenschap stond en alleen door den Huigendijk daarvan was gescheiden. HANS VAN LOON, koopman te Amsterdam, verwief met eenige medehelpers den 4en April 1625 octrooi, om dit meer te bedijken. Het werk werd in 1626 voltooid, toen de droogmakerij een oppervlakte van 1803 morgen bezat. Ook werd hem twee jaren later verlof gegeven, om de eilandjes, liggende in de waard, volgens schatting over te nemen. Na veel oneenigheden tusschen Alkmaar, Hoorn en eenige dorpen, die ieder een aandeel in het meer wilden hebben, werd eindelijk de bedijking ten einde gebracht, en het kavelen geschiedde den 20en Juni 1631 op het stadhuis te Alkmaar.

---

[1]) Zie voor de geschiedenis van de Beemster: J. BOUMAN, Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster, 1857.

[2]) Hollandts Plakkaatboek, 1645, I, pag. 465.

[3]) VAN DER AA.

De bedijking van de Wormer.

Nadat de Beemster en de Purmer waren drooggemaakt, verzochten burgemeesters en regeerders der stad Purmerende aan de Staten van Holland en West-Friesland, om de Wormer (de Wijde Wormer genoemd in onderscheiding van de Enge Wormer) te mogen bedijken en droogmaken, hetwelk werd vergund bij octrooi van den 25en Maart 1624. De voornaamste aanleggers dier bedijking waren JAN CORNELISZ. en IJSBRANT LAURISZ., burgemeester van Purmerend, vanwege de stad; verder ROCHUS VAN DEN HONERT en Mr. PAULUS VAN ASPEREN, raden van den Hoogen Raad, Mr. ANDRIES DE WIT, Raad van den Hove Provinciaal in Holland, Mr. CORNELIS NIEUSTADT, kastelein en baljuw te Purmerend over de Beemster en de Wormer, Mr. WOUTHEER VAN GROENEWEGEN, advokaat, JACOB SIJMENS SEM, burgemeester van Monnikendam, vanwege die stad, JOHAN COLTERMAN, Raad en Rentmeester-Generaal van Kennemerland e. a. Dadelijk werd met de omdijking van het meer begonnen, doch de stormen van Dec. 1624 en Jan. 1625 veroorzaakten dijkbreuk, waardoor de voortzetting van het werk verijdeld en de verrichte arbeid gedeeltelijk vernietigd werd. Een nieuw octrooi werd gevraagd en verkregen in 1625, waarbij den ondernemers, boven de vrijdommen voor den tijd van 15 jaren, reeds vroeger verleend, nog 15 jaren vrijdom werd toegezegd. Met ijver aangevangen en doorgezet werd nu het werk, zoodat het meer het volgende jaar reeds droog lag. Bij meting werd het groot bevonden 119 kavels, elk van 15 morgen Rijnlands, met een restant, te zamen 1792 morgen 370 roeden Rijnlands. Reeds den 1en Aug. 1626 werd het aangewonnen land onder de deelgenooten door het lot verdeeld naar evenredigheid van ieders aandeel.

De watervloed van den 4en—5en Februari 1825, die bijna geheel Waterland overstroomde, deed den 6en Febr. van dat jaar in den Zuiddijk van de Wormer een dijkbreuk van 12 roeden wijd en 15 ellen diep ontstaan. Binnen anderhalf uur was deze droogmakerij geheel overstroomd met 4,70 el diep water, waardoor de bewoners op zolders en molens moesten vluchten, vanwaar de meesten door het merkwaardig stille weder gered werden. Slechts acht menschen verloren bij deze ramp het leven, terwijl 658 runderen, 57 paarden, 870 schapen en een aantal varkens en vette kalveren verdronken. De eerste pogingen tot weder droogmaking mislukten; de drie watermolens, die in April 1825 begonnen waren te malen, werkten vier maanden vruchteloos. Eerst nadat in Jan. 1826 door het Rijk tien stoomvijzelmolens, zoogenaamde vuurmachines, op den dijk in werking waren gesteld, werd het meer den 16en Juni 1826 weer drooggelegd, 71 weken na de overstrooming. In den nazomer weidde op enkele plekken het vee weder. Van de 66 huizen, die er gevonden werden, konden slechts 17 worden hersteld; de overige moesten opnieuw opgebouwd worden [1]).

De periode dezer droogmakingen was een belangrijke tijd van landaanwinst op vreedzame wijze. LEEGHWATER berekende, dat er van den aanvang der beroerten tot zijn tijd ongeveer 80,000 morgen lands waren drooggelegd.

---

[1]) VAN DER AA.

Aangedijkte landen in Noord-Holland. De Wieringerwaard, het Koegras, de Anna-Paulownapolder, en de Waard- en Groetpolder.

De belangrijkste aangedijkte, op de zee veroverde landen in Hollands Noorderkwartier waren de bedijkingen van de *Zijpe*, de *Wieringerwaard*, het *Koegras*, de *Anna-Paulownapolder* en de *Waard- en Groetpolder*.

De Zijpe bespraken wij reeds op pag. 116 van dit deel.

Ten noordoosten van de Zijpe lagen, toen die in 1597 was drooggelegd, langs den noordelijken West-Frieschen zeedijk nog slijkgronden. In 1597 werd aan ADRIAAN MAARTENSZ. KOETENBURG octrooi verleend, om deze gronden te mogen bedijken. Eerst wilde de onderneming niet vlotten door gebrek aan arbeiders, en eerst in 1608 werd de zaak met meer kracht voortgezet, doch de bedijking had met vele tegenspoeden te kampen. Nadat in 1612 een nieuw octrooi voor vijf jaren was verkregen, werd binnen dit tijdperk de onderneming voltooid en werden aldus 1859 H.A. zeer vruchtbaar land aangewonnen. Deze bedijking werd de *Wieringerwaard* of ook wel de *Nieuwe Zijpe* genoemd en vormde destijds een voormuur voor West-Friesland.

Het *Koegras* bestond uit ondiepe en gedeeltelijk bewassen slik- en zandgronden, welke buiten de bedijking lagen. Op dit Koegras weidden meer dan 2000 schapen en veel jong rundvee onder opzicht van de huislieden aan de zoogenaamde Keeten, twee groote boerenwoningen op het midden van het Koegras, door de bewoners gepacht, die zich eveneens met de vangst van eenden en zwanen bezighielden. Niet zelden joeg het Koegras plotseling voor een groot gedeelte onder water en er zijn voorbeelden, dat in één nacht 500 à 600 schapen op het Koegras verdronken. Ook de dijken van West-Friesland hadden veel te lijden bij overstrooming van het Koegras.

Herhaaldelijk werden plannen opgemaakt, om het Koegras te bedijken. In 1610 werd de Zanddijk ten westen van het Koegras door de Staten gelegd, waardoor de toegang der wateren van de Noordzee door den dijk over de zandplaten werd tegengehouden. OLDENBARNEVELT bevorderde het leggen van den Zanddijk zeer, en naar hem werd die ook wel *Oldenbarneveltsdijk* genoemd. In 1629 werd vervolgens door de Staten van Holland octrooi verleend voor deze bedijking [1]), doch deze bleef zonder gevolg. In 1663 beloofden de Staten zelfs 200,000 gulden uit de kas van den Staat aan hen, die de bedijking van het Koegras tot stand brachten, maar eveneens vruchteloos. Nog werden pogingen daartoe aangewend in 1666 en 1759, maar de geenszins vruchtbare gronden lokten niet sterk aan, om de zaak te ondernemen. Zoo duurde het tot 1819, toen eerst het aanleggen van het Noord-Hollandsch Kanaal de bedijking van het Koegras noodzakelijk maakte en tot stand deed brengen. Het is een bedijking met veelal dorre zandgronden en zonder groote waarde.

Tusschen den Koegras-zeedijk, den Zijpschen dijk en den noordwest- en noorddijk van de Wieringerwaard lagen schorgronden, door eenige ondiepe geulen doorsneden. In 1844 werd de concessie tot deze bedijking verleend aan een maatschappij en in 1847 was zij grootendeels uitgevoerd. Deze bedijking beslaat 5180 H.A. en vormt den Anna-Paulownapolder.

De *Waard- en Groetpolder* werd bedijkt volgens concessie van 1843,

---

[1]) Hollandts Plakkaatb., 1645, II, pag. 175.

waardoor 1526 H.A. land werd gewonnen. Het was een bodem, welke door de uitbreiding der Zuiderzee was weggeslagen, en in de diepte vond men nog de overblijfselen van het laagveen, dat eens deze gewesten overdekte en later weer met kleilagen werd overslibd [1]).

Op Wieringen werd volgens concessie van 1845 de polder Waard-Nieuwland (460 H.A.) bedijkt.

Overzicht der droogmakerijen.

In een overzicht laten wij thans de geschiedenis der droogmakerijen van Holland volgen, eerst tabellarisch ten noorden van het IJ en vervolgens ten zuiden van het IJ.

Tabellarisch overzicht der belangrijkste droogmakerijen in Noord-Holland ten noorden van het IJ.

Namen der droogmakerijen.	Jaar van eerste of hernieuwde inpoldering.	Gemiddelde hoogte + A. P. van		Grootte in H.A.
		den bodem.	het zomerpeil.	
Schager en Niedorper Koggen.				
Het Tjaddingkrijtje . . .	1632		2,62 M.	25,10
Braakpolder	1634		2,51 „	72,50
Het Oudedijkje	1642		2,12 „	27,60
Nederlandspolder	± 1650		1,98 „	26,40
Het Kerkerijtje	1857		2,78 „	19,70
Geestmer-Ambacht.				
Dergmeer	± 1520		2,05 „	67,25
Kerkmeer	1547		2,10 „	66,17
Vroonermeer	1561	1,02 M.		104,70
Zwijnsmeertje		0,90 „		16,30
Kleimeer	1567		1,84 „	66,30
Daalmeer	1575		1,58 „	131,00
De Slootgaard	1590		2,11 „	238,80
Diepsmeer en Tjaardermeer	1594		2,24 „	230,10
Wogmeer	1607		3,07 „	685,80
Heer-Hugowaard	1625		2,01 „	3337,40
Berkmeer	1626—1622		2,60 „	287,60
Schagerwaard	1630		1,20 „	540,70
De Greb	1631		1,82 „	91,90
Rekerkoog	?		1,74 „	17,90
Schoutsbraakje	1631		2,72 „	6,00
Bleekmeer	1632		2,10 „	80,80
Schaapskuilmeer	1632		2,10 „	51,30
Warmerhuizen Kerkmeertje	1632			12,60
Woudmeer	1635		2,24 „	233,70
Het Kromwater	voor 1650		2,05 „	16,70
Vier Noorder Koggen.				
Neschmeer	1440			28,00
Bennemeer	1629		3,00 „	69,10
De Brake, Poel en Wijmers en het Lichtewater . . .	1630		2,70 „	163,40

[1]) Weekbl. v. Haarlemmermeer, 1862, N° 13, 18, 19, 25. — Bouwk. Bijdr., 1849, V, pag. 19. — A. R. Sloos, Geschiedenis der inpoldering van Waard en Groet, 1898.

Namen der droogmakerijen.	Jaar van eerste of hernieuwde inpoldering.	Gemiddelde hoogte + A. P. van		Grootte in H.A.
		den bodem.	het zomerpeil.	
Braakpolder te Aartswoud	1631 vergr. 1581		2,70 M.	63,20
Weel en Braken onder Obdam	1632		2,80 „	67,60
Zandwervens-braak . . .	1634			8,30
Kolk van Dussen . . .	1641		2,50 „	97,80
Het Groote Hop	1854		3,60 „	5,60
Weelpolder	1856		2,15 „	45.40
Bedijkte boezem	?			18,00
Drechterland				
Baarsdorpermeer	1624		3,54 „	209,30
Groote Waal	1627		4,02 „	57,10
Twee broekjes bij Scharwoude	1630		3,54 „	10,60
Noordbraak	1631		3,15 „	5,20
Bedijkte Leek	1633		4,20 „	9,40
Kleine Waal	?			1,90
Oude Moer	18?	2,85 M.		12,20
Waterland.				
Beemster	1607—1612		4,05 „	7174,00
Purmer	1617—1622		4 „	2680,30
Drie Waterlandsche meren (Belmermeer, Buikslootermeer en Broekermeer) .	1623—1628		4,89 „	759,70
Wijde Wormer	1654—25—26 1825—1826		4,32 „	1661,40
Schermer	1631—1635		3,98 „	4828,20
Etersheimerbraak	1631		3,90 „	48,2
Noordeindermeer	1631—1647		4,49 „	218
Sapmeer	1631, 1644		4,49 „	26,10
Schaalsmeer	1631		3,4 „	54,70
Buikslooterham	1848			212,00
Volendammermeer . . .	1631		3,15 „	25
Starnmeer en Kamerhop .	1632—1643		3,95 „	621.40
Wilmkebreek	1633		4,72 „	28,00
Enge Wormer	1634—1638		3,50 „	160,69
De Vliet	1638		2,28 „	19,30
Graftermeer	1842—1845	3,88 „	3,90 „	110,00
Assendelver Veenpolder .	1845		2,86 „	313,30
Monnikenmeer	1863		3,10 „	145,00
Durgerdammer Dee . . .	1881			32,00
Heintjes Broek	1881		2,90 „	10
Blijkmeer	1875			50
Burckmeer	1867—'71			15
Noordmeer	1867—'65			115
Duinkavel.				
Bergermeer	1564		1,58 „	636,00
Egmondermeer	1564		1,56 „	587,10
Boekelermeer	1580		1,80 „	338,80
Zwaansmeer	1879			6,5

Het IJ en de IJpolders.

De inham van het IJ, die van de Zuiderzee tot de duinen Holland insneed, was een zeeboezem, waar het vloedwater met elk getijde slib aanbracht, zoodat op vele plaatsen het water ondiep werd. De geslaagde droogmakerijen van Hollands Noorderkwartier deden ook de aandacht op dezen inham vestigen en het eerste plan tot droogmaking van het IJ werd door JAN PIETERSZ. DOU, landmeter van Rijnland, voorgesteld. De Heeren van Rijnland, voor wie het plan werd ontwikkeld, waren er zoozeer mede ingenomen, dat ze hem, volgens eigen mededeeling van DOU, uit erkentelijkheid inviteerden, om met de dienstboden in de keuken te blijven eten.

Echter moest het duren tot 1861, vóór een concessie tot droogmaking van het IJ werd verleend aan den heer JAEGER. Financieele moeielijkheden waren oorzaak, dat het plan niet tot uitvoering kwam. Dit geschiedde eerst in 1865, in verband met de plannen tot het graven van het Noordzeekanaal voor Amsterdam. Langs dit kanaal werden onderscheidene polders in het vroegere IJ drooggemaakt.

De drooggemaakte polders van het voormalige IJ zijn de volgende:

Noordwijkermeer polder	drooggem.	1873	verkaveld	1873	groot	26	H.A.
Zuidwijkermeer polder	„	1873	„	1873	„	350	„
Noord-Spaarndammer polder	„	1873	„	1873	„	130	„
Zuid-Spaarndammer polder	„	1873	„	1873	„	390	„
Nauernasche polder	„	1877	„	1878	„	137	„
Westzaansche polder	„	1875	„	1875	„	200	„
Zaandammer polder	„	1874	„	1875	„	275	„
Houtrak polder	„	1873	„	1873	„	750	„
Groote IJpolder	„	1875	„	1875	„	1950	„
IJpolder III^{b}	„	1877	„	1877	„	150	„
IJpolder VIII (Noordpolder)	„	1877	„	1877	„	465	„

Droogmaking van het Haarlemmermeer.

De uitbreiding van het Haarlemmermeer als waterplas hebben wij in deel I, pag. 295, reeds leeren kennen. Valt het te ververwonderen, dat men bij het aanschouwen van het landverslinden door dien waterwolf meer en meer er aan begon te denken, om ook dezen plas droog te maken? Het eerste plan daartoe is waarschijnlijk dat van 1617, toen, zooals uit de gedrukte Resolutiën van Holland blijkt, A. DE HOOG octrooi vroeg tot bedijking van de Haarlemsche en Leidsche meren. In 1641 verscheen het Haarlemmermeerboek van J. ASZ. LEEGHWATER, waarvan de 13^{e} druk in 1838 het licht zag en dat nader de aandacht vestigde op de landverslinding, waartegen het eenige middel is:

„Het water te malen uit de Meer,
Dan ligt de vijand heel ter neer".

De landvernieling door het knabbelende water uit de Haarlemmermeer was buitengewoon groot, gelijk wij in deel I zagen. De noodzakelijkheid, om hiertegen op te treden, werd algemeen ingezien. VONDEL gaf daaraan uitdrukking, toen hij schreef:

„Men sluite met een dijk dees pest, die u komt plagen;
De windvorst vliege er met zijn molenwieken toe;
De snelle windvorst weet den waterwolf te jagen
In zee, vanwaar hij u kwam knabblen, nimmer moe;
De veenboer zit en wenscht dees waterjacht te spoeien,
En 't veenwyf roept: hij ruimt, de Landleeuw weit op 't ruim
En zuigt zijn long gezond aan de uyers van de koeien;
Zoo wint de Landleeuw land, zoo puurt hij goud uit schuim".

Toch vond het denkbeeld der droogmaking nog technische bestrijding; men vreesde nl., dat door het droogmaken Rijnlands boezem te klein zou worden en daardoor te hooge waterstanden onvermijdelijk zouden zijn. LEEGHWATER en in 1727 C. VELZEN bestreden dit, en dat Rijnland allengs tot gunstige gedachten kwam ten opzichte der droogmaking, blijkt daaruit, dat Dijkgraaf en Hoogheemraden in 1742 aan CRUQUIUS, NOPPEN en BOLSTRA opdroegen een ontwerp tot droogmaking gereed te maken. Het kwam nog niet tot daden, hoewel in 1743, 1750, 1757, 1768 en 1808 plannen dienaangaande het licht zagen. Eerst nadat koning WILLEM I zich een plan liet voorleggen door baron VAN LYNDEN TOT HEMMEN, ROËLL en LEPELAAR VAN DRIEL, werd de belangstelling recht levendig in deze zaak. De stormen van 1836, die door de opstuwing van het water in veel polders schade aanrichtten, toonden de noodzakelijkheid der beteugeling van dezen plas aan, en den 7en Aug. 1837 werd een Staatscommissie benoemd, om de verschillende ontwerpen tot droogmaking te onderzoeken. Reeds in Oct. van dat jaar was de Staatscommissie met haar ontwerpen gereed, doch het in Febr. 1838 voorgedragen wetsontwerp werd door de Vertegenwoordigers afgestemd. Reeds hetzelfde jaar evenwel werd er een nieuw ontwerp ingediend, dat den 19en Maart 1839 is aangenomen. Volgens Koninklijk besluit van 20 Mei van dat jaar werd de bedijking, d. i. het leggen van den ringdijk enz., aangevangen, en Jhr. Mr. D. T. GEVERS VAN ENDEGEEST werd tot voorzitter der Commissie van uitvoering benoemd. De eigenlijke droogmaking ving aan op den 19en April 1839 en met het einde van Juni 1852 klonk de mare door het land: „De Haarlemmermeer is droog."

De boorden der meer, die het hoogst waren gelegen, waren reeds in 1851 boven gekomen en spoedig daarna door de natuur met een weligen groei van allerlei gewassen bedekt, kiemen, misschien in verloopen eeuwen daarin nedergelegd. Millioenen planten schoten op uit het slijk, zoodra het water geweken was; biezen, riet, tallooze wilgenboompjes, en op de weekste gedeelten de wilde andijvie, de bekende waterplant van onze droogmakerijen, die na een of twee jaren levens weder spoorloos verdwijnt. Weldra was de drooggevallen bodem een wildernis; zóó hoog waren op de meeste plaatsen de gewassen opgeschoten, dat men er zich in verloor en er niet kon doorgaan, zonder met de beide armen de welige scheuten vaneen te spreiden, die veel meer dan een manshoogte hadden bereikt.

Nadat er lang was beraadslaagd over de rechten op de meer en de verkoop nog niet plaatsgreep, kwam er in 1852 een aanzoek van een buitenlandsche vennootschap, om den geheelen Haarlemmermeerpolder tegen *f* 300 het bunder

te koopen, wanneer de gronden ten verkoop gereed gemaakt zouden zijn.

Het aannemen van dit aanbod werd met ernst ontraden. Het zou ons nationaal gevoel kwetsen, dit land aan een vreemde maatschappij af te staan: het zou de landbouwende klasse grieven, den nieuwen arbeid, waarnaar zij verlangde, door vreemde handen of vreemde werktuigen te zien verrichten. Ook zouden de deelnemers in de leening der onderneming van 8 millioen daardoor feitelijk verstoken worden van het hun toegekende recht, om met hun obligatiën tegen nominale waarde de te koopen gronden te betalen. Verder achtte men het niet wenschelijk, aan vreemde maatschappijen zulke aanzienlijke grondbezittingen af te staan in het hart des lands.

Zoo werd dan eindelijk tot den verkoop der gronden besloten; de eerste verkoop werd bepaald op 3 Aug. 1853 aan het Warmonder Tolhek en betrof 784 H.A. in het Kagermeer. De opbrengst was boven verwachting. De Zuidplas had voor enkele jaren *f* 190 per H.A. opgebracht (gemiddeld), en men had op iets meer gerekend, omdat de Haarlemmermeer dichter nabij groote steden ligt en landgoederen van vermogende eigenaars daaraan grensden, die denkelijk hun bezittingen wel in het meer zouden willen uitbreiden. Daarom had men een opbrengst van *f* 200 per bunder niet onmogelijk geacht. Het aanbod der vreemde maatschappij was *f* 300 geweest, een prijs, die al hoog werd genoemd. Tot ieders verbazing steeg thans de gemiddelde prijs tot *f* 733 het bunder. De eerste kooper was C. M. RUTGERS VAN ROZENBURG te Amsterdam.

Die hooge prijzen hielden zich evenwel niet staande; de derde verkoop liep tot *f* 680 het bunder en kwam er het meest nabij. De laagste verkooping was de zesde (18—19 Mei 1854) toen het bunder gemiddeld *f* 386 opbracht. In 11 verkoopingen werden aldus de gronden geveild, terwijl onverkocht bleven de gronden van twee dorpen (32 H.A.) en 42 H.A. zandgronden, welke later te gelde zijn gemaakt. De totale opbrengst der gronden in het drooggemaakte meer, 16,917 H.A., bedroeg *f* 8,030,081. In 1855 was de verkoop afgeloopen. Het was een grootsche onderneming, met veel succes volbracht, zoodat vreemdelingen en landgenooten met roem gewaagden van dit grootsche werk.

De eerste landbouwgewassen in de meer waren de volgende in 1856: 6177 H.A. haver, 3693 H.A. koolzaad, 2018 H.A. rogge, 509 H.A. tarwe. Doch al spoedig zag men de haver verminderen en de teelt van tarwe toenemen, zoodat in 1858 de stand reeds deze was: 3301 H.A. haver, 2248 H.A. tarwe, 1903 H.A. rogge, 657 H.A. gerst, koolzaad. Verder werden er verbouwd aardappelen, paardenboonen, mosterd en eenige andere produkten.

Het grasland, dat in 1856 1522 bunders besloeg, was in 1859 tot 8125 bunders gestegen [1]).

Droogmakerijen ten zuiden van het IJ tot den Rijn.

Wij moeten ons om der plaatsruimte wille bij de overige droogmakerijen en bedijkingen op zijn hoogst tot enkele aanduidingen bepalen.

Ten zuiden van het IJ tot den Ouden Rijn vinden wij nog de volgende droogmakerijen:

[1]) Zie Jonkh. Mr. GEVERS VAN ENDEGEEST, Over de droogmaking van het Haarlemmermeer, 1843.

De *Stommeerpolder* is drooggemaakt omstreeks 1650 krachtens octrooi van 23 Juli 1622 (175 H.A.).

De *Hornmeerpolder* is drooggemaakt krachtens octrooi van 4 Mei 1657 (190 H.A.).

De droogmakerij in den *Bovenkerkerpolder* kwam tot stand krachtens octrooi 7 Sept. 1764 (1320 H.A.).

De *Schinkel-* of *Zwartepolder* is in 1858 drooggemaakt (410 H.A.).

De *Lutkemeer* is drooggemaakt volgens K. B. 29 Maart 1863 (verkaveld 1865) (180 H.A.).

De *Oosteinderpoel* is bedijkt en drooggemaakt volgens concessie, verleend bij K. B. van 23 Juni 1865; de droogmaking is voltooid 1868 (580 H.A.).

De *Legmeerplassen* zijn drooggemaakt volgens concessie bij K. B. 1873, noordelijk deel (1415 H.A.) drooggemaakt 1877, het zuidelijk deel 1881 (925 H.A.).

De *Ookmeer* is drooggemaakt volgens concessie K. B. 1873 en werd in 1874 voltooid (21 H.A.).

De *Sloterdijkermeer* is drooggemaakt krachtens octrooi van 7 Dec. 1641 (115 H.A.).

De *Haarlemmermeer* was drooggelegd in het einde Juni van 1852, binnen den ringdijk groot 18522 H.A.

Het *Naardermeer* was krachtens octrooi van 15 Dec. 1623 bedijkt en drooggemaakt, doch werd in het jaar, waarin de droogmaking voltooid werd, weder onder water gezet voor 's lands verdediging. Sedert bleef de plas onder water, tot het meer weder werd drooggemaakt (690 H.A.), doch na enkele jaren heeft men, wegens de hooge kosten der bemaling, den polder weder onder laten loopen, zoodat thans het meer een met riet begroeide plas is, een lustoord voor watervogels.

De *Watergraafs-* of *Diemermeer* werd bedijkt volgens octrooi van 14 Mei 1624 (530 H.A.) voor rekening der stad Amsterdam. Het meer was droog in 1629, toen de landen verkocht werden, die in 1631 werden verkaveld en bij kavelingen van 10 morgen aan de verkoopers toebedeeld. In 1651 brak de dijk weder door, zoodat het water 16 voet hoog stond. Spoedig werd het meer weer drooggelegd.

De *Bijlmermeer* is bedijkt en drooggemaakt volgens octrooi van 22 Dec. 1622 (540 H.A.).

De *Bullewijker- en Holendrechterpolder* (430 H.A.) zijn in 1864 voltooid. De vervening dezer landen was geschied volgens octrooi van 1802.

De *Bovenkerkerpolder*, die in het midden der 18e eeuw bijna geheel een veenplas was, werd in 1764 drooggemaakt (1320 H.A.).

De *Mijdrechtsche droogmakerij* is aangevangen met de eerste bedijking volgens octrooi van 26 Aug. 1789. Nadat de eerste proefneming mislukt was, heeft het Rijk de droogmaking in 1838 ondernomen. De verkoop der gronden had plaats in 1852 (895 H.A.) [1]).

De tweede bedijking der Mijdrechtsche droogmakerij heeft plaats gehad van 1852—1856 (160 H.A.).

---

[1]) J. MIJNLIEFF, Mijdrechtsche droogmakerij. Landb. Ct. 1854, N°. 36).

De derde Mijdrechtsche bedijking, volgens octrooi van 1789, is voltooid in 1856 (720 H.A.).

Het *Waterschap Groot-Mijdrecht* is een droogmakerij, die de plassen, bekend onder den naam van Noorder- en Zuiderpolder en binnenkring der Ronde venen, vervangen heeft. Zij zijn drooggemaakt in 1872—'77 (1840 H.A.).

De *Wassenaarsche polder en uitgeveende plas*, drooggemaakt in 1666 (1036 H.A.).

De *Googerpolder*, drooggemaakt 1715 (250 H.A.).

De *Vier-Ambachtspolder* (900 H.A.), eerst drooggemaakt 1736—1744 en na inbraak weer drooggemaakt 1767—1768.

De *Veender-* en *Lijkerpolder* (540 H.A.), drooggemaakt 1781—1784 (octrooi 1744).

De polder *Vrouwgeest*, drooggemaakt 1798—'99 (octrooi 1756) (150 H.A.).

De polder *Nieuwkoop* (2525 H.A.), drooggemaakt 1797—1809.

De *Zevenhovensche polder* (1660 H.A.), drooggemaakt 1797—1809.

De *Rijnsaterswoudsche polder*, drooggemaakt in 1834 (40 H.A.).

De *Veenderpolder*, drooggemaakt 1834 (octrooi 1792) (160 H.A.).

De *Uiteindsche droogmakerij*, drooggemaakt 1830 (octrooi 1797).

De *Hoefpolder*, drooggemaakt 1845 (61 H.A.).

De *Thamerbinnenpolder* (180 H.A.), drooggemaakt 1848—1851 (octrooi 1792).

Ten westen van Aarlanderveen een polder, drooggemaakt 1786—1788 (125 H.A.).

De *Kleine droogmakerij*, drooggemaakt 1847.

Polder *Middelburg*, drooggemaakt 1862—'70 (octrooi 1802) (275 H.A.).

Polder *Drooggemaakte Putten*, drooggemaakt 1870—'72.

De *Lisserpoelpolder*, drooggemaakt 1622 (195 H.A.).

De *Akkersloot-*, *Hertogs- en Blijverspolder*, drooggemaakt 1816 (octrooi 1791).

De *Groote Hemmeerpolder* of *Henmeer*polder, drooggemaakt 1624 (octrooi 1623).

Droogmakerijen ten Zuiden van den Rijn. A. In Rijnland.

Ten Zuiden van den Ouden Rijn vindt men de volgende droogmakerijen.

I. In Rijnland.

De *Zoetermeersche meerpolder*, drooggemaakt in 1614 (465 H.A.).

De *Driemanspolder*, drooggemaakt in 1668 (516 H.A.).

De gecombineerde *Starrevaart- en Damholderpolder*, drooggemaakt in 1736 en 1758—'59 (395 H.A.).

De *Drooggemaakte Noordplas*. Deze droogmakerij bestaat uit de *Hazerswoudsche droogmakerij*, den drooggemaakten *Gelderwoudschen polder*, den *Benthuizer Noord-* en *Zuidpolder* met den *Benthornerpolder* en den *Achterafschen* of drooggemaakten polder onder Waddingsveen. De droogmaking van deze plassen, alle door uitvening ontstaan, had plaats van 1759—1765. De oppervlakte bedraagt 3463 H.A.

De *Palensteinsche polder*, drooggemaakt 1762 (315 H.A.).

De *Zoetermeersche* of *Nieuw drooggemaakte polder* 1768—1771 (545 H.A.).

De polder *Klein Starrevaart*, drooggemaakt 1810.

De *Kleine Droogmakerij* onder Hazerswoude, 1847.

De Gecombineerde *Huissitter- en Meeslouwenpolder*, drooggemaakt 1848—'50.

De *Geer* en *Klein Blankertspolder* 1865—1870.

II. In Schieland.

Polder *Honderd morgen* of *Wilde venen*, drooggemaakt 1647 (235 H.A.).

De *Binnenwegsche polder*, drooggemaakt 1700.

De *Tweemanspolder*, drooggemaakt 1734.

De drooggemaakte polders van *Bleiswijk* en een *gedeelte van Hillegersberg*, drooggemaakt 1772—1779.

Polder *Honderdveertig morgen*, droog in 1779.

Verder nog: de *Eendrachtspolder*, begonnen 1752 (970 H.A.); de polder *honderdtien morgen*, 1772; de polder *Schiebroek*, 1772; de droogmakerijen *Zestienhoven* en *Oudendijk*, 1786.

In de 19e eeuw kwam hier nog bij de belangrijke droogmakerij van den *Zuidplaspolder*, waartoe in 1825 op Rijkskosten besloten werd, doch die, wegens den Belgischen opstand uitgesteld, eerst in 1839 voltooid werd. Ongeveer 4000 H.A. land werden hiermede gewonnen.

Reeds in 1575 hadden de Staten van Holland bij plakkaat maatregelen genomen tegen de wilde, ongelijkmatige vervening van dien plas en al in 1697 werd door het ambacht Zevenhuizen een plan van bedijking gevormd, dat echter niet werd uitgevoerd, evenmin als het octrooi, in 1700 daartoe door de Staten van Holland aan de steden Rotterdam en Gouda verleend. De woeste plas werd hoe langer hoe vraatzuchtiger en eindelijk achtte men het noodig, hem voor goed te bedwingen [1]).

Verder werd in 1874 nog voltooid de droogmaking van den *Prins-Alexanderpolder* (2825 H.A.).

III. In Delfland.

De *Nieuwe* of *Drooggemaakte polder*, 1782—1789 (610 H.A.).

De *polder van Nootdorp*, drooggemaakt 1840—'45 (1130 H.A.).

De droogmaking in den *Ouden polder van Pijnacker*, van 1800—1802.

De droogmaking in den *Broekpolder onder Vrijenban en Rijswijk*, 1860—'71.

De droogmakerij in den polder *Tedingerbroek*, 1871—1873.

De *Woudsche* droogmakerij 1845—'47 (75 H.A.).

De *Nieuwe Wateringsche polder*, 1847—'49 (225 H.A.).

De *Oude Broekpolder*, verveend volgens octrooi van 1830, drooggemaakt 1881—'83 (155 H.A.).

Oude droogmakerij in den polder van *Berkel*, drooggemaakt 1772—1777.

Nieuwe drooggemaakte polder van Pijnacker, 1782—1789.

Oude droogmakerij in den polder *Schieveen*, 1788—1799.

Polder *Biesland*, 1799—1901.

Nieuwe droogmakerij in den polder van *Berkel*, 1847—'48 (375 H.A.).

Nieuwe droogmakerij in den polder *Schieveen* 1856—'57.

---

[1]) Zie over deze droogmaking: J. A. BEIJERINCK, Geschied- en waterbouwkundige beschrijving van den Zuidplaspolder. (Verh. Kon. Inst. van Ing. 1851—'52).

Droogmakerij in den *Bieslandschen bovenpolder*, 1858—'59.

Verder nog: in den *Zuidpolder van Delfgauw*, 1859—'63, en den *Hoogen polder van Pijnacker*, 1861—'62, in den *Oost-Abtspolder*, 1872—'73, in den *Noordpolder onder Delfgauw* 1874—'75.

Opmerkingen over den invloed van het polderland op de bevolking.

Wij hebben in het bovenstaande een vrij volledig overzicht gegeven van gedeelten lands, welke sedert de 16e eeuw in Holland ten noorden van de Nieuwe Maas aan het water ontrukt zijn. Hetgeen wij hier hebben opgesomd zijn alle gedeelten lands, welke eens onder water hebben gelegen en òf op de zee, òf op de plassen in het land werden veroverd, in het laatste geval kunnen wij veelal zeggen heroverd. Dit overzicht toch wijst ons meteen aan, hoe ver reeds het proces der landvernieling door vervening was doorgedrongen. De meeste der plassen toch ten zuiden van het IJ waren ontstaan door het uitdelven van het laagveen.

Wij moeten hierbij in het oog houden, dat wij alleen de droogmakerijen genoemd hebben. Tusschen deze liggen nog de gewone polders, landstreken, die wel niet onder water hebben gelegen, maar toch drassig waren en last hadden van buiten- of binnenwater. Deze landen werden eveneens door dijken omringd en door molens veelal van het overtollige water ontlast. Zoo zien wij, welk een rustelooze strijd er gestreden is, om de lage landen van Holland als bruikbare gronden voor den landbouw te bewaren. Schier geen plekje gronds kan men betreden, of de onvermoeide inspanning van het voorgeslacht spreekt uit de dijken en wateren, die het land doorsnijden met een kunstmatig netwerk, alle dienende, om het land bewoonbaar te houden.

Die strijd tegen het water, waarbij de belangen der naburen dikwijls tegen elkander indruischten, waarbij voor elken polder een organisatie noodig was, om de belangen der ingelanden bij dit plekje gronds te behartigen, heeft een eigenaardig uitkomenden karaktertrek van het Hollandsche landvolk doen ontwikkelen, nl. dien van het individualisme, dat de geschiedenis met een duidelijke lijn doorloopt en zich eveneens in het provincialisme uitsprak. De beteekenis van den strijd tegen het water heeft hier de reeks van waterschappen doen ontstaan, die, met buitengewone macht toegerust, kleine, zelfstandige provinciën in de provinciën vormden, bestuurd met onverzettelijke stijfheid.

Evenwel, die strijd tegen het water zou niet met dat succes in Nederland gestreden zijn geworden, had het stedelijk kapitaal niet geholpen. Daardoor konden de groote werken worden uitgevoerd, en door de welvaart der steden konden de boeren voldoende pacht betalen, om vele dier ondernemingen winstgevend te maken niet alleen, maar ook zelf een goed bestaan te vinden.

Zeeland en het Zuid-Hollandsche deltaland.

De landaanwinning had ook plaats in het tijdperk, dat wij thans behandelen, in het Hollandsch-Zeeuwsche deltaland. Hier echter, waar de lage ebben der getijdenstroomen de waterloozing ook zonder molens mogelijk maakte, waar de rivieren een belangrijke aanslibbing deden ontstaan, was de bedijking reeds vóór de 16e eeuw in vollen gang en hadden al groote aanwinsten van land plaats gevonden. Wij hebben daarop reeds gewezen (deel I, pag. 298, 340).

In den tijd van de 16e tot de 19e eeuw en in onzen tijd zette men ook hier de bedijking voort, waar de aanslibbing daartoe gelegenheid bood, en wij zien thans de kleine eilandjes elkander naderen, aaneengroeien tot een geheel [1]).

Zoo zien wij gedurende de nieuwe geschiedenis bij de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden en in Zeeuwsch-Vlaanderen de wateren tusschen de eilandjes meer en meer versmallen, inkrimpen of verdwijnen, en de bedijkingen breiden zich bijna van jaar tot jaar uit. Voor elk eiland in het deltagebied, voor Zeeuwsch-Vlaanderen en de noordwest- en westkust van Noord-Brabant zal men tabellarisch-chronologisch de uitbreiding kunnen vaststellen, in enkele gevallen gedurende de nieuwe geschiedenis ook weer door verlies van land afgewissseld, als gevolg van dijkvallen, enz. Zoo vormt deze bodem het resultaat van een belangrijken strijd tusschen land en water; in de Zeeuwsche wapenspreuk „Luctor et emergo", ik worstel en kom boven, bleef het eigenaardig karakter dier geschiedenis weergegeven tot op onzen tijd.

„Verwonderlijk land,
Daar diepte verzandt,
En scheeprijke stroomen
Met bloemen en boomen
Staan vroolijk geplant;
En d'aarde verslonden
Door stortbraak van gronden,
Laat huizen, noch strand.
Door golven en wind
Zijt gij steeds bestreden,
Maar 't water geeft steden,
Als 't dorpen verslindt;
Vergunt het uw waard,
Gij wint weder aard;
En mist gij de kielen,
De ploeg met zijn wielen,
Weer overvloed baart;
O land, dat zoo strijdt,
Wie kan u vernielen?
Gij wint, als gij lijdt!"

Aldus laat GARGON in de Walchersche Arkadia een zijner reizigers de historie van het Zeeuwsche land karakteriseeren.

Het ligt niet op onzen weg, die geschiedenis volledig na te gaan; wij bepalen ons slechts tot enkele grepen op dit terrein. Doch de bewerking van dit onderwerp kunnen wij ten zeerste aanbevelen. (Zie ook Algem. Statistiek).

Van de landaanwinners in het Zeeuwsche gebied is het meest bekend ge-

---

[1]) Voor de natuurkundige oorzaak van dit proces verwijzen wij naar ons boek: Nederland en zijn Bewoners, I, pag. 417 enz., waarin men ook de geschiedenis dier eilanden kortelijk behandeld vindt.

worden JACOB CATS, die zich met zijn broeder druk bezighield met het inpolderen of opnieuw droogleggen der Zeeuwsche schorren, welke het oorlogsgeweld had doen verloren gaan. Vooral in den tijd van het Twaalfjarig Bestand hield hij zich met de bedijking bezig, en in zijn „Twee-en-tachtigjarig leven" schetst hij ons de geschiedenis dier bedijking met de oorlogsongevallen, die er weer veel van vernielden.

„Daerop soo vont men goet ons lant tot zee te maken,
Opdat de Spaensche magt ons niet en zou genaken,
Daar ging het seldsaem toe. Het wey- en korenlant
Dat werd van stonden aan gelyck een dorre strant,
De maeyer was gevlugt, de ploeger moste roeien,
Daer eerst in volle jeugt het koren plag te groeien;
Het wier dreef op het lant, daer onlangs koolzaat stont,
Dat zweefde met den stroom het bloeysel in den mont.
Wy hebben even toen gedyckt verscheyde polders,
Op hope van gewas en daerna volle solders;
Het maecken van den dyck, dat stont tot onsen last,
En toen stont al het werck in volle leden vast.
Maer schoon dat onse dyck ten volle was geslooten,
Wy hebben weynig vrucht van al den kost genooten:
Want mits geheel het werck juist op de grensen lag,
Soo was 't, dat onze Staet daerin peryckel zag.
De vyant, soo men riep, die stont daerin te breecken,
Ten ware men verstont de dycken deur te steeken.
Daer wiert het vruchtbaer lant geopent aan de zee;
Daer moest de bouwman weg en al 't lieftallig vee.
Wie kon hier tegen zijn? Zoo liepen toen de tijden!
Wy moesten met geduld het droevig onheyl lyden.
Het kwam van hoger hant, en niemant word vergoed,
Ook schoon ons eygen Staet aen iemandt schade doet."

Met een benijdenswaardige kalmte laat CATS die gebeurtenissen de revue passeeren.

De jaartallen der verschillende bedijkingen in Zeeland vindt men aangegeven op het randschrift der Waterstaatskaart, en voor en in het Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Genootschap van 1897 gaf de heer BEEKMAN een overzicht van de aanwinst en het verlies van land gedurende de laatste tien jaren. Voor elk jaar vindt men hierover opgaven in de Provinciale Verslagen van elke provincie. Wijzen wij er hier enkel op, dat zich door de dammen in het Slaak, in de Ooster-Schelde, en in het Sloe belangrijke aanslibbingen in de 19e eeuw gevormd hebben, welke voor een gedeelte reeds zijn ingepolderd, en dat in de laatste jaren in Zeeuwsch-Vlaanderen de Braakman ook grootendeels is ingepolderd, terwijl de Verdronken gronden van Saaftinge in het oosten van Zeeuwsch-Vlaanderen eveneens gedeeltelijk tot inpoldering gebracht zijn.

Noordwestelijk Noord-Brabant.

In het NW. en W. zijn de zandgronden van Noord-Brabant met een zoom van kleilanden omringd, welke aangeslibd zijn op dezelfde wijze als de eilanden van het deltaland. Een groot gedeelte van deze landen is met de vorming van den Biesbosch in 1421 overstroomd geworden, en terwijl een gedeelte van het land reeds spoedig weder aan het water werd onttrokken, werden langzamerhand in de breede wateren ondiepten en slibbanken gevormd, welke in den loop der tijden stuk na stuk ingepolderd en als vruchtbare cultuurbodem aan het land gehecht werden.

In de 14e eeuw werden het eerst eenige polders bedijkt ten W. en ten O. van Steenbergen, dat als het ware op een gedeeltelijk bedijkte, vooruitstekende punt der hoogere gronden lag. Het Oudland, het Westland, enz. werden daar ingedijkt omstreeks 1367—1376. Daarop begon men in 1409 ten Z. van de Mark met de bedijking der Hoevensche Beemden, en nog in de 16e eeuw volgden een paar polders ten O. van Oudenbosch, benevens de groote polder Krimpland. Omstreeks dienzelfden tijd en in het begin der 16e eeuw dijkte men eenige polders ten W. en N. van Steenbergen in, waardoor Nieuw-Vosmeer, dat als Zeeuwsch gebied in 1433 was bedijkt, aan het vasteland werd getrokken.

Sedert werd de aanwinst van land hier voortgezet. Van Zevenbergen herdijkte men in 1533 het Oudeland, terwijl de Oudlandsche polder in 1521 was bedijkt. De Oude Fijnaartpolder werd in 1548 bedijkt, terwijl in 1554 ten N. van de Roovaart van het voormalige Klundert bedijkt werden: de Groote polder, Nieuwe Fijnaartpolder, Zandberg en Nieuwedijk binnen één omdijking, waarop het stadje Klundert ontstond. Aan deze beide laatste bedijkte men in 1564 den polder Ruigershil, waarop in 1583 door prins WILLEM I Willemstad werd aangelegd en versterkt. Nog in dezelfde eeuw en later in 1787 werden hiertegenaan nieuwe polders bedijkt.

In 1548 waren de landen van Nieuw-Gastel met een dijk omringd en daartegen werd tusschen Dintel en den Rozendaalschen Vliet de groote Oude Prinsenlandsche polder bedijkt, 1605, waartegen nog weder andere polders werden aangewonnen. Zoo ging het proces der landwinning schrede na schrede voort tot op onzen tijd. Het zou echter een dorre lijst van namen en cijfers worden, wanneer wij deze aanwinsten van land gingen opsommen; het gezegde is voldoende, om het algemeene beeld dezer landgeschiedenis te leeren kennen [1]).

Aanwinst in het noorden des lands. Friesland. De bedijking van het Bilt.

Lángs de zuidkust en de oostkust der Zuiderzee had weinig aanwinst van land plaats. Zoo vinden wij aan de zuidkust van Friesland gedurende de nieuwe geschiedenis slechts geringe verandering in de kustlijn. Ook in het westen van Friesland had in dit tijdperk weinig aanwinst van land op de zee plaats. Wij hebben hier slechts te noemen den polder het Workummer Nieuwland, 465 H.A., in 1624 bedijkt, den polder Zurigeroord (bij Zurig) 25 H.A. groot, in 1732 bedijkt.

---

[1]) Zie BEEKMAN, Strijd om het Bestaan, en de Waterstaatskaart, waar men meer gegevens omtrent de bedijking dezer polders vindt — Waterstaatskaart.

In het noorden van Friesland daarentegen werd in de Wadden veel land veroverd op de zee, die daar nog steeds voortgaat met het vormen van vruchtbaren cultuurbodem.

Tot de aanzienlijke aanwinsten van land in den loop van ons tijdperk behoort hier de bedijking van het Bilt, in het laatste overblijfsel van den noordelijken mond van de Middelzee, die oudtijds Friesland in twee deelen scheidde, nl. Westergoo en Oostergoo, en zich als een lange, smalle waterarm tot bij Bolsward uitstrekte. Het zuidelijk gedeelte van dien inham was reeds vroeger van het zuiden af dichtgeslibd en telkens door een nieuwen dijk van de zee afgesloten, doch in het noorden vond men in de 15e eeuw nog een breede bocht der zee in het land. De tijd, dat er een drukke scheepvaart op de Middelzee plaats had, waaraan Leeuwarden ook zijn opkomst had te danken, was reeds lang voorbij, want elke vloed bracht hier een laagje slib aan en in de 15e eeuw lag er buiten den zeedijk een land van aanslibbingen met enkele hoogere gedeelten, door onregelmatige geulen doorsneden, waarlangs bij vloed het water nog doordrong en die bij ebbe snel naar zee afstroomende rivieren vormden.

De hoogte tusschen twee zulke geulen vormt door de natuur een eenigszins zacht afgerond, bolvormig stuk land. Hieraan werd in Friesland de naam *Bilt* gegeven, wat een bolvormig, droog geloopen stuk lands beteekent [1]).

Dat half droge, half vochtige kleiland buiten den dijk, in de hoogste gedeelten met kweldergras begroeid, maar toch nog niet hoog genoeg opgewassen, om steeds boven de wateren te blijven en aldus bewoond te worden, trok in de 14e eeuw reeds de aandacht. Het eerst wordt daarvan melding gemaakt, zoover wij weten, in een giftbrief van ALBRECHT en WILLEM VAN BEIEREN van 11 Aug. 1398, waarbij ARENT VAN EGMOND en IJSELSTEIN, wegens bewezen diensten bij de verovering van Friesland, in 1398 beleend werd met het eiland Ameland en een „uitlant, gheheten Bil, dat aengheworpen is buten dycs ende ghelegen is tusschen Meynertsga ende St. Mariengaarde." Onder „buten dycs" wordt hier verstaan buiten den ouden zeedijk, en Mariëngaarde is het oude beroemde klooster van dien naam.

Niet onwaarschijnlijk werden er van tijd tot tijd lichte zomerkaden gelegd, om de hoogste vruchtbare graslanden althans in den zomer meest droog te houden bij niet te hooge vloeden. Maar van bewoning was destijds nog geen sprake. Het eerst werd hierop met ernst de aandacht gevestigd door hertog ALBRECHT VAN SAKSEN, die in 1498 door keizer MAXIMILIAAN tot bestuurder over Friesland was aangesteld. Hertog ALBRECHT liet zich omtrent den toestand in het Bilt inlichtingen geven, bezocht de streek zelf den 2en Aug. 1499 [2]) en eigende zich het land als domein toe met het doel, om deze landen te laten bedijken [3]).

Hertog ALBRECHT bereikte zijn doel niet. Uitgeput door den oorlog met

---

[1]) JOHAN WINKLER, Nomina Geographica Neerlandica, I, pag. 27.

[2]) Landb. van KEMPO MARTENA (Charterb., II, pag. 8).

[3]) TROTZ, Jus Agr., I, pag. 118. Hier luidt het „Injuste has terras occupasse Saxonem sub praetextu: woeste en onbeheerde landen, seu agrorum desertorum et domino carentium, extra dubium est, caet."

de Gelderschen, vertrok hij in 1499. Ook zijn zoon HENDRIK, zijn opvolger, bracht de zaak niet verder, maar toen deze door zijn ouderen broer GEORGE VAN SAKSEN vervangen werd in 1504, nam die de bedijking van het Bilt ter hand, liet het land opmeten en vond, dat het een oppervlakte van 5400 morgen bezat, behalve de menigvuldige rijen pollen, slenken en eilanden. Vervolgens sloot hij een verdrag voor elf jaren met vier rijke Hollandsche heeren, de gebr. JACOB OEM VAN WIJNGAARDEN, *Ridder*, FLORIS VAN WIJNGAARDEN, *Ridder*, DIRK en OEM VAN WIJNGAARDEN en THOMAS BEUKELAAR. Deze verbonden zich, om, terwijl zij van den hertog een som van 5000 Rijnsche goudguldens ontvingen, op hun kosten de aangeslijkte gronden te bedijken en te ontginnen, van de noodige wegen, bruggen en vaarten te voorzien en daarvoor aan den hertog te betalen voor iedere vier morgen lands een jaarlijksche pacht van vijf goudgulden, zijnde daarvan echter het eerste jaar bevrijd. Dit alles geschiedde onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat, bijaldien zij na verloop van die elf jaren niet weder wilden pachten, aan hen of hun erven zouden worden vergoed alle kosten, welke zij, zoowel tot verbetering der landen als tot vertimmeringen hadden moeten besteden, ter taxatie van vier onpartijdige mannen, wederzijds uit Friesland te verkiezen [1]).

Had de hertog het recht op de Biltlanden? Bij het bespreken der domeinen (pag. 167 van Deel I) zeiden wij reeds, dat de opwassende eilanden in de stroomen aan den graaf toebehoorden als domein. In dit opzicht viel zeker den hertog het recht niet te ontzeggen. Maar vóór de hertog die gronden in bezit nam, hadden de kloosters van Anjum en Mariëngaard zich reeds eenige der aangewassen gronden toegeëigend. Hieruit ontstonden twisten, en een Landdag daarvoor in 1506 bijeengeroepen, kon geen overeenstemming brengen tusschen de partijen. Eerst in Juli 1506 werd men het eens, doordien aan eenige geestelijken van Wier, Belkum en Beetgum eenige vergoedingen werden gegeven wegens hun aanspraken op het Biltland [2]).

Van de verpachte Biltlanden waren tweehonderd morgen uitgezonderd, door den hertog aan de stad Franeker geschonken. HESSEL MARTENA op de State ter Horne te Beetgum werd met 26 morgen begiftigd, en DOEKE HEMMES HEMMENA verkreeg 50 morgen, *Nijfenne* genoemd, in leen. FLORIS VAN EGMOND verkreeg later 400 goudguldens jaarlijksche rente op het Bilt ter vergoeding van zijn recht op deze landen.

De bedijking van het Bilt was in 1505 begonnen en werd in 1508 voltooid. De bodem, koud van aard, gaf echter in den eersten tijd nog weinig vruchten, en de bedijking had veel te lijden van stormen. Daardoor was het geen succes voor de ondernemers. Verarmd als zij werden door den tegenval, vonden zij hulp bij twee anderen, DAVELAAR en BONTEMAN, wier namen ook in het Bilt zijn bewaard gebleven. Het Davelaarshuis te St. Anna Parochie is in 1833 afgebroken.

Het Bilt werd bevolkt door boerenfamiliën uit Holland. In het begin der

---

[1]) SCHWARTZENBURG, Charterb., II, pag. 35, 243.
[2]) SCHWARTZENBURG, Charterb., II, pag. 252.

16e eeuw zette STEEVEN HUIGEN uit den Ambachte Sassen bij Leiden met zijn zonen en kleinzonen zich hier o. a. neer, van wien vele familiën in het Bilt nog afstammen, o. a. het bekende geslacht van WASSENAAR, waarvan in Noord-Friesland op onderscheidene plaatsen groote boeren afkomstig zijn. Toen de eerste elf pachtjaren voorbij waren, werd de pacht weder voor tien jaren verlengd, en trots de ongunst der oorlogzuchtige tijden lokte de meer en meer zich openbarende vruchtbaarheid des lands telkens nieuwe gezinnen in de drie gestichte parochiën, vooral uit Holland. Zoo werd de bevolking van het Bilt een Hollandsche kolonie, en nog altijd vindt men er in taal en eigenaardigheden der bevolking sporen van die Hollandsche afkomst.

Verdere bedijking van de Wadden in Friesland. De Lauwerszee.

Behalve de genoemde bedijking van het Bilt werd in het noorden van Friesland in de nieuwe geschiedenis van tijd tot tijd nog land gewonnen. In 1715 werd de polder de Westelijke of Oude Biltpollen bedijkt; in 1754 de polder de Oostelijke of Nieuwe Biltpollen; in de grietenij Ferwerderadeel werd in 1765 het zoogenaamde Noorderleeg bedijkt, ten O. van de Biltpollen, een polder van 157 H.A.; de polder Oost- en West-Dongeradeel (6320 H.A. en 5280 H.A.), werd herdijkt na den vloed van 1 Nov. 1570; de Anjumer en Lioessenzerpolder (380 H.A.), bedijkt 1592; de Oosterpolder van Holwerd in 1580, de Ternaarder buitenpolder (205 H.A.) in 1590. In de 19e eeuw werd hier de bedijking voortgezet door den Zuidwesterpolder in 1802, den Nieuwen Biltpolder in 1816 en nog verschillende andere aanwinsten op de Friesche Wadden.

De Lauwerszee vormde een inham, aangewezen, om de aanslibbing te bevorderen. Reeds in de 14e en 15e eeuw had men hier dijken aangelegd, om gedeelten van dezen zeeboezem te herwinnen (in 1471 o. a. het gebied, waarin Munnekezijl ligt, maar in de nieuwe geschiedenis werd die bedijking vooral voortgezet. Van 1529—1542 werd het Kruisland in Kollummerland ingedijkt; in 1660 de Noorderwaard en in 1795 het Ruigezand. Behalve in het zuiden hadden ook aan den oostkant en den westkant der Lauwerszee in Groningen en Friesland bedijkingen plaats, hoewel niet zoo aanzienlijk als in het zuiden. Belangrijk waren hier vooral de afdammingen van het Dokkummerdiep in 1729 en van het Reitdiep in 1877, waardoor ook vele H.A. lands (aan het Reitdiep 1410 H.A.) werden gewonnen. Sedert de 13e eeuw werden om de Lauwerszee ongeveer 14500 H.A. lands door bedijking herwonnen [1]). Thans beraadslaagt men over plannen, om het grootste gedeelte der Lauwerszee te bedijken.

Bedijking aan de Wadden in Groningen.

In het noorden van Groningen had een belangrijke aanwinst van land plaats op de Wadden. In het noordoosten dier provincie was de grens der zee in het vorig tijdperk al teruggeschoven tot den dijk, die een weinig ten noorden van Warfum, Uskwerd, Uithuizen en Uithuizermeeden liep. Ten noorden van dien dijk lagen vruchtbare kweldergronden, en sedert de eerste helft der 17e eeuw was hierover een zomerdijk gelegd, die in 1718 tot een kapitalen

[1]) A. J. ANDRÆ, De Lauwerszee, nagespoord in haar wording, 1881.

zeedijk werd verhoogd, de provinciale zeedijk of middendijk. Buiten dien middendijk had al spoedig weder een belangrijke aanwinst van land plaats en groote inpolderingen volgden. Wij laten hier het overzicht van de bedijkingen der Groninger Waddenpolders in de 19e eeuw volgen [1]).

Namen der polders.		Jaren der bedijking.	H.A.
Zevenboeren	polder	1801	211
Feddema	„	1804	24,27
Hornhuister of Zesboeren	„	1806	131
Mid- of Vierhuister	„	1807	65
Bocumer	„	1809	58,46
Noord	„	1811	2058
Ikemaheerd	„	1815	24,17
Uithuizer	„	1827	924
Torringa	„	1838	16,75
Oost	„	1841	1140
Negenboeren	„	1873	275 16
West	„	1875	534.97
Eems	„	1876	799.44
Lauwers	„	1892	299.78
		Totaal . . .	6562 H.A.

Uit dit overzicht blijkt, dat de bedijkingen in Groningen in de eerste jaren der 19e eeuw snel op elkander volgden en geregeld voortgingen tot 1841. Tusschen de bedijking van den Oostpolder en van den Negenboerenpolder ligt een tijdsruimte van meer dan dertig jaar, terwijl daarna de bedijkingen elkander weer snel opvolgen. De reden van dien stilstand lag hierin, dat het Bestuur der Domeinen in 1842 aanspraak maakte op al de aanwassen langs de kust. Lange procedures waren hiervan het gevolg, totdat eindelijk in 1870 de Minister van Financiën mededeelde, dat de Domeinen geen aanspraak meer op deze gronden zouden maken. De bezwaren tegen bedijking waren nu opgeheven en spoedig was de bedijking hier weer in vollen gang.

Aanwinst van land in den Dollart.

Belangrijk is gedurende dit tijdperk de herwinning van het landgebied, dat door de overstrooming van den Dollart in 1277 was verloren gegaan (zie I, pag. 291). De eerste nieuwe bedijking had hier plaats in 1545, toen de dijk werd gelegd ten zuiden van de Woldendorper- en Nonnegaarsterpolders. Sedert werd hier de bedijking voortgezet; voortdurende aanslibbing deed telkens nieuwe gronden ontstaan, voor bedijking geschikt, en van het zuiden naar het noorden schoof de aanwinst van vruchtbare kleilanden voort in den Dollart. In het volgend overzicht worden die aanwinsten van land opgesomd.

---

[1]) A. J. SMITH, Verlies en aanwinst van land in de Provincie Groningen (Bijdr. tot de kennis van de Prov. Groningen, I, 1901, pag. 268).

In den *westelijken boezem* werden ingedijkt.

Het Oudland onder Scheemda	1626
Het Oud-Nieuwland onder Midwolde of de eerste Midwolderpolder	1665
Het Nieuwland onder Midwolde of de tweede Midwolderpolder	1701
De Oostwolderpolder	1769
De Finsterwolderpolder	1819
De Reiderwolderpolder 1e afdeeling	1862
De Johannes Kerkhovenpolder	1877

In den *oostelijken boezem* werden ingedijkt.

De Vledder of Finsterwolder Hamrik	voor 1550
De Binnenlanden onder Beerta	in 1550
Het Oud Bunder Nieuwland	1605
De dijk van Drieborg naar Nieuweschans gelegd	1666
De Charlottenpolder met den Lintelopolder bedijkt	1682
De Kroonpolder	1696
De Bunder Interessentenpolder met den Noorder en Zuider Christiaan-Eberhardspolder	1707
De Stadspolder	1740
De Landschaps- of Pruisische polder	1752
De Heinitzpolder	1795
De Reiderwolderpolder 2e afd.	1874
De Nieuwe Kanaalpolder	1877

De landaanwinst in den Dollart bedroeg in de negentiende eeuw 3147 H.A.

Behalve bovengenoemde aanwinst van land werden in de 19e eeuw in Groningen nog een dertiental meertjes drooggelegd, te zamen ± 713 H.A., waarvan het Huningameer (400 H.A.) en het Meedhuizermeer (105 H.A.) de grootste waren.

II. De ontginning van woeste gronden.

A. *De woeste zandgronden.*

Oorzaken der geringe ontginning van woeste gronden.

Het is wel opmerkelijk, dat tot het begin der 19e eeuw de aanwinst van vruchtbaar cultuurland in de Nederlanden bovenal werd verkregen door den strijd tegen het water, door het droogmaken van meren en plassen en het bedijken van aanslibbingen langs de kust of aan de inhammen in het land. Toch lagen er op de zand- en veengronden der landprovinciën nog groote oppervlakten lands woest en verlaten in dien tijd.

De ontginning dezer woeste gronden in de landprovinciën nam van 1500—1800 geen groote vlucht. Verschillende omstandigheden werkten daartoe mede. In de eerste plaats was de oorzaak hiervan te zoeken in den veelal nog bestaanden onverdeelden eigendom der woeste gronden. De meeste van deze waren markegronden, welker geschiedenis wij afzonderlijk zullen nagaan. Het gemeenschappelijk bezit dier marken, waardoor particuliere ondernemingen

beperkt werden, maakte een algemeene en uitgebreide ontginning onmogelijk Wel werden gedurende het tijdperk, dat wij behandelen, enkele gedeelten der marken door koop als particulier bezit toegewezen; wel hadden in vele marken door onvoldoend of oneerlijk toezicht afgravingen plaats van den gemeenschappelijken eigendom, waardoor telkens kleine gedeelten oogluikend bij het cultuurland van particuliere eigenaars gevoegd werden, een der oorzaken, waardoor de landindeeling op vele plaatsen des lands langs de grenzen der marken zoo onregelmatig is geworden met kromme, gebogen lijnen der grensscheidingen, maar deze roofontginning kon niet op groote schaal en niet algemeen plaats hebben. Tegen dit afgraven der marken, dat bovenal door de machtiger markgenooten geschiedde, die de gemeenschappelijke bezitting als een roofterrein behandelden, waar de sterkste zich het meest van kon toeëigenen, kwamen de minder machtigen op enkele plaatsen wel in verzet, doch veelal vruchteloos. Men heeft zeer aanzienlijke districten òf eigenwillig, òf met bewilliging der gecommitteerden, maar altoos zonder de rechten der minder machtige geërfden te erkennen, afgegraven [1]). Eerst de algemeene verdeeling der marken tot particulier bezit gaf het eigenbelang aanleiding tot ontginning van het toegewezen deel, en hoewel de markenverdeeling reeds in de 18e eeuw meer begon te geschieden, vond die toch eigenlijk plaats in de 19e eeuw.

Een andere oorzaak van het niet op groote schaal ontginnen der woeste gronden lag in het ontbreken van voldoende kennis van den landbouw en van het in cultuur brengen van den grond. De landbouwkunde bestond tot dien tijd meestal enkel in een conservatief empirisme en was zoo goed als geheel overgelaten aan de bewerkers van den grond, die van ouder op kind dezelfde methoden en regels volgden en daardoor niet op de hoogte waren van de middelen tot het in cultuur brengen van nieuwen grond. Elke boer, die woesten grond bezat, deed dit, zoover hij kon, op kleine schaal eenigszins; zoover zijn mest en beschikbare arbeidskracht het toelieten en hij over terrein had te beschikken, drong aldus van zijn cultuurland voortschrijdend in de heiden door, doch dewijl gemis van mest zich steeds deed gevoelen, kon dit slechts uiterst langzaam gaan.

Het gemis van mest en het ontbreken der noodige vervoermiddelen, om den mest uit de steden naar de heiden over te brengen, werkten in dien tijd mede, om de onderneming van ontginningen op grooter schaal te belemmeren. De wegen waren enkel zandwegen, in den winter onberijdbare modderpoelen, en hierdoor konden alleen de streken langs bevaarbare wateren op billijke wijze mest bekomen uit de steden, wat voor de meeste heiden niet het geval was. Wel werd er uit Holland haardasch naar Brabant gevoerd als meststof, zooals wij afzonderlijk bij de bespreking van den mest zullen nagaan, maar groote ontginningen konden daardoor niet tot stand komen.

---

[1]) BROXTERMAN, Over het gebruik der Markengronden, 1798, pag. 32.
De contracten, die gesloten waren, om van de marken een gedeelte in particulier bezit te verkrijgen, waren zoodanig ingericht, dat zij dienden om de roofzuchtigste aanmatigingen te bedekken, en er werd niet zelden bijv. 600 roeden gekocht, om er 1800 te bemachtigen.

Verder zagen de stedelijke kapitalisten geen voordeelige speculatie in de ontginning der heiden tot cultuurland, een onderneming, die jaren arbeid kostte en op zijn hoogst schrale opbrengsten leverde. In de droogmaking der meren en aanslibbingen zat een speculatief element; wanneer de droogmakingsarbeid volbracht was, vond men er een productieve bodem blootgelegd; bij de ontginning der heiden was dit anders: hier moest men voortdurend mesten en zwaar arbeiden, om vruchten van den bodem te verkrijgen.

Door al deze omstandigheden bleef de ontginning der woeste gronden vóór de 19e eeuw zeer beperkt, en ongetwijfeld zijn er geen nieuwe nederzettingen van belang in dit tijdperk op de woeste gronden ontstaan, de hoogvenen uitgezonderd. Integendeel zag men niet zelden, dat er zelfs meer land in gebruik was dan productief kon bewerkt worden. Over 't geheel was de levenswijze der boeren op de zandgronden in dien tijd sober en hoogst eenvoudig, zoodat er geen drang van buiten ontstond tot cultuurondernemingen. En dewijl de markengronden slechts zelden aan vreemden ten verkoop werden afgestaan, was ook de binnenlandsche kolonisatie op de heiden veelal niet mogelijk. Er wordt geschat, dat in 1795 ongeveer $^1/_3$ van de negen Vereenigde Gewesten nog lag als woeste grond, in Noord-Brabant lag ongeveer $^2/_3$ der oppervlakte woest [1]). Van de onverdeelde en de markengronden werd geen ander voordeel getrokken dan als uiterst schrale weide, als heideveld voor de schapen, om plaggen en turf te steken en in sommige gevallen van het bosch.

Van verschillende zijden werd van tijd tot tijd wel de aandacht gevestigd op de groote uitgestrektheid der woeste gronden in ons land en werden er pogingen gedaan, om tot ontginning aan te sporen. Vooral zag men dat in tijden, toen de handel verslapte. Dit geschiedde o. a. door de Maatschappij tot bevordering van landbouw te Amsterdam, die in 1784 tien premiën uitloofde (van 10 gouden ducaten) aan ieder, die twee morgen woeste heide, duinen of geestgronden binnen de Republiek zal hebben bebouwd, met het gevolg, dat dit ontgonnen land aldus in een goeden staat van wei- en teelland blijft. De premiën werden o. a. uitbetaald te Venendaal, Ede, Arnhem, Scheveningen [2]). In de berichten omtrent de ontginningen worden de methodes beschreven, daarbij toegepast.

Zoo schreef ook de Maatschappij van Landbouw een prijsvraag uit, aldus luidend: „Welke zijn de redenen, waarom in verscheidene oorden van ons Gemeenebest, zooals in Gelderland en Overijsel, zeer vele gronden tot hiertoe leeg en onbebouwd zijn blijven liggen?" Deze prijsvraag werd beantwoord door Mr. P. E. DE LA COURT, advocaat in Den Bosch, welk werk in 1800 afzonderlijk het licht zag. Hierin wordt hoofdzakelijk de ontginning in de Meierij van Den Bosch behandeld.

De ontginning van heide tot cultuurland van de 16e tot het begin der

---

[1]) KRIEGER, l. c., pag. 6. — Deze schatting komt ons te ruim voor, maar toch was de uitgestrektheid van woeste gronden groot. Op dit oogenblik ligt ongeveer 18,3 % der oppervlakte nog als woeste grond.

[2]) Berichten wegens de ontginning en bebouwing van woeste gronden aan de Maatsch. tot Bev. van Landbouw.

19e eeuw bestond derhalve hoofdzakelijk in een geringe uitbreiding der bebouwde landen en hoeven, die door verdeeling bij versterf meer versnipperd werden, en in de geringe incultuurbrenging door boerenarbeiders, die zich langs de heizoomen gevestigd hadden en langzamerhand tot kleine boertjes hun bedrijven uitbreidden. Daar het gewoonterecht de oudste zonen van boeren in de oostelijke gewesten steeds bevoorrechtte en het ouderlijk bedrijf met de hoeve meest in hun handen bleef, waren de jongere zonen op vele plaatsen bij hun huwelijk wel genoodzaakt, zich half als arbeider, half als klein boertje, als kater aan den heirand te vestigen, waar particulier bezit of regeling van het markenbestuur daartoe gelegenheid bood, of een aanzienlijker bezitter gronden in de marke beschikbaar had en die verhuurde. Deze lieden moesten zich dan nieuw opwerken en hebben ongetwijfeld betrekkelijk het meest bijgedragen tot uitbreiding van het cultuurland door ontginning der woeste gronden.

De overheid en de ontginning.

De regeeringen der provinciën schijnen de ontginning der woeste gronden weinig bevorderd te hebben. De wetsbepalingen ten opzichte van de ledige en woeste gronden in de onderscheidene provinciën en het in cultuur brengen van deze, vooral sedert 1600 gemaakt, kenmerken zich doorgaans door het zeer beperkt grondbeginsel, waaruit zij zijn voortgevloeid, zoowel in Holland ten opzichte der duingronden, als in Gelderland, Overijsel en het landschap Drente ten opzichte der markegronden. In Holland was het hoofdbeginsel, om de duingronden voornamelijk tot jacht- en konijnwaranden te bewaren; hiervan getuigen vooral de beide deelen van het rapport over Hollands duinen, in 1798 en '99 uitgegeven. In Gelderland, Overijsel en Drente was het beginsel, waarop de markengronden werden behandeld en gebruikt, getuige de geheele inrichting zelf, „om die gronden in een onafgebroken misbruik te gebruiken." Aldus spreekt de heer KRIEGER zich uit over deze zaak [1]). En hij vervolgt met er op te wijzen, dat in Holland slechts een enkel stuk duingrond tegen een hooge pacht werd uitgegeven, om er een buitenplaats te stichten of bosch aan te leggen, en dat in Drente, Overijsel en Gelderland schier alle gronden, die niet ontgonnen waren, onder den dwang der marken stonden.

Ten opzichte van de Generaliteitslanden was die medewerking der Hooge Regeering echter meer gunstig voor de bevordering der ontginning. Reeds in 1631, 1648 en 1696, om van de minder beteekenende niet te spreken, gaf de Raad van State nuttige bepalingen omtrent het ontginnen van heide en andere ongecultiveerde gronden en het bevorderen der beplanting van deze [2]), bestaande in vrijdommen, welke bepalingen in het besluit van dat College van 10 Aug. 1790 tot een geheel zijn gebracht en door het Departementaalbestuur van Brabant van 1797 zijn geconfirmeerd en geampliëerd. In 1797 werd bepaald, dat alle onbebouwde gronden in de Meierij van Den Bosch,

---

[1]) J. A. KRIEGER, Overzigt van hetgene in het laatst der afgeloopene en het begin dezer eeuw in onderscheidene provinciën en landschappen der Vereenigde Nederlanden opzigtens de ledige en onbebouwd gebleven gemeentegronden heeft plaats gehad, 1830, pag. 1.

[2]) Groot Plakkaatboek, II, pag. 2830.

die in het vervolg zouden worden uitgegeven of verkocht, gedurende 15 jaren vrij zouden zijn van de beden, verpondingen en van de belasting op de bezaaide morgens, alsmede van de tienden, zooverre die door den lande, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk genoten werden. Als zich op een perceel van dergelijke gronden ter grootte van ongeveer 2 Rijnlandsche morgens een nieuwe huishouding nederzette, zou die gedurende een gelijken tijd van 15 jaren vrij zijn van alle gemeene middelen. Ook de Domeinraad over de heerlijkheden en goederen van het Huis van Nassau deed zulks niet minder, vooral door de publicatie van 1775. Evenwel hadden deze beschikkingen ten gevolge, als ware dit met het doel geweest, dat de *slechte* der inculte gronden meest werden uitgegeven en de betere nog tot algemeen gebruik ongecultiveerd bleven.

In de zuidelijke Nederlanden schijnt het beter geweest te zijn; de ordonnantie van MARIA THERESIA van 25 Juni 1772 deed hier veel nut [1]).

Een punt van verschil in de toestanden van Noord-Brabant, met name van de Meierij van Den Bosch, met die in andere provinciën was vooral gelegen in den eigendom der woeste gronden. Marken vond men in Noord-Brabant niet (zie I, pag. 85). Wel bestond er nog verschil over den eigenlijken eigendom, maar volgens missieve van de Leenkamer van de Meierij van 1793 aan de Representanten van Bataafsch Brabant, werd aangenomen, dat, hoewel den hertogen, later het volk van Bataafsch Brabant, de eigendom der gemeentegronden toekomt, het gebruik daarvan door dezen aan de gezamenlijke bewoners der gemeenten was afgestaan, zoodat die daar mochten weiden, plaggen steken, heide maaien, zand halen, enz. Bij verkoop der gemeentegronden zou dan de koopsom aan de gemeenten komen en de eigenaar alleen een klein bedrag daarvan ontvangen. Hierdoor hadden de gemeenten in de Meierij bijna alle macht over de woeste gronden, ook om ze uit te geven, en vond men er geen marke-organisatie. Met de gemeenten nu was hier beter te handelen dan met de markenbesturen.

In Noord-Brabant werden hierdoor in het laatst der 18e eeuw en het begin der 19e onderscheidene ontginningen ondernomen. Evenwel waren het ook hier meestal ontginningen op kleine schaal, omdat de economische toestand er slecht was, en alleen de heeren konden grootere gedeelten in ontginning nemen door beplanting met bosch, gelijk dan ook hier en daar geschiedde [2]).

In 1801 werd in het land van Kuik besloten, vele gemeentegronden te verkoopen, teneinde van de opbrengst den slechten toestand der wegen te verbeteren. Alleen zij zouden tot den koop worden toegelaten, die reeds een huisgezin hadden binnen de bedoelde gemeenten of er eenige vaste goederen bezaten. Al die gronden zouden 25 jaren vrij zijn van grondlasten en voortdurend vrij van de afgifte der vruchten, op die gronden geteeld, hetzij in natura of in geldswaarde. Hierdoor werd met de novale tienden gebroken en het is wel opmerkelijk, dat in dien tijd ook een voordracht van het departe-

---

[1]) KRIEGER, l. c., pag. 4.

[2]) A. M. VAN GIFFEN, Iets nopens den staat der ontginningen van onbebouwde gronden in de Prov. Noord-Brabant (Bijdr. tot de Natuurk. Wetensch., V, No. 4).

mentaal bestuur van Gelderland inkwam, om de novale tienden voor nieuw ontgonnen gronden geheel af te schaffen [1]). In 1803 wordt bericht, dat in de Meierij en het land van Kuik de ontginning sterker wordt doorgedreven dan elders in ons land. Daar de onontgonnen gronden hier meest aan de gemeenten behoorden en niet aan de marken, had de overgave gemakkelijker plaats. Werd er in de overige provinciën door de overheid weinig verricht voor de ontginningen, toch deed men in sommige gewesten wel iets er voor. Wij weten o. a., dat in Friesland in 1634 door de Staten een octrooi gegeven werd op de inventie „om bosch, heide en andere steriele landen te verbeteren". Welke inventie dit was, hebben wij niet gevonden. Echter weten wij wel, dat ook in ander opzicht de Staten er aan dachten, om de verbetering der gronden aldaar te bevorderen. Dit blijkt o. a. uit de ordonnantie van 1634 [2]), behelzende een streng verbod tegen het uitvoeren van mest, asch en vuil, met zware straften op de overtreding gesteld, een verordening, in 1751 vernieuwd. Deze verordening had echter minder ontginning ten doel dan wel, om de bestaande bouwlanden in een betere conditie te houden, daar er door het gering aantal weilanden te weinig „dong" gemaakt werd, om het bouwland te bemesten. Ook op de Friesche zandgronden in de wouden had ontginning plaats; vele heidevelden werden allengskens jaar op jaar tot bouwlanden aangelegd; een menigte kreupelbosschen werden uit den weg geruimd en het veld tot voordeeliger gebruik bestemd [3]).

In de provincie Groningen was het vooral de Stad, die de ontginning der afgegraven hoogvenen bevorderde, door dit als een voorwaarde in de contracten van veenverkoop op te nemen en den stadsmest hiervoor te bestemmen. Wij komen hierop terug bij de vervening.

Jacob Cats en zijn ontginning op Zorgvliet. Duinontginning.

In Holland werd in dit tijdperk van tijd tot tijd de aandacht gevestigd op de duinen, om die door ontginning tot vruchtbaar land te maken. Dat de duinafzanding reeds na 1461 begonnen was en een belangrijke ontginning ten gevolge had, zeiden wij (II, pag. 36). Een aanzienlijke duinontginning had plaats bij Den Haag, waar JACOB CATS in het mulle duinzand, dat men tot niets nut achtte en waardoor men meende zelfs geen behoorlijken weg te kunnen leggen, het beroemde buiten Zorgvliet stichtte. Ik heb, schrijft hij, van zijn wedervaren in 1643 sprekende:

Ick heb op dezen gront een hoekjen lants bekomen,
En mij tot oeffening het planten aengenomen,
En schoon het zandigh is, als midden in den duyn,
Zoo worden evenwel de witte klingen bruyn.
Ick was van overlangh tot planten wel genegen,
Des koos ik dese plaets, als bij den Haegh gelegen,
. . . . . .

[1]) Magazijn v. d. Vaderl. Landb., Ie deel, 2e stuk, 1803, pag. 272.
[2]) Charterboek, V, pag. 651, 973.
[3]) FOEKE SJOERDS, Beschrijving van Friesland, I, pag. 195.

De gront, die ick hier bouw, is meestal mager sant,
Maer valt er segen toe, soo wort het vruchtbaer lant,
Men graeft hier even staegh, het mocht aan yemant schijnen,
Dat wij hier besigh zyn met onderaertsche mijnen,
Daerin men yser soeckt of ander ryck metaal,
En 't is maer swarte stof, die ick van onder hael.

De groote duinontginning van CATS moest wel belangstelling wekken in Nederland, en de stadhouder kwam er dikwijls een kijkje nemen:

Prins HENDRICK, zynde een Vorst, tot planten seer genegen,
Kwam dikmaels hier besien des Heeren goeden segen;
Syn Hoogheyt was verstelt, als hy by wylen vont,
Dat gul en welig hout hier opgewassen stont.
Ick seyd' hem: maghtig Vorst, gy koopt verscheiden landen,
En dat tot hoogen prijs. Ey, krijght maar dorre sanden,
En maeckt se tot een bosch, en uyt verachte stof
Verheft een schoon prieel of wel een lustig hof.

Wat CATS hier vond nabij Den Haag, was:

Schrale duin, onvruchtbaar zand,
Daar geen els en is geplant;
Daar geen kersenboom en groeit,
Daar nooit pers en heeft gebloeit,
Daar geen moes en wert geplukt,
Daar geen druif werd uitgedrukt,
Daar nooit koeie, geit of lam
Daar nooit osse voedsel nam;
Schoon dat gy geen vrucht en draagt,
Nog heb je iet, dat my behaagt.

Het duin behaagde den dichter, zoowel, om er zich over te geven aan zijn overpeinzingen, als om er land te ontginnen. En hij was er trotsch op, dat hij hier praktisch met zooveel succes arbeidde:

Wel soo nu yemant vraeght, hoe dat men lichte klingen
Kan brengen tot den dragt van sooveel nutte dingen,
En hoe men edel fruyt kan trekken uit het sant,
Dat hier voor desen lag, gelyck een dorre strant,

dan is het antwoord, dat CATS op die vraag geeft:

De kunst, hierin gebruickt, en is niet al te groot,
De stof, ons allernutst, is bagger uyt de sloot,
En die met sant vermengt en ondereen geslagen,
Maeckt dorre klingen nut, om hout te kunnen dragen;
Hier plant ick boomen in van allerhande slag
En proeve, wat de grondt van desen aerdt vermag.

Vooral beschouwt CATS de modder, met rottende bladeren vermengd, als vruchtbaren bodem. Dit blijkt uit hetgeen hij laat volgen:

„Maer bagger uit een sloot, daer nevens boomen wassen,
Is boven alle mis (mest) de boomen toe te passen;
Want 't loof, dat neder zygt, is op den grond verrot,
Rijst op te zyner tijt, en schiet een magtig schot."

Verder gaat hij aldus voort, over de gronden sprekend:

„Nu wie van ligten duyn wil maken nutte landen,
Die ga met onderscheyt omtrent de schrale zanden;
Wat grof is of te scherp, of vuylen roest gelyck,
Brengt dat niet in een tuyn, maer in een buitendyck;
Want die hier anders doet, heeft moeyt en kost verloren,
Vermits het niet en deugt tot hout of eenig koren;
Maer zant, wit fijn en zagt en na den eysch bereyt,
Geeft vruchten, als het wort met reden aengeleyt."

CATS maakte het duin van zijn buiten tot een gaarde van allerlei vreemde planten, die hij als Curator der Hoogeschool te Leiden verkreeg en waar hij proeven mede deed. Zoo werd Zorgvliet reeds een soort van landbouwproeftuin.

Het noodig huys-besorg
Van Leydens hoogeschool, was toen aan ons gelaten,
Dies wert myn tuyn versien van alderhande saet,
Dat menig seldsaem kruyt daer jaerlyx achterlaet.

Zooals CATS bij Den Haag, breidde de dichter WESTERBAEN op het buiten Ockenburg bij Loosduinen de ontginning in de duinen uit, die hij herhaaldelijk bezong. Hoewel er ook verder langs de duinen in dezen tijd ontginningen en beplantingen plaats hadden, nu de buitens der aanzienlijken den duinvoet weder naderden, van groote beteekenis was dit nog niet. Wel kwam het vraagpunt der duinontginning ter sprake, en enkelen maakten reeds plannen dienaangaande. In den Tegenw. Staat (deel XI, pag. 573, 1739) wordt reeds gesproken van het vruchtbaar en groen maken der duinen, om ze vast te leggen en voor schapenweiden te doen dienen. LE FRANCQ VAN BERKHEY, de Leidsche arts, die zooveel studie van het boerenleven maakte, bracht het denkbeeld, om de duinen in vruchtgevende en bebouwde landen te veranderen, in plan. Met een woordspeling was hij gewoon te zeggen, met een kleine verandering van de *duinen tuinen* te zullen maken. Zijn denkbeelden heeft hij nader ontwikkeld in een werkje: „Opgave van eenige proeven, ten bewijze dienende, dat vele van Hollands duinen, die gansch nutteloos en ledig liggen, met weinig kosten tot grooter voordeel zouden kunnen verbeterd en gewijzigd worden", dat in 1775 het licht zag.

Dezelfde gedachte bezielde ook de commissie van superintendentie, in 1796 ingesteld, die tot een onderzoek naar den toestand der duinen besloot,

waarvan een hoogst belangrijk rapport, in 1798 en '99 verschenen in twee deelen en bewerkt door J. KOPS, het resultaat was, de eerste volledige beschrijving der Nederlandsche duinen [1]).

In het tweede deel van dit rapport wordt gehandeld over de middelen, die het bestuur zou kunnen aanwenden, om van de duinen meer voordeel te trekken, en wordt een plan aangegeven tot vruchtbaarmaking der duingronden, nl. door kolonisatie.

Nog pas zag dit rapport het licht, of de onvermoeide voorstander van beplanting der duinen, de heer TWENT, gaf daarover eenige inlichtingen uit eigen ervaring [2]).

Toen eenmaal nader de aandacht op de duinontginning gevestigd was, ging men verder met pogingen dienaangaande. Proeven daaromtrent werden genomen door J. N. VAN EYS, voorzitter der commissie van landbouw in Amstelland, op Boekenrode en door den heer KOENEN op Groot Bentveld, ten zuiden van Haarlem in 't begin der 19e eeuw.

Johan Picardt als landontginner.

Waren er nog weinigen, die in de 17e eeuw optraden, om een verbeterde cultuur op de zandgronden te bevorderen, op een enkelen dier pioniers kunnen wij wijzen, en wel op den Drentschen predikant JOHAN PICARDT. Hij was het, die in Drente het eerst den blik richtte op een meer wetenschappelijke ontginning der venen en heiden, en daarom moeten wij hierbij nader stilstaan.

JOHAN PICARDT was in 1600 in het Bentheimsche geboren, waar zijn vader predikant was. Zelf ook tot predikant bestemd, was hij eenige jaren werkzaam te Egmond-aan-Zee, doch besloot in 1643 naar Drente te gaan, niet alleen in de hoop op een betere standplaats, maar tevens, om den landbouw volgens een nieuw stelsel van ontginning te beoefenen. Deze beweegreden werd nl. door hem in een brief van 14 Sept. 1642 opgegeven [3]). Hij zegt, dat hij zich op zijn boerenplaats in het gehucht Rhee in de gemeente Vries wilde vestigen, om „aldaer soodanige maniere van agricultuyr int werck te stellen, van welcke hie versekert isz, dattse groot goed sall doen in dese Provincie, als welckers welvaren allene in die agricultuyr bestaet", en hij verzocht daarom vrijstelling van alle accijnzen. Op deze plaats had hij vroeger een huis en schuur gebouwd, waartoe hem het eikenhout van wege het Landschap was verstrekt. In 1643 werd PICARDT predikant te Rolde, waar het evenwel met zijn landbouwondernemingen niet best ging. In 1648 werd hij predikant te Koevorden, en van hier wist hij door de betrekking tot zijn geboorteplaats Gronau en graaf ERNST WILHELM VAN BENTHEIM dezen te winnen tot zijn stelsel van ontginningen. In 1663 werd in een gedeelte van een zeer woesten grond, de Twisk geheeten, in het noordoosten van het graafschap Bentheim bij Veldhuizen, een volkplanting of boerschap aangelegd onder toezicht van PICARDT en zijn zoon [4]). Deze onderneming slaagde uitmuntend

---

[1]) J. KOPS, Tegenwoordige Staat der duinen, 1798.

[2]) A. P. TWENT Proeve, of eenige aanteekeningen wegens het planten op de Duinen van Raaphorst, 1800.

[3]) Medegedeeld door LESTURGEON in den Drentschen Volksalmanak van 1846, waarin PICARDT als landontginner wordt geschetst.

[4]) VISCH, Geschiedenis van het Graafschap Bentheim, pag. 122.

en werd eerst Ernstdorp, later de „Oude Picardij" geheeten naar den stichter, ter onderscheiding van een nieuwe kolonie, „Nieuw Picardije" genaamd.

Het stelsel van PICARDT bestond hierin, om zonder aanwending van mest, alleen door vermenging van verschillende grondsoorten, het land te ontginnen en te verbeteren. Tevens bevorderde hij de afwatering door het graven van slooten; hij voerde een betere wijze van ploegen in, zaaide klaverzaad en bracht door deze bewerkingen de gronden in cultuur. Daardoor was Picardije, dat, zooals PICARDT schreef, werd gehouden voor een vervloekt land, waar „niemandt watt te geef wilde hebben", tot de „peerl van alle landen in de Graefschap Bentheim" geworden. Maar hij beklaagt zich over de onverschilligheid in Drente voor zijn plannen.

De methode der ontginning van PICARDT trok elders evenwel zeer de aandacht. De bisschop van Munster en de Erfdrost van Osnabrück o. a. ontboden hem, om over zijn handelwijze inlichtingen te bekomen [1]). PICARDT was iemand, die steeds vervuld was van hervormingen, omdat hij deze als verbeteringen beschouwde; hij wilde landbouw en veeteelt beide tot een hooger trap van ontwikkeling voeren, dan waarop 't voorgeslacht ze plaatste en door gehechtheid aan 't oude en vooroordeel tegen 't nieuwe hield, ten koste van ruimer opbrengsten. Rijker bronnen van volksbloei en volkswelvaart te openen, was zijn doel, en daartoe wilde hij de stiefmoederlijke natuur van het landschap door middel der kunst giften afdwingen, die anders als verloren moesten gerekend worden. Aldus getuigt LESTURGEON van PICARDT [2]).

Al heeft PICARDT's ondernemen niet direct groote gevolgen gehad, wij moeten hem toch herdenken als een hervormer van den landbouw. Hoe hij tot zijn nieuwe inzichten gekomen is, weten wij niet.

Isfridus Thys.

Onder degenen, die door woord en geschrift ook hun helderder inzichten over het in cultuur brengen der woeste gronden en over de verbetering van den landbouw verbreidden, moet genoemd worden ISFRIDUS THYS, eerst kapelaan te Mierloo, later kanunnik te Tongerloo, die een antwoord schreef op een door eenige „Vrienden der Meyerije" in 1788 uitgeschreven prijsvraag, luidende: „Is het uitgeven van onbebouwde gemeene gronden in de Meierij van Den Bosch tot nieuwe erven, om deze te bebouwen en in cultuur te brengen, in het algemeen nuttig en voordeelig, of wel is hetzelve in het algemeen nadeelig, ten minste niet nuttig en voordeelig? Bijaldien hetzelve in het algemeen nuttig en voordeelig geacht wordt, op welke wijze zouden die gronden ten meesten nutte en voordeele kunnen en behooren uitgegeven te worden? En indien hetzelve in het algemeen of gedeeltelijk nadeelig, ten minste niet nuttig en voordeelig zoude mogen worden geoordeeld, welke zijn de middelen, om hetzelve algemeen of tenminste zooveel mogelijk nuttig en voordeelig te maken?" Bedoeld antwoord werd bekroond en verscheen in 1792 in het licht onder den titel „Memorie of vertoog over het uitgeven en tot culture brengen der vage en inculte gronden in de Meierij van 's-Hertogenbosch."

---

[1]) J. PAN. JOHAN PICARDT, In kleine opstellen over de geschiedenis, oudheden en het bijgeloof in Drente, 1862.

[2]) Drentsche Volksalmanak, 1846.

Deze schrijver komt tot de conclusie, dat verdeeling der gemeenten in Noord-Brabant tot ontginning wenschelijk is; dat de boeren meer den mest, vooral asch, uit de steden moeten halen; dat zij het land beter moeten bewerken; dat de pacht voor ieder boer op zijn land vrij dient te zijn. Wat den wetenschappelijken landbouw betreft, is hij gedeeltelijk een leerling van DE COSTER en kan men in zijn boek meeningen vinden, die CHOMEL in zijn woordenboek verkondigt.

Staring van den Wildenborch.

Gedeeltelijk tot dit tijdperk, gedeeltelijk tot de 19e eeuw, behoort ook Mr. ANTONI CHRISTIAN WINAND STARING VAN DEN WILDENBORCH, geboren 24 Jan. 1767 te Gendringen, die op zijn landgoed den Wildenborch in een streek van moeras, water en veen gedurende vele jaren als ijverig ontginner werkzaam was, om die, zooals hij zegt, in een „bedwongen woestenij" te herscheppen. Op STARING, die de voorlooper was van de nieuwe landhuishoudkunde, komen wij later terug.

B. *De venen in Nederland.*

De venen in Nederland. Overzicht der veenvorming.

In het bovenstaande bespraken wij hoofdzakelijk de ontginning der woest liggende grint- en zandgronden der heiden. Een groot gedeelte van den vasten zandbodem in Nederland is echter bedekt met meer of minder zware lagen eener plantenformatie, welke onder den invloed der vochtigheid tegen volledige verrotting beschermd werd en een scheikundig proces doormaakte, dat de plantenoverblijfselen in veen veranderde. Waar de waterplanten in niet diepe plassen deze met plantenresten vulden, ontstond *laagveen;* in ondiepe kommen van den bodem, die wel niet met water gevuld waren tot meertjes, maar waar toch de vochtige of drasse toestand het verrotten der planten belette, ontstonden lagen veenstof boven het niveau van het water. Dergelijke veenlagen noemt men *hoogveen.* Ook ontstond er niet zelden hoogveen op laagveen, als dit laatste een waterplas gevuld had tot de oppervlakte [1]).

Een land met een vochtig klimaat voor alle jaargetijden en een lagen bodem als Nederland was als aangewezen voor de vorming van veenlagen. In de lage landen van Holland en Zeeland werden achter de duinen laagvenen gevormd en eveneens in noordwestelijk Overijsel, zuidwestelijk Friesland en in Groningen ten oosten der Stad en ten zuiden van het Eemskanaal, benevens in nog eenige andere streken. De laagvenen, in waterplassen gevormd, met de oppervlakte weinig boven het niveau van het water, vormen een effen, laag landschap, veelal drassig, en met onvasten bodem. Dit land wordt bij goeden waterafvoer en behoorlijke zorg vruchtbaar grasland, maar ligt, aan de natuur overgelaten en dikwijls met water bezwaard, koud en schraal, slechts mager gras opleverend. Hoog geboomte ziet men hier niet en slechts laag hout, vooral wilgen- en elzenhout, schiet in onontwikkelden struikenvorm zoo hier en daar op tot boschjes, om het eentonige van het landschap te breken. In Friesland ten westen van Heerenveen, in Overijsel langs den

[1]) Zie uitvoeriger over de veenvorming H. BLINK, Nederland en zijn bewoners, II pag. 519.

spoorweg ten noorden van de Vecht, kan men van dien oorspronkelijken toestand van het laagveen nog voorbeelden zien.

Het hoogveen ontstaat op een hooger ondergrond, maar ligt eveneens in natuurtoestand drassig. Het vormt een sponsachtige plantenmassa, welke met water doordrenkt en meestal enkel met heide begroeid is. Alleen in perioden van droogte kunnen op de hoogveenlagen ook bosschen ontstaan, welke evenwel weder vernietigd worden bij toenemende vochtigheid. In den natuurtoestand vormden de hoogvenen woeste, onbewoonde moerassen, bij regentijd moeielijk of in 't geheel niet begaanbaar, met tal van kleine meertjes overdekt, waar het water in bewaard bleef. Alleen aan de kanten der hoogvenen, waar die uitliepen in dunner lagen op de zandgronden en het veen gemakkelijk kon worden drooggelegd, werd de oppervlakte door de langs den kant wonende boeren in cultuur gebracht voor den landbouw. Maar overigens lagen de hoogvenen als bijna onbezochte landstreken, waar het wild zich schuw terugtrok en alleen in droge tijden de heideschapen op rondliepen, en die een groot gedeelte des jaars schier onbezocht waren door de omwoners. Wegen konden moeielijk door de hoogvenen gelegd worden, en daardoor vormden de hoogvenen goede natuurlijke grensstreken. Waar de bewoners over die veenscheidingen verkeer met hun naburen wilden onderhouden, werden niet zelden lange, ruwe, houten bruggen van boomstammen door het veen gelegd. Overblijfselen daarvan heeft men gevonden ten oosten van Valthe in Drente, de bekende Valterbrug, bij Smilde in de Friesch-Drentsche en ook in andere landen.

Cultuur der venen. Veengraverij en turfmaken.

De laagvenen kwamen het eerst voor den landbouw in gebruik, daar zij van nature reeds bruikbare, zij het ook geen goede graslanden vormden. Doch de hoogvenen bleven eeuwen aaneen woest liggen, bijna tot niets gebruikt. Eerst de veenbrandcultuur, die reeds in 1635 bekend moet zijn geweest, deed een tijdelijk roofland boven op de hoogvenen ontstaan voor een tal van jaren, om ze daarna weder woest te laten liggen.

Al in ouden tijd werd het veen als brandstof in gebruik genomen door de bewoners des lands. Wij spraken reeds vroeger van de oudste berichten over de turfgraverij (I, pag. 302), en leerden daaruit, dat de turfmakerij waarschijnlijk het eerst op vrij groote schaal geschiedde in het laagveen. Toch is men ook met het turfmaken van hoogveen zeker vroeg begonnen, al valt niet te zeggen, wanneer.

Ontegenzeggelijk zullen hier ook de landbewoners zijn voorgegaan en bij gemis van andere brandstof het veen hebben afgegraven voor eigen gebruik. Dat het hoogveen een geschikte brandstof was, leerden zij als vanzelf. Als in den zomer de ruwe korst der hoogvenen verdroogde en langs de belten, de kleine heuveltjes of pollen, welke men in natuurlijken toestand op het hoogveen aantreft, in stukken veensplinters versnipperde, moest het den herder, die hier rondzwierf, en ieder, die op de heide kwam, wel in het oog vallen, dat dit geschikte brandstof was. Ook heidebranden, door herders ontstaan of soms door het hemelvuur ontstoken, die lang aaneen voortwoekerden, waren niet zeldzaam en wezen aan, dat hier goede brandstof door de natuur opeengepakt en in moerassen bewaard was.

Aldus begon de landbewoner voor eigen gebruik de hoogvenen aan te steken, zoo hier en daar veenputten te vormen. De veenmoerassen lagen meest als onverdeelde eigendom en men kon hiervan op deze wijze partij trekken. Op onderscheidene plaatsen hadden de gerechtigden in de marke vrijheid, om voor eigen gebruik van het veen in de marke af te graven. Zoo geschiedde het ook met de gemeentegronden van de Peel. Toch was die oudste turfgraverij in het hoogveen onbeduidend, omdat de veenstreken geheel of bijna onbewoond waren en alleen op een afstand eenige dorpen lagen.

Verbreiding der hoogvenen.

Wanneer wij de vroegere geographische verbreiding der hoogvenen nagaan in ons land, dan zien wij ze in de eerste plaats in het noorden van Nederland, langs den rand der provincie Drente, een uitgestrekt gebied in beslag nemen. Drente vormde in dien tijd in het plateau, dat zich ten westen bij den Hondsrug aansluit en van Koevorden in het zuiden tot de stad Groningen loopt, een heuvelachtig eiland van zand- en grintgronden, dat schier aan alle kanten door veenmoerassen was ingesloten, waaruit het naar den oostkant met den steilen rand van den Hondsrug oprees. In het zuidoosten lagen de onafzienbare Bourtanger moerassen, die zich tot ver over de grens van het landschap uitstrekten, een geschikt grensgebied, waar men zich in de oudheid om de grenzen niet veel behoefde te bekommeren en waarover voor een groot gedeelte des jaars het onmogelijk was, den weg te nemen.

Verder noordelijk rees de zandrug van Westerwolde op uit die moerassen, maar ten westen van deze breidde zich langs den bovenloop der Hunze ook over het Z.W. der provincie Groningen een veenmoeras uit, aan beide zijden van de rechte lijn, welke later en ook in dezen tijd de provinciale grensscheiding tusschen Drente en Groningen uitmaakt. In het noordwesten lagen de Smilder venen op de grens van Drente en Friesland en zich uitbreidende over het oosten van deze provincie in de Zevenwolden. In het zuidwesten lagen de venen van Nijeveen, Kolderveen, Ruinerwold en Staphorst, eveneens zich voortzettende in het noordwesten van Overijsel ten zuiden van Steenwijk (bij Giethoorn, Zuidveen enz.). In het zuiden van Drente bij het tegenwoordig Hoogeveen lagen Echtens groote venen, die zich naar het zuiden voortzetten in het veenmoeras aan de andere zijde der Reest langs de tegenwoordige Dedemsvaart. Deze laatste waren door het dal der Vecht gescheiden van de hoogvenen, welke zich ten noorden van Almeloo uitbreidden.

De hoogvenen rondom het Drentsche plateau hadden de grootste oppervlakte in ons land. Hoogveenlagen van minder beteekenis vond men nog op verschillende plaatsen in Overijsel en Gelderland. Op de grens van Gelderland en Utrecht, in den zuidelijken mond der Geldersche Vallei, strekte zich nog hoogveen uit in de buurt van Venendaal. Afgezien van de minder uitgestrekte en minder zware veenlagen noemen wij in het zuiden enkel de Peel over de grens van Noord-Brabant en Limburg als het belangrijkst hoogveen.

Exploitatie der laagvenen. Verordeningen op de vervening en maatregelen tegen landbederf.

De exploitatie der laagvenen, om er zout uit te branden of brandstof uit te verkrijgen, was in de middeleeuwen reeds druk aan den gang (zie I, pag. 302 enz.) en herhaaldelijk werden van regeeringswege maatregelen genomen tegen het landbederf, dat ze veroorzaakte. Gedurende de nieuwe geschiedenis zette dat bedrijf zich voort. Steenkolen werden

vóór de negentiende eeuw als brandstof in ons land nog weinig of niet gebruikt, zoodat men in vele streken was aangewezen op turf als hoofdbrandstof, terwijl daarnaast hout gebruikt werd. De fabrieken, hoewel nog niet door stoom bewogen, hadden een groote hoeveelheid turf als brandstof noodig. De verturving van het laagveen in Holland, westelijk Utrecht, in Z.W. Friesland en westelijk Overijsel werd daarom geregeld voortgezet, en gelijk wij zagen (pag. 290, deel I en pag. 31, deel II) werd daardoor menig stuk lands in water veranderd. In Zeeland en op de overige delta-eilanden was het verturven te gevaarlijk en had het reeds opgehouden, zoodat deze gewesten turf ontvingen uit Holland of van elders.

Het verturven van het laagveen, waardoor land in water veranderd werd, had belangrijke gevolgen voor het landschap en de bewoners. Aan een tijdelijk aanzienlijk voordeel werd de toekomst opgeofferd. Voor de landsregeering was er een nadeel aan verbonden, dat het land in water veranderd werd, omdat de grondbelasting er daardoor niet meer geheven zou kunnen worden en aldus moest verminderen. Voor de aangrenzende landen werd het ontstaan van waterplassen gevaarlijk wegens den afslag van den slappen bodem door de golven. Om deze verschillende redenen van algemeen belang bleef de hooge overheid hier meer, daar minder toezicht houden op de verturving van laagveen. Hertog WILLEM VAN BEIEREN sloeg al voor in de 14e eeuw, dat men den uitvoer van turf diende te verbieden en het planten van bosschen moest aanmoedigen [1]). In 1536 op een dagvaart van de Staten van Holland werden voorslagen gedaan tot het nemen van een resolutie, dat men te letten heeft op het delven van turf, „om te scuwen poellen, ende ooick, dat door het baggeren van de Meeren, die te zeer ontgront worden" [2]). Daarbij kwam nog, dat de vervening veel arbeiders vereischte en in de turf uitgevende streken een toeneming van behoeftigen deed ontstaan, die wegens het ontveende land geen arbeid konden vinden en waarvan velen op hun ouden dag bepaald tot armoede vervielen. Om die reden kwam men er toe, bij het exploiteeren van het veen ook op de toekomst bedacht te zijn. Een reeks van verordeningen op de vervening was hiervan het gevolg.

In deel I, pag. 304 enz., hebben wij reeds eenige keuren en verordeningen tegen het landbederf in Holland en Zeeland vermeld, door de hooge regeering uitgevaardigd. Hertog WILLEM VAN BEIEREN gaf bij plakkaat van 1409 aan het hoogheemraadschap van Rijnland de macht, om op het turfdelven keuren en ordonnantiën te maken tot verzekering van het Gemeene land [3]). Ook latere plakkaten geven aan de hoogheemraadschappen Rijnland, Delfland, Schieland en Amstelland, ieder in zijn gebied, een uitgebreide macht over de ontgronding der landen [4]), zoodat het toezicht daarop in Holland bij deze lichamen bestond. Gaan wij de maatregelen, dienaangaande in Rijnland genomen, nader na.

In vroeger tijd stond het ieder vrij, na bekomen verlof van Dijkgraaf en

---

[1]) VAN ZURK, Codex Batavus, pag. 727.
[2]) LE FRANCQ VAN BERKHEY, Nat. Hist. v. Holland, I, pag. 554.
[3]) Handvesten v. Rijnl., pag. 35.
[4]) Handv. v. Rijnland, 36—71.

Hoogheemraden, de landen bij kleine stukken uit te venen, mits er borgtocht gesteld was onder verband van andere onroerende goederen voor het weder toemaken en beplanten der landen, benevens het betalen der verpondingen en andere lasten [1]). De landen mochten ook niet in hun geheel tot water uitgedolven worden en er moesten eenige akkers ongeveend blijven liggen, om de vorming van groote aaneensluitende plassen tegen te gaan. Dergelijke groote plassen toch — de ervaring bij het Haarlemmermeer en elders leerde het — waren door den afslag echte landvernielers.

Later geraakten deze bepalingen in onbruik en men ondervond, dat de overgelaten, niet uitgeveende akkers door de persing en den aandrang van het water geheel wegspoelden. Daarom werd door Dijkgraaf en Heemraden goedgevonden, geen verlof tot ontgronding der veenlanden te geven dan voor den geheelen polder of een aangewezen gedeelte, dat in een bepaalden tijd, bijv. van 30 à 40 jaren, moest uitgeveend worden. Hierbij kwam het beding, dat de droogmaking onmiddellijk na dien tijd moest geschieden. Tot dat doel moesten ook de landen aanstonds bij het uitvenen tot een bekwame hoogte bedijkt worden, opdat er naderhand niet anders zou vallen te verrichten dan molens te zetten, om het water uit de bedijkte polders weg te malen. Verder werd door Dijkgraaf en Hoogheemraden, tot verzekering van de droogmaking en het betalen van verpondingen en lasten, bij resolutie van 2 Jan. 1680 reeds bepaald, dat bovengenoemde borgstelling zou moeten gesteld worden, of dat op een andere wijze aan genoemde voorwaarde moest worden voldaan. Als nl. de veenlieden niet verkozen de borgstelling te stellen, moesten zij voor iedere vierkante roede turf jaarlijks een stuiver betalen aan de regenten der ambachten, welke deze gelden ten kantore van Dijkgraaf en Hoogheemraden moesten overdragen. Dezen moesten de gelden weder beleggen aan het „Komptoir van Holland" in Den Haag, ten behoeve van de veenluiden, aan welke de rente, ieder naar zijn hoofdsom, zou worden uitgekeerd. Deze stuivergelden mochten niet hooger loopen dan 400 gulden voor elken morgen veenland, en de veenlanden hadden het recht, dit ineens af te koopen voor genoemde som.

Door deze bepalingen was het uitvenen en droogmaken der landen veel gemakkelijker dan eertijds, dewijl de landen, die vóór 1680 verveend waren, niet drooggemaakt konden worden zonder een aanzienlijk genot van vrijdommen, die bij octrooi van 's lands Staten moesten verkregen worden [2]). Hierdoor zien wij dan ook de vervening van het laagveen in Holland met de droogmaking ten nauwste verbonden. In Holland, waar het laagveen op een ondergrond van oude klei rust, werd aldus door de ontvening en daarop volgende droogmaking het slechtere veenland op den duur door het betere kleiland vervangen. De kleigronden van vele droogmakerijen zijn aan dit bedrijf te danken.

In Holland kon derhalve geen vervening plaats hebben zonder octrooi der overheid en onder bepaalde voorwaarden. Ook in de Generaliteitslanden werd

---

[1]) Deze verordeningen zijn medegedeeld in Jhr. JOHAN VAN CLAERBERGEN, Vertoog over de veengraverijen, 1766, pag. 76 enz.

[2]) Tegenw. Staat (van Holland), XVI, pag. 238.

bij plakkaat van 30 Nov. 1716 verboden, dat iemand, wie hij ook is, eenige gronden of erven mocht insteken of uitmoeren zonder octrooi. Verder werd hierin, verboden, de turf te vervoeren buiten het gebied van den Staat, op straf van zware boete. Voor Holland was in 1550 al de uitvoer van turf verboden.

In de provincie Utrecht was de eerste verordening op het vervenen waarschijnlijk die van 18 Aug. 1572, welke tot grondslag van de volgende diende, hoofdzakelijk strekkende, om de ongeregelde verturving tot nadeel der landen te voorkomen. Nader werd de zaak geregeld bij plakkaat van 11 Juli 1694, in 1696 en 1711.

In Overijsel had een aanzienlijke vergraving van laagveen plaats in het kwartier Vollenhove, voornamelijk in de buurt van Giethoorn. Sedert de 12e eeuw was hier de vervening al begonnen en vooral in de 13e eeuw was ze voortgezet. Aanvankelijk was het hier de afgraving van hoogveen, dat op laagveen rustte; later werd ook het overgebleven laagveen tot plassen uitgemoerd. Zoo ontstonden hier van de 16e tot de 18e eeuw de meren als het Beulaker Wijde, het Giethoornsche Meer en andere.

Dat de Staten van Overijsel niet altijd even gunstig dachten over het vervenen en turfgraven, blijkt uit de overdracht van het land aan KAREL V in 1528, toen o. a. de Staten bedongen, dat in de eerste drie jaren van Paschen tot St. Lambertusdag geen turf uit Overijsel zou mogen gebracht worden, op verbeurte van schip en goed. Of, mocht de keizer den uitvoer van turf toestaan, dat hij dan te zijnen behoeve zoude heffen een ouden schild, „op dattett Landt van Overijsel van brande binnen den Lande versien blijve" [1]). Het schijnt dus, dat men vreesde voor gebrek aan brandstof in dit gewest. En ruim een eeuw later werd eveneens het brengen van turf buiten de provincie jaarlijks voor den 22en van Sprokkelmaand en den 25en van Slachtmaand herhaaldelijk verboden [2]).

Toch schijnt men later in Overijsel wel op den uitvoer van turf gesteld te zijn geweest. Want toen Holland, dat reeds jaren lang import hief op turf, welke uit Friesland, Groningen, Overijsel en Drente kwam, die met den tienden penning verhoogde en onder den naam „ontgronding en uitvaart" die belasting ook op turf legde, welke enkel werd doorgevoerd naar Zeeland en de Generaliteitslanden van Vlaanderen en Brabant, werd in 1684 besloten, met Friesland en Groningen daartegen bij Holland te protesteeren. Men achtte het in strijd met gezonde wetsbeginselen, dat men ontgrondingsgelden hief van turf in een provincie, waar die ontgronding niet had plaatsgevonden.

Later hebben de Staten van Overijsel bepalingen gemaakt, opdat de provincie niet in de gemeene middelen of anderszins schade zou lijden door het vergraven van gronden. Dit geschiedde o. a. bij publicatie van 18 April 1712, die later door bepalingen bij publicatie van 3 April 1732 is vervangen. Volgens deze laatste verordening moest de eigenaar der vervening voor elke

---

[1]) Tegenw. Staat v. Overijsel, I, pag. 37. — H. BLINK, Studiën over nederzettingen in Nederland (Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen., 1902).

[2]) Besluiten van Gedeput. Staten van 29 Oct. 1658, vernieuwd 25 April 1664. — Tegenw St., l. c., pag. 37.

vierkante roede een halven stuiver betalen, waarvoor hij een rentebrief van de provincie ontving. Voor genoemd bedrag, dat gestort werd, ontving hij rente, zoolang de verponding en leening van het vergraven land betaald werden. Ook werd er zorg gedragen door verordeningen, dat de zekerheid en het onderhoud der bedijkingen, wegen, enz. niet leden door het vergraven der landen [1]). Dit gold voor de vervening in den polder Mastenbroek. Doch overigens had de vervener hier vrijheid van handelen.

In Friesland was het graven van veen vanouds meer dan ergens elders een nationaal bedrijf en daardoor was het moeielijk, bij dit volk, dat op veel vrijheid en zelfstandigheid aanspraak maakte, beperkingen op de veengraverij in het algemeen belang van overheidswege in te voeren. Toch vindt men enkele verordeningen dienaangaande. In 1488 werd bepaald, dat niemand, op boete van 20 Rijnsche goudguldens, op een afstand van 20 jerda buiten- of binnendijks mag zoden steken of turfgraven [2]). De Friesche turf werd veel door Holland naar Zeeland en elders vervoerd; dit blijkt ook uit de herhaalde klachten der Staten van Friesland tegen die van Holland over het zoogenaamde passagegeld van de turf, in laatstgenoemde provincie geheven. Ter verzekering van dijklasten, in geval van vergraving of vervening der landen, werden in Friesland eenige reglementen en bepalingen gemaakt in 1718, 1720 en 1725 [3]), maar overigens liet men in het vervenen ieder hier vrij begaan.

Zoolang de vervening op geleidelijke wijze werd uitgevoerd, kon dit weinig kwaad. De manier van vervening toch bestond hierin, dat men het land, hetwelk uitgeveend moest worden, met een zomerkade omringde, vervolgens droogmaalde en daarna turf groef. Tusschen deze verveningen liet men veelal onvergraven stukken land, riemen of ribben genaamd, liggen, en deze hielden den grooten golfslag van het water des winters tegen. Een nieuwe manier van vervenen werd echter in 1751 in Friesland ingevoerd door veenluiden uit Giethoorn. Deze bestond hierin, dat het veen werd uitgebaggerd met een beugel, waardoor geen dijken of molens noodig waren voor de uitvening en men geen ribben behoefde te laten liggen. Het uitgebaggerde veen werd dan in schuiten, bakken, geladen, om het op een afstand neder te leggen. Hierdoor werd de vervening uitgebreid en men bekommerde zich niet om de nabijheid van wegen of dijken. Door die wilde vervening werd binnen niet langen tijd zuidwestelijk Friesland in een toestand gebracht, die meer geleek op water dan op land, en het scheen soms, dat de dijken het buitendijksche land tegen het binnendijksche water moesten beschermen. Die zorgelooze vergraving van het land schiep hier en daar bedenkelijke toestanden. Het was Jhr. JOHAN VEGELIN VAN CLAERBERGEN, Grietman van Doniawerstal, die in 1766 de gevaren der landvernieling zonder vergoeding aantoonde [4]),

---

[1]) Zie de Publicatie van 20 April 1736; van 16 Maart 1737; het Rapport van Gedeput. Staten van 30 Maart 1753; de Resol. van Riddersch. en Steden van 30 Maart en 17 April 1753, 11 April 1754 en 8 April 1756.

[2]) SCHWARZENBERG, I, pag. 743.

[3]) Te vinden bij W. W. WICHERS WIERDSMA, Geschiedenis van het administratief toezicht op de lage verveningen in Friesland, 1885 (Dissertatie), pag. 277.

[4]) Zie zijn werk, Vertoog over de veengraverijen, 1766.

maar wiens betoogingen afstuitten op den tegenstand der particularistische bevolking. Van verschillende zijden werd de meening van VEGELIN bestreden, o. a. door J. GERLSMA in een vertoog in 1766 [1]), door H. ONEIDES [2]) en anderen, die de beschrijving, welke van de Friesche toestanden gegeven was, als overdreven of onjuist voorstelden en de voordeelen van de vervening voor de bevolking in het licht stelden. Door dien tegenstand bleef de toestand van vrijheid in het vervenen in Friesland voortduren en bestond er geen preventief toezicht der overheid. De publicatie van het Departementaal Bestuur van Friesland van 21 Febr. 1805 verbood alleen, binnen bepaalde afstanden van dijken en wegen te vervenen, doch overigens was de vervening in deze provincie geheel vrijgelaten. Droogmaking der gevormde veenplassen had hier in de 18e eeuw niet plaats. De ondergrond der Friesche laagvenen toch bestaat niet uit klei en daardoor was met de droogmaking geen voordeel te verwachten, terwijl de overheid er zich niet mede bemoeide.

Aldus heerschte er ten opzichte der verveningen van laagveen in onze gewesten geenszins eenstemmigheid in het overheidstoezicht. Dit duurde zoo voort tot 1819, toen een Koninklijk Besluit daaromtrent tot stand kwam. Het Koninklijk Besluit van 17 Febr. 1819 was vastgesteld krachtens art. 215 der Grondwet van 1815 en vordert voor de vervening *voorafgaande vergunning des Konings*. Hierop maakte echter art. 5 een uitzondering door de bepaling, dat de Koning op voordracht van de Staten of Gedeputeerde Staten kan aanwijzen, waar de vervening geschieden kan, zonder voorafgaande Koninklijke vergunning. Dit Kon. Besluit werd in de provinciën verschillend uitgevoerd en zoo ontstonden van elkander afwijkende toestanden en regelingen. Hieraan werd eerst een eind gemaakt door de wet van 1895. Op de geschiedenis der verveningen en der verordeningen dienaangaande in de negentiende eeuw komen wij later terug.

Exploitatie van hoogvenen.

De afgraving der hoogvenen had andere gevolgen dan die der laagvenen. Hierbij werden woeste moerasgronden aangetast en werd geen goed land vernield. Verder ontstonden hierdoor geen waterplassen, maar het afgegraven veenland, de dalgrond, bleef droog liggen. Daardoor bestond tegen het graven der turf van hoogveen niet dat landhuishoudkundig bezwaar van benadeeling van het algemeen belang als tegen de uitgraving van laagveen. Dat het afgegraven hoogveen zulk een goeden bodem tot ontginning van cultuurgronden aanbood, daaraan werd aanvankelijk nog weinig of niet gedacht. Het doel van het in exploitatie brengen der hoogvenen in de 16e en 17e eeuw was nog voornamelijk, om turf te verkrijgen. Daardoor was de aanleg van enkele veenderijen er ook uitsluitend op gericht, om turf te kunnen afvoeren, niet om er een landbouwkolonie te stichten. Dit is o. a. het geval met den aanleg van Hoogeveen, waar men in het Hollandscheveld niet met paard en rijtuig kan komen. Doch eerst langzamerhand werd, door de ervaring hiertoe gebracht, de vestiging van landbouw en de ontginning des lands tot cultuurgrond aan de afgraving

---

[1]) J. GERLSMA, Consideratiën op de veengraverije in Friesland en inzonderheid op het vertoog van den heer VEGELIN, 1766.

[2]) H. ONEIDES, Middelweg op 't stuk der veengraverije.

van turf verbonden. Toen ontstond uit de veenkolonie de landbouwkolonie op de dalgronden. En bij den aanleg werden vervolgens beide doeleinden in het oog gehouden: de turfafvoer en de gelegenheid tot ontwikkeling van het landbouwbedrijf. Dit is het best geschied in de Groninger veenkoloniën, die onder den invloed van den economischen en commerciëelen zin van het bestuur der Stad zich planmatig ontwikkeld hebben.

Uit het bovenstaande blijkt reeds, dat het in exploitatie brengen der hoogvenen veel nader met den landbouw in een gunstige betrekking staat dan dat der laagvenen.

Gaan wij kortelijk de geschiedenis der hoogveengraverij na.

De Friesche veenderijen.

In Friesland schijnt de verturving van hoogveen in het noorden te zijn aangevangen. WINSEMIUS teekent aan [1]) op het jaar 1215, dat de Woudlieden omtrent dien tijd een nieuwe manier van geld te winnen hadden uitgevonden, nl. in het graven van turf, dat in vorige tijden onbekend of tenminste zoo algemeen niet was [1]). Vooral een gift van venen, door de Woudlieden aan het klooster Mariëngaarde bij Bakkeveen gedaan, schijnt het turven sterk te hebben uitgebreid, en SYBRANDUS LEO verhaalt in het leven van SYANDUS, die van 1196—1230 abt van Mariëngaarde was, dat de bewoners der Zevenwouden destijds groote voordeelen hadden van de turfgraverijen. Te Bakkeveen werd daarom in dien tijd een kapel gebouwd en eveneens te Haske [2]).

De exploitatie der veengraverijen in de Friesche Wouden werd in volgende eeuwen eerst langzaam voortgezet, totdat in de 16e eeuw de turfgraverij op groote schaal aanving en er kanalen in de venen werden gegraven. In 1766 kon VEGELIN VAN CLAERBERGEN schrijven, dat de geheele oostelijke zoom der provincie Friesland, „die voor 150 jaar of daaromtrent nog geheel onvruchtbaar en met hoogvenen bedekt was, een sierlijke, vruchtbare en welbevolkte landouw was geworden." De vermenging van het zand van den ondergrond met bonkaarde en mest maakte de dalgronden tot vruchtbare wei- en bouwlanden, zegt deze schrijver. En hij wijst op Surhuisterveen, Rottevalle, Drachten, Gorredijk, Noordwolde, Heerenveen, alle opgekomen in de laatste 100—200 jaren. Zoo werd hier de incultuurbrenging van den grond aan de veenexploitatie verbonden.

In 1704 werd door de Staten van Friesland octrooi verleend, om de Opsterlandsche vaart, die toen reeds in aanvang bestond, te verlengen tot de venen van Lippenhuizen, Hemrik en Wijnjeterp. Toen deze venen na een zeventigtal jaren vergraven waren, werden middelen beraamd, om dit kanaal tot in de Drentsche venen naar de Smildervaart te verlengen. Drente, dat in den turfafvoer langs de Smildervaart en het Meppelerdiep over Zwartsluis naar de Zuiderzee door Overijsel belemmerd werd door tollen, steunde deze plannen. Op de grens van Drente en Overijsel zou een sluis gebouwd worden, om het Drentsche water te keeren. Daar Drente intusschen vrijer gelegenheid voor den turfafvoer over Zwartsluis verkreeg, verbrak dit het contract. Toch

---

[1]) Chron. v. Friesland, pag. 158.

[2]) J. HAGEMAN, Versl. en Meded. over Overijselsch Recht en Gesch., 17 (1889) pag. 28.

werkte men van den kant van Friesland door tot de grens en aan het kanaal ontstond hier de veenkolonie Appelscha. Een dam scheidde hier de Friesche kanalen van de Drentsche, de bekende „Dam van Appelscha", die eerst in 1894 werd doorgestoken. Zoo werd in het oosten van Friesland door de veenderijen in de 17e en 18e eeuw een aanzienlijke uitbreiding aan het cultuurland gegeven.

De venen in Z.W. Drente en in N.W. Overijsel.

Ook de venen in het noordwesten van Overijsel en het zuidwesten van Drente kwamen reeds vroeg aan de beurt. Het dorp Wanneperveen wordt reeds in 1210 genoemd en moet herhaaldelijk met den voortgang der veenafgraving verplaatst zijn, zoodat de tegenwoordige kom dagteekent van 1502. De hoogvenen van Giethoorn, die eens de oppervlakte van laagveen bedekten, werden ook in de 13e eeuw reeds ontgonnen. Het schijnt wel, dat van hier de vervening zich langzamerhand naar het noordoosten heeft uitgebreid, zoodat achtereenvolgens de oostelijker gelegen gedeelten aan de snede kwamen. De venen op de Staphorster landen, in de omstreken van Meppel te Kolderveen en Nijeveen, te Ruinerwold en Koekange, alle gelegen in de hydrographische kom van Meppel, werden alle vroeg ontgonnen en daarna in cultuur gebracht. Meppel is opgekomen als stadje door den turfhandel, die zich hier had gevestigd, omdat het Meppelerdiep tot deze plaats vrij goed bevaarbaar was en van alle kanten de turf hier werd aangevoerd, die over het Meppelerdiep naar de Zuiderzee werd verscheept. Doch in de 18e eeuw werd Meppel al reeds van een turfmarkt een handelsstadje voor de boeren, die op de ontgonnen landen in de kom van Meppel met succes landbouw en bovenal veeteelt dreven. Wanneperveen, Dingsterveen, Kolderveen, Nijeveen, Veendijk, Ruinerwold, Koekange, Staphorst en Rouveen, ziedaar een kring van oude veenlandbouwkoloniën, romdom Meppel gevestigd [1]).

Op het oude veengebied heeft hier vooral de veeteelt een hooge mate van bloei erlangd.

Landbouwveenkolonie te Hoogeveen.

Nadat de venen in de kom van Meppel waren afgegraven, kwamen ook de verderaf liggende aan de snede. Het eerst waren het die van Hoogeveen. Hier lag, tusschen het Echtinger en het Loodiep, in het zuiden voortloopende tot de heuvelachtige zandgronden, welke de Vechtoevers begrenzen, een uitgebreid hoogveenmoeras, een woest en ruw landschap, voor het grootste gedeelte onbewoond. Alleen de boeren van Zuidwolde, Oosterhesselen, Zweeloo, enz. kwamen van tijd tot tijd op dit veen, om de bovenkorst af te branden voor de boekweitcultuur of om er schapen te weiden.

Die schier waardelooze gronden in exploitatie te brengen werd het eerst tot een vast plan ontwikkeld door Jhr. ROELOF VAN ECHTEN TOT ECHTEN, Gedeputeerde van het Landschap Drente. Hij kende dit land, wist van de gemeenschappelijke eigenaren dezer venen rechten te bekomen, en in 1627 wist hij van het Landschapsbestuur het recht te verkrijgen, om het Echtinger stroompje

---

[1]) Zie uitvoeriger: H. BLINK, Studiën over nederzettingen in Nederland (Tijdschr. K. N. Aardr. Gen. 1902).

tot een scheepvaartkanaal te verdiepen. Hollandsche en Utrechtsche heeren stonden Jhr. VAN ECHTEN bij met kapitaal en er ontstond een Compagnie tot veenexploitatie. Werd er door de Hollandsche kapitalisten niet veel aan gedacht, om hun kapitaal in gewone landontginningen te steken, hier, waar het de venen gold met turfgraverij en met handel en scheepvaart daaraan verbonden, werd de zaak anders. Deze veengraverij deed hier de kolonie Hoogeveen ontstaan, waar in 1661 reeds twee rijen huizen bestonden. Toch was de ontginning van cultuurland hier in de 18e eeuw nog slechts zeer gering; eerst in de 19e eeuw verkreeg die grooter uitbreiding. Aan landontginnen werd bij den aanleg dezer veenderij ook minder gedacht, gelijk wij zeiden; de wijken werden daarvoor niet doelmatig gegraven. In de 18e eeuw beperkte zich hier de veenexploitatie nog slechts tot den omtrek van het tegenwoordig Hoogeveen.

Smilde enz. De Dieverder-, Leggeler- en Smildervenen vormden in de 16e eeuw nog een woest, schier onbewoond veengebied. Wel werd hier in de 16e eeuw eenige turf gegraven, doch dit was van weinig beteekenis. Eerst na 1612 kwamen ook deze venen meer in exploitatie en in 1625 was het land van het tegenwoordige Hoogersmilde ontveend en gedeeltelijk bewoond door een bevolking, meest uit Drente afkomstig.

Eerst na 1760 werden de venen van Smilde op grooter schaal ontgonnen door het graven van de Drentsche hoofdvaart, welk kanaal in 1774 tot Assen was doorgetrokken. Aan dit kanaal ontwikkelde zich de veenkolonie Smilde (Hoogersmilde, Hijkersmilde, Kloosterveen en Bovensmilde). Doch ook hier had de grootste uitbreiding van cultuurland plaats in de 19e eeuw. In de 18e eeuw was de ontginning pas aangevangen.

De eerste veenderijen op eenigszins grootere schaal werden in de provincie Groningen aangelegd in het midden der 16e eeuw. Het was Jonker WIGBOLD VAN EWSUM, Heer van Nienoord, die in 1559 de hoogvenen onder Midwolde en het Westerkwartier aanvaardde en met groote kosten daar kanalen en sluizen in aanleg bracht. Aan de afgraving en ontginning dezer gronden hebben de dorpen Zevenhuizen en de Leek hun oorsprong te danken.

De Groninger veenkoloniën. In de hoogvenen ten oosten van de Hunze, zich uitstrekkend aan beide zijden van de rechtlijnige grens van Groningen en Drente, was de turfgraverij reeds in de 13e eeuw aan den gang. Het klooster te Aduard legde zich hier ijverig toe op de veenexploitatie en ook de bewoners der stad Groningen vingen hier met het turfgraven aan. De eerste turfgraverij had hier plaats in het veen langs de Hunze, terwijl de turf langs dit stroompje vervoerd werd. Ook de dorpen langs de randen van dat uitgestrekte hoogveen waren reeds met eenige veenexploitatie begonnen, hoofdzakelijk voor eigen gebruik, en tevens met eenigen landbouw op de uitloopende kanten van het hoogveen.

Het was aanvankelijk een ruwe veenexploitatie, die niet tot geregelde ontwikkeling kon komen, omdat de Hunze een slechten verkeersweg vormde.

Met de Hervorming kwamen de venen, welke in het bezit der kloosters waren, in Groningen aan de Provincie. En na 1616 was het de stad Groningen welke de veenderij hier aan den gang bracht, planmatig uitbreidde en bij den aanleg der kanalen ook tevens het oog vestigde op de ontginning der

afgegraven veenlanden, de dalgronden, voor den landbouw. Daarvoor stelde de stad haar compost beschikbaar. Bij het uitgeven van veenland voor verturving werd de verplichting opgelegd, het land daarna weder te ontginnen voor den landbouw.

Daardoor had de landbouw in de Groninger veenkoloniën gedurende de 17e en 18e eeuw reeds een groote beteekenis verkregen, en op de eertijds woeste veenmoerassen, waar het hoogveen was afgegraven, waren onderscheidene landbouw-veenkoloniedorpen ontstaan. Hoogezand, Sappemeer, Pekela, Veendam en Wildervank waren vóór 1800 flink in opkomst, al was op verre na nog niet al het veen om deze plaatsen afgegraven.

Aan den Drentschen kant van de Groninger grens lag tot nabij de Hunze in het jaar 1800 bijna al het hoogveen nog in maagdelijken toestand, en ten Z. van Oude-Pekela was het grootste gedeelte van het veen nog onontgonnen, eveneens langs het Stadskanaal en ten O. van de sloot, scheidende de Pekeler van de Oosterwolder venen [1]).

Renensche Venen, enz.

De Renensche venen in de Geldersche Vallei werden in de 16e eeuw sterk afgegraven. Deze gaven in 1549 aanleiding tot het ontstaan van het dorp Venendaal, midden in het veenland, gedeeltelijk in Stichtsch, gedeeltelijk in Geldersch gebied gelegen. Het land om het dorp, dat vroeger acht voet hooger zou geweest zijn, was in de 18e eeuw al geheel afgegraven. Onder het hoogveen werd nog laagveen gevonden, dat gedeeltelijk uitgebaggerd is [2]).

Was in de 18e eeuw de ontginning der dalgronden reeds aan den gang, gelijk wij herhaaldelijk opmerkten was het eigenlijke tijdperk der landbouw-veenkoloniën nog niet aangebroken. Dat zou eerst in de tweede helft der 19e eeuw vallen, in den tijd, toen de kunstmest, als resultaat van wetenschappelijk onderzoek, de veenkoloniën tot meer bloei kon brengen. Belangrijke venen, als die van Dedemsvaart, oostelijk Drente, oostelijk Friesland, de Peel e. a. waren in de 18e eeuw nog niet aan de snede. Evenmin was dat met de venen ten N. van Almeloo het geval. Daardoor is de 18e eeuw het tijdperk der eerste ontwikkeling van de landbouw-veenkoloniën.

---

[1]) Zie hierover nader: R. Reijnders Szn., Mededeeling over de ontwikkeling der veenkolonie Stadskanaal en haar naaste omgeving (Bijdragen tot de kennis van de Provincie Groningen, I, pag. 285). Door kaarten wordt hier de uitbreiding der veenkoloniën toegelicht. Zie verder de kaart in Tegenw. Staat van Groningen. — Zie de geschiedenis dezer koloniën uitvoeriger in H. Blink, Studiën over nederzettingen (Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen., 1902, pag. 481 enz.).

[2]) Tegenw. Staat van Utrecht, 1772, pag. 79.

DE WETENSCHAPPELIJKE ONTWIKKELING VAN DEN LANDBOUW EN DE LANDBOUWLITTERATUUR IN NEDERLAND VAN DE 16e TOT DE 19e EEUW.

Invloed der klassieken op de wetenschap van den landbouw.

De oudste wetenschappelijke opvatting van den landbouw vindt men bij de Grieken en de Romeinen. Wij wezen daarop reeds met een enkel woord, toen wij den landbouw van deze volken behandelden [1]), en gaven in de inleiding een overzicht van den landbouw bij deze klassieke volken der oudheid, omdat bij hun denkbeelden zich de latere in West-Europa aansluiten.

Verschillende klassieke schrijvers dezer oudste Europeesche cultuurvolken geven bewijzen, dat de landbouw bij hen reeds vroeg in hooge eer stond en een betrekkelijk aanzienlijke ontwikkeling bereikt had, vóór West-Europa nog boven de eenvoudigste empirie was verheven. In den tijd der renaissance, toen men in vele opzichten tot de wetenschap en beschouwingen der ouden terugkeerde, werden ook op het gebied van den landbouw de inzichten en voorstellingen der ouden het eerst ter tafel gebracht. De oudste boeken op het gebied van den landbouw in West-Europa geven overal blijken, dat de meeste ideeën geput zijn uit de oude Grieksche en Romeinsche schrijvers. Daarom moeten wij ons met enkelen dezer klassieken eenige oogenblikken bezighouden, om van hun opvattingen omtrent den landbouw iets te leeren kennen. Op volledigheid kan dit overzicht geen aanspraak maken: dit moet overgelaten worden aan beoefenaars der klassieke studiën.

Uitspraken van klassieke schrijvers.

Van de oude Latijnsche schrijvers noemen wij in de eerste plaats CATO, VARRO, COLUMELLA en PALLADIUS, wier werken over den landbouw in 1851 nog in het Fransch vertaald werden uitgegeven [2]). Doch niet alleen in de werken van dezen, die speciaal over landbouw schreven, ook bij anderen, Grieken zoowel als Romeinen, vindt men talrijke opmerkingen van landbouwkundigen aard, die bewijzen, hoe hoog de landbouw bij hen werd geacht. ARISTOTELES en XENOPHON, AELIANUS en CICERO, PLINIUS en CHRYSOSTOMUS hebben daartoe bijdragen geleverd.

---

[1]) Zie deel I, pag. 25.

[2]) Les agronomes latius: CATON, VARRON, COLUMELLE, PALLADIUS, 1851.

In 1595 deed JOACHIMUS CAMERARIUS te Neurenberg een geschrift het licht zien: *Sententiae de praecipuis rei rusticae partibus insigniores ex diversis autoribus collectae*, waarin hij een bloemlezing gaf van oordeelvellingen en stellingen, door klassieke schrijvers over den landbouw verkondigd. Zij betreffen zoowel het technische inzicht als de economische opvatting der landhuishoudkunde.

Wij kunnen ons niet onthouden, van die citaten der oudheid eenige mede te deelen, en volgen daarbij gedeeltelijk de vertaling, die voorkomt in SLOET'S Tijdschrift (deel 24).

De blijspeldichter PHILEMON zong reeds:

„'t Rechtmatigste bezit des menschen is zijn akker,
Die ruimschoots voortbrengt, wat het leven vraagt,
Zoo tarwe als olie, wijn en vijg en honig;
Maar zilv'ren vasen en kleedij van purper
Zijn dienstig voor 't tooneel en niet voor 't leven."

Een ander blijspeldichter, MENANDER, doet de zedelijke waarde van het landleven in de volgende woorden uitkomen:

„Voorwaar leert de akker deugd en vrij te leven
Aan heel 't geslacht der stervelingen."

ARISTOTELES zegt: „Een landbouwend volk is het beste."

Van XENOPHON lezen wij: „Dit verhaal ik u daarom, o Critobulus, zeide Socrates, omdat zij, die op den hoogsten heilstaat bogen, zich van den landbouw niet kunnen onthouden, want de beoefening daarvan doet zich tegelijk voor als een zekere bron van vermaak, een vermeerdering van zijn vermogen en een versterking van het lichaam, zoodat de vrije mensch de plichten vervullen kan, die op hem rusten."

AELIANUS zegt: „Op de akkers groeien alle goede zaken; de aarde tooit zich daarmede op en deze voedt allen. Van deze vruchten zijn er, die een jaar duren; andere, slechts voor korten tijd, zijn voor het gebruik in den zomer. Van dit alles zijn de goden wel de makers, maar de aarde tegelijk de kweekster en de moeder. Daar heerscht de rechtvaardigheid en de gematigdheid — wil dus niet minachtend op de landlieden nederzien, want ook zij bezitten een zekere mate van wijsheid, wel niet in verscheidenheid van taal getooid of met kracht van redeneering versierd, maar liefst zwijgend, doch die door het geheele leven heen van deugd getuigt."

CICERO zegt: „Het boerenleven, dat wij het landleven noemen, is de leermeester der spaarzaamheid, der vlijt en der rechtvaardigheid. Van alle zaken, waaruit men inkomsten trekt, is er niets vruchtgevender, niets zoeter, niets den vrijen mensch meer waardig dan de landbouw."

PLINIUS drukt zich aldus uit: „Zijn akker slecht te bebouwen achtte men een schande, die onder de tucht van den censor viel, en, evenals CATO dit verhaalt, wanneer men eenig persoon een knappen landbouwer had genoemd, verkeerde men in het denkbeeld, dat men hem den grootsten lof had toegezwaaid."

CATO zegt: „Voor het geheele menschelijke geslacht is de akkerbouw heilzaam, geen leven is gelukkiger, niet alleen in plichtsbetrachting, maar ook in vermakelijkheid en veiligheid en overvloed van al die dingen, die tot onderhoud van den mensch en ook tot zijn beschaving dienen."

VARRO prijst de landbouwers aldus: „De groote mannen onder onze voorouders stelden niet zonder reden de Romeinsche boeren boven de stedelingen, want zij oordeelden, dat evenals op het land zelf zij, die in het woonhuis leven, vadsiger zijn dan die velddienst verrichten, datzelfde gold omtrent hen, die in een stad gevestigd zijn ten opzichte van hen, die het land bebouwen."

COLUMELLA zegt: „De landbouw is buiten kijf het dichtste bij, ja, als het ware een bloedverwant van de wijsheid", en CICERO meent eveneens, „dat het leven der landlieden het dichtst tot de wijsheid nadert, omdat dat leven den mensch in aanraking brengt met de aarde, welke zijn gezag nooit weerstreeft en nooit zonder woeker teruggeeft, wat zij ontvangt."

VARRO noemt den landbouw zoowel een kunst als een wetenschap. „Hij is een noodzakelijke en groote kunst, maar tevens is hij de wetenschap (scientia), welke leert, wat op iederen akker gezaaid en gedaan moet worden, en welke grond voortdurend de schoonste vruchten voortbrengt."

Dit hooge standpunt werd door de Romeinen steeds ingenomen ten opzichte van den landbouw. VARRO zegt: „De natuur gaf ons twee wegen voor den landbouw: de ondervinding en de navolging. De oudste landbouwers hebben door proefneming veel vastgesteld; hun kinderen door een groot gedeelte daarvan te volgen. Wij moeten beide doen."

Oudste litteratuur over den landbouw in West-Europa. Invloed der klassieken.

In het bovenstaande hebben wij slechts eenige denkbeelden medegedeeld uit de oudheid. Doch naar den geest des tijds ging men in de periode der renaissance verder dan enkel eenige begrippen aan de oudheid te ontleenen; door hernieuwde uitgave of vertaling van en compilatie uit de oude schrijvers werd zelfs de eerste landbouwlitteratuur voor West-Europa gevormd. In de 15e eeuw verschenen van COLUMELLA (te Rome gedrukt 1482) „De re rustica" en van de Romeinsche schrijvers CATO, VARRO, COLUMELLA en PALLADIUS verschenen in 1544 te Florence, Venetië, Parijs en Lyon nieuwe uitgaven. De „Oeconomicos" van XENOPHON verscheen in 1552 o. a. te Leiden, en te Heidelberg in 1598.

Zoo bleef de studie der landhuishoudkunde en van den landbouw in hoofdzaak gebonden aan de klassieke geschriften en de eerste vooruitgang op dit gebied bestond hoofdzakelijk hierin, dat die oude werken vertaald of omgewerkt in de nieuwe talen werden overgezet en aldus toegang verkregen tot een ruimer kring van lezers. Zoo verscheen o. a. in het eind der 16e eeuw een vertaling van COLUMELLA in Duitschland onder den titel „De Columella Ackerwerck" durch MICHAEL HERR. THEODOR MAJUS gaf in 1612 te Maagdenburg een nieuwe vertaling van dit werk en van PALLADIUS uit.

In 1551 verscheen in Straatsburg als vertaling in het Duitsch: „Der Feldbau oder das Buch von der Feldarbeyt. Vor tausent Jaren von den Christlichen Kayser CONSTANTINO IIII inn Griechischer Spraach beschriben und durch *D. Michael Herren* verdolmetscht", zegt de titel. Dit boek is een compilatie uit een groot aantal oude schrijvers, die over den landbouw geschreven hebben,

en wier namen aan den aanvang van elk hoofdstuk genoemd worden. Wij zullen deze in alphabetische volgorde overschrijven. Zij zijn:

Absyrtus.	Didymus.	Pamphilius.
Amphiaraus.	Dionysius.	Paracelsus.
Anatolius.	Diophanes.	Paxanius.
Aphricanus.	Fronto.	Pelagonius.
Apianus.	Florentinus.	Pherocleus.
Apulcius.	Theomnestus.	Philostratus.
Aratus.	Vindanionius.	Phocion.
Aristoteles.	Varro.	Ptolomaeus.
Bassianus.	Hesiodus.	Quintilianus.
Berytius.	Hierocles.	Socion.
Cassianus.	Hippocrates.	Tarentinus.
Columella.	Leontius.	Theophrastus.
Crescentius.	Maro.	Virgilius.
Democritus.	Opianus.	Vtilius.
Demogeron.	Palladius.	Zoroaster.

Genoemd boek vangt aan met te wijzen op de noodzakelijkheid voor den landbouwer, om de verschijnselen des hemels en de beweging der zon te kennen, omdat daarvan de arbeid op het veld afhangt. Al is deze kennis naar den geest en de wetenschap des tijds, waarin het boek verscheen, en derhalve vermengd met allerlei onkunde en bijgeloof; al wordt aan de maan een buitengewone invloed op alle weersverschijnselen toegeschreven, toch is merkwaardig het beginsel, dat de samenhang der verschijnselen daarmede erkend wordt.

De klassieke schrijvers hebben aldus grooten invloed uitgeoefend op de landbouwkundige kennis in West-Europa in de 15e en 16e eeuw, omdat de meeste schrijvers op hun gegevens voortbouwden. Het nuchter denken en de theoretische onderzoekingsgeest der oude Hellenen waren echter niet in die latere geschriften te ontdekken.

Dat de Arabieren in Spanje, die daar met groote zorg gedurende de middeleeuwen de wetenschap beoefenden en ook den landbouw tot bloei hadden gebracht, technisch vooral door hun beroemde irrigatiewerken, en zelfs meesterlijke agrarische wetten hadden ingevoerd, door Ben Achmed van Sevilla met medewerking van scheikundigen, natuuronderzoekers en landbouwers opgesteld, ook invloed op de landbouwkundige inzichten in Duitschland en Frankrijk zullen gehad hebben, kan vrij worden aangenomen, al zijn daarvoor weinig absolute bewijzen voorhanden. De geleerdheid toch werd in dien tijd in Spanje het meest gekoesterd en velen bezochten de hoogescholen van dit land.

Grooter was echter de invloed der Oostersche Grieken en der Italianen, welke laatsten veel van de eersten overnamen. Zoo vormde o. a. de *Geoponica* een verzameling van Grieksche voorschriften over den landbouw, hoewel geenszins een critisch geschift en goed geordend geheel, maar meer een verzamelboek, waarin alles en allerlei opgenomen was en dat van veel bijgeloof was vervuld, een veel geprezen receptenkraam, waaronder ook enkele juiste begrippen verborgen waren. Dit boek was van veel invloed op den

Westerschen landbouw en de litteratuur. De 20 boeken der Geoponica geven de uittreksels van een groote reeks der oude schrijvers, zooals NEEDHAM in 1704 bij zijn uitgave in het bijzonder aantoonde.

Litteratuur in West-Europa.

In Frankrijk werd in de 16e eeuw de landbouw met ijver beoefend en onderscheidene werken zagen hier op landbouwkundig gebied het licht. Het belangrijkste boek was, omdat het langen tijd grooten invloed had en in onderscheidene talen werd overgezet, dat van CHARLES ETIENNE et J. LIÉBAULT. CHARLES ETIENNE was geneeskundige te Parijs en gaf in de eerste jaren der 16e eeuw onderscheidene kleine verhandelingen uit over tuinderij. In 1529 vereenigde hij die studiën in één werk, dat verscheen onder den titel „Praedium rusticum". Hierin worden tuinen, boomen, vijgen, bouwlanden en weiden, meren, wouden, boomgaarden en wijngaarden behandeld.

Nadat de dochter van ETIENNE was gehuwd met JEAN LIÉBAULT, geneeskundige te Parijs, werkten schoonvader en schoonzoon samen op hetzelfde gebied. Het boek over landhuishoudkunde van ETIENNE, dat in 1565 het licht zag onder den titel „Agriculture et maison rustique" [1]) verscheen aldus met beide namen op den titel. Dit boek kan men als een eerste gedeeltelijk oorspronkelijk werk over den landbouw beschouwen, dat in West-Europa verscheen, en spoedig werd het ook in vreemde talen overgezet.

In 1580 verscheen dit boek te Straatsburg, in het Duitsch vertaald door SEBIZIO SILESIO, die het werk vermeerderde en uitgaf onder den titel: *Sieben Bücher vom Feldbau und vollkommene Bestellung eines ordentlichen Meyerhofes oder Landgutes.* Etwan von *Carolo Stephano* (ETIENNE) und *Joseph Liebholt* (LIÉBAULT) Französisch beschrieben." Dit boek bevatte veel, aan de oude en latere schrijvers ontleend, was dus wel bovenal een compilatiewerk, maar de vorm der compilatie maakte het meer bruikbaar, en tevens was het aangevuld met eigen opmerkingen en gedachten.

Wat ETIENNE en LIÉBAULT en later OLIVIER DE SERRES in zijn: „Théâtre d'agriculture", 1606, voor de landbouwkundige kennis in Frankrijk leverden, deden later HERESBACH en COLER voor die in Duitschland.

CONRAD HERESBACH, geboren in het Kleefsche, deed in 1573 te Keulen zijn boek „Rei rusticae libri quatuor" het licht zien, waarin hij de wetenschap van een groot aantal oude schrijvers en hun theorieën mededeelt. Een uitvoerig werk is JOHANNES COLERI'S (JOHANNES COLER), „Calendarium Perpetuum et Sex Libri Oeconomici", en met den Duitschen titel: „Ein stets währender Kalender: Auch sechs nothwendige und ganz nützliche Haus-Bücher: Vor

---

[1]) Nog verschillende andere werken deed ETIENNE het licht zien. Wij noemen de volgende: De Re Hortensi libellus 1535. — Seminarium et plantarium fructiferarium, praesertim arbarum 1536. — Vinetum in quo varia vitium, uvarum, vinorum, etc. 1537. — Arbustum, fonticulus, spinetum 1538. — Sylva, frutetum, collis 1538. Pratum, lacus, arundinatum 1543. Deze werken werden vereenigd in het genoemde: „Praedium rusticum". In 1565 publiceerde hij „l'Agriculture et maison rustique", dat zijn schoonzoon in 1570 vermeerderd uitgaf. In 1810 waren hiervan 30 drukken verschenen; of het later nog weer uitgegeven is, weten wij niet.

allerley Kauf- und Handelsleute, als Haussväter, Gärtner, Ackerleute, Viehhändler, Jäger, Fischer, Vogler. Neurenberg 1616 [1]).

Het eerste deel van dit werk vormt een kalender, met al den hocus pocus dier boeken van dezen en nog veel lateren tijd, met astrologie, zoowel als opgave van jaarmarkten, enz. Daarop volgt een deel *Oeconomia* of *huisboek*, dat de geheele huishouding der natuur behandelt in niet minder dan 1187 pag. 8° en met figuren is toegelicht. Alle huiselijke arbeid wordt hierin beschreven: brouwen en bakken, zaaien en maaien, tuinbouw, enten en oculeeren, vischvangst, geneeskunde, enz. enz enz.

Oudste landbouwlitteratuur in Nederland. De Veltbouw van Karel Stevens.

Wanneer wij ons thans naar Nederland wenden, dan vinden wij, dat hier de oudste landbouwlitteratuur niet oorspronkelijk is. Het oudste handboek over den landbouw is zeer waarschijnlijk de Nederlandsche bewerking van het genoemde boek van ETIENNE en LIÉBAULT (CAROLI STEPHANI of KAREL STEVENS heet het op den titel), dat in 1582 verscheen bij C. PLANTIJN.

Voor ons ligt een latere uitgave onder den titel: *De Veltbouw ofte Lantwinninghe: inhoudende eene rechte wel bestellinge eenes hofs te bouwen; Cruyt-hoven ende Fruyt-hoven te maken; alderhande boomen te planten; Bijen te houden; te distilleren; beemden, vijvers ende staende wateren te maken, en die te onderhouden; visschen te vangen; ackerlant te winnen; wyngaerden te oefenen; medicinale wynen te bereyden; parck voor wilde beesten te maken mitsgaders wolvejacht. Alles beschreven van* M. KAERLE STEVENS ende M. JAN LIBAUT, *beiden doctoren in de medicijnen.* Ende nu vermeerdert door den heer SEBIZIUS SILESIUS.

Uit de toevoeging van den naam SEBIZIUS SILESIUS, die het boek zou verbeterd hebben, valt af te leiden, dat in Nederland de bewerking heeft plaatsgevonden naar de Duitsche uitgave. De druk, dien wij gebruiken, is van 1622.

Langen tijd gold het boek van STEVENS als het belangrijkste boek over den landbouw in ons land, een werk, dat eenigszins een wetenschappelijk karakter draagt. Evenwel, de titel, dien wij geheel afschreven, doet reeds vermoeden, dat het boek geenszins voor de eigenlijke boeren bestemd was, maar voor de heereboeren, de heeren der heerlijkheden, voor de gelukkige bezitters van landhuizen, die vijvers en staande wateren konden aanleggen, die parken konden bezitten voor wilde beesten, enz. Deze opvatting der schrijvers valt niet te verwonderen, omdat in de 16e eeuw de ontwikkeling der eigenlijke boeren nog niet zoo hoog stond, dat die een wetenschappelijk werk over den landbouw zouden lezen, ook al nemen wij aan, dat zij lezen konden.

De overrijke inhoud van dit boek wordt als volgt door den schrijver samengevat. In dezen laatsten druk der „lant-winninghen" wordt verhaald, al wat van noode mag wezen, om een hoeve te bouwen; in de veranderingen en de verscheidenheden des tijds te voorzien; den omloop en de krachten van zon en maan aangaande den landbouw te verstaan; de kranke arbeiders te genezen; allerlei gedierte en gevogelte te voeden en te genezen; warmoes-

---

[1]) De eerste druk verscheen, als wij ons niet vergissen, in 1591 te Wittenberg.

hoven, kruidhoven en fruithoven te maken; oranjeboomen, citroenboomen en andere vreemde boomen te planten; bijen te houden; conserven te maken; wortelen, vruchten, bloemen en schorsen te confijten; honig en was te bereiden; allerlei ooftboomen te planten, enten en „heylen"; cider, appeldrank, peerdrank, sorbedrank en olie te maken; wateren en oliën of quintessencen van alle materiën, den landlieden dienende, te distilleeren, met veel figuren van alembieken of helmen tot distillatie; den spinnenden zijworm te onderhouden; beemden, vijvers en staande wateren te maken en te onderhouden; visschen te vangen; om met een stroohalm in de hand de uren van den dag te weten; nog een instructie, om land te meten, akkerland te winnen en te bouwen, brood te bakken, pasteigebak te maken, bier te brouwen, wijngaarden te behandelen, medicinalen wijn te bereiden, allerlei hout te planten, waaronder reigerij en park voor wilde beesten te maken, mitsgaders de wolvenjacht. (De spelling is door ons gewijzigd).

Er werd, zooals uit het bovenstaande blijkt, al heel wat gevergd van de wetenschappelijke kennis van den landheer in dien tijd. De schrijver vangt aan met een raad te geven bij het bouwen van huizen, die meer de halfgegoeden betreft. In het derde hoofdstuk beantwoordt hij de vraag, „Wat van noode is, eer dat men de hoeve maeckt of bouwet" en hij zegt: „Gelyck men zeyt, dat d'eerste timmerage van een goet Huys moet wesen de Keucken, dat is te segghen, de rente ende de grondt, om het huys te onderhouden; alsoo sal oock het principaalste punt zijn van een vader des huysgesins, eer dat hy zyn huys timmert ende oprecht, dat hy wel neerstelyck toe sie, dat de plaetse, ghelyckelyck hem toe behoort, ende dat hy niet meer te doen en hebbe met eters, crediteurs, renters, oft grondtheeren, die hem mochten afbrecken van zyn handelingen." Hieruit schijnt te blijken, dat er in dien tijd herhaaldelijk moeilijkheden ontstonden over het bouwen van huizen op grond, die den bouwer niet in eigendom toekwam, iets, waarop wij later terugkomen bij de beschouwing van het beklemrecht, de nakoopen, enz.

Uitvoerig staan de schrijvers stil bij de vraag omtrent de plaats, waar men de hoeve of het landhuis met zijn toebehooren zal bouwen, en voor allerlei omstandigheden wordt in dezen raad gegeven. Over den bouw van het huis van den pachter of hovenaar wordt o. a. gezegd, dat de keuken twee of drie trappen hoog dient te liggen, om vrij te wezen van de vochtigheid en het water in den winter, dat zij hoog van zoldering moet zijn, en dat de oven buitenwaarts dient te worden gebouwd, om in de schouw met den mond uit te komen.

Naast de keukendeur, aan den kant, waar de zon het minst komt en die het koelst is, moet een geplaveid kamertje gevonden worden met een goot, waar de huisvrouw haar melk zal behandelen en haar boter- en kaas maken. De goot moet dienen, om het gebruikte water bij de boter of kaasmakerij weg te laten loopen. Aan de andere zijde van de keuken dient nog een spinde te staan voor het wegbergen der spijzen, en daaronder moet een keldertje zijn, waarvan de trap bij de keukendeur uitkomt, om de potage in te plaatsen.

Zoo wordt ook nauwkeurig beschreven, waar de paardenstal, waar de graanzolder en de wijnkelder zal zijn, waar de appeldrank zal liggen, enz., waar

men wijn- en appeldrank zal persen, enz. De geheele inrichting van het huis, aldus beschreven, wijst er op, dat de schrijvers het oog hebben op het huis van een grooten heereboer. De taak van den heer des huizes wordt in bijzonderheden aangewezen: hij moet zeer wel kennen den aard en de natuur van de menschen, de beesten en van het land, en dat er geen werk moet zijn, of bij nood dient hij het te kunnen verrichten. Maar de schrijvers waarschuwen er tegen, dat de huisheer te veel praat met zijn volk en er te veel gemeenschap mede heeft.

Van de landlieden eischen de schrijvers verder, dat zij verstand hebben van de teekenen van regen, wind, schoon weder en andere veranderingen der lucht. Een geheele reeks van voorteekens van regen wordt opgegeven, alle weervoorspellingen, welke passen in de lijst der meteorologische opvattingen van dien tijd, en waarbij de dieren en hun bewegingen natuurlijk een belangrijke rol vervullen, evenals dit nog thans het geval is bij de plattelandsweerkunde, terwijl ook de astrologie hierbij te pas komt. Zou men dit anders mogen verwachten? Hebben onze boerenalmanakken met de astrologie van Don Antonio Magino nog niet veel uit dien tijd bewaard? Doch dit is opmerkelijk, dat, hoezeer ook van dwaling vervuld, de wetenschappelijke landbouwkunde toch reeds in opkomst was. Dat een dergelijk boek bij hen, die lezen konden, invloed had, is zeker, en ongetwijfeld deelde de heereboer van de wijsheid, hieruit verkregen, iets mede aan zijn onderhoorigen en buren, waardoor die gemeengoed werd.

Het boek de Veltbouw, was een handboek voor de boeren van de 16e, 17e en 18e eeuw, zooals Staring er in 1860 een uitgaf, in den modernen zin der landhuishoudkunde. Het hielp den landbouwer bij alles; het leerde hem, wat hij elke maand had te doen, hoe hij moest boomen planten en enten, hoe hij met de hand door vergelijking met den stand der zon de uren van den dag kon vinden, hoe men moest meten, welke gereedschappen op den akker gebruikt moesten worden, wat de vereischten waren bij het zaaien van rogge, tarwe, gerst en haver, erwten, boonen, vlas, enz. De aardappels en de tabak ontbreken natuurlijk in de lijst der landbouwgewassen. Ook het broodbakken, destijds en nog veel later een algemeene taak voor den landbouwer, werd beschreven; verschillende boomsoorten: esschen, olmen, vlierboomen, kastanjes, eiken, beuken enz. werden beschouwd. Bij de behandeling van de wilde dieren en hun parken (hertenkampen) worden ook de reigerbosschen, vanouds zoo bekend bij de adellijke kasteelen, niet vergeten. Ook het bereiden van perendrank, appeldrank, de manieren om olie te maken, om te distilleeren enz. nemen een belangrijke plaats in.

Wie dit boek nagaat, ziet, dat in de 16e en 17e eeuw de verdeeling van arbeid nog zeer weinig bestond op het platteland; dat een boerenhofstede een organisatie was, waar men zelf in schier alles diende te voorzien; waar men graan verbouwde, vee teelde, mestte en slachtte; waar men zijn bier, appeldrank en andere dranken bereidde; waar men olie perste, enz. Toch ziet men duidelijk, dat het boek niet voor Hollandsche gewesten geschreven is: over het vlas en de vlasbewerking en over de wolspinnerij wordt er niets in gezegd; blijkbaar was de tijd, dat de edelvrouwe aan het spinrad zat, hier bij de boeren vergeten, doordien in de steden de weefindustrie een belangrijke

vlucht had genomen. Geheel anders was dit in dien tijd in de oostelijke provinciën en in Brabant; daar was de arbeidsverdeeling veel minder doorgedrongen bij den boerenstand; daar bestond het spinnen, breien en weven nog bij de boeren en bleef het bestaan in schier elk huisgezin tot het midden der negentiende eeuw. Daar waren niet zooveel heereboeren te vinden als in de Hollandsche gewesten, en de heereboeren waren er de adellijke heeren van vroeger, de boeren waren er ten deele de onvrijen van voorheen, of ook wel de oude eigenerfden, zoodat hier de geheele maatschappij nog meer een middeleeuwsch karakter had behouden.

Nog een paar andere werkjes verschenen in Nederland in de 16e eeuw, die op den landbouw betrekking hadden. Zoo het: *Meesterboekje voor paarden en koebeesten, eertijds gebruikt bij den maarschalk des keizers en de aartshertogen keizer* KAREL V *in* 1547, *naderhand door* P. ALMAN VAN COUR. Verder: T. CLUTIUS, *Over de bijen, haar wonderlijke oorsprong, natuur, eigenschap, krachtige ongehoorde en zeldzame werken.* Leiden 1597; vervolgens te Amsterdam 1608, 1648, 1653, 1705.

Landbouwlitteratuur en wetenschap in de 17e eeuw.

In de 17e eeuw begon men meer de aandacht aan den landbouw in deze gewesten te wijden en zien wij de landbouwlitteratuur uitbreiding ondergaan. Voor ons ligt: *De vermeerderde wyse jaerbeschryver, vertoonende den hemelsloop, een onfeylbaren almanack, oorsprongh en vaste-tijdt der heylige dagen, Item ontdeckingh van de wonderlycke wercking der Natuur, Eygenschappen van Beesten en Kruyden, Plichten der Huyshouding, Visscherijé, en Landt-Bouwery; Opmerckinghen voor de Gesontheyt; alles yeder dagh van veder Maent toegepast. Door J. C.* Te Amsterdam bij CORNELIS JANSZ., Boekverkooper aen de Nieuwe Kerck, 1661.

De titel van deze uitgave duidt reeds aan, dat wij hier met een jaarboek, een almanak te doen hebben, en het formaat alsmede de inrichting komen reeds veel overeen met die, welke zooveel later door STARING in zijn „Huisboek voor den Landman in Nederland" zijn gevolgd. De druk, dien wij gebruiken, is van 1661, doch uit den titel schijnt te blijken, dat er een oudere, minder uitvoerige uitgave moet bestaan. Wanneer men met deze uitgave is begonnen, is ons onbekend.

Zelfs omtrent den schrijver, die zich J. C. teekent, is men in onzekerheid. VAN DOORNINCK (Vermomde en naamlooze schrijvers, I, 1883) zegt over J. C., als schrijver van dit werk, het volgende: „Men heeft uit de letters J. C. den naam JACOB CATS willen lezen, maar de JONGE VAN ELLEMEET heeft eenige vrij afdoende redenen aangevoerd ten betooge, dat CATS de maker niet was. Wellicht heeft men hier te doen met een boekverkoopersspeculatie, om te doen denken, dat CATS de maker was, doch dan zal men te vergeefs naar den waren schrijver zoeken. Ware ISAAK COMMELIN omstreeks denzelfden tijd als CATS overleden, dan zou men denken, dat hij de maker was, doch dat is niet het geval. Enkelen meenden, dat het zou beduiden JOHANNES CAMBRASIUS, med. Dr. en denkelijk vermogend grondeigenaar, te Hoorn overleden, of JOH. CABELJAU, advocaat in Den Haag." Aldus VAN DOORNINCK. Wij denken echter aan een ander. De inrichting en verdeeling van het werk gelijkt geheel op JOHANNES

COLERI'S „Calendarium Perpetuum" 1616 (zie pag. 166), die evenwel veel uitgebreider is. Zou hiervan een verkorte uitgave verschenen zijn, een uittreksel, dat voor Nederland bewerkt en vertaald is? Wij durven het niet beslissen, maar opperen deze vraag bij de onzekerheid omtrent den waren naam des schrijvers. De inhoud van het werk wijst er wel op, dat het een vertaling of navolging zal zijn, daar er veel in voorkomt, wat niet op Holland betrekking kan hebben.

Keeren wij na deze uitweiding terug tot het werk zelf. De bewerker vangt het Jaarboek aan met „Astrologia", in welke afdeeling hij een groot aantal teekenen en observatiën van het toekomend weder of 's hemels loop mededeelt. Eigenlijk zijn dit weerregels, die uit de hemelverschijnselen zouden kunnen afgeleid worden. Een paar voorbeelden: „Als na ondergang der zon zich roode wolken vertoonen, beduiden die goed weer, vermengd met eenige winden. — De dauw, of hij 's morgens of 's avonds valle, beteekent altijd goed weder. — Als de zon roodachtig opgaat, zal het dien dag regenen. — Als er 's nachts een regenboog tegenover de maan wordt gezien, beteekent dit onbestendig weder, en dikwijls langdurig onweder, met vochtigheid en storm. — Als de sterren 's winters klaar blinken met aangevangen vorst, beteekenen zij scherpe koude."

Uit den aard der zaak werd er in 't bijzonder gelet op de voorspelling der vruchtbaarheid of onvruchtbaarheid in het begin van een jaar. „Vooreerst, zoo de sneeuw valt op haar gewonen tijd en hier vorst op volgt, die zeer nut is tot de zuivering des zaads, pleegt hierna dikwijls een vruchtbaar jaar te volgen. — Zoo de winter vochtig is en niet al te zeer nat, de Maart droog, de April vochtig en de zomer de zaadbloem voortbrengt met droog weder, zoo is 't een goed teeken van een toekomend vruchtbaar jaar."

Als men dergelijke weervoorspellingen leest en de weerspreuken, die nog in den mond der boeren voortleven, nagaat, is het opmerkelijk, hoe vele reeds van zeer ouden datum zijn. Wat in de beide werken als de Veltbouw en in dit Jaarboek werd te boek gesteld, werd niet in dien tijd door studie verkregen, doch was meer hetgeen reeds bekend was; het was de kennis, die zich door de waarneming der boeren van de natuur had ontwikkeld, nog niet wetenschappelijk gecontroleerd en daardoor met veel bijgeloof, met onjuistheden en dwalingen vermengd, maar toch den grondslag leggend voor meer wetenschappelijke kennis. Er blijkt uit, dat men in de 16e en 17e eeuw eenige grondbeginselen der weerkunde noodzakelijk achtte voor de uitoefening van het boerenbedrijf, dat men den landbouw reeds met de wetenschap trachtte te verbinden.

Het boek, dat wij thans beschrijven, is in de eerste plaats een almanak, een jaarboek. Almanakken waren reeds lang uitgegeven in ons land; wanneer de eerste almanak hier te lande het licht zag, is onbekend, zegt SCHOTEL [1]). Alleen weten wij, dat er in 1494 een te Middelburg bij JACOB CROM werd gedrukt, en SCHOTEL vermoedt, dat het is een zoogenaamde „Scaepherders Kalengier", die men reeds vroeg uit het Fransch en Duitsch begon over

---

[1]) G. D. J. SCHOTEL, Vaderlandsche Volksboeken, I, 1873, pag. 9 enz.

te zetten. Van zulk een Kalengier uit den aanvang der 16e eeuw luidt de titel: „*Der Scaepherders Kalengier nu op een nyeuwe ghecorrigeerd aenghaende 't gulden ghetal om dye nyeuwe mane te vinden, ende dat eclypseren der sonnen ende der manen dwelck in al dander verloopen staet, ende is seer geneuchlyck te lesen, ende niet min profytelyck allen cooplieden en ander menschen, wat handelinghen se oock hanteerende syn.*"

Deze oude almanakken, vol met prognostaciën, zijn blijkbaar meer voor de kooplieden en de burgers ingericht dan voor de boeren, en de vergelijking met het bovengenoemde jaarboek vertoont een grooten vooruitgang in de 16e eeuw.

In het genoemde Jaarboek worden ook de werkzaamheden op het land, het planten, snoeien, zaaien, oogsten enz. voor elke maand behandeld, en naar de meeningen van destijds wordt ook hier aan de maan een grooten invloed toegeschreven op het plantenleven. Het planten van jonge boomen wordt bijv. aanbevolen bij den laatsten kwartierstand der maan, omdat dan het ooft niet wormstekig zal worden, enz. Het grootste aantal der voorschriften heeft betrekking op den landbouw en de veeteelt, maar ook op ander gebied worden allerlei wenken gegeven, die licht werpen op de wetenschap van dien tijd. Zoo wordt o. a. gezegd: „Wanneer men kersen eet en de pitten doorslikt, zoo reinigen zij de maag, want de pitten schrapen het slijm af, dat aan de maag hangt. De pit der kersen breekt den steen der nieren en blazen, wanneer men het sap daaruit perst en gebruikt."

Ook aan de bijenteelt wordt menige bladzijde gewijd.

Behalve genoemd Jaarboek verscheen in 1661 bij denzelfden uitgever. „*De verstandige huys-houder, voorschryvende de allerwyste Wetten om profijtelijk, gemackelick en vermakelick te leven, so inde stadt als op 't Lant. In 't Bestieren der Hofsteden, Lanthuysen, Boomgaerden, Hoven, Tuynen, Zaey- en Waylanden, alsmede de Eygenschappen van allerley Boomen, Aerdtvruchten, Kruyden, Bloemen, gewassen en Zaden. Den Aert, Eygenschap, Voortteelingh en Opvoedingh van allerley Vee, Wilde en tamme Dieren, Vogelen en Visschen, de Jacht, Vogelvangst, Visschery en de Bequaemheyt der Paerden, geneesmiddelen voor de welvaert van Menschen, Beesten en Boomen. Vermeerdert en verbetert door J. C.*"

Dit boek schijnt, volgens den titel, een vermeerderde uitgave te zijn, doch volgens de inleiding is het een beloofd vervolg op den Jaerbeschryver. Dezelfde schrijver, J. C., zegt, dat hij eerst aarzelde zijn werk uit te geven, maar hij wijst er op, dat uit de nagelaten geschriften van Xenophon, Aristoteles, Hesiodus, Theocritus, Virgilius, Cato, Columella, Cicero en Plinius blijkt, dat ook dezen zich met dergelijke ondernemingen bezighielden, voor den bewerker een reden, om hetzelfde te doen. Hij begint dan met te omschrijven, wat *oeconomia* of *huishoudinge* is, nl. „de zonderlinge geschiktheid in al hetgeen een huisvader in en buiten zijn huis, op zijn grond te verrichten heeft, opdat hij niet alleen zijn wijf en kinderen mag onderhouden, maar ook op een jaar wat over mag hebben, om aan behoeftige menschen mede te deelen. Want een recht huisvader of huismoeder zal niet alleen zoeken over te winnen, maar ook 't overgewonnene zoo te besparen en

op te leggen, dat hij een nood-, eer-, teer- en dienstpenning hebben mag."

„Zoo moet een goed huishouder tenminste zijn huishouding in drie of vier deelen splitsen: een deel behoort tot den akkerbouw en hof, welke ieder weder zijn weg neemt. Het tweede betreft de spijs, kleeding en het onderhoud van deze, als ook van zijn vrouw, kinderen, maagden, knechts en vee. Het derde betreft buitendingen, lasten en opzettingen des Overheids." En hij vervolgt: „Oeconomia is een konst of geschiktheyt, om 't huyslick goet te regeren."

Terwijl het eerste boek de huishouding behandelt, wordt in het tweede allerlei huisarbeid beschreven: „koken, bakken, malen, toebereiding der tarwe, om brood te bakken, dat niet schimmelt; om roggebrood te bakken, met tarwe vermengd; om tweebak te bereiden, dat men te water en te land in vreemde plaatsen voeren mag, waar men mangel aan brood heeft; het brouwen van menigerlei bier: medicinale bieren en wijnen; bieren, die in den heeten zomer innerlijke hitte stillen; alsembier; bier van saly of self; bijvoet-bier; poleyen-bier; vlierbessenbier; hasel-gerstbier; eykel-bier; oogentroost-bier; hertstongen-bier; ossentongen-bier; roosmarijn-bier; bier uit wel-gemoet; lavendel-bier; jeneverbessen-bier, enz." Verder handelt dit hoofdstuk over brandewijn en hoe men van „weyt en kooren of mout brandewijn maecken sal."

In het derde boek wordt de *Hofbouw* behandeld, d. i. het handelt over boomen, allerlei vruchten van de boomen en andere tuinprodukten. De schrijver wijst er eerst op, dat wie veel over boomen, hofwerk en hoven wil weten en lezen, moet nagaan BENEDICTUS CURTIUS SYMPHORANUS, GILBERTUS NAZATENUS, CARDANUS, LAURENBERGIUS, COLUMELLA en anderen. De schrijver wil niet zoo wijdloopig zijn en zoo kort als hij kan anderen helpen met hetgeen hij door eigen onderzoek bevonden heeft, door bespreking met anderen heeft geleerd.

Wat vindt men in een hof? De schrijver zegt, dat men er in vindt gras, boomen, kruiden, bloemen en allerhande kookspijzen, als: „*kool, knollen, erwten, Turksche boonen, Roomsche boonen, ajuin, peterselie, kers, salade, karvel, ijsoop, rosemarijn.*"

De bewerking van den hof en de bemesting worden behandeld. „Wanneer men een land met dienstlijken, vruchtbaren mest vet maken wil, zal men voor alle dingen van allerlei mest den aard, natuur en wetenschap hebben, welke dienstbaar of ondienstbaar is." „De mest van vogelen, als luchtig en droog zijnde, als ook „hittigh", verwarmt en verbrandt het aardrijk; daarom moet deze niet dan in vochtige landen gebruikt worden, zooals de duiven- en hoendermest. De mest der eenden en ganzen verdroogt niet. De mest der menschen is ook zeer weinig in gebruik, omdat deze teert en het aardrijk verbrandt. De mest der viervoetige dieren is de beste: ezelsmest wordt voor hoven en akkers de beste gehouden; dewijl dit dier langzaam en traag is, kauwt het en verteert het de spijzen goed. Daarna wordt de schapenmest voor de beste gehouden; daarbij groeien de planten het best, zooals PETRUS HONDIUS van zijn overschoonen hof getuigt. Daarop volgt geitenmest, maar omdat men dien niet overvloedig heeft, zal men zich met koeienmest moeten behelpen, welke ook zeer goed is en beter dan paardenmest."

„Maar het is niet voldoende, alleen den aard der mestsoorten te kennen, men moet er ook op letten, welken mest ieder landschap hebben wil." En de schrijver gaat vervolgens na, welken mest de gronden in verschillende omstandigheden willen hebben. Ook de ouderdom van den mest wordt besproken; de mest moet niet te spoedig gebruikt worden, want dat brengt veel wormen in het land, maar driejarige mest wordt voor de beste gehouden. Moet men den mest eerst op het land droog laten worden, vóór men hem onderspit? COLUMELLA verwerpt die manier, zegt de schrijver, maar hij bevond er zich best bij.

Wat zal men gebruiken, waar de mest ontbreekt? Men zal zwarte slijk nemen, welke men uit slooten, vijvers of waterachtige landen of putten graaft, want deze wijkt weinig af van den mest in deugdelijkheid. Anderen laten hun akkers besproeien. In plaats van mest kan men ook gebruiken de vuile aarde van de eikenbladeren en andere boomen, welke, als zij met aarde is vermengd, voor bloemen, kruiden en planten vruchtbaar is.

Verder behandelt de schrijver nog de asch als mest en hij zegt tevens: sommigen plegen het land vruchtbaar te maken, door er kalk over te strooien, maar dit is „sterk" middel, hetwelk de deugdelijkheid van den grond schaadt en het land uitmergelt. Een spreekwoord zegt: „Een akker, met kalk bewerkt, maakt zijn heer wel rijk, maar zijn kinderen kunnen later het land niet gebruiken."

Al is de bemestingsleer van 1661 niet die van den tegenwoordigen tijd en slechts een wetenschap in windselen en vervuld met dwaling, toch bestond blijkbaar de behoefte, om de resultaten der ervaring en van de oude Romeinsche schrijvers te bewerken en uit een eenigszins wetenschappelijk oogpunt te beschouwen. Wij zien aldus den grondslag gelegd tot wetenschappelijke landbouwbeoefening in uitgebreiden zin.

Uitvoerig wordt verder gehandeld over de teelt der planten in den hof en over de boomteelt.

Het vierde boek is gewijd aan de *viervoetige dieren:* als *paarden*, *ossen*, *koeien*, *schapen*, *geiten*, *varkens* enz.; verder aan gevogelte: als *ganzen*, *hoenderen*, *duiven*, enz. Bij de paarden vermeldt de schrijver in de eerste plaats, wat de klassieke schrijvers van de paarden zeiden, en behandelt vervolgens de paarden, van welke men altijd meest gehouden heeft. De *Deensche paarden* zijn „duyrachtig" op den loop, in het rijden en trekken. Men gebruikt die ook voor koets- en postpaarden; als men ze niet gebruikt, kan men ze goedkoop onderhouden. *Spaansche paarden* zijn hoog te achten om hun schoonheid en snelheid, fraai van lijf en kop; *Tataarsche paarden* zijn van wilden aard. Ierland heeft paarden, die zacht loopen; de fraaie Engelsche telgangers werden op de Iersche weiden geteeld en daarna naar Italië, Frankrijk en Duitschland gebracht.

Het schijnt wel, dat de schrijver meest uit buitenlandsche gegevens of werken heeft geput; van de Nederlandsche paardenrassen vinden wij o. a. niets. Wel raadt hij aan, de paarden van bekende lieden te koopen; ook is hij van meening, dat men eigenlijk een paard 14 dagen diende te probeeren, vóór het gekocht werd, want „paardevleesch is duur vleesch" zegt het spreekwoord. Verder toont hij aan, hoe men aan de tanden den ouderdom van het paard kan kennen.

Bij de bespreking van het vee wordt aangeraden, dat men bullen moet kiezen van goed vee, maar men moet geen witte, doch zwarte of roode bullen hebben.

Nog verscheen er in 1661 een derde deel van hetzelfde boek onder den titel:

De ervaren landt-bouwer voorschryvende de rechte regeeringh der Kooren-Ackers en Wijnbergen, om 't Kooren behoorlyck te zaeyen, maeyen, zuyveren en op te leggen: de wynen wel te bewaren en te verbeteren. De ordonantie en Werckingh der Byen; Heilzame vonden tegens allerley soorten van ongedierten, soo in huys als op het Veldt: 't Voortplanten van Bosschen, Heggen en grof Hout-Gewas, en alles voorders 't geen tot voordeel en bevorderingh der Landbouw noodigh is. Door d'overleden heer J. C.

In dit gedeelte worden behandeld: hofsteden en tuinen, wat den heeren der hofsteden te doen en te laten staat, het ambt van den bouwmeester, de knechts, waarop een huisheer in het bijzonder heeft te letten, als hij een goed koopt of een hofstede wil maken, van de wateren, van de lucht en winden, van een goeden akker en waaraan die te kennen is, van de wijze, om akker, weide, tuin en veld te meten, van ploegen en akkeren, van zaad en zaaien, hoe men de akkers helpen zal, dat ze dragen en veel vruchten voortbrengen, van den aard en natuur eens akkers, van de vier jaargetijden, van koude en droge akkers, hoe men een braakakker opnieuw zal toestellen, hoe men zaaien zal, wat een bouwman behoort te weten of kennen moet, enz. enz. Het „zaaiwerck" wordt nog afzonderlijk behandeld, en elk der zaaizaden: rogge, tarwe enz. afzonderlijk. Ook het ongedierte, de rupsen enz., die de teelt van verschillende produkten benadeelen, wordt besproken.

Verdere Landbouwlitteratuur. De wetenschap der droogmakerij in de 17e eeuw.

De genoemde landbouwkundige werken zijn de eenige, welke ons in Nederland tot ongeveer het midden der zeventiende eeuw bekend zijn. Een zelfstandige Nederlandsche landbouwlitteratuur bestond er in dien tijd nog niet; de boeken, die in de Nederlanden op dat gebied verschenen, waren meest vertalingen of bestonden slechts uit compilaties van meestal aan de ouden ontleende voorschriften, eenigszins pasklaar gemaakt voor het land, waarvoor zij bestemd waren. Van zelfstandig onderzoek op landbouwkundig gebied is nog geen sprake. Alleen wijst de methode der beschrijving op het feit, dat het besef van een wetenschappelijken landbouw reeds levendig was in dien tijd, en onderscheidene uit de ervaring geputte leeringen waren zeker niet te verwerpen, ook al werden zij door evenveel dwalingen overschaduwd.

In de tweede helft der 17e eeuw zag men de landbouwlitteratuur in Nederland toenemen en verschenen er enkele studiën met het karakter van eigen onderzoek, maar over 't geheel hadden die werken nog een zuiver praktisch karakter. In dien tijd verschenen in Nederland nog de volgende werken.

P. VAN ENGELEN, *De Verstandige hovenier* 1662.

M. SCHOOCKIUS, *Tractatus de Butyro*, Groningen 1664.

M. SCHOOKIUS, *Tractatus de Turfis, seu cespitibus bituminosis*, Groningen 1658.

D. H. CAUSE, *De koninklijke hovenier*, Amsterdam 1676.

ABR. MUNTING, *Waare oeffening der Planten, waarin de rechte aard der Boomen, Heesteren, kruiden ende bloemen; alsmede op wat manierc zij in onze Neder- en Hoogduitsche landen gezaaid, geplant en geregeerd moeten zijn*, kenbaar gemaakt wordt, Amsterdam 1682.

Groninger Hof-Almanak, getrokken uit de oefening der planten van ABR. MUNTING, Groningen 1687.

LE GENDRE, *Oefening der vruchtboomen*. Vertaald en met aanmerkingen van J. COMMELIN, Amsterdam 1687.

T. SCHOON, *Med. Dr.*, *Ware oefening en ontleding der planten* en vooral over de culture der Tabak, Groningen 1692.

J. VAN DER GROEN, *Nederlandsche hovenier* 1696.

Uit bovengenoemde armoede aan zelfstandige werken over den landbouw blijkt ook, hoezeer in Nederland deze tak van bedrijf achter stond bij den handel. Terwijl er op elk gebied, vooral op dat van geschiedenis en aardrijkskunde, in geen land meer boeken, en vele oorspronkelijk, in Nederland verschenen, die elders werden gebruikt, bleef men hier op wetenschappelijk landbouwkundig gebied arm aan litteratuur en waren de daarop betrekking hebbende werken slechts navolgingen van het buitenland.

Op één gebied echter stond Nederland boven andere volken van Europa, nl. in de kennis, om meren droog te leggen en moerassen te ontginnen. In die kunst hadden de Nederlanders reeds een welverdienden roem in de middeleeuwen, toen zij in Frankrijk en Duitschland als bedijkers der landen optraden. En aan JAN ADRIAANSZ. LEEGHWATER, in 1575 te de Rijp geboren, die zeker als timmerman door zijn vader opgeleid molenmaker en ingenieur werd, hebben wij een werk over de droogmakerij te danken, dat zelfs tien drukken beleefde en in 1838 nog opnieuw werd uitgegeven. Dat is het beroemde *Haarlemmer-meer-boek, dienende tot een Remonstrantie, verklaring ende voorbereydinge om de Haarlemmer- ende de Leytse meer te bedijken: alsook van de diepten, gronden ende nuttigheyt derselver. Mitsgaders van meest alle de Meeren, die in Noort-Hollant tegen den Huygen-dyck en Saandam bedijkt, in het lant gemaekt syn sedert het jaar* 1608 *gedurende tot het jaar* 1641. Het is niet zeker, of de eerste druk in 1641 verscheen, maar de derde druk zag in 1642, de vierde in 1643, de vijfde in 1654, de zevende in 1669 en in 1670 het licht. Vervolgens zijn er drukken van verschenen in 1714, 1727, 1736, 1749, 1764.

Het is ons niet bekend, dat LEEGHWATER's boek in een andere taal overgezet is, maar dit weten wij, dat zijn roem ook buitenslands bekend werd. Zoo werd hij in 1628 naar Bordeaux geroepen, om raad te geven bij het droogmaken van een moeras, 4500 morgen beslaande, behoorende aan den hertog VAN EPERNON, niet verre van die stad gelegen, en waarin hij naar wensch voldeed. Twee jaren later werd hij naar Metz ontboden, om raad te geven bij een aldaar droog te maken moeras; ook werd hij in het gebied van den hertog VAN HOLSTEIN in Emderland, Friesland en elders geroepen, om behulpzaam te zijn bij het droogmaken van moerassen en meren, te ordineeren dijken, dammen en sluizen, kaden, heulen, molens, molentochten, kolken, wateringen, enz.

Rechtsgeleerde werken.

De wetenschappelijke rechtsgeleerdheid werd in Nederland eerder beoefend dan de wetenschappelijke landbouw. Hieraan hebben wij het zeker te danken, dat in de 17e en 18e eeuw een paar verzamelwerken met beschouwingen over wetten en plakkaten op landbouw en aanverwante bedrijven het licht zagen.

In 1605 gaf PAULUS MERULA, hoogleeraar te Leiden, later aan het hoofd der Leidsche bibliotheek, uit: *Placaten en ordonnantiën op 't stuck van de wildernissen* (Den Haag), een boek, dat de meeste plakkaten, op de duinen en bosschen betrekking hebbend, mededeelt, over de jacht handelt, en inleidende hoofdstukken met historische toelichtingen geeft. Deze laatste hebben wel geen groote waarde, maar als verzamelwerk is het boek van belang.

De landbouwrechten in Nederland trokken in de 18e eeuw meer en meer de aandacht en de als praktisch rechtsgeleerde beroemde CORNELIS BYNKERSHOEK was doordrongen van de behoefte aan een verzameling der oude Nederlandsche landbouwrechten. Hoewel zelf geneigd, daarmede aan te vangen, schoot hem daarvoor de tijd te kort, doch hij zette den Franeker hoogleeraar CHRISTIAN HENRIC. TROTZ aan, dit werk te ondernemen. TROTZ hield te Franeker een dispuutcollege over het vaderlandsche landbouwrecht, een nieuwigheid, waarvoor hij in die dagen nog verschooning moest vragen. TROTZ nu gaf in 1751 en '52 uit: *Jus agrarium foederati Belgii* in twee deelen, een verzameling en beschouwing van oude landbouwrechten. Het werk van TROTZ maakte echter niet den opgang, welken het verdiende, wat misschien mede hieraan geweten moet worden, dat het in het Latijn is geschreven. En al kleven dit boek fouten aan, ook in methodisch opzicht, toch is het een belangrijke verzameling van gegevens, welke in dien tijd moeielijk waren te benaderen en zelfs thans nog niet gemakkelijk zijn bijeen te brengen.

Verder verscheen van TROTZ in 1753 nog *Jus agrarium Romanum*, een vervolg op het voorgaande.

Wel verschenen ook in onderscheidene werken beschouwingen over de rechten van den landbouw en van den boerenstand, doch de arbeid zou te uitvoerig worden, als wij hierbij stilstonden. Wij laten de beschrijving daarvan over aan anderen; het bovenstaande diende slechts, om er op te wijzen.

De landbouwwetenschap in de 18e eeuw in nieuwe banen.

Al hebben wij in de 17e eeuw op enkele landbouwkundige werken in ons land kunnen wijzen, de behandeling en de keuze der stof toont duidelijk aan, dat die wetenschap meer aan de ouden dan aan zelfstandig onderzoek en waarnemen was te danken. Wij wezen daarop reeds. De eerste sporen van een eigen richting van onderzoek vindt men bij de hoogescholen, die door het aanleggen van kruidtuinen tot een wetenschappelijke beoefening der plantkunde kwamen en waar hoogleeraren de plantkunde onderwezen. In 1587 verkreeg Leiden zijn Hortus. De geleerde CAROLUS CLUSIUS, in het laatst der 16e eeuw tot hoogleeraar te Leiden benoemd, had reeds vroeger een uitvoerig boek over plantkunde geschreven met vele afbeeldingen en hij ijverde sterk voor de uitbreiding der plantkunde. Aan hem wordt de invoering van den wilden kastanje, van plataan, citroenboom, laurierkers, schorseneel, snijboon en tulpen in Nederland toegeschreven, en de verbreiding van den aardappel in ons land zou mede aan hem te danken zijn geweest. BOERHAAVE, hoogleeraar

in de kruidkunde, zou weldra aan de Leidsche hoogeschool als ster van de eerste grootte schitteren. HIERONYMUS BEVERNINGK, curator der Hoogeschool, wist als ijverig beoefenaar der kruidkunde den Hortus aanzienlijk te verrijken; aan hem zou de invoering van kapucijners te danken zijn. In 1682 besloot de regeering van Amsterdam, een Hortus Botanicus aan te leggen, en JOHANNES COMMELIN, de aanlegger er van, maakte die inrichting in vier jaren tijds tot een der voortreffelijkste, welke in dien tijd in Europa werden gevonden. Hij gat een uitvoerige beschrijving van de daar voorhanden planten, welke eerst na zijn dood door zijn neef CASPER COMMELIN in 1692 werd uitgegeven. Verder schreef hij in 1676: Nederlandsche Hesperides of oeffening van Lemoenen en Oranjeboomen, Amst. 1676.

Hoeveel nut de kruidtuinen ook voor de wetenschappelijke plantkunde hadden, toch moet men hun directen invloed op den landbouw in dien tijd niet overschatten en evenmin dien der particuliere kruidtuinen, zooals de *Hortus Cliffortianus* op het buiten Hartekamp, niet ver van Haarlem, waar LINNAEUS, de beschermeling van BOERHAAVE, arbeidde aan zijn studiën over de plantenfamiliën, om een natuurlijk stelsel te voltooien. In de kruidtuinen, waarvan de academische mede in dienst der medicijnen stonden, was de studie en kennis van vreemde planten de hoofdzaak, maar de landbouw trok aanvankelijk nog weinig rechtstreeksche vrucht van de zich uitbreidende kennis. Doch indirect werkte de diepere kennis van de levenswijze der planten mede, om het oog te openen voor betere methoden van studie en onderzoek, en zoo werd ook de zelfstandige studie op landbouwgebied voorbereid bij hen, die aan de hoogescholen een meer wetenschappelijk inzicht verkregen hadden. Het ijs werd gebroken, de weg gebaand, om den landbouw te doen profiteeren van de nieuwe richting en betere resultaten der wetenschap. Zoo waren het in den aanvang geen landbouwkundigen in den eigenlijken zin des woords, die den landbouw opbeurden, maar het waren mannen, toegerust met een betere methode van wetenschappelijk werken, die aan de hoogescholen in verschillende richting hadden gestudeerd en vervolgens ieder naar aanleg en liefde een eigen richting kozen voor den arbeid van het leven. Het waren geen op school gedrilde lieden, maar personen met breeder kijk, welke uit die school voortkwamen en vooral geprikkeld werden door de beweging in een betere richting, die in het buitenland werd waargenomen.

In Duitschland en elders waren in de 18e eeuw de staathuishoudkundige studiën meer in eere gekomen en hadden onder den naam van Kameral-Wissenschaft ook hun weg gevonden aan de Hoogeschool. Daardoor werd de blik nader gevestigd op de beteekenis van den landbouw, en hoewel bij dezen nog altijd de geheimzinnige recepten der oudheid een rol vervulden, toch werden de gedachten van enkelen langzamerhand daarvan los gemaakt. Evenwel zien wij nog in het midden der 18e eeuw allerlei hocus pocus in het licht verschijnen, zooals in 1757 het boek van AMBROSIUS ZEIGER, te Frankfort verschenen. Het boek van JOHANN GEORG LEOPOLD, *Johann Georg Leopold, Nützliche und auf Erfahrung gegründete Einleitung in die Landwirthschaft*, dat in 1750 in vijf deelen verscheen, is geheel het werk van den man van ervaring, met al de deugden en gebreken, daaraan verbonden. Hij acht de rust van het land door braak nog beslist noodig,

roemt het drieslagstelsel zeer, alsook het vierslagstelsel, en geeft als ultima ratio den zegen Gods.

Meer en meer begint er echter leven te komen, en in Duitschland staan weldra de meeningen tegenover elkander: of braak noodig is of niet, of er diep of ondiep geploegd moet worden, enz. [1]). Wij zullen dien strijd niet volgen, noch de namen van hen, die er aan deel namen, opsommen. Echter wijzen wij op het feit, dat het met de bloote empirie uit is, dat men dieper begon na te denken en op gegronde redenen trachtte te handelen. Ook de mechaniek des landbouws, die eeuwen aaneen zoo goed als geen verandering had ondergaan, werd een punt van bespreking. Men begon vragen te beantwoorden omtrent de werking van den ploeg; de verschillende ploegen werden met elkander vergeleken in hun werking, enz. Zaaimachines en dorschmachines kwamen in het laatst der 18e en begin der 19e eeuw in gebruik, zij het ook nog spaarzaam; naar maaitoestellen werd gezocht buiten de oude zeis; hakselmachines werden in 1798 door het water gedreven en kafmolens werden gebruikt, om het graan te zuiveren. Volgens SINCLAIR zouden de kafmolens uit China afkomstig zijn en omstreeks 1717 uit Holland naar Schotland gebracht zijn [2]).

Opkomst der landbouwvereenigingen en Landbouwbladen in het buitenland.

Met de algemeen toenemende belangstelling, welke de landbouw overal ondervond, sedert het mercantilisme verzwakt werd, drong ook de geest van samenwerking en vereeniging tot landbouwkundige doeleinden door. Beroepsgilden kenden de boeren vanouds niet, maar kort voor den tijd, dat de ambachtsgilden te gronde gingen door des plagen der Fransche Revolutie, ontstonden de landbouwersvakvereenigingen of landbouwmaatschappijen.

Men meent, dat de eerste landbouwgenootschappen in Frankrijk zouden zijn opgericht. Reeds in de 16e eeuw zou een voorslag daartoe gedaan zijn, met het doel, landlieden te vereenigen, om moerassen droog te leggen [3]) meent BEFFROY. Wil men evenwel een dergelijke vereeniging als de eerste landbouwgenootschappen beschouwen, dan heeft Nederland met zijn waterschappen die veel vroeger aan te wijzen (zie deel I, pag. 321 en volgende).

De eigenlijke landbouwmaatschappijen of -vereenigingen dagteekenen het vroegst uit de eerste helft der 18e eeuw. In Ierland zou in 1731 de eerste landbouwvereeniging zijn opgericht te Dublin door SAMUEL MADAN [4]) en te Londen volgde er een in 1753.

In Frankrijk namen de Standen van Bretagne in 1757 het initiatief, een landbouwvereeniging op te richten, doch deze was geenszins uitsluitend tot den landbouw beperkt, maar had tevens bestudeering van handel en nijverheid ten doel. De eigenlijke stichter der landbouwvereenigingen in Frankrijk was

---

[1]) Zie C. FRAAS, Geschichte der Landbau- und Forstwissenschaft, 1865.

[2]) C. FRAAS, Geschichte der Landbau- und Forstwissenschaft, 1865, pag. 164.

[3]) L. C. BEFFROY, Anweisung für Landwirthe, Moräste und Sümpfe auszutrocknen, Prag 1798, pag. 25.

[4]) Bibliographie agronomique, Paris 1810, pag. 452.

de TURBILLY, die in 1761 de „Société d'agriculture de Tours" oprichtte en organiseerde. Hij was het ook, die het denkbeeld uitsprak en in toepassing bracht, om de verschillende landbouwvereenigingen in de provinciën met een centrale hoofdvereeniging, die te Parijs gevestigd zou zijn, in correspondentie te brengen [1]).

Zwitserland volgde spoedig; in 1759 werd de „Société économique" te Bern opgericht.

In Duitschland ontstonden de eerste dergelijke vereenigingen in het midden der 18e eeuw, meestal door het patriotisch samenwerken van enkele vooruitstrevenden, doch ook tevens door de regeeringen zelf, o. a. in Oostenrijk, waar MARIA THERESIA er haar aandacht aan wijdde. Als de oudste landbouwvereenigingen in Duitschland kunnen beschouwd worden de „Thüringische Landwirthschaftsgesellschaft" van 1762, de „Leipziger Societeit van patriotische Oekonomen" van 1764, de „Landwirthschaftsgesellschaft" van Celle in Hannover 1764, enz. [2]).

Bij die ontwikkeling van het landbouwers- en landbouwkundig vereenigingsleven moest wel een periodieke landbouwlitteratuur opkomen in een tijd, toen de pers met grooter invloed begon op te treden. Zoo had de Dublinsche vereeniging reeds spoedig een weekblad en in Frankrijk volgde het: „Journal économique". Ook in Duitschland ontstonden in denzelfden tijd, na 1750, onderscheidene economische en landbouwkundige weekbladen.

Toch, hoe gunstig ook het verschijnsel was, dat men de kennis alom wilde verbreiden, men stelle zich niet voor, dat de litteratuur uit dien tijd het gemeengoed werd van de eigenlijke boeren. ARTHUR YOUNG, die in dezen tijd in Frankrijk reisde, beschrijft de landbouwmaatschappij te Limoges als volgt: „Il y a ici une Société d'agriculture qui doit son origine au célèbre TURGOT. Cette Société fait comme toutes les autres. Les membres s'assemblent, conversent, offrent des prix et publient des galimatias. Cela n'est guère important, car le peuple, loin de lire leurs mémoires, ne sait pas lire." En, voegt de schrijver er bij, de leden waren geen boeren, maar de grondeigenaren, die hun grond verhuurden.

Ontwaakt leven in Nederland. Wetenschappelijke Vereenigingen.

Dat opgewekte geestelijk leven, hetwelk in schier alle landen van West-Europa werd waargenomen, openbaarde zich ook in Nederland door de oprichting van tal van geleerde en letterkundige genootschappen. Zoo werden gesticht *de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen* te Haarlem 1752, het *Genootschap pro Excolendo Jure Patrio* te Groningen 1761, de *Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* te Leiden 1766, het *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* te Vlissingen 1769, het *Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte* te Rotterdam 1770, het *Teylers Genootschap* te Haarlem 1778, het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen* 1778, de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 1784, en het *Genootschap Felix Meritis* 1787 te Amsterdam.

---

[1]) DE TURBILLY, Mémoires sur les défrichement, 1760, pag. 312.

[2]) C. FRAAS, Geschichte der Landwirthschafts, 1852, I, pag. 132.

Al deze genootschappen hadden ten doel, de ontwikkeling der kennis te bevorderen en haar te verbreiden onder het volk. Als wij den ijver nagaan, waarmede de leden aan den arbeid togen, dan moet men dit tijdperk na 1750 als dat van het meest ontwikkeld geestelijk leven en van den krachtigst zich openbarenden socialen zin roemen. Hoewel de door ons vermelde maatschappijen de verbreiding der algemeene wetenschap ten doel hadden, is er toch geen van de genoemde, of aan haar hebben wij ook studiën te danken, die direct of indirect voor de landbouwkunde van nut waren.

Ook verschillende uitgevers werkten hiertoe mede.

Om de vruchten der wetenschap der onderscheidene buitenlandsche wetenschappelijke genootschappen ook in ons land dienstbaar te maken, werd in 1757 aangevangen met de uitgave van *Uitgezochte verhandelingen* uit de nieuwste werken van de Societeiten der Wetenschappen in Europa en van andere geleerde mannen. Talrijke studiën op het gebied der natuurlijke historie, scheikunde, geneeskunde, wiskunde, sterrenkunde en ook aardrijkskunde verschenen hierdoor in de Nederlandsche taal, en ook enkele artikelen over landbouwkunde zagen hierin het licht. Zoo o. a. verscheen hierin TURBILLY: Mémoires sur les défrichements, 1760 in deel IV.

In 1768 verscheen het eerste deel van het *Huishoudelijk Woordenboek* door M. NOEL CHOMEL, later met vervolgen vermeerderd, waarin talrijke artikelen voorkomen over den landbouw.

De Oekonomische Tak en de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en hun arbeid.

Het meest evenwel hebben op dit gebied geleverd de *Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen* en de in 1776 te Amsterdam opgerichte *Maatschappij tot bevordering van den Landbouw.*

De Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem had in de eerste plaats ten doel, om door het uitschrijven van prijsvragen over belangrijke onderwerpen den weg tot verbetering der toestanden te leeren kennen en over hangende vraagpunten licht te verspreiden. In 1771 schreef deze Maatschappij de prijsvraag uit: *Welke is de grond van Hollands Koophandel? Welke oorzaken en toevallen hebben dien tot heden aan veranderingen blootgesteld?*

De gouden eereprijs op deze vraag werd toegekend aan Mr. HENDRIK HERMAN VAN DEN HEUVEL uit Utrecht. Verder gaande in de ontwikkeling van zijn beginselen achtte VAN DEN HEUVEL het wenschelijk, dat op het voorbeeld van andere landen een bijzondere Maatschappij werd opgericht tot bevordering van kunsten, handwerken en koophandel, die jaarlijks door het uitschrijven van prijsvragen de verdiensten zou beloonen, om aldus te trachten tot de ontdekking van nieuwe hulpmiddelen van welvaart te komen.

Toen later VAN DEN HEUVEL tot directeur der Hollandsche Maatschappij werd aangesteld, ijverde hij er voor, om niet door een nieuwe maatschappij, maar door aan de Hollandsche Maatschappij, de oudste van dien aard in deze gewesten, een *Oeconomischen* of *Huishoudelijken tak* toe te voegen, het doel beter te bereiken, dat hij had omschreven. Toen nu de Hollandsche Maatschappij in 1777 haar vijfentwintigjarig bestaan vierde, werd dit plan bekend gemaakt en besloot men tot de uitvoering. Men kwam er aldus toe, een bijzonderen tak der Maatschappij geheel en alleen te bestemmen tot

„rechtstreeksche bevordering der welvaart van ons land en der geassocieerde landschappen, mitsgaders der Koloniën van den Staat, tot bevordering van den koophandel, land- en akkerbouw, van handwerken en visscherijen in dezelve."

Volgens dit plan zouden in iedere stad of elk onderhoorig landschap, waar dit bekwaamlijk kon geschieden, eenige personen tot leden van den Economischen Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen worden aangesteld, dezen zouden leden, onverschillig van welken stand, aannemen, daaruit een bestuur vormen, enz., en jaarlijks zouden er eenige prijsvragen betreffende kunsten, wetenschappen, koophandel, land- en akkerbouw ter beantwoording uitgeschreven worden.

Er heerschte in dien tijd een ware vaderlandslievende geestdrift, om de toestanden te verbeteren; H. BERENTZEN, Roomsch priester te Maarsen, beval den Oeconomischen tak in een herderlijk schrijven aan bij zijn onderhoorige priesters, in het licht stellende, dat verschil van godsdienstige gevoelens hier niet te pas kwam, maar dat allen moesten samenwerken, om luiheid te weren, den last der armenverzorgeren te verminderen en den lande tot heil te zijn [1]).

ONNO ZWIER VAN HAREN wijdde in 1777, zooals hij zegt, van „'t schraal en zandig Wolvega" een lierzang aan den opkomenden landbouw, waarin hij in beelden zijn ontwikkeling schetste van de oudste tijden af. En dan, de godin van den landbouw invoerende, zegt hij:

de blonde Ceres daalde,
Met gouden garf in hare hand:
De roos, die op haar voorhoofd praalde,
Verhief zich in den diamant,
Zy zeide: 't is niet door de wenschen,
Maar door de arbeidzaamheid der menschen,
Dat landbouw dankbre vrucht beloofd:
Door arbeid groeyd het weelig kooren,
Door arbeid werd het hooy gebooren,
Door arbeid bloeyd en hout, en ooft.

Nogtans, gereed om zorg te draagen,
Dat domm' onwetendheid verdwynn',
En op de goede Landmans vraagen
Het licht der Wetenschap verschynn',
Om ondervinding te doen leeven,
Die stadig nieuwe les zal geeven,
Schonk ik een Man aan Utrechts Stift,
Die 't blind vooroordeel zal doen vlieden,
Door wien de Reeden zal gebieden,
En weesen Patriotten gift.

---

[1]) Ned. Jaarb., 1777, pag. 1024.

Die man was genoemde VAN DEN HEUVEL (griffier te Utrecht), de schepper van den Oeconomischen Tak. Waar van alle kanten aldus werd samengewerkt, moest de Oeconomische Tak wel tot bloei komen. In 1778 telde hij reeds 55 departementen en 3000 leden, een groot getal voor dien tijd.

Hoewel de Oeconomische Tak ook den landbouw op zijn programma had, en hij ook aan den landbouw een gedeelte van zijn krachten wijdde, was toch de handel met de nijverheid voor hem in den eersten tijd nog hoofdzaak. Bij deze was het verval het diepst en zij trokken het meest de aandacht. Dit blijkt uit het artikel, bij het vijfentwintigste jaarfeest van den Oeconomischen Tak, toen Nationale Huishoudelijke (Oeconomische) Maatschappij, in 1803 geschreven door A. VAN BEMMELEN.

Voor den landbouw evenwel was deze afdeeling ook zeer vruchtbaar werkzaam. Eenige van de verhandelingen, door den Oeconomischen Tak uitgegeven, als behoorende tot de afdeeling landbouw, willen wij noemen.

Mr. J. C. DRUMAN schreef in 1780 een *Verhandeling over de kastanjeboomen;* JACOB AGGES KOOL beantwoordde een prijsvraag: *Van welke het tinctuur gemaakt wordt, dienstig om op Noord-Hollandsche manier kaas rood te verven, zoo, dat de kleur, als de kaas uit de meerhokken komt, voldoende is. En hoe dat vocht geprepareerd wordt;* HUIBERT RAMAER te Zwolle beantwoordde in 1783 een prijsvraag over het *Voortteelen der bijen, het voorkomen van derzelver ziekten, het bezorgen van geschikte verzamelplaatsen, het uitgestrekter gebruik maken van den honig en het honigwater en eindelijk het verbeteren van onzen inlandschen honig.*

Verder: J. VAN NUYS, *Het beplanten van woeste duinen of geestgronden, zoodat zij in de eerste drie jaren klaver, boekweit, haver, rogge, zomergarst of andere granen of zaden opleveren en in goeden staat blijven* 1783; H. F. SYBEL, *Over de bijenteelt*, als voren 1783; C. J. BLOYS VAN TRESLONG, *Het gebruik of nadere beschrijving van een nieuw uitgevonden hooiegge;* JAN VERSCHOOR en JAN NIEROP, *Over het uitzaaien van hop;* JAN OTTO VAN DUGTEREN en DIRK DE VRIES, *Over het teelen van aardappelen uit zaad; Over de beste wijze om het kankeren van vruchtboomen te genezen;* ALPHONSE MYNSBERG, *Een middel ter genezing van koeien, welke na het kalven blijven liggen;* KIER DEELEMAN, *De voordeeligste manier om hooge zand- of geestgronden met hout te beplanten*, 1788; M. LANGEVELD, *Het cultiveeren van Egyptische rogge;* A. P. VAN DER BORCH, *Proeven wegens het aanleggen van dennen of sparrenbosschen;* ARY VAN RENSELAAR, *Over cultuur der heidegronden;* A. M. PENNINCK HOOFD, *Over cultuur der Baardgarst;* THOM. CORN. VAN RYCKEVORSEL (1806), *Over dennen- en sparrenbosschen;* J. TEDING VAN BERKHOUT, *Middelen om schapen van de rottende kreupel te genezen;* J. WEGMANS, *Inenting van het rundvee.*

Wij hebben in het bovenstaande de belangrijkste beantwoorde prijsvragen van den Oeconomischen Tak der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen vermeld, van 1780 tot 1810 uitgegeven. Deze, veelal met zorg en naar de wetenschap des tijds beantwoorde prijsvragen met veel resultaten van eigen waarneming geven een duidelijk bewijs, dat men in de treurigste dagen onzer staatkundige en handelsgeschiedenis meer tot zichzelf kwam en

de aandacht dieper vestigde op hetgeen er binnen de grenzen van ons land, aan de produktie van eigen bodem en vee was te verbeteren. De Hollandsche Maatschappij heeft ontegenzeggelijk de groote verdienste, het hier meer gebracht te hebben tot waarnemen in de natuur, en de klassieke geschriften hadden hun tijd gehad. Het natuurwetenschappelijk onderzoek vierde zijn eerste triomfen in de toepassing op de praktijk van den landbouw. Doch niet alleen wetenschappelijke verhandelingen gaf de Oeconomische Tak uit, ook werden prijzen uitgeloofd en onderzoekingen gedaan, om te verkrijgen betere inlandsche ploegen [1]), om een voedsel te verkrijgen, dat in Maart en April groeit [2]), om het beste wintervoeder voor het vee te leeren kennen om ontginningen te bevorderen [3]), enz. enz.

Niet alleen de Oeconomische Tak, ook de Hollandsche Maatschappij zelf heeft in haar verhandelingen menige studie gepubliceerd, die direct of indirect de wetenschap van den landbouw ten goede kwam of resultaten op landbouwgebied mededeelt. Zoo lezen wij in de Verhandelingen van 1777 [4]) een verslag van de proeven omtrent zijdeteelt, bij Zutfen genomen.

In 1769 werd al de prijsvraag uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij: *Wat is er tot nu toe over de Natuurlijke Historie van ons vaderland geschreven? Wat ontbreekt er nog aan? en welke is de beste wijze, waarop de gemelde geschiedenis zoude dienen geschreven te worden?* welke beantwoord werd door CORNELIUS NOZEMAN, Remonstrantsch Predikant te Rotterdam.

De vraag en het antwoord bewijzen, dat men deze kennis noodzakelijk achtte voor de wetenschap van dien tijd en dat de zaak verwaarloosd was. De schrijver zegt dan ook, dat het te verwonderen is, dat de meeste beoefenaars der natuurlijke historie veel gretiger zijn in de beoefening van uitlandsche dan van binnenlandsche voortbrengselen; dat men veel verzamelde van hetgeen het buitenland opleverde, maar het vaderlandsche verwaarloosde, zoodat de natuurlijke historie onzer Vereenigde Provinciën tot hiertoe „geen merkelijke figuur gemaakt heeft", en het getal van behoorlijk doorwrochte werken op dat gebied niet groot was [5]).

NOZEMAN was het ook, die behalve godgeleerde studiën verschillende werken over natuurkunde en natuurlijke historie in het Nederlandsch overzette, de genoemde „Uitgezochte verhandelingen" mede bewerkte, enz.

Een ander predikant, die eveneens veel voor de natuurlijke historie van Nederland zoowel als voor de kennis van ons land en volk deed, was JOHANNES FLORENTIUS MARTINET, in 1729 te Deurne geboren. Ook MARTINET's antwoord op de genoemde prijsvraag over de natuurlijke historie werd bekroond; het was zijn eerste proeve in de beoefening van dit vak van wetenschap. Later, in 1777, zou MARTINET in zijn „Katechismus der Natuur" een standaardwerk het licht doen zien, dat jarenlang grooten invloed had

---

[1]) Resolutiën 1782, pag. 268; 1785, pag. 536; 1786, pag. 650 enz.
[2]) Resol. 1782, pag. 268.
[3]) Zie pag. 142 van dit deel.
[4]) XVIIe deel, IIe stuk, pag. 1.
[5]) Verhand. Holl. Maatsch. der Wet., XI, tweede stuk, pag. 7.

op ons volk, in het Duitsch en Engelsch vertaald werd, en in dit land 21 uitgaven beleefde. Zelfs werd de Katechismus der Natuur van MARTINET in het Japansch overgezet. Het mag wel opmerkelijk genoemd worden, dat twee predikanten ongeveer gelijktijdig zooveel deden voor de uitbreiding van de kennis der natuurlijke historie in ons land.

De Maatschappij tot bevordering van den Landbouw.

Behalve de bevordering van den landbouw door de algemeene vereenigingen, werd ook hier een landbouwvakvereeniging noodig geacht. Eigenaardig mag het heeten, dat in de handelsstad Amsterdam aan een plan tot oprichting daarvan het eerst uitvoering werd gegeven. In 1776 werd hier de *Maatschappij tot bevordering van den Landbouw* opgericht. Het doel van deze maatschappij was eveneens, om door het uitschrijven van prijsvragen de wetenschappelijke landbouwkennis te verheffen. Een aantal mannen van kunde en vermogen sloegen tot dat doel de handen ineen [1]). GEERT REINDERS uit de provincie Groningen, die in 1777 tijdens het woeden van de veeziekte in deze gewesten de inenting met goed gevolg had toegepast, werd tot „Lid van eere" van genoemde maatschappij benoemd.

De Maatschappij van Landbouw stelde zich bepaaldelijk de toepassing van de grondslagen der schei-, kruid- en veeartsenijkunde op den landbouw ten doel. De veeartsenijkunde was voornamelijk gedurende de laatste helft der 18e eeuw begonnen zich te ontwikkelen, en bekwame medici schreven verhandelingen over veeziekte, over de inenting van het vee, enz., terwijl ook in de verhandelingen en prijsvragen der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen onderscheidene ziekten bij het vee behandeld werden.

Wij noemen o. a. den geleerden PETRUS CAMPER, geboren 1722, die een tijdlang hoogleeraar te Amsterdam en te Groningen was, daarna te Franeker leefde en in 1789 in Den Haag overleed. Deze beroemde geleerde schreef o. a. „Lessen over de sterfte van het rundvee" 1769, en een „Verhandeling over den aard en genezing der longziekte", door de Koninklijke Akademie te Lyon met den eersten prijs bekroond. Verder een „Verhandeling over den aard der veepest en de voordeelen der inenting".

Nieuwe landbouwmethoden bekend gemaakt.

De nieuwe inzichten omtrent den landbouw, die allengs gekoesterd werden bij de meer ontwikkelden, vonden nog veel tegenstand bij de eigenlijke boeren, die met hun conservatisme het oude bleven aanhangen. De verhandeling over landontginning, in 1760 door den Franschen edelman TURBILLY in het licht gegeven [2]) en ook in onze taal overgezet, vond daardoor nog niet het rechte succes. Toch liet men den moed niet zinken, en maatschappijen en particulieren gingen voort, de landbouwlitteratuur in ons land met de resultaten uit het buitenland te verrijken.

In 1762 zag een vertaling van de werken van TULL en DU HAMEL DU MONCEAU „*De nieuwe wijze van landbouwen*" het licht, uitgegeven door een „Genootschap van Liefhebberen van den Landbouw in de Neder-

---

[1]) Nederl. Jaarboeken, 1776, pag. 689.

[2]) TURBILLY, Mémoires sur les Défrichements, Paris 1760. In het Nederlandsch vertaald in de *Uitgezochte Verhandelingen*, IVe deel. CHOMEL deelt de vertaling in haar geheel mede in zijn Huishoudelijk Woordenboek, III, pag. 1749.

landen en met derzelver waarnemingen verrijkt" (Uitgever F. HOUTTUYN te Amsterdam). De bewerker hiervan was de heer C. VAN ENGELEN, die een opdracht hierin schreef aan PETRUS CAMPER.

De heer TULL, landedelman in Engeland, die zich op zijn landgoed had teruggetrokken en aldaar onderscheidene proefnemingen op landbouwkundig gebied had gedaan, welke hij mededeelde in een vrij uitgebreid werk, dat in Engeland veel opgang maakte, was de oorspronkelijke schrijver. Naar de beginselen, hierin medegedeeld en aangevuld met gegevens van anderen, werd er gesproken van den „nieuwen landbouw".

De nieuwe landbouw stelde zich hoofdzakelijk ten doel het besparen van kosten en het meer voortbrengen van graan en andere gewassen. Minder handen noodig te hebben, minder mest en minder zaad om te zaaien zijn de voornaamste middelen tot vermindering van kosten. Tot het eerste zijn de ploegen reeds lang uitgevonden met andere landbouwgereedschappen, om geen mest noodig te hebben of minder mest was het braak liggen ingevoerd.

Om met minder zaad meer vrucht te verkrijgen, moest het zaaien regelmatiger geschieden dan de hand kon verrichten. Daartoe was in 1664 door JOSEPH DE LOCATELLO in Spanje reeds een zaaimachine uitgevonden, bestaande uit een doos, achter aan den ploeg gehecht „op dezelfde wijze als men nog in Groningerland zaaibakjes van hoorn, hout of blik gebruikt", zegt CHOMEL. Doch, vervolgt de schrijver, de heeren TULL, DU HAMEL, CHATEAUVIEUX e. a. hebben zaaikasten vervaardigd, zeer kunstig, die afzonderlijk door een paard getrokken worden, welke door den Hortulanus van Franeker, DADID MEESE, eenvoudiger gemaakt en mede in praktijk gebracht zijn in ons land, echter niet met veel voordeel. Toch was deze in Engeland bekroond als de beste. De nieuwe landbouw bestaat daarin:

1°. dat men dieper ploegt, wanneer de grond het toelaat, en het land op kleine akkers legt;

2°. dat men niet het geheele stuk bezaait, maar bij streken, zoodat men met zekere grondroerders of kleine ploegen tusschen beide het onkruid kan uitroeien, door welke tusschenruimten de wortelen der granen beter zouden kunnen uitloopen en dezelfde plant meer aren maken.

3°. Op deze wijze ligt een gedeelte van het land zonder nut, maar daardoor zoude men geen braak noodig hebben.

4°. Men zaaie met de zaaikas, waardoor men netter kan zaaien, minder korrels noodig heeft, en tevens tegelijk den grond kan dicht maken.

Die nieuwe wijze van landbouwen werd in Nederland toegepast door GYSBERT ANTWERPEN VERBRUGGE, terwijl P. CAMPER in 1766 te Groningen een maatschappij oprichtte, om proeven in dien geest te doen. Doch CHOMEL bericht, dat de uitslag niet gunstig was; men meende, dat deze wijze van landbouwen wel op hoogere, doch niet op de lage gronden kon plaats hebben. Hoe het ook zij, de landbouw is reeds zooveel eeuwen beoefend, en altoos is het grootste voordeel het doel geweest onzer voorouders, zoodat het niet waarschijnlijk is, dat wij er veel verbetering aan zullen kunnen toebrengen, althans niet door samengestelde werktuigen [1]).

---

[1]) CHOMEL, Huish. Woordenboek, III, pag. 1749.

Tegen dien geest van behoud moesten de Maatschappij van Landbouw en de Oeconomische Tak met de meer verlichte lieden opwerken. Kort na haar oprichting schreef de Maatschappij van Landbouw de volgende prijsvraag uit: „Welke is de beste wijze, om de verschillende soorten van bouwgronden in ons vaderland, zonder een meer dan gewone bemesting, zoo door beploegen als door verdere bewerking tot een grooter en duurzamer vruchtbaarheid te brengen?" Zoo werd er getracht, om den bodem meer productief te maken dan tot nu toe geschiedde.

Nieuwe uitgaven op landbouwgebied.

Verschillende nieuwe uitgaven met het doel, de nieuwe inzichten in den landbouw te verspreiden onder de boeren, zagen in de laatste 20 jaren der 18e eeuw het licht.

Mr. J. MUNNIKS schreef in 1780 *Nederlands verbeterde Land- en Akkerbouw*, aangeboden aan de Leden van den Nederlandschen Oeconomischen Tak. Het is een boek in samenspraken, aanvangende met het bekoorlijke van den morgenstond, met het genoegelijk landleven, met de onwaardeerbare voordeelen van land- en akkerbouw, de oorzaken van het verval, enz. om eindelijk zoogenaamde wegen tot verbetering aan te wijzen, iets, waarvan evenwel weinig begrepen werd.

In het jaar 1783 sprak de Maatschappij van Landbouw de wenschelijkheid uit van de uitgave van een schoolboek voor de landjeugd. Zij begreep terecht, dat, om de boeren in een andere richting te brengen, men met de jeugd moest aanvangen. Aan dien wensch voldeed een ongenoemde door de vervaardiging van een *Aanwijzing tot verbetering van den akkerbouw en de landhuishoudkunde in Nederland* in twee deelen. Het werk werd aan de leden van den Oeconomischen Tak der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen ingezonden door J. N. STITZINGER en te Deventer in 1792 uitgegeven. De bewerker van het boek wilde onbekend blijven, doch het was vrij het Duitsch gevolgd van Prof. A. BRUCHHAUSEN.

In dit boek worden gisting, rotting, lucht, vuur, „natuurlijke en bovennatuurlijke dingen", de planten, verschillende soorten van aarde in ons land, ploegen en eggen, de mest, ziekten van het koren en de verschillende landbouwplanten, veevoedering, boomteelt, enz. beschreven naar de wetenschap en in den geest van dien tijd. De sentimenteel godsdienstige toon, dien tijd eigen, ontbreekt ook hierin niet, zooals reeds blijkt uit den aanhef, waar men leest:

Studeert, o kinders! de Natuur,
Die leerd U, om ter aller uur
Gods eer en zorgen op te merken,
En tot uw eigen best te werken.

Ten slotte worden in denzelfden bundel gegeven *Landliederen*, op nieuwe zangwijzen gesteld tot „Nut van 't algemeen", als: Ochtendlofzang, Avondlofzang, Wintervermaak, Reine huwelijksmin, Bij 't inzaaien, Om regen, Danklied bij regen, Maaiersgezang, Dorscherszang, De gelukkige boerenhuishouding, De schrandere en vergenoegde landman enz.

Het staat zeker te betwijfelen, of de boeren ooit liederen gezongen hebben als dit:

Het waar geluk, de rechte vreugd,
't Beminnelijkst op aarde
Vindt men op 't land, de reine deugd
Wordt daar geschat naar waarde, enz.

Het kennen van die liederen, gepubliceerd, om daarmede den boerenstand te verheffen, werpt een eigenaardig licht op de opvatting van dien tijd.

In 1799 verscheen ook het eerste nummer van de *Oeconomische Courant*, ter bevordering van nationale huishoudkunde, nijverheid, koophandel, zeevaart, fabrieken, trafieken, beoefenende kunsten, landbouw, en alle andere middelen van bestaan. Het laatste nummer, dat wij er van gezien hebben, is van 1803, zoodat zij niet langen tijd heeft bestaan. Zeker hebben de tijdsomstandigheden dit blad wel te gronde gericht, of misschien was ook de tijd nog niet aangebroken, om een dergelijk populair-wetenschappelijk weekblad ingang te doen vinden.

In 1806 verscheen van J. F. SERRURIER, commissaris tot de zaken van den landbouw, die reeds in 1805—1806 het *Fruitkundig Woordenboek* had uitgegeven, een boek: De *Boerengoudmijn* of *Handleiding tot de kunst, om van verschillende soorten van landerijen het meeste nut te trekken.*

Aanvankelijk aangemoedigd geworden tot het vertalen van het werk van THAER, dat het best den geest bevatte van hetgeen door de kundigste Engelsche schrijvers in de laatste jaren over den landbouw verschenen was, oordeelde de heer SERRURIER bij nader onderzoek, een eigen weg te moeten inslaan. „Ik heb," zegt hij, „niet alleen de orde van het oorspronkelijke stuk geheel veranderd, weggelaten, wat mij overbodig voorkwam, en uit eigen ervaring daarbij toegevoegd, maar ik heb ook de werken van THAER als mijn eigendom behandeld, zijn redeneeringen in de mijne geweven."

De inleiding van dat boek leert ons den toestand van den landbouw in ons vaderland in het begin der 19e eeuw kennen, en er blijkt uit, dat de wetenschappelijke verhandelingen, hier verschenen, meest onbekend zijn gebleven bij de eigenlijke boeren. Waardoor bevindt zich de landbouw in ons land nog bijna in denzelfden toestand als in vroegere dagen, terwijl die in andere landen, bepaaldelijk in Duitschland en Engeland, gedurende de laatste vijftig jaren zulke veranderingen heeft ondergaan? En als oorzaken daarvan telt hij op: 1. de vooroordeelen der boeren. 2. Gebrek aan de noodige ondervinding bij bezitters van groote landgoederen, die anders de nieuwe wijze van landbouwen voorstonden. 3. Kostbare en niet voldoende werktuigen. 4. Gebrekkige opgaven van schrijvers, waarin te veel gemist wordt, dan dat zij den landbouwer van de nieuwe wijze van bouwen zouden kunnen overtuigen.

In de Jaarboeken der Kunsten en Wetenschappen in het Koninkrijk Holland over het jaar 1807 [1]) worden deze redenen van den achterstand in Nederland niet voldoende geacht, maar wordt gevraagd, „of de omstandigheden bij die verschillende natiën gedurende dien tijd dezelfde geweest zijn of niet, of men bijv. in andere landen niet veel meer aanmoediging ondervonden heeft van

---

[1]) Tweede stuk, pag. 58.

het Gouvernement, die althans bij ons volstrekt niet plaats had, of de belastingen, en vooral de veranderlijke, wel zoo veel en zoo drukkend waren, of de aanmerkelijke winsten, die men met het geld in den bloeienden staat van onzen koophandel maken kon, hierop ook geen invloed kunnen gehad hebben, of bij onze aanzienlijke landeigenaars de landbouw voor den tijd van vijftig jaren wel dezelfde achting genoot als bij de andere natiën? Wij meenen toch niet, dat die achting voor den landbouw kenbaar wordt uit het verblijf van eenige zomermaanden op een aangenaam landgoed, maar daaruit, dat men geheel *boer* is."

De schrijver van de Boerengoudmijn behandelt vervolgens: 1. de grondlasten en tienden; 2. de verschillende standen in Engeland met betrekking tot den landbouw; 3. de verschillende wijze van verpachting; 4. den toestand van den landbouw aldaar; 5. landhuishoudelijke berekeningen; 6. oorzaken der vruchtbaarheid; 7. het afplaggen der landen en het verbranden der zaden; 8. het ploegen, eggen en rollen; 9. het droogleggen der landen door onderaardsche waterafleidingen; 10. het braken en afwisselen der vruchten; 11. het drillen; 12. de stalvoedering. Daarbij zijn gevoegd talrijke afbeeldingen van Engelsche landbouwkundige werktuigen.

Nederlandsche Landbouwlitteratuur in de 18e eeuw.

De beschrijving der verschillende landbouwwerken moeten wij eindigen, doch wij laten hier een opgave van de belangrijkste werken op landbouwkundig gebied, in Nederland gedurende de 18e eeuw verschenen, in een overzicht volgen.

A. *Van* 1701—1750.

De nieuwe en nauwkeurige Nederlandsche hovenier 1713. Daarna vijfmaal herdrukt en vervolgens uitgegeven in twee deelen te Leiden 1735.

G. A. Agricola, Kweekkunst van boomen, heesters en bloemgewassen. Uit het Hoogduitsch van J. L. Long. Amsterdam. 2 deelen 1719.

Nieuwe kweekkonst der boomen 1719.

Le jardin de Hollande, planté et garni de fleurs, fruits et d'orangeries. Amsterdam 1721.

J. H. Degneri, Dissertatio Physica de Turfis, sistens Historiam Naturalem cespitum combustilium, qui in multis Europae regionibus, et praecipue in Hollandia reperiuntur et ligni loco usurpantur, Trajecti ad Rhenum 1729.

J. Goethals, De snoeikunst der ooftvrugtboomen. Haarlem 1734.

De la Court, Bijzondere aanmerkingen over het aanleggen van Landhuizen, Lusthoven, Plantagiën enz. Leiden 1737. Vermeerderd te Amsterdam 1763—1766.

R. Bradley, (uit het Engelsch) Wijsgeerige verhandelingen van de Werken der Natuur. Amsterdam 1744. (Hoofdst. 15, 16 en 17 over het Vlas).

Algemeen kruidkundig hoveniers en bloemisten Woordenboek. Vertaald uit het Engelsch door Dr. Van Eems. 2 deelen. Leyden 1745.

Verhandeling van de tegenwoordige ziekte en sterfte van het Rundvee. Den Haag 1745.

Bradley, Almanack der Hoveniers. Amsterdam 1746.

Kweekschool voor liefhebbers van Hoven en Thuynen. Leiden 1747.

De volmaakte Hoefsmit, Paardekooper. Amsterdam 1750.

S. A. VAN COURT, Accidenten van Paarden en Koebeesten.

Mr. JACOBUS DE SMET, Lusthof der Peerden.

B. *Van* 1751—1775.

DE REAUMUR, Over de kunst van vogels uit te broeien. 2 deelen. Den Haag 1751.

J. H. KNOOP, Huishoudelijke hovenier. 2 deelen. Leeuwarden 1752. 3 deelen. Haarlem 1762.

De ervaren koetsier. Amsterdam. S. ESVELD 1752.

G. VOORHELM, Traité sur le Jacinthe, contenant la manière de le cultiver. Haarlem 1752.

Vermeerderd en vernieuwd register van meest alle soorten van Peren en Appelen, alsmede Vruchtboomen, Bloemboomen, Boomgewassen of Wilde Plantagie. 3e druk. Den Haag 1752.

J. H. KNOOP, Hovenierkonst of inleiding tot ware oefening der planten. Leeuwarden 1752.

Verhandelingen van de Holl. Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Haarlem 1755 enz. (Men raadplege het beredeneerd Register over de 28 deelen van dit werk).

Uitgezochte Verhandelingen uit de nieuwste werken van de Societeiten der Wetenschappen. 10 deelen. Amsterdam 1757—1765. (Vele landbouwartikelen komen hierin voor).

J. H. KNOOP, Pomologia of beschrijving en afbeelding der beste appelen en peren. Leeuwarden 1758.

W. VAN KAMPEN, Traité sur les fleurs à Oignons. Haarlem 1760.

C. VAN ENGELEN, Nieuwe wijze van landbouwen van TULL en DU HAMEL. 4 deelen. Amsterdam 1762.

Uitgelezen Natuurk. en Philosophische Verhandelingen. 3 deelen. Amsterdam 1764. (Onderscheidene verhandelingen vindt men hierin).

E. ALTA, Over de natuurlijke oorzaken der ziekte onder het rundvee. Leeuwarden 1765.

J. VEGELIN VAN CLAERBERGEN, Vertoog over de veengraverijen. Leeuwarden 1766.

———— Zedige aanmerkingen over veengraverijen. Leeuwarden 1766.

De burger-, boer- of landedelman. 3 deelen. Amsterdam 1766.

PH. MILLER, Maandelijksche tuinoefeningen. Vertaald door J. BASTER uit het Engelsch. Haarlem 1767.

De Wijsgeerige Landman of JACOB GOUYER, geschetst door Dr. HIRZEL uit het Fransch. Deventer 1767. Vervolg in 1777.

MARQUIS DE ST. SIMON, De Jacintes, de leur anatomie, reproduction et culture. Amsterdam 1768.

J. LE FRANQ VAN BERKHEY, Natuurlijke Historie van Holland 1779 enz.

Rapport van de Utrechtsche Med. Professoren over de proeven bij eenige koebeesten genomen 1769.

J. H. KNOOP, Beschrijving van den moes- en keukentuin. Leeuw. 1769.

H. VINK, Lessen over de herkauwing der runderen en thans (1769) woedende veeziekte. Rotterdam 1770.

A. G. SCHIRAC, Histoire Naturelle de la Reine des abeilles. Traduite d'Allemand par J. J. BLASSIERE. Den Haag 1771.

Werken van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam (Vooral deel II en V). Rotterdam 1774 enz.

L. W. F. VAN OCHSCHELWITZ, De Nederlandsche stalmeester. Den Haag 1774. Vermeerderd 1777.

J. A. J. LUDWIG, Verhandeling over de aardappelen. Vertaald door C. PEEREBOOM Amsterdam. 2e druk 1775. Nog tweemaal herdrukt.

F. P. DE BAS, Opgave van eenige proeven, ten bewijze, dat Hollands duinen tot grooter voordeel dan tegenwoordig zouden kunnen gebezigd worden. Leiden 1775.

VITET, Geneeswijze der paarden van R. FONTEIN.

HUISMANS Handboek, voorgesteld in den Frieschen Stalmeester en Koejen Doctor.

C. *Van* 1776—1800

GEERT REINDERS, Waarneming en brieven omtrent de inenting van het Rundvee. Groningen 1777.

——————— Bericht uit Holland, Vriesland en Stad en Lande wegens de inenting der kalveren van gebeterde koeien. Groningen 1777.

Verhandelingen, uitgegeven door de Maatschappij ter bevordering van den Landbouw te Amsterdam. 14 deelen. Amsterdam 1778 enz.

Resolutiën en Prijsvragen van den Oeconomischen Tak en Huishoudelijke Maatschappij van 1778 enz. Haarlem.

CHOMEL, Algemeen huishoudelijk woordenboek. Leiden 1778. 7 deelen. Vermeerderd en vervolgd door J. A. CHALMOT, 9 deelen 1786. Dit boek bevat belangrijke artikelen over den landbouw.

J. TEALDO, Over het weder met betrekking tot den landbouw. Vertaald en met een voorrede van Mr. VAN GEUNS. Amsterdam en Utrecht 1778.

Oefening en rechte behandeling aangaande het bebouwen van moestuinen. 3e druk. Utrecht 1778.

J. LE FRANQ VAN BERKHEY, Over het nationaal gebruik der hout- en turfasch in Holland. Amsterdam 1779.

Landhuishoudkunde of Huishoudelijk Onderwijs voor de landjeugd. Amsterdam 1779.

Verhandelingen van den Oeconomischen Tak. 20 stukjes. Haarlem 1780 enz.

J. ISELIN, Droomen van een menschenvriend. Uit het Hoogduitsch. Den Haag 1780.

P. J. VAN BAVEGEM, Prijsverhandeling over de ontaarding der aardappelen. Dordrecht 1782.

J. C. SCHAEFFER, Over de botten of zuigslakken in de lever der schapen. Vertaald door J. F. MULLER. Amsterdam 1782.

W. GENTMAN, Tuincatechismus. Utrecht 1783.

S. J. BRUGMANS, Oratio de Natura Soli Frisici exploranda, 1787.

S. J. BRUGMANS, Lithologia Groningana. Lugd. Bat. 1788.

Houtskoolbrander, Honigbijenteelt en Meekrapteler en Bereider, voorkomende in de volledige beschrijving van alle kunsten, ambachten enz. Dordrecht 1788.

B. CATTEAU, Manier om paarden wel te behandelen. 2e druk 1789.

Ontdekking van de Staatkunde der Natuur of beschrijving van het Gemeenebest der Honigbijen en Zijdewormen. Den Haag 1789.

REMLER, Tafel van de hoeveelheid der oplosbare bestanddeelen uit de gewassen. Delft 1790.

Afbeeldingen van meest alle bekende In- en Uitlandsche Houten. Amsterdam 1791.

Aanwijzing ter verbetering van den Akkerbouw en Landhuishoudkunde in Nederland naar A. BRUCHHAUSEN. Deventer 1792.

ISFR. THYS, Canonik van Tongerlo. Memorie of Vertoog over het uitgeven en tot Culture brengen der vage en inculte Gronden in de Meyery van 's Hertogenbosch. Mechelen 1792.

P. T. COUPERUS, Brieven over de verfijning der wol in de Nederlanden. Gouda 1793.

J. MUNNIKS, Verbeterde Land- en Akkerbouw. Amsterdam 1795.

J. INGENHOUSZ, Over het voedsel der planten. Vertaald door Dr. J. VAN BREDA. Delft 1796.

KIRWAN'S, Verhandeling over den geschikten mest voor de verschillende soorten van landerijen, vertaald in KASTELEYN'S en DEIMAN'S Chemische oefeningen. 15e stuk. Leiden 1797.

Rapport der Commissie van Superintendentie over het onderzoek der duinen, bevattende den tegenwoordigen staat der duinen en een ontwerp tot vruchtbaarmaking derzelve. Leiden 1798—'99.

T. W. BROXTERMANN, Prijsverhandeling over de Marken en Markengenootschappen. Uitgegeven op last van het bestuur in Gelderland 1798.

P. E. DE LA COURT, Over de ledige en onbebouwde gronden in ons Gemeenebest. Den Bosch 1798.

Oeconomische courant 1799—1803.

Almanack voor den Boerenstand. Amsterdam 1799.

A. P. TWENT, Proeve wegens het planten der duinen. Den Haag 1800.

FLORA BATAVA, Afgebeeld door J. C. SEPP en ZOON, beschreven door JAN KOPS, 1800 enz.

STAATSINRICHTING, STAATKUNDE EN STAATHUISHOUDKUNDE IN DEN TIJD DER REPUBLIEK TEN OPZICHTE VAN HET PLATTELAND EN DE LANDBOUWERS.

I. Staatsinrichting, Staatkundige rechten en toestand van het platteland.

Verhouding van de steden en het platteland in de Ned. Republiek.

De Republiek der Vereenigde Nederlanden, die uit den strijd tegen Spanje geboren was, had in alle opzichten het karakter van een agglomeraat van handeldrijvende steden. De band der steden en der bevolking van het platteland met de provinciën was wel zwak, maar hij werd versterkt door een zeker gevoel van nationaliteit en eenheid, sedert de oudste tijden bestaande. De band der provinciën met de Republiek was eveneens gedurende het bestaan der Unie uiterst los en onzeker. In hoofdzaak waren het de handeldrijvende en industriëele steden, welke de Republiek beheerschten, die door hun kapitalen zeker ook het machtigst waren, die het meest bijdroegen in de gemeenschappelijke lasten, maar die ook tevens de staathuishoudkunde bijna geheel naar hun hand zetten en de binnen- en buitenlandsche politiek een richting trachtten te geven, geheel op de belangen van handel, scheepvaart en nijverheid berustend, wat hun niet zelden gelukte. Hoe groot ook de ijverzucht der steden onderling was, hoezeer zij ook, de een tegen den ander, de verbetering van de economische toestanden, van verkeerswegen, handelsrechten enz. tegenhielden, in één zaak vonden de steden een gemeenschappelijk belang, nl. in hun verhouding tot het platteland. Het platteland en de landbouwende klasse werden schier overal opgeofferd of ondergeschikt geacht aan de belangen der steden, en daar het platteland in de Staten der meeste provinciën alleen door de edelen vertegenwoordigd werd, voor zoover dezen ten gevolge van een meer of minder uitgebreid grondbezit of van heerlijke rechten nog konden geacht worden, daarin belang te toonen, had het aldus zoo goed als geen wettige vertegenwoordigers of beschermers.

Wel waren reeds enkele rechtsgeleerden of staatkundigen opgetreden, die de beteekenis van den landbouwenden stand in den Staat verdedigden. Dit was o. a. reeds door PHILIPS à LEYDIS geschied in de 14e eeuw. Hij schreef destijds het volgende:

„De landbouwers zijn de steun van den Staat. Aan hun lichaamskracht en

hun dagelijkschen arbeid ontleent het leger zijn sterkte, de maatschappij haar overvloed. Waar zij verdrukt en verhinderd worden, zich ongestoord aan hun dagelijksche werkzaamheden te wijden, daar heerschen onrecht en willekeur, daar kwijnt de welvaart, daar loopt de onafhankelijkheid van den Staat gevaar. Waar zij daarentegen de vrijheid genieten, die hun toekomt, daar nemen zij volgaarne de wapenen op tot verdediging des vaderlands, daar heerschen recht en orde, veiligheid en overvloed, daar verheft het volk zich tot eer en aanzien" [1]).

Hoewel men het belang van den landbouw aldus niet ontkende, werd de aandacht van de groote staatslieden der 17e eeuw zoozeer gericht op den bloei des handels, dat aan den landbouw slechts zeer weinig zorg gewijd kon worden. Aan het groote doel, om den handel en de nijverheid te bevorderen, besteedde men al zijn krachten en vernuft. Men ging zoozeer op in den handel, dat het niet te verwonderen valt, dat men gedurende twee eeuwen met eenige minachting op den landbouw neerzag [2]).

De schrijver der „Heilzame politieke Gronden en Maximen van de Republiek van Holland en West-Vriesland", PIETER DE LA COURT, zegt in het voorbericht van zijn boek: „Sulks dewyl een yder weet, dat de bewaring ende de vermeerdering der Gronden van 's lands welstand hangt aan een Regeeringe, die daar mede seer wel over-eenkomt: ende Redenkaveling my leerde, dat Hollands welvaren in het bloeyen der Manufacturen, Visscherijen, Negotien en Navigatien bestaat." Verder doet deze schrijver daarbij uitkomen dat, al was geheel Holland met tarwe bezaaid, de grond niet in staat zou zijn, de menschen te voeden, en niet waardig zou wezen, door de menschen bewoond en gecultiveerd te worden. „Holland," vervolgt hij, „bestaat in geenerlei wijze door zijn eigen bodem, maar moet op alle manieren zijn voedsel buitenslands zoeken."

Zoo dachten velen er over. De groote Antwerpensche koopman USSELINX, die zich te Middelburg gevestigd had, liet zich schier minachtend uit over de geringe procenten, welke de landbouw opleverde. Zeker, met de Compagnie in haar bloeitijd vergeleken, zullen zij gering geweest zijn, maar de maatstaf was verkeerd.

Bij de richting van dergelijke heerschende denkbeelden moest de heerschappij der privilegiën van de steden wel gehandhaafd blijven gedurende de Republiek. Zij bleven hun stapelrechten en andere bevoordeelingen bewaren en deden al het mogelijke, om het platteland steeds te doen buigen voor hun wil en macht. Het kapitalisme der kooplieden was daartoe dikwijls wel in staat; zij kochten niet zelden heerlijke rechten, om over de dorpen te heerschen.

In economisch opzicht waren de steden het machtigst en daardoor was Holland het machtigste gewest der Republiek. Hier werden door den handel kapitalen vergaderd, waarvan het platteland en de boeren geen voorstelling hadden. De handelsgewesten droegen ook verreweg het meest bij in de gemeene lasten. Toch

---

[1]) PHILIPS à LEYDIS, De formis et semities reipublicae utilius et facilius gubernandae.

[2]) E. LASPEYRES, Geschichte der volkswirthschaftlichen Anschauungen der Niederländer, 1863, pag. 214.

mag men hierbij niet uit het oog verliezen, dat ook de groote ondernemingen der Republiek bovenal de belangen van den handel ten doel hadden en in betrekkelijk geringe mate het platteland betroffen. Zoo was het met de groote verbonden, met de kostbare oorlogen, met de hooge staatkunde.

Staathuishoudkunde en politiek.

Aldus was de praktijk der staathuishoudkunde, of liever, zoo was de richting der staathuishoudkundige politiek. Van een afzonderlijke wetenschap der staathuishoudkunde toch was in de 17e eeuw en het eerste gedeelte der 18e eeuw in Nederland evenmin als elders sprake; er werd in dien tijd nog niet aan gedacht, het organisme van het maatschappelijk leven, van de productie en consumptie, het wezen van het ruilverkeer en de bronnen der vorming en de oorzaken der verdeeling van rijkdommen objectief te bestudeeren en te onderzoeken.

Maar al bestond er geen op zichzelf staande wetenschappelijke staathuishoudkunde, die de beteekenis van elk deel der productie tot zijn recht deed komen, toch kwamen in dien levendigen tijd herhaaldelijk staathuishoudkundige vraagstukken praktisch ter sprake. De geschiktste aanleiding daartoe bood de veelomvattende wetenschap der politiek, die naast den staatsvorm en het staatsbestuur ook de staatszorg voor de ingezetenen in haar kring had opgenomen en dus reeds gewoon was, bij de maatregelen tot voorkoming of bestrijding van duurte, de regeling van het muntwezen, de behandeling van bedelaars, de heffing van belastingen en de inrichting van koloniën stil te staan. En naast de politiek was in de 17e eeuw geen andere wetenschap nauwer aan de staathuishoudkunde verwant dan die van het natuur- en volkenrecht. De gronden van het recht van eigendom, de vrijheid van arbeid, de regeeringstusschenkomst in het maatschappelijk verkeer tot handhaving der billijkheid, de zorg voor het muntwezen, bovenal de vrijheid van handel kwamen daarin ter sprake en gaven dus aan de geleerden veelvuldige gelegenheid, om hun economische inzichten te openbaren [1]).

Hierdoor omvat de staathuishoudkundige litteratuur van dien tijd wel geen stelselmatige uiteenzetting van beginselen, maar meer de verdediging van praktische maatregelen, welke genomen waren of gewenscht werden, meestal eenzijdig, al naar de richting der belangen van de partij des schrijvers.

Er zat een louter praktische koopmansgeest in de staathuishoudkunde van dezen tijd, die dikwijls niet ver genoeg zag in de toekomst, maar op directe voordeelen doelde, een opvatting, waarboven de mannen der wetenschap zich zelden verhieven, waarvan zij zich ook moeielijk los konden maken.

In het algemeen kan men daarom aannemen, dat de theorie van dien tijd dikwijls eenvoudig en onmiddellijk het gevolg was van de praktijk. De theoretische school oefende geen invloed op het leven uit, waar het economische vraagstukken betrof, maar werd door het economisch belang zelf direct geïnspireerd.

Stedelijke heerschappij over het platteland.

Bij dien algemeenen toestand bewoog zich de praktische staathuishoudkunde der zeventiende eeuw grootendeels om de handelsvraagpunten en om de handelsvrijheid naar buiten. Wel kwamen ook hier beginselen op, om in het voetspoor

[1]) O. van Rees, Geschiedenis van de Staathuishoudkunde in Nederland, pag. 274, 278.

van het buitenland, vooral van Frankrijk en Engeland, maatregelen tot représaille te nemen tegen hun beperkende nationale handelspolitiek (Akte van Navigatie, Beschermende rechten); wel drongen ook hier de beginselen van de opkomende richting van het Mercantilisme door, zoodat enkelen er op aandrongen, ook in de Republiek den uitvoer van waren te bevorderen, om geld in het land te krijgen, daar geld volgens de meening eigenlijk den rijkdom uitmaakte; wel waren enkele schrijvers als CHR. INDISE RAVEN, KLUIT en anderen geheel door het Mercantilisme bevangen en deelde dat zelfs in de liefde des volk, maar toch was men hier nog geenszins gezind, zich onbepaald aan het beperkende stelsel van Mercantilisme over te geven. De handelsvrijheid was te diep in ons handelsvolk doorgedrongen, was met de natie te zeer opgegroeid, om die geheel prijs te geven, en vooral Amsterdam wist met andere handeldrijvende steden en bekwame staatslieden die vrijheid steeds te verdedigen en staande te houden. Zoo bleef de handelsgeest zegevieren, en om de belangen van handel en nijverheid concentreerde zich hoofdzakelijk het debat in de uiting dier politiek.

Hierdoor is de litteratuur over den landbouw in dien tijd, evenzeer als over de staathuishoudkundige beginselen en toestanden van den landbouw, buitengewoon arm. Het weinige, dat hierover bestaat, vindt men bijna uitsluitend in de geschriften over graanpolitiek, hetzij over den aard van den graanhandel, of over de invoerrechten, hetzij over de binnenlandsche graanpolitiek, en eindelijk nog voor een gedeelte over de bescherming van den binnenlandschen landbouw en over de voorziening der staatsmiddelen door invoerrechten. Doch aan den landbouw zelf werd weinig of geen overweging gewijd door de staathuishoudkundige politiek, of het moest wezen, dat enkele onbeduidende wettelijke bepalingen van agrarischen aard genomen werden, welke in de lijst der opvattingen van eenig oogenblik pasten. De verwaarloozing van dit belang moet des te meer in het oog vallen, als men weet, dat de uitvoer onzer landbouwprodukten in dien tijd reeds zeer aanzienlijk was, dat reeds in het eind der 16e eeuw voor meer dan voor een millioen gulden aan boter en kaas werd uitgevoerd [1]).

Die overheersching van den handel en van de macht der groote steden deed ook onderscheidene monopoliën der handelssteden instandhouden. Wij leerden de monopoliën ten opzichte van het marktrecht en stapelrecht reeds kennen; ook in de ontwikkeling der bedrijven werd het platteland door monopoliën der steden en door heerlijke rechten beperkt. Deze waren reeds begonnen in de middeleeuwen en zetten zich later voort, al verzwakten zij wegens de onuitvoerbaarheid.

Slechts enkele voorbeelden.

In 1407 bepaalde graaf WILLEM IV op klacht van Goes, welke neringen niet buiten die stad mochten worden uitgeoefend [2]). Te Hoorn werd veel bier ingevoerd, dat buiten de stad werd gebrouwen. Doch in de 15e eeuw wisten de brouwers in de stad een hoog invoerrecht daarop te verkrijgen, om den

---

[1]) G. WITTEWAAL, Bijdr. tot de Staatk. en Statistiek, I, pag. 24.

[2]) V. MIERIS, Charterb., IV, pag. 71.

invoer tegen te gaan, welk recht in 1470 verhoogd werd [1]). De poorters van Sneek hadden het privilegie, dat in de omliggende dorpen geen ambachten uitgeoefend en geen handel in zware goederen, bepaaldelijk geen groothandel in kaas en boter, mocht worden gedreven, zonder toestemming van den magistraat [2]).

Leeuwarden bezwaarde de buitenlieden zeer in de 15e eeuw op de markt, maar de Friesche boeren wilden zich daaraan niet onderwerpen en togen naar Sneek. Dit was tegen den zin van Leeuwarden; het trachtte den omliggenden dorpen op allerhande wijze het zenden hunner waren naar Sneek te beletten, wat dikwijls tot dadelijkheden aanleiding gaf en verbittering ten gevolge had [3]).

In 1516 werd aan de landlieden in Holland, Zeeland en Friesland verboden, hun boter op het land te verkoopen, op straffe van verbeurdverklaring en boete [4]).

In 1524 werd in de Staten van Holland de vraag behandeld, of het niet raadzaam zou zijn, den dorpen meer vrijheid te geven met betrekking tot den verkoop hunner produkten, doch de steden achtten dit in strijd met het algemeen belang, zooals zij beweerden, daar het gemakkelijker zou zijn, een kunstmatige duurte te veroorzaken, en zeker bovenal met hun eigen belang, dat een druk bezoek der markten vorderde [5]).

Den 31en October 1531 gaf KAREL V een *Ordre op de Buiten-Neeringe*, om te voorzien tegen de „depopulatie, desolatie en destructie" der steden en bepaald werd, „dat voortaen niemant binnen onsen landen van Hollandt, ende andere die daer onder gehouden worden, buyten besloten Steden (den Hage ende Alckmaar daeronder gereeckent) en sal van nieuws mogen opstellen ende erigeren, eenige Weveryen, Loijeryën, Metselaryen, Timmeryen of andere gelycke Ambachten, Negociatie of Neeringen, die men binnen beslooten Steden behoort te doen" [6]). Doch het is wel opmerkelijk, dat een verzoek, in het volgende jaar door de steden van Friesland ingediend, om dergelijke voorrechten te verkrijgen, niet werd ingewilligd. Misschien is dit hieraan toe te schrijven, dat de staatsrechtelijke toestand der plattelandsbewoners van Friesland beter was dan die in Holland, zoodat de keizer wel inzag, dat een verordening in genoemden zin hier moeielijk zou kunnen uitgevoerd worden. De keizer verzocht zijn stadhouder dan ook, om de partijen tot minnelijke schikking te brengen [7]).

In 1602 werd in Holland de korenkooperij ten platten lande verboden op grond, dat deze de nering binnen de steden zou doen verminderen [8]). Edam wilde een poging doen, om de houtkooperij en den scheepsbouw ten platten lande te verbieden. De handel in wijn was ook den landbouwers ontzegd [9]). Boven-

---

1) VELIUS, Chronyk van Hoorn, pag. 86.
2) TROTZ, Jus agrarium, I, pag. 526.
3) Tegenwoordige Staat van Friesland, III, pag. 268.
4) Groot Plakkaatb., II, pag. 2053.
5) Register van VAN DER GOES, I, pag. 15.
6) Groot plakkaatb., I, pag. 1268.
7) Charterb. v. Friesland, II, pag. 620.
8) Resolutiën van Holland, 20 Dec. 1602, pag. 482.
9) Nederl. Jaarb., 1751, pag. 645.

dien werd er voortdurend gewaakt, dat het rondloopen met waren op het platteland aan het debiet der stedelijke winkels geen afbreuk zou doen, en te dien einde werd de zoogenaamde *ventjagerij* met zout, zeep, meel, brood en beschuit, bier, wijn, brandewijn, azijn, tabak, zijde, wol, laken, specerijen, suiker, siroop, rozijnen, kaarsen, hammen, spek en vleesch, pik en teer herhaaldelijk verboden. Alleen visch, boom- en aardvruchten waren uitgezonderd [1]).

Wij zien uit tal van verordeningen de bewijzen van een economischen strijd tusschen stad en lande, welke te Groningen spreekwoordelijk is geworden. Het was echter gemakkelijk, bepalingen te maken, maar vele van deze werden op allerlei wijze ontdoken door het platteland. De steden met hun rijkdommen wisten weldra een ander middel te vinden, om het platteland onder bedwang te houden. Zij trachtten hier overeenkomsten aan te gaan met de ambachtsheeren, om daardoor te heerschen. Ook streefden de steden er naar, de heerlijkheden, als zij in koop kwamen, zelf te koopen. Onderscheidene steden werden aldus eigenaars van de ambachtsheerlijkheden. Amsterdam kwam op deze wijze in het bezit van de heerlijkheid Nieuwer-Amstel en van andere; Leiden verkreeg in 1582 Leiderdorp geheel in zijn macht, enz. enz.

De steden, opgekomen als vrijplaatsen tegen slavernij en feudalisme, door de vorsten met vrijheden begiftigd, waarop zij trotsch waren, werden zelf feudale heeren, die wel geen slaven, maar vele zakelijke rechten hadden, waardoor zij het platteland beheerschten.

Bij de onderdrukking, die de steden het platteland deden ondergaan, bleef het laatste niet geheel passief. Toen de bepalingen, om ontduiking van de monopoliën der steden op het platteland te voorkomen, werden gemaakt in Holland, dienden de Noord-Hollandsche dorpen aan de ridderschap der provincie een korte *Deductie* in, waarin zij hun grieven uiteenzetten en zich beriepen op de natuurlijke vrijheid van een iegelijk, om een bedrijf uit te oefenen, ten einde in zijn bestaan te voorzien. Zij betoogden, dat de steden het grootste belang hadden bij de welvaart van het platteland, dat niet alleen met zijn produkten en zijn scheepvaart den handel steunde, maar bovendien aan de neringdoende burgers talrijke winsten bezorgde, en wezen tot staving dezer waarheid op de vermindering van vertier, die telkens in de steden kon worden waargenomen, als bij gesloten water het verkeer met de dorpen stilstond.

De zaak kwam in 1668 in de vergadering der Staten van Holland, en de bespreking had ten gevolge, dat aan de dorpen eenige meerdere vrijheid werd geschonken in het uitoefenen van neringen [2]). Toch bleef de toestand ten platten lande met betrekking tot de vrijheid van bedrijf nog altijd veel te wenschen overlaten; de gewoonte bracht allengs mede, dat iemand, die een verboden bedrijf op het platteland wilde uitoefenen, daartoe vergunning kocht van de stad, die het recht had, daarover te beslissen.

Zoo was het in Holland gesteld; in andere provinciën vond men weer gewijzigde toestanden. De provinciale autonomie was hierin veelal beslissend,

---

[1]) VAN ZURCK, Codex Batavus in voce Commerce § 16.

[2]) Resolutiën van Holland, 6 Dec. 1668, pag. 451. Zie ook van 20 Dec., pag. 506.

en de groote steden hadden in de handelsprovinciën den grootsten invloed. De schrijvers over staathuishoudkundige vraagstukken, vervuld van den heerschenden geest des tijds, merkten die heerschappij der steden over het platteland als een geheel natuurlijke zaak aan. PIETER DE LA COURT achtte het heel natuurlijk, dat de boeren zich alleen met landbouw en vischvangst mochten bezighouden [1]) en zelfs GRASWINCKEL keurde de vrije mededinging der bakkers in de dorpen met die der steden af [2]).

De toestanden der boeren in Holland op het platteland en in het oosten van Overijsel, Gelderland en Brabant, vormden een merkwaardige tegenstelling. In het oosten des lands waren het nog werkelijk feudale toestanden, die heerschten. Hier was het oude hofrecht nog in stand gebleven en had men in hoofdzaak het boerenleven als in de middeleeuwen. De boeren waren hier niet vrij, maar tot allerlei diensten verplicht, een toestand, welke evenwel geenszins altijd drukkend was, wanneer de heeren van het „noblesse oblige" vervuld waren.

In Holland bestond daarentegen persoonlijke vrijheid der boeren; de dienstbaarheid behoorde er tot het verleden. Maar de beperkingen in de vrijheden en rechten der boeren waren hier van een nieuwen aard; zij waren voortgekomen uit het kapitalisme, dat zich in de steden ontwikkeld had. De druk was er van een ander karakter, maar evenmin als in Overijsel vond men hier vrijheid van den boerenstand. Daarenboven was dit een groot verschil tusschen de steden en het platteland, dat de eerste grootendeels een eigen bestuur hadden met bijna algeheele zelfstandigheid, terwijl het platteland voor het grootste gedeelte nog was ingedeeld in heerlijkheden, waar de heeren voortdurend feudale rechten oefenden, zij het ook, dat het meest zakelijke rechten geworden waren. Wij komen hierop nader terug. Zoo bestonden er geheel verschillende trappen van vrijheid en onvrijheid naast elkander op het platteland, welke de steden niet kenden. Staatkundige en economische of staathuishoudkundige onvrijheid en afhankelijkheid beheerschten er de toestanden ten deele. Wij zullen die toestanden achtereenvolgens behandelen.

II. Staatkundige toestanden ten platten lande.

Staatkundige rechten der boeren en van het platteland in den tijd der Republiek. Staten der Provinciën.

Vele der groote gebeurtenissen, welke onze geschiedenis als den „opstand tegen Spanje" aanduidt en waaruit de Republiek der Vereenigde Nederlanden is ontstaan, zijn meer uit persoonlijke omstandigheden voortgekomen dan uit algemeene republikeinsche beginselen. Het was aanvankelijk geen strijd tegen het grafelijk of hertogelijk gezag; de koning van Spanje werd als heer der Nederlanden steeds geëerd, maar het was bovenal tegen FILIPS II en zijn Spaansche veldheeren of vertegenwoordigers, dat de oorlog was uitgebarsten. De hervorming had door den strijd tegen de rijkdommen der geestelijkheid en geestelijke stich-

---

[1]) Politieke discoursen, 1662, pag. 3.

[2]) GRASWINCKEL, Placcaetboek op het stuk van den lijftocht, 1651, tweede stuk, pag. 145.

tingen mede een sociaal-economisch karakter. De opstand tegen FILIPS II had dus geen republikeinsch beginsel. Men dacht aanvankelijk niet aan een republiek, maar wilde zelfs het eenhoofdig gezag bewaren, en de erkenning van MATHIAS van Oostenrijk als landvoogd tegenover Don JAN van Oostenrijk, hoewel met weinig gezag bekleed en spottenderwijze wegens den invloed van den Prins van Oranje „'s Prinsen griffier" genoemd, wijst op het streven, om het eenhoofdig gezag te bewaren, gelijk de graven dat vroeger bezaten. De Staten van Holland en Zeeland besloten in 1583, het hoogste gezag op te dragen aan den Prins van Oranje onder den titel van *Graaf*. Zelfs na den dood van den Prins werd nog steeds aan het eenhoofdig gezag gedacht, en de Engelsche graaf van Leicester werd in 1585 door de Algemeene Staten met een groote macht bekleed.

Dit alles wijst er op, dat de Nederlanders ondanks zichzelf republikeinsch geworden zijn, en dat de worstelstrijd tegen Spanje geenszins een reactie was tegen de grafelijke macht op zichzelf, zooals die zich uit het leenstelsel ontwikkeld had. De afzwering van FILIPS II in 1581 had een persoonlijke beteekenis, omdat deze vorst de bestaande oude vrijheden en privilegiën aantastte en de bevolking onderdrukte door geweld.

De Unie van Utrecht, in 1579 vastgesteld, werd vervolgens de grondwet der Republiek, hoewel zij er niet voor bestemd was. Zij vormde meer een slappen band tusschen de afzonderlijke provinciën dan wel een staatkundig richtsnoer voor de vaststelling van de grondrechten der bevolking. Daardoor bleven de meeste bestaande toestanden voortduren, en alleen was in de plaats van het vroegere grafelijk, hertogelijk of bisschoppelijk gezag nu dat van de Staten der Provinciën gekomen. Elk gewest was souverein gebleven, en de Unie vereenigde de deelen niet veel meer dan uiterlijk.

Terwijl nu in plaats van het erfelijk hoofd de Staten der Provinciën het souverein gezag hadden verkregen binnen hun gebied, moesten de standen of leden worden aangewezen, waaruit die bestonden. In Holland waren de *Ridderschap* (*Edelen*) en de *Steden* de twee standen, die de afgevaardigden ter Statenvergadering kozen. De boerenstand was niet vertegenwoordigd, doch er werd gerekend, dat de Ridderschap ook daarvoor optrad. Om verkiesbaar te zijn voor de Ridderschap, moest men niet alleen behooren tot een adellijk geslacht, maar ook in het bezit zijn van een *ridderhofstede*, d. i. een landgoed, waaraan het recht tot vertegenwoordiging bepaaldelijk verbonden was, of van een *ambachtsheerlijkheid*. Dit was in 't algemeen ook elders de voorwaarde, aan de Ridderschap verbonden, om ter Statenvergadering beschreven te worden.

In Utrecht bestonden de Provinciale Staten uit drie leden: de *Geëligeerden*, vertegenwoordigers van kerkelijke collegiën, de *Ridderschap* en de *Steden*. In Gelderland, dat verdeeld was in drie kwartieren, had ieder kwartier zijn afzonderlijke Staten, die bestonden uit afgevaardigden der *Ridderschap* en der *Steden*. In Zeeland werd de *Ridderschap* vertegenwoordigd door den *Eersten Edele*, een waardigheid, welke bekleed werd door den Prins van Oranje, terwijl verder de *Steden* vertegenwoordigd waren.

In Overijsel waren het ook de *Ridderschap*, de bezitters van riddermatige hofsteden (waarvan elke beschrevene hoofdelijk stemde, wat in Holland,

Utrecht en Gelderland niet het geval was, omdat de Ridderschap daar één college vormde) en de *Steden*. In Drente bestonden de Staten uit de *Ridderschap*, d. i. edelen, in het bezit van een erkende havezathe, en de *Eigenerfden*, bezitters van een omschreven hoeveelheid eigen grondbezit. De Ridderschap had er één stem, de Eigenerfden bezaten twee stemmen.

In Groningen vormde de *Stad Groningen* het eerste lid der Staten en de *Ommelanden* het tweede. De Ommelanden werden vertegenwoordigd door *Jonkeren*, *Hovelingen* (d. i. bezitters van *hoven* of *hoeven*, waaraan van rechtswege de vertegenwoordiging verknocht was), *Eigenerfden* en *Volmachten der drie kwartieren*.

In Friesland bestonden de Staten uit de *Afgevaardigden der drie kwartieren en grietenijen* (districten of gerechten), en de *Afgevaardigden uit het kwartier der steden*. Aan het hoofd van de grietenijen stond een *Grietman*, die gekozen werd door de *Eigenerfden*, d. i. door hen, die een eigen huis en erf van zekere uitgestrektheid bezaten. Elke grietenij zond 4 personen naar den landdag, nl. twee edelen en twee eigenerfden.

Uit bovenstaand overzicht [1]) blijkt reeds, dat de boeren en het platteland zoo goed als niet vertegenwoordigd waren in Holland, Zeeland, Gelderland, Utrecht en Overijsel. Hier gold de Ridderschap wel als de vertegenwoordigers van het platteland, maar men kan de Ridderschap niet met redelijkheid als de vertegenwoordigers der boeren beschouwen. In Holland werd in 1627 der Ridderschap ontzegd, het platteland en de kleine steden te vertegenwoordigen, zoodat deze sedert ook in den vorm in 't geheel geen vertegenwoordigers bezaten. In staatkundig opzicht was Holland geheel een stedenrepubliek, waar de beschreven steden bijna souverein waren en de plattelandsbewoners zich hadden te onderwerpen. Dat het platteland in een toestand van afhankelijkheid gehouden werd, terwijl de privilegiën door de heeren veelal tot hun eigen voordeel werden aangewend, leest men ook in de proclamatie van den Raad van Binnenlandsche Zaken van het Staatsbewind van 10 Juni 1803.

Alleen in de drie noordelijke provinciën, in Friesland, Groningen en Drente, hadden de eigenlijke boeren, nl. de eigenerfden, d. i. de boeren, die een zekere oppervlakte lands en een huis bezaten, stem in het kapittel. Daar heerschte reeds een zekere democratische geest in den tijd der Republiek, die wel het krachtigst was in Drente. Om hier als Eigenerfde te worden aangemerkt, werd niets anders vereischt dan het bezit van zooveel goederen, onder één karspel gelegen, als noodig zijn, om in iedere „pay grondschatting twee guldens te betalen."

Steden had Drente niet en zij overheerschten door hun invloed derhalve het land niet. Ook de Ridderschap was in Drente niet veel beteekenend. Dikwijls gebeurde het hier toch, dat niet meer dan 6 of 7 vertegenwoordigers der Ridderschap aanwezig waren ter Statenvergadering van het Landschap tegenover 37 Eigenerfden.

---

[1]) Zie uitvoeriger FRUIN—COLENBRANDER, Geschiedenis der Staatsinstellingen, 1901.

Regeeringstoestanden op het platteland gedurende de Republiek. Heerlijkheden.

Dat de opstand tegen FILIPS II geen strijd was tegen het feudalisme, blijkt het meest uit de toestanden op het platteland. Hier waren de leenheerlijke toestanden het meest in stand gebleven gedurende de middeleeuwen en hier bleven zij ook nog gedeeltelijk voortbestaan gedurende de Republiek, tot den val van deze in 1798.

Wanneer wij ons bepalen tot Holland, zien wij hier reeds in den tijd der Hollandsche graven het graafschap ingedeeld in een aantal districten, aan welker hoofd een *baljuw* namens den graaf het bewind voerde. Zulk een district heette daarnaar *baljuwschap*. De baljuwschappen waren onderverdeeld in *schoutambten*, ongeveer de dorpen, waar een schout aan het hoofd stond. In de andere provinciën droegen de indeelingen andere namen en ook soms een ander karakter.

Rechtspraak en regeering (justitie en politie) waren niet van elkander gescheiden; de baljuw en de schout stonden ieder in zijn gebied aan het hoofd van beide. De schout werd terzijde gestaan door de schepenen, gewoonlijk zeven in getal. In zaken van rechtspraak verzocht de schout namens den graaf vonnis, de schepenen wezen het. Samen oefenden schout en schepenen de regeering (politie) en hieronder vielen ook waterschapszaken. De wetgeving, het recht van keur, was evenwel voorbehouden aan den baljuw van het district, waarin eenig ambacht was gelegen.

De baljuws waren als de stadhouders van den graaf te beschouwen en daardoor aanvankelijk zeer machtig. Van hun uitgebreide bevoegdheden bleef echter allengs weinig meer over dan de crimineele rechtspraak en het recht van keur. In beide werden zij bijgestaan door welgeboren mannen [1]).

Doch binnen de grenzen van de baljuwschappen waren enkele gedeelten lands aan de macht en het rechtsgebied der baljuws onttrokken. Dit was het geval met de *steden* en met de *hooge heerlijkheden*. Over de steden spreken wij niet, doch de heerlijkheden, als plattelandsgewesten, vallen binnen ons kader.

Het platteland der Nederlanden was in alle gewesten overdekt met een groot aantal heerlijkheden, afzonderlijke rechtsgebieden en bezittingen, waar de heeren als kleine leenvorsten zetelden en met een aantal rechten en voorrechten in hun heerlijkheden waren begunstigd. Daartusschen lagen ook nog dorpen of streken, die niet in leen gegeven, maar aan de grafelijkheid gebleven of teruggenomen waren. In deel I, pag. 139, hebben wij reeds op het ontstaan der heerlijkheden gewezen. Bij de uitbreiding van het leenstelsel, toen de groote leenmannen, als de graven, hertogen en bisschoppen, weder leenen uitgaven aan aanzienlijke edelen, om hen aan zich te verbinden, ontstonden vele dezer heerlijkheden. De edelen op hun kasteelen kregen van den opperleenman niet alleen vaste goederen in leen maar ook werden verschillende rechten, als de hooge of lage rechtspraak, jacht en visscherij enz. in leen gegeven aan leenmannen van eenig vast goed of aan aanzienlijke

---

[1]) Zie FRUIN—COLENBRANDER, Geschiedenis der Staatsinstellingen, 1901. — A. S. DE BLÉCOURT, De ambachten in Rijnland, Delfland en Schieland, 1902.

allodiale grondbezitters. Naar den omvang dier verkregen rechten van de heeren werden de heerlijkheden onderscheiden als *hooge*, *middelbare* en *lage heerlijkheden*. De heeren, die het recht verkregen tot het aanstellen van baljuw, welke ter Hooger Vierschaar zaten, om gerecht te oefenen over lijfstraffelijke zaken, voerden den titel van *halsheeren* of *hooge heeren*. Andere heeren, die het recht verkregen, om *schouten* aan te stellen, en welke alleen het bestier voerden over burgerlijke zaken, werden *ambachtsheeren* genoemd, naar het woord *ambacht* (Lat. ambactus = rondgezondene), dat bediening of rechtsgebied beduidt. De ambachtsheeren hadden dus niet de hooge, maar de middelbare of civiele jurisdictie, onderzochten en beslisten burgerlijke geschillen en kleine misdrijven, waarop kleine boeten gesteld waren.

Wat lagere jurisdictie was, vindt men niet nauwkeurig omschreven. De schrijver van den Tegenw. St. [1]) van Holland vermoedt, dat hiertoe gerekend werden die handelingen, welke, om hun plechtig beslag te geven, wel voor leden van het gerecht, maar niet voor het geheele gerecht plaats hadden. Als voorbeeld noemt die schrijver het overdragen van landerijen, huizen en andere vaste goederen, hetwelk geschiedt voor den schout, twee schepenen en den secretaris, het maken van uitersten wil, enz.

In Gelderland bestonden nog *bannerijen* of *banner-Heerlijkheden* (o. a. Berg, Wisch, Baar) een benaming, die elders niet voorkomt. Deze benaming herinnert er aan, dat de heeren het recht hadden, onder hun eigen banier of vaandel ten strijde te trekken.

Bij deze onderscheidene heerlijkheden, die tot een categorie kunnen gebracht worden, waren de rechten en toestanden nog zeer verschillend. Dit hing af van de voorwaarden van de oorspronkelijke beleening der heerlijkheid, en van de uitbreiding, die machtige, energieke heeren daaraan soms wisten te geven, of van het slappe handhaven van de heerlijke rechten, waardoor zij afsleten, verminderden of te gronde gingen.

Oorsprong en karakter der heerlijkheden. Heergewaden.

De bezitters der heerlijkheden waren dus aanvankelijk veelal kleine leenmannen, meest achterleenmannen, die aan de leenrechten waren onderworpen. Eenige dier rechten en plichten laten wij hier volgen. De leenmannen volgden elkander bij versterf in het landbezit op. De erfgenamen eener ridderhofstede, waarop eenig leen gevestigd was, moesten binnen jaar en dag zoodanig leen van den graaf of bisschop verheffen, en bij de bevestiging daarvan eenige onkosten betalen of heergewade geven.

Volgens het Saksische leenrecht erfde een leengoed alleen van den vader op den zoon; deze leenen werden *rechte* of *mansleenen* genoemd, maar onder de bisschoppen heeft men, volgens Longobardisch leenrecht, dit ook op *vrouwen* toegepast. Bij gebrek aan erfopvolging of aan een leenvolger verviel, volgens het Longobardisch en Rijksleenrecht, een leengoed weder aan den leenheer.

De leenvolger moest het goed van een overleden edelman, die het van een graaf, bisschop, enz. te leen hield, van den leenman „verheffen", of

---

[1]) Deel XVI, pag. 201.

„verzoeken" binnen jaar en dag, en tot heergewaad geven het beste paard, door den edelman nagelaten, of zoo die geen paard naliet, dan drie pond [1]). Als men hierbij bedenkt, dat het aantal Stichtsche leenen en leenmannen aanzienlijk was, en dat bij de menigvuldige roof- en plundertochten, bij jachten en steekspelen als anderszins niet weinig edelen om hals geraakten, dan kan men veilig aannemen, dat door die herhaalde beleeningen en heergewaden de bisschoppelijke paardenstallen ruim voorzien werden. Zoo zal het ook in Holland geweest zijn in den ouden tijd. De heergewaden waren echter van zeer verschillenden aard; allerlei dieren werden als zoodanig aangewezen. De leenen waren verschillend van aard en droegen ook naar het onderscheid in aanzien verschillende namen. Men leest van *sadel-leen*, wat zeker te kennen geeft, dat de leenman een gezadeld paard moest berijden, of, zooals men wel meent, dat hij een zadel-, saelstad of kasteel in leen had [2]); van *pantser-leen*, wat zeker er op wijst, dat de leenman *gepantserd* of geharnast moest zijn; van *kodde-leen*, dat doelen zal, dat de leenman met een *kodde*, *knods* of *koese* gewapend diende te zijn. Als de leenopvolger verzuimde, de verheffing binnen den bepaalden tijd te doen, verviel het landgoed weder aan den hoofdhof.

Zoo werden ook de jacht en visscherij wel in leen gegeven, waarvoor een jachthond, een paar konijnen of kapoenen, soms ook een valk, havik of sperwer, en voor de visscherij een zalm als heergewaad moest aangeboden worden.

In het Sticht, Overijsel en Drente vond men veel bisschoppelijke leenen. Dat na de bisschoppelijke regeering voor de leengoederen van het Sticht de stadhouders der Spaansche vorsten namens dezen de leenhulde ontvingen, wordt wel verondersteld, maar is niet bewezen [3]); echter werden wel de Drosten als leenheeren gehuldigd. Na de afschudding van het Spaansche juk moest de leenverheffing bij den stadhouder vanwege de Staten van Overijsel gedaan worden. In 1612 werd er een Leenkamer en „stadhouder van leen" met „mannen van leene" aangesteld, en bij het landrecht van 1630 werden daarbij nieuwe bepalingen gemaakt.

In 1660 werd de heer LAMBERT VAN OER te Zalk tot „stadhouder van de leenen" benoemd, die de halve heergewaden zou genieten, d. i. volgens instructie van 1593 van iedere nieuwe beleening voor heergewade 10 car. guldens, een daalder voor den Lieutenant van de Leeninge en een olden schild [4]). Dit betrof enkel de Stichtsche leenen. In 1610 werd besloten, dat een ander leenheer zijn vazallen met geen hooger heergewaden zou mogen bezwaren, dan hij zelf aan het Landschap betaalde [5]).

Verloop van het leenrecht.

Het leenrecht ontaardde in den loop der tijden meer en meer en alleen de uiterlijke vorm bleef er van over. De onderlinge betrekking tusschen de partijen loste zich veelal op in een

---

[1]) RACER, Gedenkst., III, pag. 55.
[2]) RACER, Gedenkst., III, pag. 57.
[3]) Tegenw. St. v. Overijsel, II, pag. 170.
[4]) Tegenw. St. v. Overijsel, II, pag. 177.
[5]) Overijselsche Alman., 1849, pag. 157 enz.

zakelijken last op een bepaald vast goed, waarvan de leenman reeds als eigenaar werd beschouwd. Van de belofte tot bescherming door den leenheer, des vereischt tegen de verplichting van den leenman, om gereed te staan, den leenheer hulp en bijstand te verleenen, bepaaldelijk te zijnen behoeve krijgsdienst te praesteeren, was in de 18e eeuw niets meer te vinden. De heergewaden werden veelal niet meer in natura voldaan, maar in plaats van het in de leenboeken vermelde heergewaad werd een bedrag in geld gesteld.

Het Groot Placaetboek [1]) leert ons verschillende heergewaden kennen, met opgave van de penningen, waarin zij betaald konden worden, die in 1631 ten behoeve van de grafelijkheid kwamen. Wij zullen eenige daaruit afschrijven.

	Guld.	St.	P.
Een schoone maaltijd	5	6	0
Een roode sperwer	1	0	0
Een windhond met halsbanden, elke windhond 3 pond, de halsband 20 stuivers, tezamen	4	0	0
Een Marweetschen snoek	0	10	0
Een paar wapen-handschoenen	1	4	0
Een paar handschoenen	0	4	0
Een paar witte handschoenen	0	3	0
Een jachthoorn, wel behangen	1	10	0
Een Dordsche koek	0	1	0
Een paar Smaerlen	0	5	0
Een paar vette kapoenen	1	0	0
Een roode havik	3	15	0
Een goede havik, een gouden Engelsche nobel	4	8	0
Een paar konijnen	0	5	0
Een vette pauw	1	0	0
Een zeel winden, elke zeel 3 gl.	6	0	0
Een goede zalm	0	3	0
Een pond goed geld	1	0	0
Een lood fijn, puer zilver	1	11	0
Een stoop Rijnsche wijn	0	6	0
Een vette weer	1	10	0
Een nieuw zwaard	2	0	0
Een paar sporen	0	10	0

Naast het genoemde komen nog vele geldstukken van verschillenden aard in de lijst voor.

De leenman had oorspronkelijk uit den aard der zaak geen vrij beschikkingsrecht over zijn goed; hij kon zijn goed niet vervreemden, niet verpanden, noch bezwaren; het niet verdeelen en veel minder wegschenken. Later geschiedde dit met toestemming van den leenheer, den graaf, bisschop enz. Deze kon ook de erfopvolging mogelijk maken, hetzij door na den dood van den vader den zoon met hetzelfde goed te beleenen, hetzij dit reeds bij het leven der ouders te doen. Werd later de beleening van den zoon met het-

---

[1]) Deel IV, pag. 515.

zelfde goed als dat, door zijn vader bezeten, beschouwd als iets, dat inhaerent was aan des leenmans recht, dan was daarmede de erfopvolging erkend. Des leenheers recht bleef dan enkel tot de bevoegdheid van nieuwe beleening beperkt, tegen betaling van het daarvoor verschuldigde „heergewaad". Ook bij de beschikking over het goed, hetzij tot vervreemding, hetzij tot bezwaring, hetzij tot splitsing, bleef de toestemming van den leenheer vereischte, maar zij werd later niet meer geweigerd. Ook daarvoor was de leenman hem een zeker bedrag verschuldigd. En ten slotte kwam hierbij het recht, om vrij bij testament over het leen te beschikken. Zoo werd de toestand van „eigendom der heerlijkheden" geboren, langzamerhand zich ontwikkelend. Des leenheers recht was aldus bijna tot een zakelijk recht op eens anders goed ingekrompen. Toch bleven nog verschillende leenformaliteiten bestaan en werden de leenheerlijke rechten ook in den tijd der Republiek nog eenigermate gehandhaafd. In de octrooien, om bij uitersten wil over de leengoederen te mogen beschikken, stelden de Staten van Holland o. a. de voorwaarde, dat de leengoederen, waarvoor dit werd aangevraagd, niet sterfelijk moesten zijn, „dat de suppliant geen bastaard is, nog ook dat de goederen gemaakt of gegeven zouden worden aan kerken, kloosters, godshuizen of geestelijke personen". Verder moesten degenen, die de leengoederen aanvaardden, nog een „eed, hulde en manschap" daarvan doen en de rechten, daarop staande, betalen [1]).

Dit was in het kort het verloop der betrekking tusschen den leenheer en de bezitters der heerlijkheden of heerlijke rechten. In den tijd der Republiek, toen de graaf, hertog en bisschop door de afzonderlijke Staten der provinciën vervangen waren, waren de leenheerlijke rechten ook van de vroegere heeren op de Staten overgegaan. De Staten waren leenheeren in vele leenen, en bij het gemis van een persoonlijk heer ging als de leenheerlijke betrekking eerder in een zakelijke betrekking over. De Staten gingen echter tegen, dat in Holland sterfelijke leenen in onsterfelijke werden geconverteerd, om daardoor hun rechten grooter te doen blijven en de vorming van erfelijke heerlijkheden te beperken. De door versterf vervallen leenen kwamen aldus aan de domeinen [2]).

Die zakelijke betrekking kon gemakkelijk opgeheven worden door afkoop. Zoo gingen in den tijd der Republiek vele heerlijkheden allengs te gronde; zij werden òf door de justiciabelen zelf òf door de hooge overheid afgekocht. In Holland was het sedert de 16e eeuw de toeleg van vele stadsregeeringen, om heerlijkheden te koopen. De stad werd dan op naam van een harer regenten, een burgemeester gewoonlijk, met het leen verlijd. In de 18e eeuw komt het ook voor, dat de bestuurders van een dorp zelf de heerlijkheid koopen. Elders verzwakte de heerlijke macht, doordien het oude geslacht uitstierf en de heerlijkheid door verkoop in handen kwam van nieuwe patriciërs, die niet den ouden invloed konden uitoefenen, of daar ook niet altijd naar streefden en zich niet zelden met den titel van „heer" der heerlijkheid tevreden stelden.

---

[1]) Groot Placaetboek, IV, pag. 512.
[2]) Groot Placaetboek, IV, pag. 512.

Aantal heerlijkheden en hun verspreiding. Verschillende wijze van ontstaan der heerlijke rechten.

Het aantal heerlijkheden in ons land was groot, zeiden wij. Wie ze kennen wil, kan ze meest vinden opgegeven in VAN LENNEP, Ons Rijk in vroegere tijdperken, 1860, en in J. KUYPER, De Republiek der Vereenigde Nederlanden in Kaart en Woord, Tekst, 1898. De oppervlakten van die heerlijkheden kennen wij niet, doch over 't geheel was dit bij vele vrij aanzienlijk. Niet de geheele heerlijkheid was de grondeigendom van den heer der heerlijkheid, maar in de heerlijkheid en daarbuiten had hij gewoonlijk aanzienlijke grondeigendommen en rechten, en uit de enkele opgaven van verkoop of verbreiding van het leen, die ons bij eenige heerlijkheden onder de oogen kwamen, blijkt, hoe groote grondbezitters de heeren der heerlijkheden veelal waren. De heerlijkheden lagen over het land verspreid, hier dichter op elkander gedrongen, daar meer geïsoleerd. In het Geldersche Kwartier bij Zutfen bijv. lagen negen stem hebbende heerlijkheden, Borkuloo, Breevoorde, Gendringen, Elten, Didam, Westervoort, Lichtenvoorde, Lichtenberg, Verwolde en Keppel; in het kwartier Veluwe twee hooge heerlijkheden: Doornweerd en Rozendaal; in het Rijk van Nijmegen wel 6. Holland had talrijke heerlijkheden. In Friesland kon het leenrecht nimmer wortel schieten. Toen hertog GEORGE VAN SAKSEN den 20en Mei 1504 te Franeker aan de Friesche heerschappen voorstelde, om hun vaste goederen van hem in leen te ontvangen, namen die heerschappen daarop eenige dagen beraad, vooral, „dewyl zy so te spreken van geen leen wisten te zeggen", d. i. dat zij eigenlijk niet wisten, wat een leen was. En evenmin als eenig leenrecht ten aanzien van den Heer des Lands, bestonden er ook „heerlijke rechten over personen of goederen". Vandaar dan ook, dat de Friesche steden in hun geschil met het platteland over hun wederzijdsche stem in den Staat in 1583 aan WILLEM VAN ORANJE naar waarheid konden voorhouden: IX. „Zyn in de platte landen geen Heerafftyge goeden, nochte regalia nochte feudalia, dan zyn alle landen vrye eigen landen ende goeden van degene die se toecomen. X. Sodat in Vrieslant geen Heerschaften oft Edelluyden syn, die eenige *heerschappie* hebben over eenyge perceel van landen. XI. Dan syn alle gelyck van een conditie, Eedel ende Onedel. XVI. Ende heeft noch huyden daeges nyet een Edelman op syn hoeff ende landt wonende meer macht dan d'alderminste Eygenerfde" [1]).

Het Provinciaal bestuur in Friesland maakte dan ook bezwaar tegen de aanmatiging van den titel „*Heer van* . . . .", (iets, wat elders wel voorkwam) zooals blijkt uit een Resolutie van Gedeputeerde Staten van Friesland van 1608, toen deze tegen een onderteekening van SIXTUS DEKEMA als *Heer van Jellum* opkwamen [2]). Na dien tijd kwam een dergelijke onderteekening dan ook niet voor.

In Groningen vond men wel heerlijkheden, maar deze werden niet, zooals elders in de Nederlanden, in oorzakelijk verband gebracht met het leenstelsel. Het departementaal bestuur van Groningen toonde dit in een uitvoerig rapport

---

[1]) Charterboek van Friesland, IV, pag. 416.

[2]) Vrije Fries, VII, pag. 389.

van 12 Sept. 1803, aan het Staatsbewind der Bataafsche Republiek gericht, aan. Daarin wordt gezegd, dat in de vroegere Ommelander wetten of Constitutie geen leenstelsel of leenrecht bekend is. „In de Ommelanden zijn alle vaste goederen *allodiaal* en staan ter volle dispositie van den eigenaar, voor zooverre hij niet vrijwillig, door het aangaan van verbintenissen, de uitoefening van dit volle recht aan zich zelven heeft gelimiteerd" [1]). De ambachtsheerlijkheden in dit gewest waren dan ook geen uitvloeisels van het leenstelsel, maar veeleer wijzigingen van het vanouds gevigeerd hebbende en beschreven landsrecht, of, vooral wat betreft de ambachtsheerlijkheden der Stad Groningen, ontstaan uit de willige opdracht der landzaten, als gevolgen van gepresteerde diensten en door opgevolgde giften of tractaten bevestigd. Op dien grond werden hier de ambachtsheerlijkheden als wezenlijke bezittingen beschouwd, *titulo justo oneroso* verkregen, en *in commercio* een reëele geldswaarde bezittend, waarvan sommige door den souverein zelf indertijd zijn verkocht.

Drente had vanouds slechts één heerlijkheid, de hooge heerlijkheid Ruinen, die onafhankelijk op zichzelf stond, in 1395 door den bisschop van Utrecht werd veroverd en sedert als leen van dezen beschouwd was. De Heer stond aan het hoofd zoowel van 't bestuur als van de rechtspraak. Doch in 1768 werd het heerlijkheidsrecht afzonderlijk door de Staten van Drente gekocht, en de Drost van Drente vertegenwoordigde, vanwege het Landschap, den Heer der heerlijkheid.

Eigenaardig en opmerkelijk is het, dat het Landschapsbestuur hier nog heerlijkheden schiep in de nieuw aangelegde veenkoloniën Hoogeveen en Smilde, en dat wel in een tijd, toen de heerlijkheden algemeen werden verminderd of in verval kwamen. Men ziet hierin een nabootsing der leenheerlijke rechten.

Ook elders vond men heerlijke rechten, die niet uit het leenstelsel waren voortgekomen. Het departementaal bestuur van Zeeland heeft in 1803 aangetoond, dat vele heerlijke rechten in die provincie ontstaan zijn uit de bedijking van schorren, door vermogende ingezetenen op eigen kosten ondernomen, nadat de eigendom van den grond onder die voorwaarde hun van staatswege was uitgegeven; dat de bedijkte gronden door hen gesplitst en verkocht zijn geworden onder reserve van die rechten en prerogatieven, welke later het wettig recht der ambachtsheeren uitmaakten, doch waaraan de souverein een leenroerig verband heeft gehecht, om 's lands schatkist te beneficeeren.

In de provinciën Holland, Utrecht en Gelderland zijn ook vanouds vele heerlijke rechten als allodiale goederen bezeten geweest; andere grondeigenaars hebben hun vrije bezittingen aan den landvorst opgedragen en van den landvorst weder in leen ontvangen. Later hebben de Staten der twee eerstgenoemde provinciën een groot aantal heerlijkheden, die zij zelf als allodiale goederen bezaten, aan particulieren verkocht en de kooppenningen in 's lands schatkist gestort. In Utrecht waren meestal die heerlijkheden zuiver allodiaal gebleven en als zoodanig in den handel geweest, maar in Holland heeft men

---

[1]) Pag. 15 van genoemd rapport.

bij verkoop der heerlijkheden een leenroerig verband daaraan gehecht. Dit is dus een bijvoegsel bij het principale contract, een formaliteit, later uitgevonden en die dus niets gemeen heeft met den eigenlijken oorsprong der heerlijke rechten of met het leenstelsel [1]).

Heerlijke rechten in betrekking tot de bewoners van de heerlijkheid.

Wordt door het bovenstaande duidelijk, dat de leenband tusschen leenheer en leenman (den heer der heerlijkheid) zwakker werd, was zelfs die verhouding tusschenbeide niet juist meer aan te wijzen en zag men somtijds enkele bezitters van oude huizen zich het recht van *Heer van*.... te heeten zonder grond aanmatigen, deze geschiedenis hebben wij niet te vervolgen of verder na te gaan [2]). Van belang voor ons doel is de vraag, hoe de betrekking was tusschen de heeren der heerlijkheden en hun onderdanen, de boeren en verdere plattelandsbevolking? Kon zich onder die heeren een vrije boerenstand ontwikkelen?

De heerlijke rechten en hun rechtsgebied waren zeer verschillend, zoodat de toestand der boeren en andere bevolking onder de heeren geenszins overal overeenkwam, terwijl uit den aard der zaak de persoonlijke eigenschappen van de heeren veel wijzigingen in de toestanden brachten.

Welke rechten een heerlijkheid al zoo omvatte, lezen wij in de verkoopbilletten van heerlijkheden. Natuurlijk zijn die rechten zeer verschillend naar den aard der heerlijkheid. Wij laten hieronder volgen het belangrijkste uit het verkoopbillet van de „Heerlijkheden Dussen, Munsterkerck en Heer-haerts-weert mette appendentiën ende dependentiën van dien", gelegen in Zuid-Holland, in Aug. 1606 [3]).

Die heerlijkheid dan omvatte, volgens het billet, in de eerste plaats het „slot ofte Huys van der Dussen, so 't selve tegenwoordigh staende is, met 2 Hoven ofte Tuynen, ende eenen Elsen Bos, twelk nu Weyde is, hebbende 't slodt ofte Huys synen vrydom van vast gheleye schattingen ende Impositien." Verder nog „twee hoeven, vrij van alle beden en schattingen", en de „tiende van voors. hoeven, de ambachtsheerlijkhed van Munsterkerck, een meenigte tienden, helften of vierdeparten van tienden op verschillende landerijen, o. a. smaltiende van varkens, ganzen, lammeren, bijen en hennep", verder „Ruyvoghelrije inde corne met verscheyden Visseryen mette cleyne Fuycken", de „Schutvisserye buytendycx", de „Chynsen, manschappen, versterf van Bastaerden, andere sterfhuysen en aendriften, de voors. heerlykheyt van Munsterkerck competeerende."

Verder luidt het: „Noch resorteeren onder de heerlickheyt van der Dussen tusschen de LXX en LXXX Leen-mannen, die den Heere van der Dussen hult, Eedt en manschap doen, volghende 't Leenboeck daer van synde.

---

[1]) De Nederlander, N°. 13.

[2]) Zie R. C. Bakhuizen van den Brink, Bijdrage over den oorsprong en den aard der achterleenen in het graafschap Holland (Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch., Letterk., II, 1857, pag. 130). — A. C. Holtius, Over de voordragt van den heer Bakhuizen v. d. Brink (t. z. p., pag. 149). — G. A de Meester, Onderzoek naar den staatsrechtelijken toestand en de betrekking der onafhankelijke heerlijkheden onder de Republiek (Nieuwe Bijdr. voor Rechtsgel. en Wetgeving, III, 1853, pag. 49).

[3]) Afgedrukt in het Algemeen Ned. Familieblad, 1885, pag. 300.

Noch de keuren en breucken onder voorsz. heerlickheyt vallend, komt de Heere van der Dussen so wel int crimineel als int civil den derden penninck en wat keuren onder de vyf pont vallen, comen de Heer alleen toe."

„Noch de uitlegghinge onder de heerlickheyt van Munsterkerck vallende, te weten als eymandt in fauten valt van te betalen, beden hondertsten penninck, sluysgelt, meulengelt, dyckagie, en van alle andere lasten den dorpe aengaende, mach de Heer uitlegginghe doen, op dobbelgelt wederomme, en binnen 14 dagen viervout, indien sy niet en voldoen."

„Noch komt totte voorsz. heerlickheyt de Mannenbede."

„Noch de de Gruyte so over Muylkerck als Munsterkerck, op elk vat biers een Ruyterse blanck."

„Noch de Swaendrift in de Mase tusschen Dordrecht ende Geertruidenberg en jaerlix een heffing van al des Conincx Fuycken waertoe den Heere van der Dussen eenen Pluymgraef stelt ende Eedt."

„Noch den wint-coren-meulen metten gemale en de plaetse daer de Rosmeulen plach te staen."

Nemen wij een ander voorbeeld van heerlijke rechten, nl. dat van den Heer van Almeloo. De Heeren van Almeloo hadden hun heerlijkheid van den bisschop van Utrecht ter leen verkregen, en later was de provincie Overijsel leenheer. De heeren bezaten geenszins alle rechten, welke de groote leenmannen hadden verworven. Wij lezen over deze rechten het volgende. De heer stelde zijn eigen rechter, keurnooten en secretaris aan, om het gerecht te houden in zijn heerlijkheid. Hij begaf andere mindere bedieningen, als die van onderrechter, gerechtsdienaren, uitzetters, ontvangers en collecteurs van 's lands schattingen, schutters in de gemeenten of gemeene weiden, armenjagers, enz. Deze lieden moesten allen aan den huize van Almeloo getrouwheid zweren. Hetzelfde gold voor de vier burgemeesters en de twaalf gemeenslieden van Almeloo, waarvan er jaarlijks respectievelijk twee en zes door den heer werden aangesteld. De gemeente Vrieseveen stelde jaarlijks haar schout aan, maar onder goed- of afkeuring van den Heer van Almeloo, en ook deze moest den Heer van Almeloo trouw zweren. De Heer gaf wetten en stelde markten in of verbood ze. Hij had het recht, om den konings-accijns te vorderen, wat hem na 1726, toen besloten werd, een monopolie voor den brandewijn en gebrande wateren in te voeren, jaarlijks met 25 guldens door de Staten der Provincie vergoed werd. De heer beurde tol- en weggeld op het „Vriesche veen" en te Wierden. Hij strafte jachtschenders en had zelf altijd open jacht. Hij moest vergunning geven tot het oprichten van wind- en korenmolens en had een uitgestrekte leenkamer. Hij stelde predikanten aan, begaf kerkelijke bedieningen, schoolmeestersplaatsen en oefende recht van goedkeuring over de Menistenleeraren [1]).

Van de oude heerlijke rechten, te Bredevoort uitgeoefend, zijn de volgende belangrijk te noemen, ook omdat de oorsprong daarbij wordt vermeld.

Tijnzen, jaarlijks op St. Maartensdag verschijnend, betaald uit verscheidene

---

[1]) Mr. JOHAN SCHRASSERT, Deductie van de Regten en Geregtigheden der heerlijkheid Almeloo, 1749, pag. 8, 45. Ned. Jaarboeken, XX. Bijv. 1747—1755, pag. 167.

landerijen en koolhoven, die met *toestemming van den heer* uit de gemeente aangegraven waren en aan welke die tijns was opgelegd. De tijnsplichtigen, die in gebreke gebleven waren, op den bepaalden dag te betalen, moesten op den volgenden het dubbele voldoen.

Herfst- en meibeden werden uit de goederen betaald door de hofhoorigen. Voorheen waren zij verzocht en geboden, boven de schuldige diensten den heer met wagens en paarden te dienen, doch deze diensten waren met geld afgekocht.

Het *hofholtsgeld* kwam voort uit de verplichting van de bezitters der goederen, om jaarlijks op het huis te Bredevoort van hun eigen hout dertig voeren brandhout ten behoeve van den heer te brengen. Daar hun bosschen hierdoor te veel verhouwen werden, werd overeengekomen, het verschuldigde in geld te voldoen. Vijf erven waren hiervan uitgesloten en moesten voortgaan met jaarlijks voor den bakoven en de brouwerij op het huis acht voer hout te brengen, waarvan zij in 1628 ontslagen werden op dezelfde voorwaarde als anderen.

De *vastenavondhoenderen* waren tijns voor aangraving van gemeene landerijen.

De *rente van het honderdste ei* had dit bijzonders, dat men bij het betalen der eieren jaarlijks op Witten Donderdag het honderdste ei op den drempel des rentmeesters aan stukken sloeg onder het uitspreken dezer woorden: „*ei, ei, de eene helfte is voor den Heer, en de andere helfte voor mij.*"

Het *aangegraven lands-geld* werd betaald van sommige gronden, die door de huislieden waren aangegraven van de gemeente.

De *tol*, een sprekende *tol* genoemd, werd betaald door vreemdelingen, die met wagens, paarden of goederen door de heerlijkheid trokken.

De *dienstgelden* werden betaald uit zulke goederen, welker bezitters schuldig waren, den Heer jaarlijks *eens bij gras en eens bij stroo*, d. i. eenmaal des zomers en eenmaal des winters, met een tweespannigen wagen ten dienste te staan. Deze diensten waren afgekocht [1]).

Van de uitoefening van het molenrecht geeft het volgende ons een voorbeeld.

Volgens een reglement uit 1656 op den molen van St. Jans Geleen (Limburg) ontving de molenaar een zestiende deel der door hem gemalen granen voor loon. Het koren of graan werd door hem afgehaald; hij behoorde het den volgenden dag terug te brengen, als de molen goed in orde was, en zoo er iets aan ontbrak, op zijn laatst den derden dag. Deed hij dit niet, dan konden de lieden elders laten malen, terwijl, zoo de bewoners der heerlijkheid elders lieten malen zonder deze reden en betrapt werden, hun granen verbeurd waren, hetwelk meermalen geschiedde.

Als een vreemde molenaar, in het dorp kwam, om koren te halen, verloor hij zijn paard, en de eigenaars van het meel, dat hem was toevertrouwd, hun zakken met het graan. De molenaar was tegenover de ingezetenen aansprakelijk voor zijn knechts en verplicht, van Paschen tot den oogst een kar

---

[1]) NIJHOFF's, Bijdragen, VIII, 1852, pag. 181.

ter markt te zenden, elken Zaterdag naar Maastricht, elken Donderdag naar Sittard, om de te malen granen der inwoners van de heerlijkheid te halen.

Nam de molenaar meer voor maalloon dan het hem toegeschreven gedeelte, dan konden de ingezetenen zijn paard uitspannen, tot zij vergoeding verkregen hadden [1]).

De uitoefening en overtreding der heerlijke rechten ging soms met zonderlinge gebruiken gepaard. Het volgende als voorbeelden. Tot de heerlijke rechten behoorde in de 17e eeuw nog het pluimgraafsrecht. Zoo waren o. a. de burggraven van Leiden en later de heeren van Wassenaer pluimgraven van Rijnland, een hooge gerechtigheid, den vorsten des lands toebehoorend. Aldaar mocht niemand, tenzij met toestemming van den pluimgraaf, zwanen houden of ze ophalen of overbrengen op of van zijn huis of in zijn wateren, ook al bezat hij zelf een adellijk stamhuis of andere hoogadellijke goederen.

Dat recht van zwanen te houden was zeer oud en werd streng gehandhaafd. Hij, die zich verstoutte, er een of meer op te halen of te laten ophalen, moest zulks den heere beteren, de zwanen in een groote zaal of ander ruim vertrek, een voet hoog boven de aarde, aan een balk laten ophangen, en ze met schoone, roode tarwe, den overtreder toebehoorende, begieten of overdekken, zoodat van de zwanen niets meer kon gezien worden, welke tarwe alsdan, ten behoeve van den pluimgraaf, wiens pluimgraafschap en het recht daarvan geschonden was, werd geconfisqueerd. Dit blijkt uit de sententie van den Hove van Holland van 22 Dec. 1552, in de zaak van den graaf van Ligne, als heer van Wassenaer en pluimgraaf van Rijnland, tegen Jan Oem van Wyngaerden, als bezitter van den huize Kroonestein, en uit het plakkaat van de pluimgraven omtrent het dooden van zwanen, inzonderheid die aan de vleugelen gemerkt zijn, door Vrouw Maria, 20 Oct. 1539 gegeven.

Eigenaardige gebruiken bestonden er bij de voldoening van heerlijke cijnzen op verschillende plaatsen. Het zou een geheel boek kunnen vullen, als die bijzonderheden verzameld werden. Slechts een paar voorbeelden hiervan.

Op den 11en Nov. kwamen de cijnsplichtigen van St. Michielsgestel, Schijndel, St. Oedenrode en Bokstel op de groote Wielsche hoeve bijeen, om hun cijnzen te voldoen en tevens een cijnsmaal te houden. Daartoe was een kamer in den stal der hoeve bestemd, die buitengemeen groot was. Tot spijzen werden aan de opgekomen gasten groenten, vleesch, witte boonen met krenten, rijstepap, kaas, brood en bier voorgezet. De paarden in dien stal aan de eene en de koeien daarin aan de andere zijde geplaatst zijnde, moest dan een der gasten zitten achter een koe en aldaar eten met den staart van de koe om den hals, terwijl een tweede met een hond naast hem moest zitten te eten op een aschhoop; een derde moest eten met een bril op den neus en bij zich hebben staan twee brandende kaarsen, en alsdan zeggende niet genoegzaam te kunnen zien, had hij het recht, om den wand of den muur van den stal in te slaan [2]). Dit cijnsmaal en de St. Maartenscijnzen werden na 1805 afgeschaft.

---

[1]) Jos. Russel, De Heerlijkheid Geleen, haar voormalige heeren, inwoners, gerecht, gebruiken enz., 1860, pag. 87.

[2]) Hermans, Geschiedk. Mengelw., II, 4e st., pag. 290.

De St. Wilbert-cijns te Osch moest juist op den vervaldag voldaan worden en wel onder de gestelde boete, dat bij elken dag uitstel de belasting verdubbeld werd, verdriedubbeld en vervierdubbeld.

Een groot nadeel van de heerlijkheden in vele plaatsen in Holland en elders voor de boeren en onder de heerlijkheid staande lieden was, dat alleen de reëele heerlijke last was blijven bestaan, en dat, terwijl op vele plaatsen de heerlijkheden in handen van nieuwe geslachten waren gekomen, welke ze door koop verkregen hadden, er geen traditioneele en patriarchale band bestond tusschen heer en onderdaan. Waar de heerlijkheden van ouder tot ouder in dezelfde familie gebleven waren, koesterde de heer niet zelden een gevoel van vaderlijke zorg voor de bewoners der heerlijkheid, een gevoel, dat hem verplichtingen oplegde en waardoor ook geheele reeksen van pachters enz. tot eenzelfde familie behoorden, die aan den heer zich verbonden gevoelde en in gunstige voorwaarden woonde. Doch waar de heerlijkheden in handen van geldbeleggers of nieuwe geslachten kwamen, bestond die band niet. Ook gebeurde het niet zelden, dat de heerlijkheid gesplitst werd verkocht, zoodat de heerlijke *rechten* afgescheiden werden van het landgoed en zelfs het huis geheel werd gesloopt. Dan waren de heerlijke rechten geheel op zichzelf staande rechten, welke het vrije gebruik van land enz. beperkten en in handen waren van stedelingen, die er niet woonden en er niets voor gevoelden.

De nadeelige gevolgen hiervan werden ondervonden. Van de provincie Groningen wordt bericht, dat de aristocratie hiervan misbruik maakte ten nadeele van de volksvrijheid der gemeene ingezetenen van de Ommelanden, en om die reden werd bij de omwenteling in het Staatsbestuur alle zoodanige scheiding van heerlijke rechten van de gronden voor het vervolg verboden [1]).

Toestanden van onvrijheid der boeren in enkele gewesten.

Wij hebben reeds vroeger aangetoond, dat de persoonlijke vrijheid der boeren in Holland eerder gevestigd was geworden dan in de naburige landen. Toch was die persoonlijke vrijheid nog niet overal in de Nederlanden werkelijkheid. Wel waren door de Generale Staten de boerendiensten afgeschaft in deze gewesten, maar in het oosten des lands, in Overijsel en Gelderland, waren nog vele overblijfselen van de persoonlijke onvrijheid der boeren aanwezig, en veelvuldig werden de bewoners aldaar gedrukt door heerlijk jachtrecht en dergelijke, waardoor het wild de eigendommen der boeren vernielde. De Veluwsche en Gooische boer moest dikwijls na den arbeid des daags nog den geheelen zomernacht op zijn akker waken, om den oogst te verdedigen tegen zwijnen en herten, die onder de bescherming der prinslijke jachtpalen van Soestdijk en het Loo hun rooftochten ongestoord konden herhalen [2]).

In het oosten van Gelderland en van Overijsel vond men in de 17e eeuw en de eerste helft der 18e nog onvrije huurlieden, die als hofhoorige, eigenhoorige, keurmedige, schotbare en volschuldige vrijen onderscheiden werden.

---

[1]) Rapport van het Departementaal Bestuur aan het Staatsbewind der Bataafsche Republiek van 12 Sept. 1803.

[2]) W. H. DE BEAUFORT, Oranje en de democratie (Geschiedk. Opstellen, 1893, pag. 18).

Deze lieden mochten hun landerijen verbeteren, mits het den landheer vrijstond, na hun dood de erfenis te *bescheeren*, gelijk men het noemde, d. i. het beste paard uit den huize weg te halen. Dit recht kon men evenwel afkoopen, wat dikwijls geschiedde. Verder waren de onvrijen nog tot andere diensten verplicht [1]). De feudale verhouding bleef in Gelderland op het platteland nog lang voortduren in enkele gedeelten, al verzwakte zij ook eenigszins in beteekenis.

De strijd, om verlost te worden van de overblijfselen der persoonlijke onvrijheid en hofdiensten der boeren, werd aangebonden en het hevigst gestreden in Overijsel. Daar waren het reeds de kleine steden, die klaagden over de onderdrukking door de grootere; daar waren het ook de boeren, welke door de drosten geëxploiteerd werden als onvrijen, die allerlei persoonlijke diensten voor de drosten moesten verrichten.

Het was Deventer, waar de gezworen gemeente in 1611 daartegen reeds opkwam en aandrong, „*dat de Drosten sich sollen laten genoegen by solcken gevallen als die olde Drosten in voerigen tiden gehat ende vergunnet syn, sonder eenich beswaer van kerspelen ende huysluiden, van geschenck, gedwongen haevediensten op te leggen voor haer eygen particulier.*" De Schepenen en de Raad antwoordden, dat zij de zaak met andere steden wilden bespreken. Langdurige discussiën en twisten zijn hierop gevolgd, en toen de vraag gesteld werd aan de Staten van Overijsel in 1619, welke diensten de ingezetenen van de Drostambten in Overijsel jaarlijks aan de Drosten naar oude gewoonte *gehouden waren* te volbrengen, antwoordden zij: hierop kan niets met zekerheid worden gezegd. Door de landbrieven en het gemeene recht was vastgesteld, dat de ingezetenen tot geen diensten aan de Drosten gehouden zouden zijn, zoodat men tot de conclusie kwam, dat het *aangematigde* rechten waren. De Drosten evenwel bleven bij hun eischen en zelfs werd in 1631 aan de Drosten hooger tractement toegestaan, om die diensten te laten varen. De provinciale kas werd hiervoor schadeloos gesteld door een verhooging der verponding van de huislieden, tot wier last de vroegere diensten kwamen.

Evenwel, de diensten, die tegen het uitdrukkelijk verbod gevorderd waren, bleven niettegenstaande dat bestaan en het valt ook niet te verwonderen, dat Deventer weder optrad, om verlaging van het tractement der Drosten voor te stellen in 1639.

Zoo bleef in Twente en Salland nog volkomen de middeleeuwsche onvrijheid der boeren voortbestaan; zij moesten gereed staan, als de heer of Drost sprak, om allerlei diensten voor hem te verrichten. Lang heeft de strijd tegen die Drostendiensten voortgeduurd. Inmiddels werden zelfs de eischen strenger toegepast. Doch een verdediger der boeren trad op in den heer VAN DER CAPELLEN TOT DEN POL, lid der Ridderschap. Hij wist eindelijk in verband met de resolutie van 1631 door te drijven, *dat tot eeuwige afschaffing der Drostendiensten werd besloten.* Bij Publicatie van 25 Febr. 1783 werd dit

---

[1]) Tegenw. St. v. Gelderl., pag. 184. — SCHRASSERT, Codex Gelro-Zutphanicus. Tit. Hofhoorige, pag. 249 en keur en keurmedige, pag. 296.

besluit den ingezetenen bekend gemaakt. De huislieden van Twente waren daarvoor zoo dankbaar, dat zij den verdediger hunner rechten een brief van dank ter hand stelden, door de boerrichters onderteekend uit elk der boerschappen (Oldenzaal, Enschede, Ootmarsum, Delden, Borne), en omdat zij geen zegel gebruikten, van een gouden gedenkpenning met het volgende opschrift voorzien:

De nijvre landman juicht, zijn vrijheid is hersteld!
Capellen zegepraalt op baatzucht en geweld!

Gedaan in Twente, 25 Sept. 1783 [1]).

De afschaffing der Drostendiensten bracht een slag toe aan het feudalisme in Overijsel en werd alom toegejuicht. 't Was de voorbode van de groote gebeurtenis, die de vrijheid der boeren zou voltooien en de laatste leenheerlijke rechten althans wettig uit den weg ruimen. Geheel echter nog niet, want zelfs in de eerste helft der 19e eeuw vond men nog sporen van onvrijheid bij de boeren in Overijsel [2]).

Opheffing der heerlijkheden en der heerlijke rechten.

De onzekere rechtstoestand der heerlijkheden ten opzichte der Republiek, hun verschillende rechten, hun belemmering van de vrijheid van handelen der bevolking, de persoonlijke onvrijheid, zij moesten wel moeielijkheden van allerlei aard opleveren. Herhaaldelijk werden die gevoeld en gaven ze aanleiding tot procedures. Daarenboven waren de heerlijke lasten een beperking in de rechten van de bewoners der heerlijkheden. Al was de persoonlijke onvrijheid der boeren grootendeels opgeheven, door de heerlijke rechten werkte de druk van het leenstelsel nog voort in de kleine maatschappijen en hield hij de boeren in hun zelfstandige ontwikkeling tegen.

Toen eindelijk de Fransche revolutie uitbarstte en het leenwezen in zijn staatkundige zoowel als maatschappelijke gevolgen aantastte, werd ook tegen de heerlijke rechten de strijd gevoerd. Uitdrukking daarvan was de Staatsregeling van 1798, die bepaalde in de Algemeene Beginselen:

Art. 24. Alle eigenlijk gezegde Heerlijke Regten en Titels, waardoor aan een bijzonder persoon of lichaam zou worden toegekend eenig gezag omtrent het Bestuur van zaken in eenige stad, dorp of plaats, of de aanstelling van deze of gene ambtenaren binnen dezelve, worden, voor zooverre die niet met de daad zijn afgeschaft, bij de aanneming der Staatsregeling zonder eenige vergoeding voor altijd vernietigd.

Art. 25. Alle tiend-, cijns- of tijns-, nakoops-, afstervings- en naastingsrechten, van welken aard, mitsgaders alle andere rechten of verplichtingen, hoe ook genoemd, uit het leenstelsel of leenrecht afkomstig, en die hun oorsprong niet hebben in een wederzijdsch vrijwillig en wettig verdrag, worden met alle gevolgen van dien, als strijdig met der burgeren gelijkheid en vrijheid, voor altijd vervallen verklaard.

---

[1]) Zie J. W. Racer, Overijselsche Gedenkstukken, IV. De dienstbaarheid der vrije en hoorige ingezetenen van Overijsel, 1785.

[2]) J. D. Meijer, Rechtsgel. Bijdr., 1826, I, pag. 414—449.

Het Vertegenwoordigend Lichaam zal, binnen achttien maanden na deszelfs *eerste* zitting, bepalen den voet en de wijze van afkoop van alle zoodanige rechten en renten, welke als vruchten van wezenlijken eigendom kunnen beschouwd worden. Geen aanspraak op pecunieele vergoeding, uit de vernietiging van gemelde rechten voortvloeiend, zal gelden, dan welke binnen zes maanden na de aanneming der Staatsregeling zal zijn ingeleverd.

Zoo was met één pennestreek het stelsel van heerlijke en feudale rechten vernietigd. De heergewaden vervielen, en bij publicatie van 7 Mei 1799 werd bekend gemaakt, dat, zonder vooruit te loopen op de verdere regeling dezer zaak, en zonder overhaasting te willen, die tot procedures aanleiding zou kunnen geven, toch in het belang der ingezetenen vereischt werd, dat zij vrij over hun eigendommen konden beschikken. Daarom werd bekend gemaakt, dat ieder de leengoederen vrij zou kunnen vervreemden of verhypothekiseeren, als waren het allodiale en vrije goederen, en dat zonder de betaling van eenige andere dan alleen de gewone lasten en leges, op het passeeren der akten bepaald.

De Staatsregeling van 1801 bepaalde in de Algemeene Beginselen het volgende:

Art. 16. „Het leenrecht wordt geheel afgeschaft en alle leenroerige goederen gehouden voor allodiaal. De wet zorgt voor de schadeloosstelling der Leenheeren."

Ongeveer hetzelfde vindt men in de Staatsregeling van 1805:

Art. 9. „Het leenrecht blijft afgeschaft. Alle goederen worden gehouden voor allodiaal. De wet zorgt voor billijke en rechtmatige schadeloosstelling der grondeigenaren, welke door deze afschaffing blijkbaar benadeeld zijn geworden."

Men ziet, dat de afschaffing der leenheerlijke rechten meer een staatkundige beteekenis had dan dat zij een sociaal-agronomische revolutie bedoelde. De leenheeren zouden schadeloos gesteld worden voor hun verlies van rechten, waaraan voordeelen verbonden waren. Dit blijkt ook uit de publicatie van 10 Juni 1803 van den Raad van Binnenl. Zaken, waarin gezegd wordt, dat de heerlijkheden, speciaal het recht der ambachtsheeren tot aanstelling van schouten, secretarissen, schepenen enz., in strijd waren met de beginselen der Republiek, maar dat die rechten waren blijven bestaan, omdat het platteland afhankelijk was gehouden. Deze nu waren en bleven in 1798, 1801 afgeschaft; het waren alleen die rechten, welke strijdig waren met de beginselen eener representatieve volksregeering, als de begeving van ambten en bedieningen. De heerlijke rechten, welke eigenlijk niet afgeschaft waren, zegt de publicatie, waren die, waaraan voor het grootste gedeelte pecunieele voordeelen verbonden waren, als „houtschotten, naastingsrechten, recht van paardenmarkt en tol, tijnzen en uitgangen, windrecht, schipperijen, zijl- en dijkrechten en zoovele andere, te menigvuldig, om hier op te noemen, en welke in onderscheidene gewesten onder verschillende benamingen of gedaanten voorkomen" [1]).

---

[1]) Publicatie 10 Juni 1803, pag. 7.

Deze publicatie zegt verder, dat, indien de oorsprong dezer rechten zou kunnen worden nagegaan, misschien zou blijken, dat sommige van deze ontstaan waren uit aanmatigingen van de ambachtsheeren in tijden, toen de ingezetenen hun overmacht niet konden of durfden weerstaan, of uit langzaam ingeslopen misbruiken, waaraan men eindelijk een schijn van recht heeft weten te geven. Doch daar het niet mogelijk is, zegt zij verder, „uit hoofde der grijze oudheid en hieruit voortvloeiende duisterheid van den oorsprong dier rechten de gegrondheid derzelve te beoordeelen, en daar althans de laatste bezitters bij aankoop, erfenis of op andere wijs, *justo titulo*, moeten geacht worden die rechten te hebben verkregen, zouden wij van oordeel zijn, dat derzelver voortdurend bezit, of het herstel derzelve, waar zij verloren zijn, door de gronden der tegenwoordige Staatsregeling niet kan weersproken worden. Doch wij zouden tevens van gedachten zijn, dat alle deze rechten moesten worden gesteld te zijn *afkoopbaar*, en dat iedere gemeente het recht zou hebben, om één of meer derzelve, of wel die alle, bij uitkoop van den Ambachtsheer op zich over te brengen, hetzij bij wege van minnelijk vergelijk, hetzij, in geval dit niet kan worden getroffen, bij finale taxatie door of vanwege het departementaal gerechtshof, zonder dat de eigenaar der heerlijkheid zijn recht van eigendom tegen zoodanigen afkoop zou kunnen doen gelden." Er wordt erkend, dat hiermede inbreuk gemaakt wordt op het recht van eigendom, maar doordien de genoemde heerlijke rechten van dien aard zijn, dat „de willekeurige exercitie en groot misbruik derzelve tot benadeeling en drukking der ingezetenen zou kunnen leiden", achtte de regeering dit noodig. En vooral werd zonder eenige bedenking aangeraden, om die „overblijfselen der aloude slavernij der vasallen onder het leenroerig stelsel, welke met de ware beginselen der burgerlijke vrijheid bezwaarlijk zijn overeen te brengen, als de z.g. *heerendiensten*, *hand-* en *spandiensten* of onder welken titel die ook voorkomen", af te schaffen.

Intusschen brengt de publicatie hulde aan de redelijkheid en inschikkelijkheid, waarmede de meeste heeren van genoemde rechten gebruik maakten [1]).

Aldus werd aan de orde gesteld de vraag, welke heerlijke rechten zonder vergoeding en welke met vergoeding zouden worden afgeschaft. Onder de eerste werden o. a. die gerekend, welke met de beginselen van het vertegenwoordigend stelsel in strijd waren, als het begeven van posten van bestuur, ambten enz.; onder de laatste die, welke aan de bezitters financieele voordeelen verschaften. Over deze beginselen werd het oordeel der departementale besturen gehoord, die hierover uitvoeriger adviezen gaven.

In de rapporten dienaangaande heerschte over 't algemeen een geest, om de rechten der heeren van de heerlijkheden op schadeloosstelling voor de ondervonden nadeelen te erkennen. Een verdere teruggang in de richting van den vroegeren toestand werd door de publicatie van hun Hoog Mogenden, vertegenwoordigende het Bataafsche Gemeenebest, van 9 Juni 1806 gevolgd, toen wel het recht van benoeming van gemeentebesturen of rechtbanken den heeren ontnomen bleef, maar de benoeming van andere ambtenaren, als schout, secretaris,

---

[1]) l. c., pag. 8.

enz. aan de heeren werd teruggegeven. Het leenrecht bleef afgeschaft, maar recht op billijke schadevergoeding werd erkend.

Zoo schommelde de toestand in onzekerheid en afwisselend verder; onder het Fransche bestuur vervielen de heerlijke rechten geheel, doch in 1814 werden zij ten deele weder hersteld. Wij zullen het verloop der heerlijke rechten in de 19e eeuw in het laatste gedeelte behandelen.

III. Staathuishoudkunde van de 16e tot de 19e eeuw ten opzichte van het platteland.

Algemeen karakter der staathuishoudkunde.

Wij wezen er reeds op, dat een theoretisch ontwikkeld staathuishoudkundig stelsel in de 17e eeuw nog niet bekend was en dat de toen gevolgde politiek, die dikwijls als *mercantilisme* wordt aangeduid, eigenlijk een praktische bevordering van den handel was. Zoo werden er ook wel maatregelen genomen ten opzichte van den landbouw of voor den landbouw van beteekenis, die een zuiver tijdelijk praktisch doel hadden, zonder uit hoogere beginselen van staathuishoudkunde voort te komen. Op dien grond werden er o. a. dikwijls verbodsbepalingen uitgevaardigd tegen het in voorkoop verkoopen van het graan. De plakkaten van 1545 en 1546 o. a. verboden het opkoopen van den oogst van het nog niet of eerst pas gezaaide graan [1]).

Het komt ons voor, dat de bedoeling met deze verordeningen niet was, om den boerenstand economisch te leiden of te verhinderen, in schulden te geraken, maar om te voorkomen, dat het marktrecht beperkt werd. Doch van de zijde der staathuishoudkunde werden dergelijke verbodsbepalingen mede beschouwd als middelen, om te voorkomen, dat eenige graanhandelaren den toekomstigen oogst zouden bemachtigen [2]). GRASWINCKEL voert dit aan en had dus reeds de vrees voor een soort trust. Maar hoewel hij ten slotte dergelijke verbodsbepalingen goedkeurt, wijst hij toch op de moeielijkheid van vele boeren, die daardoor geen kapitaal in bezit krijgen, om zich te redden, als zij niet vooruit verkoopen. Geld hebben zij niet, zegt hij, crediet evenmin, en zij moeten bovendien de risico van eventueel misgewas dragen. Terwijl het den handel veroorloofd is, zich tegen nadeelen te verzekeren, is het den boeren ontzegd, daardoor de mogelijke schade te dekken [3]).

Pieter de la Court.

Over de beginselen van een paar invloedrijke schrijvers, die in hun staathuishoudkundige opvattingen voor den landbouw van beteekenis zijn, willen wij iets naders mededeelen, en wel van twee schrijvers, die ten opzichte van den landbouw tegenover elkander staan.

Wij noemen in de eerste plaats het werk van PIETER DE LA COURT: Aanwysing der heilsame politieke gronden en maximen van de Republike

---

[1]) GRASWINCKEL, Placaatboek, I, pag. 21, 22.
[2]) GRASWINCKEL, Placaatboek, II, pag. 115.
[3]) GRASWINCKEL, Placaatboek, II, pag. 113.

van Holland en West-Vriesland [1]). Deze schrijver, wiens opmerkingen overigens zeer belangrijk zijn, ziet den landbouw van de provincie Holland, waarop hij het oog speciaal gevestigd heeft, geheel voorbij, want hij zegt, dat „Holland *purelyk* bestaat door het bloeien der manufacturen, visscherijen, navigatie en negotie" (pag. 7). Wel erkent die schrijver later (pag. 39), dat de Hollandsche landbouw verschillende produkten oplevert, als vruchten, zuivel, vee, brand, enz., maar hij meent, dat die aan gezegde „manufactuurmakers, visschers, negocianten en navigateurs" geleverd worden, zoodat alle andere ingezetenen en dus ook de landbouwers van dezen afhangen.

Met die eenzijdige beschouwing is het niet te verwonderen, dat aan den landbouw weinig aandacht geschonken wordt en dat de hoofdgedachte van den schrijver was, handel en industrie te bevorderen.

Dirck Graswinckel. Agrarische opvattingen.

Naast De la Court en de algemeene richting, om den handel voornamelijk te bevorderen, stellen wij Dirck Graswinckel [2]), die het eerst met agrarische meeningen in het openbaar optrad. Daar de staathuishoudkunde als theoretische wetenschap nog in haar windselen lag, gelijk wij opmerkten, waren het ook slechts losse gedachten, welke hij als 't ware terloops uitsprak, maar die toch zijn theoretische inzichten voldoende doen kennen. Graswinckel was geenszins een bestrijder van de belangen van handel en nijverheid, integendeel, hij als vrijhandelaar wenschte die ook te bevorderen. Maar hij is voor onze geschiedenis belangrijk, omdat hij tevens optrad voor de belangen van de landbouwers en grondbezitters. Hij deed zich kennen als bestrijder van alle overdrevene en nuttelooze reglementeering van den handel, maar had op agrarisch gebied meeningen, die aan protectionistische opvatting deden denken. Zijn grondgedachten als zoodanig waren de volgende.

De landbouwprodukten moeten duur verkocht worden, want niets is schadelijker voor een land dan lage prijs der produkten des bodems en niets is beter dan goede prijzen [3]). Dit geldt, volgens den schrijver, voor normale toestanden; bij duurte als gevolg van gebrek, zegt Graswinckel uitdrukkelijk, gaat die opvatting niet door. Tegenover de tegenwerping, dat de lage prijzen uit den overvloed ontstaan en dat de prijsverlaging door een groote hoeveelheid

---

[1]) Van dit werk, in 1669 verschenen, bestaat een verkorte Fransche vertaling onder den titel Mémoires de Jean de Witt, Grand Pensionaire de la Hollande. Johan de Witt is de schrijver van deze Mémoires niet, al schijnt hij er hand in te hebben gehad. Het werk is een uitbreiding van een ander bekend werk: Interest van Holland, of gronden van Hollands welvaren, aangewezen door V. d. H. (Van den Hove, de vermomde naam van De la Court), Amsterdam 1662. (G. Wttewaal, Bijdr. tot de Staathuishoudkunde, Ie deel, 2e stuk, pag. 8).

[2]) Dirck Graswinckel werd 1 Oct. 1600 te Delft geboren, studeerde te Leiden, waar hij den doctoralen graad behaalde, en werd op 38-jarigen leeftijd advocaat-fiscaal van Holland. Hij was geen griffier der St.-Generaal, zooals enkelen beweren. In 1653 werd hij griffier der Chambre Mipartie te Mechelen en overleed aldaar 12 Oct. 1666. Van de werken, die hij schreef, is voor ons doel belangrijk: Placaat-Boek op 't Stuck van de Lyftocht, 1651. — Een belangrijke studie over Graswinckel leverde Dr. G. J. Liesker, Die staatswissenschaftlichen Anschauungen Dirck Graswinckel's (Freiburg 1901) als dissertatie verschenen, welk werk ons een gids is in zijn agrarische opvattingen.

[3]) Placaatboek, II, pag. 123.

produkten wordt gecompenseerd, voert GRASWINCKEL aan, dat men zoowel naar een grootere opbrengst als naar hoogere prijzen moet streven [1]). Dit geldt in 't algemeen voor elk land, zegt de schrijver in de volgende woorden: „Ende om generalijck van andere Landen mede te spreecken, is elck vorderlick, dat het geldich is, 't geen elck uyt zijn Landt treckt. Sonder te letten, dat het Ghemeene Volck, die inde Landen geen partagie en hebben, met de Goede koop beter ghedient waren." En als middel, om een rationeelen prijs voor de landbouwprodukten te maken, prijst hij niet alleen aan, dat de verbodsbepalingen tegen den uitvoer dienen te worden opgeheven, maar dat invoerrechten op vreemde waren, met name ook op het graan, dienen geheven te worden [2]).

Wanneer wij verder lezen bij GRASWINCKEL, schetst hij den economischen toestand bij de boeren als zeer treurig; hij noemt ze verarmd, en terwijl er meer reden zou zijn, de boeren te helpen dan de burgers in de steden, worden de laatsten begunstigd, maar de eersten verwaarloosd. Er schijnt dus in de toestanden een noodzakelijke reden gezocht te moeten worden voor deze agrarische opvatting van GRASWINCKEL, terwijl hij zelf, als landbezitter den druk op het landbezit gevoelende, er te eerder toe kwam, om zijn theoretische inzichten een vasten vorm te doen aannemen.

Daarbij kwam nog, dat meer in het oog viel, dat de praktische staathuishoudkunde een eenzijdige richting had ingeslagen. De schitterende resultaten van den handel der Republiek hadden de aandacht der groote staatslieden te uitsluitend hierop gevestigd, zoodat men de landbouwbelangen daaraan te veel opofferde. Zelfs DE LA COURT, de man van den handel bij uitnemendheid, erkent, dat de belangen der boeren te veel verwaarloosd worden. Bepalingen als deze, dat de uitvoer van het binnenlandsche graan verboden was, terwijl de wederuitvoer van het buitenlandsche graan werd toegestaan, mogen voor den handel noodzakelijk geweest zijn, op den landbouw werkten zij drukkend. En terwijl de uitvoer van hier geteelde granen herhaaldelijk verboden werd, was de uitvoer van melkprodukten zwaar belast. Zoo o. a. werden volgens de lijst van 1655 bij uitvoer 100 pond zoetemelksche kaas, ter waarde van 9 gulden, met 1 gulden, d. i. $11\frac{1}{2}$ %, 100 schippond kanterkaas, ter waarde van 12 gulden, met een gelijk bedrag belast (= $8\frac{1}{4}$ %). Voor den uitvoer van boter betaalde men per vat (ter waarde ongeveer van 75 gulden) 9 gulden recht, d. i. 12 %. Daarbij kwamen nog veel gelden en andere onkosten [3]).

Agrarische partij in Zeeland.

Valt het te verwonderen, dat bij hen, die deze toestanden onbevooroordeeld overzagen, en ze kenden — dat was met de eigenlijke boeren echter niet het geval — agrarische neigingen opkwamen? Die neigingen openbaarden zich door een openlijk optreden het eerst in Zeeland, het landbouwgewest bij uitnemendheid, en de aanval werd uit den aard der zaak tegen Holland gericht. Doch het was daar ook niet eerder, dan nadat de Engelsche Acte van Navigatie de Zeeuwsche scheepvaart een zwaren slag had toegebracht, zoodat die meer op den achtergrond kwam.

---

[1]) Placaatboek, II, pag. 122.

[2]) Placaatboek, II, pag. 100—102.

[3]) SICKINGA, Bijdr. tot de gesch. der Belastingen, pag. 159.

Toen trad deze provincie op voor de belangen van den niet vertegenwoordigden boerenstand. Zeeland bracht het eerst de agrarische quaestie in de Republiek aan de orde.

Zeeland was in de 16e eeuw reeds de belangrijkste graanverbouwende provincie, gelijk wij zeiden (zie pag. 122 en 195, Deel I); de Zeeuwsche tarwe, sedert lang beroemd, vormde nog altijd een belangrijk produkt, dat uitgevoerd werd naar andere gewesten. Geen der overige provinciën had een belangrijke graanproduktie; over 't geheel leverde Holland niet meer dan $^1/_{10}$ van het noodige koren. De provincie Groningen leverde destijds nog geen koren voor den uitvoer; alleen ontving de stad Groningen uit Drente rogge voor den handel. Toen nu door eenige jaren met goede oogsten de prijzen der granen sterk daalden, hadden de Zeeuwsche boeren het slecht, en de landeigenaars zagen de kans schoon, om in hun belang op een verhooging van het invoerrecht op graan en koolzaad aan te dringen. De geest der protectie, elders als een afdwaling van het mercantilisme opgekomen, vond in Zeeland voedsel. Om met betrekking tot het graan op geen onoverkomelijke hindernissen te stuiten, bepaalden de Staten van Zeeland, die in 1669 deze zaak in de Staten-Generaal brachten, zich tot het voorstel, dat het inkomend recht meer dan verdubbeld, doch het uitgaand recht daarentegen even zooveel verminderd zou worden, zoodat de som van beide rechten dezelfde bleef en de aanvoer van graan uit de Oostzee tot verder vervoer naar het zuiden van Europa (daarvoor dus) ten slotte niet hooger belast werd.

Holland trad met kracht op tegen de Zeeuwsche agrariërs. Amsterdam was de hoofdmarkt voor den graanhandel van West-Europa, was door dien graanhandel opgekomen als wereldstad en begreep maar al te goed, dat de verhooging der invoerrechten op het graan den graanhandel zou drukken of ondermijnen. Het was de Raadpensionaris van Holland, JOHAN DE WITT, die in 1671 met de Staten van Holland, in vollen getale ter vergadering van de Staten-Generaal verschenen, in een uitvoerige en meesterlijke deductie van zijn hand, welke voorgelezen werd, het voorstel van Zeeland ten opzichte der graanrechten bestreed. Hierin werden uiteengezet de belangen van den handel; DE WITT beschouwde voor Holland van alle takken van handel den graanhandel als de „*moeder der Commercie*". Hij wees op de groote gevaren, die steeds in 't algemeen, maar thans wel vooral, een reeds „pericliteerende koopmanschap" van de minste belemmering te wachten had. De graanhandel droeg toch al den verdubbelden last van convooi met verhooging van het veilgeld; reeds die zware lasten hadden eenige kooplieden in plaats van hier te Embden en op andere geschikte plaatsen doen opleggen. In Frankrijk loofde men reeds premiën uit, om den handel naar de Fransche havens te lokken; en wij, wij zouden hem bezwaren? Zoo zou men den handel van hier drijven. Maar daarenboven twijfelde hij aan de voordeelen, die van genoemden maatregel voor den graanbouw verwacht konden worden. Binnen eenige steden van Holland toch lagen partijen granen gezolderd, meer dan al de Vereenigde Provinciën te zamen in 10, 12 of zelfs meer jaren voor het binnenlandsch verbruik zouden behoeven; tot zoolang zouden aldus de belanghebbenden moeten wachten, vóór zij voordeelen van hun maatregelen zouden genieten. Maar gesteld ook, aldus redeneerde de Raadpensionaris verder, dat

de graanprijzen door een inkomend recht verhoogd werden, welke gevolgen zouden dan nog die voordeelen voor belanghebbenden met zich dragen? Het zou een bevoordeeling zijn ten laste van een overgroote meerderheid, die zich bezwaard zou zien met de hooge prijzen ten behoeve van enkelen, alleen gegoede ingezetenen; het zou een onrechtvaardige benadeeling zijn van den Staat tegenover zijn burgers. Wilde men dan volstrekt dien enkelen een voordeel geven ten laste van allen, het zou dan inderdaad nog veel redelijker zijn, een generale schatting bij verhooging van impositiën op het brood, de bieren, op het vleesch en andere speciën of diergelijke te introduceeren, en het *provenu aan de possesseurs van de landen . . . . te distribueeren.*

De verhooging van den prijs der levensmiddelen zou bovendien het bedrag der arbeidsloonen doen stijgen, zou daardoor drukkend terugwerken op allerlei takken van nijverheid. Met den graanhandel zouden dus allerlei bedrijven zijdelings deelen in de nadeelen, uit de belasting voortspruitend; de ondernemer van nijverheid zoowel als de daglooner zou ze gevoelen. En nam eenmaal de nijverheid met den handel af, ook de algemeene welvaart moest er onder lijden, ook de landerijen zelf, thans zoover in prijs boven die in Duitschland, Denemarken enz. verheven, ze zouden de graanprijzen ten slotte zien verminderen door een algemeen verval van de welvaart des lands. Holland wilde veeleer een ontlasting ook van het bestaande bedrag op den invoer, een verhooging op den uitvoer, om daardoor den eveneens gebrek lijdenden vijand des te sterker te benauwen [1]).

De heer VAN REES noemde dit stuk, waarvan wij slechts kortelijk de hoofdgronden hebben weergegeven, met recht het beste betoog, dat voor de handelsvrijheid geschreven is [2]). En hij voegt er bij: had DE WITT zich daartoe bepaald, zijn Deductie zou de *Wealth of Nations* van ADAM SMITH, die eerst een eeuw later het licht zag, niet ontsierd hebben.

Evenwel, in de beoordeeling van den landbouw en den binnenlandschen handel toonde de Raadpensionaris een eenzijdigheid en onkunde, welke een gevolg waren van het feit, dat zijn blik beneveld was door het kleurglas van den buitenlandschen handel. Hij zegt, dat tusschen de reeders van schepen, manufacturiers, negotianten en traficquanten en de eigenaars en gebruikers der landen dit verschil is, „dat d'eene onder Godes zegen het Corps van de ingezetenen, in 't generaal geconsidereert, ende sulcks waerlyck de Republycque in een jaer veel millioenen rycker maken, en dat d'andere in qualiteyt als Possesseurs ende Administrateurs van hare middelen het gros van de Ingesetenen van dien noyt eenige meerder faculteyt of rijckdom zyn toebrengende."

De Gedeputeerden van Zeeland gaven ter Staten-Generaal een antwoord op de Deductie, verdedigende hun beginselen. In de eerste plaats wezen zij er op, dat Holland het beginsel van begunstiging wel toepaste op binnenlandsche

---

[1]) Deze Deductie is te vinden in G. WTTEWAAL, Bijdragen voor Staathuishoudk. en Statistiek, I, eerste stuk, pag. 120. In 1705 gaf ook Rotterdam een Memorie tegen het verzwaren van inkomend recht, waarbij als voorwaarde voor allen handel op den voorgrond gesteld werd: „liberteyt van het vertier."

[2]) O. v. REES, Gesch. der Staathuishoudk., I, pag. 224.

manufacturen, die door hooge invoerrechten bevoordeeld werden, en dat het daarom onbillijk was, dat Zeeland niet tegemoet gekomen werd door Holland ten opzichte van den landbouw. Doch breedvoeriger was het betoog, „dat van den welvaert van den Landtman dependeren het welvaren van de Landteygenaers ende duysenden van gemeene luyden, die daerby haer kost en subsistentie vinden, ende dat oock van die drie soorten van menschen het welvaren tot de Ambachtsluyden, Winckeliers en Negotianten in de steden voor een gedeelte afvloeyt".

En verder wezen Gedeputeerden op den toestand der landlieden in Zeeland. „Het is in der daet met de Landen soodanigh gelegen, indien de hant niet en wiert toegereyckt, om deselve een weynigh uit haer diep verval op te heffen, dat niet alleene d'Eygenaers, Pachters en veel duysenden van menschen, die daerby moeten leven, geen andere middelen van subsistentie hebbende, in de gront sullen wesen geruineert, maer oock de Regeeringe ontset van de Contributiën die daer uyt tot defentie van 't Vaderlant getrocken worden, en vervolgens de Provintien onbequaem gemaeckt om d'ordinaire lasten te konnen blyven supporteren, laet staen eenige extra-ordinaire te draegen."

Zelfs wezen de Gedeputeerden er op, dat sommige plaatsen, welke sterk aan den aanval van 't water blootgesteld waren, niet meer in staat waren de dijken te onderhouden, dat reeds landen waren laten liggen zonder cultuur, en dat ontvolking te vreezen stond [1]).

Wij zullen de verdere motieven niet alle aanhalen, als niet op den landbouw betrekking hebbend. Het resultaat van den tegenstand van Holland was echter, dat de verhooging van invoerrecht op graan destijds niet tot stand kwam. En door andere belangrijke gebeurtenissen werd dit vraagpunt eenige jaren verschoven.

In het jaar 1681 kwam er echter een gedeeltelijke wijziging van de rechten in de richting, als Zeeland verlangde, tot stand, door het afschaffen van alle rechten op den uitvoer. Die vrijheid van uitvoer, in 1685 tijdelijk weder opgeheven, werd in 1686 op aandrang van Friesland bij request der graanhandelaars van die provincie bevestigd, en het Plakkaat op de rechten van 1725 handhaafde de vrijheid van uitvoer van alle granen zonder onderscheid.

Nog kwam in 1690, 1691 en vooral in 1705 het „beneficeeren der Inlandsche gewassen" weder ter sprake [2]).

Enkele provinciën, waaronder Zeeland in de eerste plaats, verlangden toen weder dat de inkomende rechten op de granen hooger belast zouden worden, om den landbouw te beschermen. Doch ook thans slaagden zij er niet in, hun doel te bereiken. Ook Rotterdam, waar de graanhandel in opkomst was, sprak er zich tegen uit, gelijk wij zeiden.

Uit het bovenstaande leide men niet af, dat in deze gewesten de graanhandel verschoond was gebleven van de invoerrechten. Het gezamenlijk bedrag, dat in de 17e eeuw op den graanhandel drukte, bedroeg voor de tarwe meer dan 11, voor de rogge 9 % der waarde. Holland had zich in

---

[1]) Het antwoord is te vinden bij WTTEWAALL, Bijdr. voor Staatk. en Stat., I, tweede stuk, pag. 263.

[2]) Recueil van Zeesacken, I, pag. 448.

1659 nog verplicht gezien, een belasting in te voeren op alle granen, die over zee, langs de rivieren en per as werden ingevoerd, van ongeveer $^1/_2$ % der waarde. Dit diende dus geenszins, om den landbouw te beschermen: daartoe was het te laag. In 1669 werden de granen, in Zeeland gewassen en aldaar ingeladen, van deze belasting in Holland vrijgesteld, doch die uit de overige provinciën bleven daaraan tot het einde der Republiek onderworpen [1]).

Toestanden van den landbouw.

Al ondervond de landbouw niet de gewenschte protectie door beschermende rechten, toch moet men zeggen, dat de toestand der boeren in Holland en Zeeland over 't geheel gunstig mocht heeten. De landbouw bloeide niet alleen, maar, hetgeen vooral opmerkelijk is, hij bloeide het meest juist in dat gewest, dat zich altijd zoo krachtig tegen beschermende rechten verzette, en waar tengevolge van onafgebroken toevoer van buitenlandsche produkten de levendigste mededinging plaatsgreep, zegt VAN REES. „Door den toevoer van de verplichting bevrijd, om allereerst voor een voldoende hoeveelheid van het onmisbare graan te zorgen, konden de landbouwers zich naar verkiezing hetzij op vetweiderij, hetzij op het maken van boter en kaas, hetzij op de teelt van grondstoffen voor de fabrieksnijverheid of van fijne groenten toeleggen," laat de heer VAN REES er op volgen. Evenwel mogen wij niet te ver gaan, zooals deze schrijver blijkbaar doet, door den bloei van den Hollandschen landbouw juist aan den vrijhandel in granen toe te schrijven. De bloei van den Hollandschen landbouw had andere oorzaken, wij zeiden het reeds. Ook is het onjuist als LASPEYRES [2]) meent, dat de droogmakerijen in deze gewesten vooral door invloed der Staten of der regeering geschiedden. Integendeel: al stonden deze bij de concessies enkele vrijheden toe van lasten voor eenige jaren, al hebben zij ook enkele plassen droog laten maken, het initiatief daartoe ging uit van particulieren. Dezen zagen in die ondernemingen een voordeelige wijze, om hun geld te beleggen, waartoe anders niet zooveel gelegenheid bestond. De landbouw werd in de 17e eeuw door de regeering en de staathuishoudkundigen op den achtergrond geschoven.

De Physiocraten treden op.

Reactie tegen het Mercantilisme.

Een veranderde meening ten opzichte van den landbouw ontstond langzamerhand. De mercantilistische staathuishoudkunde, met haar nationaal egoïstische tendenz, met haar streven naar geld en haar talrijke maatregelen, enkel ten doel hebbend, geld in het land te bekomen, ontaardende in protectionisme, had, zooals zij uit de praktijk ontstaan was, ook in de praktijk de onjuistheden van vele harer beginselen aan 't licht doen komen en daardoor reactie gewekt. Op den bloeitijd van het mercantilisme was tegenstand gevolgd, en enkele denkers vestigden bij dat overheerschend streven naar geld en om door uitvoer van fabricaten te verdienen de aandacht op andere bronnen van welvaart.

In Frankrijk, waar in het begin der achttiende eeuw, na de ontwikkeling van het absolute koningschap en de vernielende oorlogen van LODEWIJK XIV, de toestand des volks allertreurigst was, werden de oogen voor de eenzijdige opvatting geopend. Landbouw, handel en scheepvaart verkeerden er in diep

---

[1]) VAN REES, Gesch. der Staatk., I, pag. 229.

[2]) LASPEYRES, Gesch. der Volksw., pag. 212.

verval; de volkszeden waren ontaard, en de boeren, in treurige banden van feudalisme geklonken, zonder rechten en met veel plichten, arm en uitgemergeld, gaven een beeld van diepe ellende. Door dien toestand moest de aandacht van denkers wel getrokken worden, en dit bracht hen tot het streven, om die maatschappelijke verschijnselen te doorgronden en de middelen tot verbetering aan te wijzen. Dit was het begin der wetenschappelijke staathuishoudkunde. Het was in dien tijd, toen men de maatschappelijke orde dieper doorzag in haar samenstel, in de actie en reactie, dat aan den anderen kant ook de nadeelen van het mercantilisme meer en meer aan het licht kwamen en de grondslagen van die politiek ondermijnden.

Den Franschman FRANÇOIS QUESNAY (geb. 1694, overl. 1774), lijfarts van LODEWIJK XV, een man van groote begaafdheid, komt de eer toe, de theoretische staathuishoudkunde, vooral in Frankrijk, in deze richting gebracht te hebben. Hij wendde den blik op de natuur, die hij als de eigenlijke voortbrengster beschouwde. De handel, die de waren deed ruilen, bracht op zichzelf niet voort, maar de natuur was de eenige bron, die nieuw produceerde, en zoo kwam hij tot het besluit, dat de landbouw de eigenlijke bron van rijkdom vormt, en dat alleen door gebruik en bewerking van den grond nieuwe goederen in den kring van het vermogen kunnen gebracht worden.

Die terugkeer tot de natuur bezorgde QUESNAY en zijn aanhangers den naam van *Physiocraten;* zij hebben de verdienste, de beteekenis van den landbouw nader in het licht te hebben gesteld. Wat betreft het inkomen uit de bodemproduktie beweerden de physiocraten, dat die niet alleen voor de landlieden de voor henzelf noodige levensmiddelen gaf, maar ook de grondstoffen voor het onderhoud van alle standen en voor de nijverheid.

De opkomst der physiocraten was een onmiddellijk en natuurlijk gevolg van den tijd, waarin zij ontstonden, en van het volk, waaruit zij voortkwamen. Toch staan hun voorstellingen door verschillende banden met de gedachten en meeningen op staathuishoudkundig gebied van vroeger in betrekking. Vooral het beginsel, dat de landbouw bijna uitsluitend produceerde, vindt men reeds bij de klassieke schrijvers van Griekenland en Rome herhaaldelijk uitgesproken (zie pag. 168). Ook in de middeleeuwen waren enkele schrijvers meer of minder die meening toegedaan. In de geschriften van THOMAS AQUINO o. a. neemt de landbouw een belangrijke plaats in. En in 't bijzonder waren de physiocratische inzichten voorbereid door de mannen van de anti-mercantilistische school, als LOCKE, ASGILL, CHAMBERLEN en CANTILLON in Engeland, VAUBAN en BOISGUILLEBERT in Frankrijk e. a., ook al is het rechtstreeksch verband tusschen hen niet te ontdekken. Doch vooral bestaat er een betrekking tusschen de physiocraten met den vroegeren Franschen minister MAXIMILIEN DE BÉTHUNE, baron DE SULLY (overl. 1641), in wien zij hun geestelijken vader zagen, wiens staatszorg voor den landbouw zij hoogelijk roemden en weder tot werkelijkheid wilden maken.

Al heeft de physiocratische richting buiten Frankrijk niet zoo bepaald bekende aanhangers gevonden en bleef zij als staathuishoudkundige school tot dit land beperkt, toch heeft zij ongetwijfeld veel invloed gehad op de ideeën ook buiten Frankrijk, en ook hier te lande de aandacht nader op den landbouw gevestigd. De geschriften der physiocraten toch werden overal

gelezen. QUESNAY schreef in de groote Encyclopaedie van DIDEROT en D'ALEMBERT de artikelen *Fermiers* en *Grains* in 1756 en '57; verder schreef hij in 1758 *Maximes générales de gouvernement économique d'un royaume agricole* en zijn *Tableau économique avec son explication, ou extraits des Economes royales de Sully*, waarvan het motto: „*Pauvres paysans, pauvre royaume; pauvre royaume, pauvre Roi*" beroemd is geworden. In het artikel „*Grains*" schildert QUESNAY de nauwe betrekking tusschen volksgeluk en landbouw; hij stelt den treurigen toestand van den Franschen landbouw in het licht, beveelt handelsvrijheid aan als voorwaarde voor goede ontwikkeling van den landbouw, en noemt handel en handwerken onderdeelen van den landbouw. In het artikel *Fermiers* roemt QUESNAY het stelsel van groote goederen en de pachtstelsels bij den landbouw.

Het physiocratismus ging als een schitterende meteoor over de litteraire geestesbaan der 18e eeuw, zegt JULIUS KAUTZ [1]). En al moest deze staathuishoudkundige school weldra ondergaan, doordien een ander grootsch denker, ADAM SMITH, in zijn *Inquiry into the nature and the causes of the Wealth of Nations*, 1776, een vaster stelsel van staathuishoudkunde schiep, hetwelk de beginselen van QUESNAY overschaduwde, ontegenzeggelijk hebben de physiocraten groot nut gehad voor den landbouw.

De physiocraten hebben bovenal twee denkbeelden in de wetenschap ingevoerd, waardoor zij tegenover het mercantilisme stonden:

1. De voorrang van den landbouw boven handel en nijverheid. De aarde alleen is voor hen de bron van den rijkdom; zij alleen geeft een nettoopbrengst (produit net); de klassen van de maatschappij buiten den landbouwersstand zijn *onvruchtbare* klassen.

2. Het bestaan van een natuurlijke en noodzakelijke orde der menschelijke maatschappijen, waaraan men zich heeft te onderwerpen. Het is dus niet noodig, allerlei wetten, reglementen en stelsels te bedenken; men heeft slechts te laten begaan (laisser faire).

Physiocratisme in Nederland.

Physiocraten in den volsten zin des woords had Nederland niet, zegt LASPEYRES terecht, maar er klinkt wel een physiocratische toon in de staathuishoudkundige opmerkingen van velen. Als GRASWINCKEL zegt [2]), dat datgene, hetwelk door den landbouw verkregen wordt, het natuurlijkste, het loffelijkste en zekerste inkomen is, dan ligt daarin wel een instinctmatig physiocratisch gevoelen, maar nog geen stelsel. In het land, waar de oogen nog altijd op den handel gevestigd bleven, omdat die zoo groote rijkdommen in Nederland had aangevoerd, kon geen physiocratische school ontstaan. De nauwe betrekking evenwel, die in de 18e eeuw met Frankrijk bestond, en de Fransche litteratuur, die hier veel doordrong, hebben ongetwijfeld ten gevolge gehad, dat men dieper over de beteekenis van den landbouw begon na te denken. Daarbij kwam, dat in dien tijd de Nederlandsche handel en nijverheid meer in verval kwamen. In die omstandigheden begon de landbouw meer in eere te komen, zag men schrijvers

---

[1]) J. KAUTZ, Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik, 1860, pag. 362.
[2]) Placaetboek, II, pag. 126.

optreden, die de zorg van SULLY voor den landbouw roemden en de meening verkondigden, dat de regeering eerder het platteland dan de steden moest beschermen, want het platteland kan zonder de steden bestaan, doch de steden niet zonder het platteland.

In de tweede helft der 18e eeuw nam bovenal de belangstelling in den landbouw in de Nederlandsche gewesten sterk toe. In alle kringen en standen besefte men, dat men dezen tak van bestaan verwaarloosd had. Wij leerden de geschriften over den landbouw, uit het Fransch, Duitsch en Engelsch vertaald, reeds kennen, alsmede de pogingen van maatschappijen enz., om den landbouw op te beuren (zie pag. 189).

Was die grootere belangstelling in den landbouw aan den invloed der physiocratische school te danken of ontstond de physiocratische school als gevolg van de verhoogde belangstelling in den landbouw? Het komt ons voor, dat beide het geval was. De physiocratische school is geboren uit de omstandigheden in Frankrijk, zeiden wij, en die moesten er wel toe leiden, meer de aandacht op den landbouw te vestigen. Uit de treurige onnatuur, die er heerschte, moest wel de reactie geboren worden, welke een terugkeer naar het eenvoudige verlangde. Die zucht, om tot de natuur terug te keeren, openbaarde zich ook in de Fransche letterkunde en philosophie.

ROUSSEAU stelde tegenover den toestand van ontaarding, welke ook de letterkunde bevangen had, het geluk en de deugd van den idealen natuurtoestand, waarin allen vrij en gelijk waren, en zag alleen in den terugkeer tot natuur en eenvoud het heil der wereld. ROUSSEAU's gevoelvolle voorstelling van een idyllische gelukzaligheid werd door den geestigen dichter BERNARDIN DE ST. PIERRE in de liefelijke en treffende verhalen van „PAUL ET VIRGINIE" en „LA CHAUMIÈRE INDIENNE" nagevolgd. Wij leerden die verheerlijking van het landleven ook in onze litteratuur kennen (zie pag. 86 en volgende).

Die algemeene geestelijke strooming des tijds, welke QUESNAY tot zijn physiocratisch staathuishoudkundig stelsel bracht, was heerschend en moet ongetwijfeld als de oorzaak van de omkeering der opvatting beschouwd worden; zij werd later versterkt door het stelsel der physiocraten, maar bleef ook nog voortbestaan, toen hun stelsel door een ander verdrongen werd.

Toch duurde het nog tot de omwenteling in 1795, vóór men in Nederland er toe kwam, den landbouw tot een voorwerp van regeeringszorg te maken. De pogingen, welke de onderscheidene maatschappijen deden, waren die van particulier initiatief. Wel werd in 1782 in Leiden aan de Universiteit door den hoogleeraar KLUIT een uur per week gehandeld over landbouwstatistiek en oeconomie, een gebied, waarop zich ook de hoogleeraar PESTEL bewoog en waarin o. a. Duitschland reeds lang was voorgegaan door de Kamerilisten, maar noch voor landbouwonderwijs, noch voor ontwikkeling van den landbouw bij de eigenlijke boeren deed de regeering iets. Aan dat gemis van aanmoediging vanwege het Gouvernement schreef dan ook in 1807 de bewerker van het Jaarboek voor Kunsten en Wetenschappen het toe, dat de landbouw hier achtergebleven was, terwijl andere landen waren vooruitgegaan. En het was onder den veranderden geest des tijds, dat in de Staatsregeling der Bataafsche Republiek van 1798 bij de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels in art. 54 werd uitgedrukt: „*De Maatschappij beveelt insgelijks*

de meeste bevordering van den Landbouw, deszelfs bloei, bijzonderlijk ten aanzien der nog ledige en woeste gronden, door de geheele Bataafsche Republiek." Hiermede trad de staathuishoudkunde van den landbouw in nieuwe banen, en zoo vangt met den aanvang der 19e eeuw een nieuw tijdperk voor de landbouwontwikkeling aan.

IV. De geschiedenis der belastingen in den tijd der Republiek, welke bovenal op de boeren drukten.

Belastingen volgens de Unie van Utrecht. In- en uitvoerrechten.

De geschiedenis der belastingen hebben wij in deel I, pag. 250 geëindigd in den tijd van PHILIPS II; wij zullen die thans vervolgen gedurende de Republiek.

De Unie van Utrecht stelde een eeuwigdurende vereeniging tusschen de provinciën Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijsel, en later ook Stad-en-Lande en het Landschap Drente, vast. Voor de gemeenschappelijke verdediging tegen den vijand zou, om desnoods ten krijgsdienst te kunnen worden opgeroepen, in al de provinciën de weerbare manschap worden opgeschreven van 18 tot 60 jaren, en voor de geldmiddelen ter gemeenschappelijke defensie zouden bepaalde eenparige middelen van belasting worden ingevoerd.

Als zoodanige *Gemeene middelen* werden aangewezen: een impost op wijn, op bier, gemaal, zout, op gouden en zilveren werken, op zijden en wollen lakenen, op hoornbeesten en bezaaide landen, op het geslacht, op de paarden en ossen telkens bij verkoop, op alle goederen ter wage, en voorts op al zulke voorwerpen, gelijk ook tot zulk een bedrag, als men nader met eenparige toestemming mocht goedvinden. Ten opzichte van deze en alle andere imposten of contributiën zou bij ieder besluit steeds *eenparigheid* van stemmen noodig zijn; bij gemis van eenparigheid zou de uitspraak verblijven aan de stadhouders der provinciën in gemeen overleg, en desnoods aan zekere onpartijdige scheidsrechters, wederzijds te benoemen.

Aan de provinciën afzonderlijk werd verboden, op eigen gezag en zonder de eenparige toestemming der overige provinciën eenigerlei imposten, convooigelden of andere lasten op te stellen of hoogere belasting te heffen tegenover de andere provinciën, dan van eigen ingezetenen [1]).

De bijdragen voor de Generaliteitskas werden, behalve over de Vereenigde Provinciën, nog uitgebreid over de Generaliteitslanden, als: Staats-Brabant, Staats-Vlaanderen, Staats-Limburg en Maastricht, een deel van het Opperkwartier van Gelderland, de heerlijkheid Wedde en Westwoldingerland. Een afzonderlijke belastinginrichting hadden verder nog, welke onafhankelijk van de provinciën behouden bleef, de Graafschappen Buren en Kuilenburg, de heerlijkheid IJselstein, stad en land van Vianen en van Leerdam onder Holland en de heerlijkheid Ameland, geheel onafhankelijk van Friesland.

Hoewel de Unie sprak van *gemeene middelen*, bleven die toch voorloopig en ook later praktisch buiten toepassing. In plaats van gemeenschappelijke

---

[1]) F. N. SICKINGA, Bijdrage tot de Geschiedenis der belastingen, 1864, pag. 105.

belastingen werden voor de provinciën bepaalde *quoten* vastgesteld, en iedere provincie werd vrijgelaten in de wijze, waarop zij de bedragen dier quoten door belasting kon vinden. Ook al wees een resolutie van 1583 onderscheidene middelen aan voor de Staten der provinciën, die op eenparigen voet geheven dienden te worden, toch werd er bijgevoegd, dat, vóór zoover die invoering ondoenlijk zou blijken, de provinciën zouden volstaan met zekere quoten uit eigen middelen. Zoo werden de belastingen feitelijk provinciaal.

Het ligt niet op onzen weg, alle belastingen na te gaan, welke in den tijd der Republiek geheven werden. Laten wij alleen zeggen, dat hun aantal legio was. Bovenal de middelen te water moesten in een land met een zoo aanzienlijken handel over het water wel een groote bron van inkomsten zijn voor den fiscus. Dit wordt bovenal duidelijk, als wij weten, dat er rechten op de visscherij, het zout, op de vaart op de Oostzee en het Noorden, op den scheepsbouw en de scheepvaart, op de Middellandsche Zee, Portugal en Spanje, op de vaart op Frankrijk, op zuidvruchten, op suiker, brandewijn, wijn, bier, azijn, op den handel met Engeland, op den doorvoerhandel op Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden, op het binnenlandsch vervoer, enz. werden geheven.

Belastingen op de landbouwartikelen.

Wij bepalen ons tot de belastingen, die op den landbouw betrekking hadden. In den tijd der Republiek rustte een drukkend stelsel van verbodsbepalingen en belastingen op den landbouw en de veeteelt.

Het belangrijkste landprodukt voor den uitvoer vormde ongetwijfeld de zuivel: boter en kaas. En toch, niets was, schreef men in 1687, hier te lande zwaarder belast dan boter en kaas, terwijl die „naar de constitutie van den tegenwoordigen tijd" wel het minst dienden belast te zijn [1]). Een gevolg hiervan was, dat de uitvoer verminderde. Zoo was, volgens dienzelfden schrijver, aan het kantoor te Amsterdam voor den uitvoer aangegeven

in 1649:	1,605,303	pond zoetemelksche	en	3408	schippond [2])	kanterkaas
in 1667:	1,283,504	„	„	„ 1264	„	„
in 1680 slechts:	1,040,720	„	„	„ 603	„	„

Van de kaas was, volgens de lijst van den uitvoer, belast: de zoetemelksche en schapenkaas met 1 gulden per 100 pond, de kanterkaas met een gelijk bedrag per schippond. De lijst van het veilgeld van 1652 stelde de eerste soorten op een waarde van 9 gulden per 100 pond, de laatste van 12 gulden per schippond. Dat bedrag van het ordinaris uitgaand convooi en licent alzoo beliep alleen $11\frac{1}{9}$ en $8\frac{1}{3}$ % respectievelijk, maar het werd nog met $\frac{1}{3}$ verhoogd in 1651 en door uitgaand veilgeld in 1655 met $\frac{1}{3}$ %. Een ontheffing van de verhooging van veilgeld had plaats in 1687, doch daarin deelde de boter niet.

De Hollandsche eetbare boter komt op de lijst van 1655 voor belast met een bedrag van 9 gulden per vat, d. i. op een waarde in 1652 van 75 gulden. Het uitgaand recht bedroeg derhalve niet minder dan 12 % en daarboven kwam nog de verhooging van $\frac{1}{3}$ in het veilgeld.

---

[1]) SLOET's Tijdschr., XIII, pag. 11.

[2]) Schippond = 300 pond.

Eerst in 1691 had een ontlasting van rechten op deze en andere produkten ten behoeve van den landbouw en de veeteelt plaats. Op boter en kaas beide werden voortaan de verhooging en het veilgeld voorgoed afgeschaft, op beide laatste werd het ordinaris recht op het uitgaan verlaagd. De boter zelf werd teruggebracht van 9 tot 1½ gulden per vat, de zoetemelksche kaas van 20 tot 5 gulden, de kanterkaas van 20 tot 2½ stuivers respectievelijk per 100 pond en schippond. Dit zoo verlaagde tarief werd nagenoeg bij de lijst van 1725 behouden [1]).

Vreemde boter en kaas waren bij den uitvoer met de inlandsche gelijk gesteld; de kaas genoot volgens de lijst van 1655 daarenboven geheel, de boter nagenoeg vrijdom van rechten op den invoer. Het jaar 1671 gaf eerst aanleiding tot een zwaar inkomend recht, niet alleen tegenover Frankrijk, maar algemeen op den invoer van alle vreemde boter en kaas, niet slechts gedurende den oorlog, maar ook na het sluiten van den vrede voortdurend gehandhaafd, een bedrag van 25 % van de waarde. De doorvoer werd daarvan sedert 1687 ontheven door het middel van restitutie en verplichten opslag bij oponthoud in een entrepot. Hetzelfde voorrecht werd toegestaan voor den uitvoer van boter en kaas ter consumptie en verder vertier naar de koloniën. Tegelijk legde men daarvoor den Oost- en West-Indievaarders het uitsluitend gebruik van inlandsche boter en kaas, van vleesch, spek en hammen, runderen, varkens en schapen, van erwten en boonen op. Dezelfde verplichting werd voorgeschreven voor alle godshuizen [2]).

De uitvoer van *vleesch* en *spek* deelde onder de lijst van 1655 nog in den algemeenen post van 3½ %. Van het *vee* waren het rund en de varkens op een verschillend bedrag, afwisselend naar de verschillende waarde, gesteld: van 2½ tot op zijn hoogst 5 %; de schapen droegen niet meer dan 2 stuivers per stuk gelijk. Belangrijke invoeren van vee, vleesch en spek hadden gewoonlijk plaats uit Jutland, Oost-Friesland en Westfalen. De provincie Holland was steeds gunstig gezind voor dien invoer; de lijst van 1655 had dan ook den invoer van hoornvee en varkens geheel vrijgesteld van rechten en alleen de schapen belast met een bedrag van 2 st. per stuk.

Het Placaat van 1674 verscheen en voerde een invoerrecht van 25 % in op spek en hammen en vleesch, alsmede op alle uitheemsche boter en kaas. De sluikerij, vooral ten opzichte van het spek, maakte weldra een geheel opgeven of een strenger middel tot verzekering der belasting noodig. Een verbod van invoer werd in 1688 op de varkens gelegd en werd sedert in 1725 bevestigd.

Op het aandringen der landprovinciën moest Holland eveneens in 1686 toegeven en zich laten vinden tot een Placaat „tegen de depreciatie der landerijen", waarbij een zwaar inkomend recht werd opgelegd van 20 gulden per stuk rundvee. Een geheel verbod van invoer, ook van mager vee, was kort daarop nog jaren achtereen noodig als maatregel van voorzorg tegen

---

[1]) Naar F. N. SICKENGA, Bijdr. tot de gesch. der belastingen, 1864, pag. 160. — Zie Recueil van Zeesaecken, II, fol. 28, 29.

[2]) Recueil van Zeesaecken, IV, pag. 196, 203, 221.

besmetting bij de langdurige veepest, die in Jutland en Noord-Duitschland woedde. Bij de opheffing van het verbod in 1715 volgde dan ook tegelijk een tijdelijke ontheffing van het inkomend recht op het mager rundvee.

De lijst van 1725 bracht een verlaging in het uitvoerrecht op het rundvee, onthief rundvee en schapen beide van de verhooging, verminderde het recht op de varkens tot een niet noemenswaardig bedrag, stelde geheelen vrijdom vast op den uitvoer van spek en hammen. De lijst van 1725 bevestigde echter tevens de 25 gulden per stuk op den invoer van het rundvee, mager zoowel als vet, en ook met inbegrip van de melkbeesten. Zij handhaafde de bepalingen van het Placaat van 1687 op het punt van den bevoorrechten doorvoer van boter en kaas, spek en hammen; zij voerde daarbij echter tegelijk in een verbod van invoer op het vleesch.

De paardenhandel werd in deze gewesten herhaaldelijk beperkt of verboden. Tal van plakkaten dienaangaande zijn uitgevaardigd [1]), bovenal met het doel, om tijdens den oorlog door den uitvoer van paarden aan de verdediging geen nadeel te doen. In vredestijd werd het recht op den uitvoer van paarden bepaald volgens de lijst van 1655 en beliep 6 gulden, met de verhooging en het veilgeld van 8 gulden $\pm$ $^1/_2$ % van de waarde per stuk.

Voor het vervoer tusschen de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek was een afzonderlijk tarief aangenomen in het jaar 1680, en later in 1697 met verlaagde rechten op veldvruchten en vee. Bij het laatste werd voor den paardenhandel bepaald een recht van 3 % op den invoer van koppelpaarden middelbare klasse (van 100—150 gulden het stuk) met nog $1^1/_2$ gulden voor recht van convooi. Voor het geval van doorvoer op Frankrijk gingen beide bedragen gezamenlijk over in een recht van 10 gulden per stuk. Berekent men naar die bepalingen het bedrag van rechten, dat onzen buitenlandschen paardenhandel drukte, dan beliep dat alleen aan in- en uitgaande rechten hier en over de grenzen op een paard van 125 gulden niet minder dan $9^1/_2$ % van de waarde voor den handel op de Zuidelijke Nederlanden en van $13^3/_{10}$ % voor dien op Frankrijk tot op de Fransche grenzen [2]).

De lijst van 1725 stelde het uitvoerrecht op de paarden op $3^1/_2$ gulden per stuk zonder verhooging, en verminderde dat bedrag nog voor de veulens.

Wat den invoer van landbouwprodukten betreft, was er in 1655 een laag recht gesteld op hennep en vlas, dat bij de lijst van 1725 bleef bestaan. Ook de uitvoer van inlandsch vlas en hennep was aan een laag recht onderworpen. In 1725 werd echter een hoog recht ingevoerd op den invoer van gehekelde hennep of vlas, op het laatste 10 % van de waarde. Eveneens werd er een hoog recht gelegd op den uitvoer van ongehekelde hennep en vlas. Wij vinden aldus enkele sporen, om de nijverheid, aan inlandsche landbouwbedrijven verbonden, te beschermen.

De uitvoer van turf buiten de Republiek bleef lang geheel verboden, maar werd tegen het einde der 17e eeuw onder speciaal consent telkens van hun H. M. toegestaan en daarbij onderworpen aan een recht van $16^2/_3$ %

---

[1]) Zie Recueil van Zeesaecken. In het algemeen register op het artikel *paarden* te vinden.

[2]) F. N. SICKENGA l. c., pag. 163.

der waarde. Dit bedrag werd in 1725, met inbegrip van het veilgeld, op 7 % gebracht.

De belangrijke graanhandel en de wensch om geen duur brood te hebben, werkten samen, dat slechts lage invoerrechten op de granen werden geheven. Die rechten bleven lang laag; zij werden, zoover den invoer betreft, eerst in het laatst der 17e eeuw in het belang van den binnenlandschen graanverbouw verhoogd en bleven sedert op ongeveer hetzelfde bedrag gehandhaafd. De rechten op den uitvoer werden echter allengs geheel opgeheven.

Het bedrag van den uitvoer der tarwe bedroeg volgens de lijst van 1655 8 goudgulden per last, wat ongeveer $5\frac{5}{7}$ % van de waarde beliep. Bij de rogge bedroeg het uitvoerrecht 4 guld. 10 st., d. i. bijna $4\frac{1}{2}$ %. Bij de garst was het bedrag hetzelfde, doch door den lageren prijs bedroeg het ongeveer 6 %; voor haver werd 4 gulden per last uitvoerrecht betaald, d. i. ongeveer $6\frac{2}{3}$ %. De uitvoerrechten op erwten en boonen beliepen $4\frac{4}{5}$ %, de invoerrechten $1\frac{1}{3}$ %.

Het vraagpunt der verhooging van de invoerrechten op de granen, om den landbouw te beschermen, hebben wij reeds vroeger besproken (zie pag. 233) [1].

Belastingen in de provinciën op de boeren drukkend. Verponding.

Om de belastingen en lasten te leeren kennen, welke op den boerenstand drukten, moeten wij ons eigenlijk wenden tot de provinciën. Bij deze werd in het algemeen onderscheid gemaakt tusschen *beschreven* en *onbeschreven middelen*, een onderscheid, berustende op de wijze van inning. Van de beschreven middelen in meer beperkte beteekenis werd de *grondbelasting* veelal weer afzonderlijk onderscheiden. Onder de onbeschreven middelen waren hoofdzakelijk de middelen op de consumptie begrepen.

De belastingen op de onroerende goederen, veelal *verponding* genoemd, werden in meest alle provinciën nog geheven naar zekere nagenoeg onveranderlijke kohieren voor de steden en dorpen. Grootendeels was die belasting nog ingericht op den voet der oude schildtalen en het oude schildgeld (zie pag. 241, deel I), in Friesland volgens de florenen (zie I, pag. 245); in sommige gewesten bleef die oude aanslag gedurende den geheelen tijd der Republiek gehandhaafd.

„De *verponding* was een gewone belasting, welke van onroerende goederen, welke geen vrijdom hadden, ieder jaar éénmaal volgens een zekere begrooting werd opgebracht" [2]), aldus beschrijft VAN DER POT die belasting in Holland. Deze belasting werd een *gewone* belasting genoemd, omdat zij al vóór de oprichting der Republiek bestond. De Staten spraken bijna altijd van de *ordinaris verponding* en het *ordinaris middel van verponding*, ter onderscheiding van die, welke later werd opgelegd en onder den naam van *extraordinaris verponding* bekend is. De verponding was een reëele belasting, gelegd op de *goederen*, ter onderscheiding van die, welke naar de *hoofden* of *personen* gevorderd werden, gewoonlijk *capitationes* (hoofdgelden) geheeten.

---

[1]) Zie over de Nederlandsche graanpolitiek W NAUDÉ, Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten vom 13 bis zum 18 Jahrhundert (Acta Burussica), I, 1896. Siebentes Buch, pag. 313—387 Holländische Getreidepolitik.

[2]) M. V. D. POT, Verhandeling over de belasting in Holland (Staatk. Academieverhandelingen, I, pag. 291).

Holland. Waarvan moest de verponding in Holland betaald worden? Wij leeren dit het best uit het Placaat der Staten van Holland van 3 Aug. 1627, waarin de commissarissen gelast worden op te teekenen en te begrooten *alle huizen*, *schuren*, *graanzolders*, *kelders*, *pakhuizen*, *zoutkeeten*, *kalkovens*, *steenovens*, *meestoven* en andere gebouwen, waarvan profijt kan worden getrokken, onverschillig aan wie ze toekomen, alleen uitgezonderd de huizen, bouwhuizen zijnde, die met de landen verhuurd worden. Verder moest verponding betaald worden van *alle erven* en *landen*, zoo *wei- als zaailanden*, *boomgaarden*, *houtgewassen*, *kruidhoven*, *speelhoven*, *warmoeslanden*, *duinen*, *wildernissen*, *moeren*, *waranden*, *inschrijving van beesten*, *tienden*, *grienden*, *houtgelden*, *dijckettingen*, *visscherijen*, *vogelkooien*, *vogelpijpen*, *meren*, *gorzingen*, *rietbosschen*, *aanwassen*, *boezemlanden*, alle *molens* (uitgezonderd watermolens, om het land droog te malen), *maaltooten* of *maalrechten*, *veeren en passagegelden*, zoowel over wateren en rivieren als bruggen, sluizen en wegen, *heerlijke rechten*, *pontgelden*, *hoendergelden*, *haardsteegelden*, *Mei- en herfstbeden*, *gruiten*, *nakoopen*, *tolrechten*, *marktgelden*, *turfmaten*, *lastgelden*, *cijnzen*, *tijnzen*, en van *alle onroerende goederen*, *van wat conditie of natuur zij ook zijn*, *waarvan eenige inkomsten of vruchten kunnen getrokken worden.*

Uit het bovenstaande blijkt de groote uitbreiding der verponding in Holland, niet alleen zich beperkende tot de gronden, maar zich ook uitstrekkend over heerlijke rechten en zaken van verschillenden aard.

Zoo had men in Holland een uitbreiding van de belasting van de vruchten, rechtstreeks uit den arbeid verkregen, tot de rechten van derden ten laste van den arbeid en van het bezit van den grond. In andere provinciën bestond die belasting gedeeltelijk wel op de tienden, doch niet zoo algemeen.

Hier nog iets naders over de verponding op de landerijen.

In 1621 werd in Holland tot een herziening der kohieren der verponding besloten, die in 1632 definitief werd tot stand gebracht.

Volgens de kohieren van 1632 bedroeg de verponding een bedrag van den 5en penning der huurwaarde van de landerijen, den 8en penning van huizen, gebouwen en molens. Naar de kohieren van 1732 werd sedert 1734 die belasting verlaagd voor gebouwen en landerijen gelijkelijk tot den 12en penning, maar overigens verzwaard met een extra-ordinaris verponding, voor landerijen gewoonlijk een halve extra-ordinaris verponding: een 200en penning der waarde.

Een afzonderlijke gorsverponding stelde een lager bedrag voor laaggelegen landen, die bovenal aan 't gevaar van overstrooming waren blootgesteld [1]). In enkele omstandigheden kon vrijstelling van de verponding verleend worden. Reeds vanouds werd om billijke redenen vrijstelling gegeven van deze belasting. In 1480 werd door een privilegie van MAXIMILIAAN uitgedrukt, dat *zware brand* een geldige reden was, om de bede niet te voldoen [2]). In 1606 werd aan eenige huizen, die in Noordwijk verbrand waren, 10 jaren vrijdom verleend [3]). Een andere reden voor vrijdom was *overstrooming*, een

---

[1]) Tegenw. Staat v. Holland, VII, pag. 85.

[2]) Groot Placaatb., II, pag. 670.

[3]) Resol. v. Holland 17 Nov. 1606. Vergel. VAN ZURCK, Codex Batavus op 't woord *brand*.

reden van vrijdom, eveneens in 1480 door MAXIMILIAAN erkend. Het beginsel bleef voortaan gehuldigd, dat overstrooming een geldige reden tot vrijdom was, en in 1595 werd hiervan ook door Gecommitteerde Raden een voorbeeld gegeven [1]).

Voor nieuw ingedijkte en aangewonnen landen werd voor 14 jaren vrijdom verzekerd en eveneens voor nieuw getimmerde gebouwen. Voor dijklasten werd over 't geheel nog korting toegestaan in de verponding. Kerken en liefdadige gestichten betaalden mede in de belasting over landerijen, maar waren vrij van de gebouwen [2]).

Zeeland. Hoog waren vooral de belastingen op de landerijen in *Zeeland* opgevoerd, welke nog verzwaard werden door de hooge dijklasten, die hier niet in korting werden gebracht. Een honderdste penning werd van de landerijen geheven naar de waarde, zooals die op de kohieren sedert 1598 en nader sedert 1628 was berekend. De gronden waren in Zeeland volgens het zoogenaamde „Fransijnen plakaat" naar gelang der vruchtbaarheid in 7 klassen verdeeld, met verschillende belasting, van 17 tot ruim 26 stuivers per gemet loopend, d. i. ruim 34 tot 52 stuiver per morgen. Daarboven kwamen nog als extra-ordinaris de *Statenpenningen*, nu hooger en dan lager, gewoonlijk een 200e penning naar dezelfde kohieren; verder de *waterpenningen* en *dijkpenningen*, op Walcheren omstreeks 1700 bedragende 3¼ gulden het gemet, in sommige polders 4 à 5 gulden [3]).

Daarbij bestonden hier belastingen op huizen en gebouwen, op molens, op tienden. De huisschatting, naar een verouderd stelsel geheven, werd in 1792 herzien, tevens met een vernieuwde taxatie der landerijen. Deze laatste werden toen belast met 6 gulden 17 st. per morgen.

Een zeker gedeelte der middelen van de provincie werd op besluit der Staten uitgekeerd ter ondersteuning van noodlijdende kwartieren en polders, calamiteuze polders.

Utrecht. In Utrecht had men nog het verouderde stelsel van het *Oldschildgeld*, geheven naar kohieren, waarvan men zelfs de afkomst niet kende en die hoogst onevenredig drukten, voor een morgen lands verschillend van 21 stuivers in het eene district tot bijna 8½ gulden in een ander. Het *huisgeld* werd geheven als onder den bisschop, op grond van overoude kohieren. Een *morgengeld*, daarboven geheven, werd onderscheiden in een reëel ten laste van den eigenaar, en een personeel, ten laste van den gebruiker.

Gelderland. Gelderland verkreeg in 1643 en nader in 1650 een eenparige regeling der verpondingen voor alle kwartieren, welke behouden bleef. Zij was bij die oorspronkelijke berekening op een bedrag gesteld van den 6en penning der toen geschatte jaarlijksche huurwaarde, onder aftrek van de dorps- en ambtslasten. Zij strekte zich uit over landerijen, tuingrond, boomgaarden, domeinen, tienden, hypotheken; over huizen, gebouwen en

---

[1]) Resolutie van Gecommitteerde Raden 3 April 1595.

[2]) V. D. POT, l. c., pag. 331.

[3]) Tegenw. Staat v. Zeeland (XIX), pag. 19—21. — SICKENGA, l. c., pag. 336.

molens. Als verhooging door extra-ordinaris verponding kwam $^1/_4$ tot $^5/_8$ boven dat bedrag [1]).

Overijsel. In Overijsel werd in 1600 bepaald, dat, wanneer de penningen der gemeene middelen van consumptiën, hoornvee en bezaaide landen niet voldoende bleken, om de consenten der provincie te betalen, ze voortaan zouden gevonden worden door *verponding* voor ieder mudde gezaai 15 st. en voor landen op geldpacht tegen den 7^{en} penning.

Gedurende jaren, ongeveer tot 1630, onderging die verponding telkens wijziging, vooral ten opzichte van het bedrag daarvan. Opmerking verdient, dat in dit tijdvak de vaststelling van eenige vrijdommen geschiedde, bijv. voor de steden, wat binnen hun muren of wallen lag, en voor de Edelen voor hun zaalsteden en aanhoorigheden daarvan, benevens voor 30 mudden gezaais daarbuiten.

Van dien tijd af bleef de verponding een zuivere grondbelasting, behoudens extra-ordinaris verponding. Het evenredig bedrag, dat aanvankelijk nogal gewijzigd is, werd vastgesteld door ridderschap en steden van elk der 3 kwartieren. De omslag in ieder der kwartieren over de daarin gelegen kerspelen geschiedde in Salland door ridderschap en steden, in Twente door een kwartiervergadering te Borne van de edelen en kleine steden van Twente, later door edelen alleen, in Vollenhove door de Smalle Verdeeling, d. i. door de edelen van dit kwartier en de stad Kampen. De verdeeling in ieder kerspel geschiedde door de voornaamste eigenaren, meestal onder de leiding der Schouten en Richters. De verdeeling geschiedde oorspronkelijk naar bij schatting aangenomen grootte der gronden. Een dikwerf besproken en zelfs vastgestelde algemeene opmeting der landerijen kwam nooit tot stand.

In Overijsel bleven vrij van de verponding de meenten en in 't algemeen de nieuw ontgonnen gronden. Ook de tienden bleven hier vrij; de pogingen, in 1627, 1633, 1637 en 1779 aangewend ook om die te belasten, bleven zonder gevolg [2]).

De *contributie*, welker oorsprong moeielijk is na te gaan, schijnt uit de oude wijze van omslaan der beden te zijn ontstaan. Aanvankelijk schijnt zij meer op bouwgronden ten platten lande betrekking te hebben gehad, maar nadat zij omstreeks het midden der 17^e eeuw meer vasten vorm had verkregen, werd zij ook op huizen, gebouwen en zelfs op andere bezittingen toegepast. In 1794 bracht de contributie met $^1/_4$ verhooging na aftrek van verleende remissiën ruim *f* 95,000 op.

Vijftigste penning collateraal. De vijftigste penning was een belasting op den eigendomsovergang van onroerende goederen of daarmede gelijkgestelde rechten. Zij werd ingevoerd in 1635 tegen 2 % en onderging in 1686, 1695 en 1704 verhooging tot 3 % voor inwoners der Republiek en de Generaliteitslanden, voor buitenlanders tot 6 %.

Collateraal was een belasting op vererfde nalatenschappen. Deze waren bij versterf in rechte lijn vrij, onder broers en zusters $3^3/_4$ %, in verderen

---

[1]) Zie SCHRASSERT, Code Gelro Zutphanicus, I, pag. 477; II, pag. 545. — SICKINGA, l. c., pag. 332.

[2]) Tegenw. Staat v. Overijsel, II, pag. 289, 293.

graad of bij niet-verwantschap 5 %. Voor buitenlanders gold een halve verhooging [1]).

Drente. De reëele lasten droegen in Drente den naam van *grondschatting* en *omslagen*. De *grondschatting* was die belasting, welke elders verponding genoemd werd, en werd betaald van landerijen, waardeelen of aandeelen in nog ongescheiden landerijen, gebouwen. De *omslagen* vormden een reëele schatting, welke van de gezaaide landerijen werd gevorderd, in dien zin, dat ieder mudde lands, honderd en zestig vierkante roeden groot, jaarlijks in ieder pay omslagen drie stuivers moest betalen. In den tijd der Republiek bleven deze belastingen bestaan als een vast jaarlijksch middel, alleen met uitbreiding daarvan tot een evenredige belasting over het geheele Landschap. De bosschen bleven vrij van de omslagen, omdat het Landschap met alle kracht de uitbreiding der bosschen wilde bevorderen. Ook de onbebouwde landen, de venen, en zelfs de boekweitvenen, deelden in dit voorrecht. Ter bevordering der ontginning werd hier 20 jaar vrijdom van de omslagen beloofd. Ook de veenkoloniën werden bij de octrooien der vervening voor korter of langer tijd vrijgesteld van belastingen van verschillenden aard. De kohieren dagteekenen van 1654 en werden herzien in 1750 [2]).

Groningen. In Groningen (Stad en Lande) werden de bestaande belastingen op den voet der omslagen voortgezet onder de Republiek, doch met verhoogd bedrag. De eerste nieuwe algemeene *verponding* over huizen en landerijen werd in 1632 ingevoerd, voor de huizen ook uitgebreid over de waarde van het huisraad. Omstreeks 1650 had een nieuwe regeling en herziening der registers plaats; bij deze werd het bedrag voor huizen en landerijen gelijk berekend op den 5en penning der jaarlijksche huur, een bedrag, dat later verhoogd werd. Naar de waarden op het laatst der 18e eeuw werd voor de hoogst belaste eigendommen dit bedrag 3 gulden jaarlijks per gras, of 6 gulden per morgen.

Als extra-ordinaris kwam daarboven nog een afwisselend bedrag, een belasting over de landerijen onder den naam van *paardengeld*, jaarlijksche goedschatting over de bezittingen, voor de landerijen zelfs op $^1/_4$ der jaarlijksche huur berekend.

In Stad en Lande had, evenals in Overijsel en Friesland, de vergraving der laagvenen de aandacht getrokken van den fiscus. Door het vergraven dier gronden werden zij aan de belasting onttrokken en daarom werd vastgesteld, dat bij die vergraving een zeker bedrag in de provinciale kas moest gestort worden, als vergoeding daarvoor en waarborg voor de grondlasten. Dat bedrag beliep hier $33^1/_3$ maal het bedrag der jaarlijksche verponding [3]).

Friesland. In Friesland bestond de floreenbelasting, reeds vroeger beschreven (zie I, pag. 244 enz.), die volgens het kohier van 1511 bleef bestaan tot 1806. Geheel ontlast van het Landsfloreen en alleen onderworpen aan de Grietenij-, Dorps- en Dijklasten bleven de zooge-

---

[1]) J. C. Bysterbos, Uit de geschiedenis der Overijselsche geldmiddelen (Versl. en Med. der Vereen. van Overijselsch Recht en Gesch., XIX stuk, 1896).

[2]) Zie Tegenw. Staat v. Drente, I, pag. 89.

[3]) Opg. v. Imposten, pag. 203, 215. Bij Sickenga, l. c., pag. 347.

naamde *lichte florenen*, naar het schijnt die landen, welke ter bevrijding van het floreen aan de Provincie waren afgestaan en door deze onder het voorrecht van vrijdom der belasting waren verkocht [1]). Daarnaast had men nog *verlaten florenen*, op landen gelegen, welker eigenaars onbekend waren en die nog niet provinciaal waren verklaard.

De floreenbelasting ging met het stemrecht allengs van het land over op den persoon des bezitters, op wiens naam het floreen op de registers stond aangeteekend. Verder was het een gewoonte, dat de floreenplichtige eigenaar de belasting kon overbrengen van het eene op het andere erf, wat werkelijk bij overdracht en splitsing veel plaats vond, maar tengevolge had, dat sommige landen onevenredig zwaar belast werden boven andere. Om de landsflorenen te verzekeren, werd bepaald, dat geen overdracht mocht plaats hebben aan onvermogende eigenaars. Bij plakkaat van 1701 en bij reglement van 1729 werd bij overdracht van goed zelfs de vorige eigenaar aansprakelijk gesteld voor de voldoening der floreenbelasting door den nieuwen eigenaar, en moest zelfs een zekere som als borg daarvoor gesteld worden [2]). Zoo ook moest bij vergraving der laagvenen of van land voor tichelaarde tot waarborg voor de belasting een som gestort worden [3]).

Lang was de floreenbelasting het eenige middel, over vaste goederen geheven. In 1711 werd, eerst een tijdelijke, sedert 1713 een vaste belasting daarnaast geheven, een algemeene *reëele* 100e *penning* over de bezittingen, landerijen en huizen. Aanvankelijk wisselde het bedrag dezer belasting af naar behoefte, doch sedert 1741 bleef het een vaste berekening. De 100e penning op de onroerende goederen werd ingericht naar en in verhouding gebracht tot de floreenbelasting. De aanslag werd ingedeeld onder het nummer der floreenregisters; in korting van dien aanslag werd toegelaten niet alleen, wat aan lands-, maar ook wat aan dijksfloreen jaarlijks betaald was.

Berekend naar de jaarlijksche huur, werd zij opgebracht als een 4e penning van deze over alle losse landerijen, die niet onmiddellijk tot het erf behoorden, over de grondpachten en eeuwige renten, over de voordeelen, uit het land verkregen door vergraving tot tichelwerk, veenderij. Een $5\frac{1}{2}$ penning was het over de gebouwde erven, over huizen in steden en dorpen, tichelwerken en windmolens, tot fabrieken dienend. Een 8e penning werd geheven over de bosschen, aangeslagen naar de geschatte huurwaarde van de naastbijgelegen landerijen [4]).

Generaliteitslanden.

In enkele Generaliteitslanden bestonden de grondlasten gedeeltelijk in beden, gedeeltelijk in verpondingen. In Noord-Brabant werden verponding en bede beide geheven. De eerste was een belasting over landen, tienden, huizen en molens, oorspronkelijk berekend tegen den 5en penning van de opbrengst, de laatste gesteld op 4 % van de waarde. Dit gold voor de zandgronden; op de kleigronden, waar het onderhoud

---

[1]) V. SWINDEREN, De oorsprong en de geschiedenis van de belasting op de florenen in Friesland, pag. 76.

[2]) Tegenw. Staat van Friesland, pag. 340. — VAN SWINDEREN, l. c., pag. 8.

[3]) Tegenw. St. v. Friesland, IV, pag. 572.

[4]) SICKENGA, l. c., pag. 342. — Tegenw. St. van Friesland, pag. 372.

van sluizen en dijken er bijkwam, was het de 6e penning, een 8e penning voor huizen en tienden. De kohieren werden hier herzien in 1657, doch bleven sedert onveranderd bestaan, wat aanleiding gaf tot onevenredigen druk.

Andere belastingen.

Naast genoemde belasting op onroerende goederen bestond ook nog het *haardsteegeld* als afzonderlijke belasting, in onderscheidene provinciën geheven. Zoo o. a. in het kwartier Zutfen tot in de laatste helft der 18e eeuw; op de Veluwe als extra-ordinaris middel, in het kwartier Nijmegen als vast middel. In Holland en Zeeland behoorde het slechts tot buitengewone, tijdelijke middelen; in Utrecht was het een vaste belasting, van 3 gulden per haardstede, en in Friesland bestond een *schoorsteenbelasting* van 3 gulden per schoorsteen. Overijsel had een *vuurstedegeld*, dat in 1598 was ingevoerd, tot een bedrag van 7 stuivers voor iedere vuurstede. In de eerste jaren werd het afwisselend geheven; in de eerste jaren van de 17e eeuw werd het blijvend en onderging het verhooging, zoodat het in 1685 en later, behoudens tijdelijke verhooging, *f* 3 voor elke vuurstede bedroeg. Het werd geheven volgens de oude opnemingen, zoodanig, dat het onveranderd, ook zelfs bij opruiming van het gebouw, op den ondergrond bleef rusten. In 1740 werd het zoodanig gewijzigd, dat de ondergrond slechts voor de helft belastingschuldig bleef, terwijl de andere helft gelegd werd op een der nieuwe gebouwen in hetzelfde kerspel, door het lot daartoe aangewezen. In 1794 bedroeg de opbrengst *f* 60,000. In Stad en Lande bedroeg het zelfs 5 gulden voor elke haardstede.

In Drente werd oorspronkelijk geheven een zoogenaamde *keutergulden* over alle haardsteden gelijk, een bedrag, dat later verdubbeld werd. Later werd de belasting uitgebreid tot een heffing over het bedrijf: voor een boerderij van 4 paarden was het 4 gulden, voor een van 3 en 2 paarden 3 en 2 gulden. Een bedrag van 1 gulden per paard betaalden de ambtenaren, ambachtslieden en ondernemers [1]).

Verdere belastingen van verschillenden aard. Belasting op bezaaide landen. Houtschat.

In het bovenstaande leerden wij de meest algemeene belastingen kennen, welke op den landbouw drukten. Doch hiermede hebben wij nog slechts een gedeelte opgenoemd van de wijzen, waarop de middelen door de provinciën werden verkregen. Want naast de genoemde waren nog een groot aantal belastingen van allerlei aard ingevoerd. Niet met onrecht wordt getuigd, dat alles in den tijd der Republiek belast was.

Naast en boven de verpondingen of grondbelastingen werden nog afzonderlijke belastingen op den graanbouw, de veeteelt en op het bedrijf in de meeste provinciën geheven.

Zoo had men belastingen op de *bezaaide landen*. Deze werden o. a. geheven in Drente, om de betrekkelijk lage grondschatting aan te vullen. In Overijsel bestond een dergelijke belasting afzonderlijk; zij bedroeg 1½ gulden voor elk mudde lands, dat bezaaid was, en edelen noch steden waren hier sedert 1660 van vrijgesteld. Ook in het Graafschap Zutfen, op de Veluwe en in het kwartier van Nijmegen werden de bezaaide landen belast, doch met ongelijk

---

[1]) Tegenw. Staat van Drente, II, pag. 87.

bedrag; ontginningen verkregen gedeeltelijke ontheffing. Verder vond men deze belasting kort na den Munsterschen vrede in de Generaliteitslanden (12 stuivers per morgen; op grienden en boomgaarden 9 stuivers). De bosschen vormden hier een afzonderlijke belasting van 1 $^1/_2$ gulden per morgen, zoo vaak ze gekapt werden. Deze belasting was een voortzetting der vroegere *houtschat*, een belasting, welke de hertogen van Brabant vorderden als hun recht, bestaande in het zesde hout of den zesden penning van al het hout, dat in de Meierij gekapt werd. Nevens het recht op de boomgaarden werd in Den Bosch door de stad een 12e en 8e penning op de boomvruchten geheven.

In Utrecht mocht, volgens ordonnantie van 1682, de oogst niet van het land gehaald worden vóór de betaling van het middel der *bezaaide landen, vlas- en henneplanden en de tabakslanden.* Op zomergewas van het graanland werd geheven 10, op winterkoren 20 stuivers per morgen lands; op het warmoesland, het vlas- en hennepland een bedrag van 2 $^1/_2$, op het tabaksgewas van 5 gulden per morgen. Deze belasting werd verlicht, toen zij plaats maakte voor een algemeene heffing over alle bezaaide landen tot een gelijk bedrag van 20 stuivers per morgen, sedert de laatste helft der 18e eeuw van 15 stuivers per morgen en per jaar. Tabaks-, vlas- en henneplanden moesten daarboven een afzonderlijke verhooging van 30 stuivers per morgen betalen, boomgaarden van $^1/_2$ gulden per morgen. Bij den invoer in de stad Utrecht moest daarenboven van appelen, peren, kastanjes en alle andere boomvruchten, ter markt gebracht, voor de provincie nog een recht geheven worden.

In Holland en Zeeland was reeds in 1583 een belasting op de hoornbeesten en bezaaide landen ingevoerd, die zich na 1627 uitstrekte over warmoeslanden, aardappelveld, meekrapland en alle zaailanden zonder onderscheid. Het bedrag werd geheven bij maandelijksche termijnen: een bedrag (zonder de $^1/_{10}$ verhooging) van 4 $^1/_2$ stuiver per morgen in de zomer- en 2 $^1/_4$ st. in de wintermaanden. Gronden, met houtgewas beplant, waren vrij.

In Zeeland werd de belasting op bezaaide landen later vereenigd met die op het hoornvee en beide gezamenlijk ingericht tot een heffing over alle landerijen in 't algemeen ten laste voor den gebruiker. Onder die heffing werden begrepen bezaaide en onbezaaide gemeten, de weilanden, bosschen en houtgewas; het bedrag was 12 stuivers het gemet. Voor boomgaarden werd het verhoogd.

In Stad en Lande bedroeg de belasting op de bezaaide landen koolzaad, tarwe, rogge 14 stuivers per gras (± 1 $^3/_4$ gulden per morgen); de tabak werd aan een veel hooger bedrag onderworpen.

In Friesland stonden warmoes- en aardappelland, vlas-, haver-, tarwe- en boekweitland gelijk in belasting. Ten opzichte van de rogge werd verschil gemaakt tusschen de landen van laag-kwartier (Oostergoo en Westergoo, zoover het de lichtere gronden betrof, en de Zevenwouden geheel) en die van hoog-kwartier, welke laatste $^1/_3$ boven het bedrag der eerste betaalden. Voor laag-kwartier bedroeg de belasting volgens ordonnantie van 1750 ongeveer 1 gulden 6 stuiver per morgen.

Hoorngeld, oorgeld, paardengeld.

Naast de bezaaide landen werd ook het vee belast. In Friesland bestond een belasting op de *hoornbeesten*, verschillend in bedrag voor hoog- en laag-kwartier. Ter bevordering van den

veestapel in Friesland werd vrijstelling verleend voor de stieren; dezelfde vrijstelling genoten slacht- en werkossen. Ook werd er een belasting op de paarden en veulens geheven van 14 stuivers over ieder paard.

In Groningen bestond het *oorgeld*, een belasting op de paarden, van 1 gulden 16 st., en het *hoorngeld* op de runderteelt, in 't geheel niet minder dan 3 guld. en 7 stuivers per stuk bedragend, en voor runderen beneden 2 jaren de helft. Stieren waren ook hier vrij en de ossen ter vetweiding beneden 4 jaar.

De impost op *hoornbeesten* trof in Holland uitsluitend het hoornvee; van een soortgelijke uitbreiding als in Gelderland en Overijsel bleef het Hollandsche varken en Texelsche schaap vrij. Evenals in Friesland werd voor den handel de doorvoer vrij verklaard. Het *oorgeld* in Holland was een belasting op de paarden, eerst alleen geheven bij den verkoop, doch die spoedig overging in een algemeene belasting, met lager bedrag voor jarige paarden.

In Zeeland, het landbouwgebied bij uitnemendheid, bleven de landbouwpaarden vrij van belasting; alleen werd er later, evenals in Holland, een *paarden- en karossengeld* ingevoerd, dat alleen de luxepaarden trof.

In Utrecht bleven eveneens de landbouwpaarden vrij van het *paardengeld;* paarden, in overige bedrijven dienstbaar, werden minder belast dan luxepaarden. Om den drukken paardenhandel niet te benadeelen, werden bij een kort verblijf vrijstellingen van die belasting verleend; de paardenhandelaar betaalde een belasting ineens. Hoornvee werd hier eveneens belast; ossen ter vetweiding beneden 3 jaar werden vrijgelaten.

In Brabant bestonden dezelfde bepalingen op den paardenhandel als in Holland.

Hoorngeld werd nog geheven in Brabant, Gelderland, Drente en Overijsel, en wel het zwaarst in de Betuwe en aan de oevers van den IJsel, het laagst in Brabant en Drente.

De belasting op *hoornvee* (en *bezaaide landen*) komt in Overijsel reeds in 1597 voor. De eerste werd geheven voor het hebben van hoornvee, in evenredigheid van den ouderdom. Het vee beneden 2 jaar was vrij, dat tusschen 2 en 3 jaren was half belastingplichtig en op 3-jarigen leeftijd was het vee ten volle belastingschuldig. De belasting bedroeg jaarlijks in Twente en Salland (Mastenbroek en de buitendijksche landen langs den IJsel uitgezonderd) *f* 1½; in Mastenbroek, op gemelde buitendijksche landen (behalve Wilsum en Grafhorst) en Vollenhove, met uitzondering der nieuw bedijkte landen achter Kuinder, waar *f* ½ werd betaald, jaarlijks *f* 3. De groote steden en de edelen op hun havezathen, voor het vee bij hen op stal, waren vrij.

Paardenbelasting was hier waarschijnlijk reeds voor 1605 ingevoerd; de belasting was gevestigd op het hebben van paarden van 2 jaar en daarboven. Niet in alle deelen der provincie betaalde men evenveel; in de hoogst belaste streek bedroeg de belasting 12 stuivers, in de laagste 8, welk bedrag in 1702 werd verdubbeld, in 1704 nogmaals verhoogd. In 1794 bracht die belasting op *f* 15,000.

Onder *reliqua* verstond men in Overijsel de belasting op het houden van varkens, schapen en bijenkorven. De beide eerste zijn voor 1605, de laatste

zeker voor 1612 ingevoerd. Oorspronkelijk werd voor ieder varken, schaap of bijenkorf 1 stuiver betaald. In 1794 was de opbrengst *f* 4500 [1]).

In het kwartier Nijmegen bestond een afzonderlijk *schapengeld* op de vetgeweid wordende schapen.

In Drente beliep de belasting op het rundvee niet meer dan die der schapen per stuk onder iedere kudde; het was een bedrag van 1, voor kalveren en lammeren van $^1/_2$ stuiver per maand; voor de varkens, jong en oud dooreen, werd 3 stuivers per stuk in het jaar betaald. De bijkers in Drente waren belast met 4 stuivers 's jaars per bijenkorf; hetzelfde bedrag was verschuldigd voor de bijenkorven, die des zomers tijdelijk in het landschap gebracht werden.

Paardengeld werd ook nog geheven op de Veluwe, in de Betuwe en onder Zutfen; de paarden voor den landbouw waren hiervan voor $^2/_3$ bevrijd.

Waagrechten. Bestiaal. Geslacht. Dienstbodengeld, enz.

Niet alleen het akkerland en het vee werden belast, maar ook de produkten van de veeteelt. De *boter* was in Holland met een matige belasting op het gebruik bezwaard, evenals de *kaas*, en voor beide moest, behalve de stedelijke *waagrechten*, nog het *waagrecht* der provincie voldaan worden. Bij de kaas was dit waagrecht bepaald tot den eersten verkoop.

In Zeeland was het waagrecht op de kaas niet zoo beperkt en bestond er ook een impost op de kaas. De boter was hier vrijgesteld van waagrecht; een afzonderlijke belasting op de boter bestond er niet, behalve op ingevoerde boter, waarvan zware inkomende rechten (2 guld. per $^1/_4$ ton) betaald moesten worden. Zeker hadden deze bepalingen ten doel, de boterproduktie in de provincie, die niet groot was, te bevorderen.

In Utrecht bestond een zware impost op het gebruik van boter en eveneens een waagrecht op boter en kaas. Ook in Friesland en Groningen bestonden waagrechten op boter en kaas. In het kwartier Nijmegen werd het recht op de waag niet geheven; op de Veluwe, in Zutfen en in Overijsel wel.

Geenszins zijn wij nog aan het einde van de lange reeks belastingen, die meer of minder den landbouw betroffen, ook al hebben wij de voornaamste vermeld. Er bestonden nog belastingen op het *gemaal*, op het *geslacht* (het slachten van vee), op het *bestiaal* (de verkoop en ruiling van paarden en ander vee), op *honing* en *was*, op *wol* en *huiden*, op *smeer* en *talk*, op de *huiden*, op *run* en *schors*, op *turf*, op *raap-*, *koolzaad-* en *hennepolie*, op *lijnkoeken*, op *dienstboden*, enz. enz., doch wij mogen daarbij niet langer stilstaan.

Een eigenaardige inrichting, die in sommige provinciën, bepaaldelijk in Holland, Zeeland en Brabant, de accijns op het zout aannam, moeten wij nog vermelden. In plaats van de gewone zoutbelasting werd hier in het begin der 18e eeuw het *koehouders-* of *familiezoutgeld* ingevoerd. Dit was als een soort van afkoop voor den zoutaccijns te beschouwen. Het werd geheven volgens ordonnantie van 1750 over iedere hoeve met melkvee boven de 3 melkkoeien, naar de grootte van het huisgezin. Het bedrag was voor ieder

---

[1]) J. C. Bijsterbos, Uit de Geschiedenis der Overijselsche geldmiddelen (Versl. en Med. der Vereen. van Overijselsch Recht en Gesch., XIXe stuk, 1896, pag. 1 enz).

huisgezin gesteld per hoofd 's jaars op 1 gulden 17 st. Elk gezin, dat niet meer dan 1 melkkoe bezat, werd hiervan vrijgesteld [1]).

Economische druk op den landbouw door allerlei belastingen.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk, dat de landbouwersklasse veel moest opbrengen voor de provincie in dit tijdperk. Maar hiermede was nog niet alles genoemd. In de lage landen kwamen daarbij nog de kosten, aan den strijd tegen het water verbonden, de waterschaps-, dijks- en polderlasten. Deze moesten in de eerste plaats uit de opbrengst der landerijen voldaan worden, vóór zij winst konden opleveren. En die lasten waren op vele plaatsen zwaar, doch zeer verschillend in de onderscheidene kwartieren en polders.

De druk der vele lasten op den landbouw werd ook erkend door zuivere mercantilisten. Zoo o. a. door DE LA COURT, die schat, dat aan natuurlijke lasten, voor dijken en molens, moet gerekend worden voor elk morgen, waar ± 15 zak tarwe groeien kon, op een opbrengst van 4½ gulden jaarlijks [2]). Het kwam zelfs in Noord-Holland zoo ver, dat enkele eigenaars het land liever lieten liggen. Dan werd er „spade gestoken", een symbolische handeling, welke te kennen gaf, dat men het land verliet. In de banne van Schagen o. a., welks landen door hun vruchtbaarheid beroemd waren, zoodat zij tegen 3000 guldens en meer per morgen verkocht werden, vormden in 1743 de „spade gestoken" landen wel een derde gedeelte der banne, die toen voor een goed deel tot lage prijzen verkocht, maar sedert weer verlaten werden. Daardoor nam het aantal huizen in de ban van Schagen af, zoodat het in 1632 533 bedroeg, doch in 1732 tot 397 en in 1749 tot 384 verminderd was [3]).

De kosten van onderhoud en droogmaking in enkele polders waren zoo hoog gestegen, dat elk drooggemaakt morgen op *f* 800 à *f* 1000 en meer kwam te staan, en dat voor landen, die bij veiling soms geen noemenswaardigen prijs konden opbrengen. Bij de droogmaking van de Beemster beliepen de kosten gemiddeld niet meer dan *f* 250 het morgen [4]).

In de Zijpe waren perceelen, die als *stuivers-* en *rosenobles-landen* bekend stonden, omdat zij voor dien prijs gekocht waren. In de Heer-Hugowaard konden de hofsteden nauwelijks in koop opbrengen, wat zij aan betimmering en beplanting gekost hadden. Ettelijke partijen landerijen werden daar omstreeks 1669 en 1677 tegen *f* 50 à *f* 100 het morgen verkocht. In 1728 klaagde men in de Wijdewormer, dat men zijn land aldaar niet kwijt kon worden, al wilde men geld toegeven. In de Schermer beweerde men terzelfder tijd, dat de huren nauwelijks toereikend waren, om de lasten te dekken. In de Enge Wormer, waar de kosten van bedijking en droogmaking tot *f* 1300 het morgen waren gestegen, zooals men in 1741 berekende, waren de morgens sedert 1691 niet hooger dan tegen *f* 42,75 verkocht.

Onder die omstandigheden was het verlaten van land geen zeldzaamheid.

---

[1]) Zie uitvoeriger over deze belastingen F. N. SICKENGA, l. c. en de Opg. van Imposten.

[2]) P. DE LA COURT, Aanw. der heilz. polit. Gronden en Maximen, pag. 22, 26 enz.

[3]) Tegenw. Staat, XV, pag. 436.

[4]) J. BOUMAN, l. c., pag. 263.

Vóór de doorbraak van den dijk in 1717 was de Belmermeer bijna geheel spagestoken. In de Broekermeer waren honderd morgens verlaten. De druk der lasten op deze landen was aldus zeer groot en de staat van zaken verbeterde niet, toen de veepest in de eerste helft der 18e eeuw in het Noorderkwartier begon te heerschen. Vele vragen om vrijdom van lasten kwamen in bij de Staten. Hoewel dezen het verleenen van vrijdom lang tegenhielden, werden toch in 1699 de aanhangige aanvragen onderzocht en vele vrijdommen verleend. Dit bewijst, dat de toestanden in dien tijd werkelijk drukkend waren. Het feit werd niet weersproken, dat men er in de Heer-Hugowaard omstreeks 1684 ernstig over gedacht had, zich tot de Rekenkamer te wenden met verzoek, den polder weder onder te laten loopen, teneinde dien voortaan als vischwater te gebruiken, en dat men van dat voornemen alleen afzag door een nieuwen octrooi, waarbij de vrijdommen voor 15 jaren verlengd werden en tevens betaling van recognitie gedurende die jaren werd kwijtgescholden [1]).

Die ongunstige toestand der bedijkingen stond in verband met den treurigen staat, waarin zich in dien tijd de landbouw bevond, in verband met 's lands zaken. Vele oorlogen en drukkende belastingen verarmden de ingezetenen. De extra-ordinaire verpondingen waren een last, dien ook de nieuw drooggemaakte landen in Holland moesten betalen. Daarbij kwam de runderpest in 1713, die acht jaren lang woedde, terwijl de paalworm, die in 1731 verscheen, in de aan de zee gelegen polders de dijkslasten zeer verzwaarde. Daardoor werd de druk op de landbevolking van die streken van Noord-Holland zoo groot, dat vele boeren hun bedrijf niet konden voortzetten en het Noorderkwartier verlieten. Sommige dorpen slonken tot de helft. De overgebleven landlieden waren niet bij machte, de gronden te bebouwen. Vele akkers bleven onbewerkt, vooral die in de minder gunstig gelegen meren. De huurprijzen verlaagden; onverhuurde landen begroeiden met riet en biezen en lagen vol onkruid. De ongelukkige eigenaars zochten zich aan de betaling der lasten te onttrekken, door de slechte landen aan onvermogenden over te dragen. Dit middel begon zoo veelvuldig te worden toegepast, dat de Staten van Holland bij resolutie van 6 Maart 1751 een gebod meenden te moeten uitvaardigen aan schouten en gerechten, hun gelastende, alvorens zulk een overdracht te doen, borgtocht te vorderen voor de betaling der lasten gedurende 6 jaar en tevens zonder oogluiking bij ontoereikendheid van uitgewonnen landen de overige bezittingen der eigenaars voor de voldoening der lasten aan te spreken.

Die resolutie deed de plaatselijke regeeringen zich in grooten getale tot de Staten wenden, om de spa gestoken en verlaten eigendommen aan het domein te mogen overdragen, en veelvuldig moesten de Staten dit toestaan. Geheele of gedeeltelijke ontheffing van de verponding was ook voor het oude land dikwijls onmisbaar, om het zware onderhoud der lastige dijkages te blijven torsen.

---

[1]) De Vries, Het Dijks- en Molenbestuur van Hollands Noorderkwartier, 1876, pag. 424 enz.

Tot zulk een toestand was het gekomen door de zware lasten, welke in enkele lage gewesten op het landvolk drukten. De geschiedenis der vrijstellingen is zeer omvangrijk en ingewikkeld. En hieruit valt ook dit af te leiden, dat de droogmaking van vele meren voor de eerste ondernemers en zelfs voor hun naaste opvolgers weinig voordeel zal hebben opgeleverd. Alleen middellijke voordeelen hebben de algemeene welvaart bevorderd.

In andere gedeelten des lands waren de toestanden weder anders. Zelfs van kwartier tot kwartier, van polder tot polder verschilden zij. Wij kunnen die hier niet alle in 't bijzonder beschrijven, doch gaven enkel eenige karakteristieke toestanden.

IV. De tienden, geestelijke goederen en domeinen in den tijd der Nieuwe Geschiedenis.

De tienden van de 16e tot de 18e eeuw.

De tienden hebben zich gedurende de middeleeuwen ontwikkeld, maar aan het eind van dien tijd waren zij zoodanig veranderd, dat men den ouden grond der tiendheffing slechts zelden goed kon bespeuren. Andere toestanden der bevolking, nieuwe wijzen van bebouwing der landerijen, ontginningen des lands, droogmakerijen, gewijzigde verhoudingen tusschen heer en meester, zij hadden gemaakt, dat bij de tiendheffingen naast het canoniek recht, dat aanvankelijk er over heerschte, het gewoonterecht zich ontwikkelde. Allerlei quaesties rezen op, en daar het tiendrecht hoofdzakelijk door den geestelijken rechter berecht werd, was het niet te verwonderen, dat bij de uitspraken in geschillen zooveel mogelijk het kerkelijk recht op de tienden de grondslag was, waarvan men uitging.

Het was keizer KAREL V, die in 1520 daartegen optrad en de geestelijke jurisdictie beperkte. Hij verbood in 't vervolg aan ieder met geschillen over tienden van vruchten naar den geestelijken rechter te gaan. En KAREL V, door de onzekerheid genoodzaakt, gaf in deze landen in 1528 en '29 ook interpretatieve plakkaten omtrent de uitoefening van het tiendrecht.

In het eerste edict van 1520 verklaarde de keizer o. a., dat het zijn bedoeling niet was, de tienden te verbieden van granen enz., als men in de kerspelen, waar zij groeiden, gewoon was veertig jaren te voren tiend te heffen van zoodanige gewassen, en iets dergelijks werd omtrent krijtende tienden bepaald. In 1529 verklaarde KAREL V dit besluit nader voor Holland en Friesland, 1° omdat er vele tiendplichtigen waren, die de tienden weigerden van nieuw toegemaakte gronden, „lage landen, die men niet en placht te besayen ende artificialyck met watermolens, onlanx gevonden, ofte andere dycken ofte andere caden drooch gemalen ofte tot saai-boer landt gemaackt werden"; 2° omdat vele plichtigen hun landen, waar zij vroeger tarwe, gerst en haver verbouwden, met hennep, raapzaad, vlas en dergelijke gingen bezaaien en weigerden, daarvan tiend te betalen.

Op grond der bepaling van 1520, dat men geen tienden behoefde te voldoen, dan waar ze 40 jaren geheven waren, ontzegde de oud-Hollandsche jurisprudentie meermalen de eischen van tiendheffers, totdat het decreet van 1529 omtrent de nieuw aangemaakte gronden bepaalde, „dat deselve landen

thienden daer of sullen geven, gelyck men aldaer in deselve dorpen, ambachten ofte quartieren doet, daer onder deselve landen ghelegen sijn."

Omtrent het tweede punt schreef dat decreet voor, dat van landen, waar men, na er vroeger tarwe, haver en gerst verbouwd te hebben, gewoon was hennep, rapen, vlas en dergelijk rond en plat zaad te telen, de tienden behoorden te worden voldaan, al had men daar zulke zaden in geen veertig jaren verbouwd, ten ware er bijzondere privilegiën of uitgiften van vrijdom bestonden of sententiën in kracht van gewijsde vóór het plakkaat waren gegeven, waarbij de landen geabsolveerd werden.

Wat betrof hooi, boomgaarden, warmoeshoven e. d., waar men tot nog toe geen tienden van had geheven, daarin en op alle andere punten zou de ordonnantie van 1520 effect sorteeren.

Invloed der hervorming op de tienden.

Onder de werking van deze decreten trad de geschiedenis van Nederland weldra een geheel nieuw tijdperk in, dat op de tienden en op den landelijken stand van buitengewonen invloed was. Het was het veld winnen der hervorming, waardoor de rechten en bezittingen der kerk en der geestelijke stichtingen werden aangetast.

De invloed der kerkhervorming op den landbouwenden stand in het algemeen bespraken wij reeds; wij bepalen ons op dit oogenblik enkel tot den invloed dier groote gebeurtenis op de tiendrechten. Den 23en Mei 1577 namen de Staten van Holland de resolutie, „dat alle conventen en kloosteren binnen de steden, mitsgaders edificien, grondplaatsen, erven en eigendommen van dien zullen blyven tot behoeft, gebruik en profyte van elker steden omme deselve by hun eigendom aangevaart en behouden te mogen werden en geemploieert tot haaren beste." Aldus werd in Holland beslist en hiermede kwamen de kloosters en conventen in dit gewest aan de steden, waarin zij gelegen waren, gedeeltelijk aan den Staat.

Dit besluit was reeds door soortgelijke voorafgegaan. Den 10en Februari 1573 vaardigde de Prins van Oranje bij advies van den Raad en de Staten van Holland een later meermalen hernieuwde ordonnantie uit, waarbij een iegelijk in zijn kwartier gelast werd, binnen 14 dagen na de publicatie van het stuk aan te brengen onder meer de tienden, die hij aan conventen, kerken, kloosters en geestelijken verschuldigd was.

Deze ordonnantiën en besluiten wijzen aan, dat men thans van staatswege de hand sloeg aan de geestelijke goederen. Vele waren reeds vóór dien tijd verdwenen, overgedaan, verkocht enz., omdat men de toekomst dier goederen met gevaar zag bedreigen, doch de overige werden geconfisqueerd. Hier vroeger, daar later gingen de geestelijke goederen over in handen van den Staat en wel het allerlaatst in de Generaliteitslanden.

Door die gebeurtenissen kwamen de kloostertienden in verschillende handen, meestal aan leeken: kloosters toch konden in den nieuwen staat niet blijven bestaan. Evenwel, al was met de Katholieke kerk meestal gebroken, toch bleven er kerken bestaan, en de kerkelijke bezittingen werden veelal bestemd, om daaruit de kerken te onderhouden, de traktementen der predikanten te voldoen. Al eigende de regeering zich ook de kerkelijke eigendommen toe, zij deed dat onder de verplichting, ze tot dat doel te besteden. Sommige

kerkelijke colleges behielden nog hun tienden, o. a. de Utrechtsche kapittelen, welker bezittingen eerst bij wet van 1811 met het staatsdomein vereenigd werden.

De geestelijke inkomsten werden onder afzonderlijke administratiën gesteld: in Noord- en Zuid-Holland van geestelijke kantoren, in Zeeland, Brabant en Utrecht van rentmeesters, in Gelderland onder een bijzondere Rekenkamer, terwijl de betaling van tienden in ieder kwartier aan rentmeesters behoorde te geschieden. In de noordelijke provinciën beheerden ten platten lande de predikanten zelf de pastoriegoederen, in de steden waren het rentmeesters. In Holland werd den 17en Maart 1728 de administratie over kerkelijke inkomsten en tienden met die van de staatsdomeinen vereenigd.

Zoo zien wij na het midden der 16e eeuw de kerkelijke en kloostertienden geheel of bijna geheel in andere handen overgaan. Het geestelijk en kerkelijk karakter der tienden was bijna geheel verdwenen; een gedeelte werd door den Staat als dominale tienden verkregen, een ander deel werd verkocht en kwam in handen van verschillende heeren. Ook de tienden, vroeger reeds in bezit van de landvorsten der deelen des rijks, later aan KAREL V en FILIPS II overgegaan, kwamen na de afzwering van FILIPS in 1581 in handen van den Staat en werden domein der provincie of van de Staten-Generaal.

De tienden, aldus van hun geestelijk aureool geheel ontdaan, werden door de bevolking voortaan beschouwd als hinderlijke belastingen, welke zij zooveel mogelijk trachtte te ontduiken. De wetgevingen en verordeningen, op de tienden betrekking hebbend, waren thans tot 1795 provinciaal en wijzen er op, dat de bevolking zich tegen de tienden begon te verzetten. De tienden werden meestal verpacht, maar in de 18e eeuw kwam het reeds op onderscheidene dorpen van Noord-Brabant voor, dat de pachters zich vereenigden, om niet hooger dan een uiterst laag bedrag te bieden en daarvoor de tiend te verkrijgen. Ieder, die zich verstoutte hooger prijs te bieden, werd met geweld bedreigd door de bevolking, en wie het wilde doen, liet zich daardoor afschrikken. Zelfs leden van de gemeentebesturen deden aan dergelijke samenspanningen mede. Er werden plakkaten tegen dit optreden afgekondigd door de regeering; de resolutie van 23 Mei 1732 bepaalde voor alle kwartieren en heerlijkheden der Generaliteitslanden nog eens uitdrukkelijk, dat wie zich aan dergelijke als de bovengenoemde praktijken schuldig maakte, met een boete van *f* 200 zou gestraft worden; recidivisten werden zelfs met geeseling bedreigd; schepenen en regenten werd op het hart gedrukt, het samenrotten te voorkomen of te beletten. Wij weten niet, of daarmede de beweging voor goed is bedwongen. In elk geval zagen wij ze nog herhaaldelijk in de negentiende eeuw weder opkomen.

In Gelderland en Utrecht was het gewoonte, dat de tiendheffers „tot beleefde erkentenis van het voldoen der tienden, en opdat de bouwlieden goedwillig zouden zijn in het bebouwen der landen en het voorttelen der vruchten", aan de tiendschuldigen een maaltijd aanboden. Van die tiendmaaltijden werd met zooveel graagte en zoo overvloedig gebruik gemaakt, dat de tiendheffers die als een drukkende belasting beschouwden. „Jong en oud, groot en klein, al wat op de bank kon zittèn, zelfs moeders met haar zuigelingen, verschenen op deze maaltijden, zoodat het getal der aanzittenden wel eens tot

600 à 700 steeg." De onvoegzaamheid in het gedrag ontstemde tevens de tiendheffers, en hoewel het niet aanging, den tiendplichtigen dien maaltijd te ontnemen, welke hun naar gewoonte toekwam, besloten velen in Gelderland toch, dien voor een som gelds af te koopen. In Utrecht werden die tiendmaaltijden door de Staten geheel verboden [1]).

De tienden en de Revolutie.

Zoo zouden wij uit den tijd der Republiek nog onderscheidene verordeningen kunnen vermelden, door de provinciale wetgevers op de tienden uitgevaardigd. Van groot belang en gevolg voor den landbouwenden stand waren die echter niet, en daarom kunnen wij ze voorbijgaan. Na de omwenteling van 1795 werd door de Staatsregeling van 1798 de éénheid en ondeelbaarheid van den Staat gedecreteerd. Hierdoor werden de tienden in 't vervolg niet meer door provinciale verordeningen, maar door staatswetten beheerscht.

Men zou verwachten, dat de Fransche omwenteling, die zoo geheel met de middeleeuwsche rechten en gewoonten trachtte te breken, de gilden en privilegiën afschafte, ook het tiendrecht wel moest doen eindigen. Toch was dit niet het geval. In deze gewesten is het tiendrecht ongedeerd uit de woelingen der revolutie te voorschijn gekomen. Alleen in Limburg, dat in 1795 bij de Fransche Republiek werd gevoegd, werden bij besluit van 5 en 8 Nov. 1796 onderscheidene Fransche wetten afgekondigd en uitvoerbaar verklaard, waaronder ook „les lois relatives à l'abolition des dîmes", de wetten betrekkelijk de afschaffing der tienden. Deze wet was een gevolg van een besluit der Nationale Vergadering van Aug. 1798 betreffende de afschaffing van geestelijke en de afkoopbaarheid van wereldlijke tienden. Ook in Zeeuwsch-Vlaanderen golden deze bepalingen.

De nieuwe staatsregeling in Nederland van 1798 bevatte in de Burgerlijke en Staatkundige grondregelingen eenige bepalingen over het tiendrecht. Artikel 25 luidt aldus:

„Alle Tiend-, Cijns- of Thijns-, Afstervings- en Naastingsrechten, van welken aard, mitsgaders alle Rechten en Verplichtingen, hoe ook genoemd, uit het Leenstelsel of Leenrecht afkomstig en die hun oorsprong niet hebben uit een wederzijdsch vrijwillig en wettig verdrag, worden met alle gevolgen van dien, als strijdig met der Burgeren Gelijkheid en Vrijheid, voor altijd vervallen verklaard.

„Het Vertegenwoordigend Lichaam zal binnen achttien maanden na deszelfs eerste zitting bepalen den voet en de wijze van afkoop van alle zoodanige rechten en renten, welke als vruchten van wezenlijken eigendom kunnen beschouwd worden. Geen aanspraak of pecunieele vergoeding, uit de vernietiging van gemelde rechten voortvloeiend, zal gelden, dan welke binnen zes maanden na de aanneming der Staatsregeling zal zijn ingeleverd."

Hiermede werden feitelijk alleen die tienden afgeschaft, welke hun oorsprong hadden in het leenstelsel of leenrecht, d. i. die, welke als zuivere recognitiën van vazalliteit of heerlijk oppergezag moesten worden aangemerkt. In het bovenstaande is reeds gebleken, dat de tienden geenszins als zoodanig be-

---

[1]) Zie over de tienden KOSTERS, l. c., en de vroeger opgegeven litteratuur.

schouwd mogen worden. Van de kerkelijke tienden spreekt het artikel niet, wellicht omdat in dien tijd velen den kerkelijken oorsprong der tienden niet erkenden. De Staat wilde die genoemde rechten niet opheffen, zonder er schadeloosstelling voor te geven.

In de tienden kwam aldus in den eersten tijd der revolutie zoo goed als geen verandering. Het vervolg dier geschiedenis behandelen wij later.

De geestelijke en kerkelijke goederen van de 16e tot de 18e eeuw.

Wat is er geworden van de rijke grondbezittingen der kloosters en geestelijke stichtingen na het doordringen der hervorming in deze gewesten? Het ligt niet op onzen weg en in ons doel, die vraag in bijzonderheden na te gaan, noch de geschiedenis van het bezit dier goederen te behandelen, doch wij willen enkel in korte trekken aanwijzen, hoe het bezit dier goederen veranderde.

De hier bedoelde goederen kunnen tezamen als geestelijke goederen worden aangeduid. Daaronder worden gerekend de vicariën, de goederen der kapittels, kloosters, abdijen, pastoriën, custoriën e. a. Al deze goederen hadden ten opzichte van hun doel een religieus karakter, maar ieder had een afzonderlijke geschiedenis. Van deze moeten onderscheiden worden de kerkelijke goederen, nl. die goederen en inkomsten, welke behoorden aan de kerk. Die kerkelijke goederen werden al vroeg door kerkmeesters beheerd, die hun aanstelling niet ontvingen van de geestelijken der parochie, maar van de burgerlijke overheid, van kerkpatronen en anderen, en voor de autoriteit, die hen had aangesteld, in tegenwoordigheid van den pastoor, rekening en verantwoording aflegden. Zoo was de toestand tot de hervorming.

De geestelijke goederen waren zeer aanzienlijk en wij zagen reeds (zie I, pag. 216) hoe hiertegen strijd werd gevoerd. Lang vóór de hervorming was het al niet vreemd, dat er geestelijke goederen werden verduisterd en vervreemd of geroofd, en dat sommige personen wederrechtelijk zich titels toeeigenden tot uitoefening van eenig geestelijk gezag. Hoe dit kwaad toenam, toen die goederen niet meer tot de doeleinden, waartoe zij oorspronkelijk bestemd waren, konden worden aangewend, is duidelijk uit den brief A° 1563 van de landvoogdes MARGARETHA aan den graaf VAN MEGEN, Stadhouder van Gelderland, waarin gelast werd, allen verkoop van geestelijke goederen te verbieden buiten consent des konings. In een plakkaat van 1572 wordt gesproken van occupeeren en plunderen van kloostergoederen [1]). In de eerste plaats richtte zich de sociaal-economische beweging, die de hervorming vergezelde, tegen de kloosters, die de rijkste goederen bezaten en het meest een doorn in het oog waren van de burgers. De kloosters waren het dan ook, die bovenal aan de verwoesting blootstonden, die geroofd en geplunderd werden en voor een groot deel in de vlammen opgingen. Daaruit blijkt ook

---

[1]) Zie over de geestelijke goederen de Rapporten over Vicariegoederen, over verschillende provinciën uitgebracht. — Verder: F. C. W. KOKER, Onderzoek naar den aard en de geschiedenis der vicarygoederen in Nederland, 1857. — H VERLOREN VAN THEMAAT, Geschiedenis der Vicariën en het Vicarierecht in de Prov. Utrecht, 1881. — S. BOELES, De geestelijke goederen in de provincie Groningen van de vroegste tijden tot heden, 1860.

het sociaal-economisch karakter der hervorming voor de menigte. Met de goederen dier kloosters is over 't geheel vrij willekeurig omgesprongen; men bleef daarbij buiten de redeneeringen, die door onze toenmalige geleerden gevoerd werden aangaande de rechten op, of liever de verplichtingen van den Staat tegenover de bezittingen van de kerk.

In 1577 namen de Staten van Holland de resolutie [1]), dat alle conventen en kloosters binnen de steden, mitsgaders gebouwen, grondplaatsen, erven en eigendommen van dien zouden blijven en dienen ten voordeele van elk der steden, om die als hun eigendom te mogen aanvaarden en behouden. Doch vóór dien tijd waren al vele kloosterbezittingen in handen van particulieren overgegaan, gelijk wij reeds opmerkten.

De secularisatie van de kloostergoederen kon vrijwel ongestoord plaats hebben; zoo goed als niemand sprong voor deze inrichtingen in de bres.

In Holland handelden de steden verschillend met de kloostergoederen, al naar de omstandigheden. Waar de raad soms geld noodig had, werden niet zelden de kloostergoederen verkocht. Dit geschiedde o. a. te Gouda, waar de raad de uitgestrekte bezittingen van het klooster St. Maria aldaar verkocht, om ze in wereldsche handen te doen komen [2]). Leiden deed hetzelfde met de goederen, die tot het klooster van den heiligen Hieronymus behoord hadden. In Delft bracht de raad de inkomsten van het klooster Koningsveld onder bijzonder beheer. De goederen van het klooster Engelendaal bij Leiderdorp werden verkocht, om het traktement der hoogleeraren te Leiden iets te verbeteren, en de kloosters te Warmond dienden, om de fondsen der Hoogeschool te versterken.

Bij Den Briel lag het klooster der Regulieren te Rugge, dat aan de heilige Elizabeth gewijd was en een treurige vermaardheid heeft verkregen door de Gorkumsche martelaren. De goederen, aan dit klooster behoorend, en de inkomsten daarvan werden door de Staten van Holland afgestaan aan Den Briel, om daarmede te vergoeden de renten van de gelden, door Den Briel geleend voor ontzet van Haarlem, Leiden enz., tot die leeningen zouden zijn afgelost. Toen dit geschied was in 1600, bleven de kloostergoederen en inkomsten nog aan de stad voor 't inruimen der Engelsche garnizoenen. In 1657 werden deze goederen, evenals die, van andere kloosters afkomstig, publiek verkocht [3]).

Terwijl de kloosters in de steden aan deze kwamen, was het anders gesteld met de kloosters en hun bezittingen op het platteland. Daarover beschikten na de secularisatie de Staten der provincie voor eigen gebruik, zoodat ze provinciale bezittingen werden. Veelal werden ook deze verkocht, omdat de de bewoners van die oorlogstoestand voortdurend schatten eischte, en het lag voor de hand, dat de kloostergoederen het eerst werden aangesproken. Echter mogen wij niet verzwijgen, dat kloosters, welke niet verlaten waren, bij de secularisatie door stad of provincie zekere sommen tot hun onderhoud ontvingen.

---

[1]) Kerk. Plakkaatb., II, pag. 7.

[2]) WALVIS, Beschr. v. Gouda, pag. 159.

[3]) H. DE JAGER, Bijdr. tot de gesch. v. het klooster en de goederen der Regulieren te Rugge (Bijdr. v. Vad. Gesch., 1800, pag. 13).

In Gelderland werd in 1580 bepaald bij plakkaat, dat de kloosters etc. *ad pios usos* moesten gebruikt worden, terwijl de Landdag in 1582 besloot, de kerken van godzalige en geleerde predikanten te voorzien, die uit de geestelijke goederen moesten voldaan worden. De Staten van Overijsel bepaalden in 1581, de kloosters Ter Hunnepe, Diepenveen enz. af te breken en de materialen te laten ten voordeele van de steden, onder voorwaarde, dat de jufferen of conventialen wederom met huizen moesten worden voorzien.

De geestelijke goederen hebben vervolgens een ingewikkelde geschiedenis gehad. De meeste dier bezittingen werden door de provinciën en steden, die ze verworven, verkocht, hier vroeger, daar later. Zoo zien wij als gevolg van de hervorming de goederen in de doode hand sterk afnemen en het particulier grondbezit vermeerderen. Over de vraag, wie altijd recht hadden op de inkomsten, is vervolgens nog veel gestreden.

De zuiver kerkelijke goederen dienden, om de kerkgebouwen zelf in stand te houden en de kosten van den eeredienst te bestrijden. Over de vraag, wien het recht op deze goederen toekwam, heerschte bij de rechtsgeleerden veel verschil van gevoelen, met welke meeningen wij ons echter niet hebben bezig te houden. Dit evenwel was het resultaat, dat de regeering van oordeel was, dat zij zich de bezittingen der vroegere kerk mocht toeëigenen, onder de verplichting, om ze te besteden tot onderhoud der kerkgebouwen, met wat daartoe behoorde, en tot het verschaffen van traktementen aan de predikanten.

In dien geest werden de eerste plakkaten door de Staten uitgevaardigd en aldus bleven deze goederen tot de uitoefening van den godsdienst bestemd. De plakkaten van 2 Maart 1575 [1]) bepaalden reeds in Holland, dat de ontvangers der geestelijke goederen aan kerkmeesters en regenten het beheer daarvan zouden afstaan. De wijze, waarop naar dit beginsel de kerkelijke goederen beheerd werden, was verschillend in de onderscheidene provinciën. In Noord-Holland en Zuid-Holland werd de wereldlijke ontvangst van de geestelijke gescheiden; er bestonden „geestelijke kantoren", waardoor de inkomsten der pastoriën ten platten lande tezamen onder één ontvangst werden gebracht, waaruit de traktementen van alle predikanten zouden worden voldaan. Wie een overzicht van de opbrengsten der geestelijke goederen in verschillende dorpen van Holland wenscht, kan dit vinden in den staat der ontvangsten en uitgaven van CORNELIS VAN COOLWIJCK, Ontvanger-Generaal van de inkomsten der geestelijke goederen tot onderhoud der predikanten, wiens balans van ontvangsten en uitgaven in 1590 gepubliceerd is [2]). Deze geestelijke kantoren bleven onder landsbeheer, maar landskantoren waren zij niet. In 1728 werd in Holland de administratie over de kerkelijke inkomsten met die over de staatsdomeinen vereenigd [3]). In de Generaliteitslanden was de zaak bijna op dezelfde wijze geregeld. De kerkelijke goederen bleven niet

---

[1]) Kerk. Plakkaatb., I, pag. 213.

[2]) Kroniek van het Historisch Genootschap te Utrecht, XXX, 1874, pag. 17. Medegedeeld door H. C. ROGGE.

[3]) Groot Plakkaatb., VIII, pag. 875.

eigendom van de gemeente, maar alles stroomde naar een kantoor, waar de administratie van staatswege geschiedde.

In Zeeland was het beheer aan rentmeesters toevertrouwd, die onder toezicht van den gecommitteerden uit den Raad van State het beheer uitoefenden. Dit was in Brabant in de Meierij eveneens geschied. Ook in Utrecht was een algemeene rentmeester benoemd voor de kerkelijke goederen.

In de noordelijke provinciën waren de vroeger kerkelijke goederen meer leeneigendom geworden van de predikanten. Zoo was het in Gelderland, maar vooral in Friesland, Groningen, Drente en overal, waar de pastoriegoederen in handen van de predikanten zelf waren, althans ten platten lande, want in de steden werden ook rentmeesters gevonden, die uitbetaling deden, evenals in andere gewesten [1]). Alzoo genoten al aanstonds na de hervorming vele predikanten in het noorden van ons land hun inkomsten uit hoeven en landen, aan hun beheer toevertrouwd, die zij dan ook verhuurden, verpachtten en tot eigen voeding benuttigden.

In Overijsel waren de geestelijke goederen een bron van twisten tusschen de ridderschap en de steden, omdat beide daarop recht beweerden te hebben. Deventer, later ook Zwolle en Kampen, tastten door, maakten een lijst op van de geestelijke goederen binnen hun kring en trokken de inkomsten tot zich. De ridderschap was hiermede niet tevreden, en door tusschenkomst der regeering werd in 1667 beslist, dat de ridderschap enkele goederen ten platten lande ontving, doch de meerderheid der inkomsten vloeide in de kas der rentmeesters, om tot bezoldiging der predikanten te dienen [2]).

In Friesland was na de invoering der hervorming de zorg voor de gemeenten, kerken en kloosters en hun goederen op het land de taak van 's lands Staten, die hun voorschriften lieten uitvoeren door daartoe aangestelde commissarissen onder medewerking van de grietmans, in overleg met de volmachten uit ieder kerkdorp. De kerkelijke en geestelijke goederen kregen door dezen ommekeer opeens een geheel andere beteekenis en bestemming dan zij tot dusver hadden gehad. Om het beheer en gebruik daarvan op vasten voet te houden, werd in het algemeen als beginsel aangenomen, dat er onderscheid moest worden gemaakt tusschen de inkomsten van kerken, kerkelijke personen en godsdienstige stichtingen. De beneficiale goederen, waarvan de opbrengsten tot dusver strekten tot onderhoud van iedere afzonderlijke kerk en haar personeel van dienstdoende geestelijken, zouden derhalve onaangetast ter beschikking van de plaatselijke gemeente blijven. Maar men achtte het evenzeer billijk, om ten opzichte van de kloostergoederen als algemeenen regel vast te stellen, dat deze zouden worden aangewend in het publiek belang. Want al had de verandering plaats, de kerk bleef bestaan; die andere gestichten evenwel hadden hun reden van bestaan verloren binnen het gebied, waar nu de hervorming heerschte.

---

[1]) Zie voor Groningen de uitvoerige studie van S. Boeles, De geestelijke goederen in de provincie Groningen van de vroegste tijden tot heden, 1860.

[2]) Dumbar, Tegenw. St. v. Overijsel, I, pag. 482; II, pag. 78 enz. — Vooral naar A. Telders, Bijdrage tot een geschiedenis van het bezit in de doode hand (Dissert.), 1868.

De eerste handelingen der nieuwe regeering waren hier maatregelen tot opheffing en ontruiming van alle kloosters en de eed van trouw aan de Unie en gehoorzaamheid aan 's lands ordonnantiën door alle kloosterlingen en geestelijken, die hier bleven wonen. De kerken werden voor hun veranderde bestemming ingericht; daarna zouden bepalingen gemaakt worden voor de kerkgoederen. Met het besluit van den ondergang van het kloosterleven gingen ook de beschikkingen gepaard omtrent kostbaarheden, gebouwen, inkomsten en landerijen dezer talrijke gestichten, alsmede omtrent het onderhoud der laatste bewoners en bewoonsters [1]).

Toen de kloosters eindelijk ontruimd waren in Friesland, de roerende goederen en het houtwerk geveild waren, werden de landerijen verhuurd ten bate van 's lands schatkist. Die bijdrage was niet onverwerpelijk. In 1585 bedroegen de inkomsten van eenendertig kloosters en abdijen in Friesland, met inbegrip van Steenkerk en Sigerswolde, waaruit bijna nihil, de som van 76212—13—1; in 1618, toen reeds allen, die pensioen of onderhoud daaruit getrokken hadden, afgestorven waren, maakte 's lands kas uit diezelfde goederen een huur van 112552—10--4. Dit verschil in opbrengst is niet alleen uit verbeterde tijdsomstandigheden, maar ook hieruit te verklaren, dat na de Reductie van Groningen die goederen beter konden worden aangewezen.

De Staten richtten een kantoor op voor de geestelijke goederen, omdat alle opbrengsten bestemd waren, om gestort te worden in de algemeene kas. Volgens een Statenresolutie zouden de opbrengsten, die nog overschoten na de uitbetaling van de pensioenen aan de laatste bewoners, bestemd worden, 1. tot oprichting van een seminarium of collegie en tot onderhoud van alumni ten dienste der kerk; 2. tot opbouw van gast- en weeshuizen en ter uitkeering van subsidiën tot onderstand van armen; 3. tot onderhoud van dijken en zeeweringen; 4. tot bezoldiging van een aantal ruiters en tot aanschaffing van krijgsbehoeften, voor elk een gelijk aandeel.

Op de rekeningen van de geestelijke inkomsten komen alleen de kloosters ten platten lande voor, alsmede de Dokkumer abdij en de beide conventen te Bolsward. Hieruit blijkt, dat de andere steden de beschikking over het goed en de gebouwen der binnen hun muren gelegen kloosters aan zichzelf hielden [2]).

Trots alle voortvarendheid was nog een deel der kloosterbezittingen verzwegen en in andere handen geraakt. Het Charterboek van Friesland wijst een geheele lijst overtredingen aan.

De goederen, sinds eeuwen voor kerk en godsdienst bestemd, bleven die bestemming behouden. De patroonsgoederen bleven dienen tot onderhoud van de kerk, den toren en de begraafplaats; de pastoraliën tot onderhoud van den geestelijke; de kosterie- en schoollanden werden besteed tot onderhoud van den meester. Om een goed overzicht van die opkomsten te hebben, werd hiervan een register opgemaakt in 1580.

---

[1]) J. REITSMA, Register van Geestelijke opkomsten van Oostergoo, volgens de opgave daarvan in de dorpen van dat kwartier gedaan aan de Commissarissen der Staten van Friesland in 1580—'81, 1888, pag. 239.

[2]) REITSMA, l. c., pag. 246.

Er heerschte dus over 't geheel veel verschil in 't beheer en gebruik der geestelijke en kerkelijke goederen. Dat duurde tot 1798, toen de Staatsregeling in een der additioneele artikelen IV voorstelde: „*alle geestelijke goederen en fondsen*, waaruit tevoren de traktementen of pensioenen van leeraren of hoogleeraren der voormaals heerschende kerk betaald werden, worden nationaal verklaard." Eerstelijk zouden daaruit nog de blijvende traktementen en pensioenen betaald worden en daarna zou er een vast fonds voor de nationale opvoeding en ter bezoldiging van behoeftigen uit worden aangelegd. De gevolgen van die bepaling, de onzekerheid, welke er uit ontstond, de requesten, daarover ingediend, zullen wij niet nagaan. Vervreemdingen der geestelijke goederen hadden ook toen nog voortdurend plaats. Doch hiermede komen wij te ver buiten ons gebied.

Plakkaten tegen goederen in de doode hand.

In den tijd der Nederlandsche Republiek, gereformeerd als die was en mede opgegroeid in den strijd tegen de goederen in de doode hand, valt het niet te verwonderen, bewijzen te vinden, dat de regeeringen in de provinciën bepalingen maakten, om het samenvloeien in de doode hand tegen te gaan.

Een dergelijk plakkaat vaardigde Utrecht uit in 1644 [1]). Hoewel herhaaldelijk door resolutiën hier het bestaan van geestelijke orden was verboden en zelfs aan personen, daartoe behoorend, het land was ontzegd, was het aan de Staten gebleken, dat vele Jezuïeten en andere priesters de Republiek en voornamelijk Utrecht waren binnengedrongen, „die bleven domineeren in en over de harten en gemoederen van sommige personen" en tegen den welstand der provinciën en van hun vrienden goederen vermaakten aan genoemde Jezuïeten en andere Roomsche priesters, of aan hen hun bezit in administratie gaven. Dit nu werd verboden, en zelfs als er geen ouders waren, om die administratie te voeren, zou door de stedelijke overheid iemand daarvoor moeten worden aangewezen.

In een tweede plakkaat van hetzelfde jaar trad men in Utrecht op tegen het veldwinnend misbruik, om door tusschenpersonen en verdichte namen „een groot lichaam en verzameling van nieuwe gemaakte geestelijke goederen te vormen." Het schijnt algemeen gebruikelijk geweest te zijn in vele steden en dorpen van ons gewest, zegt TELDERS [2]), om onder den naam „olla sacra" aan verdichte aalmoezen een zoodanige uitbreiding en omvang te geven, dat er wederom gevaar was, de doode hand levendig en krachtig te zien worden. Alle schenkingen onder levenden of bij den dood werden daarom nogmaals nietig verklaard, waar ze aan geestelijke goederen zouden komen, de magistraten werden met straf bedreigd, als zij daaraan medegewerkt hadden.

Al werd bij den vrede van Munster de hervormde godsdienst de staatsgodsdienst in de Republiek, al werd 10 Oct. 1626 bij plakkaat streng herhaald, dat binnen 8 dagen alle abten, paters, papen, kanunniken, enz. moesten vertrekken, toch bleven er velen in de Nederlandsche gewesten aanwezig en blijkens de vele plakkaten, daarop uitgevaardigd, scheen het verdonkeren van

---

[1]) Groot Plakkaatb., I, pag. 405, 409.

[2]) l. c., pag. 157.

geestelijke goederen een ongeneeselijk kwaad te zijn, dat vooral in Noord-Brabant heerschte [1]).

Domeinen van de 16e tot de 19e eeuw.

Het ontstaan der grafelijke domeinen hebben wij vroeger nagegaan. De vraag moet thans beantwoord worden, wat er van de grafelijke domeinen werd na de vestiging der Republiek? Prins WILLEM VAN ORANJE, die in 1559 door FILIPS II tot stadhouder was aangesteld, werd in 1567 vervangen door BOSSU, dien de koning benoemd had tot Gouverneur van Holland en Zeeland, om bij afwezigheid den prins vervangen. In 1572 riep de Prins van Oranje Edelen en Steden tot een eerste vergadering te Dordrecht op, waarbij de Staten toestemming verleenden tot het onderhouden van een leger. Op een 2e vergadering, in 1572 (10 Aug.) te Haarlem gehouden, werd de Prins als wettig Stadhouder des Konings erkend, en in de instructie, daarop voor den Prins vastgesteld, werd o. a. gezegd:

„dat de Prins zal bewaren: Vorstenrechten, Hoogheid, Jurisdictie, Inkomsten en Domeinen, en dezelve niet zal mogen vervreemden", enz. „Hij mag zich met die Domeinen niet bemoeien, om diezelven te pachten, maar moet hun voordeel behartigen", enz. [1]

Na de afzwering van FILIPS in 1581 werden de eeden van trouw tusschen den Prins en de Staten wederkeerig afgelegd en sedert werd WILLEM VAN ORANJE beschouwd, als voort te zetten de souvereiniteit, welke vroeger de koning bezat, die niet meer erkend werd.

Toen in 1583 (30 Dec.) de voorwaarden waren aangenomen, waarop de Prins als Graaf van Holland zou optreden, wat door zijn dood verhinderd werd, luidde art. 47 dier voorwaarden:

„Hij (de Prins) zal tot onderhoud van zijn Staat als Graaf en Heer der landen het bezit krijgen der Domeinen, zooals zij thans zijn, en ze behoorlijk laten regeeren, de inkomsten in een beurse brengen als vanouds, de lasten van renten, weddens en gagiën, daarop staande, met alle andere onkosten van justitie als anderzins, bij de Graven gedragen, daaruit betalen, zonder ze te vervreemden, noch te verzetten, dan bij verkoop, *als nog* bij Hem en de Staten te doen, tot afdoening der lasten, op de Domeinen staande; doch de Staten zullen zorgen, dat de Domeinen genoegzaam zijn voor 's Vorsten staat en onderhoud [2])."

Er had thans een overgang plaats. De domeinen waren van *Grafelijke domeinen* na de afzwering van FILIPS in *volksdomeinen* veranderd. Alleen den naam van „Grafelijkheidsdomeinen" behielden zij nog. Bij de oude domeinen kwamen nog alle sedert 1572 geannoteerde en verbeurd verklaarde goederen, alsmede zaken van geestelijken en kloosters afkomstig, voor zooverre zij aan de domeinen behoorden en die als algemeene *Volks-* of *Nationale Domeinen* werden beschouwd. Zoo werd door prins WILLEM I in 1573 een edict uitgevaardigd, volgens hetwelk ieder in zijn district verplicht werd, op te geven de goederen en daarbij de „Huisen, Landen, Wooningen,

---

[1]) Groot Plakkaatb., I, pag. 1476; I, pag. 1479; I, pag. 1480; I, pag. 1483; VI, pag. 69, 378.

[2]) KLUIT, I, pag. 344.

Tienden, Cijnsen, Erfhuren enz. die zij van de Conventen, Geestelijken, Kerken, Kloosteren en wereldlijke gebruicken ende schuldig syn" [1]), om daarvan kohieren op te maken. Toen die opmaking geschied was, werden over die goederen, welke later successievelijk verkocht zijn, ontvangers aangesteld [2]). Verder bestaat er een plakkaat van 26 Juli 1581 [3]), waarbij dadelijke aanvaarding en arresthouding bevolen werd van alle goederen, behoorende aan personen, die zich ophielden in neutrale plaatsen, totdat zij opgaaf zouden gedaan hebben van de redenen van vertrek en absentie. Al deze goederen, voor zoover zij niet teruggegeven waren aan de vroegere eigenaren, werden nu met de grafelijkheidsdomeinen aan den Prins van Oranje in bezit gegeven, volgens genoemd artikel, terwijl hij die zonder toestemming der Staten niet mocht vervreemden [4]).

Na den dood van prins WILLEM verkreeg zijn zoon prins MAURITS in Holland den eigendom van vele domeinen. Zoo werden bij akte van 9 Dec. 1611 aan hem afgestaan de Stad Grave en het Land van Kuyk met al, wat daarbij behoorde. Om de vervreemding van de grafelijkheidsdomeinen te voorkomen, werd bepaald bij resolutie van 15 Sept. 1620 [5]) „dat voortaan geene veralienatiën, vervreemdinge, veranderinge, verkoopinge, verpandinge ot anders afstand of toestand van eenige des Graaflijkheyds Regaliën, Hoogheden, Heerlijkheden, Gerechtigheeden, Domeynen of andere Regten, eygendommen van Landen, Gorssen, Meeren, Wateren, Goederen, Actiën nogte Pretensiën, hoe en welken die zyn of weesen genoomen en geordonneert een poinct van beschryvinge daar op uytgesonden sal weesen en deliberatie en consultatie onder de Heeren Edelen en in de Vroedschappe van de Steeden daar op sal weesen gehouden, en in Resolutie Staatsgewyse specialyken sal syn gevolgt; wordende van alsnu vast verstaan, deesen te sullen strekken voor Eeuwig Edict, op poene van nulliteyt van alle het geene contrarie van deesen sal mogen worden gedaan."

Na het overlijden van MAURITS in 1625 werd hij in al zijn rechten en plichten opgevolgd door zijn broeder FREDERIK HENDRIK, en na diens overlijden in 1647 werd WILLEM II stadhouder. Onder diens bestuur werd in 1648 de vrede met Spanje gesloten. Daarbij werd ten opzichte der domeinen bepaald (art. 3) dat „een iegelyk zal behouden en dadelijk gebruiken de landschappen, steden, plaatsen, landen en heerlijkheden, die hij tegenwoordig houdt en bezit." Dit tractaat bevestigde alzoo ieder in den eigendom, dien hij door verovering had verkregen. De Republiek bleef dus in „de possessie", waarin zij zich tijdens den oorlog had gesteld, onverschillig of die betrof de souvereine rechten, op Spanje veroverd, dan wel de vroegere rechten der geestelijkheid. Dit werd bevestigd door art. 43 van het genoemde tractaat, dat alleen een uitzondering inhoudt ten behoeve van de ingezetenen, kerken,

---

[1]) V. D. GRAFT, pag. 62 en Resol. van Holland, A. 1573, pag. 2.

[2]) Zie O. ANDRIESSEN en H. J. VAN LIS, Het Nederlandsch Staatsdomein, 1892, welk werk wij volgen.

[3]) Groot Plakkaatboek, II, kol. 2662.

[4]) KLUIT, I, pag. 216 en 362.

[5]) Resol. v. Holland, Anno 1620.

collegiën, binnen het gebied van den Spaanschen koning gevestigd, aan wie dergelijke rechten of bezittingen binnen de vereenigde Provinciën mochten competeeren en te wier behoeve die rechten werden gehandhaafd. Alle andere geconfisqueerde goederen bleven aldus Staatseigendom. Dit blijkt ook uit de plakkaten van 16 Juni 1648 en 24 Aug. 1648, welk laatste een bevel inhoudt aan ieder die renten, tienden, cijnzen, of andere lasten aan abdijen, kloosters of andere geestelijke personen schuldig was, om die te betalen aan den rentmeester van den Staat.

Doordien langzamerhand de meeste geestelijke goederen waren vervreemd, werden op 17 Maart 1728, tegelijk met de opheffing der Rekenkamer van de grafelijkheidsdomeinen, de speciale ontvangers en rentmeesters van die goederen ontslagen en alle overige goederen met de staatsdomeinen vereenigd [1]).

De rechten van WILLEM II gingen later over op de volgende stadhouders en de domeinen bleven in dien toestand tot de revolutie van 1795. Met de opheffing van het stadhouderschap kwamen toen in Holland de domeinen weder in direct beheer van den Staat, en de Staatsregeling van 1798 verklaarde verder alle geestelijke goederen als nationaal eigendom.

Hiermede treedt ook de geschiedenis der domeinen een nieuw tijdperk in, dat na een afwisselenden overgangstoestand aanvangt met de herstelling van Nederlands zelfstandigheid in 1814 en hetwelk wij zullen behandelen bij de 19e eeuw.

V. Wettelijke maatregelen ten opzichte van den landbouw.

Verschillende overheidsbepalingen ten opzichte van den landbouw.

Al was de regeeringszorg voor den landbouw in den tijd der Republiek niet omvangrijk en al kan men van een agrarische wetgeving eigenlijk niet spreken, toch werden door de overheid, hetzij de algemeene of de provinciale, van tijd tot tijd bepalingen en verordeningen gemaakt, op den landbouw betrekking hebbend. Wij zullen deze niet alle nagaan, doch slechts een greep er uit doen, zonder ons daarbij aan een bepaalde orde te houden. De bepalingen toch waren geenszins het uitvloeisel van een vast stelsel, logisch in elkander gezet, maar kwamen voort uit de tijdelijke omstandigheden. Op enkele bepalingen wezen wij reeds in het voorgaande.

De wijze, waarop al vroeg met de boter geknoeid werd, leeren wij kennen uit een keur van 9 Juni 1653, te 's-Gravenhage gegeven. Daarin is te lezen, dat men hoe langer hoe meer gewaar werd, „dat vele huisluiden onderstaan hun bleeke, slechte, ja, geheel witte boter met *orlianus*, *orangewater* en andere kleurende wateren zoodanig op te pronken, te vervalschen en rood te maken, dat dezelve oogenschijnlijk schijnt te wezen van de beste en durabelste roode boter." En na gezegd te hebben, dat die vervalschte boter op de Haagsche markt verkocht werd, voegt het plakkaat er bij, „dat *orlianus* is een stinkende materie, die, niet anders dan met potasch en water getrokken zijnde, tot het verven van de boter kan worden gebruikt, terwijl het oranjewater zoo slecht en ondienstig is in de boter, dat ze daardoor spoedig bederft

[1]) V. D. GRAFT, pag. 64. — Bij ANDRIESSEN en VAN LIS, l. c. pag. 42.

en onbruikbaar wordt." Als straf op dit verknoeien der boter werd verbeurdverklaring gesteld benevens boete. De boter echter, die door de huislieden met goudsbloemen alleen, zonder eenige andere stoffen, was gekleurd, werd niet onder dit verbod begrepen.

Bij plakkaat van 26 Maart 1723 werd door de Staten van Holland en West-Friesland opgetreden tegen het vervalschen van de boter [1]). In den aanhef van dit plakkaat wordt gezegd, dat lieden in de provincie, zoo huislieden als anderen, tegen alle goede orde zich niet ontzien, boter, buiten Holland gemaakt, te vertonnen en te verkneden en in Hollandsch vaatwerk te doen, soms ook met Hollandsche boter te vermengen, en ze aldus voor Hollandsche boter te verkoopen. Dit bedrijf nu wordt verboden, op een boete van 500 gulden voor de eerste maal, van 1000 gulden voor de tweede maal, en van 1000 gulden boete benevens publieke geeseling en altijddurende verbanning bij de overtreding van het verbod ten derden male. Men kan niet beweren, dat de straf niet zwaar gesteld was.

Van denzelfden datum dagteekent een plakkaat tegen melkvervalsching; de room werd nl. van de melk genomen en daardoor werd de zoetemelksche kaas van minder kwaliteit [2]).

In West-Friesland was verordend, dat de hobbekaas, d. i. de kaas van afgeroomde melk, een bepaalden vorm moest hebben, om ze direct te kennen.

Te Amsterdam maakte men al vroeg verbodsbepalingen tegen het overleggen van Groninger en Friesche boter in Hollandsche vierendeelen, waarmede men particulieren zijn voordeel deed, maar den handel benadeelde. Dit verbod schijnt niet gebaat te hebben, althans op 23 Maart 1723 gaven de Staten van Holland een plakkaat daartegen.

Bij resolutie van 25 April 1652 werd door de Staten van Holland het *kleuren van boter* verboden.

De Staten van Friesland verboden bij resolutie van 26 Febr. 1687 *het verven der witte boter* of *het verkoopen derzelve voor roode.* De gebruikers waren evenwel aan gekleurde boter gewoon en kochten die gaarne duurder. Daarom moest bij resolutie van 24 Febr. 1697 dit verbod, om boter te kleuren, worden ingetrokken. Amsterdam evenwel wilde nog geen gekleurde boter toelaten. Moest men nu voor de Friesche boter andere markten zoeken, verder afgelegen? Men probeerde het door onderhandelen en de Friesche Staten wendden zich in 1707 tot de regeering van Amsterdam, om aan de Friesche boterkoopers vrijheid te geven, hun gekleurde boter aldaar zonder hinder of boete te verkoopen. Of dit toegestaan is, weten wij niet.

In Friesland werd bij resolutie van 24 Februari 1697 en 29 April 1699 bepaald, dat in dit gewest de boter met grof zout gekneed en toegemaakt moest worden. Bij resolutie van 9 April 1733 trad men in Friesland op tegen het bedrog in de kaasfabrikatie.

Omtrent de botermaat bestonden al vroeg keuren. Zoo o. a. te Delft reeds in de 15e eeuw, waarbij o. a. bepaald was, dat geen Delftsche boter anders

---

[1]) Groot Placaetboek, VI, pag. 1462.
[2]) Groot Placaetboek, VI, pag. 1463.

mocht verkocht worden dan in halve vaten of „kinnetgens", welke eerst moesten gewogen zijn en met het stedelijk brandijzer gemerkt. Ook elders vond men bepalingen dienaangaande. Uit de behoefte aan openbare maten en vertrouwbare gewichten ontstond het waagrecht, als een gemonopoliseerde nijverheid.

Op de vervalsching van meekrap werden in Zeeland bepalingen gemaakt in 1662, 1671, 1737 (zie pag. 39 van dit deel). In het archief te Goedereede vindt men een stuk, reeds van Dec. 1495, getiteld: „punten en artikelen op de bereidinghe der meekrap", gegeven door PHILIPS, aartshertog van Oostenrijk, waarin bepalingen omtrent de bereiding zijn gemaakt en waarbij is omschreven, met hoeveel % aarde de meekrap vermengd mocht zijn [1]). Dergelijke verordeningen werden herhaaldelijk vernieuwd. De laatste dagteekent, naar wij meenen, van 1834, waarbij zeer scherpe voorschriften gegeven werden en straffen op de overtreding gesteld.

Ook de hop schijnt vervalscht te zijn geworden.

In 1622, 1624, 1643 en 1644 werden door de Staten-Generaal plakkaten uitgevaardigd, waarbij het vervalschen en vermengen van hop verboden werd [2]). In den aanhef daarvan wordt gezegd, dat het winnen en verhandelen van hop altijd een „zeer goede en profijtable nering" geweest is, waarmede door de ingezetenen in alle vreemde landen en koninkrijken grooten handel en koopmanschap gedreven is, tot groot profijt en welvaart van de ingezetenen, omdat de hop van deze landen veel beter werd geacht dan die van de andere landen. Daar zij evenwel sedert eenige jaren vervalscht werd door de kooplieden, moest men daartegen opkomen, om de nering niet te doen verloopen.

Het bewaren van den mest voor het land was in enkele gewesten een onderwerp van regeeringszorg. Zoo werd o. a. de uitvoer van mest en het gebruik daarvan in een resolutie behandeld in Friesland, 1634, en in 1645 werd de uitvoer van mest uit Holland en West-Friesland verboden.

De verordeningen op het verturven van land hebben wij reeds besproken (zie pag. 152); zij betroffen het tegengaan van landbederf. Ook de zandverstuivingen gaven in enkele provinciën aanleiding, dat de regeering hiertegen optrad. Vooral op de Veluwe, waar vaak openbare wegen werden bedolven, de watersprongen verstopt, jonge plantsoenen overstelpt en de bijenteelt bedorven, werd sedert eeuwen de aandacht der regeering hierop gevestigd. Reeds in 1532 werd er gesproken van de aanstelling van een brandmeester, die niet alleen tegen de heidebranden waken, maar ook voor de beteugeling der zanden zorgen moest. Door de Staten van het kwartier der Veluwe werd tot laatstgenoemd doel in 1650 een afzonderlijk ambtenaar onder den naam van *zandgraaf* aangesteld. Verschillende ontwerpen werden van dien tijd af tot beteugeling der zanden ontworpen, verordeningen daartegen uitgevaardigd en groote sommen daaraan besteed. De plakkaten van 14 Mei 1691 en van 21 Juli 1692 vormden steeds den grondslag der volgende verordeningen. Intusschen werd het voorgestelde doel niet bereikt, want niet alleen slaagde

---

[1]) J. VAN DER WAAL en F. O. VERVOORN, Beschrijving van Goedereede en Overflakkee, 1895, pag. 204.

[2]) Groot Placaetboek, I, pag. 1202.

men niet in het beteugelen der aanwezige zanden, maar zelfs het ontstaan van nieuwe kon men niet verhinderen. In 1750 werd o. a. geklaagd, dat de zanden op de Veluwe hoe langer hoe meer toenamen, zoodat vele vruchtbare landerijen, groote velden en geheele schapendriften daardoor bedolven werden [1]).

Ook in Drente trad men herhaaldelijk van overheidswege op tegen de zandverstuivingen, waarvan die in het Drouwenerzand het aanzienlijkst waren.

Eveneens waren de duinen herhaaldelijk het onderwerp van publicatiën van overheidswege. Wij noemden (zie II, pag. 177) reeds het boek van MERULA, waarin de plakkaten op de duinen en wildernissen verzameld zijn.

Uit de resolutiën van hun Edelgrootmogenden van 2 Dec. 1661, 14 Dec. 1669, 21 Dec. 1675, 15 Juni, 21 Nov., 8 Dec. 1702 blijkt, dat de konijnen toen ter tijd al aangemerkt werden als de oorzaak van het verstuiven der duinen, om welke reden de uitroeiing dezer dieren dan ook werd bevorderd.

De boschteelt was in enkele provinciën een onderwerp van verordeningen; wij komen daarop afzonderlijk terug bij het behandelen der geschiedenis van de bosschen.

Wettelijke bepalingen tot behoud van den veestapel vindt men onderscheidene in deze gewesten. Uit vrees, dat de weilanden *vage* zouden komen liggen, verboden o. a. de Staten van Zeeland den uitvoer van mager rundvee en melkbeesten te Tolen, in Philipsland en Vosmeer. Met een soortgelijke bezorgdheid verboden o. a. de Staten van Holland, teneinde te voorkomen, dat het schapenvleesch te duur werd, het steken, slachten of verkoopen van ooien of moerschapen en lammeren in ontijdige en onbekwame seizoenen. Ook in Zeeland was om dezelfde reden het steken en slachten van „*beijtschapen*", zoo „*gelde* als *ongelde*", en van lammeren tusschen St. Maerten en Paschen ongeoorloofd.

Ten tijde van een veepest in 1714 in Holland werd het slachten van „*kuis-kalveren*" verboden.

Ten opzichte van de paardenteelt werden onderscheidene provinciale verordeningen gemaakt. Wij noemden reeds eenige daarvan (zie II, pag. 73, 81). Hier vullen wij het gezegde nog aan met te wijzen op de verordeningen, welke de provincie Utrecht op dat stuk gaf. Deze provincie toch had van oudsher een goeden naam op 't gebied der paardenfokkerij en vele Fransche paardenkoopers kwamen in de 16e en 17e eeuw in Utrecht, om paarden te koopen. Daarom besloot de regeering dezer provincie, om het paardenras, dat in verval was, te verbeteren. Zoo werd in 1675 verordend, dat ieder dorp verplicht was, al naar de grootte, 2, 3 of 4 springhengsten te houden; aan andere daarentegen was het houden van hengsten verboden. Omtrent het dekken, de grootte en kleur der hengsten werden bepalingen gemaakt. De hengsten moesten hebben „klare oogen, niet maanoogig zijn, noch blind uyt' er nature, niet dick van kaken, niet spekhalsig, niet scheuloorig, niet groot van hooft of te slim van beenen, noch gallen, noch overhoeven, noch langlijvig zijn enz." In 1698 werd een nieuwe ordonnantie in Utrecht dienaangaande uitgevaardigd [2]).

---

[1]) Kwartiers-Reces van de Veluwe van 14 Aug. 1750.

[2]) Zie verder Economist, 1885, II, pag. 999.

In 1632, 1638 en 1641 werden reglementen op den uitvoer van werkpaarden in 't belang van de cultuur der landen door de St.-Gen. vastgesteld [1]).

Wij moeten nog de aandacht vestigen op eenige rechtsbepalingen en verordeningen, voor de landbouwers van belang, enkele ontleend aan TROTZ.

Omtrent het hooien op zon- en feestdagen was men niet bekrompen. Volgens de handvesten van Kennemerland mocht in den hooitijd en bij den oogst op heilige dagen na de Hoogmis ieder zijn rijp hooi en koren binnenhalen zonder verbeuren. In Drente mochten de keuters of ongewaarde bijzitters der marke des Zondagsmiddags na de laatste predikatie hun hooi en koren naar huis voeren. Dergelijke vrijgevige bepalingen vindt men in de meeste keuren en landrechten van Overijsel, Zutfen, enz.

In Friesland bestond de bepaling, dat, als maaiers of andere arbeiders aangenomen hadden te maaien, zichten, dorschen of ploegen, niemand hen, vóór zij hun taak volbracht hadden, in dienst mocht nemen.

Verbod van uitvoer van hooi komt ook niet zelden voor, maar het was een tijdelijke maatregel, dien men met het oog op de belangen van het vee noodig oordeelde. Politieverordeningen op het broeien van hooi vond men reeds in de vorige eeuwen.

In 't Drentsch landrecht III art. 88 wordt verplichtend gesteld, dat men geen land zal mogen bezaaien, alvorens het behoorlijk bemest is, bij verlies van 't koren, daarop voor dat jaar groeiend.

In het Drentsch landrecht III art. 87 wordt ook gezegd, dat men na Mei (oud-Mei) geen boekweit mag zaaien zonder toestemming van den eigenaar en nieuwen meier.

De landman was meestal genoodzaakt, zijn ploeg op het land achter te laten, over te geven aan goede trouw. Om die reden werd de ploeg reeds in de oude Frankische wetten onder bescherming der wet gesteld. In later tijd bleef dit beginsel voortleven: de Staten van Holland stelden bij plakkaat van 19 Maart 1614 zware straffen op den diefstal van den ploeg. Ook in Zeeland vindt men dienaangaande bepalingen.

Toen de tijdelijke landpacht was ingevoerd, moest uitgemaakt worden, welk recht de pachter bij zijn vertrek op het gezaaide land behield en wat hij mocht bezaaien. In het Oldambster landrecht leest men dienaangaande: „De afvarende (vertrekkende) meier mag geen kleilanden met winterkoren bezaaien, zonder consent van den eigenaar. Insgelijken mag geen meier in het laatste jaar meer dan twee deelen van de akkerlanden bezaaien en moet hij het derde deel laten liggen."

In oostelijk Friesland of Oostergoo werd de oogst tusschen den ouden en den nieuwen pachter gedeeld. In sommige streken van Westergoo was het derde gedeelte van den zaaier. Evenwel was het in Oostergoo gebruikelijk, dat van braaklanden en bedongde landen ieder de helft genoot. Daarbij had de volgende gewoonte plaats: bij iedere *stoek*, die uit twaalf schooven bestond, werd een gat gegraven; dan werd het mes opgesmeten, en naarmate het mes viel, was de stoek van dezen of den ander. Men noemde dit, „*acg* en

---

[1]) Groot Placaetboek, pag. 1148, 1161.

raeg"; *aeg* was het scherpe, *raeg* de rug of het handvat van het mes, en het was dus een spel als kruis of munt.

Volgens Drentsch recht moest de meier, die geldpacht betaalde, het derde van het stroo op het erf laten, maar de rogge kwam geheel ten profijte van den vertrekkenden meier. Er werd in Drente ook veel op de derde garve verbouwd.

Rechts-bepalingen.

Van de verdere rechtsgewoonten en bepalingen, die voor ons doel gedurende den tijd der Republiek beteekenis hebben, wijzen wij nog op enkele, zonder ons aan bepaalde orde te houden of volledig te kunnen zijn.

Wie moest de schade dragen van de rampen, welke den landbouw troffen? In Holland kwam de schade door oorlog, pest, donder of andere fortuitelijke oorzaken, overstrooming, enz. voor rekening van den eigenaar (1624), maar die door vorst, sneeuw, regen of dergelijke *gemeene accidenten* drukten op den pachter.

Als de dijken bezweken, trad soms ook het openbaar gezag tusschenbeide. Zoo onthief het Hof van Holland bij de doorbraak van den Lekdijk in 1624 de huurlieden van $^1/_3$ van de pacht en het volgende jaar van $^2/_3$. Voor dergelijke rampen werd ook wel kwijtschelding van belasting gegeven.

De zoogenaamde *voorkoop* van landbouwprodukten zocht de regeering herhaaldelijk te beletten. In een plakkaat van KAREL V van 1546 leest men, dat „alle voorkoopen en contracten van granen gemaakt, eer derzelve gezaaid zijn of wezende nog in de aarde en wassende zijnde, zullen wezen van onwaarde en geaboleerd." Die bepaling had evenwel geen sociaal-agrarisch doel, maar diende, om het marktrecht der steden te handhaven. Dit was ook het doel met de verordeningen van Gedeputeerden van Utrecht in de 17e eeuw tegen het oprichten van paardenstallen op dorpen buiten de stad Utrecht, waar de paarden reeds verkocht werden, vóór zij ter markt kwamen, wat tot nadeel der stad was.

In den oogsttijd was op enkele plaatsen, volgens TROTZ, het voorrecht aan den landman geschonken, niet wegens boeten vervolgd te kunnen worden; de gerechten stonden dan stil.

Het nalezen van aren op het korenveld is een oude gewoonte, die ook tot dezen tijd voortduurde. Hiervan werd echter veel misbruik gemaakt, zoodat er keuren tegen werden opgesteld. Ook het recht van stoppelweide op de bouwlanden bestond nog op verschillende plaatsen. Er bestond een spreekwoord: „Na St. Gal loopen de schapen overal", d. i. na genoemden feestdag kon men de schapen vrij over de van den oogst ontdane bouwlanden laten loopen. Zeer waarschijnlijk zijn arenlezen en het recht van stoppelweide nog herinneringen aan het oorspronkelijk gemeenschappelijk grondbezit. Verschillende keuren hiertegen wijzen op het misbruik, dat hiervan gemaakt werd. Op Texel bestond in 1562 nog de gewoonte, die later werd afgeschaft, dat de eigenaars niet langer gebruik hadden van het land dan van 1 Mei tot den laatsten Juli. Na dien tijd werd het land als gemeene weide gebruikt. Daar dit niet zonder nadeel was, omdat de veldvruchten in dien tijd nog niet rijp waren [1]), werd dit gebruik later afgeschaft.

---

[1]) Resol. v. Holland 22 Mei 1562.

Recht van nakoop en naasting. Beperking van kooprecht.

Een belangrijk recht, dat ten doel had, de vervreemding van den eigendom uit de familie tegen te gaan en derhalve ook tegen de splitsing en versnippering van het grondbezit gericht was, zij het ook niet in sterke mate, is het *naastingsrecht* en de *nakoop*, in West-Friesland *wederdrift* of *wederroeping* genoemd. Wat men hieronder verstaat, lezen wij o. a. bij Mr. KERSTEMAN [1]). Het recht van naasting, hoewel door de beschreven wetten niet geïntroduceerd, is echter uit de landsgemeene en plaatselijke gewoonten afkomstig en heeft daarvan zijn oorsprong ontvangen. Het heeft ten doel, om uit krachte van dien de verkochte goederen in een geslacht te doen blijven, waarom het door de naaste bloedverwanten of hun rechtverkrijgenden voor den prijs, waarvoor het verkocht is, kan worden genaast. De verkoopers en koopers van die goederen zijn verplicht, die onder remboursement van de kooppenningen en verdere onkosten, daarop gevallen, aan den naaster in eigendom over te doen. De naasting kan betreffen niet alleen alle vaste leen- en allodiale goederen, als huizen, landerijen, hooge, vrije en lage heerlijkheden, maar ook erfpachtgoederen, obligatiën, inschulden, aan derden verkocht, enz.

Ook Mr. HUBER behandelt dit onderwerp [2]). Hij zegt: De door koop verkregen eigendom was in de 17e eeuw niet absoluut, en er bestonden voorwaarden, waaronder een koop kon worden verbroken. Behalve verkoop of koop onder den invloed van vrees of bedrog, kon een koop verbroken worden door *bekoopinge over de helfte*, door *beding van wederkoop* en door *niaerkoop of naestinge* [2]).

„Bekoopinge over de helfte" had plaats, als de koopprijs minder dan de helft van de waarde bedroeg, en op dien grond kon een koop te niet gedaan worden. Als iemand zijn goed uit geldnood moest verkoopen, behield hij niet zelden het recht zich voor, om binnen zekeren tijd, of ook zonder tijdsbepaling, het goed weder te kunnen koopen tegen denzelfden prijs. Dit was *bedingst van wederkoop*, zooals HUBER het noemt. Algemeen werd aangenomen, dat het recht van inlossing 30 jaren duurde. Het recht van *naastkoop* of *niaerkoop* was een recht, waardoor iemand kon treden in eens andermans koop en den eersten kooper kon uitsluiten, mits hij denzelfden prijs betaalde aan den verkooper [3]). Als gronden van het „niaer-nemen" noemt HUBER er twee: *bloedverwantschap* en *nabuurschap*. Hieruit blijkt, dat deze bepalingen een sociaal zoowel als een agrarisch karakter hadden. Sociaal op grondslag van de familie; agrarisch, omdat nabuurschap recht kon geven op het verkrijgen van naastliggend land ter verbetering der agrarische positie.

Wegens bloedverwantschap kwam het *niaer* toe aan allen, die van hetzelfde geslacht waren, en wel in volgorde volgens de trappen van bloedverwantschap, zooals die bij erfenis werden in acht genomen. Zoo sloot de naaste bij het „niaer-nemen" de verdere verwanten uit op het oogenblik, dat van het recht

---

[1]) Mr. F. LIEVENS KERSTEMAN, Academie der jonge practizijns, 1765, pag. 415.

[2]) HUBER, Heedendaegsche Rechtsgeleertheyt, soo elders als in Friesland gebruikelijk, vierde druk, 1742, pag. 375.

[3]) HUBER, Heedendaegsche Rechtsgeleertheyt, vierde druk, 1742, pag. 382.

gebruik gemaakt werd. Als de naaste er geen gebruik van maakte, kwam de daaropvolgende bloedverwant aan de beurt enz., maar wanneer de kooper van 't zelfde bloed was als de verkooper, hadden de nadere bloedverwanten niet het „niaer-recht", omdat het goed niet in een ander geslacht overging. Daaruit ook blijkt duidelijk de beteekenis van het recht als sociaal familierecht.

Wanneer een bloedverwant geen gebruik maakte van het „niaer-recht", kon de naastligger van het verkochte goed het „niaer" nemen. Hij, die medebezitter van gemeenschappelijk goed was, werd hierdoor als nabuur beschouwd.

Hoe gaf men nu blijk, dat men het niaer wilde nemen? Dit geschiedde door den verzoeker in persoon of door volmacht voor het gerecht bij derde proclamatie van den verkoop, terwijl daarbij het volle bedrag van den prijs met de kosten moest getoond worden. Na den derden dag kon geen niaer meer plaats hebben.

Bij overgang van goed moest de kooper bij proclamatie volledig bekend maken, op wat voorwaarden en met welke lasten en profijten hij een goed gekocht had, omdat de niaer-nemer aan geen andere voorwaarden, dan bekend waren, gebonden was [1]). In West-Friesland moest degene, die het naastingsrecht wilde uitoefenen, daarvan op Zondag in de kerk een openlijke verklaring doen ten overstaan van twee schepenen, die daarvoor een bepaalde som als kenpenning bekwamen. Tegelijk moest hij, voordat hij de kerk of het kerkhof verliet, opleggen hetgeen hij ter zake van die wederdrift aan het gerecht en aan den kooper verschuldigd was, op straffe van nietigheid. Aan den kooper toch was ook een vergoeding verschuldigd [2]).

Een vrij uitvoerige studie over het ontstaan van het naastingsrecht gaf voor enkele jaren Mr. BEZEMER [3]). Daaraan ontleenen wij verkort het volgende.

Het naastingsrecht was vanouds in Holland bekend en bestond aldaar in verschillende vormen. In de eerste plaats noemen wij het naastingsrecht, dat de *grafelijkheid* of den *ambachtsheeren* toekwam. Van een dergelijk recht wordt al vroegtijdig melding gemaakt. Een oorkonde van 8 Juli 1297 spreekt reeds van het recht van nakoop, aan OGIER VAN CRALINGEN toekomend op de binnen zijn heerlijkheid gelegen landerijen [4]). In 1329 verleidt graaf WILLEM III CLAAS RENGERSZ. met alle rechten, die JACOB VAN MOORDRECHT binnen zekere palen bezat, waaronder het recht van nakoop [5]). Zoo kunnen nog een groot aantal oorkonden genoemd worden, waardoor het nakooprecht wordt toegekend in de 14e en 15e eeuw [6]). Eveneens vindt men het *recht van naasting* genoemd, op enkele landerijen rustend. In Kennemerland o. a. had de grafelijkheid het naastingsrecht op leenen, erfpachtsbrieven en verkochte molens [7]).

Het naastingsrecht van den Ambachtsheer werd in de meeste plaatsen erkend.

---

[1]) HUBER, Heedendaegsche Rechtsgeleertheyt, vierde druk, 1742, pag. 382.

[2]) POLS, West-Friesche stadsrechten, 1888.

[3]) BEZEMER, Een en ander over het oud-Hollandsche naastingsrecht (Rechtsgel. Magaz., XI, 1892, pag. 504).

[4]) Oorkondenboek van Holland en Zeeland, II, N0. 1004

[5]) Register E. L. 1, fol. 78 Rijksarchief.

[6]) Zie BEZEMER, l. c.

[7]) VAN SANTEN, Generale privilegiën van Kennemerland, pag. 214.

In Rijnland bestond het recht, in de Costumen van Rijnland § 35 vermeld: „Ende indien de verkofte landen of goeden by den gemaagtaalden ofte die met de verkofte goeden gemengder veure gelegen is, niet genaast en worden binnen 's jaars, nadat het tot haarder kennisse gekomen is, zoo mach de officier die noch naasten binnen 6 weecken na 't jaar, dat de koop bezegelt is." Dit recht schijnt meermalen te zijn uitgeoefend door den baljuw, doch ook door de schouten van Rijnland, over welke laatste bevoegdheid veel is getwist door rechtsgeleerden. Het Hof van Holland sprak zich den 25en April 1614 uit, dat dit recht een geüsurpeerd gebruik zou zijn, zonder consent van den Prins.

Als een stad een ambachtsheerlijkheid kocht, kon de stedelijke regeering het naastingsrecht uitoefenen, en dat dit dikwijls geschiedde tot grooten last van de ingezetenen, blijkt uit contracten, tusschen de steden gesloten, om tegen elkanders burgers van dit recht geen gebruik te maken. Een dergelijke overeenkomst werd in 1604 tusschen Delft en Rotterdam gesloten. Dit verdrag was misschien een gevolg van de herhaalde klachten, bij de vroedschap van Rotterdam ingekomen over de vele naastingen, die de stad Delft in Schoonderloo deed [1]).

Ontstaan van het naastingsrecht. Verspreiding.

Waarvan is dit naastingsrecht een uitvloeisel, vraagt de heer BEZEMER. Was het een deel van de hoogheidsrechten, welke de heer had als bezitter der heerlijkheid binnen zijn territoir, zooals het recht op de erfenis van bastaarden, het wildvangsrecht? In dit geval, zegt BEZEMER, zou men moeten veronderstellen, dat de heer het naastingsrecht althans oudtijds bezat, en dat, als wij later verschillende plaatsen vinden, waar het recht niet bestond, het door den heer was prijsgegeven of door de onderdanen was afgekocht. En toch, terwijl in oude oorkonden meestal de bij een heerlijkheid behoorende rechten met zorg worden opgeteld, het naastingsrecht zoekt men er te vergeefs in.

Het naastingsrecht van den ambachtsheer, is daarom te beschouwen als een recht, dat hem niet als ambachtsheer maar als oorspronkelijk eigenaar van den grond toekwam. De edelen toch stonden hun landerijen grootendeels ter bebouwing af aan hun hoorigen tegen een jaarcijns, doch behielden het eigendomsrecht. Toen de cijnsboeren vrije lieden werden, bleef hun verplichting tegenover den heer, wat den cijns der landerijen betreft, bestaan, en de heer bleef steeds eigenaar. Hij was eigenaar van den grond, echter niet *als* ambachtsheer, maar volgens privaatrecht, doch daar hij tevens ambachtsheer was, werd beide wel verward.

Nu werden bij het in gebruik geven van het land dikwijls voorwaarden voor den gebruiker gesteld. Zoo gewoonlijk, dat de gebruikers het goed niet vervreemden konden zonder de toestemming der eigenaars, die meestal een kleine som gelds voor die toestemming hieven. Dit heffen van een som gelds nam toe, naarmate de toestemming in onbruik geraakte. Aldus ziet men later de goederen vrij overdragen onder betaling eener recognitie.

---

[1]) Vroedsch. Resolutiën van Rotterdam, Reg. 1721—1723, fol. 79. — Bij BEZEMER, l. c., pag. 511.

Doch de heeren achtten het soms nuttig, dat zij zelf weer in het bezit van hun grond konden komen. Daarom bepaalden zij niet zelden, dat de grond wel buiten hun medewerking mocht worden vervreemd, doch dat zij het recht behielden, dien na de overdracht voor den bepaalden prijs aan zich te trekken, m. a. w. zij reserveerden zich een naastingsrecht. Toen de herinnering aan het oude eigendomsrecht der heeren meer en meer verdween en de gebruikers als werkelijke eigenaars werden beschouwd, bleef het recht op cijns en naasting bestaan. Ja, al werd de cijns afgekocht en al was er dus niets meer, wat aan eigendomsrecht van den heer herinnerde, toch bleef het naastingsrecht in wezen.

Omvangrijker en belangrijker was de naasting van bloedswege, volgens welk recht ieder, die den verkooper van eenig goed nader verwant was dan de kooper, dat goed mocht naasten. Volgens het oude Germaansche recht bestond er geen uitsluitende privaateigendom van onroerend goed. De bezitter van zoodanig goed bezat het in gemeenschap van anderen, wier medewerking hij dan ook bij rechtshandelingen noodig had. Dit bestond niet alleen bij de markgemeenschap, maar ook in engeren zin tusschen de leden eener zelfde familie, tusschen huisgenooten en bloedverwanten. Het stond den vader niet vrij, zelfstandig over de goederen te beschikken; de kinderen hadden evenzeer recht, waarin zij niet verkort mochten worden. Volgens de meeste volksrechten wordt dan ook de toestemming voor vervreemding gevorderd. De Lex Saxonum zegt dat uitdrukkelijk 15 § 2, behalve bij overdrachten aan den koning en de kerk. Volgens de Lex Baiuwariorum I mocht men aan de kerk schenkingen doen, mits men eerst met zijn zoons had afgedeeld. In Friesland was oudtijds vervreemding van onroerend goed afhankelijk van de toestemming der erfgenamen.

Nadat het begrip privaateigendom met vrije bevoegdheid tot beschikking over zijn eigendom tot ontwikkeling was gekomen, bleef de herinnering aan het oude familie-eigendomsrecht voortleven. Wel werd de toestemming van bloedverwanten niet meer absoluut gevorderd, doch dezen hadden op het goed toch altijd meer recht dan een vreemde; zij behielden veelal het *naastingsrecht.*

In Holland was dit naastingsrecht van bloedswege op vele plaatsen bekend, doch het schijnt meer op het platteland dan in de steden te hebben bestaan. In Amsterdam, Haarlem, Leiden, Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gouda en Schoonhoven werd het waarschijnlijk niet gevonden. In West-Friesland was het vrij algemeen bekend en ook in Friesland verkregen de erfgenamen, evenals andere bij de wet aangewezen personen, het „niaerrecht" of naastingsrecht. Om dit recht te kunnen uitoefenen, werd het plan van vervreemding van onroerend goed openlijk bekend gemaakt, veelal door het „openlijk te bode te stellen", d. i. het openlijk te doen uitroepen, dat men het plan had, een onroerend goed te vervreemden. Door het opbieden gaf men allen, die niaeren konden, gelegenheid, hun recht uit te oefenen [1]).

---

[1]) J. Wessels Boer, Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling der eigendomsoverdracht van onroerend goed in Nederland (dissertatie 1887), pag. 67.

Het recht, om vaste goederen vrijwillig op anderen over te dragen, werd ook te Steenwijk beperkt door het naastingsrecht, in welk recht de heer MEESTERS, evenals in het tot de 17e eeuw bestaande beweidingsrecht der bouwlanden na den oogst, de sporen van de gemeenschappelijke aanspraken meent te ontdekken.

Te Steenwijk was het recht van naerkoop zeer uitvoerig geregeld bij een reformatie op dat punt van 1620, te vinden achter het stadsrecht van 1609. Daarbij wordt het toegekend: 1e aan het naaste bloed; 2e aan medegerechtigden in hetzelfde erf; 3e aan de eigenaars van belendende landerijen, elkander opvolgende naar de windstreken; 4e aan de houders van pachthoeven ten laste der te verkoopen gronden; 5e aan burgers tegenover uitheemschen [1]).

Het Landrecht van Oldambt en van Reiderland van 1471 [2]) spreekt ook van „naercoop nae Lantrecht", en dat degene, die het wenscht, „den anderen sal affdryven mit reden gelde, bynnen jaer unde dach."

Overal, waar onroerend goed verkocht werd, had men voorzorgsmaatregelen genomen, om den verkoop bekend te maken, opdat ieder, die naastingsrecht had, daarvan gebruik kon maken. Het naastingsrecht, uit het recht der familie op het land voortgekomen, had echter in den loop der tijden dat karakter verloren; het had geen sociaal-agrarische beteekenis meer in de 15e eeuw en verkreeg daardoor in schijn een soort van heerlijk karakter.

Een ander soort van naastingsrecht bestond nog bij de Oud-Hollandsche erfpacht, waarbij het eigendomsrecht des uitgevers geheel was opgelost in de te betalen pacht. De erfpachter behoefde, als hij het goed verkocht, dan ook niet aan den vroegeren eigenaar den voorkoop te bieden; het was hem geoorloofd, zijn landen te cedeeren aan wien 't hem beliefde, zonder den erfpachtsheer daarin te kennen (Art. 30 C. v. Rijnland). Doch had de uitgever gedurende, een jaar het recht om het goed te naasten, en deed hij dat niet, zoo verkreeg hij voor het recht van overboeking de helft der jaarlijksche pacht [3]).

In Gelderland had een thins- of erfpachtheer het recht, om bij verkoop van de goederen na 14 dagen beraad den koop aan zich te houden (1430). Uit 1610 deelt SCHRASSERT een advies mede, waarin gezegd wordt, dat, wanneer de thinsgoederen verkocht worden, den thinsheer de voorkoop moet aangeboden worden, volgens oud gebruik. En hetzelfde wordt gezegd omtrent de erfpacht, dat de erfpachter den voorkoop aan den heer dient te presenteeren [4]).

Naasting door geburen, enz.

Een ander recht van naasting is de naasting „deelsgewijze en door de geburen", mede van oud-Germaanschen oorsprong. In de Lex Burg. 84 § 2 werd een der hospites van een vroeger te zamen verkregen stuk grond in geval van verkoop aan een vreemden kooper geprefereerd. In de Hollandsche rechtsbronnen wordt gewoonlijk gesproken

---

[1]) J. H. E. MEESTERS, De Steenwijker Meente, 1881, pag. 25.

[2]) Deel I, § 16.

[3]) DE GROOT, Inl. II, pag. 40, § 7. — Bij BEZEMER, l. c., pag. 528.

[4]) SCHRASSERT, Codex Gelro-Zutphanicus, II, pag. 152—157.

van naasting door personen, „die gemengder aerde ende veur gelegen zyn", zooals in art. 25 der Cost. van Rijnland, waarop VAN LEEUWEN aanteekent: „van ouds en plag men de t'samen geërfde goederen soo veel niet te smaldeelen als wel naderhand, maar bleven de deelgenooten metten anderen gemengder veur ende aarde in gemeenschap van het besit van dien, ende om des te meer het goed in zijn geheel te doen blyven."

In de rechten van Vianen en Ameyde wordt gezegd, dat iemand, hebbende drie vierendeel of meerder gedeelte van een gemeen goed, het minder gedeelte, als het verkocht wordt, zal mogen naasten [1]).

Ook de oude costumen van Zuid-Holland (1433) bepalen, dat „bloet- of naestgelanden den koop overnemen moghen" en het privilegie van Woudrichem zegt, dat 't bloed of naastgelande den koop mocht hebben vóór een vreemde.

Deze eigenaardige rechtsgewoonte, om een buurman te kunnen dwingen tot afstand van diens eigendom of tot overneming van het zijne, heette in West-Friesland het *af-* en *aanwerpen* of *af-* en *aanrijden van land*, dat in vele gevallen voorkwam. Men erkende dit:

1. Tusschen mede-eigenaars van een hofstede. Als het deel van een hunner slechts $^1/_4$ bedroeg of minder, dan kon een mede-eigenaar voor een grooter deel „*aanrijden*", terwijl wederkeerig de mede-eigenaar van het mindere deel dit aan het meerdere deel kon *aanwerpen*. Wie op de hofstede een huis had gebouwd of, in het algemeen, wie eigenaar was van den opstal, had gelijk recht, om de mindere deelen aan te rijden, of had de voorkeur boven anderen.

2. Tusschen eigenaars van belendende of naburige erven (alleen van Enkhuizen en Broek bekend). Stukken gronds beneden een bepaalde hoegrootheid konden door de belendende eigenaars worden *aangereden* of hun door den eigenaar worden *aangeworpen*. In Enkhuizen gold dit in 't algemeen voor stukken lands, niet grooter dan 150 roeden, behalve voor zaadland (bouwland), waar het voor 50 roeden gold.

Uitgezonderd van dit recht waren molens en molenwerven, land, gelegen over „verdingsslooten", d. i. scheidslooten, of land, dat op zichzelf omheind was, waarmede waarschijnlijk hetzelfde werd bedoeld als „coolthuinen", „tuinen", „warmoesgronden." De uitoefening van dit recht geschiedde in het gerecht voor schepenen, nadat vooraf aan de tegenpartij daarvan kennis was gegeven.

Een tweede soort van gedwongen afstand van eigendom vloeide voort uit een recht van den opstal. Het betimmeren van hofsteden, d. i. het plaatsen van een woning op een hofstede of het bebouwen van ledige erven, werd blijkbaar bevorderd. De huurder van een hofstede bleef eigenaar van den opstal, dien hij er op getimmerd had, zonder dat met zekerheid blijkt, welk gevolg dit had. Daarentegen werd aan den bezitter te goeder trouw van een erf, dat door hem was betimmerd, in geval van geheele of gedeeltelijke uitwinning een recht van naasting van het erf verleend. Zelfs schijnt men een

---

[1]) VAN DER MUELEN, Stat. et consuet. dioeceseos Vianensis et Ameydensis, rubr. 2, art. 2. — Bij BEZEMER, l. c., pag. 527.

[2]) M. S. POLS, Westfriesche Stadsrechten, I, 1888, pag. CLXXXIX.

recht van onteigening van ledige erven door bijzondere personen ten behoeve van het bouwen eener woning te hebben erkend. De eigenaar van het erf kon dit alleen afweren door zelf binnen 't jaar een huis op het erf te zetten [1]).

Rechtsgewoonten tot beperking van erfrecht.

Behalve het naastingsrecht bestonden nog andere rechtsgewoonten, welke invloed op de verdeeling van het grondbezit hadden. Wij bedoelen de gewoonte, bovenal in de oostelijke gewesten van ons land bestaande, dat bij versterf der ouders de oudste zoon op het erf bleef wonen en de jongere broeders en zusters zich met hun aandeel in het roerend goed moesten tevreden stellen, benevens een bedrag in geld. Hoewel geen wet, hebben wij hier te doen met een rechtsgewoonte van zeer ouden oorsprong, die zelfs thans nog niet geheel uit het oog verloren wordt. In Gelderland en Overijsel vond men dit beginsel vrij nauwkeurig gehandhaafd en ook in Drente.

In Drente erfden volgens de ordelen van den Etstoel (N°. 66) de broeders gelijke deelen. Zoons en dochters erfden samen de nalatenschap en ieder kreeg een even groot deel, met dit onderscheid echter, dat de zoons het recht hadden om in natura de goederen te houden en den dochters in dat geval voor hun erfdeel contanten of roerend goed mochten geven. De zoon kon het erfrecht zijner zuster afkoopen, „sol de suster boedelen of uitboedelen of een boedelinge geven." Als de zusters niet geboedeld waren, hadden zij evenveel recht op het goed als de broeders [2]). Verder gold als costumier recht, „dat men synen aerfgenaemen geen aerfgoedt mach ontmaeken by testamente, buyten consente der aerfgenaemen [3]).

De Drentsche landrechten in 1614 en 1712 bepalen „dat erfgoed blijft bij de stamme en dat dochters staan onder afkoop."

Dit schijnt ook reeds een regel geweest te zijn vóór 1614. Bij de oudst bekende ordelen werd altijd uitgegaan van het beginsel, *dat het erfgoed bij den stam moest verblijven*, ten gevolge waarvan de oudste zoon tegen afkoop zijner zusters en jongere broeders al het ouderlijk erfgoed aan zich kon trekken. Die afkoop bepaalde zich, voor zooveel de dochters betrof, tot zoodanige som, als daarvoor bij „*manden* (gemeenschappelijken) *vriendenraad*" werd vastgesteld. Of ook de jongere zonen op denzelfden voet werden behandeld, is niet zeker [4]).

Volgens het Geldersch hofhoorig recht bleef de oudste zoon op den hof en deed hij van een derde deel aan zijn broeders en zusters „*afscheid*." Volgens Ommelander landrecht behielden de zoons de hofstede met de heerlijkheden, daar zij van geboren zijn. In het Oldambt mocht de zoon zijn zuster „*uitigen* buiten de hofstede of principalen haard, daar zij uitgesproten zijn," met zooveel land, dat zij haar part kon krijgen. Te Wedde behield de oudste zoon het huis en erf, doch de overige kinderen moesten worden „*afgeboedeld*

---

[1]) Pols, Westfriesche Stadsrechten, I, pag. CXCI.

[2]) J. Wessels Boer, Wat leeren de Drentsche rechtsbronnen bij versterf (N. Dr. Volksalmanak 1892).

[3]) Mr. L. Oldenhuis Gratema, Ordonnanciën van procedeeren ende rechten so in den land van Drente werden geholden, 1872, pag. 32.

[4]) Magnin, De voormalige kloosters in Drente, 1846, pag. 14.

of *afgezoend na vremden Rath.*" Was er slechts één dochter, dan bleef zij op de heerde, waar zij getogen was. Wanneer een der broeders priester of monnik geworden was, kreeg deze bij ontstentenis van zusters het moederlijk lijfgoed en niets meer."

Volksmeeningen werkten op sommige plaatsen mede, om den invloed van vreemden te weren in eenige streek. In Friesland had men steeds een sterk nationaliteitsgevoel en werden vreemden, die er landbezit wisten te verwerven, doodelijk gehaat. TROTZ verhaalt nog, dat in zijn tijd men zich in de Friesche Woldstreken er over beklaagde, dat de Hollanders en Stichtschen daar hoeven en veengronden aankochten. Te Wilsum in het Bentheimsche bestond vroeger dikwijls de gewoonte, dat, als een boerenplaats aan een vreemdeling verkocht werd, daarop het servituut werd gelegd, dat deze, als hij het erf weder wilde verkoopen, het aan geen vreemdeling mocht gunnen, wanneer een Wilsummer er tot een bepaalde som voor geboden had [1]). In Westerbork en elders werd in de 18e eeuw ook zooveel mogelijk het verkrijgen van landbezit door vreemdelingen tegengegaan. Het besef, dat de grond aan de gemeentenaren dient te blijven behooren, vindt men op vele plaatsen.

VI. Rampen, welke de landbouwers troffen.

Overstroomingen in de Nederlanden 1500—1800.

Hoewel in vergelijking met andere landen in Nederland de boerenstand over 't geheel in gunstigen toestand verkeerde, werden toch ook hier de boeren van tijd tot tijd door zware rampen geteisterd. Geweldige overstroomingen brachten op de lage landen nu hier, dan daar groote nadeelen toe aan land en vee en maakten zelfs slachtoffers bij de bewoners. Bij het bespreken van het verlies van land en van de bedijking in de middeleeuwen hebben wij daarop reeds de aandacht gevestigd, zij het ook in algemeene termen, en bij enkele overstroomingen de verliezen aan vee genoemd. Thans zullen wij ons eerst bepalen tot de rampen der overstroomingen sedert het midden der 16e eeuw tot 1800. Om niet te uitvoerig te worden, geven wij niet meer dan enkele mededeelingen.

In 1551 had er in Zeeland een vloed plaats, waardoor *Houtnoten* met andere polders en ook *Bat* verzwolgen werden. De Pontianusvloed van 14 Jan. 1552 deed in Vlaanderen, Zeeland en Friesland vele dijken bezwijken en richtte ook in Utrecht en Gelderland groote schade aan. Te Bunschoten kostte de herstelling der dijken 1 ton gouds; te Deventer ving men visch in de kerk [2]).

De vloed van 16 Mei 1561, die plotseling opkwam, deed in Oost-Friesland een groote menigte schapen en rundvee op de buitenlanden omkomen. De

---

[1]) Drente in vlugtige en losse omtrekken, pag. 19.

[2]) Wij volgen hier veelal FRIEDRICH ARENDS, Geschiedenis der watervloeden aan de kusten der Noordzee, in het Nederlandsch vertaald 1837. In dit werk worden de oorspronkelijke bronnen genoemd, zoodat wij om de korte mededeelingen, welke wij er aan ontleenen, die niet zullen noemen, maar daarnaar in 't algemeen verwijzen. Alleen in enkele gevallen maken wij hierop een uitzondering.

vloed van 27 Juli van dat jaar richtte er nog grooter schade aan onder het vee en spoelde het hooi geheel weg. — De verbazende hoeveelheid sneeuw in den winter van 1564 deed bij het opdooien het land overstroomen, waardoor veel vee in Noord-Holland moet zijn verdronken.

Een der vreeselijkste vloeden was de Allerheiligenvloed van 1570, waardoor aan de Noordzeekusten ontelbare menschen verdronken en een tallooze menigte vee omkwam, zoowel op de stallen als in de weide. Veenlanden werden van elkander gescheurd, waarvan gedeelten met huizen en boomen wegdreven en zich op andere plaatsen weder vastzetten. Vlaanderen werd in diepe ellende gedompeld; in Brabant leed vooral Antwerpen veel. Zeeland werd zwaar getroffen; 3000 menschen vonden hun dood in de golven, welke geheel Saaftingen wegspoelden. Zuid-Beveland werd geheel overstroomd; geheel Bommenede op Schouwen spoelde weg. Duiveland en St. Annaland lagen onder water; op Goedereede bleven slechts enkele woningen onbeschadigd; op Overflakkee liepen 70 polders onder. In het land van Putten en Biervliet kwamen een groote menigte menschen en vee om en het land van Voorne werd, op twee polders na, geheel met water overdekt.

De duinen en dijken van Holland werden zwaar beschadigd en op vele plaatsen nam de kust sterk af. Wij zullen niet alle nadeelen noemen, door dien vloed aangericht, maar beperken ons tot de vermelding van de nadeelen, welke direct den landbouw betreffen. De zeewering van den Hondsbosch werd omvergeworpen, doch gelukkig bood de daarachter liggende Slaperdijk weerstand. Het dorp Callantsoog werd geheel door de zee verzwolgen, behalve de kerk, die staan bleef. Te Huisduinen kwam de zee van het westen aanbruisen, rolde in zware golven over het dorp en stortte zich in het oosten weer in de Zuiderzee, meer dan 100 huizen en vele menschen medesleepend. De groote polder de Zijpe liep onder; van de daarin staande 104 huizen gingen er 80 met 300 menschen te gronde. Verscheidene huizen in Noord-Holland, op veengrond staande, raakten vlot. Bij den Egmonderdijk kwam een mesthoop met 43 varkens aandrijven, welke, zegt het bericht, uit het land van Putten was weggespoeld, wat ons echter wel wat onwaarschijnlijk klinkt. Waterland stond schier geheel onder water, wat daar onbeschrijfelijke ellende en verwoestingen aanrichtte.

De dijk van Harderwijk tot Kampen had verschrikkelijk te lijden: nauwelijks bleef hier een stuk vee in leven. In den omtrek van Vollenhove dreef een huis met schuur en oven, door boomen omringd, een halven mijl weg, zonder dat de bewoners daarvan iets bespeurden (Drijftil).

Friesland had buitengewoon te lijden; geheele gedeelten van den dijk werden weggeslagen. Men voer met schepen van 8 voet diepte van Sneek regelrecht naar de Lemmer en de Kuinder, alleen kerken en torens vermijdend. Ook hier dreven veenlanden met huizen en al rond; eenige stukken dreven zelfs aan in de provincie Utrecht, waar zij zich vastzetten bij Maarseveen. De eigenaars van de weggedreven gronden verlangden daarna hun land terug; men maande hen aan, het binnen 24 uren weder te halen, doch daar dit onmogelijk was bleef het vastzitten. Hindeloopen had het verlies van 30 vrouwen en meisjes te betreuren, die uitgegaan waren, om het vee thuis te halen; hun lijken kwamen met die van het vee aandrijven.

Ook de noordelijke kust van Friesland en Groningen had het zwaar te verduren; in Oost-Dongeradeel kwamen 1800 menschen in de golven om; in Dokkum zouden 1000 menschen verdronken zijn, hetwelk misschien overdreven is; in West-Dongeradeel 1510. Het getal menschen, dat in geheel Friesland zou zijn omgekomen, wordt op 20,000 geschat.

Groningen werd eveneens door dezen stormvloed in diepe ellende gedompeld; een getal van 9000 menschen en 70,000 stuks vee zou in dit gewest een prooi der golven zijn geworden. Een schip, van Grijpskerk dwars over het land zeilende, ontmoette twee vlottende huizen, welker om hulp roepende bewoners in het schip werden opgenomen. In deze treurige omstandigheden trad CASPAR DE ROBLES, bevelhebber der Spaansche troepen, met kracht op; hij noodzaakte alle bezitters van vaartuigen, de ongelukkigen te redden, en spaarde zichzelf geenszins.

De opgaven omtrent de slachtoffers van dezen vloed en het aantal stuks vee, dat verloren ging, zullen ongetwijfeld overdreven zijn, gelijk bij dergelijke gebeurtenissen gewoonlijk het geval is. Doch al reduceeren wij deze tot de helft, toch leert het gezegde duidelijk, door welk een zware ramp deze landen en bovenal de landbouwers geteisterd werden. Er was een buitengewone werkzaamheid noodig, om de groote verliezen te boven te komen en tevens om de verwoeste landen weer bruikbaar te maken en de zee weder door betere bedijking binnen haar perken te stellen. In denzelfden tijd, dat de worsteling voor de onafhankelijkheid bij buitengewone energie de inspanning van alle krachten eischte, moest men den natuurlijken vijand dezer gewesten, door hem te beteugelen, tot vriend maken.

Door die krachtsinspanning, welke in verschillende richting geëischt werd, was het onmogelijk, na den vloed de dijken voldoende te herstellen. In Jan. en op 3 Febr. 1573 stortte de zee zich dan ook weder door de slecht herstelde dijken over geheel laag Friesland, met uitzondering van het Bilt, en in den nacht van 20 op 21 Augustus van hetzelfde jaar werd Friesland opnieuw overstroomd, waardoor veel koren en hooi bedorven werd, om van andere nadeelen niet te gewagen. Ook Overijsel, Groningen en Oost-Friesland leden veel van dezen vloed.

In 1575 werd Friesland weder voor het grootste gedeelte overstroomd, waarbij de kuststreken zwaar geteisterd werden, vooral West-Dongeradeel, waar de meeste korenschuren en landhoeven vernield werden. In Noord-Holland leden de dijken zooveel bij den stormvloed van 15 December van dit jaar, dat het land groot gevaar liep; de herstelling der dijken kostte ongeveer 2 ton. Op 23 Juni 1577 overstroomde Friesland weder, de Vijf Deelen, die door den Slachtedijk beschut werden, uitgezonderd; veel hooi en gras spoelde daarbij weg en een groote hoeveelheid vee verdronk.

Den 28en Maart 1578 overstroomde noordelijk Friesland weder door een noordwester storm; veel vee en menschen kwamen om en het winterkoren bedierf. Ook Groningen leed hierbij schade.

Zware slagen werden aan de landbouwers in Friesland door die herhaalde overstroomingen toegebracht. De landbouwers, die hun bezit in vee zagen vernield, die geen opbrengst van den grond genoten, die zware lasten moesten dragen, om de dijken in stand te houden, vervielen op vele plaatsen tot

armoede en waren niet in staat, de opgelegde lasten te voldoen. Daarbij kwamen onderlinge twisten, gemis aan een krachtig bestuur, om de dijken in orde te doen brengen en de landbezitters te noodzaken, tot onderhoud der dijken bij te dragen. Doch het was de reeds genoemde Spaansche landvoogd van Friesland, CASPAR DE ROBLES, die hieraan een einde maakte. Hij begaf zich in persoon met zijn manschappen naar de dijken en noodzaakte de ingezetenen, die te herstellen, terwijl hij onwilligen zwaar strafte. De overlevering luidt, dat de vrijbrieven, waarmede de individualistische Friezen kwamen aandragen, door den landvoogd in de ontstane dijkbreuken werden geworpen met de woorden: „Daar drijven de brieven; kunnen zij dijken, goed; doch anders moet gij, boeren, dijken." Ook al werden deze woorden nooit door DE ROBLES gesproken, wat waarschijnlijk is, zij teekenen toch den geest van zijn optreden. In elk geval, de herstelling der dijken werd nu met kracht ter hand genomen en was na twee jaren arbeids zoo goed als voltooid. En de bewoners des lands, eenmaal de vrucht van dien arbeid ziende, erkenden dankbaar het optreden van den Spanjaard; zij plaatsten een gedenkteeken voor DE ROBLES op den dijk te Harlingen, dat er nog gevonden wordt. Ook in Groningen wist DE ROBLES door een heilzame gestrengheid de weerspannigen tot herstelling en verbetering der dijken te brengen.

Doch niet alleen de zee, ook de rivieren bedreigden herhaaldelijk het land en de bewoners. Het jaar 1595 doet een der verschrikkelijkste rivieroverstroomingen voor deze gewesten kennen. Na een strenge vorst viel er in Februari een groote hoeveelheid sneeuw, spoedig gevolgd door dooi en hevige stortregens. Door den hoogen waterstand braken in Nederland op vele plaatsen de Rijndijken door, en vooral in Gelderland en Utrecht verdronken duizenden menschen en beesten. De geheele Betuwe en de Bommelerwaard geleken een zee, eveneens de Alblasserwaard na de doorbraak van den dijk bij Gorkum. Tusschen Renen en Wageningen brak de noordelijke Rijndijk door en het water bruiste over de lage landen der Geldersche Vallei naar Amersfoort en stortte zich door de Eems in de Zuiderzee.

Ook in 1623 overstroomden de Tielerwaard en Utrecht door de doorbraken van den Rijn.

In 1597 bestookte den 15^{en} Aug. een hooge springvloed de Nederlandsche kust. De nauwelijks herstelde dijk van de Zijpe trok door; in Waterland en Groningen hadden overstroomingen plaats; de schans te Reide spoelde weg, en veel menschen en vee verdronken. Den 31^{en} Oct. 1601 was er zulk een hooge waterstand in Amsterdam, dat men met schuiten door de Warmoesstraat voer, en ook in Nov. van dat jaar hadden dijkbreuken plaats in Noord-Holland. Den 23^{en} Jan. 1610 had er een groote watervloed langs de Noordzee plaats. Zeeland werd zwaar geteisterd, maar Holland leed het meest. Bij Amsterdam stroomde het water over den zeedijk en het drong zelfs tot Leiden door. Noord-Holland trof het ergste lot; de dijk in Waterland bezweek en daardoor werd ook de Beemster, eerst voor tien jaren bedijkt, weer een meer. In Friesland werden de dijken zwaar geteisterd en de zuidwestelijke hoek der provincie werd overstroomd.

Op Nieuwjaarsdag 1616 brak de dijk aan het IJ op drie plaatsen door, en eveneens de Dollartdijk, waardoor Reiderland overstroomd werd. In Sept.

1621 spoelde de Velserdijk bij Haarlem geheel weg. Tegen het eind van December 1623 zwollen de Rijn, Waal, Maas en Lek sterk op, braken op verschillende plaatsen door en overstroomden de Tielerwaard en landen in Utrecht, waarbij vele huizen wegdreven en menschen en vee omkwamen. Gelijktijdig werd in Zeeland, Holland en Friesland door overstroomingen veel nadeel toegebracht. Den 10en Jan. daarop volgend brak de noorder Lekdijk bij Vianen weder door; het water drong door tot in de steden Utrecht, Schoonhoven, Gouda en kwam zelfs te Amsterdam, groote ellende op het land veroorzakend. Den 26en Febr. hadden door een hoogen vloed in Holland en Zeeland zware overstroomingen plaats; te Katwijk spoelden vele huizen weg. De Hondsbosche werd doorgebroken en geheel Waterland in een zee herschapen. De pas drooggemaakte Wormer liep weer vol water, en ook Amsterdam leed zeer.

In Friesland kwam tusschen Stavoren en Hindeloopen een groote doorbraak in den dijk en de zee spoelde vele huizen met vee en goederen weg. Het Bilt liep onder water; de dijken van Wieringen bezweken; Texel, Vlieland en Terschelling leden zwaar. Op het eind van October 1633 had in Holland en Zeeland een zware overstrooming plaats, waarbij tal van huizen vernield werden en vele menschen verdronken. In Zeeland vischte men op één dag 360 lijken op. Tegen het eind van 1637 werden door het vastzetten van het ijs het Land van Maas en Waal en de Betuwe overstroomd. In 1651 (25—26 Jan.) overstroomden de Rijn, de Waal en de Maas; tusschen den Rijn en de Maas was geen land te zien. Bij Wageningen brak de noorder Rijndijk door en liep het water tot Amersfoort. Den 22en Febr. 1651 werd Holland weer door zware vloeden geteisterd. „Noord-Holland scheen tot den ondergang gedoemd; in nog grooter gevaar geraakte het noordelijk gedeelte van Zuid-Holland; men was beducht, dat het met al zijn bewoners een prooi des oceaans zou worden," zegt een schrijver. Ook in Friesland en Groningen hadden doorbraken plaats. In het eind van 1658 hadden er overstroomingen van de Waal en de Lek bij Gorkum en Vianen plaats en in de Bommelerwaard; in Zeeland werd het eiland Orisant in tweeën gescheurd. In 1663 werden de geheele Bommeler-, zoowel als de Tieler- en Alblasserwaard in een zee herschapen. In 1665, 5 Dec., liepen op Zuid-Beveland verscheidene polders onder; bij Sparendam en Durgerdam hadden doorbraken plaats. Ook het noordelijk deel van Friesland geraakte in grooten nood en in Groningen ontstonden verscheidene doorbraken. In 1675 hadden hier zware overstroomingen plaats, bij Huisduinen, in de Zijpe en geheel Noord-Holland, in Amstelland, in Overijsel, in Friesland en elders. Noord-Holland leed zooveel schade, dat men berekende, dat de geheele oorlog van 1672—1675 voor deze provincie niet zoo nadeelig geweest was als deze vloed. Den 26en Jan. 1682 had er een zware overstrooming plaats over Brabant en Vlaanderen. Den 26en Januari hadden er verder doorbraken plaats in Zeeland en in Holland. Groningen werd in den nacht van den 12en en 13en Nov. 1686 overstroomd door een verschrikkelijken watervloed. Hunsingoo liep geheel onder water; de dorpen Pieterburen en Uithuizen werden schier geheel weggespoeld; te Meeden kwamen 313 menschen om. Men rekende, dat daarbij in Groningen 1558 menschen, 1387 paarden en 7861 koeien verdronken.

De geschiedenis der watervloeden is een eentonig verhaal van de rampen, welke de Nederlandsche lage gewesten voortdurend bedreigden. Het bovenstaande wijst reeds aan, welke nadeelen daardoor het platteland hebben moeten treffen. Wij mogen wegens gemis aan ruimte dit overzicht niet langer voortzetten. Doch ten slotte deelen wij mede, dat van 1688—1814 ons land nog door 11 watervloeden werd getroffen, van welke de Kerstvloed van 1717, die zich over de geheele Noordzeekust uitstrekte, wel de grootste is. Bij dien vloed verloren in Groningen 2289 menschen, 3187 paarden, 11,712 stuks hoornvee en 21,263 schapen het leven, terwijl 1317 huizen werden weggespoeld. Een vreeselijke watervloed was ook die van 15 en 16 Nov. 1775, die vooral Holland trof, hoewel ook de meeste andere provinciën er door leden. Friesland en Groningen leden daarbij geen overstrooming. Den 27en Januari 1781 werden door een zware overstrooming tusschen Maas en Waal 20 dorpen onder water gezet en een dergelijke ramp teisterde de Rijnstreken in 1784. In 1799 werden ongeveer 200 plaatsen in Nederland overstroomd en berekende men de schade op 3 millioen.

Veeziekten en veesterfte in de Nederlanden.

De overstroomingen waren niet de eenige rampen, die de landbouwers dreigden. Van tijd tot tijd kwamen hier hevige veeziekten en sterften voor, waar de boeren even machteloos tegenover stonden als tegen het dreigende water. Vooral in dien tijd, toen de veeartsenijkunde nog in haar windselen lag, was de landbouwer geheel overgeleverd aan de heerschende veeziekten, die moesten uitwoeden en uitzieken, om eerst te eindigen na groote verliezen.

Waardoor die ziekten veroorzaakt werden; in welk verband zij stonden met de luchtsgesteldheid, met den aard des bodems en met het voedsel of de behandeling van het vee in deze landen, deze vragen zullen en kunnen wij niet behandelen. Dergelijke vraagpunten behooren tehuis bij de geneeskunde, en ook deze heeft ze nog geenszins voldoende beantwoord, zoodat er menig probleem overblijft tot nader onderzoek van de zijde der wetenschap. Wij wijzen hier enkel op de hevigste epidemische veeziekten, welke in deze gewesten geheerscht hebben, en vangen daarom aan met de oudste, die bekend zijn.

Van de oudere veeziekten worden de volgende genoemd. In 376—395 moet een veepest in de Nederlanden en Brabant geheerscht hebben, afkomstig uit Dalmatië en Hongarije, welke overeenkwam met die der 18e eeuw [1]). Volgens kardinaal BARONIUS bestond er voor deze laatste ziekte geen ander hulpmiddel dan een ijzer in den vorm van een kruis, dat men op het voorhoofd van het zieke dier moest branden. Wel een bewijs, in welke banden van bijgeloof de geneeskunde lang geklonken was.

SCHOTANUS vermeldt, dat in 808 een groote sterfte onder menschen en dieren heeft plaatsgevonden, ten gevolge van een zachten winter [2]). In 810 moet er in Drente en Friesland een ziekte of pest, de „coge" genaamd, onder ossen en koeien geheerscht hebben, zoodat bijna alle, die er door aangetast werden, stierven [3]). Dit is waarschijnlijk dezelfde ziekte, die ten

---

[1]) PETRUS CAMPER, Lessen over de veepest, 1769, pag. 51.

[2]) SCHOTANUS, Gesch. v. Vrieslant, 1660, pag. 65.

[3]) S. DE VRIES, Historische kronyk der kronyken, II, pag. 456.

tijde der oorlogen van KAREL DEN GROOTE zijn legerossen en het leger teisterde, meent HENGEVELD, aan wien wij bovenstaande ontleenen [1]).

Nog onderscheidene veeziekten worden in de volgende jaren bij onze naburen vermeld, en al hebben wij geen berichten, dat die ook in de Nederlanden hebben gewoed, toch is dit zeer waarschijnlijk. HENGEVELD vermeldt nog de volgende. In 878 bestond er groote sterfte onder het rundvee aan den Rijn; in 888, 889 en 896 onder het leger van ADOLF in Lotharingen. In 994 bestond er groote sterfte onder ossen, schapen en zwijnen door geheel Europa, wat als een gevolg van de groote hitte werd beschouwd; in 942 stierf er veel hoornvee in Frankrijk, Italië en Duitschland. In 981 en 992 was er groote onvruchtbaarheid en duurte en kwam er pest onder het vee in ons land. Jaren van veeziekte en sterfte onder het vee waren nog 1041 in Engeland, 1043 en 1059 in Duitschland, 1143 in Engeland, 1149 in Duitschland, 1224 in Friesland, die als gevolg van vorst en sneeuw werden beschouwd, in 1248, 1249 en 1250 in Friesland, volgens SCHOTANUS, en wel zoo erg, „dat er weinig beesten overbleven en het meerendeel der menschen stierf". Verder in 1272, toen de veeziekte hongersnood deed ontstaan en de bewoners in Friesland, volgens SCHOTANUS, tot de uiterste armoede vervielen en volslagen gebrek aan geld hadden, waardoor zij in Denemarken geen vee konden terugkoopen. Dit geldgebrek was mede hiervan een gevolg, dat de watervloeden het land teisterden en de kruistochten het volk uitputten.

Zijn deze aanduidingen omtrent de veeziekten van de oudheid zeer vaag en geenszins vertrouwbaar, in de 16e eeuw komen er meer gedétailleerde berichten. In 1514 beschrijft FRACASTOR een ziekte onder de ossen met uitslag in den mond als blaren, ook wel aan de klauwen en aan de schouders [2]), zoodat men aan tongblaar en klauwzeer moet denken. Groote sterften onder het vee hadden plaats in 1530 en 1545, in 1617 en 1635. In 1682, 1705 en 1735 moet er een soort van vliegenden kanker onder het vee in Groningen geheerscht hebben, die op vele plaatsen tegelijk uitbrak en zich buitengewoon snel verbreidde. Deze ziekte heerschte in 1686 vooral in Holland en Overijsel.

Van 1713—1719 heerschte de verschrikkelijke runderpest in de Nederlandsche gewesten met groote hevigheid. Wanneer en waar de veepest in Nederland het eerst is uitgebroken, valt moeielijk op te sporen. Wel is de loop der ziekte door Europa bekend en haar eerste voorkomen in Italië in 1711, waar zij zich vertoonde bij Hongaarsch vee, dat aldaar werd ingevoerd. Van Italië heeft de veepest zich uitgebreid over Tyrol, Bohemen, Moskovië, Zweden, Denemarken, Pruisen, Duitschland, Frankrijk, België, Zeeland, Holland en Friesland, tot over de zee in Engeland. Volgens CAMPER viel de veepest in 1713 in Holland en kwam zij in 1714 in Friesland en Groningen voor, waar zij eenige jaren duurde en duizenden runderen wegrukte; alleen in Friesland zouden binnen een jaar 40,000 runderen gestorven zijn [3]). Naar Mr. C. M. A. SIMON VAN DER AA [4]), die uit de gegevens in het Provinciaal

---

[1]) G. J. HENGEVELD, Het Rundvee, II, pag. 45.

[2]) HENGEVELD, l. c., pag. 47.

[3]) PETRUS CAMPER, Lessen over de veepest, 1769, pag. 56.

[4]) Mr. C. M. A. SIMON VAN DER AA, Iets over de veesterften in Friesland, 1849, pag. 12,

Archief putte, stierven in 1714 aan de runderpest 48,028 runderen (30,198 koeien, 8437 vaarzen en 9393 hokkelingen) en in 1715: 4830 runderen (2423 koeien, 957 vaarzen, 943 hokkelingen en 507 kalveren).

De opgaven omtrent de verliezen aan runderen bij deze ziekte in de andere gewesten ontbreken; wel melden NUMAN [1]) en HEKMEYER [2]), dat er in Holland in weinige jaren 300,000 runderen aan de veepest bezweken, maar of de bron, waaraan die gegevens ontleend zijn en die zij niet noemen, zuiver is, valt niet te zeggen.

Waar de ramp zoo vreeselijk was voor den landbouw, moest de overheid er wel de aandacht op vestigen en middelen tot beperking beramen, wat bij de onvoldoende kennis der veeartsenijkunde hoogst moeielijk was. Onderscheidene plakkaten, resolutiën, waarschuwingen, ordonnantiën en rapporten zijn in dien tijd door de Staten van Holland en Friesland uitgevaardigd, alle betrekking hebbend op het begraven en in zee werpen van gestorven vee, op den invoer en uitvoer, aankoop en verkoop van vreemd vee, het niet gebruiken van vleesch, enz.

Van de verdere veeziekten in den loop der 18e eeuw vermelden wij die van 1732, toen volgens LE FRANCQ VAN BERKHEY de „brandige smetziekte" heerschte in Holland, bestaande in blaasjes of puistjes op de tong, welke door doorvlijming of afspoeling werd genezen. Dezelfde ziekte heerschte in 1682 en in 1686, voornamelijk in Holland.

In 1744 verscheen de runderpest weder in Nederland en bleef er eenige jaren heerschen, het hevigst in 1744 en '45. De groote verliezen deden het geheel uitsterven van den veestapel vreezen, en men zag thans meer en meer uit naar de wetenschap, om van deze hulp te erlangen. De Staten van Holland richtten zich tot de medische faculteit der Hoogeschool te Leiden en in 1745 gaven de hoogleeraren DE HAEN, OUWENS, VAN VELSE en Dr. WESTERHOFF een zeer belangrijke verhandeling uit over de ziekte en sterfte van het rundvee. Dat die sterfte aanzienlijk was, leert de opgave van LE CLERQ, volgens welke Holland in drie jaren tijds twee derden van zijn vee verloor, terwijl Friesland van 1 Oct. 1744 tot 1 Sept. 1745 109,597 stuks groot en klein vee verloor [3]).

In 1747 maakten de Staten van Utrecht bekend, dat in de jaren 1744, 1745 en 1746 in die provincie gestorven waren 33,664 runderen boven de drie jaar oud. Hoe aanzienlijk die sterfte was, blijkt hieruit, als wij weten, dat in 1814 het geheele getal runderen in dat gewest bedroeg 64,530, waarvan 43,605 boven de twee jaar.

Weder werden er een menigte plakkaten uitgevaardigd, die in Friesland strenger dan vroeger gehandhaafd werden. Binnen 24 uren na den dood moesten de runderen drie tot vier voeten onder den grond begraven worden; de op denzelfden dag afgestroopte huiden moesten terstond worden gelooid, en later werd verordend, dat de gestorven dieren met huid en haar moesten begraven worden. Maatregelen van in- en doorvoer werden genomen, en

---

[1]) A. NUMAN, Veeartsenijkundig Magazijn, Ie deel, pag. 66; IVe deel, pag. 51.

[2]) F. C. HEKMEYER, Korte geschiedenis der runderpest.

[3]) HEKMEYER, l. c., pag. 10.

vooral het slachten en uitvoeren van koekalveren werd verboden, tot conservatie van de uitnemende veesoort, welke men hier vond. De sterfte was zoo groot, dat het verbod omtrent den uitvoer van hooi, dat vroeger was uitgevaardigd, moest worden opgeheven in Friesland; alle in-, uit- en doorvoer van vee werd geheel verboden. In 1745 werd bij resolutie van 15 Mei „aan de massale eigenaars en meiers remissie van huur wegens verlies van vee verleend, die in de reëele goedschatting zou valideeren; aan de eigenaars, die $^2/_3$ van hun vee voor 1 Mei verloren hadden, vrijdom van reëele voor dat jaar, en aan allen, die door verlies hunner beesten buiten staat waren geraakt, om de som, waarop zij in het personeel waren aangeslagen, te voldoen, verlof gegeven, zich bij eede te ontlasten" enz.

Ook in Holland was de sterfte vreeselijk. HOUTTUYN vermeldt, dat van 1 Oct. 1744 tot 1 Sept. 1745 binnen West-Friesland en in het Noorderkwartier (Noord-Holland) 54,344 stuks vee bezweken bij 7923 gebeterden en 15,366, die gezond bleven, zoodat er in het geheel 77,633 stuks vee waren, waarvan slechts $^1/_5$ gezond bleef.

De ziekte wordt gerekend met afwisselende hevigheid geduurd te hebben tot 1756, waarna zij afnam; zij is echter toch nog hangende gebleven tot 1767, waarna zij zich vooral in 1768 en 1769 weder verhief en in haar volste kracht vertoonde.

De druk, welken de landbouwende stand in dit land van veeteelt bij uitnemendheid door die veeziekte ondervond, was vreeselijk. Men greep allerlei hulpmiddelen aan, om de ellende te stuiten; bededagen werden georganiseerd en de wetenschap zocht vruchteloos naar middelen. Onderscheidene geschriften over dit onderwerp kwamen uit, zooals van ENGELMAN, NOZEMAN, KOOL en TAK, die proefnemingen begonnen te nemen met het inenten van runderen, omdat alle geneeskundige hulp vruchteloos was. GRASHUYS gaf in 1758 een bericht over de inenting der besmettelijke veeziekte.

Van 1768 tot 1786 woedde de ziekte weder in al haar vreeselijkheid; men kan met zekerheid aannemen, dat de provinciën Zuid- en Noord-Holland tweemaal geheel zijn uitgestorven, zegt HENGEVELD. Volgens VINK zouden sedert den aanvang der ziekte in 1768 tot den laatsten December 1769 zijn gestorven:

	Gestorven.	Gebeterd.
In Zuid-Holland	101,200	34,252
In Noord-Holland	40,653	19,954
Totaal	141,853	54,206

Totaal geeft dit in nog geen twee jaren 200,000 aangetaste runderen in twee provinciën, die in 1800 bij de veetelling niet meer dan 261,028 stuks vee boven en onder de twee jaren bezaten.

Doch de ziekte bleef niet tot deze jaren beperkt. Volgens de Nieuwe Geneeskundige Jaarboeken [1]) zijn van 1769—1782 in Noord- en Zuid-Holland totaal 395,933 runderen gestorven aan de veeziekte, terwijl 175,719 beterden, d. i. 571,652 aangetaste runderen in twee provinciën.

---

[1]) 2e deel, 2e stuk, pag. 80.

Als middel, waardoor de veepest het best bestreden kon worden, werd de inenting aanbevolen, vooral door CAMPER en VAN DOEVEREN. De proefneming daarmede werd opgedragen aan GEERT REINDERS, een hoogst ontwikkeld Groninger boer, die reeds over de inenting geschreven had. Aan hem gelukte het, te ontdekken, dat de inenting op kalveren van gebeterde runderen de meest heilzame resultaten had. De Maatschappij van Landbouw te Amsterdam ondersteunde de inenting zeer, en een groot aantal runderen werden ingeënt, bij welke de sterfte inderdaad veel geringer was. Het was dezelfde GEERT REINDERS, die den 6en Jan. 1799 een voordracht deed aan de Staten tot oprichting van een veefonds, om daaruit bij mogelijk ontstaan van de runderpest de onkosten te bestrijden en de ziekte door *dooden* van het aangetaste vee te bedwingen, welke voordracht door het Uitvoerend Bewind werd bekrachtigd.

Wel werd in 1788 de runderpest nog hier en daar weder waargenomen in ons land, zooals van 1796—1798 in het land van Maas en Waal, in 1799 op Walcheren, maar de gevallen bleven beperkt. In 1813—'14 vertoonde de veepest zich weder, doch zij is destijds door den ijver der met het toezicht belaste personen gestuit.

Van 1783—1786 hebben wij nog te vermelden de tongblaar onder het rundvee, dezelfde ziekte, die ook in 1686, 1731 en 1732 gewoed had.

Het bovenstaand overzicht van de veeziekten in de Nederlanden, waarvoor wij de gegevens, hoofdzakelijk verkort, aan HENGEVELD [1]) ontleend hebben, geeft ons een denkbeeld van den strijd, dien de veehouder in deze gewesten had te voeren tegen allerlei rampen. Waren de opbrengsten van het vee in dit overigens welvarend gewest niet aanzienlijk geweest, ongetwijfeld zou de boerenstand onder dien druk bezweken zijn, doch daardoor was hij in staat, zich staande te houden.

---

[1]) HENGEVELD, Geschiedenis van het Rundvee.

ALGEMEENE TOESTANDEN, STAATHUISHOUDKUNDE EN REGEERINGSZORG TEN OPZICHTE VAN DEN LANDBOUW IN DE 19e EEUW.

I. Het overgangstijdperk van 1795 tot 1814.

Nieuwe toestanden. Algemeen overzicht.

Met het begin der negentiende eeuw vangt een geheel nieuw tijdperk aan voor de geschiedenis van den landbouw en den boerenstand. De groote omwenteling der Fransche revolutie had ook in ons land gebroken met staatsvorm en toestanden; er kwam een nieuwe geest in het maatschappelijk leven en denken; er ontstonden nieuwe verhoudingen, nieuwe rechten en plichten. Wel werden in den eersten tijd door de groote gebeurtenissen de toestanden voortdurend gewijzigd en miste men in de jaren van 1795 tot 1814 de noodige stabiliteit tot regelmatige ontwikkeling der opgekomen beginselen; wel werd de vooruitgang zelfs dikwijls weder onderdrukt door de reactie, maar toch bleven de kiemen leven, die in het tijdperk der negentiende eeuw opnieuw opschoten. Zoo ziet men eerst in den loop der 19e eeuw de vruchten plukken van de nieuwe inzichten, welke uit de verlichte denkbeelden waren voortgekomen, die in het eind der 18e eeuw de geesten vervulden.

De revolutie van 1795 deed in Nederland de éénheid van staat geboren worden. Het bestaan der zoo goed als zelfstandige provinciën, welke op hun beurt weer onder den invloed van de machtige steden stonden (zie pag. 193, deel II), hield op; in plaats van die los met elkander verbonden deelen kwam de ééne en ondeelbare Staat. Dit beginsel van centralisatie is sedert de staatsregeling van 1798 blijven bestaan. Tijdens de inlijving bij Frankrijk van 1810—1813 hield de staatkundige zelfstandigheid op, en na de revolutie van 1830 werd België van de Nederlanden gescheiden, doch de provinciën waren en bleven onderdeelen van den Staat, aan de algemeene wetten onderworpen. Hiermede werd ook het beginsel van gelijkheid van het platteland met de steden geproclameerd en verkreeg men éénheid in rechten en plichten voor alle burgers. De provinciale huishouding ging over in de nationale en de wederzijdsche naijver der provinciën, zoowel als de strijd tusschen „stad en lande", die soms hevig geweest was, werd hiermede eenigszins beteugeld.

Wat er met de heerlijke rechten in den tijd der revolutie geschiedde hebben wij reeds gezien (zie pag. 215 enz.). Al werd ook op dit gebied niet uitgevoerd, wat besloten was; al deed de reactie enkele heerlijke rechten voortbestaan,

toch lag in de opheffing dier rechten in 1798 het beginsel, dat gedurende de 19e eeuw zou worden nagestreefd en meer en meer genaderd.

Van groot belang was het voor de boeren, dat de staatsregeling van 1798 de oude standen ophief met hun voormalige rechten en daarvoor de vertegenwoordiging *des volks* in de plaats stelde. Hierdoor zouden ook het platteland en de boerenstand eindelijk invloed verkrijgen op het bestuur van den Staat, waar zij in de meeste provinciën zoo goed als buiten stonden. Zoo begonnen de landbouwers op te komen als een zelfstandige, van haar beteekenis bewuste klasse.

De staatkundige gebeurtenissen aan het eind der 18e en het begin der 19e eeuw brachten Nederlands handel, scheepvaart en nijverheid, welke reeds vóór 1795 sterk aan het slinken waren, zoodat men algemeen peinsde op middelen tot herstel, den laatsten slag toe, waardoor deze bronnen van rijkdom of welvaart schier geheel ophielden te vloeien. Wij merkten reeds op (zie pag. 184, enz. deel II), dat hierdoor meer dan voorheen de aandacht gevestigd werd op den landbouw en de landbouwers. De landbouwersstand kwam hooger in aanzien; uitmuntende en flinke persoonlijkheden bemoeiden zich met den landbouw; de regeering begon de zorg voor de verbetering van den landbouw als een plicht te beschouwen, en zoo zag men in de droevigste dagen onzer geschiedenis van 1795 tot 1814 de overheid ijverig optreden, om den landbouw en de veeteelt op te beuren. Doch door de afwisseling der toestanden moet men dit tijdperk nog als een overgangstijd beschouwen; eerst later zou eindelijk de regeeringszorg vasteren vorm aannemen, en wel niet vóór de laatste 25 jaren der 19e eeuw.

Het Veefonds. Fonds van den landbouw.

Een der eerste staatsbemoeiingen met den landbouw was geweest de oprichting van een *Veefonds*, den 26en Dec. 1799. Het diende aanvankelijk ter bestrijding der kosten van de maatregelen, genomen tot beteugeling van de heerschende runderpest. Tot dat doel werd voor den tijd van één jaar een belasting van twee stuivers voor elk runderbeest boven de twee jaren en van één stuiver voor elk beest beneden twee jaar geheven.

In plaats van het Veefonds werd in 1806 een *Fonds van den Landbouw* gevormd, dat zou bijeengebracht worden door het heffen van een belasting, niet alleen op runderen, maar ook op paarden en schapen, en wel van elk rund en van elk paard boven de drie jaren twee stuivers, van elk rund beneden de drie jaren een stuiver, en van elk achttal schapen een gelijk bedrag als dat van een rund. Kalveren en veulens tot den leeftijd van drie jaren waren vrijgesteld.

De penningen van dit fonds zouden geheel op zichzelf beheerd worden, onvermengd met 's lands financiën, en staan onder superintendentie van den Raadpensionaris, geadministreerd door den Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken, en uitsluitend dienen tot nut van den Nederlandschen landbouw. De gelden moesten op rente worden gezet en een bedrag van *f* 100,000 moest steeds aanwezig blijven tot bestrijding der runderpest.

De belasting voor het Fonds van den Landbouw werden jaarlijks opnieuw geheven tot 1810. Doch gedurende de Fransche overheersching werd het Fonds met de algemeene gelden versmolten.

Commissiën van Landbouw. Commissaris van den Landbouw.

De oorlog met Engeland in 1802 en het geheel te gronde gaan van den overzeeschen handel deden de regeering er op bedacht zijn, middelen te zoeken, om in het land nieuwe hulpbronnen van bestaan te scheppen. Daarvoor werd in de eerste plaats aan den landbouw gedacht. Doch het was een moeielijke taak voor de Regeering, op landbouwgebied in te grijpen zonder voldoende kennis en voorlichting. Om die te verkrijgen, werden verschillende maatregelen genomen.

Men vormde thans het plan, de voorlichting van de meest ontwikkelde belanghebbenden bij den landbouw te vragen. Onder den Raadpensionaris SCHIMMELPENNINCK werd dit onderwerp nader overwogen en de Secretaris van Staat bracht een Memorie van dit onderwerp aan den Raadpensionaris uit. Hij achtte *Commissiën van landbouw* in de onderscheidene gewesten noodig, om het gebrekkige van den landbouw in elk gewest op te sporen en statistieken van den landbouw en de veeteelt op te stellen.

Bij besluit van den Raadpensionaris van 9 Sept. 1805 bekrachtigde deze een voorstel dienaangaande; voor ieder Departement der Republiek werd een *Commissie van Landbouw* in het leven geroepen en een Instructie daarvoor vastgesteld [1]). Om de landbouwzaken verder beter te kunnen regelen, werd den 24en Maart 1806 door den Raadpensionaris een afzonderlijke „*Commissaris tot de zaken van den Landbouw*" der Bataafsche Republiek aangesteld [2]). Hierdoor werd de leiding der regeeringszorg voor den landbouw aan een hoofdambtenaar opgedragen, overeenkomende met den lateren Directeur-generaal. Daartoe werd benoemd de heer J. KOPS, iemand, die zich vele jaren met veel zorg en helder inzicht aan de belangen van den landbouw heeft gewijd. Daarom een enkel woord over den heer KOPS.

Het is wel opmerkelijk, dat iemand met een geheel andere opleiding op landbouwgebied in dezen tijd een zoo belangrijke plaats zou innemen. JAN KOPS was den 6en Maart 1765 te Amsterdam geboren, waar zijn vader koopman was. Al vroeg ouderloos, werd hij opgevoed te Haarlem, waar hij op het gymnasium studeerde en bovenal de vaderlandsche letteren beoefende. Zijn vriend ADRIAAN LOOSJES, die eenige jaren ouder was, woonde destijds reeds de botanische lessen bij van den toenmaals beroemden DAVID DE GORTER, en hoewel KOPS daarvan verstoken bleef, deden de gesprekken met zijn vriend over het daar geleerde toch een levendige geestdrift voor de natuurwetenschap bij hem ontwaken. Dit drukte hij uit bij het verlaten van 't gymnasium in 1781 in een door hem uitgesproken *Oratiuncula de contemplatione naturae.*

Gaarne zou hij zich aan de beschouwing der natuur gewijd hebben, maar deze bood hem geen maatschappelijke toekomst aan en daarom studeerde hij in de theologie aan het Seminarie der Doopsgezinden. Te Leiden was hij gedurende twee jaren als predikant werkzaam en beoefende hij tot verpoozing

---

[1]) Medegedeeld door F. B. LÖHNIS, Landbouw en Regeering, 1895, Bijlage II.

[2]) Zie de Instructie van een Commissaris tot de Zaken van den Landbouw bij LÖHNIS, Bijlage I.

de kruidkunde. Gedurende de omwenteling in 1795 werd hij door de burgers van Leiden korten tijd tot lid der municipaliteit gekozen, doch na zijn nietherkiezing wijdde hij zich speciaal aan de landbouwkundige studiën en werd hij een der eerste woordvoerders en bevorderaars van de landbouwbelangen. In 1796 werd de heer KOPS benoemd tot secretaris van superintendentie over het onderzoek der duinen in Holland (zie deel II, pag. 147), waarbij zijn bekwaamheid uitkwam, en in 1806 als Commissaris tot de zaken van den landbouw, kon hij zich geheel aan de landbouwzaken wijden en met de commissiën van landbouw overleg plegen.

De heer KOPS trachtte overal meer belangstelling in den landbouw te wekken en publiceerde vele gegevens omtrent den toestand van den landbouw, welke door de regeering of anderszins verzameld werden. Door hem werd uitgegeven het *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw*, dat in zes deelen het licht zag [1].

Verdere Regeeringsmaatregelen.

De heer KOPS beraadslaagde nu met de secretarissen der Commissiën van Landbouw, wat er voor den landbouw nader kon verricht worden. De oprichting van het „Fonds van den landbouw", reeds genoemd (pag. 280), was een eerste taak. Uit dat Fonds zouden bekostigd worden de Commissiën van Landbouw en verder alle maatregelen, welke door de regeering genomen zouden worden in 't belang van den landbouw en den veeartsenijkundigen dienst. Ook de landbouwstatistiek werd thans voor het eerst geregeld.

Koning LODEWIJK, die van 1806—1810 regeerde, had een geopend oog voor de belangen van den landbouw. Onder diens bestuur kon KOPS met de Commissiën van Landbouw met ijver voortgaan, maatregelen in 't belang van den landbouw te nemen.

Onder koning LODEWIJK werd de veeartsenijkunde ter hand genomen, doordien in 1808 eenige jongelieden naar de veeartsenijkundige school te Altfort gezonden, een zaak, waarop wij nader terugkomen. Verder werd in 1808 een kabinet van landbouwwerktuigen en gereedschappen opgericht, om de technische hulpmiddelen van den landbouw te leeren kennen in ons land, en de gelegenheid te geven aan de boeren, de beste uit te zoeken. Eerst werd dit kabinet te Amsterdam gevestigd, later te Utrecht. Verschillende

---

[1]) Nu wij hier J. KOPS bespreken, wijzen wij op zijn belangrijkste werken, voor den landbouw van beteekenis, welke meest later werden uitgegeven, toen hij hoogleeraar was te Utrecht.

Verhandeling over den staat der voornaamste gewassen, in Nederland geteeld, en van de gesteldheid van het weder in den jare 1806—1812, Amsterdam 1816.

Inwijdingsredevoering over het aanbelang van het academisch onderwijs in de Nederlandsche Landhuishoudkunde, Utrecht 1816.

Tegenwoordige staat der duinen en ontwerp tot vruchtbaarmaking derzelve, opgegeven in het rapport der commissie over het onderzoek der duinen van Holland, 2 deelen, Amsterdam 1798.

Staat van Hollands duinen en ontwerp tot vruchtbaarmaking derzelve, Utrecht 1818, 2 deelen.

Flora Batava of afbeelding en beschrijving van Nederlandsche gewassen door J. C. SEPP en J. KOPS, 1824 enz.

Jaarlijksche staat van den landbouw in het Koninkrijk der Nederlanden.

maatregelen werden in dien tijd nog genomen, welke slechts kort invloed hadden en waarvan de vermelding alleen voldoende is, zoodat wij er niet bij stilstaan. Zoo kwam in 1809 een keur op stieren in het koninkrijk Holland tot stand; in 1810 een koninklijk besluit, houdende wettige bepalingen op de bevordering der paardenteelt; er werden maatregelen genomen tot bestrijding der pokziekte onder de schapen, omtrent het gewicht der botervaten, enz. Den 16en April 1809 kwam een wet tot stand, *houdende bepalingen tot de bevordering van het ontginnen van woeste gronden*, welke vele vrijstellingen verleende, een wet, die bij Kon. Besl. van 1810 werd uitgebreid.

De regeering van koning LODEWIJK duurde te kort, om vele resultaten van het streven der regeering te zien. In 1810 volgde de inlijving van het koninkrijk Holland bij Frankrijk en maakten de Nederlanden deel uit van het Fransche keizerrijk onder NAPOLEON I. Hoewel deze willekeurig optrad, o. a. de gelden van het Fonds van den Landbouw in de algemeene kas stortte, werden toch ook door den keizer de belangen van den boerenstand in deze gewesten niet uit het oog verloren, doch hij duldde mederegeeren niet. De Commissiën van Landbouw liet hij wel ten deele bestaan, doch een vereenigde werking van deze stond hij niet toe. De betrekking van Commissaris tot de Zaken van den Landbouw werd opgeheven en J. KOPS werd benoemd tot secretaris der Commissie van Landbouw in het Departement der Zuiderzee, dat Noord-Holland en Utrecht omvatte.

De krachtige geest van NAPOLEON wijdde zich mede aan de wetgeving. Hij was er op bedacht, het Fransche wetboek voor den landelijken stand (Code rural), gewijzigd naar de toestanden hier te lande, onverwijld in te voeren. Aan een dergelijk wetboek was werkelijk behoefte, vooral ook in verband met het dijkrecht. Indien het ons volk minder aan wetgevende wijsheid had ontbroken, zou deze zaak, zoo speciaal van Nederlandschen aard, al lang geregeld zijn geweest. In de commissie tot het maken van een ontwerp hadden o. a. Prof. VAN LENNEP en Mr. A. C. STARING VAN DEN WILDENBORGH zitting. Dit ontwerp stond in verband met de plannen tot herziening der grondbelasting, waardoor de *verponding* (zie later) zou worden vervangen door de *grondbelasting* (contribution financière).

Kennis der toestanden.

Het mag niet ontkend worden, dat er in den tijd van 1795 tot 1814 betrekkelijk veel van regeeringswege werd gedaan of ontworpen, om de toestanden van den landbouw en veeteelt en van de plattelandsbevolking te leeren kennen. De uitgave van het Magazijn van den Landbouw en de instelling der Landbouwcommissiën dienden daartoe. Een vrij nauwgezet overzicht van den geheelen geographischen en economischen toestand des lands werd in 1813 gegeven door den Intendant van Binnenlandsche Zaken, Baron D'ALPHONSE, opgemaakt ten behoeve der Fransche regeering.

De heer D'ALPHONSE, in 1756 te Bourbonnais geboren en in 1810 tot Intendant van Binnenlandsche Zaken benoemd, terwijl GOGEL Intendant-generaal was, wordt door DE BOSCH KEMPER beschreven als een bekwaam, welwillend en onpartijdig staatsman, die behoefte gevoelde, om het land,

dat onder zijn bestuur geplaatst was, beter te leeren kennen. Tot dat doel ondernam hij, daartoe bij ministerieele beschikking gemachtigd, in 1811 een uitgebreide inspectiereis, en de aanteekeningen, daarvan medegebracht, aangevuld met gegevens, ontleend aan reeds vroeger uitgegeven of in de archieven berustende bescheiden, alsmede met gegevens, hem door de ambtenaren van de verschillende departementen gezonden, werden door den heer D'ALPHONSE bewerkt tot een geheel, het „Aperçu sur la Hollande". Dit stuk berust in handschrift op het Rijksarchief te 's-Gravenhage en werd gedeeltelijk, nl. zoover het waarde heeft, in 1900 door het Centraal Bureau voor de Statistiek uitgegeven met een inleiding van Dr. C. A. VERRYN STUART [1]).

Dit werk geeft een vrij volledig overzicht van Nederland met vele statistische tabellen en opgaven omtrent meteorologie, bevolking, rechtswezen, onderwijs, armenwezen, grondsgesteldheid, landbouw, veeteelt, boter- en kaasbereiding, tuinbouw, boschteelt, enz. enz. Hierdoor is dit boek een der belangrijkste bronnen voor de kennis van ons land in dien tijd.

Algemeene economische toestand der boeren in het laatst der 18e eeuw. Landprijzen.

Hoe was het in dien tijd met de welvaart der boeren in de Nederlandsche gewesten gesteld? Vóór wij deze vraag beantwoorden, nemen wij nog een kleinen terugblik op de prijzen der gronden, die met de economische toestanden der boeren in nauw verband staan. De prijzen der gronden zag men in Nederland sedert de 16e eeuw stijgen, vooral in Holland en bij de steden. In de nabijheid van Amsterdam werd in 1586 een stuk land verhuurd voor 60 gulden, waarvoor in 1593 reeds 135 gulden betaald werd. Voor zeven morgen lands, eveneens in de nabijheid van Amsterdam gelegen, met een klein huisje er op, werd in 1588 een huurprijs van 30 gulden betaald. Deze huur steeg echter voortdurend, zoodat in 1593 reeds 75 gulden en in 1602 reeds 100 gulden werd betaald. Voor 7 morgen lands te Sloterdijk betaalde men in 1578 een huur van 6 gulden. In de jaren 1584, 1588, 1590, 1591, 1592 en 1594 betaalde men successievelijk 7, 10, 13, 20, 24 en 40 gulden huur, met de voorwaarde, dat de huurder de belastingen zou moeten betalen, en deze bedroegen in 1588 voor twee jaren 9 gulden en 16 stuiver [2]).

Volgens GRASWINCKEL waren de prijzen van den grond in Nederland dikwijls viermaal zoo groot als in het buitenland [3]); echter zal hier speciaal Holland bedoeld zijn. Die meening wordt bevestigd door de „Deductie der Staten van Holland en West-Friesland" van 15 Aug. 1671, welke zegt, dat, terwijl men in Duitschland een morgen gronds koopt voor 100 gulden en in eenige streken van Denemarken, Zweden, Polen enz. nog minder daarvoor betaald wordt, in Holland een morgen lands 600 gulden, ja, zelfs 1000 gulden

---

[1]) Aperçu sur la Hollande par M. D'ALPHONSE (Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks, I, 1900).

[2]) B. VAN DER ONDERMEULEN, Recherches sur le commerce, I, partie II, Amsterdam 1778, pag. 42—43. (Naar LIESKER, pag. 73).

[3]) Placaetboek, II. (Bij LIESKER, pag. 73).

kost, terwijl in de nabijheid van bloeiende steden zelfs 2000 à 3000 gulden per morgen betaald wordt [1]).

Deze hooge prijzen waren enkel te danken aan de welvaart, welke de handel hier bracht, en kunnen geenszins als normale prijzen voor den grond gerekend worden, welke als landbouwgrond gebruikt werd. Ook de vergelijking met grond in andere landen, hoewel een algemeen overzicht van de verhoudingen der grondprijzen gevende, zegt niet meer, omdat de locale omstandigheden, zelfs aangenomen, dat grond van dezelfde qualiteit vergeleken wordt, de prijzen zoozeer doen afwisselen. TEMPLE meent, dat de grondrente in dien tijd zelden hooger was dan 2 % [2]). De bovenmatig hooge prijzen der landerijen konden niet anders ten gevolge hebben, dan dat de grondrente laag werd, waardoor het geen voordeel was, zijn geld in landerijen te beleggen. Maar toch, in deze rijke gewesten, waar de handel zulke kapitalen binnenvoerde, wilden velen, trots den hoogen prijs, gaarne hun geld in den grond beleggen, vooral in den tijd, toen de fondsenhandel daartoe op andere wijze nog niet zooveel gelegenheid aanbood. De aanvraag naar land als middel tot geldbelegging deed de prijzen nog meer stijgen, en de renten van gelden, in den grond belegd, moesten dalen [3]).

Enkele staathuishoudkundigen wezen er daarom op, dat het in die omstandigheden van groot belang was, de prijzen der produkten des lands hoog te houden, om te voorkomen, dat de prijs der gronden niet daalde [4]). GRASWINCKEL o. a. stelde voor, om geschikte maatregelen te nemen, teneinde ook de landbouwprodukten duur te kunnen verkoopen, en hij wenschte daarom, dat boter en kaas niet zonder belasting zouden mogen ingevoerd worden.

Doch naast de hooge grondprijzen en de zware lasten voor waterschappen enz. (zie pag. 228 van dit deel) werd de landbouw in Holland nog gedrukt door hooge prijzen der arbeidsloonen, een omstandigheid, welke er toe leidde, dat de veeteelt de overhand behield in dat gewest. De pachters met hooge pachtprijzen hadden daardoor in deze gewesten een zwaren economischen strijd te voeren. Trots de welvaart, die over 't geheel heerschte in Holland, trots de voordeelen, die hier verworven werden door de nabijheid der steden, was de toestand der eigenlijke landbouwers niet altijd zoo gunstig in dit gewest, als men zich over 't geheel voorstelt.

Ook in andere gewesten rezen klachten in de eerste helft der 18e eeuw over den toestand des landbouws. In Groningen en Friesland heerschte in 1716 een buitengewone muizenplaag, die den oogst grootendeels vernielde, en de watervloed van 1717 bluschte den ondernemingsgeest, enz. Daarbij

---

[1]) WTTEWAAL, Bijdr. tot de gesch. der Staathuishoudkunde en der Statistiek, I, pag. 130—131.

[2]) Observ. upon the Unit. of the Netherl., pag. 163. — LIESKER, pag. 73.

[3]) Een geregeld overzicht van den loop der landprijzen kennen wij niet, en het zal een dankbaar onderzoek zijn voor een dissertatie, daarover de gegevens te verzamelen en te bewerken. Ook de loop der landhuren zou daaraan verbonden kunnen worden. De archieven van vele liefdadige instellingen, welke in het bezit van landerijen zijn, kunnen hiervoor zeker voldoende gegevens verstrekken.

[4]) GRASWINCKEL, Placaetboek, II, pag. 123, 124.

kwam, dat de landbouwartikelen gedurende de eerste helft der 18e eeuw, met uitzondering der jaren 1709, 1710 en 1740, zeer goedkoop waren.

In dien tijd ging het met de veehouderij over 't algemeen beter. Boter en kaas leverden over 't geheel een betrekkelijk goeden prijs op. Doch de ziekten onder het vee, zooals de runderpest van 1713—1719 en die van 1744 en 1756 brachten o. a. in Groningen en Friesland zware slagen toe aan den landbouw, zoodat in 1746 aan 513 provincie-meiers vrijdom van huur moest verleend worden tot een bedrag van *f* 46,926. Zoo groot was de verslagenheid, dat vele beklemde meiers de plaatsen in Groningen verlieten en de vaste huur moest verlaagd worden, om het land niet ledig te laten liggen.

Betere toestanden.

In de jaren na 1756 werd de toestand in het noorden des lands langzamerhand beter, en een tiental jaren gingen in welvaart voorbij, waarbij de veehouders zich herstelden. In de provincie Groningen werden van 1764 tot 1774 voor ongeveer 3½ millioen gulden provinciale landerijen aan particulieren verkocht, zoodat 20 à 30,000 grazen lands in een meer vrije exploitatie van de zijde der gebruikers kwamen.

In dezen tijd ongeveer had er een verandering der toestanden plaats en begon een periode van gunstige jaren. Gedurende de laatste 25 jaren der 18e eeuw ging het over 't geheel den boeren in deze gewesten vrij goed door de flinke prijzen der produkten en in den tijd van 1798—1814 ging het hun zelfs dikwijls zeer voordeelig. De vele oorlogen, die meest buiten de Nederlandsche gewesten gevoerd werden, deden elders de produktie van landbouwgewassen stilstaan en maakten de prijzen hoog. Amerika en Zuid-Rusland leverden in dien tijd nog geen granen voor de markt. De Nederlandsche landbouwers profiteerden daarvan en werkten met winst. Wil men een bewijs: de graanprijs per HL. op de markt te Groningen was van 1750—1785 gemiddeld voor tarwe *f* 5,55, voor rogge *f* 4,17, van 1786—1803 resp. *f* 6,94 en *f* 5,49, en van 1804—1822 resp. *f* 8,86 en *f* 6,65.

Terwijl gedurende den Franschen tijd in de steden handel en nijverheid stilstonden en de verarming bij vele familiën algemeen was, vooral door de tierceering der staatsschulden, kwamen de boeren in de landgewesten op door de hooge prijzen der produkten van den landbouw.

Daarbij kwam nog, dat in den tijd na 1790 de landprijzen daalden. Vele aanzienlijke landbezitters moesten bij den treurigen toestand van handel en nijverheid hun bezittingen te gelde maken. Bij veel aanbod van land en weinig vraag daalden de landprijzen, en in dien tijd valt het, dat vele welvarende landbouwers van pachters gemakkelijk eigenaars konden worden. Ongetwijfeld is in dien tijd het grondbezit der stadsbewoners veel verminderd, het eigen bezit der werkelijke boeren toegenomen. Voor Groningen zagen wij dit reeds vroeger.

Om het gezegde te illustreeren, laten wij een overzicht volgen van de landprijzen van 1779 tot 1818, zooals dit opgemaakt is door J. Bouman voor de Beemster. De prijzen zijn de gemiddelden van de jaarlijksche verkoopingen in dien polder [1]).

---

[1]) Staatk. en Staathuishoudk. Jaarboekje, 1858, pag. 366.

Jaren.	Gemiddelde prijs per HA.	Jaren.	Gemiddelde prijs per HA.
1779	*f* 650	1799	*f* 450
1780	- 670	1800	- 450
1781	- 770	1801	- 530
1782	- 875	1802	- 475
1783	- 825	1803	- 530
1784	- 710	1804	- 475
1785	- 770	1805	- 585
1786	- 825	1806	- 585
1787	- 825	1807	- 645
1788	- 835	1808	- 665
1789	- 680	1809	- 645
1790	- 600	1810	- 645
1791	- 650	1811	- 585
1792	- 450	1812	- 585
1793	- 740	1813	- 585
1794	- 680	1814	- 560
1795	- 660	1815	- 730
1796	- 600	1816	- 760
1797	- 600	1817	- 785
1798	- 475	1818	- 910

Was voor de landbouwers de toestand in dien tijd meest gunstig, niet altijd voor de veehouders. De uitvoer van boter en kaas naar Groot-Britannië was vroeger van groot belang, maar gedurende de oorlogen met Engeland stond die niet zelden geheel stil. In den Franschen tijd was hij zelfs verboden. Zoo schommelde de prijs der zuivelprodukten zeer met de afwisseling des oorlogs en der staatkunde. In 1800 (26 Sept.) was de prijs der kaas o. a. gestegen tot den ongehoorden prijs van 32 gulden de 100 pond. Doch tijdens het verbod van den handel op Engeland daalde die som sterk. Den 26en Mei 1808 werd te Alkmaar de kaas ter markt verkocht voor 5 à 6 gulden de 100 ponden; de Friesche boter voor $3^1/_2$ stuiver het pond. Die lage prijzen waren een gevolg van het verbod van den uitvoer. Toen het gerucht liep, dat de uitvoer naar bevriende havens weder was vrijgesteld, steeg de prijs spoedig zeer, o. a. den 31en Mei 1808 te Purmerend de kaas tot 11 à 12 gulden en te Alkmaar tot 10 gulden. Nadat de geruchten bevestigd waren, liep de prijs der kaas tot 16 à 18 gulden de 100 pond [1]). Zoo schommelden de prijzen op en neder. Een voordeel was het, dat het vasteland van Europa bijna geheel onder Frankrijks invloed stond, zoodat dit nog gedeeltelijk een afzetgebied vormde, als de Britsche handel stilstond.

Overgang van veeteelt tot landbouw in de provincie Groningen.

De hooge prijs der akkerbouwprodukten bracht in het laatst der 18e eeuw een verandering in de verhouding van bouwland tot grasland. Omtrent die indeeling was men zeer conservatief geweest. Toen eenmaal de scheiding in bouw- en

---

[1]) Jaarboekje van Alkmaar, 1852. Kroniek, pag. 38.

weiland had plaats gevonden, bleef men daaraan zeer gehecht. Wat bouwland was, bleef bouwland; wat weiland was, bleef weiland. Niet alleen dat de verschillende grondsgesteldheid daartoe aanleiding gaf, het werd ook een gebruik. Het werd nog lang schier voor een misdaad gehouden, oud groenland te scheuren en tot bouwland te gebruiken, zegt ACKER STRATINGH, totdat men, ten gevolge van de herhaalde veepesten, die de stallen telkens ontvolkten, in de 18e eeuw hiertoe overging, door den nood gedrongen [1]). In de resolutiën der stad Groningen van 1713, 1714 en 1716 wordt van de veeziekte melding gemaakt. In de resolutie van 1716 (6 Maart) wordt bepaaldelijk besloten, om den rentmeester te autoriseeren, in het plakkaat van verhuring der stadslanden te zetten, „dat, om reden van gebrek aan vee, door sterfte veroorzaakt, de boer of huurder in de eerste drie jaren het land zal mogen ploegen." Dat dit ook geschied is in het Oldambt, wordt door de overlevering bevestigd, zoodat in dien tijd het Oldambt een graanbouwend district begon te worden [2]). De veepest van 1766—1773 werkte later in dezelfde richting.

Dit proces werd tevens bevorderd door de meerdere voordeelen, welke de akkerbouw opleverde. In de provincie Groningen vond die verandering van grasland in bouwland het meest plaats. Van den heer M. E. FEENSTRA van Zuurdijk wordt vermeld, dat hij in 1778 begon met zijn graslanden te scheuren tot bouwland en daardoor van 1797 tot 1806 jaarlijks tweemaal zooveel uit de boerderij maakte als vroeger. Zulke voorbeelden vonden navolging, zoodat Groningen in dien tijd een landbouwprovincie werd. De aard van den bodem gaf daartoe mede aanleiding. Daarom zullen wij dezen overgang, die hier het meest typisch is, nader nagaan.

Bij dien overgang tot bouwland moest in de eerste plaats de bodem drooggelegd worden, om het daarvoor geschikt te maken. De watertoestand in Groningen toch was slecht. Bij gebrek aan groote watermolens werden gedurende den winter uitgestrekte landstreken in Groningen door water overdekt. In het tijdperk van 1790—1815 zijn nu de meeste groote watermolens in die provincie gebouwd geworden [3]); die van Innersdijk [4]) dagteekenen in deze provincie meest van dit tijdperk. Vele graslanden konden toen in bouwlanden veranderd worden. Door het zoogenaamde „roppen" en „branden", een bewerking, die aan het veenbranden voor de veenboekweitteelt herinnert, werden schrale hooilanden tot vruchtbare bouwlanden gemaakt, een methode, uitgevonden door JACOB KORNELIS MOLTER te Siddeburen [5]).

De landbouwgewassen namen daardoor toe in aantal. De teelt van koolzaad werd over de hoogere klei- en zavelgronden verbreid. De teelt van aard-

---

[1]) G. ACKER STRATINGH, Marken in Friesland (Versl. en Meded. der K. Ak. v. W., Letterk. IX, 1865).

[2]) Tijdschr. v. Nijverheid, 1852, pag. 351.

[3]) DIJKEMA, Proeve van een gesch. der Landh., pag. 574.

[4]) Innersdijk is een der vijf districten, waarin vroeger het landschap Hunsingoo in Groningen verdeeld werd. Het bevatte de dorpen Bedum, Noordwolde, Westerdijkshorn en Zuidwolde.

[5]) I. H. SICCEMA, Verslag wegens het roppen, 1816.

appels was reeds op de hooger gelegen zavellanden van Groningen en in andere provinciën algemeen geworden en nam ook toe op de klei- en lagere zavelgronden. Omstreeks de jaren 1810—1820 werd de aardappelteelt ingevoerd op de lage landen van Innersdijk, wegens het droogleggen door watermolens. Omstreeks dien tijd werd de aardappel ook ingevoerd op de lage landen van Leegkerk en elders. De teelt van Maartensgerst, die reeds lang in het Oldambt in gebruik was geweest, kwam nu ook op de zavelgronden in zwang, echter zelden anders dan bij mislukking van de wintergerst. Op sommige streken van de zavellanden werden mede de zomertarwe, het zomerkool- en aveelzaad ingevoerd of meer algemeen. Het verplanten van koolzaadplanten kwam op de zavelgronden nu ook in gebruik; het doel daarmede was vooral, om uit de plantschool, of uit plekken, met overvloedige planten voorzien, in het voorjaar zwakke plaatsen aan te vullen. Later is men hier en daar begonnen, om in den herfst het land met kool te beplanten, dat tijdens den zaaitijd nog niet van vrucht was ontbloot.

De zoogenaamde St.-Jacobsbraak was op de zavelgronden reeds algemeen geworden en begon ook op de klei in gebruik te komen; in 't Oldambt van Groningen minder, in 't Westerkwartier meer. Deze braak bestond daarin, dat één-, soms ook tweejarige klaverlanden na het hooien, soms ook na het weiden, vier keeren geploegd en dan met wintergerst werden bezaaid. Deze landen werden omstreeks St. Jacob, 25 Juli, gebroken, en daarvan stamt de naam af.

In dezen tijd, de jaren omstreeks 1810, kwam op de Groninger zavelgronden ook de teelt van roode en Brabantsche klaver in gebruik of werd er uitgebreid. De naam *Brabantsch* duidt er op, dat deze klaver uit Brabant werd ingevoerd. Zoogenaamde ketellappers uit Brabant, zeker Teuten, trokken in de lente uit Brabant met dit zaad door het land en verkochten het aan de boeren. In den regel werd deze klaver eens of twee keeren gemaaid, dan werd het land omgeploegd en met wintergerst bezaaid. Het begon hier nu ook in gebruik te komen, om de Brabantsche klaver een snede hoog te laten opgroeien, die dan op één „vurg" onder te ploegen en met wintergerst te bezaaien. Tevens werd toen het gebruik ingevoerd, om op de één- of tweejarige klaverlanden winterkoolzaad te zaaien. Meestal werd het klaverland eerst wat bemest of beaard en dan getweevurgd; soms werd de klaver ondergeploegd en dan veelal zonder bemesten ingezaaid [1]).

De roode klaver (Trifolium pratense) was een belangrijke plant voor veevoeder in de tweede helft der 18e eeuw in Duitschland en Vlaanderen, terwijl ook witte klaver (Trifolium repens), bastaardklaver (Trifolium hybridum), lucerne (Medicago sativa), spurrie (Onobrychis sativa) daartoe dienden, hoewel in mindere mate. Waar en wanneer de verbouw van roode klaver op groote schaal aanving, is niet bekend, zegt VON DER GOLTZ [2]), doch dit staat vast, dat reeds in de tweede helft der 16e eeuw deze cultuur in Opper-Italië zoowel als in Brabant werd uitgeoefend. Uit Brabant werd zij door geëmigreerde Walen naar de aangrenzende gedeelten van Duitschland en ook naar de Paltz gebracht

---

[1]) DIJKEMA, l. c., pag. 575.

[2]) Prof. Dr. THEOD. VON DER GOLTZ, Geschichte der deutschen Landwirtschaft, 1902, I, pag. 448.

in het einde der 16e eeuw; zij droeg daar den naam van Brabantsche en van Spaansche klaver. Nog in de eerste helft der 18e eeuw was de roode klaver in de meeste gedeelten van Duitschland een weinig bekende plant en werd zij niet op de velden gebouwd. In de noordelijke deelen van Nederland schijnt die cultuur, blijkens het bovenstaande, nog later ingevoerd.

In Vlaanderen schijnt de roode klaver echter al vroeger bekend te zijn geweest dan VON DER GOLTZ aangeeft [1]). Al vroeg heeft de landbouw in Vlaanderen een hoog standpunt bereikt en werden de daar gebruikelijke methoden elders ingevoerd. De invloed van den landbouw van Vlaanderen op dien van Engeland werd al erkend in de geschriften van een Engelsch landbouwkundige der 17e eeuw [2]). Het gebruik van een grooter aantal landbouwgewassen gaf ook aanleiding tot meer vruchtwisseling op de bouwlanden in de Nederlanden. Op de vruchtbare zavel- en kleigronden in het noorden van ons land, waar vroeger het grasland nog overheerschte, namen door de uitbreiding van het bouwland de bouwlanden weldra $^2/_3$ der landerijen in. Het verlies van de oude hooi- en weilanden werd eenigszins aangevuld door een uitgebreider klaverteelt, welke voor veevoeder diende.

Na een omloop van 4, 5 of 6 jaren werd op de zavelgronden gebraakt. De braak werd doorgaans met sloot- en rivieraarde overaard en soms nog wat gemest. Op de zavellanden vond de grootste afwisseling der gewassen plaats. De algemeene regel der vruchtafwisseling was er braak, koolzaad, gerst, rogge. Op de meer kleihoudende landen nam tarwe doorgaans de volgorde van gerst en rogge in. Ook aardappelen werden veel op de zavellanden verbouwd. Een belangrijke verbetering werd in dezen tijd in de cultuur op de zavellanden ingevoerd door de rijenteelt [3]). Deze heeft vooral tot het verbeterde stelsel geleid, waarbij de vruchtwisseling tot vervanging der braak werd ingevoerd.

Aldus de wijziging der toestanden op de zavelgronden. Op de zware kleigronden van Hunsingoo, Fivelingoo en het Westerkwartier was de vruchtwisseling grootendeels deze. Op greeden werd veelal dikke haver gezaaid; als tweede vrucht haver, tarwe en ook koolzaad. Dikwijls werd er dan ook tarwe op één vurg gezaaid, en ook gerst. Na koolzaad volgde wintergerst of tarwe, in het tweede geval haver of boonen. Nadat het land op deze wijze vijf of zes jaren was gebouwd geworden, werd het wederom gebraakt en daarna volgde ongeveer dezelfde vruchtvolging. In de tarwe werd nu ook al dikwijls klaverzaad gezaaid en dan bleef het land eenige jaren als grasland liggen. De Brabantsche klaverteelt kwam op de klei nog zeer zelden voor. De aardappelteelt was op deze gronden reeds ingevoerd, echter op veel kleiner schaal dan op den zavelgrond, zoodat die er nog geen plaats bekleedde als regelmatige wisselvrucht in de vruchtopvolging.

De vlasteelt was op de kleigronden van meer beteekenis. Het vlas werd

---

[1]) Zie EMILE DE LAVELEYE, De landbouwkunst in de Nederlanden, 1866, pag. 13.

[2]) SAMUEL HARTLIB, A discourse of husbandry used in Brabant and Flanders, shewing wonderful improvement of land there and serving as a pattern for our practise in this Commonwealth, London 1650.

[3]) A NUMAN, Iets over het zaaien op rijen, 1826.

doorgaans op greeden of nieuwland, niet zoo algemeen op andere landen aangekweekt. Het land werd daartoe in den regel voor het seizoen aan arbeiders of kleine burgers verhuurd, zooals op de zavelgronden voor de aardappelteelt. De akkerbouw was op deze gronden nog beperkt en nam meestal niet meer dan de helft der landerijen in.

In de onderscheidene deelen van Groningen verschilde de landbouw met de grondsgesteldheid. Het klei-Oldambt leverde daardoor nog weer verschillen op met de bovengenoemde kleistreken en ook met het Wold-Oldambt. In de nieuwe polders van Oldambt was bijna alles bouwland, uitgezonderd enkele kampen lands met Brabantsche klaver tot groenvoedering voor de paarden. Rijen-koolzaad, rijen-gerst en rijen-boonen waren hier de eenige gewassen schier. De volle braak was hier niet in gebruik, evenmin de St.-Jacobsbraak. Mest behoefde men hier in den regel niet, en als die langs kanalen kon worden afgevoerd, werd hij in den regel verkocht.

In de minder vruchtbare hamrikken was de toestand uit den aard der zaak anders; daar was braak in gebruik, die op den kleibodem met koolzaad werd ingezaaid. Daarop volgde dan wintergerst, het derde jaar haver, het vierde tarwe of boonen of ook tarwe en boonen [1]). Daarna volgde weer braak. Evenwel werd deze vruchtwisseling naar omstandigheden van bodem enz. gewijzigd. Op de Meeden-kleilanden was de haverteelt de hoofdzaak en begon de aardappelteelt voor eigen gebruik voor te komen [2]). Wij mogen daarbij niet verder stilstaan.

Had er op de kleistreken in dezen tijd groote vooruitgang in den landbouw plaats, op de zandgronden zag men ook verbetering, maar toch niet in die mate als op de klei- en zavelgronden. Er was door vruchtwisseling uitbreiding gekomen in de teelt der gewassen; de ook hier ingevoerde aardappelteelt gaf een voordeelige afwisseling, maar de behoefte aan mest bleef altijd nog een bezwaar voor uitbreiding der cultuur. De wetenschap had hier nog niet de rechte wegen gevonden. De verkeerswegen waren nog niet zooveel verbeterd, dat de stadsmest gemakkelijk vervoerd kon worden, en het gebruik van klei tot vermenging van den grond was nog niet of bijna niet in gebruik.

Verder bestonden op de zandgronden door geheel Nederland nog vele marken, welke de ontginning tegenhielden.

De veenkoloniën waren in dezen tijd in opkomst als produktieve landbouwstreken. Er bestond veel overeenkomst in de landhuishoudkunde dezer gewesten, evenals nog thans, hoewel destijds te Veendam meer grasland werd aangehouden dan in de overige koloniën. In den regel bleef het land drie jaren grasland, en dan werd op de greeden haver gezaaid. Het tweede jaar werd de *toer* getweevurgd en met winterkoolzaad ingezaaid, en als het land zonder kweek was met één vurg. Op minder vruchtbaar land zaaide men meest paardenboonen of pootte men aardappelen. Het derde jaar werden meest zomergerst of boonen verbouwd, als die geen voorvrucht waren geweest, het vierde

---

[1]) C. J. Geertsema, Schets van den Landbouw in Nieuw-Scheemda (Tijdschr. v. Nijverh., VIIe deel, 3e stuk).

[2]) Zie verder Dijkema, l. c., pag. 575 enz.

jaar winterrogge. De volgende jaren werd het land met aardappelen, boekweit enz. afgewisseld, en na een omloop van tien jaren werd witte klaver ingezaaid, waarna dezelfde omloop volgde. De teelt van Brabantsche klaver was er nog niet in gebruik. Stalvoedering bestond in de veenkoloniën niet, zoodat het vee geweid werd [1]). De aardappels vormden al een produkt van uitvoer voor dit gewest. In de tweede helft der 18e eeuw was deze teelt aangevangen, in 1773 werd er al geteeld voor den handel, en in het laatst der 18e eeuw werden de aardappelen in aanzienlijke hoeveelheid naar het buitenland gevoerd [2]).

II. Economische toestand der boeren en staathuishoudkundige geschiedenis van 1814—1850.

Het eerste tijdperk na 1814. Regeeringsmaatregelen.

Met de herstelling van de Nederlandsche onafhankelijkheid ving een nieuw tijdperk onzer geschiedenis aan. Ook voor de ontwikkeling van den boerenstand was die overgang van beteekenis. Er wordt wel eens beweerd, dat de boeren de herstelling der onafhankelijkheid minder toejuichten, of er zelfs onverschillig onder waren of tegenover stonden. Dit is geenszins het geval geweest. Al ging het den boeren in den Franschen tijd goed, al zagen zij in hun bedrijf vooruitgang, telkens toonden zij zich even goede vaderlanders als de andere bewoners dezer gewesten.

Dat er ten behoeve van den boerenstand en van de ontwikkeling der plattelandstoestanden goede maatregelen genomen waren in de tusschenperiode van 1795—1814, werd ook erkend door de nieuwe regeering. Koning WILLEM I deed het al spoedig tot een punt van overweging maken, in hoeverre de aangenomen beginselen der regeeringszorg voor den landbouw wederom behoorden te worden ingevoerd, en welke vrijdommen voor ontginning enz. naar het toen ingevoerde financiestelsel zouden kunnen worden toegestaan [3]).

Een der eerste daden van den Souvereinen Vorst was, de organisatie der „Commissiën van den Landbouw" opnieuw te regelen, en J. KOPS werd in zijn vroegere betrekking hersteld. In 1818 werden bij K. Besl. de Landbouwcommissiën ook in de Zuidelijke Nederlanden opgericht, zooals die in het noorden bestonden [4]).

Het nieuwe stelsel van grondbelasting, dat onder het Fransche Bestuur de verpondingen van vroeger had vervangen, werd bij K. Besl. gehandhaafd, en ook de Grondwet van 1814 bepaalde (art. 117): „De belastingen, bij het aannemen dezer grondwet bestaande, blijven op denzelfden voet, totdat er anders over beschikt wordt bij de wet."

In de richting, om den landbouw door wetenschappelijke kennis vooruit te brengen, werd verder gegaan. Op voorstel der Commissiën van Landbouw

---

[1]) DIJKEMA, l. c., pag. 588.

[2]) BLAUPOT TEN CATE, De opkomst der veenkoloniën Sappemeer en Hoogezand. (SLOET's Tijdschr., VI, pag. 15).

[3]) M. STUART, Nieuwe Ned. Jaarb., 1814, pag. 256.

[4]) M. STUART, Nieuwe Ned. Jaarb., 1818, pag. 48.

besloot de koning tot het aanstellen van Professoren in de economie en landbouw aan 's lands Hoogescholen. De heer J. KOPS werd thans benoemd tot hoogleeraar in de kruid- en landhuishoudkunde aan de Hoogeschool te Utrecht, en de betrekking van Commissaris tot de Zaken van den Landbouw bleef sedert onvervuld.

Onderscheidene maatregelen werden door 's lands regeering verder genomen in het belang van den landbouw. De wet op de paardenfokkerij van koning LODEWIJK was nooit uitgevoerd geworden. Door de grondwetten van 1814 en 1815 werd aan de Provinciale Staten opgedragen (art. 88) de beslissing en beschikking over alles, wat tot de gewone inwendige politie en oeconomie behoort, en (art. 86) de uitvoering der wetten en bevelen omtrent de aanmoediging van den landbouw enz. De Secretaris van Binnenlandsche Zaken richtte nu een schrijven tot de Provinciale Besturen omtrent de wenschelijkheid van het uitvaardigen van reglementen op de paardenfokkerij. Onderscheidene provinciën gaven daaraan gevolg.

De steeds heerschende veeziekte maakte maatregelen noodzakelijk, om die te bestrijden, en in 1818 kwam een aanvullingswet dienaangaande tot stand. Voor de opleiding van veeartsenijkundigen werd in 1821 de Veeartsenijkundige School te Utrecht opgericht.

Ter bevordering der paardenfokkerij werden onderscheidene algemeene maatregelen genomen. Zoo werden in 1822 bij besluit van Z. M. den Koning de op reform gestelde merriën aan de Commissiën van Landbouw voor de fokkerij afgestaan. In 1825 werd bepaald, dat de cavalerie voortaan uit inlandsche paarden zou geremonteerd worden. In 1826 kwam de stoeterij te Borkuloo tot stand. Dit waren de belangrijkste maatregelen, door de regeering in het tijdperk voor 1830 in 't belang van den landbouw genomen.

Geschiedenis van het fonds van den Landbouw.

Bij de herstelling van onze onafhankelijkheid werd ook het veefonds weder in 't leven geroepen en het Fonds van den Landbouw hersteld. Wij willen op deze plaats iets mededeelen omtrent de geschiedenis van dit fonds.

Van de uitgaven, uit het Fonds van den Landbouw gedaan, noemen wij vooral die tot het stuiten van besmettelijke ziekten, door het *dooden* van besmet vee. Toen de veepest hier in 1813 weder verscheen, heeft men, vooral door het beleid en de krachtdadige handelingen van den heer Mr. C. WTTEWAAL, destijds secretaris der Comm. van Landbouw in Utrecht, later Hoogleeraar te Leiden, door het dooden van 300 stuks vee, waarvan den eigenaren de volle waarde uit het Fonds van den Landbouw vergoed werd, de ziekte in haar begin gestuit. Zoo handelde men ook voortdurend met droezige paarden.

In 1837 is men begonnen uit het fonds, dat toen bijna 5 millioen guldens bedroeg, eenige schadevergoeding te geven ($^1/_3$ van de waarde) voor vee, dat aan de longziekte gestorven was. Deze uitgaven zijn bij de wet van 30 Mei 1840 nader geregeld. Sedert dien tijd zag men in, dat het geven van schadevergoeding voor *gestorven* vee het fonds in een assurantiefonds of een inrichting van weldadigheid zou doen ontaarden. Verder bleek, dat die vergoeding, wegens de groote uitbreiding der longziekte, welke alleen in Zuid-Holland in 4 jaren 42,593 runderen deed sterven, *veel meer* zou be-

dragen, dan uit het fonds op den duur zou kunnen worden bekostigd. Ook zou door het besteden van het fonds op deze wijze een precedent gegeven zijn, zoodat het eveneens in andere gevallen moest worden besteed bij gewonen dood, bij watervloed, enz.

Bij de wet van Juli 1842 werd het fonds tot zijn oorspronkelijke bestemming teruggebracht, nl. tot het geven van schadevergoeding voor vee, dat op hooger last *gedood* was. Dat het daarvoor nuttig werkte, blijkt hieruit, dat in 1842 in Friesland een geheele stal van 67 beesten en later een van 40 zijn afgemaakt, waarvoor het fonds volledige schadeloosstelling verleende. Voor dit doel werden nog vele gelden uit het fonds gebruikt.

Verder werd uit het fonds bekostigd de geheele *veeartsenijschool* te Utrecht. Uit het fonds werden verder voldaan de traktementen der *veeartsen* in de eerste jaren, nadat zij de school verlaten hadden; de *reis- en verblijfkosten der commissiën van Landbouw* in elk gewest; de kosten, aan het *Kabinet van Landbouw* in Utrecht verbonden, terwijl ook de *verzameling van den landbouw* aan de hoogeschool te Groningen een kleine jaarlijksche toelage uit dat fonds ontving; de uitgaven voor het sedert 1838 (bl. 293) aan de hoogescholen te Leiden, Utrecht en Groningen gegeven *landhuishoudkundig onderwijs voor niet-studeerenden*. Verder werden hieruit voldaan de onkosten, voorkomende uit de *jaarlijksche keuringen* van hengsten en de *uitdeelingen van premiën*, de *premiën op het vangen van schadelijk gedierte*, *onkosten bij het doen van proefnemingen ten nutte van den landbouw*, de gelden tot *ondersteuning of aanmoediging van voor den landman nuttige geschriften*. Dit zijn de hoofdzaken, waarvoor het fonds besteed werd [1]).

De steeds aangroeiende uitgaven hadden het fonds echter zoo verzwakt, dat de regeering in 1849 tot de opheffing daarvan besloot.

Economische toestanden der boeren van 1814—1830. Daling der graanprijzen. Achteruitgang.

Bij de herstelling der onafhankelijkheid bleef de gunstige toestand der boeren nog voortduren, al waren de buitengewone omstandigheden, die voordeel aanbrachten, geweken. De oorzaken van de duurte der produkten moeten zeker voor een groot gedeelte gezocht worden in de oorlogen, het continentaalstelsel, enz. Toen de vrede in Europa hersteld was na 1813, zou men verwacht hebben, dat de prijzen weder tot den normalen koers van vroeger daalden. Dit geschiedde nog niet. De golvingen in den prijs volgen niet steeds onmiddellijk op de oorzaken, welke ze voortbrengen, maar dikwijls later. De produktie moest zich tot het normale herstellen, de loop des verkeers weder de gewone richting hebben. Daarbij kwam nog de terugkeer van NAPOLEON van Elba, en voorts hadden herhaalde slechte oogsten schaarschheid tengevolge. Zoo bleven de hooge prijzen der landbouwprodukten eenige jaren na den vrede in Europa bewaard. Nog in 1816 gaf onze landbouw stof tot roemen. In dat jaar schreef VAN HOGENDORP wel zeer

---

[1]) H. C. v. HALL, Kunst- en Letterbode, 1842, N°. 51. Uitvoerig beschreven is de geschiedenis van het fonds in de rede van den heer GEVERS VAN ENDEGEEST, gehouden in de Tweede Kamer der St.-Gen. den 5en Juli 1842 (Staatscourant 21 Juli 1842). — Zie ook de Tijdgenoot 1844, pag. 557—559.

optimistisch [1]): „Onze landbouw, in den uitgebreidsten zin genomen, is een der rijkste van Europa. Wij hebben allerhande granen, groenten en ooft, vlas, hennep, tabak, hop en meekrap; wij hebben groote bosschen, hakhout in menigte, vele wegen en grachten beplant; onze weiden zijn bedekt met rundvee, paarden, schapen en varkens, enz." „Al deze vruchten van den grond leveren schatten op voor ons gebruik, en de meeste van dezelve een ruim overschot voor den uitvoer. Het is deze uitvoer, het is de vraag naar de vruchten van onzen grond, die de voortteling van dezelve zoo overvloedig, en de zorg, om ze in uiterste volmaaktheid te winnen, zoo groot maakt. Vandaar die vorderingen in den landbouw, in de veeweide, in de visscherij, in de veenderij. Vandaar die kleine eigendommen tot onderhoud van een huisgezin, en die menigte van huisgezinnen op het platteland, zoodat weinige landen volkrijker zijn dan het onze. Vele van onze dorpen zijn gelijk aan steden in andere landen en velen van onze boeren welgezeten of zelfs rijke lieden. Wij mogen de helft van onze bevolking tot het platteland brengen, en weinig behoeftigen onder dezelven tellen. Zedelijkheid en gezondheid vergezellen de nijverheid onzer landlieden en onder dezelven groeien de dapperste verdedigers van ons vaderland op."

Toch zag men weldra een ommekeer. Toen eindelijk de toestanden zich herstelden en overvloedige oogsten volgden na 1817, was de overgang vrij snel. Vooral omstreeks 1820 begonnen de graanprijzen plotseling te dalen [2]). De beperking, die andere landen, waar Nederland reeds graan aan leverde, aan den graaninvoer stelden, werkte daartoe mede. Frankrijk had ons door de graanrechten van 1819, 1820 en 1821 van zijn markten verdreven. Groot-Britannië, waarheen alleen uit de provincie Groningen jaarlijks duizenden lasten haver verzonden werden, had na 1815 stremming, sedert 1819 volkomen sluiting van vreemd graan. Spanje en Portugal hadden hooge invoerrechten ingevoerd. Rusland beperkte door bescherming der nationale nijverheid onzen handel. Pruisen had door de tarieven van 1818 onzen actieven handel met dat land gekortwiekt, terwijl het onze markt in 1823 overstroomde met granen. Zoo werkte alles mede, om onze graan produceerende gewesten in slechter conditie te brengen.

Door dit alles volgde op den tijd van voorspoed voor den landbouw een tijdperk van crisis en achteruitgang. De Nederlandsche gewesten, welke landbouwprodukten ter markt brachten, werden gedrukt door de lage prijzen, die door het gemis van afzet volgden, terwijl in het buitenland door de toenemende produktie de concurrentie toenam. De graanprijzen daalden zeer. Van 1806—1813 waren de gemiddelde prijzen van tarwe *f* 289, van rogge *f* 186 per last, in 1816 en '17 zelfs *f* 390 en *f* 225. Doch sedert daalden de prijzen: in het einde van 1819 was de prijs respectievelijk *f* 180 en *f* 135 en op 12 Dec. 1823 zelfs *f* 100 en *f* 84. In geen veertig jaar had men zulke prijzen gekend. Het volgende overzicht geeft eenige vergelijkingen van vroeger.

---

[1]) G. K. v. Hogendorp, Bijdragen tot de huishouding van Staat, 2e druk, I, pag. 94.
[2]) Van Hogendorp, Bijdr. VI, pag. 320.

Gemiddelde prijs der granen op de beurs te Groningen van 1750—1822 [1]).

	Gemidd. prijs per Ned. Mud.			
	Oct. 1823	1750—1785	1786—1803	1804—1822
Tarwe	*f* 3,65	*f* 5,55	*f* 6,94	*f* 8,86
Rogge	- 3,15	- 4,17	- 5,49	- 6,65
Gerst	- 2,00	- 2,82	- 3,87	- 3,22
Haver	- 1,20	- 2,27	- 2,29	- 3,16
Boekweit	- 2,90	- 3,47	- 4,01	- 5,66

Door dien achteruitgang der prijzen werden vooral de groote landbouwers getroffen en daardoor ook de arbeiders; de kleine landbouwers der zandgronden en de veehouders minder, omdat dezen meer voor eigen gebruik dan voor de markt produceerden. Een gevolg hiervan was de verarming van velen in de gewesten met grooten akkerbouw. In de voor kort nog bloeiende landbouwstreken van Groningen hadden van 1815—1823 niet minder dan een honderdtal gerechtelijke verkoopingen plaats. Zeker is dit verschijnsel, hetwelk zich binnen zoo korten tijd openbaarde, een bewijs er voor, dat het landbouwcrediet nog niet in goeden toestand was. „Een menigte kapitale boerderijen van meer dan duizend bunders van het beste land werden toen voor een spotprijs verkocht. Daarbij kwam, dat de vermogende burgers hoe langer hoe meer afkeerig werden van het beleggen van hun geld in vaste goederen, met uitzondering van het recht op vaste huren van de beklemde landen, hetwelk nogal in trek was. Ieder verkiest tegenwoordig het zoogenaamd vermogen der brieventasch," aldus leest men in een stuk van 1823 van Groningen [2]). En verder luidt het daarin: „Als voorheen een niet ongunstig bekend landbouwer vaste goederen aankocht, vond hij voor $^2/_3$ van den koopschat altijd gereedelijk geldschieters, die eenvoudig tevreden waren met hun recht van privilegie, onder den naam van gereserveerd eigendom, en nimmer werd zoodanig kapitaal opgezegd, als de renten niet jaren achteruit waren. Thans (1823) kan de landman niet eens voor de halve waarde gelden op zijn land bekomen, en hun, die dit van vroegere dagteekening hebben, wordt het opgezegd; van hen, die meer dan drie jaren ten achter zijn in de huur, wordt thans de vervallenverklaring van hun meierrecht, krachtens de poenale bepalingen der oude verdragen, openlijk voor de rechtbank gevorderd." Deze toestand, waardoor de achteruitgang van den landbouw zulke schromelijke gevolgen had, wees op de behoefte aan landbouwcrediet, om in tijden van nood te helpen. Groningen, dat door zijn akkerbouwstreken het meest door den achteruitgang getroffen werd, vereischte bijzondere maatregelen van hulp. En koning WILLEM I, die met zooveel patriarchale zorg te werk ging in ons land, besloot in navolging van het West-Pruisisch en Silezisch stelsel hier een landelijk credietstelsel in te voeren. Wij bespreken dit nader bij de afdeeling staathuishoudkunde. Ook in andere provinciën rezen klachten over den toestand. In Gelderland wordt gezegd in 1826 meer dan immer „dat de lage prijzen aller veldvruchten den landman drukken, bij verhoogde pachten en

---

[1]) Rekwest en inlichtende memorie van 1823 te Groningen, § 1.

[2]) Rekwest en inlichtende memorie aan den koning van 1823, pag 28.

zware belastingen, en dat zij genoegzaam schijnen, om, terwijl zij steeds zijn noesten arbeid onbeloond laten, allen moed bij hem uit te blusschen [1]." De prijzen der landerijen waren zeer gedaald en vele boeren, die voor een twintigtal jaren schoone boerenplaatsen tegen hooge prijzen gekocht hadden, met een gedeelte der koopsom onder hypotheek geleend, waren niet in staat, de renten en lasten op te brengen, zoodat hun goederen verkocht werden en zij in armoede achterbleven. De kleiboer, die het in de gunstige tijden zooveel beter had dan de zandboer, kwam in dien tijd van terugslag in ongunstiger toestand dan laatstgenoemde [2]), een verschijnsel, dat ook later valt waar te nemen. Toch „leiden de boeren op de zandgronden een slaafsch leven, vol beslommering. Als loon van een zuren arbeid, het geheele jaar door, van den vroegen morgen tot den laten avond doorgezet, blijft hun, na betaling van huis- en landhuur, belastingen, werklieden en werkvee, en akkergereedschap, en na behartiging van schamel voedsel en kleeding nauwelijks het genoegzame zaaikoren voor het volgende jaar over; hun zuiver overschot staat dus bezwaarlijk gelijk met zeer matig berekende renten van het kapitaal, waarvoor zij hun bouwerij hebben aangeschaft," zegt de heer I. NIJHOFF (1826). De vergelijking met den kleiboer leert, dat bij dezen meer weelde en armoede afwisselt, bij den zandboer meer een gelijkmatige soberheid bestaat.

Overstroomingen en andere rampen.

Verschillende rampen troffen den landbouw in Nederland vervolgens nog, om de moeielijke toestanden te verergeren. Het jaar 1825 heeft door overstroomingen onderscheidene gewesten in ons land zwaar geteisterd. De dijken verkeerden nog altijd niet in een toestand, dat de bewoner van het lage polderland met gerustheid zijn bezittingen kon aanschouwen. Herhaaldelijk hadden in het eerste vierde gedeelte der 19e eeuw nog overstroomingen plaats, die groote nadeelen toebrachten aan den boerenstand. Zoo o. a. in 1808. Den 15en Jan. van dat jaar richtte het hooge water in Zeeland door doorbraken en overstroomingen groote schade aan, waardoor Zeeland tijdelijk in diepe ellende gedompeld werd en groote inspanning en opofferingen gevraagd werden, om de dijken weder in goeden staat te brengen.

De winter van 1808—1809 deed door felle vorst en veel sneeuw de rivieren hoog zwellen en veroorzaakte in Januari doorbraken van onderscheidene dijken langs de groote rivieren, waardoor groote verwoestingen werden aangericht. Aan den Boven-Rijn in Nederland en in de Boven-Betuwe hadden vreeselijke overstroomingen plaats; de boomkweekerijen te Indoornik (Opper-Betuwe), waarin 120 huisgezinnen hun bestaan hadden, werden geheel verwoest; in de Neder-Betuwe kwamen 34 menschen om. Erger nog was het in de Tielerwaard, waar 84 menschen en meer dan 1000 stuks vee het leven verloren door de overstrooming; 331 huizen en 52 korenbergen en schuren werden geheel verwoest en vele beschadigd. De Bommelerwaard liep onder; het dorp Heerewaarden werd van schier alle boomen beroofd. Treurig zag het er uit in de kwartieren van Zevenaar, Huissen en Lijmers; het laatste bleef 5 weken

---

[1]) Statistieke beschrijving van Gelderland, 1826, pag. 402.
[2]) Statistieke beschrijving van Gelderland, 1826, pag. 426.

lang onder water. De Vijfheerenlanden liepen onder water en eveneens de Alblasserwaard. Langs de Maas in Noord-Brabant hadden vele overstroomingen plaats. Dit zijn slechts enkele mededeelingen omtent deze overstroomingen. Er was hulp noodig en die kwam ook: de inzamelingen tot leniging der nooden brachten tezamen *f* 985,000 op.

Het jaar 1820 leverde weder een tooneel van zware overstroomingen langs de groote rivieren van Nederland. Al het land tusschen den Rijn, de Lek, de Waal en de Merwede, een lengte van 22 uren, werd in een onstuimig golvende ijszee herschapen. De landen langs de Maas in Noord-Brabant, de Bommelerwaard, het land ten zuiden der Waal boven Nijmegen leden zeer. De dorpen in de Alblasserwaard schenen gezamenlijk in den vloed te verzinken.

Wij mogen bij elk dier overstroomingen niet in bijzonderheden stilstaan; dit zou te veel plaats vragen. Waar wij wezen op enkele, was het om een denkbeeld te geven van de rampen, welke het platteland van tijd tot tijd nog bedreigden, zonder den vollen omvang dier nadeelen te behandelen. Bijna elk jaar zagen de bewoners van het lage land met angst den winter met ijsgang en veel regenafvoer tegemoet, en herhaaldelijk hadden aan de kust of langs de rivieren kleinere of grootere overstroomingen plaats.

Buitengewonen omvang verkregen de rampen door de overstroomingen van 1825. Langs de kustlanden van de Noord- en Zuiderzee had de overstrooming sedert lang niet zulk een uitgestrektheid gehad als in dit jaar. Ongeveer 800 menschen en meer dan 46,000 stuks vee kwamen hierbij om en aan de bewoners van vijf Staten werd hierdoor een schade van tenminste 29 millioen gulden berokkend [1]).

In 1825 ontstonden de ergste doorbraken der dijken in Nederland op plaatsen, waar men die niet had verwacht: een in Noord-Holland, in den noordelijken IJdijk tegenover Amsterdam, waardoor het noordelijk deel van Holland veel schade leed. Verder hadden uitgebreide overstroomingen plaats in Friesland, ZW. Drente, Overijsel en Gelderland. In Nederland (alleen de noordelijke provinciën) verdronken 380 menschen, 725 paarden (in Overijsel 305, in Gelderland 29, Friesland 17, Noord-Holland 15); 16,700 stuks rundvee (in Overijsel 1373, Noord-Holland 2630, ZW. Drente 1405, Gelderland 984). Rekenen wij daarbij nog het verloren gaan van ruim 7000 schapen, van varkens, van huizen enz., dan komt het totaal verlies voor Nederland op een bedrag van meer dan 4 mill. gulden. Doch wij moeten hierbij opmerken, dat in de eerste jaren na de overstrooming de betrekkelijk betere oogsten de nadeelen der ramp eenigszins neutraliseerden.

Na 1825 is het, door de schade der ervaring geleerd, het ernstig streven geweest van het Rijk, de Provinciën en de Waterschapsbesturen, om de dijken in goeden toestand te brengen tot verdediging van het land tegen het woedende water. Meer geregelde zorg, ruimer bijdragen tot onderhoud en verbetering en ontwikkeling van de techniek van den dijkenbouw hebben samengewerkt,

---

[1]) Volgens F. ARENDS, Gesch. der watervloeden aan de kusten der Noordzee (Nederl. uitgave, 1837, pag. 383).

om de beste resultaten te erlangen. Daardoor hebben er sedert 1825 dan ook niet meer zulke groote overstroomingen plaats gehad als voorheen; de zeeweringen hebben na dien tijd de zwaarste stormvloeden doorstaan, en door ervaring is gebleken het goede toezicht. Alleen had in Jan. 1861 een overstrooming plaats in de Bommelerwaard door het doorbreken van den Waaldijk. Deze overstrooming bracht een nadeel aan van op zijn minst 1½ millioen.

Nog andere rampen drukten op den landbouw van dien tijd. Het jaar 1826 was een jaar van ziekte onder het vee. De jaren van 1828 tot 1830 waren buitengewoon nat met slechte oogsten, terwijl de rupsen den oogst vernielden en veel veesterfte op de lage landen de boeren trof. Daarenboven werkte in 1830 de opstand van België nadeelig, omdat de oorlog het verkeer belemmerde, de uitvoer werd tegengehouden en de prijzen van de meeste produkten hierdoor laag bleven. Alleen koolzaad en haver gaven een tijdlang nog winstgevende opbrengst; de haver bovenal, doordien deze na 1830 benoodigd was bij het Nederlandsche leger in Brabant.

Concurrentie op de graanmarkt.

Bij die omstandigheden, welke den akkerbouw tegenhielden in zijn ontwikkeling en de voordeelen er van beperkten, kwam nog de aanvoer van buitenlandsch graan op de Europeesche markt. In de zitting van de Kamer van Afgevaardigden van 23 April 1821, toen de wet werd overwogen, die 4 Mei d. a. v. is aangenomen, om den invoer van vreemd graan in Frankrijk sterker te bezwaren dan bij de wet van 1819 was geschied, stelde bij deze gelegenheid de Minister De Villèle in het licht, dat er een overvloedige „korenmijn en wel voornamelijk van tarwe van de beste qualiteit door een vreemde natie aan de oevers der Zwarte Zee was ontdekt, ontgonnen en bewerkt geworden." Hij bedoelde daarmede de granen van zuidelijk Rusland, die voornamelijk van de haven van Odessa uit op de markt kwamen en in de eerste plaats naar Frankrijk vloeiden. Deze concurrentie was sterk. „Het koren van Odessa overtreft zoozeer het onze, zonder deszelfs lagen prijs in aanmerking te nemen, dat men het voor 25 franc de HL. gretig zoekt en het onze voor 17 franc niet hebben wil." Die concurrentie, welke niet zonder overdrijving is voorgesteld, maar toch in beginsel werkelijkheid was, drukte den graanproduceerenden landbouw meer en meer. De drang tot bescherming van den graanbouw werd steeds sterker en de regeering gaf daaraan toe. In 1825 werd het tarief der rechten van invoer op granen verhoogd (zie verder bij de afdeeling staathuishoudkunde) en in 1835 werden de schaalrechten ingevoerd, met hetzelfde doel, om de inlandsche granen op prijs te houden, maar tevens, om het tarief te doen afwisselen met de buitenlandsche graanprijzen.

De strijd vóór en tegen het behoud van hooge invoerrechten op granen duurde nog langen tijd voort. Wij zullen die staathuishoudkundige geschiedenis thans nader behandelen.

Geschiedenis der landbouwprotectie tot 1830.

De staathuishoudkundige opvatting der Nederlandsche regeering van 1814 tot 1830 werd beheerscht door de politiek, den loop der omstandigheden, door de verschillende belangen en door de theoretisch-wetenschappelijke resultaten der staathuishoudkunde.

Toen Willem I als souverein vorst en later als koning in de Nederlanden het bestuur in handen nam, was hij vrijzinnige beginselen toegedaan ten op-

zichte van handel en nijverheid. In 1813 begon hij met zich als een voorstander van den vrijen handel te verklaren, en den 7en Dec. 1813 werd het plakkaat van 31 Juli 1725 op de invoerrechten, dat vrijzinnige beginselen huldigde, weder ingevoerd. Niet onwaarschijnlijk was het de invloed van G. K. VAN HOGENDORP, die tot deze opvatting leidde, want deze staatsman, die zooveel bijdroeg tot herstel onzer onafhankelijkheid en tot terugkeer van den Prins, had reeds lang door woord en geschrift voor vrijen handel geijverd. De vereeniging van Noord-Nederland met België in 1815 bracht echter al spoedig wijziging in die beginselen van handelspolitiek. België had door de vereeniging met Frankrijk onder NAPOLEON en door de invoering van het Continentaal stelsel vrij gunstige economische omstandigheden verkregen. De landbouw bloeide er, het mijnwezen kwam er tot ontwikkeling, de industrie was er sterk uitgebreid, toen de afsluiting van Engeland den aanvoer van Britsche waren verhinderde op het continent.

De vrede, welke hierop volgde, was geenszins gunstig voor België. De Britten traden weder op als machtige concurrenten op het vasteland; de afscheiding van Frankrijk deed ook een tolgrens naar dat land ontstaan, waaraan België veel geleverd had, en de aansluiting bij Noord-Nederland, noch de opening van den handel op de Nederlandsche koloniën en van de vaart op de Schelde schonk aan de meerderheid der Belgen voor die veranderde omstandigheden de gewenschte vergoeding. Daarom drongen de Zuid-Nederlanders aan op een stelsel van bescherming der nijverheid, terwijl in het meer van handel en scheepvaart bestaande Noord-Nederland de handelsvrijheid het wachtwoord was.

De regeering, tevens gedrongen door den financieelen nood der schatkist, helde er daarom toe over, om aan de wenschen der Belgen en de behoefte van den Staat aan inkomsten te voldoen, door hooge invoerrechten, een stelsel van bescherming en van staatsinkomsten te scheppen. De wet van 15 Sept. 1816 was hiervan een uitvloeisel. Hierdoor werden de indirecte belastingen geregeld, en stelden bijzondere wetten hooge rechten of verbod van invoer der buitenlandsche fabrikaten vast, wanneer die ook hier te lande vervaardigd werden, terwijl lage rechten of zelfs premiën den uitvoer van binnenlandsche fabrikaten zouden bevorderen. Ten opzichte der grondstoffen van onze nijverheid werd door verbodbepalingen de uitvoer daarvan belemmerd, om de bewerking in het land te bevorderen. Deze beginselen, in 1816 gehuldigd, werden in 1819 weder bekrachtigd, trots den tegenstand der handelssteden in het noorden, en toen in 1821 gunstiger tarieven werden voorgesteld, moesten die vallen door den tegenstand der Belgen en bleef de bescherming in den geest van de tarieven van 1816 en 1819 gehandhaafd.

Terwijl de regeering aldus de protectie had binnengelaten, klopte ook de landbouw aan de poort om hulp. De lage graanprijzen en de slechte toestanden der landbouwers (zie pagg. 295 en volgende) gaven daartoe aanleiding, de protectie der industrie gaf daartoe reden. De snelle daling der graanprijzen vervulde ieder met ongerustheid. In de eerste dagen van 1822 was de prijs der tarwe te Amsterdam op de markt ongeveer 10 % hooger dan in 't begin van 1821 [1]). „Er bestaat

[1]) G. K. v. HOGENDORP, Bijdr. tot de huish. v. Staat, VI, pag. 320.

slechts één geroep over het gevaar voor den landbouw. De landeigenaars, noch de pachters kunnen hun granen verkoopen; de pachters betalen geen pacht; er doen zich geen pachters op; de landerijen worden voor spotprijzen verkocht. Men ziet een algemeene verlating van den akkerbouw tegemoet en zelfs van de eigendommen, die de grondlasten niet meer kunnen opbrengen. Het kwaad wordt nog aanmerkelijk verzwaard door den invoer van vreemde granen. De granen komen tot ons uit alle landen, die er van overvloeien, en vinden nergens afzet. Zij drukken onze markten, zij bederven de prijzen der voortbrengselen van onzen grond, zij zijn een bestendige hinderpaal tegen de rijzing derzelve. Engeland en Frankrijk weren de vreemde granen, die wij aannemen; onze eigen wetgeving richt ons te gronde." Aldus luidden de klachten in 1822, en niet alleen bij ons, maar ook in Frankrijk en Duitschland. De Engelsche regeering verklaarde in die dagen, dat de nood algemeen was in Europa. Verschillende verzoekschriften kwamen toen in bij de Staten-Generaal, om in den nood te helpen voorzien, en deze verzoekschriften vonden bij enkele leden krachtigen steun. Een dergelijk advies ligt voor ons. In Dec. 1823 richtten een aantal voorname landbouwers uit de provincie Groningen een „Request en inlichtende Memorie" [1]) aan Z. M. den Koning, wiens „Vaderlijke bescherming" zij erkenden, om te erlangen een „tijdelijk verbod van en voortdurend bezwaar op den invoer van granen en peulvruchten." De heer J. R. MODDERMAN schrijft in het voorbericht, dat sedert lang de stand der landbouwers aan kankerachtig bederf lijdt en dat de kwaal wanhopig wordt bij voortduring van het lage peil der graanprijzen, een reden, waarom hij adviseerde tot tijdelijk verbod en voortdurend invoerrecht op granen en peulvruchten. Terwijl schier alle takken van nijverheid beschermd werden, terwijl de handel was opgebeurd uit de laagte, de koopvaardij beschermd werd en men zelfs bedelaars door de Maatschappij van Weldadigheid een landmansbestaan trachtte te bezorgen, moest de landbouwersstand, de talrijkste, over alle gewesten verspreide, de eigenlijk nationale stand, wel kwijnen; voornamelijk in Groningen en andere landelijke gewesten. Aldus luidden de motieven. De bescherming van de eene klasse maakte die van de andere rechtvaardig en noodzakelijk, de kunstmatige ingrijping van het eene land in den vrijen handelsloop had ten gevolge, dat ook in andere landen, hiermede in betrekking, daarvoor redenen bestonden. Zoo kwam ook Nederland op het hellend vlak der protectie van den landbouw.

Gaan wij den loop van dit vraagpunt iets nader na. De vaderlijke zorg der regeering was reeds aangevangen in 1816. Met het oog op het publiek belang lokte het misgewas van dat jaar een *verbod van uitvoer uit* van boekweit, aardappelen, brood, beschuit enz. en een beperking van uitvoer aan de landzijde van andere granen en meel. Daarbij zorgde de regeering voor een *aanvoer* van granen uit de Oostzee (1817) tot een waarde van 6 millioen, die met een verlies van 1,2 millioen werden verkocht.

Doch na de magere jaren kwamen drie vette 1818—1820. Nu volgden lage prijzen, en ook hiertegen wilde het gezag waken. Bij Koninklijk Besluit van 5 April 1820 en nog eens bij Kabinetsorder een jaar daarna werd aan de

[1]) Uitgegeven te Groningen bij H. EEKHOFF, 1823.

Staten der Provinciën de vraag voorgelegd omtrent het al of niet wenschelijke eener *prijsbepaling* van overheidswege voor de landbouwprodukten, althans de vaststelling van een *minimum* en *maximum* der graanprijzen. De Staten zagen terecht de moeielijkheid daarvan in. Eenparig luidde het antwoord aan den koning, „dat het daarstellen van een zoodanig minimum en maximum ten uiterst moeielijk, zoo niet onmogelijk is, en dat alle tusschenkomst van het Gouvernement door het aanleggen van magazijnen, opkoopen enz. verderfelijk zijn zou" [1]).

Intusschen werd in 1822 de vraag om bescherming van de graanbouwers dringender. Den 7en Maart 1822 werd door Z. M. een commissie benoemd, om te onderzoeken, in hoeverre „zonder eenige belemmering aan den graanhandel toe te brengen, aan de eene zijde de landbouwers altijd te waarborgen zouden zijn tegen zoodanige aanmerkelijke daling der graanprijzen, welke hunnen ondergang zoude kunnen ten gevolge hebben, en om aan de andere zijde te zorgen, dat de middelen van bestaan der consumateurs, door gebrek in jaren van schaarschheid en bovenmatige duurte van de eerste levensbehoefte, nimmer konden worden verkort."

Voorzeker een moeielijk op te lossen vraagstuk. De Commissie zat er mede verlegen. Tot eenstemmigheid kwam zij ook niet, en zelfs het oordeel over het al of niet bestaan van een dergelijk middel was verschillend bij de leden. Aan den eenen kant werd er op gewezen, dat de lage graanprijzen der laatste jaren, hoewel beneden de zeer hooge onder het Keizerrijk, die tot hooge pachten geleid hadden, toch nog altijd hooger waren dan de gemiddelde prijs over de geheele achttiende eeuw tot kort vóór de omwenteling. Toch besliste ten slotte de meerderheid (met 6 tegen 5 stemmen) dat tusschenkomst van het Gouvernement hier onvermijdelijk was. Men zag het vraagstuk opgelost door een *schaalstelsel* van rechten op in- en uitvoer, zoodat die rechten afwisselden, al naarmate de hooge of lage prijzen dit in 't belang van den graanbouw noodzakelijk maakten.

Aldus de Commissie. Doch de betrokken Ministers en de Raad van State, zeker ook onder den invloed der betoogingen van G. K. VAN HOGENDORP, den onvermoeiden strijder voor vrijhandel, verklaarden zich met klem van redenen voor het gevoelen van de minderheid der Commissie, d. i. *vóór vrijheid van den graanhandel.* Hierdoor was het gevolg van het optreden der Commissie enkel, dat het reeds in 1824 verhoogd tarief voor granen bij Besluit van 3 Oct. 1824 voorloopig opnieuw en bij Wet van 10 Jan. 1825 voorgoed (immers tot 4 Dec. 1830) werd verhoogd en de schaalrechten achterwege bleven [2]).

De protectie van 1825 was zeer sterk, zooals uit het volgende blijkt, dat ons aanwijst, hoe de rechten volgens de wet van 1822 werden gewijzigd.

Tarwe	het	inkomend	recht	per	last	van	*f* 7,50	tot	*f* 24.
Rogge	„	„	„	„	„	„	- 5,00	„	- 15.
Gerst	„	„	„	„	„	„	- 4,50	„	- 12.
Haver	„	„	„	„	„	„	- 2,50	„	- 7.

[1]) Verzameling stukken betrekkelijk de onbeperkte vrijheid van den handel in granen, uitgegeven op last des Konings, 1823, pag. 2.

[2]) F. N. SICKENGA, Gesch. der Nederl. Belastingen sedert het jaar 1810, II, pag. 122.

Protectie in de periode na 1830.

Onder den invloed dezer protectie moest het den graanbouwers over 't geheel wel goed gaan en moesten de landbezitters er ook wel bij varen door de verhooging der pachten. De voordeelen, die dezen genoten, werden echter eveneens door burgers uit hetzelfde land betaald. Deze onbillijkheid der protectie van enkelen ten koste van velen hield den strijd voor den vrijhandel levendig bij de economisten.

Evenwel de vereeniging met België en de vrees, om de ontevredenheid, welke aldaar gistte, te verergeren, deed de regeering nog voortgaan op den weg der bescherming, trots den hooger wordenden tegenstand. Eindelijk ging de ontevredenheid van het protectionistisch gezinde zuiden tot opstand over in 1830. Nu was de band gebroken, en de regeering moest zich den toewijdenden steun van het noorden meer verzekeren in de moeielijke oorlogstoestanden. Misgewas van 1829 en 1830 veroorzaakten wel nadeelen, maar hadden ook de prijzen doen stijgen. En reeds 6 Oct. 1830 (St. N°. 63) werd in een Kon. Besl. aangekondigd, dat, „willende zooveel buitengewone omstandigheden, welke thans plaats hebben, niet verzwaard worden door duurte van levensmiddelen, en in aanmerking nemende, dat o. a. een vermindering der inkomende rechten op de granen ons daartoe als een geschikt middel is aangeprezen", krachtens machtiging daartoe bij de Wet van 10 Jan. 1825 verleend, het *Tarief op de granen van* 1822 *weder werd ingevoerd.* Ook in andere opzichten werd gelijktijdig een verzachting der beschermende rechten ingevoerd.

De jaren van 1830 waren niet gunstig voor den landbouw, speciaal den akkerbouw. Klachten rezen er overal bij de graantelers, dat hun de bescherming was ontnomen in die slechte tijden. „De lage prijs der landvoortbrengselen, derzelver belemmerd vertier, en de drukkende last der hooge grondbelastingen" [1]) worden als verschijnselen genoemd, welke in de hand der regeering liggen, om te verbeteren voor den landbouw, die kwijnde.

De belastingen op het gemaal en op de branderijen werden verder als oorzaken van het belemmerd verkeer en den lagen prijs der granen beschouwd. „Naarmate die belastingen hooger zijn, wordt de toestand van den landbouw verergerd" [2]) zeide de heer FOKKEMA in de Tweede Kamer. En hij trachtte daarbij te bewijzen, dat de belasting op het gemaal de buitenlandsche graansoorten $^{3}/_{8}$ minder treft dan de inlandsche. De heer R. VAN BREUGEL [3]) toonde aan, dat de belasting op het gemaal een premie van 8 % ter aanmoediging van het gebruik van vreemde granen gaf. Talrijke petities werden aan de regeering gezonden, om de wetten op het gemaal en de inkomende rechten op granen en oliezaden te herzien in 't belang van den landbouw, opdat de inlandsche landbouwers met de buitenlandsche zouden kunnen concurreeren.

Onder die omstandigheden stelde in 1834 de heer VAN DAM VAN ISSELT

---

[1]) Adres der Staten van Groningen van 1834 aan den Koning.

[2]) Uitspraak van den heer FOKKEMA in de zitting der Tweede Kamer van 18 April (Staatscourant 1834, N°. 94).

[3]) R. v. BREUGEL, Het porto-franco toegepast op den landbouw, 1834, pag. 6.

een adres voor in de Tweede Kamer, teneinde aan de wenschen der landbouwers tegemoet te komen, dat hier werd aangenomen, maar in de Eerste Kamer werd verworpen. Zoo duurde de beweging voort, en de regeering, die aan de eene zijde de belangen van den graanhandel, welke vrijhandel vroeg, wilde ontzien, en aan den anderen kant wilde voldoen aan de wenschen der landbouwende klasse, kwam thans tot het voorstellen van *schaalrechten*, die reeds in 1824 besproken waren.

Aldus kwam de Wet van 29 Dec. 1835 (Stbl. N°. 41) tot stand, waarvan de aanhef luidt: „Overwegende, dat de oorzaken, welke aanleiding hebben gegeven tot Ons Besluit van 6 Oct. 1830 (Stbl. N°. 88), houdende bepalingen tot bevordering van den invoer van granen, hebben opgehouden te bestaan, en gelet hebbende op de aan ons van verschillende zijden gedane verzoeken, strekkende, om door gepaste middelen in den kwijnenden toestand van sommige takken van nationalen landbouw te voorzien, alsmede in verband daarmede de vrijheid van den buitenlandschen graanhandel naar vaste beginselen te regelen" besluit de regeering over te gaan tot een *schaaltarief*, waarbij de rechten op den in- en uitvoer zich telkens zullen wijzigen naar den wisselenden „wettelijken middenprijs der binnenlandsche granen op verschillende markten." De regeering behield zich hierbij echter het recht voor, om een korting der in deze wet bepaalde rechten op de granen bij wijze van uitzondering te verleenen aan zoodanige Staten, die een bijzondere begunstiging voor de produkten van Nederland en zijn Koloniën mochten toestaan. Verder werd bij die wet het recht van den invoer verhoogd en dat van den uitvoer van boonen en erwten verlaagd, terwijl de invoer van meel, brood, grutten enz. werd bezwaard en de uitvoer van boter en kaas werd verlicht [1]). Deze wet werd aangenomen met 29 tegen 25 stemmen.

Opkomst van de studie der staathuishoudkunde. Strijd tegen de Schaalrechten.

Een storm van ontevredenheid brak los bij de indiening dezer wet, die door anderen weder met kracht verdedigd werd. Een menigte geschriften verschenen over de graanrechten [2]). De beweging bij de graanwet was grooter dan bij de grondwetsherziening van 1840, zegt De Bosch Kemper [3]).

In een ander opzicht had deze wet goede gevolgen. De invloed der staathuishoudkundige wetenschap op het volksleven was tot dezen tijd nog zeer gering. Wel werd zij aan de hoogescholen gedoceerd, maar de belangstelling was tot nog toe niet groot geweest. De graanwet nu riep de geesten wakker. De overweging van de beginselen, die bij de graanwet moesten gevolgd worden, had invloed op de belangstelling in deze studie. Weldra verschenen er tijdschriften voor staathuishoudkunde, om de bevolking voor

---

[1]) F. N. Sickenga, l. c., II, pag. 130.

[2]) Wij noemen van deze R. v. Breugel, Het porto-franco toegepast op den landbouw, 1834. — J. Ackersdijck, Bedenkingen over korenwetten, 1835. — J. R. de Brueys, Gedachten over graanrechten met betrekking tot ons land, 1836. — J. G. Kannegieser, Gedachten over de belasting op de granen, 1836. — J. van Ouwerkerk de Vries, Over de tegenwoordige graanwet, 1836. — F. A. J. A. van Ittersum, Bedenkingen tegen het geschrift van Ackersdijck, 1835.

[3]) J. de Bosch Kemper, Gesch. v. Nederland na 1830, II, Letterk. aant., pag. 196.

te lichten. Zoo kwamen in 1836 uit de *Bijdragen tot de Staathuishoudkunde en Statistiek* van Mr. GERARD WTTEWAAL. En in 1841 verscheen het eerste nummer van het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde* van den hoogst verdienstelijken SLOET TOT OLDHUIS, dat gedurende 32 jaren een belangrijken schat van staathuishoudkundige kennis onder ons volk verspreidde. Later, in 1852, kwam de *Economist* hiervoor gedeeltelijk in de plaats, die nog altijd de taak voortzet, door genoemde pioniers aangevangen.

De graanwet van 1835 is de laatste inbreuk geweest, die in Nederland gemaakt werd op den vrijen graanhandel. De nadeelige invloed der schaalrechten, door velen reeds voorspeld, kon niet uitblijven. De wet belemmerde den openbaren handel, gaf aanmoediging aan den oneerlijken smokkelhandel, leidde er toe, om op bepalingen der schaal van de rechten te speculeeren [1]).

Werd de landbouw ook geholpen door deze wet? Het oordeel is verschillend. DE BOSCH KEMPER zegt, dat die er hoegenaamd niet door gebaat werd. Gedeputeerde Staten van Groningen schrijven in hun verslag over 1839: „Zoo is toch de vermeerderde welvaart der provincie als een gevolg van de verbeterde gesteldheid van den landbouw van een zeer gunstigen invloed op de winkelnering in den kleinhandel geweest, welke zich in dit gewest, bijzonder in de hoofdstad, in een gunstiger toestand dan in de laatste jaren bevond."

Het schijnt ons eenzijdig, te meenen, dat de hooge graanrechten niet voor den landbouw ten dienste zouden komen. Maar dit rechtvaardigt ze niet. In het tijdperk na 1835 evenwel kwam de landbouw ongetwijfeld in beteren toestand. De oorzaak van dien gunstiger toestand voor den landbouw lag in het rijzen der graanprijzen, en de beschermende rechten, de schaalrechten van 1835, hebben daarop mede invloed uitgeoefend voor ons land. Maar vooral moet de toenemende vraag naar granen en levensmiddelen onder den invloed van Engelands ontwikkelende fabrieksnijverheid als oorzaak van die verhooging beschouwd worden. Dit land, waar de industrie snel opbloeide tot buitengewone hoogte, terwijl de landbouw er niet in dien vooruitgang deelde of zelfs wegens de voordeeliger fabrieksnijverheid verwaarloosd werd, deed de vraag naar granen, peulvruchten, vleesch en zuivel sterk toenemen. Nederland voorzag sedert Engeland daarvan voor een groot gedeelte. Zoo werd de vraag naar deze produkten grooter; de prijzen stegen en de landbouwers, veehouders en tuinders vonden een groot en steeds vragend afzetgebied voor hun produkten over de zee.

De beginselen van vrijen handel, welke in dien tijd meer ingang vonden en toegepast werden, gaven aan het verkeer een ongekende vlucht, aan den landbouw grooten bloei. Dit blijkt vooral na 1850, toen de graanrechten werden opgeheven.

Overzicht van den landbouw in Nederland omstreeks 1830—1840.

Een juist en volledig overzicht van den landbouw en den handel in landbouwprodukten is moeielijk te geven, bij gemis van betrouwbare cijfers. Toch willen wij enkele mededeelingen daarover doen, om den landbouw voor 1840 eenigermate te leeren kennen.

---

[1]) DE BOSCH KEMPER, l. c., II, pag. 422.

Groningen en Zeeland waren de graanbouwende provinciën in dezen tijd, die teelden voor den uitvoer. Zeeland was dat al vanouds geweest (zie I, pag. 194), Groningen was dat in het eerste gedeelte der 19e eeuw geworden. Voor Zeeland werd berekend, dat dit gewest in de jaren van 1820—1830 na aftrek van de binnenlandsche consumptie ongeveer zou uitvoeren jaarlijks 364,000 mud tarwe, 208,600 mud gerst, 15,000 mud rogge, 12,200 mud boekweit, 7000 mud haver, 156,000 mud koolzaad, 100,000 mud paardenboonen, 33,000 mud witte boonen, 11,000 mud erwten [1]).

Groningen, dat omstreeks 1793 nog alleen gerst en haver uitvoerde, maar veel rogge uit Drente invoerde [2]), en waarvan men in 1808 alleen een weinig gerst en een groote hoeveelheid haver als uitvoerprodukten vermeld vindt, terwijl tarwe en rogge nog van elders, van de Oostzee en uit Drente, moesten komen, had omstreeks 1840 reeds een aanzienlijken uitvoer van tarwe naar Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, Overijsel en Friesland. In Friesland werd alleen witte tarwe geteeld, zoodat de roode tarwe voor een groot deel uit Groningen moest komen. In 1836 werden uit Groningen naar Holland, Utrecht, Zeeland en Noord-Brabant verzonden 2064 last tarwe, in 1837: 1007 last, in 1838: 777 last, benevens 35 last naar het buitenland. De uitvoer naar de aangrenzende provinciën is niet bekend, doch die moet er nog bij gerekend worden.

Groningen had in den tijd omstreeks 1840 een aanzienlijken uitvoer van rogge naar Holland, Utrecht, Zeeland en Noord-Brabant; in 1838: 2763 lasten, waarvan een groot gedeelte voor Schiedam bestemd was. De provincie zelf produceerde echter niet zooveel rogge, maar een groot gedeelte werd verkregen door invoer uit Drente en Oost-Friesland. Gerst werd uit Groningen in dien tijd veel uitgevoerd naar de steden aan de Maas en de Zaan voor stokerijen en pelderijen en naar België. Verder leverde deze provincie haver, kool- en aveelzaad, paarden- en duivenboonen, en aardappelen.

In de 18e eeuw leverden Brabant en Overijsel nog boekweit voor de behoefte in Groningen, maar dat werd minder en hield omstreeks 1820 op. Sedert werd er nog wel veel boekweit door Drente en Oost-Friesland naar Groningen geleverd, maar had er daarentegen ook groote uitvoer uit deze provincie plaats.

Het koolzaad was een belangrijk produkt der provincie Groningen. In de 18e eeuw werd het al uitgevoerd, en zoo ook in de 19e. Wel werd er omstreeks 1840 uit Oost-Friesland veel ingevoerd, maar toch leverde de provincie zelf genoeg op voor de 30 oliemolens en om tevens nog uit te voeren.

De vlasteelt in Groningen is nog van betrekkelijk jongen oorsprong. In 1793 en later werd er op verre na niet voldoende vlas verbouwd voor eigen gebruik, doch in de eerste helft der 19e eeuw werd de vlasteelt er belangrijker en algemeener. In 1834 kon er, misschien het eerst zoolang de vlasteelt er bestond, een lading lijnzaad uitgevoerd worden. In 1835 werden er ongeveer

---

[1]) Vriend des Vaderlands, 1829, pag. 759.

[2]) Tegenw. St. v. Groningen.

500 HA. lands met vlas in Groningen beteeld. In 1836 werd door de vlasteelt een vlasmarkt te Groningen noodig geoordeeld.

De aardappelteelt was bovenal ontwikkeld in de veenkoloniën. In het begin der 19e eeuw werden al aardappelen van hier uitgevoerd naar Hamburg en Bremen, en dit bleef in de eerste helft der eeuw standhouden. Zelfs werden zij uitgevoerd naar Noorwegen. Daarenboven werden veel aardappelen verzonden naar andere gewesten van Nederland; in 1837 werd die hoeveelheid geschat op 130—140 scheepsladingen, bevattende ± 120,000 HL. Vooral was die teelt sterk toegenomen door het gebruik der aardappelen als grondstof in de fabrieken in de twintiger jaren. Terwijl in 1824 ± 3515 HA. lands in Groningen met aardappels begroeid waren, bedroeg dat in 1838 ± 6527 HA.

De tuinbouw in Groningen was niet bijzonder ontwikkeld; bloemkool en meiknollen werden omstreeks 1840 uit Holland aangevoerd, iets, wat ook in de 18e eeuw het geval was. Witte kool produceerde de provincie zelf. Ooft werd er meer in- dan uitgevoerd.

Terwijl de uitgestrektheid van het grasland in Groningen in het eind der 18e eeuw grooter was dan omstreeks 1840 [1]), werden er toch in dezen tijd nog veel rundvee, boter, paarden en wol uitgevoerd, alsmede levende schapen. De uitvoer van runderen naar Holland is hier steeds zeer aanzienlijk geweest: in 1838 werden wel 6142 stuks runderen te water uitgevoerd, waarbij nog een aantal over land moet gevoegd worden. Op het Hoogeland rekende men vrij algemeen jaarlijks $^1/_5$ der runderen te kunnen verkoopen.

Uit het statistisch overzicht over een dertigtal jaren kon de heer VAN HALL voor de provincie Groningen constateeren, dat akkerbouw en veeteelt in dit gewest groote vorderingen gemaakt hadden.

Voor de provincie Groningen bezitten wij de meeste en nauwkeurigste gegevens omtrent de ontwikkeling der landbouwtoestanden, omdat men zich hier het meest er op heeft toegelegd, het gebruik van den grond voor verschillende gewassen sedert 1817 statistisch aan te geven en ook over andere onderwerpen cijfers te verzamelen [2]). Eerst kort voor 1840 werd het inwinnen van goede berichten omtrent de opbrengst van onzen landbouw ook voor andere gewesten meer aanbevolen.

Wanneer wij de teelt der belangrijkste granen in ons land omstreeks 1843 overzien, dan verkrijgen wij de volgende cijfers, die wel niet volkomen juist zijn, maar toch eenigszins de verbreiding dier produkten aangeven.

	Tarwe-opbrengst per jaar gemidd. over 1842, '43 en '44.	Rogge-opbrengst per jaar gemidd. over 1842, '43 en '44.
Noord-Brabant	115,268 mudden.	685,110 mudden.
Gelderland	176,723 „	531,859 „
Zuid-Holland	189,974 „	92,023 „

[1]) De verhouding van bouwland tot grasland in de provincie Groningen was in 1808, dat het grasland ongeveer tweemaal zooveel oppervlakte besloeg als de bouwlanden. In 1833 was de oppervlakte van beide ongeveer gelijk. (VAN HALL, Tijdschr. v. Nijverh., 1840, VI, pag. 10).

[2]) Zie de Verslagen der Gedeputeerde Staten van Groningen.

	Tarwe-opbrengst per jaar gemidd. over 1842, '43 en '44.		Rogge-opbrengst per jaar gemidd. over 1842, '43 en '44.	
Noord-Holland	17,046	mudden.	40,023	mudden.
Zeeland	391,497	„	92,551	„
Utrecht	41,143	„	57,578	„
Friesland	52,836	„	162,495	„
Overijsel	8,507	„	413,086	„
Groningen	64,749	„	235,858	„
Drente	—		252,664	„
Limburg	214,482	„	452,392	„

Uit deze cijfers blijkt, dat de zuidelijke gewesten, en bovenal Zeeland, hetwelk vanouds beroemd was door zijn goede tarwe, het meest in de produktie van deze graansoort uitmuntten. De teelt van zomertarwe was minder algemeen; zij geschiedde meestal dan, wanneer de wintertarwe mislukte.

De roggeteelt, hoewel nergens ontbrekend, werd hoofdzakelijk op de oude zandgronden gevonden, gelijk uit de statistiek blijkt.

Gerst werd bovenal geteeld in Groningen (392,000 mud), Zeeland (289,000 mud), Zuid-Holland (122,000 mud), Friesland (72,000 mud), Limburg (72,500 mud), Noord-Brabant (58,700 mud), Noord-Holland (56,000 mud).

Haver leverden voornamelijk Groningen (698,900 mud), Noord-Brabant (414,000 mud), Limburg (285,300 mud), Gelderland (240,400 mud), Zuid-Holland (228,700 mud), Friesland (162,900 mud), Zeeland (141,900 mud), Overijsel (58,000 mud), Drente (21,900 mud), Utrecht (15,000 mud).

Boekweit werd geleverd door Noord-Brabant (223,800 mud), Gelderland (203,400 mud), Overijsel (119,000 mud), Limburg (83,300 mud), Friesland (79,000 mud), Drente (69,542 mud), Groningen (46,000 mud), Zeeland (10,876). Uit het bovenstaande valt reeds af te leiden, dat de boekweit voornamelijk het produkt der zandgronden is.

Koolzaad werd vooral geleverd in Groningen (117,900 mud), Zuid-Holland (79,800 mud), Friesland (69,400 mud), Zeeland (67,000 mud), Gelderland (31,000 mud), Overijsel (10,700 mud), Noord-Holland (10,700 mud).

Tabak werd geteeld in Utrecht en Gelderland; *meekrap* in Zeeland, Noord-Brabant en Zuid-Holland; *hop* in Noord-Brabant en Gelderland [1]).

Economische toestanden omstreeks 1845. Strijd tegen protectie.

Op dien tijd van opbloei volgde weder een korte periode van achteruitgang. Met golvingen stuwt de stroom der materieele welvaart door de menschheid. De aardappelziekte, welke reeds eenige jaren vroeger in Duitschland en andere landen zulk een verwoesting had aangericht in de produktie van dit gewas, hetwelk tot een levensbehoefte voor den kleinen man geworden was, trad in 1845 met groote verwoesting op in deze gewesten. Slechte oogstjaren voor andere gewassen, die daarop volgden, deden de nadeelen nog des te sterker uitkomen.

De prijzen der levensmiddelen stegen sterk in dezen tijd. In Nov. 1845

---

[1]) Deze gegevens zijn te vinden in de Bijdragen tot de Statistiek van den Nederlandschen Landbouw over 1842—'43—'44. (Tijdschrift tot bevordering voor Nijverheid, 1846, X. 1e stuk).

werden paardenboonen, die den aardappel en gedeeltelijk het roggebrood als volksvoedsel vervingen, voor 9 guld. per mud verkocht en den 18en Juni 1847 bereikten de prijzen op de markt te Groningen den hoogsten stand. Toen werd de tarwe tegen *f* 16, rogge tegen *f* 18 en paardenboonen tegen *f* 13,25 het mud verkocht [1]).

Die hooge prijzen voor de noodzakelijkste levensbehoeften waren voordeelig voor de groote boeren; voor de kleine boeren, de arbeiders en de burgers werd de toestand echter slecht. Er heerschte algemeene verslagenheid en zorg. Geen der statistische opgaven, in de verslagen der Gedeputeerde Staten en in de regeeringsverslagen voorkomende, maken voor 1848 dieper indruk dan die van het steeds klimmende aantal bedeelden en bedelaars; de onmiskenbare teekenen van klimmende armoede werden in bijna al de provinciën waargenomen. Het vleeschgebruik nam af, de physieke toestand der lotelingen werd slechter. Voor het zwaarste werk in den oogst, in de veenderijen en steenbakkerijen oordeelde men alleen nog de uit Duitschland komende werklieden geschikt [2]).

Strijd tegen de protectie.

Bij dezen stand van zaken, terwijl ook de handel en nijverheid gedrukt werden, kwam de levendige wensch op naar herziening der tarieven van in- en uitvoer. De ontwakende staathuishoudkundige wetenschap bevorderde de beweging. In het staathuishoudkundig tijdschrift van SLOET, opgericht in 1841, vinden wij daarvan talrijke bewijzen. Men stelde in het licht, dat de graanwet van 1835 eigenlijk als een proefneming met het schaalrecht, als een tijdelijke transactie beschouwd diende te worden, en men verlangde naar een definitieve regeling. Nu het eindtractaat met België in 1839 was gesloten, kon men vrij handelen in de belangen van het noorden.

Zoo verschenen er tal van brochures en artikelen over de zaak van den vrijhandel. Het Handelsblad en de Tijdgenoot drongen aan op vrijzinnige bepalingen. „Een edele opgewektheid ter bevordering van het algemeen belang en niet een kleingeestig ijveren voor de belangen van de „bourgeoisie protégée was het beginsel van de beweging voor den vrijen handel, die zich hier tusschen 1841 en 1848 kennen deed," zegt DE BOSCH KEMPER.

De beweging stond niet in Nederland op zichzelf. In Engeland was de strijd tegen de graanrechten en voor den vrijhandel reeds vroeger levendig. RICHARD COBDEN was hier de krachtige aanvoerder; hij riep in 1839 een vergadering bijeen van industrieelen uit geheel het Britsche Koninkrijk, om den strijd tegen de beperking der vrijheid van handel aan te binden. Het mag niet ontkend worden, dat de steun, welken het industrieele Manchester hieraan bood, mede uit de belangen voortvloeide, welke de nijverheidsondernemers hadden bij lage broodprijzen voor hun arbeiders. In Nederland werd de beweging in Engeland met aandacht gevolgd en hier bekend gemaakt in haar doel [3]).

---

[1]) T. J. DE BOER, Overzicht van den Groningschen landbouw in de 19e eeuw, pag. 336.

[2]) DE BOER, l. c.

[3]) PORTIELJE en VISSERING, Geschiedenis der tariefshervorming in Engeland, 1847. — G. DE CLERCQ, Hervorming der Engelsche scheepvaartwetten.

In Nederland werd in 1845 reeds een begin gemaakt met het opheffen van de schaalrechten. De mislukte aardappeloogst door de aardappelziekte in dat jaar gaf daartoe den stoot. De dure prijs der granen zou een volksramp worden — deze overtuiging stond vast — en zoo kwam men er bij de wetten van 18 Dec. 1845 en van 30 Oct. 1846 toe, de invoerrechten op de granen tot het minimum terug te brengen. Zoo ging men verder. De wet van 30 Mei 1847 (Staatsbl. n⁰. 24) maakte daarop voor goed een eind aan het schaalstelsel, en bepaalde een vast recht op den invoer, een nominaal recht op den doorvoer (50 cent per last) en vrijdom van uitvoer. Daarmede was men voor goed op weg, ook met het beschermend stelsel te breken. De wet van 23 Dec. 1853 (Stbl. n⁰. 103 en 139) later telkens opnieuw bekrachtigd, „tot aanmoediging van den invoer van granen en andere levensmiddelen", verlaagde sedert ook het recht op den invoer tot een nominaal bedrag (10 cent per last), hetwelk intusschen bij het tarief van 1862 weder verhoogd werd tot *f* 1,50. In denzelfden tijd daalde meel van een invoerrecht van *f* 20 per 100 KG. in 1845 tot 40 cent in 1862, en aardappelen en aardappelmeel van 5 cent per HL. en *f* 10 per 100 KG. tot nihil [1]).

Zoo waren de graanrechten reeds tot een onbeduidend minimum geslonken en eindelijk werden zij geheel opgeheven in 1877, volgens het beginsel der liberale staathuishoudkunde, om de noodzakelijke levensbehoeften niet of zoo weinig mogelijk te belasten.

Economische toestanden in het tijdperk na 1850.

De halve eeuw der landbouwgeschiedenis, die op 1850 volgt, kan in twee scherp gescheiden tijdperken onderscheiden worden. Het eerste tijdperk, dat ongeveer duurt tot 1877, kenmerkt zich door voortdurende stijging van schier alle landbouwprodukten in Nederland. De vraag naar onze produkten van landbouw en veeteelt in het buitenland, bovenal in Engeland en later ook in Duitschland, was hiervan de oorzaak. De vrije handel, vrij algemeen gehuldigd, moest tot dien bloei wel veel bijdragen. Een groote toeneming van materieele welvaart had dit ten gevolge voor den boerenstand.

Overal in Nederland heerschte bloei bij de boeren, en voornamelijk in de vruchtbaarste streken van deze gewesten. Op de zandgronden zag men ook veel vooruitgang, toenemende welvaart, maar 't ging er langzaam vooruit; in de vette kleistreken en de vruchtbare graslandstreken ging het met sprongen voorwaarts.

De gevolgen van dien overgang bleven niet achterwege. In de beste landbouwgewesten werden de boeren slapende rijk en ontstond er een buitengewone zucht naar weelde en genot. Prachtige kleeding en woning, mooie rijtuigen, rijden en uitgaan vormden te veel het hoofddoel van het leven. Men noemde die vette jaren „champagnejaren", in letterlijken zin, omdat, zooals wij uit den mond van geloofwaardige personen hoorden, werkelijk in enkele plaatsen door de uit de stad terugkeerende boeren in dorpsherbergen des avonds champagnefuiven gehouden werden. De energie verminderde; er onstond verslapping, die noodwendig aan het licht moest komen, toen de

---

[1]) F. N. SICKENGA, Gesch. der Ned. Belastingen, II, pag. 139.

toestanden zich wijzigden. Zoolang de prijzen der produkten stijgende waren, konden de steeds hooger wordende pachten of toenemende koopprijzen der landerijen zonder moeite voldaan worden.

Op dien tijd van abnormalen bloei volgde als gewoonlijk een terugslag. Deze was niet zoozeer een gevolg van de binnenlandsche toestanden als wel van oorzaken buiten deze gewesten. Doch de voorafgaande overdrijving door de overspannen eischen van de landbouwers, door de hoog opgedreven pachten en landprijzen, deed die reactie zich hier het sterkst gevoelen. En dit was wel het meest het geval in de beste landbouwstreken en bij de groote landbouwers; op de schralere zandgronden en bij kleinere boeren waren de overgangen meer geleidelijk [1]).

De oorzaak van die reactie lag in de eerste plaats in het buitenland, zeiden wij. Was omstreeks 1822 de graanaanvoer van Zuid-Rusland (zie pag. 299 van dit deel) mede de oorzaak geweest van de lage prijzen, die door bescherming later gedeeltelijk geneutraliseerd werden, thans was het Amerika, dat optrad als oppermachtig concurrent van onze graantelende gewesten. De granen van het snel zich uitbreidende, vruchtbare cultuurland in de Nieuwe Wereld, de goedkoope produktiewijze aldaar door de toepassing van nieuwere en betere methodes en hulpmiddelen van arbeid, de ruime, maagdelijke bodem, welke het mogelijk maakte, bij extensief bedrijf toch ruim voort te brengen, dit alles maakte Amerika tot een graanland, hetwelk vele natuurlijke omstandigheden in zijn voordeel had. Daarbij kwam verder de daling van de zuivelprijzen door verhoogde buitenlandsche mededinging en door de bemoeielijking, welke de afzet van onze landbouwprodukten in het buitenland ondervond tengevolge van de beschermende handelspolitiek der staten, waarmede wij in betrekking stonden.

De crisis na 1877.

Na 1877 had er vrij plotseling een daling der prijzen van landbouwprodukten plaats, bovenal van de granen, maar toch ook van de produkten der veeteelt.

In den voorafgaanden bloeitijd waren de prijzen der landerijen en der pachten tot een buitengewone hoogte gestegen en nu de terugslag kwam in de opbrengsten der boerderij, barstte er een ernstige crisis uit in de landbouwende gewesten van Nederland. De akkerbouw werd hierdoor meer getroffen dan de veeteelt. Om de beteekenis van dien achteruitgang te begrijpen, behoeven wij slechts de cijfers van de prijzen der landbouwprodukten uit die jaren te vergelijken. Wij laten die hier volgen overeenkomstig de opgaven der Jaarcijfers, terwijl wij daaraan toevoegen een graphische voorstelling van den loop der tarweprijzen, zooals die opgemaakt werd door den heer D. R. MANSHOLT [2]).

---

[1]) Een belangrijk overzicht van de geschiedenis van landbouw en veeteelt gedurende het tijdperk van 1848—1898, vindt men in „Een Halve Eeuw, historisch gedenkboek, uitgegeven door het „Nieuws van den Dag" bij de Inhuldiging van Koningen Wilhelmina", welk artikel bewerkt is door Mr. C. J SICKESZ VAN DE CLOESE en F. B. LÖHNIS, 1898.

[2]) Landbouwk. Tijdschr., 1901, pag. 133.

LOOP DER TARWEPRIJZEN VAN 1860–1900.

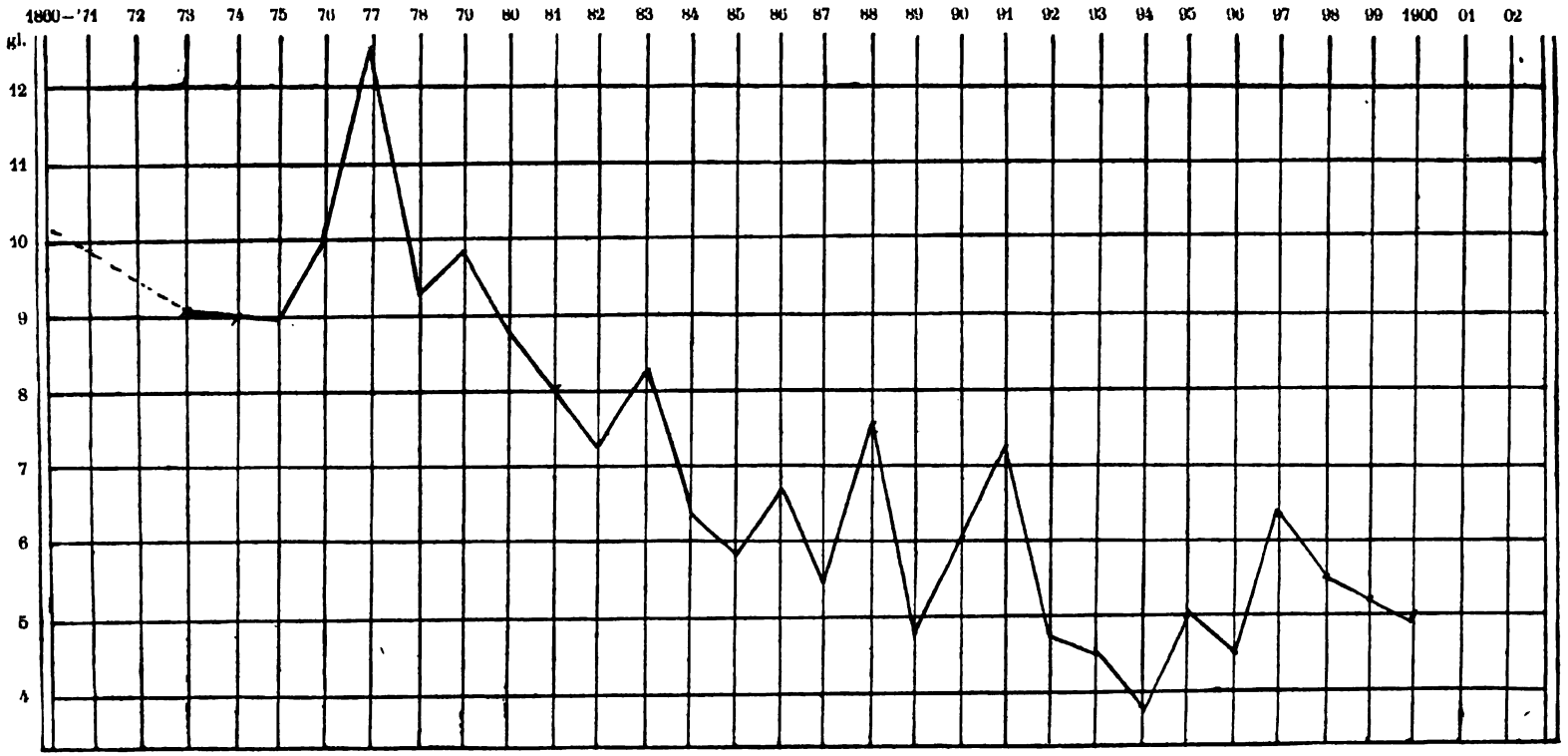

Jaren.	Granen.							Peulvruchten.			Knol- en wortelgewassen.	
	Tarwe. [1]	Spelt.	Rogge [1]	Wintergerst. [1]	Zomergerst. [1]	Haver. [1]	Boekweit. [1]	Boonen. [1]	Erwten. [1]	Stamboontjes.	Aardappelen.	Suikerbiet.
	HL.	HL.	HL.	HL.		HL.	HL.	HL.	HL.	HL.	HL.	1000 KG.
Gem. 1861–1870	f 10,10	f –	f 7,60	f 6,05		f 4,15	f 7,35	f 8,30	f 10,40	f 12,37	f 3,40	f 8,75
Gem. 1871–1880	10,98	4,75	8,11	6.76	6,41	4,55	7,51	9,23	11,02	12,54	2,97	11,09
1881–1900	7,46	3,41	5,79	4,92	4,64	3.57	5,71	6,59	9,16	11,79	2,44	10,65
1891–1900	5,50⁵	3.32⁵	4,45	3,94	3,84	3,04	5,–	5,77	8,16⁵	10,13⁵	1,95	9,83
1890	7,29⁵	4,25	5,93⁵	5,10⁵	4,56⁵	3,58⁵	5,73⁵	6,50	10,08⁵	12,28	2,–	11,30
1891	6,80⁵	4,40	6,65⁵	4,87⁵	4,40⁵	3,55	6,65	6,39	10,24⁵	11,45	3,25	9,72
1892	5,15	4,50	4,54	3,75	3,62⁵	3,50	5,21⁵	5,53	8,03⁵	9,55	1,48⁵	10,97⁵
1893	4,55⁵	3,–	3,86⁵	3,44	3,49	3,43⁵	4,77⁵	5,18⁵	7,93	9,72⁵	1.42	10,50
1894	4,65⁵	2,[illegible]0	3,34	3,20⁵	3,10⁵	2,63	4,72⁵	5,02	9,63	11,01⁵	2,24⁵	10,05⁵
1895	4.79	2,90	3,56	3,39	3,26⁵	2,48⁵	4,13	5,17	7,68	11,72	1,67	9,37⁵
1896	5,50	3,13⁵	3,60	3,55	3,60⁵	2,77⁵	3.79	5,31⁵	6,48⁵	10,01⁵	1,59⁵	10,–
1897	7,33	3,27⁵	4,70⁵	4,51	4,13	3,11	4,14	5,96	7,96	9,46⁵	2,03⁵	8,50
1898	5,47	3,04⁵	4,70⁵	4,27⁵	4,37	3,02	5,72	6,33	8,97⁵	10,15⁵	2,21⁵	10,–
1899	5,46⁵	2,98	4,97⁵	4,43	4,47	2,93⁵	5,43⁵	6.43	6,61	9,72	1,59⁵	80,–
1900	5.60	3,11	4,57	3,98	3,98	2,96	5,41	6,38	8,09	8.53	1,07	9,15

Jaren.	Zaden.			Wortelgewassen.		Spinplanten.				Handelsgewass.
	Winterkoolzaad. [1]	Zomeroliezaad.	Kanariezaad. [1]	Meekrap onberoofde.	Cichorei (natte wortel).	Vlas (lint). [2]	Lijnzaad. [2]	Hennep (lint).	Hennepzaad.	Tabak.
	HL.	HL.	HL.	1000 KG.	1000 KG.	1000 KG.	HL.	1000 KG.	HL.	1000 KG.
Gem. 1861–1870	f 13,25	f 15,85	f 11,50	f 402,–	f 17,50	f 830	f 15,35	f 418	f 7,82	f 397
Gem. 1871–1880	12,30	14,11	15,12	380	18,85	777	12,68	440	8,28	437
1881–1890	10,43	11,59	8,90	339	14,80	697	10,60	408	6,87	344,78
1891–1900	8,72	10,11	7,36⁵	273.84	13,46	685,62	10,55	350,19	7,99	319,55
1890	10,26	10,92⁵	7,49⁵	350	14,00	643	9,50	350	6,00	250
1891	9,97⁵	10,04⁵	7,59⁵	580	14,50	625	10,00	350	7,50	230
1892	8,67⁵	12,46⁵	14,49	455	16,88⁵	625	13,–	380	8,–	354
1893	7,76⁵	11,94	8,–	230	16,60	785	13,50	400	8,–	348,75
1894	6,95⁵	9,26	9,02⁵	201	12,92⁵	803	11,–	370	7,48⁵	316
1895	6,81	8,56	6,18⁵	178	10,70	786	9,–	345.50	7,04	335
1896	8,71	9,07	5,06⁵	171	10,12	625	8,–	290,70	6,46⁵	346
1897	10,90	11,12	5,31	173	9.98	500	9,–	277	6,63⁵	327
1898	8,33	9,95	5,50	214.50	17,05	500	9,–	347,50	7,91⁵	354,17⁵
1899	8,72	9,02	5.89⁵	258,75	12,45	803,60	11,–	350,–	10,77	268,85
1900	10.35	9,66	6,58	277.20	13,38	803,60	12,–	391,25	10,09	315,70

[1] Op de markt te Groningen. [2] Op de markt te Rotterdam.

Deze tabel geeft ons den loop der gemiddelde prijzen aan van de belangrijkste landbouwprodukten sedert 1860. Uit de gemiddelden over 10 jaren blijkt in schier alles een daling der prijzen sedert het tijdperk 1861—1870. En wat de graanprijzen betreft, zien wij in 1895 de laagste prijzen uit het laatste decennium, wat eveneens uit de graphische voorstelling blijkt. Na 1895 heeft er weder een langzaam stijgen der prijzen plaatsgevonden.

Bij de veeteelt was de daling der prijzen niet zoo regelmatig en de slechtere jaren werden ook door goede nog afgewisseld. Zoo waren o. a. de eerste jaren, volgende op 1880, gouden jaren voor den Nederlandschen veefokker. In dien tijd kocht de Amerikaan hier te lande het beste vee, dat hij vinden kon; de prijs was bijzaak. Voor prima kwaliteit fokdieren was hij bereid, fabelachtige prijzen te besteden. Ook Duitschland kocht in dien tijd ter verbetering van eigen vee best fokvee op de Nederlandsche markt. Het culminatiepunt van den Amerikaanschen handel valt ongeveer in 1884 [1]). Daarna schommelden de prijzen, maar bleven toch meestal een vrij goede hoogte behouden. Daardoor was de crisis voor de graanboeren duurzamer dan voor de veehouders.

Van de landbouwers in engeren zin gingen velen in dezen tijd te gronde. Zij, die onder gunstige omstandigheden te hoog of te onnadenkend gepacht hadden, of die hun landerijen, hetzij als erfgoed of door koop, tegen te hoogen prijs hadden aanvaard, gingen sterk achteruit. Menigeen, wiens goed verkocht moest worden wegens achteruitgang, verkreeg bij de daling der landprijzen niet meer dan de voldoening der hypotheekschulden, zoodat eigen kapitaal was vervlogen.

Daarbij kwam, dat de te hoog opgevoerde levensstandaard, die gewijzigd moest worden, niet gemakkelijk en onder morren werd aangenomen. En eindelijk werd de toestand verergerd door de intellectueele achterlijkheid van onzen boerenstand over 't geheel, die nog niet met den tijd was medegegaan, wat wetenschappelijke kennis van zaken betreft.

Bij dit alles mag men niet uit het oog verliezen, dat de achteruitgang grooter scheen dan hij werkelijk was, daar men stond voor een vergelijking met eenige jaren van overspanning. De jaren van 1872 tot 1876 toch waren „zwendeljaren", zegt de heer MANSHOLT [2]), en de overdrijving van dien tijd deed de crisis ontstaan, toen de prijzen weder normaal werden.

Wie leden het meest onder de zoogenaamde slechte jaren? Het waren de pachters, groote en kleine, de huurboeren, en die grondbezitters, welke geen kapitaal genoeg bezaten, om eenige slechte jaren te kunnen doorstaan, en die hun bezittingen tegen sterk verlaagde prijzen moesten verkoopen. De gezeten grootgrondbezitter heeft er minder onder geleden; men zou alleen kunnen zeggen, dat de gestadige, in den aard der tegenwoordig geldige eigendomsrechten liggende rijzing der grondrente eenige jaren heeft stilgestaan, meer niet.

Verloop der grondprijzen.

Naast den loop der landbouwprodukten moeten wij hier een overzicht geven van de grondprijzen, die met de welvaart der boeren ongeveer parallel loopen. Wij ontleenen het onderstaande aan een artikel van den heer A. VENEMA, die jaren lang de land-

[1]) F. B. LÖHNIS, De veefokkerij in Nederland (Landbouwk. Tijdschrift, 1901, pag. 1).
[2]) Economist, 1883, II, pag. 758.

bouwstatistieken hoofdzakelijk bewerkt heeft en daardoor over alle gegevens kon beschikken. Ter kennismaking met den loop der prijzen van vroeger laten wij hieraan voorafgaan een overzicht van de landprijzen per HA. in de Beemster, zooals die berekend werd door J. BOUMAN tot 1857.

Loop der landprijzen in de Beemster van 1821—1857 [1]):

Jaren.	Gemiddelde prijs per HA.	Jaren.	Gemiddelde prijs per HA.
1819	*f* —	1839	*f* 820
1820	- —	1840	- 850
1821	- 700	1841	- 825
1822	- —	1842	- 825
1823	- —	1843	- 700
1824	- —	1844	- 700
1825	- —	1845	- 725
1826	- 735	1846	- 840
1827	- 760	1847	- 910
1828	- 815	1848	- 910
1829	- —	1849	- 1000
1830	- —	1950	- 1050
2831	- 465	1851	- 1070
1832	- 615	1852	- 1050
1833	- 700	1853	- 1120
1834	- 700	1854	- 1520
1835	- 700	1855	- 1575
1836	- 730	1856	- 1635
1837	- 737	1857	- 1847
1838	- 760		

Als wij deze gegevens, in verband met de op pag. 287 medegedeelde, in 26-jarige tijdperken groepeeren tot gemiddelden, verkrijgen wij voor de Beemster van 1779—1856 de volgende toeneming der landprijzen.

	Verkochte HA.	Gemiddelde prijs per HA.
1779—1804	3029	*f* 664
1804—1830	1853	- 690
1831—1856	1932	- 905

Voor de jaren van 1857—1872 kennen wij dergelijk doorloopend overzicht niet. Daarom laten wij thans volgen den loop der grondprijzen van 1872—1893, niet voor één gedeelte des lands, maar algemeen berekend.

---

[1]) Staatk. en Staathuishoudk. Jaarb., 1858, pag. 366. — Landbouw Ct., 1857, N⁰. 41, 44 en 46. De aanteekeningen, waaruit deze resultaten geput zijn, waren vóór 1830 minder nauwkeurig en minder juist bijgehouden en enkele cijfers ontbreken. Toch kan men vrij zeker aannemen, dat de prijs weinig verschild zal hebben met de hier gegeven cijfers.

GEMIDDELDE PRIJZEN VAN BOUW- EN GRASLAND PER HA. [1])
VAN 1872 TOT 1893.

Grondsoorten.	Bouwland.	Grasland.	Bouw- en grasland.	Bouwland.	Grasland.	Bouw- en grasland.	Bouwland.	Grasland.	Bouw- en grasland.	Bouwland.	Grasland.	Bouw- en grasland.
	1872 tot en met 1879			1880 tot en met 1884			1885 tot en met 1893			1880 tot en met 1893		
Veehouderij-graslanden	2012	2369	2346	1881	2092	2074	1691	1980	1955	1768	2036	2015
Zandgronden (intensief)	1481	1785	1613	1198	1582	1364	992	1234	1097	1095	1408	1230
Zandgronden (extensief)	801	1003	916	633	721	680	641	824	741	637	773	710
Zandgronden (totaal)	956	1128	1045	761	858	812	721	890	809	741	874	810
Kleigronden	1869	2159	1998	1457	1902	1656	1339	1823	1556	1398	1860	1606

VERGELIJKING DER LANDPRIJZEN MET DIE VAN 1872—1879, WELKE
OP 100 GESTELD ZIJN.

Grondsoorten.	Bouwland.	Grasland.	Bouw- en grasland.	Bouwland.	Grasland.	Bouw- en grasland.	Bouwland.	Grasland.	Bouw- en grasland.	Bouwland.	Grasland.	Bouw- en grasland.
	1872 tot en met 1879			1880 tot en met 1884			1885 tot en met 1893			1880 tot en met 1893		
Veehouderij-graslanden	100	100	100	89,5	88,3	88,4	80,4	83,6	83,3	85,0	85,9	85,8
Zandgronden (intensief)	100	100	100	80,9	88,6	84,6	67,0	69,2	68,0	73,9	78,9	76,3
Zandgronden (extensief)	100	100	100	79,0	71,9	74,2	80,0	82,2	80,9	79,5	77,1	77,5
Zandgronden (totaal)	100	100	100	79,0	76,1	77,7	75,4	78,9	77,4	77,5	77,5	77,5
Kleigronden	100	100	100	78,0	88,1	82,9	71,6	84,4	77,9	74,8	86,2	80,4
Nederland	100	100	100	79,0	85,5	83,1	73,3	82,8	79,2	76,2	84,2	81,1

Het verloop der landprijzen overziende, leeren de prijzen in de Beemster, na een depressie van 1831—1835, sedert dien tijd tot 1857 een sterke stijging van de prijzen, bovenal na 1856 zeer sterk voortgaande.

Een vergelijking der eerste gegevens met die van 1872—1893 is niet wel te maken, omdat zij verschillend bewerkt zijn en de laatste algemeene gemiddelden zijn. Ook moesten wij den tusschentijd overspringen. Wel kan men echter gerust aannemen, dat ook in dezen tijd de grondprijzen over 't geheel zeer zijn gestegen. In het tijdperk van 1872—1879 heeft de prijs het maximum bereikt, om daarna te dalen, een daling, die tot 1885—1893 is doorgegaan, in welk tijdperk ongeveer de laagste prijzen bereikt zijn. Na 1893 begonnen de landprijzen weder te stijgen.

Ook is een overzicht van den loop der koop- en pachtprijzen van landerijen in de jaren 1882—1896 bewerkt vanwege de Centrale-Commissie voor de Statistiek [2]).

---

[1]) A. VENEMA, Economist, 1897, II, pag. 801, 897.
[2]) Bijdragen voor de Statistiek van Nederland, VI.

De resultaten van dit onderzoek waren de volgende, in vijfjarige tijdperken ingedeeld.

GEMIDDELDE KOOPPRIJZEN.

Tijdperken.	Totaal.		Veehouderij.		Akkerbouw.	
	Gemidd. koopprijs per HA.	Verhoudingsgetallen.	Gemidd. koopprijs per HA.	Verhoudingsgetallen.	Gemidd. koopprijs per HA.	Verhoudingsgetallen.
1882—1886 . . .	*f* 505,05	100,00	*f* 1473,73	100	*f* 786,42	100
1887—1891 . . .	- 897,18	99,13	- 1390,97	94,97	- 772,18	98,19
1892—1896 . . .	- 811,93	89,71	- 1302,91	88,41	- 692,42	88,05

GEMIDDELDE PACHTPRIJZEN.

Tijdperken.	Totaal.		Veehouderij.		Akkerbouw.	
	Gemidd. pachtprijs per HA.	Verhoudingsgetallen.	Gemidd. pachtprijs per HA.	Verhoudingsgetallen.	Gemidd. pachtprijs per HA.	Verhoudingsgetallen.
1882—1886 . . .	*f* 61,98	100,00	*f* 76,87	100,00	*f* 56,18	100,00
1887—1891 . . .	- 59,04	95,26	- 71,52	93,04	- 52,29	93,08
1892—1896 . . .	- 58,43	94,28	- 69,75	90,73	- 52,63	93,68

Tijdperken.	Gemiddelde koopprijzen per HA.				Gemiddelde pachtprijzen per HA.			
	Akkerbouw op zandgronden.	Verhoudingsgetallen.	Akkerbouw op kleigronden.	Verhoudingsgetallen.	Akkerbouw op zandgronden.	Verhoudingsgetallen.	Akkerbouw op kleigronden.	Verhoudingsgetallen.
1882—1886 . . .	*f* 497,84	100,00	*f* 1216,65	100,00	*f* 35,50	100,00	*f* 64,76	100,00
1887—1891 . . .	- 476,71	95,75	- 1153,04	94,77	- 32,60	91,83	- 60,87	93,99
1892—1896 . . .	- 387,40	77,82	- 1137,27	93,47	- 33,31	93,83	- 59,87	92,45

Uit dit overzicht blijkt ons, dat de daling der gemiddelde koopprijzen bij den akkerbouw op de zandgronden belangrijk grooter is geweest dan op de kleigronden, terwijl de daling van de pachtprijzen, behoudens kleine verschillen, bij beide grondsoorten gelijkmatiger was. De verhooging van de pachtwaarde der bouwgronden in het laatste vijfjarig tijdperk blijkt haar oorzaak te hebben in eenige stijging dier waarde bij de zandgronden, terwijl voor de kleigronden die daling aanhield. Over 't geheel ondergingen in het hier behandelde tijdperk alle landerijen in totaal bij de koopprijzen een daling van 10,29 % en bij de pachtprijzen van 5,72 %. Bij de veehouderij is de daling van de koopprijzen 11,59 %, voor de pachtprijzen 9,27 %; bij den akkerbouw op zandgronden voor de koopprijzen 22,18 %, voor de pachtprijzen slechts 6,17 %; bij den akkerbouw op de kleigronden daarentegen voor de koopprijzen 6,53 %, voor de pachtprijzen 7,55 %.

Deze gegevens leeren ons den aard en omvang van de landbouwcrisis van

1877—1895 met meer juistheid kennen dan door een algemeene beschrijving kan geschieden.

Aanvraag om regeeringshulp.

In den boven beschreven toestand van malaise werden de oogen geopend. De noodlijdende landbouwers vroegen in de eerste plaats meest om directe protectie van de regeering, maar de meest ontwikkelden begrepen meer en meer, dat niet hierdoor genezing was aan te brengen, doch dat eindelijk met de oude sleur moest gebroken worden en dat de regeering daartoe hulp moest verleenen. Tusschen deze twee richtingen bewoog zich sedert de openbare meening der landbouwpolitiek.

Het Nederlandsch Landbouw-Comité, dat in 1885 was opgericht, ontving in den loop van dat jaar reeds twee missieven van den Minister van Waterstaat met adressen betreffende invoerrechten op granen. Het eene was afkomstig van landbouwers uit het Westerkwartier van Groningen, dat ten spoedigste een wet op het heffen van rechten op granen wenschte, en het andere was afkomstig van de leden der Provinciale Staten van Limburg voor het kanton Sittard, met een vermelding van de namen der 89 gemeenten in die provincie, welke door adressen instemming hadden betuigd met het verzoek, om door een matig invoerrecht op tarwe en andere graansoorten den toestand der graanboeren te verbeteren.

Het vraagpunt werd in het Nederlandsch Landbouw-Comité overwogen. De gevoelens der leden verschilden zeer dienaangaande. Toch werd in het Verslag, in Mei 1897 uitgebracht, deze conclusie op den voorgrond gesteld door een deel van het Comité, dat het heffen van invoerrechten op granen den landbouw in 't algemeen in geen gezonder toestand zal brengen; dat de bescherming de energie van den landbouwer in 't algemeen zal tegenhouden en zij slechts een klein deel ten goede zal komen; dat bescherming van een enkel produkt het bedrijf van den bouwboer in verkeerde richting zal brengen, en dat niet bewezen is, dat de toestand van den landbouw in landen met bescherming beter is [1]).

In de vergaderingen der Provinciale Staten van Groningen, die in de eerste helft der 19e eeuw sterk protectionistisch gezind waren [2]), werd na 1880 weder over protectie gesproken. In 1895 werd zelfs door een lid dier Staten een voorstel ingediend, om weder bij de regeering aan te dringen op protectie, doch de meerderheid der Staten verklaarde zich hiertegen. Het beginsel van handelsvrijheid werd hier dus volgehouden, maar aan den anderen kant werd het door velen noodig geoordeeld, om te ijveren voor een billijker regeling van het belastingstelsel ten gunste der landbouwende bevolking.

In de provinciën Limburg en Noord-Brabant was men steeds zeer protectionistisch gezind, een opvatting, die ook aan het licht kwam bij de oprichting van den Chr. Nat. Boerenbond, gelijk wij later zullen zien. In 1889 deed de

---

[1]) Zie Bijv. Landb. Weekbl. 22 Mei 1897.

[2]) De vroegere adressen, aan de Landsregeering gericht, zijn in 1895 verzameld door J. Doornbosch, lid der Prov. Staten: Verzameling van te weinig bekende stukken uit het Provinciaal Archief over de jaren 1823—1851, en uitgegeven ter aanvulling van de memorie van toelichting op zijn voorstel in zake graanrechten in de Prov. Staten.

heer BAHLMAN een voorstel aan de Tweede Kamer, om een inkomend recht te heffen van *f* 1,20 per 100 KG. tarwe, *f* 0,60 op rogge, gerst, grutten en erwten, enz. „De noodlijdende graanproducent heeft behoefte aan onmiddellijke hulp en zijn toestand kan een verbetering ondergaan door toepassing van een middel, hetwelk bovendien, in plaats van offers te kosten, een niet onaanzienlijke bijdrage aan de schatkist zal verzekeren," heette het.

In de pers werd dit voorstel druk besproken. Mr. M. MEES bestreed het op de volgende gronden [1]):

1. *Tijdelijk* zal door die rechten een ondersteuning gegeven worden aan de *huurders*, maar *blijvend* aan de *eigenaars* van bouwgronden.
2. Aan de meelmolenaars zal in de eerste jaren een belangrijke som worden geschonken.
3. Al die uitkeeringen zullen voornamelijk opgebracht worden:
   a. door de eigenaars van gronden, gebruikt voor veeteelt en zuivelbereiding.
   b. door de consumenten van brood, dewijl de prijs hiervan met $1\frac{1}{2}$ cent per kilo zou verhoogd worden.
4. Die verhooging van den prijs van het brood zal werken als een inkomstenbelasting, welke progressief zal zijn in verkeerde richting, door namelijk hooger te belasten, naarmate men minder inkomsten heeft.

Het voorstel van den heer BAHLMAN kwam door de ontbinding der Tweede Kamer niet in behandeling. Toch was de geest van protectie nog niet geweken. Vooral bij de Staten der provincie Limburg werd nog steeds op landbouwbescherming aangedrongen, en ook de anti-revolutionnaire partij voerde de protectie op haar programma. In de Tweede Kamer werd hierover beslist, toen den 4en Dec. 1894 door den heer DOBBELMAN de volgende motie werd voorgesteld: „De Kamer, van oordeel, dat een herziening en uitbreiding van ons tarief van invoerrechten tot verbetering van den toestand van landbouw en industrie en in het belang der schatkist dringend wordt geëischt, gaat over tot de orde van den dag." Na een uitvoerig debat [2]) werd de motie DOBBELMAN met 52 tegen 33 stemmen verworpen.

Hoewel het streven naar protectie voor den landbouw hiermede nog niet geëindigd was, werd het toch weldra, ook in de wenschen der politieke partijen, meer op den achtergrond gedrongen. De regeering en de meerderheid der volksvertegenwoordiging meenden, dat op andere wijze den landbouw beter en blijvender hulp kon worden geboden dan door protectie. De maatregelen, welke genomen werden, als verbetering van landbouwonderwijs, oprichting van proefstations, instelling van proefvelden enz. enz., bespreken wij in een ander hoofdstuk.

De verbetering der toestanden en de rijzing der graanprijzen na 1895 door den natuurlijken loop der koersen hebben er vooral toe bijgedragen, dat er minder dan voorheen aan protectie gedacht wordt. De ervaring heeft ook meer en duidelijker geleerd, dat verheffing der landbouwers door eigen kracht tot meer kennis en inzicht blijvender voordeelen zal opleveren.

---

[1]) Economist, 1889, pag. 780.

[2]) Afzonderlijk uitgegeven als: Het protectiedebat in de Tweede Kamer, 1895.

III. Belastingen, voor den landbouw van beteekenis.

Belastingen na 1798.

Wij hebben de belastingen, die in den tijd der Republiek bovenal op den landbouw drukten, reeds vroeger behandeld (zie pag. 229 en verder van dit deel). De Staatsregeling van 1798 maakte aan den federatieven toestand met zelfstandigheid der gewesten een einde en verklaarde het Bataafsche volk tot één ondeelbaren staat. Die eenheid en ondeelbaarheid maakten het noodzakelijk, dat ook het finantiewezen hiermede in overeenstemming moest zijn en dat de schulden en verbintenissen der provinciën, alsmede de belastingen der gewesten een algemeen karakter moesten dragen [1]). Daarom werd bij de Staatsregeling van 1798 aan de uitvoerende macht opgedragen, om binnen een jaar na de eerste zitting van het Vertegenwoordigend Lichaam een *nieuw stelsel van algemeene belastingen* voor te dragen (art. 210). Wel had de Unie van Utrecht dit doel ook beoogd, maar het was nimmer bereikt, gelijk wij zagen.

Voor de invoering van dit algemeene belastingstelsel waren in de Staatsregeling eenige *grondbeginselen* aangegeven. Wij nemen daarvan de volgende over:

1. De belasting op de onroerende goederen in de geheele Republiek op een eenparigen voet naar derzelver betrekkelijke waarde te brengen, welke met vernieuwing en aanvulling der oude kohieren zoude blijven bestaan.
4. Geenerlei belasting zou kunnen gelegd worden op levensmiddelen van de eerste noodzakelijkheid. Het Vertegenwoordigend Lichaam zou zoodanige middelen, die daarmede bezwaard waren, ontheffen van dien last, zoodra het zou bevinden, dat de opbrengst van andere belastingen zulks toeliet.

Deze en nog andere beginselen, in 1798 aangenomen, hadden een hoogst nuttige strekking. Vooral was het van veel belang, dat de groote menigte belastingen, die zonder genoegzame orde, zonder systeem waren ingevoerd, naarmate de behoefte aan geld grooter was, geregeld en in overeenstemming met de billijkheid gebracht werden.

Evenwel was het gemakkelijker, dit alles in algemeene beginselen te bepalen dan uit te voeren. Vooral door de afwisselende en onrustige tijden kwam hiervan nog weinig, en toen de Staatsregeling van 1801 werd aangenomen, kon men dezelfde beginselen overnemen, maar van uitvoering was nog niet gekomen. De Staatsregeling van 1801 werd reeds in 1805 door een nieuwe vervangen, waarbij een Raadpensionaris aan 't hoofd der Republiek kwam. Hoewel de bepalingen omtrent de financiën in deze Staatsregeling zeer beperkt waren, bleef toch den Raadpensionaris opgedragen, ontwerpen van wetten voor te stellen, hetzij om de tegenwoordige belastingen te verbeteren, hetzij om een algemeen systema van finantiën te doen aannemen, waardoor de bestaande Departementale belastingen zouden kunnen worden afgeschaft (art. 60), een doel, reeds in 1798 beoogd, maar waartoe men niet was gekomen.

---

[1]) Zie art. 200—213 der Staatsregeling van 1798.

Belasting na 1815.

Bij missieve van 20 Juni 1805 werd door den Raadpensionaris aan hunne Hoogmogenden, vertegenwoordigende het Bataafsche Gemeenebest, een plan van *algemeene belastingen* voorgedragen, dat den 10en Juli werd goedgekeurd. Hierdoor werden de volgende belastingen vastgesteld, onderscheiden als vroeger in *Beschrevene* en *Onbeschrevene middelen.*

A. De Beschrevene middelen.

1. *Verponding.* — 2. *Personeel.* — 3. *De dienstboden.* — 4. *Het paarden- en pleiziergeld.* — 5. *Het Landpassage-geld.* — 6. *De runderbeesten.* — 7. *De mobilaire belasting.*

B. De Onbeschrevene middelen.

Imposten op: 8. *zout;* 9. *zeep;* 10. *turf;* 11. *het gemaal;* 12. *de dranken;* 13. *het beestiaal;* 14. *recht van de waag;* 15. *op de pondemaat.* Verder: 16. *een binnenlandsch last- en water-, pleizier- en passagegeld;* 17. *successierecht;* 18. *een collectief zegel of billetgeld;* 19. *klein zegel op publieke akten;* 20. *klein zegel;* 21. *recht op buitenlandsche produkten.*

Wij hebben hier alle belastingen, in 1805 aanvaard, opgenoemd. Voor ons doel van nader belang is de *verponding*, die ook vóór 1798 bestond. Daaromtrent werd bepaald, dat de waarde der goederen zou worden berekend naar de huur- of pachtpenningen, waarvoor deze gedurende de laatste 10 jaren door elkander verhuurd waren geweest, of zooals andere gelijksoortige bijgelegen perceelen verhuurd hadden kunnen worden, gerekend tot gelden, en alle onkosten en uitgangen zonder onderscheid voor rekening der eigenaars, en zulks tegen 16 en *tweederde* maal gerekend tot kapitaal.

Dat de honderdste en tweehonderdste penning zou worden geheven van: A. Alle landerijen en gronden, hetzij woest, bezaaid of bepoot, weilanden, bosschen, plantagiën, buitenplaatsen, tuinen, vischwateren, visscherijen en rivieren. B. Dat van de onzuivere huur eerst zouden worden afgetrokken de daarop liggende polder- en dijklasten, sluis- en molengelden, enz. De verpondingen op de tienden zouden blijven op den bestaanden voet. De lasten op verveend wordende plassen zouden op denzelfden voet blijven bestaan.

Verder moeten wij omtrent het stelsel opmerken, dat het *personeel* zou dienen, om op gelijkmatigen voet een aantal belastingen te vervangen, die onder allerlei benamingen in de onderscheidene deelen der Republiek geheven werden, als: hoofdgeld, familiegeld, haardstedegeld, schoorsteengeld, koffie- en theegeld, bezaaide landen, schapengeld, hoorngeld, koehouders-zoutgeld e. a. Het personeel zou worden geheven van de huurpenningen en wel voornamelijk van die, welke iemand gezegd werd uit weelde of prachtbetooning boven het hoog noodige te verwonen; vandaar dat minvermogenden daarvan bevrijd waren.

Bij het paardengeld werden de paarden der landen, alleen tot bouwerij dienende, minder belast. De belasting op de runderbeesten moest het middel op de boter vervangen, dat van zeer omslachtigen aard en moeilijk te heffen was.

Het moet erkend worden, dat het aldus ingevoerde stelsel van belastingen voor den landbouwenden stand een groote verbetering was, vergeleken met die vóór 1798. Toen in 1806 de Republiek in het Koninkrijk Holland werd

veranderd, werd de regeling der belastingen, door het vorig bewind aangevangen, door GOGEL als Minister van Financiën onder koning LODEWIJK voortgezet. Omtrent het middel van verponding werd de inwerkingbrenging onder koning LODEWIJK nader geregeld bij koninklijk decreet van 6 Aug. 1806, waarin het aanleggen van de noodige kohieren en het doen van de vereischte metingen en andere inspectiën, om tot een billijke heffing te komen, werden voorgeschreven.

Het bestuur van koning LODEWIJK duurde slechts kort, en vervolgens werd Nederland ingelijfd bij het Fransche Keizerrijk in 1810. Het Fransch bestuur bracht weder wijzigingen in het belastingstelsel, doch pas waren die vastgesteld, of de omwenteling van 1813 gaf aan Nederland de zelfstandigheid terug en een nieuwe orde van zaken werd ingevoerd. Tusschen den tijd der aanvaarding van de regeering door den prins en de vaststelling der Grondwet was het ingevoerde Fransche stelsel al eenigszins gewijzigd en de Grondwet van 1814 bepaalde (art. 117), dat de belastingen, bij het aannemen der Grondwet bestaande, zouden blijven op denzelfden voet, tot er anders bij de wet over zou worden beschikt [1]).

Wij zullen thans de geschiedenis van de voor den landbouwenden stand meest belangrijke belastingen kortelijk nagaan gedurende het bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden.

A. *Grondbelasting.*

Grondbelasting. Geschiedenis van het kadaster.

De *belasting op de gebouwde of ongebouwde eigendommen* of de *grondbelasting* is een voortzetting der *verponding*, zooals die volgens het plan van R. J. SCHIMMELPENNINCK in 1805 werd vastgesteld en onder koning LODEWIJK tot een begin van uitvoering werd gebracht. De inlijving bij Frankrijk had ten gevolge, dat van 1811 af alle belastingen, voor het Fransche keizerrijk geldend, hier zouden worden ingevoerd. Daarom moest in deze gewesten de *Contribution foncière* worden ingevoerd, en bij Kon. Besl. van 13 Dec. 1813 (Stbl. n°. 17) werd bepaald, dat deze belasting zou blijven geheven worden, volgens de wetten, reglementen en decreten, daarop in het Fransche keizerrijk geëmaneerd, wat door latere wetten werd bekrachtigd.

De uitvoering dier belasting gaf aanleiding tot tal van moeielijkheden, wegens het ontbreken van betrouwbare gegevens omtrent het bedrag der zuivere opbrengst. Om die grondbelasting op goeden grondslag te vestigen, werd het *kadaster* ingevoerd. In Frankrijk had men met dezelfde moeielijkheid te kampen gehad, om de grondbelastingen te regelen, omdat de taxatie van de opbrengst uiterst moeielijk was niet alleen, maar tevens, omdat de noodige kennis van de grootte van ieders eigendom niet bekend was. Het was daarom, dat NAPOLEON I besloot tot het opmaken van een algemeene statistiek der

---

[1]) Zie uitvoeriger over het bovenstaande P. H. ENGELS, De geschiedenis der belastingen in Nederland, 1848, pag. 176—216. — F. N. SICKENGA, Geschiedenis der Nederlandsche belastingen, 1865.

grondeigendommen in alle gemeenten van het keizerrijk met opmeting en schatting van perceel voor perceel. Volgens dit beginsel was in 1808 met de opmaking van een kadaster een aanvang gemaakt.

In Nederland was men reeds sedert eenige jaren bezig om een kadaster samen te stellen, en al was het ook op meer bescheiden voet dan het Fransche, met hetzelfde doel. Toen in 1810 Nederland met Frankrijk vereenigd was, moest hier ook het kadaster naar het Fransche stelsel ingevoerd worden. De reeds opgemaakte kaarten bleken toen onvoldoende en werden terzijde gelegd. Het geheele land moest nu volgens Fransche verordeningen in kaart worden gebracht en worden opgemeten. In 1811 ving men daarmede aan, doch eerst in 1831 kwam men hiermede gereed, behalve voor Limburg, dat in 1839 als provincie aan Nederland werd toegevoegd. Niet voor 1832 kon voor de belastingheffing van het kadaster gebruik gemaakt worden.

Kort na de voltooiing van het kadaster besloot men hiervan ook partij te trekken bij eigendomsovergang en vestiging van zakelijke rechten (K. Besluiten van 1825 en 1826). Sedert 10 Juli 1833 werd nl. in alle akten, aan de overschrijving ten kantore der hypotheken onderworpen en ten overstaan van openbare ambtenaren verleden, van de daarin vermelde perceelen opgave gevorderd van de sectie en het nummer van het kadaster.

Het kadaster geeft door de aanduiding der perceelen met nummer en letter van de wijk of sectie een nauwkeuriger en eenvoudiger aanwijzing dan vroeger. Daardoor geeft het grooter rechtszekerheid bij onroerende eigendommen.

Evenwel, volmaakt is het kadaster in dit opzicht nog niet. Daarvoor zou het veel verbeterd moeten worden en met onbetwistbare juistheid de grenzen van allen eigendom moeten aanwijzen. Het invoeren van een zoogenaamd „eigendomskadaster" is een vraagpunt, dat telkens aan de orde is gesteld. Bewijskracht voor eigendom heeft het bestaande kadaster niet, doch wel geeft het een begin van bewijs, dat bij gemis van andere gegevens dikwijls is gevolgd in rechtsquaestie [1]).

Verdere geschiedenis der grondbelasting. Ongebouwde eigendommen.

Zoolang het kadaster niet gereed was, werd het bedrag der grondbelasting jaarlijks bepaald. In 1816 was voorloopig vastgesteld, welk aandeel elk der provinciën in de grondbelasting moest voldoen. Het stelsel der Rijksbelastingen, gearresteerd bij de wet van 12 Juli 1821 en ingevoerd 1 Jan. 1823, bepaalde ten aanzien der grondbelasting, dat deze volgens de wetten en verordeningen, op deze belasting bestaande, zou worden geheven tot een hoofdsom van *f* 16,028,160, welke over de provinciën moest worden omgeslagen. Boven deze omslagen zouden nog geheven worden 2 opcenten tot goedmaking van niet inkomende posten.

Er heerschte echter veel ontevredenheid over den omslag der grondbelasting, die hier te hoog, daar te laag was, zonder vasten voet van berekening. Bovendien was zij opgevoerd tot een vroeger nooit gekende hoogte. Het kadaster moest in dezen redding brengen. In 1826 werden vanwege den Koning de noodige bevelen uitgevaardigd, om, zoo spoedig de aard van het

---

[1]) E. Molema, Ons kadaster, voor oningewijden geschetst, 1898.

veranderd, werd de regeling der belastingen, door vangen, door GOGEL als Minister van Financiën voortgezet. Omtrent het middel van verponding w onder koning LODEWIJK nader geregeld bij koni 1806, waarin het aanleggen van de noodige koh vereischte metingen en andere inspectiën, om tot ee werden voorgeschreven.

Het bestuur van koning LODEWIJK duurde slech Nederland ingelijfd bij het Fransche Keizerrijk in bracht weder wijzigingen in het belastingstelsel, gesteld, of de omwenteling van 1813 gaf aan terug en een nieuwe orde van zaken werd ingev aanvaarding van de regeering door den prins en was het ingevoerde Fransche stelsel al eenigszir van 1814 bepaalde (art. 117), dat de belastir Grondwet bestaande, zouden blijven op denzelf wet over zou worden beschikt [1]).

Wij zullen thans de geschiedenis van de v meest belangrijke belastingen kortelijk nagaan Koninkrijk der Nederlanden.

A. *Grondbelasti*

Grondbelasting. Geschiedenis van het kadaster.

De *belasting op de gebouw* of de *grondbelasting* is e zooals die volgens het pla in 1805 werd vastgesteld e begin van uitvoering werd gebracht. De inlij dat van 1811 af alle belastingen, voor het zouden worden ingevoerd. Daarom moest *foncière* worden ingevoerd, en bij Kon. P werd bepaald, dat deze belasting zou bl wetten, reglementen en decreten, daarop in wat door latere wetten werd bekrachtigd.

De uitvoering dier belasting gaf aanleidin het ontbreken van betrouwbare gegeve opbrengst. Om die grondbelasting op goe *kadaster* ingevoerd. In Frankrijk had kampen gehad, om de grondbelastingen opbrengst uiterst moeielijk was niet all kennis van de grootte van ieders eigend dat NAPOLEON I besloot tot het opm

[1]) Zie uitvoeriger over het bovenstaande i in Nederland, 1848, pag. 176—216. — F. belastingen, 1865.

1834
metingen
hadden
Hier-
plaats
de
gronden
veranderd te
m. En voor
toe, terwijl
een einde; zij
der belastbare
en, in dezelfde
vermeerderd zou
belastbare op-

; en indijking,

d. Het kadaster
1865 werd de

n loop der tijden
meer eenheid te
ngebouwde eigen-
in hoofdzaak geen
gen en wijzigingen,
van voorschriften
in de Fransche wet
terwijl de periodieke
gendommen uitdruk-
de herziening van de

ening van de belastbare
voltooid. Hierbij werd,
n van gebouwen, voor
ontevredenheid in land-

rd besloten tot een alge-
ngebouwde eigendommen,
brengen. Van verschillende
eling de perequatie, welke
l. Dit belette de aanneming
herziening een aanvang ge-
kadastrale kaarten met het
n van de kadastrale kaarten
n arbeid niet volgen. In de
g van 21 April 1888 en van

Toen nu de uitkomsten in de
krachtens art. 37 der wet 1879,
ld. Hieraan voldeed de Minister
een wetsontwerp den 20en Aug.
or de gebouwde als ongebouwde
erd van de belastbare opbrengst.
twerp ten opzichte der plaatselijke
hoeve der gemeenten te heffen, te

lwet de regeling der grondbelasting
n uitslag der verkiezingen in 1891
g weer voor een jaar uitgesteld.
den Minister PIERSON een belasting-
bij de behandeling van dit ontwerp
volledige regeling der grondbelasting,

een regeling, welke niet alleen de perequatie zou bevatten, maar ook gelegenheid zou aanbieden, om de uitkomsten der laatste algemeene schatting zoo noodig te herzien en voorts de belastbare opbrengst zoowel van de gebouwde als ongebouwde eigendommen met de gemiddelde pachtwaarde der eigendommen voortdurend in overeenstemming te houden. Echter werd het groote ontwerp gesplitst en in de eerste plaats werd ingediend een ontwerp, bepalende, dat alleen de belasting op ongebouwde eigendommen, te beginnen met 1893, zou worden geheven naar *ses* ten honderd van de nieuwe belastbare opbrengst, met een overgangsbepaling ten opzichte van 57 kadastrale gemeenten, waarvan het kohier der grondbelasting, wat de hoofdsom betreft, meer dan $^1/_4$ zou verhoogd worden.

Deze wet kwam 31 Dec. 1892 tot stand (Stbl. n°. 315). De schatkist leed door vermindering van het percentage der heffing tot 6 % een verlies van *f* 960,000. De hoofdsom der grondbelasting verminderde in 1011 gemeenten, terwijl zij vermeerderde of nagenoeg gelijk bleef in 326 gemeenten [1]).

Deze herziening viel juist in den tijd, toen de malaise van den landbouw om bescherming deed vragen (zie pag. 318) en die omstandigheid was gunstig voor de boeren bij de herziening.

Op dit oogenblik is het percentage, dat van de zuivere opbrengst betaald moet worden, over 't geheele Rijk hetzelfde.

Grondbelasting. Gebouwde eigendommen.

In korte woorden laten wij nog iets volgen omtrent de geschiedenis der grondbelasting, wat betreft gebouwde eigendommen, zoover die op den landbouw betrekking heeft.

Bij de wet van 1873 (Stbl. n°. 116) (zie pag. 325, deel II) werd een schatting van de gebouwde eigendommen verordend, die in 1874—'75 plaats had, waarvan de uitkomsten zoo spoedig mogelijk in de kadastrale leggers werden opgenomen, zoodat de grondbelasting der gebouwde eigendommen sedert 1 Jan. 1876 naar de nieuwe schatting der belastbare opbrengst is geheven.

Deze opbrengst gold voor twintig jaren en het tijdperk verstreek 1 Jan. 1896. Een wetsontwerp tot herziening, in 1893 ingediend door den heer PIERSON, kwam niet in behandeling door de ontbinding der Kamer. Den 2en Mei 1897 (Stbl. n°. 124) kwam een nieuwe wet op de herziening der ongebouwde eigendommen tot stand.

Een vraagpunt, dat zich bij de belasting der ongebouwde eigendommen voordeed en levendig besproken werd, was de aanslag der landbouwschuren.

De wet van 1870 had „de gebouwen, uitsluitend dienende tot bergplaatsen, stallen en werkplaatsen voor den landbouw", in één woord, de *boerenschuren*, vrijgesteld van belasting. Die vrijgevigheid duurde tot 1873, toen de volksvertegenwoordiging dezen vrijdom introk. De weelde, welke zich bij den boerenstand voordeed, de hooge bloei, welken de landbouw in dien tijd bereikt had, gaven aanleiding tot dien aanslag der boerenschuren.

De aanslag werd gehandhaafd ook al kwamen na 1877 de slechte jaren voor den landbouw. Toen na 1896 de herziening dezer wet aan de orde kwam.

---

[1]) Hierbij werd mede gebruikt J. J. VAN KONIJNENBURG, De door Mr N. G. PIERSON voorgestelde wijziging in de wetgeving op de grondbelasting. Proefschrift 1896.

was de slechtere toestand van den landbouw dan ook aanleiding, dat op de opheffing van den aanslag der boerenschuren werd aangedrongen.

Volgens de wet van 1873 werd voor de belastbare opbrengst der onbebouwde eigendommen gerekend de *jaarlijksche onzuivere huurwaarde.* Dat de aanslag op dien grondslag te hoog was en onbillijkheden in zich droeg, kwam bij de Landbouwenquête, ingesteld volgens K. B. van 1886, herhaaldelijk aan het licht [1]). Toch werd bij de herziening der wet in 1897 aan den aandrang, om boerenschuren weder vrij te stellen van belasting als in 1870, niet voldaan, zoodat in dit opzicht het standpunt van 1873 bleef gehandhaafd.

In art. 2 der wet van 1897 wordt gezegd: „De belastbare opbrengst van gebouwde eigendommen tot hoeven (boerderijen) behoorende, wordt, voor zoover zij tot gebruik van hem, die het bedrijf uitoefent, bestemd zijn, gesteld op 1 ½ % van het bedrag, naar de gebruiken der streek noodig voor de stichting van woningen, bergplaatsen, stallen en werkplaatsen, voldoende voor de uitoefening van het bedrijf in zijn bestaanden omvang."

„Verkeeren de in het vorig lid bedoelde gebouwen in zoo ongunstigen toestand, dat de huurwaarde van de hoeve daardoor gedrukt wordt, dan wordt de belastbare opbrengst zooveel lager gesteld als de vermindering van de huurwaarde bedraagt."

„Onder de bepalingen van dit artikel vallen de gebouwen of gedeelten van gebouwen, welke, kennelijk dienende, om samen met de gronden, waarop landbouw, veeteelt, tuinbouw, boom- en bollenkweekerij wordt gedreven, gebruikt te worden, afgescheiden van die gronden, geen of slechts geringe huur zouden kunnen opbrengen."

Tegen de regeling, dat de belasting der boerenhuizen berust op de oppervlakte van het landbezit, zijn vele bezwaren ingebracht om de onregelmatigheden, die er uit voortvloeien. Boerderijen met prachtige gebouwen staan hierdoor lager dan boerderijen, die op hoogst bescheiden voet zijn ingericht, als bij deze laatste eenige HA. lands meer in gebruik zijn. Rijke landbouwers, die rustig gaan leven en in hun aanzienlijke huizen blijven wonen, waarbij zij voor tijdverdrijf enkele HA. lands voegen, worden hierdoor te laag aangeslagen [2]). Een wetsontwerp is thans ingediend tot tegemoetkoming van die grieven (N°. 134, zitting 1902—1903).

B. *Verdere belastingen, voor den landbouw van beteekenis.*

Verdere belastingen.

Ons overzicht van de overige belastingen, die op den landbouw betrekking hebben, kan kort zijn. De graanrechten hebben wij reeds besproken met het oog op de protectie. Ook is dit het geval met het „Fonds van den Landbouw." Zoo resten ons nog de accijnzen en eenige andere belastingen.

---

[1]) Zie: Verzameling van Adviezen door de Landbouwcommissie aan de Regeering, 1891, pag. 132.

[2]) Zie uitvoerig H. VERVER JR., De treurige gevolgen voor werkman en burger van de herziening der belastbare opbrengst op de gebouwde eigendommen, 1901.

De accijnzen op het *gemaal* en *geslacht* drukten het meest op den landbouw. De accijns op het gemaal werd door de wet van 21 Aug. 1822 geregeld op *f* 1,40 per mud tarwe, *f* 1,10 per mud spelt, en rogge *f* 0,40 per mud. In 1833 werd deze belasting nog verhoogd. Wegens de vele klachten daarover werd zij als rijksbelasting afgeschaft door de wet van 13 Juli 1855, en alleen aan de gemeenten overgelaten. Doch hiermede eindigden de bezwaren niet, en bij wet van 7 Juli 1865 werd ook aan de gemeenten verboden, deze accijnzen te heffen. Hiermede was de accijns op het gemaal voor goed vervallen.

De opheffing der belasting op het gemaal had spoedig een verlaging der broodprijzen ten gevolge. Een enkel voorbeeld. Te Haarlem, een der steden, waar de belasting op het gemaal het zwaarst drukte (350 opcenten op de tarwe en 83 op de rogge) had men de volgende broodprijzen vóór en na de opheffing der genoemde belasting [1]).

	Prijs per KG.		
	Prijs per fijn gebuild tarwebrood.	Ongebuild tarwebrood.	Roggebrood.
18 December 1854	41 cent	28 cent	15 cent
9 April 1855	41 „	28 „	15 „
17 September 1855	41 „	28 „	15⅝ „
3 December 1855	47 „	33 „	17⅝ „
1 Januari 1856	36 „	25 „	16⅝ „
11 Februari 1856	34 „	23 „	14⅝ „

Uit deze opgave blijkt, dat in Haarlem de prijs van het brood onmiddellijk met het volle bedrag der belasting verminderd werd.

De *accijns op het geslacht* werd ook in 1822 ingevoerd en bedroeg voor rundvleesch 10 %, voor schapen- en varkensvleesch 8 %. Door de wet van 28 April 1852 werd de accijns op het schapen- en varkensvleesch afgeschaft en bleef alleen die op het rundvleesch behouden. In 1901 bracht deze op *f* 3,892,233, d. i. *f* 0,75 gemiddeld per hoofd der bevolking.

Daar de landbouw voor het bedrijf als meststof en veevoeder zout noodig heeft, was de zoutaccijns hiertegen een bezwaar. Om hieraan tegemoet te komen, kon men zoogenaamd gedenatureerd zout bekomen, onveraccijnsd zout, waaraan echter eenige formaliteiten verbonden zijn. Deze zijn bij K. B. van 1883 wel gemakkelijker gemaakt, maar belemmeren toch het zoutgebruik nog. In 1901 werd in Nederland 521,700 KG. onveraccijnsd zout gebruikt.

In 't belang van den landbouw, of meer speciaal van de vruchtenteelt, was de wet van 5 Aug. 1897 (Stbl. n°. 186) tot teruggaaf van betaalden accijns voor de gebruikte suiker bij uitvoer van jam en dergelijke hier bewerkte produkten. Zoo verleende ook de wet van 22 Juli 1899 (Stbl. n°. 170) vrijdom van accijns van hier te lande uit versche vruchten gefabriceerde wijnen, terwijl die accijns voor het buitenland bleef bestaan op 20 cents per liter.

---

[1]) Economist, 1856, pag. 63.

Van de bedrijfsbelasting zijn de landbouwers vrijgesteld.

Vervolgens moeten wij de aandacht vestigen op de *mutatierechten*, *zegelrechten* en *hypotheekrechten*, en hun invloed op den landbouw. De landbouwcommissie vestigde hierop ook bijzonder de aandacht in haar adviezen naar aanleiding der enquête.

Ten opzichte der mutatierechten kwam de commissie tot de volgende conclusiën:

1°. De mutatierechten zijn nadeelig, omdat kan aangetoond worden, dat daardoor vooral het kleine en gemiddeld bezit wordt getroffen. De mutaties nemen toe, naarmate het bezit kleiner is.

2°. De mutatierechten belemmeren den overgang van den eigendom in de meest produktieve landen.

3°. De mutatierechten drukken, vooral in tijden van achteruitgang, omdat zij het ongeluk vermeerderen van velen, die buiten hun schuld belangrijke verliezen leden en gedwongen worden tot verkoop.

Bovendien was een hoog mutatierecht onbillijk tegenover het onroerend bezit, voornamelijk het kapitaal in portefeuille, dat zonder inmenging van den fiscus kon worden overgezet. Het recht van 6 % werd daarom voor den landbouw veel te hoog geacht.

Aan die onbillijkheid werd door den Minister Mr. N. G. PIERSON een eind gemaakt door de wet van 27 Sept. 1902. Thans worden voor overdrachten binnen het jaar 0,40 % geheven tegenover 1,095 % onder de vroegere wet en voor andere overdrachten 2,15 % tegen 6,25 % vroeger.

De rechten van overschrijving, welke ¾ percent bedroegen, werden in 1893 eveneens verlaagd tot *f* 1,50 per duizend gulden.

Geschiedenis der suikerwetgeving.

De wetgeving op den suikeraccijns heeft een belangrijke geschiedenis, die met de suikerbietenteelt in verband staat en daarom hier iets uitvoeriger vermeld moet worden, voor zoover het vraagstuk op onzen landbouw betrekking heeft.

De suikeraccijns kwam in Nederland in betrekking tot den landbouw, toen in 1858 de eerste beetwortelsuikerfabriek hier was opgericht en de suikerbietenbouw een groote vlucht nam, om de grondstof te leveren voor de fabrieken (zie bij de bespreking der bietenteelt). Volgens art. 6 der wet van 26 April 1852 (Stbl. n°. 94) moesten toen verordeningen worden uitgevaardigd, om, in overeenstemming met de wet van 1 April 1846 (Stbl. n°. 17) regelende de heffing van den accijns op de buitenlandsche suiker, den accijns op de binnenlandsche suiker te verzekeren. De zaak werd geregeld bij K. B. van 31 Aug. 1858 (Stbl. n°. 66).

De Nederlandsche regeering stond hier voor de regeling van een nieuwe zaak en ging te rade bij hetgeen in het buitenland dienaangaande al bepaald was, omdat in Duitschland, Frankrijk en België reeds vele suikerfabrieken bestonden. Wat de belasting betreft, sloot men zich hier het naast aan bij het voorbeeld van België. Ook hier te lande werd aangenomen het stelsel van aanslag naar de hoeveelheid en dichtheid der sappen. Uit de dichtheid der uit de wortels verkregen sappen werd geconcludeerd tot de hoeveelheid suiker, die deze bevatten. De aanslag werd bepaald op 1,4 KG. ruwe suiker per HL. sap voor iedere graaddichtheid boven die van water. Men meende, dat er

wel weinig suiker boven den aanslag zou worden verkregen, en dit was aanvankelijk bij de nog gebrekkige wijze van fabrikatie ook gering.

Deze regeling gold voor 5 jaar en werd daarna nog voor drie jaar bestendigd, echter met een aanslag van 1,45 KG. per HL. sap.

Het aantal suikerfabrieken nam toe, de fabrikatie verbeterde, en men ontdekte, dat de fabrikanten belangrijk meer suiker maakten, dan waarvoor zij waren aangeslagen. Dat meerdere, de niet-belaste overponden, kwam, na in binnenlandsche raffinaderijen geraffineerd te zijn, in de binnenlandsche consumtie, en elk pond verving daar een pond suiker, waarvoor anders aan het Rijk accijns zou zijn betaald. Hierdoor werd deze aanslag de oorzaak van groote bescherming der beetwortelsuikerindustrie en een nadeel voor de schatkist.

Bij wetsvoorstel van 7 Juli 1867 stelde de regeering daarom voor, den aanslag en den accijns te regelen naar de werkelijke produktie, zooals dat in Frankrijk met goed gevolg werd toegepast. De volksvertegenwoordiging vreesde echter, dat de strenge ambtelijke contrôle van dit stelsel nadeelig zou werken, de fabrikanten te veel zou belemmeren. Verder meende deze, dat het wegnemen van alle protectie de Nederlandsche fabrikanten in nadeeliger positie zou brengen dan die in het buitenland. Daarom bleef men aandringen op behoud van het stelsel, den aanslag naar het sap. De regeering stemde, hoewel niet zonder protest, toe, en gaf den fabrikanten de keuze tusschen beide stelsels: aanslag naar het sap (waarbij de aanslag in 1867 werd vastgesteld op 1,45 KG. witte broodsuiker per HL. sap, ongeveer gelijkstaande met 1,65 KG. gewone ruwe suiker), of naar de werkelijke produktie.

De fabrikanten kozen over 't geheel den aanslag naar het sap; alleen als zij door omstandigheden vreesden, dat bedrag van den aanslag niet te zullen bereiken, deden zij dat niet. De aanslag van 1867 toch was nog te laag, en de verbeterde inrichting der fabrieken maakte, dat hij steeds meer beneden de werkelijkheid kwam.

Onder die bescherming der industrie nam het aantal fabrieken en de bietenteelt snel toe; het aantal klom tot 30. De aanslag bleef onveranderd; alleen werd een verhooging van den aanslag bepaald voor hen, die nieuwe uitvindingen toepasten, waardoor meer suiker verkregen werd uit het sap. Zoo werd de suikerindustrie bloeiend, leverde groote voordeelen op voor den landbouw en verschafte aan duizenden arbeid. Doch die bloei was ten deele te danken aan de protectie. Echter hadden de overige suikerproduceerende landen alle eveneens protectie, en daarom schroomde men, die op te heffen, te meer, daar de groote produktie de wereldmarkt meer en meer begon te drukken.

Hierin kon verbetering komen, als alle mogendheden gelijktijdig besloten tot het afschaffen der premiën. Herhaaldelijk werden pogingen daartoe gedaan. In 1888 werd op uitnoodiging van Engeland een conferentie met dat doel bijeengeroepen, waar afgevaardigden van nagenoeg alle Europeesche mogendheden verschenen. Hoewel hier de wenschelijkheid van het afschaffen van alle premiën werd uitgesproken, leidde de conferentie tot niets en gingen de staten voort met de bescherming der suikerindustrie of verhoogden die zelfs.

In 1890 ontstond er in Nederland bij de regeering ongerustheid over de

opbrengst van den suikeraccijns. Hij was van 1889 tot 1890 met bijna 1 millioen gedaald door de plotselinge toeneming van accijnsvrije overponden der fabrieken, terwijl de produktie snel steeg. Om verdere nadeelen te voorkomen, werd bij wet van 15 April 1891 (Stbl. n°. 89) een tijdelijke maatregel ingevoerd, om, als de accijns op de suiker in elk der jaren 1892 en 1893 minder mocht opbrengen dan 8,5 millioen, het ontbrekende bij wijze van omslag op de suikerfabrikanten te verhalen. Het doel, met deze wet beoogd, werd echter niet bereikt. In het werkjaar 1891—'92 beperkten vele fabrikanten hun werkzaamheden, zeer ten nadeele van den landbouw. Zij wilden toch beneden een produktie van 32 mill. KG. blijven, waardoor zij volgens de wet vrij zouden zijn van den hoogeren omslag. Zoo werd die ontdoken, en de accijns bracht in 1892 slechts 7,7 mill. gulden op.

De tijdelijke regeling van 1891 werkte tot eind 1893, en bij wet van 11 Jan. 1894 (Stbl. n°. 6) werd een nieuwe voorloopige regeling vastgesteld, welke den fiscus gelegenheid gaf, door maatregelen van contrôle in de fabrieken en raffinaderijen gegevens te verzamelen omtrent de werkelijke hoeveelheid suiker, die verkregen werd. Tevens werd voor de beetwortelsuikerfabrieken de aanslag van het sap verhoogd met 12 % en werd ook voor de jaren 1894, 1895 en 1896 weer een minimumopbrengst van den accijns vastgesteld. De verhooging van den aanslag was er op berekend, om aan de fabrikanten de gelegenheid te laten, nog 5½ millioen accijnsvrije overponden te verkrijgen, gelijkstaande met een accijnswinst van 1½ millioen gulden.

Uit het toezicht in 1894—'95 op de fabrieken bleek, dat de overponden meer dan tweemaal zoo groot waren als berekend was en dat de premie voor de fabrikanten, trots de verhooging van den aanslag, nog 11 ton meer was, dan de wetgever voldoende had geacht.

Deze kennis van zaken gaf aanleiding tot een nieuwe wet op de suiker van 1897, waarbij het exercisestelsel werd ingevoerd en de accijns alleen werd geheven van de suiker, die de raffinaderij of fabriek verliet met bestemming voor binnenlandsch gebruik, terwijl suiker, uitgeslagen naar het buitenland of uit een beetwortelsuikerfabriek naar een raffinaderij, vrij was. Bij deze wet was echter een premie voor de suikerfabrikanten behouden in het belang van landbouw en fabrieken. Die premie zou bedragen voor de beetwortelsuikerfabrieken als maximum in 1896—'97 2,3 mill. gulden totaal en dalen tot 1,5 mill. gulden in 1904—1905. Door die premiën zouden de fabrikanten schadeloos gesteld worden voor het verlies der accijnswinst op de overponden, die nu ophield te bestaan.

De wet van 1897 moet weder gewijzigd worden, nu op de suikerconventie, op 5 Maart 1902 te Brussel gesloten, de mogendheden, die zich hierbij aansloten, zich verbonden tot afschaffing van alle directe en indirecte premiën op de suiker. Het doel was, zooals het luidt, het gelijk maken van de voorwaarden voor concurrentie tusschen de beetwortelsuikers en de rietsuikers van verschillende herkomst, en anderzijds het bevorderen van de uitbreiding van het gebruik van suiker. Ook Nederland heeft zich hierbij aangesloten en bij wet van 1902 werd de goedkeuring aan die overeenkomst gegeven. Daarmede zijn wij op het tegenwoordig standpunt der suikerwetgeving gekomen, die de protectie der beetwortelsuiker heeft doen eindigen.

IV. Tienden in de negentiende eeuw.

Tienden in de 19e eeuw.

De Staatsregelingen van 1798 en 1801 waren van het beginsel uitgegaan, om bij de opheffing van heerlijke rechten, tienden enz. de bezitters dier rechten schadeloos te stellen (zie pag. 216, 247). Geen vernietiging van recht zonder schadeloosstelling: dat was het toegepaste stelsel. Ten opzichte van de tienden werd dan ook bij publicatie van 7 Juni 1798 uitgedrukt, dat de vernietiging der tienden aan de schadeloosstelling ondergeschikt werd verklaard, en den gebruiker van het tiendschuldige land werd eerst dan toegestaan, de tiendplichtige vruchten te innen, als hij vooraf een accoord van schadeloosstelling met den heffer had aangegaan. Doch reeds twaalf dagen later werd die publicatie ingetrokken.

De tienden bleven dus feitelijk op den ouden voet bestaan. Alleen in Zeeuwsch-Vlaanderen en Limburg werden de tienden afgeschaft onder het Fransch bestuur, en deze gewesten bleven tiendvrij. Hoewel in 1809 het Wetboek NAPOLEON, ingericht voor het Koninkrijk Holland, eenige artikelen over tienden gaf, hadden die slechts betrekking op tienden, welke na de invoering van dat wetboek gevestigd zouden worden. De inlijving van de Nederlanden bij Frankrijk in 1810 bracht geen verandering in de tienden; het decreet van 18 Oct. 1810 verklaart (art. 218 en 219): „Les dîmes et rentes foncières continueront à être perçues en Hollande conformément aux lois existantes. Il sera ultérieurement sur la faculté de racheter les dites dîmes et rentes." Ter voldoening aan art. 219 van het decreet van 18 Oct. 1810 verscheen den 22en Jan. 1813 een decreet over den afkoop van tienden, waarbij de tienden als grondrenten beschouwd werden en dus aan afkoop onderhevig zijn. Dit decreet werd bij Souverein Besluit van 22 Oct. 1814 (Stbl. n°. 103) weder ingetrokken.

Dit decreet en het besluit tot intrekking gaven aanleiding tot veel en groote verschillen van gevoelens; de intrekking er van werd meermalen als ongeldig beschouwd, omdat de Souvereine Vorst de bevoegdheid miste, het decreet bij Souverein Besluit af te schaffen, dewijl het hier een onderwerp van burgerlijk recht gold, dat volgens de grondwet van 1814 in overleg met de Staten-Generaal had behooren te worden geregeld.

Men had de verwachting, dat in het Burgerlijk Wetboek, met welks samenstelling een commissie werd belast, een volledige regeling der tienden spoedig zou worden gegeven. Echter moest het een kwart eeuw duren, voordat het B. Wetboek, dat de grondwet van 1814 vereischte, werd ingevoerd. De voorschriften in het B. Wetboek van 1 Oct. 1839 omtrent de tienden hadden weinig praktisch belang en werden zoo goed als nooit toegepast, daar zij de tienden, na de invoering van het Wetboek ontstaan, op het oog hadden.

Zoo bleven de tienden in den ouden toestand voortbestaan. Een voor het tiendrecht belangrijke bepaling uit de wet van 16 Juni 1840 (Stbl. n°. 17) moeten wij hier echter nog noemen. Art. 6 dier wet bepaalde, dat van de woeste gronden, na de uitvaardiging dier wet ontgonnen, nimmer eenige tienden ten behoeve van 's Rijks domeinen zouden worden geheven. § 1 van art. 11 dier wet gaf dienzelfden vrijdom, voor zooverre het Rijk het recht had op novale tienden van drooggemaakte braakgronden, lage weide- en hooilanden,

lage veen- of moergronden; voor de ingedijkte buitengronden, als uiterwaarden, kwelderlanden, grienden, schorren enz. werd voor den tijd van twintig jaren ontheffing der novale tienden toegestaan. Waar anderen recht hadden, tiend te heffen van woeste gronden, welke vóór de uitvaardiging der wet nimmer waren bebouwd geweest of, vroeger ontgonnen, sedert vijftien jaren of langer woest gelegen hadden, zou, naar art. 20 voorschreef, een jaarlijksche grondrente, per bunder te berekenen, worden betaald, welke rente betaald zou worden naar de opbrengst van den grond in het eerste jaar dat deze na de ontginning met tiendplichtige vruchten mocht worden bepoot. Zij was te allen tijde tegen het twintigvoudig bedrag afkoopbaar. (Dit is vervallen bij art. 23 der wet van 1872).

Sedert dien tijd werd de strijd tegen de tienden voortgezet. Nadat reeds een negental ontwerpen, waarvan drie te danken waren aan het initiatief van leden der Tweede Kamer, tot het opheffen of afkoopbaar stellen van tienden waren ingediend, hetzij door ze te converteeren in een grondrente, hetzij door afkoopbaarstelling, werd eerst in 1872 een ontwerp dienaangaande tot wet verheven (wet van 12 April 1872, Stbl. n°. 25). Reeds in 1865 (wet van 12 Dec. 1865, Stbl. n°. 143) waren de tienden van het kroondomein afkoopbaar verklaard, doch de wet van 1872 hief de vroegere wetten alle op, stelde zoowel dominale als particuliere tienden afkoopbaar en beheerscht thans nog den afkoop der tienden. Hiermede werd een eind gemaakt aan het twistpunt, of het decreet van NAPOLEON van 1813 rechtsgeldigheid had behouden [1]).

Invloed der wet van 1872. Tegenwoordige tienden.

De wet van 1872 beheerscht sedert den afkoop der tienden. Toch heeft die wet niet het doel bereikt, dat men er mede beoogde, en het landbouwbedrijf geenszins volledig ontheven van den druk der tienden. In het geheel bedroeg de totale som, voor afkoop van tienden van 1872—1901 besteed, *f* 9,551,946, voor den afkoop van grondrenten, behoorende tot het Staatsdomein, *f* 181,058. Maar toch bedroeg de opbrengst der in 1898 in 't openbaar verpachte tienden van veldvruchten nog *f* 765,344, voor krijtende tienden *f* 3182. Hierbij moet men in aanmerking nemen, dat de prijzen over 't geheel laag waren en niet genoemd zijn de tienden, welke onderhands of in natura geheven werden. Daaruit blijkt, dat de tienden nog vrij aanzienlijk gebleven zijn na de wet van 1872.

Wij laten hier nog volgen een overzicht der tienden in 1898 volgens de provinciën, om hun verbreiding over ons land te leeren kennen [2]).

PROVINCIËN.	Aantal gemeenten.	Totale opbrengst.	
		Veldvruchten.	Krijtende tienden.
Drente	1	*f* 75	—
Overijsel	8	- 2,143	—
Gelderland	88	- 184,537	*f* 1530
Utrecht	58	- 44,348	- 1652
Noord-Holland	3	- 907	—
Zuid-Holland	95	- 212,361	—
Zeeland	63	- 115,939	—
Noord-Brabant	114	- 293,035	—
Totaal		*f* 765,344	*f* 3182

[1]) J. KOSTERS, Het Oude Tiendrecht, pag. 101 enz.

[2]) Gegevens uit het Verslag der Commissie uit het Landbouwcomité over het Tiendrecht.

Van de opbrengst dezer tienden behoorde *f* 130,963 aan het kroondomein, meest in Gelderland (± *f* 65,000), Zeeland (ruim *f* 38,000) en verder in Utrecht (± *f* 17,000), Zuid-Holland (*f* 11,800) en Noord-Brabant (*f* 1320). Het Staatsdomein ontving aan tienden *f* 60,900, meest uit Noord-Brabant (*f* 58,800) en uit Zuid-Holland (*f* 2100). De meeste tienden behooren echter aan particulieren; voor hen was de opbrengst in 1898 in totaal *f* 556,376. Daarbij kwamen nog *f* 13,534 opbrengst der tienden, welke aan de gemeenten toekwamen, en nog eenige aan anderen.

De aanzienlijke uitgestrektheid der nog altijd tiendplichtige landen trok de aandacht van een Commissie van het Landbouwcomité, welke de zaak onderzocht en een belangrijk verslag hierover uitbracht met een ontwerp van wet, waarbij iedere nog bestaande tiende zou worden opgeheven en vervangen door een grondrente ten behoeve van het Rijk [1]).

Om het tiendrecht af te koopen, heeft men ook reeds de coöperatie toegepast, gelijk wij nader vermelden bij het bespreken der coöperatie.

V. Vereenigingsleven en landbouwvertegenwoordiging. De afdeeling landbouw.

Vereenigingsleven bij de landbouwers.

Wij hebben reeds nagegaan, hoe zich in het eind der 18e eeuw het vereenigingsleven ontwikkelde en ook voor den landbouw van belang was (zie pag. 180 deel II, en verder). Ook in de 19e eeuw zette die beweging zich voort, maar toch aanvankelijk nog niet met algemeene deelneming. Het waren niet de landbouwers zelf, die zich in de eerste helft der 19e eeuw bij elkander aansloten, maar meer de heeren. De *Maatschappij tot bevordering van den Landbouw te Amsterdam*, die wezenlijk in goede richting gewerkt had, om den landbouw wetenschappelijk op te beuren en daarvoor belangrijke geschriften uitgaf, liet na 1832, toen het 19e deel harer verhandelingen verscheen, weinig meer van zich hooren, en omstreeks 1840 zag men de voorteekens van de ontbinding der vereeniging [2]).

De *Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen*, later de *Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij*, had zich ook de bemoeiing met den landbouw ten doel gesteld en heeft veel op dat gebied verricht, onderscheidene uitgaven op landbouwkundig gebied doen verschijnen. Door een Commissie uit deze Maatschappij verscheen over de jaren 1829 tot en met 1834 het jaarverslag van den landbouw, onder den titel: „Algemeen verslag wegens den Staat van den Landbouw in het Koninkrijk der Nederlanden."

In 1835 ging de Huishoudelijke Maatschappij over in de *Maatschappij van Nijverheid* te Haarlem, een vereeniging, die door het instellen eener afdeeling „Landbouw" toonde, ook hieraan haar zorg te willen wijden, en die in haar tijdschrift vele artikelen over landbouw plaatste en deskundige mede-

---

[1]) Verslag der Commissie uit het Landbouwcomité over het Tiendrecht, 1903.

[2]) Tijdschr. Maatsch. v. Nijv., 1845, pag. 630.

werkers op dit gebied had. Van 1835—1859 werd het jaarverslag van den landbouw door een commissie uit deze maatschappij bewerkt.

Provinciale Landbouwvereenigingen. Landhuishoudkundig congres.

Ook in enkele deelen des lands begonnen de landlieden samen te werken, zij het aanvankelijk nog op zwakke wijze. Zoo werd in 1834 in Friesland opgericht het „Vriesche Genootschap van proefondervindelijken landbouw." De stichter hiervan was Dr. J. VITRINGA COULON, en het genootschap had ten doel, om gezamenlijk te onderzoeken, wat nuttig kon zijn voor den landbouw. Deze vereeniging gaf een geschrift uit, waarin de verkregen resultaten werden medegedeeld. Zij heeft echter niet lang bestaan.

Even vóór het midden der 19e eeuw zag men het vereenigingsleven bij de landbouwers en belangstellenden in den landbouw in enkele gedeelten des lands ontwaken. De „commissie van landbouw" in Zeeland gaf daartoe den eersten stoot in 1842. De hooge regeering juichte dit denkbeeld toe en de leden der commissie van landbouw werden benoemd tot bestuursleden der nieuwe *Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw*, welker statuten in 1843 door den koning werden goedgekeurd, terwijl door Z. M. den koning het hem aangeboden beschermheerschap werd aanvaard. Zoo kwam in plaats van een door de regeering benoemde commissie een zelfstandige vereeniging van landbouwers tot stand.

Spoedig ontwaakte ook het vereenigingsleven in de andere provinciën. Zoo werden achtereenvolgens opgericht: in 1844 het *Genootschap van den Landbouw in Drente;* in 1847 het *Genootschap ter bevordering van Nijverheia te Onderdendam* in Groningen (in 1879 met andere landbouwmaatschappijen vereenigd tot het *Genootschap ter bevordering van Nijverheid in de provincie Groningen*), in 1847 de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw*, die de Amsterdamsche Maatschappij van Landbouw verving, en in 1849 de *Limburgsche Maatschappij van Landbouw.*

Te Utrecht was reeds in 1841 het *Genootschap van Landbouw en kruidkunde opgericht*, dat niet uitsluitend de behartiging van landbouwbelangen op het oog had, maar tevens die van den tuinbouw. En in 1881 werd de *Provinciale Landbouwmaatschappij* in Noord-Brabant gesticht.

Door deze provinciale landbouwvereenigingen werden de Commissiën van Landbouw (zie pag. 281 deel II) overbodig. Zij hadden niet het nut gesticht, dat men van haar verwacht had. Aangezien ook het Fonds van den Landbouw niet langer gedoogde, daaruit de bezoldigde secretarissen van genoemde commissiën te voldoen, werden zij bij Kon. Besluit van 7 Jan. 1851 (Stbl. nº. 61) als rijksinstellingen opgeheven. In enkele provinciën bleven de Commissiën van Landbouw nog korten tijd als provinciale instellingen in stand, ten laste der provinciale begrooting, doch allengs verdwenen zij geheel, de laatste in 1881 in Noord-Brabant.

In 1846 werd op aandrang van Mr. baron SLOET TOT OLDHUIS door de directie der Overijselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart te Zwolle het initiatief genomen tot het uitschrijven van een *Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*, dat het eerst den 11en Juni 1846 te Zwolle bijeenkwam en jaarlijks in de verschillende deelen des lands vergadert. Door dit congres komen de landhuishoudkundigen uit het geheele land nader

met elkander in aanraking en worden de verschillende locale meeningen uitgewisseld. Tot dit doel heeft het congres zeker goed gewerkt, meer nog indirect dan direct.

Invloed der ontwikkeling van het verkeer.

Het vereenigingsleven bij de landbouwers kwam eerst recht tot bloei na het midden der 19e eeuw. De ontwikkeling van het verkeerswezen had hierop grooten invloed.

In het begin der 19e eeuw lag het platteland, voor zoover er geen bevaarbare rivieren bestonden, nog geheel in een toestand van isolement. Kanalen waren er nog weinige en harde wegen waren er zoo goed als in het geheel niet. Onder koning LODEWIJK NAPOLEON werd begonnen met straatwegen aan te leggen tusschen eenige aanzienlijke steden, als van Haarlem naar Den Haag 1806—1807, van Utrecht over Amersfoort naar het Loo en eenige andere. Maar in 1821 had Overijsel nog geen enkelen straatweg; Drente verkeerde in 1823 nog in hetzelfde geval, en Groningen en Friesland bleven tot 1827 geheel van straatwegen verstoken. Niet vóór 1848 waren de meeste rijksstraatwegen eerst tot stand gekomen, en na dien tijd ving men meer aan met gemeentestraatwegen.

Ook de belangrijkste kanalen kwamen onder koning WILLEM I eerst tot stand en werden later verbeterd en uitgebreid door nieuwe.

De eerste spoorweg, van Amsterdam tot Haarlem, werd in Nederland aangelegd in 1839 en eerst 10 jaren later werd de lijn tot Rotterdam voortgezet. In 1845 kwam de lijn Amsterdam—Arnhem gereed, en in 1850 waren nog geen andere spoorwegen dan deze lijnen in exploitatie. Eerst in 1860 werd tot den aanleg der Staatsspoorwegen besloten, die sedert met de particuliere lijnen ons land met een net overdekken, aangevuld met locaalspoorwegen, stoomtramwegen enz. [1]).

Door het gemis van gemeenschapsmiddelen waren de bewoners van het platteland in de eerste helft der 19e eeuw nog geïsoleerd. De hofsteden lagen op zichzelf; de bewoners kwamen weinig met elkander in aanraking; de periodieke litteratuur werd bij uitzondering door de landbewoners gelezen; zij leefden op- en voor zichzelf. De boeren werkten voor een aanzienlijk deel tot produktie van artikelen voor eigen behoefte; verdeeling van arbeid was nog weinig ingevoerd. Daardoor kon er geen gemeenschapszin ontstaan, tenzij een gemeenschappelijk gevaar hen bedreigde.

De ontwikkeling van de verkeersmiddelen bracht de boeren in den kring van het wereldverkeer, deed hen produceeren voor de wereldmarkt, deed hen belang hebben bij hetgeen op verre afstanden plaatsgrijpt. Verdeeling van arbeid, ruimer produktie, uitbreiding der geldhuishouding, toeneming van gemeenschapszin, uitwisseling van denkbeelden over het bedrijf, dit zijn enkele der veranderingen, welke door de verbeterde verkeersmiddelen voor de boeren tot stand kwamen. Het leven ten plattenlande trad daardoor in een halve eeuw tijds in een geheel nieuw stadium en op het vereenigingsleven en de denkbeelden had dit grooten invloed.

---

[1]) Zie uitvoerig H. BLINK, Ontwikkeling van het verkeerswezen in Nederland (Vragen van den Dag, 1898, pag. 530 enz.).

Een Centrale Landbouwvereeniging. Voorstellen.

Na het oprichten van zoovele provinciale landbouwvereenigingen kwam ook de vraag aan de orde, hoe de invloed van de landbouwers zich zou kunnen doen gelden op de regeeringsdaden voor den landbouw. Telkens werd er van verschillende zijden al op aangedrongen, de stem der landbouwers zelf te hooren, en van tijd tot tijd werden er ook voorstellen in dien geest gedaan, maar de vraag naar het hoe *hoe* stuitte af op moeielijkheden. De gedachte, om de adviezen van de landbouwers zelf in te winnen en de verspreide, op zichzelf staande krachten tot een soort van centrale landbouwvereeniging bij elkander te brengen, teneinde daar advies bij te kunnen vragen, werd verwezenlijkt door Z. M. Koning WILLEM III. In het begin van 1851 ontvingen verschillende Maatschappijen van Land- en Tuinbouw op last van Z. M. den Koning een missieve, waarin gemeld werd, dat Z. M. persoonlijk en door eigen middelen de ontwikkeling van den landbouw wenschte te bevorderen. In die missieve werden onderscheidene vragen gedaan betreffende hetgeen er tot bevordering van den landbouw zou kunnen worden verricht. Vele antwoorden kwamen op de gedane vragen in. Zoo werd o. a. aanbevolen: aanmoedigen van tentoonstellingen, uitloven van prijzen, bevordering van landbouwonderwijs, oprichten van modelhoeven, aanbieden van werktuigen, uitgave van een encyclopaedie van de vakken, welke met den landbouw in betrekking staan, het ondersteunen van ontginning door landbouwondernemingen, het bevorderen van landbouwproefnemingen, enz.

Ook werd noodig geoordeeld, dat aan de hoogescholen landbouwonderwijs ten behoeve van meer gegoeden alsmede voor de vorming van kundige onderwijzers diende te worden gegeven. Men wenschte verder de oprichting van landbouwscholen op onderscheidene grondsoorten en in verschillende streken. Ook wilde men, dat op de lagere scholen van het platteland het onderwijs meer in verband zou worden gebracht met het bedrijf, dat de leerlingen later zouden uitoefenen.

Een gevolg van deze missieve was een bijeenkomst, door Z. M. den 20en April 1854 op het Huis Ten Bosch belegd, welke door den Koning persoonlijk werd geopend met een toespraak, waarin Z. M. er op doelde, dat een nauwere verbinding tusschen de verschillende instellingen van landbouw door een centrale of algemeene vereeniging wenschelijk zou zijn. De vergadering liet dezen wenk niet voorbijgaan, en er werd besloten, dat aan Z. M. in bedenking zou worden gegeven, een *Algemeene Koninklijke Landbouwvereeniging* op te richten.

Aan dien wensch werd gevolg gegeven, en den 27en Mei 1856 had de eerste bijeenkomst plaats van de *Algemeene Koninklijke Landbouwvereeniging*, in de Gothische zaal van het Paleis. Op die vergadering fungeerde de heer Mr. GEVERS VAN ENDEGEEST als voorzitter en de heer WOLTERBEEK als secretaris. Z. M. de Koning werd tot beschermheer der vereeniging benoemd en nam die onderscheiding aan.

Deze vereeniging was eenigszins een navolging van een dergelijke in België: *La Société Centrale*, in 1848 opgericht, die zeer bloeide, zoodat zij in 1853 reeds 1500 leden telde. De nieuwe vereeniging in Nederland toog met moed aan den arbeid. Er werden commissiën benoemd, die het volgend

jaar rapporten zouden uitbrengen over: 1en hetgeen kon strekken tot bevordering van het doel der vereeniging; 2en kennisneming van hetgeen in en buiten het Rijk tot verbetering van den landbouw noodig werd erkend; 3en bevordering en aanmoediging van de invoering der verbeteringen; 4en de bevordering van landbouwonderwijs en het geven van inlichtingen; 5en onderzoek der conceptstatuten eener op te richten Nederlandsche Maatschappij van Grondcrediet.

De tweede vergadering had plaats den 19en Mei 1857, waar verslagen werden uitgebracht enz.; de derde den 25en Mei 1858, waarbij o. a. besloten werd, prijsvragen uit te schrijven over draineeren, wisselbouw en over stalvoedering. Nog hadden vergaderingen plaats in 1859 en 1860. [1])

Het bleek echter weldra, dat de Vereeniging niet de algemeene belangstelling vond. De machtige provinciale maatschappijen werkten het ontstaan van de centrale vereeniging, die hun invloed zou beperken, niet in de hand, maar zelfs tegen. [2])

Het aantal leden bedroeg in 1862 niet meer dan 166 en 16 donateurs. Daarom werd in 1863 bij besluit van 3 Jan. de „Algemeene Koninklijke Landbouwvereeniging" opgeheven en de nog loopende prijsvragen werden ingetrokken. Hiermede was de eerste poging tot het vormen van een centrale Landbouwvereeniging mislukt.

De Nederlandsche Boerenbond.

Was de eerste poging tot het vormen van een groote centrale vereeniging afgestuit op veel persoonlijke motieven en provincialisme, toch werd daarover telkens weder gedacht en eindelijk kwam die tot stand door den *Nederlandschen Boerenbond*, een federatie van provinciale landbouwvereenigingen. De Nederlandsche Boerenbond is op de volgende wijze ontstaan. Op het landhuishoudkundig congres te Assen in 1888 werd door den heer CLAASSENS te Sittard, onder het pseudomien FRANS VAN DAM, een uitvoerige nota ingezonden, handelende over het nut der „Bauernvereine" in de Rijnprovincie. Sedert dien tijd werd dit onderwerp herhaaldelijk behandeld in bladen en vergaderingen en de omstandigheid, dat de Boerenbonden in België in korten tijd zulk een groote vlucht namen, droeg er vooral toe bij, om er hier meer belangstelling voor te wekken.

De eigenlijke stoot tot de oprichting werd gegeven door Jhr. L. RIDDER VAN DER SCHUEREN, president eener afdeeling der Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw te Zevenaar. Op het eind van 1895 werd door hem in verschillende dagbladen een oproeping geplaatst, waarin zij, die de oprichting van een Boerenbond wenschelijk achtten, werden verzocht, van hun instemming blijk te geven. De blijken van belangstelling stroomden van alle zijden toe, en reeds op 31 Jan. 1896 werd op een talrijk bezochte vergadering te Arnhem besloten tot het stichten van den Nederlandschen Boerenbond, en werd de heer VAN DER SCHUEREN met de heeren J. L. PAUWEN en TH. PRUIS uitgenoodigd de statuten te ontwerpen, die in een tweede vergadering zouden worden behandeld en goedgekeurd. Dit geschiedde in Juli 1896. In de conceptstatuten waren twee denkbeelden

---

1) Magaz. v. Landb. en Kruidk. 1868—'69.
2) Zie Economist Bijbl. 1863 pag. 233.

op den voorgrond gesteld, n.l. dat alleen zij, die tot de Christelijke belijdenis behoorden, als lid zouden worden toegelaten, alsmede, dat de Bond een bepaald protectionistisch karakter zou dragen. Vooral de Brabantsche en Limburgsche afgevaardigden traden hiervoor op. Dit alles viel moeielijk te formuleeren, maar door het verstandig optreden van DR. SCHAEPMAN en den heer J. TRUIJEN kwam men tot een resultaat en werd besloten, in de statuten de formule op te nemen, dat de Boerenbond het Christendom als grondslag der maatschappij erkende. Ten opzichte van de protectie werd voorloopig nog geen beslissing genomen, en in de statuten werd daarvan geen melding gemaakt.

Deze beslissing was geenszins naar den zin van de Noord-Brabantsche en Limburgsche afgevaardigden. Daarom namen in deze beide provinciën later de provinciale bonden een bijzondere houding aan tegenover het hoofdbestuur, welke hierin haar verklaring vindt. In genoemde provinciën verkregen de afdeelingen den naam van *Christelijke Boerenbond.*

De Nederlandsche Boerenbond bestaat nu uit een federatie van verschillende provinciale afdeelingen, ieder met een provinciaal bestuur. Afgevaardigden daarvan vormen het Hoofdbestuur, waaruit de leden van het dagelijksch bestuur worden gekozen, ten getale van 5. De zetel van het hoofdbestuur is gevestigd te Utrecht. De Provinciale afdeelingen of Boerenbonden hebben een betrekkelijk groote zelfstandigheid; ze hebben hun eigen statuten en de Nederlandsche Boerenbond is eigenlijk te beschouwen als een federatie van Provinciale vereenigingen.

De Nederlandsche Boerenbond had in 1902 de volgende afdeelingen: [1])

1.	*Noord-Brabantsche Christelijke Boerenbond*	127	Afd.	en	14700	leden.
2.	*Limburgsche Landbouwbond*	126	„	„	11000	„
3.	*Provinciale Noord-Hollandsche Boerenbond*	17	„	„	1000	„
4.	„ *Overijselsche* „	21	„	„	1400	„
5.	*Geldersch-Utrechtsche* „	50	„	„	4500	„
6.	*Prov. Zuid-Hollandsche* „	7	„	„	500	„
7.	*Friesche* „	1	„	„	(?)	„

De afdeeling Noord-Brabantsche Bond heeft thans nog alleen het woord *Christelijk* in haar naam opgenomen als onderscheidingsteeken; de Centrale vereeniging en de andere Provinciale vereenigingen hebben dat niet. De Noord-Brabantsche en Limburgsche vereenigingen dragen een zeer beslist Katholiek karakter en worden krachtig gesteund door de Katholieke geestelijkheid, wat trouwens met de bonden in andere provinciën ook het geval is.

In de statuten van den Noord-Brabantschen Christelijken Boerenbond wordt gezegd, dat het doel is, door nauwe aaneensluiting en samenwerking van alle door hem erkende vereenigingen een degelijken en welvarenden boerenstand in Christelijken geest te vormen. Dit doel tracht de Bond te bereiken o. a. door den woeker te bestrijden, het landbouwcredietwezen te verbeteren en die vereenigingen te stichten of te bevorderen, welke strekken kunnen tot heil van den boerenstand. Tot het lidmaatschap wordt vereischt 1e dat men in Christelijken geest God, huisgezin en eigendom erkenne

---

Jaarboekje van den Ned. Boerenbond 1903 pag. 75.

en eerbiedige; 2e dat men geen ergerlijk leven leide; 3e dat men landbouwer, grondeigenaar, beheerder of pachter zij. Weduwen zijn niet uitgesloten. [1])

In Limburg had in den laatsten tijd een fusie plaats van den provincialen Christelijken Boerenbond met de Landbouw-Maatschappij in Limburg, en de nieuwe vereeniging draagt den naam van *Limburgsche Landbouwbond*, welke aangesloten is bij den Nederlandschen Boerenbond.

Overzicht der Landbouwmaatschappijen. Behalve de genoemde landbouwmaatschappijen zijn ook eenige andere opgericht, enkele met een meer locale beteekenis, andere met een speciale bedoeling, of wel om in de algemeene vergadering de landbouwzaken te behandelen. Wanneer wij nu de tegenwoordig bestaande grootere landbouwvereenigingen overzien, dan vinden wij de volgende:

1. De *Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid*, voortgekomen uit het Genootschap van Nijverheid in Groningen, dat in 1879 gereorganiseerd werd; 2. De *Maatschappij tot bevordering van Nijverheid in het Westerkwartier van Groningen*, opgericht in 1859; 3. De *Veenkoloniale Landbouwbond*, opgericht in 1889; 4. De *Friesche Maatschappij van Landbouw*, opgericht in 1852; *Het Genootschap tot bevordering van den Landbouw in Drente*, opgericht in 1844; *De Geldersche Overijselsche Maatschappij van Landbouw*, opgericht in 1845; *De Overijsselsche Landbouw-Maatschappij*, ontstaan uit de Twentsche Landbouwmaatschappij, welke laatste in 1871 werd opgericht; *Het Genootschap van Landbouw en Kruidkunde te Utrecht*, opgericht in 1841; *De Hollandsche Maatschappij van Landbouw*, opgericht in 1847; *De Vereeniging tot bevordering van den Landbouw in Hollands Noorderkwartier*, opgericht in 1871; *De Maatschappij tot bevordering van Landbouw en Veeteelt in Zeeland*, opgericht in 1843; *De Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw*, opgericht in 1881; *De Nederlandsche Boerenbond* met de Afdeelingen: *Noord-Brabantsche Christelijke Boerenbond*, *Limburgsche Landbouwbond*, *Geldersch-Utrechtsche Boerenbond*, *Provinciale Overijselsche Boerenbond*, *Provinciale Zuid-Hollandsche Boerenbond* en een *Friesche* afdeeling.

Verder vormt het *Nederlandsch Landbouw-Comité* een centrale vertegenwoordiging van een 23-tal land- en tuinbouwvereenigingen van verschillenden aard.

Dorpslandbouwvereenigingen. Naast deze grootere vereenigingen hebben zich in de laatste 25 jaren een groot aantal *dorpslandbouwvereenigingen* ontwikkeld, welke vooral ook coöperatie ten doel hebben. Omtrent hun opkomst nog een enkel woord.

In de jaren na '70 zag men in de provincie Limburg een buitengewoon vereenigingsleven ontwikkelen bij de landbouwers. De Maatschappij van Landbouw in de provincie bevorderde er de opkomst van dorpsvereenigingen, welke onder den naam van *Landbouw Casino's* bekend werden. Die Landbouw-Casino's, welke in een of meer gemeenten vereenigd ontstonden, werden als onderafdeelingen der Maatschappij

---

1) Zie F. B. LÖHNIS. Landbouw-Coöperatie (Landbouwk. Tijdschr. 1899). — Kroniek van den Boerenbond en: Almanak van den Noord-Brabantschen Boerenbond 1899.

erkend, zoodra zij op zijn minst 20 leden telden. Zij waren geheel vrij in het kiezen van het bestuur en het beheer der gelden, en de leden der Casino's werden als leden der Maatschappij beschouwd.

Het doel dier Casino's was de opbeuring van den plaatselijken landbouw (akkerbouw, houtteelt, veehouderij). „De leden zullen trachten de heerschende misbruiken of verkeerde gebruiken aan 't licht te brengen, alsmede de meest dringende behoeften, welke zich aldaar doen gevoelen: de eene zoeken weg te ruimen, en in de andere te voorzien; zij zullen hun beste pogingen aanwenden, om de eindresultaten van den praktischen en wetenschappelijken vooruitgang op landhuishoudkundig gebied, zooveel de plaatselijke omstandigheden het toelaten, in toepassing te brengen." [1]) Middelen, om dit doel te bereiken, zijn: Geregelde vergaderingen en gemoedelijke bespreking van belangrijke onderwerpen van landbouw en veeteelt; gebruik van goede boeken; het bijwonen der lessen van den wandelleeraar, en het uitoefenen van een zachten druk op het plaatselijk lager onderwijs (zorgen voor vlijtig schoolbezoek, invoering van landhuishoudkundige rekenboekjes, oprichting en ondersteuning van Zondags- en herhalingsscholen voor landbouwerskinderen, die 't lager onderwijs genoten hebben.)

Verder stelden deze ten doel: oprichting van kleine proefvelden voor rekening der Casino's; bevordering van 't associatie-stelsel of genootschapswezen voor landbouwaangelegenheden, daar dit het eenige middel is, om de vruchten van den verbeterden landbouw toegankelijk te maken voor de middenklasse.

Terecht zag de heer W. C. H. STARING in deze dorpsvereenigingen het beginsel van een belangrijke hervorming van de landbouwmaatschappijen, vooral, doordien het aantal leden en de belangstelling sterk toenamen ingenoemde Provincie. Daarom verbreidde STARING in 1873 een circulaire, waarin hij de oprichting van dergelijke vereenigingen ook elders aanbeval en een concept-reglement daarvan gaf, [2]) grootendeels het Limburgsche gevolgd.

Dit beginsel viel in goede aarde. Wel bestonden er destijds afdeelingen van de verschillende landbouwmaatschappijen [3]), maar de werkkrachten dier afdeelingen hadden niet het locale en handelende karakter der Landbouw-Casino's. Daardoor telden de Limburgsche Casino's in 1875 reeds ± 2000 leden.

Elders op het platteland volgde men nu weldra dat voorbeeld, en zoo zien wij langzamerhand overal dorpsvereenigingen ontstaan. In 1875 bestonden die te Laren en Lochem reeds en weldra zien wij ze over het geheele land verbreid. Hierdoor heeft het landbouwvereenigingsleven zich in een kwart eeuw buitengewoon ontwikkeld, zoodat het over geheel Nederland, tot zelfs in de kleinste plaatsen, wordt gevonden. De belangrijke kaart met een „*Overzicht van de in Nederland bestaande gewestelijke land- en tuinbouwvereenigingen in 1901*," op de schaal van 1 : 400000, door de Afdeeling

---

1) Wij ontleenen de gegevens omtrent het doel en de werking der Casino's aan de ontwerpregelen, door de Maatsch. v. Landbouw in Limburg hiervoor vastgesteld 28 Febr. 1871.

2) Te vinden in het Bijblad der Landb. Crt. 1873 pag. 131.

3) De Holl. M. v. Landbouw telde in 1873: 56 afd., de Geldersche 16 afd., de Friesche 14, de Groningsche 13, het Onderdendamsche Gen. 9, de Zeeuwsche M. v. L. 8, de Bredasche 7, het Utrechtsch Gen. v. L. 6 en de Maastrichtsche Vereeniging 6 afdeelingen

Landbouw van het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid uitgegeven bij het wetsontwerp op de Landbouwvertegenwoordiging, geeft de verbreiding van landbouwvereenigingen cartografisch aan en stelt door statistieken den vooruitgang en achteruitgang er van in het licht. Het aantal leden der Provinciale Landbouwmaatschappijen had in 1880 zijn maximum bereikt, (27827 leden), daalde daarna tot 1890 (23012 leden) om vervolgens weer toe te nemen. In 1900 bedroeg het aantal leden 30000.

De naast de Provinciale bestaande vereenigingen hadden tot 1895 nog weinig leden. Doch dit jaar namen zij sterk toe in bloei, en terwijl het aantal leden in 1895 nog niet meer dan 2500 bedroeg, steeg het tot bijna 22000 in 1900.

Landbouwvertegenwoordiging bij de Regeering.

Van tijd tot tijd drong de vraag naar vertegenwoordiging der landbouwers, om de Regeering te adviseeren in landbouwzaken, weder op den voorgrond. Het was de Minister HEEMSKERK, die in 1875 een Missieve zond aan de Directeuren der Maatschappij van Nijverheid om advies over de vraag, of het niet overweging zou verdienen, om met Kamers van Landbouw het Koninklijk Besluit van 9 Nov. 1851 omtrent de Kamers van Koophandel en Fabrieken aan te vullen? Het antwoord, dat hierop van de Maatschappij inkwam, luidde ontradend. De Maatschappij van Nijverheid, de oudste Maatschappij in Nederland, zooals zij het uitsprak, die zich de belangen van den landbouw steeds met toewijding aantrok, was van meening, dat de samenkoppeling met de Kamers van Koophandel ten zeerste moest ontraden worden, en wees er ook op, dat men in verschillende afdeelingen reeds vroeger zich had uitgesproken, dat over 't geheel nog geen voldoende kennis bestond bij de boeren, om geschikte elementen voor de samenstelling van Kamers van Landbouw te leveren. Dit was o. a. het besluit geweest te Alkmaar in 1874.

Echter achtte zij het wenschelijk, dat een *Rijkslandbouwraad* of *Centrale Rijkslandbouwkamer* als adviseerend landbouwcollege, met een vasten secretaris, in Den Haag gevestigd werd naast een Afdeeling Landbouw aan een der ministeriën. (Missieve van 8 Oct. 1875). [1])

Later, bij missieve van 12 Aug. 1876, richtte het bestuur der Maatschappij van Nijverheid zich tot den Minister met het verzoek, de noodige gelden daarvoor op de staatsbegrooting uit te trekken. [2]) De Maatschappij achtte de behoefte aan een dergelijk lichaam zeer groot, en andere landen waren daarin reeds voorgegaan. De Provinciale vereenigingen konden onmogelijk tegemoet komen aan het bestaande gemis en zouden op zijn hoogst provinciale vraagstukken kunnen toelichten; de *Nederlandsche toestanden* te overwegen, dat liet hun gewestelijke samenstelling niet toe.

Om de kennis van de Nederlandsche toestanden was het hier juist te doen. Bij de talrijke vraagstukken omtrent wetgeving, onderwijs, waterstand, middelen van vervoer, belastingen, veeziekten, betrekkingen van Nederland met het buitenland, kwestiën betreffende landbouw-handel,

---

1) Zie het stuk in het Bijbl. v. d. Landb. Ct. 1877 15 No. 2.

2) Dit adres te vinden in de Landb. Ct. 1876, No. 36, 7 Sept.

sluiting van invoer van vee, invoer van vervalschte en vergiftige mestspeciën, vermengde zaden, in- en uitvoer en fokkerij van paarden, de uitvoer van boter en kaas, de toestand van den landbouw in het algemeen, voorloopige en eindverslagen omtrent den oogst, calamiteiten op landbouwgebied van allerlei aard, (grondbezit en grondverdeeling, botervervalsching enz., enz.) had de regeering adviezen van praktische en kundige mannen noodig. De Minister HEEMSKERK voldeed aan dien wensch en bracht in 1876 daarvoor een post op de begrooting.

In de Tweede Kamer werd evenwel dit voorstel niet met instemming ontvangen, zooals blijkt uit art. 241 van het Voorloopig Verslag betreffende Hoofdstuk V Binnenl. Zaken, en men meende de adviezen van de Rijkslandbouwleeraren met meer vrucht te kunnen inwinnen. De Ned. Maatschappij van Nijverheid stond weder op haar post en den 28en Nov. 1876 werd een adres door de Directeuren aan de Tweede Kamer gezonden, waarin zij de veelomvattende taak van het adviseerend Rijkslichaam in het licht stelden, tevens aantoonende, dat de Rijkslandbouwleeraren daaraan niet konden voldoen. „Het Rijks-lichaam zal werk in overvloed vinden bij den geheel onontgonnen toestand te dier zake in ons vaderland. Daarvan zouden gemakkelijk tal van voorbeelden te geven zijn, ontleend aan den chaos van adressen, die in de laatste jaren in zake veeziekten (men denke aan de runderpestdagen), tienden, jachtwet, nuttige en schadelijke vogels enz. aan de Regeering en Kamers zijn ingediend. Op wetgevend gebied is, om zoo te zeggen, bijna nog alles te doen, wat zich, mits wij maar eerst een Rijks adviseerend lichaam hebben, wel gaandeweg tot heil van onzen landbouw zal ontwikkelen."

Ook het Hoofdbestuur der Hollandsche M. v. Landbouw zond een uitvoerig adres aan de Tweede Kamer, waarin het aandrong, om, als de Tweede Kamer van oordeel was, dat de Maatschappijen van Landbouw te veel locale belangen zouden vertegenwoordigen, in dit geval het voorstel der regeering aan te nemen, en een „College van Landbouw" op te richten, dat stellig een beter orgaan zou zijn dan Kamers van Landbouw, die thans nog ontijdig werden gekeurd, en wier vestiging het Bestuur der H. M. v. L. niet verwachtte door de moeielijkheid, die hun samenstelling zou opleveren. Dat College kon ongetwijfeld nuttig werkzaam zijn, indien het bestond uit mannen, die niet enkel oppervlakkige kennis van landbouw bezaten, maar die zelf rechtstreeksch belang in dien tak van nijverheid hadden."

Een adres van instemming met het regeeringsvoorstel zond ook het Hoofdbestuur der Maatschappij van Landbouw, Tuinbouw en Veeteelt in het arrondissement Breda aan de Tweede Kamer, en deze vereeniging drong er op aan, evenals de Holl. M. v. L., dat de keus van personen zou geschieden uit voordrachten van Landbouwmaatschappijen. Eveneens zond de Geldersche Maatsch. v. Landbouw een adres van adhesie, maar sprak daarbij uit, dat het getal van 6—9 leden, zooals werd voorgesteld, te gering zou zijn.

In de zitting van 15 Dec. 1876 werd het voorstel, om 1200 gulden voor de kosten van genoemd college op de begrooting te brengen, behandeld. Uit de debatten bleek, dat men in de Tweede Kamer nog niet

voldoende begreep, of het bedoelde college zou dienen tot raadgeving aan de regeering of aan de landbouwers; in één woord, men doorzag de belangen van den landbouw niet of wilde liever de beteekenis der provinciale landbouwmaatschappijen handhaven. En het gevolg was, dat de voorgestelde post op de begrooting verworpen werd met 34 tegen 32 stemmen.

De Tweede Kamer stelde zich nu enkel tevreden met den naam. De afdeeling Nijverheid aan het Departement van Binnenlandsche Zaken verkreeg thans den naam „Nijverheid en Landbouw". „Met die doode musch was men voldaan in een landbouwersland als Nederland. En dat in den tijd, toen Pruisen reeds een Minister van Landbouw bezat!"

Zoo was de landbouw weer uit het parlement verdreven en slechts terloops kwam hij er voorloopig ter sprake. Het is dan ook wel opmerkelijk, dat in de Parlementaire Geschiedenis van VAN WELDEREN RENGERS de landbouw niet in het register voorkomt. Meest waren het enkel Koninklijke besluiten, die de landbouwbelangen regelden.

Toch bleef de vraag naar landbouwvertegenwoordiging nog levendig. Op de landhuishoudkundige congressen werd herhaaldelijk het punt behandeld, hoe het best de landbouw bij de regeering vertegenwoordigd kon worden, en wie de kiezers dienden te zijn voor die vertegenwoordiging. De heer Mr. A. FERF heeft het op talrijke congressen daarover gesprokene en beslotene in een kort overzicht bijeengebracht. [1])

Het Landbouw-Comité. Terwijl men aldus zoekende was naar den weg, om de adviezen van de landbouwers te leeren kennen, werd in 1884 de Internationale landbouwtentoonstelling te Amsterdam gehouden, die door de samenwerking der groote landbouwmaatschappijen tot stand was gekomen. Op een bijeenkomst van afgevaardigden der hoofdbesturen dier maatschappijen in 1882 was daartoe besloten. De tentoonstelling had plaats in 1884 en stond onder voorzitterschap van Mr. C. J. SICKESZ. Naast het succes, dat de tentoonstelling had, moest, helaas! aan het licht komen, dat de Nederlandsche landbouw ver achterstond bij het buitenland. Daardoor werd het bewustzijn levendig, dat alle krachten moesten ingespannen worden, om het verzuimde in te halen. Hiertoe was samenwerking noodig, en dit gaf aanleiding tot de oprichting van het *Nederlandsch Landbouw-Comité*, uit afgevaardigden der groote landbouwmaatschappijen.

Dit Landbouw-Comité, bestaande uit vertegenwoordigers der groote maatschappijen, richtte nu tot de Regeering onderscheidene aanvragen om steun tot opbeuring van verschillende onderdeelen van den landbouw. De Minister van Waterstaat echter, tot wiens afdeeling de landbouw ook toen behoorde, stuitte bij het beoordeelen dier aanvragen op onbekendheid aan zijn departement met de zaken van den landbouw, en de behoefte aan deskundige voorlichting kwam meer aan het licht. Dit gaf aanleiding tot het benoemen van een Commissie van Enquête, om een onderzoek in te stellen naar den bestaanden toestand van den landbouw in Nederland, teneinde op de uitkomsten daarvan de plannen tot verbetering te baseeren. Die commissie werd bij besluit van den 18en Sept. 1886 door Z. M. ingesteld. Tot voorzitter der

---

[1]) A. FERF. Landbouwvertegenwoordiging. Kort overzicht van hetgeen op de Landhuishoudkundige Congressen daaromtrent is behandeld. 1902.

Commissie werd benoemd Mr. C. J. SICKESZ; tot ondervoorzitter-rapporteur Mr. P. W. A. CORT VAN DER LINDEN. Na een arbeid van vier jaren bracht deze Commissie een uitvoerig verslag uit over de resultaten van haar arbeid, [1]) een werk, dat door de medewerking van velen uit alle streken een rijke bron is voor locale kennis van landbouwtoestanden in ons vaderland en door resumé's aan het slot buitengewoon praktisch is ingericht.

De Commissie van enquête volgde verder een praktischen weg, door aan de resultaten van haar onderzoek te verbinden het geven van adviezen omtrent zaken, welke zij wenschelijk of noodig vond in Nederland. Zij betreffen vooral:

1. Het nemen van wettelijke maatregelen tegen knoeierijen in den boterhandel.
2. De wenschelijkheid, om landbouwvakscholen van staatswege te subsidieeren.
3. De oprichting van landbouwproefstations.
4. Hetgeen door de regeering moet worden gedaan bij den invoer van vee uit naburige rijken.
5. De middelen, welke van regeeringswege kunnen worden genomen tot verbetering van den toestand van het landbouwcrediet.
6. De regeling van het landbouwonderwijs.
7. De verbetering van het paardenras hier te lande.
8. De wenschelijkheid van staatshulp voor fokkerij van groot en klein vee.
9. Organisatie eener vertegenwoordiging van de Nederlandsche landbouwbelangen.
10. Het opmaken van gemeentelijke landbouwverslagen en van het algemeen landbouwverslag.
11. Wijziging der bestaande belastingen in het belang van den landbouw.
12. Het pachtwezen en het gebruik van den grond.

Tijdens de werkzaamheid der genoemde Staatscommissie had het Landbouwcomité zich teruggetrokken, omdat de meeste leden daarvan zitting hadden in de Commissie. Na de ontbinding der Staatscommissie trad het *Landbouwcomité* weder op. Den 15en Febr. 1892 werden op een vergadering te Utrecht de statuten zoodanig herzien, dat het Landbouwcomité zou worden een officiëele vertegenwoordiging van den land- en tuinbouw in Nederland, erkend en gesteund door de regeering. Het *Nederlandsch Landbouw-Comité* zou samengesteld zijn uit vertegenwoordigers der land- en tuinbouwmaatschappijen in den meest uitgebreiden zin, terwijl er tevens eenige ambtenaren der verschillende departementen als adviseerende leden aan zouden worden toegevoegd. De eerste voorzitter van het Ned. Landbouwcomité was Mr. C. J. SICKESZ, die in 1894 werd vervangen door den heer H. F. BULTMAN, terwijl tot secretaris werd benoemd de heer Mr. A. FERF. In 1901 werd de heer BULTMAN als voorzitter vervangen door den heer P. J. A. DE BRUINE.

Het Ned. Landbouwcomité geniet van regeeringswege een jaarlijksche subsidie, maar overigens oefent de regeering, behalve door de aanstelling van advi-

---

1) Verslag over de uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw, 4 deelen 1890.

seerende leden, er geen invloed op uit. De bewerking van het landbouwverslag werd in 1893 aan het Ned. Landbouwcomité opgedragen en het Landbouwweekblad is zijn officieel orgaan. In 1903 werd echter besloten, de bewerking van het verslag direct onder het Departement te brengen.

Het Ned. Landbouwcomité is niet de eigenlijke vertegenwoordiging van den geheelen landbouwenden stand, doch slechts van de groote aangesloten vereenigingen. Daardoor bleef de vraag naar vertegenwoordiging van de landbouwers nog steeds aan de orde. In openbare vergaderingen, in de bladen, bij verkiezingen enz. werd de zaak herhaaldelijk besproken. Dat heeft aanleiding gegeven, dat in 1903 een ontwerp tot wettelijke regeling der landbouwvertegenwoordiging is ingediend. Dit ontwerp gaat uit van het beginsel, om in de eerste plaats op te richten *Provinciale Landbouwraden* en een *Rijkslandbouwraad.*

De Provinciale Landbouwraden zullen samengesteld worden gedeeltelijk door keuze van de Landbouwvereenigingen in de Provincie, gedeeltelijk door rechtstreeksche keuze van landbouwers enz. De Rijkslandbouwraad, bestaande uit 20—25 leden, zal samengesteld worden door afgevaardigden van de Provinciale landbouwraden. De Rijkslandbouwraad zal dienen tot voorlichting van de regeering.

Wij zullen bij dit ontwerp niet verder stilstaan, omdat het nog niet tot wet is verheven.

Een Ministerie van Landbouw en de Afdeeling Landbouw. Directeur-Generaal-Inspecteur van den Landbouw.

Herhaaldelijk werd in de Tweede Kamer en buiten de Kamers in vergadering en geschrift aangedrongen op de instelling van een Ministerie van Landbouw. Tot nu toe heeft dit niet plaats gevonden. Doch een belangrijke zaak was het, dat in 1897 begonnen werd met de instelling van een *Afdeeling Landbouw* en de benoeming van een *Directeur-Generaal* als chef dier Afdeeling. De eerste Directeur-Generaal was de heer Mr. C. J. SICKESZ, die in 1901 werd vervangen door den heer H. J. LOVINK.

Door de instelling dezer Afdeeling is de leiding der regeeringszorg voor den landbouw in één hand en kan geregeld het oog op de landbouwbelangen gevestigd blijven, en meer volgens één stelsel gehandeld worden. Dit heeft de invoering of totstandkoming van vele hoogst belangrijke maatregelen ten gevolge gehad. Aanvankelijk onder „Binnenlandsche Zaken" gesteld, maakt sedert 1901 de „Afdeeling Landbouw" deel uit van „Waterstaat, Handel en Nijverheid".

Vroeger was de Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs, belast met het toezicht op het Landbouwonderwijs, (zie later) tevens de adviseur der Regeering in de meeste wetenschappelijke en andere landbouwzaken. Door de toenemende uitgebreidheid dier werkzaamheden werd de betrekking in 1901 gesplitst, en werd er een „Inspecteur voor den Landbouw" benoemd, naast den Inspecteur van het landbouwonderwijs. Tot eerstgenoemde betrekking werd benoemd de heer F. B. LÖHNIS, tot dusver Inspecteur van het M. Onderwijs.

VI. PRODUKTIE- EN VERKOOPVEREENIGINGEN, LANDBOUW-COÖPERATIE EN LANDBOUW-CREDIET.

Coöperatie bij Landbouw en Tuinbouw. De coöperatie heeft eerst in den laatsten tijd op landbouwgebied toepassing in Nederland gevonden. In Duitschland, het vaderland der coöperatie, was men ons reeds lang voorgegaan. De wet op de coöperatie dagteekent van 1876, doch niet vóór omstreeks 1890 kwam zij bij den landbouw ruim in toepassing. De oprichting der dorpsvereenigingen en over 't geheel de ontwikkeling van het vereenigingsleven heeft de coöperatie in Nederland doen ingang vinden, nadat velen door woord en geschrift de kennis dienaangaande verbreid hadden.

De coöperatie werkt in de eerste plaats door gemeenschappelijken aankoop van meststoffen, veevoeder, machines, springstieren, hengsten, zaaizaden, enz. Doch aan den anderen kant heeft ook de produktieve coöperatie uitgebreide toepassing gevonden, vooral bij de kaas- en boterbereiding, verder bij exportslagerijen, enz.

Hoezeer de coöperatie toegenomen is, blijkt o. a. hieruit, dat in Friesland in 1890 nog slechts 16 coöperatieve zuivelfabrieken bestonden (die 39800 liters melk verwerkten) en in 1897: 54 fabrieken (met 386080 liter melk), terwijl in 1900: 76 fabrieken (met 198173700 liter melk).

De boterbereiding heeft een geheele omkeering ondergaan door de coöperatie, die thans meest geschiedt in coöperatieve fabrieken. In het jaar 1900 werden als coöperatieve roomboterfabrieken opgegeven: voor Groningen 36, Friesland 76, Drente 72, Overijsel 32, Gelderland 51, Utrecht 3, Noord-Holland 4, Zuid-Holland 10, Zeeland 11, Noord-Brabant 130 en Limburg 156, totaal 581 coöperatieve roomboterfabrieken, waarin 33714 deelhebbers betrokken waren en 16237415 K.G. boter werd bewerkt. Verder werd in de roomboterfabrieken van Friesland (83450 K.G.) en Zuid-Holland (7000 K.G.) nog vette kaas gemaakt, in die van Groningen (18019 K.G.), Friesland (10173156 K.G.), Drente (24136 K.G.), Zuid Holland (39722 K.G.) en Noord-Holland (103377 K.G.) magere en halfvette kaas. Het aantal coöperatieve kaasfabrieken bedroeg in Groningen 3 en in Noord-Holland 48, totaal 51.

Hieruit blijkt reeds, dat de produktieve coöperatie een belangrijke factor in het boerenleven is geworden. Daarenboven vindt men thans talrijke coöperatieve landbouwersorganisaties in ons land. In Groningen vindt men 4 coöperatieve aardappelmeelfabrieken en 1 coöperatieve stroocartonfabriek; in Drente 1 coöperatieve aardappelmeelfabriek, in Zeeland eenige coöperatieve meekrapfabrieken, 2 cichoreifabrieken en 1 coöperatieve suikerfabriek. Het aantal coöperatieve vereenigingen tot aankoop van meststoffen, tot aankoop en het houden van fokdieren, tot aankoop van verschillende landbouwbenoodigdheden, van voedermiddelen enz., tot verkoop van produkten van landbouw en veeteelt en tuinbouw is reeds zeer groot. De landbouwverslagen geven hierover gegevens. De oprichting der boterfabrieken heeft in talrijke plaatsen, waar vroeger de boter ten deele in ruil voor andere waren werd verkocht, en de boer geen goeden prijs voor den boter kon bedingen, zonder zich te verplichten zooveel lijnkoeken, rijstmeel enz.

terug te koopen, de boeren onafhankelijk gemaakt van deze ruilhandelaars. Daardoor werden zij vrij in het koopen hunner benoodigdheden, en dit werkte het oprichten van coöperatieve verbruiksvereenigingen in de hand. Vervolgens noemen wij nog de coöperatieve brandverzekering, hagelverzekering, de paarden- en veefondsen, de leenbanken enz. Ieder zal moeten erkennen, dat het gemeenschapsleven op het land een groote beteekenis heeft erlangd.

Verder zijn van belang de coöperatieve verkoopvereenigingen van land- en tuinbouwprodukten. In Noord-Holland o. a. vindt men naast verschillende markt- of afslagvereenigingen de meer eigenlijke verkoopvereenigingen. De eerste beperken hun werkkring tot het houden van veilingen en het uitoefenen van contrôle op de kwaliteit en hoeveelheid der aangeboden produkten van leden der vereeniging; de tweede gaan verder en belasten zich met het vervoeren en verkoopen van de produkten der leden.

Wij noemen enkel de *Vereeniging Tuinbouw* te Grootebroek, de *Land- en Tuinbouwvereeniging de Eendracht* te Medemblik, de *Vereeniging tot afvoer van groenten, aardvruchten en fruit* te Enkhuizen, alle marktvereenigingen. Als verkoopvereenigingen noemen wij de *Vereeniging de Streek* te Bovenkarspel, de *Coöperatieve Vereeniging Akkerbouw* te Andijk, de *Vereeniging Voortgang* te Wijdenes, de *Vereeniging Algemeen Belang* in de Bangert, gemeente West-Blokker en Zwaag.

De *Vereeniging Westland*, opgericht in 1893, is hoofdzakelijk een groote markt- en afslagvereeniging, die ook toezicht houdt op de hoedanigheid, hoeveelheid en verpakking der waren, een eigen handelsmerk heeft en alles doet, om den uitvoer te bevorderen. [1])

In het bovenstaande noemden wij slechts enkele der verkoopvereenigingen, en wel uit de bekende tuinbouwgewesten. Ook in andere gewesten des lands vindt men deze, doch uit den aard der zaak bij de tuinderijprodukten het meest. De landbouwverslagen geven daarvan vrij volledige overzichten.

Eigenaardig is de coöperatie of vereeniging, om door wederzijdschen steun voor den landbouw drukkende toestanden af te koopen. Wij vonden daarvan het eerst melding gemaakt in 1866, toen te Erp bij Vechel een bijzondere maatschappij werd opgericht tot afkoop en vernietiging der tienden over de geheele gemeente, uit welke maatschappij een coöperatieve credietvereeniging in den vorm van spaar- en hulpbank ontstond. Deze vereeniging gaf ook tijdelijk voorschotten tot den aankoop van mest, deed zaaizaad aankoopen (Riga's lijnzaad) voor gemeenschappelijke rekening, enz. [2])

Het landbouwverslag over 1900 vermeldt nog enkele vereenigingen, met genoemd doel werkzaam.

Landbouwcrediet. Het landbouwcrediet, dat zich in het buitenland, met name in Duitschland en Italie, in 't eerste gedeelte der tweede helft van de 19e eeuw tot een stelsel van onderling crediet had ontwikkeld, bleef in Nederland nog achterlijk en bepaalde zich lang tot proef-

---

1) Zie F. B. Löhnis. Iets over coöperatie op het gebied van landbouw en tuinbouw in Nederland (Landbouwk. Tijdschr. V.)

2) Economist 1874 II pag. 1037.

nemingen, waarbij bleek, dat de rechte weg niet gevonden was. In het door de Staatslandbouw-Commissie in 1889 uitgebrachte verslag wordt het credietwezen ten plattenlande in Nederland uitermate onvoldoende genoemd, en daaraan wordt voor een gedeelte de ongunstige toestand van het boerenbedrijf geweten. Algemeen was de klacht over gebrek aan kapitaal voor verbeteringen, gebrek aan bedrijfskapitaal, gebrek aan de noodige kas, om in tijdelijke behoeften te voorzien. Vandaar weder te weinig vee, onvoldoende bemesting, of, wat nog erger was, gedwongen verkoop van produkten of vee op onvoordeelige tijdstippen, zelfs verkoop van mest of werktuigen of het verkoopen van de beste exemplaren van het vee, terwijl elders het gebrek aan contanten de landbouwers afhankelijk maakte van opkoopers of speculanten, die de markt wisten te beheerschen. Aldus luidde het. Den Nederlandschen Boerenbond komt de verdienste toe, dat hij er in geslaagd is, in dezen een beteren weg te wijzen en de beteekenis van het landbouwcrediet meer populair te maken.

Eerste poging tot vestiging van landbouwcrediet in Groningen.

Toch was al veel vroeger de aandacht in deze gewesten gevestigd op het landbouwcrediet, en werd ook een poging gedaan, om dat te verbeteren. In 1824 had Z.M. de Koning de vraag gericht tot de Staten der Provinciën, of een landelijk credietstelsel niet wenschelijk zou zijn, maar het vrij eenparig antwoord luidde destijds nog ontkennend. Alleen in de Prov. Groningen dacht men er anders over. Hier was de boerenklasse wel het meest gedrukt door de lage graanprijzen (zie pag. 296) en Z.M. Willem I besloot daar een landelijk credietstelsel in te voeren. In Pruisen had men het voorbeeld daartoe gegeven.

Het zou hier evenwel niet, gelijk daar, enkel bestaan ten behoeve van de groote en adellijke landheeren, maar voor alle landeigenaren en zelfs voor pachters in den vorm van voorschot op den oogst. Van dit laatste kwam echter niets. Maar bij K. Besluit van 14 Sept. 1823 werden de voorwaarden vastgesteld, waaronder beklemde meiers en landeigenaren in de provincie Groningen zich in maatschap konden vereenigen onder solidair verband van de kapitalen, die door hen op hun eigendommen zouden worden opgenomen. Pandbrieven van 4 % werden opgemaakt, de geldopnemers zouden $4^1/_2$ % hebben, en er werd een directie benoemd, die onder toezicht van den Koning en het College van Gedeputeerden stond. Zij trad 1 Nov. 1823 in functie. Onder den naam van „landelijk" crediet-systema, en later als „Maatschappij van landeigenaren en vastbeklemde meiers" werd deze Rijkshypotheekbank voor een provinciaal doel jaarlijks in de provinciale verslagen van Groningen vermeld. Het voordeel van deze hypotheekbank bestond, behalve in billijke rente, vooral daarin, dat de voorschotten, zoolang de rente betaald werd, onopzegbaar waren, terwijl zij altijd konden worden terugbetaald.

Het bleek evenwel spoedig, dat de deelneming niet zoo groot zou zijn, als verwacht werd. Wel was er behoefte aan crediet, maar vele aanvragen werden geweigerd. Er was groot gebrek aan kapitaal bij de instelling, en zij eischte grooter zekerheid dan de particuliere geldschieter. Ook aan de deugdelijkheid der beklemmingen werd veel getwijfeld, zoodat men niet ruim daarop geld schoot. Verder schijnen de boeren niet bijzonder gediend

te zijn geweest van de vaderlijke instelling. Evenwel, door het beletten van de woekerrente had zij middellijk gunstigen invloed op het crediet. Het grootste bedrag aan voorschotten gaf zij in 1836; sedert dien tijd verminderde het en namen de aflossingen toe. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in verbetering der toestanden van den landbouw, terwijl ook op andere wijze het credietwezen een uitbreiding verkreeg na 1836. In 1836 waren er 116 leden met *f* 525700 aan voorschotten, in 1845 86 leden met *f* 421400 voorschotten en in 1865 7 leden met 42500 voorschotten.

Sedert 1867 bemoeit de Regeering er zich niet meer mede en staat de Directie onder toezicht alleen van Gedep. Staten. In 1879, toen de landbouw weer hulpbehoevend was geworden, werden de kapitalen opgezegd en vereenigd onder den naam „Fonds ten behoeve van den landbouw in de Provincie Groningen". [1]) Hierdoor worden voorschotten verstrekt onder recht van eerste hypotheek, en als het kapitaal der stichting *f* 1,000,000 te boven gaat, wordt het meerdere afgedragen aan de prov. Groningen. In 1889 is ook het reglement van dit geheime fonds bekend gemaakt. In de laatste jaren is de werkkring van dit „Fonds" uitgebreid. Daar toch in den laatsten tijd voor crediet genoegzaam wordt gezorgd op andere wijze, wordt het geld van het Fonds sedert 1895 ook besteed, om aan provinciale vereenigingen subsidies voor tentoonstellingen van zaaigranen, voor tentoonstellingen, voor paardenfokkerij, voor het rundvee-stamboek enz. te verleenen. [2])

Landbouwcrediet en coöperatie. Raiffeisensche banken.

De bevordering der coöperatie onder den boerenstand stond van den aanvang af in de eerste plaats op het werkplan van den Nederlandschen Boerenbond. Toen de Provinciale Bonden waren opgericht werden er al spoedig commissies van voorbereiding benoemd voor verschillende coöperaties, als van Raiffeisensche kassen, voor assurantie, voor coöperatieven aankoop en voor suikerbietenteelt. Wij bepalen ons hier tot het landbouwcrediet.

De Nederlandsche Boerenbond trachtte nl. het landbouwcrediet te grondvesten volgens het stelsel der Duitsche Raiffeisensche Banken. Deze banken waren in 1849 voor het eerst opgericht door Friedrich Wilhelm Raiffeisen in het Westerwoud (Rijnprovincie). Misgewas en armoede onder den boerenstand, terwijl woeker de reeds arme landlieden nog meer uitputte, brachten hem er toe, middelen te bedenken, om den woeker tegen te gaan. Daarvoor werden boerenbonden in 't leven geroepen, die met onbeperkte aansprakelijkheid der leden gelden leenden en dit uitleenden aan de leden. Door gemeenschapszin wilden zij elkander helpen, doch de gemeenschapszin zou niet enkel door het kapitaal geleid worden, maar tevens door ethische momenten, door opwekking tot christelijke broederliefde, zoodat de leden hierdoor ten deele als een groote familie vereenigd zouden worden.

---

1) Zie den stichtingsbrief in het Prov. Verslag 1879.
2) T. J. de Boer. Overzicht v. d. landbouw (l. c. pag. 334).

Om tot het landbouwcrediet terug te keeren: ook in ons land werd het oorspronkelijke Duitsche type tot model gekozen. De ervaring in Duitschland, Frankrijk en België wees den weg tot verdere regeling. Er werd besloten, een centrale kas te stichten, waartoe de plaatselijke boerenleenbanken als leden zouden kunnen toetreden. De centrale kas treedt eensdeels als kassier op voor de plaatselijke banken, doch oefent tevens het toezicht uit op het beheer der afzonderlijke bankjes. Tevens werd streng vastgehouden aan het beginsel, dat de boerenleenbanken, behoorende tot den Nederlandschen Boerenbond, zouden zijn coöperatieve vereenigingen, ingericht volgens de wet op de coöperatie van 1876. In Noord-Brabant en Limburg vond die laatste bepaling echter bestrijding.

Aanvankelijk was het doel, statuten te ontwerpen voor een bond van boerenleenbanken, uitsluitend behoorende tot den Nederl. Boerenbond. Als gevolg van de oppositie der beide zuidelijke provinciën kwam het denkbeeld, om een geheel zelfstandige vereeniging te vormen, meer op den voorgrond, en werd daartoe besloten. De nieuwe vereeniging verkreeg den naam „Coöperatieve Vereeniging van Raiffeisenbanken en Landbouwvereenigingen", en is gevestigd te Utrecht. Dit is een geheel zelfstandige vereeniging, waarbij zich kunnen aansluiten: 1en alle landbouw-, spaar- en voorschotbanken in Nederland, mits zij ingericht zijn naar het Raiffeisensche model en geconstitueerd volgens de wet van 1876, en 2en alle andere landbouw-vereenigingen, eveneens geconstitueerd op coöperatieven grondslag

De statuten omschrijven het doel dier vereeniging als volgt: een verbond tot stand te brengen tusschen de in Nederland gevestigde Boerenbonden, systeem Raiffeisen, en andere coöperatieve landbouwvereenigingen; 2en de belangen harer leden (d.i. die der aangesloten vereenigingen) te bevorderen door het verstrekken van voorschotten of crediet, door het beleggen van tijdelijk overvloedig geld, en door het vormen en in stand houden van een reservefonds; 3en de oprichting van nieuwe coöperatieve Boerenleenbanken en andere landbouwvereenigingen te bevorderen. [1])

Bij de oprichting van de coöperatieve vereeniging van Raiffeissen-kassen en landbouwvereenigingen traden dadelijk 6 banken toe; in 1899 bedroeg dit aantal 16. In 1900 bedroeg het aantal aangesloten banken 21, en werd een totaal van *f* 54900 voorschotten verleend. [2]) De voorschotten worden verstrekt aan soliede landbouwers en veehouders onder borgstelling van een of meer personen.

In Noord-Brabant en Limburg echter was een strooming, zeiden wij, om de boerenleenbanken niet op te richten volgens de wet op de coöperatie van 1876, maar volgens de wet op de vereenigingen van 1855. Men meende, dat de kosten van oprichting volgens laatstgenoemde wet billijker zouden zijn en de formaliteiten minder omslachtig. De rechtsgeleerde vraag werd

---

1) Zie verder F. B. LÖHNIS, Landbouwcoöperatie (Landbouwk. Tijdschrift 1899). — Statuten der locale en coöperatieve Raiffeisenbanken met een voorwoord van den Inspecteur, den heer L. v. RIJCKEVORSEL, en: de Boerenleenbank verklaard, door GEORGIUS met de officieele uitgave van de statuten.

2) Landbouwverslag 1900 II, pag. 636.

gesteld, of dit mogelijk was? Het antwoord luidde bevestigend, maar tevens luidde het rechtsgeleerd advies, dat het beter was zich te constitueeren volgens de wet van 1876, daar volgens deze de waarborgen van soliditeit grooter zijn. Op grond hiervan werd dan ook door het hoofdbestuur van den Nederlandschen Boerenbond besloten, dat alleen vereenigingen, volgens de wet van 1876 geconstitueerd, door dien bond zouden worden erkend, en ook het Bestuur der Vereeniging van Raiffeisenbanken en landbouwvereenigingen te Utrecht nam dit beginsel aan.

In Noord-Brabant wilde men zich daar niet aan houden, en het Bestuur van den Noord-Brabantschen Christelijken Boerenbond verklaarde uitdrukkelijk, dat het vrijheid wilde behouden, ook de boerenleenbanken op den grondslag van de wet van 1855 te erkennen. Daar deze bankjes zich aldus niet konden aansluiten bij de Centrale kas te Utrecht, werd er besloten een eigen Centrale kas te stichten te Eindhoven, waarbij zich vereenigingen volgens beide stelsels kunnen aansluiten. [1])

Als wij den toestand van het landbouwcrediet in Nederland overzien, valt wel in het oog, dat de coöperatie hierbij nog niet den omvang heeft erlangd, dien men er van zou verwachten. In *Groningen* vindt men geen voorschotbank, in *Friesland* 4 (Tietjerksteradeel 3 coöperatieve spaar- en voorschotbanken; 't Bildt), in *Drente* 1 (Hoogeveen; landbouwcredietbank), in *Overijsel* 2 (te Avereest en Lonneker; de laatste een bloeiende coöperatieve Landbouwbank en Handelsvereeniging, welke 444 leden telt), *Gelderland* 9 (Ede, Eibergen, Hummeloo, Zevenaar, Gendringen, Elst, Wamel, Angerloo, Didam, *Utrecht* 3 (Centrale credietbank Raiffeisen te Utrecht, Hoogland, Mijdrecht), *Noord-Holland* 18 (Berkhout, Beemster, Uitgeest, Nieuw-Amstel. Uithoorn, Onder-Amstel, Venhuizen, Westwoud, Abbekerk, Nibbixwoud, Wognum, Obdam, Egmond-binnen, Heiloo, Heemskerk, Wervershoof, Spanbroek); *Zuid-Holland* 5 (Naaldwijk, Hazerswoude, Moordrecht, Oudewater, Herkingen), *Zeeland* 3 (Goes 's Heerenbroek, Middelburg), *Noord-Brabant* 27 (Maashees, Vierlingsbeek, Zambeek, Mill en St. Hubert, Bakel en Milheeze, Lierop, Mierloo, Beek en Donk, Geldrop, Zes Gehuchten, Heeze, Leende, Westerhoven, Eindhoven (Centrale Boerenleenbank, coöperatief), Woensel, Best, Oorschot, Heesch, Nistelrode, Heeswijk, Schijndel, Helvoort, Oosterhout, Huiseling, Dieden, Bokstel); *Limburg* 12 (Venraai, Buggenum, Meyel, Hunsel, Heel en Panheel, Beesel, Swalmen, Sittard, Kerkrade, Schinnen, Eisden. [2])

Bijzondere vorm van klein crediet.

Veel werd er dus wel verbeterd ten aanzien van het crediet, maar toch meende de heer W. H. DE SAVORNIN LOHMAN in 1897 [3]) nog de aandacht te moeten vestigen op onwenschelijke praktijken van crediet of geldelijke hulp bij het koopen van vee voor kleine boertjes of arbeiders. Het persoonlijk crediet, aan deze lieden voor het koopen van vee verstrekt, geschiedde op onderscheidene plaatsen nog tegen buitensporig hooge renten (soms wel 12 à 13 %) Bovenal werd dat cre-

---

1) LÖHNIS l.c.

2) Landbouwverslag over 1900.

3) W. H. DE SAVORNIN LOHMAN. Het verleenen van geldelijke hulp bij het aankoopen van vee. (Economist 1897 pag. 510)

diet bedenkelijk door het koopen op de „boeldagen", waarbij op zes maanden crediet gekocht werd, terwijl de kooper het niet zelden kocht, om het direct weer te verkoopen à contant, teneinde zoolang het geld in gebruik te hebben. In Friesland had dat koopen op boeldagen veel plaats en geschiedde het dikwijls onder eenige opgewondenheid van de koopers, waardoor zij te duur kochten. Hier was het de Maatschappij van Landbouw, die tegen deze boeldagen optrad, waardoor zij minder werden.

Ook komt het voor, dat een koopman vee aan den boer op crediet verkoopt, onder voorwaarde, dat de boer aan zijn credietgever het vee weer zal verkoopen. Dit zoogenaamd „koopen op obligatie" had in Zuid-Holland o. a. veel plaats en bracht somtijds den boer in een toestand van afhankelijkheid van den handelaar.

Andere vormen, waaronder de boer aan vee geholpen wordt, terwijl de andere partij er eigenaar van blijft, zijn de *opstalling* en de *halfbouw*. De *halfbouw* komt veel overeen met wat door de Duitschers „Vieheinstellung" of „Viehverstellung" genoemd wordt, een contract met veel variaties, maar hetwelk hierop neerkomt, dat de boer het vee, waarvoor hij den halven prijs betaalt, op stal krijgt, daardoor recht heeft op den mest en op een deel van de jongen, terwijl de eigenaar van het vee het andere deel van de jongen ontvangt en soms ook keus heeft, om het vee aan den boer te laten en dezen dan te doen betalen hetgeen hij van den prijs nog niet afdeed, in verband met de hoogere waarde van het vee. Veel komt dit in ons land niet voor; op de Veluwe en in Friesland vond men het, of vindt men dezen vorm nog.

De *opstalling* kwam voor kort in Zuid-Holland nog voor. Zij bestaat hierin, dat de eigenaar zijn vee stalt bij een ander, onder zekere voorwaarden. Vaarzen worden opgestald bij bouwboeren en krijgen dan alleen stroo tot voedsel, waarvoor slechts een kleine vergoeding wordt betaald.

Bij het opstallen van kalfkoeien is het kalf voor de greep, d. i. voor den stal van den boer, waar het dier staat.

In Drente worden op soortgelijke wijze wel schapen in huur gedaan. Over 't geheel werden bij deze vormen van crediet geen belangrijke misbruiken ontdekt, alleen in Limburg uitgezonderd.

ONTWIKKELING DER WETENSCHAPPELIJKE KENNIS VAN DEN LANDBOUW, HAAR TOEPASSING EN VERBETERING DER LANDBOUWTECHNIEK.

I. *Geschiedenis der Landbouwscheikunde.*

Opkomst van den wetenschappelijken landbouw. Baanbreker; Thaer.

De wetenschappelijke zin voor landbouwkunde was in de laatste helft der 18e eeuw ontwaakt, zooals wij vroeger aantoonden. Toch kon de vooruitgang niet groot zijn, omdat de natuurwetenschappen zich nog pas begonnen los te maken van de verouderde inzichten en methoden. En het ligt in den aard der zaak, dat de praktijk der landbouwers, berustend op de kennis van de natuur der planten en dieren en van den aardbodem, in haar ontwikkeling van dié der natuurwetenschappen afhing. Zoolang de natuurwetenschap niet beslist en op goede gronden een beteren weg wees, bleef de landbouw een bedrijf, dat naar de traditie mechanisch voortgezet werd, zonder kennis van den grond der verschijnselen. De landbouw was geen wetenschap, maar berustte op de ervaring.

In Duitschland was ALBRECHT THAER (geb. 1752 te Celle), die in de medicijnen gestudeerd had en als arts werkzaam was, een der baanbrekers, om de landbouwkunde tot den rang van wetenschap te verheffen. Niet dan met veel moeite, en ook niet zonder door schade geleerd te hebben, gelukte dit hem eindelijk. Hij ijverde er voor, om van verschillende wetenschappen als hulpwetenschap voor den landbouw partij te trekken. Tot deze hulpwetenschappen rekende hij de wiskunde, natuurkunde, rekenen, taxatieleer, boekhouden, landmeting en hoogtemeting, terwijl hij ook kennis van staathuishoudkunde, staatsinrichting en van den handel noodig achtte voor den landbouwer. Op de natuurwetenschap vestigde hij in het bijzonder de aandacht, om hierdoor de noodige kennis van den toestand des bodems te verkrijgen met het oog op den plantengroei. Daarvoor beoefende hij met zijn vriend EINHOFF reeds de chemie tot onderzoek van den humus.

Natuurlijk stond de kennis dezer hulpwetenschappen nog op een laag standpunt; de natuurwetenschappen lagen nog in windselen. Maar toch kon THAER in 1810 reeds zijn *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft* het licht doen zien, waarmede hij een stelsel grondvestte, welks beteekenis nog erkend wordt, ook al is het wetenschappelijk standpunt, waarop hij stond, ver achter onzen tijd. Zoo werd THAER, gelijk FRAAS van hem getuigt [1]) „voor de grondvesting van den wetenschappelijken landbouw,

---

1) FRAAS, Geschichte der Landwirtschaft, 1852, pag. 113.

wat ADAM SMITH was voor de grondvesting der wetenschappelijke staathuishoudkunde."

Opvatting over meststoffen. Het zou ons in dit overzicht der geschiedenis te ver voeren, als wij ook maar eenigszins den aard der wetenschappelijke kennis van THAER wilden uiteenzetten. Wijzen wij er bijv. alleen op, dat hij meende, dat het voedsel der planten enkel van organischen oorsprong kon zijn. Wel wist men reeds, dat de planten ook anorganische stoffen bevatten, maar de wijze, waarop die in het lichaam kwamen, werd met veel zijsprongen verklaard.

Het verschijnsel, dat bij het verbranden der planten steeds een zekere hoeveelheid anorganische bestanddeelen achterblijft, gaf den scheikundigen aanleiding tot zonderlinge vermoedens. Men hield zelfs een tijdlang die aschbestanddeelen als schadelijk voor de plant en dacht zich een ideale plant zonder deze anorganische stoffen. DE SAUSSURE huldigde tot 1802 nog deze meening, maar in 1804 maakte hij als resultaat van vele onderzoekingen als zijn opvatting bekend, dat die minerale anorganische bestanddeelen noodig zijn voor het leven der plant. Toch vond die theorie nog weinig aanhangers, misschien, omdat hij haar niet bepaald genoeg uitsprak, en tevens, omdat hij de praktische gevolgen dier ontdekking voor de bemesting niet erkende. Ook had de Berlijnsche Akademie van Wetenschappen zich in 1797 over die vraag nog in tegengestelden zin uitgesproken.

Zoo bleef men de meening huldigen, dat humus, als organische stof, de eigenlijke voedende factor der planten was. Nog in 1814 zeide DAVY in zijn werk „Elemente der Agriculturchemie", dat volgens de algemeene opvatting de mestsoorten als gips, alkaliën en zouten werkten bij de planten als kruiden bij het eten, maar met veel voorzichtigheid drukt hij zich nog uit, dat zij werkelijk een deel van het plantenvoedsel zouden kunnen uitmaken.

De meening, dat minerale stoffen als plantenvoedsel kunnen dienen, werd het eerst helderder en meer beslist in 1839 uitgesproken door CARL SPRENGEL in zijn „Lehre vom Dünger", en later met meer grond door WIEGMANN en POLSDORFF in 1840, die proefondervindelijk aantoonden, dat alle in de plantenasch aanwezige elementen langs natuurlijken weg van buiten door de planten moesten opgenomen zijn geworden, zoodat de anorganische bestanddeelen voor den groei der planten onontbeerlijk zijn.

Zoo was men op den goeden weg. SPRENGEL heeft groote verdiensten voor den wetenschappelijken landbouw gehad, omdat hij den grondslag legde tot experimenteel onderzoek. Als leerling van THAER zag hij in, dat een duizendjarige oppervlakkige ervaring geen voldoenden waarborg geeft, de rechte methode te hebben gevonden; hij verdedigde daarom de toepassing der wetenschap op den landbouw.[1]) Met dat doel maakte hij ook zelf wetenschappelijke analyses omtrent plantenasch, enz., om daarnaar den meest wenschelijken mest te leeren kennen. Hij stelde de beteekenis der kalkbemesting in het licht, die hooger waarde kon hebben dan stalmest, als namelijk den bodem de noodige kalk ontbrak. Ook den humus, waaraan men vroeger het vermogen toeschreef van zelf de planten te voeden, ontnam hij deze beteekenis; hij kende hem alleen een bemiddelende

1) SPRENGEL, Chemie für Landwirte 1831.

rol toe bij de plantenvoeding, omdat hij bij verdere ontbinding koolzuur ontwikkelt en als bewaarplaats voor ammoniak dient. Het zou dus bij de bemesting bovenal op het gehalte van den mest aan minerale bestanddeelen en aan stikstof aankomen. Den stalmest of dierlijken mest hield SPRENGEL nog voor universaalmest, als bron van humus en stikstof naast het bezit van minerale bestanddeelen des bodems.

SPRENGEL trad zoo scherp tegen de heerschende meeningen op, dat hij weinig aanhangers vond; vele geleerden bleven liever het oude handhaven. De beteekenis van de minerale voedingsstoffen der planten werd niet voldoende erkend, wat te meer opmerkelijk was, daar door de nieuwe leer een groot aantal zaken, welke, door de ervaring gesteund, in de praktijk van den landbouw reeds waren toegepast, wetenschappelijk verklaard werden.

Opvatting over Veevoeding. Hoe stond het in dien tijd met de wetenschap der veevoeding?

De ervaring had THAER, evenals den eenvoudigen praktischen veehouder, reeds het effect van enkele voedingsstoffen aangetoond, en verder kende hij een menigte ervaringsregels voor de doelmatige vermenging dier stoffen. Bij sterker voedering zetten de dieren vet en vleesch aan en wonnen zij aan kracht; bij weinig krachtig voedsel namen zij af in vleesch en in kracht. Dat was bekend. Doch THAER wist nog niet, waarvan de voedingskracht van eenig voedsel afhing.

Volgens het standpunt der dier-chemie van dien tijd, als men hiervan spreken mag, waren suiker, zetmeel, oliën, vetten, eiwit en dergelijke stoffen, die men als oplosbare plantendeelen had leeren kennen, eigenlijke voedingsstoffen. Een onderscheiding naar hun samenstelling kon tusschen deze nog niet gemaakt worden, daar hun speciale physiologische verrichtingen evenmin als hun samenstelling onderzocht waren. THAER had de beteekenis er van, om gelijkwaardige voederhoeveelheden aan te wijzen, wel erkend, en in 't bijzonder meende hij uit het voedsel de hoeveelheid mest te kunnen berekenen. Hieruit blijkt, dat men in dien tijd de meeste aandacht wijdde aan den akkerbouw, terwijl de veestal als de fabriek voor de mestmakerij beschouwd werd, met vleesch en melk als toegift. Zoo was het namelijk op de afgelegen zandgronden hoofdzakelijk gesteld; nabij de steden en op de vruchtbare graslanden was het reeds anders. THAER nu vergeleek het resultaat, met verschillende voedselhoeveelheden verkregen, met dat van hooi; het hooi als voedsel was de maatstaf, waarnaar te oordeelen viel. Zoo kwam men o. a. tot de vergelijking, dat 100 deelen goed hooi ongeveer 50 deelen echte voedingsstof bevatten, terwijl 100 deelen goede aardappelen slechts 25 zulke deelen inhielden. Uit deze vergelijking werd door THAER besloten, dat 200 K.G. aardappelen in voedingswaarde met 100 K.G. hooi gelijk zouden staan. Op dezelfde wijze werden andere voedselsoorten met elkander vergeleken, vooral met het doel, hun mestingseffect vast te stellen.

Hiermede werd een eerste poging gedaan, zij het ook op onvoldoende en bloot empirische wijze, om de voedingswaarde der verschillende voedersoorten systematisch aan te wijzen. Het doel was goed, alleen ontbrak nog de kennis, om het stelsel rationeel uit te voeren. Daarvoor had de wetenschap der scheikunde een hoogere ontwikkeling noodig.

Liebig en zijn invloed op de landbouwscheikunde.

Een der invloedrijkste scheikundigen in het midden der negentiende eeuw was JUSTUS VON LIEBIG. In 1803 te Darmstadt geboren, ontving hij zijn opleiding aan het gymnasium aldaar en werd in 1818 geplaatst in een apotheek. Daarna studeerde hij van 1819—1822 te Bonn en te Erlangen, zette, door een toelage ondersteund, van 1822 – 1824 zijn studiën voort te Parijs en wekte door zijn werk over het koolzuur, aan de Fransche Académie aangeboden, de opmerkzaamheid van A. VON HUMBOLDT, die hem in aanraking bracht met den scheikundige GAY LUSSAC. Door den invloed van VON HUMBOLDT werd LIEBIG in 1824 hoogleeraar in de scheikunde te Giessen, waar hij 25 jaren arbeidde en er, door de regeering ondersteund, het eerste model-laboratorium stichtte. Zoo verhief hij in dien tijd deze kleine universiteit tot een brandpunt van scheikundige studie, waar ook uit het buitenland een groot aantal belangstellenden in de zich krachtig ontwikkelende, jonge wetenschap heengetrokken werden. LIEBIG overleed te München den 18en April 1873.

Voor ons doel is het van groote beteekenis, dat LIEBIG onderscheidene werken en onderzoekingen op het gebied der landbouwscheikunde publiceerde, waardoor hij die wetenschap een tijdlang beheerschte. Zoo verscheen van LIEBIG in 1840: „*Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur*", waarvan in 1865 de 8e druk het licht zag; in 1842: „*Die Thierchemie oder organische Chemie in ihrer Anwendung auf Physiologie und Pathologie*" (3e druk in 1846); 1848: „*Die Ursachen der Säftebewegung im thierischen Organismus*"; in 1855: „*Grundsätze der Agricultur-chemie*"; in 1865: „*Theorie und Praxis der Landwirthschaft.*"

Waar zoovele werken als resultaten van het onderzoek aan het beroemde laboratorium het licht zagen en in vele drukken verschenen, kon het niet anders, of de invloed van LIEBIG op den wetenschappelijken landbouw moest groot zijn. Wij kunnen niet alles nagaan, wat LIEBIG in dezen verrichtte, maar duiden hier enkel eenige hoofdwijzigingen aan, die zijn leeringen brachten in de destijds heerschende beschouwingen. [1])

In de eerste plaats moeten wij er op wijzen, dat LIEBIG geen afgerond stelsel van leeringen gaf, geen in elkander sluitende theorie. Meestal stond LIEBIG op praktisch standpunt en gaf hij over verschillende theoretische vraagpunten slechts vermoedens, die hij niet zelden later, soms in hetzelfde werk bij andere onderzoekingen, zelf weer tegensprak.

In zijn werk over de organische chemie (1840) trok LIEBIG te velde tegen de heerschende humustheorie, welke, gelijk wij zeiden, aannam, dat de vruchtbaarheid van den bodem van zijn gehalte aan humus afhing en dat de humus zelf als voedsel zou dienen. LIEBIG stelde daar tegenover, dat alle voedingsstoffen der planten van anorganische natuur zijn, en dat men hierbij scherp dient te onderscheiden, welke stoffen uit den grond en welke uit de lucht voortkomen. De goede werking van den humus zou alleen hierdoor te verklaren zijn, dat bij zijn verdere ontbinding koolzuur en stikstof ontstaan, welke beide voedingsmiddelen aan de jonge planten ten goede

---

1) Zie uitvoeriger: FRITZ MOSZEIK, Der Einfluss LIEBIG's auf die landwirthschaftliche Theorie und Praxis (Dissertation, Berlin 1896).

komen, als zij reeds de reservebestanddeelen van het zaad hebben opgebruikt bij de eerste wortelvorming. Nadat de planten bladeren gevormd hebben, nemen zij hun benoodigde koolstof uit de lucht, waar die in den vorm van koolzuur in overvloed aanwezig is, terwijl de planten de zuurstof weder aan de lucht terugschenken. Daardoor maakt de plantencultuur de atmospheer rijker aan zuurstof en wordt de lucht er gezonder door.

Als belangrijkste voedingsstof voor de plant naast de koolstof beschouwde LIEBIG de stikstof, welke in den vorm van ammoniak in de lucht gevonden wordt, maar die ook kan toegevoerd worden in den mest. De werking van dierlijken mest zou tot de ammoniakvorming terug te brengen zijn. Verder zouden de stoffen der planten ook voor de planten als voedsel noodig zijn.

Het beginsel van LIEBIG voor den landbouw berust hierop, den bodem in volle maat datgene weder te geven, wat de planten door hun groei aan den bodem onttrokken. Het stelsel van braakliggen en vruchtwisseling werkte hierdoor gunstig, dat de bodem door verdere verweering der gesteenten en ook door humificeering der van de wortelen van vroeger gekweekte planten afgescheiden excrementen voedingsstoffen terug erlangt. (Dit laatste werd bij een nieuwen druk in 1843 weggelaten).

Door deze beschouwingen kwam LIEBIG tot de slotsom, dat er dan alleen van een rationeel landbouwbedrijf sprake kan zijn, als men nauwkeurig weet, welken rijkdom aan plantenvoedsel de bodem en de opgebrachte mest bevatten, zoodat de chemische bodemanalyse en de mestanalyse de grondslag moeten zijn voor den landbouw. Hierdoor kwam hij ook tot het resultaat, dat men den stalmest goed door beenderenmest, asch enz. kan vervangen, als die maar het benoodigde plantenvoedsel inhoudt, terwijl deze kunstmest ook geen onkruidzaden in den akker brengt, zooals met stalmest dikwijls het geval is. „Es wird eine Zeit kommen, wo man den Acker mit einer Auflösung von Wasserglas (Kiesels. Kali), mit der Asche von verbranntem Stroh, wo man ihn mit phosphorsäuren Salzen düngen wird, die man in chemischen Fabriken bereitet, gerade so, wie man jetzt zur Heilung des Fiebers und der Kröpfe chemische Praeparate giebt" [1]) aldus profeteert LIEBIG.

Onderscheidene meeningen van LIEBIG wijzigden zich, en dat kon wel niet anders, waar de wetenschap nog in opkomst was. Zoo o. a. de meening, dat de atmospheer niet voldoende stikstof als voedsel voor de planten aanbiedt, maar hij houdt tevens vol, dat stikstofhoudende mest steeds van groot belang zal zijn. Het beginsel, den bodem die stoffen te verschaffen, waaraan de planten behoefte hebben, leidde tot ontwikkeling der bemestingsleer. In 1845 wees LIEBIG een aantal verschillende minerale mestsoorten aan voor onderscheidene plantensoorten. De vruchtwisseling zou daardoor overbodig worden en vervangen door geschikte mestvermengingen. Toch moeten wij er op wijzen, dat de toepassing van zijn kunstmest op een proefveld geenszins aan de verwachtingen voldeed, die hij op theoretische gronden daarvan koesterde, zonder dat LIEBIG de oorzaak daarvan kon verklaren.

1) LIEBIG. Die organische Chemie, 1842, pag 167.

Ten opzichte van het dierlijk voedsel huldigde LIEBIG hetzelfde hoofdbeginsel als bij de bemestingsleer; de voedingsstoffen zijn in die mate voedend, naarmate zij bestanddeelen bevatten, die tot den opbouw van het dierlijk lichaam noodig zijn. Men moet bij deze stikstofhoudende en stikstofvrije bestanddeelen scherp onderscheiden, omdat zij verschillende functiën in het dierlijk lichaam verrichten. De stikstofhoudende dienen tot de voeding; zij gaan in het bloed over, brengen kracht voort, terwijl de stikstofvrije bestanddeelen tot reparatie dienen en door verbinding met de zuurstof der lucht warmte voortbrengen. Geven wij een dier meer stikstofhoudend voedsel, dan het kan verbruiken, dan zal de bloed- en vleeschmassa vermeerderd worden; meer stikstofvrije voedselsoorten dienen tot vetvorming, waarbij suiker en zetmeel in vet worden omgezet.

Tegenstanders van Liebig's leer. De leer van LIEBIG verkreeg door zijn populaire voorstelling der zaken, welke ieder meende te kunnen begrijpen, en door de besliste toepassing van eenige wetenschappelijke resultaten op de praktijk, tal van aanhangers. Men meende de problemen van de voedselleer van dieren en planten, waarnaar lang gezocht was, thans te hebben opgelost.

Maar eveneens openbaarde zich in de wetenschappelijke wereld een machtige strooming tegen LIEBIG's leeringen. Men zag daarbij in, dat, al was de weg goed, toch het doel nog niet bereikt was. LIEBIG had te veel vragen, nog niet voor oplossing vatbaar, gemeend te kunnen oplossen, en miste daarvoor het noodige onderzoekingsmateriaal. Hij paste zijn conclusiën te spoedig en te algemeen toe; hij scheidde de vast waargenomen praktische resultaten niet van de onzekere.

Het waren SCHLEIDEN, als plantenphysioloog, en HLUBECK, als landbouwer, die het eerste werk van LIEBIG aan een scherpe critiek onderwierpen, maar zij moesten tevens erkennen, dat bij al de onjuiste conclusiën toch een scherpzinnige geest uit dit werk sprak. Ook scheikundigen traden allengs op tegen LIEBIG's voorstellingen. Wij noemen van zijn tegenstanders nog WOLFF, STÖCKHARDT (die bijzondere verdienste had door de verbreiding der guano) en WOLFF; in Engeland LAWES en GILBERT. En wij moeten ons thans wenden tot een landgenoot, die zelfstandig op het veld der onderzoekingen optrad, om met de resultaten van anderen voor oogen toch eigen resultaten te verwerven. Wij hebben het oog op G. J. MULDER.

G. J. Mulder; zijn leer en invloed. GERARDUS JOHANNES MULDER was den 27en Dec. 1802 te Utrecht geboren, studeerde aldaar in de wis- en natuurkunde en in de geneeskunde, vestigde zich in 1825 als geneesheer te Amsterdam, vertrok in 1826 naar Rotterdam, om aldaar als leeraar in de natuurkunde werkzaam te wezen aan het Bataafsch Genootschap, en werd in 1827 belast met de lessen in de scheikunde aan de klinische school aldaar. In 1841 werd MULDER hoogleeraar in de scheikunde te Utrecht. Hij maakte zich aldaar vooral beroemd door zijn studiën in verband met de organische chemie.

MULDER ondernam in 1859 de taak, om zich geheel op de hoogte te stellen van alles, wat over de bebouwbare aarde, in verband met den plantengroei, onderzocht en geschreven was, en dit aan een kritisch onder-

zoek te onderwerpen [1]). Zijn werk omvatte de chemie van den bouwgrond, en de resultaten van zijn onderzoek werden neergelegd in een werk van 4 deelen, te zamen 1900 bladzijden groot [2]).

Tweeërlei doel had MULDER met zijn arbeid. In de eerste plaats wilde hij zich nauwkeurig rekenschap geven van hetgeen na al de gegeven beschouwingen en theorieën als ware, wetenschappelijke winst was verkregen, dus wat verklaard en wat niet verklaard was, en verder stelde hij zich ten doel, de dwalingen en verkeerde richtingen te bestrijden, die naar zijn meening ten aanzien van de toepassing der wetenschap op den landbouw bestonden en welke hij door betere inzichten wilde vervangen. En daar, naar zijn overtuiging, niemand meer dan LIEBIG daarvoor aansprakelijk was, werd zijn boek een voortdurende bestrijding van LIEBIG. Niet medegesleept, zooals hij zelf zegt, door een waan van den dag, „door humuspassie of mineraalpassie," heeft MULDER ernstig getracht, zoo onpartijdig mogelijk te zijn, ook zichzelf niet sparend, en van alle proefnemingen het wezenlijke mede te deelen, ze critisch te toetsen en te benuttigen en aan iederen waarnemer zijn rechtmatig deel te geven. Hij heeft de denkbeelden der oudere schrijvers INGENHOUSZ, DE SAUSSURE, SENNEBIER, DAVY, THAER, DECANDOLLE e. a. over plantenvoedsel en plantenvoeding, vruchtbaarheid, stalbemesting, zuivel, het ploegen, enz. niet verworpen, maar ze vastgeknoopt aan het nieuwere, en daardoor de historische ontwikkeling der wetenschap, door LIEBIG miskend en verstoord, weder op den goeden weg trachten te brengen. Hij heeft recht trachten te doen aan WAY, STÖCKHARDT, E. WOLFF, LAWES en GILBERT, KÜHLMANN, VÖLKER en vele anderen, door LIEBIG op de heftigste wijze bestreden, ja, verguisd en op zijde gezet, zegt VAN BEMMELEN betreffende MULDER, en dit toont aan, welk een zelfstandige plaats MULDER innam. „Hij heeft de ervaring der landbouwers, zooals die zich in de oude, met goeden uitslag en sinds eeuwen gevolgde praktijken openbaart, niet verworpen, maar getracht, om de waarheid uit te vinden, die er aan ten grondslag ligt. Hij geeft geen afgeronde theorieën, die den waan wekken, alsof de groote vraagstukken reeds opgelost zijn, maar stelt gedurig in het licht, waar onze kennis nog ontoereikend en gebrekkig is."

Wetenschappelijke vraagpunten uit Mulder's tijd, vergeleken met latere uitkomsten.

Verschillende wetenschappelijke vraagpunten waren in den tijd van MULDER aan de orde. Zijn onderzoekingen strekten zich voornamelijk tot de volgende uit: eigenen de planten zich ook vrije stikstof toe of zijn alleen nitraten en ammoniak-zouten stikstofvoedsel? Kunnen alleen anorganische stoffen de plant voeden of zijn ook organische stoffen, als de humus, daartoe in staat? In welken vorm bevat de bodem eigenlijk de plantenvoedende bestanddeelen, en wat beteekent het (toen kort geleden ontdekte) vastleggingsvermogen van den bodem voor kali en andere bases,

---

1) Wij volgen hierbij Prof. J. M. v BEMMELEN, Bijdrage tot de wetenschappelijke biographie van G. J. MULDER. Historisch-kritische beschouwing van zijn werk: „De scheikunde der bebouwbare aarde" (Verh. Kon. Acad. v. Wetensch. te Amsterdam, Eerste Sectie, deel VII, No. 7, 1901), waardoor de beteekenis van MULDER helder in het licht wordt gesteld.

2) G. J. MULDER, Scheikunde der bebouwbare aarde, 1860.

voor phosphorzuur en voor kiezelzuur? Nemen de planten de stoffen uit den bodem alleen in opgelosten toestand door hun wortels op, of werken zij mede, om de in den bodem vastgelegde kali, het vastgelegde phosphorzuur, enz. los te maken en op te nemen? Is het waar, dat de anorganische stoffen in den bodem ten slotte alleen de vruchtbaarheid bepalen, in zooverre koolzuur en ammonia altijd voldoende door den dampkring worden aangevoerd? Is de uitputting van den bodem voor een bepaald gewas alleen aan gebrek aan de voor een bepaalde cultuurplant noodige minerale bestanddeelen toe te schrijven? Kan de vruchtbaarheid van den bodem reeds enkel door aanvoer van minerale meststoffen hersteld worden?

Het uitgangspunt van MULDER was het leeren kennen van de samenstelling van den bouwgrond, die toen nog uiterst gebrekkig werd voorgesteld. MULDER nu stelde voor het eerst op den voorgrond, dat als belangrijk bestanddeel der bouwaarde de geleiachtige stoffen te beschouwen zijn, die wel onderscheiden moeten worden, 1e. van de onverweerde deeltjes (kwarts en silicaten), 2e. van losse stoffen, die sommige bodems wel eens in overmaat bevatten, zooals kalk en magnesia als koolzure kalk en koolzure magnesia, phosphorzuur als phosphorzure kalk, vrij ijzeroxyde (waarbij nooit vrije aluinaarde), en van de kleine hoeveelheid sulfaten, chloruren, nitraten, zouten met organische zuren, ammoniakzouten, welke zich tijdelijk in het bodemvocht in opgelosten toestand bevinden. Die geleiachtige stoffen waren voor MULDER het essentiëele van de vruchtbaarheid; zij zijn in geringe hoeveelheid in schrale zandgronden, in groote hoeveelheden in vette kleigronden aanwezig. Zij bestaan uit de humusstoffen en uit complexe aluinaarde — ijzeroxydule en oxyd — silicaten in geleiachtigen toestand, die de vier bases (kali, magnesia, kali, natron) en tevens phosphorzuur en humuszuren in hun complex kunnen opnemen.

De gelatineuse silicaat- en humus-complexen zijn, volgens MULDER, de bewaarders der plantenvoedingsstoffen, de assimileerende en conserveerende elementen. Door het chemisme in den bodem worden uit de gelatineuse complexen de bases, het phosphorzuur, de ammonia losgemaakt. De organische stoffen in ontbinding wekken een chemisme op, dat van geen anorganische stoffen kon uitgaan, en daarom achtte hij die van groote beteekenis.

MULDER verwierp de meening van LIEBIG, dat de planten de nuttigste bestanddeelen (phosphorzuur en bases) niet in opgelosten toestand uit den bodem zouden bekomen. Hij heeft vast aangetoond, dat van die gebonden stoffen altijd een deel in oplossing moet zijn en gedurig vernieuwd wordt, naarmate de planten ze in zich opnemen en verwerken. De oplossende kracht evenwel, die van de wortelcellen zelf op de gebonden bases en het gebonden phosphorzuur uitgaat, is MULDER nog niet bekend. In hetzelfde jaar, dat MULDER's boek verscheen, publiceerde SACHS daarover eerst proeven; hij toonde aan, hoe plaatjes marmer en dolomiet door de wortels van ontkiemende zaden worden aangetast; dat de wortelharen der planten zich in de innigste aanraking met den bodem bevinden. Door het zure vocht in den wand der cellen werken de wortelharen oplossend op de onoplosbare zouten en op de geabsorbeerde bases en phosphorzuur.

MULDER behandelde niet de vereischte hoeveelheid voedsel en den gang

der stofwisseling in de plant; dit viel buiten zijn bestek. De opname van voedsel in het algemeen door de opzuiging van het water en de daarin opgeloste bestanddeelen, zooals deze toen verklaard werd door de osmose en door de chemische werking in de plant zelf, maakte zijn onderwerp van studie uit. De osmotische verschijnselen, met betrekking tot de opgeloste stoffen, die uit het water door de vliezen heendrongen, waren sedert 1855 nog alleen bekend door de proeven over dialyse van GRAHAM; MULDER kon nog niet weten, dat de oplossing in de wortelcellen zich veel meer verrijkt uit de bodemoplossing dan aan den regel van DE SAUSSURE (die uit de proeven van 1804 afleidde, dat de wortels uit een zoutoplossing meer water dan zout opslorpen, zoodat de oplossing sterker werd) beantwoordt, en dat vooral kali, ammoniak, salpeterzuur zoo sterk osmotisch inwerken.

Of ook organische bestanddeelen van den bodem (zouten van humusachtige zuren, enz.) in de planten worden opgenomen, was toen nog een brandend vraagstuk, omdat men den humus als een onmisbare voedingsbron had beschouwd. LIEBIG en zijn aanhangers ontzegden aan de organische stoffen alle beteekenis als voedsel voor de koolstof in de planten en namen alleen mineraal voedsel aan. MULDER toonde historisch aan, dat ook zijn voorgangers het nut van mineraal plantenvoedsel erkend hadden, al schreven zij aan den humus bovenal de voedende kracht toe. Verder meende MULDER, dat onze kennis omtrent den humus nog te onvoldoende was, om den dienst der organische stoffen van den bodem genoegzaam toe te lichten, zoodat het mogelijk blijft, dat oplosbare humusverbindingen (humaten, in de wortels opgenomen worden en tot plantenvoedsel dienen. Thans wordt dit niet meer betwijfeld, al is het niet streng wetenschappelijk bewezen, dat de wortels der planten, door het vocht der celwanden, bij die opname en toeëigening (assimilatie) *geen* gistende of oxydeerende werking op de humusstoffen uitoefenen. Is die opname van humusstoffen voor onze cultuurplanten van geringe beteekenis, (AD. MAYER), voor woudboomen beteekent ze des te meer. Hoogst belangrijk is de ontdekking van B. FRANK (1885, 1894), dat bij Cupruliferen en Coniferen de boschhumus tot voedsel dient, tengevolge eener symbiose van zwammen met de wortels dier boomen.

Ten opzichte van de bronnen voor de stikstofvoeding der planten had LIEBIG zich de eer toegekend, dat hij de ammonia in den dampkring als de *eenige* oorspronkelijke bron voor de stikstof in de planten had aangewezen; de stikstof in de lucht kon dus geen plantenvoedsel zijn. VILLE was de eenige, die het tegendeel volhield. MULDER erkende, dat zijn proeven van 1845 te onvolledig waren, om hierop te bouwen, maar hechtte toch gewicht aan de proeven van VILLE, al achtte hij die ook onvoldoende. Het vraagstuk liet hij open Eerst veel later is het opgelost door HELLRIEGEL. In symbiose met een bakterie schuilt in de wortelknolletjes der Leguminosen en in andere planten het vermogen, om de luchtstikstof te assimileeren. Daarom hebben de Leguminosen geen bemesting met ammonia of salpeterzuur noodig; daarom laten zij den bodem met stikstofverbindingen verrijkt achter.

De vruchtbaarheid van den grond werd door MULDER toegeschreven

aan een ruime hoeveelheid van de gelatineuse complexen der silicaten en humusstoffen en aan het gehalte daarvan aan gebonden (geabsorbeerde) kali, ammonia, magnesia, natron, phosphorzuur. Zijn zij rijk daaraan, dan kunnen zij aan water reeds veel afstaan, — nog meer door chemische agentiën, als koolzuur, humuszuren, organische zuren — en door uitwisseling met zoutoplossingen aan deze bases afstaan. Voorts draagt alles, wat de genoegzame verspreiding van oplosbare stoffen, de noodige oxydatiën, het in chemische beweging stellen, de goede rotting of gisting in humusstoffen en in organischen afval bevordert, tot de vruchtbaarheid des bodems bij. Zijn physische toestand, zijn capillariteit, d. i. het vermogen, om gassen op te slurpen, water vast te houden en door te laten — dit alles bepaalt evenzeer zijn vruchtbaarheid.

De humus, als een groote factor der chemische beweging, wordt door MULDER in zijn vroegere eer hersteld, nadat hij, zooals hij zegt, door LIEBIG was doodgemaakt. Niet alleen, omdat hij koolzuur bij zijn rotting voortbrengt, maar ook omdat hij ammoniak en bases in zijn gelatineus complex opneemt, omdat hij organische zuren vormt, die weder oplossend op de geleiachtige silicaten werken, en om nog zooveel meer, dat wij nog niet *voldoende* weten, maar slechts vermoeden.

De praktijk niet alleen, maar ook het wetenschappelijk onderzoek heeft MULDER's meeningen bijgevallen, ofschoon dit zelden of niet erkend wordt.

Thans wordt de humus als een integreerend en onmisbaar bestanddeel van den bodem beschouwd, die alle bodemdeeltjes doordringt en bekleedt. „L'humus est le quatrième élément constitutif de la terre arable", schrijft DÉHÉRAIN in 1898. „Die Erhaltung und Vermehrung des Humusgehaltes muss in der Mehrzahl der Fälle als eine der wichtigsten Aufgaben der Bodenkultur betrachtet werden," aldus besluit WOLLNY zijn uitvoerige beschouwingen over het voorkomen, de samenstelling en de werkingen van den humus. Zijn nut betoogt hij op dezelfde gronden, maar hij voegt er nieuwe bij.

De invloed der regenwormen op de omzetting der plantendeelen tot humus is later door DARWIN in het licht gesteld; de werking der microorganismen voor de vruchtbaarheid des bodems kon eerst na de onderzoekingen van PASTEUR en anderen nader worden aangetoond, maar MULDER drong er reeds op aan, om bij alle vraagstukken der agricultuurchemie het onderzoek physiologisch op te vatten.

Het verlies aan vruchtbaarheid van den bodem door uitputting werd door LIEBIG toegeschreven aan de vermindering van anorganische stoffen, als kali, phosphorzuur, enz. Dat dit alleen de oorzaak zou wezen, wordt door MULDER bestreden: er moeten vele oorzaken zijn, die de vruchtbaarheid kunnen verminderen. Chemische oorzaken zijn geenszins de eenige, en de chemische oorzaak der onvruchtbaarheid ligt niet alleen in een tekort aan kali en phosphorzuur, maar vooral in hun te geringe beschikbaarheid. De gelatineuse verbindingen hebben plaatselijk aan gemakkelijk oplosbare bestanddeelen verloren. Het is geheel onjuist, dat men uit de berekening van hetgeen een gewas aan anorganische bestanddeelen uit den bodem wegvoert — of wel uit een analyse van den bodem vóór en ná een gewas — zou kunnen afleiden, hoeveel die bodem in vruchtbaarheid is afgenomen.

Gronden, die voor verschillende gewassen waren uitgeput, werden door een en denzelfden stalmest in vruchtbaarheid hersteld.

Een voortdurende bouw van hetzelfde gewas gedurende een reeks van jaren op denzelfden bodem acht MULDER zeer goed mogelijk, als de goede physische toestand en de chemische beweging daarin onderhouden worden, zooals niet alleen de proeven van GILBERT en LAWES, maar ook de ervaringen in vele streken bewijzen.

Er moeten dus andere oorzaken zijn voor het zoogenaamde uitbouwen van den akker voor een bepaald gewas, dan enkel het tekort aan nuttige minerale bestanddeelen, door een vroeger gewas veroorzaakt. De chemie gaf geen antwoord op deze vraag; LIEBIG's quantiteitsleer liet hier den zoeker in den steek. MULDER zeide reeds, dat de onkruiden en parasieten vernietigd moeten worden. Daarmede was MULDER reeds op den goeden weg. Want meer en meer hebben de waarnemingen geleerd, dat onkruiden en parasieten de oorzaken zijn van onvruchtbaarheid en van het moede worden van den bodem voor een bepaald gewas.

De herstelling en onderhouding der vruchtbaarheid is op het standpunt van MULDER niet alleen door bemesting te verkrijgen, maar door het onderhouden van al de gunstige physische en chemische toestanden. De bemesting kan niet alleen ten doel hebben, om het verlies van anorganische stoffen te dekken, maar moet ruimer opgevat worden; het bemesten van een land, dat in cultuur moet worden gebracht, is het vormen van een geleiachtig silicaat-humeusdeel. De mest dient niet alleen, om het quantum aan te vullen, maar ook, om de qualiteit te verbeteren. Dat was het standpunt van MULDER, die ook hierin tegenover LIEBIG stond. MULDER ging ook uit van het beginsel, dat men van de ervaring van alle tijden niet behoeft af te wijken, dat stalmest de beste is, en dat kunstmest eerst dan daarmede gelijk staat, wanneer hij al dezelfde werkingen uitoefent, en zoowel in het quantum als in het quale de vruchtbaarheid onderhoudt. Die uitspraak van MULDER wijkt niet af van de meeningen, die thans in de wetenschap gehuldigd worden. Op alle gronden, die niet sterk humeus zijn, zegt WOLLNY (1897) wordt de hoogste opbrengst alleen dan verkregen, wanneer men mest aanwendt, die rijk is aan organische stoffen. Zelfs kan door een te rijke bemesting met mineraalmest de toestand van den bodem slechter worden.

MULDER heeft aldus over de met de praktijk strijdende quantiteitsleer, die nog te lang toegepast en verdedigd werd, reeds den staf gebroken bij de bemestingsleer.

Het nut der mechanische bewerking van den bodem zoekt MULDER bovenal hierin, dat de physische toestand verbeterd wordt. Aan den wisselbouw schrijft MULDER een groote beteekenis toe, wegens den invloed, dien deze heeft op de verdelging van onkruiden en parasieten.

Uit het hierboven medegedeelde blijkt, dat MULDER mede een zelfstandig baanbreker is geweest voor de nieuwe richting en de verbeterde inzichten der wetenschap op landbouwkundig gebied. Omdat hun optreden viel in den tijd der opkomst van de landbouwscheikunde stonden wij iets langer stil bij den arbeid van MULDER en LIEBIG. Wel duurde het nog lang, vóór de helderder inzichten de dwalingen terzijde konden drin-

gen, maar allengs werd het wetenschappelijk onderzoek ook door de boeren erkend.

Latere onderzoekingen op 't gebied der landbouwscheikunde. Van Bemmelen. Rijkslandbouwproefstations.

De weg, door LIEBIG en MULDER ingeslagen, werd vervolgd; de resultaten van hun werken werden veel verbeterd door latere onderzoekingen. Zoo vormde de agricultuurchemie sedert een belangrijken tak van wetenschap. De Nederlandsche tijdschriften, o. a. de Boerengoudmijn, het Tijdschrift der M. v. Nijverheid e. a. verbreidden de gevonden resultaten ook in Nederland, waar zij langzamerhand meer de aandacht trokken.

In Nederland werd de landbouwscheikunde na MULDER bovenal beoefend door Prof. J. M. VAN BEMMELEN, aan wien wij een reeks van belangrijke onderzoekingen op dit gebied te danken hebben. Bovenal nam VAN BEMMELEN het analyseeren der verschillende grondsoorten ter hand, wat bij de aanzienlijke droogmakerijen en bedijkingen van groote praktische waarde was. Wij laten hier in een overzicht de belangrijkste onderzoekingen van VAN BEMMELEN volgen.

Bouwstoffen tot de kennis van de kleigronden der Provincie Groningen. (Scheik. Verh. en Onderz. van G. J. MULDER, 1863).

Verslag betreffende het scheikundig en landbouwkundig onderzoek van de monsters aarde uit de Zuiderzee, verkregen door de boringen der heeren STIELTJES en BEYERINCK, 1868.

Rapporten van het Landbouw scheikundig onderzoek van den bodem der IJpolders, 1873—76.

Das Absorptionsvermögen der Ackererde. (Landwirtschaftl. Versuchsstatione, 1878).

Geognostische kaart van den bodem van het Wieringermeer volgens scheikundig onderzoek uit 120 boringen, 1880.

Verslag omtrent het landbouwscheikundig onderzoek van den bodem van het Wieringermeer, 1880.

Bijdragen tot de kennis van den alluvialen bodem in Nederland. (Kon. Akad. v. Wetensch., 1886).

Die Absorptionsverbindungen and das Absorptionsvermögen der Ackererde. (Landwirthsch. Versuchsstatione, 1888).

De chemische samenstelling van twee monsters löss (Verh. K. Akad. v. Wet., 1900).

Die Zusammensetzung der Ackererde, nach Anleitung des in den vorigen Abhandlungen Mitgeteilten.

Analysen von gewöhnlichem und vulkanischem Thonboden. (Landwirthsch. Versuchsst., 1890).

Die Zusammensetzung des Meeressliches in den neuen Alluvien der Zuiderzee. (Landwirthsch. Versuchsst, 1890).

Ueber die Bestimmung des Wassers, der Humus, des Schwefels etc. im Ackerboden. (Landw. Versuchsst., 1890.

G. REINDERS en J. M. v. BEMMELEN. Het ijzeroer onder hoogveen te Sellingen en in het veen te Valthermond. (Versl. der Kon. Akad. v. Wet., 1900).

Men begon ook in ons land eindelijk in te zien, dat het noodig was,

door proefnemingen op landbouwgebied tot juiste resultaten te komen en in bepaalde gevallen te kunnen voorlichten. Met dat doel werd in 1860 te Deventer een proeftuin, later ook proefstation opgericht. Door onvoldoenden financiëelen steun kon deze inrichting slechts een kwijnend leven leiden en niet de rechte belangstelling wekken bij de boeren. In 1889 werd zij opgeheven.

Rijkslandbouw-proefstations. Van grooten invloed op de uitbreiding der landbouwscheikunde en haar toepassing op den landbouw in Nederland was de oprichting van het Rijkslandbouw-proefstation te Wageningen in 1877, aanvankelijk een onderdeel van de Rijkslandbouwschool, welks directeur Prof. Dr. ADOLF MAYER door zijn belangrijk werk: Lehrbuch der Agriculturchemie, dat onderscheidene drukken beleefde, zijn naam op dit gebied gevestigd had.

Nadat de waarde van de onderzoekingen op een proefstation meer door de boeren erkend begon te worden, drong men in Groningen er bij de Regeering op aan (1883), om ook hier een proefstation te vestigen. In dien tijd meende de Regeering echter nog, dat zij alleen steun kon geven, doch dat het initiatief van de boeren zelf moest uitgaan. De Landbouwcommissie betreffende de oprichting van Rijkslandbouw-proefstations kwam echter tot een ander advies (Staatscourant 30—31 Oct. 1887) en stelde in het licht, dat dergelijke proefstations door het Rijk moesten worden gesticht en beheerd, om den grootst mogelijken waarborg voor betrouwbaarheid en objectiviteit te geven. Ook zouden de methoden van onderzoek op de verschillende stations dezelfde moeten zijn, om uitkomsten te verkrijgen, die vergeleken kunnen worden.

Deze meening werd door de Regeering aanvaard, en in 1888 werden de noodige Rijksgelden toegestaan tot de oprichting van drie nieuwe Rijkslandbouw-proefstations. Deze stations werden gevestigd te Groningen, te Hoorn en te Breda, welk laatste in 1893 naar Goes is verplaatst. In 1892 hield het Rijkslandbouw-proefstation te Wageningen op, een onderdeel van de Rijkslandbouwschool te zijn.

De Rijkslandbouw-proefstations hebben ten doel:

a. het ten behoeve van den landbouw onderzoeken van grond- en watersoorten, meststoffen, voedingsstoffen, en voortbrengselen, op aanvrage van de Regeering en van bijzondere personen;

b. het verrichten van cultuur- en bemestingsproeven op de daarvoor, door de Regeering of door bijzondere personen en instellingen, beschikbaar gestelde proefvelden;

c. het instellen van wetenschappelijke onderzoekingen van algemeenen aard, den landbouw betreffende.

De bepalingen omtrent de contrôle door de Rijkslandbouw-proefstations werden geregeld bij K. Besl. v. 22 April 1892, Stbl. 98. Volgens deze strekt de openbare contrôle der Rijkslandbouw-proefstations zich uit over den verkoop van meststoffen, voederstoffen, zaden en van alle andere grondstoffen en landbouwvoortbrengselen, die daarvoor vatbaar zijn.

Naast de genoemde werd ook in 1898 te Maastricht nog een Rijkslandbouw-proefstation opgericht. Het onderzoek van zaden, voorheen aan alle stations toevertrouwd, wordt sedert 15 Jan. 1894 aan een speciaal daarvoor

ingerichte afdeeling te Wageningen verricht voor het geheele land; sedert 1898 is die in een zelfstandig Rijksproefstation voor zaad-controle veranderd.

Het Rijkslandbouw-proefstation te Hoorn is gelegen te midden van een echte zuivelstreek. Daardoor werd hier meer dan ergens de behoefte gevoeld, om de verschijnselen bij de zuivelbewerking nader te bestudeeren. Met dat doel werd hier in 1893 een afzonderlijke bacteriologische afdeeling aan toegevoegd, met een daarvoor aangewezen specialiteit als assistent. Sedert 1901 is aan dit Proefstation een Proefzuivelboerderij verbonden.

De onderzoekingen van de Rijkslandbouw-proefstations, voor zoover zij blijvende waarde hebben, worden in het Landbouwkundig Tijdschrift gepubliceerd. Een overzicht van de belangrijkste onderzoekingen van vroeger vindt men ook in genoemd tijdschrift [1]).

II. *Geschiedenis der bestrijding van plantenziekten en schadelijke dieren in Nederland. Phytopathologie.*

Geschiedenis der phytopathologie.

De eerste redacteur van de „Landbouwcourant", Dr. J. WTTEWAALL te Voorst, was de eerste, die hier te lande — en wel met geringe hulpmiddelen, — de voor den Ned. landbouw en de houtteelt schadelijke insecten bestudeerde, en aan de practici per brief zoowel als in zijn Landbouwcourant voorlichtingen omtrent hun leefwijze en bestrijding gaf. WTTEWAALL had gehoopt, dat hij door een toelage van de Regeering in staat zou worden gesteld, zijn nuttig werk op ruimer schaal te verrichten, maar de Staten-Generaal verwierpen den post, daartoe door de Regeering op de begrooting gebracht. Eerst na WTTEWAALL's dood werd uitgegeven het door hem nagelaten werk „Volksleesboek over schadelijke en nuttige insekten."

Eenige jaren na den dood van Dr. WTTEWAALL begon Dr. RITZEMA BOS een gelijksoortige werkzaamheid te ontwikkelen. Sedert hij aan de toenmalige Landhuishoudkundige School als Leeraar in de natuurlijke historie benoemd was, stelde hij zich voortdurend in verbinding met landbouwers, kweekers, ooft- en houttelers. Eerst te Groningen (1869—71) daarna te Warfum (1871—73), vervolgens te Wageningen (1873—1895) ontving hij een steeds toenemend aantal vragen om inlichtingen betreffende schadelijke dieren en plantenziekten. Het aldus van onderscheidene practici ontvangen studiemateriaal gaf aanleiding tot wetenschappelijk onderzoek, waarbij RITZEMA BOS altijd de belangen der praktijk in de eerste plaats in het oog hield; de resultaten van zijn onderzoekingen publiceerde hij in verschillende binnen- en buitenlandsche bladen en tijdschriften, alsmede in grootere werken (o. a. „Landbouwdierkunde" bij J. B. WOLTERS te Groningen, „Tierische Schädlinge u. Nützlinge" bij PAUL PAREY te Berlijn; — vermeld dienen verder vooral te worden zijn onderzoekingen omtrent de aaltjesziekten der kultuurgewassen.)

Toen omtrent het jaar 1880 een tot dusver onbekende ziekte (het „geel-

---

1) ADOLF MAYER, Overzicht der vóór het bestaan van het „Landbouwk. Tijdschr." of tijdens zijn bestaan elders gepubliceerde onderzoekingsresultaten van het Rijkslandbouwproefstation te Wageningen. (Landb. Tijdschr. 1901, pag. 337.)

ziek") de hyacinthenteelt begon te teisteren, gelukte het aan de bemoeiingen van den Voorzitter der „Algemeene Vereeniging v. Bloembollencultuur" (J. H. KRELAGE) een jaarlijksche subsidie van de Regeering te verkrijgen, waarvoor een deskundige (DR. WAKKER) kon worden aangesteld, die drie jaar lang een stelselmatig onderzoek in 't werk stelde betreffende het geelziek en andere ziekten der bolgewassen (1883—1885).

Toen tengevolge van een besluit van het internationaal congres voor landbouw en houtteelt, in 1890 te Weenen gehouden, een „internationale phytopathologische commissie" in 't leven was geroepen, werd in 1891 in aansluiting daaraan door de beide Nederlandsche leden dier commissie, prof. HUGO DE VRIES en Dr. J. RITZEMA BOS, het initiatief genomen tot de oprichting der „Nederlandsche phytopathologische Vereeniging", welke zich in hoofdzaak ten doel stelde, aan practici inlichtingen te geven omtrent ziekten en beschadigingen van kultuurgewassen en omtrent de bestrijding van deze — door het doen van waarnemingen en het instellen van onderzoekingen de kennis van plantenziekten en schadelijke dieren uit te breiden — door het houden van voordrachten, het verbreiden van geschriften, enz., de resultaten van het phytopathologisch onderzoek meer te maken tot gemeengoed van de praktische plantentelers. Men toog met moed aan het werk, maar reeds van den aanvang af zag men in, dat het niet mogelijk was, met de geringe middelen, die de Ned. phytopathologische vereeniging te harer beschikking had, ook maar bij benadering te bereiken, wat men zich had voorgenomen.

Intusschen hadden in 1895 de Heer en Mevrouw SCHOLTEN—COMMELIN te Amsterdam een phytopathologisch laboratorium gesticht, aan het hoofd waarvan de Heer RITZEMA BOS werd gesteld, die tevens door een benoeming tot Buitengewoon Hoogleeraar a/d. Universiteit van Amsterdam in staat werd gesteld, colleges aan genoemde Hoogeschool te geven en de praktische werkzaamheden van de studenten op phytopathologisch gebied te leiden. Wel werd de inrichting op uiterst bescheiden schaal begonnen, en kon de opleiding van natuurhistorische studenten tot phytopathologen aan een Hoogeschool, waar de landbouwkundige vakken overigens in 't geheel niet onderwezen worden, niet dan een hoogst gebrekkige zijn, — maar er was althans een begin gemaakt, en door uiterste krachtsinspanning mocht het den Directeur — die reeds lang vóór zijn benoeming te Amsterdam met een zeer groot aantal praktische landbouwers en kweekers in geregelde correspondentie stond — gelukken, weldra de ziektenleer der planten populair te maken bij de ontwikkelde plantentelers in ons land. Dadelijk werd overgegaan tot de uitgave van een Nederlandsch „Tijdschrift over Plantenziekten", dat onder redactie van Prof. RITZEMA BOS en G. STAES te Gent weldra een flink aantal lezers kreeg, zoo in Noord- als in Zuid-Nederland. Proefvelden omtrent de werking van bestrijdingsmiddelen van onderscheidene plantenziekten en schadelijke dieren werden in verschillende deelen van Nederland aangelegd. — De Nederlandsche phytopathologische vereeniging, nu ontheven van de taak van 't geven van inlichtingen aan practici en van de zorg voor het phytopathologisch onderzoek, kon zich verder bepalen tot het doen houden van voordrachten en het verbreiden van phytopathologische werken, o. a. van „De ziekten en beschadigingen

der kultuurgewassen" door RITZEMA BOS. — Toen in 1898 de toenmalige Directeur-Generaal v. Landbouw, Mr. C. J. SICKESZ — met 't oog op de gevaren, die door de San José-schildluis onze ooftboomteelt en vooral onzen handel in tuinbouwprodukten bedreigden — het geraden vond, Prof. R. B. te verzoeken, zich in N.-Amerika op de hoogte te stellen van den omvang dier gevaren, — bleek het eerst goed, dat een inrichting zooals het phytopathologisch lab. tot dusver was (met één enkel wetenschappelijk gevormd persoon) in 't geheel niet aan de eischen kon voldoen; want gedurende de reis van den Directeur moest het laboratorium worden gesloten. De Regeering ging er dan ook reeds in het volgende jaar toe over, aan genoemde stichting *f* 7000 subsidie per jaar te verleenen, waardoor de reeds van den beginne af noodzakelijk gebleken uitbreiding van lokaliteit en van personeel kon worden verkregen. Nu de inrichting thans voor de helft door het Rijk werd bekostigd, stelde de Regeering den eisch, dat de Directeur, tevens benoemd werd tot Hoofd van den inmiddels bij Kon. Besl. van 29 Nov. 1899 n⁰. 18 in 't leven geroepen phytopathologischen dienst. Volgens de bepalingen van dit Kon. Besl. worden zooveel mogelijk alle kweekerijen, ooftboomgaarden en bloembollenvelden met het oog op eventueel voorkomen van gevaarlijke plantenziekten en schadelijke dieren geïnspecteerd — in de eerste plaats die, welker eigenaars of gebruikers handel met het buitenland drijven en hun verlangen, om hun inrichtingen geïnspecteerd te hebben, aan het hoofd van den phytopathologischen dienst te kennen geven. Sedert namelijk verschillende Staten van de Amerikaansche Unie geen zendingen van boomen, heesters of planten meer hun grenzen laten passeeren, tenzij voorzien van een certificaat van een deskundige, verklarende, dat de zending vrij is van gevaarlijke plantenziekten en insecten, was met 't oog op den vrij belangrijken handel van onze boom- en bloemkweekers op Amerika de instelling van de betrekking van „Hoofd van den phytopathologischen dienst" een noodzakelijkheid geworden.

Sedert het phytopathologisch laboratorium in het genot is gesteld van een vrij aanzienlijke Rijkssubsidie, kan er beter voor de aanschaffing van wetenschappelijke hulpmiddelen, boeken, enz. worden gezorgd dan voorheen het geval was. Toch moet het gemis van aan de inrichting behoorende terreinen, met het oog op het nemen van proeven, als een groot gebrek worden beschouwd, terwijl ook de verbinding van het phytopathologisch laboratorium aan een inrichting van hooger land-, tuin- en boschbouwonderwijs èn voor de phytopathologische ontwikkeling der a. s. practici, èn voor de vorming van phytopathologen van professie zonder twijfel veel beter is dan de verbinding van het bedoelde laboratorium met een universiteit.

Naast de zoo noodzakelijke proefvelden op eigen terreinen zal de inrichting evenwel altijd behoefte blijven hebben aan proefvelden, in verschillende deelen des lands aangelegd, om de bestrijding van bepaalde ziekten en beschadigingen te bestudeeren. Zoo werden te Noordwijk proeven genomen aangaande de bestrijding van het „vuur" in de narcissen; te Wageningen, te Zwaag en in den Bangert aangaande de bestrijding van de „schurftziekten" der appel- en pereboomen; te Rijsoord betreffende de bestrijding van den „ringworm" der pereboomen; te Noordwijk betreffende de bestrijding van „kwade plekken" in de tulpenvelden; in het kooldistrict van Noord-

Holland betreffende de bacterieziekte der kool; te Haarlem en te Sassenheim betreffende de bestrijding van het „geelziek" der hyacinthen; te Wageningen en te Meeden (Gr.) betreffende de schurft van de aardappelen, enz. enz. Juist dergelijke proefnemingen kunnen er toe meewerken, om den band tusschen praktijk en wetenschap te bevestigen en te versterken.

III. *Zorg voor het zieke vee, veeartsenijkunde en maatregelen tot verbetering van landbouwdieren, vooral runderen en paarden.*

Ontwikkeling der Veeartsenijkunde. Eerste opkomst.

Hoewel de veeartsenijkunde reeds bij de oude Grieken voorkomt, van wie de Romeinen haar overnamen, en ook in de 16e eeuw de geschriften der ouden dienaangaande reeds in de West-Europeesche talen werden overgezet, bleef toch de behandeling van het zieke vee praktisch meest geheel overgelaten aan knechts, herders, hoefsmeden en vilders. De herders hadden ook in ons land den roep, bekwaam te zijn op het gebied der behandeling van ziek vee, en kenden allerlei huismiddelen.

Eerst in de 18e eeuw trokken het zieke rund en schaap de aandacht der geneeskunde, in ons vaderland zoowel als elders. Men begreep, dat de recepten in de oude werken weinig waarde hadden. Bovenal het uitbreken van de runderpest in 1711, die uit Azië tot in zuidelijk Europa doortrok en zich binnen korten tijd over Italië, Duitschland, Nederland en Engeland verbreidde, gaf aanleiding tot een ernstiger studie van de ziekte der runderen. In Italië waren het RAMAZZINI en LANCISI, die de runderpest tot het onderwerp hunner nauwkeurige studie maakten, en elders volgde men hun voorbeeld. Het bestudeeren der ziekten van het vee werd een zaak, waarmede de gewone geneeskundige zich bemoeide. Zelfs BOERHAAVE en PETRUS CAMPER in Nederland bewogen zich mede op dit gebied.

Gedurende de 17e en 18e eeuw verschenen in ons land enkele studiën over de veeartsenijkunde. PETRUS NAALDWIJK, een medicus, schreef in de eerste helft der 17e eeuw een werk over het paard en zijn ziekten. JOHANNES VEIRAC, een medicus (geb. 1745 te Gouda), schreef een studie over de *kenmerken, oorzaken en middelen ter voorkoming van het ongans der schapen*, die in 1777 door de Maatschappij ter bevordering van den landbouw te Amsterdam met den eereprijs werd bekroond. EBERHARD en ERISSMANN maakten zich verdienstelijk door het samenstellen van geschikte handboeken over de verloskunde van het vee en het beoefenen van dit vak. A. L. VEERMAN gaf in 1769 in het licht een *Verhandeling over de miltziekte onder het Rundvee.*

SCHWENKE, NOZEMAN, TAK, KOOL, ALTA, GRASHUIS, ENGELMAN, COOPMANS, VEERMAN, SANDIFORT, VAN DOEVEREN, MUNNIKS en bovenal CAMPER en GEERT REINDERS zijn de mannen, die de veepest door eigen onderzoek in de 18e eeuw nagingen en andere ziekten bij het vee bestudeerden, zoodat zij als de baanbrekers der meer rationeele veeartsenijkunde moeten beschouwd worden. Sommigen dezer mannen stelden zich bovenal ten doel, om door inenting de doodelijke werking van de veepest te verminderen, en aan genoemden GEERT REINDERS komt de eer toe dier ontdekking, welke gerekend werd, alleen aan de landgewesten Friesland en Groningen

in tien jaren een voordeel van niet minder dan twee millioen gulden te hebben aangebracht [1]).

Zoo zien wij allerwegen in den loop der 18e eeuw de studie der veeartsenijkunde toenemen; de geleerde genootschappen gaven menig werk uit en stelden menige prijsvraag dienaangaande ter beantwoording. De veeartsenijkunde kon echter niet eerder tot ontwikkeling komen, vóór hierin geregeld onderwijs werd verstrekt. Frankrijk gaf in dezen het eerste voorbeeld. In 1762 werd een veeartsenijschool opgericht te Lyon en kort daarna verrees er een te Alfort bij Charenton. Weldra volgden andere landen, zoodat langzamerhand in alle Europeesche staten inrichtingen van dien aard waren opgericht. Eerst toen werd de veeartsenijkunde een tak van wetenschap, die meer stelselmatig beoefend werd.

Veeartsenijkunde in de 19e eeuw in Nederland. Veeartsenijkundig Staatstoezicht.

In Nederland dagteekent de beweging ter oprichting van een veeartsenijschool ongeveer van het begin der 19e eeuw. Van verschillende zijden drong men hierop aan. De regeering maakte melding voor 1802 van het nemen van veeartsenijkundige proeven, waartoe de gelden zouden kunnen gevonden worden uit een surplus van het fonds tot voorkoming en afwending van de runderpest, en in 1804, in een rapport over de uitbreiding van dat fonds tot een landbouwfonds, leest men: „die van Gelderland, approbeerende de voorgestelde belasting op runderen en paarden, willen het fonds alleen ten nutte van het vee besteed hebben, waartoe ook die van Friesland enkel schijnen te inclineeren. Zelfs wilde het bestuur van Gelderland, dat de veeartsenijkundige inrichtingen, door ons in 't verschiet gesteld, op den voorgrond geplaatst werden en het onderwijs in de veeartsenijkunde op meer dan eene plaats gegeven werd".

Onze landgenoot Le Francq van Berkhey deed in 1804 het licht zien: „Eenige vrijmoedige en welmeenende voorstellingen, om te kunnen dienen ter overweging van een ontwerp ter stichting eener Veeartsenijkundige School in ons Gemeenebest".

Door het Departementale Bestuur van Gelderland werd de uitoefening der geneeskunde voor het vee in 1805 door premiën bevorderd, en in de Instructie van de Commissiën van Landbouw van 1805 werd gezegd, dat bij elk dier Commissiën zich zoo mogelijk een ervaren veeartsenijkundige moest bevinden. In art. 14 van deze instructie luidde het: „zij zullen opsporen en aan den secretaris van staat voordragen, in hoeverre en welke veeartsenijkundige inrichtingen in hun departement zouden dienen ingevoerd te worden, mitsgaders opgeven, door welke middelen deze inrichtingen het meest bevorderd zouden kunnen worden".

Van de afgevaardigden dier landbouw-commissiën kwamen verschillende meeningen in, en in de vergadering van afgevaardigden der gewestelijke landbouw-commissiën, 27 Juli 1808, werden door de commissiën van Drente, Friesland en Overijsel voorstellen ingediend tot verbetering van den veeartsenijkundigen toestand. Na tal van overwegingen werd den 17 Sept. 1808 door Koning Lodewijk besloten, een examen-commissie te benoemen, teneinde veeartsen te verkrijgen, die met eenige kennis waren

1) Numan. Tijdschr. voor Gesch. v. Van der Monde, 1836, pag. 170.

toegerust. De eerste examen-commissie bestond uit de heeren Prof. BRUGMANS te Leiden, VAN MAANEN, BENNET, Lid van het Kon. Instituut, en HEILBRON, Chef de Bureau bij Binn. Zaken. Door deze commissie werden drie candidaten als veeartsen eerste klasse en 9 als veeartsen tweede klasse toegelaten, de eerste gediplomeerde veeartsen in ons land.

In 1812 werden nog twee personen op 's lands kosten naar Alfort gezonden, om daar te studeeren in de veeartsenijkunde.

NAPOLEON nam in 1813 een besluit tot reorganisatie der veeartsenijkunde in ons land, dat evenwel niet werd uitgevoerd. In 1814 nam de Commissie voor het examineeren van veeartsen haar taak weer op, en in een verslag, over het eerste examen uitgebracht, werd de wensch naar een veeartsenijschool uitgesproken, alsmede naar een praktisch handboek der veeartsenijkunde [1]). Aan dien wensch voldeed de heer NUMAN in 1819.

De Amsterdamsche Maatschappij ter bevordering van den Landbouw had in 1798 als prijsvraag uitgeschreven: „Het opgeven van een plan, naar hetwelk in ons land een veeartsenijschool zou kunnen worden tot stand gebracht, en waar die school met het meeste nut zou kunnen worden opgericht". De heer J. A. BENNET, Phil. en Med. doctor, zag zijn antwoord met de gouden medaille bekroond. Door rampzalige gebeurtenissen werd de uitgave vertraagd, zoodat in 1820 deze studie eerst volledig het licht zag [2]).

BENNET wees in zijn geschrift op verschillende gronden Utrecht als de meest geschikte plaats aan voor de oprichting eener veeartsenijkundige leerschool. Gelegen in het midden des lands, met een aanzienlijke veeteelt in de omstreken, met een bloeienden handel in paarden, met een hoogeschool, die onderscheidene hulpmiddelen kon aanbieden voor het onderwijs, leende deze stad zich bij uitstek voor het doel. Toen nu de vroegere buitenplaats Gildestein (sedert 1813 een katoenfabriek, die te niet ging) te koop kwam, werd deze door de regeering aangekocht met het doel, hier een veeartsenijschool op te richten. Dat geschiedde eerst in 1819. Spoedig daarna werd met de organisatie en inrichting dezer school een begin gemaakt, en de heer Th. G. VAN LIDT DE JEUDE was tot 1826 de eerste directeur dezer inrichting. Met het eind van 1821, 10 Dec., werden de lessen hier aangevangen.

De heer VAN LIDT DE JEUDE gaf les in de ontleedkunde en physiologie, en kort daarna begon de hoogleeraar J. VOSMAER met het onderwijs in de natuur- en scheikundige wetenschappen.

Als directeur dezer inrichting trad na 1826 op Dr. A. NUMAN, tevens Hoogleeraar in de praktische vakken der veeartsenijkunde. Op het platteland te Groningen, vooral te Middelstum, opgevoed, later te Groningen in de medicijnen studeerend, maar toch de vacantiedagen op het land doorbrengend, had deze begaafde man een bijzondere kennis verkregen van de toestanden op het land, van de ziekten onder het vee, enz. Na zijn promotie in 1801 vestigde hij zich te Hoogezand als medicus. Door een uitgever in Oost-Friesland (destijds bij Holland ingelijfd) werd hem het

---

1) Aanteekeningen uit de Gesch. der Rijksveeartsenijschool te Utrecht. (Bijbl. Landb. Ct. 1872, pag. 257).

2) Het eerste deel verscheen in 1804.

voorstel gedaan, het Veeartsenijkundige Handboek van J. N. ROLHWES, in 1812 verschenen, ten dienste der veehouders in het Nederlandsch te vertalen. Hij gaf hieraan gevolg en dit was de aanleiding tot de keuze van zijn verdere levenstaak. Sedert wijdde hij zich meer en meer aan veeartsenijkunde, waarin het veerijke Nederland bij Duitschers en Franschen ten achter stond, ofschoon geen land aan de toepassing dier wetenschap meer behoefte had dan juist ons land. Zelfs België was in dit opzicht Noord-Nederland vooruit, daar velen aldaar hun opleiding hadden genoten aan de reeds beroemde school te Alfort.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die zooveel belangrijks voor ons volk tot stand heeft gebracht, vestigde in dien tijd ook de aandacht op deze zaak en besloot er een volkszaak van te maken. Daartoe trad het bestuur in overleg met Dr. NUMAN, en hieraan was de uitgave te danken van het *Handboek der genees- en verloskunde voor het vee*, waarvan de eerste druk in 1819 verscheen. Dit boek beleefde vele herdrukken en werd een volksboek, dat een gunstigen invloed heeft uitgeoefend gedurende tal van jaren.

Deze werken hadden de aandacht gevestigd op Dr. NUMAN, dien men om zijn uitnemende bekwaamheden aan de Veeartsenijkundige School te Utrecht wilde verbinden. Deze wensch werd verwezenlijkt. Hij werd hoogleeraar en in 1826 directeur, welke betrekking hij tot een paar jaren vóór zijn dood, in 1852, vervulde. Met levendige bezieling heeft hij voor de ontwikkeling dier inrichting gestreden en een groote reeks van geschriften van zijn hand zagen het licht. In 1850 bij zijn aftreden had een hervorming van deze school plaats.

Bij den dood van NUMAN schreef de Utrechtsche Courant van 6 Sept. 1852: „NUMAN mocht, gedurende de 28 jaren, dat hij met het onderwijs was belast, de voldoening smaken, niet alleen den roem der school te vestigen, maar tevens de veeartsenijkunde hier te lande tot een wetenschap te verheffen. Zich door veelzijdige kennis, door een vluggen geest en een helder oordeel onderscheidend, had NUMAN de bijzondere gave, om zijn kundigheden aan anderen mede te deelen".

De Veeartsenijschool werd van haar oprichting af tot 1851 geheel onderhouden uit het Veefonds. Door verschillende uitgaven was dit fonds echter zeer verarmd, en de school zou te gronde zijn gegaan, was niet in 1851 door het Rijk het besluit genomen tot reorganisatie der school, waardoor zij een Rijksveeartsenijschool werd en haar leeraren Rijksambtenaren.

De Rijksveeartsenijschool werd in 1861 en 1874 gereorganiseerd. Het reglement van de veeartsenijschool is vastgesteld bij Kon. Besluit van 25 Mei 1894 (Stbl. 65) en gewijzigd bij besluit van den 22en April 1899 (Stbl. 110). Door de wet van 8 Juli 1874 (Stbl. 98) werd de uitoefening der veeartsenijkunde naast het onderwijs daarin geregeld. Vroeger was de veeartsenijkunde een vrij beroep, dat ieder kon uitoefenen; toen werden bewijzen van bekwaamheid hiervoor gevraagd.

Veeartsenijkundig Staatstoezicht. Veeartsenijkundig Staatstoezicht en de veeartsenijkundige politie werden geregeld bij wet van 20 Juli 1870 (Stbl. 131), aangevuld en gewijzigd bij de wetten van 1 Aug. 1880 (Stbl. 123), 15 April 1886 (Stbl. 64) en 15 April 1896 (Stbl. 68). De vroegere wetten werden hierdoor afgeschaft.

De wet draagt het Veeartsenijkundig Staatstoezicht op aan de Districts-Veeartsen en hun plaatsvervangers. Hun taak bestaat in de eerste plaats in het onderzoek naar den algemeenen gezondheidstoestand van het vee, terwijl zij, zoo noodig, middelen moeten aanwijzen tot verbetering. Verder is hun de handhaving der wetten en verordeningen in 't belang van den algemeenen gezondheidstoestand opgedragen. In 't geheel zijn er 9 districts-veeartsen aangesteld; het aantal plaatsvervangers is veel grooter.

In 1862 (27 Aug.) werd de „Maatschappij tot bevordering der veeartsenijkunde in Nederland" opgericht, te Utrecht gevestigd, die door onderlinge samenkomsten der veeartsen, het behandelen van veeartsenijkundige onderwerpen en het onderhouden van wetenschappelijke betrekkingen met het buitenland de veeartsenijkunde in Nederland tracht te bevorderen.

Bij Kon. Besl. van 28 Mei 1871 (Stbl. 12), aangevuld met dat van 18 Maart 1878 (Stbl. 20) is het verboden, in een schip, naar het buitenland bestemd, vee te laden of ter inlading aan te bieden, zonder voorafgaande visitatie door een veearts, van regeeringswege aangesteld. Tot dat doel zijn in onderscheidene plaatsen Gouvernements-Keurmeesters van vee aangewezen.

Toezicht op vleeschuitvoer. Van regeeringswege wordt thans zorg gedragen, dat het uitgevoerde vleesch uit ons land deugdelijk is. Een Koninklijk Besluit van 21 Nov. 1902 (Stbl. N⁰. 199) is daarop uitgevaardigd. Art. 1 hiervan luidt: „Er wordt van Staatswege zooveel mogelijk gelegenheid gegeven tot het doen onderzoeken van vleesch, afkomstig van herkauwende dieren of varkens, ter verkrijging van een merkteeken of bewijs, dat het vleesch geschikt is te worden uitgevoerd". Art. 2. „Tot dit onderzoek wordt niet toegelaten vleesch, afkomstig van gestorven of uit nood geslacht vee".

Iets over het rundvee in de 19e eeuw. In enkele woorden voegen wij hierbij nog iets omtrent de geschiedenis der rampen van den veestapel in de 19e eeuw

Rampen. De jaren 1816 en 1817 waren natte, koude jaren, welke een ongunstigen invloed op den veestapel uitoefenden, zoodat veel vee, runderen, paarden en schapen verloren gingen. Vele schapen stierven in die jaren aan leverbot, ongans, schurft en rotkreupel.

Na 1817 ging de veestapel weder vooruit en begon het vee langzamerhand zijn ouden roem te herwinnen, terwijl de prijzen der veeteeltprodukten de veehouderij in den eersten tijd deden bloeien. Van 1820 tot 1828 evenwel waren de prijzen weder laag.

Het jaar 1825 met zijn verschrikkelijke overstroomingen (zie pag. 297). welke duizenden stuks vee het leven kostten, deed den veestapel sterk achteruitgaan. Vergeleken met 1824, telde Nederland in 1825

5032 stuks paarden minder dan in 1824
28844 „ runderen „ „ „ „
59667 „ schapen „ „ „ „

welke achteruitgang grootendeels was toe te schrijven aan de overstrooming. Daarenboven viel er in den eersten tijd na 1825 achteruitgang van het Hollandsche veeras te constateeren. De verliezen van vee moesten weder aangevuld worden en de hooge zandgronden, waar de overstrooming niet was doorgedrongen, konden hierdoor het meeste leveren. Dit vee,

lichter, schraler, van minder kwaliteit, voor een gedeelte uit het Hannoversche afkomstig, nam de plaats in van het betere vee der lagere landen, gelijk ook in de 18e eeuw tijdens de veeziekte geschied was, waardoor het ras slechter werd.

Een zware ramp trof den veestapel nog door de longziekte, welke in 1833 het eerst door besmetting in Gelderland was overgebracht, in 1835 zich naar Zuid-Holland verspreidde en allengs door geheel Nederland werd waargenomen. Van 1833 tot 1839 heeft de longziekte in Nederland gewoed. Lange jaren, ook na het wijken der ziekte, bracht de herinnering daaraan veel nadeel toe aan de veehouderij in ons land, doordien buitenlanders Nederland als een verdachte streek beschouwden. De longziekte had ook wederom, als vroeger, ten gevolge, dat in de vruchtbare grasstreken veel klein vee werd ingevoerd, dat hier wel weder verbeterde, maar aanvankelijk het Hollandsche veeras toch schaadde. Langzamerhand evenwel kwam er verbetering in dien toestand, waartoe verschillende maatregelen werden genomen, die wij hieronder bespreken.

Na de opheffing van het Fonds van den Landbouw in 1849 (zie pag. 294) was van een stelselmatige bestrijding van veeziekte geen sprake meer, omdat er geen gelden tot vergoeding van afgemaakt vee beschikbaar waren. In dien tijd werden onderscheidene grootere en kleinere veefondsen opgericht, waardoor de boeren elkander trachtten te steunen. Bij de onteigeningswet van 28 Aug. 1851 (Stbl. 125) werden de maatregelen vastgesteld, volgens welke de Staat zou voorzien in de onkosten omtrent onteigening ten algemeenen nutte van aan besmettelijke ziekte lijdend vee.

In 1865 trof onzen veestapel een zware ramp door de runderpest, die uit Engeland naar hier werd overgebracht. Eerst stond de regeering hiertegenover machteloos, daar de aard dezer ziekte bij de veeartsenijkundigen grootendeels onbekend was. Doch weldra trad de regeering krachtiger op, dikwijls met behulp der gewapende macht, om besmette streken te isoleeren. Toen werd 17 Oct. 1865 (Stbl. 121) een wet uitgevaardigd, waardoor de Koning het recht verkreeg, bij het heerschen van besmettelijke veeziekten in- en doorvoer van vee en het houden van veemarkten te verbieden en bepalingen te maken omtrent aangifte, behandeling en visitatie van levend en dood vee. De behoefte aan een algemeene wet bleek thans duidelijk, en het gevolg hiervan was het tot standkomen der wet van 8 Aug. 1878 (St. 115) gewijzigd bij wet van 15 April 1886 (St. 64), houdende vaststelling van bijzondere bepalingen tot beteugeling der longziekte onder het rundvee in bepaalde gedeelten des lands, die aangevuld werd door talrijke K. Besluiten.

Het rundveeras in Nederland. Stierenverordeningen in de Beemster, enz.

Naast de zorg voor het zieke vee moeten wij hier de maatregelen van de overheid en van vereenigingen bespreken tot verbetering van het veeras. Het Nederlandsch rundvee had in vroeger eeuwen den roem van buitengewone deugdelijkheid en werd in het buitenland veel gezocht. Enkele malen hadden wij reeds gelegenheid, daarop te wijzen. BUFFON verhaalt, dat men het Nederlandsche ras van melkkoeien naar Poitou, Aunis en de moerassen van Charente overgebracht en daar aangekweekt heeft, waar men ze Vlaamsche koeien noemde. VILLEROY deelt hetzelfde mede, doch zegt,

dat men dit ras het „Hollandsche" heet. Het tegenwoordieg veredelde Engelsche vee wordt geacht van Frieschen oorsprong te zijn [1]). Vooral wegens zijn melkrijkheid was het Hollandsche vee beroemd, maar ook de vetvorming was een niet gering te schatten eigenschap. TRAUTWEIN roemde het Friesche en Groninger rundvee als het zwaarste [2]). PABST zegt, dat het Hollandsche rundvee in evenredigheid van zijn groote gestalte een fijn beengestel bezit, bij goede voedering buitengewoon melkrijk is en daarbij ook zeer schoone kalveren ter wereld brengt [3]). Ook WEBER rekent het Hollandsche rundvee onder de meest melkgevende rassen [4]).

Die deugdelijkheid van het Hollandsche en Friesche rundvee was een gevolg van de goede weiden. Reeds wezen wij er op, dat hier, vooral na runderziekten, herhaaldelijk vreemd vee werd ingevoerd, hetzij om hier vet te weiden, hetzij om hier aan te houden, maar toch kwam dit minder goede vee op de weiden hier te lande spoedig tot grooten vooruitgang.

Het oude ras werd echter door die invoering dikwijls slechter, want groote zorg werd er niet altijd aan de veeteelt besteed en de wetenschappelijke kennis der boeren omtrent de veeteelt was in de 18e eeuw over 't geheel nog gering; de boeren gingen geheel en al op in de praktijk. De heer P. C. SCHELTEMA erkent dien achteruitgang van het runderras in de 18e eeuw.

In enkele streken begon men destijds in te zien, dat het vee door betere teeltkeus verbeterd diende te worden, en wendde men pogingen daartoe aan. Het eerst werden middelen daartoe beraamd in de Beemster. Daar droeg de stierhouderij een eigenaardig karakter, dat wij vooraf beschrijven, om daarna op genoemde middelen te wijzen.

De Beemster was als droogmakerij aanvankelijk meest als bouwland gebruikt, maar ging later meer in grasland over. Naarmate het aantal runderen in de Beemster toenam, werd ook de behoefte aan springstieren algemeener. Aanvankelijk liet elke boer, om zich uit de ongelegenheid te redden, zijn koeien door een eigen stier springen; zoo had iedere boer in den regel een eigen aangefokten stier. Hierdoor was het aantal stieren in de Beemster zeer groot, en dat was dan ook de oorzaak, dat hier de bullenmarkten zoo druk bezocht werden en een eigenaardige vermaardheid verkregen. Men moest er zelfs verordeningen op de algemeene veiligheid maken wegens de stieren. In keuren en ordonnantiën van het Hoogheemraadschap van de Beemster, gearresteerd in een vergadering van 25 Mei 1616, vindt men reeds eenige verordeningen vastgesteld ten opzichte der veiligheid. Men leest daar [6]): De huurders van eenige dijken en wegen zullen niet vermogen daarop eenige stieren van 2 jaren oud en daarboven los te laten loopen, maar gezeeld en geboeid te moeten houden, en aan de hand geleid

---

1) HENGEVELD, Gesch. v. het Rundvee I, pag. 230.
2) TRAUTWEIN, Landwirthschaftslehre B II, pag. 380.
3) H. W. PABST, Anleitung zur Rundviehzucht 1829, pag. 32.
4) F. H. WEBER, Theoretisch-praktisches Handbuch der grössern Viehzucht, 1811 II, pag. 8.
5) P. C. SCHELTEMA, Verhandeling over het inlandsche rundvee Geplaatst in XV van de Verhandel. der M. t. bevordering van den landbouw te Amsterdam.
6) J. BOUMAN, Iets over het houden van springstieren in de Beemster. (Nieuwe Boerengoudmijn XII, 1875 pag. 404.

worden en de horens gestompt en afgezaagd, opdat men de dijken veilig kan passeeren".

Had eerst iedere boer een eigen stier of met zijn buurman te zamen, weldra werd het toch wenschelijker geacht, om van andere stieren gebruik te maken dan van de jonge, eigen gefokte. Zoo ontstonden er enkele stierenhouders. En om het den boeren gemakkelijk te maken, gingen de stierenhouders geregeld elken dag langs de wegen, van een blaashoorn voorzien, om door een lang getoeter van verre de boeren te waarschuwen, dat de stier in aantocht was en de veehouders, zoo noodig, daarvan gebruik konden maken. Men noemde die stieren *padbullen* en de geleiders *bulloopers*.

De verschillende bulloopers hadden de Beemster verdeeld in afdeelingen: Men vond bulloopers in de Zuid-Beemster, de Oost-Beemster, de Noord-Beemster, de West-Beemster en de Midden-Beemster. Dit waren de hoofdstations, vanwaar men de geheele Beemster kon bedienen. Zoo ging het langen tijd voort, niettegenstaande enkele boeren zich ook weder eigen stieren aanschaften. In de 18e eeuw werd de taak van den bullooper moeielijker, vooral, toen de veepest zich vertoonde.

Voor een landstreek als de Beemster, met heerlijke graslanden en reeds in dien tijd met een zwaar, welgebouwd rundveeras, maar waar inmiddels de koop- en huurprijs der landerijen hoe langer hoe meer gestegen was, was de veepest, die jaren lang ook in deze streek haar verschrikkelijke verwoestingen aanrichtte, een zware ramp. Welgestelde veehouders werden opeens van hun bestaan beroofd en in armoede gedompeld. De jaren van 1713–1719, van 1741—1756, en van 1769—1789 waren jaren van zorg en beproeving voor de Beemster door de onrustbarende sterfte onder het vee. Vooral 1769 was een rampjaar, toen van de 7297 runderen in de Beemster 3575 stierven. In andere streken des lands werd in dien tijd veel grasland omgeploegd en als bouwland gebruikt; in de Beemster ging men daartoe nog niet over. Maar door den aanvoer van lichter vee van elders werd het veeras verbasterd, de kwaliteit minder, hoewel men niet zelden verwonderd stond, hoezeer het buitenlandsche vee hier spoedig aangroeide en zwaarder werd.

Men begreep toen, dat er meer gedaan moest worden, om het veeras te versterken. Het dijkbestuur van de Beemster nam deze taak ter hand, en in 1789 werd door dit college een vaste verordening en keur op het houden van springstieren in het leven geroepen. Als reden hiervan wordt opgegeven, dat de was van stieren onvoldoende was, waardoor het ras van het rundvee verzwakte, en dat het van den omlooper afhing, of wel alle deelen van de Beemster door hem bezocht werden. Nu werden er zes omloopers met stieren aangesteld, allen voorzien van een akte van aanstelling en van een instructie, waarin het te volgen pad hun was voorgeschreven, hun bevolen was, den stier niet te slaan, tenzij hij kwaadaardig was, enz.

Maatregelen tot verbetering van het rundveeras in de 19e eeuw.

In het begin der 19e eeuw werd het wenschelijk geacht, een reglement op het houden van stieren vast te stellen, en de wet op de keur der stieren in het Koninkrijk Holland van 1809 was daarvan het gevolg. Hierbij werd aan de departementen voorgeschreven, reglementen te maken op het

keuren van springstieren. Deze wet werd echter nooit uitgevoerd en bleef de eenige rijkswet op dit gebied.

De grondwetten van 1814 en 1815 droegen aan de Prov. Staten de zorg op voor datgene, wat tot de inwendige politie en economie behoort, en hieronder was de zorg voor landbouwaangelegenheden begrepen. Sedert 1815 is er in de verschillende provinciën hier meer, daar minder, in 't belang der veefokkerij verricht, en verder hebben landbouw- en andere vereenigingen in die richting gearbeid.

De Provinciale reglementen tot verbetering van het veeras kwamen eerst in de laatste 25 jaren tot stand. De provincie Noord-Brabant stelde een *Reglement op het houden van springstieren* vast den 25en Jan. 1888, eenigszins gewijzigd in 1891, volgens welk reglement springstieren gekeurd moeten worden. Uit de provinciale kas wordt jaarlijks een bedrag uitgekeerd voor het toekennen van premiën. Ook in Limburg bestaat een reglement sedert 1890 en is de keuring van springstieren verplichtend; er worden eveneens premiën beschikbaar gesteld. Door alle provinciën worden thans subsidiën beschikbaar gesteld ten behoeve der verbetering van de veeteelt.

Van gemeentewege wordt in ons land weinig voor de veefokkerij gedaan. Het meest vindt dit plaats in Noord-Brabant. Mr. 's JACOB vermeldt [1]), dat hier 77 gemeenten op verschillende wijze werkzaam waren in 't belang der veefokkerij, terwijl in 16 gemeenten van gemeentewege springstieren werden gekocht, die op eenige plaatsen vanwege het gemeentebestuur direct gestald en onderhouden werden, terwijl zij elders aan veehouders werden uitbesteed. In andere plaatsen bepaalde de gemeente zich tot het geven van subsidies aan houders van goedgekeurde stieren; nog andere gaven premiën. Ook in Gelderland, Limburg, Overijsel en Drente loofden enkele gemeenten premiën voor stieren uit.

In den laatsten tijd heeft men begrepen, dat door vereeniging van particuliere krachten op het gebied der rundveefokkerij veel tot veredeling kan worden verricht. Stierhouderijen, fokvereenigingen en controle-vereenigingen worden allerwege opgericht en breiden zich steeds uit. Voor paarden en runderen te zamen vond men in 1900 als vereenigingen tot het aankoopen en houden van mannelijke en vrouwelijke fokdieren in Groningen 41, in Friesland 13, in Drente 25, in Overijsel 11, in Gelderland 32, in Utrecht 1, in Noord-Holland 22, in Zuid-Holland 18, in Zeeland 11, in Noord-Brabant 32, en in Limburg 8 vereenigingen.

In alle provinciën zijn thans Provinciale Commissiën werkzaam, wier taak bestaat in het houden van stierenkeuringen, het invoeren van uitstekend fokvee, het steunen van fokvereenigingen, om daardoor en door nog andere maatregelen den lust tot het fokken van uitstekende runderen aan te moedigen. In 1899 werd voor dit doel *f* 30,000 rijkssubsidie verleend, over de provinciën verdeeld, terwijl uit provinciale fondsen een nog grooter bedrag beschikbaar werd gesteld [2]).

1) H. TH. 's JACOB, Staatsbemoeiing betrekkelijk veefokkerij, 1897.

2) F. B. LÖHNIS. Staats- en provinciale bemoeiingen inzake veefokkerij bij ons te lande. (Landbouwk. Tijdschr. 1902.)

Rundvee-stamboeken. Een der middelen, aangewend ter verbetering van den veestapel, is ook de oprichting van het *Nederlandsche Rundveestamboek.* Het Nederlandsche Rundveestamboek dankt zijn ontstaan aan het initiatief van den heer H. F. BULTMAN. Op 24 Sept. 1873 werd op diens voorstel namens de afdeeling Haarlemmermeer bij gelegenheid van de jaarlijksche algemeene tentoonstelling der Hollandsche Maatschappij van Landbouw een sectievergadering gehouden ter bespreking van de belangen aangaande het houden van rundvee in Nederland. Op die bijeenkomst werd besloten, de Algemeene Vergadering der Hollandsche Maatschappij van Landbouw te verzoeken, een Commissie te benoemen ter voorbereiding van de oprichting van een veestamboek. Op de Algemeene Vergadering, in 1874 te Dordrecht gehouden, werd hieraan adhaesie geschonken, en op een afzonderlijke vergadering, 15 Dec. 1874, werd de vereeniging geconstitueerd en werden de statuten vastgesteld.

Deze vereeniging kwam aanvankelijk niet tot bloei. Dit veranderde echter, toen omstreeks 1880 Amerika en andere landen het beste fokvee vroegen in Nederland en als voorwaarde stelden, dat het hier in een der rundveestamboeken was ingeschreven. Tot dien tijd werd er nog weinig stamboekvee, waarvan de afkomst kon worden gecontroleerd, in Nederland gevonden. De Nederlandsche veehouders hadden het nut daarvan tot nog toe niet ingezien. Maar nu het geëischt werd, veranderde dit en de besturen der Nederlandsche stamboeken stelden hun stamregisters open ter inschrijving. Zoo werd het voor het buitenland aangekochte fokvee, vóór het onze grenzen overschreed, tot stamboekvee gepromoveerd.

In 1884 was die beweging het levendigst en de uitvoer van fokvee naar Amerika het aanzienlijkst. In dat jaar waren 3272 stuks vee in het Nederlandsche rundveestamboek ingeschreven. Toen echter het buitenland het beste fokvee van hier gehaald had, werd die handel minder. Met het ingevoerde fokvee werd in het buitenland verder geteeld; afzonderlijke stamboeken werden daarvoor aangelegd. Zoo geschiedde het in Amerika, Oost-Pruisen en elders. Men had het „Dutch-Frisian Herdbook" en het „Holstein Herdbook" in Amerika, het „Herdbuch zur Besserung des in Ost-Preussen gezüchteten Holländer Rindviehs" in Pruisen, enz. [1]).

Nadat de vraag van het buitenland naar stamboekvee van Nederland verminderde, nam ook de belangstelling der Nederlandsche veehouders daarvoor af. Het was meer de praktijk van het oogenblik, het directe voordeel geweest, dat hen tot de inschrijving gebracht had, dan hun overtuigde wensch, om een beter ras van rundvee aan te kweeken. Daardoor werd het aantal inschrijvingen kleiner. In 1902 zijn echter de statuten van het Ned. Rundveestamboek gewijzigd, en daardoor is de kring zijner bemoeiing aanzienlijk uitgebreid, zoodat men in de toekomst er meer van kan verwachten. Dit te meer, daar de Regeering thans besloten heeft er geldelijken steun aan te verleenen, om de uitvoering van verschillende zaken mogelijk te maken.

Het Nederlandsche Rundveestamboek had in elke provincie een afdeeling

---

1) F. B. LÖHNIS, De veefokkerij in Nederland en het Nederl. Rundveestamboek. (Landbouwk. Tijdschr. 1901, pag. 1 enz.).

gesticht met een eigen bestuur, doch in 1879 werd in Friesland een eigen stamboekvereeniging opgericht voor het Friesche vee, en de Friesche Afdeeling van het Nederlandsch Rundveestamboek ging daardoor achteruit en in 1898 te niet.

Ook in andere deelen des lands verkreeg men locale rundveestamboeken. Er bestaan thans nog drie rundveestamboekvereenigingen: het Nederlandsche, het Friesche stamboek en het rundveestamboek Noord-Holland.

Hebben de rundveestamboeken in Nederland beantwoord aan het doel, dat daarmede elders is beoogd en waarvoor zij in de wereld zijn gekomen? Het stamboekwezen en de rationeele fokkerij zijn het eerst door de Engelschen in praktijk gebracht, en bij hen had het ten doel, van elk ras of slag een zeer kenmerkend type of vaste kleur te verkrijgen. Het Nederlandsch Rundveestamboek, dat wel krachtig gewerkt heeft, om den afzet van fokvee naar het buitenland te bevorderen, heeft weinig gedaan tot veredeling van het rundvee, en de afstamming van slechts weinig ingeschreven vee is beslist vastgesteld. Een groot nadeel voor de veredeling van het ras is het ook, dat het Ned. Rundveestamboek alle slagen en kleuren van vee door elkander opnam.

Het Friesche Rundveestamboek is van een beter beginsel uitgegaan, daar hier uitsluitend rundvee van *Friesch ras* wordt ingeschreven. In 1884 is besloten, het stamboek der vereeniging te beperken tot erkende afstammelingen der in de registers ingeschreven runderen. Ook hier werd de gelegenheid opengesteld, om, behalve het typisch Friesche zwartbonte vee, roodbont en gemengd kleurig vee in afzonderlijke registers in te schrijven, maar daarvan is weinig gebruik gemaakt. Bovendien is de gelegenheid geboden, om uitstekende exemplaren, die door bouw, hoedanigheid en melkgift uitmunten, in het Hulpboek te doen inschrijven.

De Nederlandsche paardenteelt. De paardenteelt en paardenhandel in Nederland was in de 18e en voorgaande eeuwen reeds zeer aanzienlijk. De Hollandsche en meer in 't bijzonder de Friesche en Geldersche paarden waren in Italië en Spanje zeer gezocht en werden in aanzienlijke transporten daarheen gezonden. Ook naar Frankrijk en Engeland was in de 18e eeuw al een belangrijke uitvoer van paarden.

Het Friesche paard was bovenal beroemd in den vreemde wegens zijn grootte en fraaie gestalte, zijn verheven gang en sterke beenen. Als koets- en statiepaard, om voor de rijtuigen der grooten en aanzienlijken te worden gespannen, genoot het in geheel Europa de voorkeur. Inzonderheid prijkte het Friesche paard in de stallen van de hooge geestelijkheid en den adel in den Kerkelijken Staat en het verdere Italië [1]). Ook Groningen leverde paarden op, die weinig voor de Friesche behoefden onder te doen.

Het Geldersche paard, van de beste soort, behoefde als ruiterspaard schier voor geen ander te wijken en was te allen tijde bij de zware ruiterij geroemd en gezocht. De hertog van New-Castle getuigde, dat het Hollandsche paard zoowel in het oorlogsveld als in den bijzonderen kampstrijd bijna

---

1) J. v. HERTUM, Bijdrage tot de verbetering der veeteelt, 1836. J. J. H. SMITS, De paardenfokkerij in Nederland, 1872. JONGSMA, De geschiedenis der paardenfokkerij in Friesland.

door geen ander in moed en volhoudendheid werd overtroffen. Duizenden paarden werden in de 17e en 18e eeuw jaarlijks voor het Fransche leger ten gebruike bij de zware cavalerie in ons land aangekocht. HUZARD, een Fransch schrijver over de paarden in de 18e eeuw, zegt, dat de Hollandsche paarden zeer deugdzaam van aard zijn, dat hun grootte over 't geheel het midden houdt tusschen de Deensche en Normandische paarden, onder welken naam zij dikwijls te Parijs verkocht worden [1]). Ook naar Engeland hadden sedert onderscheidene jaren aanzienlijke verzendingen van paarden plaats gehad, voornamelijk uit de havens van Amsterdam, Rotterdam en Ostende. Dat Utrecht sedert eeuwen een belangrijke paardenmarkt had, hebben wij reeds opgemerkt.

Omstreeks het begin der 19e eeuw schijnt die handel en uitvoer van Nederlandsche paarden naar het buitenland aanmerkelijk verminderd te zijn, maar toch werd van 1803—1809 uit de voormalige zeven provinciën jaarlijks nog voor 190,000 gulden meer aan paarden uit- dan ingevoerd.

In het laatste gedeelte der 18e eeuw klaagde men algemeen over den achteruitgang van het paardenras en werden er door de Staten der onderscheidene provinciën reeds verschillende maatregelen genomen en verordeningen uitgevaardigd tot verbetering van het paardenras (zie pag. 40 enz.), terwijl ook de Maatschappij tot bevordering van den Landbouw te Amsterdam een prijsvraag daarvoor uitschreef [2]). Keuringen op hengsten waren vastgesteld in Friesland, Groningen, Utrecht, 't kwartier van Zutfen, 't land van Voorne en Putten. De verordeningen van Utrecht waren wel het meest draconisch; men legde daar in 1635 — en later werd dit herhaald — aan ieder dorp de verplichting op, om voor eigen rekening één, twee of drie dekhengsten te koopen of te onderhouden. Later werden ook bepaalde personen aangewezen, die hengsten *mochten* houden in deze provincie. In Staats-Vlaanderen had men in 1695 ordonnantiën op het keuren van hengsten en stieren vastgesteld. In 1778 werd een keur uitgeschreven op springhengsten, gehouden over den ring van Putten te Spijkenisse, waaronder behoorden Spijkenisse, Geervliet, Heer Simonshaven, Biert, Hekelingen en onderhavige polders.

In den tijd der Bataafsche Republiek besloot men verder te gaan. Op 31 Dec. 1799 werd een *algemeene wet* op de paardenfokkerij aangenomen, waarbij bepaald werd, dat voor elk toenmalig Departement zou worden aangesteld een keurmeester en twee commissarissen; dat voor rekening der Republiek jaarlijks in elk Departement zouden worden aangekocht 20 beste merrieveulens, welke bij loting verdeeld zouden worden aan ingezetenen, die genegen waren, een merrie te houden. Wie een dergelijk veulen verkreeg, moest den inkoopsprijs na 5 jaren teruggeven aan de Regeering en na driejarigen leeftijd het ontvangen paard tot aanfok gebruiken. Verder werden er premiën van *f* 100, *f* 75, *f* 50 en *f* 25 uitgeloofd voor deugdelijke merriën, die drie veulens gehad hadden, en tevens premiën van *f* 100 voor den besten hengst in elk Departement, welke op straffe van *f* 500 daarna niet naar het buitenland verkocht mocht worden. Niemand

---

1) HUZARD, Anweisung zur Verbesserung der Pferde. Uit het Fransch vertaald, 1805.
2) Verhandelingen van de Maatschappij ter bevordering van landbouw, XI, 2e stuk.

mocht vervolgens een merrie anders laten dekken dan door een gekeurden hengst [1]).

Het bleek al spoedig, dat er heel wat onwilligen waren en het veel moeite kostte, de gegevens te verkrijgen tot uitvoering der wet. Maar toch werd in 1800 en 1801 gerapporteerd, dat de wet goed werkte in sommige deelen. Toch besloot men in 1803, de wet weder in te trekken, omdat men het niet wenschelijk oordeelde, een algemeen reglement hiervoor te hebben.

Het Departementaal bestuur van Friesland, de nadeelige gevolgen vreezende, vaardigde na den 25sten Febr. 1803 reeds weder een eigen publicatie uit op de paardenfokkerij. Ook Groningen (1804) en Drente volgden dit voorbeeld.

Telkens kwamen er weer nieuwe verzoeken in bij de regeering, om een algemeen reglement op de paardenfokkerij vast te stellen, zoo o. a. in 1805, doch al deze requesten werden afgewezen. In 1810 werd echter door Koning Lodewijk een wet vastgesteld ter bevordering van de paardenfokkerij, waarbij hoofdzakelijk bepaald werd, dat in alle departementen reglementen zouden worden gemaakt, die de volgende bepalingen moesten bevatten:

dat de hengsten, aan hengstenhouders toebehoorend, moesten worden gekeurd;

dat hengsten niet beneden den leeftijd van twee jaar en acht maanden mochten dekken.

Die wet ging vergezeld van een Koninklijk Besluit, van dezelfde dagteekening, waarbij werd bevolen, dat in de bij de wet bedoelde reglementen nog moest worden opgenomen de bepaling van het te heffen dekgeld; dat jaarlijks premiën voor hengsten zouden worden uitgeloofd in ieder departement en zoo noodig ook premiën voor merriën; dat de premiën, welke voor ieder departement de som van *f* 300 niet mochten te boven gaan, uit het toen bestaande fonds voor den landbouw zouden worden geput.

De politieke gebeurtenissen beletten echter, dat aan die wet uitvoering gegeven werd, en tijdens het Fransche Keizerrijk bleven alleen de bestaande reglementen in Friesland en Groningen van kracht.

De paardenteelt na 1813.

De Stoeterij te Borculoo en andere.

De paardenteelt ging in de jaren na 1813 een levendige toekomst tegemoet. Door de vele oorlogen, welke op de Fransche Revolutie volgden, waren duizenden paarden gevallen, en menige stoeterij was geheel opgeheven. Er bestond een algemeene behoefte aan paarden in Europa na 1813, om de legers weder aan te vullen, welke de herstelde staten tijdens de restauratie niet minder noodig achtten, en om het platteland, dat zoozeer van paarden was ontbloot, weer daarvan te voorzien. De regeeringen en vorsten begrepen, dat het noodig was, in dezen de helpende hand te bieden. Allerwegen zag men dan ook in de eerste 10 à 15 jaren na 1813 stoeterijen, veulen-, hengsten- of remonte-depots oprichten. Zoo dateert het hengsten-depot te Mariënwerder van 1816, de heropening van het depot te Celle van 1814, het hengsten-depot te Lembus in Silezië van 1818, het Pruisische remonte-depot van 1821, de stoeterij en het hengstendepot te Zirke (in Posen) van 1829, de primeering der keuringen te

---

1) Bij Kops, Magazijn van Vaderl. Landbouw, 1e deel, 2e St., pag. 249.

Oldenburg van 1819, Wurtemberg's depots te Weil en Klein-Hohenheim van 1817, Bergstetten en Neuhof in Beieren van 1816, het hengsten-depot te Brunswijk van 1824, en het Anglo-Normandische ras dankt zijn bestaan aan het totaal gemis van rij- en trekpaarden in Frankrijk na 1813.

Ook in Nederland was de behoefte aan paarden groot. Vooral met het oog op de toenmalige slechte transportmiddelen deed de behoefte zich sterk gevoelen, en het was haast ondoenlijk, om bijv. de jaarlijksche remonte van 700 paarden bij elkander te krijgen.

Koning Willem I stelde middelen in het werk, om ook hier in de behoefte aan paarden te voorzien. In 1818 werd reeds een hengsten-depot te Wolferdange in Luxemburg door Z. M. opgericht, en in 1820 werd van 's konings zijde een besluit uitgevaardigd, om maatregelen te beramen, ten einde het aanfokken van remontepaarden in de hand te werken.

Het voorstel, dat ingevolge van dit besluit aan Z. M. gedaan werd, gedagteekend Den Haag 30 Juni 1821, begint met de volgende bewoordingen:

„Ingevolge koninklijk besluit van 3 Juni 1820, No. 60, waarbij in bedenking wordt gegeven, om, evenals in Luxemburg, voor Friesland, Groningen, Overijsel en Gelderland een stoeterij op te richten, om paarden te fokken voor 's Rijks dienst, en waardoor de stoeterij te Wolferdange zou kunnen beperkt worden, hebben wij de eer het volgende in bedenking te geven" . . . . enz.

In dit rapport nu werd de vraag gesteld, waartoe de stoeterij moest dienen: „tot algemeen rijksbelang", m. a. w. tot ondersteuning der paardenfokkerij in het algemeen, of wel „tot speciaal belang van den militairen cavaleriedienst?" Men bepaalde zich vervolgens naar de wenschen des konings tot het laatste, en merkte hierbij op, dat 's lands en het militair belang in dezen samengaan, want, ook al wijzigt men de fokrichting naar de behoeften van het leger, toch zouden de veulens, afkomstig van de rijkshengsten, gedurende eenige jaren in burgerbezit blijven en daarna aan het Rijk verkocht worden. Hierdoor zouden de boeren ook belang hebben bij deze verbetering der paardenfokkerij.

Bij dit rapport werd gevoegd het advies van den Gouverneur van Gelderland, waarin deze betoogt, welk belang dit gewest zou hebben bij de vestiging der stoeterij; als daarvoor het meest geschikt wees hij de gronden aan, bij de heerlijkheid Borculoo behoorende. Veertig paarden zouden hier voeding en met enkele kleine uitgaven ook stalling kunnen vinden [1]).

De bedoeling was meer een hengstendepot te vestigen dan wel een eigenlijke stoeterij. Men rekende, dat men, indien jaarlijks 700 veulens van deze hengsten vielen, daaruit wel de benoodigde 700 remontepaarden zou kunnen koopen; tot het fokken van 1000 veulens rekende men 20 hengsten voldoende.

Aan de wenschen, in dit rapport uitgesproken, werd uitvoering gegeven en bij K. Besl. van 14 Juli 1821 werd bepaald:

„Art. 1. Er zullen twee depots, elk van 20 hengsten, worden opgericht ter vermeerdering en verbetering van het ras der paarden:

---

1) H. C. M. E. H. VAN SOETERMEER VOS. De voormalige Rijksstoeterij te Borculoo, 1896, pag. 4, enz.

één in de provincie Gelderland,
één in het Groothertogdom Luxemburg.

Art. 2. Tot het inrichten van het etablissement in Gelderland wordt aan het departement van Oorlog, onder voorwaarde van onderhoud, ten gebruike afgestaan het domein van Borculoo, hetwelk tot dat einde bevorens is ingericht en daartoe geschikt geoordeeld wordt.

Art. 3. Behalve de beide voormelde etablissementen zal de tegenwoordige, bij de artillerie- en genieschool gevoegd zijnde rijschool te Delft worden ingericht tot gelijksoortig etablissement en bestaan uit 10 hengsten en 10 merriën en beschouwd worden als hoofdstoeterij, en den naam dragen van „Koninklijke kweek- en rijschool".

Het doel was dus de oprichting van twee hengsten depots, waarvan de hengsten uitsluitend zouden dienen, om in den lande gestationneerd zijnde paarden voor het leger te fokken, en een stoeterij (te Delft), waaruit de hengsten voor die depots zouden worden betrokken. De verbinding van rijschool met stoeterij had ten doel, om de leerlingen kennis te laten opdoen van de inlandsche paardenteelt, teneinde aldus geschikte directeuren voor de rijksstoeterijen te kweeken, en verder, om de hengsten buiten den dektijd te doen rijden en africhten, waardoor het aantal paarden in de rijschool niet zoo groot behoefde te zijn [1]).

De heerlijkheid Borculoo, waar de stoeterij werd opgericht, was in 1777 door Prins Willem V gekocht van den Poolschen Prins Adam Czartorniski. Reeds sinds jaren had in deze heerlijkheid een paardenstoeterij bestaan. Na 1795 werd zij verbeurd verklaard en aldus domein. Onder het Fransche bestuur werd het kasteel of hof te Borculoo tot stalling voor genoemde stoeterij ingericht, doch in 1813 opgeheven.

Geheel afgescheiden van de vroegere stoeterijen, werd die te Borculoo geheel nieuw gevestigd. Als directeur der stoeterij werd benoemd Jhr. J. VAN DE POLL, Luitenant-Kolonel van het regiment huzaren, 1822. Spoedig werden nu pogingen in het werk gesteld, om het noodige fokmateriaal bij elkander te brengen.

Bij K. Besl. van 29 Juni 1822 No. 79 en 80 werden de Nederlandsche gezanten te Berlijn, Weenen en Petersburg aangeschreven, om bij de betrokken regeeringen permissie te verkrijgen, teneinde 20 hengsten uit Polen te betrekken. Het was echter te laat in het jaar na de verkregen vergunning, om naar Polen te reizen tot aankoop, en daarom werden eerst in Pommeren en Mecklenburg inkoopen gedaan. De eerste hengsten, die te Borculoo werden aangevoerd, een achttal, waren van gekruist Mecklenburgsch ras; ook kwamen er 4 merriën, waarvan twee voor de stoeterij. Bij dit transport waren 4 schimmels. Zes weken later kwamen nog twee hengsten uit Polen aan, en de directeur schonk twee Poolsche merriën aan het etablissement. Dergelijke schenkingen vonden meer plaats.

Vroeg in het voorjaar van 1823 werd de reis naar Polen ondernomen en den 2en Mei 1823 kwamen 8 hengsten en 4 merriën uit Polen aan. De grootte der hengsten varieerde tusschen 1,50 en 1,62 el. Behalve schimmels waren er gele paarden met witte manen, roodvossen enz. bij.

---

1) VAN SOETERMEER VOS, l. c., pag. 5.

In Sept. 1823 arriveerde een tweede Poolsch transport van 14 hengsten van de meest verschillende afstamming, aangeduid met de namen: Turksch, Poolsch, Engelsch, Egyptisch, Arabisch en Perzisch, in taillehoogte van 1,44 tot 1,61 afwisselende, en van allerlei kleuren. Op 3 Nov. 1823 kwam nog een transport van zes hengsten uit Hongarije. Daarmede was voorloopig het materiaal der stoeterij gereed; nieuwe aankoopen werden vooreerst niet gedaan.

In 1824 was de stoeterij geheel in werking en werden 34 hengsten gestationneerd in verschillende dorpen. Men vond ze te Borculoo, Haarlem, Lopikerkapel, Zuilen, Heerde, Borne, Alkmaar, Bruchem, Leerdam, Wichen, Elst, Waardenburg, Geldermalsen en Beesd, Lienden, Steenderen, Zoelen, Keppel, Delden, Barneveld, Ameland, Flakké (eiland) en elders. In 1827 werden 1000 merriën gedekt. Het dekken der hengsten van 's Rijks stoeterijen geschiedde om niet (art. 242 van het Reglement van 's Rijks stoeterijen); ten aanzien van de keuze der merriën, die werden toegelaten, was bepaald, dat zij moesten behooren aan ingezetenen des Rijks, en dat bij aanbod van meer merriën, dan toegelaten konden worden, die, welke den schoonsten bouw hadden, zouden voorgaan aan de gemeene soorten; verder moesten ze gezond van gestel zijn, zonder overervende gebreken. Het gemeentebestuur ter plaatse was verplicht, deklijsten bij te houden en aan den eigenaar een certificaat af te geven.

De Rijksstoeterij had haar grootsten omvang in 1827, toen zij bestond uit 53 hengsten, 8 merriën en 30 veulens.

Omtrent de keuze der beste hengsten verkeerde men nog steeds in onzekerheid. De boeren klaagden over 't geheel, dat de hengsten der stoeterij te klein van taille waren. Om hieraan tegemoet te komen, werden in 1825 vijf hengsten in Jutland gekocht (taille 1,64—1,67 el), welke te Wichen, Bruchem, Zoelen, Zuilen en Lopikerkapel gestationneerd werden.

Welke de resultaten waren van deze Rijkspoging, om het paardenras te verbeteren, valt moeielijk te zeggen, omdat de gegevens, over de veulens door de burgemeesters verstrekt, zeer onvoldoende zijn. Bekend is o. a. dat in 1826: 812 veulens van Borculoosche hengsten gevallen zijn, maar het aantal is ongetwijfeld veel grooter. Omtrent het gehalte dier veulens ontbreken de gegevens bijna geheel. Alleen van de zware kleigronden kwam steeds de klacht, dat de rijkshengsten te licht waren.

Voor het tijdperk tot 1826 resumeerende, komt VAN SOETERMEER VOS [1]) tot het resultaat, dat in die jaren, toen de stoeterij te Borculoo enkel een hengstendepot was, uitsluitend om remontepaarden in den lande te fokken, hiervoor gebruikt werden Poolsche en Hongaarsche hengsten, teneinde lichte cavaleriepaarden te verkrijgen, en hengsten uit Mecklenburg, Pommeren en Jutland, om zware cavalerie- en treinpaarden te fokken, terwijl het aantal gevallen veulens der rijkshengsten ongeveer 1000 per jaar bedroeg.

Was men over 't geheel tevreden met de resultaten, van 's Rijks stoeterij verkregen? Geenszins! De Commissiën van Landbouw in de Provinciën drongen aan op een nadere bespreking dezer zaak en de Gouverneurs maakten zich tot tolk daarvan. In 1826 had er een conferentie plaats

---

1) l. c., pag. 13.

tusschen de Departementen van Oorlog en Binnenlandsche Zaken in gemeen overleg met de Commissiën van Landbouw, om nadere middelen tot verheffing van de paardenteelt te beramen. Welke middelen werden voorgesteld tot verbetering van het paardenras?

a. het verspreiden van rijkshengsten der stoeterijen op het land, de zoogen. stamhengsten;

b. het kweeken van veulens bij de stoeterijen (Borculoo en Wolferdange) om verbeterde hengsten en merriën te verkrijgen;

c. het opkweeken van veulens bij de stoeterij tot vierjarige hengsten en driejarige merriën, welke aan de gouverneurs der provinciën zullen worden aangeboden, om door dezen, in overleg met de commissiën van landbouw, *om niet en in vollen eigendom* aan zoodanige personen te worden afgestaan, die zich met nadruk op de paardenteelt toeleggen en door hun medewerking de meeste aanspraak op die gunst hebben;

d. het aankoopen van vierjarige hengsten en vierjarige merriën, afstammelingen van rijkshengsten, welke evenals de onder *c* bedoelde *om niet* worden afgestaan. (De paarden onder *c* en *d* bedoeld droegen den naam van *premie-hengst* of *premie-merrie*);

e. Om in elke provincie, waar hengsten van rijkswege zijn gestationneerd, voor een aantal merriën, die geschikt zijn geoordeeld, om goede trek- en zadelpaarden te leveren, een premie van *f* 75 toe te kennen, onder verplichting, dat ze door rijkshengsten gedekt moeten worden en aangehouden, totdat het veulen gespeend is;

f. om goede hengsten van particulieren te primeeren; deze droegen den naam van keurhengsten.

De uitvoering van deze maatregelen leverde veel moeielijkheden op en het gebrek aan remontepaarden bleef nog steeds voortduren. De beste twee- en driejarige paarden werden steeds verkocht en gingen voor een groot gedeelte naar het buitenland. Om dit te voorkomen, stelde generaal Trip voor, den uitvoer van 2- en 3-jarige paarden te bezwaren door hoogere uitvoerrechten, en dien van oudere en vierjarige paarden vrij te laten. Om de beteekenis van dezen maatregel goed te kunnen beoordeelen, moet men weten, dat er destijds uitvoerrechten van paarden werden geheven. Deze maatregel was ontegenzeggelijk in het nadeel van den boerenstand, maar werd geheel beheerscht door het daarmede beoogde doel en paste in den geest des tijds.

Wij kunnen niet de bijzonderheden der geschiedenis van de stoeterij nagaan en verwijzen daarvoor naar het genoemde werk, onze voornaamste bron. Alleen willen wij in 't kort nog eenige gegevens hieromtrent vermelden. Van 1830—1835 waren er 60 hengsten beschikbaar, waarvan in 1830 acht in Oost-Vlaanderen stonden; twee van deze kwamen door den opstand niet terug. Overigens stonden de meeste in Gelderland; na 1831 werden er geen hengsten meer naar Friesland en Groningen verzonden. behalve naar Ameland, waar ook de 3 eenige volbloedhengsten in functie waren. In Zeeland waren geen hengsten gestationneerd; wel werden aan de Commissie van Landbouw in die provincie hengsten in bruikleen afgestaan, en deze schijnen vooral op het eiland Tolen goed voldaan te hebben.

Wanneer men den invloed der stoeterij van 1827—1835 nagaat, blijkt het, dat in Gelderland, Overijsel, het eiland Ameland, Noord- en Zuid-Holland, Utrecht (langs den Krommen Rijn, Houten en Schalkwijk) en Noord-Brabant (meer bepaald het Land van Zevenbergen, Heusden en Altena), jaarlijks ± 2000 veulens van de stamhengsten vielen.

In 1840 nam de directeur der stoeterij, de generaal-majoor VAN DE POLL, zijn ontslag. Verschil van gevoelens omtrent de inrichting en het materiaal was hiertoe de aanleiding. Ook begon men zich de vraag te stellen, of het nut der stoeterij evenredig was aan de kosten, en in 1840 werd de 2e Kamer hierover geïnterpelleerd. De financiëele moeielijkheden, waarin de Staat verkeerde, deden middelen tot bezuiniging beramen. Het departement van Oorlog zag voor het leger geen direct nut in de stoeterij en vroeg aan het departement van Algemeen Bestuur, of het aanhouden der stoeterij in 't belang was van de inlandsche paardenteelt. Was dit inderdaad het geval, dan stelde het voor, haar met ingang van 1842 onder het beheer der administratie van de Algemeene Nijverheid te brengen; luidde het antwoord ontkennend, dan moest zij worden opgeheven. In een rapport van de administratie der Nationale Nijverheid werd betoogd, dat het zeer wenschelijk zou zijn de stoeterij, met eenige wijzigingen aan te houden, maar dat de kosten niet door het fonds van den landbouw waren te bestrijden, daar dat reeds premiën voor de hengsten en merriën gaf. Zoo wilde het departement van Oorlog de stoeterij gaarne van de begrooting afvoeren, en dat van Binnenlandsche Zaken vond bezwaar, den post over te nemen. De noodzakelijkheid, om bezuiniging in te voeren, gaf den doorslag, en in 1841 werd de stoeterij als rijksinstelling opgeheven; de hengsten, merriën en veulens, behoorende aan de stoeterij (in 1837 waren er 142 paarden) werden verkocht. Toch bleef er te Borculoo voorloopig nog een stoeterij bestaan, doch na 1842 als private instelling van koning WILLEM II.

Had de Rijksstoeterij aan haar doel beantwoord? Al kon het nut dezer instelling niet ontkend worden, toch voldeed de kruising niet algemeen. In de provinciën Friesland, Groningen, Drente en Utrecht werd voornamelijk strijd gevoerd tegen de rijkshengsten, die als fokmateriaal niet voldeden aan de daar gestelde eischen. Die strijd was dan ook aanleiding, dat men besloot, geen hengsten meer naar het noorden te zenden. Ook in Utrecht, waar men vooral voor de particuliere hengstenhouders ijverde, werden na veel strijd weldra geen staatsdekhengsten meer gezonden.

Het fokmateriaal, door de Borculoosche stoeterij gebruikt, kan in drie groote groepen verdeeld worden, n.l.: 1 de Duitsche, 2 de Russische en Poolsche, en 3 de hoog in bloed staande Engelsche hengsten. Van deze voldeden de eerste het best aan de economische eischen, welke vooral door den kleinen boerenstand werden gesteld, n.l. vroege verhandelbaarheid en weinig opvoedingskosten, terwijl ze echter achterbleven in gehardheid en langdurige bruikbaarheid. De tweede categorie vormde een geharde, volhoudende soort, maar de daartoe behoorende dieren pasten wegens hun late ontwikkeling niet in het landbouwbedrijf van Nederland. De derde categorie vormde bij goede verpleging fraaie paarden, maar wegens hoogere levenseischen en latere ontwikkeling waren deze minder geschikt voor den kleinen fokker.

Het valt zeker te bejammeren, dat men bij de Rijksstoeterij niet meer met de wenschen der paardenfokkers rekening heeft gehouden. Daardoor zou deze instelling een populariteit hebben verworven, die ze nu niet erlangde, en al zouden fouten niet te vermijden zijn geweest, toch zou men die met goeden wil hebben kunnen overwinnen, terwijl thans de onderneming schipbreuk leed, vóór het doel was bereikt.

Als particuliere instelling des Konings heeft de stoeterij niet lang bestaan. Zij werd in 1850 door den Koning opgeheven. Wel werden er pogingen aangewend, om Z. M. op dit besluit te doen terugkomen; wel werd er een verzoekschrift tot de regeering gericht, om desnoods op kleiner schaal op kosten van den Staat de stoeterij aan te houden, doch dit alles was vruchteloos. Reeds op 30 Oct. 1850 werden verschillende hengsten verkocht en, helaas! onderscheidene der edelste, als *Hope*, *Appleton Lad*, *Early Bord* en *Pyrrhus* werden door het buitenland aangekocht. Zij gingen naar België, waar zij door den Staat werden gebracht in de stoeterij te Tervueren.

Koning WILLEM II had veel belangstelling getoond in de verbetering van het paardenras. Eenige der edelste hengsten van de stoeterij te Borculoo hield hij nog voor eigen rekening; hij stationneerde ze op verschillende plaatsen. Ook ontzag WILLEM II geen kosten, om een stoeterij op Hanenburg bij Den Haag op te richten, die met het overlijden van den Koning ophield te bestaan. De landbouwers in het Westland waren echter met de op deze stoeterij aanwezige hengsten niet bijster ingenomen, zij spraken met zekere minachting over „die knollen".

Ook op het Loo werden door WILLEM II drie of vier hengsten van edel ras beschikbaar gesteld, doch hiervan werd evenmin veel gebruik gemaakt, mede een gevolg van den grooten afstand.

Schitterend waren de resultaten met deze stoeterijen dus niet, en hieruit valt te verklaren, dat wegens de hooge kosten tot de opheffing besloten werd.

In Nederland bestonden ook nog enkele particuliere stoeterijen. Van deze moeten genoemd worden die op Eikenrode te Loosdrecht, opgericht door Dr. J. C. HACKE, de stoeterij op Vollenhoven nabij Utrecht, die van Jhr. Mr. D. T. GEVERS VAN ENDEGEEST op zijn kasteel Endegeest bij Leiden, en van den heer B. A. Baron VAN VERSCHUER nabij Vogelenzang.

In 1844 werd opgericht de „Societeit tot aanmoediging en verbetering van het paardenras in het Koninkrijk der Nederlanden". Deze vereeniging had ten doel, de paardenfokkerij in Nederland te verbeteren en de liefhebberij voor het paard aan te moedigen, ten einde de waarde daarvan te doen stijgen. De middelen, welke hiervoor dienen zouden, waren: wedloopen, harddraverijen en het geven van premiën voor goed gekweekte, wel aangebrachte paarden. Deze societeit deed eenige harddraverijen enz. houden, doch werd in 1861 weder opgeheven. Het bestuur wilde alles te veel op Engelsche wijze inrichten en daardoor liepen de kosten te hoog.

In 1846 werd ook opgericht de „Larener-hoogte Societeit", die wedrennen uitschreef, doch in 1864 werd opgeheven, zonder veel nut te hebben gedaan [1]).

---

[1]) Voor het bovenstaande zijn de gegevens ontleend aan een artikel van P. F. L. WALDECK. (Bijbl. v. d. Landbouw Courant, 1898.)

Onderscheidene Commissiën en maatschappijen van Landbouw, waaronder voornamelijk de Hollandsche Maatschappij van Landbouw moet genoemd worden, loofden prijzen uit voor hengsten, merriën en jonge paarden. In 1861 werden die vermeerderd; voor de hengsten en merriën, op de tentoonstellingen der Hollandsche Maatschappij van Landbouw aangevoerd, werden in 1862 en '63 en later hooger prijzen uitgeloofd.

De aankoop van goede dekhengsten werd vervolgens door de Afdeelingen van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw ter hand genomen, alsmede door vereenigingen, met dat doel opgericht op tal van plaatsen, die evenwel zelden een lang bestaan hadden.

Provinciale Reglementen op de Paardenfokkerij.

De grondwetten van 1814 en '15 hadden aan de Provinciale Staten weder de inwendige politie en economie, benevens de uitvoering der wetten en bevelen omtrent den landbouw opgedragen. De Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken richtte toen tot de provinciale besturen een aanschrijving, waarin werd gewezen op de wenschelijkheid van het vaststellen van provinciale reglementen op de paardenfokkerij. In 1819 vaardigden de Staten van Friesland weder een publicatie uit omtrent de paardenfokkerij, die in 1829 door Gedep. Staten werd uitgebreid tot een Reglement van 59 artikelen, welke de keuring der hengsten behandelden en waarbij jaarlijks voor den besten hengst een premie van *f* 100 werd uitgeloofd. Ook werden premiën van *f* 100, *f* 75, *f* 50 en *f* 25 uitgeloofd voor merriën, terwijl het dekken buiten de provincie werd verboden.

In 1834 kwam de klacht in, dat Friesland, niettegenstaande alle pogingen, om het paardenras te verbeteren, vóór 30 jaren veel meer *beste* en *schoone* paarden opleverde dan toen. De oorzaak hiervan werd gezocht in de meerdere *grootte* en *hoogte*, welke de springhengsten moesten hebben, om tot dekking te worden toegelaten.

Voorheen en tot 1795 was de hoogte voor de geheele provincie gesteld op 1,530 M. en alleen in sommige Woudstreken op 1,430 M. In 1799 werd de hoogte gesteld op 1,622 M., in 1803 op 1,622 M. en in eenige Wouddistricten op 1,517 M., en bij het Reglement van 1829 op 1,595 M., terwijl hengsten, die toegelaten waren tot dekking, bij 1,517 M. konden voortgaan [1]).

Soortgelijke reglementen werden ook nog door andere gewesten van Nederland gemaakt. In Gelderland werd in 1849 een reglement vastgesteld ter vervanging van een bestaand, waarbij het keuren van hengsten verplichtend was en bepaald werd, dat jaarlijks twee tentoonstellingen van hengsten en merriën gehouden zouden worden. Op die tentoonstellingen zouden door de Comm. v. Landbouw een of twee der beste jonge hengsten worden aangekocht; zoo hier geen geschikte gevonden werden, zouden zij elders worden aangeschaft en op zijn minst vier jaren het eigendom der Commissie van Landbouw blijven, om bij paardenfokkers beschikbaar te zijn.

In 1848 kwam ook in Groningen een nieuw reglement tot stand, dat, in tegenstelling met het bovengenoemde Geldersche, veelal de oude hoofd-

1) Vriend des Vrieschen Landmans, 1835, pag. 60.

bepalingen bevatte, zooals verplichte keuring van den dekhengst, een bepaald dekgeld van *f* 3,25. Hierbij werd nog een nieuwe bepaling opgenomen, nl. dat de premiën, welke uitgeloofd werden, met $^1/_3$ zouden worden verhoogd, als de paarden in den eersten graad afstamden van hengsten en merriën, die reeds premiën genoten hadden, en met de helft, zoo dit in den tweeden graad het geval was. Ook werden daarin omtrent het aankoopen van veulens bepalingen vastgesteld. Tevens werd bepaald, dat een hengst niet meer dan twaalf malen daags mocht dekken.

Of al die reglementen hielpen? Of ze werden uitgevoerd, zooals het behoorde? Wij durven hierop geen antwoord geven.

De meeningen omtrent de middelen ter verbetering van de paardenteelt wisselden zeer met de resultaten; hetzelfde geldt voor de reglementen. Mr. HARTOG [1]) geeft in een overzicht, dat hiervoor tot bewijs kan strekken, de totstandkoming der provinciale reglementen en hun intrekking aan.

	Reglement.	
	Eerst tot stand gekomen.	Ingetrokken.
Friesland	1808	1865
Groningen	1804	1867
Drente	1820	1851
Overijsel	1816	1850
Gelderland	1817	1860
Utrecht	1815	1856
Noord- en Zuid-Holland . . .	1818	1851
Zeeland	1817	1851
Noord-Brabant	1827	1872
Limburg	1823	1830

Nieuwe provinciale reglementen op de hengstenkeuring kwamen weer tot stand sedert dien tijd:

Noord-Brabant	1897.
Gelderland	1888.
Limburg	1890.
Overijsel	1891.
Zuid-Holland	1894.

Men ziet een kentering in de meening omtrent reglementeering in 1884, toen de Internationale Landbouwtentoonstelling te Amsterdam aan het licht bracht, dat de paardenteelt in ons land bij het buitenland ten achter stond. In 1880 was het Friesche Paardenstamboek opgericht, en in 1886 kwam het Nederlandsche Paardenstamboek tot stand. Maar tegelijkertijd zocht men naar meer afdoende middelen, om de paardenfokkerij te verbeteren.

Bij Kon. Besl. van 18 Sept 1886 (St. no. 28) werd van regeeringswege een Landbouwcommissie benoemd, die ook over de paardenfokkerij advies uitbracht. Het uitgebrachte oordeel (Staatscourant 18 en 19 Nov. 1888) luidt *en résumé* als volgt:

I. Het particuliere initiatief worde gesteund:

---

1) M. H. HARTOG. De paardenfokkerij als tak van staatszorg. Zie ook A. FERFF. Iets uit de geschiedenis van de reglementeering der paardenfokkerij in ons land, 1900

a. door bijdragen in het onderhoud van voor den particulieren dienst bestemde dekhengsten;

b. door het uitloven van premiën voor goede merriën met veulens en voor één- of tweejarige hengsten.

II. De staat trede zelf op:

a. door het oprichten van hengsten-depots of het stationneeren van Rijkshengsten bij particulieren;

b. door het stationneeren van hengsten in de garnizoenen der bereden wapens.

Ten opzichte van reglementeering zeide de Commissie, dat zij reglementeering der paardenfokkerij door de Hooge Regeering niet alleen overbodig, maar zelfs nadeelig achtte. Zij wilde echter aan de provinciën vrijheid laten, om de paardenteelt aan reglementaire bepalingen te onderwerpen.

Werkelijk was men in de Provinciën reeds teruggekeerd tot het stelsel van niet-reglementeering, hetgeen uit de intrekking der reglementen ván 1830 tot 1867 (zie boven) blijkt. Noord-Brabant evenwel vaardigde in 1887 een nieuw provinciaal reglement uit en Gelderland, Limburg, Overijsel en Zuid-Holland volgden.

Tengevolge van het advies der Commissie van Landbouw werd een post op de Staatsbegrooting gebracht, waaruit subsidiën zouden kunnen verstrekt worden tot ondersteuning der paardenfokkerij, en algemeene regelen voor die ondersteuning werden destijds vastgesteld. Daarbij werd bepaald, welke bijdragen en premiën van de door het Rijk verstrekte gelden zouden mogen worden toegekend. In 1895 werden de bepalingen herzien en uitgebreid; o. a. werd hieraan toegevoegd, dat voor hengsten met erfelijke gebreken geen onderhoudsbijdragen zouden worden gegeven.

De voorschriften van het Rijksreglement hadden weder ten gevolge, dat de Staten der provinciën provinciale reglementen vaststelden en daarnaast zagen ook in verschillende provinciën nog reglementen ter bevordering „van" of „betreffende de paardenfokkerij" het licht. Hierdoor ontstonden echter verschillen in opvatting; in de eene provincie werden minderwaardige hengsten tot dekking toegelaten, die in andere werden afgewezen. In 1896 werd bepaald, dat aan geen provincie in 't vervolg Rijkssubsidie zou worden verleend, waar niet hengsten met erfelijke gebreken voor publiek gebruik werden uitgesloten. Hierdoor was feitelijk, hoewel niet bij de wet geregeld, de hengstenkeuring voor het geheele land verplichtend geworden, want geen provincie wilde de aanspraak op Rijkssubsidie verliezen.

Toch was de zaak niet in orde door de gedecentraliseerde regeling in de provinciën, waaruit vele klachten voortkwamen. Dit gaf aanleiding, dat van verschillende zijden op verplichte Rijkshengstenkeuring werd aangedrongen.

Een wetsontwerp dienaangaande werd ingediend en den 21en Juni 1901 tot wet verheven (Stbl. No. 156). Art. 1 zegt: „Tot dekking van merriën mogen slechts hengsten gebezigd worden, die voor de provincie, waarin de dekking plaats heeft, goedgekeurd zijn door de daartoe ingestelde algemeene keuringscommissie." Hiermede wordt de hengstenkeuring *verplichtend* gesteld. En art. 12 zegt, dat er jaarlijks een bedrag van ten minste *f* 75,000 op de Staatsbegrooting zal worden uitgetrokken ten behoeve van

de paardenfokkerij, terwijl bovendien de kosten der keuringen ten laste van den Staat komen. De Rijkssubsidiën worden gebruikt tot het toekennen van premiën, onderhoudsbijdragen, aanhoudingsbijdragen en bijdragen in de verliezen bij verkoop van in het binnen- en buitenland aangekochte hengsten, merriën en merrieveulens. — In iedere provinciale keuringscommissie heeft ten minste één geëxamineerd veearts zitting.

IV. *Geschiedenis der kennis van den bodem.*

Geologische kennis van Nederland. Oudere werken.

De geologie van Nederland was voor de 19e eeuw nog bijna niet beoefend. In de vorige twee eeuwen waren schier enkel eenige beschrijvingen verschenen van de venen in Nederland. Wij noemen M. SCHOOCK, die in 1638 een studie uitgaf over de veenvorming [1]), en J. H. DEGNER, die in 1729 eveneens over de venen een beschrijving in het licht zond [2]). De hoogleeraar LULOFS schreef in zijn „Inleiding tot een natuurkundige en wiskundige beschouwing des Aardkloots" (Leiden 1750) slechts zeer weinig over de gesteldheid van den Nederlandschen bodem. Meer in bijzonderheden traden LE FRANCQ VAN BERKHEY [3]) en J. VEGELIN VAN CLAERBERGEN in hun beschrijving van den aard en het ontstaan der venen. Hoewel men in hun beschrijvingen veel vindt, dat onjuist is, werd toch de hoofdzaak door hen ingezien, n.l. deze, dat de venen plantenformaties zijn, en dat het veen door een scheikundig proces, hetwelk zij niet kenden, uit planten in water gevormd wordt.

De overige gronden in Nederland hadden weinig belangstelling gewekt. En hoewel in de eerste helft der 19e eeuw ALI COHEN iets naders over den Hondsrug in Drente aan het licht had gebracht, en ook G. A. VENEMA, WESTERHOFF en ACKER STRATINGH omtrent den bodem enkele onderzoekingen hadden gedaan, werd toch de grondslag der geologische kennis van den Nederlandschen bodem gelegd door Dr. W. C. H. STARING, wien ook de bijzondere verdienste toekomt, de geologie ten nauwste met den landbouw verbonden en den landbouw, evenals de geologie, het eerst meer wetenschappelijk beoefend te hebben.

W. C. H. Staring en zijn arbeid.

WINAND CAREL HUGO STARING zag het levenslicht den 5den Oct. 1808 op het landgoed de Wildenborch. Als zoon van den dichter en wetenschappelijken landbouwer Mr. ANTONI CHRISTIAAN WINAND STARING van den Wildenborch, groeide hij op in de vrije natuur van het Geldersche landschap, waar hij met hart en ziel aan verknocht was gedurende geheel zijn leven. Na de voltooiing zijner studiën aan de hoogeschool te Leiden promoveerde hij den 6en Dec. 1833 op een dissertatie: *Specimen de Geologia Patriae*, een onderwerp, dat zeer de aandacht trok van den hoogleeraar J. G. S. VAN BREDA, secretaris van Teyler's stichting te Haarlem, die destijds als de eenige specialiteit op dit gebied gold.

---

1) Tract. de Turfis, Groningen 1638.
2) Dissertatio physica de turfis, Utrecht 1729. In het Fransch en Duitsch vertaald.
3) Natuurlijke historie van Holland, Amsterdam 1771, II.
4) Vertoog over de veengraverijen, Leeuwarden 1766.

Na zijn promotie op den Wildenborch gevestigd, legde STARING zich meer op landbouwkunde en geologie toe; hij bestudeerde de flora en fauna des lands, en kort na het overlijden van zijn vader vestigde hij zich op de Boekhorst bij Lochem in 1846. Verschillende studiën op geologisch gebied zagen vervolgens van STARING het licht in onderscheidene tijdschriften; ook verscheen van zijn hand een *Proef eener geologische kaart van de Nederlanden* (één blad op de schaal van 1 : 800,000) en een *Proef eener Nederlandsche terminologie voor de aardkunde of geologie*, 1844. In de „Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale welvaart" te Zwolle hield STARING in 1844 een lezing over „*De Aardkunde en de landbouw van Nederland*, waarna aan STARING door genoemde vereeniging werd verzocht, een onderzoek in te stellen naar de geologische gesteldheid van Twente en Vollenhove. Hieraan zijn te danken de studiën: *De Aardkunde van Twenthe* en *De Aardkunde van Salland en Vollenhove*, in de werken der Overijselsche vereeniging uitgeveven.

Zoo waren de diluviale gronden van Nederland voor het eerst nader in het geologisch onderzoek betrokken geworden. Wij zullen niet bij alle geschriften van STARING stilstaan, doch enkel de belangrijkste op geologisch gebied vermelden. Opmerkelijk is het wel, dat van Overijsel de stoot uitging tot bestudeering der geologie van Nederland. Op het eerste Landhuishoudkundig Congres, den 11en Juni 1846 te Zwolle gehouden, sprak de voorzitter, Mr. B. W. A. E. Baron SLOET TOT OLDHUIS, de wenschelijkheid uit, om een nauwkeurige geologische beschrijving en kaart van onzen vaderlandschen bodem te laten vervaardigen. Een commissie werd benoemd, om daarover verslag uit te brengen, bestaande uit de heeren J. G. S. VAN BREDA, A. H. VAN DER BOON MESCH, W. C. H. STARING en L. ALI COHEN. Op grond van het rapport werd een adres aan de Regeering gericht, en de Minister THORBECKE bracht een som op de begrooting voor de vervaardiging eener geologische kaart van Nederland, welk werk volgens het oordeel van den Minister reeds lang geëischt werd door het wetenschappelijk en industrieel belang. De Minister riep tot voorlichting tegen 9 Maart 1852 een commissie bijeen, bestaande uit de heeren J. BOSQUET, J. G. S. VAN BREDA, C. VAN HEYNSBERGEN, F. A. W. MIQUEL, Jhr. G. E. A. VAN PANHUYS, Jhr. A. W. G. VAN RIEMSDIJK, G. SIMONS, W. C. H. STARING en R. WESTERHOFF. Voorzitter van deze commissie was J. G. S. VAN BREDA en secretaris de heer STARING, aan wien het grootste gedeelte van den arbeid ten deel viel, voornamelijk ook, om de gegevens der onderzoekingen van anderen te bewerken en te vereenigen tot een geheel. Het Paviljoen te Haarlem werd daarvoor STARING als verblijfplaats aangewezen.

De werkzaamheid der commissie was een lijdensgeschiedenis. Er ontstonden heftige botsingen tusschen voorzitter en secretaris over de opvatting van het werk, en STARING zag in, dat het aldus niet te voleindigen was. De Commissie werd in 1855 ontbonden, en toen een onderzoek werd ingesteld naar den verrichten arbeid namens de regeering, bleek het, dat schier al het verrichte STARING's werk was en dat een aanzienlijke geologische verzameling was bijeengebracht.

Na veel strijd werd eindelijk in 1857 aan STARING alleen de taak van

de voleindiging der geologische kaart opgedragen. STARING ving met vollen ijver den arbeid aan en na zes jaren was hij er mede gereed (1863). Eerst in 1867 kon de kaart op de schaal van 1 : 200,000 het licht zien, en deze kaart is tot nog toe *de* geologische kaart van Nederland.

Gedurende den strijd in den boezem der Commissie was STARING in 1856 ook begonnen met de uitgave van zijn boek: *De bodem van Nederland*, dat in twee deelen verscheen en gedurende langen tijd het eenige standaardwerk over de geologie van Nederland was, zelfs tot nu toe nog niet vervangen is. Naast dit werk verscheen in 1858 van STARING: *Voormaals en Thans*, een reeks van geologische opstellen over Nederlands bodem. In 1860 zag de *Schoolkaart voor de Natuurkunde en Volksvlijt* van STARING het licht.

Verder onderzoek. Na STARING werd het onderzoek wel niet regelmatig, maar toch van tijd tot tijd voortgezet. Wij zullen enkel noemen, wie zich voornamelijk met onderzoekingen van den bodem van Nederland bezighielden [1]). J. LORIÉ heeft de meeste onderzoekingen verricht op ons diluvium, en verder droegen daartoe bij: K. MARTIN, H. VAN CAPPELLE, J. L. C. SCHROEDER VAN DER KOLK en F. J. P. VAN CALKER. Over het hoogveen gaf H. BORGMAN een studie in het licht, over de laagvenen en drijftillen H. BLINK, over het ijzeroer G. REINDERS.

De bewerking eener nieuwe geologische kaart, die hoogst noodig is, laat, helaas! nog altijd op zich wachten.

Het scheikundig onderzoek van den Nederlandschen bodem werd voornamelijk verricht door G. J. MULDER en J. F. VAN BEMMELEN (zie pag. 365).

V. *Iets uit de geschiedenis der landbouwtechniek.*

Landbouwwerktuigen. De verbetering van het landbouwbedrijf door het gebruik van nieuwe technische hulpmiddelen geschiedde niet dan langzamerhand. Bij de eigenlijke boeren bestond een sterk conservatisme, dat hen deed aarzelen, iets nieuws in te voeren. Daarenboven waren de eerste hulpmiddelen technisch nog zeer onvolmaakt, zoodat zij zelden den dienst verrichtten, dien men er zich van voorstelde.

Intusschen hielden de mannen van den vooruitgang niet op, de voordeelen der nieuwe werktuigen aan te wijzen, en in de verzameling van landbouwwerktuigen te Utrecht kon men ze zien. Werktuigen, om wortelgewassen te snijden tot veevoeder, dorschwerktuigen enz. werden herhaaldelijk beschreven in tijdschriften [2]). Praktische landbouwers werden aangemoedigd, om de vruchten van hun ervaring kenbaar te maken, wat evenwel geruimen tijd nog uiterst spaarzaam geschiedde.

Het buitenland was in deze richting voorgegaan. In Engeland werd in de eerste helft der 19e eeuw de landbouw al wetenschappelijk beoefend. Vele aanzienlijken, bankiers en groote kooplieden van de City, waren tevens landbouwers en hadden kapitaal en ondernemingsgeest genoeg, om

1) Zie uitvoerig de litteratuur in H. BLINK, Nederland en zijn Bewoners, II, pag. 443—447, 1892.

2) Zie o. a. Tijdschr. t. bev. v. Nijv., 1838, V, pag. 216.

proefnemingen met allerlei nieuwe werktuigen te doen. Maai- en oogstmachines had men omstreeks het midden der 19de eeuw daar allerwegen; paardenkracht werd er bij den landbouw door stoom vervangen; kunstmeststoffen van allerlei aard werden er toegepast. Ook in Amerika waren de maaiwerktuigen reeds in gebruik, om het koren te oogsten; men had elders zaaimachines, een schoffelwerktuig, door paarden getrokken; er waren stoomdorschmachines en knollensnijders ingevoerd. De drainage van het land vond ook elders veel toepassing. Engeland, in dien tijd het eerste fabrieksland van Europa, was ook in dezen voorgegaan.

Hoe was het in Nederland in dit opzicht gesteld? In het midden der 19e eeuw zag men de belangstelling in verbeterde landbouwtechniek ook hier meer toenemen. Bijna alle provinciale verslagen spreken in dien geest. Toch was het nog slechts een langzame vooruitgang en werd de invoering der nieuwe landbouwwerktuigen hoofdzakelijk door enkelen, meest heereboeren, toegepast. De Landbouwmaatschappijen en de landbouwbladen deden echter hun best. Z. M. Koning WILLEM III toonde levendig belang te stellen in de bevordering van den landbouw door de invoering van nieuwe werktuigen; „de verzameling der landbouwwerktuigen op het Loo," aldus luidt het verslag der Prov. Staten van Gelderland van 1852, „is hoogst belangrijk, vooral de zaaiwerktuigen van Newington. De proefnemingen, onder het oog van den Koning zelf verricht, het ten geschenke geven van werktuigen aan hen, die op landbouwtentoonstellingen uitmunten, dit alles zal zeer bevorderlijk zijn voor het in zwang komen van die werktuigen, welke voor onzen landbouw geschikt zijn."

Vele der aanvankelijk uit Engeland ingevoerde landbouwwerktuigen hadden voornamelijk op den korenbouw betrekking. Toch werden vele werktuigen ook op den hooibouw toegepast. In 1852 werden proeven door de Holl. M. v. Landbouw genomen met den paardenhooischudder en paardenhark, die goed voldeden; met een rolslede, een werktuig, niet van Engelschen, maar van Nederlandschen oorsprong, werd het hooi samengebracht. Toch waren het nog slechts enkele proefnemingen door maatschappijen; de heeren gingen voor maar de boeren maakten hiervan nog geen gebruik.

Van de streken, die op den algemeenen conservatieven geest een uitzondering maakten, staat Groningen bovenaan. Daar heerschte meer leven en beweging. De provincie, die zich het ijverigst had getoond in de jaren na 1819, om beschermende rechten voor de granen te verkrijgen, was ook het meest er op bedacht, om door het invoeren van machines, door drainage, enz. den landbouw te verbeteren. In Groningen werden de nieuwere machines onderzocht. Toen het Rijkskabinet te Utrecht en de M. v. Volksvlijt te Amsterdam kosteloos maaiwerktuigen ten gebruike beschikbaar stelden in 1862, werden die door geen landbouwers gevraagd, alleen die van Groningen uitgezonderd [1]). Ook werd in dien tijd in Overijsel ten behoeve van de hooigewesten een prijs uitgeloofd voor een werktuig tot het persen van hooi.

In Nederland werden toch ook allengs fabrieken opgericht ter vervaardiging van landbouwwerktuigen. In Utrecht bestond in het midden der 19e eeuw de „Koninklijke fabriek van Landbouwwerktuigen". WILLEM JENKEN, een

[1]) Economist 1862, pag. 114.

kuiper, die de lessen voor niet-studeerenden over landhuishoudkunde van Prof. BERGSMA en andere van dien aard bijwoonde, had deze fabriek opgericht; hij vervaardigde verbeterde karnen, enz. Het Kabinet van Landbouw, te Utrecht gevestigd, was hem een prikkel, om verschillende werktuigen na te maken, en Z. M. stond hem toe, zijn fabriek „Koninklijk" te noemen. De verdiensten van JENKEN werden erkend, zooals blijkt uit de medailles, hem uitgereikt, o. a. door de Holl. Maatsch. v. Landbouw, door de Commissie van het Landbouwk. Congres te Groningen, de Dordtsche Flora, en door de Jury der Algemeene Tentoonstelling te Londen [1]), Arnhem, enz.

Door enkele welgestelden en vooruitstrevenden vond aldus de nieuwe techniek meer ingang bij den eigenlijken boerenstand. Mannen als VAN AMERSFOORDT op de Badhoeve in de Haarlemmermeer, VISSER VAN HAZERSWOUDE op zijn modelhoeve te Hazerswoude, STARING te Lochem e. a. deden proeven met de nieuwe werktuigen en kwamen dikwijls niet dan na veel kosten tot de erkenning der beste. Tentoonstellingen en landbouwmaatschappijen werkten verder mede, om de werktuigen bekend te maken. Zoo vervingen in de laatste kwarteeuw de fabriekmatig bewerkte vorken, spaden, enz. de lompe, zwaardere produkten van het handwerk der dorpssmeden; de ouderwetsche ploeg, overal van hetzelfde model, werd door later uitgevondene en beter werkende vervangen, voor de verschillende gronden en doeleinden speciaal ingericht. Engelsche, Amerikaansche, Fransche en Duitsche ploegen hebben hun intrede gedaan. Nog lang zag men de navolging van het eene vreemd model ploeg in de eene streek van ons land meest voorkomen, van een ander model in een andere streek, al naarmate de fabrikant of een enkele voorganger dien had ingevoerd, en welke gevolgd werd. In den laatsten tijd ziet men meer eenheid hierin ontstaan, zoodat men de ploegen niet als voorheen naar de verschillende streken onderscheidt, als Zeeuwsche, Groninger ploeg enz., maar meer naar het speciale doel, als ploegen voor kleigronden, zandgronden enz.

Evenals bij de ploegen kwam er ook verbetering in de eggen. De ondoelmatige houten egge met ijzeren of houten tanden werd vervangen door kettingeggen, eggen met kromme tanden, enz.

Het gebruik van stoom bij het ploegen werd in Engeland in het begin der 19e eeuw al beproefd, doch eerst in de tweede helft dier eeuw vervolmaakt en vindt in Amerika veel toepassing. In ons land wordt de stoomploeg nog weinig of niet toegepast.

De eerste proefnemingen met maaimachines werden genomen in Engeland in het begin der 19e eeuw, maar hadden nog weinig succes. De Amerikaansche machines van HUSSEY te Cincinnati en Mc. CORNICK te Chicago, in 1851 bij gelegenheid der Londensche tentoonstelling in Europa aangevoerd, bleken goed bruikbaar te zijn. Eerst in de laatste kwarteeuw komen de maaimachines in Nederland meer in gebruik, vooral ook door het gebrek aan menschelijke werkkrachten op het platteland.

De dorschmachine werd reeds uitgevonden in de eerste helft der 18e eeuw. Doch eerst nadat in 1782 de Schotsche farmer MEIKLE haar door een

1) Economist 1853, pag. 114; 1855, pag. 339.

stelsel van roteerende slagers had verbeterd, kwam zij in Engeland meer en meer in gebruik. Ze werd meest door paarden- of door waterkracht bewogen. In het begin der 19e eeuw kwam men op het denkbeeld, om den stoom bij de dorschmachine als beweegkracht te gebruiken. Moeielijk was dit, omdat men voor de stoommachine een vasten aanleg behoefde. Eerst in 1840 werd op de landbouwtentoonstelling te Liverpool de eerste vervoerbare stoomdorschmachine vertoond, een ondoelmatig gevaarte [1]). Met de locomobile als motor was de vorm gevonden, waardoor de stoomdorschmachine kon worden toegepast. In Duitschland namen de stoomdorschmachines snel toe in gebruik; van 1882 tot 1895 van 75,690 tot 259,364.

Dorschmachines vindt men in de landbouwstreken van Nederland thans in schier alle gewesten, hetzij door stoom-, hetzij door paardenkracht gedreven. Groningen staat hierin bovenaan Het Landbouwverslag voor 1900 geeft op voor stoomdorschmachines: Groningen 136, Gelderland 2, Utrecht 2, Noord-Holland 67, Zuid-Holland 10, Zeeland 15, Noord-Brabant 9 en Limburg 7 (totaal 249). Stoomploegen worden tot dusver nog alleen in Zeeland gebruikt; voor 1900 vinden wij er aldaar 2 opgegeven.

De eerste praktische en op grooter schaal ondernomen proeven, om den ploeg door electriciteit te bewegen, werden ondernomen door WERNER SIEMENS in 1883, in opdracht van de Nederlandsche regeering. Men wilde de karbouwen, die door veeziekte waren getroffen, bij het trekken van den ploeg door electriciteit vervangen. De proef had evenwel geen praktische resultaten.

VI. *Geschiedenis der zuivelproduktie.*

De bereiding van boter en kaas was tot na het midden der 19e eeuw in Nederland nog enkel een zaak van ervaring en routine, die aan de vrouw werd overgelaten, door haar verricht werd of onder haar leiding stond. In vroeger tijden was dat goed gegaan; een vrouw te hebben, die de beste boter of kaas maakte, was de trots van den man. Het bedrijf bleef toen ook in hoofdzaak nog hetzelfde; de beweging der karn geschiedde door een paard, een hond in den tredmolen, door stroomend water (in Gelderland op enkele plaatsen) maar het afroomen der melk en de wijze van bereiding hadden plaats naar het voorbeeld der vaderen, alsof er geen nieuwe inzichten gevormd waren, alsof de wetenschap niets had geleerd dienaangaande. Wie van wetenschap sprak op het gebied der kaas- of botermakerij, werd uitgelachen.

Toch had men in Nederland geenszins redenen, om tevreden te zijn over de zuivelbereiding. Dit blijkt hieruit, dat er in 1835 al klachten kwamen uit Londen, dat de Friesche boter met de Holsteinsche, Engelsche en zelfs Iersche boter niet kon wedijveren. De Friesche boter was niet zuiver, de karnemelk was er niet uitgewerkt, en zij was te hoog of te laag ge-

---

1) MAX EYTH, Die Entwicklung des landw. Maschinenwesens in Deutschland, England und Amerika. In LIEBSCHERS „Journal für Landwirtschaft", Berlin 1893, pag. 95.

kleurd [1]). De Holsteinsche boter, die vóór 1820 te Londen nog schier onbekend was, had sedert steeds meer invloed gekregen en hooger prijzen gemaakt.

In Friesland werden de oorzaken dier klachten onderzocht en een rapport werd hierover uitgebracht. Erkend werd toen reeds, dat de bewerking der Holsteinsche boter zooveel beter was dan die der Friesche. Maar tevens werd in het licht gesteld, hoe de Friesche boter voor de exportatie werd verkregen. Opkoopers gingen naar de markten der naburige provinciën en kochten daar stukken boter op. Ook zond men opkoopers met leeren zakken op den rug in Drente, Groningen en Overijsel bij den boer rond, om boter op te koopen, en deze produkten werden in korven gedaan, dikwijls onder de grootste hitte getransporteerd. Deze grondstof, slecht en heterogeen, onvoldoende verzorgd, werd in Friesche vaten gelegd en als Friesche boter naar Londen verzonden [2]). Was het te verwonderen, dat de goede naam der Hollandsche boter te loor ging?

Hetzelfde feit wordt later als reden opgegeven van de minderwaardigheid der Groninger boter, die wel bij de echte Friesche moest achterstaan, maar ook nog slechter gemaakt werd door Munstersche en Drentsche boter [3]).

De depreciatie der Nederlandsche boter werd vervolgens herhaaldelijk besproken op de Landbouw-congressen, te Winschoten in 1859, en sedert te Amersfoort, Dordrecht, Middelburg en Leeuwarden van 1860—63, en het feit, dat in 1862: 178 vierels zoogenaamde boter uit Londen teruggezonden werden, gaf aan het vraagstuk een bijzondere levendigheid. De Hollandsche Maatschappij van Landbouw deed in 1861—62 pogingen, om door onvervalschte Delftsche boter te zenden met certificaten de depreciatie tegen te gaan, doch zij moest hier spoedig mede eindigen.

Zoo zag men in de jaren na 1860 de aanvoer van Deensche boter op de Londensche markt steeds sterk toenemen, die der Hollandsche daarentegen niet vooruitgaan of zelfs afnemen. De vermeerderde vraag bij de toenemende behoefte bestond niet voor het Hollandsch produkt. Eenige cijfers leeren ons dit.

Invoer van boter in Engeland in duizend cwt.

	Denemarken.	Nederland.	Frankrijk.
1864	62	336	163
1867	81	326	451
1870	127	407	290
1873	202	279	477

Geheel anders dan in Nederland had men in Zweden en Denemarken gehandeld; daar werd het vraagstuk der zuivelbereiding door de wetenschap ter hand genomen. Daar bleek het weldra, dat de zuivelbereiding voor wetenschappelijk onderzoek een dankbaar veld ter bearbeiding aanbood, en in den tijd, toen men hier nog louter op empirische wijze volgens de oude gewoonte handelde of door knoeien het produkt bedierf, werd in genoemde landen het wetenschappelijk onderzoek toegepast in de praktijk. Het

1) Vriend des Vrieschen landmans, 1835, pag. 33.

2) Rapport over de klagten van Engelsche kooplieden wegens Vriesche boter (Vriend des Vrieschen Landmans, 1835, pag. 26).

3) Versl. v. h. Landhuish. Congr. 1862, pag. 59. Depreciatie van Groninger boter.

Deensche boerenvolk, door de Deensche volkshoogescholen ontwikkeld tot rijper oordeel, maakte gretig van de resultaten van het onderzoek gebruik en deed spoedig aan den naam „Deensche boter" een eere-beteekenis hechten, als van het voortreffelijkste produkt.

Het Deensche systeem van boterbereiding bestond o. a. hierin, dat men de melk zoo lang mogelijk trachtte zoet te houden vóór de ontrooming; de vetbolletjes kunnen dan beter en vlugger opstijgen, terwijl de zoete ondermelk voor de kaasbereiding een betere grondstof levert dan de aangezuurde melk. Dit stelsel werd genoemd naar den uitvinder SWARTZ.

Hoewel dit stelsel reeds lang in Denemarken met succes werd toegepast, wilden de Nederlandsche landbouwers er eerst niet van weten. Met het grootst mogelijke wantrouwen beschouwden zij den voor hen vreemden vorm van afroomvaten en de werktuigen, aldaar bij de boterbereiding in gebruik.

In Friesland begrepen enkelen, door schade geleerd, eindelijk, dat het tijd werd, om te handelen. De Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt besloot in haar vergadering van 22 Febr. 1878, de heeren C. L. BEYMA THOE KINGMA, P. WALMA en H. PASMA op te dragen, in Denemarken en Zweden een onderzoek naar de boterbereiding in te stellen. Toen deze Commissie terugkwam, toonde zij in haar verslag overtuigend aan, dat het Deensche systeem beter was dan het hier gevolgde. Van dien tijd dagteekent dan ook de invoering van het Deensche afkoelingsstelsel der melk bij de boterbereiding, zij het ook in gewijzigden vorm. Een moeielijkheid was het hierbij nog, altijd ijs tot afkoeling te verkrijgen, doch men behielp zich hier met koud putwater.

De oude wijze van ontrooming was zeer onvoordeelig geweest; er bleven vele vetbestanddeelen in de melk achter. Reeds in 1859 waren door FUCHS, omstreeks 1860 door FESCA en in 1864 door PRANDTL pogingen aangewend, om de melk door centrifugaalkracht te ontroomen. De eerste toestellen daartoe voldeden nog niet, en eerst in 1874 gelukte het LEFELDT, een bruikbare centrifuge samen te stellen. Nog beter dan deze was de in 1879 door DE LAVAL vervaardigde separator. Sedert zijn nog verschillende stelsels van machinale ontrooming in toepassing gebracht en voortdurend werden zij verbeterd. Tot 1886 waren het meest groote machines, door stoom of een rosmolen gedreven; sedert zijn ook machines voor handkracht, zoogenaamde handcentrifuges of separators in gebruik gekomen. Ook in Nederland komen die veel voor.

De vorm der karnen onderging ook wijzigingen en andere wetenschappelijke methoden van boterbereiding werden gevolgd, als pasteuriseeren, enz. Het karnen is meer en meer roomkarnen geworden, sedert de centrifuges werden ingevoerd. Herhaalde pogingen zijn gedaan, om het uitroomen en karnen der boter in één machine te vereenigen, zooals de boterextractor van JOHANSZON, de boterseparator van DE LAVAL, de boteraccumulator van WAHLIN; zij werden echter nog niet algemeen ingevoerd.

De boterbereiding is aldus een bedrijf geworden, waarbij de vroegere handbewerking door machinale is vervangen en wetenschappelijke methoden worden toegepast [1]).

---

1) F. B. LÖHNIS, Onze zuivelindustrie. (Economist, 1884, II, pag. 83 enz.).

Toen men de beteekenis der betere methoden leerde inzien, kwam men als vanzelf tot de oprichting van boterfabrieken, aangezien daar de doelmatigste machines beter kunnen werken en men er meer methodisch te werk kan gaan. Zoo volgde Nederland, het klassieke land der zuivelbereiding, het buitenland na, toen reeds veel van zijn reputatie in dezen verloren was. De oprichting van stoomboterfabrieken in Nederland valt hoofdzakelijk in de laatste 30 jaren der 19e eeuw. Kaasfabrieken werden ook opgericht, o. a. in 1872 in de Wieringerwaard (waar Derby en Amerikaansche kaas werd vervaardigd), doch dit ging eerst niet voordeelig, zoodat het eerst later veranderd werd. De kaasmakerij is voor een aanzienlijk deel in Zuid-Holland en Utrecht nog in handen der boeren zelf, in Noord-Holland en Groningen geschiedt ze ook veel fabriekmatig. Men vond in 1900 in Noord-Holland 65 kaasfabrieken, in Groningen 7, in Noord-Brabant 3 en de overige provinciën geene. De fabriekmatige zuivelbewerking werd sterk bevorderd door de coöperatie, waarvan wij de toeneming op pag. 347 reeds leerden kennen.

In 1901 bestonden er in Nederland 450 stoomzuivelfabrieken, die aldus over het land verdeeld waren: Friesland 105, Groningen 36, Drente 48, Overijsel 58, Gelderland 53, Utrecht 10, Noord-Holland 60, Zuid-Holland 30, Zeeland 14, Noord-Brabant 27 en Limburg 7. In 1896 bedroeg het aantal 375.

In totaal bedroeg het aantal boterfabrieken in 1900: 876, waar 839,348,100 liter melk werd verwerkt en 25,9 mill. KG. boter werd geproduceerd, terwijl er 75 kaasfabrieken bestonden, die 43,461,700 liter melk verwerkten en 3,7 mill. KG. vette kaas leverden.

Boterknoeierij. Het verbeteren der stelsels van boterbereiding was nog niet bij machte, de Nederlandsche boter in het buitenland haar oude reputatie terug te geven. Want er kwam een andere knoeierij aan het licht, nl. de vermenging van natuurboter met margarineboter. De zaak werd zelfs zoo ernstig, dat in 1885 door de Hollandsche Maatschappij van Landbouw een „*Vereeniging tegen knoeierijen in den boter- en kaashandel*" werd opgericht, en er allerwegen, ook in Nederland, klachten oprezen, dat men niet meer wist, waar men boter koopen kon, om zeker te zijn, geen kunstboter in plaats van de gewenschte natuurboter te ontvangen [1]). In dien toestand was het noodig, dat de wetgever optrad tegen de botervervalsching, en wel te meer, daar ook de prijs der echte boter onder den invloed van de kunstboter zeer leed en de malaise bij den boerenstand (zie pag. 314 en verder) verergerde. In Denemarken was in 1885 en in Zweden in 1886 een wet dienaangaande tot stand gekomen. In Nederland werd een wet tot voorkoming van bedrog in den boterhandel den 23en Juni 1889 (Stbl. 82) uitgevaardigd. Daar deze wet niet voldoende was, werd in 1898 een nieuw ontwerp ingediend en tot wet verheven ter bescherming van den eerlijken boterhandel zonder benadeeling der margarine industrie.

Door zuivelconsulenten, aangesteld vanwege de landbouwmaatschappijen in verschillende provinciën met subsidie van het Rijk, en botervisiteurs

---

1) A. MAYER, Bijdr. tot het vraagstuk der bestrijding van de margarineboter (Economist 1886, I, pag. 394.)

vanwege het Rijk aangesteld, wordt het toezicht op de boterbereiding uitgeoefend en de verbetering er van bevorderd.

Om de zuivelbereiding meer te volmaken, werd te Bolsward door de Vereeniging voor vakonderwijs in de zuivelbereiding in 1889 een zuivelvakschool opgericht. Van regeeringswege werd het later noodig geoordeeld, een Rijkszuivelschool op te richten te Leeuwarden, om deze school te vervangen. Door de beslissingen der Tweede Kamer in 1900 en 1902 werd evenwel niet Leeuwarden, maar Bolsward als plaats daarvoor aangewezen. Op deze wijze wil men de gelegenheid openstellen tot degelijke opleiding van directeuren van boterfabrieken.

Bonden van coöperatieve zuivelfabrieken. Door de coöperatieve zuivelfabrieken, welker ontstaan wij vroeger beschreven, werd wel eenige verbetering in het produkt gebracht, maar de op zichzelf staande coöperatieve fabrieken werkten niet altijd, zooals dit het best was. Om verbetering te brengen in het produkt, alsmede in den handel in boter, werd in 1894 de „Vereeniging van belanghebbenden bij fabriekmatige zuivelbereiding" opgericht, in 1897 vervangen door den *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland.* Vervolgens ontstonden in 1896 de *Geldersch-Overijselsche Zuivelbond*, in 1897 de *Drentsche Zuivelbond*, in 1898 de *Zuid-Nederlandsche Zuivelbond*, in 1900 de *Noord-Brabantsche Zuivelbond* en in 1901 de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Groningen.*

Deze bonden trachten hun doel te bereiken door het houden van periodieke boter- en kaaskeuringen van de aangesloten fabrieken, het inrichten van speciale botermijnen, waar al de boter der aangesloten fabrieken moet geleverd worden en waar voor de echtheid van het produkt wordt ingestaan, het deponeeren van een handelsmerk, het in het leven roepen van boterknederijen, het gemeenschappelijk aankoopen van benoodigdheden, enz.

In 1901 hebben al die Bonden zich tot een „Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond" vereenigd, waarbij nu ongeveer 400 fabrieken zijn aangesloten. Deze foederatie is een machtig lichaam, dat op de ontwikkeling van onze zuivelindustrie zeker grooten invloed zal uitoefenen.

Botercontrôle-stations. Om de moeielijkheden, verbonden aan den uitvoer van Nederlandsche boter, te beperken, werden de botercontrôlestations opgericht. Ten gevolge van de meermalen toegepaste vermenging van Nederlandsche boter met margarine, en ten deele om het abnormaal lage gehalte aan vluchtige vetten, dat de Nederlandsche boter in sommige tijden van het jaar vertoont, ondervond de Nederlandsche uitvoer van boter vaak moeielijkheden. Door de Friesche Maatschappij van Landbouw werd het initiatief genomen ter oprichting van het eerste botercontrôlestation. Op deze wijze wil men van de aangesloten fabrieken zoowel de echtheid van het produkt alsmede een zeker percentage aan vluchtige vetzuren garandeeren. Het voorbeeld van de Friesche Maatschappij van Landbouw is spoedig door de andere groote maatschappijen gevolgd, en zoo zijn thans botercontrôle-stations gevestigd te Leiden, Deventer en Assen, terwijl ook de botermijnen te Maastricht en te Eindhoven zich als botercontrôle-stations hebben ingericht. Wanneer de Regeering nu op de een of andere wijze aan de bestaande organisatie een officiëelen

stempel verleent, zal het vertrouwen in deze contrôle bij buitenlanders ten zeerste toenemen. Op het ontwerp staatsbegrooting 1904 wordt een post van *f* 9000 als subsidie voor de contrôlestations en de botermijnen voorgesteld.

Sedert April 1903 geschiedt het gerechtelijk boteronderzoek, als uitvloeisel van de boterwet, in het Rijkszuivelstation te Leiden.

Margarine. Hierbij enkele woorden over de geschiedenis der margarine. De stijgende prijs der natuurboter deed bij de toenemende bevolking de vraag rijzen, of niet op goedkooper wijze een produkt kon geleverd worden, dat aan dezelfde voorwaarden voldeed. Dat daaraan wel behoefte bestond door de veranderde toestanden blijkt hieruit, dat een kilo Geldersche boter, dat in 1850 te Utrecht tegen *f* 0,60 verkocht werd, omstreeks 1880 wel het drievoudige van dit bedrag kostte.

De eerste, die pogingen deed, om aldus kunstboter te vervaardigen, was de Engelschman PALMER omstreeks 1846, doch zijn streven had weinig succes.

In 1869 werd door NAPOLEON III aan MÈGE-MOURIÉS, een beroemd scheikundige voor voedingsmiddelen, last gegeven, te onderzoeken, of het niet mogelijk zou zijn, een surrogaat voor de boter ten behoeve der marine kunstmatig te bereiden. Dit onderzoek heeft op de dominale boerderij te Vincennes bij Parijs plaats gehad en aanstonds tot vrij gunstige uitkomsten geleid en tot het oprichten eener kleine fabriek, die echter bij den oorlog van 1870 weer te gronde ging.

Na het herstel van den vrede kwam onder directie van MÈGE MOURIÉS een maatschappij op aandeelen van 400,000 francs tot stand, die in 1872 te Passy bij Parijs een fabriek voor de bereiding van kunstboter heeft opgericht. Op voorstel van de gezondheids-commissie te Parijs werd echter de maatschappij gelast, haar produkt niet anders dan onder den naam van *margarineboter* in den handel te brengen. Van toen af was de fabricage gevestigd en zij heeft zich sedert in Noord-Europa sterk uitgebreid.

In Nederland is de margarine-industrie het eerst aangevangen te Osch in Noord-Brabant, waar de heer JURGENS, die een aanzienlijken boterhandel dreef op Engeland, het geheim der margarine-bereiding wist te koopen en toepaste. De wijze van bereiding bleef evenwel niet geheim, en al spoedig werden er meer fabrieken opgericht, zoodat men ze in 1880 al vond in ons land te Osch, Zaandam, Borculoo, Den Haag, Amsterdam, Oldenzaal, Harlingen en elders. Op dit oogenblik is de fabrikatie van margarineboter zeer aanzienlijk. Dit wordt ons duidelijk, als wij weten, dat in 1899 in Engeland werd ingevoerd voor *f* 30,592,512 margarine-boter, waarvan voor *f* 28,547,328 uit Nederland afkomstig was [1]).

VII. *Geschiedenis der beetwortelteelt en der suikerfabrieken.*

Beetwortelteelt en beetwortelsuikerfabrieken. De beetwortelteelt nam in de jaren van 1830—'40 in verschillende landen van Europa sterk toe. Vroeger werd de beetwortel voornamelijk tot veevoeder gebruikt, doch allengs had zij in de nijverheid een belangrijke plaats ver-

1) Landbouwverslag over 1899.

kregen. Men bereidde indertijd daaruit koffiestroop, stroop, bier, brandewijn, azijn en suiker.

De suikerbereiding uit beetwortels was uit kleine beginselen ontstaan. In 1747 toonde de Duitsche scheikundige MARGGRAFF aan, dat in de witte beet een kristalliseerbare suiker voorhanden is en hij leerde, hoe die kon worden afgezonderd. De Berlijnsche natuurkundige ACHARD beproefde in 1796 deze ontdekking toe te passen in Silezië. Gedurende het Continentaalstelsel, toen de handel met de koloniën voor het vasteland van Europa zoo goed als opgehouden had, werden onderscheidene suikerfabriekjes op het vasteland opgericht; zij genoten een betrekkelijken bloei, maar na de opheffing van het Continentaalstelsel gingen zij te niet, daar zij niet konden concurreeren met de nu verminderde prijzen der koloniale suiker.

In 1810 werd in Frankrijk de fabriekmatige bereiding van beetsuiker aangevangen, eerst op bescheiden schaal in kleine fabrieken. Toch konden deze den strijd tegen de koloniale suiker volhouden en zij wonnen zelfs eenigszins veld. Doch de grootste uitbreiding erlangde de beetsuikerbereiding omstreeks het jaar 1830. In 1828—'29 werkten in Frankrijk 103 beetsuikerfabrieken, die 5 mill. KG leverden; in 1829—'30: 200 fabrieken, die tusschen 9 en 10 mill. KG produceerden. In Bohemen werkten in 1835 reeds 20 beetsuikerfabrieken, ook in Duitschland en zelfs in Rusland werd in dien tijd de uitbreiding der beetsuikerfabrieken bevorderd [1]). Na 1836 begon de bloei der beetwortelcultuur en der fabrieken meer toe te nemen en in 1869 telde Pruisen 300 fabrieken, Oostenrijk 15, Frankrijk 400 en België ongeveer 100.

In Nederland bestond in 1811 een beetwortelsuikerfabriek te Oosterbeek, die met den val van het Continentaalstelsel te gronde ging. In 1858 werd daarna de eerste beetwortelsuikerfabriek te Zevenbergen opgericht en spoedig kwamen er meer bij. Zoo bestonden er in 1869: 17 beetwortelsuikerfabrieken en wel te: Rijswijk, Dubbeldam, Houtrijk en Polanen, Zwanenburg (Halfweg), Lemelerveld, Arnhem, Geldermalsen, Bergen-op-Zoom, Stampersgat, Standaardbuiten, Raamsdonk, Oosterhout, Oudenbosch, Rozendaal, Zevenbergen (2 fabr.), Neer en te Meersen [2]).

Sedert nam nog het aantal toe. In 1872 was het totaal der fabrieken in ons land 30, in 1900: 31. Doch de produktie vermeerderde naar evenredigheid in veel grooter mate. Door verbetering der fabricage werd meer geproduceerd en door verbetering van de cultuur der bieten wonnen deze veel aan suikergehalte. Daarenboven werd er meer grondstof in de fabrieken verwerkt.

Terwijl van 1866—1870 gemiddeld 6580 HA bieten in Nederland geteeld werden, bedroeg dit van 1891—1899 gemiddeld 35,300 HA per jaar, en in 1899: 46,465 HA, waarvan 15,871 HA in Zeeland, 9851 HA in Noord-Brabant, 7323 HA in Zuid-Holland, 5436 HA in Gelderland, 3913 HA in Friesland, 2575 HA in Noord-Holland en in de overige provinciën alle minder dan 1000 HA. De lage graanprijzen hadden medegewerkt, om het land tot de veel voordeeliger bietencultuur te gebruiken. De pro-

1) Tijdschr. t. bev. v. Nijverh., 1837, IV, pag. 398.
2) Economist, 1869, pag. 488.

tectie dezer fabrieken door de belasting bespraken wij reeds (zie pag. 330 en verder). Echter de groote uitbreiding dier cultuur had overproduktie tengevolge, waardoor in 1902 onderscheidene fabrieken moesten stilstaan.

De beetwortelsuikerfabrikatie wordt hoofdzakelijk gevonden in het westen van Noord-Brabant. De 31 beetwortelsuikerfabrieken waren in 1900 aldus over ons land verdeeld: in Noord-Brabant 21, in Gelderland, Noord-Holland en Zuid-Holland ieder 2, en in Groningen, Overijsel, Utrecht en Zeeland ieder 1 beetwortelsuikerfabriek.

VIII. *De ontginning van woeste gronden. De Nederlandsche Heidemaatschappij. Bevloeiing. Reglementen op vervening.*

Bevordering der ontginning van woeste gronden.

De ontginning van woeste gronden, welke wij tot 1800 gevolgd hebben (zie pag. 140 en verder) en die in de 18e eeuw meer de aandacht trok, deelde in het begin der 19e eeuw ook in de belangstelling der overheid. Bij de regeling der taak van de Commissiën van Landbouw (zie pag. 281) werd hun in art. 11 hunner instructie opgedragen, „zich vooral te bevlijtigen, om te onderzoeken, zooverre dit niet reeds was geschied, den staat der woeste en nog ongebruikt of onbeheerd liggende gronden of aanwassen in hun Departement, alsmede of en in hoeverre, door aanmoediging van het Gouvernement, hiervan eenig meerder vruchtgebruik aan de Natie zoude kunnen bezorgd worden, en inzonderheid op te geven, welke de redenen zijn, dat in onderscheiden Departementen zooveel empêchement aan het in cultuur brengen van deze gronden wordt toegebracht en waar zulks zou kunnen worden weggenomen of gewijzigd, zonder wezenlijke schade aan het eigendom van derden toe te brengen".

Een wet op de ontginning kwam in 1809 tot stand, „houdende bepalingen tot de bevordering van het ontginnen van woeste gronden". Door deze wet werden vrijdommen van belastingen aan de ondernemers van ontginningen voor hun gronden en gebouwen toegekend. Tevens werd aan ieder, die onbebouwde, woeste gronden, aan het Rijk toebehoorend, wilde ontginnen, de vrijheid gegeven, zich daartoe tot den Koning te wenden. Verder werd aan ieder, die gronden, aan buurten, gemeenten of marken behoorend, wilde ontginnen, wanneer zulks door de besturen geweigerd werd, het recht verleend, zich daartoe tot den Koning te wenden, die dan zou beslissen. De wet bepaalde verder, dat men verplicht was, binnen 15 jaren de gronden, welke door het Rijksdomein ter ontginning waren afgestaan, geheel te bebouwen of te beplanten, op straffe bij verzuim de vergunning te zien intrekken en het reeds bebouwde gedeelte aan het Rijk te doen vervallen.

Deze wet werd nader uitgebreid bij Kon. Besl. van 10 Mei 1810. Hierin werd bepaald, dat in alle vereenigingen van gerechtigden op onverdeelde woeste gronden binnen een jaar moest geraadpleegd en beslist worden, op welke wijze zij tot opheffing der gemeenschap zouden overgaan, of dat anders bij gemotiveerde Memorie aan het Gouvernement moest bewezen worden, dat die opheffing onuitvoerlijk of geheel schadelijk was.

Deze wet kwam echter door den loop der politieke gebeurtenissen niet

tot uitvoering. De ontginning der woeste gronden stond in verband met de marken en gemeenschappelijke gronden, en zoolang deze niet opgelost waren, kon er geen ontginning op flinke schaal geschieden. Wij bespreken de marken en gemeenschappelijke gronden afzonderlijk en staan daarbij op deze plaats niet stil.

Belangrijke ontginningen hadden in de eerste helft der 19e eeuw niet algemeen plaats; het meest geschiedden zij in Noord-Brabant. De marken verhinderden dit en de wet van 6 Juni 1840 *omtrent den vrijdom van lasten terzake van landontginningen en verbeteringen* vermeerderde door haar bepalingen ten opzichte van grondbelasting de bezwaren aan de ontginning verbonden [1]). Daardoor bleef de ontginning door particulieren moeielijk, en de Staat bemoeide zich noch met de ontginning, noch met den aanleg van bosschen.

De Nederlandsche Heidemaatschappij. Op de 42e Algemeene Vergadering der Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw, op 20 Juli 1886 te Zwolle gehouden, werd de vraag gesteld: Welke maatregelen kunnen door de Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw genomen worden tot bevordering van den aanleg van bosschen? Het Bestuur was tot het stellen dier vraag gekomen door de wet op de verdeeling van de Markegronden, welke op dat oogenblik in behandeling was. Daardoor zouden vele woeste gronden in particulieren eigendom overgaan, en de vraag lag voor de hand, wat er gedaan kon worden, om die gronden tot ontginning te brengen. Het gevolg van de behandeling dezer vraag was, dat een commissie van drie leden benoemd werd, bestaande uit de H.H. TUTEIN NOLTHENIUS, leeraar in de houtteelt te Wageningen, A. J. BLIJDENSTEIN en F. B. LÖHNIS. Deze commissie bracht in Juni 1887 een rapport uit, waarin werd aangedrongen op het oprichten eener Maatschappij hier te lande, die op het voetspoor van de Deensche en Holsteinsche maatschappijen het ontginningswerk niet zelf ter hand zou nemen, maar in hoofdzaak als wetenschappelijk adviseerend lichaam bij ontginningen zou optreden.

Dit voorstel werd met ingenomenheid ontvangen, en de wenschelijkheid van de oprichting eener Nederlandsche Heidemaatschappij werd uitgesproken. De Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw aanvaardde het patronaat der nieuwe vereeniging, steunde de oprichting door financiëele hulp, en in het begin van 1888 werd op een vergadering te Arnhem tot de oprichting besloten. De heer Mr. C. J. SICKESZ, voorzitter der Geldersch-Overijselsche Maatschappij, werd tot voorzitter der nieuwe vereeniging gekozen, die tijdelijk nog door den heer BLIJDENSTEIN werd vervangen, doch ook thans nog eere-voorzitter en voorzitter is. De statuten werden bij K. B. van 9 Aug. 1888 goedgekeurd.

Van verschillende zijden ontving het bestuur der Ned. Heidemaatschappij bewijzen van instemming, waardoor vele leden toetraden. Z. M. Koning WILLEM III schonk zijn hooggewaardeerden steun en groote belangstelling aan de vereeniging. Z. M. aanvaardde het beschermheerschap en stelde een gift van *f* 25,000 aan het hoofdbestuur ter beschikking.

---

1) LÖHNIS, Landbouw en Regeering, pag. 76.

De eerste directeur der Nederlandsche Heidemaatschappij was de heer L. R. BRANTS, die in 1892 werd vervangen door den heer H. J. LOVINK. De laatste nam het directeurschap waar tot 1901, toen hij vervangen werd door den heer A. N. NENGERMAN. Onder de directie van den Heer H. J. LOVINK ontwikkelde zich de Nederlandsche Heidemaatschappij tot een krachtig lichaam, welks arbeid de gekoesterde verwachtingen verre overtrof.

De Nederlandsche Heidemaatschappij telt thans 2360 leden en 226 begunstigers. Behalve de Directie, te Utrecht gevestigd, heeft zij een personeel van 38 personen bij de afdeeling boschwezen, 26 personen bij de afdeeling bevloeiing en grondverbetering, benevens een vast opzichter bij de afdeeling vischteelt: totaal 65 beambten.

Door de Maatschappij werden van 1889—1902 beboscht ± 2100 H.A; ± 1800 H.A. grasland, waaronder ± 225 H.A. vloeiweiden, werden in dit tijdperk door haar aangelegd of verbeterd en 450 H.A. werden ontgonnen tot bouwland. Meer dan 53000 K.G. dennenzaad werd door haar bemiddeling voor den aanleg van dennenbosch betrokken en bijna 69 000 K.G. gras- en klaverzaad voor den aanleg of verbetering van grasland.

Vischvijvers werden door haar aangelegd tot een oppervlakte van 76 H.A., terwijl bovendien een tiental bestaande vijvers in exploitatie werden gebracht, en ± 60,000 jonge karpers, goudvisschen en sanders in verschillende vischwaters werden uitgepoot.

Door den steun der Ned. Heidemaatschappij is de Nederlandsche Staat er toe gekomen, het bebosschen van duinen en woeste gronden zelf ter hand te nemen, zooals te Kootwijk op de Veluwe, en in de duinen bij Schoorl. De Maatschappij trad steeds als adviseur der regeering op, zoowel als bij particulieren, en heeft er daardoor veel toe bijgedragen, dat de ontginning der heiden op wetenschappelijken, gezonden grondslag wordt ondernomen.

Verder gaf de Maatschappij een tijdschrift uit: *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij*, waarvan thans 15 jaargangen zijn verschenen en dat van den aanvang af onder redactie van den heer F. B. LÖHNIS staat.

Door het optreden der Heidemaatschappij, in verband met de markenwet en het wakker geworden particulier initiatief, is de oppervlakte der woeste gronden zeer ingekrompen. In 1833, bij de invoering van het kadaster, besloegen de woeste gronden een oppervlakte van 906,506 H.A. in 1888: 712,514 H.A. en in 1900: 590,848 H.A. De bosschen, die in 1833 een oppervlakte van 169,026 H.A. besloegen, waren in 1900 toegenomen tot 251,613 H.A. Bovenal in Noord-Brabant, Limburg, Gelderland, Overijsel, oostelijk Utrecht, en ook in Drente, namen zij toe in omvang.

De volgende statistiek geeft ons, zij het ook niet in absoluut juiste cijfers, toch benaderend een overzicht van de verhouding der uitgestrektheid van bosschen en woeste gronden in de provinciën voor 1833 (volgens het toen opgemaakte kadaster) en 1900.

	Woeste gronden.				Bosschen.			
	H.A. in 1833.	% in 1833.	H.A. in 1900.	% in 1900.	H.A. in 1833.	% in 1833.	H.A. in 1900.	% in 1900.
Groningen	37,629	16,1	21,595	9,20	1,405	0,6	1,142	0,49
Friesland .	37,963	11,6	26,705	8,06	7,527	2,3	8,002	2,41
Drente . .	179,748	67,5	131 945	49,57	4,378	1,6	11,470	4,32
Overijsel .	150,198	44,5	99 765	30,06	10,906	3,2	19,388	5,84
Gelderland	164,659	32,4	105,353	21 05	54,845	10,8	78,062	15,81
Utrecht . .	16,369	11,9	8,211	5,93	13,027	9,5	18,222	13,16
N.-Holland	38,727	15,7	27,068	9,82	6,055	2,4	7,647	2,77
Z.-Holland	13,388	4,4	7,993	2,65	15,108	4,9	9,102	3,03
Zeeland . .	16 414	9,4	2,885	1,63	3,652	2,1	1,516	0,86
N.-Brabant	181,049	35,4	122,325	25,17	34,575	6,7	59,363	12,21
Limburg .	70,362	31,7	37,003	16,80	17,549	7,9	37,699	17,11
Nederland.	906,506	26,9	590,848	18,15	169,027	5,2	251,613	7,73

De oppervlakte der Staatsbosschen leert ons het volgend overzicht kennen.

Kootwijk	115,6052	H.A.	Plaats ter Nieuwburg	11,8417	H.A.
Schoorl	227,0867	„	Wassenaar. . . .	18,9000	„
Texel	49,0000	„	Houtvesterij Breda .	1685,3098	„
Haagsche Bosch .	111,0279	„	Totaal . . .	2218,7713	H.A.

Bevloeiing. Behalve dat de ontginning van woeste gronden werd bevorderd, is in den laatsten tijd ook de bevloeiing der landen tot een onderwerp van regeling geworden van regeeringswege. Een ontwerp van wet, houdende *bepalingen omtrent bevloeiingen*, is gedurende de zitting 1902—1903 ingediend, maar op dit oogenblik nog niet behandeld.

Vele gronden langs de kleine rivieren in Nederland zijn sedert eeuwen jaarlijks aan overstrooming blootgesteld, wanneer de toevoer van water tot de rivieren tijdelijk grooter is dan hun afvoervermogen. Die overstrooming geschiedt onregelmatig, meestal zonder vaste plannen, en heet dan *wilde bevloeiing*. Dat het water, hetwelk bij wilde bevloeiing over het land stroomt, vruchtbaarmakende eigenschappen heeft, is sedert eeuwen den landbouwers bij ervaring bekend.

Evenwel kan het rivierwater met méer voordeel aangewend worden, dan door de wilde bevloeiing geschiedt, wanneer de bevloeiing volgens vaste plannen en regelmatig plaats heeft. De bevloeiing kan dan kunstmatig geleid worden naar de behoeften van den landbouw, en men spreekt in dat geval van *kunstmatige bevloeiing* of *irrigatie*.

De kunstmatige bevloeiing geschiedt in onderscheidene landen reeds eeuwen. Wij wijzen enkel op Egypte, waar het Nijlwater sedert lange tijden kunstmatig geleid wordt over gronden, die niet aan natuurlijke bevloeiing blootgesteld zijn; op Spanje, waar de Mooren belangrijke werken tot kunstmatige bevloeiing aanlegden. In de Belgische Kempen werd in de eerste helft der 19e eeuw veel water uit de Maas, door de Zuid-

Willemsvaart en het Kempenkanaal aangevoerd, tot bevloeiing en vruchtbaarmaking der schrale heiden gebruikt [1]).

In Nederland vond het bevloeien volgens vast stelsel lang nog weinig toepassing, maar toch vond men eenige vloeiweiden. In Noord-Brabant en Limburg werden sedert een veertigtal jaren in de gemeenten Nederweert en Bergeyk gronden kunstmatig bevloeid met Maaswater. Verder vond men eenige bevloeiingsinrichtingen te Bladel, Dommelen en Nunen aan de Aa, in Drente aan de Reest en elders, maar er viel nog veel meer voordeel van het water te trekken.

In de jaren na 1890 trok, bij het algemeen streven om den landbouw op te beuren, ook de bevloeiing de aandacht als een middel daartoe.

De Landbouw-enquête-commissie had reeds gewezen op het groote gewicht van goede bevloeiingen. In 1893 werden door de Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw gelden aangevraagd bij hoofdstuk IX der Staatsbegrooting, om daaruit de kosten te kunnen bestrijden van een onderzoek naar de bevloeiingen in Nederland. Die gelden werden toegestaan, en bij K. B. van 5 Mei 1893 werd een Staatscommissie ingesteld, om te onderzoeken:

1. welke gronden hier te lande voor bevloeiing in aanmerking zouden kunnen komen;
2. door welke middelen een dergelijke bevloeiing zou zijn tot stand te brengen;
3. òf, en zoo ja, op welke wijze deze van Staatswege zou behooren te worden bevorderd?

Aan dit onderzoek hebben wij een hoogst belangrijk wetenschappelijk rapport te danken met atlas, bewerkt door den secretaris dier commissie, den heer J. C. RAMAER [2]).

De genoemde commissie deed bij schrijven van 2 Dec. 1896 het voorstel, om aan de Nederlandsche Heidemaatschappij van Staatswege een jaarlijksch subsidie te geven, teneinde haar in staat te stellen, door het opleiden van geschikt personeel, het doen houden van voordrachten, het verschaffen van technische hulp en het aanleggen van proefvloeiweiden den aanleg van bevloeiingen te bevorderen. De Nederlandsche Heidemaatschappij nam die zaak onmiddellijk met succes ter hand, en onder den invloed der Heidemaatschappij heeft zich het bevloeiingswezen in ons land krachtig en in goede richting ontwikkeld. Daardoor wordt overal meer en meer het streven levendig, om het overstroomingswater produktief aan te wenden. Hierdoor zijn in de laatste 7 jaren meer dan 320 H.A. vloeiweiden, meerendeels van geringen omvang (1—10 H.A.), aangelegd en bestaan er thans nog plannen voor bevloeiing van ruim 1450 H.A. Het genoemd verslag der Staatscommissie leert ons, dat tot 1895 omstreeks 400 H.A. vloeiweiden waren tot stand gekomen.

De bevloeiingen, thans in het stadium van sterke uitbreiding, zullen on-

---

1) WILLEM STARING, De Belgische Kempen, 1850.

2) Verslag der Staatscommissie tot het instellen van een onderzoek omtrent bevloeiingen. Met 22 teekeningen in afzonderlijke atlas, 1897. — Uitvoerig beoordeeld door H. BLINK in het Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Geogr. Gen., 1898, pag. 251.

getwijfeld nog toenemen, zoowel op extensieve wijze, door stuwbevloeiingen, als door het toepassen van een meer intensief systeem van rug- en hellingbouw.

Door dit alles is het noodig, dat algemeene bepalingen in het leven worden geroepen, om de bevloeiingen in 't algemeen te regelen, belemmeringen, welke het nuttig gebruik van het overstroomingswater in den weg staan, op te heffen, en omtrent nadeelen, welke er uit zouden kunnen voortvloeien voor derden, bepalingen te maken. Dat is de geest en het doel van het ingediende wetsontwerp.

Het vaststellen van voorschriften omtrent de ontleening en het gebruik van water ten dienste van bevloeiing en omtrent den afvoer van het water, dat het bevloeide terrein verlaten heeft, wordt aan de Prov. Staten overgelaten, onder goedkeuring der hooge Regeering.

Vervening en reglementen op vervening.

De vervening staat ten nauwste in verband met de uitbreiding en inkrimping van den cultuurgrond. Daarom wijden wij eenige woorden aan den staatsinvloed op de vervening door reglementen. Wij mogen dit onderwerp uit gebrek aan ruimte niet volledig behandelen, doch geven slechts een overzicht van de verordeningen dienaangaande in de 19e eeuw, als vervolg van pag. 152 enz.

De vervening was bij Koninklijk Besluit van 17 Februari 1819 (Stbl. No. 6) aan een voorafgaande vergunning des Konings onderworpen, evenwel met uitzondering van art. 5, inhoudende, dat de Koning, op voordracht van de Staten of Gedeputeerde Staten, kon aanwijzen, waar vervening kon geschieden zonder voorafgaande koninklijke vergunning. Dit koninklijk bestuit werd in de onderscheidene provinciën zeer verschillend toegepast, wat ten gevolge had, dat in elke provincie de regeling verschillend werd.

In Friesland trad in 1853 een reglement in werking, volgens hetwelk overal, waar vervening plaats had, door de Provinciale Staten, voor zooverre dit niet reeds was geschied, aangewezen en vastgesteld werden veenkringen, onder inachtneming van plaatselijke omstandigheden en de rechten en belangen der betrokken eigenaren. Binnen dien kring werden de verveningen aan verschillende voorwaarden onderworpen. Hoewel bepoldering op de lijn van den aangewezen veenkring niet altijd verplichtend werd gesteld, was de heffing van slik- of turfgelden gebiedend voorgeschreven. Het bedrag werd op voordracht van Gedep. Staten bepaald, overeenkomstig de behoeften van iederen veenkring. Zoodanig slikgeld moest worden opgelegd, als voor alle binnen den veenkring gelegen gronden te zamen voldoende zou worden geacht, om daarmede, na volbrachte vervening, de kosten van bepoldering, droogmaking en drooghouding der uitgeveende gronden te bestrijden (art. 11).

Dit reglement hield verder in bepalingen, regelende de betaling der maalgelden, te heffen van binnen den polder in te sluiten gave gronden, de bijdragen tot de kosten van bepoldering wegens reeds vroeger door vervening zonder betaling van slikgelden ontstane waterplassen (art. 8); de heffing en aanwending van slikgelden van gronden, die na de bepoldering mochten worden verveend, eindelijk overgangsbepalingen, om de bestemming der reeds bestaande slikgeldfondsen verder vast te stellen (art. 51—61).

In Groningen werd een „Reglement op de verveningen en ontgrondingen" afgekondigd in 1859. Hier had men niet de vrees voor het ontstaan van

gevaarlijke waterplassen door vervening, en daarom werd art. 5 van het Kon. Besluit van 1819 daar ruim toegepast. Het laagveen aldaar werd hierdoor in twee categorieën verdeeld: een, waarvoor slechts een aangifte bij den burgemeester noodig was, om te mogen vervenen; een tweede, waarvoor de vergunning des Konings werd vereischt. Waarborggelden, inpoldering en een slikfonds werden hierbij niet vereischt, en het toezicht bepaalde zich enkel tot het blijven op een afstand van aanzienlijke waterstaatswerken. De vervening van hoogveen kon volgens art. 3 van het reglement voortgezet worden op den voet der bestaande octrooien en reglementen, voor zooverre deze bestonden, onder toezicht der Staten.

De verveningen stonden in Drente onder het Reglement van 1853, waarin vooral geregeld waren de verveningen van aan elkander grenzende veengronden, die volgens een bepaald plan van aanleg en bewerking geschiedden en waarvan de ondergronden voor ontginning geschikt zouden zijn, verveningen, in het reglement onder den naam *veenschappen* aangeduid. Aanvankelijk werd hier voor elke vervening een voorafgaande vergunning geëischt, doch het Kon. Besl. van 24 Sept. 1888 maakte op dezen regel uitzonderingen wegens de hooge ligging van de zandlaag onder het veen.

In Overijsel werd verklaard, dat de hooge veengraverijen vrij konden geschieden. Bij de lage verveningen, die nog aan verschillende regelingen waren onderworpen, moesten in acht genomen worden de bepalingen van het reglement op de verveningen van 1835, waarin gezegd wordt, dat van elk stuk lands de laatste rib of strook onverveend moest blijven liggen.

In het Utrechtsch reglement van 1859 werd bij verveningen van laagveen gezorgd voor droogmaking, en moesten gelden gestort worden tot waarborg voor de betaling der op den grond rustende lasten en consignatiepenningen, om de kosten te dekken tot versterking van ringkaden, dijken, wegen of voorlanden en tot vervening en droogmaking.

In Zuid- en Noord-Holland bestond het preventief toezicht op verveningen al lang (zie pag. 154). In Zuid-Holland werd het toezicht, evenals vanouds, volgens K. Besluit van 1819 opgedragen aan de groote Hoogheemraadschappen binnen hun gebied. In Noord-Holland werden in 1851 alleen bepalingen vastgesteld voor ontginningen van gemeenten, vroeger tot Utrecht behoord hebbende, maar andere werden door de Staten in dit gewest niet gemaakt.

In Zeeland werd in het reglement van 1867 op de polders bepaald, waar nog eenige vervening mocht plaats hebben.

Noord-Brabant maakte geen verordeningen op het stuk van verveningen; hetzelfde geldt voor Limburg, waar evenmin zulke bepalingen noodig waren.

Deze zaak was dus in de onderscheidene gewesten geheel verschillend geregeld, maar aangezien de grondwet in art. 188, 190 en 191 eischt, dat de wet regels stelt voor deze zaak, werd aan dit voorschrift voldaan door de wet van 13 Juli 1895 (Stbl. No 113). Deze wet geeft aan de Prov. Staten het recht, de noodige voorschriften omtrent hooge en lage verveningen vast te stellen met inachtneming van de in de wet vermelde regels. Voor het vervenen wordt vergunning gevorderd van Gedeputeerde Staten, voor zoover dit niet bij provinciale verordening is vrijgelaten. Art 4 der wet zegt: De provinciale verordening stelt regels ter verzekering, dat, waar

dit noodig en mogelijk is, de vervening geschiede volgens een door Gedeputeerde Staten goed te keuren werkplan, en onder voorwaarde, dat door betaling van afkoop-, waarborg-, last-, slik- of turfgelden of consignatiepenningen of op andere wijze fondsen worden bijeengebracht ter voorziening in de kosten van aanleg en onderhoud der in verband met de vervening noodige werken, in de betaling van grond- en andere lasten en in de kosten van eventueele inpoldering en droogmaking der gronden na uitvening."[1])

De wettelijke maatregelen op vervening in de 19e eeuw hadden voor den landbouw hoofdzakelijk beteekenis, omdat het wilde landvernielen bij het uitgraven van laagveen aan eenige beperkingen werd onderworpen, en door enkele bepalingen de droogmaking weer bevorderd werd. Voor de hoogvenen hadden de reglementen weinig beteekenis. Deze hebben echter in de 19e eeuw een belangrijke uitbreiding van landbouwgrond na de afgraving gegeven. De veenkoloniën in Groningen, te Smilde, in oostelijk Friesland, te Hoogeveen en in oostelijk Drente, langs de Dedemsvaart en te Helenaveen kwamen in dezen tijd tot grooten bloei. Vooral de toepassing van den kunstmest heeft grooten invloed gehad op de ontwikkeling der veenkoloniën. De Groninger veenkoloniën staan in vele opzichten op landbouwgebied bovenaan. Grooter ondernemingsgeest, betere toepassing van wetenschappelijke methoden, helderder inzichten zijn het kenmerk van de bevolking dezer streken. In de veenkoloniën van Hoogeveen, aan de Dedemsvaart en de Lutterhoofdwijk hebben zich in den laatsten tijd ook Groninger boeren op het afgegraven hoogveen gevestigd, die de overige bewoners in veel opzichten voorgaan en wier boerderijen onmiddellijk zijn te kennen tusschen de andere.

IX. *Geschiedenis der bemesting.*

Bemesting in vroeger tijden.

Mest is geen heiligheid,
Maar doet mirakel, waar hij leit

zei, meenen wij, HUYGENS. Dat hebben onze voorvaders al lang begrepen en vooral op de zandgronden zag de landbouwer de beteekenis van den mest in. De Noord-Brabantsche boer beschouwt den mest als een tweeden lieven Heer, schreef ISFRIDUS THYS, kanunnik te Tongerloo in 1788. De geschiedenis van den mest in Nederland kunnen wij niet in bijzonderheden nagaan; wij moeten ons vergenoegen met enkele losse aanteekeningen omtrent dit onderwerp.

Uit de beschrijvingen van CAESAR en TACITUS van den landbouw der oude Germanen valt niet af te leiden, of zij reeds mest gebruikten; dit is echter niet waarschijnlijk. De latere Germanen deden het wèl. In plaats van, zooals nog ten tijde van CAESAR en TACITUS gebruikelijk was, bij afwisseling nu eens dit, dan weder dat veld te nemen en daarbij de akkers voor den bouwgrond zelfs jaarlijks nog te verwisselen, treft men later het

[1]) Zie voor deze wet de uitgave van Mr. H. VAN DER HOEVEN, met de Memorie van Toelichting en uittreksels uit de discussiën enz.

zoogenaamde drieslagstelsel aan, waarbij het geheele bouwveld van een dorp of buurt in gebruik werd genomen, maar in drie deelen verdeeld en op die wijze verbouwd, dat beurtelings telken jare op het eene deel wintergraan, op het andere deel zomerzaad werd geteeld, terwijl het derde deel braak bleef liggen, gelijk nog tot voor korten tijd op de esschen van Drente en elders geschiedde.

Dat diezelfde bouwgrond jaar in, jaar uit, met geen andere afwisseling dan het jaar braak werd gebruikt, wijst ons wel aan, dat de grond behoorlijk bemest moet zijn geworden, zegt ACKER STRATINGH [1]). De bemesting en bewerking van den grond hebben er zeker toe bijgedragen, om het ontstaan van bijzonderen eigendom te bevorderen.

De Romeinen pasten de bemesting met vrucht toe en de oude Romeinsche schrijvers over landbouw wijzen er dan ook herhaaldelijk op, dat bemesting een belangrijke zaak is voor den landbouwer. „Sterquilinium magnum stude ut habeas," d. i.: zorgt, dat gij altijd een grooten mesthoop hebt, was de les van den ouden CATO. En COLUMELLA gaf wenken over de behandeling van den mest. In de „Re rustica", Cap. V zegt hij: „De mest, op het land gebracht zijnde, moet spoedig gestrooid en ondergeploegd worden, opdat hij zijn kracht niet verlieze door de zon, maar, met de aarde vermengd, deze vruchtbaar make. Daarom moet men niet meer mest over de akkers strooien, dan men dien dag kan onderploegen."

Hoewel de Germanen op het bouwland al spoedig mest gebruikten, lieten zij het grasland toch meest aan de natuur over. In de streken der gemeene weiden werd op zijn hoogst de drooglegging der gronden eenigszins bevorderd, maar dit was ook schier het eenige, dat aan den grond verricht werd; aan bemesting dachten de gemeenschappelijke gerechtigden in de marken niet. Daardoor had de koemest in vele streken niet veel waarde en werd hij soms zelfs gebruikt als brandstof, of elders, om den bodem ergens op te hoogen, zooals bij de Rijp het geval was.

Een bijzonder gewichtig feit wordt het zelfs genoemd, dat in 1350 door een huisman te Zoeterwoude het eerst het bemesten van landerijen toegepast en daarmede aan den akkerbouw een rijke bron van voorspoed geopend werd [2]).

Van de Friezen wordt vermeld, dat zij in de 15e eeuw den gedroogden koemest als brandstof gebruikten, en zeker hadden zij dit reeds eeuwen vroeger gedaan. JUNIUS [3]) maakt ook gewag van deze brandstof en zegt, dat de arme lieden onder de Friezen vierkante brokken turf maakten, bestaande uit koemest, vermengd met stroo, riet en allerlei ruigte, in de zomerzon gedroogd. Weldra begon men de beteekenis van den mest beter in te zien. Zoo wordt vermeld, dat de Staten van Friesland zich uitermate er over bekommerden, dat er zooveel *dongs* tot het maken van *dompen*, zooals men toen de koeturf noemde, verkwist werd, waarom zij dan ook dezen tak van nijverheid bij resolutie van 24 April 1634 verboden. Zij waren echter genoodzaakt, bij resolutie van hetzelfde jaar het verbod der

1) Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch.; Letterk., IX, 1865, pag. 88.
2) VAN DER AA, X, pag. 559. — Bijdr. v. h. Bisd. Haarlem, VII, pag. 100.
3) Batav. IV.

bereiding weder in te trekken, doch de „dompen" moesten alleen tot eigen gebruik dienen; geen uitvoer buiten de provincie werd toegestaan. Men mag uit dit besluit reeds afleiden, dat er handel bestond in koeturf.

De ervaring had reeds vroeg geleerd, dat de dierlijke excrementen als mest uitstekende diensten kunnen verrichten. De paarden-, koeien-, ossen- en schapenmest werd dan ook steeds tot dat doel gebruikt. En al was het zonder wetenschappelijken grondslag, toch schreef men aan die verschillende mestsoorten bijzondere eigenschappen toe, welke de ervaring had leeren kennen en waarvan men gebruik maakte voor verschillende doeleinden.

Van den paardenmest werd in oude boeken gezegd, dat die warm is en daarom goed van dienst is voor gronden, die „lijvig, taai en koud" zijn; koemest, kouder van aard, diende voornamelijk voor lichte, droge en warme gronden. Schapenmest werd als „heet van aard" geroemd en met veel vruchtbare deelen, waarom hij uitnemend geschikt geacht werd voor heideontginning. Varkensmest, door de ouden „hitzig" genoemd, werd door nieuwe schrijvers „koud van aard" geoordeeld, weinig vruchtbaarheid aanbrengend. Dit verschil van opvatting, meent Le Cour, moet misschien hieruit voortvloeien, dat men vroeger de varkens met aardappels voerde, terwijl in den tegenwoordigen tijd (ongeveer 1760) de varkens meest met natte spoelingen of wei worden gevoederd; het eerste zou warmte, het laatste koude veroorzaken [1]). De duiven- en hoendermest daarentegen noemde men heet van aard, zeer vruchtbaar, inzonderheid in gronden, die niet al te heet zijn [2]).

Al spoedig zag men in, dat de dierlijke mest niet altijd voldoende te krijgen was, en daarom zocht men naar andere stoffen, om hem te vervangen. Wij hebben vroeger reeds de mergelbemesting genoemd. Ook in de Nederlanden werden in de vorige eeuwen verschillende hulpmeststoffen gebruikt. In de eerste plaats noemen wij de *bagger* en het *slib* der wateren.

Niet onwaarschijnlijk heeft de mensch de eerste bemestingsleer ontleend aan hetgeen hij in de natuur zag. Waar het slib der zee of der rivieren het land van tijd tot tijd overdekte, zag hij ruime oogsten daaruit voortkomen. Dit voorbeeld bracht tot navolging en het nut van het slib der wateren werd aldus door de ervaring bekend. Schlichtenhorst [3]) zegt, dat het slib, hetwelk na het zakken der wateren overblijft, de beste mest is voor bouw- en weilanden.

Waar het water niet overstroomde, gebruikte men slootbagger. Om bagger te verkrijgen, begon men het slik op te delven uit de wateren, die het land begrensden. Dat deze wijze van doen in Holland al vroeg zeer uitgebreid in zwang moet geweest zijn, blijkt uit een menigte oude keuren, om het *modderen*, *slikken*, *slatten*, *klieven* en *leiken* eenigermate aan banden te leggen, omdat de oevers ondermijnd en de dijken hierdoor beschadigd werden. In het meer de Beemster werd in de oudheid reeds klei gegraven, die in de omliggende dorpen, in 't bijzonder door de huislieden van Egmond,

---

1) Le Cour, Het aanleggen van lusthoven, 1763, pag. 56.
2) Noël-Chomel, Huishoudelijk woordenboek, III, pag. 1742, verschenen 1770.
3) Geldersche gesch., 1654, I, pag. 5.

op het land tot mest gebruikt werd [1]). In de handvesten van Kennemerland [2]) vindt men melding gemaakt van een octrooi van 24 Maart 1561, volgens hetwelk niemand mocht baggeren in de gemeene wateren, in die Zijner Majesteit of andere particulieren. Het ontbreekt evenmin aan regels, hoever men bij het baggeren van den wal moest blijven. Het rooien en schoonen der slooten werd gewoonlijk door de verpachters in de pachtceduls bedongen. De Groninger wetgever maakte echter een afzonderlijke ordonnantie op conventiën en contracten, waarbij bepaald werd, dat ieder meier, die een zesjarige pacht had, ééns de slooten moest uitgraven; de driejarige meier behoefde slechts eens te *ruijden* [3]). Dit sloeg evenwel meer op waterloozing dan op bemesting.

De bagger werd in het midden der 18e eeuw in Holland na paardenen koemest nog een der beste stoffen genoemd tot verbetering der gronden. Voornamelijk was dit het geval, wanneer de bagger uit het water gehaald werd, waar gedurig vuil in verzameld werd, zooals in de grachten der steden enz., die dienden tot ontlasting der secreten of waarin de straatspoeling werd vergaderd. Deze werd aanbevolen voor lichte, warme gronden. Zij moest evenwel, vóór ze gebruikt werd, op zijn minst één winter overliggen, in de open lucht, waardoor, naar men zeide, de bagger losser en muller werd. Er werd ook in vroeger tijden reeds handel in bagger gedreven.

Naast de bagger werd ook het straatslijk een goede mest geacht. Verder werden als meststoffen in de 18e eeuw nog aanbevolen: *bladeren en takken van boomen*, *kroos*, *run*. LE COUR [4]) behandelt de verschillende mestsoorten en zegt: „vergane boombladeren en verrottingen van groen gewas zijn voor ieder gewas en soorten de natuurlijkste bemestingen, zijnde de boombladeren, die het dikst en de smerigste in den groei zijn, daarom de waardigste mest. Derhalve zijn de linde- en wilgebladeren de slechtste. Deze vergane groente en gerotte boombladeren maken een luchtige aarde, tot pot- en bakgewassen zeer dienstig". Hieruit blijkt, dat de groenbemesting hier wel bekend was. Over *kroos* zegt deze schrijver, dat dit een mest vormt, welken de veenlieden in hun boom- en warmoesgronden met goed succes gebruiken, doch die voor hooge gronden niet zoo goed is. Bij het telen van peulen op lage, zwavelachtige gronden zou kroos een onvergelijkelijke uitwerking hebben.

Het bemesten der landen met planten, die op den grond verbouwd en daarna ondergeploegd werden, als *lupinen*, *paardenboonen*, *wikken*, *spurrie*, enz. wordt wel vermeld in CHOMEL's woordenboek voor Savoye en daar als goed werkend geprezen, doch de schrijver zegt niet, dat dit destijds (18e eeuw) in de Nederlanden geschiedde.

Het verzamelen van heide, varen, fonteinkruid, ruigte en stroo, hooi, bladeren, om die met aarde of een weinig mest te vermengen en op een hoop te laten rotten, wordt zeer aanbevolen als mestwinning. Daarenboven werd

---

1) VAN DER AA, Art. Beemster. J. BOUMAN, Bedijking en opkomst v. d. Beemster, pag. 58
2) LAM, Handv. v. Kennemerland, pag. 162, 183 en 199.
3) Corpus der Groninger rechten, pag. 77.
4) Aanleg van lusthoven, 1763, pag. 53.

aan *beenderen*, *horens* en *klauwen* van dieren een groot vruchtbaarmakend vermogen toegeschreven, en eveneens aan het *leer*.

Verder werd asch als uitmuntende meststof beschouwd, omdat „ze de eigenschap heeft, de vruchtbare deelen uit de lucht sterk aan te trekken, omdat zij de ontvangen vochtigheid lang behoudt, omdat ze koude gronden losser maakt en verwarmt."

Van de steenkalk als meststof werd gezegd, dat zij op dezelfde wijze werkt als de asch, maar dat zij spaarzaam gebruikt moet worden, omdat zij zeer heet is. Ook ongebluschte *schelpkalk* wordt aanbevolen, die dunnetjes over het land moet gestrooid worden. *Salpeter* zou de gronden zeer vruchtbaar maken, omdat het, evenals de asch, de voedende olie-, zout- en andere deelen, welke de planten doen groeien, sterk uit de lucht aantrekt; daarvoor wordt het over de akkers gestrooid, doch men kan het ook onder den mest vermengen. *Mergel* wordt ook geroemd als mest, doch werd hier niet gebruikt.

Het bovenstaande geeft in een beknopt overzicht eenige begrippen omtrent de bemestingsleer, zooals hier in het midden der 18e eeuw nog gehuldigd werden [1]).

Naast de bemesting kwam ook het *braken* of rusten der akkers nog voor, „een soort van natuurlijke bemesting, waardoor de akkers weder in hun vorigen staat hersteld worden, omdat zij gedurende den rusttijd een nieuwen voorraad van voedende deelen uit de lucht, door middel van wind, regen, sneeuw enz. ontvangen, die ze door teling verloren hadden. Hoe meer nu de aarde in dien tusschentijd geroerd en losgemaakt wordt, hoe beter de voedende deelen der lucht zich er mede kunnen vereenigen, en hoe ze bijgevolg vruchtbaarder wordt." . Aldus wordt de nuttige invloed van het braken beschreven.

In de meeste landstreken verdeelden de landlieden hun land in vier deelen, waarvan altijd een deel één jaar braak lag, waarna het met tarwe of rogge, al naar de vruchtbaarheid, bezaaid werd. Daarna werd in het tweede jaar rogge of gerst, erwten en boonen of vlas verbouwd; in het derde jaar haver, linzen, wikken enz., terwijl het land in het vierde jaar weer braak bleef liggen. In vruchtbaarder streken werd alleen om de vijf of zes jaar gebraakt. Ook werd de grond soms zeer diep omgespit, zoodat de aardlagen van 2 à 3 voet diepte boven kwamen, om den bodem aldus weder vruchtbaar te maken. Dit heette *delven*.

Op de zandgronden is de plaggenmest zeker reeds in ouden tijd bekend geweest. Niet onwaarschijnlijk heeft de ervaring, dat men bebouwde gronden, welke pas uit de heide ontgonnen waren, aanleiding gegeven tot de gewoonte, om de oude bouwlanden der esschen te ververschen door mest, grootendeels uit de bovenkorst van de heiden gevormd, waarvan de heideplag het hoofdbestanddeel uitmaakt. De moderne landhuishoudkunde kent beter bemestingsstelsels, doch in vroeger tijden heeft ontegenzeggelijk de plaggenmest groote diensten gedaan.

Het verkrijgen van de noodige en goede heideplaggen was een belang-

---

1) Zie CHOMEL's Woordenboek. In Tegenw. Staat van Drente 1795, pag. 258 enz., vindt men ook een verhandeling over de mest.

rijk vraagstuk. In de marken was het verkrijgen daarvan dikwijls de oorzaak van onophoudelijke twisten tusschen naburige markegenooten, tusschen dezen en de kotters, in later tijd tusschen de ingezetenen van de dorpen en steden der marken.

In de markeboeken vindt men talrijke bepalingen tegen het ongeoorloofd plaggen steken, plaggen maaien, enz. De Staten van Utrecht legden een belasting op de plaggen, als zij voor brandstof gebruikt werden.

Onze voorvaderen erkenden reeds de noodzakelijkheid van het behouden van den mest in het land. Zoo werd in 1645 door de Staten bij plakkaat verboden alle uitvoer van straatmest, poortaarde en dierlijken mest uit Holland en West Friesland buiten de geünieerde provinciën [1]. De andere gewesten bepaalden zich enkel tot verbod van uitvoer buiten hun grenzen. Het verbod baatte evenwel weinig en werd bij volgende plakkaten vernieuwd en versterkt. Eindelijk moest men in Friesland zelfs zijn toevlucht tot de gewapende macht nemen, en bij resolutie van 3 Maart 1649 werd bevolen, soldaten in de havens te leggen, om den uitvoer te beletten. Bij resolutie van 10 Maart 1652 werd een straf van *f* 200 gesteld voor den verkoop en het vervoer van den mest, „ende in cas van insolventie zal delinquent op het blokhuis gebracht worden ende naar exigentie van zaken gestraft worden." Mest, voertuig, paarden, alles werd verbeurd verklaard, als iemand betrapt werd op den uitvoer van mest. Toch schijnen de zware straffen niet veel te hebben gebaat, want het plakkaat werd herhaaldelijk vernieuwd, en nog 30 Oct. 1751 beklaagden de Staten van Friesland zich, dat het verbod geenszins strikt werd uitgevoerd, maar dat er grootelijks mede werd *gelaxeerd* en *gefraudeerd*.

De Staten van Overijsel verboden in het algemeen allen uitvoer van mest bij plakkaat van 1663. De Staten van Utrecht, bezorgd voor de lage polders als die van Bunschoten, enz., verboden daar den uitvoer van mest, op verbeurte van *f* 100 boven den mest, de paarden en schuiten. Een zonderlinge bepaling vindt men in het Landrecht van Drente, waardoor de landman als het ware eenigszins onder voogdij wordt gesteld. Zij hield in, dat men zijn land niet bezaaien mocht, zonder het behoorlijk bemest te hebben, op verbeurte van het koren, daarop voor die reis wassende, „en zullen de ingezetenen gehouden zijn, de contraventeurs van dezen op de goorspraken aan te brengen".

Toch mag men in al deze bepalingen niet enkel overdreven behartiging der landbouwbelangen zien. Dikwijls ook lag daaraan vertoon van souvereine rechten of uitoefening van reciprociteit ten grondslag.

Het gebruik van haardasch als mest was in Holland tot het laatst der 18e eeuw nog weinig in gebruik. In 1776 schreef de Maatschappij ter bevordering van den Landbouw te Amsterdam deze prijsvraag uit: Zoude

---

1) In het Groot Placaatb., I, pag. 1167 leest men voor 1645: Daar de Staten v. Holland en West-Friesland vernomen hadden, dat de straatvuilnis ofte poort-aerde, in de steden ende plaetsen van onzen lande vallende, zijnde mest zoo van paerden, koeien, schapen, duiven als anderzins, verzameld, opgekocht en naar plaatsen buiten de Geünieerde Provincien vervoerden, waardoor de stoffe tot toemaken ende culture der landen noodig, vervreemd of onnuttelijk werd geconsumeerd, verboden dien uitvoer, enz.

men zich tot verbetering der bouw- en weilanden in deze provinciën van de hout- en turfasch met nut kunnen bedienen? Voor welk soort van gronden en op welk een wijze zoude men deze met het meeste voordeel kunnen gebruiken? Op deze vraag gaf JOACHIM FREDERIK MULLER te Amsterdam een antwoord, dat met de gouden medaille bekroond werd, terwijl nog andere antwoorden werden gepubliceerd. De schrijver verwondert er zich over, dat de boeren zoo weinig van die asch gebruik maken, terwijl dit in Brabant en elders wel geschiedt en sedert jaren reeds plaats vond. Dagelijks toch zag men uit Holland naar Brabant en Vlaanderen onderscheidene aschschepen vertrekken, en deze asch werd duur betaald. Te Brussel, Leuven, Bergen-op-Zoom en elders werd de haardasch met graagte verkocht [1]).

De heer ISFRIDUS THYS beschrijft de bemesting van Noord-Brabant in de 18e eeuw. Hij wijst er op, dat de mest van hoornvee, ossen, koeien, kalveren daar veel voorkomt, en het is hem niet onbekend, dat de mest beter is, naarmate de beesten beter gevoed zijn. Als het beste strooisel in de stallen beveelt hij aan stroo van koren. Dat van tarwe acht hij te kostbaar, evenals het stroo van gerst en haver, bovenal, wanneer het met klaver vermengd is, omdat dit goed kan dienen tot voedsel voor het vee. Omtrent het boekweitstroo als strooisel is zijn oordeel niet beslist; sommigen gebruiken het wel, om mest te maken, doch velen keuren het niet goed, om de „killigheid, die deze mest aan den grond geeft". Daarom verbranden zij het boekweitstroo en gebruiken de asch als mest. Sommigen zijn er ook, verhaalt deze schrijver, die het boekweitstroo gebruiken, om boomen te planten, en leggen het rondom den boom, dien zij planten, of onder in het gat; men meent, dat de boomen dan beter zullen groeien.

Bij gebrek aan stroo gebruikten de boeren heideplaggen, of haksel (dat zij van de heide afhakten), zand en aarde. De heer THYS schat echter het nut der heideplaggen in den mest niet hoog. Hij achtte het beter, dat de heideplaggen gedroogd en gebrand werden op den haard en dat de asch als mest gebruikt werd. Ook zand en aarde vinden bij hem geen genade. De landen, die met dezen zandmest worden gemest, kunnen niet verbeteren; zij worden slechter en schraler. Verder acht de heer THYS het een bezwaar, dat de landen, waar aarde van gehaald wordt, om die in de stallen te strooien en met mest te vermengen, daardoor van hun goede aarde beroofd worden.

Hoogst nadeelig is volgens zijn meening, wat in de Meierij zeer gewoon was in de 18e eeuw (en wat wij in 1901 nog zagen in oostelijk Overijsel bij Ootmarsum, enz.), dat de zode van het grasland, die door lange bemesting vruchtbaar geworden is, afgestoken, op hoopen gezet en voor den stal gebruikt wordt in den mest. Door deze methode toch worden ook de beste weidelanden zeer benadeeld en schraler gemaakt, doordien het beste gedeelte er van wordt weggenomen.

Wat zal men dan gebruiken voor strooisel in de stallen? De heer THYS antwoordt, dat men strooisel in overvloed bekomt, als men het land behandelt, zooals het behoort; als men zijn weiden van tijd tot tijd met asch,

1) Zie genoemde prijsvragen.

kalk, steen en kalkgruis of anderen daartoe bereiden mest bestrooit; als men het zaaien van klaver en haver en gerst meer zal invoeren; als men jaarlijks het een of ander veld met klaver, begroeid, tot voedsel der beesten gebruikt, en dan deze klavergronden met tarwe, gerst, enz. bezaait, welke bij halve bemesting reeds kunnen bezaaid worden.

Verder wijst hij er op, dat de gier met vrucht kon worden gebruikt, waar die thans verloren gaat.

En als de schrijver de vraag stelt, hoe men de asch zal bekomen, dan wijst hij naar de Meierij van den Bosch, waar bij resolutie van „Hare Edelmogenden van 4 Jan. 1784" verordend is, om alle aardasch te verzamelen, opdat ze door de Meieraars gehaald kan worden. Straatmest, paardenmest en rundermest noemt de schrijver te zwaar, om te halen, en derhalve te kostbaar, om met karren en wagens te vervoeren, maar de asch zou bijv. bij wintertijd, als er koren, boekweit en turf in den Bosch aan de markt gebracht worden, mede terug kunnen worden gevoerd [1]). In 1802 werd bij wet nog de uitvoer van mest verboden [2]).

Mest in de 19e eeuw. In de eerste helft der 19e eeuw bleef de mestbereiding nog in hoofdzaak praktijk der boeren. Hoewel de scheikunde zich de zaak der mestbewerking aantrok, drongen toch de eerste resultaten van het onderzoek nog weinig op het land door en niet zelden waren ze ook te overijld. Maar toch werd er bij den toenemenden bloei van den landbouw en de erkende behoefte aan mest in het begin der 19e eeuw meer aan gedacht, om mest te verzamelen. Op den stadsmest of compost werd meer de aandacht gevestigd.

De stad Groningen was het eerst ijverig en met succes begonnen met de bewerking van stadsmest, die bestemd werd voor de veenkoloniën, in welker ontwikkeling de stad de hand had. De stad had met de koloniën een contract, om uitsluitend daaraan te leveren: $^2/_3$ voor Sappemeer, $^1/_3$ voor Goorecht en Oldambt, en de stad beloofde zelfs een premie voor den invoer van stratendrek in de kolonie Pekela van buiten. De mestbereiding van Groningen werd elders tot een voorbeeld gesteld [3]).

In Leeuwarden, waar in 1800 de secreetmest volgens een zeer oud en slecht gebruik 's nachts uitgedragen en in de bijna stilstaande stadsgrachten geworpen werd [4]), begon men dien ook met asch, vuilnis en baggermodder te vermengen in het begin der 19e eeuw en met voordeel te verkoopen; te IJlst, Franeker en Workum eveneens. Hij werd van hier naar de Woudstreken uitgevoerd.

In dezen tijd begonnen de turfschepen uit Groningen en Drente als retourvracht uit Holland stadsmest mede terug te nemen. In Drente had te Koevorden, Meppel en Assen opzameling van mest plaats, voor zooverre de ingezetenen dien niet zelf gebruikten. In Drente was gebrek aan mest; te Meppel werden jaarlijks ongeveer 250 pramen koemest en meer dan 50

---

1) ISFRIDUS THYS, Memorie over het in cultuur brengen van woeste gronden in de Meierij, 1792, pag. 159.

2) KOPS, Magazijn v. d. Landbouw, I, pag. 263.

3) Zij is beschreven in het Magaz. v. d. Landbouw, II, pag. 65 en 193.

4) Journaal der reize van den Agent van Nationale Oeconomie in 1800. (SLOET's Tijdschr., XIX, pag: 447.)

pramen Hollandsche en Kamper stratendek doorgevoerd. In Deventer, Zwolle en de meeste kleine steden van Overijsel geschiedde nog geen opzameling der meststoffen van stadswege. Onder verplichting van opzameling werden haardasch en straatvuil verpacht aan de landlieden. Te Kampen, Hasselt en Steenwijk geschiedde de opzameling voor stadsrekening. Te Kampen kon ieder den stadsmest weghalen tegen een kleine recognitie aan de stad. De haardasch werd te Kampen afzonderlijk gehouden en soms naar buiten vervoerd; in de overige plaatsen werd ze met straatvuil vermengd.

In Gelderland werden de meststoffen meest opgezameld in de steden, hetzij voor stadsrekening, hetzij voor die van particulieren. In Utrecht werd de verzameling van haardasch en straatvuil verkocht. De secreetmest werd aldaar afzonderlijk gehouden of met anderen mest vermengd. In Brabant werd in de steden de mest zuinig verzameld; het vooroordeel tegen secreetmest werd er door de premiën op het transport volgens publicatie van het departementaal bestuur van 1804 overwonnen.

Zeer aanzienlijk was de invoer van mest in dit gewest, vooral van straatvuil, die uit de Zuid-Hollandsche steden naar Breda, Steenbergen, Willemsstad, Rosendaal, Oosterhout, Etten en Leur vervoerd werd.

In Zeeland werd vooral te Middelburg stadsmest uitgevoerd; de opzameling werd aldaar verpacht. Te Zieriksee werden asch en straatvuil vermengd en met den secreetmest op Schouwen gesleten. Dit was ook het geval te Goes; van Tolen werd nog stadsmest gezonden naar Bergen-op-Zoom. [1]) Aldus was de toestand van het stadsmestgebruik in het eerste tiental jaren der 19e eeuw.

Voor de boeren op de zandstreken vormden de schapen vanouds een middel, om mest te verkrijgen; men achtte daar de heideschapen onmisbaar voor de bemesting van het bouwland. Dit bleef nog zoo gedurende drie vierden der 19e eeuw.

Enkele cultures vroegen in ons land een bijzonderen toevoer van mest en waren daaraan gebonden. Zoo was en is het met de bloembollenteelt langs de duinen, die goeden koemest eischt; zoo met den tuinbouw in het Westland, die vooral mest ontving en nog ontvangt van de veehouderij in het Schiedamsche spoelingsdistrict.

De tabaksteelt in Utrecht en Gelderland had behoefte aan goeden schapenmest, die voor een gedeelte uit Noord-Holland hier werd aangevoerd. (Zie pag. 63 van dit deel). In Utrecht werd de schapenteelt voornamelijk gedreven, om mest te verkrijgen voor de tabaksteelt, die in het begin der 19e eeuw nog te Amersfoort, Renen en in Gelderland en aangrenzende gewesten bestond. Voor de tabaksteelt werd de schapenmest het duurst betaald. Sedert de afneming der tabaksteelt is ook de schapenteelt hier minder geworden. De prijs van den schapenmest schommelde per maatvoer met de tabaksprijzen en wel van *f* 5 tot *f* 15. Te Amersfoort werd ook veel schapenmest per schuit aangevoerd. Hoezeer daar de tabaksteelt afnam, kan blijken uit de opgaven van den mestaanvoer. Deze bedroeg [2]).

---

[1]) Magazijn van den Vaderl. Landbouw V, 1808, pag. 40 enz.
[2]) Magazijn van den Vaderl. Landbouw VI, pag. 212.

In 1790	. .	172 schepen	In 1794	. .	123 schepen
„ 1791	. .	161 „	„ 1795	. .	91 „
„ 1792	. .	149 „	„ 1800	. .	104 „
„ 1793	. .	132 „	„ 1805	. .	94 „
			„ 1808	. .	81 „

In het midden der negentiende eeuw werd in Gelderland en te Amersfoort voor de tabaksteelt roet en duivenmest gebruikt. Doch men klaagde er over, dat het roet door de schoorsteenvegers vervalscht werd met het fijn geslagen gruis van blauwe pannen en met gebrande kolen van elzenhout.

De duivenmest, die hier gebruikt werd, was geen eigenlijke duivenmest, maar paardenmest, welke in de molenpaden der grutterijen door de paarden werd fijn gestampt. Zoo ontstond er een fijne mest, dikwijls vermengd, welke per mud (22 cents) verkocht werd. Hierbij werd somtijds eenige kippenmest gedaan; men liet alles eenigen tijd liggen, tot het schimmelde en het uiterlijk verkreeg van duivenmest, om deze substantie dan werkelijk als duivenmest aan de tabaksplanters te verkoopen.[1])

Een eigenaardigen mestuitvoer had Friesland. In deze provincie hebben de kerktorens meestal de gedaante van een duivenslag, welks dak van twee zijden toeloopt. Op deze kerktorens nu huisden steeds veel duiven en de mest, die hier, evenals op de duivenslagen, werd verkregen, was van ouds een aanzienlijk artikel van uitvoer uit Friesland. Zelfs werd hij in het eerste gedeelte der 19e eeuw nog uitgevoerd naar sommige streken der hooge Veluwe, waar hij gebruikt werd voor de teelt van boekweit en tabak, zegt SLOET.[2]) De duivenmest werd reeds in de 16e eeuw zeer hoog geschat. Te Aardenburg o. a. had men in het begin der 16e eeuw een beëedigd kalk-, turf- en duivenmestmeter[3]).

Wetenschap en mestbereiding. De ontwikkeling van den wetenschappelijken landbouw en voornamelijk van de landbouwscheikunde deed de beteekenis van den mest sterker uitkomen. Talrijke onderzoekingen werden verricht en een groot aantal werken over de leer der bemesting verschenen bij onze naburen, voornamelijk in Duitschland, in de tweede helft der negentiende eeuw. Zij wijzen aan, dat de leer der bemesting een nieuw stadium was ingetreden. Toch duurde het nog tot ongeveer de zeventiger jaren, vóór deze beginselen algemeen ingang vonden bij de boeren. Ook bij de stadsmestbereiding werden in dezen tijd de betere methoden van compostbereiding toegepast.

Behalve den gewonen dierlijken mest werden ook andere meststoffen van dierlijken oorsprong, als beenderenmeel, enz., onderzocht en door verschillende bewerkingen gewijzigd in beteekenis; ook de groenbemesting werd nader in haar beteekenis in 't licht gesteld. En eindelijk kwam men tot de bewerking der meststoffen van delfstoffelijken oorsprong, als de guanosoorten (Peru-guano is het langst bekend; het zijn de uitwerpselen van vogels aan de kust van Peru), phosphorzuurrijke mineralen als Thomas-

---

1) Flora en Pomona, I, 1854, pag. 339.
2) Tijdschr. v. Staath., 17, pag. 402.
3) Navorscher XXVII, pag. 16.

phosphaatmeel, stikstofrijke mineralen en zouten, als chili-salpeter, kali- en magnesiahoudende meststoffen, als kainiet, carnalliet, sylviniet, enz. enz.

De wetenschap vervult thans een belangrijke rol bij den landbouw in de bemestingsleer. Zij licht de landbouwers vóór in de keuze der meststoffen voor verschillende gronden; zij geeft door proefvelden het bewijs van de juistheid harer theorieën, en heeft aldus overtuigend door voorbeelden invloed gewonnen.

X. *Land- en tuinbouwonderwijs.*

Eerste landbouwonderwijs. Bij het ontwaken der wetenschap op landbouwgebied in de laatste helft der 18e eeuw moest de vraag aan de orde komen, hoe door onderwijs de verkregen resultaten gemeengoed konden worden en het wetenschappelijk beoefenen van den landbouw kon worden bevorderd. Eenige pogingen werden daartoe reeds gedaan in de 18e eeuw. In de Verhandelingen der Maatschappij van Landbouw te Amsterdam vindt men reeds in 1766 het plan voor de oprichting eener landbouwschool ontworpen door J. F. MULLER. Van dezelfde hand verscheen ook in 1786 een werk „Over de wijze, waarop de jeugd in den landbouw onderwezen moet worden", een bekroonde prijsvraag, door genoemde maatschappij uitgeschreven. (Zie ook pag. 180—192 van dit deel).

In Duitschland hadden bij het hooger onderwijs de zoogen. „Kameralwissenschaften" in de tweede helft der 18e eeuw een groote beteekenis erlangd. „Zu diesen rechnete man nicht nur die gesammte Volks- und Staatswirtschaftslehre, sondern auch alle Zweige der Privatwirtschaftslehre, also die Landwirtschaftslehre und das ganze Gebiet der Technologie [1])." De hoofdverdienste der kameralisten bestond hierin, dat zij de eersten waren, die de tot de landhuishoudkunde behoorende kennis wetenschappelijk behandelden.

Een spoor van navolging hiervan vond men in de Nederlandsche gewesten. In 1782 werd door Prof. KLUIT gedurende een uur in de week college gegeven over landbouwstatistiek en ook de hoogleeraar PESTEL bewoog zich op dat gebied. De invloed van deze zwakke pogingen kon niet groot zijn. Toch dacht men er meer en meer over, om door onderwijs de landbouwkennis uit te breiden, en enkele particulieren gingen hierin voor.

In het verslag, dat de Agent van de Nationale Oeconomie der Bataafsche Republiek bij zijn onderzoek van den landbouw in 1800 gaf, vermeldt hij, dat in genoemd jaar in de provincie Groningen Dr. UILKENS en de gewezen representant HOFMAN te Middelstum den boeren onderwijs gaven in den landbouw en dat hun pogingen met lof vermeld dienden te worden [2]).

Het beginsel der landbouwwinterscholen dagteekent van 1807. In dien tijd o. a. hield de heer STRICK VAN LINSCHOTEN TOT LINSCHOTEN des winters te zijnen huize eenmaal 's weeks avondgesprekken met 6 à 8 landlieden, die nu en dan door anderen afgewisseld werden, over landbouwkundige onderwerpen. Daarbij werd hun uit een geschikt boek iets hierover voor-

---

1) THEOD. V. D. GOLTZ. Geschichte der deutschen Landwirtschaft 1902, I, pag. 319.
2) SLOET's Tijdschr., XIX, pag. 442.

gelezen en het gelezene toegelicht [1]). In het Magazijn van den Vaderl. Landbouw [2]) vindt men een beschrijving dier letterkundige oefeningen en van de litteratuur, daar behandeld. Zoowel het bevriezen van zaden, de techniek van den landbouw, de karnmolen, als de inrichting der boerenplaatsen werden daar met nog veel andere onderwerpen behandeld.

Landbouw-onderwijs aan de hoogescholen. Bij de landbouwcommissiën werd de zaak van het landbouwonderwijs herhaaldelijk besproken en ook werd het voorstel gedaan, om in navolging van Duitschland aan onze hoogescholen een professor in de oeconomie en de landbouwkunde aan te stellen.

Een der eerste regeeringsdaden van Koning WILLEM I was, om hiertoe te besluiten, en in 1816 werden tot hoogleeraren benoemd J. KOPS te Utrecht, J. A. UILKENS te Groningen en J. A. BENNET te Leiden.

Dit was het begin. De drie benoemde hoogleeraren waren geen van allen onbekenden op landbouwkundig gebied. KOPS hebben wij vroeger leeren kennen; BENNET had reeds naam gemaakt door zijn ontwerp eener veeartsenijkundige school, en UILKENS, die nog predikant was, had zich door zijn afkomst uit een landbouwersfamilie en zijn studiën op natuurkundig gebied reeds met goed gevolg op den landbouw toegelegd. „Te lang, helaas! is het wetenschappelijk onderwijs in den landbouw en de veeteelt verwaarloosd geworden; te lang heeft men vergeten, den landbouw met een natuurkundig oog te beschouwen, en scheikunde, werktuigkunde, natuurkunde en natuurlijke geschiedenis aan deszelfs volmaking dienstbaar te stellen," sprak UILKENS bij de aanvaarding van zijn hoogleeraarschap.

Om de kennis van den landbouw van de hoogeschool op het platteland over te brengen, werd bij Koninklijk Besluit bepaald, dat jeugdige godgeleerden, om tot het examen voor den predikdienst te worden toegelaten, althans een jaar lang een cursus over landhuishoudkunde moesten hebben bijgewoond. Daar de meeste predikanten later ten plattenlande geplaatst werden en enkele predikanten blijk gegeven hadden van veel landbouwkundige kennis (KOPS, MARTINET, NOZEMAN, UILKENS) meende men hierin een praktisch middel te hebben gevonden. Groot waren de resultaten aanvankelijk echter niet.

De opvolgende hoogleeraren waren voor Utrecht: J. KOPS en C. A. BERGSMA; voor Groningen: J. A. UILKENS en H. C. VAN HALL; voor Leiden: J. A. BENNET, A. L. VAN DER BOON MESCH, G. WTTEWAALL en A. H. VAN DER BOON MESCH.

Landhuishoudkundige school te Groningen. In 1840 werd besloten, dat aan de Universiteiten cursussen in de landbouwkunde zouden worden gehouden voor niet-studeerenden, waarvan de kosten zouden worden bestreden uit het Fonds van den Landbouw. In Groningen had dit het meeste succes. Aanvankelijk werden de lessen bijgewoond door eenige burgers en onderwijzers; in 1842 meldden zich vier boeren er voor aan. In overleg met den hoogleeraar VAN HALL werd nu onder medewerking van het Departement der Maatschappij van Nijverheid besloten, het onder-

---

1) Jaarb. der Wet. en Kunsten in het Kon. Holland, 1807.
2) IVe Deel, 1807.

wijs uit te breiden tot de natuurkundige vakken. In 1842 verscheen vanwege genoemd departement een „Reglement van een algemeen natuurkundig onderricht voor aanstaande landbouwers, in verband met de lessen in de landhuishoudkunde." Zoo kwam men feitelijk tot een proeve van een landhuishoudkundige school te Groningen, onder directeurschap van Prof. VAN HALL.

Het onderwijs omvatte een zomer- en een wintercursus. Van 15 Oct.—1 April werden de lessen aan de hoogeschool gegeven; voor het praktisch onderwijs hadden zij gedurende het zomerhalfjaar buiten plaats. Te Haren bij Groningen was eenige grond daarvoor gehuurd; daarop werd een eenvoudig internaat gevestigd, waar de heer C. GEERTSEMA belast werd met de leiding der praktische oefeningen.

Dit was het begin. In 1844 werd te Haren een boerderij gekocht, waarop een gebouw gesticht werd. Als oeconoom-onderwijzer werd aangesteld de heer C. RÖMELINGH. Tot 1860 bestond deze school geheel voor particuliere rekening; Commissarissen en Directeur hadden zich persoonlijk borg gesteld. In 1861 ging de school in eigendom over aan de maatschappij „de Landhuishoudkundige school te Groningen." Het onderwijs werd aanmerkelijk uitgebreid en een internaat te Groningen in het leven geroepen.

Op kleiner schaal bestond er een tijdlang een particuliere landbouwschool, n.l. die van den heer DE STOPPELAAR, welke in 1849 te Hengeloo, Overijsel, werd gesticht en in 1858 van Hengeloo naar Heerde op den zandgrond verplaatst werd. Het was een kostschool, waar voor onderwijs, kost en inwoning *f* 500 per jaar werd betaald [1]).

Opkomst van Rijkslandbouwonderwijs en de Rijkslandbouwschool.

Intusschen was er van tijd tot tijd al sterker op aangedrongen, dat van regeeringswege het landbouwonderwijs ter hand genomen moest worden. In 1847 had Dr. W. C. H. STARING het plan ontwikkeld van een Nederlandsche Hoogeschool voor den landbouw met een modelboerderij. In 1849 had een commissie een rapport uitgebracht op het Landhuishoudkundig Congres te Utrecht over de inrichting van het onderwijs in de landbouwkunde.

Bij Kon. Besl. van 15 Juli 1856 werd een commissie benoemd ter overweging der regeling van het landbouwonderwijs in Nederland. In het aan den koning uitgebrachte verslag wordt voorgesteld „de oprichting van één landbouwschool in Nederland, gevestigd bij voorkeur in het midden des lands, op voldoenden afstand van een stad; een school, waaraan, nevens al de hulpmiddelen voor het wetenschappelijk onderwijs, een boerderij verbonden is, waar op een uitgestrektheid van ten minste honderd H.A. grond van verschillenden aard de verbeterde landbouw wordt toegepast; een school, waarop, hoewel in levenswijze gescheiden, jongelieden van hoogeren maatschappelijken stand en jeugdige landbouwers onderricht zouden ontvangen door lessen en door eigen aanschouwing." Naast die landbouwschool werd het oprichten van een boschbouwschool aanbevolen.

---

1) Mededeelingen der Geldersche Maatsch. over 1857, III, pag. 262. — Magazijn van landb. en kruidk. 1857—58, pag. 243.

Van de uitvoering dezer plannen kwam niets. Intusschen kwam in 1863 de wet op het M. O. tot stand, die in art. 19 zegt: „Er is een Rijkslandbouwschool, indien in de behoefte aan landbouwonderwijs niet op andere wijze wordt voorzien." Hierop volgde een onderhandeling van den Minister van B. Z. met het Bestuur der Landhuishoudkundige School te Groningen, om deze school te organiseeren naar de eischen der wet. De onderhandelingen leidden evenwel niet tot overeenstemming; de strijd tusschen de voorstanders van een vereeniging van praktisch en theoretisch onderwijs en hen, die alleen theoretisch onderwijs op de school verlangden, belemmerde de totstandkoming van bedoelde inrichting. De school te Groningen leed daaronder; het gemis van de noodige fondsen en de onzekerheid der toekomst deed haar sterk achteruitgaan.

In 1863 was intusschen Dr. W. C. H. STARING tot Inspecteur van het M. O. benoemd en bepaaldelijk was deze ook het toezicht op de landbouwscholen opgedragen, welke taak hij tot 1873 vervulde, toen zijn gezondsheidstoestand hem noodzaakte, ontslag te nemen. Eenige jaren aaneen werd zijn betrekking niet vervuld, en eerst in 1892, werd de heer F. B. LÖHNIS als inspecteur van het M. O. benoemd en zeer speciaal met het toezicht op het landbouwonderwijs belast, welke betrekking hij tot 1901 vervulde, toen hij na zijn benoeming tot Inspecteur van den Landbouw vervangen werd door den heer P. VAN HOEK.

Als inspecteur van het M. O. ijverde STARING voor provinciale landbouwscholen. Door zijn bemoeiingen werd de school te Haren in dien zin hervormd en onder directie van den heer H. M. HARTOG geplaatst. Verder werd aan de H. B. School te Warfum in 1870 en aan die te Wageningen in 1872 een afdeeling landbouw verbonden. Geen van deze bleven echter lang bestaan. De landbouwschool te Groningen, die van het jaar 1842 dateerde, werd in 1871 opgeheven, „uit gebrek aan belangstelling in de zaak van den kant der landbouwers", zooals de Landbouw Courant berichtte; de school te Warfum bestond tot 1874, die te Wageningen tot 1876.

Intusschen was er steeds sterker aangedrongen bij de Regeering op het stichten van een Rijkslandbouwschool. Eenige leden der Tweede Kamer en de Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw ijverden ten zeerste hiervoor. Eindelijk deed de Regeering een voorstel dienaangaande, om de gemeentelijke landbouwschool te Wageningen te vervangen door een Rijkslandbouwschool. Dr. M. SALVERDA, Inspecteur v. h. M. O., die na STARING's overlijden het landbouwonderwijs onder zijn inspectie had, bracht de onderhandelingen tot een goed resultaat. Zoo kwam in 1876 de Rijkslandbouwschool te Wageningen tot stand. Als eerste Directeur hiervan trad op de heer C. J. M. JONGKINDT CONINCK, die deze betrekking tot zijn dood in 1885 waarnam.

Rijkstuinbouwonderwijs. Inmiddels was ook van verschillende zijden de wensch geuit naar tuinbouwonderwijs. Een lange reeks van jaren genoot Boskoop den roem, de eerste boomkweekerijen der wereld te bezitten. Om dien roem te verwerven, hadden de voorouders al hun krachten ingespannen. Maar op dien tijd van werkzaamheid volgde rust, terwijl men in het buitenland vooruitging. Daar legde men kweekerijen aan; men richtte er maatschappijen op, om de boomteelt te bevorderen; men stichtte

er tuinbouwscholen, enz. Terwijl te Boskoop de werkzaamheden van snoeien en planten werktuigelijk werden verricht, maakte men elders gebruik van de natuurwetenschappen, om de werkzaamheden op theoretischen grondslag te vestigen. Aldus sprak het bestuur der Pomologische Vereeniging te Boskoop zich uit bij het uitbrengen van het verslag over 1867—1869.[1])

Dit alles bracht de mannen van de praktijk er toe, om aan te dringen op het verkrijgen van wetenschappelijk onderwijs in het vak. Ook van andere zijden waren stemmen daarvoor opgegaan. In 1865 had ter gelegenheid van de Internationale Tentoonstelling te Amsterdam een Congres van tuinbouwkundigen plaats, en het gevolg daarvan was de oprichting der tuinbouwschool *Linnaeus* te Frankendaal in Watergraafsmeer. Deze school, de eerste, waarin openbaar tuinbouwonderwijs gegeven werd, was de stichting van eenige Amsterdamsche heeren, gesteund door subsidiën.

Een der eerste leeraren aan deze school was de heer De Beucker uit Antwerpen. Er begon meer leven te komen en overal vroeg men om meer onderricht. Aan dezen wensch werd op vele plaatsen tegemoet gekomen door het houden van lezingen. Mannen als Dr. Coster, Van Hulle, Witte, De Beucker, Marlet, Boonkamp e. a. stelden zich hiervoor beschikbaar en wakkerden daardoor de belangstelling voor den tuinbouw aan.

Van hoeveel beteekenis deze lezingen en enkele cursussen ook waren, konden zij toch niet aan de behoefte voldoen. Doordien naburige landen, als België en Engeland, den tuinbouw tot hooger ontwikkeling brachten en de afvoermarkten van den Nederlandschen tuinbouw door hun betere qualiteiten beperkten, moest de hand aan den ploeg geslagen worden, om ook in ons land door beter onderwijs de kennis van het vak te verhoogen. Het was de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw- en Plantkunde, die in haar vergadering van 14 Sept. 1878 besloot, een verzoekschrift aan de Regeering te richten tot de oprichting eener *Rijks-Tuinbouwschool.*

Op dit adres, ook door andere vereenigingen gesteund, werd door den Minister van B. Z. (den heer Kappeyne) geantwoord bij schrijven van 15 Nov. 1878, dat tot de reorganisatie van het tuinbouwonderwijs hier te lande eerst dan zou kunnen worden overgegaan, wanneer de inrichting der Rijkslandbouwschool, waarvoor op de Staatsbegrooting van 1879 een aanzienlijk bedrag was uitgetrokken, haar beslag zou hebben verkregen.

De Minister Kappeyne trad echter af. Het volgend jaar bracht de inmiddels opgetreden Minister Jhr. Six op de begrooting voor 1880 niet meer de subsidie voor de tuinbouwschool Linnaeus, zonder eenige reden daarvoor in de Memorie van toelichting op te geven. In het voorloopig verslag en in de Memorie van beantwoording kwam de zaak echter ter sprake, en de Minister verklaarde, dat de toelage aan de Tuinbouwmaatschappij Linnaeus was ingetrokken, omdat bestuurders dier school verklaard hadden, dat de inrichting op dien voet niet kon blijven bestaan en door een betere vervangen behoorde te worden, waarvoor evenwel een zoo aanzienlijk rijkssubsidie werd verlangd, dat de Regeering geen vrijheid vond,

---

1) Verslag der Werkzaamheden van de Pomologische Vereeniging te Boskoop 1867—69.

daaraan te voldoen. Later werd het subsidie echter voor de helft op de begrooting gebracht (*f* 1500) en aangenomen.

Bij de bespreking van dezen post kwam het denkbeeld in de Kamer ter sprake, of de Landbouwschool te Wageningen niet tevens dienstbaar kon worden gemaakt aan het tuinbouwonderwijs (VIRULY VERBRUGGE) wat door anderen (RUTGERS VAN ROZENBURG) werd bestreden, die, zoo men Amsterdam niet als de plaats voor de Rijkstuinbouwschool wilde behouden, liever Aalsmeer of Boskoop daarvoor aangewezen zou zien. De zaak bleef voorloopig nog bij deze bespreking.

De Ned. Maatsch. voor Tuinbouw- en Plantkunde rustte evenwel niet, en op 20 Febr. 1880 bood het Hoofdbestuur in persoon den Minister een adres aan. De Minister deelde hierbij mede, dat, zoo tot de oprichting van een Rijkstuinbouwschool mocht worden besloten, hij daarover ook de belanghebbenden zou raadplegen.

In April 1880 had een onderhoud tot dit doel plaats tusschen een Commissie uit het Hoofdbestuur van genoemde Maatschappij en den Inspecteur van het M. O., Dr. M. SALVERDA. Hierbij werd als beginsel aangenomen, dat de op te richten Rijkstuinbouwschool zou moeten dienen voor hen, die later aan het hoofd van eigen zaken zouden staan, maar dat aan een dergelijke school ook beurzen voor minder gefortuneerden dienden te worden verbonden. De aansluiting bij een H. B. Sch. met driejarigen cursus werd aangenomen, terwijl voor de tuinbouwschool eveneens een driejarige cursus noodig werd geacht. Als theoretische vakken werden aangewezen: *plantkunde*, *physica*, *scheikunde*, *dierkunde*, *kennis van den grond*, *landmeten*, *teekenen*, *boekhouden*, *correspondeeren*, *voortgezet onderwijs in talen*, waarbij het *Latijn*, *zoover dit noodig is*, *voor de nomenclatuur*. De scheikunde zou zooveel mogelijk toegepast moeten worden en de dierkunde zich strikt moeten bepalen tot de kennis van nuttige en schadelijke dieren.

Als praktische vakken van onderwijs werden genoemd: *Warmoezerij* en *vruchtenteelt*, *boomkweekerij* en *houtcultuur*, *plantencultuur in uitgebreiden zin*, *zoowel voor Indië als voor Europa*, en *bloembollenkweekerij*.

Van de zaak kwam wederom niets, want den 14en Oct. 1880 gaf de Minister SIX aan de besturen van de Nederl. Maatsch. voor Tuinbouw en Plantkunde, de Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur te Haarlem en de Pomologische Vereeniging te Boskoop te kennen, dat de oprichting Rijkstuinbouwschool op de praktische vorming van leerlingen zou afstuiten, doch dat hij bereid zou zijn, particuliere pogingen tot oprichting eener school, waar praktische vorming verzekerd was, te steunen.

Zoo waren de plannen in duigen geworpen, en hoewel bij de behandeling der begrooting voor 1881, toen weder *f* 1500 subsidie voor de school Linnaeus werd uitgetrokken, ofschoon men met de resultaten dier school niet tevreden was, de zaak ter sprake kwam in de Memorie van Beantwoording, bleef zij verder toch rusten.[1]) De Tuinbouwschool Linnaeus, die een korten tijd door de stad Amsterdam was in stand gehouden, werd in 1894 opgeheven.

---

1) Zie over deze pogingen W. A. VIRULY VERBRUGGE, Iets over het belang van den tuinbouw in Nederland en over het Tuinbouwonderwijs, 1881.

Ontwikkeling der tegenwoordige organisatie van het land- en tuinbouwonderwijs.

De volledige regeling van het land- en tuinbouwonderwijs in Nederland stuitte langen tijd af op de verdeeldheid der meeningen, en de regeering wist niet welken weg zij in dezen had te begaan. De Staatslandbouw-commissie (zie pag. 345) gaf ook in dezen de leiding en voorlichting. In een uitvoerig advies legde zij haar meening neer aangaande de organisatie van het landbouwonderwijs. De Regeering besloot toen handelend op te treden. Allereerst benoemde zij een Inspecteur, speciaal belast met de zorg voor het landbouwonderwijs, den heer F. B. LÖHNIS, 1892, wiens taak het zou zijn voorstellen te doen om te geraken tot een deugdelijke organisatie op dit gebied. In de eerste plaats moest er voor gezorgd worden, dat het noodige onderwijzend personeel werd opgeleid. Voor het lager landbouw- en later ook voor het lager tuinbouwonderwijs werden speciale cursussen in het leven geroepen, om de gelegenheid open te stellen zich voor de lagere akte land- en tuinbouw te bekwamen. De eerste cursus werd in 1894 opgericht en thans zijn er 19 voor landbouw en er 9 van tuinbouw werkzaam, welke afwisselend in verschillende provinciën worden gehouden. Jaarlijks wordt te Wageningen een examen afgenomen en op die wijze worden tal van deugdelijke onderwijzers gevormd.

Voor de onderwijzers, met akten voorzien, stond nu de gelegenheid open om land- en tuinbouwcursussen in het leven te roepen, waarvan de kosten meest door de Regeering worden gedragen. Deze vorm van onderwijs valt zeer in den smaak bij belanghebbenden; in 1901—1902 bedroeg het aantal landbouw-wintercursussen 141, en het aantal winter-tuinbouwcursussen 23.

De regeering ging ook al spoedig over tot de benoeming van Rijkslandbouw- en Rijkstuinbouwleeraren. De eerste Rijkslandbouwleeraar werd aangesteld in 1890 in Gelderland, de eerste Rijkstuinbouwleeraar in 1895 in Zuid-Holland. Aanvankelijk waren de Rijkslandbouwleeraren niet speciaal voor hun taak voorbereid. Naarmate de gelegenheid daartoe werd opengesteld, stelde de Regeering als eisch tot benoembaarheid het bezit van de middelbare akte land- of tuinbouwkunde.

Thans zijn in alle provinciën Rijkslandbouwleeraren aangesteld, (in Noord-Brabant zelfs 2) en 8 Rijkstuinbouwleeraren.

De taak der Rijkslandbouw- en -tuinbouwleeraren is gaandeweg aanmerkelijk uitgebreid. Bij beschikking van den Minister van B. Z. van 25 Mei 1901 is vastgesteld, dat hun taak het volgende omvat:

a. het desgevraagd dienen van advies omtrent alle land- of tuinbouwkundige onderwerpen, zoowel van technischen als economischen aard;
b. het kosteloos verstrekken van inlichtingen aan land- en tuinbouwers omtrent alle zaken, die tot land- en tuinbouwgebied behooren;
c. het houden van voordrachten;
d. het houden van toezicht op de land- en tuinbouwproefvelden;
e. het uitvoeren van wetenschappelijke proefnemingen;
f. het houden van toezicht op de van Rijkswege gesubsidieerde proefnemingen;
g. het bezoeken der van Rijkswege gesubsidieerde wintercursussen;
h. het zich belasten met de leiding van cursussen voor onderwijzers,

die de akte van bekwaamheid voor lager land- of tuinbouwkundig onderwijs willen verwerven.

De taak der Rijkslandbouwleeraren is aldus een tweeledige. Eensdeels zijn zij belast met het geven van adviezen, het houden van voordrachten, het instellen van proefvelden, alles ten behoeve van reeds gevestigde landbouwers. Anderdeels zijn zij belast met het houden van toezicht op de land- en tuinbouwcursussen, binnen hun gebied, alsmede met de leiding der cursussen voor onderwijzers, die zich voor lagere akte bekwamen. De zuivelconsulenten, op pag. 400 genoemd, hebben een dergelijke tweeledige werkzaamheid. Ook hen is ten taak gesteld het geven van adviezen en het houden van voordrachten, maar tevens zijn zij belast met het onderwijs aan de onderwijzerscursussen en houden zij speciale cursussen tot opleiding van onderwijzers- en van fabriekspersoneel der zuivelfabrieken en inzake melkonderzoek.

De genoemde winter*cursussen* kan men beschouwen als te behooren bij het lager land- en tuinbouwonderwijs, en sluiten aan bij de lagere school. Een tweede categorie van scholen, door de regeering in het leven geroepen, zijn de *Winterscholen ten behoeve van den land- en tuinbouw*. De eerste landbouwwinterscholen werden in 1893 te Groningen en te Goes opgericht, thans zijn er 6 zoodanige scholen in werking, en wel te Groningen, Goes, Sittard, Dordrecht, Schagen en Leeuwarden. De winterscholen hebben een tweejarigen cursus, met veel uitgebreider leerplan dan de wintercursussen. Aan het hoofd der winterschool staat de Rijkslandbouwleeraar uit het gewest, bijgestaan door vaste landbouwleeraren. Bovendien wordt er onderwijs gegeven door een Rijksveearts, den zuivelconsulent en andere ter plaatse woonachtige leerkrachten.

De tuinbouwwinterscholen zijn in hoofdzaak op dezelfde wijze ingericht als de landbouwwinterscholen. De eerste werd opgericht in 1896 te Naaldwijk; later zijn er nog drie bijgekomen, en wel te Aalsmeer, te Tiel en te Boskoop. Zij zijn geplaatst in bepaalde centra van den tuinbouw, en hebben te beschikken over een proeftuin, waar de leerlingen gedurende den zomer ook korten tijd praktisch geoefend kunnen worden. De overige Rijkslandbouwleeraren, gevestigd te Maastricht, te Breda, te Leeuwarden, en te Alkmaar, hebben ook over proeftuinen te beschikken, hoofdzakelijk voor het onderwijs.

Als centrum van het landbouwkundig onderwijs kan men de inrichtingen te Wageningen beschouwen. In 1876 werd, gelijk wij zeiden (zie pag. 424 (de Rijkslandbouwschool te Wageningen opgericht en in 1896 werd zij aanmerkelijk uitgebreid en gereorganiseerd. In de eerste plaats werd als zelfstandige afdeeling er aan toegevoegd de *Rijkstuinbouwschool*. Aan de lang door den tuinbouw gekoesterde wenschen (zie pag. 424) werd hierdoor voldaan.

Bovendien werd het onderwijs voor den *Indischen landbouw* geregeld, en ook het *Boschbouwkundig onderwijs*, zoowel voor Nederland als voor de koloniën, georganiseerd. De Rijkslandbouwschool te Wageningen bestaat sedert 1896 uit vier, zelfstandige afdeelingen, ieder met een Directeur aan het hoofd, en de heer L. Broekema als hoofddirecteur. Deze afdeelingen zijn: *a.* de *hoogere landbouwschool* met vierjarigen cursus; *b.* de afdeeling *landbouwschool* met een voorbereidende klasse en een voortgezette klasse voor onderwijs in de Indische cultures; *c.* de afdeeling *tuinbouw-*

school, tweejarig, en *d.* de afdeeling *hoogere land- en boschbouwschool.* Deze laatste bestaat uit vier afdeelingen en wel één voor Nederlandschen landbouw, één voor Indischen landbouw, één voor Nederlandsche houtteelt en één voor Indische houtteelt.

Hoewel de school in bloeienden toestand verkeert, toch is het einddoel, het geven van *hooger landbouwonderwijs*, niet bereikt. Daarom zijn bij de Regeering plannen in bewerking, om door nieuwe regeling aan dezen steeds meer door de omstandigheden klemmenden eisch te voldoen.

De oprichting der Rijkszuivelschool te Bolsward noemden wij reeds op pag. 401. Daar naast moeten wij noemen de zuivelschool te Oudshoorn, in 1889 door de Vereeniging Zuid-Holl. leerhoeve voor zuivelbereiding gesticht, doch die in 1892 te niet ging.

Behalve het bovengenoemd onderwijs wordt van Regeeringswege nog het houden van speciale cursussen door geldelijken steun mogelijk gemaakt. In de eerste plaats noemen wij hier de cursus, welke gehouden wordt vanwege de vereeniging landbouwonderwijs te Middelharnis, die over een eigen landbouwconsulent beschikt; verder de cursussen, die gehouden worden vanwege de rondgaande leeraren voor de Maatschappij van Tuinbouw- en Plantkunde, en de speciale cursussen in hoefbeslag, in paardenkennis, in veekennis, in bijencultuur en hoenderteelt, welke van wege vereenigingen worden gegeven.

Verder noemen wij de *Gerard Adriaan van Swieten Boschbouwschool* te Frederiksoord, die van 1887 tot 1902 heeft bestaan, en de *Gerard Adriaan van Swieten Tuinbouwschool*, in 1884 opgericht te Frederiksoord en met Rijkssubsidie gesteund, welke een tweejarigen cursus heeft, die zeer bloeit. De *Gerard Adriaan van Swieten Landbouwschool* te Frederiksoord werd opgericht in 1889, doch is opgeheven.

Door de Nederlandsche Heidemaatschappij is des winters een theoretische cursus geopend in die vakken, waarvan de kennis noodig is voor de beambten, zoowel van de afdeeling „Boschwezen" als „Bevloeiing en Grondverbetering". Deze cursus is in 1903 uitgebreid en ook opengesteld voor particulieren. De regeering verleent hieraan subsidie. Hij bestaat uit twee zelfstandige afdeelingen, en behalve de eigenlijke boschbouwkennis wordt er ook landbouw- en cultuur-techniek gedoceerd.

Alles overziende, heeft de uitbreiding van het land- en tuinbouwonderwijs in Nederland in weinige jaren een groote vlucht genomen, en het is een gelukkig verschijnsel, dat dit onderwijs door de kringen, waarvoor het bestemd is, meer en meer wordt gewaardeerd. Door ervaring ziet men, dat goed onderwijs noodig is, om wetenschappelijk op de hoogte te blijven, en ons land blijvend een waardige plaats te doen innemen op het gebied van land- en tuinbouw. Over alles, wat het landbouwonderwijs betreft, vindt men uitvoerige mededeelingen in het jaarlijks door de Regeering uitgegeven Blauwboek.

XI. *Geschiedenis der kennis van ons land en de landbouwstatistiek.*

Opkomst der landbouwstatistiek.

De inrichting der landbouwstatistiek van Nederland vangt aan met de aanschrijving van het Agentschap van Nationale Oeconomie in 1799 aan de municipaliteiten in de Departe-

menten, om op de daarbij gegeven tabellen omtrent woeste en ledige gronden opgaven te verstrekken. Op deze wijze wilde men een betere kennis van het land verkrijgen en van de nog in cultuur te brengen gronden. De Agent van Nationale Oeconomie ondernam daarna in 1800 een reis door alle departementen, om door persoonlijk onderzoek de streken en toestanden te leeren kennen [1]) en tevens statistische gegevens te verzamelen.

In de Instructie voor den Commissaris tot de zaken van den Landbouw der Bataafsche Republiek van 1806 was bepaald, dat deze jaarlijks aan den Secretaris van Staat een rapport wegens den staat des landbouws zou overleggen. Deze rapporten zijn grootendeels bewerkt uit de verslagen der Provinciale Commissiën voor Landbouw, in 1805 ingesteld. De door den heer J. Kops als Commissaris opgemaakte jaarverslagen van 1806—1810 zijn onder den naam „Staten van den landbouw" gepubliceerd in het „Magazijn van den Vaderlandschen Landbouw", een tijdschrift, dat vele gegevens omtrent den landbouw in dien tijd bevat.

In 1811 bracht d'Alphonse in het „Aperçu sur la Hollande" veel gegevens bijeen over de kennis van ons land (zie pag. 283); zijn boek bevat een hoofdstuk „Agriculture".

Na het herstel van onze onafhankelijkheid bleef J. Kops de staten van den landbouw van 1813 tot en met 1828 nog eerst bewerken (alleen voor 1820, 1821 en 1822 uitgezonderd), die toen, daar het „Magazijn v. d. Landbouw" opgehouden had te bestaan, door de regeering werden uitgegeven. Van 1829—1834 werd het jaarverslag voortgezet onder den titel: „Algemeen verslag wegens den staat van den landbouw in het koninkrijk der Nederlanden", opgemaakt door een commissie uit de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij te Haarlem, die de gegevens daartoe meest vond in de „Verslagen der Provinciale Landbouwcommissiën". Van 1835—1859 werden de verslagen bewerkt door een Commissie uit de Maatschappij van Nijverheid en in haar tijdschrift gepubliceerd. Deze Maatschappij plaatste ook vele artikelen over den landbouw in haar orgaan.

Na 1851 nam de Regeering zelf de uitgave van het Landbouwverslag ter hand, dat van 1851 tot en met 1860 werd bewerkt door Dr. J. Wttewaal, zoodat van 1851—1859 zoowel door de Regeering als door de M. v. Nijverheid verslagen werden uitgegeven. Van 1861—1875 werden de verslagen over den landbouw bewerkt door Dr. W. C. H. Staring; van 1878—1893 werden zij samengesteld aan de Rijkslandbouwschool, hoofdzakelijk bewerkt door den heer A. Venema, die ook later de bewerking verrichtte. In 1893 kwam de bewerking van het Verslag onder het Nederlandsch Landbouwcomité; in 1903 ging het over aan het departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid, Afdeeling Landbouw, en staat het onder de directe leiding van den Directeur-Generaal.

De gegevens, welke in het Landbouwverslag bewerkt worden, werden van 1851—1877 geput uit de Provinciale Verslagen der Gedeputeerde Staten, doch worden sedert dien tijd voor het grootste gedeelte rechtstreeks ontleend aan de gemeentelijke landbouwverslagen. Een groote lijst van

---

1) Gedeeltelijk is het resultaat gepubliceerd in Sloet's Tijdschr., Magazijn v. d. Landbouw, 1e stuk, I, 1803, pag. 89.

vragen wordt van regeeringswege aan de burgemeesters der gemeenten gezonden, en sedert 1890 worden de antwoorden gecontrôleerd door een commissie van bijstand in de gemeente, samengesteld uit deskundigen, die door den Burgemeester worden uitgenoodigd, het landbouwverslag van de gemeente samen te stellen [1]). In 1903 is een geheele wijziging in de inrichting, in de vragen aan de gemeentebesturen enz. van het Landbouwverslag gebracht, waardoor het veel werd vereenvoudigd en in overeenstemming met de eischen van den nieuwen tijd werd herzien. Van 1903 af werken ook de Rijkslandbouwleeraren mede, om de gegevens voor de Landbouwverslagen te verstrekken. De Provinciale verslagen bevatten ook eenige mededeelingen over den landbouw, aan de gemeentelijke verslagen ontleend. Het best bewerkt voor den landbouw zijn de verslagen der Provincie Groningen, waar sedert 1817 de Gedeputeerde Staten vrij uitvoerige en goed bewerkte gegevens publiceeren.

Ook werden in enkele provinciën van tijd tot tijd statistische gegevens bewerkt tot beschrijvingen der provinciën. Wij noemen de volgende.

S. v. d. Graaf gaf reeds in 1807 een *Historisch-statistische beschrijving van het Koninkrijk Holland*, waarvan niet meer verscheen dan het gedeelte betreffende *Noord-Brabant*.

Gelderland gaf verder een prijzenswaardig voorbeeld. Door den heer Is. An. Nijhoff werd hier in 1826 bewerkt een uitmuntende *Statistieke beschrijving van Gelderland*, welke uitgegeven werd door de Commissie van Landbouw in dat gewest.

Voor dezelfde provincie verscheen in 1847 de *Staat der bevolking en van het vee op 1 Januari 1846, en van de opbrengst der gewassen gedurende 1846*, uitgegeven door de Geldersche Maatschappij van Landbouw. Mr. L. A. J. W. Baron Sloet bewerkte: *Bijdragen tot de kennis van Gelderland* (1852—1855), met vele statistische en andere gegevens omtrent de kennis dier provincie.

P. W. Alstorphius Grevelink gaf in 1840 een verdienstelijke *Statistiek van de Provincie Drente* uit, een werk, dat vele gegevens bevat.

Over Groningen verscheen een belangrijk werk: *Bijdrage tot de kennis van den tegenwoordigen staat der provincie Groningen*, uitgegeven door de Commissie voor de statistische beschrijving van de provincie Groningen, in 2 deelen, 1858—1861. In 1870 verscheen hiervan de landbouwstatistiek, loopende over 1862.

Voor de kennis van den landbouw is ook van groot belang het werk: *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland*, ingesteld door de Landbouwcommissie benoemd in 1886, in 4 deelen, waarvan het laatste deel een recapitulatie van het onderzoek bevat.

Verder verwijzen wij naar de *Provinciale Verslagen*, de *Gemeenteverslagen* (welke voor het platteland zelden gedrukt worden) en naar de *Verzameling van Verslagen*, betrekking hebbende op de vanwege het Rijk gesubsidieerde Proefvelden, het Landbouwonderwijs, de Rijkslandbouwproefstations,

---

1) Zie F. B. Löhnis, Landbouw en Regeering 1895, pag. 54, en Geschiedenis der statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden (uitgegeven door het Centraalbureau voor de statistiek 1902).

het Veeartsenijkundig Onderwijs en de Paarden- en Veefokkerij als staats zorg, welke jaarlijks van regeeringswege verschijnt.

De *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden*, bewerkt door het Centraal-Bureau voor de Statistiek, bevat een beknopt overzicht van de landbouwstatistiek. Tijdschriften, als SLOET's *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde* (sedert 1841), de *Economist* (sedert 1852) en het *Landbouwkundig Tijdschrift* (sedert 1893) bevatten vele gegevens voor de kennis van den landbouw.

Op enkele statistieken moeten wij nader wijzen:

Het Landbouwverslag van 1875 is merkwaardig, omdat daarin gepubliceerd is de „*Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster in 1833.*"

In het Landbouwverslag over 1853 wordt een overzicht gegeven van den *aanvoer van kaas op de Nederlandsche markten sedert 1800.*

Het Verslag over 1854 geeft een overzicht van den *verkoop der gronden in de Haarlemmermeer en de daarvoor bedongen prijzen.*

Als bijlage bij het verslag over 1896/97 is in 1899 gepubliceerd een statistiek betreffende *arbeidsloonen in den landbouw* in het jaar 1898.

De *handelsbeweging in het bloembollenvak* wordt jaarlijks gepubliceerd door de Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur.

Het Centraal-Bureau voor Statistiek heeft uitgegeven een belangrijk „*Overzicht van de Marktprijzen van Granen te Arnhem van 1544—1901*" (1903), dat wij bij de bewerking van dit deel tot ons leedwezen niet konden gebruiken, omdat de hoofdstukken daarmede in verband staande, reeds waren afgedrukt bij het verschijnen.

VERSCHILLENDE RECHTSVORMEN VAN LANDGEBRUIK.

Eigenaar en pachter. Beklemrecht.

Vormen van gedeeltelijk landbezit en van gebruik.

De meest gewenschte rechtsverhouding voor het landbouwbedrijf is deze, dat de gebruiker van den grond tevens de eigenaar is. In dien toestand kan de grond aan zijn bewerker het best een gelukkig bestaan en aan de maatschappij de kans op een ruimere opbrengst van den bodem verzekeren. Het bewustzijn, dat men van zijn grond erfelijk gebruik kan maken, wekt op tot ondernemingsgeest en doet alle middelen aanwenden, om dien grond door verbetering en door de toepassing van de beste methoden tot hoogere productiviteit te brengen.

Het meest gewenscht is derhalve, dat de grond *eigendom* is van den gebruiker. Doch behalve als volledige eigendom kan de grond, ook zonder onbelast eigendom te zijn, in zakelijk, erfelijk en voortdurend gebruiksrecht den landbouwer toekomen. Dit heeft plaats volgens *onafkoopbare erfpacht* of krachtens een *vaste beklemming*.

Naast het vaste gebruiksrecht op den grond staat het *tijdelijke*, en de voorwaarden, waarop tijdelijk dit gebruiksrecht aan iemand wordt toegestaan, bepalen de wijze, waarop hij zijn bestaan kan voeren en aan de bevordering der eigene en algemeene welvaart deelnemen.

Tijdelijk gebruiksrecht op eens anders grond kan ten onzent een landbouwer verkrijgen òf krachtens het *persoonlijk recht*, dat het met den grondeigenaar gesloten *pachtcontract* hem verschaft, òf als *zakelijk recht*, krachtens:

a. een hem toekomende *niet voortdurende beklemming;*
b. een hem verleend *vruchtgebruik;*
c. een te zijnen behoeve gevestigde *tijdelijke erfpacht.*

Van deze vormen hebben in ons land de *vaste beklemming*, de *onafkoopbare erfpacht* en de *tijdelijke pacht* voor den landbouwer de meeste beteekenis, en op deze willen wij nader ingaan.

Het beklemrecht in Groningen. Huurtermijnen.

In de meeste gewesten van ons land werd de tijdpacht algemeen, waarbij de gebouwen op het land aan den landeigenaar behoorden. In Groningen daarentegen ontwikkelde zich de landpacht tot de eigenaardige instelling van het beklemrecht. Het beklemrecht is een rechtsinstelling, die in deze provincie in 't bijzonder voorkomt, en welker geschiedenis in bijzonderheden is onderzocht. Wij zullen die kortelijk nagaan, daarbij puttende uit de beste bronnen.

In Groningen hadden de vroegere kloosterbezittingen (zie I, pag. 220) grooten invloed op de ontwikkeling van het landelijk pachtwezen aldaar. De groote

landbezittingen der kloosters in deze gewesten zijn alle ontstaan na den aanvang der 13e eeuw. Dit was in den tijd, toen het leenstelsel in Friesland zijn invloed reeds verloren had. Zeer duidelijk is door BLOK aangetoond, dat het leenrecht in Friesland tusschen de Eems en het Vlie, hoewel tot in de 11e eeuw daar nog op dezelfde wijze werkende als in de andere gedeelten van ons vaderland, na dien tijd geen sporen heeft achtergelaten en geen invloed op den socialen toestand heeft uitgeoefend [1]). Hierdoor werden door de kloosters, voor zoover zij hun landerijen niet zelf exploiteerden, bij de uitgifte van deze in huur niet de oude leenrechtgewoonten gevolgd. Daarbij komt, dat in Groningen en Friesland in de 12e eeuw de onvrijen, hoorigen en lijfeigenen reeds zijn verdwenen. De kloosters stonden van hun landerijen groote gedeelten af in recht van gebruik en genot, terwijl daartegenover ontvangen werd een zekere opbrengst, de betaling eener geldsom of het praesteeren van bepaalde diensten. Zóó was de regel; voor niet het gebruik en genot van landerijen af te staan, was uitzondering. Aldus ontstonden er rechtsbetrekkingen tusschen den uitgever en den nemer van het land, welke men samenvat onder den naam van *huur*, een term, die in de oudste tijden in deze gewesten daarvoor gebruikt werd. De uitdrukking „te ewigher *hure*" is in de stukken der 14e en 15e eeuw de gewone; in het laatst der 15e eeuw vinden wij de woorden *pacht* en *verpachten*, meestal als tautologie naast hure en verhuren, en eerst in de 16e eeuw wordt het woord *pacht* afzonderlijk gebruikt [2]). De onderscheiding, dat pacht een rechtsbetrekking van langeren duur zou bedoelen in tegenstelling met huur, is gemaakt in, zoo niet een uitvindsel van de ontwerpen van het Ommelander landrecht van 1550. De uitdrukking, dat een verhuring voor langer dan zes jaren een „aert van pacht" heet, komt daar het eerst voor en is later in genoemd landrecht van 1601 en in dat voor het Oldambt overgenomen [3]).

Dewijl in de 12e eeuw de stand der onvrijen in de provincie Groningen geheel of zoo goed als geheel verdwenen was, ook al kwam in het Goorecht en de stad Groningen nog mindervrijen in klein aantal voor, werd de betrekking tusschen de uitgevers van land in gebruik of genot en zij, die er gebruik van maakten, veel vrijer, en in hoofdzaak een contract tusschen gelijken. Voor de mindervrijen werd het contract uit den aard der zaak iets drukkender, en alleen bij dezen vindt men nog lang eenige geringe sporen van de oude grondhoorigheid bewaard.

Omtrent de huur des lands in de veertiende eeuw merkt de heer S. GRATAMA op [4]), zeiden wij, dat het toen veelvuldig voorkwam, dat onroerend goed „te ewigher hure" door den eigenaar werd afgestaan, zoodat de eigenaar hiermede een deel van zijn recht voor altijd afstond. Van een 68tal oorkonden uit de 15e eeuw, door den heer GRATAMA vergeleken, waren er 38, die een afstand van onroerende goederen „te ewigher hure" vermeldden, 12 voor

---

1) P. J. BLOK, Studiën over Friesche toestanden (Bijdr. v. Vaderl. gesch. 3e reeks VI pag. 33.)

2) S. GRATAMA, Het beklemrecht in zijn geschiedkundige ontwikkeling. 1893 pag. 75

3) GRATAMA l. c. pag. 76.

4) l c. pag. 82.

vijftig jaren of daarboven en 7 voor langer dan 6 of 9 tot 50 jaren, 4 voor een of meer levens, terwijl er een spreekt van twee levens of van 44 jaren.

Uit dit onderzoek blijkt, dat in de 15e eeuw de langere tijdperken van verhuring in de stad Groningen de overhand hadden en dat eerst in later tijd de zesjarige termijn eigenaardig is geworden als wijze van verhuring in de provincie. In de 16e eeuw werd de afstand van het gebruiksrecht voor goed, of „te ewigher hure", geleidelijk minder en in de stad komt die tegen het eind der 16e eeuw niet meer voor. Op het platteland van Groningen en in Drente was de erfelijke pacht nog lang overwegend, terwijl eerst op het eind der 15e eeuw de tijdelijke pacht voorkwam, die langzamerhand de erfelijke geheel verdrong.

Doch al werd de verhuring van gronden op korten termijn meer regel, daaruit volgde nog geenszins verhuizing na het eind van den huurtijd. Het bepalen van een tijd, waarvoor het contract gold, sloot in zich, dat na afloop van dien tijd het contract geëindigd was. Doch het wederzijdsch belang van huurder en verhuurder leidde dikwijls tot continueering van het verdrag, meestal stilzwijgend. Verhuurder en huurder hadden niet zelden beiden belang bij de voortzetting van het contract. „Hoewel algemeene bepalingen daarover ontbreken en de oorkonden in dezen geen voldoende uitsluitsels geven, mag men toch aannemen, dat continuatie der rechtsbetrekking van huurder en verhuurder in het laatst der 15e en 16e eeuw bij de kloosters regel was en ook bij particulieren veel voorkwam," zegt GRATAMA. Daarop wijst in de eerste plaats het feit, dat *opzegging* noodig was, om de voortduring te voorkomen, en tevens de omstandigheid, dat juist de kloosters in hun groot landbezit met vele meiers te maken hadden. Hierdoor gingen die niet gemakkelijk tot veranderingen van huurders op groote schaal over, vooral niet in den tijd, toen de aanvragen om land niet talrijk waren.

Maar er lag een kern tot andere opvattingen in het voortdurend en stilzwijgend continueeren der huur. De gebruikers der landen begonnen zich langzamerhand te beschouwen als slechts verplicht tot het betalen van den door hen verschuldigden huurprijs, doch niet tot het vragen van toestemming voor beschikkingen over hun recht en wat daarmede in verband stond, en allerminst achtten zij zich gebonden, wat den duur der rechtsbetrekking betrof, aan den wil van den eigenaar.

Dit besef werd sterker, doordien de kloostergoederen veelal verhuurd werden onder de verplichting, dat de huurder moest zorgen voor de woning. Die woning kon de nieuwe huurder koopen van den vorigen of zelf bouwen; hij moest die zelf in orde brengen en in orde houden. Dat wonen in een eigen huis, hetwelk bij continueering der huur voor vele geslachten duurde, moest wel een vasten band vormen tusschen huurder en het gehuurde land, en deze stand van zaken vestigde vooral bij langdurige bewoning de meening, dat de huurder alleen tot voldoening der huur verplicht was en verder zelf het recht had, zijn huur te doen voortduren.

Uit deze omstandigheden werd in Groningen een betrekking tusschen eigenaar en pachter geboren, welke men als *beklemde meier* aanduidt en waarvan de rechtsverhoudingen worden omschreven als *beklemrecht*.

Beteekenis van beklemming. Het woord „beklemmen" komt in die beteekenis in Groningen niet eerder voor dan op het laatst der 16e eeuw. In een besluit der Staten van 11 Jan. 1577 worden van grondbelasting uitgezonderd de huizen, „onder welke landen beclemmet" zijn. En ook in andere, daarmede verband houdende stukken uit dien tijd is sprake van „landen onder huisingen beclemmet", terwijl men eveneens de uitdrukking aantreft, dat huizen onder geen landen beklemd zijn.

In de beteekenis en het gebruik van het woord beklemming ligt aldus opgesloten, dat er mede wordt aangeduid een zekere band tusschen een behuizinge op het land en het land zelf. Die band bestaat feitelijk hierin, dat het huis op het land gebouwd en mede dienstig is, om het land productief te maken. Beide, huis en land, zijn derhalve tot hetzelfde doel vereenigd. Het woord beklemming wordt echter alleen dan gebruikt, als huis en land niet denzelfden eigenaar hebben.

Met het woord beklemming wordt aldus niets anders bedoeld dan de gewone rechtstoestand, waarin de boerenplaatsen, bepaaldelijk in de Friesche Ommelanden, in de 16e eeuw verkeerden. Men moet hierbij spreken van *boerenplaatsen*, omdat uit den aard der zaak op zichzelf staande landerijen niet beklemd konden worden. De boerenplaatsen werden verhuurd onder voorwaarde, dat de huurder het huis op deze plaats moest bouwen. Op die wijze werd het land aan het huis verbonden, er aan geklemd.[1])

In de stukken, die van het einde der 16e en het begin der 17e eeuw dagteekenen, vindt men steeds de tegenstelling tusschen *onbehuisde landen* en „d'andere landen onder huisingen beclemmet", terwijl in de administratie der goederen, van de kloosters afkomstig, van geen andere dan deze sprake is.

Afkoopen in Friesland. Dergelijke verhuringen zijn ook elders in Nederland niet vreemd geweest; zij bestaan zelfs nog. Op het Kamper-eiland, de bezitting der stad Kampen, worden sinds jaren de landen verhuurd onder voorwaarde, dat de meiers de gebouwen, als woonhuis, schuur en hooibergen, op het land staande, met boomen, enz. vooraf zullen aankoopen en daarvan eigenaren worden, hetzij door onderling accoord, hetzij door onpartijdige taxatie. Wat echter als weelde op dit land gebouwd is door een huurder, behoeft de nieuwe meier niet over te nemen[2]).

Ook in Friesland hebben dergelijke verhuringen van boerenplaatsen, waarbij de huurder het huis moest bouwen, bestaan. In deze provincie werden nl. de landen verhuurd òf *los*, of bij *besloten plaatsen*. Deze laatste werden verhuurd *met huisrecht*, als den meier het huis toebehoorde, en *zonder huisrecht*, als het huis toebehoorde aan den landheer. Het gebouwde huis bij de huur met het huisrecht heette *afkoop* in Friesland. Hiermede bedoelde men, dat de houder na afloop van het huurcontract kon eischen, dat het huis tegen taxatie door den eigenaar van het land of door een

---

1) Beklemmen, beklammen is iets vastmaken, iets vasthechten. De uitdrukking „beklemde meier" is etymologisch niet juist; zij zou moeten zijn „beklemmende meier", omdat de meier het land met het huis beklemt.

2) H. O. Feith. Het Groninger beklemrecht, pag. 13.

volgenden huurder werd overgenomen, zoodat de eigenaar van het huis werd afgekocht [1]).

Het beklemrecht in Groningen.

Het beklemrecht ontwikkelde zich in Groningen allengs in een bijzondere richting en met de eigenaardigheden, waaronder het nog bekend is, die aanleiding gaven tot verschillende theorieën over het ontstaan van dit recht, dat soms ten onrechte in de grijze oudheid gezocht werd.

De heer FEITH kwam bij zijn onderzoek naar den oorsprong van het bestaande klemrecht reeds tot het besluit, dat het in den loop van twee eeuwen in zijn tegenwoordigen vorm langzaam is ontstaan uit een gewoon huurcontract [2]). Hiermede worden alle vermoedens omtrent den ouden oorsprong van het beklemrecht te niet gedaan, en ook de heer GRATAMA sluit zich in zijn latere studie in hoofdzaak hierbij aan. De Groninger beklemmingen hebben dan ook niets gemeens met Bremer „Holländerijen," met de heerenrechten, welke o.a. in Overijsel en Gelderland bestonden, of met de meierrechten elders. De oorspronkelijk eenvoudige verhuringen voor den tijd van zes jaren of korter, onder verplichting van de behuizing door den meier, zijn alleen door latere toevoegselen veranderd. Opmerkelijk is het echter, dat ook in Portugal het beklemrecht moet bestaan, en wel onder nagenoeg dezelfde vormen als in Groningen, eveneens met geschenken bij overgangen, welke geschenken daar bij overlijden *luctuosa*, bij anderen overgang *laudemium* genoemd worden [3]).

Aanvankelijk was het beklemrecht dus een eenvoudig huurcontract van landen onder des meiers behuizing, d. i. onder voorwaarde, dat de huurder het huis op het land moest bouwen. De meier bleef ook zoo lang eigenaar van het huis, als hij huurder der landen was, en oudtijds nam hij het huis bij het eindigen van den huurtermijn mede of verkocht hij het aan den eigenaar of nieuwen meier.

Ontwikkeling van het beklemrecht in Groningen.

De Staten der provincie, die het beheer der vroegere kloosterbezittingen verkregen, zetten de oude toestanden van verhuring der landerijen voort. De verhuring der behuisde landerijen, aldus werd in 1595 besloten, zou geschieden voor zes jaren aan hen, die er wonen of gewoond hebben, doch de huurprijs zou met $^1/_3$ verhoogd worden. Den meiers, welke daarin niet wilden treden, zou de huur worden opgezegd en het land zou aan den meestbiedende verhuurd worden. In 1597 evenwel deelden Gedeputeerde Staten mede, dat zij aan verschillende meiers opzegging hadden gedaan, maar dat nu te vreezen stond, dat de meiers niet zouden willen heengaan, er op vertrouwend, dat het huis het hunne was, of dat zij althans vergoeding zouden vragen. Aldus zien wij reeds bij den aanvang van het provinciaal beheer moeilijkheden met de meiers rijzen over de vraag, of de huur voortdurend was of niet. Het gevolg van die geschillen was meestal, dat de rechtsverhouding bleef voortduren, dat de meiers bleven

---

1) HUBER, Hedendaagsche Regtsgeleerdheid, pag. 264.

2) H. O. FEITH, Memorie van Regte, 1824, pag. 18—39. H. O. FEITH, Het Groninger beklemregt, 1828, pag. 11.

3) EMILE DE LAVELEYE, Essai sur l'économie rurale de la Neerlande. (Revue des deux Mondes, 1 Sept. 1879).

wonen. En al mogen enkele particulieren al onwillige huurders van hun gronden verdreven hebben, toch was dit geenszins algemeen.

Die moeilijkheid bleef ook later bestaan. In 1601 en volgende jaren werd bij het afloopen van de huurtermijnen telkens aan andere voorwaarden gedacht, maar hoewel steeds weder voor zes jaren de huur werd verlengd, zij het ook stilzwijgend, bleef toch feitelijk de continuatie van het bestaande voortduren, en van een geheel vrij verhuren der landerijen, zooals de Staten aanvankelijk bedoeld hadden, was eigenlijk geen sprake. Ook heeft het bouwen van vaster woningen er toe bijgedragen, om den huurder nauwer aan het land te verbinden. Vroeger, toen de woningen van hout en riet vervaardigd werden, was waarschijnlijk de toestemming van den eigenaar niet altijd noodig voor den meier, om een huis te doen neerzetten: als de meier vertrok, kon hij de woning gemakkelijk afbreken en medevoeren. Later, toen de huizen van steen gebouwd werden, werd het huis eigenlijk voor vast aan het land *geklemd;* toen zijn ook de wetten gemaakt, welke bepaalden, dat de eigenaar, den meier het land opzeggend, hem zijn huis op waardeering moest betalen, als het met toestemming van den landeigenaar was gebouwd. Was dit niet het geval, d. i. had de meier een huis gebouwd zonder toestemming van den landeigenaar, dan stond het huis op afbraak en moest hij bij het vertrek weer wegnemen. Door eerstgenoemde bepaling omtrent de huizen, werd de band tusschen meier en land vaster; de eigenaar was niet altijd gezind, het huis te betalen, zoodat hij den meier liet voortwonen.

Hoewel dus de beklemming in oorsprong een gewoon, opzegbaar huurcontract van boerenplaatsen was, ziet men er allengs uit geboren worden een meer *vaste*, *blijvende huur* met beklemming. In die richting volgen ook de besluiten der Staten, zooals o. a. blijkt uit dat van 20 Nov. 1619, hetwelk bepaalde, dat de vorige huurders op de onbehuisde landerijen mogen blijven, tegen betaling van één jaar huur tot geschenk, „maer diegene, soo ze landen die onder behuysinge beclempt zijn gebruycken, soelen niet moegen verhoocht worden, mits betalende twee jaeren geschenck". In dit laatste werd blijkbaar een aequivalent gezocht voor het, zij het ook tijdelijk, onveranderlijke van den huurprijs en het voortduren van het recht des meiers.

De bedoeling was blijkbaar, om meer inkomsten te verkrijgen uit de geschenken. Het dwangmiddel, er bijgevoegd, dat de plaatsen van degenen, die niet in de voorwaarden wilden treden, bij uitmijning voor zes jaren verhuurd zouden worden, is waarschijnlijk niet toegepast.

In die richting, om de huursom vaster te maken en ook het meierrecht te bevestigen, ging men verder. Als de meiers een *vaste* huur betaalden, welke niet mocht worden veranderd, noemde men dit aanvankelijk een *vaste beklemming*, in tegenstelling met die, welker aequivalent voor het landgebruik veranderd mocht worden, zooals blijkt uit de staatsresolutie van 1737.

Voortduring der bestaande rechtsverhouding tusschen meier en eigenaar werd meer en meer gewoonte en als de geschenken, bij elken nieuwen termijn te voldoen, vast werden bepaald, was er ook geen reden, om over den termijn, waarover de verbintenis zou loopen, te spreken.

Daardoor was feitelijk reeds een altijddurende vaste beklemming in het leven getreden; rechtens evenwel niet, omdat nog steeds een der partijen het recht had, door opzegging een einde aan de betrekking te maken. Doch omdat de opzegging altijd schadelijke gevolgen met zich bracht voor beide partijen, had die in werkelijkheid zoo goed als nooit plaats.

De gewoonte ging den rechtsvorm in zijn ontwikkeling vooruit en in het midden der 18e eeuw zien wij dan ook, dat in Drente (1751) volgens landschapsbesluit landschapslanderijen „bij beklemming werden verkocht". Uit de voorwaarden, daarbij gesteld, blijkt, dat de „*eigendom* der landerijen" aan de provincie verbleef, terwijl de meier een zekere huur zou betalen, waarvan het bedrag eens en voor altijd werd vastgesteld. Van nieuwe inhuring was geen sprake meer; alleen zou de huurder elke zes jaren een geschenk geven. Zeker was deze handelwijze een navolging van die in de provincie Groningen.

Deze instelling van een vaste, onveranderlijke huur, die het recht van landgebruik niet aan een bepaalden tijd bond, had tengevolge, dat het land vrijwel onafhankelijk werd van den eigenaar en aan diens wil werd onttrokken. Kan de eigenaar nog het contract doen eindigen? werd gevraagd. Omtrent dit punt werd beslist, dat het *kon* geschieden bij wanbetaling der huur gedurende drie jaren.

De ontwikkeling van het beklemrecht ging verder. Het provinciaal bestuur, dat vroeger de „kloostergoederen" verhuurde, besloot in 1764 de „provinciegoederen" te verkoopen. Nu deed zich ernstig de vraag voor, of de beklemmingen na afloop der jaarmalen zouden kunnen opgezegd worden of niet? De provincie hield zich bij dien verkoop buiten de oplossing der quaestie en besloot, teneinde zelf geen schade te beloopen, de verkooping der landerijen te laten geschieden „als soo en in dier voegen de provincie deselve possedeert". Hieraan werd toegevoegd, dat een schifting tusschen vaste en niet vaste beklemming niet doenlijk zou zijn, daar de bewijzen, waarop zij zou moeten steunen, niet van dien aard waren, dat de provincie zeker was, bij mogelijke procedures de winnende partij te zijn.

Hieruit zien wij, dat in 1764 bij het provinciaal beheer niet meer was uit te maken, of de nieuwe inhuring na zes jaren, die zich eenvoudig bepaalde tot het betalen van een geschenk, een nieuwe overeenkomst was dan wel een continuatie der oude. Dit was nog moeielijker, daar het bedoelde zesjarig geschenk door de Staten in lange jaren niet meer was gevorderd en het typisch teeken van den afloop der termijnen daarmede was verdwenen [1]).

Uit deze geschiedenis blijkt, dat men allengs in twijfel gekomen was omtrent het recht van opzegbaarheid der beklemming, en dat het onderscheid tusschen *vaste* en *niet-vaste beklemming* was verdwenen. Van een gewoon, opzegbaar huurcontract met beklemming voor enkele jaren aangegaan, was onder den invloed dier beklemming het contract feitelijk een *vaste huur* geworden, niet opzegbaar. Wel bleef de al of niet opzegbaarheid lang een moeielijk op te lossen juridisch vraagpunt, maar dit werd

---

1) GRATAMA, l. c., pag. 124.

praktisch in het voordeel van de meiers door de historische ontwikkeling beslist.

In het midden der 18e eeuw valt over 't geheel deze overgang van losse tot vaste beklemming. Gedurende de laatste helft der 18e eeuw hebben de landlieden nimmer een andere dan een onopzegbare beklemming willen aangaan. De vorm der vaste, onopzegbare, altoosdurende en in alle lijnen verervende beklemming werd aldus algemeen. En in het laatst der 18e eeuw werd in het beklemcontract ook meer en meer opgenomen, wat thans algemeen is, dat de beklemming vast zou zijn en *altoosdurend*, *onopzegbaar*, *erfelijk in de opgaande*, *neergaande* en *zijlijn*, zonder eenige beperking, en niet onderworpen aan de betaling van eenige andere geschenken, dan die bij het contract zelf bepaald werden.

Niet overal evenwel is het beklemrecht in de provincie Groningen op dezelfde wijze ingericht. Zoo o.a. schijnt het in de Veenkoloniën geen vaste, onopzegbare beklemming te zijn; er bestaan voorbeelden, zegt DIJKEMA[1]), dat de huur der plaatsen hier werd opgezegd. De beklemmingen in de Veenkoloniën wijken niet alleen in sommige punten van die in de overige gedeelten der provincie af, maar verschillen ook onderling. Ten aanzien van Veendam en Wildervank oordeelen sommigen, dat het beklemrecht een erfpacht zou zijn.

De pachtkwestie in het Bilt van de 16e tot de 18e eeuw.

In denzelfden tijd, dat in Groningen de vraag omtrent de vastheid der beklemming aan de orde was, werd ook in Friesland, en hier wel in het Bilt, een pachtgeschiedenis afgespeeld, waarbij wij nog moeten stilstaan. De aanwas der Biltlanden werd op pag. 136 beschreven. In het Bilt waren vele landen aan de Staten van Friesland gekomen. De gronden werden hier verpacht, en nu deed zich de vraag voor in de 17e eeuw, of de huur der Biltsche boeren vast was of niet. De huur was ongetwijfeld ook hier voor bepaalde termijnen loopend, maar ging steeds na het eind van den termijn onafgebroken door. Nu eischten de Staten der Provincie in 1602 een geheel jaar pacht als geschenk.

De pachters in het Bilt waren hiertoe niet genegen. Maar de Staten zetten hun wil door, gebruikten zelfs een vendel soldaten en dreven in het hartje van den winter de levende have, als paarden, koeien, schapen, zwijnen, enz. naar Leeuwarden en namen eenigen van de voornaamste pachters in gijzeling.

Om uit de gijzeling ontslagen te worden, boden de pachters een geschenk aan van $^1/_4$ jaar pacht en toen dit niet werd aangenomen, zochten zij hun toevlucht bij de Justitie. Een proces volgde, en eerst na 12 jaren kwam er een beslissing. Den 15en Juli 1614 werden bij sententie van den Hove de Staten veroordeeld, „de afgedwongene drievierdedeel jaren pacht tot geschenk met kosten en schaden aan de pachters te restitueeren". Het $^1/_4$ bleef den Staten toegekend, omdat dit een vrijwillige gift was. De schade wegens $^3/_4$ jaar pacht, alsmede de kosten, op de executie gevallen, beliepen *f* 160.000.

De Biltenaars hadden echter in 1614 weder een samenkomst met de

---

1) DIJKEMA, Proeve van een Gesch. der Landhuishouding, pag. 349.

Gedeputeerde Staten omtrent de vernieuwing der pacht en scholden het genoemde bedrag den Staten kwijt onder voorwaarde, dat de Staten nooit weder wegens geschenken de pachters zouden bemoeielijken.

Zoo ging het goed tot 1623. Op den 12en Dec. van dat jaar namen de Staten het besluit, om na het einde van de pachtjaren de pacht te verhoogen. De Biltenaars oordeelden, dat de pacht te hoog was gesteld, en weigerden. Nu verscheen vóór Nieuwjaar de Landsadvokaat, die hun aanzegging deed, dat zij hun plaatsen moesten verlaten, daar de Staten van meening waren, dat zij slechts enkel meiers (nudi coloni) waren en derhalve niet meer recht op de landen hadden dan de overige huurders der Provinciale gronden.

Weer ontbrandde de strijd. De pachters beweerden, dat nooit aan hen of hun voorouders eenige betalingen waren geschied wegens aangebrachte verbeteringen en dat hun derhalve het „Jus Emphyteuticum" (recht van erfpacht) toekwam. Een sententie van het Hof van 27 Juli 1624 stelde de Staten in zoover in het gelijk, dat de opzegging voor wettig werd verklaard, mits aan de pachters voldaan werd, wat hun naar rechten toekwam. Dit vonnis had geen gevolg en 12 Juli 1626 namen de Staten de resolutie, waarbij van de pachters als geschenk ongeveer 100.000 gulden werd geëischt. Ook dit bleef slepend en 13 April 1628 werd besloten, dat de pachters aan den lande zouden betalen twee jaren pacht als geschenk bij de nieuwe verpachting, welke toen eveneens werd bepaald.

De zaak bleef hangend en de pachters vroegen de adviezen van verschillende hoogleeraren in de rechten, die hen, op één na, in 't gelijk stelden. Een nieuw proces ving ving aan, maar intusschen gingen de Gedeputeerde Staten tot executie over, geholpen door twee deurwaarders en 78 soldaten, welke gedurende 5 weken in het Bilt veel last veroorzaakten en de pachters noodzaakten, om in elk geval een jaar pacht als geschenk te voldoen. Onder protest werd de halve rente betaald. Naderhand werd nog de tweede helft geëischt, doch op deemoedig verzoek werd de executie uitgesteld tot de beslissing van het Hof. Deze volgde 21 Dec. 1629, waarbij de Staten werden veroordeeld, de *Biltpachters ten aanzien van het geschenk met alle attentaten van Executie te laten ongemolesteerd, en 't gene haar uit hoofde van dien, hangende deze proceduren, bij weege van Executie mogt afgevorderd zijn, kosteloos ende schadeloos aan dezelve te restitueeren*", doch de Biltpachters werden tot hun verderen eisch niet ontvankelijk verklaard.

Zoo werd het recht van Emphyteusis niet erkend. Weer werd advies gevraagd door de boeren bij Leidsche hoogleeraren. Doch de verpachting ging inmiddels door, hoewel niet zonder moeielijkheden. In 1700 werd zij vernieuwd voor 21 jaren, in 1720 voor 7 jaren, waarbij bepaald werd, dat de Biltmeiers „behalve de gewone en ongewone lasten, op de verhuurde landen reeds gelegd of die nog gelegd of omgeslagen mochten worden, zullen betalen derzelver huren, waarop zij tegenwoordig gezeten zijn; dat zij daarenboven vóór of uiterlijk op Mei 1721 aan den lande zullen voldoen en betalen twee *propijnen*, die zij wegens hun huurjaren verschuldigd zijn, en dat de meiers gedurende de zeven jaren, aan hen

opnieuw geaccordeerd, aan de provincie zullen betalen een derde part van een propijn of twaalfduizend Caroli-guldens, in dier voege, dat zij op ieder jaar bij het betalen van hun huurpenningen nog daarnevens zullen fourneeren en voldoen een zevende part van voorz. twaalfduizend Caroli-guldens, en ten laatste, dat de gemelde Biltmeiers bij continuatie zullen verplicht zijn tot hunnen koste te houden het onderhoud van de Olde Biltzijl, enz."

Zoo stonden de zaken voor de Biltmeiers slecht, hoewel de pachten werden vernieuwd tot 1756. Droogte, misgewas, ziekte onder het vee en de lage prijs der granen drukten hen nog meer en velen waren niet in staat, hun jaarlijksche schatting te voldoen. Die van hun plaats moesten vertrekken, ontvingen daarvoor zeer weinig, want de vrees verbreidde zich, dat het Bilt door de provincie zou worden verkocht, zooals o. a. door WILLEM IV in zijn reglement reformatoir van 21 Dec. 1748 bepaald was, en in dat geval zouden de Biltpachters misschien als gemeene meiers behandeld en gedwongen kunnen worden, na het verloop der huurjaren, om hun plaatsen te verlaten zonder eenige vergoeding dan alleen de huistaxatie, die betaald zou worden in Landschapsobligatiën, welke toen laag in koers waren [1]).

De toestand werd treurig voor de pachters In hun nood richtten zij zich met een adres tot den Stadhouder, waarin zij aantoonden, dat hun zaken zoo waren achteruitgegaan, dat wel een derde, zoo niet de helft hunner buiten staat waren, om het nog zes jaren vol te houden, als zij niet door anderen met geld werden ondersteund. En wie wilde hun geld leenen, wanneer hun eigendom bestond in een Biltplaats, die onder deze omstandigheden bijna geen waarde meer had?

De Stadhouder trok zich de zaak der Biltpachters aan en benoemde drie heeren, om hun klachten te onderzoeken; de pachters van hun kant stelden uit ieder dorp twee mannen aan. Na veel overwegingen, waarbij ook de vraag weer te berde werd gebracht, of de Biltlieden enkele meiers waren dan of het recht van erfpacht hun toekwam, werd eindelijk een accoord getroffen, waarmede de quaesties voor goed eindigden. Er werd in 1752 overeengekomen, dat de Biltlanden tegen den twintigsten penning der toenmalige pacht aan de pachters zouden worden aangeboden in eigendom. Deze voorwaarde werd aangenomen, en aldus werden de gronden te zamen voor *f* 749,613 aan de pachters verkocht. Hiermede nam de kwestie der verhuring in het Bilt een einde [2]).

De beklemde meier. Wij keeren na deze uitweiding tot het beklemrecht in Groningen terug en zullen nagaan, onder welke verplichtingen de beklemde meier tegenwoordig leeft. De eerste en voornaamste plicht, welke op den meier rust, is deze, dat hij de verschuldigde huur, welke bij het verleenen van het recht is opgelegd, jaarlijks heeft te voldoen. In het bepalen van die huur waren de partijen aanvankelijk geheel vrij, en in den tijd, toen de huur slechts voor een bepaald aantal jaren gold,

---

1) Tegenw. Staat van Friesland, IIIe deel, 2e stuk, pag. 419.

2) Zie A. WASSENBERGH, Geschiedenis van de Grietenij het Bildt (Friesche Volksalm 1843). Zie ook Tegenw. Staat van Friesland, III.

diende het bedrag na het verloop van dien tijd eigenlijk weer opnieuw te worden vastgesteld. Dit was evenwel geen gewoonte en meestal bleef de huur op dezelfde hoogte, gelijk wij reeds zagen. Bij veranderde economische omstandigheden gebeurde het echter wel, dat een der partijen verhooging of verlaging van huur vroeg, en de opzegging van het contract diende dan meestal tot dwangmiddel, om tot een nieuwe overeenkomst te geraken met een ander huurbedrag. Doch wij hebben gezien, hoe allengs de huur tot een vast bedrag werd vastgesteld, onveranderlijk voor alle tijden.

Deze vaststelling van een onveranderlijke huur heeft aan de meiers groote voordeelen bezorgd. Het vaststellen van het bedrag toch geschiedde in een tijd van geringe economische ontwikkeling op het platteland. De vooruitgang der plattelandstoestanden had ten gevolge, dat de huren rezen en dat aldus de beklemmingshuur buitengewoon laag bleef, ver beneden de latere huurprijzen. Hierdoor werd de prijs der beklemming bij gewone huur dikwijls ongeveer driemaal zoo hoog als die van den eigendom des lands. Doch er zijn er, waarvan de beklemwaarde vijfmaal den eigendomsprijs overtreft en andere, waarvan beide ongeveer gelijk zijn, iets, wat van allerlei omstandigheden afhangt.

Bij het stellen van den huurprijs op een vast en onveranderlijk bedrag voor langer dan de gewone termijn en later voor goed had veelal gelijktijdig de uitsluiting van het zesjarig geschenk plaats, daar de beteekenis daarvan was verloren gegaan. Doch de landeigenaars zochten zich voor deze verliezen zoo goed mogelijk schadeloos te stellen door het verhoogen der retributies en der geschenken, die bij zekere gelegenheden moesten worden betaald, alsmede in het vermeerderen der gevallen, als sterfgeval, enz. waarbij zij verschuldigd waren.

De beklemhuur. De vastbepaalde beklemhuur was in sommige gevallen afhankelijk van de grootte van den in gebruik afgestanen grond. Dit was het geval, als voor een vierkante maat een zekere som was overeengekomen. Hiervoor moesten de gronden gemeten worden, wat vroeger onder toezicht van beide partijen geschiedde, doch later op grond der uitkomsten van het kadaster. Meestal echter is de beklemhuur een vast bedrag, niet overeenkomstig de grootte.

Een andere vraag is deze, waarin de huur moest worden voldaan. De huren en geschenken werden oudtijds niet altijd in geld, maar ook dikwijls geheel of gedeeltelijk in een bepaalde hoeveelheid landvruchten betaald. Deze wijze van voldoening der huur treft men in de geheele provincie aan, doch het meest in Selwerd en Goorecht. Ook bij verhuringen in Drente kwam dit voor op onbeklemde erven. Men beschouwde deze voldoening van de huur als billijk en gemakkelijk, vooral in streken als in Drente, waar de geldhuishouding nog niet overheerschend was. De goederen uit het boerenbedrijf, als boter, rogge, haver, hoenders, enz., welke men oudtijds onder den naam *toehaecken* bij de huur betaalde, konden na de Reductie krachtens Staatsbesluit van 15 Dec. 1595 ook in geld voldaan worden. De meiers der Drentsche kloostererven evenwel, minder ruim van geld voorzien, bleven den rentmeester hun huur, zelfs de geheele huur, met rogge, enz. betalen.

Voor Groningen werd de oude gewoonte, dat de „landthure myt koern,

botter off ghelt" kon voldaan worden, al spoedig beperkt, en werd overeengekomen, dat de beklemhuur „in vrij, kort- ende schadeloes geldt" moest worden voldaan, terwijl daarvoor „geene waeren" mochten worden gegeven[1].

Zelfs is nog in het model-contract bij FEITH, art. 3, gezegd, dat de betaling moest geschieden in „grof Nederlandsch zilvergeld" en niet in eenig geldswaardig papier. Dit bleek nog noodzakelijk in het begin der 19e eeuw.

Omtrent de plaats, waar de huur betaald moest worden, is veelal niets bepaald. De tijd van huurbetaling was doorgaans in de overeenkomst aangewezen en was verschillend; soms op Midwinter (25 Dec.) in één termijn, zooals in de Ommelanden gebruikelijk was; in 't Oldambt op Martini, d. i. 11 Nov., terwijl ook herhaaldelijk St. Michiel (29 Sept.) genoemd wordt: eveneens heeft men wel een betaling in twee termijnen.

Behalve de huur en de geschenken moet de beklemde meier voldoen al de lasten en belastingen op den grond, zoo gewone als buitengewone, algemeene provinciale, kwartiers-, gemeente- en kerspellasten, zijl- en molenschotten, dijklasten, kerk- en armenlasten en alle andere, welke ook van het land zouden geheven worden. Zoo was de algemeene regel; zoo werd het meestal in de contracten beschreven, hoewel er ook uitzonderingen op dien regel voorkwamen.

De geschenken. Een eigenaardig iets bij de beklemming zijn de boven reeds herhaaldelijk genoemde geschenken of propinen. In den oorspronkelijken toestand werd bij de inhuring na afloop van het contract een geschenk door den meier aan den verhuurder gegeven, een gewoonte, welke men ook bij het huren van dienstboden vindt in den zoogenaamden „goospenning". Zulk een geschenk bestond niet zelden in een jaar huur, soms twee jaren huur en meer. Bij het continueeren der huur werd het geschenk om de zes jaren betaald, omdat gerekend werd, dat de huurtijd zich over dien termijn uitstrekte en dus na verloop van dien tijd geacht kon worden weer vernieuwd te zijn. Toen evenwel de huur vast werd, niet aan tijd gebonden, vervielen de termijnen en daarmede ook de wederinhuring. Het symbool der wederinhuring verdween eveneens en de geregelde zesjarige of negenjarige geschenken namen een einde, gelijk wij zagen.

Doch een ander geval was het, als de beklemde meier zijn recht overdroeg aan een ander, of wanneer een zijner nakomelingen in zijn plaats trad. Tot dezen overgang moest de eigenaar medewerken en zijn toestemming verleenen. Daarvoor nu werd den eigenaar een zekere retributie, een geschenk, betaald. De grootte daarvan kon aanvankelijk door beide partijen naar vrije verkiezing worden bepaald, doch het veelvuldig voorkomen der zaak gaf aanleiding tot het zoeken naar een vaste regeling. Reeds vroeg werd het bedrag van het geschenk evenredig aan den huurprijs vastgesteld.

Toen de kloostergoederen in provinciaal beheer kwamen, was het natuurlijk, dat men op algemeene regels ten aanzien van de geschenken bedacht was, al werd hier niet zelden van afgeweken en al werden die

---

1) Vergelijk de contracten van 1618 (FEITH, II, pag. 185), 1621 (FEITH, II, pag. 188) en de condities der verhuring van 1629, (FEITH, II, pag. 131).

herhaaldelijk veranderd. In 1622 bepaalden de Staten van Groningen, dat het geschenk voor de toen verzochte overdrachten zou bedragen één jaar huur; in 1623 werd het bepaald op twee jaren huur, en in 1630 werd het zelfs opgedreven tot vier jaren huur. Wel volgde er verzet van de zijde der meiers tegen dit hooge bedrag, maar toch hielden de Staten vol. Eerst in December moesten zij, door de omstandigheden daartoe gedwongen, terugkomen op die bepaling en werd het geschenk weder volgens besluit van 1623 op twee jaren huur vastgesteld.

Ook werd herhaaldelijk het geschenk gewijzigd, als de omstandigheden dit noodzakelijk maakten. In 1681 was o. a. de toestand der landbouwers zóó bedroevend, dat de Staten zich genoodzaakt zagen, gedurende drie jaren van alle geschenken af te zien. In 1697 werd, met het oog op de gunstiger tijdsomstandigheden, het voorstel gedaan, om het geschenk weder op twee jaren huur te brengen, maar de Staten durfden dit niet aan en stelden in 1698 het geschenk op één jaar huur vast, dat spoedig daarna, in 1711, weer op twee jaren werd gesteld, een regeling, die bestaan bleef en vrij algemeen werd. Als er na 1711 sprake is van het geschenk, dan bedoelt men daarmede meestal een huur van twee jaren. Dit geschenk had betrekking op de overdracht van het recht aan vreemde, niet „conjuncte" personen. Bij de overdracht van het recht aan „conjuncte" personen, waarmede bepaaldelijk kinderen of kindskinderen werden bedoeld, werd het geschenk bepaald op de helft van dat bij overdracht aan vreemden.

Wij hebben hier en in het voorgaande meestal gesproken van het beklemrecht, waarbij de Provincie bezitster der vroegere kloostergoederen was. Dit geschiedde, omdat de bepalingen der Staten omtrent de beklemming het best bekend zijn geworden, zoodat hun resolutiën de bronnen voor de kennis van het beklemrecht uit dien tijd vormen. Doch om misverstand te voorkomen, moeten wij er op wijzen, dat ook particulieren grondeigenaars waren, die hun plaatsen verhuurden met beklemming. In hoofdzaak kwamen de particuliere bepalingen met die der provincie overeen en na den verkoop der gronden door de provincie gingen haar grondrechten ook op particulieren over.

Bij het overdoen van de beklemmingen aan derden werd al spoedig niet zelden het geven van een geschenk ontdoken. In 1750 wees de rentmeester er op, dat vele verkoopen van het beklemrecht jaren achtereen werden verzwegen en dat de overdrachten dikwijls niet eerder bekend werden, dan nadat de rechten reeds in de tweede of derde hand waren. De pogingen der Staten, om straffen hierop te stellen, liepen op niets uit. Uit dit alles blijkt, dat de band tusschen eigenaar en beklemden meier steeds losser werd, dat er gewoonten inslopen, vreemd aan de oorspronkelijke verhoudingen. Onderscheidene processen zijn uit die onzekerheid der verhoudingen voortgekomen. Bij de geschiedenis dier rechtskundige beschouwingen mogen wij hier evenwel niet stilstaan.

Invloed der beklemming op den boerenstand.

Welken invloed heeft de invoering van het beklemrecht uitgeoefend op de ontwikkeling van den landbouw en op den landbouwenden stand?

Herhaaldelijk wordt de loftrompet gestoken over deze instelling, waarvan gezegd wordt, dat zij Groningen tot de meest welva-

rende landbouwprovincie gemaakt heeft en een bloeienden, zelfstandigen landbouwenden stand in het leven heeft geroepen, zooals men nergens elders in Nederland vindt.

Zeker heeft het beklemrecht hier groote voordeelen gehad voor den boerenstand. Door het beklemrecht zijn de boeren feitelijk in het bezit der gronden gekomen. Terwijl in andere provinciën aanzienlijke heeren in de steden of landedellieden in het volle bezit kwamen van de grootste boerenplaatsen, waarop de meiers slechts tijdelijk rechten hadden en geheel van de eigenaars afhankelijk waren, werden de Groninger beklemde meiers feitelijk belaste eigenaars, die alleen enkele, niet zware verplichtingen hadden tegenover den oorspronkelijken eigenaar.

De beklemde meier heeft een zelfstandig, zakelijk recht van landgebruik, waarover hij bij zijn leven de vrije beschikking heeft, dat hem, als hij zijn verplichtingen nakomt, niet kan worden opgezegd of ontnomen, en dat volgens de wet op zijn erfgenamen kan overgaan. Hierdoor is de meier er zeker van, dat de verbeteringen van het land ten nutte zullen komen aan hemzelf of zijn nakomelingen. Dientengevolge heeft hij zich steeds zeer vrij gevoeld en aldus werd de grondslag gelegd van de zelfstandigheid, die het Groningsche karakter kenmerkt, en werd de energie geboren, welke men de bevolking aldaar niet kan ontzeggen.

De huur en de geschenken der beklemde meiers drukken niet zwaar. Zij werden vastgesteld in een tijd, toen de landbouw niet die ontwikkeling had en niet die voordeelen opleverde van later. Dewijl de huur vast was, bleef die bij den vooruitgang van den landbouw aanzienlijk beneden het niveau der losse huur elders. De stijgende grondrente, welke in andere provinciën ten voordeele van den grondheer kwam, bleef hier ten behoeve van den meier. De oorspronkelijke grondeigenaar werd feitelijk een voorschieter van het onopzegbare kapitaal, bestaande in het land, waarvoor hij een rente ontving, maar dat de meiers geheel productief maakten voor zichzelf.

Van groote beteekenis is daardoor het vast worden der beklemming geweest voor de meiers en voor de ontwikkeling van den landbouw. Hierdoor toch hielden de drukkende bepalingen op, welke vroeger werden vastgesteld voor de laatste huurjaren van den termijn, om den meier te beletten, het land uit te putten. Zoo bepaalde o.a. het Selwerder Landrecht.

Art. XLIII. Geen Meyer sal greede breeken in syn laatste Jaarmalen, tenzij bij *consent* van den Landt-heer.

Art. XLIV. Geen Meyer mach buyten *consent* van den Eygenaer de landen met nieuwe timmeringe bezwaeren, ofte zal tot *discretie* van den Landt-heer de timmeringe weder weg nemen.

Art. XLV. Geen Meyer zal Meyer mogen zetten, als met *consent* zijns Heerschaps.

Dergelijke bepalingen en het besef, dat verbetering des lands door opzegging der huur na den bepaalden tijd ten voordeele van anderen kon komen, drukten en drukken elders zeer op den landbouw en belemmerden het aanbrengen van verbetering. Het vast worden der huur heeft die nadeelen weggenomen.

Het vaste beklemrecht heeft aldus aanleiding gegeven tot groote verbete-

ring der gronden in de provincie, en zoo werd ook de grondslag gelegd voor den graanbouw op de kleilanden, welke door zijn hoogere opbrengst vele jaren een bron van rijkdom was voor den boerenstand, (zie pag. 287, 306 van dit deel).

Zoo heeft het vaste beklemrecht den boerenstand sterk doen vooruitgaan. „Voor minder dan een eeuw leefden de landbouwers nog meerendeels in een sobere woning; zij bewerkten zelf den akker en waren meer de arbeiders dan de bestuurders van het bedrijf. Doch tegenwoordig zijn de beklemde meiers de gegoeden des dorps, alles een gevolg van het verbeterde beklemcontract." Aldus sprak DIJKEMA zich hierover reeds uit in 1851.

Een groot voordeel is het, dat het beklemrecht de versnippering der boerenplaatsen heeft tegengegaan. In vele gedeelten des lands vindt men de vrije, eigen boeren meestal slechts op kleine schaal en zijn de groote boeren veelal pachters van aanzienlijke heeren. Dit is in Groningen door het beklemrecht niet het geval. De beklemde plaatsen zijn onverdeelbaar, en zoo bleven zij gedurende eeuwen denzelfden omvang behouden. De beklemde meiers vormen dus een klasse van flinke, zoo goed als eigen boeren.

Doch naast verschillende voordeelen bestaan ook nadeelen. Het kan niet ontkend worden — en de talrijke processen leveren hiervoor het bewijs — dat er rechtsonzekerheid op het gebied der beklemming heerscht. Het oorspronkelijke huurcontract heeft door ingeslopen gewoonten zoovele wijzigingen ondergaan, dat men het nauwelijks meer herkent, en die gewoonten, hoewel bestaande, hebben geenszins alle rechtsgrondigheid verkregen.

Voor den eigenaar van den grond heeft de vaste beklemming dit nadeel gehad, dat hij niet in den stijgenden prijs der landerijen heeft gedeeld. Al mist hij thans het gebruiksrecht op den grond, de kans bestaat, dat hij dit recht terug bekomt, als de beklemde meier zijn verplichtingen niet voldoet. Die kans is evenwel gering. Doch hij geniet een vaste rente van zijn kapitaal, dat zeker belegd is, al moet men de rente laag noemen.

Het vraagpunt van de wettige regeling der afkoopbaarstelling van beklemming.

Tegen het beklemrecht bestaan ook verschillende bezwaren. De meiers toch zijn in vele opzichten door den eigenaar beperkt in tal van beschikkingen, welke zij ten opzichte van hun land willen nemen; zij mogen wel het geheel, maar niet een gedeelte van hun plaats vervreemden. Die ondeelbaarheid, hoewel in enkele gevallen van goeden invloed, werkt in andere nadeelig; zij belet de vereeniging van geschikt naast elkander liggende landerijen en houdt ook de splitsing, waar die in 't belang van het bedrijf voordeelig kan zijn, tegen. Vooral komt dit nadeel sterk uit, wanneer voor de oprichting eener fabriek of andere nijverheidsinrichting een gedeelte van eenig land noodig is.

In verschillende gevallen wordt van de rechtsonzekerheid bij de beklemming het nadeel ondervonden. Zelfs bij een zoo juist mogelijk geformuleerden beklembrief moet men toch dikwijls in het vroegere recht teruggrijpen, dat in de meeste gevallen niet meer past voor de tegenwoordige toestanden, waaronder de beklemming zich thans vertoont.

Deze en nog andere bezwaren, tegen het beklemrecht herhaaldelijk te berde gebracht, waren aanleiding, dat in de zomervergadering der Provinciale Staten van Groningen in 1877 besloten werd, een Commissie te be-

noemen, om te onderzoeken, „of er maatregelen kunnen worden beraamd, waardoor de onzekerheid, die omtrent verschillende punten van het beklemrecht heerscht, kan worden weggenomen, en zoo ja, welke."

Deze Commissie bracht een jaar later rapport over de zaak uit [1]). Zij achtte voor toekomstige beklemmingen een betere codificatie van het beklemrecht zeer gewenscht en gaf verschillende bepalingen aan, die art. 1654 B. W., waarin van beklemming gesproken wordt, zouden moeten vervangen. Tevens was zij van oordeel, dat het onmiddellijk verband met het vroegere recht diende te worden opgeheven. Bovendien achtte zij het noodig, dat het beklemrecht afkoopbaar zou zijn; de meier diende het in zijn hand te hebben, om de op zijn gebruiksrecht rustende bepalingen door afkoop van den eigendom te doen ophouden. In de bestaande rechtsverhoudingen durfde de Commissie echter geen wettig ingrijpen aanbevelen; de maatregelen zouden alleen gelden voor toekomstige beklemming.

Den verderen inhoud van dit belangrijk rapport en eveneens de geschiedenis der debatten en handelingen hierover, alsmede de aangeboden ontwerpswetten, moeten wij uit gemis van ruimte voorbijgaan. Men vindt daarover alles in de Notulen der Vergaderingen der Prov. St. van Groningen, 1879—1882. In 1882 werd in de zomervergadering eindelijk besloten, een adres tot de regeering te richten met het verzoek, „dat een wet werde vastgesteld, waarbij de afkoopbaarheid der eigendommen van onder beklemming gebruikte gronden worde geregeld, en wel in dier voege, dat de rechter, met het oog op alle zich in speciaal geval voordoende omstandigheden, de som zal vaststellen, waarvoor de meier, die zich met het verzoek tot afkoop tot den rechter zal hebben gewend, den eigendom der bij hem in beklemming bezeten gronden van den eigenaar zal kunnen afkoopen." Aan dit besluit werd door Gedeputeerden in 1880 voldaan door het indienen van een verzoekschrift aan den Koning.

In 1882 kwam het antwoord op dit adres van de Regeering. Deze meende zich van inmenging door wet in deze zaak te moeten onthouden; zij oordeelde, dat van de rechtspraak, die reeds groote diensten tot oplossing van vraagstukken van beklemrecht bewezen heeft, nog veel te verwachten was ter tegemoetkoming aan vele bezwaren, in het adres uiteengezet.

De Landbouw-Commissie (volgens K. B. van 18 Sept. 1886 ingesteld) behandelde in de „Verzameling Adviezen" 1891, pag. 148 enz. ook het beklemrecht. Zij kwam tot conclusiën, waarvan wij de volgende kortelijk mededeelen: 1. Den beklemden meier dient het recht gegeven te worden, dat beklemmingen, alleen in enkele liniën erfelijk, veranderd worden in vaste, eeuwigdurende, in alle liniën verervende beklemmingen; 2. De beklemde meier dient splitsing van vaste huur te kunnen vorderen voor elk perceel; 3. Hij dient de geschenken te kunnen afkoopen; 4. Nog steeds worden nieuwe beklemmingen in het leven geroepen, vooral met het doel om den landbouwer tegen lage rente het gebruik van den grond te verzekeren. De Commissie achtte het echter gewenscht, dat bepaald werd verboden, daarbij ook geschenken in te stellen, omdat die in den tegenwoordigen tijd geen reden van bestaan meer hebben. Zij werken daaren-

---

1) Zie Notulen der zomervergadering, 1878.

tegen demoraliseerend, zijn veelal niet anders dan een speculatie op den dood en geven dikwijls aanleiding tot gekibbel; 5. Terwijl vermindering of kwijtschelding van huur in den regel bij beklemming niet plaats heeft, acht de Commissie het wenschelijk, dat bij buitengewone rampen daarop een uitzondering gemaakt worde, enz.

Tot nog toe is evenwel in het beklemrecht geen wijziging gebracht, en het staat niet te bezien, dat die in den eersten tijd te verwachten is.

Huurbetrekkingen in de Groninger veenkoloniën. Pacht van huurcerter.

In de Groninger veenkoloniën, waar de Stad Groningen van de 17e tot de 19e eeuw door aankoop eigenares werd van uitgebreide hoogveengronden, welke zij ter vervening en ontginning uitgaf, en waar, met uitzondering van Veendam en Wildervank, de meeste koloniën geheel of gedeeltelijk onder beheer der Stad zijn ontstaan, vindt men verschillende huurbetrekkingen.

De wijze, waarop de Stad haar bezittingen ter ontginning en ten gebruike heeft uitgegeven, is van drieërlei aard:

a. onder het recht van huurcerter;
b. in altijddurende erfpacht;
c. volgens het recht van beklemming.

Onder het *recht van de huurcerter* zijn uitgedaan: de venen te Fokshol, Hoogezand-Sappemeer e. a., volgens de conditien van 8 Dec. 1628 en 24 Sept. 1636, die te Pekela volgens condities van 23 Jan. 1651, de 53 zoogenaamde Stadsboerendiepsterplaatsen, gelegen onder Wildervank, volgens de conditiën van 16 Juni 1783 en de ten westen van Stads-ter-Apelerkanaal, op Duitsch grondgebied gelegen veengronden volgens conditiën bij raadsbesluit van 28 Oct. 1876.

De plaatsen aan weerszijden van het Stadskanaal zijn in *altijddurende erfpacht* uitgedaan op de voorwaarden, vastgesteld 27 Nov. 1834, terwijl bij raadsbesluit van 14 Juni 1884 de voorwaarden zijn vastgesteld, volgens welke voor een aantal plaatsen te ter-Haar en ter-Apel de *beklemming* zou worden verkocht [1]).

Van deze drie vormen is die onder het recht van de *huurcerter* het meest uitgebreid toegepast, en dezen willen wij hier nader bespreken. Beklemrecht is reeds behandeld en de altijddurende erfpacht biedt geen nadere bijzonderheden aan.

In 1628 werden door de Stad de „Conditiën van de Verhuyringhe der veenen van Sappemeer ende Fokshol" door Burgemeesteren en den Raad van Groningen vastgesteld, welke in hoofdzaak later zijn behouden. In 1624 had de Stad al voor den tijd van drie jaren een verhuring van venen ingesteld tegen $^1/_4$ van de zwarte turf als huur, terwijl den huurder tevens het recht gegeven werd, om landerijen buiten zijn perceel toe te maken, welk land hij voor acht jaren zonder betaling vrij mocht gebruiken, om daarna een redelijke huur te betalen. Deze wijze van verhuring duurde slechts kort en werd in 1628 vervangen door de genoemde algemeene

1) J. H. DIDDENS. Het recht van de huurcerter. Dissertatie 1893, pag. 5.

verhuring, op den grondslag der daarvoor vooraf door den Raad gepubliceerde conditiën.

Het ter ontginning uitdoen en ten gebruike uitgeven van landerijen overeenkomstig het beginsel, in deze voorwaarden nedergelegd, is bekend onder den naam „het recht van de huurcerter". Van elke zoodanige verhuring moest een huurcontract opgemaakt worden, waarin den huurder het ten gebruike gegeven perceel werd omschreven, volgens de voorwaarde van art. 1 der Conditiën, en dit geschreven contract heet de *huurcerter*.

De eerste verplichtingen, die aan den huurder werden opgelegd, hebben voornamelijk betrekking op de wijze, waarop hij de plaatsen moest aanleggen, de wijken graven, wegen en voetpaden moest beschikbaar stellen, bruggen onderhouden, de veenvergraving moest voortzetten, enz., terwijl art. 8 bepaalde, dat de huurder binnen twee jaren na de huring op het gehuurde land een huis moest zetten van op zijn minst 100 daalders waarde en dat hij „na gelegenheyt van 't land" moest verbeteren.

Verschillende werken waren den huurder opgedragen, op eigen kosten uit te voeren, en daarvoor genoot de huurder de turf (art. 9) van drie roeden breed aan elke zijde van de wijk. Van de overige turf moest de huurder $^1/_4$ van de zwarte turf en $^1/_6$ van de „grijmank", d. i. de lichte turf, aan de stad als huur betalen.

Een hoofdbepaling is verder — zeker mede het hoofddoel der veenexploitatie — dat de huurder den grond, waarvan het hoogveen was afgegraven, moest slechten en, door er stratendrek en mest op te brengen, tot land moest maken, om tot „say-landt, weydelant of plantinge (sonder 't selve te moegen hoeyen) gebruykt te worden".

Zoodra de huurder het land voor het eerst bezaaide, moest hij dit bij den rentmeester der venen te boek doen stellen; hij was dan 8 jaren in het meer (Sappemeer) en 10 jaren op het hooge veen vrij van huur. Na dien tijd zou hij het land telkens moeten inhuren „op seecker Jaermalen ende behoorlycke huyr, nae ghelegenheyt van den tijdt ende Landt". Tot die inhuring zou de huurder, als hebbende daarop „gehuyset, geplant en die reste noch in sijn Jaermalen", steeds de naaste zijn, en als men het accoord niet kon treffen, zouden scheidslieden, door beide partijen te kiezen, hierover beslissen.

Aan die verhuring op jaarmalen is nooit gevolg gegeven, op een enkele uitzondering na, n.l. die van 1650 voor den tijd van zes jaar en die van 1657, toen de groene landen, in de jurisdictie van Sappemeer liggende, voor den tijd van 12 jaren werden verhuurd, waarbij de huur voor ieder gras werd bepaald op 25 Brabantsche stuivers. Ten aanzien van verhuring volgens de later vastgestelde conditiën van 1651, waarin die eisch ook werd gesteld, is van inhuring op jaarmalen geen enkel voorbeeld bekend.

Het recht van de huurcerter was erfelijk en kon met toestemming van de huurders tegen een redelijke recognitie worden overgedragen. De grootte dier recognitie werd nader aangewezen bij resolutie van 13 April 1633 en 8 Maart 1634. In het eerste jaar werd die vastgesteld op $^1/_8$ der koopsom boven $^1/_4$ turf, en in 1634 werd gezegd, dat in geval van verkoop bij executie de achtste penning en bij vrijwillige overdrachten de twintigste penning der koopschatsgelden zou worden betaald. Op verzoek der huurders

zijn deze recognitiegelden den 13en Jan. 1672 verhoogd, n.l. bij vrijwilligen verkoop op den 30en en bij gerechtelijken op den 10en penning.

Deze wijze van verhuring, het uitdoen van gronden onder het recht van de huurcerter, heeft de Stad Groningen sedert gevolgd, en de meeste plaatsen, gelijk wij reeds zeiden, zijn op dergelijke voorwaarden uitgegeven. De voorwaarden bleven in hoofdzaak dezelfde, ook in later tijd. Toen in 1783 de 53 Stadsboerendiepsterplaatsen werden verhuurd, werd echter de eisch der inhuring op jaarmalen niet gesteld, iets, wat geheel in overeenstemming was met de praktijk.

In 1876, toen de conditiën voor de uitdoening der Stadsveenplaatsen, gelegen ten westen van het Stadskanaal, tusschen den 2en mond van Valte ten noorden en de heimlinie van den Weerdingermond ten zuiden, werden vastgesteld, bleef nog hetzelfde beginsel gehandhaafd, met enkele geringe wijzigingen in de uitvoering. In plaats van $^1/_4$ turf als huur voor vergraven veen aan de Stad, werden hierbij B. en W. gemachtigd, telkens, wanneer een plaats werd uitgedaan, overeenkomstig den aard en de hoedanigheid van het veen, het voor $^1/_4$ der turf te betalen aequivalent met den huurder vast te stellen. En zoodra de huurder van den toegemaakten grond huur schuldig is, betaalt hij *f* 4 per H.A., terwijl voor een heemstede van 5 ares grootte of kleiner *f* 2 moet worden betaald en voor iedere are daarboven *f* 0,30. Van inhuring op jaarmalen wordt niet gesproken.

Onder de voorwaarden, hierboven beschreven, heeft de ingebruikneming en ontginning van het grootste gedeelte der Groninger veenkoloniën plaats gegrepen. In de oude veenkoloniën is zoo goed als geen veen meer aanwezig, maar is al het vroegere veen in vruchtbare landerijen herschapen.

De feitelijke toestand der stadsmeiers is deze, dat zij en hun rechtverkrijgenden voortdurend het gebruik van de gehuurde plaatsen hebben gehouden tegen een jaarlijksche huursom, die geen verandering onderging, daar het voorschrift der conditie „inhuring op zekere jaarmalen" niet werd toegepast.

Rechtsvraagpunten. Het stilzwijgend voortduren van de bestaande verhouding tusschen eigenaar en de huurders en zijn rechthebbenden over zoo langen tijd heeft in de tweede helft der 19e eeuw aanleiding gegeven tot de vraag: welke is de aard der rechtsverhouding, die er bestaat tusschen de gemeente Groningen en haar meiers? Het werd n.l. een vraagpunt, of deze vorm van huur moest worden gehouden voor een losse, opzegbare huur, dan wel, of men hier te doen had met een vaste, altoosdurende, onopzegbare huur.

Gedurende twee eeuwen was dit laatste feitelijk het geval geweest, zonder dat die vraag tusschen de partijen gerezen was. In de tweede helft der 19e eeuw ontstond echter verschil van zienswijze tusschen stad en meiers met betrekking tot het karakter, dat aan het recht van de huurcerter moest worden toegekend, hetgeen aanleiding gaf tot rechterlijke beslissingen.

Wij hebben ons met deze niet te bemoeien en laten de rechtsquaestie buiten ons veld van beschouwing; wij wilden er enkel op wijzen [1]). Dit

---

1) Zie hierover W. A. PAAP. Het consent bij vrijwillige overdracht en het recht van de huurcerter. (Weekbl. v. h. Recht, No. 5753).

evenwel moet nog gezegd worden, dat de gemeente Groningen er steeds naar gestreefd heeft, het recht van de huurcerter door de meiers te doen eerbiedigen als gewone huur en verhuur, welk streven in den regel met goeden uitslag werd bekroond, terwijl daarentegen bij de stadsmeiers de meening vrij algemeen is, dat het bestaan van een vaste, altoosdurende huur hun ten onrechte wordt ontzegd [1]).

Pachtcontracten in den tijd der Republiek.

Na de eigendomsvormen komen wij tot het tijdelijk gebruiksrecht van den grond, de tijdelijke pacht.

Onder pacht verstaat men meestal het tijdelijk, doch voor niet korten tijd, volgens verdrag ten gebruike afstaan van vaste eigendommen aan anderen tegen een schadeloosstelling in diensten, vruchten of geld aan den eigenaar. Het woord *pacht* komt van het Lat. *pactum*, van *pacisci* = een verdrag maken. Naast pacht wordt er ook gesproken van *huur*, meest in dezelfde beteekenis (zie pag. 434). Wij hebben ons hier bezig te houden met de landpacht. De landhuur in de middeleeuwen hebben wij besproken (zie deel I, pag. 250 enz.); wij zullen ons thans tot het pachtcontract in de nieuwe geschiedenis bepalen.

Het oud-Hollandsch recht had ten aanzien van de pacht zeer veel aan het Romeinsche recht ontleend, maar verschilde toch in menig opzicht daarvan. Het pachtcontract vorderde schriftelijke, hetzij onderhandsche, hetzij authentieke akte [2]). Het plakkaat van 1515 bepaalde, dat huur van land schriftelijk moest worden aangegaan, om in de geschillen tusschen pachters, die het land niet wilden verlaten, en eigenaars gemakkelijker recht te kunnen spreken. Volgens plakkaat der Staten van Holland van 3 April 1677 werd het gemis van huurcedel op behoorlijk zegel met verlies van alle legaal effect, annulatie van contract, actie, legaal recht en zware geldboeten bedreigd [3]); zaak en prijs moesten bepaald zijn, ook huurtijd (anders werd het „togtgunning" of iets anders). Bij gemis van tijdsbepaling werd de pacht van land geacht een jaar te duren en vereischte men een redelijken termijn van opzegging. Verhuring aan iemand, zoo lang hij wilde, werd geoordeeld met den dood te eindigen [4]). De huurder mocht weder aan een ander verhuren. Koop verbrak huur niet. Lasten op vruchten (tienden) betaalde de pachter, de overige de verpachter. Onverwacht ongeluk, als brand, oorlog, buitengewone onvruchtbaarheid en dergelijke rampen gaven aanspraak op evenredige vermindering der pachtprijzen; de risico van gewone onheilen, als vorst, sneeuw e. d. droeg de pachter. Bij watersnood kwam het openbaar gezag soms tusschenbeide. Wie weiland voor langen tijd gepacht had, mocht het in de laatste jaren niet insteken.

J. H. DIDDENS, Het recht van de huurcerter (Dissert.) 1893.
H. O. FEITH, Regten der gemeente Groningen op en in de Stadsveenkoloniën.
Weekbl. v. h. Recht, No. 6006 en 6048 met arresten van 17 Dec. 1890 en van 19 Juni 1891.

1) DIDDENS, l. c. pag. 23.

2) DE GROOT. Inleiding tot de Holl. rechtsgel., III, 19 . — N. H. DIJK. Over pacht en pachtstelsels, Dissert. 1859.

3) ZURICK. Codex Batavus, pag. 254.

4) DE GROOT l. c., III, § 8 en 9.

In Friesland golden voornamelijk deze regels. De pachter moest het land gebruiken, zooals een goed huisman zijn eigen land behandelt. Het pachtjaar begon met St. Pieter en de pacht werd op St. Maarten betaald. Wie weide tot bouwland maakte of omgekeerd, moest tegen afloop van den pachttijd het land weder zoo goed gemaakt hebben als het geweest was. Landen werden òf *los*, òf bij *besloten plaatsen* verpacht; bij besloten plaatsen met of zonder huisrecht, naarmate het huis aan den meier of landheer toebehoorde. Als reden tot remissie van pacht werden opgegeven: oorlogen, watervloeden, een ongewone menigte veldmuizen en buitengewoon langdurige regen [1]).

Uit het plakkaat van 1515 blijkt, dat de pachttermijn voor 4 jaren toen al regel was. In Drente kon, na het aangaan van het contract, elke partij nog terug tegen betaling van een jaar rouwgeld.

De pacht eindigde, behalve op de gewone wijze, ook door opzegging; in Holland en Friesland drie maanden vóór het einde van den termijn. In het Overmaasche bestond de gewoonte, dat de verpachter het land aan geen ander mocht verpachten, maar aan den oorspronkelijken pachter de voorkeur moest geven, zoo lang deze betaalde [2]).

Aangaande erfpacht zij hier nog vermeld, dat de eigenaar in geval van overdracht, binnen het jaar na kennisgeving, het recht van naasting had, en indien hij van dat recht geen gebruik maakte, voor verboeking dubbele pacht trok [3]). De erfpachter, die drie jaren niet betaalde, verbeurde zijn recht.

Het in gebruik nemen van landerijen volgens het leenrecht hebben wij reeds besproken bij de heerlijkheden. Nog een enkel woord hierover. Het leenrecht onderscheidde zich door zijn ondeelbaarheid (buiten bijzondere vergunning tot deeling) van erfpacht, die wèl deelbaar was. De leenman moest alle onkosten dragen, die op het goed vielen, en mocht het niet in waarde doen verminderen op verbeurte van het te verliezen. Hij kon het voor den tijd zijner beleening met erfdienstbaarheden bezwaren en voor zijn schulden verpanden [4]). Over de heergewaden spraken wij reeds. Heerlijke en adellijke leenen waren die, welke door een vorst in leen waren gegeven en heerlijke of adellijke titels tot gevolg hadden; gemeene leenen waren die, welke geen adellijken titel medebrachten.

In Groningen hield het beklemrecht het verdeelen der boerenplaatsen tegen en daardoor werd versnippering van grondbezit voorkomen. In andere provinciën was dat anders. Zoo was in het eind der 18e eeuw grootgrondbedrijf al een uitzondering. In Zeeland vond men nog boerenplaatsen van 50—80 H.A., doch daarboven ging het niet; meestal waren ze veel kleiner, hoewel zelden onder 10 H.A. In de Meierij klaagde men toen al over te ver gaande versnippering van den grond.

Loop der pachtprijzen. Omtrent de pachtprijzen van vroeger hebben wij eenige gegevens te danken aan de welwillende mededeeling van den

---

1) HUBER, Hedend. regtsgel., pag. 391.
2) VAN LEEUWEN, Roomsch Holl. regt, IV, f. 21.
3) „ „ „ „ „ II, 10. — DE GROOT, II, 40.
4) DE GROOT l. c., II, C 41, § 32 en 33.

heer BARTSTRA, gemeente-archivaris van Bolsward. Uit het stadsrekeningboek dier gemeente, 1581—1611, blijkt, dat bij de verhuring der vastigheden van Oegeklooster in 1581 de landerijen, te zamen 375 pondematen, werden verhuurd voor 715 caroliguldens en 12 stuivers, d. i. gemiddeld *f* 1,90 per pondemaat. De verhuring der gronden van 't Heilige Geestklooster, bracht in 1582 op 95 caroligulden en 18 stuivers, d. i. gemiddeld *f* 1,9 per pondemaat. In 1590 kon nog niet meer dan *f* 2 per pondemaat bedongen worden, de prijs, die de normale huur uitmaakt op het eind der 16e eeuw voor zeer goede landerijen in de omstreken van Bolsward, een der beste gedeelten van Friesland.

Langzamerhand steeg de pachtsom, doch natuurlijk met schommelingen. De plaats onder Tjerkwerd, genoemd Imswolder Leen (82 pondematen), die in 1582 opbracht *f* 1,80, in 1698: *f* 4,60, werd in 1726 verhuurd voor *f* 5 per pondemaat. Sedert 1856 bracht die plaats wel eens meer, maar ook wel minder dan *f* 33 per pondemaat op, waarvoor zij in 1902 nog werd verhuurd.

De kerkeplaats, gelegen op 't Vliet te Witmarsum, groot 100 pondemaat, bracht in 1543, toen zij aan de Martinikerk behoorde, *f* 0,70 of een halve goudgulden per pondemaat op. In 1582 was zij geklommen tot *f* 1,85, in 1625 tot *f* 2,45, in 1693 tot *f* 3,10, in 1716 tot *f* 4,20. In 1760 was zij gedaald tot *f* 3, in 1790 klom zij weder tot *f* 3,75. Gedurende de 19e eeuw is de huur gestegen ongeveer in dezelfde verhoudingen als die van andere landerijen, en in 1890 deed zij *f* 30 per 36,75 Are of pondemaat. Dezelfde plaats, voor $^2/_3$ grasland en $^1/_3$ bouwland, kon echter in 1897 niet hooger dan tegen *f* 16 per pondemaat verhuurd worden, maar is in de laatste jaren zooveel verbeterd, dat de huurwaarde thans op *f* 35 wordt geschat.

Deze gegevens, voor één streek geldend, doen een inzicht verkrijgen in den loop der pachtprijzen gedurende de laatste drie eeuwen.

Vraagpunten over het pachtwezen. Pachtcommissiën.

De verhouding van landeigenaar tot pachter was in den loop der negentiende eeuw herhaaldelijk een vraagpunt van besprekingen en overwegingen. Algemeen was men van meening, dat de toestand van eigenaar-landgebruiker de meest wenschelijke is, terwijl die van beklemden meier dezen het meest nadert. Evenwel vindt men een groote categorie van tijdelijke pachters.

De verhouding van pachters tot eigenaars leeren wij uit het volgende kennen.

	Totaal eigenaars en pachters-landgebruikers in 1899.	Op 1000 landgebruikers waren pachtvrij in 1899.	Op 1000 landgebruikers waren eigenaars in 1899.
Groningen . . .	9254	231	769
Friesland . . .	14728	629	371
Drente	10123	412	588
Overijsel	18645	325	675
Gelderland . . .	30224	418	582
Utrecht	5495	526	474

Noord-Holland . .	14214	513	487
Zuid-Holland . .	12782	573	427
Zeeland	6755	648	352
Noord-Brabant . .	29703	342	658
Limburg	18469	436	564

Uit dit overzicht zien wij, dat het aantal pachters grooter dan het aantal landgebruikers-eigenaars is in de provinciën Friesland, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland, zoodat in deze provinciën de pachtvraagstukken het meest aan de orde moeten komen.

Van de pachters verkeeren zij, die hun goed voor lange termijnen hebben gehuurd, of die krachtens locale gewoonten of familietraditie, zij het ook zonder vasten rechtsband, de stellige verwachting mogen koesteren, dat zij en hun afstammelingen op hun erf zullen blijven, in de beste condities. Op de adellijke of patricische grondbezittingen, gelijk men die vooral in Gelderland, doch ook elders, nog vindt, heeft men daarvan voorbeelden.

Doch aanzienlijker is het aantal pachters op korte termijnen, die door publieke verpachtingen in opbod tegen elkander dikwijls te hooge pacht betalen en door den korten termijn geen belang hebben bij verbetering van den grond. Herhaaldelijk werd in tijdschriften en artikelen de kwestie besproken van een betere regeling der pachtverhoudingen. Toch is de zaak van regeeringswege niet voor goed aan de orde gekomen. De Landbouwcommissie kon in haar adviezen, hoewel verbetering noodig en wenschelijk oordeelend, toch nog niet aanbevelen, door wettelijke maatregelen in dezen tusschenbeide te treden. Zij verwachtte meer van een geleidelijke ontwikkeling der bestaande verhoudingen en het beter inzicht van eigenaars en pachters beiden. De meeste voorstellen, omtrent de regeling der pachtstelsels telkens te berde gebracht, achtte de Commissie òf in strijd met ons volkskarakter, òf praktisch onuitvoerbaar.

Toch werd het in onderscheidene gewesten noodig geoordeeld, dat Commissiën zouden worden aangesteld, om de verhouding van eigenaars tot pachters door adviezen aan beiden te verbeteren. De groote landbouwmaatschappijen namen deze zaak ter hand. Zoo werden er o.a. pachtcommissiën ingesteld in Noord-Holland in 1896, in Friesland en elders. De taak der pachtcommissiën van Noord-Holland wordt aldus omschreven:

„De bedoeling van de „Vereeniging tot ontwikkeling van den Landbouw in Hollands Noorderkwartier" (de vereeniging, die hier de commissiën instelde) is geweest, om vooral niet-deskundige grondeigenaren, zoowel particulieren als corporatiën, bij het verhuren, zoowel van boerderijen als van losse landerijen, te dienen van raad.

Voorts, in wederzijdsch belang, het tot stand komen te bevorderen van huurovereenkomsten, die

1. een pachtsom bepalen, welke onder gewone omstandigheden kan worden geboden en betaald.
2. den eigenaar waarborgen geven tegen verwaarloozing van het goed en tegen waardevermindering door verkeerd gebruik;
3. den pachter het uitzicht openen op een behoorlijk bestaan en, bij goede behandeling, op verlenging van het contract.

De pachtcommissiën belasten zich *niet* met het schatten van de verkoops-

waarde der perceelen of met het aanbevelen van personen, die als pachters in aanmerking wenschen te komen; zij mengen zich *niet* in geschillen, die tijdens den duur van het contract tusschen verpachter en pachter mochten ontstaan.

Als wenschelijk werd hier geoordeeld, in de pachtcontracten op te nemen, den pachttijd op zijn minst zes jaren te doen duren en den huurder het recht te geven, om na elke twee jaren afstand van het gehuurde te kunnen doen; bij overlijden van den huurder het recht aan zijn erven te geven, om tegen het eind van het loopende jaar de huurovereenkomst op te zeggen; het vergoeden der kosten van bezaaid land aan den aftredenden pachter; de bepaling, dat de huurder bij buitengewone rampen aanspraak heeft op billijke vergoeding, enz.

Het belang der pachtcommissiën werd ook erkend door de Regeering, die in de zitting 1901—1902 een voorstel bij de St. Gen. indiende, om een subsidie van *f* 4000 toe te kennen ten behoeve van pachtcommissiën. Dit voorstel vond evenwel naast instemming hevige bestrijding, zoodat het niet werd goedgekeurd.

Intusschen wordt van vele zijden de instelling van pacht- en looncommissies als een eisch van sociale wetgeving beschouwd, om meer gemeen overleg tusschen pachter en eigenaar te verkrijgen, de huren billijk te regelen en de verbetering van den grond te bevorderen [1]). Een belangrijke studie over het pachtstelsel is geleverd door Prof. Mr. J. P. MOLTZER „*Landbouw en Kapitaalbelegging*, een studie over den privaatrechtelijken grondslag van ons landbouwbedrijf, 1902. Hierin komt de schrijver tot de conclusie, dat het wenschelijk is, het pachtcontract als grondslag van het landbouwbedrijf in de toekomst te doen verdwijnen en voor den landman te doen overgaan in een *erfelijk* en *voortdurend zakelijk gebruiksrecht*, als *erfpachter, meier* of *cijnsplichtig eigenaar*.

---

1) A. J. ANDREAE, Een woord in het belang van den landbouw. Een rede over de wenschelijkheid eener pachtcommissie. Overzicht in het Sociaal Weekbl., 25 Jan. 1890
L. E. GERDESSEN, Pacht- en looncommissies. De landbouw en de Staten-Generaal, 1900.

2) Dit gedeelte over pacht lag al ter perse, vóór de belangrijke dissertatie van den heer L. J. SPARNAAY, over *Landbouwpacht*, 1903, verscheen (Ie deel, Historisch beschrijvend gedeelte), zoodat wij tot ons leedwezen daarvan bijna geen gebruik en melding konden maken.

VERDEELING VAN DEN GRONDEIGENDOM. MARKEN EN GEMEENSCHAPPELIJKE GRONDEIGENDOM.

I. *Geschiedenis der Marken.*

Overzicht van de geschiedenis van den grondeigendom. Inleiding.

De eerste geschiedenis van den grondeigendom is zeer onvoldoende bekend en berust voor de oudheid gedeeltelijk op hypothese. Doch ook in den lateren historischen tijd laat de kennis van de geschiedenis der verdeeling van den eigendom veel te wenschen over. In de eerste plaats zijn de bronnen daaromtrent schaarsch, doch daarenboven zijn die, welke ongetwijfeld de kloostergeschiedenissen konden leveren voor de middeleeuwen, nog weinig of niet bewerkt. Verder zullen de toestanden zeer verschillend zijn geweest in onderscheidene streken, zoodat men zich moet wachten voor generaliseeren. In het voorgaande konden wij op pag. 68 en volgende van deel I slechts enkele mededeelingen over dit onderwerp geven.

Als wij de hoofdlijnen van het grondbezit overzien, dan valt aan te nemen, dat de oorspronkelijke grondeigendom der eerste bewoners gemeenschappelijk was, doch dat al spoedig een gedeelte ervan in particulier bezit overging, terwijl een aanzienlijk gedeelte nevens de nederzettingen gemeenschappelijk bezit bleef.

Het in de oudheid aan elk der familiën toebedeelde grondbezit vormde de afzonderlijke *hoeven*, waaronder men evenwel geen bepaalde oppervlakte lands heeft te verstaan en evenmin een geheel aaneengesloten landbezit. Geographische gesteldheid, verscheidenheid van grondsoort en andere omstandigheden werkten samen, dat elke hoeve hier meer een aaneengesloten bezit vormde, elders meer verstrooid was. Onder *hoeve* verstaat men een zeker grondbezit, in het Lat. *mansus* genoemd, dat een grootte heeft in ouden tijd van 12 à 32 bunder lands. De indeeling des lands in hoeven had in zeer verschillende tijden plaats, en is hier van ouder, daar van jonger dagteekening.

Bij de jongere kolonisaties geschiedde die het meest regelmatig, volgens economische beginselen, mathematisch berekend, bij de oudere minder volgens een vast stelsel. Daardoor wijst een onregelmatige indeeling der landerijen niet zelden op een zeer oude inbezitneming. Dat die oorspronkelijke hoeven allengs gesplitst werden, dat er stukken lands werden afgenomen en aan kerken of kloosters geschonken, dat het particulier landbezit daardoor meer versnipperd werd, terwijl de geestelijke stichtingen rijker in landeigendom werden, hebben wij gezien. Eveneens zagen wij, dat aanzienlijke heeren in de middeleeuwen grootgrondbezitters werden (zie I, pag. 86), terwijl daartusschen kleine grondeigenaars-boeren bleven bestaan.

Dit proces had bovenal plaats in de zeestreken van ons land, waar de geheele verdeeling van den gemeenschappelijken grond het oudst is.

Een wijziging in den grondeigendom kwam hier voor bij het verval van den adel aan het eind der middeleeuwen, toen de rijk geworden kooplieden en industriëelen er als grondeigenaars voor in de plaats traden. Dat de Hervorming de kloostergoederen en kerkelijke eigendommen weder grootendeels uit elkander deed gaan, hebben wij eveneens gezien.

Naast en tusschen dien particulieren eigendom waren nog altijd gemeenschappelijke grondeigendommen der eerste bewoners blijven voortbestaan. Vooral werden die gevonden in de hoogere, minder vruchtbare streken, waar niet elke inbezitneming van land onmiddellijk productieven grond gaf. Bosschen, heiden, moerassen en schrale weiden bleven hier als gemeenschappelijk eigendom in gebruik, ten behoeve van alle rechthebbenden. Wel werd ook hier al vroeg van tijd tot tijd een gedeelte afgenomen, verdeeld en in particulieren eigendom veranderd of verkocht, maar toch bleef er het gemeenschappelijk bezit, zoowel als de gemeenschappelijke eigendom, voor een groot gedeelte nog voortbestaan tot in de 19e eeuw. Die gemeenschappelijke, onverdeelde bezittingen, welke meest aan de oorspronkelijke hoevenbewoners toekwamen, werden door de rechthebbenden georganiseerd, en om dit grondbezit als reëele eenheid vestigde zich een vereeniging. Dit beschouwen wij in hoofdtrekken als den grond van het ontstaan der *marken* in ons vaderland. De geschiedenis en inrichting der marken willen wij thans iets nader nagaan, hoewel veel dienaangaande nog onzeker is.

De marken. Hun oudheid. De marken zijn zeer oud. Reeds in de oorkonden der achtste eeuw, de oudste, die wij van de Germaansche stammen hebben behouden, wordt van marken melding gemaakt. In giftbrieven van landerijen aan kerken en kloosters en ook in de oude Germaansche wetten wordt het woord *marca* gebruikt in de beteekenis van het bij een dorp of een buurtschap behoorend grondgebied, dat door de inwoners gemeenschappelijk gebruikt wordt.

De marken van Gent en Valburg in de Betuwe en die van Millingen in de Duffel, alle reeds lang verdwenen, worden al genoemd in een schenking van 793 aan het klooster Lörsch, evenals eenige marken op de Veluwe, die van Uddel en Apeldoorn. Ook van andere marken uit deze landen wordt reeds vroeg melding gemaakt, o.a. van die van Engeland of Engelanderholt in 801.

In verscheidene dier oudste stukken, waarin de marken genoemd worden, komen zij voor als reeds bestaande instellingen, maar van oprichting der marken is geen spoor te vinden [1]). Men mag hieruit afleiden, dat de marken reeds lang vóór de 8e eeuw bestonden, en uit hetgeen wij vroeger omtrent de Germaansche gewoonten van het in gebruik nemen der gronden mededeelden, kan men besluiten, dat het hoofdelement der marken, het gemeenschappelijk grondbezit, reeds van den tijd der vestiging der Germaansche stammen in deze landen dagteekent. Het gemeenschappelijk grondbezit is geen locaal verschijnsel; het komt als oorspronkelijke toe-

1) A. M. Pleyte. De rechtstoestand der marken in Nederland, (Dissertatie), 1879. Wij zullen deze belangrijke studie meermalen raadplegen.

stand zeer algemeen voor bij de meest verspreide volken, en zoowel in Indië als in Rusland en elders worden daarvan overblijfselen gevonden [1]).

Verbreiding der marken in Nederland. Friesche marken.

De marken, die wij in de Nederlanden leerden kennen, kwamen in de 19e eeuw hoofdzakelijk nog voor in Drente, Overijsel en Gelderland. Dit verschijnsel heeft aanvankelijk aanleiding gegeven tot de meening, dat de marken instellingen waren, uitsluitend tehuis behoorend bij de Saksen, en niet bij de Friezen en Franken. Maar verder onderzoek leert, dat dit niet het geval is. Het niet bekend zijn van marken in de landen der Friezen, en in Holland en Zeeland is alleen een gevolg hiervan, dat de gemeenschappelijke gronden hier niet zoo lang bleven bestaan en vroeger verdeeld werden.

De heer ACKER STRATINGH heeft indertijd [2]) een onderzoek ingesteld naar het bestaan der marken in oud-Friesland. De oude wetten leerden hem, dat daarin veelvuldig de naam *hammark*, *hamrik* of *hemrik* [3]), verschillend gespeld, voorkomt, en hier en daar uitdrukkelijk in de beteekenis van *gemeene dorpsmark*. Het is alsnog een aan vele, vooral op de klei gelegen plaatsen, vanouds eigene benaming, die, schoon geen gemeenen grond meer, toch den onder dit of dat dorp behoorenden grond geheel of meerendeels aanduidt.

Dat de hamrikken soms gemeene weiden soms bosschen waren, leert men bovenal kennen uit het aan het Westerlauersche Friesland eigen schoutenrecht, dat opgemaakt is in den tijd, toen de Graven, wier ambtenaren de schouten waren, er nog het bewind voerden. Hierin wordt als de werkkring van den schout ook opgenoemd zijn zorg voor de richtige verdeeling van de dorpshamrikken. Deze werden namelijk onder de gezamenlijke bezitters telkens om de vier jaren opnieuw verdeeld, als er klachten rezen over de niet-richtige verdeeling, wat ook bij de latere dorpsmarken geschiedde.

De hamrikken waren veelal landen, welke, in gemeenschap bezeten, niet in gemeenschap gebruikt werden, maar om de vier jaren tusschen de eigenaars, de dorpsgenooten, en die vanwege kerk, klooster of domein daartoe mede gerechtigd waren, ten opzichte van het gebruik verdeeld werden. En al zal die verdeeling op den duur opgehouden en de bestaande verdeeling in stand gebleven zijn, dit doet geen afbreuk aan het aanvankelijk gemeenschappelijk bezit. De hamrikken maakten de grondverdeeling uit van het land en vormden den grondslag der latere burgerlijke en kerkelijke indeeling, evenals elders de marken op vele plaatsen, en zij zijn het nog lang, ja tot heden gebleven in die van den waterstaat, met name in Groningen bij de zijlvestenijen, thans waterschappen. Bij de hamrikken onderscheidde men een bewoond gedeelte, het *heem* of *dorp*, als het hoofd of de

---

1) Zie hierover W. PH. SCHREUDER, Het grondbezit in de Germaansche mark en de Javaansche dessa, (Dissertatie), 1885. EM. DE LA LAVELEYE, De la propriété et ses formes primitives, Paris 1877.

2) G. ACKER STRATINGH. Marken in Friesland, (Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch. afd. Letterk. IX, 1865).

3) *Ham-mark* in Friesland, Oost-Friesland en Groningen; *heem-mark* in Westfalen en ook in Groningen. *Ham-mark* werd tot *hamrik; heem-mark* tot *hemrik* of *hemmerik*. *Heem-mark* is hetzelfde als dorpsmark.

hoofdplaats daarvan, met een hoofdweg, die daaromheen ging, gelijk dit bij de meeste oude kleidorpen kan worden waargenomen; dit dorp met de erven en de bouwgronden bestond in bijzonderen eigendom, terwijl het overige en grootste gedeelte, voornamelijk de graslanden, gemeenschappelijk eigendom was [1]).

Dat de Friesche hamrikken niet alleen uitsluitend wijzen op gemeenschappelijk grondbezit van een dorp maar eveneens een zelfstandige organisatie hadden in den zin der marken, wordt bewezen door oude Friesche wetten. Hierin is herhaaldelijk sprake van *meente* en *meene meente*, soms gelijkbeteekenend met *dorp*, maar soms ook wijzende op een kring van bewoners in een dorp, op rechthebbenden in de gemeenschap, niet op de geheele bevolking. En uit de handelingen blijkt, dat *de meente* telkens besluit, dat *de meente* benoemt, verordeningen maakt, belastingen oplegt. Hieruit ziet men, dat de meente later de vertegenwoordigster van het dorp was, „dat zij het dorp verbeeldt", zooals het luidt in een eigenaardige uitdrukking van vroeger.

En wie waren de vertegenwoordigers van het dorp geworden? Vrijheid alleen was voor het recht van vertegenwoordiging niet voldoende, maar *grondbezit* bleef een voorwaarde [2]). De *meente* was in Friesland in de 14e eeuw nog ongeveer hetzelfde, wat de eigenerfden in de markedorpen van het oosten van ons land waren. Terwijl de oude hamrikken in Friesland reeds in de 12e eeuw verdeeld voorkomen, bleven de nieuwe, door bedijking aangewonnen landen ook nog later een tijdlang als onverdeeld bezit bestaan. Als zoodanig zijn de oudste polderlanden te beschouwen, welke den naam *hamrikken* dragen, aan den Dollard in het Oldambt de Midwolder-, Oostwolder-, Scheemder Hamrik, e. a. Deze landen dragen den naam hamrik zeker, omdat zij eerst gemeenschappelijk zullen zijn bezeten als buitenland, doch bij of na de indijking in de 16e eeuw, zoo al niet vóór dien tijd, zullen zij verdeeld zijn geworden naar de grootte der binnenlanden.

Hoewel de naam en inrichting der *hamrikken* vooral in Friesland voorkomt, worden zij toch ook in het aangrenzend gebied gevonden, o. a. in het stadsgebied van Groningen en een gedeelte van het Goorecht op Drentschen bodem, waar wij overigens den gewonen naam en beteekenis der marken vinden. Bekend zijn de Ooster- en Wester-stadshamrikken, de Noorddijkster en Middelberder-hamrik e. a. in Goorecht. Dat *hamrik* hier in gelijke beteekenis als *mark* voorkomt, blijkt uit het gelijk gebruik van beide benamingen en hun gelijke beteekenis voor die stadsgronden in de oudste stukken [3]).

Niet alleen als hamrikken, ook als *meenschaar* werden in het oude Friesland de gemeenschappelijk gebruikte landen aangeduid. Deze meenscharen

---

1) ACKER STRATINGH l. c., pag. 57.

2) VAN BLOM, De dorpsgemeenten in Friesland, Vrije Fries, 1881, pag. 421.

3) In den brief van 1348 bij Driessen, *Mon. Gron.*, IV, 659, komt *marka orientalis* voor, dat met *Oosterhemmerke* in dien van 1309 en 1332 (hier benevens *Westerhemmerke*) aldaar III, 594, I, 110 en het later *Stadshamrik* zal overeenstemmen. Bij ACKER STRATINGH, l. c. pag. 60.

waren gemeenschappelijk bezeten weiden, die ook in gemeenschappelijk gebruik bleven en niet, gelijk de hamrikken, voor 't gebruik verdeeld werden. Deze meenscharen komen ook in Friesland veel langer voor; men vond ze nog in de achttiende eeuw.

Marken in Holland. Ook in Holland, hoewel niet zoo veel, treft men sporen aan van gemeenschappelijken grondeigendom. In een oorkonde van 14$\frac{33}{34}$ (11 Maart) van PHILIPS VAN BOURGONDIË spreekt deze van landen, die „gemeen liggen" in Ouwerschie [1]). Een zekere AERNOLD VAN HALBEKE droeg in 1248 het aandeel over, dat hij had aan de *gemeene weide*, die misschien in den omtrek van Den Haag was gelegen [2]).

En in de Handvesten van Kennemerland en West-Friesland komt een artikel voor, sprekende van „ghemeine weide" [3]). Gemeene weiden bestaan nog in het Gooiland in den tegenwoordigen tijd, doch deze hebben niet het karakter der marken, zooals wij later zullen zien.

Prof. BLOK merkt op, dat de verdeeling in ambachten in Holland een treffende overeenkomst aanbiedt met wat men in Gelderland, Drente en Overijsel marken noemt, en hij acht het waarschijnlijk, dat ambachten en grietenijen niet anders zijn dan Frankische marken, ook bij de Galliërs van Casar „Ambacti [4])." Uit die ambachten zijn in de middeleeuwen de ambachtsheerlijkheden ontstaan. De marke was toen verdwenen, de landsheer oefende er de volle macht uit.

Al was dus het gemeenschappelijk grondbezit in Holland en Friesland in de latere middeleeuwen reeds grootendeels of geheel verdwenen, de sporen, welke men er van vindt, bewijzen voldoende, dat het ook dáár eens voorkwam, en men mag vrij aannemen, dat gemeen landbezit en landgebruik eens den regel uitmaakten, zooals wij elders in de geschiedenis der vestigingen aantoonden.

Het standhouden der marken in Gelderland, Overijsel en Drente en 't verdwijnen elders. De vraag rijst nu op, hoe het komt, dat reeds in den Karolingischen tijd zeker in Holland en Friesland het gemeenschappelijk grondbezit bijna was verdwenen en het in Drente, Overijsel en Gelderland 't meest stand hield? De oorzaak hiervan moet in de eerste plaats gezocht worden in de verschillende grondsgesteldheid. In de laatstgenoemde provinciën vond men de meeste woeste gronden, aan welker verdeeling men niet zoo veel waarde hechtte en die bij den primitieven toestand van den landbouw beter als gemeenschappelijk bezit konden geëxploiteerd worden, dan wanneer verdeeling plaats vond. Dit was o. a. het geval met de heiden, waarop gemeenschappelijk de schapen geweid werden, aangevoerd door gemeenschappelijke herders.

Maar ook de gemeene weiden, meestal schrale gronden, leenden zich in de zandstreken, in verband met den toestand van den landbouw in dien tijd, het best voor gemeenschappelijk gebruik. Door de groote oppervlakte boden die schrale landen nog voldoende voedsel aan, terwijl men geen neiging had, ze te verbeteren of door mest tot hooger opbrengst te

---

1) KLUIT, Hist. der Holl. Staatsregel., V, 285.
2) V. MIERIS, Charterboek van Holland, I, 595.
3) Handvest van West-Friesland van 1299, Art. 23, bij v. MIERIS, I, 618.
4) BLOK. Een Hollandsche Stad in de middeleeuwen, pag. 20.

brengen. De toch al niet productieve veeteelt in de achterlijke zandstreken miste den prikkel tot individualisme, welke in de economisch meer ontwikkelde gewesten als Holland en Friesland werkte, mede onder den invloed van den handel en van de zich ontwikkelende steden.

Dit waren de agrarische oorzaken, welke in de oostelijke streken van ons land de marken in stand hielden, zelfs tot op onzen tijd, terwijl ze in de zeegewesten verdwenen.

Marken in Noord-Brabant. Op de zandgronden van Noord-Brabant is de toestand weer anders. Hier vindt men zelfs in den tegenwoordigen tijd nog vele onverdeelde gronden, maar deze zijn daar eigendom van de gemeenten, niet van markgenootschappen.

De vele onverdeelde gronden, welke men in zuidelijk Noord-Brabant en in Limburg thans nog aantreft, wijzen er op, dat deze bodem er als voor aangewezen was, om den gemeenschappelijken eigendom lang in stand te houden. De overgang van markegemeenschap in gemeente eigendom moet daarom in historische oorzaken gezocht worden. Het komt ons voor, dat de oorzaak hierin ligt, dat de Frankische koningen in deze gewesten meer gezag verkregen en zeer veel onverdeelde gronden als koningsland annexeerden (zie I, pag. 85 en 102). Doch in de andere oostelijke gewesten, waar nimmer het gezag dier vorsten, zelfs niet dat van KAREL DEN GROOTE, zoo vast stond, zien wij de oude gewoonten en rechten gehandhaafd. Zoo bleef hier het onverdeelde land eigendom van de gemeenschappelijk gerechtigden. In Noord-Brabant en Limburg werd vervolgens dit geannexeerde koningsland aan groote heeren en aanzienlijken in leen of eigendom geschonken, en dezen verkochten het weder aan de dorpen, van welke het op de latere gemeenten overging. Zoo werd het particulier dorpsbezit.

De markeninstellingen hadden een eigenaardigen invloed op den boerenstand. Democratisch in karakter als zij waren, werden in de marken de oude rechten en vrijheden der ingezeten bewaard, terwijl elders bij particulier grondbezit de vrijheid der meeste kleine grondbezitters in een toestand van afhankelijkheid overging. Wel drong later ook hier en daar de hoorigheid in de marken door, zooals o. a. op de Veluwe, doch ook waar markgenooten dientengevolge een gedeelte hunner zelfstandigheid verloren, bleven de voornaamsten onder hen als *tijns-* of *coconooten* toch op vele plaatsen den schout ter zijde staan, die in elk geval niet willekeurig, maar naar hofrechten vonniste en bestuurde. Zoo voorkwam de eigenaardige inrichting der marken, dat de landbouwers in den bijkans rechteloozen toestand kwamen, die in den regel het karakter der lijfeigenschap uitmaakte [1]). In de oplossing der marken tot particulier grondbezit ligt mede voor een deel de oorzaak, waaruit de uitgebreide hoorigheid van den boerenstand is voortgekomen.

Zoolang de marke grondslag bleef van de indeeling en het bestuur dezer gewesten, bleven de maatschappelijke verhoudingen daarop gebaseerd, en schier dezelfde. Doch na de inlijving bij het Frankische Rijk kwam de

---

1) VAN REES. Geschiedenis der Staathuishoudkunde, I, pag. 9. L. PH. C. VAN DEN BERGH, Over den oorsprong en de beteekenis der plaatsnamen in Gelderland. (NIJHOFF'S Bijdragen V, 1847, pag. 233—275).

marke onder den invloed van het daar heerschende leenstelsel. Als organisatie der vrijen moest de marke wijken voor het leenstelsel der Franken, zoodat de marke ten plattenlande als politiek lichaam haar beteekenis verloor, ook daar, waar ze uiterlijk onveranderd bleef. De beginselen van markewezen en leenstelsel verschilden te zeer, dan dat de overheerschende staatkundige beginselen van het feodalisme niet storend zouden werken op de markeninstelling.

Die verschillen waren groot. Het democratische markestelsel had tot grondslag het begrip, dat alle macht berust bij de gewaarden; het leenstelsel daarentegen zocht den uitgang van alle recht en macht hij den Heer (koning of keizer), van wien het in trappen afdaalt tot het volk. Bij het markestelsel waren aanvankelijk alle rechten persoonlijk; bij het leenstelsel stonden zij in verband met het grondbezit, en droegen daardoor een *zakelijk* karakter [1]).

De invloed van het leenstelsel had ten gevolge, dat bij alle eerbiediging van voorvaderlijke instellingen de marke den eigenlijken rechtsdwang verloor, en alle gronden, welke niet reeds in rechtstreeksch bezit der marken waren, werden beschouwd als domein van den landsheer. Daardoor werd de vrije grond beperkt en de marke gesloten voor verdere uitbreiding en ontwikkeling. Hiermede brengt men in verband de beperking in de rechten op gebruik van den gemeenen grond, die vroeger algemeen was, tot de reeds bestaande markegenooten (gewaarden, geërfden, erfgenamen, eigenerfden enz.) en hun onmiddellijke rechthebbenden. Het feodaal beginsel leidde later ook tot het nauw verband tusschen den eigendom van in de marke gelegen hoeven of erven en het lid- of deelgenootschap in de marke. Hierdoor verkregen de rechten en verplichtingen der markegenooten (het markerecht) die als 't ware aanhangsels van het eigendomsrecht eener hoeve waren geworden en dus in zuiver privaatrecht waren overgegaan, ook zelf een *zakelijk*, maar bovenal *privaat*rechtelijk karakter.

Zoo was de staatkundige beteekenis der marke verloren gegaan onder den invloed van het leenstelsel. Maar de marken bewaarden nog altijd een gedeelte der burgerlijke vrijheid, die door den invloed van het leenstelsel op de maatschappij buiten de marken ook voor een gedeelte verloren ging [1]).

Sporen van vroegere marken bij de esschen.

Op de zandgronden van Drente, Overijsel en Gelderland bleven niet alleen de marken in hun oorspronkelijken toestand lang bestaan, maar ook andere verschijnselen bij de verdeeling der gronden wijzen steeds op een vroeger gemeenschappelijk bezit. In deze provinciën vindt men bij de oudste dorpen en gehuchten veelal eenigszins hoog gelegen, aaneengesloten bouwlanden, welke met den naam van *esch*, *enk* of *eng* worden aangeduid. Die esschen zijn in regelmatige vierkante stukken verdeeld, welke aan verschillende eigenaars in het dorp toebehooren, in dien zin, dat zelden twee akkers naast elkander aan denzelfden eigenaar toekomen. Natuurlijk is dat bezit door koop en verkoop in den loop der tijden veel gewijzigd, maar de gelijkmatige ver-

---

2) LAFERRIÈRE, Essai sur l'histoire du droit français, I, pag. 90. — J. H. E. MEESTERS, De Steenwijker Meenthe, pag. 28.

1) MEESTERS l. c. pag. 30.

deeling in akkers doet onwillekeurig denken aan een tijd, toen die esschen in hun geheel of gedeeltelijk gemeenschappelijk werden bezeten, waarna door gelijkmatige verdeeling ieder een stuk ten gebruike werd aangewezen voor korter of langer tijd. Dat tijdelijk gebruik is op den duur in vast gebruik en vervolgens in eigendom overgegaan.

Een spoor van dat gemeenschappelijk recht der dorpsgenooten op den esch vindt men nog tegenwoordig in enkele dorpen van Oost-Drente. Daar was het tot voor kort gewoonte, dat de aanvang van het oogsten op den esch in een vergadering der boerschap, veelal nog in de open lucht, werd bepaald, en het begin van het roggemaaien des morgens, alsmede het eindigen des middags en des avonds, werd door het getoeter op den boerhoorn in het dorp (een groote, ruwe koehoorn) aangeduid. Hieruit blijkt, dat, hoewel de esch reeds eeuwen uit verdeeld particulier grondbezit bestaat, men toch nog eenigermate den invloed der gemeenschap op den esch als rechtmatig beschouwt, ook al wordt die in geen enkele oorkonde of akte beschreven. Ook de veedriften enz. wijzen op oude gemeenschappen.

Invloed der marken op het maatschappelijk en staatkundig leven.

De marken waren niet alleen eigenaardig door den gemeenschappelijken grondeigendom en het gemeenschappelijk gebruik van den grond, zij hadden ook nog dit belangrijke gevolg, dat het gemeenschappelijk bezit een band tot vereeniging legde, een aaneensluiting der gerechtigden in de mark deed ontstaan.

Uit de oude oorkonden blijkt nergens, zegt Pleyte [1]), dat de markgenooten als hoorige personen onder de macht van een adellijken grondeigenaar staan en te diens behoeve de markegronden bebouwen. Het tegendeel spreekt uit alle schenkingsoorkonden; de markgenooten geven hun aandeelen in de mark weg, of zij verkoopen ze, voor zoover de wetten der mark hun dat toelaten. Zij beschikken er over als vrije lieden en zijn in die beschikking alleen gehouden door de wetten, die zij te zamen hebben vastgesteld.

Dat de markgerechtigden vrije lieden waren, is van veel belang. Hierdoor hadden zij het recht, zich te organiseeren en te leven naar eigen goedvinden; hierdoor vinden wij in hun instellingen een vastknoopingspunt aan het leven der vrije eigenerfde boeren in de oostelijke provinciën van ons land.

De gemeene marke was aanleiding tot de nadere aaneensluiting der gerechtigden als de latere *markgenootschappen*. Eigenaardig is het, dat als gerechtigden in de gemeene marke niet werden opgenoemd de personen, maar de bezitters van bepaalde hoeven of erven. Dit wijst er op, dat de marke als het eigendom beschouwd werd van hen, wien oorpronkelijk een hoeve als particulier eigendom was toegewezen, en dat het bezit van het erf of de hoeve het bewijs was van te behooren tot de gemeenschap, aan welke de marke toekwam. Dit staat in verband met de oudheid der marke. Later kwam hierin verandering, zoodat men door koop enz. in een marke „gewaard" kon zijn, zonder zulk een hoeve te bezitten. Dit was echter niet overal het geval.

---

1) l. c. pag. 18.

De voornaamste bron, waaruit men de inrichting der marken kan leeren kennen, zijn de zoogenaamde *markeboeken*, welke behalve de reglementen op het bestuur der marke ook nog opteekeningen bevatten omtrent geschillen, in de marke voorgevallen, en de uitspraken daarover, executie der vonnissen, rekening en verantwoording, enz., in één woord omtrent alle aangelegenheden, voor de mark van gewicht. De oudste markeboeken, die in ons land zijn uitgegeven, dagteekenen van het einde der 14e eeuw, de meeste evenwel zijn van lateren datum [1]).

Bewoners der marke. Geërfden, Meiers en Kotters.

De bewoners der marke worden gewoonlijk in drie klassen onderscheiden, nl. als *geërfden*, als *meiers* en als *kotters*. Wij nemen aan dat oorspronkelijk de marke aan de geheele nederzetting van vrijen behoorde en ieder er gebruik van kon maken. Later zien wij dit recht beperkt, zoodat slechts enkele hoeven in de mark gerechtigd waren. Zeker was dit een gevolg hiervan, dat het aantal hoeven vermeerderd was met de toeneming der bevolking, zoodat alleen bij de oorspronkelijk gerechtigde hoeven het markerecht bleef berusten. Eveneens kan het zijn, dat enkele gerechtigden het recht van hun hoeve verkocht hadden, gelijk meermalen voorkomt, waardoor die hoeven buiten markerechten kwamen. Het zakelijk recht werd dan meer een persoonlijk recht.

De hoeve, welke recht had op de marke, heette een *gewaarde hoeve;* de eigenaar van het erf heette *gewaarde*. De eigenaars der gewaarde erven vormden de klasse der *geërfden* [2]). Niet altijd evenwel werden die rechten door erfenis verkregen; in vele marken werd het langzamerhand gewoonte, dat de eigenaars van hoeven, die verscheidene waren in de mark bezaten, daarvan sommige verkochten, hetzij aan gewaarde erven, hetzij aan personen, die niet in de mark gerechtigd waren. Hoe men dit euvel ook trachtte tegen te gaan, het was vruchteloos.

Enkele marken op de Veluwe hadden een anderen naam; zij stonden als *maalschappen* bekend. In deze werden de geërfden *maalmannen* of *maallieden* genoemd. Zoo bestonden de Kootwijker maalschap, de Appelsche maalschap e. a. Waarschijnlijk beteekende het woord *maal*, evenals het woord *mark*, oorspronkelijk *grens*, zoodat maalschap en marke dezelfde beteekenis hebben. Ook *maalman*, *maelman* of *maelen* komt meestal met geërfden overeen. Soms worden de geërfden ook nog met den naam „buren" d. i. boeren, aangeduid; in de Overijselsche markeboeken worden met *buren* de pachters der geërfden, in die der Veluwe de geërfden zelf bedoeld.

Om geërfde in een mark te kunnen zijn, was in de eerste plaats noodig, dat men eigenaar was van een *waar* in de mark, doch bovendien moest men als geërfde erkend worden en daartoe aan eenige vereischten voldoen.

---

1) Markeboeken werden uitgegeven door L. A. J. baron SLOET, G. DE MEESTER en Mr. TADEMA van de marken op de Veluwe, door SLOET ook van eenige marken in de Graafschap Zutfen. De boeken van vele marken in Overijsel werden uitgegeven door de Overijselsche Vereeniging tot beoefening van Nederlandsch Recht en Geschiedenis. De heer PLEYTE gaf in zijn studie de Markeboeken van Kootwijk (1573), Bennekom (1622) en van Engelanderholt (1523) uit.

2) De *erfgenamen* (geërfden) waren vanouds in de marke Woolde de eigenaren van zulke erven, waaraan een *Whare* of *Where* verbonden was. B. W. A. E. SLOET TOT OLDHUIS, Het oude recht der marke Woolde. (Overijsselsche Almanak 1873, pag. 149).

Uit verschillende markeboeken blijkt, dat de nieuwe geërfde een eed moest afleggen en daarbij een geschenk in geld, vee, bier of wijn aanbieden. Niet alleen zij, die voor het eerst geërfde werden, maar ook de geërfden, die door koop of erfrecht meer dan één waar hadden verkregen, moesten daar aan voldoen. Niet voor alle marken waren echter die verplichtingen gelijk.

Zoo eischten de geërfden der Lutter marke bij voorschrift van 1666 van ieder „nieu ankomende Goetheer eenen ancker Rijnschen wijn". In Hoog-Soeren bestond het geschenk uit „een vat bijers ende eenen vetten haemel".

Het eedsformulier van de marke Putterholt en die van Speulderbosch en Sprielderbosch luidde, volgens mededeeling van G. A. DE MEESTER [1]) aldus: „Ick belove den bosch altijt te sullen wesen gehouw en getrouw en dat alle overhegen breucken en misbruyken in den bosch oft derselven velt geschiet het sij bij tage ofte bij nachte den holtrichteren getrouwelijck sall aanbrengen ende dat ick van niemant ter werelt eenige giften ofte gaven om dies halven sal aennemen, oock niemants hoet ofte vijantschap aensien ofte ietwat doen dat tot nadeel van den bosch ofte tegen de wetten en ordonnantiën desselven zoude mogen wesen ofte strijden. Soe waerlijk moet mij God helpen!"

Het schenden van dezen eed werd niet zelden zwaar gestraft, ook wel met lichamelijke kastijding of met schrapping uit het maelenboek.

De tweede klasse der bewoners van de marke waren de *meiers*. Hieronder verstaat men de pachters der in de mark gewaarde hoeven. Aanvankelijk waren de eigenaars der hoeven ook de gebruikers; later kwamen door erfenis of koop wel meer gewaarde hoeven in eigendom van één persoon en dan werden enkele dier hoeven verpacht. Den pachter noemde men meier. Daar het recht op gebruikmaking van de mark de hoeve volgde, werd dit dan uitgeoefend door den meier, tenzij het tegendeel bedongen was, hetgeen somtijds geschiedde. Waar de grondbezittingen der marken in handen van groote landheeren gekomen waren en dus de hoeven schier alle verhuurd werden, gebeurde het, dat de mark bijna uitsluitend door meiers werd gebruikt. Niet zelden gebeurde het, dat dezen zich allerlei rechten aanmatigden in het beheer der mark en de geërfden zich dan sterk daartegen verzetten. In de Overijselsche marken kwamen de meiers veel voor, in het Zutfensche werden zij ook aangeduid als *huyslieden*.

De eigenlijke gerechtigden tot het beheer der marke waren de *geërfden*. Toch werd in onderscheidene marken den meiers toegestaan, ter markevergadering te komen, in sommige werden zij daartoe verplicht. Zij toch, de medegebruikers der markegronden, soms wel de grootste gebruikers, kenden de toestanden der marke en wisten bij ervaring, welke verbeteringen er in dienden aangebracht te worden. In de vergaderingen hadden de meiers een adviseerende stem; de geërfden alleen hadden recht te besluiten.

De derde klasse van bewoners vormden de *kotters* [2]). Hieronder verstaat

---

1) Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudk., VII, pag. 103.

2) VERDAM, Middel-Ned. Woordenboek, teekent aan bij dit woord: *Coter* (*keuter*, *cotter*,

men de bewoners van kleine hoeven op den markegrond, die daarvoor jaarlijks huur aan de marke betaalden. Het ontstaan van deze klasse van lieden is als volgt te verklaren.

Aanvankelijk bestonden de bewoners der mark enkel uit landbouwers, de eigenlijke gerechtigden. Doch weldra vereischte de verdeeling van arbeid, dat er zich ook handwerkslieden vestigden. Vrijgelaten lijfeigenen zullen daarvan allicht gebruik gemaakt hebben. De mark was echter het eigendom van het markgenootschap en zonder de toestemming daarvan konden zij er zich niet nederzetten. Kapitaal, om een gewaarde hoeve te koopen, bezaten zij in den regel niet. In zulke gevallen keurden de geërfden dikwijls goed, dat de aanvrager een kleine hoeve op den markegrond aanlegde en daarvoor jaarlijks pacht betaalde. Een klein huis werd hier opgebouwd en een kleine oppervlakte gronds werd in gebruik daarbij afgestaan. Soms werd ook wel toegestaan, tegen betaling een bepaald gebruik van de mark te maken. Niet alleen handwerkslieden, ook wel kleine boertjes vestigden zich hier aldus.

De naam dezer lieden is *kotters*, *koeters* of *keuters*, *katers;* soms ook heetten zij *brinckzitters*, *bisitters* en *huttemannen*. De naam kotter, koeter of keuter wijst er op, dat zij een klein huis bewoonden, in Duitschland nog *kotte* of *kove* genoemd. De naam brinkzitter, welke in de Duitsche marken niet bekend geweest schijnt te zijn, komt in de keuren der Overijselsche marken voor. Onder brinken verstaat men in Overijsel en Drente de vrije pleinen in het dorp, zooals men die tusschen de verstrooid gebouwde dorpshuizen meestal meer dan een in het dorp vindt. Dorpen als Emmen, Zweeloo, Sleen e. a. leveren daarvan voorbeelden. Die brinken zijn nog gemeenschappelijk eigendom van „den boer", d. i. de markegenooten, en waren dat ook vanouds. Hierdoor zullen zich dikwijls handwerkslieden op den brink in het dorp een huisje gebouwd hebben, zoodat de naam „brinkzitter" volkomen verklaarbaar is. De geërfde boeren zagen uit de hoogte neer op de bewoners van de kleine huisjes aan den brink, de brinkzitters, zonder rechten in de gemeene mark.

Maar behalve den gemeenschappelijken brink vond men ook bij de gerechtigde hoeven veelal ruime terreinen, met boomen beplant, welke den geërfden toebehoorden. Ook daar werden wel kleine woningen door den geërfde gebouwd, hetzij voor arbeiders of voor gehuwde kinderen. In dien zin komt het woord brink ook in de markeboeken voor. In enkele marken werd vastgesteld, dat op ieder erf twee woningen gebouwd mochten worden, die ieder het volle markerecht genoten, o.a. in die van de Lutte; van de woningen, die er meer gebouwd werden, moest jaarlijks drie gulden pacht worden betaald, voor eenig gebruik van de marke.

---

cater) een Saksisch, doch ook in Limburg voorkomend woord, met de beteekenis van bewoner eener kleine boerderij, die zijn eigen land moet bebouwen, om een bestaan te hebben; kleine, geringe boer: een boer, die geen eigen ploeg en paarden heeft. In deze beteekenis is het woord in Drente en Overijsel nog algemeen bekend. — Verder lezen wij: „het woord beteekent hetzelfde als het Vlaamsch en Brabantsch *cossate*, waarmede men in Brabant een kleinen landbouwer, een vrijgemaakten lijfeigene aanduidde; zij hadden geen aandeel in den eigendom van het land en waren soms alleen daglooners of daggelders. Het woord cossate is geassimileerd uit *cotsate*, d. i. hij, die een *cot* of *cote*, d. i. een armelijke woning, bewoont. Het woord coter heeft dezelfde afkomst.

De kotters stonden dus zoo goed als buiten de markerechten; alleen werd ook hun niet zelden toegestaan, tegen vergoeding van den markegrond eenig gebruik te maken. Daar de markerechten niet altijd volledig beschreven werden, gebeurde het wel, dat kotters na langen tijd zich mede als gerechtigden in de marke beschouwden, hetgeen dan door de gewaarden betwist werd.

Allen, die zich in de mark vestigden en niet onder een der bovengenoemde drie categorieën gebracht konden worden, werden met den naam „uitheemschen" aangeduid, welke ook dikwijls in de markeboeken voorkomt.

Reglementen der marken. Vergaderingen.

De reglementen der marken zijn als *willcoeren*, *willekeuren*, *marckencedulen* (marckenceele), *maelrechten*, *maelkueren* of onder andere benamingen bekend. Deze reglementen werden gemaakt door de vergadering van geërfden, zonder de tusschenkomst of goedkeuring van het openbaar gezag. De vergadering der geërfden wordt meestal aangeduid met de namen: *holtspraeck*, *holtgericht*, *holtding*, *meyspraeck* of *maelenspraeck*. In de marken, waar de geërfden onder den naam van *buren* samenkwamen, heet de vergadering *bourdagh* of *buyrstoel*, o.a. in Voorst en Noord Empe. In Drente worden de markgenooten gezamenlijk aangeduid als de „*boer*" en heet een samenkomst der boeren *boervergadering*. Die vergaderingen werden hier langen tijd in de open lucht onder de eiken van den brink gehouden. Door het blazen op den „boerhoorn" werden hier — en dit geschiedt nog in enkele dorpen — de markgenooten samengeroepen ter vergadering.

Enkele marken bestonden in de 14e eeuw en ook later nog voor een groot gedeelte uit bosschen, de z.g. *holtmarken*. Dit was o.a. het geval met de Soerensche mark, met de Putterholt, Cootwijcker maelschap, Engelanderholt, Waverloo, Milsterloo, Dalmsholt, Woolde e. a. Valt het te verwonderen, dat hier, waar bosch het hoofdonderwerp der bespreking was, de vergaderingen „holtspraeck", „holtgericht" en „holtding" genoemd werden, een naam, die ook niet zelden werd gebruikt of behouden bleef, waar zelfs geen bosschen meer te vinden waren? De naam *meyspraeck* voor de vergadering der geërfden was afkomstig van het gebruik, om in Mei samen te komen, en waar de marken uit weiden bestonden, was dat de geschikte tijd, om dan tevens te bepalen, wanneer de gemeene weide geopend zou worden en welk gebruik men van veen, bosch enz. zou maken.

De vergaderingen der geërfden in de marke werden op vele plaatsen eens in het jaar belegd, soms tweemalen, elders eens in de twee jaar, terwijl in andere marken het gezag der vergadering zoozeer verminderd was, dat de geërfden in het laatst der achttiende eeuw soms in jaren niet bijeenkwamen.

Op de vergaderingen der geërfden werd hoofdzakelijk gehandeld over het gebruik, dat van de marke gemaakt mocht worden. Dit verschilde uit den aard der zaak bij de onderscheidene marken, en wij kunnen dienaangaande dan ook slechts eenige algemeene aanduidingen geven.

Het aantal beesten, dat in de marke geweid mocht worden, werd berekend naar het aantal „wahren" of „aandeelen", dat een geërfde in de marke bezat. De runderen werden daartoe bij den „opslag" der weide, d. i. het toelaten tot de marke, met het brandijzer der marke geteekend op de huid, elk jaar had een bijzonder teeken, opdat zij, die het toezicht

hadden, onmiddellijk konden zien, of er ook vee op de gemeene weide liep, dat er niet op behoorde, en of iemand ook in 't geheim meer vee op de marke zond, dan hij er volgens zijn gewaarde mocht laten weiden. De aldus van een brandmerk voorziene beesten, die voor dat jaar recht op de weide hadden, noemde men *gewaarde beesten*, de andere *ongewaarde*. De eigenaars der ongewaarde beesten werden tot boete veroordeeld.

Scharen der marke. Gebruik van de marke. Het drijven van vee in de gemeenschappelijke weide werd *schaeren* genoemd, en met het woord *schaer*, „schaar", werd ook aangeduid een deel van de gemeene weide, alsmede het recht, om vee in de mark te drijven. In die beteekenis wordt het woord nog gebruikt in onderscheidene streken. Men spreekt van een stuk lands, dat verpacht wordt op zooveel *scharen*, d. i. dat het beweid wordt door een hoeveelheid vee, in „scharen" berekend, zoodat bijv. een paard op 2 scharen gerekend wordt, twee kalveren 1 schaar, een rund 1 schaar, enz. [1]).

Behalve oud en jong rundvee werden ook varkens in de mark gelaten; bovenal was dit vanouds het geval in de gemeene bosschen, waar eikels en beuken een belangrijk voedsel opleverden. Ook de varkens werden met een brandmerk geteekend. Toen de bosschen uit de marken verdwenen, had dat recht niet altijd veel waarde meer en geraakte het ook dikwijls in vergetelheid. Ook ganzen werden dikwijls in de marken gehouden, maar dewijl men dit niet in 't belang der marke beschouwde, werd het vaak verboden.

Schapen werden in de marken gehouden, en op de gemeene velden, vooral van Drente, ziet men ze nog, hoewel zij allengs meer verdwijnen. De schapen werden gehoed door gemeenschappelijke herders.

Ook in andere opzichten werd nog van de marken gebruik gemaakt. Men beschouwde de marke als een soort schatkamer, wel niet rijk gevuld, maar waaruit ieder toch steeds trachtte te halen, zonder pogingen aan te wenden, ze weer te vullen. Weinig werd er aan de verbetering der marken gedaan; bijna uitsluitend bestond het toezicht, om het te groote misbruik van de mark te beletten.

De heidevelden der marke, voor zoover die met veen bedekt waren, dienden, om brandbare turf of zoden, schadden, tot brandstof af te steken, en verder, om heideplaggen tot drooghouden der veestallen en het maken van mest voor de bouwlanden te verkrijgen. Soms werd de heide ook afgemaaid, gedeeltelijk voor veevoeder, gedeeltelijk voor strooisel in den stal. Hoeveel mocht ieder geërfde hiervan halen? Dit werd berekend naar zijn rechten in de marke en dan uitgedrukt in zoo- en zooveel wagens of karrevrachten. Ook het gebruik der venen werd bij wagens of karrevrachten turf berekend, of ook wel per kubieke maat. Natuurlijk verschilde het in de onderscheidene marken, hoeveel karrevrachten turf, zoden, strooisel, enz. een gewaarde jaarlijks kon halen; in rijke marken was men daarmede milder dan in arme.

Bosschen der marken. De marken waren vanouds de plaats, waar het hout werd gehaald, en zeker zijn onderscheidene marken in den oudsten tijd grootendeels met bosch bedekt geweest. De namen dier

---

1) Voor de juistheid dezer cijfers durven wij niet instaan; 't is ons alleen te doen, om het begrip aan te duiden. Zij waren zeker ongelijk.

marken, zooals wij op pag. 469 zeiden, duiden dat nog aan. De houtrijkdom, waarmede men aanvankelijk nogal ruw omsprong, vooral in den tijd, toen het bouwen geheel met hout geschiedde, nam weldra snel af en aan een planmatige aanplanting van bosschen werd zelden gedacht. Toen men die bosschen in de marken aldus zag verminderen, baarde dit zorg. Dit had ten gevolge, dat er bepalingen op het houtgebruik werden gemaakt, en wel strengere dan op de andere opbrengsten der mark. In een enkele mark werd het hakken van bosch gedurende een of meer jaren verboden, o. a. in de Lutte. Om de geërfden niet geheel van hout te berooven en den houtgroei te bevorderen, werd aan ieder erf een deel van den marktgrond toegestaan, om dat met jonge boomen te beplanten. Men noemde deze gronden *pootbrinken poetbrincken.*

Als de „holtspraak" gehouden werd, had ook de jaarlijksche of halfjaarlijksche „holtdeylinge" plaats. Men stelde hierbij in algemeene vergadering vast, welk gedeelte van het bosch dat jaar gehakt moest worden, en de boomen werden daarbij verdeeld onder de gewaarden, meestal bij verloting. Met een daartoe aangewezen bijl, den „deelbijle", werden ieders boomen gemerkt, en als elks deel was aangewezen, moesten de boomen op bepaalde dagen, de „holtdaeghen", onder het toezicht der markbeambten gekapt en uit het gemeene bosch gevoerd worden.

De marken en de waterkeeringen. Zandverstuivingen.

De marken vormden corporaties, zeiden wij reeds, door het gemeenschappelijk belang bij de marke vereenigd. Daardoor waren in ruimer zin de belangen der marke onderwerpen hunner willekeuren. En hiertoe behoorde bij laag gelegen marken de waterafvoer des lands, bij marken, aan groote rivieren of beken gelegen, de zorg voor de dijken, weteringen, bruggen en wegen. De geërfden van Bennekom kwamen o. a. op zijn minst eens per jaar bijeen op een aangewezen plaats op den dijk en namen daar hun resoluties betreffende de waterzaken. Onderscheidene willekeuren van marken, vooral die aan de Overijselsche Vecht gelegen, herinneren in hun bepalingen aan waterschappen.

De waterleidingen in de marke of werken daarvoor van beteekenis werden niet zelden aan een jaarlijkschen schouw onderworpen, welke verricht werd door eenige bij houtspraak gekozen geërfden.

Het onderhoud der waterleidingen was meestal opgedragen aan de gebruikers der aanliggende gronden; de kosten van den aanleg der dijken vielen voor de helft op de geërfden, voor de helft op de meiers; de laatsten droegen veelal de kosten van onderhoud. Meestal waren er ook straffen op overtredingen vastgesteld.

Behalve tegen overstrooming en andere, door het water veroorzaakte schade had men in de marke niet zelden te strijden tegen het bewegelijke zand, het stuifzand. Vooral op de Veluwe richtten de stuifzanden groote schade aan. Door het inzetten van struiken, het bedekken met plaggen, door bezaaiïng met verschillende gewassen trachtte men de bewegelijke zanden vast te leggen. In de rekeningen der marken, welke daarvoor te zorgen hadden, komt niet zelden een post voor van „Sandtvreede", welke slaat op het beperken der zandverstuivingen; het begrenzen van land, opdat het vee daarbinnen blijft, wordt nog tegenwoordig „vreeden" genoemd. Het

onttrekken van een stuk gemeenen grond aan 't algemeen gebruik luidde in de keuren „in vrede leggen".

Oogst. Weiden, enz. Wij wezen er reeds op, dat de markgemeenschap nog lang op de Drentsche esschen den aanvang van den oogst bepaalde; in enkele dorpen tot op onzen tijd. In de markeboeken treft men meer bepalingen aan betreffende dergelijke onderwerpen, o. a. wanneer men zou beginnen met het maaien van heide en gras, op welken tijd de bosschen zouden worden opengesteld, om er de varkens in te drijven, wanneer de esschen of enken afgesloten moesten worden of hoe lang zij als weideplaats dienst zouden doen. Bij het overgaan der landen in particulier bezit waren nog onderscheidene gemeenschappelijke belangen aan de zorg en het toezicht der marke onderworpen gebleven. Vele van deze zaken van huishoudelijken aard waren aan de beschikkingen van de meiers zoowel als van de geërfden overgelaten, in één woord, van de gebruikers der gronden, waarover het marketoezicht liep.

Wetgevende macht der marke. De marke bezat wetgevende macht over onderwerpen, tot haar competentie behoorende, een macht, die niet zoo scherp was afgebakend. Tevens bezat de mark rechterlijke macht. De uitoefening der rechtsmacht kwam oorspronkelijk toe aan de vergadering der geërfden, die in vele marken deze taak bleven vervullen, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk bij rechtspraak in tweede instantie. Dat lag geheel in den aard van de democratische instelling der marke. De opperste rechtsmacht, bij de geërfden berustend, moest echter praktisch bij beslissing van kleine geschillen wel aan enkele personen worden opgedragen. De geërfden toch kwamen slechts eens of tweemaal in 't jaar bijeen en hadden dan over vele zaken te handelen. Daarenboven kon de behandeling van alle zaken niet zoo lang wachten. Op de holtspraak werden dan ook enkele personen aangewezen, om de loopende geschillen te berechten.

Markenrichters, Holtrichters, Gezworenen en verdere beambten. Hoewel de geërfden de oppermacht bezaten, werden toch in den loop der tijden in de meeste marken een reeks van beambten aangesteld, om het bestuur der mark uit te maken. Als beambten in de marken worden genoemd de *markenrichters*, *holtrichters*, *buerscholten*, *dijkgraven*, *forsters*, *gezworenen* en *heemraden*. Niet al deze ambtenaren kwamen in elke marke voor; ook werden onder verschillende benamingen in onderscheidene marken wel dezelfde werkzaamheden vermeld.

De *markerichter* had een gewichtig ambt. Ook al werd de hieraan verbonden taak soms onder een anderen naam aangeduid, het ambt van *markerichter* of *holtrichter* vond men schier in elke marke. Soms werd dat ambt ook wel *buerrichter* of *buerscholt* geheeten, doch onder buerrichter werd in enkele marken weer iets anders verstaan dan onder holtrichter.

De *dijkgraven* kwamen uit den aard der zaak voor in marken, waar men voor het dijkwezen zorg had te dragen; daar was de dijkgraaf, wat elders de markerichter was.

De markerichters en de daarmede gelijk te stellen ambtenaren werden door keuze van de eigenerfden aangewezen; in enkele gevallen werd het markerichterschap wel aan het bezit van een bepaald erf verbonden en ging het met verandering van den eigenaar over op een ander persoon.

In dat geval spreekt men van „erfmarkerichterschap", dat, volgens PLEYTE, niet zou beteekenen „erfelijk" markerichterschap, zooals RACER dit opvat, maar het gebonden zijn van het markrichterschap aan een bepaald erf. Evenwel was verkiezing der markerichters meer de regel.

De keus van den markerichter geschiedde uit den aard der zaak op den „holtdag", bij meerderheid van stemmen.

Voor korter of langer tijd werd een geërfde tot een dergelijk ambt gekozen. Bij de aanvaarding van het ambt legde hij een eed af. Het eeds formulier luidde in de Hertmermarke volgens SLOET aldus: „Ick swer dat ick sal wesen een recht richter der gemeyne erffghenaemen in der Hertmer marck, rychten ende gichten nae mijnen vijff syne, holt dat ick sie houwen off en wechvueren off dat mij van de vorsteren wort angebracht dat om lieff oem leet om macht off vrent om golt of om silver te laeten na wijze macht. Soe help my God und all sijne hilligen [1])".

De holtrichter of markerichter vervulde een belangrijk ambt in de marke. Hij moest uit den aard der zaak behooren tot de geërfden. Hoewel de oppermacht aan het lichaam der geërfden in wetgevend en rechtelijk opzicht toekwam, had de markerichter als voorzitter van de holtspraak daarop grooten invloed. Hij was het meestal, van wien de keuren oorspronkelijk afkomstig waren. Verder had hij het beheer over de geldmiddelen der marke. De rekening en verantwoording werd meest gedaan aan de holtspraak. Ook was de markerichter belast met het politietoezicht in de marke; hij zorgde tevens voor de uitvoering der besluiten van de holtspraak.

De taak van den markerichter was aldus veelomvattend en in uitgebreide marken niet gemakkelijk. In vele marken, misschien wel in alle, werden hem daarom ambtenaren tot hulp toegestaan. In de holtmarken vindt men naast den holtrichter de *forsters*, *voersters* en *deilliden*. Meest worden deze lieden in 't algemeen met den naam van *swoeren*, *geswoeren* (gezworenen) aangeduid. De helpers van den dijkgraaf heetten in de marken met dijken *heemraden*.

De taak van de *swoeren* was verschillend; zij hadden onderscheidene werkzaamheden te verrichten, om den markerichter van een deel zijner functies te ontlasten. Zij hielden toezicht op houthakken, turfgraven en plaggensteken; zij brandden het vee bij den „opslag" der gemeene weide; zij deelden het hout in perceelen (deil-liden) enz. Het was over 't geheel geen dankbare taak, om als „geswoerene" met de markgenooten om te gaan en hun neiging, om van de marke zooveel mogelijk te halen, te beteugelen. Daarom was dan ook meestal in de markeboeken de bepaling opgenomen, dat hij, die tot „geswoerene" gekozen was, die benoeming moest aannemen. Op niet-aanneming was een boete gesteld.

De boeten in de marken werden dikwijls in *bier* voldaan. Het bier was een algemeen geliefde volksdrank in deze streken; in het Hunsingosche landrecht werden de bezoldigingen der rechters als *berjelde*, d. i. biergelden, aangeduid. Schier elke boerenerve in het oosten des lands brouwde van ouds haar eigen scharrebier en in de sprookjes van tooveren en oude over-

---

1) Nederlandsch Jaarboek, IX, pag. 512.

leveringen, welke lang in den mond des volks leefden, wordt ook veel van bier gewaagd [1]).

Naast de genoemde werden in de marke nog andere ambtenaren gevonden, aan wie een bepaalde taak was opgedragen.

De *schöter* of *schutter* o.a. was met het schutten der ongewaarde beesten belast. Enkele marken hadden ook hun herders, die het vee hoedden tegen eenig genot van de mark. In later tijd, na het laatst der 17e eeuw, vindt men ook voorbeelden van markeschrijvers, door de marke aangesteld, om alle zaken, de marke betreffende, op te teekenen. Vroeger werd veelal een geestelijke verzocht, de willekeuren, enz. op schrift te brengen.

De Kerk en de marke. Onderwijs.

De marken breidden somtijds hun bemoeiingen wel eens uit buiten hun eigenlijk aanvankelijk doel. Zoo vindt men in de meeste marken eenig verband tusschen de marke en de kerk. Het schijnt namelijk, dat op onderscheidene plaatsen de markegenooten een deel der marke bestemden en afzonderden, om daar een kerk te bouwen. Hieruit moet waarschijnlijk het verschijnsel verklaard worden, dat de kerken in enkele oude dorpen in Drente niet in de kom van het dorp, maar daarbuiten stonden. In Havelte, Zweeloo en Rolde in Drente o.a. staat de kerk aan den kant van den esch buiten de dorpskom, dus aan de grens der landen, die oudtijds gemeenschappelijk eigendom waren.

Het afstaan van gronden tot het bouwen eener kerk gaf ook aanleiding tot het vormen van een naderen band tuschen kerk en marke. Voor de marke Bennekom was dat bepaaldelijk uitgedrukt; daar werden op de holtspraak kerkmeesters benoemd en de koster aangesteld, terwijl deze als loon voor zijn taak van elke „waar" in de mark een schepel rogge ontving en verder naar evenredigheid van het aandeel in de waar. Ook werd de woning van den geestelijke, de zoogenaamde „wheem", soms door de marke onderhouden, o.a. te Bennekom, te Vorden en elders.

Zelfs droeg de marke somtijds eenige zorg voor het onderwijs. Zoo o. a. in Bennekom, waar in 1693 de holtspraak besloot, gelden, uit verpachtingen voortvloeiend, te besteden aan de verbouwing van de school, welke deze marke reeds in 1651 bevat. Gevallen van bemoeiing met armenzorg komen eveneens in enkele marken voor; de regeling der burenplichten en rechten werden mede op enkele holtspraken voor de markgenooten vastgesteld. In de markeboeken van Rolde en van Windesheim vindt men o.a. bepalingen omtrent het begraven en de plichten, welke de buren daarbij hebben te vervullen [2]).

Invloed der marken op den landbouw.

In den toestand, gelijk wij dien in het bovenstaande schetsten, zijn de marken blijven voortbestaan tot het eind der 18e eeuw, toen de omverwerping der Republiek en de grondwet van 1798 en de daaropvolgende wetten een slag toebrachten aan de oude instellingen.

De marken vóór 1798 vormden, zooals wij reeds zagen, niet alleen gemeenschappelijke grondbezittingen, maar droegen geheel het karakter van publiekrechtelijke lichamen, met wetgevende en rechterlijke macht. Als

---

1) SLOET. Het oude recht der marke Woolde, l. c. pag. 177.
2) Bijdragen tot de Gesch. v. Overijsel III, pag. 83.

zoodanig wortelen zij in een grijs verleden, waarvan geen oorkonden tot ons zijn gekomen, maar waaruit zij zich met stalen tradities hebben bewaard tot den tijd, toen de besluiten der marken in de markeboeken werden opgeteekend. De marken vormen overoude instellingen, die gedurende eeuwen weinig in hun karakter veranderd zullen zijn en waarop invloeden van buiten weinig gewerkt zullen hebben. Het waren de oudste organisaties van den vrijen boerenstand, een soort van democratische boerengilden, welke bestonden en bleven bestaan te midden van de heerlijkheden, waar op de eigenlijke boeren in denzelfden ouden tijd de onvrijheid met al haar zwaarte drukte.

Deze eigenaardige zelfstandigheid der marken als publiekrechtelijke lichamen werd door verschillende souvereinen steeds erkend. Zoowel in de landbrieven der graven en hertogen van Gelre en van de bisschoppen van Utrecht, als in de landrechten van de Veluwe, van Zutfen, van Overijsel en Drente worden de marken als zelfstandige lichamen beschouwd. In een brief van ARNOLD VAN GELDER van 1432, waarbij hij aan de ingezetenen der Veluwe nieuwe rechten geeft, wordt de zelfstandigheid der marken duidelijk uitgesproken. In 1457 gaf bisschop DAVID VAN BOURGONDIË in een landbrief een bepaling, waarin hij de marken erkende als lichamen, die keuren mogen maken en een eigen rechtspraak hebben, een bepaling, later in het landrecht van Overijsel overgenomen. Bisschop FREDERIK VAN BLANKENHEIM waarborgde in 1412 in het eerste geschreven landrecht aan Drente de zelfstandigheid der marken en beschouwde ze als publiekrechtelijke lichamen, welke beginselen in de latere landrechten werden overgenomen.

Thans de vraag, welken invloed de markeninstellingen hadden op de bevordering van den landbouw en het in cultuur brengen van den bodem.

Het gemeenschappelijk grondbezit in de marken, waardoor allen aan elkander verbonden waren, waardoor de ondernemende, de energieke in zijn vooruitstrevende neigingen belemmerd werd door de conservatieve meerderheid, zooals men die bij den boerenstand aantrof, heeft de ontwikkeling van den landbouw, de verbetering der gronden en het in cultuur brengen der woeste gronden eeuwen tegengehouden. Gedeeltelijk in cultuur genomen, maar toch nog woeste gronden zijn daardoor in den toestand half-cultuur bewaard gebleven tot de 19e eeuw.

„De erfgenamen der marke waakten, dat er geen nieuwe woningen in de marke opgeslagen werden; ja, zij beperkten zich in de bevoegdheid, om naar willekeur op den eigendommelijken grond woningen op te richten. Zoo ver dreef men het beginsel, hetwelk in alle marken honderden jaren heerschende is gebleven, om den aanwas der bevolking in de marke te keeren, en hieraan mag men het voor een groot gedeelte toeschrijven, dat in de oostelijke gewesten zulke groote, voor verschillende cultuur geschikte oppervlakten woest en ledig bleven liggen," zegt SLOET. Hieruit blijkt, dat ook deze het bestaan der marken als een hinderpaal voor de ontwikkeling van den boerenstand, voor de cultuur der gronden heeft beschouwd.

Strijd tegen de marken. De marken hielden niet alleen de ontginning tegen (zie pag. 140 van dit deel) maar waren eveneens een roofgebied geworden, waar veel vermogende gewaarden soms hun eigen bezit willekeurig en onrechtmatig vergrootten. Er waren een menigte misbruiken

bij de marken ingeslopen en de nadeelen van hun bestaan vielen steeds sterker in het oog, toen de regeering er aan dacht, den landbouw te bevorderen in het eind der 18e eeuw. Het Departementaal Bestuur van Gelderland schreef een prijsvraag uit over de marken en het antwoord van T. W. BROXTERMAN (1798): „De Marken, de noodzakelijkheid van en de middelen tot derzelver vernietiging" werd met goud bekroond en uitgegeven op last van het Intermediair administratief bestuur van het voormalig gewest Gelderland. Dit boek stelt de nadeelen der marken duidelijk in het licht.

Hoe groot het aantal en de oppervlakte van de marken in Nederland in verschillende tijden geweest is, weten wij niet. In den loop der tijden was die uitgestrektheid veel verminderd, niet alleen door afgraving, maar ook door verdeeling. Bewijzen van verdeeling vindt men reeds in de 14e eeuw in Overijsel [1]) en in de zeegewesten waren reeds vroeger de marken verdeeld geworden De landsheeren bevorderden dikwijls de verdeeling om het aandeel, dat zij daarbij verkregen. In de marken kwam n.l. den landsheer 't regaal van den „voorslag" toe, bestaande in het $^1/_{10}$ der te verdeelen woeste gronden [2]), dat hem vooraf werd toegedeeld. Dit deel werd als een soort van recht beschouwd, aan den opperheer als opperrechter voor de verdeeling toegekend. Dat de op deze wijze door den bisschop verkregen goederen in Overijsel nogal aanzienlijk waren, blijkt uit een lijst der goederen van den bisschop in die provincie [3]), en hieruit zien wij tevens, dat deze tot de verdeeling van onderscheidene marken heeft medegewerkt.

In Drente was vanouds al beschreven, dat de gewaarden de markeverdeeling konden aanvragen.

Bij § 64 der costumen en ordonnanciën (1567—1573), bij art. 47, B, III, van het Landrecht van 1608 en bij art. 41, B, III van het Landrecht van 1614 van Drente werd bepaald: „In gemeene marken volgen de minste den meesten zoowel in 't gebruik als in 't scheyden." Bij resolutiën van Ridderschap en Eigenerfden van 10 Jan. 1625 en van 19 Febr. 1627 werd het recht, om scheiding te vragen, beperkt tot 3 volle waar, terwijl 13 Febr. 1638 straf bedreigd werd tegen hen, „die door dreygementen en feitelijke attentaten de tot scheyding gezonden op einigerley wijze molesteren". En in het Landrecht van Drente van 1712, art. 102 wordt in het artikel, dat handelt: „Van het scheyden van de gemeene marke" gezegd: „Degeene die twee volle waaren in de gemeene markte hebben, 't zij dat daarvan een eygenaar is, of dat daar verscheidene personen zijn, die onder hun allen twee volle waaren kunnen uitmaken en hun daarin vereenigen, zullen vermogen tot scheydinge van de Markte te procedeeren op de gevoegelijkste wijze", enz. Hieruit moet niet afgeleid worden, dat door die twee waren de geheele verdeeling der markte kon worden doorgedreven, doch alleen dat die het recht hadden, afscheiding van hun eigendom te eischen.

---

1) VAN DOORNINCK, Bijdragen tot de Gesch. v. Overijsel, VIII, 2.

2) RACER, O. G., VII, 180, No. 76.

3) Zie bij MULLER, Registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht, 1325—1326. (Werken Hist. Gen., Utrecht, deel LIII, LIV. Bijlage, pag. 571—581).

Bij den aanvang der ontginning van de hoogvenen werd hier het markeverband in de veenderijen opgelost en onderscheidene marken werden er verdeeld. Zoo waren de marken steeds verminderd. Maar in het eind der 18e eeuw bestonden er nog vele. Omstreeks 1750 waren in Overijsel nog 140 marken [1]). In Drente werden in 1837 nog 121 marken gevonden, te zamen met een oppervlakte van 115,000 H.A. [2]).

Wettelijke regeling van de verdeeling der marken.

De Staatsregeling van 1798 bracht een geheele omkeering in de beschouwing der marken. Vóór 1798 waren de marken gedeeltelijk publiekrechtelijke lichamen geweest en de souvereinen hadden hun dit karakter doen behouden. Bij de instelling van de Staatséénheid der Bataafsche Republiek kon dit niet blijven bestaan. De staatsregeling van 1798, die de heerlijkheden ophief (zie pag. 215) kon de marken niet als publiekrechtelijke lichamen laten voortbestaan. Zij schonk den marken dan ook de publiekrechtelijke macht niet en de marken werden daardoor privaatrechtelijke corporatiën.

Onder de volgende grondwetten en ook na 1814 bleef de vraag naar het publiekrechtelijk karakter der marken, waaromtrent de meeningen zeer verschilden, voortdurend aan de orde. Bij deze quaestie zullen wij echter niet stilstaan, en evenmin bij de vraag, tot welke klasse van rechtspersonen de marken gebracht moeten worden: tot de *vennootschappelijke vereeniging*, het *zedelijk lichaam* of de *stichting?* Voor de rechtsgeleerden, die de marken in het stelsel der rechtsbegrippen hadden te brengen, was dit van veel belang, voor den landbouw minder.

In de 19e eeuw werd de strijd tegen de marken krachtiger gevoerd en drong men meer en meer aan op verdeeling, om de ontginning te bevorderen. Koning Lod. Napoleon erkende het beginsel, dat ieder medeëigenaar de verdeeling der gemeenschap te allen tijde kon vorderen. Bij de wet van 16 Grasmaand 1809, ter bevordering der ontginningen, werd in art. 8 bepaald: „Alle onbebouwde landen, aan eenige marke of gemeente behoorende, zullen, hetzij ineens of van tijd tot tijd, bij een billijke en geëvenredigde verdeeling aan de markgenooten of de gerechtigde leden der gemeente kunnen worden afgestaan, nadat dezen daarover wettig zijn bijeengeroepen en hun toestemming daartoe zullen hebben gegeven." En verder werd in art. 2 en 3 dezer wet tot bevordering der ontginning gedurende 50 jaren vrijdom van verponding, over $^{9}/_{10}$ gelijke vrijdom van personeel en haardstedengeld verleend, terwijl de eerste 50 jaren hier geen novale tienden zouden worden geheven ten behoeve der schatkist.

Door deze voordeelen trachtte de regeering tot verdeeling der marken aan te moedigen. Maar zij ging verder door een K. Besl. en een wet uit te vaardigen, waardoor de wijze van verdeeling der marken vast geregeld werd. Het K. Besl. van 10 Bloeimaand 1810 (Bijv. v. 't Staatsbl.

---

1) J. v. Doorninck, Schets eener verdeeling van Overijsel in Schout- of Rigterambten en marken omstreeks 1750. Geciteerd bij J. W. Mulder, Bijdrage tot de kennis van den Rechtstoestand der Marken in het bijzonder in Overijsel. Dissertatie 1885, pag. 65

2) Extract uit de Versl. v. Gedeputeerde St. omtrent de woeste gronden in 1848 (Tijdschr. t. bev. v Nijverheid, XIII, 1849, 403).

No. 161) tot uitvoering der wet van 1809, zegt in art. 15: „De eigenaars en geërfden van of deelhebbers of gerechtigden aan zoodanige woeste gronden, welk bij eenige communiteit onder de verschillende namen van marken, maalschappen, holtingen, meenscharen, gemeenten of onder welken anderen naam ook in gemeenschap bezeten worden, zullen op hierna te melden wijze en overeenkomstig art. 8 van de wet van 16 Grasmaand 1809 bij meerderheid van stemmen opzettelijk raadplegen en beslissen, of zij tot een gedeeltelijke of geheele opheffing der gemeenschap door middel van geheele of stuksgewijze verdeeling of verkooping van deze woeste gronden onder de hiertoe gerechtigden, hetzij in eens of op onderscheidene tijden, zullen overgaan en zullen een plan opmaken, op hoedanige wijze dit zou kunnen geschieden, of bij een gemotiveerde memorie aan het gouvernement moeten bewijzen, dat deze geheele of gedeeltelijke opheffing der gemeenschap op den voorgemelden voet of onuitvoerlijk of geheel schadelijk zij."

In verband met dit besliste voorschrift werd in art. 28 gezegd: „Alle marken of communiteiten van woest liggende gronden, welke na verloop van een jaar na de afkondiging van dit besluit de hierboven gevorderde plans, opgaven of memoriën op de daarbij omschreven wijze niet hebben ingezonden, zullen door ons gehouden worden, geen reden van bezwaar te hebben tegen de verdeeling of verkooping op den meergemelden voet en zullen zoodanige marken in verloop van het gemelde jaar ten spoedigste van onzentwege onder de hiertoe gerechtigden worden verdeeld, waartoe de landdrosten bij deze worden gemachtigd en gelast, zulks stiptelijk na te komen."

De wijze van verdeeling was verder zeer nauwkeurig aangegeven. Daar men evenwel in vele marken niet met zekerheid wist, wie gewaard waren, hadden er toen en ook later vele knoeierijen plaats, doordien gewaarde personen, die men niet ter vergadering geroepen had, de wettigheid harer besluiten betwistten. Dienaangaande nu bevatte de wet van 10 Bloeimaand 1810 (Kon. Cour., No. 129) bepalingen.

De onrustige tijden beletten echter, dat van de uitvoering dezer wetten veel terecht kwam, en hoewel ontbinding der markgenootschappen werd bevolen, duurde het nog vele jaren, vóór er veel van markenverdeeling kwam. In 1835 diende de Regeering een wetsontwerp op de marken in, doch dit werd ingetrokken, toen het bleek, dat men bezwaar vond in de daarbij voorgestelde bepaling eener verplichte ontbinding der markgenootschappen. Toch werden genoemde wetten en het K. B. ook nog als geldig erkend. Bij K. Besl. van 24 Juni 1833, No. 107, werd uitdrukkelijk verklaard, dat genoemde voorschriften stiptelijk moesten worden opgevolgd. Na deze verklaring hadden er werkelijk vele markenverdeelingen plaats. In Drente gaf de marke van Steenbergen (Zuidwolde) het voorbeeld en in 1848 waren de ontwerpen ter verdeeling van 18 marken hier goedgekeurd, terwijl die van 15 nog in behandeling waren. In Overijsel waren van 1837—1847 de verdeelingsplannen van 48 marken bekrachtigd geworden [1]).

Hoewel er dus veel verdeeld werd, bleek het toch duidelijk, dat de wetgeving van 1809 en 1810 niet voldoende was voor de verdeeling der gemeen-

---

[1]) Tijdschr. t. bev. v. Nijverheid, XIII, 1849; 4e stuk, pag. 403.

schappelijke gronden. Onderscheidene marken bleven om verschillende redenen, en wel vooral, wijl de verdeeling veel moeite en veel geld kostte, nog voorbestaan.

Pogingen, om een betere wetgeving op de onverdeelde gronden te verkrijgen, werden gedaan door het Eerste Landhuishoudk. Congres in 1848, op voorstel van Baron SLOET TOT OLDHUIS en J. A. VAN ROYEN. Een commissie van advies werd benoemd en een adres dienaangaande werd aan den Koning gezonden (1848). Sedert bleef de zaak meest rusten tot 1875, toen de Lunterensche Tuinbouwvereeniging zich dienaangaande weder in adressen tot den Koning wendde. Als antwoord van de regeering werd hierbij nog weer gewezen op de wetten van 1809 en 1810.

Eindelijk werd den 7en Mei 1882 een ontwerp van wet, inhoudende bepalingen ter bevordering van de verdeeling der marken, ingediend. Na gedeeltelijke behandeling en terugtrekking werd in 1884 een nieuw ontwerp ingediend, dat in 1885 weder gewijzigd ingediend en in 1886 na veel besprekingen wet werd. Zoo verscheen eindelijk „Wet, houdende bepalingen ter bevordering der verdeeling van markegronden" in het Staatsblad.

De beginselen, waarvan dit ontwerp uitging, waren bovenal de volgende: 1. Terzijdestelling der gedwongen verdeeling van Staatswege, zooals in het Besluit van 1810 was aangegeven, maar krachtdadige bevordering van vrijwillige verdeeling op verzoek van één of meer belanghebbenden; 2. Toepassing van het beginsel van art. 1112 B. W., dat ieder desverkiezende door de verdeeling der mark zijn aandeel uit de gemeenschap kon verkrijgen in vrijen eigendom; 3. Vereenvoudiging der wijze van procedeeren, teneinde door wegneming van onzekerheid en besparing van tijd en kosten het in rechten vorderen van verdeeling uitvoerbaar en gemakkelijk te maken.

Het hoofdbeginsel is neergelegd in art. 3 der wet, luidende: „Ieder markgenoot is gerechtigd, de verdeeling van de markgronden te vorderen."

Bij de behandeling der wet op de marken werd uitdrukkelijk de vraag ter sprake gebracht, of de gemeene bosschen daaronder behoorden. Een groot verschil van meening kwam dienaangaande in de debatten aan het licht. De Min. van Binnenlandsche Zaken was van meening, dat de zoogen. „boschmarken" daartoe niet behoorden. Hoewel enkelen beweerden, dat de bedoelde bosschen op de Veluwe gewoonweg marken zijn, werd dit door anderen bestreden. De Minister zeide hierover: „De bosschen hebben van de marken alleen den naam, maar de toestand is geheel anders, want de bosschen zijn bezittingen, waarvan men zich ieder oogenblik kan ontdoen. Niemand is gebonden door de plaats, waar hij woont, om markgenoot te blijven, want het zijn gewoonlijk aandeelen op naam. Die aandeelen worden telkens verkocht en te koop aangeboden in de nieuwsbladen. En daarom meende de Minister, dat zij niet onder de wet behoorden. (Zie verder bij de bosschen).

Feitelijk waren dan ook die bosschen reeds tegen de wet gevrijwaard en vóór het einde van 1883 in vennootschappen veranderd, zooals de Leuvenumsche, Vierhouter, Speulder, Sprielder, Gortelsche en Putterbosschen, alsmede de Uddelerheegde [1]).

---

[1]) Mem. v. Beantw. II, pag. 1.

Behalve de bosschen wilde de regeering van deze wet uitsluiten die gronden, welke onder beheer eener gemeente ten voordeele strekken van alle of van sommige inwoners of waarvan de inkomsten in de gemeentekas worden gestort. „Van de gemeentegronden is de gemeente eigenares en zijn de tot gebruik gerechtigde ingezetenen als vruchtgebruikers te beschouwen; derhalve vormen zij geen onverdeelden eigendom. Of de marken, waarvan het genot toekomt aan de inwoners van een zekere buurt, terwijl zij worden beheerd door een bestuur, door de genothebbende ingezetenen daartoe benoemd, onder de wet zullen vallen, hangt hiervan af, of de ingezetenen een onverdeeld eigendomsrecht uitoefenen. Waar dit het geval is, zal bij de verdeeling natuurlijk aan ieder een deel moeten worden toegewezen, geëvenredigd aan zijn positie" [1]).

Bij de behandeling der wet in 1886 werd de oppervlakte der markegronden in Nederland nog op 36,000 H.A. geraamd. In 1893 schreef de heer A. of M. J. VAN WIJNBERGEN, dat er ± 15,000 H.A. [2]) van verdeeld was, zoodat de wet niet zonder vrucht bleef.

II. *Verdere gemeenschappelijke gronden.*

De Gooische Meent en de Erfgooiers.

Behalve de gemeenschappelijke landbezittingen der marken komt in Nederland nog gemeenschappelijk grondbezit of grondgebruik voor, dat in schijn hiermede overeenkomt, maar niet in werkelijkheid. In de eerste plaats hebben wij het oog op de *Gooische meent* en de gronden, in gebruik bij de zoogenaamde *Erfgooiers.* Hier vindt men bij een uiterst conservatieve bevolking nog sporen van overoude toestanden. Wij zullen eerst deze toestanden schetsen, zooals men ze tegenwoordig nog vindt, om daarna hun bestaan na te gaan.

De uitgestrekte weiden en heiden van Gooiland, die nog als gemeenschappelijk bezit voortbestaan, zijn in gebruik van een aantal familiën, welke men *Erfgooiers* noemt. Als beginsel geldt, dat de mannelijke nakomelingen der Erfgooiers, wanneer zij een bepaalden leeftijd hebben bereikt en niet bij anderen inwonen, het gebruik der gemeene gronden kunnen uitoefenen. Met uitzondering der nagelaten weduwe hebben de vrouwelijke nakomelingen geen zelfstandig gebruik, doch een weeskind heeft een vol gebruik, wanneer hij na den dood zijner ouders met zijn zusters den boedel zijner ouders aanhoudt.

Het recht der Erfgooiers berust op geboorte en aanhuwelijking, terwijl zij, die niet van Gooische ouders afstammen of niet met mannelijke Erfgooiers gehuwd zijn, geen genot der gemeene weiden kunnen trekken. Wel wordt aan niet-Erfgooiers, „vreemden" genoemd, tegen vergoeding eenig bepaald gebruik der gronden toegestaan, maar aan dezen kan dat gebruik evenzeer geweigerd worden. Door het huwelijk met een vreemde verliest een vrouwelijke Erfgooier, ook voor haar kinderen, alle aanspraak op het gebruik der gemeene gronden. Daardoor bleef het gebruik steeds bij dezelfde familiën en zijn de Erfgooiers te beschouwen als de lijnrechte afstammelingen van de eerste bewoners der landstreek.

---

1) Bij G. V. D. HELM. Wet van 10 Mei 1886, houdende bepalingen tot bevordering van de verdeeling der Markegronden 1886, pag. 59.

2) A. J. M. J VAN WIJNBERGEN. Onze Marken. (Proefschr.) 1893, pag. 149.

Reeds bij het leven van den vader kan een mannelijk nakomeling van een Erfgooier tot het volle genot der gronden komen, mits hij maar een eigen huishouding heeft, want de zoons treden niet in de rechten van den overleden vader, maar hebben uit eigen hoofde een gelijk gebruik als deze. Geboorte of aanhuwelijking alleen geven nog geen bevoegdheid tot het gebruik, er wordt bovendien geëischt, dat de gebruiker een eigen huishouding hebbe en in het Gooiland gevestigd zij. Erfgooiers, die bij anderen inwonen, bijv. ongehuwde kinderen, die bij hun ouders inwonen of bij anderen dienstbaar zijn, hebben geen aanspraak op het gebruik der gronden, terwijl de langstlevende echtgenoot, door niet in zijn boedel te blijven, maar bij anderen te gaan wonen, het gebruik verliest. Blijkens een schaarbrief van 1442 behield hij dan nog altijd eenig genot van zijn recht; thans niet meer.

De Erfgooier moet, om van zijn recht gebruik te maken, inwoner van het Gooi zijn. Verlaat hij dit, dan houdt zijn recht zoo lang op, als hij weg is; zijn kinderen, waar ook geboren, worden weder Erfgooiers en hebben evenveel recht als ieder ander, dat zij kunnen uitoefenen, wanneer zij aan de vereischten voldoen.

De Erfgooiers kunnen hun gebruiksrecht op de gemeene gronden niet door anderen laten uitoefenen; zij moeten het zelf genieten. Daardoor hebben Erfgooiers, die zich buiten het Gooi vestigen, er tijdelijk geen belang bij. Ook de arme Erfgooiers, die geen vee kunnen koopen, om het op de gemeene weide te brengen, genieten niets van hun recht, terwijl de welgestelden er het volle genot van hebben, zeker een bepaling, die afkeuring verdient.

Men ziet in de Gooische dorpen geheel verarmde gezinnen, die toch nog met zekeren trots er op wijzen, dat zij tot de oude familiën der Erfgooiers behooren, maar daar hoegenaamd geen nut van trekken. Door de uitsluiting van vreemden, en de bepaling, dat ieder zelf gebruik moet maken van zijn recht en een eigen huishouding moet hebben, zijn de aloude toestanden in het Gooiland blijven bestaan.

De gemeene heiden en weiden van het Gooiland zijn gelegen onder zes gemeenten, en wel onder Naarden, Laren, Huizen, Hilversum, Blaricum en Bussum. Waar de Erfgooier ook woont in het Gooiland, overal vindt hij gemeene gronden tot zijn gebruik. Toch is zijn woonplaats van veel belang ten aanzien van zijn bevoegdheid tot gebruik, want het hangt van zijn woonplaats af, van welke gronden de Erfgooier gebruik kan maken. Evenwel is dat geenszins uitsluitend door gemeentegrenzen beperkt. De Erfgooiers te Laren, Huizen en Blaricum toch gebruiken gemeenschappelijk de Gooische meent, die tot de gemeente Huizen behoort.

Verandert een Erfgooier in het Gooi van woonplaats, dan moet hij zijn recht ook op andere gronden oefenen. Gaat iemand bijv. van Laren naar Hilversum verhuizen, dan kan hij zijn vee niet meer scharen op de Gooische meent bij Huizen, maar op de meent, welke te Hilversum in gebruik is [1].

De eigendom dezer gemeenschappelijke gronden wordt thans gerekend te

---

[1]) Zie L. RINKEL, Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers. Dissertatie 1884, dien wij bovenal volgden.

behooren aan de vereeniging der Erfgooiers, die een zedelijk lichaam uitmaakt. De rechtsquaestie betreffende den eigendom is echter nog geenszins opgelost. Vroeger was die eigendomstoestand een andere. De aanzienlijke uitgestrektheid der Gooische heide, alsmede de weilanden, die zich in de nabijheid van Bussum en Naarden bevinden en zich van Huizen af langs de Zuiderzee tot de Eem uitstrekken, behoorden tot 1837 in eigendom bij het Domein. Deze eigendom was bezwaard met een recht van gebruik ten behoeve van gerechtigden in het Gooiland. De weilanden n.l., door de natuur tot hun bestemming toegerust, werden met het vee der gerechtigden „geschaard". De heide evenwel levert geen andere voordeelen op, dan het steken van plaggen, een verouderd hulpmiddel der mestbereiding. Ook werden er nog enkele schapen op gehouden, doch hun aantal is zeer gering geworden.

Van deze heiden zijn in 1837 ongeveer 900 bunders verkocht. Die verkoop was mogelijk geworden door een overeenkomst, in Juni 1836 tusschen het Domein als eigenaar en de Erfgooiers als gebruikers getroffen. Hierbij deden de laatsten afstand van hun gebruiksrecht op bedoelde heide, terwijl het Domein ten behoeve der Erfgooiers afstand deed van zijn eigendomsrecht op een aanmerkelijke uitgestrektheid heide en al de weidegronden, te voren door de Erfgooiers als gebruikers beschaard. De nog overige heide bleef eigendom van het Domein, met het recht van gebruik ten behoeve der gerechtigden [1]).

Het bestuur van de vereeniging der Erfgooiers wordt uitgeoefend door het college, bekend onder den naam van „de vergadering van Stad en Lande van Gooiland". Dit college bestaat uit de zes burgemeesters van de zes gemeenten in Gooiland, benevens gecommitteerden van de verschillende gemeenteraden, en wel uit elke gemeente twee. Dezen benoemen een secretaris, tevens penningmeester. De burgemeesters hebben krachtens hun ambt zitting. Dit college oefent een uitgebreide macht. Het bestuurt niet alleen de gemeene gronden, maar staat ook gronden in eigendom of in erfpacht af aan bijzondere personen. Bovenal de zoogenaamde schaarbrieven en reglementen, waarbij de wijze en omvang van ieders gebruik zijn vastgesteld, zijn door dit college gemaakt.

Op zijn minst eens in het jaar vergadert het college. Elke burgemeester met zijn gecommitteerden heeft een stem. De zaken, waarover op de vergaderingen wordt gehandeld, zijn eerst besproken in de raadsvergaderingen der verschillende gemeenten, en volgens den daar uitgesproken wensch wordt door de gecommitteerden op de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland gestemd. De gecommitteerden zijn echter geenszins daartoe verplicht; zij kunnen naar goedvinden stemmen. Doch feitelijk hebben dus de gemeenteraden grooten invloed op de beslissingen.

De kas der Vergadering van Stad en Lande van Gooiland wordt gevormd door inkomsten wegens verkoop van gronden, erfpachten, jachtpermissiën, enz. De batige saldo's, die nu en dan overblijven, worden verdeeld, en wel zóó, dat bij de verdeeling de meentmeesters van Naarden

---

1) C. BACKER, Iets over Gooiland, de ontginning van hetzelve en de rechten van het Domein als eigenaar, 1838, pag. 2.

$^1/_4$, van Hilversum $^1/_4$, van Huizen $^3/_{16}$, van Bussum $^1/_{16}$, van Laren $^1/_8$ en van Blaricum $^1/_8$ ontvangen. De meentmeesters storten die gelden in de meentkassen, door hen beheerd, terwijl zij gebruikt worden voor verbetering der meenten.

Eigenaardig is het, dat de burgerlijke gemeente Naarden sedert 1568 jaarlijks zestig gulden uit de algemeene kas ontvangt. Dit geld werd in genoemd jaar toegestaan ter vergoeding van het mindere genot, dat de Erfgooiers in deze stad hadden van de gemeene heiden enz.

Het dagelijksch toezicht over de gemeene gronden wordt gevoerd in elke gemeente door twee *schaar-* of *meentmeesters*, die volgens besluit van 1877 worden aangesteld door Burgemeester en Wethouders of door den Raad der gemeenten.

Aldus in algemeene trekken de tegenwoordige toestand der gemeene gronden in Gooiland. Thans moeten wij de vraag beantwoorden, waaruit die toestanden zijn ontstaan?

Het is zeer waarschijnlijk, dat in het Gooiland het gemeenschappelijk gebruik van den grond even oud is als de bewoning, zegt de heer BACKER [1]). Maar hij laat er op volgen, dat de oudste historische berichten omtrent het Gooi dit land reeds leeren kennen in handen van een landheer of eigenaar.

De oudste stukken, op deze streek betrekking hebbende, wijzen aan, dat in het graafschap „Nardinclant" een „praedium" als leen, beneficium, door den keizer aan graaf WICHMAN VAN HAMELANT was geschonken; deze stond dit beneficium in 968 af aan het klooster te Elten, dat hij voor zijn dochter LUTGARDE had gesticht. In een brief van 29 Juni 968 van keizer OTTO I vindt men een bevestiging van deze gift. Dergelijk „praedium" was een uitgestrekte keizerlijke bezitting, grooter dan een curtus of villa, welke vooral uit bosschen, weiden en woeste gronden bestond, die eerst in cultuur gebracht moesten worden en op meer zorg wachtten, om vruchtdragend te zijn [1]). Zulk grondbezit werd dan ook geschonken „cum mancipiis, aedificiis, terris cultis et incultis, pratis, pascuis, silvis, aquis, aquorum decursibus, exitibus et reditibus, quaesitis et inquirendis," zooals het luidt. Dit land werd echter nog niet in privaateigendom, maar in leen afgestaan, doch de graaf wist van den keizer te verkrijgen, dat het in vrijen eigendom aan de abdij van Elten werd gegeven. Welke de juiste grenzen waren van het bedoelde land, valt niet te zeggen; geheel „Nardinclant" omvatte het niet, doch waarschijnlijk wel het latere Gooiland. In 1280 gaf de abdis van Elten geheel Nardinclant aan FLORIS V, graaf van Holland, in leen [2]).

De bewoners van bovengenoemd praedium, dat de abdis van Elten verkreeg, waren mancipia, d. i. onvrije lieden, die daar in casae of mansi woonden, en cijns aan de abdij betaalden, onder bescherming en berechtiging van den villicus der abdij. Het is zeer waarschijnlijk, dat zij gebruik maakten van de heiden en weiden en uit de bosschen het hout haalden, onder de algemeene regelen en verplichtingen, die de klooster-

1) BONDAM, Charterboek v. Gelderland, pag. 69.
2) Oorkondenboek van Holland, II, pag. 195.

voogd te Elten vaststelde. Het was toch in 't belang der abdij, de woeste en onbebouwde gronden zooveel mogelijk in cultuur te brengen en er een bevolking te lokken, die door handel en nijverheid de waarde der bezitting vermeerderde. Hierin ligt de oorsprong der Gooische dorpen, die tijdens de heerschappij der abdij nog slechts buurtschappen in „Nardinclant" vormden.

Toen in 1280 „Nardinclant" aan FLORIS V in leen werd afgestaan, behield de abdij nog zekere kloosterinkomsten uit enkele gedeelten en graaf FLORIS V zou zorgen voor de richtige kwijting. De abdij bleef sedert nog de eigenlijke eigenares der gronden; graaf FLORIS verkreeg erfelijk leenbezit en landsheerlijke rechten als jachtrecht, rechtspraak, benevens de beschikking over woeste gronden en bosschen. De bewoners behielden ook na 1280 de voorrechten, die zij door de voortgezet gebruik en door de toelating en goedkeuring der abdis van Elten verkregen hadden betreffende het gebruik van bosschen, heiden en weiden, terwijl zij ook de lasten als voorheen aan de abdis moesten betalen. De graaf moest de bewoners beschermen en hun verkregen rechten eerbiedigen.

Reeds onder FLORIS V hadden de vroegere onvrijen meer vrijheid verkregen en waren zij gedeeltelijk tot vrijen overgegaan. Hun verkregen rechten steunden op overoude gebruiken. Het langdurig gebruik van den grond deed hen dit grondgebruik nu als een recht beschouwen, en de graven van Holland, die de hulp der boeren in hun strijd tegen de edelen noodig hadden, erkenden dit. Dit blijkt uit een paar stukken van 1404 en uit vier brieven van privilegie, verleend door JAN VAN BEIEREN in 1423 en '24.

Deze stukken doen zien, dat aan ieder, die een „slag" in het veld had en de landwinning" (een recht van overgang, aan den landsheer te voldoen) betaald had, gewaard was in de gemeene weeren van Gooiland en in het gebruik der meente. Aldus verkregen zekere personen vergunning tot het gebruik van deze landen, maar die vergunning was op zichzelf nog geen recht.

De heerschappij van den landsheer drukte waarschijnlijk de bewoners niet zwaar. Vruchtbaar waren de landerijen niet, en de Graaf heeft zich als landsheer vermoedelijk niet zeer veel om de Gooiers bekommerd. Betrekkelijk vrij leefden zij op hun heiden en schrale weiden en maakten er het gebruik van, dat hun het meest geschikt toescheen. Van ouder op kind gewoon, aldus te handelen, vestigde zich het bewustzijn van recht op den grond, ook al was dit niet beschreven. In de eerste plaats begonnen de nakomelingen der oude gebruikers anderen uit te sluiten, en in de tweede plaats maakten zij aanspraak op recht tegenover den landsheer. De beperking in het gebruikmaken der gronden, zooals in 1442 en 1568 geschiedde, benadeelde den Graaf en beperkte diens recht. In een proces, in 1474 over de rechten op die gronden gevoerd, werd de Graaf als eigenaar beschouwd, terwijl de Gooiers het gebruik van de beemden, moerassen, heiden, weiden, wildernissen, boschbouwingen zouden behouden en het gebruik van het bosch [1]) alleenlijk zou dienen voor degenen, die „arbeidelijk land hebben

[1]) Dit bosch is sedert meer dan drie eeuwen verdwenen. De balken uit het stadhuis van Naarden wijzen echter nog op het zwaar geboomte van dit bosch.

en tienden betalen." Door deze uitspraak is het recht der Erfgooiers op het gebruik der gronden erkend geworden, en aldus bleef het bestaan[1]).

Uit deze in 't kort verhaalde geschiedenis blijkt, dat de gemeene gronden in Gooiland geen vrije mark vormden, en aldus konden de bewoners zich evenmin tot een vrij markgenootschap vereenigen. Aan den eenen kant hadden de Gooiers verplichtingen tegenover den landsheer en den grondbezitter; aan den anderen kant was de grondheer geen absoluut eigenaar van den grond gebleven, maar beperkt door de rechten, die de Gooiers *verkregen* hadden, doch niet oorspronkelijk bezaten. Er was aldus een onbepaald stelsel van rechten omtrent eigendom en gebruik van de gronden ontstaan.

Wanneer hebben de Erfgooiers zich vereenigd, om hun gemeenschappelijke rechten te beheeren? Dit valt niet te zeggen. Zeer waarschijnlijk was het reeds in den tijd, toen omtrent hun verkregen rechten twijfel ontstond en die rechten aangetast werden, zoodat de Erfgooiers zich tot processen moesten aaneensluiten. Graaf WILLEM VAN HENEGOUWEN in 1339 en ALBRECHT VAN BEIEREN in 1360 spreken reeds van overeenkomst met de „goeder lude gemeenlike van Goyland[2])." Doch het proces van 1474, voor den Hoogen Raad te Mechelen, volgens wiens uitspraak de Graaf als eigenaar der gronden in Gooiland werd beschouwd, terwijl den Erfgooiers het vrije gebruik werd toegestaan, zal door die rechterlijke erkenning van het gemeenschappelijk gebruiksrecht den band tusschen de Erfgooiers nauwer toegehaald hebben.

De uitspraak van 1474 bestendigde een eigenaardigen toestand. Het gebruiksrecht van den grond werd niet tijdelijk toegestaan, en bepaald werd, dat de vruchten niet aan uitheemschen mochten worden vervreemd. De grondheer ontving niets voor het gebruik van zijn grond. Wanneer evenwel gronden ter ontginning waren afgestaan, ontving de grondheer van die ontgonnen gronden zoogenaamde „koptienden". Doch de Erfgooiers mochten den grondheer niet benadeelen „in de jacht van konijnen en andere wilde beesten", zooals blijkt uit het vonnis van 1474.

Deze bijzondere rechten riepen niet zelden moeilijkheden in 't leven. Mocht de grondheer gronden ter ontginning uitgeven? Was het wenschelijk, dat gemeenschappelijke gronden ontgonnen werden, zoodat die in particulieren eigendom overgingen?

Dikwijls verzetten de Erfgooiers zich tegen nieuwe ontginningen, evenals tegen den grondheer, die gronden ter ontginning uitgaf. Meestal geschiedde de uitgifte met toestemming van beide partijen.

In plaats van den graaf van vroeger was in den tijd der Republiek het grondrecht op het Gooi aan het Domein overgegaan. Bij een accoord van 1731 werd eindelijk bepaald, welk aandeel in de voordeelen èn het Domein èn de Erfgooiers zouden genieten, als er gronden in het Gooiland aan derden werden afgestaan. Toch bleven er nog altijd moeielijkheden rijzen tusschen de beide partijen, tusschen grondeigenaar en gebruiker. Het

---

1) BACKER, l. c. pag. 35.

2) A. PERK, Verslag omtrent den oorsprong en den aard der gebruiksrechten op de heiden en weiden in Gooiland, 1842, pag. 12.

bestuur der Erfgooiers kon veelal niet handelen zonder het Domein, en dit niet zonder de eersten. Losmaking van beide partijen was dus wenschelijk, en dit heeft plaats gehad bij de scheidingen in 1836 en 1843, waardoor elk der partijen een gedeelte der gronden in vrijen eigendom heeft verkregen. De afstand in vrijen eigendom is geschied ten name van de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland, als vertegenwoordigende de stad Naarden en de gezamenlijke Erfgooiers [1]).

De vraag zal bij den lezer oprijzen, of het gemeenschappelijk grondbezit der Erfgooiers ook nog in dezen tijd gehandhaafd zal blijven en of de vereeniging der Erfgooiers zal blijven bestaan? Die ontbinding zou mogelijk zijn bij meerderheid van stemmen. Reeds op 23 Jan. 1811 had er een stemming over de verdeeling der heiden plaats, maar alle aanwezige Erfgooiers verklaarden zich hiertegen.

Thans, hoezeer ook de tijden veranderd zijn, zou er waarschijnlijk geen ander resultaat verkregen worden. Ongetwijfeld zijn enkele Erfgooiers nu wel voor een verdeeling, vooral zij, die niet van hun recht genieten, maar de meerderheid leeft in de overtuiging, de gemeene heide en weiden voor hun bedrijf niet te kunnen missen. De landbouw is in deze dorpen nog niet van den geest van initiatief vervuld; hij gaat den ouden sleurgang voort, en in dit stelsel past het gemeen bezit. Daarenboven genieten velen thans niet van het recht, zoodat het gebruik slechts enkelen ten goede komt, terwijl verdeeling over velen versnippering zou geven en elks aandeel klein zou blijven. Op dit oogenblik worden de rechten der erfgooiers weer onderzocht.

Gemeentelijk grondbezit in Noord-Brabant en Limburg.

In de derde plaats moeten wij de aandacht vestigen op een categorie van gemeenschappelijke gronden, welke thans als *gemeentegronden* bekend zijn, en die men hoofdzakelijk vindt in Noord-Brabant, Limburg en Gelderland. De geschiedenis van het ontstaan dezer eigenaardige vormen van grondbezit ligt grootendeels in het tijdperk der middeleeuwen en in den eersten tijd der nieuwe geschiedenis.

Het ontstaan dier gemeentegronden had in Noord-Brabant bovenal op de volgende wijze plaats [2]). Reeds op pag. 462 van dit deel wezen wij er op, dat de gemeentegronden in Noord-Brabant van de marken te onderscheiden zijn. Oorspronkelijk lagen hier waarschijnlijk marken, of in elk geval gronden in gemeenschappelijk gebruik bij de dorpsbewoners, die daarnaast particulieren eigendom hadden. Die gemeene gronden werden onder de Frankische koningen geannexeerd en vervolgens weer aan de aanzienlijke heeren afgestaan in eigendom. Niettegenstaande dit behielden de dorpers nog het gebruiksrecht der heiden en venen gemeenschappelijk. In de 13e en 14e eeuw wisten vele dorpen door giftbrieven de vrije beschikking over die gronden geheel te verkrijgen tegen betaling van een jaarlijkschen cijns en

---

1) F. A. Buis. De heiden en weiden van Gooiland. Geschiedkundige bijdrage tot het vraagstuk betreffende verdeeling der markgronden, 1887.

2) W. A. Ackersdijck, Aanmerkingen over de onbebouwde gronden in de provincie Noord-Brabant, bijzonder in de Meyerij van 's-Hertogenbosch, zooveel het recht op dezelve betreft. (Vriend des Vaderlands, VI, No. 2, 1832, pag. 103).

H. Blink, Studiën over Noord-Brabant. (Vr. v. d. Dag, XV, 1900, pag. 689).

van een som in gereed geld, die bij het afgeven van den uitgiftebrief gewoonlijk reeds bepaald was en „voorlijf" heette.

Onder PHILIPS VAN BOURGONDIË werd in 1462 een onderzoek naar die uitgiftebrieven gedaan, en daarbij bleek, dat die niet altijd in orde waren; dat sommige dorpen zich rechten toeëigenden, welke zij niet bezaten; dat andere den verschuldigden cijns ontdoken hadden. Daarna werden tegen betaling van cijns en andere gelden aan de „goede luiden" nieuwe uitgiftebrieven verleend, waarin bepaald werd, dat zij de gemeenten (gemeene heiden, enz.) weder mochten aanvaarden en voortaan ten eeuwigen dage hebben, houden en bezitten tot hun gemeen gebruik, gelijk zij plachten te doen.

Op die wijze zijn vele dorpen in Noord-Brabant en Limburg in het bezit gekomen van uitgestrekte gronden, die later in beheer der gemeenten overgingen. Dat deze gemeenten van die gronden van tijd tot tijd ter ontginning afstonden, zagen wij reeds (zie II, pag. 144).

Die gemeentegronden in Limburg bestonden uit heiden, broeken, gemeene weide voor het vee (compascuum) en uit bosschen. Op de gemeenteweiden dreven de bewoners der gepriviligeerde dorpen hun koeien, varkens en schapen; zij haalden grond weg, staken er plaggen, bulten, „flincken of groes" ter strooiing in de stallen of ter bouwing van hutten. Zij staken turf in de „pelen" voor den brand, waarbij zij zich moesten houden aan de „landscostuymen". De broeken en „gemeenten" dienden bij voorkeur als weiden voor het vee: koeien, schapen, geiten, paarden, varkens, ganzen, enz. De „koeheerd" stond aan het hoofd der geheele veedrift van het dorp. Ter belooning ontving hij uit elk huis een tegemoetkoming in geld of in natura. Evenals de koeien werden ook de ganzen van het dorp op de „gemeente" gehoed en wel door een herderin, het ganzenmeisje.

Daar de schapen bij onze voorouders in Limburg en Noord-Brabant zeer talrijk waren, werden deze niet aan een dorpsherder toevertrouwd, maar hield elk eigenaar van schapen er zijn eigen scheper of schaapsherder op na.

De oude rechtstoestanden zijn in Limburg en Noord-Brabant, op kleine uitzonderingen na, dezelfde gebleven tot de Fransche revolutie. De rechten op het land verhinderden den toevloed der bewoners naar de steden, die later opkwamen. In de dorpen mochten de bewoners de gemeenteweiden gebruiken en er het vee geheel of bijna kosteloos laten grazen; de gemeentebosschen benutten, om er hun brand te halen en hout te kappen voor het bouwen van huis en schuur; op de heiden werd het strooisel gehaald voor het vee in de stallen; de pelen leverden turf; het volk dronk er goed en goedkoop bier, en daardoor hadden de dorpen veel voor boven de steden. De groote weelde en diepe armoede der steden was op het platteland niet bekend; daar heerschte een toestand van vrije soberheid, waarmede men tevreden scheen te zijn.

Overzicht der gemeentegronden in Noord-Brabant.

Volgens particuliere en welwillend verstrekte mededeelingen, die wij aan de onderzoekingen van den heer H. J. LOVINK, door hem als directeur der Nederlandsche Heidemaatschappij indertijd verricht, hebben te danken, werden voor enkele jaren in Noord-Brabant gevonden als gemeentelijk grondbezit:

Heiden en woeste gronden	52,000	H.A.
Dennenbosch	4,880	„
Hakhoutbosschen	400	„
Gras- en bouwland	2,600	„
Vloeiweiden	120	„
Totaal . .	68,000	H.A.

Verreweg het grootste gedeelte daarvan (± 45,000 H.A.) ligt in het Z.-O. der provincie, in de vroegere Meierij van den Bosch. De gemeenten Deurne en Asten hebben hier een aandeel van 5600 H.A. in de hoogvenen van de Peel, die door de turfgraverij en turfstrooisel in de laatste jaren groote opbrengsten geeft. In de noordoostelijke gedeelten vindt men nog ± 10,000 H.A. gemeentegronden. In het westen, in de Baronie van Breda, is daarentegen het gemeentelijk grondbezit van geringer beteekenis.

De meeste gemeentegronden zijn woeste gronden of bosschen. Men kan aannemen, dat ongeveer 35 % der totale woeste gronden in Noord-Brabant gemeente-eigendom zijn. Ook hebben eenige gemeenten, als Kuik, Kromvoort, Drunen, Vucht en 's-Hertogenbosch nog gemeentebezit, hetzij in de kleilanden, hetzij in de lage, moerassige graslanden langs de riviertjes.

Wat de verdeeling van het bezit onder de gemeenten betreft, leeren de gegevens, dat 5 gemeenten een oppervlakte heide bezitten van meer dan 2000 H.A. ieder, 15 van 1000—2000 H.A., 25 van 500—1000 H.A., en 50 van 500 H.A. en minder.

Tot het eind der 18e eeuw werden deze gemeentegronden meestal vrij gebruikt door de ingezetenen; ieder kon, zooveel hij wilde, nut daarvan trekken. Sedert het begin der 19e eeuw werd dat recht echter hoe langer hoe meer beperkt en een kleine vergoeding voor het gebruikmaken der gemeentegronden geëischt, zoodat het vrij gebruik thans nog slechts in een zevental gemeenten heeft stand gehouden. De bebossching der gemeentegronden is wel toegenomen, maar kan toch nog met meer ijver uitgebreid worden.

Gemeentegrond in Limburg. In de provincie Limburg werden in 1898 nog als gemeentelijke bezittingen gevonden:

Woeste gronden	15,175	H.A.
Niet afgegraven hoogveen	3,100	„
Dennenbosschen	4,360	„
Hakhoutbosch	750	„
Gras- en bouwland	3,145	„
Totaal . .	26530	H.A.

Van de woeste gronden in Limburg vormen nog ongeveer 41 % gemeente-eigendom; van de gezamenlijke dennenbosschen behooren ± 6 % aan de gemeenten.

De gemeenten Venraai, Horst, Sevenum, Maasbree en Meiel hebben nog aandeel in de hoogvenen van de Peel, waarvan ongeveer 3100 H.A. in 1898 nog niet in turf-exploitatie was. In het zuiden der provincie hebben de gemeenten ook nog aandeel in de landerijen langs de Maas, welke bij hoogwater overstroomd worden. Verder vindt men in de streek tusschen Venloo en Sittard vele moerasgronden, die gemeente-eigendommen

zijn. Vele dezer worden in den laatsten tijd drooggelegd, en de gemeenten trachten ze door verpachting over langen tijd tegen lagen pachtprijs (veelal voor 40 jaren), waarna de gemeenten er weder vrij over kunnen beschikken, te doen ontginnen, waarvan veel gebruik wordt gemaakt.

In Noord-Brabant wordt nogal dikwijls gemeentegrond verkocht aan particulieren; in Limburg slechts zeer zelden. Gedeputeerde Staten werken dit tegen. Vroeger was dit echter wel het geval; in de eerste helft der 19e eeuw zijn uitgebreide gemeentegronden in Limburg te gelde gemaakt [1]).

Gemeentegronden op de Veluwe.

In Gelderland komen de gemeente-gronden hoofdzakelijk voor op de Veluwe; in de overige gedeelten dier provincie vindt men ze slechts weinig, alleen de stadsweiden uitgezonderd. De natuurlijke gesteldheid des lands op de Veluwe gaf aldaar aanleiding tot een eigenaardige ontwikkeling van het grondbezit. De onvruchtbare bodem was niet in staat, een dichte, bloeiende landbouwbevolking in het leven te roepen voor dit landschap. Wel was de Veluwezoom in beter condities, zoodat de vruchtbare boorden van den Rijn en den IJsel later „den kostelijken zoom om den kalen rok" werden genoemd, maar in ouden tijd verkeerden ook deze niet in gunstige omstandigheden. Ten noorden richtte een steeds grooter wordende zee (de Zuiderzee) zware verwoestingen aan; de IJsel en de Rijn overstroomden bij hoogen waterstand de onbedijkte of slecht bedijkte zoomen ten oosten en ten westen, en soms werd de Geldersche vallei onder water gezet. Tijdelijk bleef er dan van de Veluwe niets over dan een zandig, met bosschen bedekt eiland, een geschikte schuilplaats misschien voor hen, die „'s Heeren straten schuwden, gewalt, roef, brant off dinghtale dair yn dede" [2]).

Aan dezen toestand des lands zal het wel toe te schrijven zijn, dat zich daar geen enkele invloedrijke abdij of klooster vestigde. Geen aanzienlijke geslachten werden daar, zooals in het Zutfensche, gevonden, om tegen de steeds toenemende macht van den landsheer een tegenwicht in de schaal te leggen; geen enkel geestelijk gesticht was verrezen in deze dorre gewesten. Wel hadden buitenlandsche geestelijken aldaar aanzienlijke bezittingen, zooals de abdijen van Elten, Abdinghof en Werden, het kapittel van St. Johan en van St. Pieter te Utrecht, de abdij van Prumen en vooral het machtige kapittel van St. Maria te Utrecht, maar daar deze landeigenaars elders woonden, was hun invloed niet groot. Daardoor kon de Graaf hier vroeger dan in andere streken een overheerschende macht en invloed verkrijgen, welke elders eerst later en niet dan na veel moeite zijn deel werden. De Graaf van Gelre, machtig door den invloed, welken hem ongeveer 800 heerengoederen, over de geheele Veluwe verspreid [3]), moesten geven, kreeg daar vele onbebouwde velden, waarover hij naar believen beschikte. Zoo werd schier de geheele Veluwe grafelijk domein, alleen de

---

1) J. H. STUFKEN, Bijdrage tot de kennis der geldmiddelen van de Gemeenten in Limburg, (Dissertatie 1858).

2) Landbrief van 1432. Bij NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de gesch. v. Gelderland, IV. Verzameling van oorkonden, No. 95.

3) Vergel. de registers dier goederen in het Provinciaal Archief: Hoorige goederen. Bij SLOET, Marken op de Veluwe.

bezittingen der geestelijke gestichten en de zelfstandige marken of maalschappen uitgezonderd.

„De Graaf had die bezittingen in leen van den Hertog van Brabant," zegt NIJHOFF[1]). De Hertog van Brabant was op zijn beurt daarvoor weer leenplichtig aan den Bisschop van Utrecht, en na 1311 werd de Veluwe onmiddellijk ter leen gehouden van den Bisschop. Enkele goederen, als Bilioen, Putten, Hoevelaken, Velp en een gedeelte van Oosterbeek hadden hun bijzonderen heer of behoorden tot het rechtsgebied van andere naburige heeren.

In verband hiermede ontwikkelden zich de maatschappelijke toestanden. De oorspronkelijke vrijheid van land en bewoners loste er zich op in een meerdere of mindere mate van onderhoorigheid, zoowel aan den landvorst als aan andere heeren en geestelijke gestichten. Door versterf en overdracht kwam er steeds meer landbezit in dezelfde hand. Voor de bebouwing was één persoon en zijn gezin niet voldoende en werd het noodig, op verschillende deelen anderen te plaatsen, die daardoor, zoo zij niet reeds hoorig waren, in een afhankelijken toestand kwamen. Behoefte aan bescherming van persoon en goederen werkte den afstand van het goed aan anderen, die sterker waren, in de hand. Aldus groeide het aantal onvrijen op de Veluwe steeds aan, en meer en meer verschenen er lieden, die als liten, eigene lieden, eigenhoorigen, hofhoorigen, keurmedigen, enz., toestanden van afhankelijkheid aanduidden[2]).

De rechtstoestand der grondbezitters was alzoo verschillend en daarnaar werden ook hun landerijen onderscheiden. Den heeren was er veel aan gelegen, dat hun hoorig goed ook in handen was van een persoon, van hen hoorig, en de verplichtingen op de bezitters van niet-hoorige goederen konden alleen vervuld worden door hen, die tot de klasse der vrijen behoorden. Daardoor kwam het, dat alleen *vrijen* vrije goederen konden bezitten, en omgekeerd behoorden de bezitters der niet-vrije goederen tot den stand der hoorigen. Als een hoorig goed aan een vrij man werd uitgegeven, waarvan later voorbeelden voorkomen, moest hij iemand aanwijzen, die voor hem hoorig zou worden.

Zoo vond men op de Veluwe tal van goederen, waarop het recht der bezitters min of meer beperkt was, en daarnaar onderscheidde men er *leen-* en *dienstmansgoederen*, *tijnsgoederen*, *erfpachtgoederen*, *heerenabts-* en *vrouwengoederen*, *hoorige-*, *eigen-* en *volschuldige goederen*, *latengoederen*, enz.[2]).

Onderscheidene woeste gronden van den Graaf (Hertog) op de Veluwe werden in den loop der tijden met rechten van derden bezwaard, hoewel de Graaf steeds de eigenaar bleef. Onder dien toestand gingen deze gronden na de afzwering van FILIPS II aan de Provincie Gelderland over en werden zij door de Rekenkamer dier provincie beheerd. Na 1813 vervielen deze gronden aan den Nederlandschen Staat als domein. Doch de bewoners der aangrenzende gemeenten maakten sinds eeuwen gebruik van deze gronden als schaapsweide en plaggenveld. Dit gaf voortdurend aanleiding tot geschillen over grensrecht, waaraan de districtscommissaris der Veluwe,

---

1) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de Gesch. van Gelderland. I, pag. VII.

2) D. DOYER, Bijdrage tot de geschiedenis der grondrenten op de Veluwe. Dissertatie 1884, pag. 5.

Baron SLOET, in 1843 een einde wist te maken [1]). Hij bewerkte, dat die gronden door het domein aan de gemeenten werden verkocht, onder voorwaarde, dat deze ze weder aan particulieren zouden afstaan ter ontginning. Ongeveer 23148 H.A. heidegrond werd aan de gemeenten Doornspijk, Epe, Ermeloo, Oldebroek en Putten voor ± 50 cents de H.A. verkocht, waarvan ± 16000 H.A. voor de cultuur geschikt was [2]).

Het beoogde doel, om n.l. de gronden op de Veluwe tot ontginning te doen brengen, scheen aanvankelijk vervuld te zullen worden. In 1854 was er reeds ± 8000 H.A. van de gemeentegronden aan particulieren verkocht (voor *f* 77,000). Sedert de invoering der gemeentewet in 1851 werd dat verkoopen echter zeldzamer en werden er veelal leden van den Raad gekozen, die hiertegen waren [3]). Daar omtrent den *tijd* van verkoop niets bepaald was, waren de gemeenten vrij, en al wees de Regeering herhaaldelijk op de bedoeling van het contract, dit hielp weinig. Zoo komt het, dat het grootste gedeelte dier gronden nog ongecultiveerd ligt.

Men vindt een overzicht van die bezittingen in het volgende, naar LOVINK.

Gemeenten.	Aangekocht in 1843 van den Staat.	Daarvan werd verkocht.	Nog in bezit der gemeente.	
			Gecultiveerd.	Woest.
Epe	3537 H.A.	3015 H.A.	142 H.A.	380 H.A.
Ermeloo	11116 „	3895 „	820 „	6401 „
Heerde	2870 „	2277 „	3 „	590 „
Putten	1325 „	531 „	34 „	760 „
Hattem	323 „	100 „	— „	223 „
Oldebroek . . .	3500 „	3280 „	21 „	208 „
Renkum	560 „	560 „	— „	— „
Doornspijk . . .	1900 „	798 „	2 „	1000 „
Wageningen . .	37 „	37 „	— „	— „
Totaal . . .	25168 H.A.	14493 H.A.	1022 H.A.	9662 H.A.

Verder vindt men in Gelderland nog 6550 H.A. gemeentegrond, welke meestal eveneens op de Veluwe ligt, o.a. die, behoorende aan de gemeenten Barneveld, Apeldoorn (een aandeel, verkregen na verdeeling eener marke) en Harderwijk, en verder aan gemeenteweiden. Die gronden bestaan voor 2700 H.A. uit heiden, 1700 H.A. uit dennenbosschen, 300 H.A. uit hakhout en 1850 H.A. uit grasland en bouwland.

Naast deze gemeentegronden bestonden op de Veluwe nog de marken en boschmaalschappen, die wij later afzonderlijk bespreken.

---

1) Mr. W. H. DE BEAUFORT, Woeste gronden in Nederland, (Gids 1882, IV.)

2) Landbouwversl. 1860, 61—62. In het Verslag 1864, pag 260, vindt men een overzicht van de onverdeelde grondeigendommen in Gelderland in dien tijd.

3) Economist, Maart 1868, pag. 352. H. BLINK, Woeste gronden in Nederland en heide-ontginning. (Vragen v. d. Dag IV, 1889, pag. 116).

De gemeentebezittingen in de overige provinciën.

De gemeentebezittingen in de overige provinciën hebben geen groote beteekenis, als wij de stadsweiden en de gemeentebezittingen der stad Groningen in de veenkoloniën en elders uitzonderen. In Overijsel zijn het bovenal de steden Kampen en Deventer, die uitgestrekte gecultiveerde gronden bezitten langs den IJsel, terwijl ook de gemeenten Steenwijk, Zwolle, Hasselt en Genemuiden aanzienlijke stadsweiden bezitten. Heidegronden bezit in Overijsel nog vooral Rijssen (± 1000 H.A.), en door Ommen werd een gemeentelijk bosch van ± 100 H.A. aangelegd op verdeelden markegrond. Zoo vindt men in Overijsel ± 10860 H.A. gemeentebezittingen, waarvan ± 2000 H.A. heide, ± 160 H.A. bosch en 8100 H.A. vruchtbaar land.

In Drente heeft de stad Assen een stadsbosch van ± 99 H.A. en enkele gemeenten hebben eenig grondbezit, dat weinig beteekenis heeft.

De stad Groningen is op verschillende wijzen eigenares geworden van vele landerijen in de provincie, gedeeltelijk bij den Dollart, gedeeltelijk bij de Lauwerszee, doch meest in de veenkoloniën. In Friesland heeft alleen de gemeente Doniawerstal ongeveer 115 H.A. grondbezit, meest grasland. In de overige provinciën, Noord- en Zuid-Holland en in Zeeland, is het gemeentelijk grondbezit van weinig beteekenis [1]).

Stadsweiden.

Oudtijds bezaten de meeste dorpen en vele steden stadsweiden, waarvan de burgers gebruik konden maken, en onderscheidene daarvan zijn nog in ons land overgebleven. Men vindt ze bij Kampen, Steenwijk, Genemuiden, Harderwijk, Ommen, Deventer, Zutfen en elders. Gedeeltelijk zijn die stadsgronden een gevolg van later door de stad verkregen rechten, gedeeltelijk zijn zij ontstaan, doordien een dorp in de marke zich tot een stad uitbreidde, terwijl die stad dan nog de weiderechten van het vroegere markedorp behield. Dit laatste is o. a. in Steenwijk, Deventer, Ommen het geval.

De weiderechten zijn al oud. Er wordt gewag gemaakt van weiderechten in de 13e eeuw, door graaf FLORIS V verleend, te vinden in de keuren van Kennemerland [2]). PHILIPS VAN LEIDEN maakt melding van het gemeenschappelijk weiderecht van de burgers van Leiden, een recht, dat niet aan de stad, maar aan de burgers behoorde [3]). HORTENSIUS verhaalt van een lage weide, die den burgers van Utrecht toebehoorde (populus ultrajectinus, niet civitas). De burgers van Stavoren hadden vroeger hun gemeene weide op de marke Urk, en zoo vond men er vele. Eenige er van zijn nog overgebleven tot op onzen tijd. Wij zullen bij enkele van die stadsweiden nog kortelijk stilstaan.

De bezittingen van de stad Kampen op het Kampereiland. Weiderecht.

De stad Kampen bezit den eigendom van de delta van den IJselmond, het vruchtbare Kampereiland. Deze bezitting heeft zij verkregen door een verdrag van 1364 met Bisschop JAN VAN ARKEL, die als landsheer verklaart, met de stad Kampen een verdrag gesloten te hebben, volgens

1) Aan de genoemde onderzoekingen van den Heer H. J. LOVINK dank ik de meeste gegevens omtrent het tegenwoordig gemeentelijk grondbezit.

2) VAN RHIJN, Oudh. en Gesch. van Kennemerland, 13

3) De Cura Resp., pag. 140.

hetwelk, als Mastenbroek verdeeld werd, de stad dertig hoeven Sallandsche maat van de eilanden zou ontvangen, welke 't naast bij haar gelegen waren. Als die eilanden geen dertig hoeven gronds mochten inhouden, zou de stad het daaraan ontbrekende uit het tusschen Wilsum en Grafhorst gelegen broek verkrijgen. Eindelijk was besloten, dat de *aanwas*, welke bij genoemde eilanden mocht plaats hebben, blijvend ten voordeele der stad Kampen zou zijn [1]).

Om dit verdrag goed te begrijpen, moet men weten, dat Mastenbroek vóór zijn verdeeling en indijking, waarmede men in 1364 is aangevangen, een marke was, drassig gelegen. In die marke waren niet alleen onderscheidene adellijke geslachten, als VAN VOORST, RECHTEREN, HAERSHOLTE e. a., maar ook de steden Kampen, Zwolle, Hasselt, Genemuiden, Grafhorst, Wilsum e. a. verderaf gelegen plaatsen gewaard. De landsheer zelf had echter geen enkel recht op die onverdeelde marke. Toch was de landsheer, de Bisschop, op de verdeeling gesteld. Bij de verdeeling der marken toch bestond het *recht van voorslag* als een regaal van den landheer, (zie pag. 475).

Dit nu was voor den Bisschop geen onverschillige zaak bij de verdeeling van een marke van 9600 Sallandsche morgen. De schulden, die den Bisschop drukten, maakten hem zeker begeerig naar dat voordeel, en zoo wist hij de gerechtigden tot de verdeeling der marke te brengen. De wijze, waarop hij de gewaarden tot toestemming bracht, hebben wij niet na te gaan. Doch het resultaat was het bovengenoemde contract, waardoor Kampen eigenaar werd van de eilanden en hun aanwas.

Had de Bisschop het recht, over de aanwassen in den IJselmond te beschikken? Bij de Rijkswet van 14 April 1293 was het regaal der in den Rijn of een anderen stroom des Rijks opgekomen eilanden, hetzij aan het Rijk, hetzij aan den Graaf toegekend, die op dien stroom rechten oefende in het geven van geleide, het heffen van tollen, enz. [2]). Die wet nu was toepasselijk op de Bisschoppen van Utrecht, die reeds in 1046 het grafelijk gezag over het zuidelijkste gedeelte van Salland (waarin Deventer), en in 1086 het noordelijkst gedeelte (waarin Zwolle en Kampen) lagen, van Koning HENDRIK IV hadden verworven. De Hertogen van Gelderland hadden in hun riviergebied hetzelfde recht en maakten daarvan herhaaldelijk gebruik. Doch bovenal was aan den IJselmond geldend, dat hier *zeeaanwas* werd gevonden, die als regaal aan den landsheer behoorde [3]). Tot waarborg van de stadsrechten op dit regaal werd de clausule van het blijvend en altoosdurend aanwasrecht van de stad Kampen ingelascht. Voor genoemd bedrag deed de stad Kampen afstand van haar gewaarde in de marke van Mastenbroek.

Van de aanwassen op het Kamper-eiland heeft het Domein zich sedert 1811 (het tijdstip der invoering van den Code NAPOLEON) volgens art. 538

---

1) J. v. DOORNINCK, Hoe de stad Kampen aan het recht van eigendom van altoosdurenden aanwas der Kampereilanden is gekomen? (Versl. en Meded omtrent Overijselsch Recht en Gesch., VI, 1871, pag. 24).

2) VAN MIERIS, Charterb., I, 551

3) Voorbeelden bij VAN MIERIS, Charterb., II, pag. 368, 369, Oork. van 1325; II, pag. 386, Oork. van 1326; II, pag. 745—747, Oork. van 1348, enz.

van dat wetboek en volgens het Keizerlijk Besluit willen meester maken. De quaestie der rechten is van 11 Jan. 1811 lang hangende geweest, doch bij vonnis der Arrondissements-Rechtbank te Zwolle van 29 Jan. 1840, later bekrachtigd door het Hof van Overijsel, werd aan het Domein dit recht ontzegd. Een klein gedeelte van het stadsland aan den mond van den IJsel, op die wijze verkregen, als o. a. de Zevelingen ten N., de Greente en de Melm ten Z. van den IJsel, werden al vroeg als gemeene weiden door de burgers der stad gebruikt.

De oudste weidebepaling van Kampen is die van 1391 en wordt gevonden in het zoogenaamde *Boek van de Rechten* op het Kamper Gemeente-Archief. Hierin wordt gezegd: „Voertmeer, so hebben wi, scepenen ende raet, mit onser ghemeynten ghevonden, ghewilkoert ende gheset, dat neghien man ronder (d. i. runderen) in de vier broke (d. i. *broeklanden* of *weiden*, n.l. Zevelingen, de Greente, de Melm en het Hagenbroek) slaen (d. i. *houden*) en sal, dan deghene de (d. i. *die*) bynnen der muren van Campen wonachtich sin, bi verliese van die rynder ter broec-heren (d. i. *weide-heren* of *graven*) behoef ende bi eere (d. i. *eener*) pene van C. schell. ter stat behoef".

Bij deze bepaling en de verdere van 1400 en 1413 vindt men nog geen sprake van *grootburgers*, die men later aannam in den zin van uitsluitende markgenooten. Die grootburgers duiken eerst op in 1559. Toen begon men te Kampen, in navolging van hetgeen 15 jaar vroeger in Deventer gebeurd was, een betrekkelijk geringe geldsom te eischen van de nieuwe burgers, die „de weiden", gelijk men het noemde, „genieten" wilden. Men bepaalde, dat alle ingekochte burgers, die de stadsweiden voor geld beslaan en genieten wilden, voor de burgerschap in handen der ontvangers moesten betalen zes gulden 't stuk van 28 st. Wie de weiden niet genieten wilden, moesten voor de burgerschap betalen 3 gulden.

Hieruit blijkt, dat men die weiden als stadseigendom beschouwde en dat zij geen marke vormden. Evenals te Deventer, werd die som te Kampen herhaaldelijk verhoogd. In het laatst der achttiende eeuw bedroeg zij, in plaats van de oorspronkelijke drie, niet minder dan 150 goudgulden en na de laatste verhooging in 1859 niet minder dan 700 gulden Ned.

De gemeenteraad van Kampen heeft in 1869 aan dien toestand een einde gemaakt. Te Deventer, waar soortgelijke rechten bestonden, was dit ook reeds geschied. De bijzondere rechthebbenden op deze weiden zijn schadeloos gesteld en het recht en de exploitatie beruste geheel bij de gemeenten.

Burgerweiden van Genemuiden en Steenwijk.

De Burgermeente of Burgerweide van Genemuiden heeft een grootte van ongeveer 150 H.A. Deze bezitting stond ten name der „Groote Burgerij" van Genemuiden en werd geadministreerd door gecommiteerden uit de Grootburgers, onder den naam van „Meente-Opzieners", die jaarlijks uit de gerechtigden werden gekozen, welke de meente volgens reglement van 20 Maart 1800 beheerden.

De oorsprong van deze bezitting is zeer zeker gelegen in de oude *marke van Genemuiden*, die bestond lang vóór er een stad van dien naam was. In de marke Genemuiden lag een dorp of buurt van dien naam, waar zich de bevolking geconcentreerd had en welke in 1272 of 1275 door den

Bisschop van Utrecht tot stad werd verheven en van stadsvrijheid voorzien. De markegenooten van de marke Genemuiden werden nu burgers en later onderscheiden van de andere ingezetenen onder den naam van Grootburgers, als zijnde vanouds de grondbezitters. Het oppertoezicht over de marke geraakte eindelijk aan het Burgerlijk Bestuur der stad, doch het gebruik en de eigendom der marke, later „Meente" geheeten, verbleef aan de vanouds gerechtigde markegenooten, de Grootburgers. Die goederen bleven afgezonderd van andere stads-grondbezittingen en werden afzonderlijk geadministreerd. De Grootburgerij werd steeds als de eigenaar van deze bezitting aangemerkt. Wel werd in 1795, onder den invloed der gelijkheidsbeginselen, hieraan getornd, doch nooit heeft de stad Genemuiden beweerd, dat de *Greente*, zooals de gemeene weide heet, stadseigendom zou zijn en evenmin hebben de overige ingezetenen van Genemuiden ooit getracht, om tot het recht der Burgermeente te komen. Grootburgerschap geeft het recht van aandeel in de meente, en dat recht wordt verkregen door erfrecht of door koop. Toen de Stadsmeente of Burgerweide in 1808 en 1826 werd verbeterd en uitgebreid door aankoopen, werden de gelden daartoe door de Grootburgers bijeengebracht, zonder de stadskas [1]). Dit beginsel werd ook gehandhaafd bij Koninklijk Besluit van 11 April 1820, waarbij de Greente niet als gemeentelijk eigendom, maar als gemeenschappelijk bezit der grootburgers werd aangemerkt [2]).

Een overblijfsel der vroegere marken vormt nog de Steenwijker Meente, en de stad Steenwijk duidt, in verband met de ligging der omliggende dorpen, door de geographische gesteldheid nog duidelijk haar opkomst uit een markedorp aan. Wij zullen hierbij niet verwijlen, doch verwijzen hen, die nader die ontwikkeling willen leeren kennen, naar de belangrijke studie van J. H. E. MEESTERS: De Steenwijker Meenthe, 1888.

Stadsweiden van Zutfen. Ook Zutfen bezat gemeene weiden, vroeger bestemd tot gemeenschappelijk gebruik voor gewaarde burgers. De eene, beneden de stad gelegen, de Marsch, vormde eens misschien een deel van de oudste gemeene weide of marke. Toen de marke een grondheer verkregen had, die machtig en rijk was, en haar zelfstandigheid verloren had, heeft deze waarschijnlijk het weiderecht aan de markgenooten gegund of verkocht, zooals voorbeelden uit de oude markerechten leeren.

De andere stadsweide ligt boven de stad en heet thans de Helbergen. Deze werd in 1323 door den eigenaar aan de stad opgedragen en in 1325 met de Marsch gelijk gesteld als gemeenschappelijke weide.

De stad had de grondgerechtigheid, het dominium directum van de weiden; het gebruik was aan de gewaarden. Evenwel was dit voorrecht in Zutfen, ook al was deze plaats oorspronkelijk een mark, niet het uitvloeisel van het oude markerecht, zooals te Genemuiden met de stadsweide de Greente het geval is. Als te Zutfen een wettig opvolger in het recht op de waar ontbrak, verviel het weer aan de stad, die het aan een ander verkocht. Nieuwe waren werden niet verkocht. Het getal gewaarden was

1) F. A. EBBINGE WUBBEN, Gemeente-weiden te Genemuiden, (Versl. en Med. omtrent Overijselsch Recht en Gesch., VIe stuk, 1871, pag. 7).

2) SLOET's Tijdschr. De Greente te Genemuiden, XVIII, pag. 21.

Om den kleinen veehouder te gemoet te komen, werd hem gelegenheid gegeven, op de Helbergen of op een gedeelte van de Marsch een of twee koeien te doen weiden tegen een weidegeld, jaarlijks door den raad te bepalen, wat later in een openbare pachting veranderd werd [1]).
daardoor begrensd en kon op ongeveer 300 worden gesteld. Zij vormden te zamen een gesloten gemeenschap, doch zonder eenig onderling verband, zonder eenig bestuur of beheer van hetgeen zij gemeenschappelijk gebruikten. De herders, later weidemeesters, weidegraven, waren dienaren van de stad.

Alleen zij, die volgens de bepalingen van het stadsrecht burgers waren, in de stad woonden en er een huishouding hadden, konden het waarrecht uitoefenen.

De oude rechten zeggen, dat men er moest hebben „een hang, vuur en rook". Wie uit de stad vertrok, verloor zijn waarrecht nog niet: het sliep dan en kon, bij terugkomst van den rechthebbende, weer wakker worden. Ook vrouwen en dochters konden het waarrecht uitoefenen, daar er geen politieke rechten aan verbonden waren.

Daar de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798 alle praerogatieven ophief en aan alle burgers gelijke rechten toekende, besloot het gemeentebestuur den 21en Maart 1799, dat allen, die volgens deze Staatsregeling burgers der stad waren, vrij hun rundvee op de stadsweiden konden doen opbranden.

Het waarrecht te Zutfen werd beschouwd ondeelbaar te zijn en kwam dus niet, als dat der marken, in de deelbare massa van den erflater. Het ging over bij recht van eerstgeboorte. De erfopvolging in het waarrecht bleef steeds beperkt, hetgeen voordeelig was voor de stad, die bij ontbreken van een wettig erfgenaam de waar verkocht ten eigen bate. Eigenaardig is de gemoedelijke bepaling, in het oude recht vermeld, dat de eene vriend den ander een koe leenen mocht, om haar op zijn recht te laten weiden. Volgens de oudste rechten dienden de weiden ook voor paarden. Dit werd na eenige jaren niet meer toegelaten, en de latere pogingen daartoe mislukten. Terwijl de varkens op de Greente te Genemuiden toegelaten werden, was te Zutfen daarvoor een afzonderlijke weide. Jaarlijks werd bepaald, wat voor het opbranden van ieder stuk vee aan de stad betaald moest worden.

Van oudsher was het overal, ook te Zutfen, een feestdag, wanneer het vee in de weiden gedreven werd.

In de ordonnantie van 21 Maart 1799 werd bepaald, dat tot vermeerdering der inkomsten der stad de aan haar vervallen waren niet meer verkocht, maar, als blijvend slapend beschouwd, verpacht zouden worden. Zoo was het aantal burgerwaren van $109^1/_2$, die er in 1814 opgebrand werden, in 1858 verminderd tot $43^1/_2$, het aantal der stad van $129^1/_2$ tot 227 vermeerderd. Na verloop van tijd zouden dus alle waren, behalve de onsterfelijke der godshuizen, aan de stad zijn gekomen. Eindelijk nam de stad den 6en Aug. 1866 het besluit, om het waarrecht af te schaffen. Aan de toen bestaande en toekomstige bezitters der erfwaren wordt jaarlijks een vergoeding van *f* 30 per waar uitgekeerd; den godshuizen werd een uitkoop van *f* 400 per waar aangeboden.

---

1) L. A. J. W. Sloet, De waarrechten der stadsweiden te Zutfen. (Versl. en Med. der Vereen. v. Oud Vad. Recht. 1885, pag. 102 enz).

Grondversnippering. De verdeeling der gronden tot particulieren eigendom mag in vele opzichten gunstig gewerkt hebben voor den landbouw, in andere opzichten heeft zij echter weder een euvel ten gevolge gehad, nl. de versnippering, verstrooiing en te ver gedreven splitsing van de eigendommen in onderscheidene gedeelten des lands. De verstrooiing van den eigendom maakt, dat er veel tijd verloren gaat voor het bedrijf, dat er veel paardenkracht noodig is, en dat er dikwijls veel grond aan wegen wordt verbruikt. Wel bestonden het „naastingsrecht" (zie pag. 262) en het gewoonterecht, volgens hetwelk de oudste zoon de grondbezittingen van een boerderij meestal verkreeg, in enkele streken, o. a. in Drente, Overijsel en Gelderland, maar hoewel hierdoor ongetwijfeld een te ver gaande verdeeling werd tegengewerkt, werd zij er niet door voorkomen.

De vraag, hoe men die versnippering en verstrooiing van den grondeigendom kan verhelpen, is in Duitschland reeds lang aan de orde en werkelijk worden daar op vele plaatsen de verstrooide gronden aan elkander gevoegd. In Nederland vindt men sterk versnipperden eigendom te Staphorst en Rouwveen, en ook bij vele dorpen in Noord-Brabant vindt men de landstukken op de meest grillige wijze door elkander liggen en een zeer versnipperd klein-grondbezit.

De meest regelmatige grondverdeeling treft men aan in de jongere polders en in de veenkoloniën, dank zij hun planmatigen aanleg. En de meest normale verdeeling des lands in flinke boerenplaatsen, zonder overdadig grootgrondbezit, vindt men in Groningen door het beklemrecht.

Een Commissie van het Landbouw-comité, „de Commissie van Ontginning", heeft die grondverdeeling tot een onderwerp van studie gemaakt en verslagen daarover uitgebracht [1]). De plaatsruimte verbiedt ons, hierbij verder stil te staan.

Landnationalisatie. Wij wijzen ten slotte op de beweging voor landnationalisatie, welke gedachte is uitgegaan van den Amerikaanschen econoom HENRY GEORGE, gewijzigd door den Duitscher M. FLÜRSCHHEIM. Door de heeren J. STOFFEL (Deventer), D. MANSHOLT, D. DE CLERCQ en eenige anderen werd in 1889 opgericht de *„Nederlandsche Bond voor landnationalisatie.* Deze bond beschouwdt de opeenhooping van groote hoeveelheden kapitaal, in enkele handen, verkregen door het genot van rente en grondrente, als een hoofdoorzaak van den slechten maatschappelijken toestand. Het middel, om de oorzaak daarvan weg te nemen, ziet de bond in het maken van den grond of die grondrente tot staats- of gemeenteeigendom door wettigen afkoop langs geleidelijken weg, met inachtneming van het beginsel, dat de toeneming der waarde van den grond, die ontstaan is na het totstandkomen van een wet, welke onteigening van grondbezit beveelt, rechtens aan de gemeenschap behoort.

---

1) Verslag aangaande een ingesteld onderzoek betreffende de verspreide ligging van grondstukken in Nederland, om te komen tot ruilverkaveling. 1902.

Maatregelen tot het verkrijgen van beter afgeronde eigendommen. Met kaarten en bijlagen.

DE GESCHIEDENIS DER BOSSCHEN IN NEDERLAND.

De bosschen in de middeleeuwen. Ongetwijfeld waren in de middeleeuwen de bosschen al veel gedund in deze gewesten, hetzij door de natuurlijke verwoesting als gevolg van vervening, hetzij door roden, hetzij door boschbranden, hetzij door het gebruik als timmerhout, dat vroeger, bij den algemeenen houtbouw, veel omvangrijker was. Toch werden in de eerste middeleeuwen nog veel bosschen in deze gewesten gevonden, al moest men er langzamerhand aan denken, de bosschen in bescherming te nemen. Van beperking in het gebruik der bosschen is dan ook herhaaldelijk sprake; enkele malen van maatregelen, om 't vergaan te voorkomen.

De hoofdhoutsoorten der bosschen in deze gewesten in de middeleeuwen waren *eiken* en *beuken*, *esschen*, *berken*, *wilgen* en *elzenhout*. Dennenbosschen schijnen zeldzaam te zijn geweest; de naam van dennenhout trof PLEYTE [1]) slechts eens aan in de markeboeken, n.l. in het markeboek van Verssen (Salland). Dat hier toch wel dennenbosschen geweest zijn, wordt bewezen door het kienhout in de venen van Oost-Drente, waar men blijkbaar overblijfselen van dennenbosschen vindt.

Het hout werd onderscheiden in „hard hout" en „week hout", of, zooals Duitsche oorkonden het uitdrukken, in „Blumholz" en „Duftholz". Eiken en beuken werden tot het harde hout gerekend; esschen-, berken-, wilgen- en elzenhout stond en staat nog bekend onder den naam van „week hout". Den naam hard hout hooren wij niet meer gebruiken.

Het harde hout had natuurlijk de grootste waarde als bouwhout; het weeke hout diende voor brandstof. Daarom werden er, toen het harde hout in de marken aanzienlijk inkromp, strenge beperkingen gesteld op het gebruik daarvan en de overtredingen in dit opzicht zwaarder dan andere gestraft. In een enkele marke werd het hakken in het bosch gedurende een of meer jaren aaneen verboden; zoo geschiedde het o. a. in de marke van Lutte. In de markeboeken vindt men ongetwijfeld de oudste wettelijke bepalingen op de bescherming der bosschen in deze landen [2]).

Werd er over 't geheel niet veel tot onderhoud van de marke gedaan, met het oog op de behoefte aan hout komen bij onderscheidene bepalingen voor op het poten van boomen. De erfgenamen der marke van Woolde o. a. moesten jaarlijks, of op andere gezette tijden, tot onderhoud van het houtgewas in de marke, boomen planten, waartoe de gronden werden aangewezen, die men „pootebrinken" of „telgekampen" noemde [3]). Ook in

---

1) PLEYTE, De rechtstoestand der marken in Nederland, pag. 70.

2) Zie verschillende bepalingen omtrent bosschen op de Veluwe als bijlagen bij SLOET, Marken in de Veluwe. — HABETS, Limburgsche Wijsdommen, 1890.

3) SLOET, Het oude regt der marke Woolde. (Overijselsche Alm., 1838, pag. 160.

de markeboeken van de Lutte van Voorstonden en elders wordt daarvan gesproken. Aan dergelijke verordeningen werd echter, helaas! niet lang en niet streng de hand gehouden, zoodat zij voor de herbebossching weinig waarde hadden. Ook werd het jonge hout der pootbrinken soms wel ten voordeele der marken verkocht.

Markebosschen. Bepalingen. De bosschen in de oostelijke gewesten des lands besloegen gedurende de middeleeuwen nog een belangrijk gedeelte der markegronden. In de bosschen werden door de gerechtigden de varkens gedreven; uit de gemeene bosschen werd het noodige hout gekapt. De rechten der gewaarden in de marke bepaalden het aantal varkens, dat zij „op de mast" in het markebosch mochten drijven, en het aandeel, dat zij hadden in het gekapte hout.

De varkensfokkerij was in de Geldersche bosschen van zooveel waarde, dat soms landpachten en erfrenten in varkens bepaald werden. In 1313 werd alleen in 's Graven bosschen onder Steenderen en Warnsveld voor meer dan honderd dezer dieren het eikelgeld betaald en voor een dertigtal in het bosch onder Dodewaard en Ochten. In 1257 had de Graaf van Kleef het recht gekregen, gedurende zes jaar 1200 varkens in het Rijkswoud te zenden. In 1331 verkocht Kleef zijn rechten aan Gelder en Reinout verkreeg met den hertogstitel ook het Rijkswoud in leen [1]).

Oorspronkelijk waren de rechten der gewaarden in de marke gelijk geweest, maar door splitsing der rechten bij erfenis waren ze veelal verschillend geworden. Als het hout onder de erven verdeeld zou worden, werden er deelsluiden benoemd, die er het toezicht over hielden; zij werden veelal uit de aanzienlijkste geërfden gekozen. Dikwijls hoorde men echter klachten, dat de verdeeling niet eerlijk toeging. Dat toezicht hierop noodig was, werd reeds vroeg ingezien en dat het een groot belang was voor de marken, blijkt hieruit, dat aan het hoofd der marken vaak mannen stonden, die „*holtrechters*" werden genoemd, terwijl de vergaderingen der gewaarden *holtspraken* werden geheeten. Hieruit mag men afleiden, dat de boschzaken wel het hoofddeel van de zorg der marken uitmaakten.

Het toezicht op de bosschen werd in onderscheidene marken gehouden door „vorsters" of „forsters". In sommige marken waren er „erfvorsters" en aangestelde vorsters [2]). In de marken van de gemeente Didam moesten volgens bepaling van 1483 de vorsters elken Woensdag te Didam komen bij den richter en de erven, om mede te deelen, of „eenig ongherijve off onbehoorlicke dynghen in de bosschen geschied waren."

De holtspraken der marken hadden langen tijd plaats onder de boomen der marke nabij het dorp in de vrije natuur of nabij de kerk. In 1606 besloten de malen van het Putterbosch en van het Sprielderbosch op de Veluwe, om niet meer onder de boomen, maar in de kerk te Putten te vergaderen, wat tot in de 19e eeuw plaats had [3]). De vergaderingen der markegenooten onder de boomen der marke in de open lucht hadden het

---

1) G. J. Dozy, Het leven onzer voorvaders, II, pag. 59.

2) Sloet, De rechten van Loel, Milster- en Waverloholt in de gemeente Didam, (Van Al's, pag. 137).

3) De Meester, Bijdr. v. Vaderl. Gesch. 1850, l. c., pag. 316.

langst plaats op de brinken in Drente, waar ze nog tot voor enkele jaren op deze wijze werden gehouden.

De bepalingen op het maken van misbruik van de bosschen waren veelal streng. Voor schapen en koeien, die in het markebosch geschut werden, moest zware boete betaald worden. Op het schenden van boomen stonden dikwijls zware straffen. In 1560 werden de ingezetenen van Garderen bij „kerkespraak" tegen het stelen van hout gewaarschuwd; de daders werden in kluisters gezet, totdat zij zich „verborgden". Bij herhaling van een overtreding kon de gewaarde zelfs „ontmaald" worden. Volgens aanteekeningen van 1604 was op de Veluwe de eed van een beschuldigde niet voldoende, om zijn onschuld te bewijzen [1]).

Overzicht der bosschen. Friesland en Groningen.

Wanneer wij de bosschen in de middeleeuwen overzien, blijkt het, dat enkele reeds verdwenen zijn, die vroeger genoemd werden. Het *Baduhennaewoud* in Friesland wordt niet meer genoemd, en in de 10e en 11e eeuw is er zelden sprake van wouden in Friesland, terwijl zij in de 8e en 9e eeuw nog herhaaldelijk worden aangeduid [2]). Het *Kreilerbosch* tusschen Stavoren en Enkhuizen, waarvan de Friesche kronieken spreken, al zij het ook met te veel ophef en al zijn waarschijnlijk die kronieken niet echt, valt toch op natuurlijke gronden aan te nemen voor ouden tijd, maar is te gronde gegaan met de vorming van den noordelijken toegang tot de Zuiderzee. Het was zeer zeker geen eiken- of beukenwoud, waaraan wij hier te denken hebben, maar een boschrijk gewest, waar het weekhout zich welig ontwikkelde op den laagveenbodem. Niet onwaarschijnlijk heeft zich die boschstreek uitgestrekt tot de plek bij Woudsend, welke plaats aan het einde van dit bosch haar naam zou hebben ontleend, terwijl te Heeg een jachtslot gevonden werd.

Behalve op de zandruggen in de Zevenwouden en in Gaasterland bestond er in de 17e eeuw in Friesland zoo goed als geen bosch meer. Dat men er het belang van den boschgroei inzag, blijkt uit de verordening van 1673, waarbij gelast werd, dat niemand twee eikenboomen zou mogen vellen, of hij moest er drie voor in de plaats poten [3]).

In de provincie Groningen werden gedurende de eerste tijden der middeleeuwen nog onderscheidene bosschen gevonden. In het jaar 1156 wordt in een brief melding gemaakt van een Groningsch bosch [4]). In de nabijheid van Groningen was in de 12e eeuw mede een bosch aanwezig, Hackelwalda genoemd [5]). Ook op de kleistreken vond men bosschen, zooals blijkt uit vele dorpsnamen, op woud eindigend. In 1258 bestond er te Groningen reeds een hout- en paardenmarkt. Met de toeneming der bewoners verdwenen die bosschen langzamerhand.

Uit de namen van vele plaatsen in Groningen, als Zuidwolde, Paters-

1) De Meester, l. c., pag. 318.
2) Blok. Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen. (Bijdr. van Vaderl. Gesch. 1892, pag. 18.)
3) Charterb. V, 651, 973.
4) A. J. de Sitter. Voorloopig register van charters, pag. 6 op het jaar 1156.
5) Hackelwalda. Driessen I, pag. 29, 35.

wolde, enz. blijkt, dat zij vroeger in een boschrijke omgeving lagen, maar uit Emo en Menco weten wij, dat de Groningsche „wolden" voor de 13e eeuw reeds grootendeels ontgonnen en in roggevelden veranderd waren.

Bosschen in Drente en Overijsel.

In geschriften der middeleeuwen wordt melding gemaakt van onderscheidene foreesten en van banwouden op de zandgronden. Waar evenwel sprake is van een banwoud, moet men geenszins denken aan een aaneengesloten woudgebied, maar aan een jachtrecht over een uitgestrekt, boschrijk landschap. In dien zin moet men het opvatten, als er gesproken wordt van de pagus Forestensis, een banwoud, dat in 943 door de Frankische vorsten aan den Bisschop van Utrecht geschonken werd [1]), hetwelk zich van Vollenhove over Drente uitstrekte. Toch was ongetwijfeld Drente nog betrekkelijk rijk aan bosch in dien tijd. In het hart van Drente vond men het *Grollerhout*, waar nog tot 1696 de Staten van het landschap vergaderden in het bosch [3]). Het land tusschen Halen, Geelbroek, Ekehaar, Annen en Grolloo was eens met een schier onafgebroken woud overdekt, waarvan het Grollerhout het centrum vormde [2]). Hoe lang dit woud heeft bestaan, valt niet te zeggen. Evenmin vinden wij iets omtrent het karakter van dit bosch. In het midden van dit woud lag ook de *Ballerkuil*, waar in de middeleeuwen en later de 24 leden van den Etstoel zittingen hielden en recht spraken. Zeker werd gedurende de middeleeuwen dat woud al aanzienlijk gedund.

De esschen in Drente waren zonder twijfel eens geheel met bosschen bedekt, die gemeenschappelijk door de eerste nederzettingen in bezit genomen en grootendeels in bouwland veranderd werden. Toch bleven er nog hier en daar sporen van oude esch-bosschen bestaan, die nog gemeenschappelijk bezit bleven, hoewel de esch reeds lang verdeeld was. Voorbeelden hiervan vindt men in de brinken der dorpen en gehuchten op de randen der esschen, in het Noord-Sleenerhout, dat lang een belangrijk gemeenschappelijk bosch was op den esch bij Sleen, in het bosch op den esch bij Norg tusschen dit dorp en het gehucht Westervelde.

Het Landschapsbestuur zag in de 17e eeuw terecht reeds in, dat er te ruw met het hout was omgesprongen en er weldra houtgebrek zou komen. Daarom werden in 1608 en later door het Bestuur verordeningen gemaakt op het aanpoten van bosch en op het gebruik van eikenhout beperkingen vastgesteld [4]).

Toch bestonden hier in de 18e eeuw nog enkele flinke bosschen van eikenhout. Het groote bosch „Weerdinger Holt" was in de 18e eeuw nog een belangrijke bezitting der markgenooten van Weerdinge. De houtveilingen, nu en dan gehouden, trokken zeer de aandacht. Van heinde en verre stroomden koopers en kijkers toe, en onder de eersten zag men vooral Munsterlanders. De dag der verkooping gold voor Weerdinge als een feestdag. Er werd goed bij geschonken, om den kooplust aan te wakkeren,

---

1) ACKER STRATINGH. Aloude Staat I, pag. 9.

2) W. L SCHIFFER. Het heilige woud in Drente. (N. Dr. Volksalmanak 1884 en 1886).

3) H. BLINK. Drente van 't Verleden tot het Heden. 1902.

4) Zie nader: H. BLINK, Wat het Landschapsbestuur deed tot bevordering der boschteelt in Drente, (N. Drentsche Volks-Almanak 1903). — H. BLINK. Studiën over nederzettingen. (Tijdschr. Aardr. Gen. 1901.)

en aan den zoom van het bosch stonden koekkramen, waar oud en jong zich kon vermaken met koekhakken.

Gewoonlijk werd alleen hout verkocht, dat *„op schade"* stond, d. i. hetwelk niet meer geacht werd te groeien. De zuivere opbrengst werd „waardeelsgewijze" onder de gerechtigde markgenooten verdeeld.

Omstreeks 1850 is de Weerdinger mark verdeeld en de grond, waar eens het bosch stond, in particuliere handen overgegaan [1]).

Zwaar geboomte werd in de 18e en het eerste gedeelte der 19e eeuw in Drente nog gevonden. Oude menschen verhalen nog van boomen, waar twee molenassen boven elkander uit gemaakt konden worden.

Drente is tegenwoordig arm aan bosschen. Toch heeft men er een open oog voor. Uitgebreide dennenbosschen vindt men bij Hoogeveen, sedert het laatst der 18e eeuw aldaar aangelegd op de afgegraven veengronden.

De Prov. Staten hebben een onderzoek doen instellen door de Nederlandsche Heidemaatschappij naar den bodem, in hoeverre die tot boschteelt geschikt is, waarover een belangrijk rapport werd uitgebracht [2]). Door enkele gemeenten, o. a. Havelte en Vledder, werd in 1895 met Rijkssubsidie met den aanleg van bosschen begonnen, en in 1900 werd door de Provincie bij verordening geregeld, dat voor het vastleggen van zandduinen door bosschen subsidie kon worden verleend. Verder is de Oranjebond van Orde in deze provincie met den aanleg van bosschen begonnen in 1901. Het Asserbosch, 99 H.A. groot, is een stadsbosch, oorspronkelijk afkomstig van het klooster aldaar.

In het oosten en midden van Overijsel werden ook gedurende de middeleeuwen nog vele bosschen gevonden. Hier wordt het woud *Stevere* genoemd, en een overlevering vermeldt, dat een eekhoren van het Twikkelsche bosch bij Delden tot aan Oldenzaal kon springen, zonder den grond te raken, zegt SLOET [3]). Dergelijke overleveringen komen in meer streken van ons land voor.

Bosschen op de Veluwe en in het Zutfensche.

Hertog ARNOLD schreef van de Veluwe, „ende want onse landt van Veluwe een wilt bijster landt is, dair voele auergrepen in geschien plegen" [4]), een getuigenis, dat geenszins als een lofspraak bedoeld werd, maar in die enkele woorden teekenend is voor den toestand van dit landschap. Men kan vrij aannemen, dat gedurende de middeleeuwen de Veluwe nog met groote bosschen overdekt was, welke volgens de meening van NIJHOFF waarschijnlijk een samenhangend geheel gevormd hebben, alleen door de namen onderscheiden. Tot aan de poorten van Harderwijk strekte zich het *Hierder* en *Holsterbosch* uit; een ander bosch bedekte het land tot aan de poorten van Arnhem [5]). Vele bosschen op de Veluwe komen reeds vroeg voor onder namen, die thans nog bekend zijn. Zoo werden genoemd

---

1) v. GENDEREN STORT, De Marke van Weerdinge, (Nieuwe Drentsche Volks-Almanak 1899).

2) Rapport van de Ned. Heidemaatschappij aan de Prov. Staten van Drente omtrent een onderzoek naar den aard der woeste gronden in die provincie, 1900.

3) SLOET, De Marke Woolde.

4) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden, IV, pag. 85.

5) „ „ I, „ 14.

in 793 en 796 reeds de *sylva* (woud) *Huiftarbant* of *Suiftarbant*, welk woud in 793 gedeeltelijk aan den priester LUIDGERUS werd geschonken. Het moet gezocht worden nabij Doornspijk en den IJsel op de grenzen van het gebied der Franken en Saksen [1]). In een akte van 801 wordt gesproken van een bosch *Braclog*, nabij Engelanderholt onder Apeldoorn te zoeken [2]). Het Hoog-Soerensche bosch is volgens SLOET de silva in Suerum, waarvan in 814 of 815 een deel (portio) aan het klooster Lörsch geschonken werd [3]). Het was destijds grooter dan het nu is. Uit een keur van 1600 blijkt, dat de Vreebosch er onder behoorde. In 1603 werd besloten, die van Elspeet Nijerssen te insinueeren, de bepalingen van de deelen te vernieuwen; het strekte zich dus tot in, of althans tot aan die plaatsen uit. De geërfden hebben het bosch aan Prins WILLEM V afgestaan en thans is het Staatsdomein [4]).

In den belangrijken giftbrief van FOLKERUS (7—10 Nov. 855), waarbij hij aan het klooster van Werden volgens de Ripuarische, Salische en Friesche wetten eenige goederen schenkt, wordt gesproken van het *saltus* (laagbosch, struikgewas) *Vunnilo*, van het *silva* (bosch) *Hornlo*, van acht en twintig scharen in het *Putterbosch*, van zestig scharen in het *Ermeloosche bosch* en van de bosschen *Burlohe*, *Dabbonlo*, *Wuardlo*, *Orclo*, *Legurloo*, *Ottarloun* en *Langlo*. Van deze bosschen vindt men in de buurschap Hunen (Uunnilo) onder Putten nog overblijfselen: heide, met struiken begroeid; nog draagt een gedeelte van het strand der Zuiderzee onder Ermeloo den naam Hornlo, terwijl de zee daar een menigte boomstammen bedekt. Nog bestaat het Putterbosch; nog bestaan onder Ermeloo bosschen, als het *Elspeter*, *Leuvenumsche* en *Sprielderbosch;* nog is *Burlo* bekend; nog draagt bij Harskamp een gedeelte heide den naam van *Dobbenloo*, en bij Garderen den naam *Waardloo*, misschien het Gortelsche bosch, terwijl bij Otterloo *Ottarloun* kan gezocht worden. In dien omtrek zullen zeker ook de overige bosschen gezocht moeten worden. De *Silva Langlo* bestaat onder den naam „Langler" in de gemeente Barneveld. In die gemeente draagt een buurschap den naam van *het Wold* en onder Lunteren treft men een *woudveen* aan [5]).

In charters van 999 en 1129 wordt gesproken van het *Steenwolt* (anderen lezen Stenerewolt of Sternrewolt), *Moffet*, thans Moftbosch, bij Wageningen, *Wechamerlas*, misschien het Wekeromsche bosch en *Subort* op de Veluwe [6]).

De bovengenoemde bosschen o. a. waren in charters vermeld; het valt echter aan te nemen, dat er nog geweest zullen zijn, waaromtrent wij niets weten

---

1) BONDAM, Charterb., pag. 13.

2) SLOET, Marken in de Veluwe. (VAN AL'S, pag. 102)

3) LACOMBLET, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, Band I, No 2, N. BONDAM, Charterboek, 1e Afd., No. 8.

4) BONDAM, l. c., 1e Afd., No 13; LACOMBLET, l. c, No. 22.

5) G A. DE MEESTER. Aanteekeningen omtrent een paar oude Veluwsche bosschen (Bijdr. v. Vaderl. Gesch. 1850, VII, pag. 395).

6) BONDAM, 1e Afd. No. 59 en 127. — G. V. HASSELT. Geldersche bijzonderheden, pag. 68—80. — VAN DEN BERG. Middel-Ned. Geogr., pag. 97.

door lacunen in onze kennis. Onderscheidene thans bestaande bosschen, herrezen op terreinen van vroegere, zullen daartoe behooren.

Tegenwoordige bosschen op de Veluwe. Boschmarken. De Veluwe is nog altijd een boschrijk gedeelte van Gelderland. De belangrijkste bosschen hier zijn: *Speulderbosch* 953 H.A., *Uddeler heegde* 490 H.A., *Elspeterbosch* 502 H.A., *Gortelschebosch* 931 H.A., *Putterbosch* 351 H.A., *Sprielderbosch* 584 H.A., *West-* en *Oost-Leuvenumschebosch* te zamen 1186 H.A., *Vierhouterbosch* 600 H.A., *Vreebosch* 392 H.A., *Ugchelschebosch* 350 H.A., *Hoog-Soerensche bosschen* 1650 H.A., *Aardhuis-bosch* 100 H.A., *'s Grevenhout* 86 H.A., *Wiesselsche bosch* 340 H.A., *Wiesselsche veld* 123 H.A., *Meervelderbosch* 430 H.A., *Ederbosch* 428 H.A., deze te zamen 9496 H.A.

De bosschen op de Veluwe werden vroeger als zoogenaamde boschmarken in gemeenschap bezeten door gerechtigden in de mark. Het Malenboek was de wet van deze bosschen; de eenige rechters waren de Maalmannen, en aan het hoofd stonden twee Holtrechters en een Boerscholte. De oude gebruiken, volgens welke die bosschen beheerd werden, bleven bewaard tot 1846, toen het gewoonterecht door een reglement werd vervangen, dat in 1868 herzien werd, om het bestuur van het bosch op betere grondslagen te vestigen en den onzekeren rechtstoestand te verduidelijken. Dit geldt nl. van het Speulderbosch; de overige bosschen volgden.

Later werden er pogingen aangewend, om de bosschen onder de markenwet van 1886 te brengen (zie pag. 478). Dit mislukte, maar die beweging had toch ten gevolge, dat de rechtstoestand der bosschen beter gewaarborgd werd, n.l. door de oude boschmarken in naamlooze vennootschappen om te zetten. Daardoor ging het oude begrip marke verloren. Zoo zijn er reeds een 8-tal boschvennootschappen op de Veluwe gevestigd, die een aanzienlijk gedeelte der bosschen in bezit hebben en zich ten doel stellen het uitoefenen van boschcultuur, alsmede, om door middel van landontginning nog zooveel mogelijk voordeel te trekken van de gronden [1]).

Verdere bosschen in Gelderland. Het Rijkswald. Ook in andere gedeelten van Gelderland vond men in de middeleeuwen vele bosschen. Over den IJsel vond men eikenbosschen onder *Steenderen*, *Hummeloo*, *Dremt* en *Warnsveld*. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de markegronden in het binnenste gedeelte van het Zutfensche kwartier met een samenhangend bosch bedekt waren [2]).

Ten zuiden van de groote rivieren vond men eveneens in de middeleeuwen bosschen. Het *Over-* en *Neder-rijkswald* en het in den omtrek van Goch daaraan grenzende bosch *de Kelkt* zijn bekend; het eikenschaarhout werd er om de vijf jaar gehouwen. Westwaarts strekte zich een bosch van opgaande eiken tot Beuningen en Wichen uit. Hier had eens KAREL DE GROOTE een geliefd jachtbosch, waar hij zijn pijlen op wolven en

---

1) Zie uitvoeriger F. B. LÖHNIS, De boschvennootschappen op de Veluwe. (Tijdschr. N. Heidemaatschappij 1896—97, afl. 6.)

2) VAN DEN BERGH, Middel-Nederl. Geogr., pag. 97.

3) NIJHOFF, Geldersche gedenkwaardigheden, I, pag. XIV. — Statistieke beschrijving van Gelderland, pag. 301.

everzwijnen, op herten en zelfs op paarden kon richten. Op het Rijkswald werden vanouds door de graven van Gelder, zoowel als door die van Kleef, rechten uitgeoefend. Er was een bepaalde opzichter belast met de zorg voor de wilde paarden, welke hier rondzwierven, en op een Geldersche rekening van 1340 vinden wij 17 veulens uit het Rijkswald als verkocht verantwoord. Het ambt der waldgraven was er sinds 1040 erfelijk in het geslacht der heeren van Groesbeek, die er hun slag van timmer- en hakhout hadden en met hun forsters hoog- en laag rechtsgebied bezaten. De burgers van Nijmegen hadden echter het recht, in het Rijkswald al het dorhout te sprokkelen; ook het groene hout, dat zij met de eene hand buigen konden, mochten zij met de andere aftrekken. Daarenboven mochten zij al de takken, die zij, op hun kar staande, bereiken konden, afhouwen, maar klommen zij op het rad, dan werden zij voor vijf mark beboet.

Opmerkelijk maar zeker is het, dat men op de Betuwe onder Dodewaard en Ochten een eikenbosch vond, zooals blijkt uit rekeningen van 1313 en 1314.

Bosschen in Noord-Brabant. Noord-Brabant was ook in het begin der middeleeuwen meer dan later met bosschen overdekt. De hoofdstad ontleent haar naam aan het ontstaan der stad in of bij het „bosch van den Hertog", en onderscheidene dorpen hebben hun oorsprong te danken aan uitroding van bosch. In de 11e eeuw werden in dit gebied bepaaldelijk de bosschen van Vucht en Rummel in de Meierij genoemd [1]). Het *Schotverenbosch* of *Scholverenbosch*, een wandelbosch bij Oosterhout, zou nog herinneren aan een vroeger Bosch van Strijen, dat hier eens gevonden werd [2]). Natuurlijk waren er veel meer bosschen, waaromtrent ons niets bekend is.

In den loop der middeleeuwen begon ook hier het bosch reeds aanmerkelijk te dunnen. Het bouwen van houten huizen was hier lang algemeen en bestond nog in de achttiende eeuw; daarvoor zal veel hout verbruikt zijn. Hier liggen echter ook uitgestrekte heiden, waar door de leemlagen in den bodem de natuurbosschen zich op den duur niet staande konden houden en enkel planten met minder worteldiepte groeiden. Verder hebben de veelvuldige oorlogen er toe bijgedragen, dat de bosschen hier vernield werden. Daardoor begon zich in Noord-Braband in het eind der middeleeuwen al houtgebrek te doen gevoelen in enkele streken en werden er maatregelen door den heer genomen, om het houtgewas aldaar te bevorderen.

Zooals wij reeds vroeger bij het beschouwen van het grondgebruik en grondbezit zeiden, waren de hertogen van Brabant of de andere grondheeren eigenaars van de heiden, vroenten, moeren en andere woeste en inculte gronden, „gemeentens" genoemd, alsmede van de openbare wegen straten [3]).

Uit den aard der zaak brachten die goederen aan den heer van den lande weinig op, daar zij meerendeels onvruchtbaar waren, en hij gaf

---

1) ACKERSDIJCK, Taxandrie, pag. 156. (Nieuwe Werken der Ned. Maatsch. v. Letterk. 5. 1841, pag. 156).

2) VAN DER AA, Woordenboek.

3) Zie ook VAN HEURN, Historie der stad en Meijerij van den Bosch, I, pag. 122. VAN REEDE, Dissert. de juribus toparchicis § 7.

dan ook, hetzij uit edelmoedigheid, hetzij uit zucht, om zijn inkomsten door middel van cijnzen te vermeerderen, of wel in de hoop, dat zijn belasting, de *houtschot* genoemd, wat meer zou opbrengen, aan het corpus en de ingezetenen van dorpen of plaatsen, zoo dikwijls zij hem er om vroegen, of ook wel uit eigen beweging, het recht, om voor hun erven op den kant der openbare wegen en tot op zekere breedte op de „gemeentens" („gemeyntewaertsinne" heet het in oude stukken), boomen of struikgewas te hunnen profijte te planten en te hebben staan. Dit geschiedde door een charter, dat den naam van *pootkaart* verkreeg, en hiernaar werd er later gesproken van het *„recht van voorpoting"*, van *„het verleenen van octrooi van pootkaart"*. Dit verleenen van het recht van voorpoting geschiedde somtijds voor niets, doch meestal tegen betaling van een *prelevium*, d. i. een geldsom, die ineens vooraf betaald werd en in het Nederlandsch *voorlijf* genoemd werd, of wel tegen betaling van een jaarlijkschen cijns en onder verplichting van betaling van de houtschot [1]).

Dergelijke pootbrieven zijn in groot aantal gegeven. Zoo gaf GOESSEN HEYM, raad en rentmeester van KAREL DEN STOUTE, namens dezen in 1470 aan de ingezetenen van Tongelre een pootkaart [2]). Hierin wordt gezegd, dat de goede lieden en ingezetenen des dorps Tongelre bij Eindhoven dikwijls geklaagd en te kennen gegeven hadden, dat zij groot gebrek hadden aan hout, om hun huizen en timmeringe te herstellen en te maken, alsmede aan brandhout, dewijl het hout daar in de omstreken zoozeer vernield en afgehouwen was. Om die reden werd hun een pootkaart gegeven, waarin gezegd werd, dat aan ieder van hen werd toegestaan te poten en te planten voor zijn erf gemeentewaarts in 25 voeten jonge heesters en boomen tot eigen profijt, onder beding van voldoening van de houtschat. Dit verlof werd verleend „ten eeuwighen dage sonder eenigh wederseggen".

In 1474 gaf KAREL DE STOUTE aan het corpus en de ingezetenen van Hooge en Lage Mierde en Hulsel een pootkaart, recht gevend op voorpoting „80 voeten gemeyntewaertsinne", een privilegie, den 16en Juli 1654 door de Staten-Generaal bevestigd.

KAREL V gaf in 1551 aan het corpus en de ingezetenen van Hilvarenbeek een pootkaart, die het recht gaf, nog 40 voeten buiten de 40 voeten gemeentewaarts in, waartoe PHILIPS VAN BOURGONDIË toestemming had verleend, te mogen beplanten met boomen en hout, om te voorzien in het gebrek aan timmer- en brandhout, dat in de toekomst zou ontstaan. De aldus begunstigden moesten daarvoor betalen een jaarlijkschen, erfelijken cijns en verder voldoen de „houtschat" volgens oude gewoonte en de ordonnantie, daarop gemaakt.

Het aantal aldus verleende pootkaarten in Noord-Brabant is aanzienlijk. Het recht van voorpoten op de „gemeentens" heeft alleen uit een historisch oogpunt belang, daar al deze voorpotingsrechten, op de „gemeentens" verleend, geconverteerd zijn in vollen eigendom of door verjaring volle

---

1) Redevoering van F. VAN ZINNINCQ BERGMANN in de Tweede Kamer der St.-Gen. van 4 Maart 1867 (Handel. der Tweede Kamer, No. 2881). — Zie A. VAN SASSE v IJSSELT. Het recht van voorpoting op den kant der openbare wegen in de Meierij (Noord-Brabantsche Almanak van het jaar 1890, pag 215).

2) Berustend op het Rijksarchief van Noord-Brabant. Bij SASSE V. IJSSELT, l. c.

eigendom zijn geworden. Zij zijn dus van een recht op bepoting van den grond met bosch overgegaan in vollen eigendom van de voorpoters. Het is zonder twijfel, dat deze maatregelen van invloed geweest moeten zijn op het herbebosschen van vele gronden in Noord Brabant.

Het recht van voorpoten langs de wegen is evenwel blijven bestaan als een recht. De Hertogen van Brabant en hun opvolgers, de Staten-Generaal, of wel de andere grondheeren in dit gewest stonden het recht, om op den kant der openbare wegen boomen te planten, niet toe voor een zekeren termijn, maar voor altijd, zooals uit de verschillende pootkaarten en het daarin dikwerf voorkomend bedrag van betaling van een jaarlijkschen cijns blijkt. En wat de vroegere Hertogen van Brabant oudtijds toestonden als een gunst aan hen, die in de Meierij geërfd waren, legde de Raad van State der Vereenigde Nederlanden bij zijn reglement van 27 Oct. 1698, vernieuwd in 1716 en 1746, op het beplanten van de Meierij als een *verplichting* op, niet, zooals het in den aanhef luidt, omdat de Meierij van hout ontbloot is, maar om de houtschat meer te doen opbrengen.

Dat men het in Noord-Brabant ernstig opnam met de bescherming der boomen en de bevordering van den boschgroei van staatswege, blijkt uit het pootreglement van den 29 Oct. 1696, uitgevaardigd door den Raad van State, dat den 5en Januari 1746 vernieuwd en geamplieerd werd, volgens welk reglement er vele borden in de Meierij geplaatst werden, waarop stond afgebeeld een aan een paal gebonden persoon, die gegeeseld werd, met het onderschrift: *Straffe der boomschenders*. De meeste van die borden verdwenen in den loop der tijden; te Bergeik stond er nog een tot 1844. Daar moet het reeds van 1754 gestaan hebben, want in dat jaar werd op de dorpsrekening vermeld: *betaald 10 stuivers aan olie en verf int verven van de paal des boomschenders* [1]).

Toch schijnt dit niet veel geholpen te hebben en in Noord-Brabant werd in het laatst der 18e eeuw opnieuw de aandacht gevestigd op de geringe oppervlakte aan bosch, welke hier aanwezig was. Men vindt er geen groote bosschen; mij tenminste is er geen van een vierkante uur gaans groot bekend, en, eenige dorpen als Bokstel, Liemde, Oorschot, Schijndel, Udenhout, St. Oedenrode en eenige bij den Bosch gelegen uitgezonderd, kan men in 't algemeen aannemen, dat de Meierij slecht beplant is — aldus schreef P. E. DE LA COURT in 1798 [2]). En hij vervolgt: „De heirbanen en wegen van 't eene dorp naar 't andere, welke behalve een menigte hout een verrukkende vertooning zouden kunnen geven, zijn slecht beplant en slecht onderhouden. Van de voorpoting op de gemeentegronden en 't recht van te mogen planten tot zekere uitgestrektheid op den gemeentegrond, tegenover particuliere erven, door de hertogen toegestaan, werd niettegenstaande de wetten en ordonnantiën, daarover geëmaneerd, geen gebruik hoegenaamd gemaakt; de uitvoering der wetten schijnt geheel en al te slapen." Verder wijst deze schrijver er op, dat bij de meeste dorpen de plantagiën door de besturen zijn verwaarloosd, terwijl bij andere

1) P. N. PANKEN en A. F. O. VAN SASSE VAN IJSSELT. Beschrijving van Bergeik (Prov. Gen. van Kunsten en Wetensch. v. Noord-Br. Nieuwe Reeks No. 9. pag. 11)

2) P. E. DE LA COURT. Antwoord op de prijsvraag omtrent de oorzaak der vele woeste gronden, 1800, pag. 104.

dorpen, waar dit niet het geval is, de voordeelen er van in het oog vallen. „Bij de particuliere grondeigenaars, en enkele liefhebbers niet te na gesproken, heerscht er weinig ijver en daarbij veel onkunde omtrent het poten en de behandeling der boomen." Daarom drong DE LA COURT er op aan, dat de oude reglementen en verordeningen op het poten dienden te worden herzien en verbeterd.

Het poten van wilgen en populieren tot het maken van klompen was in de 18e eeuw in Brabant druk aan den gang; klompen werden er vele naar Holland uitgevoerd; overigens was er geen houtuitvoer.

Eerst in de tweede helft der negentiende eeuw had in Noord-Brabant een belangrijke uitbreiding der bosschen plaats door den invloed der Nederlandsche Heidemaatschappij (zie pag. 406).

Bosschen in Limburg. Dat ook Limburg eens met bosschen overdekt was, blijkt uit vele plaatsnamen en is ook uit de gesteldheid des lands af te leiden.

Onderscheidene plaatsnamen in Limburg eindigen op *bosch* of zijn met dit woord samengesteld. Wij wijzen op *Echterbosch*, een gehucht bij Echt, op *Bruysterbosch* een gehucht bij Breust, op *Boshoven* onder Weert, enz. Ook de namen op *horst*, *forst* en *vorst* behooren hiertoe, zooals *Vorst*, gehucht bij Arcen, *Broekhuisenvorst*, gehucht bij Broekhuizen, *Grubbenvorst*. Nog behooren hiertoe de namen op *hagen*, als Nieuwenhagen, Hilleshagen, Wolfhaagen, op *hart* (oudtijds ook woud) enz. In de 12e en 13e eeuw strekte zich van *Limmel*, oudtijds *Lemal*, tot Bunde een woud uit, dat *Hatert* genoemd werd, volgens diploma van 1237. De naam Hatert beteekent bosch, woud.

Ook het woord *hees* (in 't middeleeuwsch Lat. *hesia*, *heisa*, voor struikbosch, wijst aan, dat *Broekhees*, thans bij verbastering Broekhuysen geworden, naar een struikachtige streek zijn naam heeft. Noemen wij nog de uitgangen *holt*, *holtz*, *horst*, *loo*, *rade* en *rode*, welke alle in Limburgsche namen gevonden worden, zooals: Loo, Meerloo, Merseloo, Venloo, Elsloo, Baarloo, Heerlen (oudtijds Herloe), Tongerloo, Herkenrade, Wanrooi enz., dan zien wij, hoevele dorpen hier in een boschachtige streek zijn ontstaan [1]).

De gemeentebosschen in Limburg waren oudtijds een onderwerp van groote zorg. Zij werden niet alleen streng binnen hun oorspronkelijke grenzen gehouden, maar men droeg ook zorg, dat zij niet werden geplunderd, door het vee vernield of op andere wijze beschadigd. Drie soorten van hout noemde men keurhout: eiken, beuken en linden. Het stelen en wegvoeren daarvan werd bijzonder zwaar gestraft. Aan de vruchten der bosschen n.l., van eiken en beuken, vergastten zich de varkens in den herfst. Boschwachters, meestal „vorsters" geheeten, bewaakten de bosschen. Op bepaalde tijden werd door de beheerders der bosschen aan de rechthebbenden brand- of timmerhout uitgedeeld. De voornaamste bosschen bezaten eigen rechtbanken, bestaande uit schout en schepenen, die de overtreders straften.

Het Echterbosch behoort tot de gemeenten Echt (1371 H.A.), Ohe en Laak (169 H.A.), Posterholt (193 H.A.) en de gemeente Waldvrucht in

1) Jaarboekje van Limburg, 1867. — Nomina Geographia Neerlandia, II.

Pruisen. Het bosch zou aan dit kerspel geschonken zijn door Koning PEPIN VAN HERSTAL, een vorst, wien de bewoners zekere diensten hadden bewezen.

Het bosch bestaat tegenwoordig nog uit heide- en zandgrond, bosch, moeras en veen, hier en daar met waterplassen bedekt, en verder een gemeente-weide, waarin de inwoners hun vee drijven onder toezicht van een herder. Verder is een gedeelte ontgonnen en aan de boeren uit den omtrek verpacht.

De Graetheide bij Born was vroeger een bosch, bekend onder den naam van *Graet* of *Graetbosch* (Groot bosch), later, toen het bosch vergaan was, „heide" genoemd. In de eerste helft der 17e eeuw schijnt dit proces voltooid te zijn geworden. In Oct. 1609 werd er nog een geding gehouden, om het vergaan van het bosch te beletten, maar in 1642 was alles reeds heide tot nabij Sittard.

Deze bezitting was een schenking van Koning SWENTIBOLD aan veertien parochiën of kerspelen, gelegen ten zuiden van het slot Born, omstreeks 900. De Graetheide was oudtijds 6666 oude bunders groot, maar had bij haar verdeeling in 1812 een groot deel door roof of verkoop verloren. Deze gemeene veeweide was hier niet onverdeeld in gebruik bij de verschillende rechthebbende gemeenten. Iedere gemeente had haar grens en het vee der gemeente moest daarbinnen blijven [1]).

Eemland. Wenden wij ons thans naar het westen.

Het Eemland had in de middeleeuwen zijn foreesten. In een brief van 776 worden vermeld: *Heugestschote*, *Fornhese*, *Mokoroth* en *Widock*, aan beide oevers van de Eems gelegen. VAN ASCH VAN WIJCK verstaat onder het eerste het tegenwoordige Henschoten (Heischoten), onder het tweede Vernheeze of Overheeze. Het zuidoostelijk gedeelte van Utrecht, de heuvelachtige zandgronden, waren voor een gedeelte met bosschen overdekt; hier had de bisschop zijn wildbaan.

Goolerbosch. Gooiland. In het Gooiland vond men eertijds een groot eikenbosch, waaraan de zware balken in het stadhuis te Naarden nog herinneren. Dit *Gooyerbosch* had volgens sommigen een oppervlakte van ruim 162 H.A., volgens anderen werd het op 255 H.A. geschat [2]). In oude stukken, op het Gooiland betrekking hebbend, wordt herhaaldelijk over dit bosch gesproken en het recht op houtkap voor de Erfgooiers erkend. Ook het geslacht VAN NIJENRODE had belangrijke rechten op dit bosch aan de abdis van Elten ontleend. De houw in het bosch werd door de vereeniging der Erfgooiers geregeld; de boschbrieven werden door de heeren VAN NIJENRODE met het bestuur der Erfgooiers vastgesteld [3]).

Het Gooyerbosch is sinds lang verdwenen; wanneer het heeft opgehouden te bestaan, is niet bekend. Men wil, dat het in het begin der 16e eeuw nog voor een gedeelte aanwezig was. De gronden, waar het bosch gestaan heeft, vormen thans een naakte heide.

---

1) JOS HABETS, Limburgsche Wijsdommen. Dorpscostumen en gewoonten, bevattende voornamelijk bank-, laat- en boschrechten, 1891.

2) VAN DER AA, Woordenboek.

3) L. RINKEL, Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers, Dissertatie 1884.

Bosschen in Holland en Zeeland. Het westen van Nederland, Holland en Zeeland, thans grootendeels zoo arm aan bosschen, vormde eveneens in de oudheid en in de vroegste tijden der middeleeuwen nog een boschrijk gebied. In eerstgenoemd gewest waren de binnenkant der duinen en de geestgronden een terrein, aangewezen voor de natuurlijke ontwikkeling van bosschen.

Dat Holland ongetwijfeld in ouden tijd een boschrijk land geweest is, valt af te leiden uit de talrijke plaatsnamen, welke aan een bosch hun oorsprong hebben te danken. Herinneren wij hierbij slechts aan Voorhout, Noordwijkerhout, Berkhout, Schellinkhout, Aartswoud, Sparenwoude, Rijnsaterswoude, Heer Jacobswoude, Zoeterwoude, Hazerswoude, Berkenrode, Boekhorst, enz. We moeten hierbij echter niet denken aan hooge, opgaande wouden.

Dat in den tijd, toen de buitenduingrens van ons land verder westelijk lag, ook de bosschen zich verder zeewaarts uitstrekten dan thans, is niet onwaarschijnlijk. Volgens HADRIANUS JUNIUS zouden in de 15e eeuw op het Texelsche strand nog overblijfselen van een bosch gevonden zijn [1]) en in onderscheidene berichten spreken visschers over sporen van bosschen, op den zeebodem nabij het strand ontdekt, waaraan hun netten bleven haken. Waarschijnlijk hebben wij hier te denken aan bosschen, die zich in een duinvallei ontwikkeld hebben en later door afslag van het duin aan zee kwamen te liggen en aldus te gronde gingen. De naam „Hondsbossche" herinnert bij de zeewering van dien naam ook nog aan een bosch in het duin.

Vrij valt aan te nemen — en het blijkt ook uit verschillende mededeelingen — dat de binnenduinrand van Holland en Zeeland in de oudheid grootendeels met bosschen was overdekt, en ten deele is dit nog het geval. Men moet zich hierbij geen aaneensluitende, hoogstammige wouden voorstellen; hoewel deze er voorkwamen, waren toch groote gedeelten zeker wilde bosschages van allerlei struikgewas, bestaande uit: eiken, esschen, beuken, wilgen, elzen, lijsterbessen, wilde pruimen, enz., en vandaar dan ook, dat er in oude stukken, op de duinstreek betrekking hebbend, steeds sprake is van *'s Graven wildernissen.* Tusschen de bosschen lagen open plekken, weiden en bouwgronden, de verblijfplaatsen van de eenzame landbewoners, die met moeite de vruchten van hun landbouw hadden te beschermen tegen het wild gedierte, dat in groot aantal in de duinbosschen leefde.

De algemeene voorstelling van een schier onafgebroken reeks van bosschen langs de duinen in ouden tijd van 's-Gravenzande tot Bergen en Schoorl is in dien zin in hoofdtrekken juist.

Of een deel van dit duinbosch, namelijk het *Schakenbosch*, als het „Sacrum-Nemus" of het Heilige Bosch moet beschouwd werden, waarvan TACITUS spreekt, als hij zegt, dat CLAUDIUS CIVILIS hier de voornaamsten van zijn volk deed bijeenkomen, is niet zeker te zeggen. Men spreekt ook van dit bosch als het *Woud zonder Genade* in oude historiën, omtrent welks omvang, woestheid en onveiligheid allerlei verhalen werden gedaan. Anderen evenwel plaatsen dit bosch echter elders. Doch afgezien van alle

---

1) H. JUNIUS, Batavia, pag. 296.

overleveringen, weten wij zeker, dat in de 14e eeuw de bosschen langs den duinkant al onderscheidene namen droegen. In de streek, waar nu Den Haag ligt, vond men niet enkel de *Houte*, maar ook de *Myente*, den *Ouden bosch*, den *Korten bosch*, *Berkenrijs* en *Schakenbosch*. Het Oude- en Kortenbosch lagen ten westen van Den Haag, het Schakenbosch buiten Haag ambaeht, ten noordoosten der plaats, Berkenrijs in de vlakte van Waalsdorp, en de Myente, een gemeen bosch, onderscheiden van het grafelijke, vond men te Eikenduinen, terwijl een ander gemeen bosch werd gevonden in het zuiden van den Zusterpolder [1]).

Het Haagsche bosch. De streek ten noorden van Den Haag, waar men tegenwoordig het Haagsche bosch vindt en aangrenzende landen, heette in de 16e eeuw nog de „Wildernisse". Het bosch had dan ook in de 14e, 15e en 16e eeuw nog niet het trotsch en statig aanzien van thans. Vlakten, waar niets dan biezen, varen, brem en ruigte groeiden, werden afgewisseld door hooge duinen. Op de lage veengronden groeiden geen hooge boomen; hier werd nog tot 1533 ten gebruike en ten voordeele van het grafelijk hof turf gegraven, die gedeeltelijk verkocht werd en waardoor zelfs het houtgewas werd vernield. Daar vele gedeelten door het langdurig uitvenen drassig geworden waren, vulde men de lagere gedeelten aan met zand van de hoogere duinruggen en heuvels. Op deze wijze werd o. a. de Koekamp gevormd, thans de vlakke weide der herten aan den ingang van het Bosch. Op vele dier afgegraven veenlanden werd elzen en ander hout geplant, en zoo werd op de plaats van het vroegere bosch, door het afgraven van het veen vernield, een nieuw bosch gevormd. Aldus werd de boschrijkdom hier onderhouden.

Het Haagsche bosch bestond aldus in de 14e eeuw nog grootendeels uit berken, elst en ander bakhout en vormde meer een ruwe bosschage dan een woud. Eerst in de 15e eeuw werd er meer zorg aan het bosch gewijd. Men zaaide eikels en pootte eiken en beuken.

In 1470 werden jonge beuken uit het Gooiland, in 1493 eiken uit Brabant aangekocht, wat ook in latere jaren werd voortgezet. Eerst hierdoor werd de aanleg van het bosch tot een statig woud voorbereid. En in de 16e eeuw zou in die richting verder gewerkt worden.

De zorg, welke men in de 15e eeuw voor het hout droeg, bestond vooral in verplanting en het zaaien van eikels; eerst tegen het einde dier eeuw begon men jong hout te koopen. Jonge eiken liet men nog komen uit het dorp Huibergen in Noord-Brabant, in 1496 beuken uit het Gooierbosch en later uit den Haarlemmerhout, popels uit Loosduinen en abeelen, iepen en olmen uit Vlaardingen en Utrecht, lindeboomen uit Brugge. Die aankoopen waren niet onaanzienlijk: tusschen 1526 en 1529 werden geplant 4600 popels, in 1533: 60 000, in 1552: 180 000, in 1558: 158 000 elzen en van 1554—1557: 1406 eiken. Deze laatste werden met riet of stroo omwonden of met teer besmeerd ter bescherming tegen konijnen.

Om eigen poten te verkrijgen in de toekomst, werden in de 16e eeuw

---

1) A. Ising, Het Haagsche bosch. (Haagsche schetsen).
J. Kuyper, „ „ „ (Haagsch Jaarb. 1897).
F. B. Löhnis, Het Haagsche Bosch.

hier ook een drietal boomkweekerijen opgericht. Aan het planten der boomen besteedde men veel zorg; het veen werd uitgehaald, het land geëffend en omgespit, terwijl straat- of ander vuilnis, later mest en pootaarde in de gaten werd gebracht. Bij droge zomers werden de boomen ook begoten; een vijftal vaste arbeiders waren steeds in het bosch werkzaam.

Het Bosch stond onder het opperbeheer van een rentmeester, die zijn macht ook uitstrekte over de wildernis van den Haghenhout, een gedeelte van de duinen, het Voorhout, den Vijverberg en de Singels om het Hof.

Herhaaldelijk is het Bosch door stormen geteisterd. Genoemd worden o.a. de stormen in 1493, 1464, 1480, 1482, 1493, 1532, 1596 en vooral die van 22/23 Januari 1576, toen 300 eiken omwaaiden.

Toen Den Haag in 1574 door de Spanjaarden bezet werd, schijnt het Bosch niet veel te hebben geleden; de Hollandsche keurbenden evenwel, die de stad na het vertrek der Spaansche troepen bezetten, hebben een 70tal boomen gekapt. Doch dreigender werd het voor het Bosch, toen in 1575 Prins WILLEM VAN ORANJE en de Staten van Holland, door nood en geldgebrek hiertoe gedwongen, besloten hadden, niet alleen het houtgewas, maar ook den grond van het Bosch te verkoopen. Toen was Den Haag in last; men vreesde, dat daarmede het doodvonnis van het opbloeiend vlek geteekend was. Smeekschriften werden gezonden ter afwending van deze ramp en eindelijk werd die door de plaats afgekocht bij overeenkomst van April 1576, waarbij de Prins VAN ORANJE met en nevens de Staten beloofde, „dat men het Bosch tot geen tijden, voor wat zaken van nooddwang of wat het zijn moge, zoude verkoopen of uitroeien". De voorwaarden bestonden in het kwijtschelden van 1500 Carolusgulden, de waarde der klokken van 's-Gravenhage, vroeger tot het gieten van kanonnen gebruikt, vernietiging van de schuld van het in 1572 geleverde geld, en betaling van 1000 Carolusgulden. Sedert ging men voort, het Bosch te onderhouden en te verfraaien en van wandel- en rijpaden te voorzien. De aard van het Bosch veranderde ook; de wilgen, populieren, abeelen, lijsterbessen en meidoorns werden schaarscher en langzamerhand verdrongen door de aangeplante eiken, linden, iepen en beuken. Vooral de beuken wisten door eigen voortplanting veld te winnen en overweldigden het terrein, inzonderheid aan de noordzijde, veel sterker dan de eiken, die hier aanvankelijk waren geplant.

Al werd het voortbestaan van het Bosch in bovengenoemd verdrag met den Prins verzekerd, dit gold niet voor den Franschen tijd, toen het Bosch nog weder bedreigd werd met algeheelen ondergang. In 1795 werd in de Nationale Conventie het voorstel gedaan, „om het Bosch uit te roeien, het hout te gelde te maken en den grond bruikbaar te maken tot het voortbrengen van aardappelen, knollen, penen, enz." een voorstel, dat wel besproken, doch niet aangenomen werd.

Nog eenmaal kwam een soortgelijk voorstel te berde ter uitroeiing van het Bosch. Toen NAPOLEON I in 1812 Den Haag bezocht, decreteerde hij, dat het Bosch zou worden gesloopt en verkocht. In 1812 gaf de Opperhoutvester, Baron VAN HEECKEREN DE CLOESE, last, het Bosch op te meten en in kaart te brengen, hetgeen in den zomer van 1813 werd volbracht op een schaal van 1 : 1000. Dit moest dienen, om het Bosch in tien deelen

te splitsen, teneinde de slooping en verkoop van het Bosch over tien jaren te doen plaatsgrijpen. Gelukkig viel de keizer, vóór het plan werd uitgevoerd, en zoo bleef het Bosch behouden.

Sedert is het Bosch in de 19e eeuw veel verfraaid en verbeterd, van vijvers voorzien in 1819—1821, enz. Wij hebben bij deze geschiedenis niet stil te staan. Alleen wijzen wij nog op de schade, welke de storm van 29 Nov. 1836 en de Pinksterstorm van 1860 hier aanrichtten, waarbij vele boomen als slachtoffers vielen.

Deze stormen vestigden ook de aandacht op den bodem van het Bosch; men vreesde zelfs, dat het Bosch zichzelf zou sloopen. Van bevoegde zijde verhieven zich ernstige stemmen, en in 1877 werd met bezorgdheid over het Bosch gesproken. In genoemd jaar werd een Commissie aangesteld, bestaande uit de heeren WITTE te Leiden, ZOCHER, den vermaarden parkaanlegger, en BOER, inspecteur van het Boschwezen, om den toestand van het Bosch te onderzoeken. Eenparig waren zij van oordeel, dat de hooge stand van het grondwater nadeel deed aan het Bosch, terwijl er ook meer licht verschaft diende te worden.

Schakenbosch en andere bosschen in Holland.

Het Schakenbosch is thans zeker zoo goed als verdwenen. Aan den weg tusschen Veur en Voorschoten vindt men een boerderij, welke nog den naam *Schakenbosch* draagt, en waarschijnlijk heeft in deze streek het bosch bestaan. Thans ziet men er alleen vruchtbare weilanden. Doch in 1569 liet FILIPS VAN LIGNE, Heer van Wassenaar, Voorschoten en Schakenbosch, daarvan nog een kaart maken, en volgens deze had het destijds een oppervlakte van ± 47 morgen (ruim 40 H.A.).

Behalve het Schakenbosch zijn vele andere bosschen langs de duinen verdwenen of gedund. In de 15e en 16e eeuw vooral schijnt men er onvoorzichtig mede te hebben omgesprongen. MERULA verhaalt (1605), dat het ouden menschen nog in zijn tijd heugde, dat tusschen Teylingen en Haarlem de geheele streek zoodanig met bosch overdekt was, voornamelijk eiken en beuken, en dat men met behulp van een spar over de takken van 't geboomte van Teylingen tot de poort van Haarlem kon komen [1]). Doch hij voegt er bij, dat in zijn tijd daar zeer weinig bosschage te vinden was. Verder deelt MERULA mede, dat niet alleen in de duinstreek, maar ook op vele andere plaatsen door geheel Holland de putten, kuilen en graven aanwijzen, waar de boomen vroeger gestaan hebben op landen, die door uitroeiing der boomen in schoone weilanden en korenvelden zijn veranderd. Geheele bosschen, die onze voorvaderen gezien en doorwandeld hebben, zijn aldus geveld en vernietigd.

Het vernielen der bosschen aan den duinkant geschiedde niet alleen door de bewoners ter verkrijging van hout, maar ook voor een deel door den oorlog. De Haarlemmerhout, in de 14e eeuw reeds zoodanig met roem bekend, dat men den houtvester van Holland „houtvester van Haarlem" noemde, werd in 1572 bij de belegering door de Spanjaarden vernield. Ook de Alkmaarderhout, die een overblijfsel zou geweest zijn van het Schagerbosch, werd tijdens de belegering in 1573 vernield.

---

1) MERULA, Placaten op 't stuk van de wildernissen, 1605, pag. 50.

's Graven Wildernissen. Houtvesterij.

De duinen en wildernissen in Holland waren grootendeels grafelijk domein. Het toezicht daarover was opgedragen aan den Opperhoutvester, en uit de vele verordeningen, ten opzichte van de duinen en bosschen gepubliceerd, blijkt, dat de omstandigheden in de 15e en 16e eeuw een bijzondere zorg daarvoor eischten.

De heer P. MERULA heeft in 1605 een belangrijk boek in het licht gegeven, waarin hij alle publicaties ten opzichte van de wildernissen en bosschen in Holland en Zeeland bijeengebracht heeft en tevens de jacht beschrijft[1]). Zoowel om de duinen als bolwerk tegen de zee te beveiligen, als om de overstuiving van den bebouwden akker tegen te gaan, werden reeds vroeg ordonnantiën op de helmbeplanting door de graven uitgevaardigd, zooals die van MAXIMILIAAN en KAREL V van 1510. Volgens resolutie van het Hof van Holland van 1537 werd er een schouw over helmbeplanting gehouden. Ook vindt men onderscheidene plakkaten tegen ontgronding en het halen van *geil*, *dorens* en *ruigten*, bijna de eenige brandstof voor de bevolking der zeedorpen.

Het recht, om beesten in de duinen te drijven, noemde men *inschrijving*; het aantal beesten was namelijk in de registers ingeschreven. Bij plakkaat van 1567 werd het weiden van hoornvee in de duinen beperkt tot bepaalde tijden van het jaar. Het aantal verordeningen op het hout, de jacht en verpachting der duinen is zeer groot.

De vernietiging der bosschen in de duinen trok in de 16e eeuw algemeen de aandacht der overheid in Holland. In het „Placaat Generaal op 't stuk van de Houtvesterie", door KAREL V gegeven te Mechelen, 26 Dec. 1517, wordt in den aanhef gezegd: Alzoo onze bosschen en wildernissen in onze landen van Holland en Friesland dagelijks hoe langer hoe meer vergaan, „ende dat bij crancke toezichte, ende andere diversche manieren van doen", — zoo wordt den houtvester opgedragen, nauwkeurig toe te zien en te zorgen, „dat onse bosschen van onse Landen, als onse Bosch in den Haghe, Duynschoten, Hillegommer ende Haarlemmerbosch, die ghesloten ende gheheindt zijn, dat deselve wel ghesloten ende gheheyndt blijven. Ende indien men de andere Bosschen, als 's Gravenbergerhout, 't Bercken-rijsch, den Voghelensanck ende Aerdenhout oock beheynen ende ghesloten houden mach, dat hij 't selve doe doen tot coste van denghenen die 't behooren sal, ten eynde dat deselve Bosschen te bet begroeyen, ende weder in state comen mogen."

Art. 2 luidt: Alzoo dezelve onze bosschen, duinen en wildernissen zeer vergaan zijn, mits de beesten die aldaar winters en zomers geplegen hebben te gaan, zoo willen wij en verbieden dat iemand eenige beesten als koeien, paarden, kalveren, schapen, varkens of dergelijke in de duinen en wildernisschen tusschen de Maas en de Zijpe laat loopen, op verbeurte van die beesten."

Verder komen hierin bepalingen voor op het dorre hout en den windval in de bosschen, welke verkocht zouden worden; de taak van den houtvester wordt omschreven, en er worden boeten gesteld op het hakken en wegvoeren van hout uit de bosschen. Die boeten en straffen worden zeer zwaar

1) P. MERULA, Placaten en ordonnantiën op het stuk der wildernissen, 1605.

gesteld. Zoo luidt de bepaling o. a.: degenen, die groene eiken, berken, boeken en elzen met wagens, karren en paarden, of schuiten stelen en wegvoeren, zullen voor den eersten keer verbeuren twintig gouden Philipsguldens, voor den tweeden keer veertig gouden Philipsguldens, en voor den derden keer de rechterhand verbeuren en daarenboven uit den lande van Holland, Zeeland en Friesland verbannen worden. Indien zij geen goederen hebben, zullen paard, wagen en schuit of wat ook verbeurd verklaard worden.

In art. 29 van genoemde ordonnantie wordt den houtvester geboden, „mits de conijnen de jonge spruytelingen in 't beginsel van de jaer afeten, zoodat zij niet weer van nieuws groeien, om de konijnen van stonde aan uit de genoemde bosschen te verdrijven, opdat de bosschen in de toekomst beter begroeid mogen worden."

Veel schijnt de toestand door deze ordonnantie nog niet verbeterd te zijn, want in 1524 werd het plakkaat vernieuwd; er werd bovenal gestreden tegen het onbehoorlijk jagen, waardoor allerlei geboomte werd gehakt en de takken werden gebroken, tegen de oude usantiën en ordonnantiën, daarop gemaakt [1]).

Nog herhaaldelijk werd het plakkaat op de wildernissen vernieuwd, het laatst in 1595, en ook blijkt er uit, dat de vastlegging der duinen een voorname reden was, waarom men de helmaanplantingen wettig beschermde.

Een bijzondere bescherming genoot het Haagsche Bosch, „het cieraet onses Vaderlants, ende particulierlick van den Haghe, eene plaetse, hoewel sonder treflijke Neringhe oft Coopmanschap, als gheleghen naer de Duynen op den noorden windt, rontsomme in de venen oft hooghe ende drooghe Geesten, nochtans overmidts de plaisance ende gheneuchlickheyt deses Boschs, bewoont van vele Edelen en ghequalificeerde Personen," zegt MERULA [2]).

Dit bosch had telkens groote schade geleden door stormen.

De eerste ordonnantie op het Haagsche Bosch dagteekent van 1460, gegeven door PHILIPS VAN BOURGONDIË te Brussel, waarbij geboden werd, het bosch te beschermen door een muur of heining in het zuiden, en verboden werd, er vee in te laten weiden, er meien of ander geboomte uit te halen, terwijl de rentmeester van Noord-Holland er geen boomen mocht uitroeien dan met advies van den Stadhouder-Generaal en van de Rekenkamer. Ook het aanplanten van bosch wordt daarin geregeld. Deze ordonnantie werd later herhaaldelijk vernieuwd en er blijkt uit, dat paarden, koeien, kalveren en varkens nogal eens in den hof binnen Den Haag en in het Bosch rondwandelden in dien tijd. De laatste vernieuwing van het plakkaat dateert van 1602 en bevat vooral bepalingen omtrent het jagen en vangen van wild.

De duinbeplanting was een belangrijke zaak. In 1567 vaardigde PHILIPS II, na vele onderhandelingen en bijeenkomsten, een nieuw plakkaat uit op de helmplanting en het onderhoud der duinen van Rijnland [3]). Hierbij werd bepaald, dat voor de eerstvolgende drie jaren bij proeve op kosten van het

---

1) Bij MERULA, l. c., pag. 65.
2) l. c., pag. 126.
3) Bij MERULA, l. c., pag. 222.

gemeene land van Rijnland elk jaar in den herfst 150 „morghen Caleduyn" zouden beplant worden en dat in drie partijen, in de duinen van Wassenaar, Katwijk, Noordwijk, Langeveld, Vogelenzang, Tetrode en Aelbrechtsberg, terwijl de duindorpen nog de helft meer moesten planten dan zij gewoonlijk verplicht waren. Hieruit blijkt, dat in dien tijd de duinen in een ernstigen toestand verkeerden.[1]) De plakkaten op het planten van helm werden ook herhaaldelijk vernieuwd. Bebossching van de duinen werd zelden flink ter hand genomen. Wel werd in den loop der 19e eeuw op het belang der bebossching herhaaldelijk gewezen; wel werd het voorbeeld van Frankrijk dienaangaande in de Landes ook hier bekend gemaakt, doch tot groote ondernemingen in dit opzicht kwam het nog niet. Eerst in den laatsten tijd is onder toezicht der Nederlandsche Heidemaatschappij de bebossching der duinen bij Schoorl tot stand gebracht, mede om tot bewijs te dienen, hoe dit kan geschieden.

Tegenwoordige toestand. Nog is Nederland geenszins een boschrijk land, daar niet meer dan 251,613 H.A. of 7,7 % der oppervlakte met bosch is bedekt, terwijl de woeste gronden nog 590,848 H.A. of 18 % der oppervlakte in beslag nemen. Toch nam sedert 1833 de oppervlakte aan boschgrond toe van 169,026 H.A. in genoemd jaar tot 251,613 H.A. in 1900, d. i. met 82,587 H.A. Het overzicht op pag. 407 stelt de toeneming van bosch in de verschillende provinciën voor.

Deze cijfers doen ons een toeneming der bebossching en een afneming der woeste gronden zien gedurende de laatste 70 jaren. Bovenal in Noord-Brabant, Gelderland en Limburg is de bebossching sterk toegenomen, alsmede in Drente en Overijsel. In Groningen, Zuid-Holland en Zeeland nam de boschoppervlakte af.

Het aandeel, dat de Nederlandsche Heidemaatschappij daarin had, schetsten wij reeds (zie pag. 406). Door deze toeneming voert Nederland thans reeds veel hout uit, n.l. dennenhout voor mijnstutten. Evenwel komen wij nog een aanzienlijke hoeveelheid hout te kort voor timmerhout.

---

[1]) MERULA, l. c., pag. 226.

IETS UIT DE GESCHIEDENIS VAN DEN TUINBOUW, DE BLOEMKWEEKERIJ ENZ. IN NEDERLAND.

Oorsprong van den tuinbouw en zijn oudste geschiedenis.

De tuinbouw, d. i. de teelt van groenten als toespijs, is reeds zeer oud. Waar men den oorsprong ervan moet zoeken, is onbekend, maar zeer waarschijnlijk was het vinden van enkele kruiden en vruchten in de natuur, die door geur of smaak geliefd werden, de aanleiding, om die als toespijzen bij het hoofdvoedsel te gebruiken. Eenige tuinbouw zal zich spoedig bij den landbouw ontwikkeld hebben, en bij de Romeinen met hun verfijnde weelde kwam die weldra tot bloei.

Toen West-Europa den Romeinschen invloed ondervond, werd ook de tuinbouw overgebracht door de Romeinsche nederzettingen. In Gallië, dat het meest van die zuidelijke cultuur doordrongen werd, kwam de tuinbouw aldus in beoefening, en de Franken zullen dien later in de landen, waarmede zij in aanraking kwamen, verbreid hebben. Zoo kwamen er in het tijdperk der Merovingiërs tuinen voor, die de woningen omringden. In den oudsten tekst der Lex Salica worden voor Duitschland nog geen tuinen genoemd, maar in den jongeren tekst vindt men bepalingen, die tot het beschermen van ooftboomen, wijnbergen en tuinen dienden, waaruit men kan afleiden, dat deze in dien tijd in Duitschland reeds veelvuldig voorkwamen. De kasteelen en kloosters hebben in de middeleeuwen veel bijgedragen, om den tuinbouw te verbreiden. De plattegrond van het oude klooster van St. Gallen wijst twee verschillende tuinen aan: een kleineren voor artsenijgewassen, welke in de onmiddellijke nabijheid met de woning van den arts en de apotheek werd gevonden, en een grooteren tuin voor groenten achter de tuinmanswoning. De kruid- en groentenbedden, (met 16 verschillende geneeskrachtige plantensoorten en 18 soorten van groenten) lagen dicht naast elkander, alle door smalle paden gescheiden, zonder eenige sierlijkheid. Een oofttuin vond men er niet, doch de parkachtig aangelegde begraafplaats was bedekt met ooft- en sierboomen.

Karel de Groote beval, dat op iederen hof verschillende kruiden en gewassen geteeld zouden worden. In zijn Capitulare de villis wordt melding gemaakt van appel- en perenboomgaarden. Onder de appelensoorten komen de *Gomeringen*, de *Geroldingen*, *Crevedellen*, *Spirauken*, *Siboldingen* en de *zoete* voor.

Onder de kruiden, die op de hoven moesten worden geteeld, worden de *leliën*, de *salie*, het *wijnruit* en *kruizemunt* vermeld, geneeskundige kruiden, die in Drente, Overijsel en Gelderland nog in de tuintjes der arbeiders en keuterboertjes voorkomen. Volgens den inventaris, dien Karel de Groote van zijn landgoed Asnapium liet maken (812), vond men aldaar 8 soorten van ooftboomen en 20 soorten van bloemen en groenten; op

het landgoed van Treola 10 ooft- en 27 moesgroenten- en bloemensoorten. De Capitulare de villis van den keizer bevat bepalingen omtrent de planten, welke de vorst verbouwd wenschte te hebben, en er worden in genoemd 16 ooftsoorten en 72 geneeskrachtige kruiden en moesgroenten.

Van sierlijk aangelegde tuinen is evenwel in dien tijd geen sprake. Waar rozen en leliën geteeld werden, was het om hun geneeskundige beteekenis. Aan den boomgaard met ooftboomen werd steeds de hoogste waarde toegekend [1]).

De naam *tuin* is afkomstig van de omheining, waardoor de afgesloten plaats om het huis voor het verbouwen van eenig ander gewas dan graan werd ingesloten en welke *tuin* genoemd werd [2]). In zijn eenvoudigsten vorm was die omtuining van wilgenteenen gevlochten. Men vindt die nog in enkele streken van ons land tot afsluiting der weiden en zij zijn daar als *tuinen* bekend. Omgrenzing des lands met levende hagen kwam ook al vroeg voor, en eveneens versterking van de omtuining met doornen. Men noemde den tuin meest naar het gewas, dat er geteeld werd. De plek, waar men de ooftboomen plantte, heette, als er meer dan twaalf waren, *pomerium*, *pomarium* of oofttuin, boomgaard.

De aanplanting van ooftboomen werd reeds door de oude wetten beschermd. De Salische wet stelde een straf van drie „schillingen" op het stelen of behakken van een appel- of pereboom of anderen „huisboom" (arborem domesticam) in of buiten den hof; voor boomen in een tuin was de straf 15 schillingen [3]). Ook in de West-Gothische verordeningen werd een straf van drie schillingen op iederen beschadigden ooftboom gezet. In de Beiersche wetten werden ook appels en peren genoemd, in de Longobardische wetten kastanjes.

Wie een vreemden boomgaard van twaalf of meer vruchtboomen vernielde, moest 40 schillingen straf betalen, waarvan den bezitter van den vernielden boomgaard 20 toekwamen, terwijl de overige 20 als openbare straf genomen werden voor het overtreden der wet, zegt de Beiersche wet. Bovendien verplichtte zij den schuldige, er even zooveel boomen van dezelfde soort bij te planten en elk jaar voor elken boom een schilling boete te betalen, tot de nieuw geplante boomen vrucht droegen [4]). Hieruit kan men afleiden, dat de jaarlijksche opbrengst van een ooftboom wettig op 1 schilling gesteld werd, zoodat het ooft laag in prijs geweest moet zijn.

De ooftboomen werden geënt. Dit blijkt hieruit, dat op het afbreken van de ent van een appel- of perenboom straffen werden gesteld [5]). Van het ooft werd blijkbaar reeds cider gemaakt. Ook kersenboomen vond men reeds in de gaarden.

---

1) MORIZ HEYNE, Das deutsche Wohnungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16en Jahrhundert, 1899.

2) Tuin in het Middel-Nederl. van *tuin* = omheining. Ook *gaard* beantwoordt aan het Saksisch *gard* = omheinde plaats. FRANCK, Etymol. Woordenboek. Het Fr. *jardin* is hiervan afkomstig. In Twente noemt men nog de afgesloten bouwkampen *gaarden*, den tuin der pastorie *wedeme-gaarde*.

3) P. L. SAL, VIII, 1, 2, (bij ANTON).

4) L. BAJ, T. XX, (bij ANTON).

5) P. L. SAL, XXVII, 21, 22, (bij ANTON).

Voor huiselijk gebruik werden vooral verbouwd *knollen*, *boonen*, *erwten*, *linzen;* de afgesloten plekken, waar dit geschiedde, noemde men *napina*, *fabaria*, *pisaria*, *lenticularia*, welke van de eigenlijke tuinen werden onderscheiden, zooals uit de strafbepalingen op diefstal blijkt. Ook wordt in stukken, op denzelfden tijd betrekking hebbend, gesproken van *knoflook* (chlovolouch), *erwten* (aravueiz, arawiz) *komkommers* (cucumer) [1]. Ook *kool* wordt in den tijd der Salische wetgeving reeds genoemd.

Wij kunnen vrij aannemen, dat onderscheidene planten, welke tegenwoordig in de warmoezerij algemeen verspreid zijn, in de vroege middeleeuwen meestal al bekend waren. Doch die bekendheid zal zich hoofdzakelijk bepaald hebben tot de aanzienlijken, die hun hoven of tuinen hadden; van een algemeene teelt van vele dezer planten was geen sprake.

Zoo zal ook in de Nederlanden de tuinbouw het eerst ontwikkeling gekend hebben in de tuinen der kasteelen en der aanzienlijke kloosters. Het waren de groote, veelbereisde heeren, die elders de verfijnde plantenprodukten leerden kennen en ze overbrachten naar de gaarden van hun tehuis. De kruistochten zullen hierop ongetwijfeld van grooten invloed geweest zijn. En toen in de Nederlanden de handel en zeevaart tot ontwikkeling kwamen, toen de zeevaarders, tevens kooplieden in dien tijd, de artikelen van het buitenland aanvoerden, brachten ook zij niet zelden fijnere vruchten mede naar het moederland. Het is vooral hieraan te danken, dat het handeldrijvende Zeeland in den tijd van KAREL V vruchten had, zóó fijn en edel, als de Keizer ze in Spanje niet beter gezien had, gelijk GUICIARDINI vermeldt.

De meeste burchten in de middeleeuwen bezaten groote boomgaarden, die nu eens met den onverminkten naam „boemgaert" werden genoemd, dan eens hun naam verkortten tot „boengaert" of „bogaert", of ook wel den Franschen naam *vergier* droegen (van *verge*, Lat. virga = tak). Zulk een boomgaard zal somtijds een deel van het voorplein hebben ingenomen, maar zich meestal ter zijde van het gebouw of soms achter het hoofdgebouw bevonden hebben.

In zulk een boomgaard ging men „hem merghen", d. i. zich vermeien, vooral na het eten, waar men dan op het gras zat. Meermalen wordt zulk een grasveld vermeld, soms onder den naam *prayerie* of *prayorie* of *proyeel*, in den tegenwoordigen vorm *priëel*.

MAERLANT geeft een beschrijving van zulk een priëel, „daer 't uyttermaten scone was":

„Niet te lanc en was dat gras,
Mer ter maten; daarin stonden
Alrehande bloemen, daer si op vonden
Den dan noch doe; 't prieel was ront
Ghemuert; in midden soe stont
Ene clare fonteine scoene ende goet,
Een ryckelic boem daer op ghebloet,

1) ANTON. Gesch. der Landwirthschaft I, pag. 14.

Soe groet ghewassen, dat hij scade
Gaf met menghen groene blade
Der fonteinen ende den prieele
Bijna in den meesten deele.

Dat zulke grasvelden tot de schoonheden van een „vergier" behoorden, blijkt hieruit, dat in den Walewein gesproken wordt van twee „praeyeelen", waarvan het een wel

„Ene groter (h)alver mile breet"

was. In den tuin van het kasteel waren de rozen geliefd. Men vond er witte en roode rozen, van de „rozelaers" groeiend, soms ook in een afzonderlijken rozengaard, *rosier*. De rozen kwamen in zoo groote hoeveelheid voor, dat het vlechten van rozenhoeden, d. i. rozenkransen, een zeer gewoon tijdverdrijf der vrouwen en jonkvrouwen was; genoemde bloemen werden ook gebruikt, om er rozenolie en rozenwater uit te trekken, zegt Prof. J. TE WINKEL [1]).

Verder bloeiden er in zulk een boomgaard allerlei bloemen, smettelooze leliën, geurige violetten, blauwe acoleien (van 't Fr. ancolie, Lat. aquilegia), tideloozen of tijloosen, kersouden of corsouwen (Fr. cassaude van 't Lat. consolida), d. i. madelieven, en vooral ook haagrozen, die dikwijls in de romans voorkomen, maar dan onder den naam „eglentier" (van 't Fr. aiglantier, Lat. aculentarium, zoo genoemd naar de doornen). De eglantier had dit met de linde gemeen, dat hij in 't bijzonder de boom der minnenden was.

In de boomgaarden was menig pad, waarvan men zeggen kon:

„In wederside was hi beloken,
Met cruden, die wole ende soete roeken."

Zoo was de boomgaard een liefelijke plek bij het middeleeuwsche kasteel. Doch hoofdzaak waren, zooals de naam aanduidt, de vruchtboomen in den boomgaard. Deze vond men er dan ook vele. Men vond er perlaers of pereboomen, ook paerboomen genoemd, keselaers of kersenboomen, pruimelaers of pruimenboomen, mespelaers of mispelboomen, hasels of hazelaars, nokernootboomen, moerboomen of moerbezieboomen, en vooral ook appelboomen. De beukeboom werd tot de vruchtboomen gerekend.

MAERLANT zegt er van:

„Sine vrucht lis soete in den mont,
Maer quaat ter borst in alre stont".

Vooral de perziken of pesekers, zooals men ze noemde, mogen niet vergeten worden. Zij werden op wilgentronken geënt. MAERLANT beschrijft, hoe dit verricht werd, op de volgende wijze:

„Men neme ene wilghe jonc
Wel wassende op haren tronc,
Omtrent ghewassen hooghe vijf voete,
Ende doerboortse met goeder moete,

1) J. TE WINKEL. Het kasteel in de middeleeuwen.

Ende beide enden in daerde danne,
Ghelijc of men enen boghe spanne.
Des pesekers plante staet onder dat,
Ende men doetse wassen dor tgat,
Ofghedaen telghe ende blade
Ende laetse met goeder stade.
Wassen wel te maten dure.
So nemt men ter selven uren
Ende stopt met aerden tgat,
Ende bint vaste te samen dat.
Daerna laet ment een jaer dan staen,
Ende die bloemen te samen gaen
So dat se te samen verheilen,
Ende haer nature onder hem delen.
Dan snijt men den peseker ontwe,
Ende neemt vetter aerden mee.
Soo dat men dan dat dect so hoghe,
Dat men bedect den wilghenboghe,
Ende men beghaetet dicke in een,
Dit woerden pesekers sonder steen" [1]).

In den boomgaard vond men behalve bloemen en boomen zeker ook dikwijls de volières, waarin de edelen hun jachtvogels en allerlei pluimgedierte bewaarden. Onder de vogels, die men hield, behoorden, behalve de jachtvogels, verschillende hoendersoorten tot de pronkvogels, die trouwens gegeten werden, zooals de fazanten en de pauwen, welke laatste vogels zoo vaak voorkwamen, dat ze met den naam van *huispauwen* in tegenstelling met de wilde pauwen bestempeld konden worden.

Boomgaarden, met muren omringd, komen veel voor. Soms wordt zulk een boomgaard ook wel „vrijthof" genoemd, d. i. een omsloten hof, waarin men veilig bevrijd was [2]).

Kooltuinen vond men ook bij de kasteelen, waar zeker ook meer dan kool verbouwd werd.

Kloostertuinen. In de tweede plaats waren het de kloosters, die den tuinbouw beoefenden. Het groot aantal hier samen levende lieden, de aanzienlijken, welke men hier vond en die zich geenszins aan onthouding wijdden, maakten, dat de kloostertuinen rijk voorzien waren. Men mag aannemen, zegt UILKENS [3]), dat de monniken de eersten geweest zijn, die zich met een meer regelmatigen tuinbouw hebben onledig gehouden en rondom de kloosters wel aangelegde parken hebben ontworpen. De kweeking der planten in de tuinen der kloosters verkreeg een bijzonder aanzien; de vastheid der regels, de voortdurende terugkeer der zelfde bezigheden, een

1) Naturen Bloeme, VIII, 19–42.
2) Naar J. TE WINKEL, l. c.
3) TH. F. UILKENS, Geschiedenis van den tuinbouw, 1855.
FORSTER, Annuaire catholique, contenant le cercle des saisons et la clef du calendrier avec des illustrations d'histoire naturelle et de botanique pour l'année, 1851.

leven, geheel en al verdeeld in gelijke tijden, werd in de kweeking opgemerkt door rechtlijnige bloemperken en de eentonige regelmaat.

De kloosterlingen gaven de namen van hun heiligen ook aan bloemen, wier bloeitijd op de gedenkdagen van die heiligen viel. Hierdoor zijn in den tuinbouw een menigte namen van bloemen aan heiligen ontleend geworden. De kennis van planten moet bij enkele kloosterlingen vrij ontwikkeld geweest zijn.

Of de kloosterlingen ook van de vruchten van hun tuinbouw ter markt brachten en verkochten aan de stedelingen of omwonenden? Omtrent den verkoop van kloosterprodukten is weinig opgeteekend. Doch in enkele kloosters, zooals dat van Mariënhove te Warmond, wordt melding gemaakt van conversen als „marctgangers" of „marctmeesters", zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat hier de vruchten van akker of weide, van boomgaard of bijenkorf ter markt werden gebracht [1]). En voor het klooster Sion te Beverwijk en andere kloosters is eveneens sprake van verkoop der produkten. Al weten wij dit dus niet beslist van de kloostertuinen, toch is het waarschijnlijk, dat zij van hun overvloed, die daar werd voortgebracht, ook anderen zullen hebben voorzien.

Doch meer indirect hebben zij invloed uitgeoefend.

Tuinbouw in Holland. Van de kloosters en kasteelen is de tuinbouw overgegaan in het gewone leven, en onder den invloed der steden van Holland en Zeeland werd hij bovenal ontwikkeld. UILKENS meent, dat vóór de 16e eeuw de tuinbouw in ons land nog niet veel beteekende [1]) en hij schrijft dit toe aan den moerassigen bodem en de geringe bevolking. In België zou de tuinbouw zich wel twee eeuwen eerder ontwikkeld hebben. Die opvatting schijnt ons niet juist, want reeds vóór de 16e eeuw hadden de Hollandsche groenten een zeer groote vermaardheid in het buitenland. Het was ook hierom, dat in 1516 op uitnoodiging van CHRISTIAAN II, die met een zuster van KAREL V gehuwd was, een tachtigtal Waterlandsche gezinnen naar Amager, het kleine Deensche eiland in de Sond, verhuisden, waar zij den tuinbouw tot ontwikkeling brachten. Het dorp Hollanderbij of Hollandschdorp, door hen gesticht, waar nog onderscheidene Hollandsche eigenaardigheden bewaard zijn, is een herinnering aan die afkomst. De broeikassen met glazen zouden omstreeks het midden der 15e eeuw in Holland zijn uitgevonden.

Toen de afzanding der duinen bij Haarlem hier in 1461 begon bood die drogere bodem goede gronden aan voor den tuinbouw. Maar al veel vroeger had men bij de meeste steden kooltuinen, die gedeeltelijk stadseigendom waren, en òf aan burgers òf aan warmoezeniers verhuurd werden. In Amsterdam heeft de Warmoesstraat daarnaar nog haar naam.

Zoo werd in de Nederlanden al vroeg de tuinbouw en ook de teelt van vruchtboomen en heesters beoefend. MATHIAS LOBEL [2]), de beroemde lijfarts van Prins WILLEM I, getuigt, dat er in de Nederlanden meer planten, heesters en boomen gekweekt werden dan in Griekenland, Spanje, Duitsch-

[1]) RÖMER, Geschiedk overzicht van de kloosters, II, pag. 27.
[2]) LOBELIUS, Plantarium seu stirpium historia, Londen 1572, 1655. Antwerpen 1576.

land, Engeland en Frankrijk, en dat zij gedeeltelijk om hun geneeskracht, doch meer tot algemeene versiering der buitens dienden [1]). De tuinen van Aranjuez zouden door Nederlanders verfraaid zijn geworden. Tot op het eind der regeering van HENDRIK VIII in het midden der 16e eeuw werden de weinige groenten, welke men in Engeland nuttigde, uit Holland aangevoerd, en CATHARINA VAN ARRAGON liet de salade met een bijzonderen bode van hier komen [2]). In de 17e eeuw brachten de Nederlanders den tuinbouw over naar Norwich, waar hij zeer tot bloei kwam.

In het werk „The Wallons and their church at Norwich", 1565—1832 bij W. I. C. MOENS (1888), leest men: „Aan de Nederlandsche uitgewekenen danken wij het tuinieren, het kweeken van planten met eetbare wortels en een verbeterde bloemencultuur, al hetwelk een rijke bron van inkomsten was voor hen, die zich daarmede bezighielden. Tuinders, landbouwers en veehouders kwamen naar Norwich met de eerste volkplanters. In 1575 werd aan een Hollandschen tuinier betaald 3 sh. 4 d. voor zijn reis van Norwich naar Hengrave voor het nazien van de boomgaarden, tuinen en wandelwegen. Ook werd 40 shillings betaald aan den Hollander voor het snoeien, veranderen van lanen, het in orde brengen van den grond, enz. Volgens den oudheidkundige GEORGE MÉLTIVIER waren de eerste kolonisten op Guernsey, het wegens zijn tuinbouw bekende eiland, afkomstig uit de Betuwe [3]).

Daar de Nederlandsche tuinbouw zoo beroemd was, moest hier te lande de teelt van gewassen wel tot hooge ontwikkeling gekomen zijn, evenzeer als die van vruchtboomen en andere boomsoorten. Van Gouda verhaalt WALVIS, dat het oudtijds beroemde kweekerijen en enterijen van vruchtboomen had, hetwelk een druk bedrijf voor de ingezetenen was, zooals de stadsregeering in de beschrijving van GUICCIARDINI deed plaatsen [4]). Met het versterken en bederven der voorsteden van Gouda werden deze kweekerijen echter naar Boskoop verplaatst. De jonge boomen van Gouda werden overal heen gezonden, zelfs als geschenk aan groote heeren.

In 1499 o.a. werden door de stadsregeering, om gunst te verwerven voor de brouwers, aan den ontvanger van Vlaanderen ten geschenke gezonden 139 peerenten, 197 appelenten. „Alle tuinen rondom Gouda en in de korte akkeren waren met boomen tot in de stad toe beplant, waardoor in de grafelijke tijden de vruchten en druiven van der Goude de beroemdste van Holland waren en voor 's Graven tafel geleverd werden [5])".

GUICCIARDINI zegt in zijn algemeene beschrijving van ons land in het midden der 16e eeuw, dat de Nederlanden veel fruit en ooft voortbrachten, bijzonder peren, appelen, pruimen, kersen, krieken, moerbeziën, perziken (*persen* zegt KILIAAN in zijn vertaling), abrikozen, okkernoten, hazelnoten, mispelen en op sommige plaatsen kastanjes. Hij roemt de appelen en

1) VAN KAMPEN, Gesch. der Ned. letteren en wetenschap, I, pag. 323, enz.
2) HUME, Historie van Engeland, V, 4. Geciteerd door SLOET.
3) Geciteerd bij C. H. CLAASSEN, Engelsche en Nederlandsche markten, 1900.
4) BELGICA, pag. 118, Nulla usquam urbium vel feliciora vel frequentiora producit olitque plantaria.
5) DE LANGE VAN WIJNGAERDEN, Gesch. van der Goude, II, pag. 370.

peren als zeer goed en zegt, dat zij van velerlei soorten zijn. Wijngaarden vond men reeds vele en van verschillende soorten in steden en dorpen, maar zeer weinig op het veld, en hij zegt, dat dit vooral in de zuidelijke provinciën, als nabij Leuven, Namen, Luxemburg enz. het geval was. Wijn werd hier wel gemaakt, maar van slechte kwaliteit.

Toch is er menig tuinbouwgebied, dat thans als zoodanig beroemd is, maar in de 16e eeuw nog nauwelijks genoemd werd. GUICIARDINI spreekt wel van de ledermarkt van Beverwijk, doch niet van den tuinbouw. In de informatie van 1514 werd voor de dorpen in het Westland wel landbouw en veeteelt, maar geen tuinbouw vermeld, en over 't geheel is er bij geen dorp sprake van teellanden. Hieruit mag men niet besluiten, dat er geen tuinderij bestond, doch alleen, dat zij nog van geen voldoende beteekenis was, om afzonderlijk te worden aangeduid als een tak van bedrijf. GUICIARDINI noemt in 1563 voor het Westland als beroemde produkten tarwe en kaas, maar geen tuinbouwprodukten. MONTANUS evenwel in zijn bewerking van GUICIARDINI van 1648 voegt omtrent 's-Gravenzande er bij, dat er veel teelland gevonden werd, waar 's-Gravezandsche peulen en erwten verbouwd werden. Zou de ontwikkeling van den tuinbouw, vooral als naar buiten werkend, zich hier inzonderheid in dit tijdsverloop gegeopenbaard hebben? Het komt ons meer waarschijnlijk voor, dat hij reeds vroeger bestond, maar destijds grooten omvang verkreeg.

De Betuwe, thans het land der fruitteelt bij uitnemendheid, was dat gedurende de eerste middeleeuwen nog niet. Vruchtboomen werden in de 13e en 14e eeuw nog zeer weinig in Gelderland gevonden. De kleigronden waren meestal te vochtig en koud, de zandgronden waren te weinig ontgonnen. Appelen, peren, kersen, pruimen en ook perziken en druiven kwamen wel op den vorstelijken disch voor, maar zij werden meest uit Duitschland, van den Rijn, of van elders aangevoerd [1]).

In de 15e eeuw schijnt dit reeds anders te zijn geworden en kwam er veel ooft voor. Van de appels worden *dislingen* genoemd. Omstreeks 1450 vindt men *regelperen* vermeld, die van Herwijnen werden aangevoerd. In 1395 had de gaardenier van Herwijnen op de Betuwe een enthof, waar men poten en geënte stammen ging koopen. Al vroeger worden de appelboomen van den Hertog geroemd en in 1395 zond de deken van Zutfen druiven aan den Hertog. Ook van moerbeziën, aardbeziën, aalbessen, kruisbessen, kersen, in 't bijzonder krieken, noten en amandelen wordt in de 15e eeuw melding gemaakt. In de 16e eeuw werden de Geldersche kersen te Amsterdam aangevoerd (zie pag. 55).

De heer VAN HASSELT wijst op de volgende groenten, die in de 15e eeuw in Gelderland verbouwd werden [2]). In 1436 kocht de gaardenier van Rozendaal allerhande *lookzaad*. In 1495 kende men de *kapperskool*, ook *kabuiskool* geheeten, vanwaar *buitskool* of *boetsekool*, zooals men tegenwoordig die kool nog noemt. In het jaar 1522 wordt van *witte* en *groene kool* gesproken. Op Rozendaal werden wilde varkens met *knollen* gevoed; het hertogelijk gezin nuttigde in het voorjaar *radijs*. In 1529

[1]) NIJHOFF. Gedenkwaardigheden I, pag. XVIII.
[2]) G. V. HASSELT. Bijdragen voor de Geldersche maaltijden.

ontbood men *wortelenbossen* uit Nijmegen. In 1410 werden aan den Gelderschen vorst te Hattem *peulen* gezonden. In 1493 was *salade* reeds een uitgezochte spijs; de *waterkers* werd uit Beekbergen door arme vrouwen naar Arnhem gebracht. In 1529 werd *rozemarijn* geteeld.

Zeeland, waar de eilanden door het verschil tusschen vloed en eb bij laag water droog konden loopen, verkeerde in gunstiger omstandigheden, zoodat hier de teelt van fijne vruchten reeds vroeger gevonden werd, gelijk wij hierboven zeiden. Wij kunnen hierbij nog wijzen op den moerbezieboom te Goes, volgens overlevering door Jacoba van Beieren geplant. Op de vochtige gronden van Groningen en Friesland zal de ooftteelt nog niet belangrijk zijn geweest.

De tuinbouw na de 16e eeuw. Hoewel in de middeleeuwen reeds overal voorkomend, ontwikkelde de tuinbouw zich toch pas in den bloeitijd der Nederlandsche Republiek, toen de rijke steden voortdurend produkten der warmoezerij vroegen. De voor tuinbouw geschikte gronden, welke niet te ver van de steden lagen of door waterwegen met de steden verbonden waren, zagen zich daarvoor in de eerste plaats aangewezen. Vervoer van warmoesprodukten over grooten afstand kon eerst plaats hebben, toen het snelverkeer door stoombooten en spoorwegen daartoe gelegenheid aanbood.

Aldus werd de tuinderij meer en meer een bedrijf naast den landbouw. Hierbij kwam eveneens de bloementeelt op en de teelt van sierheersters. De aanzienlijke buitens, die de rijk geworden kooplieden allerwegen aanlegden langs uit de handelssteden goed bereikbare wateren en wegen, deden de siertuinen ook hier tot ontwikkeling komen.

De warmoezerij kwam sedert de 16e eeuw zeer tot ontwikkeling in de streek tusschen Hoorn en Enkhuizen. Reeds vroeger werden hier op den vruchtbaren bodem tuinen gevonden; in het oude stadsrecht van Grootebroek in het begin der 15e eeuw is reeds sprake van coolthuinen, tuinen en warmoesgronden [1]). De bloeiende steden in de nabijheid, de gemakkelijke waterverbinding met Amsterdam, brachten de warmoezerij aldaar tot uitbreiding. en VELIUS zegt in zijn Kroniek van Hoorn 1595 (pag. 632), dat in zijn tijd de landen bij Hoorn voor een groot gedeelte in tuinen en lusthoven waren veranderd, waar allerlei vruchten goed groeiden. De Hoornsche penen of gele wortelen evenwel, die in Holland zoo vermaard waren, groeiden wel hier en daar in de warmoezerijen bij Hoorn, doch kwamen meest uit de Nessen bij Medemblik of uit de Streek bij Enkhuizen.

De afzanding der duinen, welke goeden, warmen grond leverde voor de warmoezerij, deed in de omstreken van Haarlem en bij Beverwijk dat bedrijf opkomen, te meer, daar het IJ met Amsterdam verbinding bracht en de stad Haarlem in de nabijheid een afzetgebied vormde. Op dezelfde wijze kwam in dien tijd te Langendijk de warmoezerij tot bloei en vond zij in de Beemster terrein. Dat in dien polder al spoedig na de droogmaking warmoezerij en tuinderij uitgeoefend werden, blijkt hieruit, dat daar van 1640—1644 naast 230 landbouwers-huisgezinnen, reeds 40 hoveniers- en 10 warmoezeniers-huisgezinnen gevonden werden. De hoveniers zullen misschien voor een gedeelte in dienst der heeren geweest zijn (er

1) POLS, Westfriesche Stadsrechten, I, pag. CXC.

waren 20 heerenhuisgezinnen, die er in dien tijd verblijf hielden); voor een gedeelte zullen zij echter wel een eigen bedrijf gehad hebben [1]).

De Amsterdamsche warmoesmarkt floreerde al vroeg, want Holland werd in de 16e eeuw reeds als het vaderland der fijne groenten beschouwd zeiden wij; als de Engelsche Koningin salade wilde eten, kwam een bode, om ze hier te koopen (zie pag. 523). Op de warmoesmarkt kwamen ook appelen, peren, kersen; in een woord: schuiten vol ooft. De kersen haalden de fruitkoopers reeds in de 16e eeuw uit Gelderland [2]) en vanwaar de meeste appelen en peren afkomstig waren, leert ons een vroeger uithangbord op de markt, waar de „Utrechtsche Appelschuit" op stond.

De houtmarkt te Amsterdam werd in de 17e eeuw in een bloemmarkt herschapen.

In de streek van Rijnsburg, later het bloemkoolland, werd tot de 18e eeuw nog meer de vlasteelt uitgeoefend, evenals te Lisse, Sassenheim en Hillegom. In het midden der 18e eeuw werd die te Rijnsburg verdrongen door de bloemkool; in de andere genoemde dorpen ging ook de vlasserij achteruit en werd zij in de 19e eeuw vervangen door de bollenteelt.

In het begin der 17e eeuw was Leiden omringd door ontelbare lusthoven en tuinen, die groote waarde hadden en waar fruitboomen, kostelijke bloemen enz. in kwistigen overvloed gevonden werden [3]). Ook van Leiden uit werd een groote hoeveelheid groenten in de 17e eeuw naar Amsterdam vervoerd; de tuingronden bij Leiden werden tegen hooge prijzen van *f* 500 à *f* 600 de morgen verkocht.

Uit de ordonnantie op de verpachting van de verhooging der warmoeslanden in de verponding [4]) van 1652 blijkt, dat de warmoezerij in dezen tijd kweekte: „Roomsche en Turksche boonen, koolen, pynsternakelpeen, gele en roode peen, suikereiwortelen, suikerwortelen, beetwortelen, caroten, artisjokken, pompoenen, komkommers, tuin- of gerijfde peulen, knollen, ajuin, lavendel, thijm, salij, ijsop, schelerij, alsem, asperges, salade, beete."

Deze ordonnantie staat in verband met die van 1632, om de landen te treffen, welke in dit jaar nog niet als warmoeslanden waren aangeslagen. Hieruit mag men afleiden, dat in dit tijdperk een aanzienlijke uitbreiding der warmoezerijen is gekomen, die een nieuwe verpachting en uitbreiding der verponding noodig maakte.

In het laatst der 17e eeuw werd de warmoezerij te Leiden reeds minder; er waren andere warmoesstreken opgekomen, en in de akademiestad was dat voordeel nu niet zoo groot meer. In plaats daarvan begon de bloementeelt hier de overhand te verkrijgen, die meer voordeel opleverde. In 1685 waren volgens VAN LEEUWEN de bloemisten, die zich bezighielden met het telen van tulpen, anjers en andere bloemen, nog meest te Leiden gevestigd, en door het kweeken van zeldzame soorten wisten zij den handel levendig te houden.

---

1) J. BOUMAN, De Beemster, l. c., pag. 254.

2) Thes. Rek., 1559, f. 73. Stads Arch. Inv. ID, pag. 230. Bij TER GOUW, V, pag. 430.

3) J. J. ORLERS, Beschrijving van Leiden, 1641, pag. 3. — S. VAN LEEUWEN, Batavia Illustrata, 1685, pag. 373.

4) Groot Placaatboek, I, pag. 1950.

De Westlandsche warmoezerij en teelt van fijne ooftsoorten begon in de 16e en 17e eeuw meer op te komen. In de 16e eeuw kwamen de huislieden uit het Westland en omliggende plaatsen druk met hun koren, erwten en boonen ter markt in Den Haag [1]). In het midden der 18e eeuw werd een groot gedeelte van Holland al door het Westland van schoone boomvruchten voorzien en hadden de Westlanders op de markten van Den Haag, Delft en Leiden hun bepaalde staanplaatsen (zie pag. 36 enz.). Ongetwijfeld hadden de aanzienlijke buitens en de vroegere kloosters er invloed op, dat die intensieve cultuur hier ter hand genomen en meer bekend werd. Aan de buitenplaatsen is toch de verspreiding van vele fijnere en veredelde planten te danken [2]). De invoering der drijfcultuur door kassen in het Westland is waarschijnlijk te danken aan de navolging van hetgeen hier in de tuinen der aanzienlijke buitens plaats had.

De druivencultuur werd in het Westland vooral bevorderd door FRANCISCUS VERBURGH, de eerste pastoor in het Westland na de Hervorming, die in 1647 te Poeldijk werd geplaatst. Van hem wordt gezegd, dat hij de druivencultuur door schoorramen invoerde en aanmoedigde, en Prins Willem III stelde dit op hoogen prijs.

Ook op de Zuid-Hollandsche eilanden werden moeskruiden gekweekt, die naar de steden verzonden werden; de ooftteelt werd er eveneens met succes uitgeoefend. Op een kaart van 1616, aanwezig op 't archief van Sommelsdijk, blijkt, dat daar groote boomgaarden gevonden werden en er zooveel moesgroenten werden geteeld, dat er viermaal per week een marktschip mede werd bevracht, om ze naar elders te zenden. Later kwamen echter deze tuinen en boomgaarden in verval; de oorzaak hiervan is niet bekend [3]).

In Zeeland ging de teelt van tuinprodukten gedurende deze periode nog wel voort, maar zij moest weldra achterstaan bij die in Holland, waar de bloeiende, volkrijke steden meer vraag openden. In de overige provinciën bleef de tuinbouw vóór de 19e eeuw nog uiterst beperkt.

De bloemen- en bollenteelt, enz. Naast de warmoezerij ontwikkelde zich de bloementeelt in de Nederlanden. In den bloeitijd der Nederlandsche Republiek, toen de bewoners dezer gewesten met schier alle landen der aarde in betrekking stonden en de welvaart hen in staat stelde, veel aan weelde uit te geven, werd het mode, de tuinen der vele buitens van nieuwe en zeldzame gewassen te voorzien. CAROLUS CLUSIUS, in het laatst der 16e eeuw tot hoogleeraar in de plantkunde te Leiden benoemd, voerde in Nederland niet alleen de wilde kastanje, plataan, citroenboom, laurierkers, schorseneel, snijboon, maar ook de tulpen in, terwijl hij de narcis en jonquille in Spanje ontdekte. Ook de verbreiding van den aardappel in Nederland wordt aan CLUSIUS toegeschreven.

Zelfs bij staatslieden was het geen zeldzaamheid, dat zij liefde voor vreemde planten aan den dag legden. CATS had bij den aanleg van zijn

---

1) DE RIEMER, Beschr. van 's-Gravenhage, I, 639.

2) SLOET TOT OLDHUIS, Tijdschr. v. Staathuish., XVIII, 1852, pag. 15.

3) VAN DE WAAL en F. O. VERVOORN, Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee, 1895, pag. 280.

buiten Zorgvliet menige vreemde plant hieraan te danken, dat hij curator was van de Hoogeschool te Leiden. HUYGENS droeg buitengewone zorg voor zijn eiken op Hofwijck. HIERONYMUS VAN BEVERNINGK, de bekende staatsman, bezat als kruidkundige groote verdiensten, en LINNAEUS, in zijn *Species plantarum* (1753) van zekere soort van kapucijners sprekend, zegt, dat BEVERNINGK die het eerst in Europa heeft ingevoerd. Wegens zijn bekwaamheid in de kruidkunde werd hij in 1681 uitgenoodigd, het oppertoezicht over den akademischen kruidhof te Leiden te houden.

In de stad Haarlem, omringd door heerlijke beemden met vele kasteelen en buitens en schoone dorpen in den omtrek, zooals reeds GUICIARDINI in de 16e eeuw de stad beschrijft, hebben ongetwijfeld de tuinders van de gunstige ligging en van de behoefte aan bloemen en sierplanten op de omliggende buitens gebruik gemaakt, om bloemen te kweeken voor den verkoop aan de bewoners. Geen plaats bood daarvoor zoo gunstige voorwaarden aan. De aanzienlijke Amsterdamsche kooplieden bouwden in de 16e en 17e eeuw hun buitens langs Spaarne en Wijkermeer en ontzagen geen kosten, om die rijk te voorzien van planten en andere bijzonderheden, en het moest wel, dat hieruit een vraag naar en leverantie van bloemen en planten ontstond. Daarenboven bood de bodem van Haarlem een gunstige natuurlijke gesteldheid voor den plantengroei. De duinen waren altijd beroemd wegens den rijkdom aan zeldzame planten, welke men hier vond, zoodat zij als het ware aanspoorden tot beoefening der plantkunde en tot het invoeren van nieuwe gewassen.

Aldus leverden eenige Haarlemsche tuiniers ongetwijfeld in de 17e eeuw, zoo niet vroeger, bloemen aan de bewoners der buitenplaatsen langs den duinzoom. De roos was blijkbaar een hoog geachte bloem. Maar de zucht naar het nieuwe, het vreemde, heerschte in dien tijd sterk. En daardoor werden weldra de oude bloemen, als de roos en andere, achtergesteld, toen men de tulpen met hun heldere, frissche kleuren leerde kennen.

Wanneer deed de tulp haar intrede in Nederland en in West-Europa? Het is zeer zeker, dat voor 1573 de tulp nog niet of zoo goed als niet in Nederland bekend was, doch in 1573 schijnt CLUSIUS uit Augsburg en uit Weenen de zaden dezer schoon gekleurde bloemen te hebben verkregen. Reeds een paar jaren vroeger schijnt de tulp te Mechelen al gezien te zijn. Dat ook in Amsterdam de tulp reeds bekend was, vóór CLUSIUS de verbreiding bevorderde, blijkt uit een bericht van WASSENAER, hetwelk leert, dat de tulp vóór CLUSIUS en onafhankelijk van hem reeds te Amsterdam in bloei gezien was bij een apotheker WALICH ZIEUWERTSZ, tot groote verwondering van alle bloemenvrienden.

Doch, voegt WASSENAER er bij, zij is zeer vermeerderd geworden, nadat CLUSIUS naar Leiden was gekomen en er onderscheidene zeldzame planten overbracht, o. a. de hyacinth van Peru. THEOD. SCHREVELI zegt in zijn geschiedenis van Haarlem (pag. 209. 1754): „Mij gedenkt nog heel wel, hoe CAROLUS CLUSIUS heeft hier te lande van de tulpen begonnen veel te houden, dezelve te kweeken en te zaaien geheel Nederland door, waardoor andere bloemen terstond kwamen in kleinachting. De roos was niet gezocht, de Kroon Imperiaal moest voor de tulp zwichten en de Violetten waren slechter als wier. De tulpen alleen, bloemen van vruchtbaar zaad,

zijn voortgeteeld zonder einde; die gingen nu de sterren te boven en 't gras op den velde. En dat er nog meer luister zoude wezen omtrent de tulp; ik weet niet wat voor een kwade geest uit de hel is opgewekt, die met zijn vergif de wereld bezwalkt, en veler lieden harten betooverd heeft, die met liefde voor Flora bevangen zijnde veel hielden van de Tulpen, gaven haar namen en eeretitelen, en als men niet hooger konde, die van Semper Augustus."

Men kan aldus vrij aannemen, dat de tulp in het begin der 17de eeuw te Haarlem een cultuurplant geworden is, die de andere bloemen in de schaduw stelde. Vooral werd het weldra van beteekenis, dat de tulp, welke men in haar vaderland (het eigenlijk vaderland der tulp wordt in West-Azië gezocht, vanwaar zij over het Turksche Rijk in Europa kwam) slechts in twee kleuren ziende, n.l. geel en rood, door overplanting en verzorging zich tot een groote verscheidenheid van kleuren ontwikkelde.

Dat er aldus een groot aantal variaties van tulpen ontstond sedert de 17de eeuw, blijkt uit talrijke catalogen en afbeeldingen. Hieruit valt te zien, hoezeer zich de liefhebberij voor deze bloem in Vlaanderen en Holland tot naar verre streken verbreidde. Aan de tulpen werden lieve en schoone namen gegeven, soms ook die van letterkundigen en anderen. Zoo vond men in 1624 reeds de namen Coornhert, Zwitser, Semper Augustus, Testament Clusii e. a. aan tulpen gegeven. De eerste rang om haar schoonheid bekleedde langen tijd de Semper Augustus. De Augustus, zeide men, was uit Walschland naar Holland overgebracht, doch in Vlaanderen en Brabant, waar eenige liefhebbers ze gingen zoeken, was ze niet te vinden. Wel hebben ze er schoone bloemen bekomen, doch zij moesten alle wijken voor de Semper Augustus. Te Rijssel hadden de bloemmisten wel een bloem, die zij „Par Augustus" d. i. „parem Augusto", „de Augustus gelijk", noemden, maar toch zag men groot verschil tusschen deze en de echte Augustus, zoodat genoemde bloem wel een basterd van de echte kon heeten.

Al was de tulp reeds veel verbreid geworden en tot een produkt van mode en liefhebberij; al vond men in 1623 te Heemstede een hof vol met vele en verscheiden tulpen, die een cabinet met spiegelglazen omringden, waarin de tulpen haar kleuren weerkaatsten; in den tijd toen de tulp het voorwerp werd van een dollen windhandel, was zij toch nog schaars voorhanden.

Voor de zeldzaamste soorten werden hooge prijzen betaald door de liefhebbers. Men zag waarschijnlijk ook hier de tulp tot uiterlijke versiering des lichaams dragen. Zoo werd weldra de tulp in bepaalde kleuren en variaties een voorwerp van speculatie en hazardspel, waardoor de prijzen schier tot het onmogelijke stegen.

Wij zullen dat verloop der tulpen-speculatie niet nagaan. Er is weinig over bekend, maar bovendien ligt het niet in ons plan. Dit is voldoende te zegggen, dat die dwaze overdrijving van den tulpenhandel tusschen 1635—1637 valt, en er prijzen betaald werden, die tot *f* 11.500 voor een bol liepen. Het toppunt van dwaasheid was zeker bereikt, zooals de volgende dichtregelen vermelden:

„dat er voor een pond der raerste Tulpans bollen
Acht tonnen Gouts en twee betaelt moet zijn ten vollen".

Wij moeten hierbij nog mededeelen, dat er ook proeven genomen werden om de tulpenbollen te eten. CLUSIUS liet o. a. in 1592 tulpenbollen door den apotheker J. MULLER in Frankfort evenals orchisknollen inmaken, en vond ze veel lekkerder dan deze [1]).

Dat een matroos op een koopmanskantoor in Amsterdam bij vergissing een tulpenbol van eenige honderden guldens opat, is een bekend verhaal, maar minder bekend is het, dat aanzienlijken er ook soms gebruik van maakten. Zoo lezen wij in de dichterlijke beschrijving van Mouffeschans door HONDIUS:

Tulpebollen, daar de zotten
Heil op zetten, hof en hart,
Eten zij, om niet te spotten,
Hoezeer haar die spijze smart.

Op de handelsziekte in tulpen volgde natuurlijk reactie en ontnuchtering door de daling der prijzen tot het normale.

De dwaze tulpenhandel had velen verarmd en weinigen bevoordeeld. Maar een voordeel, dat indirect er uit volgde, was de reclame voor de tulpen van Holland, die, ook al golden zij niet meer de onmogelijke prijzen, toch voortaan overal gezocht werden.

Omstreeks een eeuw na den tulpenhandel ontstond er nog voor korten tijd een soortgelijke handelsziekte door de hyacinthenspeculatie van 1733—1734, maar op kleiner schaal. En al werden er niet zooveel duizenden uitgegeven voor een bol als bij de tulpen, toch werden ook na 1740 nog van *f* 400 tot *f* 2000 voor hyacinthen besteed. Deze prijzen werden echter niet door particulieren, maar door kweekers betaald, die aldus in het bezit wilden geraken van een zeldzame variëteit, om daaruit weer voordeel te behalen.

Zoo was Haarlem, waar de tulpen- en hyacinthenteelt bovenal gevestigd was, beroemd geworden als de bloemenstad. Wel was de bloembollenteelt er nog beperkt tot de nabijheid der stad, meest tot de tuinen achter de huizen buiten de Groote en Kleine Houtpoorten, maar in het laatst der 18de eeuw huurden kweekers ook al grond onder Overveen, Bloemendaal en op het Kraaiennest.

Van Haarlem werden toen reeds bollen gezonden naar Engeland, Frankrijk, Spanje, Italië en elders. Maar toch mag men dien bloembollenhandel in vergelijking met den tegenwoordigen nog niet dan onbeduidend noemen. Tot de Fransche omwenteling trokken de Haarlemsche bloemisten ook vele tulpenbollen uit Rijssel en andere steden van Vlaanderen, waar zich de geestelijken op de bollencultuur hadden toegelegd om die te verhandelen.

Haarlem bleef den hoogsten roem op het gebied der bloemen behouden, en in deze stad vond men in de 18de eeuw reeds kweekers, die de bloembollenteelt wetenschappelijk beoefenden. De Haarlemsche bloemisten werden aldus in de 18de eeuw meer en meer vermaard. Het standaardwerk van den Marquis DE ST. SIMON (Des Jacinthes, leur anatomie, reproduction et culture, Amsterdam, 1768) wijst telkens op ondervindingen, in de Haar-

---

1) H. GRAFEN zu SOLMS-LAUBACH, Weizen und Tulpen und deren Geschichte, 1899, pag. 56.

lemsche kweekerijen opgedaan. In 1752 verscheen de eerste druk van een verhandeling over hyacinthen in de Fransche taal door GEORGE VOORHELM met eenige afbeeldingen, en in 1762 verscheen hiervan een tweede druk met portret van den schrijver, waarbij het volgende bijschrift:

Voici GEORGE VOORHELM, ce célèbre fleuriste,
Flore doit à ses soins ses plus belles couleurs;
Zéphirs, Dieux du Printemps couronnent cet artiste;
Il offre à vos amours les plus brillantes Fleurs.

Van NICOLAAS VAN KAMPEN EN ZOON, een bekende bloemistenfirma in het midden der 18de eeuw te Haarlem, verscheen in 1760 een verdienstelijk werk: Traité des fleurs et oignons.

Dat er in het laatst der 18de eeuw te Haarlem zeer belangrijke verzamelingen nieuwe en zeldzame planten gevonden werden, blijkt uit het groote plaatwerk door G. VOORHELM-SCHNEEVOOGT, uitgegeven naar teekeningen van den bloemenschilder HENRICUS SCHWEGMAN, met tekst van S. J. VAN GEUNS.

Bloembollenteelt in de 19e eeuw.

In de eerste jaren der 19e eeuw had de bollenhandel veel te lijden door den druk der tijden. Toch bleef hij zich in Haarlem staande houden. Na 1813 kwam er langzamerhand hoop op een beter toekomst, al was het aanvankelijk nog een zware strijd. De omstandigheden veranderden en stelden weldra geheel andere eischen aan de bollenteelt dan voorheen. Zooals de geheele handel in de 19e eeuw een ander karakter verkreeg, was dat ook met den bollenhandel het geval.

In dien moeielijken overgangstijd kwam ERNST HEINRICH KRELAGE uit Duitschland naar Haarlem, waar hij in 1811 een bescheiden bloemistenzaakje verkreeg. Hij was een van de eersten, die den bollenhandel volgens nieuwe inzichten dreef, er voor naar Frankfort reisde, om op de mis aldaar betrekkingen aan te knoopen, en die naast de uitbreiding van den afzet ook ijverde, om door het kweeken van nieuwe varieteiten de bloementeelt op de hoogte des tijds te houden, of liever, den tijd vooruit te doen gaan.

Vooral de zoon J. H. KRELAGE, die in 1851 als deelgenoot in deze zaak optrad (overleden Dec. 1901), was het, die in de laatste halve eeuw de ziel was van schier alles, wat er in 't openbaar geschiedde om de bollenteelt in Nederland tot de hoogte van een wetenschappelijk bedrijf te verheffen, en die haar economisch trachtte te verbeteren, door den roem dezer Hollandsche cultuur meer te verbreiden.

Door zijn initiatief werd in 1856 te Haarlem, tijdens de viering der Costerfeesten, de eerste bloemententoonstelling in de Hertenkamp gehouden. Na dit goed geslaagde begin was het de heer KRELAGE weer, die aan de totstandkoming van de Internationale Tuinbouwtentoonstelling in het Paleis van Volksvlijt te Amsterdam een belangrijk aandeel had, een tentoonstelling, die het model werd van de latere tentoonstellingen te Londen, Hamburg en Petersburg. Bijna geregeld nam de heer KRELAGE zitting in de jury's, waar over internationale tuinbouwzaken werd onderhandeld, want hij bepaalde zich niet alleen tot de belangen der bollenteelt. Zoo werd

KRELAGE een internationale persoonlijkheid, die aan den tuinbouw in Nederland een eigen plaats wist te geven.

De tuinbouw werd in Nederland vroeger van overheidswege als onderdeel van den landbouw beschouwd en behandeld. In zekeren zin was dat niet onjuist, maar bij de weinige regeeringszorg voor den landbouw en het niet zelden onpraktisch of bureaucratisch optreden van overheidswege, werd de tuinbouw nog meer dan de landbouw het kind van de rekening. En terwijl in België en elders reeds veel voor den tuinbouw werd verricht, liet men in Nederland de zaken maar loopen.

Om de eigenaardige behoeften van de bollenteelt door samenwerking te bevorderen, werd door het initiatief van den heer KRELAGE in 1860 de *Algemeene vereeniging van bloembollencultuur* opgericht, waarvan aan KRELAGE het voorzitterschap werd opgedragen, een vereeniging, die thans 28 afdeelingen en ongeveer 1900 leden telt in Noord- en Zuid-Holland, bijna allen beoefenaars van het bloembollenvak. Door die samenwerking kon er worden opgetreden, om door onderhandeling met de waterschappen omtrent den waterstand bepalingen te verkrijgen, waarbij op de belangen der bollenteelt gelet werd. Bij de regeling der internationale verhoudingen stond de heer KRELAGE, gesteund door de vereeniging, steeds op de bres; herhaaldelijk was hij de adviseur der regeering, of opende hij deze de oogen voor de Nederlandsche belangen.

Door dit optreden, door het meer als handelaars met het buitenland in betrekking treden der kweekers, door het reizen in den vreemde, door het verbeteren der cultuur en het kweeken van tallooze varieteiten, is de bollenteelt in de laatste 25 jaren op groote schaal toegenomen. Van Alkmaar tot zelfs in het Westland heeft de cultuur zich uitgebreid langs den duinrand. In de eerste helft der 19e eeuw had de uitbreiding der bollencultuur hoofdzakelijk plaats om de Noord, d. i. ten N. van Haarlem, in de laatste kwart eeuw vooral om de Zuid. Haarlem is nog altijd het middelpunt van de bloembollencultuur en den bollenhandel gebleven. Besloeg de oppervlakte van het bollenland in 1882 in Noord- en Zuid-Holland nog slechts ± 600 H.A. (waarvan 231 H.A. met hyacinthen en 205 H.A. met tulpen) in 1900 werden 2526 H.A. door bollen in beslag genomen, waarvan 1647 H.A. in Zuid-Holland en 874 H.A. in Noord-Holland. In 18 jaren is de oppervlakte des lands aan bollenteelt gewijd ongeveer verviervoudigd. Hoofdzakelijk worden geteeld voor het buitenland: hyacinthen, tulpen, narcissen, crocussen, gladiolussen, anemonen, ranunculussen, lelies, irissen, scilla's enz.

De uitvoer van bloembollen, die in 1898 bedroeg 6,19 mill. K.G. bruto, beliep in 1902: 10,3 mill. K.G. De voornaamste landen, welke de bollen afnemen, zijn: Groot-Britannië, Pruisen, Vereenigde St. v. N. Am., Hamburg, België, Rusland, Zweden, Denemarken, Noorwegen enz.

Warmoezerij en vruchtenteelt. De warmoezerij en vruchtenteelt heeft in de 19e eeuw in Nederland een groote uitbreiding ondergaan. De toenemende behoefte in de groote steden en bovenal de behoefte van het buitenland was de oorzaak van die uitbreiding. In het volgende geven wij een overzicht van de toeneming der oppervlakte, welke sedert 1833 aan warmoezerij en boomkweekerij werd gewijd in de verschillende provinciën.

	Oppervlakte in H.A. Warmoezerijen en tuinen.		Boomgaarden en kweekerijen.	
	1833.	1900.	1833.	1900.
Groningen	2722	3381	—	78
Friesland	1422	1516	1093	191
Drente	749	978	—	41
Overijsel	1132	1979	249	415
Gelderland	3983	7165	5299	5612
Utrecht	1368	2333	2065	2685
Noord-Holland . . .	2120	2745	917	790
Zuid-Holland . . .	3565	7631	3072	1846
Zeeland	1218	2030	1909	1329
Noord-Brabant . . .	3655	5172	1087	888
Limburg.	1914	4297	6345	6139
Nederland	23848	39477	22036	20014

Deze cijfers, voor 1833 volgens het toen opgemaakt kadaster, die voor 1900 volgens het laatste landbouwverslag, kunnen niet op absolute juistheid aanspraak maken. De eerste zijn zeker het nauwkeurigst. Voor boomgaarden blijft het altijd de vraag, wat men onder boomgaarden gebracht heeft, daar de boomgaarden gewoonlijk tevens weideland zijn, of door onderbouw nog een andere cultuur hebben. Daarom durven wij voor de boomgaarden niet in vergelijking treden, en geven wij de cijfers, zooals wij ze vonden, zonder meer. Omtrent warmoezerijen is de opvatting niet zoo veel verschillend. Daarin zien wij voor de meeste provinciën een grooten vooruitgang.

De oorzaak van die uitbreiding der warmoezerij noemden wij reeds; door de verbetering van de verkeersmiddelen in de laatste halve eeuw werd de afzet veel bevorderd. In de jaren na 1870 zag men op vele plaatsen in den lande een streven, om de vruchten- en groententeelt tot hooger ontwikkeling te brengen, en vooral in de slechte landbouwjaren werd door de verderziende mannen meer de aandacht op den tuinbouw gevestigd [1]).

Men vindt in Nederland eenige gewesten, waar zich de tuinbouw of vruchtenteelt of een van beide in 't bijzonder heeft ontwikkeld. De belangrijkste zijn het Westland, bij Rijnsburg en Katwijk, Roelof-Arendsveen en Langeraar, Amsterdam en omstreken, de IJpolder en Beverwijk, Broek-op-Langendijk, Noord- en Zuid-Scharwoude, St.-Pancras, Koedijk en Oudkarspel, de Streek (tusschen Hoorn en Enkhuizen), de Beemster, Ammerzoden, de Langstraat en Zwijndrecht. De Betuwe, de Hoekschewaard, de kleistreken van Utrecht, het Zuiden van Limburg en Zuid-Beveland hebben vooral vruchtenteelt, de omstreken van Breda frambozen en aardbeienteelt, enz.

---

1) Zie: W. A. VERULY VERBRUGGE, Iets over het belang van den tuinbouw in Nederland, 1881. — F. B. LÖHNIS, Vruchten- en Groententeelt, (Economist 1882). — L. C KNIPHORST, Voorlezing over de geschiktheid der ondergronden in de Drentsche veenkoloniën tot den verbouw van groenten, 1882.

Het Westland. Het Westland, met de gemeenten Loosduinen, Monster (met Poeldijk), 's-Gravenzande, Naaldwijk, Wateringen en de Lier, heeft door zijn zavelgrond, die snel in temperatuur rijst met het voorjaar en een zeer gewenschten toestand van vochtigheid bezit, alsmede door de afgezande binnenduinen, welke door de nabijheid van het spoelingdistrict Schiedam goed van mest kunnen voorzien worden, vele voorwaarden gehad, waardoor de tuinbouw zich hier tot de teelt van vroege produkten kon ontwikkelen. De oppervlakte aan tuinbouw alhier gewijd leert het volgend overzicht kennen [1]).

GEMEENTEN.	Oppervlakte moestuinen. Grond voor asperges en vroege aardappelen mede inbegrepen.	H.A. Boomgaard.	H.A. Bollenland.	Oppervl. muur. M².	Oppervl. glas. M².
Naaldwijk . . .	535	130	7,6	100,000	131,215
's-Gravenzande .	650	42	15	16,000	18,000
Monster . . .	200	382	30	100,000	250,000
Wateringen . .	107	58	12	40,000	130,000
De Lier . . .	63	4	—	1,000	13,000
Loosduinen . .	534	20	6	10,000	180,000
Totaal .	1889	636	70,6	267,130	722,215

Van de cultures leverden hier vroeger de vroege aardappels de belangrijkste bron van inkomsten op. Nadat de Kanaal-eilanden Jersey en Guernsey zijn begonnen met deze cultuur is het Westland achteruitgegaan. Tot aan de jaren omstreeks 1870 duurden de gouden jaren, dat het Westland schier de heerschappij had op de markt door zijn produkten. Gedeeltelijk was de achteruitgang na dien tijd een gevolg van eigen schuld, omdat er niet voldoende gelet werd op de qualiteit, en men, door alleen de quantiteit in het oog te houden, den goeden naam der Westlandsche produkten deed achteruitgaan. Ook met andere cultures bleef men niet op de hoogte. Zoo hield men bij de teelt van druiven en andere fijne vruchten vast aan oude methodes, aan de vroegere schoorramen tegen de muren, enz.

België en Engeland, die in de eerste helft der negentiende eeuw bij onze tuinders nog in de leer waren gegaan, sloegen door beter tuinbouwonderwijs en verderzienden blik een anderen weg in. Door den bouw van betere kassen, door het toepassen van nieuwe methoden, gingen zij de Nederlandsche tuinders voorbij. Toen werden de oogen geopend. Men begreep een anderen weg te moeten volgen. Door verbeterd vakonderwijs moest meer ontwikkeling gebracht worden, door organisatie de knoeierij worden belemmerd. In het Westland was de Vereeniging „Westland", in 1889 opgericht, in dien geest met veel vrucht werkzaam.

Van de fijnere cultures is de druiventeelt het belangrijkst. Vroeger werd

1) Deze gegevens evenals enkele andere volgens C. H CLAASSEN, Nederl. Tuinbouwalmanak 1903, in zijn toelichting bij het tuinbouwkaartje. — Zie verder: J G. HAZELOOP, De tuinbouw in het Westland (Tijdschrift voor Tuinbouw, 1898) en H. BLINK, Het Westland en de ontwikkeling van zijn tuinbouw, (Vragen v. d. Dag, 1899.)

deze teelt hoofdzakelijk gedreven in de open lucht tegen muren, gedeeltelijk door schoorramen afwisselend beschut. Thans volgt men er algemeen betere methodes. Eerst werden eenvoudige kassen ingevoerd, maar thans heeft men er naar buitenlandsch voorbeeld kassen die stelselmatig verwarmd kunnen worden en aan alle eischen eener goede cultuur kunnen voldoen. De beteekenis van de druivencultuur leert in het Westland het volgend overzicht kennen.

Gemeenten en Dorpen.	Lengte der muren in M.	Totaal der waarde in G.	Gemiddelde opbr. per M. van:		Totaal der opbrengst in K.G.	Totaal der opbrengst in Guld.
			Kouden grond in K.G.	Staand glas in K.G.		
's-Gravenzande .	14,654	102,758	4	5	59,316	29,658
Monster . . .	34,338	257,535	4	5	140,352	84,211
Poeldijk . . .	40,300	202,100	2	4	88,600	47,844
Naaldwijk . . .	60,750	425,250	$2^1/_2$	4	165,375	165,375
De Lier . . .	800	5,500	2	—	1,600	960
Loosduinen . .	6,900	51,750	1	3	10,100	5,050
Wateringen . .	20,500	143,500	3	4	65,600	36,080
		1188,393			530,943	369,178

De teelt van vruchten, die volgens het eerste staatje ± 600 H.A. beslaat, geschiedt meest voor het buitenland, de druiven blijven meest in ons land. Verder levert het Westland kruisbessen en neemt er de bouw van perzikkassen toe.

Tusschen de vruchtboomen, voor de muren en in de kassen gebruikt men elk open plekje voor de groenteteelt. De groenteteelt is in Loosduinen de hoofdzaak doch neemt ook elders sterk toe. In Loosduinen vindt men veel plat glas, waaronder postelein, komkommers, sla, peen en meloenen in groote hoeveelheden verbouwd worden. De bloemkool- en boonenteelt neemt op het open veld een groote ruimte in. 's-Gravenzande heeft bovenal de aspergeteelt; in 1897 werd daar op de veilingen voor *f* 407,399 verkocht. Ook de cultuur van aardbeien onder glas staat in het Westland hoog.

Zwijndrecht. Een belangrijk tuinbouwgebied is het eiland Zwijndrecht, waar ± 230 H.A. met groenten en vruchten beteeld worden, terwijl men in de nabijgelegen gemeenten nog vindt te Charlois ± 75 H.A., te Hendrik-Ido-Ambacht 50 H.A., te Ridderkerk 17 H.A. en te IJselmonde 15 H.A. De aardbeiencultuur in de open lucht staat hier hoog; de uiencultuur is er belangrijk, en de cultuur van wortels staat nergens zoo hoog. Verder verbouwt men er sla, komkommers, selderij, boontjes, prei, enz.

Roelof-Arendsveen en Langeraar. Te Roelof-Arendsveen vindt men ongeveer 400 tuinbouwers; te Langeraar vinden ± 200 lieden in tuinderij hun bestaan. De hoofdzaak is hier augurkencultuur, waaraan ± 200 H.A. gewijd zijn en waarvan jaarlijks ± 3 mill. K.G. worden uitgevoerd. Verder teelt men hier erwten, peulen en boonen, met de augurkenteelt gecombineerd [1]).

[1]) Zie verder: C. H. Claassen, Twee tuinbouw-centra in Nederland. („De Natuur in", VI, afl. 3).

Amsterdam. Beverwijk. Rondom Amsterdam moest de tuinbouw wel ontstaan door de behoefte, welke de groote stad heeft aan tuinbouwprodukten. In de gemeente Sloten vindt men langs den Schinkel een honderdtal tuinders, die onder glas verbouwen: kropsla, wortelen, radijs, komkommers, enz. In den IJpolder vindt men uitgebreide cultures van stamboontjes. Ook in andere omliggende gemeenten van Amsterdam wordt tuinbouw gedreven.

Beverwijk, dat mede aan Amsterdam maar ook elders levert, heeft behalve groenten- een aanzienlijke cultuur van aardbeien, van welke een groote hoeveelheid wordt uitgevoerd naar het buitenland.

De Langendijk. In de reeks der vier aaneensluitende dorpen: Broek-op-Langendijk, Zuid-Scharwoude, Noord-Scharwonde, en Oud-Karspel, gezamenlijk de Langendijk geheeten, heeft zich in de laatste jaren de tuinbouw aanzienlijk uitgebreid, en zijn vele gronden, vroeger aan landbouw gewijd, thans voor tuinbouw in gebruik. Te Broek-op-Langendijk bestond de tuinbouw al langer; in het begin der 19e eeuw en vroeger werden van hier al schuiten met kool, uien, wortelen enz. naar Amsterdam gevoerd. Doch na de veepest, toen het grasland niet zulke aanzienlijke voordeelen meer opleverde, werd het voorbeeld van enkelen in dit gewest meer gevolgd. In den slechten tijd voor den landbouw breidde de tuinbouw zich uit en zoo zijn thans in het Geestmerambacht ongeveer 4000 H.A. als tuinland in gebruik. Geteeld worden vooral: vroege bloemkool, vroege aardappelen, gele en witte kool, reuzenbloemkool en wortelen. De groentemarkt is te Broek-op-Langendijk. De koolsoorten worden door ons land, maar meest naar Duitschland verzonden. In 1900 werden naar het buitenland verzonden 2200 waggons kool.

De Streek. In de reeks van dorpen tusschen Hoorn en Enkhuizen, gewoonlijk de Streek genoemd, bestaande uit Wester-Blokker, Ooster-Blokker, Westwoude, Hoogkarspel, Lutjebroek, Grootebroek en Bovenkarspel, en waarbij nog komen de noordelijker gelegen dorpen, de Bangert, Andijk en Wervershoof, en de zuidelijker gelegen: Venhuizen, Hem, Wijdenes, Schellinkhout en Broekerhaven, vindt men sinds lang (zie pag. 524) een belangrijken tuinbouw. Bloemkool, sluitkool, uien, vroege aardappelen, kroten, meirapen, appels, peren, pruimen, bessen en hazelnoten worden in dit gewest geteeld. De vruchtencultuur vindt men bovenal in de Bangert (peren, bessen, hazelnoten). Afslagmarkten voor deze produkten vindt men te Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, Bovenkarspel, Broekerhaven en Hoogkarspel.

Verdere tuinbouwgewesten. Het kan niet in de bedoeling liggen bij elk der tuinbouwgewesten in deze historische beschrijving te blijven stilstaan, of ze zelfs te noemen, dat zou ons te ver voeren. Toch willen wij nog op enkele centra kortelijk wijzen. Te Ammerzoden aan de Maas in Gelderland bestaat een belangrijke cultuur van uitjes, inleguitjes, die zich ook in de omliggende gemeenten heeft uitgebreid.

Te Rijsburg en Katwijk wordt veel kool verbouwd, een cultuur die ruim $1^1/_2$ eeuw oud is (zie pag. 525). De Beemster levert augurken en groenten. De oostelijke dorpen uit de Langstraat van Noord-Brabant hebben een belangrijken tuinbouw; de gemeenten Vlijmen, Haarsteeg, Nieuwkuik en Drunen bezitten veel warmoezerijen en boomgaarden, waarvoor den Bosch de hoofdmarkt is. De frambozenteelt is hier zeer aanzienlijk; alleen te Vlijmen vindt men 40 H.A. er mede beplant, en eveneens de bessenteelt.

Een belangrijken tuinbouw vindt men te Helenaveen, in de veenkolonie, en in de omstreken van Venloo, van welke veel naar Duitschland wordt uitgevoerd.

Boomkweekerij, ooftteelt, teelt van sierheesters enz.

De kweekerij van boomen, sierheesters enz. heeft in de laatste eeuw een belangrijke uitbreiding verkregen. Boskoop is hiervoor wel het belangrijkste centrum. Wij hebben er reeds op gewezen, dat die bijzondere teelt te Gouda is aangevangen en zich naar Boskoop heeft verplaatst in de 17e eeuw of het begin der 18e eeuw. De gezamenlijke oppervlakte der kweekerijen in en om Boskoop beslaat een oppervlakte, welke ongeveer 500 H.A. zal bedragen.

De teelt te Boskoop is in de tweede helft der 19e eeuw geheel veranderd. Vroeger was hier de kweekerij van vruchtboomen hoofdzaak, en op dit gebied had deze streek een grooten naam verworven. Tusschen de vruchtboomen vond men aardbeiencultuur. De teelt van vruchtboomen is thans voor een groot gedeelte door sierplanten vervangen als azalea's, rhododendrons, aucuba's, coniferen, magnoliais, hulsten, clematis, hydrangea's, seringen, bloemstruiken en rozen, die grootere voordeelen opleveren. De uitbreiding van het wereldverkeer heeft den Boskoopschen planten een afvoergebied bezorgd in Duitschland, Engeland, Amerika en elders. Omstreeks 1850 is hier de buitenlandsche handel begonnen, eerst op Duitschland en langzamerhand verder gaande [1]).

Ook te Aalsmeer heeft zich de kweekerij ontwikkeld. De bewoners van Aalsmeer oefenden in den tijd, toen de Haarlemmermeer nog niet droog was, vooral het visschersbedrijf uit. Na de droogmaking moesten zij een anderen werkkring kiezen. Daar de landbouw geen bevredigende resultaten gaf, werden zij gedwongen om gewassen te verbouwen, die òf in korten tijd tot ontwikkeling konden komen, òf meer opbrachten. Enkele oude kweekers waren hier reeds, en naar hun voorbeeld werd die cultuur uitgebreid door de teelt van tuinbouwgewassen. In het begin werden vruchtboomen en andere gemakkelijk te kweeken planten gecultiveerd. Toen zij hiermede een weinig op de hoogte waren, beproefden zij ook andere cultures in te voeren, en daarin slaagden zij. In de eerste jaren, toen de opbrengst nog niet groot was, trachtte men door tusschenculturen van groenten de winst te vermeerderen; later werd de groentecultuur niet zelden hoofdzaak. Vóór de groentekweekers in Limburg zich op de augurkenteelt toelegden was deze voor een groot gedeelte in handen van Aalsmeer. Echter door de weinige zorg, aan de augurkencultuur gewijd, door een ziekte, die er in ontstond, moest deze teelt weder worden opgegeven.

Nog altijd is de boomkweekerij te Aalsmeer een belangrijke zaak. Vooral worden hier vele vruchtboomen gekweekt. Ook de rozenkweekerij is er goed vertegenwoordigd en de teelt van coniferen breidt er zich uit. Woudboomen, vroeger in groot getal hier gekweekt, treft men er thans minder aan. Vormboomen, planten, die in allerlei vormen worden geleid, werden vroeger te Aalsmeer vele gekweekt, thans minder. Doch marktplanten en snijbloemen worden er in groote hoeveelheden geteeld voor de markten te Amsterdam, Rotterdam, den Haag, Haarlem en Leiden [2]).

---

1) Zie J. P. M. CAMMAN, Een belangrijk dorp (Boskoop), (Eigen Haard 1897, pag. 453)

2) Zie C. H. CLAASSEN, De tuinbouw en het tuinbouwonderwijs te Aalsmeer, (Tijdschr. v. Tuinbouw 1896, pag. 232).

Bloem- en boomkweekerijen vindt men verder in de Rijp en te Uitgeest, te Naarden en Bussum, te Oudenbosch, te Rozendaal, te Dedemsvaart, Hoogeveen, Joure en elders op vele plaatsen.

De vruchtenteelt in Nederland heeft haar hoofdgewest in de Betuwe. Wordt aan het Westland wel den naam van „fruittuin van Nederland" gegeven, de Betuwe verdient nog eerder dien naam. Vier-en-vijftig gemeenten in de Betuwe toch bezitten boomgaarden, die voor den handel bestemd zijn, en deze zijn gelegen in de Betuwe, de Tielerwaard, tusschen Maas-en-Waal en in de Bommelerwaard. Ruim 4 % der geheele oppervlakte is met boomgaarden beplant.

Van de 4510 H.A. boomgaarden komen op de

Over-Betuwe	1050	H.A.
Neder „	1842	„
Tielerwaard	900	„
Bommelerwaard	280	„
Maas-en-Waal	435	„

De boomgaarden worden jaarlijks verpacht; de vruchten worden aan commissionnairs van Nederlandsche huizen verkocht of in consignatie naar het buitenland gezonden [1]).

De meikersen, pruimen en kruisbessen gaan naar Engeland; de pitvruchten, vooral de appels, voor een groot deel naar Duitschland en de rest naar binnenlandsche markten.

Verder zijn gewesten der vruchtenteelt het Z.W. van Utrecht, het land van Altona in Noord-Brabant, de Hoeksche Waard (krieken) [2]), Zuid-Beveland, het zuiden van Limburg, enz. enz.

Tuinbouw-vereenigingen. In het bovenstaande, hoezeer een onvolledig overzicht van den tuinbouw in Nederland, zien wij welk een grooten vooruitgang deze heeft gemaakt. Om den uitvoer van tuinbouwplanten in het buitenland te verzekeren is hier te lande de phytopathologische dienst ingericht (zie pag. 367), en het tuinbouwonderwijs is ingesteld, om bekwame tuinders op te leiden (zie pag. 424).

Het vereenigingsleven heeft zich bij de tuinders ook langzamerhand ontwikkeld in de 19e eeuw. In 1872 werd opgericht de *Nederlandsche Maatschappij voor tuinbouw en plantkunde*, die thans 36 afdeelingen en ruim 2800 leden telt. In 1861 werd te Boskoop opgericht de *Pomologische Vereeniging* (61 leden) en in 1881 werd hier opgericht de „*Vereeniging Boom- en Plantenbeurs te Boskoop*" (270 leden). De *Nederlandsche Pomologische Vereeniging* werd opgericht in 1898; zij telt 85 leden.

Van de onderscheidene locale tuinbouwvereenigingen moeten wij nog noemen de *Luntersche Tuinbouwvereeniging*, opgericht in 1873, die onderscheidene malen prijzen uitloofde voor de schoonste appels van zaailingen, enz.; de *Vereeniging tot bevordering van tuinbouw en landbouw in Limburg*, (360 leden), de *Friesche tuinbouwvereeniging* (121 leden), de *Algemeene Tuinlieden- en Bloemistenbond*, opgericht 1900.

1) Zie: J. P. CAMMAN, De fruitteelt in de Betuwe. (Tijdschr. voor Tuinbouw, II, 1896).
2) Zie: C. H. CLAASSEN, De tuinbouw in de Hoeksche Waard. (Vereeniging „Hoeksche Waard's Belang", 1898).

HET JACHTRECHT EN DE JACHT.

Jacht en landbouw vóór de 19e eeuw. Het jachtrecht en de jacht zijn voor den landbouw van groote beteekenis, omdat de landbouwprodukten er herhaaldelijk door beschadigd worden. Bij het gemis van vertegenwoordiging in het bestuur des lands, of doordien de landelijke stand door de edelen en ridders vertegenwoordigd waren, die de jacht met voorliefde uitoefenden, werd er gedurende de middeleeuwen en den eersten tijd der nieuwe geschiedenis weinig aan de belangen van den landbouw gedacht, waar het betrof de regeling van de jacht.

Wij zeiden reeds (I, 181 enz.), dat het jachtrecht van de particuliere grondbezitters langzamerhand overging aan de heeren des lands, die het occupeerden. In Holland hadden de Graven uit het Henegouwsche en Beiersche huis zich het jachtrecht op de bezittingen van anderen nog niet aangematigd, maar alleen tot hun eigen bezittingen bepaald. Onder MAXIMILIAAN VAN OOSTENRIJK schijnt de graaf zijn jachtrecht willekeurig te hebben uitgebreid door het duinmeierschap van Holland aan het houtvesterschap te verbinden. Vóór dien tijd schijnt er omtrent de jacht op hazen en konijnen op eigen land niets te zijn bepaald.

In den tijd der Republiek werd het jachtrecht beschouwd als toe te komen aan de Staten der provinciën, die de opvolgers waren der grafelijke macht, terwijl het verder ook werd toegekend aan den Stadhouder, die het weder aan anderen kon toestaan [1]). In de provinciën werden dientengevolge onderscheidene bepalingen op het jachtrecht uitgevaardigd, die wel veel overeenkomen, maar toch in bijzonderheden verschillen. Doch daarnaast was het jachtrecht nog verbonden aan het bezit der vele heerlijkheden. Een eigenaardige toestand werd hierdoor in het leven geroepen, dat vele gronden der heerlijkheden verkocht werden, terwijl het jachtrecht op die gronden afzonderlijk verkocht werd, en dus op zich zelf bleef bestaan. Daardoor was het jachtrecht ook geheel verschillend in de onderscheidene gedeelten der provinciën.

In Holland werd, evenals in de meeste andere provinciën, onderscheid gemaakt tusschen de jacht op *grof wild* en *klein wild*. Onder *grof wild*, ook *groot wild* of *groote jacht* genoemd, werden gerekend *wilde zwijnen*, *herten*, *reeën*, enz. Dat niemand op wilde zwijnen of herten enz. mocht jagen, werd vastgesteld bij resolutiën van de Staten van Holland (deel I, pag. 1344, deel III, pag. 618), uitgezonderd dat het den baronnen, daarmede

---

1) Resolutie van Holland van 3 Nov. 1585.

bevoorrecht, geoorloofd was, door den gezworen Wildsschut van de graaflijkheid jaarlijks een hert te doen schieten [1]).

De betrekking van Opperhoutvester was in Holland eertijds zeer aanzienlijk. MERULA beschrijft zijn taak aldus. Het is een persoon, die den principialen last en het generale opzicht heeft van de houtvesterijen en wildernissen overal in den lande van Holland, zijnde een goed deel van des Princen domeinen aldaar. Dat die taak altijd zeer aanzienlijk geweest was blijkt daaruit, dat JACOBA VAN BEIEREN in 1433 door PHILIPS DEN GOEDE tot Houtvesteresse en Opperdeurbewaarster werd aangesteld. Ook de stadhouders bekleedden altijd dit ambt; WILLEM I verkreeg die waardigheid in 1560, en toen hij in 1567 deze provinciën tijdelijk moest verlaten, werd zij opgedragen aan MAXIMILIAAN GRAAF VAN BOSSU. Later verkreeg MAURITS die waardigheid, en na hen de volgende Prinsen van Oranje.

Het Placaat op de Houtvesterijë en de jacht in Holland en West Friesland, in 1767 door den PRINS VAN ORANJE vastgesteld, zegt in art. 1: „Een iegelijk zal zich hebben te wachten in de bosschen, klingen, duinen en wildernissen, mitsgaders in het vlakke, naar hazen, konijnen, patrijzen en ander wild te jagen, of ook met havikken of andere vogelen te vliegen, of op eenigerlei wijze te vangen anders als hierna toegelaten wordt, op straffe van te verbeuren telken reize twintig ponden, en daarenboven van elken gevangen haas veertig ponden, voor elk gevangen konijn, patrijs, faisant, korhoen of ander van voorz. vliegend wild, twintig ponden, alle van veertig grooten het pond, boven de verbeurte van honden en vogelen, of andere instrumenten, die men gebruikt zal hebben."

En art. 2 vervolgt: „Hieraan zijn alleen uitgezonderd die aan de Ridderschap en edelen van Holland en West-Friesland en derzelven wettige nakomelingen, mitsgaders de Burgemeesteren, Raden en vroedschappen van zoodanige steden, dewelke zijn leden van haar Edele Groot Mog. Vergadering, benevens derzelver Ministers ter vergadering van haar Edele Groot Mog. compareerende, gelijk mede de Raadpensionarissen en Secretarissen." Vervolgens worden nog opgenoemd, als tot de jacht gerechtigd: Presidenten en andere raden van den Hoogen Raad en het Hof van Holland, de griffiers, de Advocaat-fiscaal, de Procureur-generaal, de secretarissen, de twee eerste deurwaarders der raadkamers, de dijkgraven en hoogheemraden van Rijnland, Delfland en Schieland, benevens eenige anderen, den Baljuw van Kennemerland enz.

In art. 42 wordt bevolen, dat alle landlieden, wonende in de dorpen of plaatsen bij of omtrent de duinen en wildernissen gelegen, binnen veertien dagen na Lichtmis de honden ter grootte van een matelijke spillioen (= Spaansche jachthond) moeten pooten aan den eenen poot of een blok aan den hals te hangen, naar de grootte en kracht van den hond, opdat hij niet in staat zij aan eenig wild schade te doen, en dat tot aan St. Jacob toe.

In art. 8 wordt „expresselijk verboden in eeniger manieren te jagen in eenig nog te velde staand koren of honden daarin te zenden, op een boete van vijf en twintig ponden."

Uitvoerig wordt aldus in vijf en zeventig artikelen de jacht gereglemen-

---

1) Zie H. DE GROOT. Inleiding tot de Holl. rechtsgel. II. Placaat van 1750.

teerd, de tijd van jacht voor verschillend wild vastgesteld, het strikken van hazen en konijnen verboden enz. Het vangen, koopen en verkoopen van nachtegalen en het verstoren van hun nesten en eieren werd absoluut verboden in de geheele houtvesterijë.

Op de vrijheid van jacht omtrent den huize Leeuwenhorst bestond een afzonderlijke ordonnantie van 3 April 1679. Ook hier werd het wild beschermd tegen de honden der huislieden, evenals op vele plaatsen.

Hoewel in Zeeland de meeste rechtsplegingen met die van Holland overeenkwamen, had men hier toch een bijzonder reglement der Staten op de jacht, visscherij en vogelarij vastgesteld, 22 Juni 1675. Ook hier werd het wild beschermd; „geen van de opgezetenen of onderzaten ten platten lande mocht bastaard-winden, spilloenen, waterhonden of andere honden houden, die het wild schadelijk konden zijn". Wie evenwel een dergelijken hond tot huiswachter mocht noodig hebben; „die zal denzelven, de steert en aan een van de voorste pooten het eerste lid moeten afhouwen, of op een andere wijze verminkt maken." Ook het vangen van wild met steekgarens, strikken en dergelijke instrumenten was er verboden.

Uit deze verordening blijkt tevens, dat er vroeger in Zeeland faisanten in overvloed gevonden werden, maar dat die reeds in dien tijd grootendeels waren uitgeroeid, zoodat zij zelden in het wild voorkwamen.

In Utrecht waren, evenals in Zeeland, Holland en elders onderscheidene met name genoemde ambtenaren tot de jacht gerechtigd, en eveneens was het jachtrecht toegestaan aan den erfstadhouder. De *Ordonnantie op het stuk van de jagt, ende conservatie van de wilbane*, was laatstelijk gearresteerd den 18en Sept. 1750, met de ampliatiën van 8 Aug. 1753, 1 Nov. 1758, 9 Nov. 1759 en 31 Oct. 1760. In Utrecht mochten o.a. jagen: de heeren geëligeerden, mitsgaders proosten en decanen der vijf capittelen, de edelen, die in de ridderschap waren beschreven of van ouds van riddermatig bekend stonden; verder de Schout, regeerende en oud-burgemeesteren der stad Utrecht, raden en vroedschappen dier stad en hun secretarissen, schouten en burgemeesters van Amersfoort, Rhenen, Wijk-bij-Duurstede en Montfoort, enz. enz.

Art. 10 zegt, „dat niemand eenige konijnen zal mogen fretteeren, noch eenige konijnnesten rooven, noch naar schieten, rommelen noch stommelen, doppen noch uitdelven" in den besloten jachttijd. Art. 11 zegt: „Zoo op eenig land of veld strikken om hazen, patrijzen en ander dergelijk wild te vangen gevonden worden, zal de huurder van het land moeten aanwijzen, wie deze daar heeft gesteld, of anders zich met eede zich ontlasten, daarvan geen kennis te dragen". Zoo veel zorg droeg men hier voor het wild, dat men de landlieden er voor onder eede kon oproepen tot getuigenis. Iemand, die met het maaien van koren of anderszins bij ongeluk wild had gedood, moest dit binnen 24 uren aan de bevoegde macht overleveren, of, als het wild niet gekwetst was, het weer laten loopen. Ook op het houden van honden ten plattenlande vond men hier een soortgelijke bepaling als elders, nl. dat die „bepoot" moesten worden.

Doch art. 23 bepaalt, dat degenen, die wolven of vossen wisten te bekomen en vangen in het Sticht en deze levend in handen van den Luitenant Opperhoutvester brachten, voor iederen ouden wolf, zijnde een reu, de som van

100 gulden zou ontvangen, voor een oude teef 120 guldens en voor een jongen wolf 32 guldens, te betalen bij den Rentmeester-Generaal der domeinen; verder voor ieder ouden vos 6 caroli-guldens, voor ieder jongen vos, bij de moeder gevangen, 2 caroli-guldens.

In Gelderland werd in 1750, 1751 en 1753 een reglement op de jacht vastgesteld, waarbij aan de Ridderschap en onderscheidene hoogwaardigheidsbekleeders het recht op de jacht werd toegestaan. Den overigen burgers werd ook het jachtrecht toegekend, doch binnen de schependommen der steden, waar zij woonachtig waren en burgerrecht hadden. Het strikken van hazen enz. was ook hier verboden. Bij de overige bepalingen kunnen wij niet stilstaan.

In Friesland, waar de erfstadhouder in der tijd opperhoutvester was, was het reglement op de jacht en de Houtvesterije vastgesteld 15 Jan. 1750. In de grietenij van het Bilt had de Stadhouder uitsluitend het jachtrecht, doch deze gaf daarvoor wel akten van vergunning. In art. XII van het Friesche reglement wordt gezegd, dat „alle drie jaren een vrij jaar zoude zijn, om alsdan geheelijk geen wild op de kleilanden te mogen jagen en vangen".

Art. 14 zegt: „Niemand zal vermogen eenige eieren van veldhoenderen, moerhoenderen en dergelijk edel gevogelte te rooven, op te rapen, te verkoopen of uit den lande te vervoeren, noch ook eenige jonge hazen in het zichten als anderzins op het land gevonden wordende, op te nemen en weg te voeren." En art. 15: „Niemand zal op een dag meer dan drie hazen mogen vangen, of meer dan vier dagen in de week mogen jagen".

Ook op het wildschieten, op de zwanejacht en de visscherijen waren hier nog onderscheidene bepalingen gemaakt. In 1756 werden de premiën, op het dooden van vossen gesteld, aanmerkelijk verhoogd; in 1760 werd de premie op het dooden van musschen verhoogd van een halven stuiver per dozijn op 2 penningen per stuk.

In Overijsel werd de jacht geregeld in 1766, in Groningen in 1752, in Drente 1726, 1737, 1749, 1752. In Drente waren predikanten en schoolmeesters van het recht van jacht uitgesloten.

Het placaat speciaal op de wolvenjacht in Drente van 10 Aug. 1683 bevat bepalingen, hoe Schultessen, Rot- en Pandmeesters zich op wolvenjachten hebben te gedragen en de noodige orders konden uitdeelen, met bevel aan de ingezetenen, dat zij die moesten gehoorzamen. Tot deze jachten moest ieder huis twee mannen leveren, met een snaphaan, mits de behandeling daarvan verstaande, of met andere instrumenten gewapend. Op deze jachten mocht niemand, wie hij ook was, eenige honden medenemen, of op eenig ander wild schieten dan op wilde zwijnen en wolven.

Iemand, die buiten de wolvejachten in Drente een wolf ter dood bracht, genoot een premie van honderd guldens; volgens bepaling van 1708 honderd gulden voor een ouden en 25 gulden voor een jongen, mits de kop of iets anders aan Drost en Gedeputeerden vertoond werd. Op het vangen van een ouden otter werd in 1716 een premie van 50 stuivers, op dat van een ouden vos 30 stuivers gesteld; voor iedere gedoode musch werd 2 duiten betaald. Bij de publicatie van 11 Mei 1758 werd aan alle ingezetenen van het landschap bevolen, de gronden en het houtgewas, onder hun be-

heer staande, te zuiveren van alle nesten van roofvogels, als: hanebijters, raven, kraaien, roeken, meerkollen, valken, eksters, reigers enz., op verbeurte van zes stuivers voor ieder nest, dat bij visitatie zou worden ontdekt.

Was schier overal het jachtrecht een twistappel tusschen heeren en landlieden, in Drente kende men die sedert eeuwen zoo gehate onderscheiding niet. Eigenerfde en ridder stonden in het jachtrecht gelijk. Het regelde zich hier naar het grondbezit; elk die, naar 's lands quotisatie, voor 1800 gulden vaste goederen bezat, in een kerspel gelegen, was, naar de laatste jachtwet van 1791, door het geheele landschap tot de jacht gerechtigd. Er bleef echter het denkbeeld van iets ridderlijks aan verbonden; het jagen moest de edele oefening van den vrijen man blijven en mocht geen handwerk worden. De oude eed voor elken jachtgerechtigde was in Drente: „ghij loven en sweeren, dat ghij inkomstigh geen wilt, grof of klein, zult verkoopen, verhandelen of verbuiten (= verruilen), direct of indirect, door zelven of door anderen".

De bewoners der heerlijkheid Ruinen deelden echter dat algemeen Drentsche jachtrecht niet. Ruinen was een heerlijkheid, en voor alle tijden waren heerlijkheid en algemeen jachtrecht tegenstrijdige begrippen [1]).

Terwijl schier overal het jachtrecht als heerlijk recht was erkend, kwam men toch op enkele plaatsen hiertegen op. Dit was o. a. het geval in Noord-Brabant. Hier was door de „Blijde inkomsten" der Hertogen, het laatst door KAREL V en PHILIPS II bevestigd, beloofd (art. XXXVI), dat ieder tot het houden van zijn vee honden mag houden, „die voeten ongecort, zonder calengieren, ende waer 't soo, dat eenig wilt den hals braecke, ofte gequetst wordt van die honden, dat men alsoo zal laeten liggen, ende eten dat der luyden honden, dat sij daer af ongeschaeyt ofte ongeschadigt sullen zijn, ende dat voorts elk Man zal mogen Jaegen, hasen ende vossen al Brabant deure, sonder calengieren ende desgelijx conijnen, buyten vrije waranden, ende oock, met vogelen over al vliegen sonder calengieren".

Art. XXXVII. „Item dat voortaene alle Ridderen, knapen en goede luyden binnen onsen Steden ende Landen van Brabant geseten, zullen mogen jaegen al Brabant dore in zijne saisoene alderhande groot wilt, sonder calengieren, uytgescheyden in de Waranden, Wouden en Bosschen van Sonnien, van Saventerloo, van Meerdale en van Grooten Houte [3])".

Verder wordt door den Heer beloofd, dat hij deze rechten niet zal verkorten, en dat er geen andere dan de vrije waranden, welke er steeds geweest zijn in 1397, zullen worden gehouden.

Uit deze artikelen blijkt, dat in Brabant ieder om zijn eigen vee te hoeden, honden mag houden, welke *ongecort*, d. i. ongehinderd, door niets in het loopen belet, mogen rondloopen, terwijl de eigenaar niet gestraft mocht worden, ook al hadden die dieren eenig wild gedood (ook in de vrije waranden of buiten het saisoen). Echter mocht het aldus ge-

---

1) Drentsche Volksalm., 1842. — J. DE WAL. Proeve eener geschiedenis van het Jachtwezen in Drente 1842.

2) ISFRIDUS THYS, Memorie of vertoog over het uitgeven en in culture brengen van vage en inculte gronden in de Meijerij, 1792, pag. 158.

3) Luyster van Braband, II, pag. 162.

doode wild niet worden medegenomen. Verder blijkt er uit, dat elk Brabanter in het jachtseizoen buiten de vrije waranden zou mogen jagen. Verder zoude er op gelet moeten worden, dat de goede luiden van Noord-Brabant niet onredelijk benadeeld zouden worden door het wild of de jacht, zelfs niet in de vrije waranden.

Op grond van deze oude rechten kwam ISFRIDUS THYS in 1792 op voor het beginsel, dat ieder vrijheid moest hebben, het wild op zijn eigen land te dooden. Maar hij erkent daarbij, dat het een teer punt is te behandelen; spreekt hij er over, dan zullen hartstochtelijke jagers het hem lastig maken, zwijgt hij er over, dan zal hij den landbouw benadeelen. Zwijgen mag niet. Daarom spreekt hij het uit, dat het jachtrecht een natuurlijk recht is, omdat niemand aanspraak kan maken op het wild; het is een recht, dat dient, om de landbouwgewassen te beschermen tegen het nadeel, dat het wild gedierte er aan toe brengt.

Ook CHOMEL komt in 1770 reeds tegen het beperken van het jachtrecht voor enkele gerechtigden op.

Latere regeling van het jachtrecht. De heerlijke jachtrechten, die den 4en Aug. 1789 in Frankrijk waren afgeschaft, vielen ook in Nederland onder de mokerslagen der revolutie, den 26en Jan. en den 28en Juli 1795. Dit werd nog herhaald in art. 27 van de Staatsregeling van 1798 en bevestigd in de regelingen van 28 Oct. 1799, van 9 Aug. 1806 en 20 Jan. 1807.

Toen Nederland in 1813 weder tot zelfstandigheid kwam, herleefde bij de restauratie in velen de herinnering aan de vroegere rechten, en met de herstelling van het staatsbewind wilden zij ook de afgeschafte jachtrechten doen herleven. De eigenaars van de oude jachtrechten waren er onverwijld op bedacht de herstelling daarvan aan den Souvereinen Vorst te vragen.

Den 19en Febr. 1814 verscheen een Besluit [1]), waarbij het bestuur op wateren en bosschen werd opgeheven, om de bepalingen op de jacht te doen vervangen door andere, meer overeenkomende met onzen landaard, en in art. 4 werd gezegd, dat de bepalingen op de jacht in werking zouden blijven, totdat daarin nader zou zijn voorzien. In art. 7 werd tegelijkertijd aan eenige hooge staatsambtenaren opgedragen, plannen daartoe te maken.

Reeds den 26en Maart 1814 (Staatsbl. No. 46) en 21 Sept. 1814 (Staatsbl. No. 101) verschenen nadere Koninklijke Besluiten op de jacht, waarbij de *heerlijke jachtrechten* weder erkend en hersteld werden. Volledig kreeg deze zaak haar beslag bij besluit van 8 Febr. 1815 [2]), toen in art. 1 aan de eigenaars van heerlijke rechten, Ridderhofsteden en Havezathen, welke bevorens het recht van de jacht binnen zeker district, ook op gronden aan particulieren toebehoorende, wettig hadden gehad, en daarvoor tot den jare 1794 of later in de wettige possessie waren geweest en aan alle zoodanige voormalige bezitters, welke dit recht afzonderlijk *titulo oneroso* mochten hebben verkregen, dit wederom werd toegestaan. Eenige maar een zeer geringe beperking werd daarin gelegd, dat zonder consent des eigenaars niet mocht gejaagd worden in moestuinen, lusthoven en bosschen, waarin geschoffelde lanen zijn, of die met staketsels, rasters of slooten zijn afgesloten. Aan eigenaars en gebruikers van particuliere gronden, aan heerlijk jachtrecht

1) Bijvoegsel tot het Staatsbl. I, pag. 71.
2) Staatsbl. No. 11.

onderworpen, werd, bij inachtneming van verschillende formaliteiten, ten allen tijde vrijgelaten om, als door den Heer van het recht geen gebruik werd gemaakt, en door het wild aan de veldvruchten schade werd toegebracht, dat wild zelf te dooden. (Art. 7).

Inmiddels was er den 11en Juli 1814 [1]) een wet op de jacht en visscherij in het algemeen tot stand gekomen. Deze wet zegt in art. 15. „De publieke jacht zal zich uitstrekken door alle wildernissen, bosschen, duinen, heigronden en andere landen, tot 's lands domeinen behoorende, waarvan wij de jacht niet speciaal aan ons zullen reserveeren, of door verpachting of op eenige andere wijze zullen afstaan; voorts over alle landen, waarvan het recht, om de jacht uit te oefenen, niet door de daartoe gerechtigden zal worden gereserveerd en gedaan registreeren; met uitzondering alleen van lusthoven, waarin geschoffelde lanen zijn, of die met staketsels, rasters of slooten omgeven, en daardoor kennelijk van open velden of bosschen onderscheiden zijn". — Art. 16 zegt: „Alle private jachten zullen, om het effect der reserve te genieten, nadat dezelve behoorlijk omschreven zullen zijn, geregistreerd moeten worden, afgepaald met palen, gesteld op de uithoeken" enz., en waarop met den naam van den eigenaar moeten aangeduid worden de woorden: *private jacht van....*

Van de *heerlijke* jachtrechten wordt in deze wet niet gesproken, maar uit het gezegde blijkt reeds, dat de vrijheid om te jagen op iemands grond niet kon verhinderd worden dan met veel formaliteiten, en dat het jachtrecht daardoor feitelijk zoo goed als vrij was.

In de Zuidelijke Nederlanden waren de heerlijke jachtrechten geheel afgeschaft, en den 20en Febr. 1818 stelde Koning WILLEM I aan de Staten-Generaal een wet voor, om gelijkvormigheid in de jachtwet voor de zuidelijke en noordelijke provinciën te verkrijgen, waarbij in art. 1 het recht van jacht als regaal werd voorgedragen en de heerlijke jachtrechten van voor 1792 en 1795 werden hersteld. Met groote meerderheid, vooral door de Belgische leden, werd dit wetsontwerp verworpen [2]), hetwelk voorgesteld werd als terug te voeren naar de tijden van het leenstelsel.

Daarna stelde de heer KEMPER in 1819 een algemeene wet voor het geheele Koninkrijk voor, waarbij als grond van jachtrecht het eigendomsrecht werd aangenomen, en de heerlijke jachtrechten zonder schadeloosstelling werden afgeschaft [3]).

Art. 2 van het voorstel KEMPER luidde: „Het jachtrecht zal beschouwd worden als een gevolg van het eigendomsrecht, zonder eenige andere uitzonderingen of wijzigingen, dan die in de volgende artikelen voorkomen. Art. 3. „Het zal aan eigenaars vrij staan, op hun eigen gronden te jagen, mits zich gedragende naar de wetten en besluiten van politie, betrekkelijk dit onderwerp."

Dit wetsontwerp werd in de Tweede Kamer aangenomen, doch in de 1e Kamer verworpen.

---

1) Staatsbl. No. 79. Afgedrukt als bijlage bij Verster van Wulverhorst, pag. 167.

2) Handel. der Tweede Kamer 1817—1818, pag. 259. — Zitting van 3 Maart 1818, pag. 281.

3) Handel. der Tweede Kamer. Zitting 30 Jan. 1819, pag. 131. Het ontwerp in de Bijl. XVII, waar ook het algemeen verslag gevonden wordt.

Na dezen uitslag werden in den eersten tijd rechtstreeks geen andere verordeningen aan de overwegingen der Staten-Generaal onderworpen. Meermalen echter werden in de afdeelingen der Tweede Kamer ter gelegenheid van het onderzoek der begrootingswetten zoo vóór als na den Belgischen opstand wenschen geuit, om de jachtwet te herzien, doch de meeningen liepen te zeer uiteen dan dat er overeenstemming was te verkrijgen. Zelfs heeft de bepaling van art. 641 van het Burgerlijk Wetboek, luidende, „het recht, om het wild of de visschen toe te eigenen, behoort bij uitsluiting aan den eigenaar van den grond, waarop zich het wild, of het water, waarin zich de visschen bevinden", aanleiding tot moeielijkheid gegeven, omdat men meende, dat die niet met de jachtwet overeenstemde, een beginsel, door de regeering niet beaamd.

De oude regeling der jacht bleef tot 1852 bestaan. Hoewel de redactie der oude wet zoo ruim was voor menig artikel, dat, gelijk een staatsman het uitdrukte, in menig artikel een koets met zes paarden zich gemakkelijk kon bewegen, en de wet verouderd was en streed tegen latere burgerlijke wetten, stond de oude wet bij de jagers in hooge achting, omdat zij zoo goed als geheele vrijheid gaf, om te jagen op anderer eigendommen, wanneer die niet afgepaald waren.

De Minister THORBECKE ontwierp in 1852 een nieuwe wet, waarin de bevoegdheid, om op eens anders grond te jagen of te visschen, van de schriftelijke toestemming der eigenaars afhankelijk zou worden, en de houtvestersbetrekkingen, meestal door aanzienlijke personen van het platteland bekleed, zouden worden opgeheven. Na een hardnekkige bestrijding der meeste artikelen werd deze wet aangenomen, in de Tweede Kamer met 47 tegen 12 en in de Eerste met 22 tegen 14 stemmen [1]).

Intusschen bleek de wet van 1852 in vele opzichten onpraktisch te zijn en in 1857 werd een nieuw ontwerp van wet op de jacht en de visscherij aangeboden aan de Kamers. Na een beraadslaging van verscheidene dagen werd het ontwerp zoo geamendeerd, dat behalve de benaming en de considerans nagenoeg niets van het ontwerp der regeering overbleef. Op die wijze is de nog bestaande wet van 1857 tot stand gekomen.

In de wet van 1852 en in die van 1857 wordt van heerlijke jachtrechten niet gesproken, doch wel van het jacht- en vischrecht, dat derden op wateren van anderen hebben, hetwelk, zegt art. 3 der wet van 1857, kan worden afgekocht, al ware het tegendeel uitdrukkelijk bedongen. Bij vervreemding kan het jacht- of vischrecht niet van den eigendom van den grond of het water worden afgescheiden.

De wet op de jacht en visscherij van 1857 heeft slechts onbeduidende wijzigingen ondergaan in 1886, die voor den landbouw geen beteekenis hadden. Van vele zijden werd er van tijd tot tijd op aangedrongen, de jachtwet op te heffen in het belang van den landbouw. De Landbouwcourant en andere tijdschriften plaatsten hierover onderscheidene artikelen; landbouwvereenigingen richtten adressen hierover tot de Tweede Kamer of

---

1) Handel. der St. Gen. 1850—51, Bijl. pag. 1251; 1851—52; Bijl. 102—108, 409—421, 493. Handel. 1e K. 99—103, 116—21, 131—138. Handel. 2e K. 573—685.

de Ministers [1]). De jachtwet werd genoemd „in strijd met verlichte denkbeelden", „in strijd met de grondwet", „in strijd met het gezond verstand"; zij werd geacht te zijn de „bron van onzedelijkheid", omdat zij het meest werd overtreden [2]), en zeer in het nadeel van landbouw en boschteelt te werken.

De heeren OLDENHUIS GRATEMA, IDZERDA en VAN KERKWIJK namen daarom het initiatief, den 17en Dec. 1873 een wetsontwerp in te dienen bij de Tweede Kamer, waarin zij voorstelden alles, behoudens een paar uitzonderingen, wat op de *jacht* betrekking heeft, uit de wet van 13 Juni 1857 te doen vervallen, om verder de bepalingen op de visscherij in die wet in stand te houden. Hierdoor zou aan de jacht de *bijzondere* staatsbescherming, welke zij geniet, worden onttrokken, de jacht zou opgeheven worden als *jus publicum*, niet als jus *privatum*, niet als *jus civile* [3]). De bedoeling was enkel, de *bijzondere* bescherming, die de staat aan de jacht verleent, op te heffen; bestaande en erkende rechten bleven ongedeerd.

Na het uitbrengen van een voorloopig verslag werd een gewijzigd ontwerp ingediend door genoemde heeren in Dec. 1874 [4]), dat evenmin tot wet werd verheven.

In dit stadium is de stand der jachtwet nog op dit oogenblik.

---

1) De adressen en artikelen over de jachtwet vormen een rijke litteratuur. Wij wijzen slechts op enkele. Requesten aan de Tweede Kamer werden gezonden door de Geldersche, Zeeuwsche en Groninger Maatschappijen van Landbouw, door de Landbouwvereeniging te Barneveld e. a., die aandrongen op afschaffing der jachtwet. Zie de redevoeringen van Mr. G. VAN DER LINDEN in de Tweede Kamer, 30 Nov. 1868, van IDZERDA, 31 Mei 1871, van VAN KERKWIJK, 20 Nov. 1872. Zie G. DUMBAR, Gedachten over de jachtwet van 6 Maart 1852. (Nieuwe Bijdr. v. d. TEX en v. HALL, 1853, deel 3, No. 1). — J. L. DE BRUIJN KOPS, Economist 1871, (Aug.—Sept.). — Mr. A. DE GEUS, Jachtrecht en Jachtwet 1871. — Mr. D. J. B. BRANDTS, De afschaffing der jachtwet, 1872.

2) Zie o.a. Bijbl. v. d. Landb. Crt., 1870, pag. 30.

3) Het ontwerp is te vinden in de Landb. Crt, 1873, No. 46, en de memorie van toelichting in het Bijbl. v. d. L. Ct., 1873, pag. 365.

4) Landb. Crt., 1875.

ARBEIDERSVRAAGSTUKKEN TEN PLATTEN LANDE.

De arbeiders-vraagstukken. Hoewel ons de ruimte ontbreekt, om de geschiedenis der arbeidersvraagstukken voor het platteland eenigszins volledig te behandelen, daar wij reeds de gestelde grenzen overschreden, willen wij hierbij toch kortelijk stilstaan, om het mogelijk verwijt te ontgaan, dat wij dit zouden vergeten hebben. Zoo zijn er nog meer deelen, welke wij om dezelfde redenen moesten laten rusten of slechts terloops konden aanroeren.

De arbeidersvraagstukken ten plattenlande hebben aan den eenen kant betrekking op de boeren, die persoonlijke werkkrachten noodig hebben, aan den anderen kant op het leven der arbeiders zelf, op hun economische en sociale verhoudingen en toestanden. De laatste komen eerst in de 19e eeuw meer ter sprake, de eerste ook reeds vroeger.

In de tijden vóór den aanvang der 19e eeuw was in de zeegewesten door den handel, de scheepvaart en de nijverheid in de vele steden de vraag naar arbeidskrachten reeds zoo aanzienlijk, dat die voor een gedeelte aan het platteland onttrokken werden en de arbeidsprijzen daar betrekkelijk hoog waren. Dit was reeds één der oorzaken, waardoor in Holland de graanteelt minder met succes kon gedreven worden en de veeteelt er overheerschend was. Deze kon met weinig arbeiders toe. Maar in den zomer, als het gras gemaaid en gehooid moest worden, waren er tijdelijk hulpkrachten noodig. Dan trokken de arbeiders uit de oostelijke provinciën, van de Veluwe, Overijsel en uit Drente voor korten tijd naar Holland, en ook uit het Hannoversche en Oldenburgsche zag men hen in groote scharen met blauwe zakken op den rug naar Holland trekken, om er te maaien en te hooien. Dat waren de bekende „hannekemaaiers", in Duitschland „Hollandsgänger" genoemd, waarvan in het begin der 17e eeuw al melding gemaakt wordt [1]).

Doch behalve voor den grasoogst was er in de Nederlanden ook behoefte aan arbeiders in de venen van Friesland, Groningen en Drente, zoodat ook naar deze een arbeidersstroom plaatsvond uit verschillende deelen der landprovinciën en uit het aangrenzende Duitsche gebied.

In de gewesten van Nederland met meer bouwland, zooals in Zeeland en op de Noord-Brabantsche klei en de Zuid-Hollandsche eilanden, in Groningen en Friesland, was meer voortdurende behoefte aan werkkrachten en daar vond men een blijvenden arbeidersstand.

Op de zandgronden waren de arbeiders in de dorpen en in kleine huisjes op de velden gevestigd, om veelal bij den dag werk te zoeken bij de boeren in den omtrek, terwijl zij overigens tijdelijk elders werk trachtten te verkrijgen. Hoe het hier met de arbeiders gesteld was in vroeger eeuwen, daarvan valt zeer weinig te zeggen. De geschriften zwijgen er bijna geheel over.

Het schijnt, dat er in de eerste vijftig jaren der 19e eeuw ten platten lande over 't geheel geen gebrek aan arbeidskrachten was. Wij vonden

1) Dr. JOHANNES TACK, Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg, ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiter-Wanderung, 1902.

daaromtrent geen klachten. De gewone jaarlijksche trek der arbeiders uit de zandstreken en West-Duitschland naar Holland hield aan en in Brabant en Twente en in enkele andere gewesten werd door huisnijverheid de vrije tijd der arbeiders voor een gedeelte nuttig aangewend.

Iets anders was het met ambachtslieden. Timmerlieden, metselaars, kleermakers, smeden, enz. kwamen in de oostelijke provinciën gedurende dien tijd nog veel uit het Hannoversche, Bentheimsche, enz. Eerst kwamen zij veelal als knechts, om zich later voorgoed als bazen te verstigen; in tal van dorpen hebben zich aldus Duitschers als ambachtslieden neergezet, die blijvende familiën vormden.

Deze immigratie was evenwel geen gevolg van het gebrek aan werkkrachten op het platteland, maar wel van het feit, dat er ten onzent weinig aan vakopleiding gedacht werd. De jongens en meisjes uit een boerenarbeidersgezin bleven ook in denzelfden stand voortleven, eerst als ongehuwde knechts en meiden, later als arbeiders. Ook de kinderen van kleine keuterboertjes leerden zelden een ambacht, doch werden eerder boerenarbeider. Daardoor waren die er in overvloed.

In de tweede helft der 19e eeuw werd het langzamerhand anders, vooral in de laatste 25 jaren. De uitbreiding van de verkeerswegen, de toenemende levendigheid der fabrieksnijverheid in onderscheidene gewesten, en de hoogere loonen, die daar besteed konden worden, de communicatiemiddelen, die de fabriekscentra gemakkelijk deden bereiken, de opkomst van den landbouw in Duitschland, waar door de fabrieken eveneens werkkrachten aan den arbeid onttrokken werden, zoodat men voor de veeteelt en den landbouw vooral Nederlandsche knechts zocht tegen hooge loonen, al deze omstandigheden onttrokken vele boerenarbeiders en knechts aan het platteland in Nederland. De trek van boerenarbeiders uit Duitschland naar Nederland hield op; die van Nederland naar Duitschland kwam er voor in de plaats.

Daardoor wordt in de laatste 15 jaren het gebrek aan persoonlijke werkkrachten op het platteland allerwegen grooter. Naar de steden, naar de fabriekscentra, naar Duitschland zijn zij allerwegen geëmigreerd, of gaan zij geregeld werken. Die beweging deed de loonen stijgen, maar heeft er tevens toe medegewerkt, dat machines bij verschillende boerenbedrijven zijn ingevoerd, om, waar het mogelijk is, menschenarbeid te vervangen. Dit neemt niet weg, dat gebrek aan arbeidskrachten allerwegen gevoeld wordt en een ernstig vraagpunt is voor den landbouw.

In de onderscheidene streken des lands is de onttrekking van arbeiders aan den landbouw een gevolg van verschillende oorzaken. In Zuid-Limburg zijn het de steenkolenmijnen en de trek naar de nijverheidsinrichtingen en mijnen in de omstreken van Aken, die dagelijks de arbeiders trekken, welke door arbeiderstreinen vervoerd worden. In de omstreken der fabrieksteden van Noord-Brabant zijn het de fabrieken, welke de arbeiders aan het land onttrekken. De arbeiders, die hier veelal klein grondgebruik tegelijkertijd hadden, verliezen het laatste meer en meer uit het oog, worden bijna geheel fabrieksarbeiders. Terwijl vroeger deze arbeiders, om eenig grondbezit te verkrijgen, den grond zelf ontgonnen, iets, wat aanleiding gaf tot de eigenaardige, versnipperde grondindeeling in deze provincie, is dit door den overgang van vele boerenarbeiders tot uitsluitend fabrieksarbeiders, veel verminderd of schier opgehouden.

Op de Zuid-Hollandsche eilanden gaan vele arbeiders naar de fabrieken aan de Noord en de Maas of naar Rotterdam, waar de loonen veelal hooger zijn, waardoor deze landbouwgewesten dikwijls gebrek aan werkkrachten hebben. De West-Veluwsche arbeiders trekken in den voorzomer nog naar Friesland, Overijsel en Drente, om eikenhout te schillen, en in den zomer trekken zij nog naar Holland, om er met grasmaaien iets te verdienen en weer terug te komen op hun dorpen, als daar de oogstwerkzaamheden het drukst zijn.

In Twente en in de oostelijke streken van Gelderland vraagt de fabrieksnijverheid vele arbeiders. In het oosten van Drente en in het oosten van Friesland zijn het de veenderijen, die arbeiders trekken. Toch worden de veenarbeiders minder direct aan den landbouw onttrokken, daar zij meer een vaste categorie vormen. De vraag in Duitschland naar Nederlandsche arbeiders en boerenknechts heeft evenwel in de onderscheidene gedeelten des lands gedurende ruim een tiental jaren velen aan onze landbouwgewesten onttrokken en de loonen sterk doen stijgen. De omvang van dien trek blijkt hieruit, dat in 1900 alleen in Friesland voor dat doel 5200 nationaliteitsbewijzen zijn afgegeven en in Gelderland nog meer.

Ontvolking van het platteland. Toeneming der deelneming aan landbouwbedrijven.

Een ander vraagpunt, dat in de laatste tijden herhaaldelijk ter sprake is gekomen, is de algemeene ontvolking van het platteland en de samendringing in de steden. Dit verschijnsel is niet uitsluitend voor de landarbeiders geldend, maar omvat ook andere kringen. Wij wijzen hierop uitdrukkelijk, om uit het volgende geen onjuiste conclusies te trekken. De heer K. Reijne heeft over dit onderwerp een studie gemaakt aan de hand der volkstellingen [1]).

Van een ontvolking van het platteland mag evenwel niet gesproken worden, daar zoowel op het platteland als in de steden de bevolking toeneemt. In de periode van 1830—1900 toch nam de bevolking in de 5 provinciën, waar de landbouw verreweg het voornaamste bedrijf en dus de plattelandsbevolking overwegend is, gemiddeld nog ruim 72 % toe, en wel in Drente 132 %, in Gelderland 82 %, Friesland 66 %, Zeeland 57 % en Limburg 51 %. Toeneming vindt men dus overal. Doch in dienzelfden tijd nam, naar het geheele land gerekend, de bevolking gemiddeld 95 % toe, zoodat vier der landbouwgewesten dus daar beneden bleven. Alleen Drente kwam er boven door de ontginningen in de venen. En als wij voor korter tijd de cijfers nemen, dan zien wij, dat van 1889—1898 voor 't geheele land de bevolking met 12,49 % toenam, en voor Drente met 13,11 %, Limburg 11,52 %, Gelderland 9,8 %, Zeeland 8,08 % en Friesland 1,81 %; zelfs had Friesland in de slechte landbouwjaren 1892 en 1893 een afneming der bevolking met 0,4 % en 0,3 %.

Dit laatste uitgezonderd, zien wij dus wel toeneming der bevolking ten plattenlande, maar toch in de meer uitsluitend landbouwende gewesten meestal minder dan het gemiddelde in Nederland.

---

1) K. Reijne, Ontvolking van het platteland, (Vragen des Tijds, 1902).
K. Reijne, Volkswelvaart en Klassenstrijd, (Vragen des Tijds, 1903).

Neemt men de provinciën met gemengd bedrijf, waar een stedelijke bevolking met een ongeveer even talrijken landbouwersstand samenwoont, zooals in Utrecht, Groningen, Overijsel en Noord-Brabant, dan vindt men, dat hier de bevolking van 1830—1900 toenam als volgt: Groningen 90 %, Utrecht 89 %, Overijsel 86 % en Noord-Brabant met 82 %. Overal is hier de toeneming boven het percentage der eerste groep, wat grootendeels aan de stedelijke en industrieele bevolking moet worden toegeschreven. Doch boven deze alle staat de toeneming der bevolking in Noord-Holland, die van 1830—1870 bedroeg 134 %, en in Zuid-Holland, die 138 % beliep. Voor de jaren 1889—1898 was de toeneming als volgt: Zuid-Holland 18,56 %, Noord-Holland 16,42 %, Utrecht 12,41 %, Groningen 9,8 %, Noord-Brabant 8,59 %.

Uit deze cijfers blijkt, dat er van ontvolking van het platteland geen sprake kan zijn, doch dat in de steden en de industriegewesten een onevenredig grootere toeneming der bevolking wordt gevonden dan op het platteland. Die sterke toeneming in de steden en fabriekscentra geschiedt wel grootendeels ten koste van het platteland, dewijl van hier zich velen in de steden vestigen. En die trek naar de steden staat in verband met de welvaart; hij is het starkst bij grooten bloei van handel, scheepvaart en nijverheid, zoodat de hooge loonen landbewoners naar de steden trekken. Valt deze toestand samen met malaise op landbouwgebied, dan is de trek het grootst. In de slechte jaren voor den landbouw omstreeks 1879 en daarop volgende tot 1896 was de toeneming in zielental van onze groote steden het aanzienlijkst. Dit moet echter niet uitsluitend aan den slechten toestand van den landbouw worden toegeschreven, doch deze werkte daartoe mede.

Landbouw. (Landbouwbedrijf, akkerbouw en veeteelt, met zuivelbereiding; nevenbedrijven: hoenderteelt, ijmkerij, schapenhoeden, paardenfokken, enz.	Aantal ondernemers M. en Vr.	Personen, belast met beheer, toezicht en administr.	Loonarbeiders.			Totaal bij het bedrijf betrokken personen.
			Mannen.	Jongens beneden 18 jaren.	Vrouwen en meisjes	
in 1889	149.337	2,591	252,057	35,925	51,756	497,666
in 1899	166,231	4,651	260,621	45,017	58,168	534,688
Tuinbouw (bloemisterij, ooftteelt, bloembollencultuur).						
1889	9,022	475	12,323	2,610	430	24,860
1899	12,089	707	14.261	3,551	336	30,944
Houtteelt (boomkweekerij, boschbouw, ontginning, grondwerk, duinbeplanting).						
1889	402	70	1,415	200	11	2,698
1899	1,026	313	2,855	445	9	4.648
Jacht (beroepsjagers, jachtopzieners).						
1889	154	220	182	2	1	559
1899	321	392	132	9	—	854

Ten slotte lieten wij boven volgen een vergelijking van de deelneming aan eenige plattelandsbedrijven, voor zoover die uit de beroepstellingen van 1889 en 1899 kan worden afgeleid.

Het valt niet te ontkennen, dat de toeneming der aan den landbouw deelnemende bevolking in Nederland betrekkelijk gering is; bij den tuinbouw daarentegen is zij in de laatste tien jaren aanzienlijk.

Maatschappelijke toestanden der landarbeiders.

Een andere vraag is deze: hoe was de maatschappelijke toestand van de boerenarbeiders in de 19e eeuw in Nederland? Het kan niet gezegd worden, dat daarover in het algemeen viel te roemen. In de eerste helft der 19e eeuw was de toestand der boerenarbeiders over 't geheel ongunstig en met bezorgdheid zag men dien in het midden der eeuw aan. In verschillende deelen des lands werden onderzoekingen ingesteld naar den toestand der plattelands arbeidersbevolking, veelal door of vanwege de Maatschappijen van Landbouw, en in het Tijdschrift voor Statistiek en Staathuishoudkunde werden de rapporten gepubliceerd [1]). Daardoor werden treurige feiten aan het licht gebracht.

In Zeeland was de plattelandsbevolking van 1815—1848 met 34,560 zielen toegenomen, maar ook het getal bedeelden, dat in 1815 bekend stond 2725 te bedragen, was in 1848 tot het onrustbarend getal van 11702 gestegen. In Zeeuwsch Vlaanderen was de toestand het slechtst, dat gewest stond in materieel en moreel opzicht verre beneden het overige Zeeland. Maar toch ook elders toonde de toenemende armenzorg een zorgwekkend verschijnsel. Wij ontleenen het volgende aan het verslag in 1848 over de landarbeiders in Zeeland uitgebracht.

„Door de geringe ontwikkeling hunner verstandelijke vermogens, door de weinige zorg, aan opvoeding en verdere opleiding besteed, en hun ongeschiktheid, om in eenige maatschappelijke betrekking werkzaam te zijn, waren zij van elke bemoeiing van meer dan direct werkdadigen aard uitgesloten." — „Zich steeds bewegende binnen den kring van hun eigen bestaan, onbekend met al, wat daarbuiten omgaat, zorgeloos voor de toekomst en vertrouwende eensdeels op de toegeeflijkheid hunner meesters, anderdeels op de weldadigheid, slijten zij een leven zonder doel en bereiken daarvan den eindpaal meestal nog treuriger dan zij het intraden." — Zoo werd hun toestand geschetst, hoewel ook op uitzonderingen gewezen wordt. En omtrent hun zedelijk leven wordt gezegd: „Zeldzaam vinden de onder de arbeidende klassen plaats hebbende huwelijken hun grondslag in wederzijdsche achting en toegenegenheid, maar zijn daarentegen grootendeels het gevolg van onzedelijke verkeeringen en onbedachtzaam samenzijn. Meestal toch is het de wet der noodzakelijkheid, die man en vrouw voor het leven aaneenbindt."

Het huiselijk leven der arbeiders wordt aldus beschreven: „De waarneming der huishouding rust geheel op de vrouw, zoowel wat het stoffelijke als zedelijke betreft. Ook de opvoeding der kinderen, die veelal talrijk

1) SLOET's Tijdschr., deel VI, VII en VIII. In Zeeland werd dat onderzoek ingesteld door de H.H. Mr. J. C. SCHORER VAN DE SOUBURGEN, Mr. G. A. FOKKER, Mr. M. F. LANTSHEER en Mr. W. Ph. VIS.

zijn, is aan de vrouw opgedragen en laat, zoowel wat lichamelijke als zedelijke oppassing betreft, dikwerf veel te wenschen over. Gebrek aan orde en zindelijkheid wordt in de meeste dier huisgezinnen waargenomen, en in onwetendheid en lediggang, en veelal zonder onderwijs, bereikt menig kind de jaren, waarop het op het veld eenigen handenarbeid kan verrichten en dan zijn verdienste, hoe gering ook, in de kosten der huishouding bijdragen, totdat het, jongeling of vrouw geworden, buiten het ouderlijke huis in zijn behoeften kan voorzien, en als knecht of meid zich een bestaan verschaffen, om eindelijk, evenals de ouders, een toevallig huwelijk aan te gaan en onder dezelfde bekrompen omstandigheden een huishouden te vestigen."

Verder komt de Commissie tot de conclusie, dat, „volgens haar overtuiging, over het algemeen weinig of geen welvaart bij de arbeidende klasse aanwezig is; dat haar toestand door toenemende bevolking en minder verdiensten als het ware dagelijks verergert en de dientengevolge plaats vindende achteruitgang, zoowel wat het materieele als zedelijke betreft, de toekomst met bezorgdheid doet tegemoet gaan. Geheele huisgezinnen leiden hun kinderen tot bedelen, houtdieverij en dergelijken arbeid op." — „Met uitzondering van de vaste arbeiders, die gedeeltelijk in woningen nabij de hofsteden, of in daartoe in de dorpen bestemde gebouwtjes vrij goede huisvesting hebben en bovendien door medewerking van enkele landlieden eenig land bebouwen voor hun onderhoud tegen geringe huur, verkeeren de meeste plattelandsarbeiders in een beklagenswaardigen toestand, wonen zij in treurige woningen."

Deze toestand was zeer verergerd door de aardappelziekte. Het bedelen nam tòe, het gevoel van eer en schaamte ging verloren. En de boerenstand toonde weinig belangstelling in het lot hunner dienstbaren of arbeiders.

Van de andere provinciën wijzen wij in de eerste plaats op Friesland [1]). In dit gewest was de toestand der arbeiders ook geenszins bevredigend, in vele opzichten slecht. In sommige grietenijen bestond tijdelijke overbevolking, o. a. in Ferwerderadeel; er waren te veel handen voor den arbeid, en de hooge landhuren maakten het den landgebruiker ondoenlijk, meer dan het volstrekt noodige door handenarbeid te laten verrichten en den arbeider beter te beloonen. Het dagloon was gedaald; waar vroeger 1 gulden werd verdiend, was dat destijds *f* 0,75. Daarom moest de arbeider zijn vrouw en kinderen mede in het veld zenden, om iets te verdienen.

Daarenboven werd geconstateerd een onverschilligheid en verwaarloozing der zedelijke belangen door den arbeider, en als oorzaak werd opgegeven, dat het bewustzijn hem drukte, dat hij toch bij de meeste inspanning geen eenigszins onafhankelijk bestaan of duurzame verbetering kon verkrijgen of op een onbezorgden ouderdom kan rekenen.

Verder werd de verkeerde en hoogst onvoorzichtige wijze van armenbedeeling als een oorzaak van vermindering van welvaart en verlaging der

---

1) Rapport, ingediend op het 5e Landhuishoudkundig Congres te Leiden, door J. H. BEUCKER ANDRAE, betreffende een onderzoek naar den zedelijken en materieelen toestand der arbeidende bevolking ten plattenlande en van de middelen, om dien zooveel mogelijk te verbeteren, 1850. (SLOETS Tijdschr., VI, pag. 156).

zedelijkheid bij de arbeiders in Friesland genoemd. Ook de hoogst onberaden wijze, waarop de huwelijken gesloten werden, was een oorzaak van het treurige sociale verschijnsel.

Daarnaast werd erkend, dat de werk- en dienstboden bij de boeren het over 't geheel goed hadden; bij meerendeels niet zwaren arbeid werden zij goed gevoed en gehuisvest en genoten zij goed loon.

Het bovenstaande gold voor de bouwstreken. In de greidstreken daarentegen was de toestand beter, omdat het aantal arbeiders er ook geringer was, al ging ook hier de verhouding tusschen werk en verdienste te loor.

In Overijsel [1]) vond men gunstiger omstandigheden. De toestand van de Sallandsche arbeiders wordt gunstig genoemd; de armenzorg was er gering in vergelijking met andere provinciën. Ook het zedelijk gehalte der daglooners wordt er geroemd. Hoewel de loonen er laag waren, kwam men er toch mee rond; men wist met weinig veel te doen. In den winter bedroegen de dagloonen van 1 Nov.—1 Maart slechts 30 cents, van 1 April—1 Sept. 50 cents, benevens den kost. Maar dikwijls waren de arbeiders tegelijk kleine boertjes, met een hoeve en eenig land in gebruik.

In Overijsel kwamen de dienstbaren veelal voort uit de klasse der kleine keuterboeren, de kleine pachters en de daglooners. Dit was ook overigens op de zandgronden meest het geval. Ieder, die zijn huisgezin te groot had, trachtte voor zijn kinderen een dienst te verkrijgen. De stoffelijke toestand der dienstbaren werd vrij goed genoemd en het gehalte was veelal beter dan elders.

Over de toestanden der arbeiders in Utrecht [2]) werd niet geroemd. Zelfs zag men hier nog het verschijnsel, dat er jaarlijks een paar duizend Duitschers kwamen, om in de venen te werken. Die op de Veluwe [3]), hoewel sober, waren schijnbaar beter. Maar de lage dagloonen wijzen er op, dat ook hier de boerenarbeiders in uiterst bekrompen omstandigheden moesten verkeeren. De dagloonen bedroegen hier voor den grasmaaier en dorscher, de hoogste, die betaald werden, niet meer dan *f* 0,50 per dag + de kost, voor den mestlader *f* 0,40 + de kost. Er was in dien tijd over 't geheel een berusting bij de arbeiders, doch het verdient de aandacht, dat de arbeiderstoestanden nader besproken werden, al gaf dit direct nog weinig verbetering.

Arbeidersbeweging omstreeks 1890 in Friesland en Groningen.

In 't begin van de tweede helft der 19e eeuw verbeterden de toestanden der boerenarbeiders in enkele streken wel iets, maar zij lieten toch veel te wenschen over. De voor-uitgang van den landbouw had zelfs tengevolge, dat de boeren alle land zelf in gebruik namen, waardoor in onderscheidene streken door de arbeiders geen of bijna geen grond in huur kon worden verkregen, om eenige benoodigdheden te verbouwen. Daardoor werd de toestand die

---

1) J. H. ZEEHUIZEN, Statistieke bijdrage tot de kennis van den stoffelijken en redelijken toestand van de landbouwende klasse in het kwartier Salland, (SLOETS Tijdschr., VI, 375; VIII, pag. 165, over dagloonen.)

2) F. H. C. DRIELING, Verslag over den toestand der arbeidende klasse in Utrecht (SLOETS Tijdschr., VIII, pag. 405, 1852).

3) Statistieke beschrijving van den toestand der geringe plattelandsbevolking op de Veluwe langs de Zuiderzee. (SLOETS Tijdschrift, IX, 1853, pag. 283.)

van uitsluitend loonarbeiders en de nadeelen daarvan waren op het platteland niet zelden nog grooter dan in de fabrieksdistricten en de steden.

De aandacht werd op dit verschijnsel o.a. gevestigd door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die van 1885 af verbetering in de toestanden trachtte te brengen, door te bewerken dat perceelen tuingrond van 2—10 Are aan arbeiders, tegen billijken prijs, in pacht werden gegeven. In Groningen namen onderscheidene departementen dit ter hand, later ook in Friesland, in Zeeland en elders. In 1897 hielden 15 departementen zich hiermede bezig en in dat jaar werden 1119 gezinnen hierdoor geholpen. Toch is dit nog veel te weinig, en op vele plaatsen lieten de arbeiderstoestanden zeer te wenschen over [1]).

Het waren bovenal de Friesche veen- en veldarbeiders, wier toestanden in de jaren vóór 1890 reeds geruimen tijd de aandacht trokken ook buiten die provincie, en zeker niet ten onrechte. En in 1890 kwam het tot een gisting in deze provincie, die in de streek der zeeklei van het Bilt en van de venen onder Appelscha het krachtigst was [2]).

De „koppelarbeid" in de kleistreken was een oorzaak van vele grieven en gaf aanleiding tot vele verwikkelingen tusschen werkgevers en arbeiders. De „koppelarbeid" bestaat hierin, dat een „koppelbaas" den arbeid op het land, het wieden enz. aanneemt van de boeren en dan de arbeiders (mannen en vrouwen) in troepen, koppels, voor zich laat werken. De koppelbaas exploiteerde niet zelden de arbeiders geheel en al; de koppelarbeid werkte de onzedelijkheid in de hand en gaf aanleiding tot allerlei misbruiken.

De hoofdgrief echter was het onvoldoende dagloon, dat hoofdzakelijk drukte op de zoogenaamde losse arbeiders, en in den tijd van het wieden en later in den oogsttijd een sober bestaan opleverde, terwijl er geen grond was te bekomen, om zelf iets te verbouwen en langen tijd geen werk was te verkrijgen. De sociaal-democraten maakten zich hier meester van de beweging, exploiteerden de bestaande ontevredenheid, en vereenigden de arbeiders in het Bilt tot een vereeniging „Broedertrouw", die aanvankelijk 70, spoedig meer dan 500 leden telde. Het doel van die vereeniging

---

1) J. Bruinwold Riedel, Tuingrondverhuring aan kleine lieden.

2) Zie: *Rapport der Commissie voor een onderzoek naar den toestand der arbeiders in Friesland, ingesteld door de Afdeelingen van het Ned. Werkliedenverbond „Patrimonium"* 1892. Daarin wordt er op gewezen, dat er voor sommigen 3—6 maanden in het jaar werkeloosheid was, doordien er geen vlas was te bewerken en geen grond werd ontgonnen. De algemeene malaise bracht ook mede, dat de ontginning geen voordeel aanbracht, en vele werkgevers van vroeger waren door die malaise zelf arbeiders geworden Door die malaise lieten de boeren zoo weinig mogelijk verrichten.

Verslag omtrent de uitkomsten van het ingesteld onderzoek betreffende den toestand van den veld- en veenarbeider in Friesland door de Vereeniging: *„Door Arbeid verbeteringen"*, 1895. Dit verslag wijst op vele verkeerde toestanden bij de landarbeiders, maar toont ook lichtpunten aan, o.a. dat over 't geheel de moraliteit, levenswijze, huishouding en opvoeding gunstig zijn, doch dat de zorg van de gehuwde arbeidersvrouw voor huishouding en opvoeding veelal te wenschen overliet, wat voor een deel aan de ongunstige omstandigheden was te wijten.

De toestand van de arbeiders in Friesland. Uitslag van het onderzoek, ingesteld door het *Friesch comité van de Volkspartij*, 1890. I. *Vrouwen- en kinderarbeid.* II. *Werktijd en werkloon.*

was: het verkrijgen van hooger loon ($^2/_3$ meer dan het bestaande); verbod van arbeid voor getrouwde vrouwen en voor kinderen beneden 12 jaar; geen koppelarbeid en geen uitbesteding van werk; een werkdag van ten hoogste 10 uren van Maart tot October en van 8 uren van Oct. tot Maart; overwerk wordt dubbel betaald, en het werk wordt zooveel mogelijk gelijkmatig verdeeld onder het personeel.

Tegenover de genoemde vereeniging kwamen ook vereenigingen van landgebruikers en van landeigenaars, om de nadeelen eenigszins af te wenden.

De verbonden arbeiders verkregen na een gedeeltelijke werkstaking in 1893 gedeeltelijk hun wenschen vervuld, terwijl er later langzamerhand betere toestanden geboren werden.

Ook in het noorden van Groningen trad in dezen tijd het arbeidersvraagstuk meer op den voorgrond en door de Liberale Centrale Kiesvereeniging „Appingedam" werd in 1890 een enquête naar den toestand der arbeidende klasse ingesteld [1]). Ook hier bleken vele toestanden verbetering te behoeven. De oude, patriarchale betrekking tusschen dienstboden en meesters was verloren gegaan; de dienstboden werden slecht gehuisvest en gingen zelden meer op in het huisgezin van den boer, gelijk vroeger. Ook van den kant der dienstbaren was de opvatting niet meer als voorheen en hun plichtsbetrachting liet te wenschen over. Voor de losse arbeiders waren hier dezelfde toestanden als in Friesland te constateeren en ook voor de vaste arbeiders was er veel te verbeteren.

De landbouwenquête door de Commissie van 1891 deed ook een onderzoek naar de toestanden der arbeiders, zoodat men in haar verslagen daarover veel kan vinden voor de onderscheidene gedeelten des lands. Verder deed het Nederlandsch Landbouwcomité in 1896 en '97 een onderzoek naar de arbeidsloonen [2]), waarbij tevens enkele andere mededeelingen gevoegd zijn.

Door deze bewegingen, door de gunstiger toestanden in den landbouw, door de concurrentie van Duitsche aanvragen, door de behoefte aan werklieden in fabrieken en door de verhuizing naar de steden is de arbeidersbevolking, beschikbaar voor den landbouw, werkelijk verminderd, maar zijn tevens de loonen gestegen en hun toestanden verbeterd. Verbeterd lager onderwijs en ambachtsonderwijs werken samen om de arbeiders ook geestelijk op te beuren. Doch voor de boeren is het verkrijgen van voldoende arbeidskrachten een vraagstuk, dat moeielijk zal zijn op te lossen, zoolang de toestanden blijven als tegenwoordig.

---

1) Centraal rapport in zake de door de Liberale Centrale Kiesvereeniging Appingedam ingestelde enquête naar den toestand der arbeidende klasse in het kiesdistrict Appingedam, 1893.

2) Overzicht van de arbeidsloonen bij landbouw, veehouderij en tuinbouw. Bijlage van het Verslag over den Landbouw in Nederland over 1896, 1897 en 1899.

INHOUD VAN HET TWEEDE DEEL.

DE GESCHIEDENIS VAN DEN LANDBOUW IN DEN TIJD DER REPUBLIEK.

Blad:

Algemeen overzicht van den toestand van den landbouw gedurende den vrijheidsstrijd 1

Indeeling in tijdperken 1

Algemeene toestanden onder Karel V 2

Onrustige tijden breken aan. Sociale invloed der Hervorming 5

Toestanden op het platteland en in de steden gedurende den Tachtigjarigen oorlog 8

Verschillende toestanden in deze gewesten. Steden en platteland tegenover elkander 12

Gunstige toestanden in Holland en Zeeland. Landaanwinst door droogmakerijen 15

Plattelands- en stadsbewoners. Invloed der stedelingen op het land 17

Algemeene beschavingstoestanden ten plattenlande 20

DE TOESTANDEN TEN PLATTENLANDE IN DE ONDERSCHEIDENE GEWESTEN VAN 1648—1800.

Landbouwtoestanden in noordelijk Holland 22

Inrichting der boerenhuizen 25

Huizen in de Beemster 27

Bewoners van het Oude en Nieuwe land 27

Marktplaatsen in Noord-Holland. Alkmaar, Hoorn 28

Enkhuizen, Edam, Purmerend, Schagen 29

Holland ten zuiden van het IJ en westelijk Utrecht 30

Huisinrichting ten zuiden van het IJ 32

Marktplaatsen in zuidelijk Holland. Amsterdam 33

Leiden. Delft 34

Gouda 35

Rotterdam 36

Het Westland en de geestgronden 36

Hennep 38

Zeeland en de Zuid-Hollandsche delta-eilanden 38

Huisinrichting op de Zuid-Hollandsche eilanden en in Zeeland 40

Landelijke toestanden in Noord-Brabant 41

Toestanden in de Meierij 43

De Peel 43

Land van Breda en Bergen-op-Zoom 44

Algemeene toestand der bevolking in Noord-Brabant 45

Landbouwtoestanden en opkomst der nijverheid in de Meierij 48

Woningbouw in Noord-Brabant 51

Limburg 52

Bladz.
Toestanden in Gelderland. De oostelijke gewesten 53
De Veluwe 54
De Betuwe 55
Landbouwprodukten in Gelderland 56
Veeteelt in Gelderland 57
Inrichting der boerenhuizen en erven in Gelderland 58
Landbouwtoestanden in de provincie Utrecht 60
De markten te Utrecht 61
Amersfoort als marktplaats en als landbouwstad 61
Tabaksteelt te Amersfoort 62
Kleine markten in Utrecht 63
Landbouwtoestanden in Overijsel. Twente 64
Salland en Vollenhove 66
Landbouwtoestanden in Drente 66
Huizenbouw in Drente. Gemeenschapszin en hulp 69
Landbouw en veeteelt in Drente. Vlas. Veenbrandcultuur 70
Landbouwtoestanden in Groningen 73
Ontwikkeling van het bedrijf. Huizenbouw 76
Verdere landbouwontwikkeling in Groningen. Marktverkeer 77
Landbouwtoestanden in Friesland De woudstreken 78
De lage streken van Friesland. Boter. Veeteelt. Paarden. Aardappelen . . 78
Maatschappelijke toestand. Huizen in Friesland 83
Algemeen overzicht. Aantal runderen in 1799 85
Algemeene toestanden op het platteland in de 17e en 18e eeuw. Beschouwing van het leven der boeren. Zucht tot terugkeer naar de natuur 86
Beschaving en onderwijs 95
Levenswijze en voedsel 97
Dranken 101
Broodbakken en malen 102
Wederzijdsch hulpbetoon op het land en feestelijkheden, daaraan verbonden. Dorschmalen. Spinmalen. Harddraverijen. Kermissen, enz. 103
Verkeersmiddelen 109
In de boerenwoningen. Zeeland. Twente 109

AANWINST VAN CULTUURLAND. DE STRIJD TEGEN HET WATER EN DE ONTGINNING VAN WOESTE GRONDEN.

I. *Verovering van land op het water* 112
Overzicht van de landaanwinst en het landverlies van 1540 tot den laatsten tijd 112
Landaanwinst in Noord-Holland Joh. v. Oldenbarnevelt 115
De Zijpe 116
De geschiedenis van de droogmaking en van den landbouw in de Beemster . . 118
De Purmer en de Schermer 121
De Heer-Hugowaard 121
De bedijking van de Wormer 122
Aangedijkte landen in Noord-Holland. De Wieringerwaard, het Koegras, de Anna-Paulowna-polder en de Waard- en Groetpolder 123
Overzicht der droogmakerijen van Holland ten N. van het IJ 124
Het IJ en de IJpolders 126
Droogmaking van het Haarlemmermeer. Verkoop der gronden enz. 126
Droogmakerijen ten zuiden van het IJ tot den Rijn 128
Droogmakerijen ten zuiden van den Rijn. I. In Rijnland 130

Bladz.
II. In Schieland. III. In Delfland 131
Opmerkingen over den invloed van het polderland op de bevolking 132
Zeeland en het Zuid-Hollandsche deltaland. Jacob Cats 132
Noordwestelijk Noord-Brabant 135
Aanwinst in het noorden des lands. Friesland. De bedijking van het Bilt . . 135
Verdere bedijking van de Wadden in Friesland. De Lauwerszee 138
Bedijking aan de Wadden in Groningen 138
Aanwinst van land in den Dollart 139
II. *Ontginning van woeste gronden.* A. *De woeste zandgronden* 140
Oorzaken der geringe ontginning van woeste gronden 140
De overheid en de ontginning 143
Jacob Cats en zijn ontginning op Zorgvliet. Duinontginning 145
Johan Picardt als landontginner 148
Isfridus Thys als ontginner 149
Staring van den Wildenborch 150
B. *De venen in Nederland* 150
De venen in Nederland. Overzicht der veenvorming 150
Cultuur der venen. Veengraverij en turfmaken 151
Verbreiding der hoogvenen 152
Exploitatie der laagvenen. Verordeningen op de vervening. Maatregelen tegen landbederf 152
Exploitatie van hoogvenen 157
De Friesche veenderijen 158
De venen in Z.-W. Drente en N.-W. Overijsel 159
Landbouwveenkolonie te Hoogeveen 159
Smilde enz. 160
De Groninger veenkoloniën 160
Renensche venen enz. 161

DE WETENSCHAPPELIJKE ONTWIKKELING VAN DEN LANDBOUW EN DE LANDBOUWLITTERATUUR IN NEDERLAND VAN DE 16e TOT DE 19e EEUW.

Invloed der klassieken op de wetenschap van den landbouw 162
Uitspraken van klassieke schrijvers 162
Oudste litteratuur over den landbouw in West-Europa. Invloed der klassieken . 164
Litteratuur in West-Europa 166
Oudste landbouwlitteratuur in Nederland. De Veltbouw van Karel Stevens . . 167
Landbouwlitteratuur en wetenschap in de 17e eeuw 170
Verdere landbouwlitteratuur. De wetenschap der droogmakerij in de 17e eeuw . 175
Rechtsgeleerde werken 177
De landbouwwetenschap in de 18e eeuw in nieuwe banen 177
Opkomst der landbouwvereenigingen en landbouwbladen in het buitenland . . 179
Ontwaakt leven in Nederland. Wetenschappelijke vereenigingen 180
De Oekonomische Tak en de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen . 181
De Maatschappij tot bevordering van den landbouw 185
Nieuwe landbouwmethoden bekend gemaakt 185
Nieuwe uitgaven op landbouwgebied 187
Overzicht der Nederlandsche landbouwlitteratuur. A. Van 1701—1750 . . . 189
B. Van 1751—1775 190
C. Van 1776—1800 191

STAATSINRICHTING, STAATKUNDE EN STAATHUISHOUDKUNDE IN DEN TIJD DER REPUBLIEK TEN OPZICHTE VAN HET PLATTELAND EN DE LANDBOUWERS.

Bladz.

I. *Staatsinrichting, Staatkundige rechten en toestanden op het platteland* 193
Verhouding van de steden en het platteland in de Republiek 193
Staathuishoudkunde en politiek 195
Stedelijke heerschappij over het platteland 195
II. *Staatkundige toestanden ten plattenlande* 199
Staatkundige rechten der boeren en van het platteland in den tijd der Republiek. Staten der provinciën 199
Regeeringstoestanden op het platteland. Heerlijkheden 202
Oorsprong en karakter der heerlijkheden. Heergewaden 203
Verloop van het leenrecht 204
Aantal heerlijkheden en hun verspreiding. Verschillende wijze van ontstaan der heerlijke rechten 207
Heerlijke rechten in betrekking tot de bewoners der heerlijkheden 209
Toestanden van onvrijheid der boeren in enkele gewesten. Drostendiensten in Twente 213
Opheffing der heerlijkheden en der heerlijke rechten 215
III *Staathuishoudkunde van de* 16e *tot de* 19e *eeuw ten opzichte van het platteland* . 218
Algemeen karakter der staathuishoudkunde 218
Pieter de la Court 218
Dirck Graswinckel. Agrarische opvattingen 219
Agrarische partij in Zeeland 220
Toestanden van den landbouw 224
De Physiocraten treden op. Reactie tegen het Mercantilisme 224
Physiocratisme in Nederland 226
IV. *Geschiedenis der belastingen in den tijd der Republiek, welke bovenal op de boeren drukten* 228
Belastingen volgens de Unie van Utrecht. In- en uitvoerrechten 228
Belastingen op de landbouwartikelen 229
Belastingen in de provinciën op de boeren drukkend. Verponding 232
Belastingen in Holland 233
„ „ Zeeland 234
„ „ Utrecht 234
„ „ Gelderland 234
„ „ Overijsel 235
„ „ Drente 236
„ „ Groningen 236
„ „ Friesland 236
„ „ Generaliteitslanden 237
Andere belastingen 238
Verdere belastingen van verschillenden aard. Belasting op bezaaide landen. Houtschat enz. 238
Hoorngeld, oorgeld, paardengeld 239
Waagrechten. Bestiaal. Geslacht. Dienstbodengeld, enz. 241
Economische druk op den landbouw door allerlei belastingen 242
V. *De Tienden, geestelijke goederen en domeinen in den tijd der Nieuwe Geschiedenis* 244
De tienden van de 16e tot de 18e eeuw 244
Invloed der Hervorming op de tienden 245
De tienden en de Revolutie 247
De geestelijke en kerkelijke goederen van de 16e tot de 18e eeuw 248

Bladz.
Plakkaten tegen goederen in de doode hand 253
Domeinen van de 16e tot de 19e eeuw 254
VI. *Wettelijke maatregelen ten opzichte van den landbouw* 256
Verschillende overheidsbepalingen ten opzichte van den landbouw. Bepalingen omtrent vervoer van boter, het vervalschen van boter en kaas, op verturven, op zandverstuivingen, op paardenteelt, pacht, enz. 256
Rechtsbepalingen 261
Recht van nakoop en naasting. Beperking van kooprecht 262
Ontstaan van het naastingsrecht. Verspreiding 264
Naasting door geburen, enz. 266
Rechtsgewoonten tot beperking van erfrecht 268
VII. *Rampen, welke de landbouwers troffen* 269
Overstroomingen in de Nederlanden van 1500—1800 269
Veeziekten en veesterfte in de Nederlanden 274

ALGEMEENE TOESTANDEN, STAATHUISHOUDKUNDE EN REGEERINGSZORG TEN OPZICHTE VAN DEN LANDBOUW IN DE 19e EEUW.

I. *Het overgangstijdperk van 1795—1814* 279
Nieuwe toestanden. Algemeen overzicht 279
Het Veefonds. Fonds van den landbouw 280
Commissiën van landbouw. Commissaris van den landbouw 281
Verdere regeeringsmaatregelen 282
Kennis der toestanden 283
Algemeene economische toestand der boeren in het laatst der 18e eeuw. Landprijzen 284
Betere toestanden 286
Overgang van veeteelt tot akkerbouw in de provincie Groningen 287
II. *Economische toestand der boeren en staathuishoudkundige geschiedenis van 1814—1850* 292
Het eerste tijdperk na 1814. Regeeringsmaatregelen 292
Geschiedenis van het fonds van den landbouw 293
Economische toestanden der boeren van 1814—1830. Daling der graanprijzen. Achteruitgang 294
Overstroomingen en andere rampen 297
Concurrentie op de graanmarkt 299
Geschiedenis der landbouwprotectie tot 1830 299
Landbouwprotectie in de periode na 1830 303
Opkomst van de studie der staathuishoudkunde. Strijd tegen de schaalrechten . 304
Overzicht van den landbouw in Nederland omstreeks 1830—1840 305
Economische toestanden omstreeks 1845 308
Strijd tegen de protectie 309
Economische toestanden in het tijdperk na 1850 310
De crisis na 1877 311
Loop der graanprijzen van 1860—1900 312
Verloop der grondprijzen 314
Aanvraag om regeeringshulp voor den landbouw 318
III. *Belastingen, voor den landbouw van beteekenis* 320
Belastingen na 1798 320
Belastingen na 1815 321
A. *Grondbelasting.*
Grondbelasting. Geschiedenis van het kadaster 322
Verdere geschiedenis der grondbelasting. Ongebouwde eigendommen 323

Bladz.
Grondbelasting. Gebouwde eigendommen 326
B. *Verdere belastingen, voor den landbouw van beteekenis.*
Verdere belastingen 327
Geschiedenis der suikerwetgeving 329
IV. *Tienden in de 19e eeuw* 332
Tienden in de 19e eeuw 332
Invloed der wet op den afkoop van tienden van 1872. Tegenwoordige tienden 333
V. *Vereenigingsleven en landbouwvertegenwoordiging. De afdeeling landbouw* . . . 334
Vereenigingsleven bij de landbouwers 334
Provinciale Landbouwvereenigingen. Landhuishoudkundig Congres 335
Invloed der ontwikkeling van het verkeer 336
Een centrale landbouwvereeniging. Voorstellen 337
De Nederlandsche Boerenbond 338
Overzicht der landbouwmaatschappijen 340
Dorpslandbouwvereenigingen 340
Landbouwvertegenwoordiging bij de regeering 342
Het Nederlandsch Landbouwcomité 344
Een Ministerie van Landbouw en de Afdeeling Landbouw. Directeur-Generaal. Inspecteur van den Landbouw 346
VI. *Produktie- en verkoopvereenigingen. Landbouwcoöperatie en landbouwcrediet* . . 347
Coöperatie bij land- en tuinbouw 347
Landbouwcrediet 348
Eerste poging tot vestiging van landbouwcrediet in Groningen 349
Landbouwcrediet en coöperatie. Raiffeisensche banken 350
Bijzondere vorm van klein crediet 352

ONTWIKKELING DER WETENSCHAPPELIJKE KENNIS VAN DEN LANDBOUW, HAAR TOEPASSING EN VERBETERING DER LANDBOUWTECHNIEK.

I. *Geschiedenis der landbouwscheikunde* 354
Opkomst van den wetenschappelijken landbouw. Albrecht Thaer 354
Opvatting over meststoffen 355
Opvatting over veevoeding 356
Liebig en zijn invloed op de landbouwscheikunde 357
Tegenstanders van Liebig's leer 359
G. J. Mulder; zijn leer en zijn invloed 359
Wetenschappelijke vraagpunten uit Mulder's tijd, vergeleken met latere uitkomsten 360
Latere onderzoekingen op 't gebied der landbouwscheikunde. Prof. Van Bemmelen 365
Rijkslandbouwproefstations 366
II. *Geschiedenis der bestrijding van plantenziekten en schadelijke dieren in Nederland* 367
Phytopathologie.
Geschiedenis der phytopathologie 367
III. *Zorg voor het zieke vee, veeartsenijkunde en maatregelen tot verbetering van landbouwdieren, vooral runderen en paarden* 370
Ontwikkeling der veeartsenijkunde. Eerste opkomst 370
Veeartsenijkunde in de 19e eeuw in Nederland. Veeartsenijkundig staatstoezicht 371
Veeartsenijkundig staatstoezicht 373
Toezicht op vleeschuitvoer 374
Iets over het rundvee in de 19e eeuw. Rampen 374
Het rundveeras in Nederland. Stierenverordeningen in de Beemster, enz. . . 375
Maatregelen tot verbetering van het rundveeras in de 19e eeuw 377

Bladz.
Rundveestamboeken 379
De Nederlandsche paardenteelt 380
De paardenteelt na 1813. De stoeterij te Borculoo en andere 382
Provinciale reglementen op de paardenfokkerij 389
IV. *Geschiedenis der kennis van den bodem* 392
Geologische kennis van Nederland. Oudere werken 392
W. C. H. Staring en zijn arbeid 392
Verder onderzoek 394
V. *Iets uit de geschiedenis der landbouwtechniek* 394
Landbouwwerktuigen 394
VI. *Geschiedenis der zuivelproduktie*. 397
De boterbereiding en -handel in het eerst der 19e eeuw. Klachten 397
Deensche methode in Nederland 399
Bonden van coöperatieve zuivelfabrieken 401
Botercontrôlestations. 401
Margarine 402
VII. *Geschiedenis der beetwortelteelt en der suikerfabrieken* 402
Beetwortelteelt en beetwortelsuikerfabrieken 402
VIII. *De ontginning van woeste gronden. De Nederlandsche Heidemaatschappij. Bevloeiing. Reglementen op vervening* 404
Bevordering der ontginning van woeste gronden 404
De Nederlandsche Heidemaatschappij. 405
Bevloeiing 407
Vervening en reglementen op vervening. 409
IX. *Geschiedenis der bemesting* 411
Bemesting in vroeger tijden 411
Mest in de 19e eeuw 418
Wetenschap en mestbereiding 420
X. *Land- en tuinbouwonderwijs* 421
Eerste landbouwonderwijs. 421
Landbouwonderwijs aan de hoogescholen 422
Landhuishoudkundige school te Groningen 422
Opkomst van Rijkslandbouwonderwijs. Rijkslandbouwschool 423
Rijkstuinbouwonderwijs 424
Ontwikkeling der tegenwoordige organisatie van het land- en tuinbouwonderwijs 427
XI. *Geschiedenis der kennis van ons land en de landbouwstatistiek* 429
Opkomst der landbouwstatistiek 429

VERSCHILLENDE RECHTSVORMEN VAN LANDGEBRUIK.

Eigenaar en pachter. Beklemrecht 433
Vormen van gedeeltelijk landbezit en van gebruik 433
Het beklemrecht in Groningen. Huurtermijnen 433
Beteekenis van beklemming 436
Afkoopen in Friesland 436
Het beklemrecht in Groningen 437
Ontwikkeling van het beklemrecht in Groningen 437
De pachtkwestie in het Bilt van de 16e tot de 18e eeuw 440
De beklemde meier. 442
Invloed der beklemming op den boerenstand 445
Wettige regeling om de beklemming afkoopbaar te stellen 447

Bladz.
Huurbetrekkingen in de Groninger veenkoloniën. Pacht van huurcerter . . . 449
Rechtsvraagpunten 451
Pachtcontracten in den tijd der Republiek 452
Loop der pachtprijzen 453
Vraagpunten over het pachtwezen. Pachtcommissiën 454

VERDEELING VAN DEN GRONDEIGENDOM. MARKEN EN GEMEENSCHAPPELIJKE GRONDEIGENDOM.

I. *Geschiedenis der Marken* 457
Overzicht van de geschiedenis van den grondeigendom. Inleiding 457
De marken. Hun oudheid 458
Verbreiding der marken in Nederland. Friesche marken 459
Marken in Holland 461
Het standhouden der marken in Gelderland, Overijsel en Drente en 't verdwijnen elders 461
Marken in Noord-Brabant 462
Sporen van vroegere marken bij de esschen 463
Invloed der marken op het maatschappelijk en staatkundig leven 464
Bewoners der marke. Geërfden, Meiers, Kotters 465
Reglementen der marken. Vergaderingen 468
Scharen der marke. Bosschen der marken. Gebruik der marke 469
De marken en de waterkeeringen. Zandverstuivingen 470
Oogst. Weiden, enz. 471
Wetgevende macht der marke 471
Markenrichters. Holtrichters. Gezworenen, enz. 471
De kerk en de marke. Onderwijs 473
Invloed der marken op den landbouw 473
Strijd tegen de marken 474
Wettelijke regeling van de verdeeling der marken 476
II. *Verdere gemeenschappelijke gronden* 479
De Gooische meent en de Erfgooiers 479
Gemeentelijk grondbezit in Noord-Brabant en Limburg 485
Overzicht der gemeentegronden in Noord-Brabant 486
Gemeentegrond in Limburg 487
Gemeentegronden op de Veluwe 488
De gemeentelijke bezittingen in de andere provinciën 491
Stadsweiden 491
De bezittingen van de stad Kampen op het Kamper-eiland. Weiderecht . 491
Burgerweiden van Genemuiden en Steenwijk 493
Stadsweiden van Zutfen 494
Grondversnippering 496
Landnationalisatie 496

GESCHIEDENIS DER BOSSCHEN IN NEDERLAND.

De bosschen in de middeleeuwen 497
Markebosschen. Bepalingen 498
Overzicht der bosschen. Friesland en Groningen 499
Bosschen in Drente en Overijsel 500
Bosschen op de Veluwe en in het Zutfensche 501

Bladz.
Tegenwoordige bosschen op de Veluwe. Boschmarken 503
Verdere bosschen in Gelderland. Het Rijkswald 503
Bosschen in Noord-Brabant 504
Bosschen in Limburg 507
Eemland 508
Gooierbosch. Gooiland 508
Bosschen in Holland en Zeeland 509
Het Haagsche bosch 510
Schakenbosch en andere bosschen in Holland 512
's Graven wildernissen. Houtvesterij 513
Tegenwoordige toestand 515

IETS UIT DE GESCHIEDENIS VAN DEN TUINBOUW, DE BLOEMKWEEKERIJ, BOOMKWEEKERIJ, ENZ. IN NEDERLAND.

Oorsprong van den tuinbouw en zijn eerste geschiedenis 516
Tuinbouw in Holland 521
De tuinbouw in de 16e eeuw 524
De bloemen- en bollenteelt 526
Bloembollenteelt in de 19e eeuw 530
Warmoezerij en vruchtenteelt 531
Het Westland 533
Zwijndrecht 534
Roelof-Arendsveen. Langeraar 534
Amsterdam. Beverwijk 535
De Langendijk 535
De Streek 535
Verdere tuinbouwgewesten 535
Boomkweekerij, ooftteelt, teelt van sierheesters 536
Tuinbouwvereenigingen 537

HET JACHTRECHT EN DE JACHT.

Jacht en landbouw vóór de 19e eeuw 538
Latere regeling van het jachtrecht 543

ARBEIDERSVRAAGSTUKKEN TEN PLATTENLANDE.

De arbeidersvraagstukken 547
Ontwikkeling van het platteland. Toeneming der deelneming aan landbouwbedrijven 549
Maatschappelijke toestanden der landarbeiders 551
Arbeidersbeweging omstreeks 1890 in Friesland en Groningen 553

MAY 13 1921